

બ્રહ્મસૂત્ર સાધનભાષ્ય

ભાષ્યકર્તા :
શ્રી નલિન મ. ભટ્ટ

પ્રકાશક :

શ્રી ઈન્દુભી ૨. શાહ.
— શ્રી રમણિકલાલ પુ શાહ.
શ્રી લલુભાઈ ભ બલસારા

પ્રથમાવૃત્તિ :

સંવત ૨૦૧૯

સને ૧૯૬૩

કિંમત

રૂ. ૧૦=૦૦

સંપાદકાઓ :

શ્રી માલતી શ્રોફ

શ્રી શાન્તાબેન દેસાઈ

મુદ્રક :

લલુભાઈ ભ બલસારા

નવર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સ્ટેશનરોડ : ખીલીમોરા.

[ફોન નં. ૧૧]

અનુક્રમણિકા

અ. નં.

પૃષ્ઠ

૧	સંપાદકીય	૧-૪
૨	પ્રકાશકીય	૫-૧૧
૩	અસ્મદીય	૧૨-૧૩
૪	મામાન્ય વક્તવ્ય
	સમર્પણમ્	૧૪-૧૬
૫	સર્વદર્શન સાર નિરૂપણ (પ્રાસ્તથિક)	૧-૧૪
	આર્વાક દર્શન	૧૪-૧૫
	જૈન	૧૬-૧૭
	બૌદ્ધ	૧૭-૧૮
	ન્યાય	૧૯-૨૧
	વૈશેષિક	૨૧-૨૩
	સાંખ્ય	૨૪-૨૫
	યોગ	૨૫-૨૭
	પૂર્વ મીમાંસા,	૨૭-૨૯
	વેદાંત દર્શન	૩૦-૩૨
	શુદ્ધ દ્વૈત મત દર્શન	૩૩-૪૦
	વિશિષ્ટાદ્વૈત મત દર્શન	૪૧-૪૩
	સંક્ષિપ્ત શાંકરવેદાન્ત સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ	૪૪-૪૩
૬	બ્રહ્મસૂત્રના કોશસ્તો	૫૪-૭૨
૭	બ્રહ્મસૂત્ર સાધન-ભાષ્ય પ્રથમાધ્યાય પ્રથમ પાદ			૧-૬૨
	" દ્વિતીય પાદ			૬૨-૧૨૧
	" તૃતીય પાદ			૧૨૨-૧૭૫
	" ચતુર્થ પાદ			૧૭૬-૨૦૭
	દ્વિતીય અધ્યાય પ્રથમ પાદ			૨૦૮-૨૪૮
	" દ્વિતીય પાદ			૨૪૯-૨૮૪
	" તૃતીય પાદ			૨૮૫-૩૩૧
	" ચતુર્થ પાદ			૩૩૨-૩૫૧
	તૃતીય અધ્યાય પ્રથમ પાદ			૩૫૨-૩૭૬
	દ્વિતીય પાદ			૩૭૭-૪૧૨
	તૃતીય પાદ			૪૧૩-૪૬૮
	ચતુર્થ પાદ			૪૬૯-૫૦૨
	ચતુર્થ અધ્યાય પ્રથમ પાદ			૫૦૩-૫૧૪
	દ્વિતીય પાદ			૫૧૫-૫૩૦
	તૃતીય પાદ			૫૩૧-૫૪૦
	ચતુર્થ પાદ			૫૪૧-૫૫૪

સંપાદકીય

ગીતાખંડુ અંથાવલિના આ નવા અંધનું સંપાદન કરતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ.

પ્રહસ્યૂત્ર અથવા વેદાન્તદર્શન, એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની હિમગિરિમાળાનું ચરમ શિખર છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં છ આસ્તિક દર્શનો સૂત્ર શૈલીમાં લખાએલાં છે. સૂત્ર એ સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક ખાસ પ્રકાર છે. સાહિત્યના બેમર્યાદ વિકાસને પરિણામે તેના ક્ષેત્ર માટે આ સૂત્ર સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થયો છે. ટૂંકામાં ટૂંકી રીતે, વિષયનું સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરતું અને વિષયનો સાર આપતું, ખીળાંકૂર ન્યાયે વિચારોને વિકસિત કરતું, હોદ્દાને આ સૂત્રસાહિત્ય સૂતર જેમ મણકાને તેમ વિચારોને કડીબદ્ધ રીતે વ્યવસ્થિત કરવામાં ખૂબ અનુકૂળતા કરી આપે છે. પ્રહસ્યૂત્ર એટલે પ્રહસને લગતાં સૂત્ર. પ્રહસ શબ્દના અનેક અર્થો છે. એનો એક અર્થ છે વેદ. પ્રહસ શબ્દ ઘૂંઘુલ્લો ધાતુ ઉપરથી પણ નીપજે છે. ત્યારે એનો અર્થ થાય છે પરમતત્ત્વ; વિશ્વનું મૂળ તત્ત્વ, જે પ્રતિબળ વૃદ્ધિગત થતું જેવામાં આવે છે. એટલે પ્રહસ્યૂત્રનો અર્થ પ્રહસને લગતું વેદનું કથન એવો કરી શકાય. પ્રહસ્યૂત્રને વેદાન્તદર્શન પણ કહે છે, કારણ કે એમાં વેદાન્ત=વેદને અંતે આવેલા ઉપનિષદોના અર્થનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વેદનો જ્ઞાન એવો અર્થ લઈએ, તો આ દર્શનશાસ્ત્ર જ્ઞાનનો અંત-બલુવા જેવાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એવો વેદાન્તદર્શનનો અર્થ થાય. આથી તો આ દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

આ પ્રહસ્યૂત્રો મહર્ષિ બાદરાયણનાં રચેલાં છે. આશ્મરચ્ય, ઔદુલોમિ, જૈમિનિ વગેરે ખીજ અનેકના અભિપ્રાયોનો પણ એમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો હોદ્દાને બાદરાયણ ઉપરાંત ખીજ ઋષિઓએ પણ આ વિષયને લગતાં સૂત્રો કે વિવરણો લખ્યાં હશે એમ લાગે છે. અને એ હકીકત ભારતના ભૂતકાળની જ્ઞાન સાધનાની આપણને ઝાંખી કરાવે છે.

સૂત્રો અતિ ટૂંકા બનાવવામાં આવતા હોદ્દાને, વખત જતાં, તેને સમજવા માટે વળી લાખોની જરૂર ઉભી થઈ. પ્રહસ અથવા શંકા ઉત્પન્ન કરનાર પૂર્વપક્ષ અને સમપ્રધાન આપી સિદ્ધાન્તનું પ્રસ્થાપન કરનાર ઉત્તર પક્ષ એ બેની વચ્ચે ચર્ચાના રૂપમાં પ્રહસ્યૂત્રના લાખો મોટે ભાગે લખાએલાં છે.

સામાન્ય રીતે પ્રસ્થાનત્રયી એટલે કે ગીતા, ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્ર. એ ત્રણ ઉપર ભાષ્ય લખનારને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એકલાં બ્રહ્મસૂત્ર પર મૌલિક ભાષ્ય લખનારને આચાર્ય કહી શકાય એટલી આ દર્શનની પ્રતિષ્ઠા છે અને આથી તે સમાનુજ્ઞાચાર્ય વગેરે બધા આચાર્યોએ ત્રણે પર ભાષ્ય લખ્યાં જણાતાં નથી. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું શારીરક મીમાંસા ભાષ્ય, સમાનુજ્ઞાચાર્યનું શ્રીભાષ્ય, વર્ણભાષ્યનું અણુભાષ્ય તેમજ મધ્વાચાર્ય તથા નિમ્બાર્કાચાર્યનાં ભાષ્યો વગેરે વેદાન્ત દર્શનના અનેક ભાષ્યો સંસ્કૃતમાં લખાયાં છે એટલું જ નહીં, અનેક વૃત્તિઓ, ટીકાઓ અને ઉપટીકાઓથી આ સાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું છે. શાંકરભાષ્ય ઉપર ભામતી, કંઠપદ્મ, રત્નપ્રભા વગેરે ગ્રંથો સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી. એ. ભાષ્યોનાં અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદ થયા છે અને એ રીતે એમની કીર્તિ દ્વિગંતમાં ફેલાઈ છે. પરંતુ અમને ખબર છે ત્યાં સુધી ગુજરાતીમાં મૌલિક ભાષ્ય આ પહેલું જ લખાય છે.

ગુજરાતના ગૌરવ સમા આ ભાષ્યના ભાષ્યકાર શ્રી નલિનભાઈ ભટ્ટે આ પહેલાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અને શિષ્ટમાન્ય અગિયાર ઉપનિષદો ઉપર સરગ-હૃદયંગમ-મૌલિક ભાષ્ય રચ્યાં છે, જે ગીતાનાં ધુ અંધાવલિ ઠારા પ્રકટ થયાં છે. આ ભાષ્ય રચીને એમણે પ્રસ્થાનત્રયી-ભાષ્યનું એક અતિ લઘ્ય કાર્ય ઇશ્વરપાત્રે પૂરું કર્યું છે. પ્રાચીન પ્રાણાલિકા અનુસાર એઓશ્રીએ આચાર્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ગુજરાત અને સમસ્ત ભારતના આર્ષ સાહિત્ય માટે આ દિવસ ધન્ય છે. ઋષિ સાહિત્યના પુનરુદ્ધારના ભગીરથ કાર્યમાં આચાર્યશ્રી નલિનભાઈ ભટ્ટે મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. એક જ હાથે એમનાં લગભગ ૭૫ ગ્રંથો એમના નિરંતર ઉદ્યોગ, સ્પષ્ટ વ્યવસ્થિત વિચારણા, ધર્મ, શ્રદ્ધા અને આર્ષ સાહિત્ય માટેના પ્રેમની પ્રતીતિ આપે છે. જે દ્વિતૈયા અને મર્મઆહુતા આ ભાષ્યોમાં જોવા મળે છે તે હુદ્દો મૂરખા માન્યાયઃ કષયન્તિ નો અનુભવ કરાવે છે. ભગવાનની વિભૂતિરૂપ આ અધ્યાત્મ વિદ્યાને જનતાશુલ્ભ કરવા માટે ગુજરાત એમનું ચક્રાઘટી દોરો. આનુવશિક પુણ્ય, માતાપિતાની યોગમય જીવનસરણિ દ્વારા સર્વિચ્છેદના ગંરૂપને, શુરુદેવનો અનુભવ, ગતન ઉદ્યોગ, શુરુગત વિદ્યાનું નિરંતર યોગમય ચિંતન, મનન, નિદિધાસન, ઇશ્વરપાત્ર વગેરે વિના આ મહાકાર્ય થઈ શક્યું ન હોત, એમ આ કાર્ય દરમ્યાન આવેલાં વિદ્યો અને પ્રતિજ્ઞાના જોવાં કરી શકાય.

ઉપનિષદો અને ગીતા ઉપરના લાઘ્યોની માફક અહીં પણ મૂળ અંથના પ્રત્યેક શબ્દના અર્થ, વાક્યાર્થ અને ત્યારબાદ લાઘ્યની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. પ્રમાણોદ્ધારની ણાળતમાં પણ આ અંથની આગવી વિશિષ્ટતા છે. વેદ, ઉપનિષદો, ગીતા, મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતમાંથી ભારેભાર પ્રમાણ આપવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધાન્તને દૃઢ કરતાં એ સતપ્રમાણોનો સંગ્રહ લાઘ્યના ભૂપણરૂપ છે.

અધિકારની ચર્ચામાં શુદ્ધને પણ પ્રમાણ પુરઃસર આ વિદ્યાને અધિકારી દર્શાવી એમના શુરુદેવની પેરે, લાઘ્યકર્તાએ જે ઉદાર દૃષ્ટિનું રજૂ કર્યું છે તે આજના યુગમાં ખાસ ધ્યાન એવું છે.

મૂળ અંથ ઉપરાંત પ્રસ્તાવનારૂપે સર્વદર્શનના સારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે; કારણ કે છ આસ્તિક દર્શનો અને ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ-એ નાસ્તિક દર્શનનાં મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આ અંથના અભ્યાસ માટે અનિવાર્ય છે. વેદાન્ત દર્શનનું નિરૂપણ કરતાં શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્યના મતનું ટૂંક નિરૂપણ કર્યું છે જે જિજ્ઞાસુ માટે અતિ ઉપયોગી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસનો એ ઇતિહાસ રજૂ કરે છે.

આ અંથના ચાર અધ્યાયો છે અને તે પ્રત્યેકના ચાર પાદ છે. એનું વિકાસન વિષય પ્રમાણે અધિકરણમાં સામાન્ય રીતે કરવામાં આવે છે. અહીં તેમ કર્યું નથી, પરંતુ અભ્યાસની સરળતા માટે બ્રહ્મસૂત્રના સીમાસ્તંભોનું પ્રકરણ ઉમેર્યું છે. વિષયની અનુક્રમણિકાની ગરજ એ સારશે.

વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય વિષયો છે. જગત્, જીવ અને જગદીશ્વર. શાંકર વેદાન્ત અધ્યારોપ અને અપવાદની પ્રક્રિયા દ્વારા તત્ત્વનો નિર્ણય કરે છે. દુઃખનાં મૂળરૂપી અજ્ઞાનને દૂર કરવાનો માર્ગ ચીંધવા માટે એની પ્રવૃત્તિ છે. આથી જગતનું સ્વરૂપ, તેનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ, જીવનું સ્વરૂપ, પરિમાણ, અવસ્થાઓ, જીવાત્માના ત્રણ દેહો, તેનું સંસરણ, પંચકોશ વગેરે ઉપાધિઓ, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ એ ત્રણેના પરસ્પર સંબંધ, વગેરેનું વિવેચન કરવામાં તે ક્ષીણવીર્ય બને છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન પર જીવનનાં મંડાણ કરવાનાં હોઈને તેમાંથી ફળતું કર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞાન-કર્મ-ઉપાસના રૂપી માર્ગો એ ચીંધે છે. એ દ્વારા આત્માને મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે સાધકની સાધન સંપત્તિનો નિર્દેશ કરે છે.

પરિણામે આત્મા અને પ્રાણની એકતા દર્શાવી, જીવન્મુક્તિ અને વિદેહ-
મુક્તિની લોભનીય અવસ્થા વર્ણવે છે. આમ જો કે જ્ઞાન શાસ્ત્રમાં રહેતું
નથી, પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણ અને તેને અનુરૂપ તક દ્વારા શક્ય એટલી
શંકાઓને નીવારવાનો એક લઘ્ય પ્રયત્ન આ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે.
આથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી પર એવા અગમ્ય પ્રદેશને લગતી
માનવમનને અસ્વસ્થ કરતી શંકાઓની નિવૃત્તિ માટે આ ગ્રંથોનો
અભ્યાસ અનિવાર્ય હશે.

આવો બહુમૂલ્ય ગ્રંથ મનોરમ શૈલીમાં રચી જનતાસુલભ કરવામાં
નિમિત્ત બની આચાર્યશ્રીએ ગુજરાતને ગૌરવવંતું કર્યું છે, ઋણિતર્પણ
કર્યું છે, અધ્યાત્મવિદ્યાને પ્રકુલિત કરી છે. આ ગ્રંથની પ્રેસ કોપી કરી
આપીને શ્રી હિન્દુબેન શાહે કામને ઘણું સરળ બનાવ્યું એ માટે એમના
આભારી છીએ. શ્રી રમણિકલાલ પુ. શાહે ગ્રંથ માટે જરૂરી કાગળોનો ખર્ચ
ઉઠાવીને કાર્યને વેગ આપ્યો એ માટે એઓશ્રીને ધન્યવાદ. બીજા
દાનદાતાઓ, જેમની સહાય વિના આ ગ્રંથ પ્રકટ ન કરી શકાયો હોત,
તેમનો પણ અહીં આભાર માનીએ છીએ. દાતાઓની શુભ નામાવલિ
અન્યત્ર આપવામાં આવી છે. સુદ્રણકાર્યને સુંદર રીતે કરી આપવા બદલ
શ્રી લક્ષ્મીભાઈ બક્ષસારાનો પણ અહીં ઋણ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

મુંબઈ.

તા. ૧૫-૭-૬૩

માલતી શ્રોફ

શાન્તા દેસાઈ

ॐ कार सिन्दुसयुक्त नित्यध्यायन्ति योतिन ।

कामद मोक्षद चैव ॐ काराय नमो नम ॥

પ્રકાશકનું નિવેદન

બ્રહ્મસૂત્ર એટલે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો કળશ. જેમ કથાકાર કહે છે:-
 “ભાષાશાસ્ત્ર પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ । સર્વં દેવ નમસ્કારઃ
 કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ” (આકાશમાંથી પડેલું પાણી જેમ સાગરગામી
 થાય છે. સર્વ દેવને કરેલા નમસ્કાર અંતે કેશવ પ્રતિ જાય છે) જેમ
 બધા શાસ્ત્રોને જે કંઈ કહેવાનું છે તે બ્રહ્મસૂત્રમાં આવીને સમન્વિત થાય
 છે. બ્રહ્મસૂત્ર સમજવા ને અન્ય ગ્રંથોનો થોડો પણ અભ્યાસ કર્યો હોય
 તો વધુ સરળતાથી હૃદયમાં ઉતરી શકે. ને કે પ્રા. શ્રી નલિનભાઈએ
 ગ્રંથને સૌ લોકો હૃદયગત કરી શકે એ માટે પોતાની સમગ્ર પ્રતિભાનો
 સારો એવો ઉપયોગ કર્યો છે. આજ મુખીમાં જોઈશું તો ગીતા-ભાગવત
 રામાયણ તથા મહાભારત એટલા ગ્રંથો જ ઠીક ઠીક પ્રસ્થાવિત હતા.
 ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્ર એ નામે તો સૌ જાણતા. સૌને એમ હતું કે એ
 તે કંઈ આપણને આવડે ! એમાં તો વિદ્વાનો અને પંડિતોનું જ કામ !
 પરંતુ હવે ઉપનિષદો તરફ આમજનતાએ દૃષ્ટિપાત કરવો શરૂ કર્યો છે. હજી
 બ્રહ્મસૂત્ર તરફ એટલું ધ્યાન ગયું નથી. ને કે આ ગ્રંથ જરા વિચારીએ
 તો એવો લાગે વજ્રાદિપિ કટોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદિપિ ” (વજ્ર કરતાં પણ
 કઠણ અને પુષ્પથી પણ વધુ કોમળ) એ માત્ર નામે અધરો લાગે. પણ જ્યાં
 એને શરણે જઈ ઉઘાડો ત્યાં એ નવનીતથી પણ વધુ કોમળ એવો આ
 ગ્રંથ અંદરથી આપણને પંપાળતા પંપાળતા જાણે ખેંચીને બાંધી લે છે.
 માતાની માફક વાતસલ્ય પ્રદર્શિત કરે છે.

આ પહેલાં નલિનભાઈએ લગભગ છપ ગ્રંથો લખીને જનતાને
 ચરણે ધર્યા છે. જેમાં લિત્ર લિત્ર દૃષ્ટિકોણથી ગીતાને અવલોકીને લગભગ
 પંદર ગ્રંથો ગીતા પર લખ્યા, છ ગ્રંથો ભાગવત પર લખ્યા અને અગિયાર
 મુખ્ય ઉપનિષદો લખ્યા. જેમાંથી જનતાના હૃદયમાં દસ ઉપનિષદો અત્યાર
 મુખીમાં આવી ગયા છે. જુહુદ્ધારણ્ય લખેલું તૈયાર પડ્યું છે, એ ઉપનિષદ
 ઈશેચ્છા હશે અને સૌનો ન્યારે શિવતમ સંકલ્પ થશે ત્યારે પ્રકટ થશે. આ
 સિવાય મનન કરવા યોગ્ય અન્ય ઘણાં ગ્રંથો જાહેર પડી ચૂક્યા છે. ઘણાં વિદ્વાનો-
 પૂજ્ય શ્રી રવિશંકર મહારાજ જેવા અન્ય સંતોનો પણ એવો અભિપ્રાય
 છે કે ને આ અને આવા ગ્રંથોનો જરાજર અભ્યાસ થાય તો માનવ
 જીવન, છે એથી ઘણું ઊંચે જઈ શકે. અરે ! જીવનની કૃતાર્થતા લાધી શકે.

આ ગ્રંથ છપાતા સમય ઘણો યયો છે, કારણ વચ્ચે વચ્ચે ઘણાં
 વિદ્વો ઉપરિચિત થયા, છતાં ઈશ્વર કૃપાએ અને અનેકના સહકારે એ
 જનતા સમક્ષ પ્રકાશિત થાય છે.

આ ગ્રંથમાં નલિનભાઈએ એક વસ્તુ ખૂબ જ સરસ કરી છે. સમગ્ર ગ્રંથનો પહેલાં સંક્ષિપ્તમાં ખ્યાલ આપ્યો અને તે પછી મૂળને જરા પણ અન્યાય ન થાય એ રીતે. બાણે સાગરને ગાગરમાં ફાલવ્યો. દરેક પાદમાં શું શું છે તેનો ખ્યાલ આપી પછી ભાષ્ય મહિત મૂળની શરૂઆત કરી.

પ્રદક્ષિણામાં મૂળ ચાર જ અધ્યાય છે, અને દરેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ છે, એ ચારે અધ્યાયના સોળ પાદ આ રીતે છે:—

અધ્યાય ૧

શા માટે પ્રહા જિજ્ઞાસ્ય છે, એનું નિરૂપણ આવ્યું. એની સાધન સામગ્રી દર્શાવી, જે આ સાધન સામગ્રીથી સંપન્ન હોય તેને જ મારી જિજ્ઞાસા સંભવે. પ્રહા, સત્, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે, એવું સાબીત કર્યું. અનેક આશ્ચર્યોનું જે કોઈ એક આશ્ચર્ય હોય તો તે એજ છે કે પરમાત્મા પોતે જ જગદ્ગુપે પોતાની અનવગાંઠ શક્તિએ વર્તી રહેલો છે. નરસિંહ મહેતા તો પ્રભાતિયામાં ગાય છે જ:— “અખિલ પ્રહાંડમાં એક તું શ્રી હરિ, જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે.” એટલું જ નહીં નરસિંહ મહેતાએ તો એને પકડી પાડ્યો અને એનાથી બોલાઈ ગયું કે:— “પ્રહા લટકાં કરે પ્રહા પામે.” આ વિચારના પ્રદક્ષિણે જ સમસ્ત કોયડાઓ ઉકલી જાય છે. ખીણ અગત્યની એ શોધ છે કે સ્થાવર, જંગમ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ દશ્યાદૃશ્ય પ્રત્યેક વસ્તુ માત્રમાં એ પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. આ પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ-સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ-સર્વવ્યાપી અને અનંત છે એટલું સૂચિત કર્યું.

આગળ ચાલતાં જતાં બધું કે વ્યક્તિ વ્યક્તિનો કે રાષ્ટ્રનો ઉપાસ્ય દેવ ભલે બિન્ન બિન્ન હોય પરંતુ એ સૌમાં પણ આ એક જ સત્, ચિત્, અને આનંદ સ્વરૂપ વિરાજતો. પરમાત્મા વર્તી રહેલો છે, નરસિંહ મહેતાની ભાષામાં કહીએ તો એક જ અર્થ થાય:—

“ઘાટ ઘડ્યા પછી નામરૂપ જૂજ્યાં
અંતે તો હેમનું હેમ હોયે”

ઈશ્વર એક જ છે, પરંતુ મૌને મૌની રુચિ અનુમાર એ અલગ અલગ ભાસે છે.

પરમાત્મા મૌના અંતરમાં વસતો હોવા છતાં એ નથી ક્રનાં નથી બોલના.
એ જ એના અંધારની અનિશ્ચયતા બતાવે છે, એ જ પરમાત્માના મર્ગને

અને લય શક્તિ એકી સાથે વસે છે. પરમાત્મા અંતરમાં વસતો હોવાથી એને પદ્મવા અંતરમાં ઉતરવું પડે, પણ એ એપાન ઉતરવા માટે ગુરુગમ્ય વિધાની ચાવી જોઈએ. જે ચાવી ખરાબર લાગે તો તાળું ખુલ્લું જતાં વાર ન લાગે.

ભારતનો લાડીલો ધૃષ્ટ્ય, કે યુરોપમાં (Godd-God) નામે ઓળખાતો પરમાત્મા. ભલે કોઈપણ દેશમાં કોઈપણ નામે ઓળખાતો હોય પણ એ ભિન્ન નથી. જેમ એક જ માણસ કોઈનો કાકો, કોઈનો પિતા, કોઈનો મામો, કોઈનો માસો, કોઈનો દિકરો, કોઈનો પતિ, ગમે તે હોય પણ વારતવિક એ માણસ એક જ છે, એમ વિધવિધ નામે ઓળખાતો પરમાત્મા જુદો નથી એ એક જ છે એવો ન ભૂલાય એવો ધ્વનિ છે.

ગીતાજીમાં વિમૂનિયોગમાં સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગાયું છે:—
 “મૂતાનામસ્મિ ચેતના” (તમામ ભૂતોમાં હું ચેતન છું) અહીં મૂત= છંદમાત્ર, ઘાસના તણખલાથી માડીને પ્રહ્લાદ સુધી સમગ્રનું ચેતન તે હું છું. આનો સ્વીકાર કરીશું તો વિશ્વશાસનનો ખીનશરતી સ્વીકાર આપણે કરવો જ રહ્યો. અને આથી શરણાગતિના સ્વીકારમાં જ સૌનું શ્રેય સમાયેલું છે. આ વિશ્વ એ જ પ્રભુના અવયવો છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ખીન સ્કંધમાં આ વર્ણન મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાને ખૂબ જ સુંદર રીતે વર્ણવેલું છે. આથી અર્જુન પરમાત્માનો જ સ્વીકાર હિતાવહ છે.

સ્થાવર જંગમનો આધાર પરમાત્મા છે. એક કવિએ તો હૃદય યોદ્ધાને ગાયું છે:—“નિર્બલકે ભગવાન, નિર્ધન કે ભગવાન” ખીન પણ એક કવિએ સૌના આધારસ્થભાવ પરમાત્મા માટે ગાયું:— “નોધારાનો આધાર એ જગમાં” પરમાત્મા નિરાધારનો આધાર છે, નિરાશ્રિતોનો આશ્રય છે વળી એ અક્ષર છે એમ સિદ્ધ કરી એનું નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ સૂચવે છે. ઉપરાંત પરમાત્મા સૌનો નિયંત્રક છે, આથી સ્થાવર જંગમમાં સૌ વ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. ઉપનિષદોમાં તો ઋષિઓએ ગાયું છે:—મયાત તવતિ સૂર્ય:” સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા સાગરના ભરતી ઓટ, અરે ચમદેવ પણ—એના ભયથી જ આ જગતમાં ખંધું પ્રવર્તે રહ્યું છે. કોઈની તાકાત નથી કે એની સામે હુકારો કરી શકે.

હર પ્રકરણ ઉત્તર મીમાંસાનું એક ચમકીલું રત્ન છે. પરમાત્મા દેશ-કાળ-વસ્તુના પરિચેદથી અપરિચિદ્ધ હોઈને સર્વધા અનંત છે. અંશુકમાત્રે હૃદયમાં વસતો યુગ્મ તે પરમાત્મા જ છે. કેમકે હૃદય એનું આયતન છે. જે કોઈ હૃદયમાં ઉતરે તેને એકી વખતે વામન અને વિરાટની અનુભૂતિ થશે.

વળી એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં માનવમાત્રનો અધિકાર છે. બ્રાહ્મણુદિ શબ્દો ગુણવાચક છે, લતિવાચક નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન માટે એક જ અગત્યની આવશ્યક વસ્તુ છે ને તે છે સાધન સામગ્રી. આ વહેતું માનસ અહીં ભેવા મળે છે.

પ્રથમાધ્યાયના ચોથા પાદમાં મુખ્ય વાત એ કરે છે કે પ્રકૃતિ જડ હોવાથી સ્વતંત્રપણે એ જગતનું કારણ થઈ શકતી નથી. એ તો પરમાત્માની શક્તિ છે, આથી જગતનું નિર્માણ કરે છે, એમ બતાવી પરમાત્મા જ જગતનું મૂળ કારણ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

અધ્યાય ૨ નો

આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં એ બતાવે છે કે વેદાન્ત અને અન્ય શાસ્ત્રો વચ્ચે અવિરોધ છે. વેદાન્તને પહોંચવા અન્ય સોપાન છે. વળી કાર્ય કારણની અનન્યતાનું સ્થાપન કરી પરમાત્મા જ જગતરૂપે વિલસી રહ્યો છે, એ શ્રુતિઓ દ્વારા સાબીત કર્યું. પરમાત્માની જગદ્રચના બાહ્ય સાધન નિરપેક્ષ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા પૂર્ણ શક્તિ છે એ સિદ્ધ કર્યું. આ અધ્યાયના ત્રીજા પાદની કિંમત આત્માના સ્વરૂપનું નિર્ધારણ કરી, તથા સ્વકીય વિચાર શ્રેણીમાં રહેલા દોષોના માર્ગન દ્વારા ખુબ વધારી.

જીવાત્મા કદી જન્મતો નથી ને મરતો નથી. ગીતાજીમાં લગવાને સ્વમુખે ગાયું છે:-

“નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ માદતઃ” ॥

(આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી, અગ્નિ તેને બળતો નથી, પાણી તેને પલાળતું નથી, અને વાયુ તેને સુકવતો નથી) આત્મા અમર છે ને અમર છે. એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. બધા પરિભ્રમણથી પર છે, એ આજુ પણ નથી ને મહત્ પણ નથી. ત્યારે જીવભાવનો આધ્યાસ સ્વીકારીએ/એટલે એમાંથી ક્ષિત થતું આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વીકારવું પડે, પણ કર્તૃત્વ અનિત્ય છે, એમ સમર્થિત કરી જીવભાવની નિવૃત્તિ સાથે એ અધ્યસ્ત એટલે આરોપેલી કર્તૃત્વની પણ નિવૃત્તિ જ થાય છે. જીવમાત્ર પ્રભુનો આભાસ માત્ર છે, પણ એ પ્રભુથી ભિન્ન નથી. પરિણામે એક જ વ્યાપક આત્મા સિદ્ધ થાય છે, અને તે બ્રહ્મ, આથી “જીયો પ્રલિપ નાપરમ્” એ એક જ વાન મિદ્ધ થાય છે.

આ અધ્યાયને અંતે પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિની ચર્ચા આવી. ઇન્દ્રિયો ઇતર પદાર્થો માફક જન્મે છે. ભૂતોની મૃદ્ધિ પહેલાં ઇન્દ્રિયોની મૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશાદિ પાંચ મૂલ્ય ભૂતો પણ પ્રજ્ઞામાંથી જન્મે છે, એ જ રીતે મુખ્ય પ્રાણ, મુખ્ય પ્રાણ જીવાત્માનું ઉપકરણ જ છે. આ પ્રાણ પાંચ વૃત્તિઓવાળો છે.

સૂક્ષ્મ દેહ પણ પ્રજ્ઞામાંથી જ જન્મે છે, ને મોક્ષ પર્યંત ટકે છે. પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવો છે. પ્રાણ વગેરેનો સંબંધ જીવાત્મા સાથે છે. આ ચરાચર સૃષ્ટિ પરમેશ્વરીય કર્મ છે. અને શરીર પંચમહાભૂતોમાંથી જન્મે છે.

• • • અધ્યાય ૩ ને

આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં માનવને એક ખાસ ગ્રીમકી આપી છે કે એ માનવ! કોઈની સિદ્ધિ સામે દ્રષ્ટિ ન કર. સિદ્ધિ ભેદ વસ્તુનાં ન માર. જરા એની સાધના ને. સાધના વિના સિદ્ધિ નથી. જેટલી સાધના તીવ્ર એટલી સિદ્ધિ તીવ્ર. આ પ્રકરણમાં વરાગ્યાદિની સાધનાની વિચારસગળી બતાવી છે. તદુપરાંત આ અધ્યાયમાં સૌને માટે અતિ રમણીય એવી જીવના આવાગમનની વાત આવી. કઈ રીતે જીવ જાય છે ને કઈ રીતે આવે છે એ અતિ સુંદર રીતે વાત મૂકી. જાણે સૌની જ કથની આવી.

અને પછી તો જીવની ત્રણ અવસ્થા જાગૃત, સુષુપ્ત અને સ્વપ્નાવસ્થા તથા પરમાત્મા આ બધાથી પર છે એ બતાવ્યું. જીવની શિવતાનું રહસ્ય કથન અને પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિભાવનું કારણ નિરૂપણ કર્યું. ભગવાન કોટિ મનમથ ભાવણ હોવા છતાં અરૂપ છે, હજારો નામવાળો હોવા છતાં અનામ છે, એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન આપ્યું. પરમાત્મા સર્વસત્તાધીશ છે. એ કર્મફલનો પ્રદાતા છે. ઉપનિષદે ખૂબ સુંદર કટપના મૂકી છે:—એક વૃક્ષ છે ને એના પર બે પક્ષીઓ છે, એક નાનું ને એક મોટું. મોટું પક્ષી તે પરમાત્મા ને નાનું પક્ષી તે જીવ. પરમાત્મા જીવરૂપી નાના પંખીને કર્મના ક્ષણ યથા નિમિત્ત દેશ કાળ રૂપે પ્રકાશિત કરે છે.

ઉપાસના સાક્ષાત્કારમાં પરંપરાએ ઉપકારક છે. ઉપાસનાનો અર્ક કાઢીએ તો એક જ નીકળે કે પરમાત્મા ગુણરાશિ છે. સમસ્ત ઉપાસનામાં ગુણનો ઉપસંહાર થવો ઘટે. બીજો એક નિર્ણય એમાં એ આવ્યો કે ઉપાસના દ્વારા સાક્ષાત્કાર પમાય છે. સાક્ષાત્કાર પામેલા જીવો ઇશ્વરીય

કર્મ કરવાને જ અવતરે છે. પણ એ કર્મોથી લેપાતા નથી. ઉપાસનાની પૂર્ણતા બાણવા એકજ માપદંડ બતાવ્યો કે જીવની શિવરૂપે સ્વાભાવિક અભિન્ન પ્રતીતિ થાય. અને એ જ છે ઉપાસનાનું ક્ષણ.

ઉપાસના જ્ઞાનના પ્રતિબંધને તોડી નાંખે છે. આથી નિતરૂં નિર્મળ જ્ઞાન વારિપ્રવાહવત્ વહેવા માંડે છે. આ અધ્યાયના છેલ્લા પાદમાં કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ વચ્ચે ખૂબ જ હૃદયંગમ ચર્ચા ચાલે છે. ચિત્તશુદ્ધિ એ કર્મનું ક્ષણ છે, ને જ્ઞાન માટે એ અતિ આવશ્યક છે. નિતરૂં વિશુદ્ધ ચિત્તરૂપી પાત્રમાં જ જ્ઞાનપય ટકે છે. જેમ “સિંહણ કેરૂં દૂધ કનક પાત્રે ઠરે.” એમ જ્ઞાનરૂપી દૂધને વિશુદ્ધ ચિત્તરૂપી કનકપાત્ર બેઠ્યો. જ્ઞાન માટે અંતરંગ સાધન ખૂબ આવશ્યક છે. જ્ઞાનના સાધનો બતાવ્યા. શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન. સાધના પૂર્ણ થાય તે જ ક્ષણે મુક્તિનો સૂર્યોદય થાય છે, સાધનાની અપૂર્ણતાએ જ મુક્તિમાં વિલંબ થાય.

અધ્યાય ચોથો

આ તો ક્ષણશ્રુતિનો અધ્યાય છે. ધ્યાન પણ ખૂબ જ જરૂરી છે, કારણ એની આવશ્યકતા સાક્ષાત્કાર સુધી છે.

માનીએ કે ધ્યાન થયું, ને સાક્ષાત્કાર પણ થયો, તો સાક્ષાત્કારનું પણ ક્ષણ શું? તો એનું ઘણું મોટું ક્ષણ બતાવ્યું છે:-સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મો, તથા પાપ અને પુણ્ય બધાનો છેદ ઊડી જાય છે. ઉપરાંત પ્રારબ્ધ લોગવવાની કળા આવડે. પ્રારબ્ધ ફીટાવવાનો એક જ ઉપાય કે આત્મજ્ઞાન બાદ આજીવન નિષ્કામ કર્મયોગ કરતાં કરતાં તે પ્રસન્નતાથી પ્રારબ્ધને લોગવતો જાય ને એમ કરતાં કરતાં પ્રારબ્ધ કર્મ પણ નિઃશેષ થઈ જાય છે.

આ અધ્યાયની મધ્યમાં મરનારની પ્રતિલોભ ગતિ બતાવી. પંચ-મહાભૂતોમાંથી આપણે જન્મીએ છીએ, અને જ્યારે જીવ જાય છે ત્યારે એ કઈ કઈ રીતે પીછેહઠ કરે છે એનું સુંદર નિરૂપણ બતાવ્યું.

છેલ્લા પાદમાં બે જાતની મુક્તિ બતાવી. (૧) વિદેહ મુક્તિ (૨) જીવન મુક્તિ. જીવન મુક્તનું ઐશ્વર્ય અપ્રતિહત હોય છે અને તે સ્વરાટ્ થાય છે. તેને શરીરાભિમાન નથી. તે સર્વજ્ઞ બને છે. જીવન મુક્તના ઐશ્વર્યને મર્યાદા હોય છે. મુક્તાત્મા, પરમાત્મા સ્વરૂપ થતો હોઈને તેની પુનરાવૃત્તિ નથી. એ સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરી આ ગ્રંથની ઇતિ કરે છે.

આવા કૃત અને નીરસ લાગતા અંથમાંના જ્ઞાનરૂપી અમૃતફળને રસપ્રદ કરી વિશ્વાત્માને અગ્નેષુ ધન્યા જ કેમ બાણે નલિનભાઈનો જન્મ ન હોય એમ લાગે છે ! ઈશ્વર જ એમની પાસે મહાન કાર્યો કરાવી રહ્યો લાગે છે. એ પુણ્યાત્માને ઈશ્વરે જે અતિ કિંમતી શક્તિ પોતે પ્રસન્ન થઈ આપી છે એક તો ચિંતનની અને બીજી વકતૃત્વ અને લેખનની વાણી અને વિનાયકની પૂરી કૃપા સંપાદન કરેલા એ જીવનું જગત્ કાણી છે એમની આ અપૂર્વ મેવાના બદલામાં આપણે સૌ શુ કરીશું ? જેવો પદાર્થ તેવી જ ઉમત આપવી ઘટે આ અથને સૌ કોઈ અપનાવે, અને અર્વે અન્યોન્યના પ્રેરક બની આ જ્ઞાનગગાનો સદુપયોગ કરી ખોવાયેલી પોતાની જાત શોધવા પ્રયત્ન કરે નલિનભાઈ તો ખેડૂત માફક જ્યાં જ્યાં ભૂમિ દેખાય ત્યાં ત્યાં વાવણી કરે છે એ બીજા અકુરિત થાઓ, અને અકુરાવગ્યામાંથી વટવૃક્ષ માફક છવાઈને ફલિત થાઓ.

પ્રાચીન પરપરા અનુસાર એવું ચાલ્યું આવે છે કે જે કોઈ વિદ્વાન ગીતા-ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રરૂપી પ્રસ્થાનત્રયી પર સ્વતંત્રતા લાખ્યો લખે એઓ આચાર્યની કોટિમાં આવે એ ન્યાયે નલિનભાઈ ઈશકૃપા, ગુરુકૃપા, અથકૃપા, આત્મકૃપા, અને વશકૃપાએ આજે જગતમાં એ બધા અથો સ્વભાષ્યો મહિત વહેતા મૂકનારા પ્રથમ ગુજરાતી છે એટલે આચાર્યની પદવી એમને એ દૃષ્ટિએ મળી જ ચૂકી છે

હજી કામ કરવાની ઉત્કટ ધગશ, અદમ્ય ઉત્સાહ એમની નસેનસમાં વહી રહ્યા છે આપણે સૌ ઈશ્વરને પ્રાર્થીએ કે એમનામાં અખુટ શક્તિનો સચાર મદદ વહતો રહે

કુરિ ઈ તત્સત્

अस्मदीयम्

प्रियात्मन्! આખી દુનિયા જ આશ્ચર્યરૂપ લાગે છે ! હું એ આશ્ચર્ય—તું એ આશ્ચર્ય—આજુગાજુતું, અદગ્તું અને પહારતું—બધું વિશ્વ જ આશ્ચર્ય છે અને તેમા પણ આ છવ જવારે ‘પ્રહ્લસૂત્ર સાધન લાખ્ય’ લખવાનું હું સાહસ કરે, ધૂષ્ટતા કરે ત્યારે તો વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ છતાં આશ્ચર્યવત્ વદતિ તથૈવ ચાન્ય આશ્ચર્યવત્ત્વૈનમન્ય જૃણોતિ ના કગ્તા પણ આશ્ચર્યની અવધિ લેખાય ! પણ ત્યારે અતર્યામી બહાલો હાથ પકડે, ખાય આવે, બિચકી લઈ ચલાવે ત્યારે કયું આશ્ચર્ય અસંભવિત ? એના અનુગ્રહ સિવાય, ગુરુદેવની, નિર્બાજ કરુણા મિનાય, સતાત્માઓની શુભાશિષો સિવાય એમા ખીજું કશું જ નથી ! સાધનાના વીત્યા વર્ષો તગ્દ્ર નજર બંધ છે ત્યારે એકાએક એ વર્ષોનો તનમનનો પ્રયત્ન, વચ્ચે આવેલી અનેક અકથ્ય બાધાઓ, વિઘ્નો, મુશ્કેલીઓ, સતાપો, નિરાશાઓ, ઉદ્વેગો—આ બધુંય છતાં, ઠેવી રીતે આ થયું હશે—એક વિસ્મયજનક ઇશ્વરાનુગ્રહની કથા જ છે ! હરિ લાજ રાખે છે એવું માનવાને પૂરું કારણ છે !

આ પ્રહ્લસૂત્ર સાધન લાખ્ય કોણ વાચનાનું છે એ ખબર નથી ! એનો કોણ ઉપસોગ અને ઉપયોગ કરશે એ અગે રહેજે માહિતી નથી—એ જરૂરી હતું કે નહીં તેની પણ ખબર નથી !—અદર એક ચળ હતી અને તે પૂરી કર્યે જ ચેન હતું એટલે આ થયું છે એ થઈ રહ્યા બાદ લાગ્યું છે કે એ આ છવની સ્વતંત્ર ઇચ્છા ન હતી કોઈક અગમ્ય શક્તિ એ કરવામા રમ ધરાવતી હતી તેણે નિમિત્ત કર્યો અને પડતા આખડતા પણ આ તેની ઇચ્છાને તોલવા કરાવ્યું છે તો જેણે સ્વયં આ કરાવ્યું છે તે આનાથી પ્રમન્ન હો

અને આ લાખ્ય લખાય એવી આ છવની શક્તિ જ ન હતી આત્મ ઇચ્છા જરૂર હતી. વર્ષો સુધી જગતના મર્વોચ્ચ ચિન્તકોના સસર્ગમા રહી તેમણે આ પૂર્ણ વ્યવસ્થા વિષે શું કહેવાનું હતું એ બાણનાના કોડ હતા. પણ લખવાની સ્વતંત્ર શક્તિ તો ખુબતી જ હતી ! પણ પેલા રમેશ્વર કાવિદાસની ઉદ્દિષ્ટ સમગ્લખા આવે છે કે—

अथवा एतवान् द्वारे शान्तेऽस्मिन् पूर्वसुरिभिः ।
मनौ यज्ञसमुद्दिष्टं संप्रत्येषास्ति मे गति ॥

અને આથી પૂર્વમુદિઓને ફાળે જ મુખ્ય યશ જાય તો જરાએ અનુગતું નથી. ખાસ કરીને ભગવાન ભાષ્યકાર અને હૃદયનિષ્ઠ ગુરુદેવના શ્રદ્ધાની જો સહાય ન હોય તો આ બ્રહ્મમૂત્ર-સાગરમાં આ મછવો ડૂબી જ જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી ! અનેક પૂર્વ વિચારકોના ખેરલા આ ધર્મક્ષેત્રમાં યાત્રા કરવાનું મામર્ય તે ગીનાગાતાએ ગુરુદેવની પ્રેરણાથી આપ્યું અને આ આગિલું રચ્યોદક-ગાગ્રવાહમાં મળીને પવિત્ર થયું !

અને પ્રિયાત્મનું ! તું કોણ છે એ જાણવાનું મામર્ય નથી તું છે આત્મનું છે પ્રિય છે તે ઉપરાંત તું કોણ છે એ તો તું પણ જાણે છે કે કેમ તે અગે ખગર નથી ! મારી આ શોધ હતી તું મળે ત્યાં મુખી તારે વિષે જાણવાની ઇચ્છા રહે. તું મળે પછી તું અને હું એવા પ્રતિયોગીઓ જ ઓગળી જતા હોઈને ભેદજ્ઞાન જ ઓગળી જાય છે—એ સગા ધિ તૂટે ત્યારે અતિપ્રાચીનતમ મન્દાગ્રમાંથી અમૃતિની એક અતિ આછી ઝવક જણાય છે એ સમાધિલગની અવસ્થામાં તું મારું પ્રતિબિંબ જ છે એટલું યાદ આવે છે—આટલી ખગર છે તેથી ભિન્ન કશું જ યાદ આવતું નથી ! હું-તું-તે-જ ઓગળી જાય છે ! તો પછી તારો કોઈ પરિચય જ નથી ! પરિચય જૂઠું છે અપરિચય જ માત્ર છે તો સાચ જ જાણે એ જ તારો પરિચય છે

બ્રહ્મમૂત્ર સાધન ભાષ્ય માથે પ્રસ્થાનત્રયીની સાધના પરમાત્મકૃપાએ પૂરી થાય છે એમાં બહાવા નન્દનન્દનની અમીમ હયા સિવાય શું જોઈ ? ગુરુદેવના અમોઘ આગિયો વિના શું વાચું ! જેનો અનુગ્રહ તે જ એનાથી પ્રમત્ત થઈ સર્વસ્વરૂપ જાનને પ્રમત્ત કરે એટલી અભ્યર્થના

છેવટે એક જ પ્રાર્થના—

હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિત મુલમ્ ।
સત્ત્વ પૂષ્પન્ ! અપાવૃણુ સત્યધર્માય દષ્ટયે ॥

હરિ ૐ તતસત્

—નલિન મ. ભટ્ટ

સામાન્ય વક્તાવ્ય

બ્રહ્મસૂત્ર વેદાન્તશાસ્ત્રનો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રામાણિક ગ્રંથ છે. એ સૂત્રોના અભ્યાસ સિવાય, એના અર્થના સાક્ષાત્કાર સિવાય, બ્રહ્મનીમાંસા અધૂરી છે. બ્રહ્મસૂત્ર સિવાયનું બ્રહ્મજ્ઞાન અવ્યવસ્થિત છે. યદ્યપિ શાસ્ત્રમાં સાક્ષાત્કાર લખ્યો હોતો નથી, શાસ્ત્રમાં પરમાત્માનુભવ વસતો નથી, સાક્ષાત્કાર અને અનુભવ તો પરમાત્મામાં જ વસ્યો છે, વસ્તુમાં રહે છે છતાં એવા અનુભવની તીવ્ર ઇચ્છાસંપન્ન જીવને માટે એ યથાર્થ માહિતી અને નકશો તો પૂરો પાડે જ છે. “પ્રવાસીના લોભીઆની” ગરજ તો બ્રહ્મસૂત્ર સારે જ છે. અને આથી પરદેશના પરિચિતને સ્વદેશમાં જવાની ઇચ્છા થાય તો આ પથલોભીઓ જ એકમાત્ર અમર અને સ્વાધીન સાધન છે એ હકીકત છે. અને આથી બ્રહ્મસૂત્ર અનન્તના યાત્રીને માટે અનિવાર્ય છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રો લગવાન બાહરાયણ વ્યાસજીએ રચેલાં છે. એમની સૂક્ષ્મ અને સારગાહી દૃષ્ટિ, એમની સમાધિમયતાનો પરિચય કરાવે છે. વ્યાસજીનો તત્ત્વપરામર્શ હજારોને તત્ત્વાનુભવ માટે પ્રેરક બને છે. હજારોના અનુભવનો તાળો મેળવી આપે છે, વિચાર અને અનુશીલન માટે અનન્ત પ્રદેશનાં ઉદ્ઘાટન કરાવી આપે છે—અનેક જીવનો સુધી ન ખૂટે એવી વિચારોની રસમયી અને નિત્ય તાજ સામગ્રી આપે છે. આ અગાધ, અજ્ઞેય, પરિપૂર્ણ વિશ્વ વ્યવસ્થાને સમજવાનું એક સફળ નિષ્કળ, દિવ્ય અદિવ્ય, લવ્યાલવ્ય સાહસ છે. એ સાહસ માટે જોઈતી હિંમત અચરત ઉપજાવે છે. લાવયાથાત્મ્યનાં અથાહ ગાંભીર્ય માપવાનો આ એક આશ્ચર્યનજક અને લગલગ ફળદ્રુપ પ્રયત્ન છે. આ સૂત્રો દ્વારા જેવડું અને જેટલું બ્રહ્મ પકડાય છે તેવડું અને તેટલું જીવનને કૃતકૃત્ય કરવા પૂરતું છે!

એવાં આ અદ્ભુત-ધન્યાતિધન્ય શાસ્ત્રના રચયિતાના અંગત જીવન વિષે સંલવિત નિગમનોની અપ્રતિષ્ઠિત પરંપરા નીપજાવવી—કુંગરો જોદીને જિંદગી પછી ન આપવાનો વન્ધ્ય પ્રયોગ કરવામાં સમય, શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરવાનું ઉચિત લાગતું નથી. આથી એવો યત્ન કરવો અહીં ધર્મ્ય માન્યો નથી.

બ્રહ્મસૂત્રો ઉપનિષદ વાક્યોની મીમાંસા કરતાં હોઈને બ્રહ્મસૂત્રોના અભ્યાસ માટે ઉપનિષદોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કેવળ અનિવાર્ય છે. ઉપરાંત ઇતર બધાંય શાસ્ત્રો, દૃષ્ટિનો ઉત્કર્ષ સાધતાં હોઈને, ઇતર સમસ્ત શાસ્ત્રોનું ઓછામાં ઓછું સામાન્ય તટસ્થ જ્ઞાન વેદાન્ત સૂત્રલાખ્યને મમજવા માટે

આવશ્યક છે ! અને આથી બ્રહ્મસૂત્રના પૂર્ણ અવગાહન માટે ન પેદશી માડીને તે ગુપ્ત શુધીના સમન્ન વાર્મયનો પગિચા, વિનોદી રીતે રજૂ કરીએ તો, જરૂરી છે ! અને આથી આ ગ્રંથને સમજવા માટે માધક સૂક્ષ્મ, વ્યવસ્થિત શાસ્ત્રીય વિચારપદ્ધતિનો મર્મજ્ઞ હોવો જરૂરી છે આથી જ બ્રહ્મસૂત્રો અભ્યાસી માટે અતિમ શિખર છે આથી જ આ શાસ્ત્ર વાચી જવાનો ગ્રંથ નથી ! પાના ફેરવી જવા યોગ્ય ગ્રંથ નથી ! આ તો દીર્ઘકાળ-નિગ્નત-સત્કાગ્ધર્વક અભ્યાસ કરવા યોગ્ય ગ્રંથ છે છતાં પ્રાગલિક અભ્યાસવાળુને પણ એ પ્રેરક નીવડશે એવી શ્રદ્ધા છે પણ એના મૌલિક ગ્સાસ્વાદ માટે માધનામય જીવન હોવું જોઈએ મન્દુત ભાષાનો અભ્યાસ પણ હિતકર હશે જ મન્દુત પ્રત્યે ઉદાસીનતા દ્વારા દેશે શુ ગુમાવ્યું છે. અને ગુમાવતો જાય છે એ ભાવિ બતાવશે જે યુગમા પોંડે અને પૈયો જ જીવનના સૌ પ્રશ્નોનો પ્રશ્ન છે તે યુગમા મન્દુત ભાષા અનાદરણીય બને તો તે માટે યુગનું માનસ જ જવાબદાર છે દીવેત કસ્ય દૂષણમ્ ? ઉપગત જીવનના જેવલા હોર્ શકે તેટલા ધ્રુવ-ઉચ્ચતમ અને અવિચળ મૂલ્યો આપવાનો આ ગ્રંથ પ્રયત્ન કરે છે એવા મૂલ્યો જીવનની મનાતન જરૂર હોય છે જે જગતમા મોત હોય તે જગતમા આવા મૂલ્યો જ એકમાત્ર મૂલ્યો હોર્ શકે છે આથી સ્થિત પ્રજા થવા મથતા જીવો આ ગ્રંથનો પૂરો રસાસ્વાદ માણવે અધિકારી હશે અઘાતો વ્રજાજિજ્ઞાસા—મા ગ્રંથ બહુ જરૂરી છે એ હશે તો અનાવૃત્તિ શંકાત્ શુધીનું આ શામ હૃદયસ્થ થવું મગ્ન હશે

બ્રહ્મસૂત્ર સાધન ભાષ્યને જનતા સમક્ષ છે તેવા રૂપરગમા મૂકવાનું સમગ્ર પ્રયત્ન ગ્રેય સૌ ઈન્દુજેન રમણિકલાલ શાહ, વ્યવસ્થાપક, ગીતા બધુને ફાળે જાય છે આ ગ્રંથની આખી પ્રેસ ટોપી કરવાનું ઠટાળાજન-ગ્રામદાયક કાર્ય પણ એમને ફાળે જાય છે ભાઈશ્રી રમણિકલાલ શાહ અને ઈન્દુજેન શાહના મયુક્ત પ્રયત્ને આ ગ્રંથના મુદ્રણકાર્યનું અસ્તિત્વ આવ્યું, આ ભવ્ય પ્રયત્ન માટે એ ધન્ય દેવતી સુયોન્ય ગૌરવ લઈ શકે ગૂજરાતનું મારસ્વત જીવન એમનું એ અર્થમા નણી છે એમના સિવાય આ સમસ્ત વ્યવસ્થાભાર કોણે કર્યો હોત તે અમને સમજતું નથી

સંપાદનનું જવાબદારીભર્યું કામ સ્વનામધન્ય શ્રી માલતીબેન શ્રોદ્ર તથા સૌ શાન્તાબેન દેસાઈએ આત્મીય કર્તવ્યના હસલાએ કર્યું છે એ બંને વિદુષી બેનોએ ગૂજરાતના નામને અને ગુર્જરી સરસ્વતીને ઉજ્જવળ કરવાનું માનો મન આરભેલું છે ગીતાબધુના એ સહ-તત્રીઓને

તે માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. અમારા મિત્ર ભાઈશ્રી લલ્લુભાઈ બલસારાએ મુદ્રણ કાર્યને સુંદર રીતે કરીને કાર્યને ઉત્તમ્યું છે. ગીતાબંધુના એઓ ત્રીજા વ્યવસ્થાપક છે. આમ ગીતાબંધુના સમસ્ત સહકાર્યકરોને ક્ષણે આ ગ્રંથના પ્રાકટ્યનો સમસ્ત ક્ષણો બત્ત છે. અમને તો એ વ્યવસ્થાપક અને સહુતંત્રીઓના પંચકે ઉજળા કર્યા છે. અમને શ્રદ્ધા છે કે આ કાર્યકરપંચક ભાવિમાં પણ ગૂજરાતના આર્ષ સારસ્વત જીવનને પ્રોજ્ઞાવલ કરવા પ્રતબદ્ધ રહેશે જ. એ સૌનું પ્રભુ ભલું કરે.

છેવટે જેમણે જેમણે સાક્ષાત્ કે પરોક્ષ રીતે આ પ્રભુકાર્યમાં કોઈપણ રીતે સ્કેજ પણ સહાનુભૂતિ પણ દર્શાવી છે તે સૌનો ઋણ સ્વીકાર કરતાં વિનમ્ર થવાય છે.

હરિઃ ઓમ તત્ સત્ .

૨૦૧૯
ગુરુપૂર્ણિમા
મુંબઈ.

નલિન મ. ભટ્ટ

ॐ

॥ त्वदीयं दीयते तुभ्यम् ॥

જેના કૃપા-જળવતી થઈ શુદ્ધ બુદ્ધિ
જેની સદૈવ કુરુષામય વ્હાલ-દૃષ્ટિ;
જેના અતુમલ વડે થઈ આત્મસંબંધ
સો સો હજો ગુરુતાપ્તા ચરણે પ્રણામ

. . . આત્મનિષ્ઠ

પૂજ્યચરણ ગુરુદેવ

શ્રી હરિપ્રસાદ વૈદિક મુનિજી

ની

પાવની સ્મૃતિને—

કૃષ્ણ જ્ઞાપતી }
૧૨-૮-૧૯૧૩ }

નલિન મ. ૨૫૬

॥ श्रीमन्निरुद्धाग्रनिष्ठातरुणितनूनामिदरिप्रमादयैदिकमुनयः
 श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदयैदिकभाष्यज्ञेतारः

यो दर्शनेषु सर्वेषु वेदान्तादिषु विलसाम् ।
 अकरोद् वैदिकीं श्रुतिं मूर्तिपूजामयापराम् ॥ १ ॥
 सन्ध्यायाः वैदिक भाष्यमथो न्याध्यायसंहिताम् ।
 आतनोद् वेदसर्वम् श्रीलां च नपसंहिताम् ॥ २ ॥
 गीतोपनिषदो भाष्य वैदिक पदशोऽकरोन् ।
 निरुद्धाग्रनिष्ठा उदामीनशिरोमणिः ।
 सोऽयं वेदविदां बेण्डः पण्डितो वैदिको मुनिः ॥ ३ ॥

સર્વદર્શન સાર નિરૂપણ

(૧)

માનવ વિવેકી પ્રાણી છે. વિવેક એને ખીન્ન પ્રાણીઓથી જુદો પાડે છે. એનામાં જેમ ઇતર જીવો સાથે સામ્ય છે તેમ તેમનાથી વૈયમ્ય પણ છે. આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન વગેરેની દૃષ્ટિએ જો એ ખીન્ન જીવો સાથે સમાન ભૂમિકા ઉપર હશે તો વિવેક વિચાર વગેરેની દૃષ્ટિએ વિષમ ભૂમિકા ઉપર પણ છે. અને આહાર વગેરે ક્રિયાઓમાં પણ એ ઇતર પ્રાણીઓથી વિશેષ રીતે તરી આવે છે. સર્જનની પળે માનવ અને ઘોડા-ખનેને સૃષ્ટિના કર્તાએ ખાવા માટે ચણા આપ્યા હતા અને ઘોડો હજી, સૃષ્ટિ જન્મ્યાને યુગોનાં યુગો વીતી ગયા છતાં, એનો આદિ પૂર્વજ જે રીતે ચણા ચાવતો હતો તે રીતે જ ચાવે છે. અને માનવ? બ્રહ્માજીએ પણ કદાચ ન જ કદપી હોય એટલી ચણાની સંસ્કૃતિ-વિકૃતિઓ એણે સર્જી છે. આમ ઇતર જીવો સાથે સમાનતા ધરાવતું છતાં માનવ નામનું પ્રાણી, સૌથી અનેક રીતે જુદું પડે છે.

એની આ વિશિષ્ટતા જ એને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ દોરે છે. એ બુદ્ધિશાળી અને વિવેકી છે. આથી એને કેવળ જીવનું, શ્વાસોચ્છવાસ લેવું પસંદ નથી. એણે જીવનું છે પણ જાણીને, કરવું છે પણ સમજીને, લગવું છે પણ લાનથી. એની અદ્ભુત જિજ્ઞાસા એને આજુબાજુનાં જગતનાં તત્ત્વોને જાણવા પ્રેરે છે. જાત અને જગત તથા તેમની પેલે પાર પણ જો જગદીશ્વર નામનું તત્ત્વ હોય તો તેને પણ આત્મસાત્ કરવાની તેની અદ્ભુત ઇચ્છા છે. ઉપરાંત જ્યાં સુધી સાચું જણાય નહીં ત્યાં સુધી એને કંઈ વળતી નથી, એન પડતું નથી. અને આથી માનવને માટે તત્ત્વજિજ્ઞાસા કેવળ કુદરતી છે. જેણે જેણે સાચું જાણ્યું છે તેણે તેણે જગદ્ગુરુનાં પદવી મેજવી છે, જીવતાંજીવત પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; નિરુપાધિક નિત્ય અને નિરતિશય આનન્દ, સુખ, શાન્તિ, સમૃદ્ધિ સંપાદિત કરી છે. આમ તત્ત્વજિજ્ઞાસા, માનવની મતિમત્તાને લઈને સ્વાભાવિક છે. સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદીમાં લામતીકાર આચાર્ય શ્રી વાચરપતિ મિશ્રે ઠીક લખ્યું છે કે “તત્ત્વપક્ષપાતો હિ ધિયાં સ્તમાવઃ”-તત્ત્વ પ્રત્યે પક્ષપાત તો બુદ્ધિનો સ્વભાવ છે.

અને માનવની મતિ સતી જેવી છે. પતિના વિયોગમાં જૂરતી સતી પ્રોપિત ભર્તૃકા સતી, પતિનાં મિલને, દર્શને, સહવાસે અને અનુભૂતિએ

નિગલિત વેદાન્તર અને રસમય થાય છે મતિની પણ એવી જ ચર્ચા છે. તત્ત્વનિષ્ઠા પામે નહીં ને મતિને ચેન પડે નહીં આથી તત્ત્વજ્ઞાનનું ખીજ પ્રાણીમાત્રમા જ હોય છે, માનવમા તો ક્રૂણા એ વિકસિત અને ઉદ્ભૂત અવસ્થામા હોય છે

તાર્કિક જ્ઞાન વિના જીવનના સાચા અર્થ લાઘતા નથી એના માયા પ્રયોજન સૂઝતા નથી અરે, મૂળ અર્થમા જીવન જ નહતું નથી સાચી સૂઝ વિનાનું જીવન સુરભિ વિનાના સુમન જેવું, લોચનસૂના સુખમહાન જેવું. એકઠા વિનાના મીઠા જેવું છે સાચી સમજ ન હોય તો જાણેવું વ્યર્થ હશે, કહેવું નિર્થક હશે, જાણેવું અપાર્થક હશે આથી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માનવ માટે ફરજિયાત લેખાવી જોઈએ મોત જો જીવનનું પ્રતિપજ અનુગામી હોય તો જીવનમા તત્ત્વજ્ઞાન દેવળ અનિવાર્ય છે

(૨)

તત્ત્વજ્ઞાનની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા સ્વીકારાયા બાદ, 'તત્ત્વજ્ઞાન' એટલે શું—એ કુદરતી રીતે જ પૂછવાનું મન થાય અંગ્રેજીમા એને "Philosophy" કહેવામા આવે છે એ શબ્દનો, 'જ્ઞાનની પ્રીતિ,' એવો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ થાય છે ભારતીય પરિભાષામા, 'તત્ત્વજ્ઞાન' એટલે "તે પછા"નું જ્ઞાન, એવો અર્થ થાય છે અહીં તે એટલે પરમાત્મા આથી પરમાત્માને લગતા નિશક અને વાસ્તવિક જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામા આવે છે હસ્તિપદ ન્યારે પરમાત્માના જ્ઞાનમા, પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન સમાઈ જાય છે કેમકે જીવ અને જગતનું તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો જગદીશ્વરનું પૂર્ણજ્ઞાન કદી થતું નથી આથી તત્ત્વજ્ઞાનમા એ ત્રણે પદાર્થોના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે આપણા પૂર્વજો તત્ત્વજ્ઞાન માટે 'દર્શન' શબ્દનો પ્રયોગ કરતા આવ્યા છે દર્શન એટલે સાક્ષાત્કાર નજરોત્તર આ તત્ત્વોને જોવા એટલે દર્શન આ તત્ત્વના સાક્ષાત્કાર પર્યન્તની સમસ્ત ચર્ચા, વિચાર, સાધના વગેરેનો જેમા આર્ષ ઉદ્દેશ અને વ્યવસ્થિત રજૂઆત હોય તેવી વિચારસરણીને "દર્શન શાસ્ત્રો," કહેવામા આવે છે આમ તત્ત્વજ્ઞાન એટલે દાર્શનિક શાસ્ત્રો દ્વારા મળતું તાર્કિક સાક્ષાત્કારાત્મક જ્ઞાન

આ વિશાળ અર્થ સ્વીકારતા તત્ત્વજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર સર્વત્રાહી જ થાય દુનિયાનો એક પણ પદાર્થ, ભાવ, અનુભવ કે વિચાર નથી જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય ન ણની શકે—જીવન અને મરણ, સુખ અને દુઃખ, ધર્મ અને અધર્મ સંસ્કાર અને સ્વર્ગ, બંધન અને મુક્તિ, કાર્ય અને કારણ—વગેરે માત્ર, પિંડ અને બ્રહ્માડને સ્પર્શતા પ્રશ્નોની એમા ચર્ચા અને ઉકેલ આપવાનો

પ્રામાણિક પ્રયત્ન હોય છે. દૂંકમાં કહીએ, તો જગત-જીવ અને જગદીશની યથાર્થ ચર્ચા અને નિર્ણયોને એમાં અવકાશ હોય છે. અર્થાત્ જ સમગ્ર જીવનને સમગ્રતાથી ધણવાનો એમાં ફલાન્ન પ્રયત્ન હોય છે-અવકાશ હોય છે. આથી દર્શનશાસ્ત્રોનું ક્ષેત્ર દિશાઓ જેટલું અમાપ છે; એના વિસ્તાર આકાશ પેરે અસીમ છે. એનાં ઊંડાણ ભૂતકાળ જેટલાં અતલ છે. સત્યનાં સૌ પાસાંઓની એમાં વિચારણા આવતી હોઈને એ પણ સત્ય જેટલું જ તાજું, અદ્ભુત અને અનન્ત છે.

(૩)

અને આ ઠેકાણે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોની એક વિશિષ્ટતા સમજી લેવા જેવી છે. ભારતીય માનસને માટે તત્ત્વજ્ઞાન એક શોખનો, કે કલ્પનાવિકારનો કે અવકાશના સમયના મદુપયોગ માત્રનો કે ગમ્પાં મારવાનો વિષય નથી. આ દેશમાં તો એટલું જલણુ. માનવું એટલે બનવું, એવો અર્થ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો જીવનમાં વિનિયોગ અહીં અગત્યનો છે. ઠોટ-પેન્ટ-ટાઈમા મુમજ વેદાન્તવિત્ સંન્યાસી ભારતની કલ્પનાને પણ અસહ્ય છે. અહીં તો જ્ઞાની એટલે કૌપીનધારી જ હોય! આમ તત્ત્વજ્ઞાન મન મહલાવવાનો કે શોખનો વિષય ન હોઈને, તત્ત્વજ્ઞાનને જીવી બતાવવા માટેની એક વિશિષ્ટ જીવનપદ્ધતિ એટલે કે સાધના. મરણી સ્વીકારાઈ છે. પરમાત્મા નામનું દ્રષ્ટવ્ય-અને પ્રાપ્તવ્ય તત્ત્વ એક-વેળા સિદ્ધ થાય એટલે એનું દર્શન અને પ્રાપ્તિ કરવાની જ. અને તે માટે જો પ્રાણાન્ત ન્યોછાવરી કરવી પડતી હોય તો ક્ષણના વિલંબ વિના પણ તે કરવાની જ. મધ્યે સમાધાન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારતું નથી. આથી વીર્થભૂમિ ભારતમાં યુગાદિથી વહેતી તત્ત્વજ્ઞાનની સેંકડો નદીઓ, પોતાના સ્નાન ઇચ્છતા સૌ પાસે તત્ત્વજ્ઞાન જીવવા માટેની સતત સાધનાની અપેક્ષા રાખે છે. અર્થાત્ જ પરમાર્થને અહીં તો વ્યવહારમાં છતો કરી બતાવવો પડે છે-આવો સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોનો અવિસ્મરણીય ધ્વનિ છે. સર્વોત્તમ જ્ઞાન, સર્વોત્તમ જીવનનું સર્જક હોવું જ ધટે.

(૪)

ઉપલાં કારણે સહિષ્ણુતા અને વિચારૈદ્યાર્થના પાયા ઉપર વિકસેલી તત્ત્વજ્ઞાનની સૃષ્ટિમાં એક પ્રકારની સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે. ભારતવર્ષનું એ સૌભાગ્ય છે. જીવનમાં જ જો મૂળમાં ખંડવૃત્તિ ન હોય તો જીવન નિયામક અને પ્રેરક જીવનદર્શનમાં ખંડવૃત્તિ કયાથી

હોય ? આથી મોટે ભાગે કોઈપણ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર ખોલીએ તો તેમાં, પોતાના દર્શનની સ્પષ્ટતાને સિદ્ધ કરવા, બધાંય દર્શનશાસ્ત્રોના વિષયોની ચર્ચા હોય જ છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર ખોલો કે બાકીનાં બીજાં બધાંય શાસ્ત્રોના મતની સમીક્ષા તેમાં જોવાની મળે જ. આમ કોઈ એકાદ દર્શનના અભ્યાસીને પણ ઈતર દાર્શનિક વિચારોનો સ્પર્શ સહજ રીતે જ થાય છે.

વળી ભારતીય દર્શનો એટલે હિન્દુઓનાં દર્શનો એવો પણ અર્થ થતો નથી. ભારતીય દર્શન એટલે ભારતવર્ષમાં જન્મેલું, ઊછરેલું, સ્વીકારાયેલું કે તરછોડાયેલું દર્શન એવો અર્થ થાય છે. આથી કોઈપણ જાતિ કે સમ્પ્રદાયમાં પ્રવર્તેલું દર્શનશાસ્ત્ર ભારતીય કહેવાય છે. આ જન્યારે નથી સમજાતું ત્યારે મફતના અસંજ્જન સંઘર્ષો ઊભા થાય છે. અલખત એ બધાં દર્શનોમાંથી ઘણાં દર્શનોનાં દૃષ્ટવત્ત્વ સૌભાગ્ય હિન્દુ જાતિના તત્ત્વચિંતકોને કાળે જાય છે.

(૫)

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, સત્યની શોધ માટેની અલંગ અને વ્યાપક શૌર્યગાથા છે. ભારતને, યુગો પૂર્વે, ભૌતિક વિજયની વ્યર્થતા દેખાઈ છે, અને આથી એના આત્માને! પુરુષાર્થ કેવળ ભૌતિક વિજયની ગાથા ગાવામાં કેન્દ્રિત થયો નથી. પ્રાદેશિક વિજય અને વિસ્તારની પ્રબલ આકાંક્ષાથી પીડાતા દેશે જેમ યુદ્ધમાં પોતાના કસાયેલા સૈનિકોનાં હજને હોમી દે છે, તેમ સત્યના અનન્ત પ્રદેશની લિપ્સાથી ભારતવર્ષે, અધ્યાત્મ-યુદ્ધમાં—(સાધનામાં) કસાયેલા પોતાના નરવીરોની અલંગ હારમાળા આંતરયુદ્ધમાં હોમી દીધી છે. પરિણામે “સ્વમાવિજય: શૌર્યેની અન્તિમ વ્યાખ્યા ઉપર તેઓ આવ્યા છે. ભારતવર્ષે યુગોના યુગો સતત સાધના કરી છે અને એ સાધનાના પરિણામરૂપે દાર્શનિક શાસ્ત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. પરિણામે માનવજીવનનાં કર્તવ્યઅંશમાં ભારતની પ્રતિભાએ નિરપવાદ નિષ્ઠા નિર્મી છે પણ મન્તવ્યાંશમાં જે ઔદાર્ય, નિષ્પક્ષતા, સત્યપ્રેમ, મતનિષ્ઠા વગેરે જતાવ્યાં છે તેવાં બીજા કોઈપણ દેશે પોતાના સાંસ્કારિક ઇતિહાસમાં દર્શાવ્યાં હશે કે કેમ એ શંકા છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈપણ શાસ્ત્ર ખોલીએ એટલે એ તત્ત્વચિંતકોની ઉદાર મનોદશા, મતિવૈભવ, સહિષ્ણુતા, પ્રતિપક્ષીને પણ પૂરો ન્યાય આપવાની કુલીન તત્પરતા, તે તે મતોનો ચથાર્થ ઉપન્યાસ, અને કેળવાયેલી શિષ્ટતા જોવા મળે છે. દાર્શનિક વિચારોનાં નિરૂપણની એક મનોરૂપ શૈલી ભારતમાં વિકસિત થઈ છે. પોતાના પક્ષની ચથાર્થતા સાધવા પૂર્વપક્ષી સમર્થ રીતે પોતાની

દલીલો રજૂ કરતો દેખાય છે. પોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને સિદ્ધાન્ત પક્ષનું ઉત્થાપન કે ખંડન કરતી દલીલોની વ્યવસ્થિત રજૂઆત હોય છે. પૂર્વપક્ષ ખોલે ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે સિદ્ધાન્તી કે ઉત્તરપક્ષી આદર્શ કાવકાપણું અને શાન્તિ, ધીરજ અને સહિષ્ણુતા જાળવતો હોય છે. ત્યાર બાદ જ સિદ્ધાન્તી પોતાના પક્ષનો ખયાવ સ્વસ્થતાથી અને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરતો જોવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષની તમામ દલીલોના ખંડનપૂર્વક પોતાનાં પક્ષનું સમર્થન કરી, અકાલ્ય સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે છે. આ પરિસંવાદ પદ્ધતિનું સર્વોત્કૃષ્ટ બિન્દુ ભગવાન લાખ્યકારની શૈલીમાં પૂર્ણપણે જોવા મળે છે. એમાં દલીલ ઉપર દલીલોની સમર્થ રજૂઆત એક પછી એક પ્રમાણોનાં સમર્પણ, વગેરે દ્વારા શ્રવણ સાથે સાથે મનનની પણ જોગવાઈ થતી જોવામાં આવે છે. છેવટે સિદ્ધાન્તનું સંકલન શિષ્યને નિદિધ્યાસન અને સાક્ષાત્કારને માટે પણ પૂર્વભૂમિકા ઉપજાવી આપે છે. સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદનની રણિયામણી શૈલી દાર્શનિક સાહિત્યની એક આગવી સિદ્ધિ છે. પ્રત્યેક દર્શનમાં તેની પોતાની ગણાય એવી એક પૂર્ણતા જણાય છે. દરેક પોતાની રીતે પોતે સત્ય છે એવી છાપ જન્માવે છે. ખીન્તંકુર ન્યાયે કલપર્યન્ત વિકસતી એ નિરૂપણ શૈલી શિષ્યને એક વિશિષ્ટ જીવનદર્શન દે છે.

(૬)

ભારતવર્ષની તાત્વિક વિચારધારા બે વિશાળ માર્ગો વહે છે. તત્ત્વ વિચાર માટે ‘દર્શન’ શબ્દ સ્વીકારાયો છે. આથી એ વિચારધારા “આસ્તિક” અને “નાસ્તિક” દર્શનો-આવા બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. વેદના પ્રામાણ્યને સ્વીકારનારી વિચારધારાને સામાન્ય રીતે આસ્તિક દર્શનો કહે છે. વેદનું પ્રામાણ્ય ન સ્વીકારનારી વિચારધારાને નાસ્તિક દર્શનો કહે છે. વેદના પ્રામાણ્યના સ્વીકાર કે અસ્વીકાર ઉપર જ આ ભેદ પડ્યા છે. આથી આસ્તિક દર્શનોમાં પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ સેવવામાં આવ્યો નથી. પરિણામે આસ્તિક દર્શનો પૈકી સાંખ્ય અને પૂર્વ મીમાંસા ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરતાં નથી એવો એક ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે.

અમને લાગે છે કે આ વાત ઠીક નથી. ઇશ્વરીય અસ્તિત્વ જ દર્શનોની આસ્તિકતાનું મૂળ છે. વેદના પ્રામાણ્યમાં તો માને પણ ઇશ્વરની અસ્તિ ન સ્વીકારે-આ વાત વહતોવ્યાધાત છે. કેમકે જો વેદ ઇશ્વરની જ વાણી છે-તેનું જ નિઃશ્વસિત છે, તો પછી નિઃશ્વસિતમાં તો માને, પણ જોનો એ નિઃશ્વાસ છે તેમાં તો ન માને-આવું માનવું મનાવવું સુસંગત

નથી પરસ્પર વિરોધી છે ઉપગત સાખ્ય અને મીમાંસા ઇશ્વરનો સ્વીકાર નથી કરતા એ વાત હજી વધુ વિચારણા માગે છે સૂત્રાર્થના લાપન કરવામાં ગૂંચનાઈ ગયેલી પ્રતિભા જ સાખ્ય અને મીમાંસાને અગે આવું વિધાન કરી શકે બાકી અમારી સમજ અનુમાર તો સાખ્ય અને મીમાંસા પણ ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરે જ છે તે તે પ્રમગે બ્રહ્મસૂત્રના સાધનભાષ્યમાં આ સમર્થિત કરવાનો અમોએ વિનમ્ર પ્રયત્ન કર્યો જ છે

ઉપગત સાખ્ય અને મીમાંસા બે ભૂમિકા ઉપર જીવને પ્રત્યાપિત કરે છે, તે ભૂમિકાએ એક ઇશ્વર જ બાકી રહે છે, એમ તાત્પર્ય મીમાંસા કહે છે આમ છતાં ઇશ્વરના વિષયમાં આ શાસ્ત્રો મૌન જ પાળે છે એવો આશ્ચર્ય મેવનામાં આવે તો એ મૌનનો એક જ અર્થ છે કે ઇશ્વર કેવળ ચર્યાનો નહીં, પણ મુખ્યત્વે અનુભવનો વિષય છે—આથી આન્તિક દર્શન તે છે જે મૂળમાં જ ઇશ્વરને માનતું હોઈને ઇશ્વરના નિશ્વાસરૂપ વેદ અને તેને અનુસરનારી સ્મૃતિમાં અવિચળ અને પ્રામાણિક વિશ્વાસ મૂકે છે આવા આસ્તિક દર્શનો ઘણા છે, પણ મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ એવા છ જ દર્શનો છે ન્યાય અને વૈશેષિક, સાખ્ય અને યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્ત) આવા એ છ દર્શનોના નામ છે આ ઉપગત બીજા આન્તિક દર્શનો પણ છે પણ તેઓની મહુકારી ઉપયોગિતા જ જણાય છે આથી પ્રધાનપણે આ છ દર્શનો જ પ્રતિષ્ઠિત લેખાય છે

નાસ્તિક દર્શનોમાં, ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોનો સમાવેશ થાય છે

(૭)

આમ વેદના પ્રામાણ્યના સ્વીકાર કે અસ્વીકારના પાયા ઉપર દર્શનની આન્તિકતા નાસ્તિકતાનો આધાર છે, તો વેદોનું ભારતીય જીવનમાં કયું સ્થાન છે એ પણ બત્તી લેવું ઘટે ભારતની દૃષ્ટિએ વેદ ઇશ્વરની વાણી છે આથી એ વેદવાણી સમાધિભાષા છે આથી વેદ પગમ આપ્ત છે પગમાત્માની વાણીમાં અનાપ્તતા હોઈ શકે નહીં માનવની મનિ ગતિને અનેક મર્યાદાઓ છે માનવમનિ અનેક પ્રકારની અગતિની વીધાયેલી હોય છે અને તત્ત્વજ્ઞ તો સમાધિનિષ્કામથી જન્મે છે માનવની વિશિષ્ટ મનિ તત્ત્વને આનમનાત્ ક્રિયામાં નિષ્ક્રમ નીવડે છે આથી અનિ મદ્ધાન માનવની મનિ પણ છેવટે માનવની જ હોઈને, એને પોતાના કૃત્તા વધુ વિશ્વમ્ય પ્રમાણના આધારની જરૂર રહે છે માનવમનિને માટે “નિષ્કોપ”=કને દીના પરચર”ની જરૂર છે એવા કનોદીના પરચર ઉપર

કુન્દન અને કથીરનો પૂરો વિવેક થાય. દર્શનશાસ્ત્રો માટે વેદવાણી એ નિકષોપલ છે. બુદ્ધિદશાએ અન્નેક ગણાય એવા ભગવાન શંકરાચાર્ય જેવા પણ, વેદ સમક્ષ પોતાની મતિને માનો વેચી દે છે. ત્યારે વેદના પ્રામાણ્ય અંગે શંકા ન જ રહેવી ઘટે. આ માન્યતામાં કોઈ બુદ્ધિની ગુલામી ન વાંચે.—પણ અપરપ્રત્યક્ષ કરતાં પરપ્રત્યક્ષ વધારે સમર્થ છે એવી કબૂલાત વાંચે. ભારતને મન શ્રુતિ પરપ્રત્યક્ષ છે. અને આથી એ ઋતંભરા વાણી સમક્ષ, તર્કને ગુગળાવ્યા કે અવરોધ્યા સિવાય ભારતવર્ષે શરણાગતિ સ્વીકારી છે. એ શરણાગતિ લઈને ભારતે કશું ગુમાવ્યું નથી, બિલકુલ ધણું ધણું મેળવ્યું છે. ભારતની હાદ્દિક, સાંકટ્વિક, ભાવનાત્મક અને સાંસ્કારિક એકતાના મૂળમાં વેદની આપ્તતાનો સ્વીકાર છે. એમાં એ સ્વીકારમાં—સમાધિમાં થતા સાક્ષાત્કારનાં બહુમાન વાંચવાનાં છે. એમાં વ્યક્તિ કે સમષ્ટિની પ્રતિભાનાં વેચાણ કે ગુલામખત નથી. વેદનાં સર્વોચ્ચ પ્રામાણ્યને જે સમજે નહીં તે કદાચ આ દેશને જ નહીં સમજી શકશે. વેદના અર્થોનું તાત્ત્વિક સૌન્દર્ય સમજવા માણવા માટે આ દેશમાં જ જન્મ લેવો પડે છે. પરદેશી વિદ્વાનોએ યદ્યપિ વેદના અર્થોને સર્વમુલલ કરવા માટે પ્રામાણિક પ્રયત્નો કર્યા છે છતાં સંકેત્યપૂર્વક પણ દૃઢતાથી કહેવું જ રહે છે કે તેઓએ વેદોને ન્યાય કરતાં વધુ અન્યાય જ કર્યો છે—ઈશદાપૂર્વક નહીં—પણ ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક સાધનામાં જ કાંઈક એવું છે જે અહીં જન્મ લઈએ, અહીં બિછરીએ, અહીંના સંસ્કાર, વાતાવરણ અને પ્રજાક્ષિમાં શ્વાસ લઈએ તો જ પૂરું સમજાય છે. કદાચ બધા જ દેશો માટે આ સાચું હશે. આથી વેદ સમાધિજન્ય સાક્ષાત્કારના ઉલ્લાસોને ઝીલતો હોઈને, અને જીવન્મતના કટ્યાણ અર્થે એ પરમાત્માની જ પરમ આર્થ વાણી હોઈને, એ ઋતંભરા વાણીને તમામ આસ્તિક દર્શનો આપ્ત તરીકે સ્વીકારે છે. એ વેદને અનુમરનારી સ્મૃતિઓ પણ પ્રમાણરૂપ છે. એની વિરુદ્ધ જનારી શ્રુતિઓ કે સ્મૃતિઓ પ્રામાણિક નથી.

આ કારણે બધાય આસ્તિક દર્શનો, પોતે વેદમૂલક છે એ સિદ્ધ કરવામાં રહેજે ઉદાસીન રહેતાં નથી. પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા તો વેદવાક્યોમાં જ વિહરે છે. જાકીનાં ન્યાયાદિ ચાર દર્શનો પણ વેદનાં પીઠબળવાળાં છે.

પણ આનો કોઈ એવો અર્થ નથી કે ભારતવર્ષને એક શબ્દ પ્રમાણ જ મંજૂર છે. માનવની સુમતિનો પૂરો આદર કરવો એ તો એનું સૂત્ર જ છે. છતાં અતિ પ્રશ્નોના ઉકેલે કેવળ અનાદ્ર તર્કને સ્થાન નથી. એવું આમાં સૂચન છે. બુદ્ધિનો મહાવૈલવ હોય છતાં કેટલાક પ્રશ્નો જ

એવા અટપટા હોય છે કે જે દેવળ બુદ્ધિ કે તર્કથી નહીં જ ઉકેલાય ! અને બુદ્ધિની આ લાચારીની વેળાએ, ભગવાન જેમ ભક્તને તેમ, શ્રુતિ એને ઉગારીને પેલે પાર લઈ લાય છે. આથી શ્રુતિ અહીં પ્રમાણની સામ્રાજી છે. એનું શાસ્ત્રન અનુલ્લંઘ્ય છે. એની વિરુદ્ધ લાય તેને નાસ્તિકનું બિરુદ મળે છે. ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધો આ અર્થમાં નાસ્તિક છે. પણ ખીલ એક દૃષ્ટિએ જોતાં, વેદબાહ્ય છતાં ય એ મતો તીર્થંકરાદિ અને મુગતાદિના બોલને તો માને જ છે ! છતાં પ્રાચીન મર્યાદાઓને સ્વીકારીને અહીં વિચાર થતો હોઈને મર્યાદામાં નાસ્તિક દર્શનો અશ્રીત જ છે.

(૮)

વેદવિદ્યામાં ખીજ સ્વરૂપે ખીલ સમસ્ત વિદ્યાઓ ધુપાયેલી જોવામાં આવે છે. પરા અને અપરા વિદ્યાનો લેહ, વેદમાં પણ પર અને અપર બંને દર્શનો છે એના સૂચક છે. પરાવિદ્યામાંથી દાર્શનિક શાસ્ત્રોનો જન્મ થયો છે.

ઉપરાંત બધાંય ભારતીય દર્શનોનો ભિન્નકાલિક નહીં પણ એક-કાલિક વિકાસ થયો લાગે છે. આ હૃદીકૃત એક સરસ વાત સૂચવી લાય છે. મત્યનાં અનેક પાસાંઓ હોઈ શકે છે, દૃષ્ટિબિન્દુની પણ વિવિધતા હોઈ શકે છે અને આથી સ્વપરિણામ પરિપાત જોવામાં આવતો છતાં અહીં પરપરિણામો વિકાસ રૂંધાયો નથી. ભારતીય માનમની વિચાર-ઉદારતા અપૂર્વ છે. એ સૌને હવવા હાથે, સૌમાં શ્રેષ્ઠ કાળ છે એનો નિર્ણય કરવા દે છે. પરિણામે તત્ત્વદર્શન, હવન માથે જકડાયેલું હોઈને, દર્શનશાસ્ત્રોના જન્મભૂમિ એક પ્રકારની આગલાહક, કુન્ડલપટાની રીપરખતા જોવા મળે છે. પ્રત્યેક મન ખીલને ઉપકારક અને સહાયક થઈ રહે છે. જુરી જુરી વિશ્વએમાંથી જુરી જુરી બુદ્ધિમાં વહેતી છતાં નરીઓ જેમ ઉંચટે માત્રજમા જ થાય છે તેમ આ દાર્શનિક વિચારધરાઓ, જુરી જુરી વિશ્વએમાંથી નીકળી, જુરી જુરી વહેતી ઉખાલી છતાં ઉંચટે અસ્થિરાનનવના મહામાત્રમાં મળી જતી જોવામાં આવે છે. દરેક મન, પૂર્વપરપરિ રીતીના સ્વીકારને લઈને, પોતે જ પોતાનો પૂરા વિવેચક બને છે.

ઉપરાંત ભારતીય દાર્શનિક પ્રવિણની અજન્મ જગત ધોવી મિદિ તો વાતી બીજી જ છે. દર્શનશાસ્ત્રના વિકાસની એ એક અનોખી રીત છે. આ મિદિ તે મૂળ મિદિ. મૂળપદારથ, બ્યોગને, સમય કાળું દેખે, જુને રેલાયે ભવવગુ દેખે, સમુત્પત્તિ દર્શનના અર્થને સ્પષ્ટ કરે.

ઉપકારક થતું હોઈને, વિચારવૈભવને વીણેલા, પસંદ કરેલા ચોક્કસ શબ્દો અને પરિભાષામાં સમાવતું હોઈને, ભાષાની કરકસરને પોષતું હોઈને, વિચારોની કડીઓને સાંધી આપતું હોઈને, વિદ્યાને પુસ્તકાધીન જ ન રાખતું હોઈને, અને સત્યની પરમોપાસના કરતું હોઈને ભારતીયભાષા વિકાસનું એક વિશિષ્ટ અને મોહામણું અંગ થઈ રહ્યું છે. દર્શનશાસ્ત્રો સૂત્રમાં લખાયેલાં હોય છે. આ રીતે ઢગેલાં સાહિત્યની થોડી મૂંઝવણ હોવા છતાં એ એક અનોખી સિદ્ધિ છે એમાં શક નથી. આ સૂત્રો ઉપર ભાષ્યો, ભાષ્યો ઉપર ટીકાઓ અને ઉપટીકાઓ-વૃત્તિઓ વગેરેનું એક વિસ્તૃત અને મનોરમ ઉપવન ઊભું થયેલું છે. પ્રતિભાશાળી જીવોના બુદ્ધિવિહાર માટે એ એક તપોવન કે નન્દનવન છે. સૂત્ર સાહિત્ય, ભાષ્યકારની બુદ્ધિને કસે છે, પ્રતિભાના વિહાર માટે અવકાશ દે છે, તાકિફતાને આવાહન દે છે, કલ્પનાના ઉદયન શક્ય બનાવે છે, અને 'સ્વ' ને સીંચવા માટે પણ અવકાશદાન કરે છે. અને આ રીતે દાર્શનિક સાહિત્ય રાષ્ટ્રીય પ્રતિભાનું કીડાંગણ થયું છે. એ બધાંયમાં એક પ્રકારનો ઈષ્ટસમન્વય, ભૂમિકાક્રમ અધિકારલેહનો સ્વીકાર, અને સાંસ્કારિક એકતાનાં સર્જન તરફ ઢોળાવ જોવામાં આવે છે.

(૯)

ભારતભૂમિમાં જન્મેલાં અને વિકસિત થયેલાં, બધાંય દર્શનશાસ્ત્રો, પછી તે આસ્તિક હોય કે નાસ્તિક-એક વિશાળ, સર્વસાધારણ આન્તરિક એકતાનાં અને સમન્વયનાં દર્શક છે. દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ હોય છે. અને આથી સૃષ્ટિ, એની પાછળ કામ કરતી દૃષ્ટિની સૂચક છે. દૃષ્ટિ જો લબ્ય હોય, સત્ય હોય, તો સૃષ્ટિ લબ્ય અને દિવ્ય થયા વિના ન રહે. આપણાં દર્શન-શાસ્ત્રોમાં આપણી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની અમિટ છાપ જોવામાં આવે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો આપણી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતામાં દર્શનશાસ્ત્રોની પ્રભાવમુદ્રા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક પ્રકારની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક છાયા સૌ દર્શનોની સર્વસાધારણ-વિશિષ્ટ એકતા છે. એમાં જીવનને સાચી રીતે સમજવા માટે મંથન છે. જીવનનો જો કોઈ ઉદાત્ત હેતુ હોય અને એ હેતુ જો સિદ્ધ થઈ શકે તો હોય તો તેની સિદ્ધિ માટે અહીં દાર્શનિક શાસ્ત્રોનો આદર છે. તત્ત્વજ્ઞાન સ્વર્ગમાં તો ખપમાં આવતું હશે પણ અહીં -આ ભૂમિ ઉપર જ્યારે આપણે જીવી રહ્યા છે ત્યારે તેનો વધારે ખપ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિરહમાં સાચું જીવાય જ નહીં તેથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ થયો છે. આથી તો પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાં પુરુષાર્થની વિચારણા જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન દ્વારા જો જીવન ઉન્નત્ત્વલ, સમૃદ્ધ અને આનન્દમય થતું હોય તો એની કિંમત છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાન ઠંઠાભરણું નથી-અન્ન જળ વાયુ છે.

માનવ આત્માને ઐહિક સમસ્ત સુખ મળે તો પણ તેને તૃપ્તિ મળતી નથી. આપણી કલ્પના પણ હૃદયમયી જાડે એટલું પ્રાકૃતિક સુખ અને ઐશ્વર્ય ભારતે લોગવ્યું હતું. પ્રજ્ઞાજનું આયુષ્ય અને લોગની કલ્પના કરનાર પ્રજાની લોગ લોગવવાની દેવી ગજજનાકની લાલસા હશે એ સહેજે સમજી શકાય એમ છે. પણ એ લોગમાં આત્માને છેવટનું, શાશ્વત, ચિરંતન, સદા ટકનારું—એકરૂપ અને એકરસ સુખ ન સાંપડ્યું અને સૌના અનુભવને ઉપનિષદના ઋષિએ વાચા આપી એક જગત્સર્વ આંચકો આપ્યો કે—ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યઃ—પ્રાકૃતિક સુખોપલોગનાં સાધને આ આત્મા તર્પણીય નથી !! આ આંચકાએ, પ્રકૃતિને પેલે પાર કાંઈ છે કે નહીં—કાંઈ અશ્વચ્ચ સુખરાશિ છે કે નહીં, એની શોધમાં ભારતીય આત્મા એકાગ્ર થયો. ગંગાવતરણની પેરે એ શોધ માટે પેઢી દર પેઢી અલંગ સાધના શરૂ થઈ. સેંકડો અને હજારો આધ્યાત્મવીરો એ શોધમાં હતાત્મા થયા. પણ ભારતનો આત્મા હિમત ન હાર્યો. છેવટે જેમ ભગીરથની તેમ ઋષિઓની એક પેઢીએ પ્રકૃતિની પેલે પાર વર્તનારાં તત્ત્વની શોધ કરી અને હિમાલયની માનો ટોચે ચડીને પોકાયું કે—“વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ । તમેવ વિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિઘટેડ્યનાય—અને આ શોધનો જે પદ્ધતિસરનો ઈતિહાસ તે જ દર્શનશાસ્ત્રો છે.

અને આથી દુઃખત્રયના અસહ્ય આઘાતે ઝડપવા બનેલા ભારતીય સત્યશોધકો કેવળ દુઃખના જ રાદણાં કરતા નથી. અલગત, દુઃખના આઘાતે જ સત્ય માટેની જિજ્ઞાસા ઉત્તેજિત થઈ છે. આને લઈને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન નિરાશાના સૂર કાઢે છે એવી એક અપ્રામાણિક માન્યતા પ્રસરીલી છે. આ માન્યતા વિચારણીય છે. જાણતું પ્રારંભે નિરાશાથી શરૂ કરતો ભારતીય તત્ત્વશોધક, અંતે જે શોધ લઈને આવે છે તે જોતાં તો એક ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જ અમર આશાવાદી છે એવું સિદ્ધ થાય છે. આપણે ભૂગુ ઋષિ મરજીવાની પર જીવનમાં તલરૂપશી દૂબકી મારી, જીવનસાગરના મંથનનું કૌસ્તુભ રત્ન લઈ આવીને જગત સમક્ષ તાર સ્વરે પોકારે છે કે આનન્દાદ યય યલુ હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે વગેરે ! બીજે ઋષિ તો સામે સવાલ કરતાં પૂછે કે—કો દિ યય અન્યાત્ કાઃ પ્રાણ્યાત્ યદેયઃ વાકાશઃ માનન્દો ન સ્યાત્ ? આથી વિપાદમાંથી પ્રસાદમાં અંચાર કરાવતી દાર્શનિક વિચારધારા આનન્દ પર્યવસાયિની જ છે. આમ અનન્ત આશામયતા અને મહાનન્દની પ્રાપ્તિની શ્રદ્ધા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધારણ લક્ષણ છે. આપણે ત્યાં છુણા પર્યવસાયી નાટકો લખવાનો નિષેધ છે તે પણ આ બાબતમાં એક સમર્થ પૂરાવો છે. મૂળમાં જીવન આનન્દનું ધામ છે એ આપણે રાષ્ટ્રીય અનિમ નિર્ણય છે.

આ ઉપરાંત પણ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રોતું એક ખીજું પણ સર્વ સાધારણ લક્ષણ જોવામાં આવે છે. આ લક્ષણ તે વિશ્વની શાશ્વત-શાશ્વી ઋત આંતરન્યાય્ય વ્યવસ્થામાં અવિચલ વિશ્વાસ. આ વિશ્વાસ વ્યક્ત કરવાની પરિભાષા જુઠી હશે-કોઈક એને ઋત કહેતું હશે-તો કોઈ એને અદૃષ્ટ કહેતું હશે, કોઈક અપૂર્વ તો વળી ખીજે કોઈ તેને ખીજા નામે યોગારતો હશે, પણ એ વિવિધ નામે સૌનો સ્વીકાર છે કે આ વિશ્વની નીચે, અંદર કોઈ અજ્ઞેય, શાશ્વત, વિશ્વસ્ય મંગળ તંત્ર કામ કરે છે. એક આવાંકને છાડીને આ પ્રતીતિ સૌ દર્શનશાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે. કર્મ અને કર્મના ફળની ઋત વ્યવસ્થા તરીકે પણ આને આપણે સ્વીકારી શકીએ. નામુક ક્ષીયતે કર્મ—એ તો અહીં સર્વસ્વીકૃત સિદ્ધાંત છે.

વળી કર્મના નિરપવાદ કાયદાનો અહીં સર્વકૃત સ્વીકાર છે. કર્મની બંધક અને વિરોધક શક્તિમાં સૌનો એકધારો વિશ્વાસ છે. કર્મમાંથી કોઈ છટકી શકતું નથી. કર્મનો નિરપવાદ કાયદો વર્તે છે. તોજ વિશ્વ વ્યવસ્થા સમજવી શકાય છે. એવું જ ન હોય તો વિશ્વ એક અનન્ત અન્ધાધૂંધીનો જ ઇતિહાસ હોત. પણ એવું જોવામાં આવતું નથી. વિશ્વની બધીય ઘટનાઓ વ્યવસ્થિતપણે વર્તતી દેખાય છે. સૌને કર્મનુસાર જ પ્રાપ્તિ થાય છે એવી શોધ છે. આ કર્મ જ આત્માનાં અમરત્વને પણ સિદ્ધ કરે છે. એ કર્મ જ આત્માનાં સ્વરૂપબોધ કરાવવે દ્વારરૂપ થાય છે. સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ એવી ત્રણ અવસ્થાઓમાં કર્મ વિભક્ત છે. જન્મ જન્માન્તરમાં એકકાં થયેલા અને ભાવિમાં ફલોન્મુખ થનારાં કર્મો તે સંચિત; આલુ દેહે પ્રતિક્ષણ કરતાં કર્મો તે ક્રિયમાણ; વર્તમાન જીવનમાં ફલદાને પ્રવૃત્ત કર્મો તે પ્રારબ્ધ, સૌ આટલું માને છે. પણ આ માન્યતા અહીંજ અટકતી નથી કર્મના નિરપવાદ કાયદાના બંધનમાંથી માનવ ધારે તો મુક્તાત્મા થઈ શકે છે—આ વાતનો સ્વીકાર અહીં કરાયો છે. અને આ નાનીસૂની વાત નથી. આત્મજ્ઞાને સંચિત કર્મો ભરમ થઈ શકે છે, ક્રિયમાણનો લેપ લાગતો નથી અને પ્રારબ્ધને લોગવવાની એક તટસ્થ શક્તિ મળી શકે છે. આ રીતે જોતાં સૌ જોતે જ જાતના ઉદ્ધાર કે અવપાત માટે જવાબદાર છે એ જોઈ શકાય છે. કૃત કર્મનો માનવ સ્વામી નથી; પણ અકૃત-હુલ જે કરવાનો આરંભ નથી થયો તે બાળતનો એ સ્વામી છે. આમ એનાં સ્વાતંત્ર્યનો પણ સ્વીકાર છે, ઉપરાંત કશું કરાય જ નહીં એ મનોદશા તોષાય એવી પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ જ નથી. આથી કરવું તો પડશે જ. આથી પ્રત્યેક નવીન કર્મ કરે છે તેના ઉપર કર્મની બંધકતા કે મોચકતાનો આધાર છે. આ પરિસ્થિતિને લઈને કર્મ કરવા

છતાં તેનો લેપ ન જ લાગે એ રીતે કર્મ કરવાની કળાની શોધ થઈ. એ શોધના મૂળમાં આત્મજ્ઞાન-સમ્યક્ જ્ઞાનજ રહેલું છે. ગીતાજીએ અનાસક્તિયોગ જગત સમક્ષ રજૂ કરી આ પ્રશ્નનો સુખ અંત સાધ્યો.

આત્મા કર્મબંધનમાંથી છૂટી શકે છે, સૌ પોતાને ઈષ્ટ એવું ભાવિ નિર્માણ કરી શકે છે-આ શું ઓછા સમાધાનની વાત છે? “માનવ ધારે તો મુક્ત થઈ શકે છે-આત્માના પ્રબોધે”-આ અમર સંદેશ, કર્મનું સર્વસ્વીકૃત તત્ત્વજ્ઞાન આપે છે.

કર્મકળના દાતા તરીકે સૌ શાસ્ત્રો ઈશ્વરને કદાચ નહીં સ્વીકારતાં જણાય-પણ કર્મ કળે છે-એ હકીકત જ ખૂબ અગત્યની છે. કર્મકલદાને કોણ અધિકૃત છે એ તો સૌ શાસ્ત્રો પોતપોતાની પ્રતિભા પ્રમાણે નિર્ણય કરે છે. અહીં તો કર્મનું કળ છે એમ સૌ શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર છે એ બતાવવા જ પ્રવૃત્તિ છે.

વળી બંધન અને મોક્ષના કારણ અંગે પણ સૌ શાસ્ત્રોનો એક જ મત છે. અજ્ઞાન બંધનનું અને જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે. અજ્ઞાન કયાંથી આવ્યું-એનું સ્વરૂપ શું છે, કેવી રીતે એ વર્તે છે, કેવી રીતે બાંધે છે-આ પ્રશ્નો જુદા છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, તેનો આકાર, સ્વરૂપ, શક્તિ, પ્રભાવ વગેરેને લગતા પ્રશ્નો પણ નોખા છે.

ઉપરાંત જ્ઞાન સાક્ષાત્કારાત્મક-અનુભવાત્મક હોવું જોઈએ એ વાતમાં પણ સૌનો અવિવાદ છે. જદ્દઈ આંખાની કેરીનો રસ નહીં મળે, રત્નના પ્રભાએ ઘાસ નહીં બળે. અનુભવસૂનાં, પોપટિયાં જ્ઞાને, અજ્ઞાન અને તેની સંતતિના શ્રાદ્ધનો સમય નજીક પણ નહીં આવે.

આ કારણે તાત્ત્વિક અનુભૂતિ માટે પ્રત્યેક દર્શનશાસ્ત્ર સાધનાનો નિર્દેશ કરે છે. સૌ સાધનામાં સંયમ સર્વસાધારણ તત્ત્વ છે. ઉપરાંત તત્ત્વસાક્ષાત્કાર માટે યોગની અનિવાર્યતા સ્વીકારી છે. વિરાગ અને અભ્યાસ પણ સર્વ સાધારણ જોવામાં આવે છે. આ રીતે જોતાં સમજશે કે આર્વાકથી માંડીને તે વેદાન્ત પર્યન્તનાં તમામ આસ્તિક નાસ્તિક દર્શનશાસ્ત્રો, અનુભવમાં પરિણમનારાં તત્ત્વજ્ઞાનની આશધનામાં દત્તાંજલિ છે. જયંત્ય દર્શનો મોક્ષાનુગામિની એક અલંગ સોપાન શ્રેણી છે. આર્વાક જો તેનું પ્રથમ પગથિયું હોય તો વેદાન્ત તેનું ચરમ પગથિયું છે.

(૧૦)

આ ઉપરાંત, દેશ અને કાળનાં આનન્ત્યથી ભારતીય દર્શનકારો પ્રભાવિત થયેલા દેખાય છે. તેજોવત્સરથી પણ ન મપાય એવું છે આ

પ્રજ્ઞાઠ પ્રજ્ઞના એક પાદતુ વર્ણન કરતા છાદોચ્ચ ઉપનિષદનો એક ઋષિ કિન્નોલ કરી બેઠે છે કે-અનન્તવાન્ નામ ! ! વળી કાળના આનન્ત્યનો સુમ્પટ ખ્યાલ આપવા પ્રજ્ઞાનો દિવસ, લાખો માનવીય વર્ષોનો ણનાબ્યો છે અને વળી દેશ અને કાળનું લામતુ આ આનન્ત્ય, વિશ્વના પડદા પાછળ વર્તતા તે મહાતત્ત્વના તો રોમ કૂપને પણ ભરી શકતું નથી ! મન અને મતિને લકવામય કરી મૂડે એવી આ વિશાળ કૃપના ભારતીય માનસમા મદાય વર્તમાન છે આના પગિણામે ભૌતિક પદાર્થો કે જીવનની લગભગ શૂન્ય કિંમત ચૂકવવામા સૌ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એકમત છે મહાજીવનનો આત્માદ લેવા માટે, ભૂમાવિહારી થવા માટે, અપમાથી ઉઠમણા-વિરાગ થવો જ જોઈએ દૃષ્ટનષ્ટમા રુધાર્ધ ન જ રહેવું થટે, એવો સૌ દર્શન ગ્રંથોનો એકસૂરે પોકાર મલગાય છે કદાચ આ આનન્ત્યનો ખ્યાલ જ શાશ્વતની શોધ માટે પ્રેરક બન્યો હશે જે હોય તે, પણ અનન્તની પરિભાષામા વિચારવાની કિંમત કરતું માનવ જેવું એક બધી રીતે સાન્ત અને પાગળુ જન્તુ, અભિનન્દનને પાત્ર છે દન્તમગો હિ નાગાના શ્લાઘ્યો ગિરિવિદારણે-એવું એને કહેવું જ પડે ખરે ! અમાપને માપવાનો, અનન્તને સાન્તની બાથમા લેવાનો, ભૂમાને અપમાથી પકડવાનો, અમર્ત્યને મર્ત્ય દ્વારા ગૃહીત કરવાનો, સત્ને અસત્થી આત્મસાત કરવાનો હું સદા પૂર્વક પ્રયત્ન કરતો તત્ત્વજ્ઞાની વીર, વિશ્વના શાશ્વત અભિનન્દને પાત્ર છે

(૧૧)

આમ સૌ દાર્શનિક શાસ્ત્રોના અવિરોધી સામાન્ય લક્ષણોને સંક્ષેપમા રજૂ કર્યા બાદ એ બધાયની અતિદૂક વિશેષ છણાવટ કરવી યોગ્ય છે વેદાન્તીને માટે બાળીના બધાય દર્શનો પૂર્વપક્ષી છે આથી પૂર્વપક્ષને અન્યાય ન થાય તે માટે પણ તમામ માન્ય દર્શનશાસ્ત્રોનું મૂળ સ્વરૂપ, વિકાસ, વિચારસરણિ અને સિદ્ધાન્તો બાણવા રહે છે આ બધાયનું વિસ્તૃત વિવેચન યદ્યપિ યોગ્ય છે, પણ અથ વિસ્તારભયે, મ કોચ કર્યે જ છટકો છે

(૧૨)

આસ્તિક દર્શનો ઉપર આવીએ તે પહેલા નાસ્તિક દર્શનોનો દૂક પરિચય કરી લઈએ એક અગત્યના દૃષ્ટિબિન્દુનું પુનરાવર્તન કરતા સંકોચ નથી થતો શકરનું અદ્વૈત જો તત્ત્વજ્ઞાનના મહામંદિરનું ચમકીલું શિખર છે તો આર્વાકનો મત તેનું પહેલું પગથિયું છે શકર જો આત્મા છે, તો આર્વાક દેહ છે દેહ વિનાનો આત્મા કે આત્મા વિનાનો દેહ બ્યર્થ છે આથી તટસ્થપણે વિચાર કરનારને સમન્વયે કે બધાય વાહો સાક્ષાત્કારની

અંતિમ સર્વોચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચાડનારાં જોપાનોની અલંગ પરપરા માત્ર છે. પૂર્ણસત્યને પારખવાનો, બધાંય પાશ્ચાંચોથી પામવાનો, માનવ-મનિનો એ ધન્યતમ અને નિષ્કળતમ પ્રયોગમાત્ર છે. આ પ્રયોગનો કદી અંત નહીં આવે. આ પ્રયોગ કદી અટકનાર નથી. ત્યાં સુધી છે તેવી જ જગદ્વ્યવસ્થા રહેશે-અને એ બદલાય એવાં કોઈ ચિન્હ પણ નથી-ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન માટેની અદ્ભુત અને ધર્મ્ય જિજ્ઞાસા, પ્રાચીન અર્વાચીન તમામ વાદોના અનુયાયીઓને પેદા કરશે જ. આથી કોઈવાદ નિન્દ્ય નથી. સ્વીકાર્ય છે કે નહીં તે બીજી વાત છે. બાકી ધન્યવાદાર્હ તો બધા જ છે.

(૧૩)

આર્વાક દર્શન . . .

તત્ત્વજ્ઞાનની નીસરણીનું આર્વાક દર્શન પહેલું પગથિયું છે. આર્વાકને લોકાયતિક પણ કહેવામાં આવે છે. વાણીમાં અતિ ચારુ પણ વિચારની પ્રૌઢ ભૂમિકાએ અતિ ગિહ્વામણો હોવાને લઈને એને “આર્વાક” નામ મળ્યું છે. લોકોને એ રોજીંદા ખોરાકની પેરે કુદરતી રીતે જ ભાવતો હોઈને એ લોકાયતિક કહેવાય છે. આર્વાકવાદ શીખવો પડતો નથી. માનવમાં રહેલાં “પ્રાણીને” લઈને એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. આ વાદની દૃષ્ટિ ખૂણ જ કુદરતી છે. અવિકસિત દૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ તેટલું જ સાચું લાગતું હોય તો તેમાં તેનો શો વાંક? અને માનવજાતિના મોટા ભાગની દૃષ્ટિ આજે પણ, યુગોના થર ઉપર થર વીત્યા છતાં પણ, અવિકસિત જ રહી છે. ઉપરાંત જગતની રચના જ એટલી અદ્ભુત અને વિચિત્ર છે, કે આર્વાકથી માંડીને અન્તતિ-વાદ સુધીના તમામ વાદોને સમર્થિત કરવાનાં નિમિત્તો અને કારણો એ પૂરાં પાડે છે. આથી આર્વાકની નજરમાં એકમાત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ વિશ્વરૂપ છે. પ્રત્યક્ષ હોય તેજ સહજ રીતે મનાય. અપ્રત્યક્ષમાં માનવાની કે શ્રદ્ધા મૂકવાની કોઈ જરૂર નથી એમ એને લાગે છે. આર્વાકના મતે પ્રત્યક્ષ સિવાયનાં અનુમાન કે શબ્દપ્રમાણ છલના અને અનાપ્તતાનાં જનક છે. એની દૃઢ સામાન્ય મતિ તો પ્રત્યક્ષ સિવાયનાં બીજાં પ્રમાણોને માની શકે નહીં !

અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આપણી સામે વર્તી રહેલું સ્થૂલ વિશ્વ દેખાય છે. આ દેખાય છે એ જ અને એટલું જ સત્ય છે. અને આથી પૃથ્વી, પાણી, પ્રકાશ અને પવન-આ ચાર ભૂતો જ જગતનાં સર્જન માટે જવાબદાર છે. આ ચાર ભૂતોનો સસ્વાળો, બાદબાકી, ગુણાકાર અને બાગાકાર જ આ સમસ્ત સૃષ્ટિ છે.

આ ભૂતો ઉપરાતનુ માનવમા કોઈ આત્મા નામનુ તત્ત્વ છે એ વાત પણ ચાર્વાકને માન્ય નથી દેહુ જ આત્મા છે દેહુથી બિન્ન કોઈ આત્મા નથી “ હુ જાણે, હુ પાતળો ” વગેરે અનુભવો પણ દેહુથી વ્યક્તિરિક્ત કોઈ આત્મા નામની વસ્તુ નથી એમ જ સિદ્ધ કરે છે પ્રાણીઓમા ચેતન દેખાય છે પણ એ ચેતન તો ચાર ભૂતોના મિશ્રણનો જ એક ધર્મમાત્ર છે—કાર્યમાત્ર છે—આવિષ્કાર માત્ર છે ઉપગત જડમાથી ચેતનનુ સર્જન પણ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા મમનથી શકાય છે કારણમા અનુપસ્થિત ધર્મો પણ ડેટવાડ મયોગોમા, કાર્યમા ઉપસ્થિત થતા દેખાય છે પૃથ્વી વગેરે ચારે ભૂતોમા સ્વરૂપે કોઈ ચેતન નથી પણ તેમનો સયોગ થાય છે ત્યારે મૂળમા નથી એવો ચેતનરૂપ ધર્મ, એમના વિશિષ્ટ મિશ્રણમાથી જીવને છે પાન-કાથો અને ચૂનો ત્યારે મળે ત્યારે તેમના ઘટક અવયવોમા મૂળમા જ જે લાવાશ નથી, તે જીવન્તી દેખાય છે શેરડીના ઝિકળતા રમમાથી આમવ જન્મી શકે છે અને તે દ્વારા જે માદમ્તા મૂળમા શેરડીના રસમા નથી જ તે જન્મતી જોવામા આવે છે જડ પદાર્થોમાથી ચેતનની ઉત્પત્તિ આ દૃષ્ટાન્તો નીરાતે મમનવે છે ઉત્પન્ન થયેલુ ચેતન શરીર વિમર્જને ઊડી જાય છે આ વાત પણ એમ જ સિદ્ધ કરે છે કે ચેતન નામનો કોઈ સ્વતન્ત્ર પદાર્થ નથી શરીરના લાવાલાવે ચેતનનો લાવાલાવ જોવામા આવે છે આથી મોતની સાથે બધાય હિસાબ પતી જાય છે મૃત્યુ બાદ એવુ કોઈ શેષ તત્ત્વ નથી જે કૃતકર્મનુ લોગવનાર હોય આથી આત્મા નામની વસ્તુ છે, તે મૃત્યુ બાદ પણ રહે છે, અને તે કૃતકોક્ષતા છે—આ બધીય વાતો વાહ્યાત્ છે ઈશ્વર નામનુ તત્ત્વ પણ ઈપનાલીતનુ ધર્તીગમાત્ર છે સૃષ્ટિનો કોઈ ઈશ્વર નામનો સર્જક નથી ચાર ભૂતોના ચાદ્વિષ્ક સ્વયમેવ થતા મસર્ગે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે થયા કરે છે અને આથી મૂર્ખ અને લોળા લોકો જ નીતિ વગેરેની વાતો કરે છે, યાગાદિ ધર્મ વગેરેની ક્રિયામા તત્પર થાય છે, મર્યા બાદની સ્વર્ગ, મોક્ષ કે એવી ખીજ કોઈપણ કંપના, ભ્રમિત મનના વિકપનો માત્ર છે વેદો ધૂર્ત લોકોએ ઉદરપોષણ માટે જ રચ્યા છે લોળાઓ જ એ વેદોમા વિશ્વાસ મૂકે! આથી જીવનનુ જે કોઈ સર્વોત્તમ ધ્યેય હોય તો ખાના-પીના ખેવના—મળ ડરવી એ જ છે ઇન્દ્રિયોના લોળોને જતા કરવા એ અબ્બવ મૂર્ખતા છે પશુઓ આવી જશે માટે વાવવુ જ નહીં એવો ભય અધ્ધવના ઓથમીરાજ રાજે આથી નીગતે આત્મસિ લોગ લોગવવા—ઝૂળ જત્વા અપિ ઘૃત તો પિતેત્—આ આ મતનુ જીવનદર્શન છે ખીજુ શુ હોઈ શકે અને આ વાદની હાતી ઉડાવવા જેવુ એ નથી મહાવેદાન્તી પણ પ્રચ્છન્ન ચાર્વાકે હોવાનો સભવ છે

(૧૪)

જૈન દર્શન

જૈન મતદર્શન પ્રાગૈતિહાસિક જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગુરુ પરંપરાએ આજ સુધી એ મત અલગપણે ચાલી આવે છે. એમાં ચોવીસ તીર્થંકરો એટલે કે મુક્તાત્માઓનો સ્વીકાર છે. તીર્થંકરો દ્વારા આ મત વિસ્તર્યો છે. તે પૈકીના છેલ્લા તીર્થંકર તે લગવાન મહાવીર છે. એમનું જ ખીજું નામ વર્ધમાન છે. લગવાન પુદ્ગલા એઓ લગલગ સમકાલીન હતા.

જૈન મત ત્રણ પ્રમાણોનો સ્વીકાર કરે છે. આ ત્રણ તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ. પ્રત્યક્ષ ઉપરાંત અનુમાન અને આત્મ પ્રમાણરૂપ આગમ, સમ્યક્ દર્શનનાં સાધન તરીકે માન્ય છે. આગમ તરીકે તેઓ વેદવાણીને સ્વીકારતા નથી. તીર્થંકરની વાણીને તેઓ પ્રામાણિક માને છે. તીર્થંકરો, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન તરીકે સ્વીકારાયેલા હોઈને, તાત્વિક વિષયમાં તેમનો ખોલ છેવટના પ્રમાણ તરીકે મનાય તો તે સમજી શકાય છે.

આ પ્રમાણોના આધારે તેમણે તત્ત્વમીમાંસા આદરી છે. આ મહાભૂતો ઉપરાંત આકાશનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારાયું છે. તે ઉપરાંત કાળ અને ગતિ અને સ્થિતિના કારણરૂપ ધર્મ અને અધર્મનો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

જૈનોનો મતિવૈલવ આથી પણ ઘણો આગળ ચાલે છે. ભૂત લૌતિક પદાર્થો ઉપરાંત સજીવ પ્રાણીમાત્રમાં આત્મા છે એવી તેમની માન્યતા છે. આ આત્મા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનની પકડમાં આવી શકે છે. વળી ચેતન, અચેતનનું કાર્ય નથી. પણ ચેતન એક ભિન્ન પદાર્થ જ છે. ચેતન વિના જડ વર્તી ન શકે એમ પણ સ્વીકારાયું છે.

ઉપરાંત જૈનમત અનેકાત્મવાદી છે. જેટલાં શરીર તેટલા આત્માઓ છે. વૃક્ષાદિમાં તો આત્મા છે જ પણ ધૂળના કણમાં આત્મા હોય છે. વળી ણધા આત્માઓનું ચેતન એકસરખું વિકસિત હોતું નથી. પ્રત્યેક આત્મા અદ્વપન્ન અને અદ્વપશક્તિ જ છે. પરંતુ આ અદ્વપન્ન અને અદ્વપશક્તિ આત્મામાં સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ થવાની અનન્ત શક્યતા છુપાયેલી છે.

આત્માના વિકાસ કે રૂંધન માટે કર્મો જવાબદાર છે. કર્મોધીન આત્માને અનાત્માનું બંધન વળગે છે. કર્મ મુક્ત આત્મા, અનાત્મામાંથી છૂટી સ્વરૂપમાં વિરાજે છે. તીર્થંકરો જીવનમુક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્

દર્શન અને મમ્યક આગિય-આ મુદ્ધિના ઉપાયો છે ઉપગત અહિંમા, મત્ય, અમ્તેય, પ્રદાયર્ય અને અપગિય-આ પાચના વર્તનમા અવતાન માટે પૂર્ણ આગ્રહ ગખવામા આવે છે, જેનો ઈશ્વરમાં માનતા નથી, પણ ઈશ્વરીય શુભાની તીર્થ કરોમા જ પ્રતીતિ પામેવા હોઇને, તેમને જ જીવનના અનુ કચ્છીય આદર્શો લેખે છે ઈશ્વરને મ્થાને આ મતમા તીર્થ કરોનો અભિપેક્ષ છે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા અને મહાનુભૂતિનો એમા મુખ્ય ધ્વનિ છે

સ્યાદ્વાદ જેન દર્શનનુ એક આગવુ મૂલ્યવાન વિચારગત છે સ્યાદ્વાદ વિશ્વના વિચારનિધિમા જેન દર્શનોનો મહાન ક્ષણો છે મુદ્ધિની વિચિત્રતા અને તત્ત્વની અદ્ભુતતા બેતા સ્યાદ્વાદ ભારે નિરાશહી અને સત્યદર્શનના સમક્ષ પ્રાસાઓને મન મૂકીને સ્વીકારનારો લાગે છે નિરીશ્વરવાદી હોવા છતાં તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે જેન દર્શનનો અમૂલ્ય ક્ષણો છે.

(૧૫)

ખોદ્દ દર્શન

ખોદ્દ દર્શનના મૂળમા ભગવાન ખુદના ઉપદેશો છે એ ઉપદેશો ખીજરૂપ છે જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ વગેરેના સાર્વત્રિક દર્શને આધાત પામેલુ રાજકુમાર સિદ્ધાર્થનુ કુવીન હૃદય, મહાભિનિષ્ક્રમણ કરી, વિશ્વના દુખના નિવારણના ઉપાયની શોધમા પ્રવૃત્ત થયુ હતુ ઉત્તર અને દીર્ઘ તપશ્ચર્યાને અતે એઓ પ્રખુદ્ધ થયા એમનો પ્રભોધ વિશ્વનો આધ્યાત્મિક વાગ્મે બન્યો ભગવાન ખુદ્દ, ખુદ્ધ થયા પછી, જગત સમક્ષ આગ આર્ય મત્યો ઉચ્ચાર્યા, હુનિયામા હુ ખ છે હુ ખનુ કારણ છે, એનુ નિવારણ શક્ય છે, એ નિવારણનો ઉપાય છે-આ છે એ આગ આર્ય મત્યોનો આકાર

આ પછી “દુ સ્ત્રવાભિગ્રાત” મૌ દર્શનોને માન્ય જ છે અનુભવનો અપવાપ શક્ય નથી કાર્યકારણનો નિરપવાદ નિયમ, હુ ખનુ કારણ છે, એ વાતને સિદ્ધ કરે છે ‘અકસ્માત્ ભ્રમ માત્ર છે અને સૌની ઉત્પત્તિ અને અસ્તિ બે કારણવશાત્ જ છે, તો હુ ખ તેમા અપવાદ કેમ હોઈ શકે? નિર્નિમિત્ત-સ્વયભૂ વસ્તુ ટપોવકલ્પત હોય, હકીકતમા ન દોઈ શકે અને આથી હુ ખનુ પણ કારણ છે જ અને તે કારણ તે જન્મ-અજન્મ્યાને હુ ખ નથી જન્મેવાને મુખ્ય નથી જન્મમાં કારણભૂત છે તૃષ્ણા. તૃષ્ણાની જન્મભૂમિ છે અજ્ઞાન. આ અજ્ઞાનનો બે નોંશ થાયે તો ‘હિન્ને મૂલે નવ પત્ર ન શાસ્ત્રા,’ ન્યાયે સમન્ત હુ ખોનો અભાવ થાય ક્ષરણના અભાવે કાર્યનો સ્વયમેવ અભાવ થાય જ આમ હુ ખ છે, તેનુ

નિવારણ પણ શક્ય છે ચોથું આર્થ સત્ય તે હું જ નિવારણના ઉપાય અંગે છે આ ઉપાય તે બુદ્ધ દર્શનનો પ્રસિદ્ધ અષ્ટ માર્ગ મમ્યક્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ વાડ, સમ્યક્ કર્માન્ત, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ, સમ્યક્ સમાધિ, આ ઉપાયોના આચરણે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતા તત્ત્વજ્ઞ સમસ્ત હું જોની નિવૃત્તિ થયા વિના ન ગહે પૂર્ણતાની એ ગ્થિતિનું નામ છે નિર્વાણ

ભગવાન બુદ્ધનું જીવનકાર્ય જોતા એક વાત અષ્ટ તરી આવે છે એમને દાર્શનિક મિદ્ધાન્તોની સૂક્ષ્મ ચર્ચામાં જોઈએ રમ દેખાય છે એમના જીવનનો પ્રધાન સૂત્ર, માનવજાતિના અજ્ઞાનજન્ય હું જો ટેવી રીતે હું થાય, એમા ટેન્દ્રિત હુંતો આથી ભગવાન તથાગત સ્વય કોઈ દાર્શનિક અથ રચવાની ખટપટમાં પડ્યા નથી છતાં એમના જેવા સિદ્ધાર્થ જગદ્ગુરુના ઉપદેશમાંથી દાર્શનિક સાહિત્યની રચના માટેની સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં મળી રહે છે એમના ઉપદેશનું મનન કરતાં જે પાંચ વાતો તરી આવે છે
 ૧. હા ત, વસ્તુમાત્ર કાર્યકાળ લાવે સુખદ છે આથી કોઈ સ્વયંભૂ તત્ત્વ કોઈ શકતું નથી, સમસ્ત વસ્તુઓ ક્ષણપરિણામી છે, આથી કોઈ શાશ્વત ગ્થિય તત્ત્વના અસ્તિત્વને અવકાશ નથી આ કારણે આત્મા કે ઈશ્વર જેવા કોઈ ગ્થિય તત્ત્વની ભાગ્યક્રમમાં હિતરવાનો અર્થ નથી આમ છતાં જીવનની મતતતા હોય છે આવું જીવન ગત જન્મના બીજનું પરિણામ છે, તો ભાનિ જીવન વર્તમાન જીવનના કર્મમાંથી અકુરિત થયા વિના રહેતું નથી કર્મનો નિયમ નિષ્પવાદ છે છતાં સમ્યક્ દર્શન દ્વારા એ કાયદો ઓગળી પામ્ય છે આ વિચારધારામાંથી એમના અનુયાયીઓને દાર્શનિક શાસ્ત્રો રચવાની સામગ્રી મળી રહી છે આથી એમના નિર્વાણ બાદ, દેશ પરદેશોમાં એમના શિષ્યોએ, એમના ઉપદેશના પાયા ઉપર, મતમતાન્તરોથી ભરપૂર દાર્શનિક વિચારમંદળી વિકસિત કરી છે તે પૈકી ચાર વિચારધારા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં વધારે જાણીતી થઈ છે એ ચાતુર અતિ મહિમ સ્વરૂપ નીચે મુજબનું છે -

(૧) માધ્યમિક અગર તો શૂન્યવાદ

આ મત પ્રમાણે જગત શૂન્ય-મિથ્યા છે ચિત્ત અને ચૈત્ય-બાહ્યા બ્યન્તર પદાર્થો જમનો જ દેવગ વિવાસ છે મર્ચ શૂન્ય, સર્ચ શૂન્ય, સર્ચ શૂન્ય જ છે સર્ચ દાનિક, સર્ચ દાનિક, સર્ચ દાનિક જ છે આથી જ એને શૂન્યવાદ કહેવામાં આવે છે

(૨) યોગાચારઃઅગર તો વિજ્ઞાનવાદ

આ મતાનુસાર બાહ્ય પદાર્થો અસત્ છે બાહ્ય જગત મનનુ જ વૃદ્ધ ચિત્ર માત્ર-છે વિચારનુ વિસ્તરીકરણ માત્ર છે એ ચિત્તનો જ અદ્ભુત વિલાસ છે ચિત્ત તેટલુ સત્ય છે ચિત્ત વ્યતિરિક્ત ચૈત્ય પદાર્થોની કોઈ હુમ્તી નથી

(૩) સૌત્રાન્તિક વાદ

આ મત ચિત્ત અને ચૈત્ય બન્ને પદાર્થોને સત્ માને છે બે બાહ્ય=ચૈત્ય પદાર્થો ન હોત તો કોઈ પણ પદાર્થનુ દર્શન નિર્નિમિત્ત જ થયુ ઘટે પણ આપણુ ચિત્ત ગમે ત્યા વાઘને બોઈ શકતુ નથી આથી વાઘ મનમા નથી ઊવડુ વાઘના દર્શને વાઘનો વિચાર સ્કુરે છે, તેનુ નિમિત્ત વાઘ નામનો કોઈ બાહ્ય પદાર્થ છે એ જ છે ચિત્તમા વાઘના વિચારનુ નિમિત્ત, બાહ્ય હકીકતના વાઘનુ અનુમાન જ હોય છે આથી ચિત્ત બાહ્ય ચૈત્ય પદાર્થોનુ અનુમિત અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે આથી ચિત્ત અને ચૈત્ય બાહ્ય-આભ્યન્તર પદાર્થો સત્ છે આ પ્રશ્ને આ વાદને બાહ્યાનુમેયવાદ પણ કહે છે

(૪) વૈભાષિક વાદ

સૌત્રાન્તિક મતની પેરે આ મતમા પણ બાહ્ય-આભ્યન્તર પદાર્થોની સત્તા સ્વીકારવામા આવે છે પણ બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનના નિમિત્ત અગે એમા તક્ષવત માન્યો છે બાહ્ય પદાર્થોનુ અસ્તિત્વ વિચારાનુમેય નથી પણ પ્રત્યક્ષ જ છે કેમકે બે વિચારાનુરૂપ બાહ્ય પદાર્થ પ્રત્યક્ષ ન હોત તો તેનુ વિચારમાત્રથી અનુમાન અશક્ય હોત

આમ બૌદ્ધ દર્શનનુ અતિ સદોપમા નિરૂપણ થયુ ઉપરાત ધર્મની દૃષ્ટિએ બૌદ્ધ મત બે વિભાગમા વહેચાયેલ છે એ બે પ્રકારે તે નિષ્કા અગર તો માર્ગદર્શન છે તેમાના એકનુ નામ છે હીનયાન, બીજનુ નામ છે મહાયાન પહેલા બે વાદોનો સમાવેશ મહાયાનમા થાય છે છેલ્લા બેનો હીનયાનમા સમાવેશ થાય છે નિર્વાણના પ્રયોજન અગે જ આ બે ભેદો છે હીનયાન, વ્યક્તિગત હુ બની નિવૃત્તિને જ નિર્વાણનુ લક્ષ્ય માને છે મહાયાન સમષ્ટિની હુ બ નિવૃત્તિ જ નિર્વાણનુ સાધ્ય છે એમ માને છે

(૧૬)

ન્યાય દર્શન

ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રભુતા છે મહુર્ષિ ગૌતમ, આ વિચારસરણિ તર્કાનુ-પ્રાણિત છે ન્યાયદર્શન સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ચાર પ્રમાણોનો

સ્વીકાર કરે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ. અર્થ અને ઇન્દ્રિયોના સંનિકર્ષે જન્મતું સમ્યક્ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ; પ્રત્યક્ષને આધારે થતું અપ્રત્યક્ષનું વ્યાપ્તિજન્ય સમ્યક્ જ્ઞાન તે અનુમાન. સાદૃશ્ય દ્વારા જન્મતું સમ્યક્ જ્ઞાન તે ઉપમાન. આસવાક્યજન્ય સમ્યક્ જ્ઞાન તે શબ્દપ્રમાણ. આ ચાર પૈકી પ્રત્યક્ષ તો સર્વવિદિત જ છે. અનુમાન પ્રત્યક્ષના આધારે અપ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન હે છે. આથી અનુમાનની પ્રક્રિયામાં પક્ષ-સાધ્ય-વ્યાપ્તિજ્ઞાન વગેરે અનિવાર્ય છે. દૃષ્ટાન્ત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. “અયં પર્વતઃ વહ્નિમાન્ ધૂમવત્સ્વવાત્, યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિઃ, યથા મહાનસે અયં તથા તસ્માત્ તથા” પર્વત ઉપર અગ્નિ છે. આ વિધાનમાં પક્ષ છે પર્વત, સાધ્ય છે અગ્નિ; જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ જોવામાં આવે જ છે—આ છે વ્યાપ્તિ જ્ઞાન. સમર્થક દૃષ્ટાન્ત છે રસશાળા (રસોડું) તેમાં ધુમાડો જોવામાં આવે છે, આથી પેલાં સાહુચર્યાના નિયમે ત્યાં અગ્નિ હોવો જ જોઈએ. અહીં દૂરના પર્વત ઉપર વર્તતો અગ્નિ પ્રત્યક્ષ નથી. અપ્રત્યક્ષ છે. છતાં ધુમાડો અને અગ્નિ વચ્ચેના સાહુચર્યાનો નિયમ હોઈને, એ વ્યાપ્તિ જ્ઞાનના બળે પર્વત ઉપર ધુમાડો જોઈને નિરાંતે કહી શકીએ કે ત્યાં અગ્નિ હોવો જ જોઈએ. અનુમાનની ખૂબી એ છે કે એના દ્વારા મળેલું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષની કસોટીએ ચડે ત્યારે ખોટું ન પડવું જોઈએ. અને અનુમાન જો યોગ્ય હોય તો એ ખોટું નથી જ નીવડતું. અનુમાન પ્રમાણ ઉપર આપણાં જીવનના મોટા ભાગનો મુખ્ય વ્યવહાર હોય છે. પ્રત્યક્ષ કરતાં પણ માનવને અનુમાનમાં વધારે વિચરવું પડે છે. આપણી ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ પણ અનુમાન જ છે. ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થોની માપણીમાં તો અનુમાન અનિવાર્ય જ છે.

ઉપમાનમાં સાદૃશ્યજન્ય જ્ઞાન હોય છે. ગાય જેવો ગવય નામનો પ્રાણી છે એમ કહીએ એટલે ગાયના જેવો જ ખીજે કેઈ પદાર્થ જોતાં તેમાં ગવયનું આપણને ભાન થાય છે. ગાય અને ગવય વચ્ચેનું સાદૃશ્ય—આ ભાન માટે જવાબદાર હોય છે.

આપ્તોક્તિજન્ય યથાર્થ જ્ઞાનને શબ્દપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર વેદને આપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે. આથી એ આસ્તિક શાસ્ત્ર છે.

ન્યાયશાસ્ત્ર જ્ઞેય-પદાર્થોમાં આત્મા, શરીર. ઇન્દ્રિયો, તેમના વિષયો, ખુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, મનોદોષો પુનર્જન્મ, મુખદુઃખની વેદના, દુઃખ અને અપવર્ગનો સમાવેશ કરે છે. શરીરોદિના બંધનોમાંથી મુક્તિને જ આ

શાસ્ત્ર પણ ચરમ ધ્યેય તરીકે સ્વીકારે છે. એ જ પરમપુરુષાર્થ છે એમ માને છે. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે આત્મા શરીરાદિથી ભિન્ન છે. શરીર ભૌતિક પદાર્થોનો મેળો છે. મન સૂક્ષ્મ પરિમાણવાળું—અવિલાન્ય અને શાશ્વત છે. આત્માને માટે બાહ્ય પદાર્થોની અનુભૂતિ માટે એ પરોક્ષ અને સાક્ષાત્ જાને રીતે સાધન છે. આથી એને અંતઃકરણ પણ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોની પ્રણાલિકા દ્વારા બાહ્ય પદાર્થો આત્મા કને પહોંચે છે અને આમ થાય ત્યારે તે પદાર્થોના જ્ઞાનનો ગુણ તે ધારણ કરે છે. આવું જ્ઞાન એ નૈમિત્તિક ગુણ હોઈને આત્યન્તિક મોક્ષની અવસ્થામાં એ જ્ઞાન ગુણ આત્મામાં હોતો નથી. આત્મા વિભુ પરિમાણયુક્ત છે. સર્વવ્યાપી છે. અવિનાશી અને શાશ્વત તત્ત્વ છે. એ કર્તા અને લોકતા છે. મિથ્યા-જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, વગેરે આત્માને સદસત્ કર્મમાં પ્રેરે છે. ધર્માધર્મનો મંચય કરાવે છે. જન્મમૃત્યુ વગેરે અપાવે છે. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મોક્ષ ત્રિવિધદુઃખની નિવૃત્તિમાત્ર છે. દુઃખ નિવૃત્તિ જ મોક્ષ છે, સુખપ્રાપ્તિ નહીં. કારણ કે સુખ શબ્દ દુઃખ સાપેક્ષ જ છે.

અનુમાનથી આ શાસ્ત્ર ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે અને સિદ્ધ કરે છે. જગત્ની ઉત્પત્તિ વગેરેનું એ નિમિત્ત કારણ છે એમ એ માને છે. શાશ્વત પરમાણુઓ, દેશ, કાળ, આકાશ, મન અને આત્માઓ દ્વારા પરમાત્મા સૃષ્ટિ સરજે છે. આ સૃષ્ટિસર્જન જીવના શુભાશુભના ભોગ અર્થે કર્માનુસાર થાય છે. જીવાત્મા અદ્વૈત અને અદ્વૈતશક્તિ હોઈને સૃષ્ટિ સર્જને અશક્ત છે. આથી કોઈ સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ, કર્તુમકર્તુમન્યથા-કર્તુ સમર્થ ઇશ્વર હોવો જ જોઈએ.

ઉપરાંત સૃષ્ટિનું સર્જન ઇશ્વરના કોઈ સ્વાર્થે નહીં પણ પરમાર્થે જ છે. જીવ જાતના હિતાર્થે ઇશ્વરની આ નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ છે. ઉપરાંત સૃષ્ટિ કર્મસાપેક્ષ હોઈને એમાં એકલું સુખ જ નહીં દુઃખ પણ હોય છે. અને આથી ઇશ્વર નિર્દોષ છે. જીવહિતેથી પરમાત્માના કારુણ્યે આજે અગર તો કલ્પના અંતે પણ પ્રત્યેક જીવ મુક્તાત્માના થશે જ, આમ આ શાસ્ત્રની મંગલ માન્યતા છે.

(૧૭)

વૈશેષિક દર્શન

વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા છે મહર્ષિ કણ્વાદ. ‘ઉલ્ક’ એમનું ખીજું નામ છે. ન્યાય સાથે એનું ઘણું સમ્બંધ છે. એનો પણ ચરમ પુરુષાર્થ મુક્તિ જ છે.

આ દર્શન સાત પદાર્થોનો સ્વીકાર કરે છે. દ્રવ્ય; ગુણ; કર્મ; ગુમાન્ય; વિશેષ; સમવાય અને અલાવ-આવાં એ પદાર્થોનાં નામ છે.

તે પૈકી દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનો આધાર છે છતાં તે બન્નેથી ભિન્ન છે. દ્રવ્યમાં નવ પદાર્થોનો સ્વીકાર છે. પાંચ મહાભૂતો, દેશ, કાળ, મન અને આત્મા-આટલાં દ્રવ્યો છે.

પૃથ્વી, પાણી, પ્રકાશ, પવન, અને પરમાકાશ-આ પાંચ ભૂતોનાં અનુક્રમે, ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ ગુણ છે. આકાશ સિવાયનાં ચાર ભૂતો પોતપોતાના પરમાણુઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરમાણુ એટલે દ્રવ્યનું સૂક્ષ્મનમ, અદૃશ્ય, નિત્ય, અવિલામ્ય એકમ. આ પરમાણુઓ સ્વયંભૂ અને નિત્ય સિદ્ધ માનવામાં આવે છે. આકાશ, દિશા અને કાળ આ ત્રણ દ્રવ્યો અપ્રત્યક્ષ છે. આ બધાય, એક અનન્ત અને સર્વવ્યાપ્ત છે. મન નિત્ય પદાર્થ છે. એ અણુ પરિમાણ છે. મન આત્મા માટે સમસ્ત અનુભૂતિઓનું સાધન છે. પરિમાણ અણુ હોઈને મનને એકી વખતે અનેક અનુભવ ધર્મ શક્તિ નથી. પણ કોઈ પણ પળે કેવળ એક જ અનુભવ ધર્મ શક્તિ છે. આત્મા નિત્ય અને વિભુ છે. અનુભૂતિમાત્રનું એ એકાયતન છે. હું સુખી-દુઃખી વગેરે અનુભૂતિઓ મન દ્વારા આત્માને થતી હોઈને પ્રત્યાગાત્માની આભ્યંતર પ્રતીતિ થાય છે. આત્મા સાથે જ પરમાત્માનો પણ વિચાર કરી લેવાયો છે. પરમાત્મા અગર તો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કાર્યજગત ઉપરથી અનુભવિત થાય છે. નિત્ય પરમાણુઓ દ્વારા પરમાત્મા જગત્ સર્જે છે. પરમાણુઓના સંયોગ વિયોગ દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ લય વગેરે સમગ્ર શકાય છે. સ્વનન્ત્રપણે પરમાણુઓની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ન ધર્મ શક્તિ હોઈને, તેમની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનું મૂળ ઈશ્વરેચ્છામાં જોવાનું રહે છે. ચૂન્યમાન પ્રાણીઓનાં કર્માનુસાર પરમાત્મા, પરમાણુઓનું નિયમન સંચાલન વગેરે કરે છે. હવલ્લતતા અદૃષ્ટ લોભને અનુકૂલ થાય એ રીતે પરમાત્મા પરમાણુઓ દ્વારા જગદ્વ્યવસ્થા કરે છે. અને આ રીતે ઈશ્વર વ્યવસ્થાઓ ગમતથી શકાય છે.

ગુણ મહા દ્રવ્યાધારે હોય છે. એટલે કે તે દ્રવ્યવૃત્તિ છે. દ્રવ્ય સ્વવૃત્તિ છે, એટલે કે સ્વાધારે હોય છે. ગુણોનો ગુણ કે કર્મ હોતાં નથી. આવાં ચોખ્ખા ગુણોની વિશેષિકયાશ્ચ ગણના કરે છે.

કર્મ શબ્દ અનિવાર્યક છે. ગુણની પેદે કર્મ પણ દ્રવ્ય વૃત્તિ છે. એવાં કર્મનાં પંચ પ્રકાર છે, કારણજન્ય; અસાધ્યજન્ય; આકુલિન; પ્રેમાભ્યુ અને મનિ.

સામાન્ય એટલે જાતિ; ગોત્વ એટલે સામાન્ય જાતિ; ગો એટલે વ્યક્તિ; જે એક અને સૌ વ્યક્તિમાં રહે, અને વ્યક્તિના લાવાલાવથી પર રહે તે જાતિ; વ્યક્તિના લાવાલાવે, લાવાલાવ ન પામતી હોઈને જાતિ નિત્ય છે. એટલે કે ગોત્વરૂપી સામાન્ય નિત્ય છે.

વિશેષ એટલે જે બધી રીતે સરખી લાગતી વસ્તુઓ વચ્ચેનો આત્યન્તિક ભેદ બતાવનારું નિમિત્ત. જે સમાન વસ્તુઓ વચ્ચેનો ભેદ સામાન્ય રીતે આપણે અવયવો ગુણો વગેરે દ્વારા સમજી શકીએ છીએ. પણ પૃથ્વીનાં જે પરમાણુઓ વચ્ચે જ ભેદ કરવાનો આવે ત્યારે એ કેવી રીતે કરવો એ કોયડો થઈ રહે છે. જે પરમાણુઓ “જે” છે એ જ બતાવે છે કે તેમનામાં કોઈક વસ્તુગત તફાવત હોવો જ જોઈએ. જો એમ ન હોય તો તેમનાં દ્વિત્વને સમજાવી ન શકાય. વિશેષ તે વસ્તુ છે જેના દ્વારા શાશ્વત દ્રવ્યોની વસ્તુગત વિશેષતા કે વ્યક્તિત્વ પકડાય છે. આ “વિશેષ” નામના પદાર્થના સ્વીકારને લઈને જ આ શાસ્ત્રને વૈશેષિક એવું નામ મળે છે.

સમવાય એટલે નિત્ય સંબંધ. સમથતાની દૃષ્ટિએ જોતાં વસ્તુ તંતુઓમાં હોય છે જ. આ તંતુઓ અને વસ્તુ વચ્ચેનો જે નિત્ય સંબંધ તે જ સમવાય સંબંધ છે. જાતિ અને વ્યક્તિ, સાવયવ અને નિરવયવ, ગુણકર્મ અને દ્રવ્યમાં વર્તનારો આ નિત્ય સંબંધ તે જ સમવાય.

અભાવ એટલે વસ્તુનો પ્રતિયેધ. “અહીં સાપ નથી,” “પેણું પુષ્પ રાતું નથી,” ચોખ્ખાં પાણીમાં ગંધ નથી” — આવાં વિધાનોમાં, સાપ, રતાશ અને ગંધની અસ્તિત્વો નિયેધ હોય છે. આને અભાવ કહેવામાં આવે છે. આ અભાવના વળી ચાર ભેદો છે. પ્રાગભાવ; પ્રધ્વંસાભાવ; અત્યંતાભાવ; અન્યોન્યાભાવ. ઉત્પત્તિ પહેલાં માટીમાં ઘડો હોતો નથી. ઘડાતું માટીમાં ન હોવાપણું એટલે પ્રાગભાવ. ઉત્પન્ન ઘડો નષ્ટ થતાં ઘડાનો જે અભાવ વર્તાય છે તે પ્રધ્વંસાભાવ. અનન્ત લાવિમાં પણ ગયેલો ઘડો પછે ન ફરતો હોઈને એને અત્યંતાભાવ કહેવામાં આવે છે. એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુમાં સદાનો અભાવ હોય છે — વાયુમાં રૂપનો સદાય અભાવ હોય છે — આવા અભાવને અત્યંતાભાવ કહેવામાં આવે છે. ઉપરાંત જે વસ્તુઓનો પરસ્પરમાં અભાવ એટલે અન્યોન્યાભાવ. ઘટમાં પટ નથી હોતો, પટમાં ઘટ નથી હોતો. આમ પરસ્પરમાં પરસ્પરનો અભાવ એટલે અન્યોન્યાભાવ.

મોક્ષ-ઈશ્વર-વગેરેને અંગે નૈયાયિકોના જેવીજ વૈશેષિકોની માન્યતા છે.

(૧૮)

• સાંખ્ય દર્શન

સાંખ્ય શાસ્ત્રના મૂળ દૃષ્ટા અને પ્રવર્તક છે ભગવાન કપિલ મુનિ. આ દર્શન મૂળમાં બે પદાર્થોને સ્વીકારે છે. એ બે તે પ્રકૃત અને પુરુષ. સવિકાર પ્રકૃતિ અને પુરુષના જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આપ્તિ આ ત્રણ પ્રમાણ છે. તે પૈકી પ્રકૃતિ વિશ્વ-સમસ્ત કાર્યનું મૂળ છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય પ્રકૃતિનું પરાક્રમ છે. આ પ્રકૃતિ અનાદિ અને અનન્ત છે. પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ=મોક્ષ માટે તેની પ્રવૃત્તિ છે. અનાદિ અવિદ્યાને લઈને પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ થાય છે. એ આવિધક સંયોગને લઈને, પુરુષના ભોગાપવર્ગાર્થે પ્રવર્તતી પ્રકૃતિ, મહત્ -અહંકાર-પંચતન્માત્રા અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પંચમહાભૂતરૂપે પરિણામ પામે છે. જે પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પ્રયોજના સિદ્ધ થઈ જાય છે તેને માટે પ્રકૃતિની પરિણામ પરંપરા અટકી જાય છે. બાકીના પુરુષો માટે તો તેની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ જ હોય છે. આ પ્રકૃતિનાં તેવીસ પરિણામો જ સૃષ્ટિ છે. પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિક છે. સત્વ, રજસ અને તમસ એવાં એનાં-ગુણોનાં નામ છે. સર્જનોન્મુખ ગુણોને પ્રકૃત અને વિસર્જનોન્મુખ ગુણોને પ્રધાન કહેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ ગુણોની વિષભાવસ્થા તો પ્રધાન તમેની સામ્યાવસ્થા છે. આથી મૂળ પ્રકૃતિ જ બધા કારણાર કાર છે.

પુરુષ સ્વરૂપે ચેતન છે. આથી સાક્ષી, ઉદાસીન-અકર્તા-અલોકતા જ છે. આવા છતાં અવિદ્યાને લઈને બુદ્ધિ સાથે જાણે તદ્રૂપ થઈને પ્રાકૃતિક તાંડવનું પોતાનામાં આરોપણ કરીને વર્તે છે. આથી એને જન્મમરણ જરાના ત્રાસ આવે છે. એની હુઈશાનો પાર રહેતો નથી. વિવેકખ્યાત-જ્ઞાન દ્વારા જ્યારે એ સપરિવાર અવિદ્યાની ચૂડમાંથી છૂટે છે ત્યારે પોતાના મૌલિક સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થાય છે. આ સ્વરૂપાવસ્થાન જ મોક્ષ છે. કૈવલ્ય છે. ઉપરાંત શરીરે શરીરે આત્મા જુદો છે. અર્થાત્ પુરુષ બહુત્વનો સ્વીકાર છે. પ્રત્યેક પુરુષનું મૌલિક સ્વરૂપ એકરૂપ જ છે. પ્રકૃતિના છંદમાંથી છૂટવાને માટે વિવેકજ્ઞાન ઉપાય છે.

શુભના તારતમ્યે સાંખ્યશાસ્ત્ર બુદ્ધિના આઠ પ્રકારો સ્વીકારે છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વિરાગ, ઐશ્વર્ય એ સાત્વિક બુદ્ધિનાં સ્વરૂપો છે. અધર્મ, અજ્ઞાન રાગ અને અનૈશ્વર્ય-એ તામસ બુદ્ધિનાં સ્વરૂપો છે. આ આઠ ભાવો પણ

કાર્યકારણ ભાવે સંકળાયેલા છે. ધર્મ અર્થર્થનું અને વૈરાગ્ય જ્ઞાનનું મૂળ છે. આમ છેવટે ધર્મ અને જ્ઞાન જ રહે છે. આ બેમાં પણ ધર્મ, પૂર્ણ વિવેકજ્ઞાનને જન્માવી સાર્થક થાય છે. આ જ્ઞાનરૂપે પરિણત પ્રકૃતિ પોતે જ પોતાને ધર્માદિ સાત ભાવબંધનમાંથી મુક્ત કરે છે. અંતિમ ભૂમિકાએ પરવૈરાગ્ય દ્વારા જ્ઞાનમાં પણ અલંબુદ્ધિ જન્માવીને પુરુષને પોતાના સ્વરૂપ સૌભાગ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. આમ સાંખ્યદર્શન અનુસાર પુરુષ મૂળમાં જ નિત્ય મુક્ત ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. વચલા ગાળામાં અવિદ્યાને લઇને દેહેન્દ્રિયાદિના બંધનમાં જાણે કસાય છે. ભોંગાપવર્ગ દાતા પ્રકૃતિ, પોતે જ પુરુષને એ બંનેનો સ્વાદ ચખાડી સ્થાય નિવૃત્તિ પામે છે. આમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ-બંને પ્રકૃતિની જ છે. પુરુષ તો સંનિધિમાત્રે સજ્જ પામે છે.

સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી છે એમ ઘણા વિચારકો માને છે. ઇશ્વરની સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સાચે જ એ પડતું દેખાતું નથી. પણ પુરુષને એ, જે અવસ્થામાં સ્થાપે છે ત્યાં પુરુષનો પરમાત્મભાવ જ પ્રકટેલા હોય છે. અનુભવ ભૂમિકાએ સ્વયમેવ ઇશ્વરદર્શન થતું હોઇને, ઇશ્વર અંગેનું આ શાસ્ત્રનું મૌન એના ઇન્કારના અર્થમાં લેવાયું લાગે છે.

(૧૯)

—: યોગદર્શન :—

ભગવાન પતંજલિ મુનિ યોગશાસ્ત્રના પ્રણેતા અગર તો સંસ્કર્તા છે. આ દર્શન એના પ્રસાદ ગુણ, વિષયની અતિ વ્યવસ્થિત અને બીજાંકુર ન્યાયે વિકસતી કલાન્ત વિચારસરણી માટે પ્રસિદ્ધ છે. યોગદર્શન સાંખ્યગોત્રી છે. સાંખ્યની મુમુક્ષુ પરિભાષા એ સ્વીકારે છે. એક જ વાતમાં એ સાંખ્યથી જૂઠું પડતું દેખાય છે અને તે ઇશ્વરતત્ત્વના સ્વીકાર અંગે. આથી એને સૈશ્વર સાંખ્ય પણ કહેવામાં આવે છે.

વિચારને આચારની ભૂમિકા ઉપર ઉતારવાની સાધના નિરૂપણમાં યોગદર્શનની મહત્તા છે. પ્રકૃતિ, પુરુષ અને પરમાત્મા આ ત્રણેય તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરી, હેયોપાદેયનો નિર્ણય દર્શાવી, પ્રકૃતિના બોળામાંથી

પુરુષને ઊંચકી, પરમાત્માના ઉછરંગમાં એને રમતો કેવી રીતે કરવો એનું સરસ નિરૂપણ આ શાસ્ત્ર કરે છે. દૃષ્ટાનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન યોગને અધીન છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિરૂપી ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓનો વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ દ્વારા નિરોધ એટલે યોગ છે. અપર અને પર નામના એ વૈરાગ્યો પૂર્વક, યમનિયમાદિના દીર્ઘકાળ, નિરંતર, સત્કાર પૂર્વકના અભ્યાસના સેવને, સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ જન્મે છે. સમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યગાત્માના સાક્ષાત્કારનો ઉપાય છે. અસમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિ ઈશ્વર દર્શનનો ઉપાય છે.

તત્ત્વદર્શન માટે યોગ બે ઉપાય છે તે એ 'યોગ' પણ અષ્ટાંગ છે. યોગનાં આઠ અંગો તે યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. તે પૈકી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ-આ પાંચ યમો છે. શૌચ, સન્તોષ, તપ સ્વાધ્યાય-અને ઈશ્વર પ્રભુધાન આ નિયમો છે. જીવનના આ દશ મહાકાયદાઓ છે. તે બધામાં પણ અહિંસા સૌ કાયદાઓનો એક કાયદો છે. યમનિયમના આચરણ સિવાય યોગની સિદ્ધિ થતી નથી. આસન અને પ્રાણાયામ દ્વારા ઇન્દ્રિયોના વિજયની પરમ ઉચ્ચ ભૂમિકા મળે છે. તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિ યોગનાં અંતરંગ છે. ચિત્તનો દેશ-બન્ધ એટલે ધારણા ધારણાના વિષયમાં સાત્વિક ચિત્તની સરૂપ વૃત્તિઓનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ એટલે ધ્યાન. ચિત્તમાં ધ્યેયના આવેશે, કેવળ ધ્યેયનું જ લાન રહે-ચિત્તની એવી પુરમસાત્વિક અવસ્થા તે સમાધિ. આ સમાધિના વેધક પ્રકાશ સમક્ષ ત્રણમાંથી એકે તત્ત્વ દિગંજર થયા વિના રહી શકતું નથી. સ્વરૂપમાં શાશ્વત વિહાર યોગનું ધ્યેય છે. એ દ્વારા જ જીવન-મુક્તિ અને તેના દ્વારા વિદેહ મુક્તિ પ્રકટે છે. યોગદૃષ્ટિએ, સ્વરૂપાવસ્થિતિ જ મોક્ષ છે.

મહાત્મા પતંજલિએ ઈશ્વરને પુરુષ વિશેષ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. કલેશ-કર્મ-વિપાક અને આશયથી ત્રણે કાળમાં એ પુરુષ વિશેષ અસ્પૃષ્ટ છે. એ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ છે. કાળથી ન બોડાતો હોઈને બ્રહ્મા વગેરેનો પણ એ શુદ્ધ-જ્ઞાન દાતા છે. આ પરમેશ્વરનું પ્રણવ-ૐ-નામ છે. આ નામનો

જાપ અને નામીનાં સ્વરૂપ-શક્તિ-શુણ્ય વગેરેનું સદૃશ્ય ચિન્તન, સહુમુ સહિત વ્યાધિ વગેરે અન્તરાયોને ઓગાળે છે અને પ્રત્યગાત્માનો સાક્ષાત્ કરાવી યોગીને કૃતાર્થ કરે છે.

અપર અને પરના ભેદે વૈરાગ્યના બે પ્રકાર છે. અપર વૈરાગ્યમાં મૈત્રી વગેરે ચાર મહાભાવનાઓનું ક્ષણાન્ત ચિન્તન, પરિપક્વ દોષોથી અપરિપક્વ દોષોનું પૃથક્કરણ, સંસ્કારરૂપે મનમાં રહેતા દોષોનું પ્રક્ષાલન અને પરિણામે દિવ્ય કે અદિવ્ય વિષયોની ઉપસ્થિતિમાં ચિત્તની હેયોપાદેયશૂન્ય સ્થિતિ-તટસ્થતાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રક્રિયાને જ યતમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર સંજ્ઞા કહે છે. પરવૈરાગ્ય જ્ઞાનની અતિ પ્રસન્ન અવસ્થા છે. એ વૈરાગ્યમાં આત્મ દર્શનને લીધે, પ્રકૃતિ ઉપર થતી વિતૃષ્ણાનો સમાવેશ થાય છે. આને લઈને આત્મા પરમાત્માના દર્શન માટે યોગ્ય બને છે. પ્રકૃતિ સ્પર્શે મેલાં થયેલાં ચેતનને ચોખ્ખું કરવાની પ્રક્રિયા જ યોગ છે. ચોખ્ખું થયેલું ચેતન જ સ્વરૂપ છે.

(૨૦)

—: પૂર્વ મીમાંસા-દર્શન :—

વેદ ત્રણ કાણ્ડોમાં વિભક્ત છે. કર્મકાંડ, ઉપાસના કાંડ અને જ્ઞાન કાંડ. તે પૈકી વૈદિક કર્મકાંડના કઞ્જીરવડની ઘટાને વ્યવસ્થિત કરવા, તેની ઉપયોગિતાને સ્પષ્ટ કરવા, કર્મકાંડની કલ્યાણિતાનું શાસ્ત્રીય સ્થાપન કરવાના મૂળ ઉદ્દેશે પૂર્વમીમાંસા અસ્તિત્વમાં આવી છે. મહાત્મા જૈમિનિ, એ દર્શનના પ્રણેતા છે. વૈદિક કર્મકાંડનું તથ્ય લોકલોચ્ય કરવા માટે એ દર્શનને પણ પોતાની ગણાય એવી તત્ત્વશોધ અને ચર્ચા કરવાં જ રહ્યાં. કર્મમીમાંસાને પણ યથાર્થ દૃષ્ટિનું પીડબળ તો જોઈએ જ !

કર્મકાંડનું પ્રામાણ્ય વેદનિર્ભર છે, આથી વેદો જ એમનું—મીમાંસકોનું જીવાતુ છે. આ મત અનુસાર વેદો અપૌરુષેય છે. આથી પરમ આત્મ છે. પુરુષની વાણી દ્વિધિત હોવાનો સંભવ. અપૌરુષેય વાણી એ ભયથી મુક્ત. આથી જ વેદો નિત્ય છે. અને સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે. યથા ઘાતા પૂર્વમરુલ્પયત્—એમનું ક્લુપપદ છે. વેદોની પરમ આપ્તતા સિદ્ધ કરવા મીમાંસકો ભવ્ય

અર્થાં કરે છે. જ્ઞાન માત્રની આપ્તતા સ્વતઃ પ્રમાણ છે. યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં સાચું જ્ઞાન થયા વિના રહેતું નથી. જો ઇન્દ્રિયો સ્વસ્થ હોય, તેમના વિષયો ઉપસ્થિત હોય, ખીણ સહાયક પરિસ્થિતિમાં જો ઊણપ ન હોય તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય જ. તેવી રીતે અનુમાન તેની ઉત્પત્તિ માટેની પૂર્વભૂમિકા પૂર્ણ હોય તો ઉદભવે જ. આપ્ત પુરુષે લખેલી ભૂગોળ વાંચીએ તો ન જોયેલી દુનિયા અંગે આપણને પ્રતીતિ થવાની જ. આમ આ ત્રણે દ્વારા થતું જ્ઞાન પ્રતીતિજનક અને નિઃશંક હશે જ. છતાં જો જ્ઞાન ન થાય તો જ્ઞાનોત્પાદની શરતો કયાંક દુભાય છે એમ જ જાણવું રહ્યું. જ્ઞાનનો કોઈ વાંક નથી. તેજ પ્રમાણે વેદોના પઠને તજ્જન્ય પ્રતીતિજનક નિઃશંક જ્ઞાન થાય જ. આથી ઇતર જ્ઞાનની પેરે વૈદિકે જ્ઞાન પણ સપ્રમાણ હોઈને આપ્ત જ છે. આથી વેદોત્તું પ્રામાણ્ય પ્રશ્નથી પર છે.

વેદવિહિત કર્મ એટલે ધર્મ. વેદનિષિદ્ધ કર્મ એટલે અધર્મ. વિધિમાં પ્રવર્તન અને નિષેધમાં નિવર્તન હોય. તેજ કર્તવ્ય. કર્તવ્ય કર્તવ્યને ખાતર જ કરવું ઘટે, ફલને ખાતર નહીં. આમ અનાસક્ત રીતે વેદવિહિત કર્તવ્યોનાં યથાવિધિ આચરણથી જીવાત્મા કર્મબંધનમાંથી છૂટે છે. કર્મ દ્વારા થતી શુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થતાં આત્માને મુક્તિ મળે છે.

મુક્તિની કલ્પનામાં મીમાંસકોના બે પક્ષ જોવામાં આવે છે. પૂર્વાચાર્યો લાવાત્મક મુક્તિમાં માને છે, એ મુક્તિ એટલે વિશુદ્ધ આનન્દ-સ્વર્ગપ્રાપ્તિ. પાછળના આચાર્યો અલાવાત્મક મુક્તિ કલ્પનામાં રાચે છે. જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ મળતી હોઈને ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ જ મુક્તિ છે.

મીમાંસકો આત્માના અમરત્વમાં માને છે. મરણોત્તર આત્મા ન રહેતો હોય તો કૃતકર્મનો લાભમાં ફલભોક્તા કોણ હોય ? આથી મીમાંસકો શરીરથી લિન્ત નિત્ય આત્માની સિદ્ધિ કરે છે. પણ એમના આત્મામાં એઓ આંતર ભાન માનતા નથી. શરીરાદિ અને તે ઉપરાંત ઇન્દ્રિયાદિના અર્થાદિની સાથેના સંયોગે જ આત્મામાં બાહ્યભાન જન્મે છે. આથી તેમની કલ્પના અનુસાર વિદેહમુક્તાત્માઓને કોઈ બાહ્યાભ્યન્તર ભાન-જગતનું ભાન હોતું નથી અને છતાં એવાં ભાનની ભાવિ શક્યતાને તેઓ સ્વીકારે છે.

પ્રમાણોની સંખ્યા અંગે મીમાંસકોમાં બે મત પ્રવર્તે છે. એક પ્રભાકર મિશ્રનો અને બીજો કુમારિલ્લ સહનો. પ્રભાકર મિશ્ર પાંચ પ્રમાણો સ્વીકારે છે—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અને અર્થાપત્તિ. નૈયાયિકોના ઉપમાનમાં અને મીમાંસકોના ઉપમાન પ્રમાણમાં પ્રક્રિયા અંગે મતભેદ છે. અર્થાપત્તિ, પ્રમાણુ યથાર્થ નામ છે. અર્થ અંગે કોઈ આપત્તિ ઉભી થાય એટલે કે એક વસ્તુ કે વિગત અંગે આપાત વિરોધ ઉભો થાય ત્યારે એ પ્રમાણુ જ્ઞાન-નિર્ણય દે છે. જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો ન હોય અને છતાં જાડો જ દેખાતો હોય તો પછી ફરજિયાતપણે માનવું પડે કે તે રાત્રે ખાતો હોવો જ જોઈએ. આમ ન હોય તો દેવદત્તનું જાડાપણું કોયડો જ રહે. * * *

કુમારિલ્લ સહ આ પાંચ ઉપરાંત “અનુપલબ્ધિ” ને પણ પ્રમાણ માને છે. અનુપલબ્ધિ એટલે અપ્રતીતિ “આ ઝોરડામાં વીજળીનો પંખો નથી” આવું જો ઝોરડામાં પ્રવેશીને, ચારે બાજુ જોઈને કોઈ વિધાન કરે તો તેનું પંખાના અભાવનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજન્ય નથી. અર્થ અને ઈન્દ્રિયોના સંનિકર્ષે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય. અને અભાવ-અહીં પંખાનો અભાવ-કોઈ ભાવ પદાર્થ નથી કે તેનો ઈન્દ્રિયો સાથે સંનિકર્ષ થાય. આથી અનુપલબ્ધિનું જ્ઞાન અપ્રતીતિથી જન્મે છે. બીજા પદાર્થોની પ્રત્યક્ષતાને લઈને પંખાની અનુપલબ્ધિ નથી પણ પંખો ત્યાં પ્રત્યક્ષ નથી માટે જ તે ઉપલબ્ધ થતો નથી.

જગત અને આત્માને સત્ માનતા મીમાંસકોને ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર જણાઈ નથી એવું લાગે છે. એની માન્યતા પ્રમાણે જગત અનન્તકાળથી છે જ. અને હશે જ. આથી એની ઉત્પત્તિ કે લય સ્વીકારવાની જરૂર નથી. આ જગત અનાદિ અને અનન્ત છે. આત્માના કર્મો અનુસાર જગત્સૃષ્ટિ થયા કરે છે. કર્મ જ સર્વેશ્વર છે. કર્મજન્ય અપૂર્વમાં મીમાંસકો માને છે. આ અપૂર્વ કર્મકૃણની સમસ્ત ત્રૈકાલિક વ્યવસ્થા કરે છે. આથી કર્મકૃણ લોગની વ્યવસ્થા થઈ રહે છે.

(૨૧)

—: વેદાન્ત દર્શન :—

વેદનો અંતિમ ભાગ એટલે વેદાન્ત. વેદોને અંતે આવે છે ઉપનિષદો. આથી વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદો. ઉપનિષદોના પાયા ઉપર પાછળથી રચાયેલું જે દર્શન તે વેદાન્ત દર્શન. ઉપનિષદોના વાક્યોની સમીચીન વિચારણા કરનારું એ શાસ્ત્ર છે. લગવાન બ્રાહ્મરાયણે, માનવ જાતના કલ્યાણ અર્થે, ઉપનિષદ રૂપી મહોદધિનું દીર્ઘમન્થન કરીને, તેમાંથી બ્રહ્મસૂત્રોરૂપી નવનીત નીતાર્યું છે.

ઉપનિષદોની એક સ્મરણીય શૈલી છે. તત્ત્વજ્ઞાનને લાંગતું એ આધ્યન્ત વિધાન કરશે પણ વચલાં સોપાનોનું એ નિરુપણ નહીં કરે. આદિ અને અન્તને જોડનારી વચલી વિચાર કડીઓ એ ગવેષકની ગવેષણા માટે રહેવા શે. એ તો બ્રહ્મવિદાન્નોત્તિ પરં કહીને અટકી જશે. પણ બ્રહ્મ કયો હાથ છે, તેનો વેત્તા કોણ-વગેરે નહીં કહે—“બ્રહ્મનો જાણકાર” આટલું વેધાન કરી એ તરત ક્ષલશ્રુતિ ઉપર કૂદશે કે “આન્નોત્તિ પરમ્” પરિણામે મનીષીઓની મનીષા અને બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિમત્તા માટે વચ્ચેનું એક મરસ અણુખેડાયેલું ક્ષેત્ર મળી રહે છે.

લગવાન બ્રાહ્મરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર, સર્વદા સ્મરણીય શંકરાચાર્ય, આમાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય જેવા મહા મહાન આચાર્યોનાં ભાષ્યો છે. એ નૃસિંહોદ્ધક વીરોએ, પોતપોતાની સમાધિમયતાના તારતમ્ય અનુસાર, બ્રહ્મસૂત્રોનો અર્થ તારવ્યો છે. કોઈક ને દ્વૈતાદ્વૈત સાંપડ્યું છે, તો કોઈને યુદ્ધાદ્વૈત મળ્યું છે, કોઈકને વિશિષ્ટાદ્વૈત પ્રાપ્ત થયું છે તો વળી કોઈકને કેવલાદ્વૈત લાધ્યું છે. સૌને કોઈ એક પ્રકારનાં પણ અદ્વૈતની આંખી તો થઈ જ છે.

વૈવિધ્યથી ઉભરાતાં આ જગત-દૃશ્યમાં કોઈક પારમાર્થિક એકતા ધ્રુપાદ છે એવું ઉપનિષદોનું સમાધિનિષ્ઠા જન્ય જ્ઞાન છે. કોઈક અદ્ભુત, વાદ્ય મનથી અગોચર, અગ્રાહ્ય, અગમ્ય તત્ત્વનો તર્કાતીત છતાં તર્કશમ,

મગવમય વિહાર, આશ્રદ્ધાન્તરંગ પર્યન્તમા યગ યગ થાલી રહ્યો છે એવું સુમ્પદ દર્શન ઉપનિષદો સમર્પે છે આ તત્ત્વને પરબ્રહ્મ પરમાત્માને દર્શન ઉપનિષદો સમર્પે છે આ તત્ત્વને પગ્બ્રહ્મ પગ્માત્મા તરીકે વેદાન્તે પોઝાર્યું છે જગતની ઉત્પત્તિ, યિતિ અને લયનું એ પરમાત્મા જ કારણ છે એવું પણ બધા જ ઉપનિષદો એકમતે સ્વીકારે છે કૃષ્ણ જગત, જીવ અને જગદીશ વચ્ચે મળધ શો છે, પરમાત્મા સ્વયં કેવો છે, આ બધું ડેવી રીતે કરે છે—એની પાછળ પ્રયોજન શું છે?—વગેરેનો યથાર્થ નિર્ણય બાકી રહે છે આ બધા અંગે જૂદા જૂદા આચાર્યોની જૂદી જૂદી પ્રતિભા દોડ છે આથી મતમતાન્તરોનો વિપુલ પાક ઉતર્યો છે યત્તો યા હમાનિ મૂતાનિ જાંયન્તિ, સર્વે લલ્લિદ બ્રહ્મ, સત્ય જ્ઞાન અનન્ત બ્રહ્મ, અયમાત્મા બ્રહ્મ, તત્ત્વમસિ વગેરે ગભીર વાકયો સૌ આચાર્યોની સામે આવ્યા છે પોતપોતાના આતર દર્શન અને પ્રતીતિ અનુમાર, આ બધાય ક્રોધગ્ધોને ઉકેવવા તેઓએ મદ્દહય અને પ્રામાણિક મગવમય પ્રયત્નો કર્યા છે

લગવાન શકગચાર્યની, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તર્ક અને અનુભવથી પ્રમાણિત વિચાર સગ્લી વેદાન્ત વાકયોમાથી કેવવાઢૈતને નીતારે છે બ્રહ્મ નો સત્ય છે તો સત્ય એક જ હોતુ હોઈને જીવ અને જગત્ અસત્=મિથ્યા જ હોઈ શકે શ્રુતિના બોલો તાત્પર્ય દશાએ આવું કહે છે નિર્દય તર્ક પણ એ જ અનુમાન ઉપર આવી શકે ત્રણે—જીવ, જગત અને જગદીશ્વર ત્રણે નો સત્ય હોય તો સત્યનું ત્રિત્વ આવે અને એકત્વ કદર્થિત થાય અને એવું થાય તો શ્રુતિ—એકત્વની શ્રુતિ અપ્રામાણિક ઠરે અને શ્રુતિ બોલ નો અપ્રામાણિક થાય તો વેદાન્તને તો આપઘાત કર્યો જ છટકે થાય. વેદાન્તના નિર્ણયે શ્રુતિ જ આત્યન્તિક અને સર્વસમર્થ પ્રમાણ છે આથી સત્ય એક જ હોઈ શકે સત્યની ઉતરડ ન હોઈ શકે એની ચડતી ઉતરતી ભાજણી ન હોઈ શકે અને આથી ખીજું બધું ય—છોને ખીજા બધાય પ્રમાણથી છતુ દેખાતુ હોય—તો એ ભ્રમ માત્ર જ હોઈ શકે માયાવીનું માયા પ્રદર્શન જ હોઈ શકે આથી નિષ્પ્રપચ આત્મામા પ્રપચ જ દર્શન કેવળ મિથ્યા જ છે અધિષ્ઠાન સત્તાના અજ્ઞાને આરોપિતનું ભાન

જન્મે છે. શુદ્ધિનું જ્ઞાન ન હોવાને લઈને તેમાં અસત્ રજતનું લાન થાય છે. રજ્જુ સત્તાનાં અજ્ઞાનને લઈને જ તેમાં અસત્ સર્પસત્તાનું લાન થાય છે. બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાન સત્તાનાં અજ્ઞાનને લઈને જ તેમાં અસત્ પ્રપંચનું આધ્યાસિક લાન થાય છે. માયાવીને માટે જે માયા છે તે આપણે માટે અવિદ્યા છે. આથી માયાવીનો પૂરો સાક્ષાત્કાર થતાં તેની માયાનો આપણે માટે કશો જ અર્થ રહેતો નથી. આથી બ્રહ્મસત્તામાં, જગત અને જીવ માત્ર ભાસે જ છે. એમની બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પારમાર્થિક સત્તા નથી.

તો પછી પ્રશ્ન એ થાય કે પરમાત્મા જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે કે નહીં? જવાબ સીધો સાદો છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની પકડમાં રહીને વિચારાય ત્યાં સુધી ઉત્પત્તિ વગેરેનો, જરૂર સ્વીકાર થાય જ. પણ જે પળે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય તે પળે જગત જગત જ ન રહેતું હોઈને ઉત્પત્તિ વગેરેનો પ્રશ્ન જ નિસ્વકાશ અને નિરવલંબ થાય છે, અને આથી જ દયાનિધિ ભગવાન શંકરાચાર્ય, વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક એવી ત્રણ સત્તાઓનો વ્યવહાર સિદ્ધિ માટે સ્વીકાર કરે છે. તુલ્યતુ દુર્જનનો તોટલો જ એમાં ન્યાય છે. બાકી પરમાર્થિક સત્તા જ સત્તા છે. બીજી બધી સત્તાઓ પારમાર્થિક સત્તાની મીઠી મરજી ઉપર જ જીવી શકે છે. આમ જો જગત મિથ્યા જ ઠરે તો જીવભાવ પણ તેવો જ હોઈ શકે. પરિણામે જીવશિવનો મૌલિક અલેદ જ બાકી રહે. જીવો બ્રહ્મ જ નાપર:-સીધું આવીને બેસું રહે.

આ પારમાર્થિક સત્તાને જ સત્-ચિદાનન્દ કહે છે. એ સચ્ચિદાનન્દના અનુભવ માટે વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધન સંપત્તિની જરૂર છે. સાધન સંપન્ને ગુરુચરણનું શરણું લેવું રહે છે. ગુરુમુખે વેદાન્તનું શ્રવણ પૂર્ણ કરી, મનન કરી, તેના સારરૂપ ભાગનું ધ્યાન કરવું ઘટે છે. ધ્યાન સિદ્ધ થતાં, તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યોના લક્ષ્યાર્થના સાક્ષાત્કાર માટે નમાધિમય ભૂમિકામાં પ્રવેશવું રહે છે. સાક્ષાત્કાર થતાં હૃદયની અવિદ્યાદિ અંધીઓનું ભેદન, સંશયબળનું છેદન, કર્મોશયનું ફૂટન થાય છે. પરિણામે જીવન્મુક્તિ અને છેવટ વિદેહ મુક્તિ પમાય છે. મુક્તિ એટલે સ્વરૂપભૂત સચ્ચિદાનન્દરૂપે અવસ્થિતિ. આ ભૂમિકાએ જન્મમરણનું ભૈરવીચક સ્થગિત થાય છે.

શુદ્ધાદ્વૈતમતદર્શન

શુદ્ધાદ્વૈત શબ્દનો અર્થ

શુદ્ધાદ્વૈત માર્તંડ નામના અથવા શુદ્ધાદ્વૈત શબ્દનો આવે અર્થ આપ્યો છે —

શુદ્ધાદ્વૈતપદે દ્વેય સમાસ, કર્મધારય
અદ્વૈત શુદ્ધયો ગ્રાહ પછીતત્પુરુષ બુદ્ધે ॥ ૨૭ ॥
માયાસવચરહિત શુદ્ધમિત્યુચ્યતે બુદ્ધે.
કાર્યકારણરૂપ હિ શુદ્ધ બ્રહ્મ ન માયિકમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થાત્, શ્રીમદ્વેંવલાચાર્ય પ્રતિર્તિત શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્ત મતમા શુદ્ધાદ્વૈત શબ્દમા કર્મધારય અગર તો પછીતત્પુરુષ સમાસ જણવો એમ માનતા શુદ્ધ એવું જે અદ્વૈત એવો અગર તો શુદ્ધ એવા બ્રહ્મ અને જગતનું અદ્વૈત-એવો અર્થ થાય છે શુદ્ધ એટલે માયાના મળધથી રહિત કાર્ય અને કારણરૂપ બ્રહ્મ શુદ્ધ છે, માયિક નથી આ મતને અમજવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણે પદાર્થો અગે પ્રકૃત મતને શુ કહેવાનું છે તે જણવું ગ્રહ છે

બ્રહ્મ

આ મતાનુસાર બ્રહ્મ સર્વધર્મવિશિષ્ટ છે સર્વ શ્રુતિઓ એમા પ્રમાણરૂપ છે ઉપરાત સર્વધર્મોપપત્તશ્ચ (વ સ્ ૨-૧-૩૭) એવું સૂત્ર પણ પ્રમાણરૂપ છે ઉપરાત સર્વોપત્તો ચ તદ્દર્શનાત્ (બ્ર સ્ ૨-૧-૩૦) એવું બીજું સૂત્ર પણ છે આ મત અનુસાર, રામાનુજ મતની પેરે પરબ્રહ્મમા હેયજીણો અભાવ અને શુદ્ધ ધર્મનો સદ્ભાવ માનવામા આવતો નથી કેમકે તેવું માનતા ધ્યેતાનો સ્વીકાર કરવો પડે અને એમ ક્રન્તા દેશ-કાળ-વસ્તુના પરિચ્છેદશૂન્ય બ્રહ્મ છે એવું કહેનારી શ્રુતિઓ કુપિત થાય તે જ મુજબ શાકરમત અનુસાર જે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક માનવામા આવે તો નિર્ધર્મક વસ્તુનું જ્ઞાન ન થતું હોઈને બ્રહ્મના જ્ઞાનનો જ અભાવ થાય અને તેમ થતા તેનું જ્ઞાન આપવામા પ્રવૃત્ત થયેલા વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ વ્યર્થ જ થાય ! અને આથી શ્રીમદ્ ભાગવત, ગીતા અને વ્યાસ સૂત્રોને જ અવગળી તેમની એકવાક્યતાપૂર્વક વૈદિક શુદ્ધિઓનો આશ્રય લઈને વિચારતા સમસ્ત શ્રુતિઓ દ્વારા અવગત એવું બ્રહ્મનું સર્વધર્મવત્ત્વ જ સ્વીકારવું ઘટે એવો વ લલાચાર્યનો મત છે

પ્રહ્નમાં વિરૂદ્ધ ધર્મોનો સમન્વય

આ મત પ્રમાણે પ્રહ્નમાં વિરૂદ્ધ ધર્મત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પ્રહ્નમાં વિરૂદ્ધ ધર્મોનો સ્વીકાર છે કેમકે પ્રહ્નનું માહાત્મ્ય અનવગાહ્ય છે અને કેવળ શ્રુતિપ્રતિપાદ્ય છે. એને માનવતર્ક માપી શકતો નથી. ઉપરાંત તે બધાય ધર્મો સ્વાભાવિક જ છે. માયાથી ભાસિત થતા નથી અર્થાત્ પ્રહ્ન અણુ છતાં મહાન, અદૃશ્ય છતાં બુદ્ધિગ્રાહ્ય, અનેકરૂપ છતાં ઘનીભૂત સિધ્ધ જેવું સદા એકરૂપ અને શુદ્ધ, બહિઃસ્થ છતાં અંતઃસ્થ સ્વતન્ત્ર છતાં ભક્તાધીન, સમસ્ત કાર્યમાં ઓતપ્રોત છતાં તેના સ્પર્શથી રહિત, સર્વ રૂપોનું ધારક છતાં સ્વરૂપાભિન્ન, પ્રમાણ છતાં પ્રમેયરૂપ, સાધનરૂપ છતાં રૂણભૂત-સામ્યાતિશય છતાં સમોગશકેન હોઈને સમ-આમ આ અને આવા વિરૂદ્ધ ધર્મોનું એકાયતન હોઈને એને માયાની અપેક્ષા નથી! આ યુગપત્ વિરુદ્ધધર્મિતા ભૂષણરૂપ છે એમ આ મતનું મંતવ્ય છે.

ઉપરાંત આ મત પ્રમાણે સર્વકર્તૃત્વ પ્રહ્નગત જ છે. અને આમ છતાં પણ વૈષમ્ય અને નૈઘૃણ્યરૂપી દ્વૈપો પ્રહ્નમાં સંભવતા નથી. પ્રહ્નનું આ કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે. શાંકરમત પ્રમાણે માયિક નથી! પ્રહ્ન સ્વયં જગદ્ગરૂપે આવિભાવ પામી લીલા કરે છે. જાતે અપરિણીત-અવિકૃત રહેતું હોઈને જ પરિણમે છે. આ અવિકૃત રહ્યા છતાં પરિણમતાં પ્રહ્નને સમભવવા માટે કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ ચિન્તામણિ વગેરેનાં દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે. પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ (બ્ર. સૂ. ૧-૪-૨૬) આ સૂત્રાનુસાર પ્રહ્ન જ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે. પ્રહ્નનું વાસ્તવિક કર્તૃત્વ આ મત સ્વીકારે છે. જગતના સર્વથા કારણ તરીકે પ્રહ્નનો સ્વીકાર હોવા છતાં પ્રહ્નમાં વિષમતા કે નિર્દૂષણતા નથી. આ અગે ત્રણ સમાધાનો પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યાં છે, પ્રહ્નની પ્રવૃત્તિ કર્મસાપેક્ષ છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. બાપ્યકાર, પ્રહ્ન સ્વમાહાત્મ્યના પ્રદર્શન માટેજ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે-અને પોતાનામાંથી જ જન્માવે છે આથી પૂર્વોક્ત દોષ નથી એમ કહે છે. ઉપરાંત ત્રીજું સમાધાન એ છે કે લીલા માટે જ સર્વ સૃષ્ટિનું નિર્માણ હોઈને, અને વિષમ સર્જન સિવાય લીલા થઈ ન શકતી હોઈને, કોઈ દોષ નથી એવું સમાધાન ધરે છે.

પ્રહ્ન અને જગતનો અભેદ

તદનન્યત્વમારંભણશબ્દાદિભ્યઃ (બ્ર૦ સૂ૦ ૨-૧-૧૪) આ સૂત્રના પ્રમાણે જગત અને પ્રહ્નનો અભેદ છે. જગત માયામય નથી પણ પ્રહ્નનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. તેનો અભેદ છે આધિભૌતિક

આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક ભેદે પ્રદાતા ત્રણ સ્વરૂપ છે તે પૈકી પ્રદાતા
 આધિદેવિક સ્વરૂપ તે પરબ્રહ્મ, આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ તે અક્ષર બ્રહ્મ, અને
 આધિભૌતિક સ્વરૂપ તે જગત આમ તેનું ત્રિવિધ સ્વરૂપ અનન્ય જ છે,
 સર્વેષ્ટિત અને પ્રસારિત પદ આકારભેદે પણ જેમ લિપ્ત નથી તેમ
 આવિર્ભાવ તિરોભાવ ન્યાયે જગત અને બ્રહ્મની અભિન્નતા જ છે બ્રહ્મ
 કોડા માટે લોકતા અને લોચ્ય સ્વરૂપે જાતને જ વિવિધ રૂપે પરિણત કરી
 તેમા લોકતૃત્વ અને લોચ્યત્વનો નિર્વાહ કરતું હોઈને એકરૂપ જ છે અને
 આમ છતાં લોકતા અને લોચ્યનો સંઘર્ષ થતો નથી-સુવર્ણના જ બે અલકારોમા
 મુગધું જ છેવટે હોવા છતાં જેમ સેજલેજ થઈ જતી નથી તેમ આ બાબતમા
 પણ બંધુવું ઘટે છે આમકામ છતાં બ્રહ્મ જગદ્ગરૂપે પરિણમી તેનાથી
 અભિન્ન હોઈને વિવિધ લીલા કરે છે આ એનું અચિન્ત્ય માહાત્મ્ય જ છે
 આમ આ મતમા કાર્ય અને કારણનું શુદ્ધ અંદેશ જ છે

અક્ષર બ્રહ્મ.

બ્રહ્મના ત્રણ રૂપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પૈકી આધિદેવિક રૂપ તે પર
 બ્રહ્મ છે, તે કેવળ ભક્તિથી જ મળે છે જ્ઞાનાદિથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી
 બ્રહ્મનું જે આધ્યાત્મિક રૂપ તે અક્ષરબ્રહ્મ જ્ઞાનીઓને જ્ઞાન દ્વારા આ સ્વરૂપ
 મળે છે અક્ષરબ્રહ્મથી પરબ્રહ્મ-પુરુષોત્તમ-પૂર્ણપ્રકટ સચ્ચિદાનન્દ
 ઉત્તમ છે કેમકે પૂર્ણાનન્દ જ તેમાં મહા પ્રકટ હોય છે અક્ષરબ્રહ્મમાં
 માપેથી આનન્દ હોઈને રહેજ પણ આનન્દાશનું તિરોભાવન હોય છે જ
 જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાનીઓને મોક્ષ આપવા ભગવાન ન્યારે ઈચ્છે છે ત્યારે
 પોતાના આધારભાગરૂપ-ચરણસ્થાનીય એવા આ અક્ષરબ્રહ્મને અક્ષર-
 કાલ-કર્મ-સ્વભાવ નામના ચાર રૂપો પ્રાપ્ત કરાવે છે અને પુરુષોત્તમ
 અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચે આ વેલક્ષણ છે ન્યારે હું જ આવિર્ભાવ પામી
 રહું-”એવી ઈચ્છામાત્રે અત કરણમા સત્ત્વનું ઉત્થાન કરે છે અને
 પોતાના આનન્દાશને તિરોહિત કરે છે ત્યારે તે જ પુરુષોત્તમ કેવળ ઈચ્છા
 માત્રે અક્ષરબ્રહ્મરૂપે પરિણમે છે પુરુષોત્તમ તો લીલામાત્રે ઈચ્છા કરે છે
 અને આથી એના આનન્દ અતિરોહિત જ હોય છે આથી તે શ્રેષ્ઠ છે
 આનન્દઅશના તિરોભાવનું જીવ અને અક્ષરબ્રહ્મમા સામ્ય હોવા છતાં,
 જીવ કરતા અક્ષરબ્રહ્મ વિવક્ષણ અને ઉત્કૃષ્ટ છે કેમકે ઈચ્છાના પ્રાદુર્ભાવે જ
 આનન્દાશનું તિરોહિતપણું હોય છે વસ્તુગત્યા તો તે આનન્દરૂપ જ છે
 આથી તેનામાથી પુરુષનો અવતાર થાય છે પુરુષોત્તમની ધનીભૂત પ્રથમ
 ઈચ્છા તે જ પ્રકૃતિ થાય છે આથી પ્રકૃતિથી અક્ષરબ્રહ્મ વિલક્ષણ છે
 ઉપરાત પ્રકૃતિ અને જીવ કરતા અક્ષરબ્રહ્મ ઉત્કૃષ્ટ છે આ અક્ષર

પ્રહ્મને જ કૃતસ્થ-નિર્વિકાર-અવ્યક્ત-અક્ષરપ્રહ્મ વગેરે શબ્દો દ્વારા 'કહેવામાં આવે છે. અક્ષરપ્રહ્મ પુરુષોત્તમનું ચરણ સ્થાનીય છે. બ્રહ્મપુષ્પાં પ્રતિષ્ઠા, એ શ્રુતિ એમાં પ્રમાણ છે. યદ્યપિ પુરુષોત્તમ અનેક લાવને પામે છે છતાં જ્ઞાનમાર્ગે તે અક્ષરપ્રહ્મ સ્વરૂપે જ સેવ્ય છે, તેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.

જીવ

પ્રહ્મ એકોઽહં બહુસ્યાં પ્રજાયેય આ ઇચ્છાનુસાર પોતાના પૂર્ણનિર્વાણે તિરોહિત કરી સ્વયં જીવરૂપ ધારે છે. આમ પ્રહ્મની બહુ લવનની ઇચ્છાએ પ્રહ્મમાંથી સૂક્ષ્મ-પ્રિચ્છિન્ન-ચિત્પ્રધાન-અમંખ્ય અશો, ઊંચનીચ લાવનાને લઈને, ઉચ્ચ નીચ રૂપે અંતિમાંથી તણખાઓની પેરે પ્રકટે છે. અર્થાત્ સ્વરૂપભૂત જીવના ભોગોને સાધવા ન્યારે પ્રહ્મ ઇચ્છ્યું ત્યારે તેની કૃપાથી આનન્દાંશ અને અશ્વર્ય વગેરે ધર્મો તિરોહિત થયા. આમ અશ્વર્યના તિરોલાવે જીવોમાં દ્વિનતા, અને પરાધીનતા, વીર્યતિરોલાવે સર્વદુઃખ તિતિક્ષા, યશના તિરોલાવે સર્વહીનતા, શ્રી તિરોલાવે જન્માદિ આપત્તિની પ્રાપ્તિ, જ્ઞાનના તિરોલાવે દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ-વિપરીતજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તિરોલાવે વિષયાસક્તિ આવી! ઇન્દ્રિયો દ્વારા જીવ પકડાતો નથી; પણ યોગદ્વારા, ભગવાનના દર્શન સંપાદિત કરનાર દૃષ્ટિ દ્વારા અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ દ્વારા એનું ગ્રહણ શક્ય છે. અને આ જીવ નિત્ય છે. એનાં જન્મમરણ વગેરે બધું લાક્ષણિક છે.

જીવનું જ્ઞાતૃત્વ

જોત एव (ब्र. सू. २-३-३८) આ સૂત્રના પ્રામાણ્યે જીવ જ્ઞાતા છે. જ્ઞાનધર્મી છે. જ્ઞાન તેનો ધર્મ છે તેથી તેભોમય ન્યોતિઃ સ્વરૂપ જીવ વિજ્ઞાનમય હોઈને પ્રકાશે છે. સૂર્ય અને તેના પ્રકાશની પેરે જ્ઞાતાજ્ઞાનનો અભેદ છે.

જીવનું પરિમાણ

પ્રહ્મસૂત્રમાં જીવની ઉત્ક્રાન્તિ-ગતિ-આગતિનું વર્ણન હોઈને જીવ સ્વરૂપે અણુ છે. અણુ સ્વરૂપ જીવ-આનન્દાંશના પ્રાકટયે, પુનઃ વિભુ થાય છે એ જુદી જ વાત છે. અણુ હોવા છતાં, તેની મણિ પ્રભાની પેરે, સર્વ શરીરવ્યાપી ચેતનતા સંભવી શકે છે શ્રુતિઓમાં ન્યાં ન્યા જીવને વ્યાપક તરીકે વર્ણવ્યો છે ત્યાં ત્યાં ભગવદ્વાયે આનન્દાંશે તિરોહિત જીવ અણુ છે. આનન્દાંશની પ્રકટતાની અવસ્થામાં તે વ્યાપક છે!

જીવનું અંશત્વ

“મમૈયાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ આ ગીતાવાક્ય અને અંશો નાનાન્યપદંશાત્ (પ્ર. છ. ૨-૩-૪૩) આ સૂત્ર પ્રામાણ્યે જીવ પ્રદાનો અંશ છે. જીવને અંશ તરીકે સ્વીકારતાં પ્રદાની સાવધવતા આવે જ અને તેમ થતાં પ્રદાની નિશ્ચયવતા જાણવતી શ્રુતિ કુપિત થાય ! તે એ અંગે પ્રદાનું સાવધવત્ત્વ કે નિશ્ચયત્વના સિદ્ધાન્તમાં શ્રુતિનું જ પ્રામાણ્ય છે. આથી તેમ યીમદ્ વસ્તુલાઘ્યાર્થેના મતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:-

અલૌકિકો દિ વેદાર્યો ન યુક્ત્યાપ્રતિપચતે ॥

તપન્ના વેરયુક્ત્યા ચ પ્રમાદાત્પરમાત્મનઃ ॥

આમ વૈદિક ચુદ્ધનો આશ્રય લેતાં, અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલ્ગિની પેરે, નિરિન્દ્રિય, અને સર્વતઃ આંખ-માથુ-મુખવાળાં પ્રદામાંથી જીવ અને જડનું નિર્ગમન થાય છે. અર્થાત્ સ્વતંત્ર પ્રદાની મૂળ ઈચ્છાથી અવિકૃત સદંશમાંથી જડનું નિર્ગમનઃ અવિકૃત ચિદંશમાંથી જીવનું ઉચ્ચરણ થાય છે. જડના નિર્ગમ વખતે ચિદ્ અને આનન્દ બંને અંશોનો તિરોલાવ, જીવના ઉત્થાન સમયે કેવળ એક આનન્દાંશનો જ તિરોલાવ થાય છે ! આમ જડ ચેતન બંને પ્રદારૂપ અને પ્રદાથી અભિન્ન છે. આ રીતે એકના વિજ્ઞાને સર્વ વિજ્ઞાનનો સંભવ છે. આ વ્યવસ્થાએ જીવ અંશ છતાં પ્રદા અંશી કે અવયવી થતું નથી ! વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય આ વાદનાં બૂબળ તરીકે સ્વીકારાયો છે. આજ રીતે અંશના દુઃખે અંશીને લેપ થતો નથી સૂર્યપ્રકાશમાં રહેલા ઘટાદિના દોષે જેમ સૂર્યનો વેધ થતો નથી તેમ અહીં સમજવું. ન લિપ્યતે લોકદુઃસ્તેન વાહ્યઃ વગેરે શ્રુતિઓના બળે પરમાત્માનું નિર્લેપપણું છે.

જીવની ત્રણ અવસ્થાઓ

જીવની ત્રણ અવસ્થાઓ આ મતમાં માની છે. શુદ્ધ-સંસારી અને મુક્ત. પરમાત્મામાંથી વિસ્ફુલ્ગિની માફક નિઃસરણ થયાં બાદ, આનન્દાંશનું તિરોધાન થતાં, અવિદ્યાનો સંબંધ થાય તે પહેલાંની અવસ્થાના જીવ શુદ્ધ જીવ કહેવાય છે. અવિદ્યાસંબંધશૂન્યત્વ એટલે જ શુદ્ધત્વ. ત્યાર બાદ આ ભગવાનના અંશરૂપ જીવમા પરમાત્માના એશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોના અંશરૂપ એશ્વર્યાદિનો ભગવદ્વિચ્છાથી તિરોલાવ થાય છે. ત્યારે તે પૈકીના કેટલાક જીવોમાં, પોતાની રમણેચ્છાથી સકલ્લિપ્ત બહુ-ભવનની સિદ્ધિ માટે, ઉચ્ચભવની ઈચ્છાના વિષયરૂપ, મુક્તિના અધિષ્ઠરૂપ સૂક્ષ્મમૃદાસનાથી વિશિષ્ટ દેવત્વ, સંપાદિત કરે છે. દૈવીસંપદ વિમોક્ષાય

એવું ભગવદ્વચન છે. ત્યારળાદ અવિદ્યાના સંબંધે એને બંધ થાય છે. આ બંધની અનાદિતા કાર્યાન્તરની અપેક્ષાએ છે. ત્યારળાદ, દેહ-ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણ-પ્રાણના અધ્યાત્મા અને સ્વરૂપની વિસ્મૃત્તિ આવા અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો તેને મળે છે. તે બધાંથી બંધાયેલા તે દુઃખી એમ કહેવાય છે-પણ થતો નથી-કેમકે છેવટે એ તો અભિમાન માત્ર સ્વરૂપ છે. આને જ જીવ સંસાર કહે છે. ત્યારળાદ-સ્થૂલ-સૂક્ષ્મદેહને સંબંધે, જન્મમરણાદિ સંસારી ના ધર્મોને અનુભવતો તેવો જીવ, ભગવાનની કૃપાથી સત્સંગ વગેરે પામી, પંચપર્વા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પરમાનન્દ લક્ષણ મુક્તિને પામે છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને પ્રભુલક્ષિત-આ પાંચ વિદ્યા પર્વો છે. આ પાંચ ન મળે ત્યાં સુધી જીવ સંસારી કહેવાય છે. મળે એટલે મુક્ત કહેવાય છે-આવો છે શાસ્ત્રીય વ્યવહાર. મુક્ત જીવો પણ બે પ્રકારના છે. જીવ-મુક્ત અને મુક્ત. સનકાદિ અપિધારહિત જીવ-મુક્ત તે સિવાયના વ્યાપક વૈકુઠં લોકથી ઈતર લોકમાં વસનારાઓ મુક્ત કહેવાય છે. આ સિવાયના બાકીના જીવો બે પ્રકારના છે. દૈવી અને આસુરી. તે પૈકી દૈવી જીવો પણ બે પ્રકારના છે-મર્યાદા-માર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય.

જીવનું કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વ

જો સર્વધર્મ વિશિષ્ટ બ્રહ્મ કર્તૃ અને લોકતૃ હોય તો તેના અંશભૂત જીવો પણ કર્તા અને લોકતા હોય જ. જોકે હોઈને બદલાઈ પદાર્થો સાધન રૂપ જ છે, કર્તારૂપ નથી. મુક્ત એ સાધનોનો સંબંધ થતાં જીવમાં કૃપાએવું કર્તૃત્વ પ્રકટ તૈત્થું થાય છે. કર્તા હોઈને પોતાનું હિત જ એ કરતો હોવો જોઈએ-પણ જીવ તો અહિત પણ કરે છે આથી એનું કર્તૃત્વ નથી-તો એ વાત પણ ઠીક નથી. કેમકે એના ઐશ્વર્યનો તિરોલાવ થયેલ છે. પ્રભુએ કહેલી રીતે કર્મ કરતાં લેપનો અલાવ થતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવે. આથી પરાધીનતાને લઈને એનો મોક્ષ જ નહીં થાય એ શંકા અસ્વસ્થ છે. ઉપરાંત કેવલ કર્તૃત્વ દુઃખરૂપ નથી. કેમકે તે બ્રહ્મરૂપ છે. જેમ સુથાર બાતે ગાડી, બનાવી તેના ઉપર આરૂઢ થઈને વિહરે તેમ જીવનું લોકતૃત્વ બાજીવું. આ કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વ બંને સુખ્ય છે, ઔપાધિક નથી !

જીવ બ્રહ્મનો અલેહ

બ્રહ્મ પૂર્ણ પ્ર... એવો લેહ પૂર્વે

કહ્યો જ છે. જ્યારે સામ્યને લઈને ઐશ્વર્ય

હરે જીવ બ્રહ્મનું

જવ બ્રહ્મનો અલેહ

શ્રુતિ બોધે છે. આ મતમાં જેમ સુવર્ણના અંશો સુવર્ણરૂપ જ છે તેમ બ્રહ્મના સદંશરૂપ જગત અને સચ્ચિદંશરૂપ જીવ પણ બ્રહ્મ જ છે !

જગતનું સત્યત્વ

આ મનમાં સદેવ સોમ્પેદમમ્ અસીત્ત્ યદિદં કિંચ તત્સત્યમ્ વગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે જગતનું સત્યત્વ જ છે. જે સત્ હોય તેની જ ઉપલબ્ધિ પણ થાય-એવી શુદ્ધિ પણ આજ વાત સિદ્ધ કરે છે. મૃતિકાના પ્રકારરૂપ છે, ઘટ તે જ રીતે પ્રકાશના એક પ્રકારરૂપ છે જગત, આથી તે સત્ય છે. પ્રકાશ અને જગતની વચ્ચે કારણકાર્યનો સંબંધ છે. અને તે સમવાયરૂપ છે. સંબંધ સદાની બેની વચ્ચે જ સંલવતો હોઈને અને એ બન્ને નિત્ય હોઈને બન્નેનું-જગત્ અને પ્રકાશ બન્નેનું સત્યત્વ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

આમ ઉપલબ્ધિ દ્વારા જો જગતનું સત્યત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી સ્વાપ્ન પદાર્થોનું પણ સત્યત્વ સ્વીકારવું ઘટે. દેમકે તેઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. તો આ શંકા બરાબર નથી. સ્વાપ્ન પદાર્થોનો સ્વપ્નને અંતે વિપરીત ભાવ જોવામાં આવે છે. જગતની બાબતમાં તેવું જોવામાં આવતું નથી. આથી આ દલીલમાં વજૂદ નથી. ઉપરાંત જગતનું સત્યત્વ સ્વીકારતાં મોક્ષમાં પણ કશે અંતરાય આવતો નથી. દેમકે જગત વિના વાસના સંલવતી નથી પણ વાસના વિના પણ જગત તો હોય છે. આમ અન્વય અને વ્યતિરેકે જગતનું સત્યત્વ છે. આવિર્ભાવ તિરોભાવ બધી વ્યવસ્થાઓના અહીં સાધક છે. જગત પ્રકાશના સદંશનો માત્ર પ્રાદુર્ભાવ છે. આથી જગત અસત્ય હોઈ શકે નહીં. આમ કેવળ નિર્ગુણ અવિકૃત પ્રકાશ જ જગદ્રુપે પરિણમે છે. માનો ઈશ્વર જ જગત રૂપે પ્રતીત થાય છે. જગતરૂપે પરિણમતું છતાં પ્રકાશ અવિકારી જ છે.

જગત્ સંસારનો ભેદ

આ મત પ્રમાણે જગત અને સંસાર બન્ને ભિન્ન છે. ઈશ્વરે જગત રચ્યું છે. જીવે સંસાર રચ્યો છે. જગત્ ઈશ્વરના સદંશનો આવિર્ભાવ માત્ર છે. સંસાર જીવની અવિધાનો વિસ્તાર છે. જગતનો નાશ નથી. સંસારની સ્થાયિતા નથી. જ્ઞાને તે નષ્ટ થાય. અજ્ઞાનથી જીવ બંધાય છે, પરમાત્મા નહીં! સંસારનો નાશ થતાં જગતનો નાશ નથી. કાંઈ જગતમાં બિધુચ્ચ-તું પણ થઈ જતું નથી! જ્ઞાન ઉપજે ત્યાં સુધી સંસાર રહે. જગત તો ઈશ્વરની ઈચ્છા હોય ત્યાં સુધી ટકે! આમ એક મહત્વનો વિચાર આ મત તત્ત્વજ્ઞાનમાં નોંધાવ્યો છે.

અવિકૃત પરિણામવાદ

જાતે વિકૃત યથા સિવાય જ, નિર્ગુણ સસ્થિદાનન્દ સ્વરૂપી પ્રકાશ જગદ્રુપે

સિદ્ધાન્તના સમર્થક દૃષ્ટાન્તો છે. જેમ મોનું ધરેળુંદિરૂપે વિપરિમાણ પામતું છતાં ગુણર્ણ મટી જતું નથી, વિદ્યુત યત્ન નથી તેમ જગતરૂપે પરિણમતું પ્રદા અવિદ્યુત જ રહે છે. આ અવિદ્યુત પરિણામવાદને સમર્થ કરવા પ્રમાણ ચતુષ્ટયીનાં દેટલાંક વાક્યો ટાંકવામાં આવે છે.

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાદ

૧૮ જગતનો આદિર્ભાવ એટલે અનુભવનો વિષય થવાની યોગ્યતા. અનુભવનો વિષય ન થવાની યોગ્યતા એટલે તિરોભાવ. આ આવિર્ભાવ તિરોભાવ પ્રદાની બે શક્તિઓ છે. અને આમ નિર્ગુણ, અવિદ્યુત, અને નિત્યશક્તિમત, પ્રદા, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ દ્વારા, અસુર-જીવ-જગતરૂપે, રચેચલાએ રમે છે અને આથી જગત ગિત્ય છે.

અને આમ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના મતની અતિ ટુંટી રૂપરેખા અહીં આપી છે. ભક્તિપુષ્ટિ-મર્યાદા વગેરેનાં વિવેચનનો ભાર આ વિદ્યુતગાવ-લોકન સહી શકે એમ નથી.*

* શુદ્ધાદિતની આ રૂપરેખા, શાસ્ત્રીજી શ્રી પંડિત શ્રીધર ત્ર્યંબક પાઠકની, બાલગોપાલિની નામની અણુભાષ્યની સંસ્કૃત ટીકલા ઉપોદ્ધાનને આધારે આપી છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત

આ મતના પ્રવર્તક છે આચાર્યશ્રી રામાનુજ. વિશિષ્ટાદ્વૈત શબ્દનો અર્થ થાય છે-ચિત્ અને અચિત્થી વિશિષ્ટ પરમાત્માનું અદ્વૈત અગર તે સૂક્ષ્મ શરીર. વિશિષ્ટ કારણરૂપ પરમાત્માનું, સ્થૂલ શરીર વિશિષ્ટ કાર્યરૂપ પરમાત્માનું, અદ્વૈત-અચિત્-ચિત્ અને ઈશ્વર-આ ત્રણ છે પદાર્થો. તે પૈકી પ્રકૃતિ, કાળ, અને શુદ્ધ સત્ત્વ-આ ત્રણ ભેદે અચિત્ પદાર્થ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે પૈકી પણ પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર-સૂક્ષ્મતમ-આમ ભેદે ત્રિવિધા છે. ક્રમે તે અવ્યક્ત-અક્ષર અને તમ નામે ઓળખાય છે. ઈશ્વર-પરમાત્મા પ્રજ્ઞા એકાર્યવાચક છે. જીવ અને-જડ પદાર્થ સ્વરૂપ છે ઈશ્વરનું શરીર. આ શરીર પણ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મભેદે બે પ્રકારનું છે. સૂક્ષ્મ શરીરચુકત પરમાત્મા સ્થૂલ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. પરમાત્મામાં અપ્રાકૃત શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ-ગંધ અને શક્તિ-જ્ઞાન-આનન્દ વગેરે ગુણો હોય છે. તે સૌનો આશ્રય, વ્યાપક છે અને તેનું જ્ઞાન અને શરીર પણ વ્યાપક છે. પર-વ્યૂહવિભવ-અન્તર્યામી-અભ્યર્થા અને અવતાર-એ પરમાત્માના પાંચ પ્રકારો છે. એ પરમાત્મા જ સૂક્ષ્મ, ચિદ્ અને અચિદ્ પદાર્થચુકત હોઈને જગતનું ઉપાદાન અને વિશેષ સંકલ્પચુકત હોઈને નિમિત્ત કારણ છે. તેમ જ કાલાદિનો અંતર્યામી હોઈને સહકારી-કારણ પણ થાય છે. આ પરમાત્મા જડચેતનનો પ્રેરક છે. કર્માનુરૂપ ફલદાતા છતાં ઉદાસીન છે. સમસ્ત જીવો અને જડનો નિયન્તા છે. અનન્ત કલ્યાણગુણ સંપન્ન છે. હેયગુણો રહિત છે. સર્વાન્તર્યામી છે. અચિન્ત્ય શક્તિ-બળ-ઐશ્વર્ય-વીર્ય-તેજ સંપન્ન અને લક્ષિતલભ્ય છે.

જીવ અને જડ બન્ને પરમાત્માનાં શરીરો છે. આ બેથી વિશિષ્ટ જે પરમાત્મા, તેનાથી અતિરિક્ત કોઈ પદાર્થ જગતમાં હોતો નથી. યદ્યપિ જીવ અને જડ, વિશિષ્ટ પરમાત્માથી અતિરિક્ત નથી. છતાં કેવલ પરમાત્માથી તે બન્ને લિન્ન અને નિત્ય છે. ચિત્ એટલે જીવ. તે અણુ છે, વ્યાપક નથી. તે જીવ ચેતન, ઈશ્વરાધીન કર્તૃત્વવાળો, સ્વપ્રકાશ, સુખી, નિત્ય અને શરીરે શરીરે લિન્ન છે. બદ્ધ, મુક્ત અને નિત્યના ભેદે જીવના ત્રણ પ્રકારો છે. પ્રજ્ઞાથી માંડીને ક્રીટ સુધીનાં બધા સંસારી જીવો બદ્ધ છે, સંસારમાંથી વિમુક્ત, પ્રાકૃત, સૂક્ષ્મ શરીર રહિત, વૈકુંઠમાં ભગવાનની નિકટ રહેનારા, આડ ગુણો જેનામાં પ્રકટયા છે એવા જીવો મુક્ત જીવ છે. મૂળે જ સંસાર બંધ વિનાના, પરમાત્માની ઈચ્છાનું અનુવર્તન કરનારા, અસંકુચિત જ્ઞાનવાળા-અનન્ત-ગરુડ જેવા જીવો તે બધા નિત્ય જીવો છે.

અનન્ત છે જ્ઞાતમાઓ જગતનો પ્રવાહ પણ અનાદિ છે નિત્ય જીવો સ્વેચ્છાએ લીલા વિભૂતિઓમા અવતાર ધારણ કરે છે આ નિત્ય જીવોમા અધિકાર અનુનાગ તાગતમ્ય હોય છે મુક્ત જીવોમા તારતમ્ય હોતુ નથી તેવા મુક્ત જીવોનો કયાયે અધિકાર કે અવતાર ધારણ હોતા નથી મુક્તિની અવસ્થામા જીવો પરમાત્માનુ આદર્ય પ્રાપ્ત કરે છે-એકય નહીં-જીવ જ્ઞાતા સ્વરૂપ, આનન્દસ્વરૂપ, તથા કતો અને ભોક્તા છે તેનુ શરીર પ્રકૃતિ જન્ય અને પાચભોતિક છે એ જીવાત્મા સ્વયં પરમાત્માનુ શરીરરૂપ હોઈને, નિગદેહરૂપી ઉપાધિને લઈને મમગ્ણ પામે છે આ લિંગદેહ પ્રાકૃત અને અનાદિ છે ઉપાધિરૂપ લિંગદેહના ત્યાગે જીવને મોક્ષ મળે છે મોક્ષાવસ્થામા પણ જીવનુ જ્ઞાતૃત્વ અદૃશ્ય થતુ નથી । મોક્ષ માટે જીવે બ્રહ્મનો વિચાર કરવો ઘટે બ્રહ્મજ્ઞાનમા, પૂર્વે કરેલુ કર્મ અગરૂપ છે સાધન મ પત્તિનુ આનન્તર્ય અપેક્ષિત નથી

ન્યા ઈશ્વર, નિત્ય જીવો અને મુક્ત જીવો વિહરે છે અને ન્યા કર્મરૂપ અવિદ્યા નથી તે દેશને “શુદ્ધસત્ત્વ” કહે છે, આ સત્ત્વ પ્રકૃતિના સત્ત્વગુણથી વિશિષ્ટ છે તે જ્ઞાન સ્વરૂપાશ-ચેતન-વ્યાપક-છે-તેનો બીજો પર્યાય બુદ્ધિ છે જીવ અને ઈશ્વર તેના આધારરૂપ છે તેમનો ધર્મ અને જ્ઞાન તે સ્વત પ્રમાણ છે તે જ્ઞાન બદ્ધદશામા કર્મથી ઢકાયેલુ અને મકુચિત થાય છે મોક્ષાવસ્થા મા તે વિકસિત થાય છે

પ્રકૃતિરૂપ પદાર્થ જડ અને નિત્ય છે એનાથી પરમાત્માનુ સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે એમ ઠમવશ બદ્ધ જીવો માને છે પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ રૂપી ત્રણ ગુણોવાળી છે ચોવીસ તત્ત્વોવાળી છે પ્રકૃતિ-મહુત્તત્ત્વ, અહુકાર મન-પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો, પાચ તન્માત્રાઓ અને પાચ ભૂતો-એ ચોવીસ તત્ત્વો છે પ્રકૃતિ સમસ્ત જડ પદાર્થોનુ મૂળ કારણ છે એ અતિસૂક્ષ્મ છે સૃષ્ટિના આરભમા, પરમાત્માની ઈચ્છાથી પ્રકૃતિ જેમ જેમ પરિણમતી જાય છે તેમ તેમ તેની સૂક્ષ્મતા ઘટતી જાય છે અને અવસ્થાન્તર થતુ જાય છે તેના પ્રથમાવસ્થાને તમ, બીજી અવસ્થાને અક્ષર અને ત્રીજીને અન્યત્ર કહે છે, આ ત્રીજી-અવ્યક્ત અવસ્થા તે કાર્યોન્મુખી અવસ્થા છે અવ્યક્ત પછી પ્રગટતા બધા પરિણામો વ્યક્ત છે તેનુ પહેલુ પરિણામ તે મહુત્તત્ત્વ એમા ગુણત્રયનુ સામ્ય હોતુ નથી ત્રણમાથી ગમે તે એક ગુણ પ્રબળ હોય છે આ મહુત્તત્ત્વ બ્રહ્મનુ શરીર છે એમાથી અત કરણ વૃત્તિ-નિશ્ચયરૂપા-બુદ્ધિ ઉપજે છે મહુત્તત્ત્વના સત્ત્વગુણમાથી વૈકારિક નામનો સાત્વિક અહુકાર જન્મે છે એમાથી અગીઆર ઈન્દ્રિયો પેદા થાય છે તે

પૈકી મન સ્મૃતિ વગેરેનું 'માધન, સૌ ઇન્દ્રિયોનું' પ્રેરક અને માંસાદિક માધનનું કારણ છે. જેમ અર્ચિદ વસ્તુઓનું મહુત્તરતાદિરૂપે પરિણામ થાય છે એ જ રીતે જીવાત્માની જ્ઞાન અને ધર્મની સંક્રાંતિ વિકાસ વગેરે અવસ્થાઓ થાય છે, તે જ પ્રમાણે આત્માની પણ સૂક્ષ્માદિના અંકરૂપ વગેરેની અવસ્થા હોય છે, જડનો વ્યાપાર સદા પરાધીન છે, પરમાત્માનો સકળ વ્યવહાર સ્વતંત્ર બુદ્ધિએ થાય છે. જીવના કેટલાક વ્યવહારો જ ઇશ્વરાશ્રય તો કેટલાક પોતાની અને પરમાત્માની એમ બંનેની બુદ્ધિના અવલંબને થાય છે, કેવળ સ્વબુદ્ધિના અવલંબે જ જીવના વ્યવહારો શક્ય નથી.

જડ પદાર્થો સદા ખીલનું શરીર જ થાય છે, તેમનું આત્મપણું નથી. તે જ મુજબ ઇશ્વર સંદર્ભ આત્મા જ હોય છે તે કોઈનું શરીર થઈ શકતો નથી! પણ જીવ સ્થૂળ દેહનો આત્મા છે અને ઇશ્વરનું શરીર છે—આમ બંને હોય છે. અંતઃનિયામકતા આત્મ શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. આથી જીવ અને પરમાત્મા બંનેને માટે આત્મ શબ્દ વપરાય છે. અંતર્યામિત્વની પરાકાષ્ટા છે પરમાત્મામાં.

ઉપરાંત જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.—સ્વરૂપભૂત અને ધર્મભૂત. તે પૈકી જે સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન છે, તે જીવથી અભિન્ન છે. ધર્મભૂત તેનાથી ભિન્ન છે. અને આમ સ્વરૂપભૂત જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન દૃષ્ટિએ જ્ઞાન સ્વરૂપ જીવ છે. તેજ “અહુ” એ જાતની પ્રતીતિથી ભાસતો હોઈને જોય પણ છે. તે જ રીતે તેજ જાતનું જ્ઞાનવત્ત્વ હોઈને જાતારૂપ પણ તેજ છે. પંચીકૃત પંચ મહાભૂતો, મહુત્તત્ત્વ, અહુંકાર આ સાત તત્ત્વો અને આઠમી પ્રકૃતિ—આમ આઠમાથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. અગિયાર ઇન્દ્રિયો એ શરીરને ભૂષિત કરે છે. લક્ષિત અને પ્રપત્તિ મોક્ષનાં સાધન છે. ભજન એટલે એટલે લક્ષિત અને અનન્યભાવે પરમેશ્વરની શરણાગતિ એટલે પ્રપત્તિ! *

સંક્ષિપ્ત શાંકર વેદાન્તસિદ્ધાન્ત નિરૂપણ

(૧)

મોક્ષ

આર પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ જ પરમ પુરુષાર્થ છે કારણ કે તે નિત્ય છે. શ્રુતિનો પણ ખોલ છે કે: “ન સ પુનરાવર્તતે, ન સ પુનરાવર્તતે इति.” બાકીના ત્રણ-ધર્મ, અર્થ અને કામ-અનિત્ય હોઈને ઉપાદેય નથી. વિવેકી બુદ્ધિનો આજ નિર્ણય હોઈ શકે.

મોક્ષનો ઉપાય

બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. “તમેવ વિદિત્વા અતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિદ્યતે મયન્નાય”-વગેરે શાસ્ત્રવચન આજ અર્થનાં ઘોતક છે. આથી પરમાત્માનું જ્ઞાન જ મોક્ષનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપાય

“અધ્યારોપપવાદાભ્યાં દ્વાતદ્યઃ તત્ત્વનિર્ણયઃ”-અધ્યારોપ અને અપવાદ દ્વારા તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે. અધ્યારોપ અને અપવાદથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. આથી મુમુક્ષુ માટે આ બેનું જ્ઞાન મેળવવું અનિવાર્ય છે.
અધ્યારોપનું સ્વરૂપ

નિબંધપ્રત્ય આત્મતત્ત્વમાં પ્રપંચનું આરોપણ કરવું તે અધ્યારોપ. તત્ત્વના અજ્ઞાનને લીધે જ અધ્યારોપ થાય છે. શુક્તિમાં રજતનું, રત્નમાં સર્પનું, અને સ્થાણમાં પુરુષનું જેમ અધ્યારોપણ અને ભ્રાંતિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રપંચશૂન્ય આત્મામાં પ્રપંચનું આરોપણ અને ભ્રાંતિ થાય છે. બસ, આ બ્રાન્તિજ્ઞાન તે જ અધ્યારોપ છે, તેને જ અજ્ઞાન, અવિદ્યા, તમ, મૂળપ્રકૃતિ, પ્રધાન, શુણ્ણસામ્ય, માયા, વગેરે નામે આપણે ઓળખીએ છીએ. આ અજ્ઞાન જ માયા, અવિદ્યા, વગેરે ભેદ દ્વારા ઈશ્વર, જીવ, વગેરેને નિર્મિત કરે છે. અને કારણ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્ણ પ્રપંચની સૃષ્ટિનો આત્મામાં અવલાસ કરાવે છે.

વિશેષશક્તિ

માયાની ઉપાધિથી ઉપદ્રિત ચૈતન્ય તે ઈશ્વર અને અવિદ્યાની ઉપાધિથી ઉપાધિયુક્ત ચૈતન્ય તે જીવ છે. ઈશ્વરના ઇક્ષણથી તમોગુણરૂપ પ્રકૃતિ બે રૂપમાં પરિણામ પામે છે. વિશેષશક્તિના રૂપમાં અને આવરણ-શક્તિના રૂપમાં. વિશેષશક્તિમાંથી સૂક્ષ્ણ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનું જ નામ અધ્યારોપ.

આવરણશક્તિ

આવરણશક્તિના બે પ્રકાર છે: અસત્તાવરણ અને અભાનાવરણ. આ બંને આવરણ ઈશ્વર અને આત્મજ્ઞાનીને આવૃત કરી શક્તાં નથી. ખીન્ન તમામ જીવોનાં આત્મજ્ઞાનને તે આવૃત કરે છે. “તત્ત્વ નથી”-એવી બુદ્ધિ-એવો વ્યવહાર-તે અસત્તાવરણ. નાસ્તિકતા તેનું પ્રસિદ્ધરૂપ છે. “વસ્તુ સમન્વતી નથી”, એવી બુદ્ધિ-એવા વ્યવહાર-તે અભાનાવરણ. ખસ. આવરણશક્તિનું કાર્ય તે જ સંસારરૂપી વૃક્ષ.

આવરણનાશનો ઉપાય

તત્ત્વનું જ્ઞાન આવરણનો નાશ કરનારું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર છે: પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન.

પરોક્ષ જ્ઞાન

પરોક્ષ જ્ઞાનમાં શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસનનો સમાવેશ થાય છે. શ્રવણથી સંશય, મનનથી અસંભાવના અને નિદિધ્યાસથી વિપરીત ભાવના નષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી અસત્તાવરણ નાશ પામે છે.

અપરોક્ષ જ્ઞાન

વસ્તુના સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપ સમાધિથી થતું જ્ઞાન તે અપરોક્ષ જ્ઞાન. તત્ત્વના સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનથી અભાનાવરણ નાશ પામે છે. આવરણોનો નાશથી જ અનર્થની નિવૃત્તિ અને આત્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અપવાદ

કારણથી લિપ્ત કાર્ય ન હોઈ શકે. પ્રહ્લ કારણ છે. જગત કાર્ય છે. પ્રહ્લથી વ્યતિરિક્ત જગતરૂપી કાર્ય છે જ નહીં. પ્રહ્લ જ પ્રહ્લ છે. આમ કારણમાં કાર્યનો નિષેધ-પ્રહ્લમાં પ્રપંચનો-સાર્વકાલિક નિષેધ તે અપવાદ. વા મા સા માયા-જે છે જ નહીં તેનું નામ છે માયા. શુક્તિમાં રજત હતું જ નહીં; રજતમાં સર્પ હતો જ નહીં; કેવળ કલ્પનાનો જ એ ખેલ ! આ પ્રમાણે પ્રહ્લ સિવાય, પ્રહ્લથી લિપ્ત બીજી કોઈ વસ્તુ જ નથી એવું જે પ્રહ્લાનુભૂતિથી બાજુ છે તે જીવનમુક્ત છે. એ વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે.

(૨)

અનુબંધ

વિષય, પ્રયોજન. સંબંધ અને અધિકારી, એ ચારના નિર્ણયને અનુબંધ કહે છે.

૧. વિષય:—બ્રહ્મ જ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો વિષય છે.
૨. પ્રયોજન:—મોક્ષ તેનું પ્રયોજન છે.
૩. સંબંધ:—પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદક ભાવ જ સંબંધ છે.
૪. અધિકારી:—ચાર પ્રકારની સાધનસંપત્તિથી સંપન્ન હવ અધિકારી છે.

(૩)

સાધનચતુષ્ટય

૧. ૧. નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક
૨. વૈરાગ્ય.
૩. શમદમાદિ પદ સંપત્તિ
૪. મુમુક્ષત્વ

૧. વિવેક

બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ અનિત્ય છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ, વગેરે દ્વારા એ જાણવું તે વિવેક.

૨. વિરાગ

આ લોક અને પરલોકના બધા પદાર્થો અનિત્ય અને પરિણામી છે. આથી તેમનામાં નીરસતાનો નિશ્ચય કરવો તે વિરાગ. વિરાગ એટલે જ્ઞાનપૂર્વકની વિતૃષ્ણતા.

૩. શમદમાદિ પદ સંપત્તિ

અંતઃકરણના રાગદ્વેષાદિ દોષોની નિવૃત્તિ એટલે શમ. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સંયમ એટલે દમ. સંન્યસ્ત અથવા નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન, અથવા બ્યવહારમાંથી નિવૃત્તિ એટલે ઉપરતિ. બધું સહન કરવાની અતૂટ શક્તિ એટલે તિતિક્ષા. શુરુ અથવા વેદાંત વાક્યમા અટલ વિશ્વાસ એટલે શ્રદ્ધા. ધ્યેયનિષ્ઠ સાત્ત્વિક એકાગ્રતા એટલે સ્તભાધ્યાન.

૪. મુમુક્ષા

એકલાશૂન્ય હવની, તાપનિવૃત્તિ માટે તીવ્ર મુક્તિ-ઈચ્છા, તે મુમુક્ષા.

મુક્તિસંપત્તિ

આવી સાધનસંપત્તિથી સંપન્ન હવે, શિષ્યભાવે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુતા શરણમાં જવું જોઈએ જગત, હવ અને જગદીશ્વર-વિષે તત્ત્વજિજ્ઞાસા

વ્યક્ત કરવી. સાક્ષાત્કાર માટે અખંડ ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ. આત્માને શરણે ગયેલો આવો અધિકારી શિષ્ય ગુરુ દ્વારા, સાક્ષાત્કાર પામીને કૃતકૃત્ય થાય છે. ગુરુને ઈશ્વર માનવો ઘટે. કારણ જ્ઞાનદાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

(૪)

પ્રપંચસ્વરૂપ

આત્મા અને અનાત્મા-એ બે પ્રપંચનાં રૂપ છે. આત્મા વિના, પ્રપંચનો જ અભાવ થતો હોવાથી, આત્માનો પણ પ્રપંચમાં જ સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

આત્મા ચેતન છે. અનાત્મા જડ છે. બન્ને પોતાનાં સ્વ-રૂપે એક જ છે. છતાં કાર્ય-રૂપે અનાત્મા અનેક છે. અને અનાત્માની ઉપાધિને લીધે એક જ આત્મા બહુ બહુરૂપી લાગે છે.

અવચ્છિન્ન પદ્મ

આત્મા મૂળમાં એક જ છે. ભિન્ન ભિન્ન શરીરોની ઉપાધિને લીધે દેવ, દાનવ, માનવ, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વગેરે રૂપે ચમકી રહ્યો છે. આ થયું અવચ્છિન્ન પદ્મનું દૃષ્ટાંત.

પ્રતિબિંબ પદ્મ

પાણી સ્વ-રૂપે એક જ છે, છતાં સમુદ્ર, નદી, તળાવ, કૂવો, ઘટ, વગેરેમાં તે, તે તે રૂપે વિલક્ષ્ય થયેલું દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે અનાત્મા સ્વ-રૂપે એક જ છે પણ ઘણા પ્રકારે વિલક્ષ્ય થયેલો જણાય છે.

સમુદ્ર વગેરેમાં એક જ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે છતાં અનેક જોવા દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણ સહિત તમામ શરીરોમાં પ્રતિબિંબિત થતો એક જ આત્મા અનેક જોવા લાગે છે. શૈલ્ય, વગેરે પાણીના ધર્મ જેમ બિંબરૂપ સૂર્યને સ્પર્શી શકતા નથી, તેમ અંતઃકરણના કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ વગેરે વિકારો પણ અંતઃકરણનિષ્ઠ ચિદાભાસમાં જ પ્રતીત થાય છે-બિંબભૂત આત્માને ઠી સ્પર્શી શકતા નથી. તેથી જીવાત્મા અને પરમાત્માની અભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે.

જીવાત્મા

જીવાત્મભાવ કપોલકલ્પિત છે, તેથી અસત્ય છે. જીવાત્માની ત્રિવિધ સત્તા માનવામાં આવે છે. પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક, અને પ્રાતિભાસિક ત્રણે

અનુક્રમે સુપુરિત, જાગૃત અને સ્વપ્નની અભિમાની છે. જેમ જળમાં તરંગ અને તરંગમાં દ્રીણ કલ્પિત છે, તે જ પ્રમાણે પારમાથિકમાં વ્યાવહારિક અને વ્યાવહારિકમાં પ્રાતિભાસિક સત્તા કલ્પિત છે. મધુરતા, દ્રવત્વ, શીતલતા વગેરે ધર્મ પારમાથિક જળમાં હોવાથી તરંગમાં પ્રતીત થાય છે અને તરંગ દ્વારા દ્રીણમાં દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે, કૂટસ્થ સચ્ચિદાનંદ, કૂટસ્થ પારમાથિકમાં હોઈને વ્યાવહારિકમાં અને તે દ્વારા પ્રાતિભાસિકમાં દેખાય છે. જેમ તરંગ વિના દ્રીણ અને જલ વિના તરંગ શક્ય નથી, જલ જ પરમાર્થ છે; તે જ પ્રમાણે વ્યવહારિક વિના પ્રાતિભાસિક અને પારમાથિક વિના વ્યાહારિક કદી હોઈ ન શકે—કૂટસ્થ જ પારમાથિક છે. તેથી કૂટસ્થ પારમાર્થિક જ પરમાત્મા છે—આ અચલ સિદ્ધાન્ત છે.

(૫)

જીવના દુઃખ વગેરેનો વિચાર

દુઃખ સ્વાભાવિક નથી, આગન્તુક છે. દુઃખને સ્વાભાવિક માનવાથી અનેક દોષોની આપત્તિ આવી પડે દુઃખ જો જીવનો સ્વભાવ હોય તો તો તેનો કદી નાશ ન થાય; કોઈને કદી સહેજે સુખનો અનુભવ ન થાય. દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન મૂર્ખતા જ ગણાય. યોગ, ધ્યાન, ધારણા, સત્કર્મ, વગેરેનું કોઈ પ્રયોજન ન રહે. સમસ્ત શાસ્ત્રચર્યા પણ વિંડખના જ ખની રહે; કારણ કે સ્વાભાવિકનો કદી નાશ થતો નથી. જો નાશ થાય તો વસ્તુ જ નષ્ટ થાય. કારણ કે સ્વભાવના વિરુદ્ધમાં લાવ કદી હોઈ ન શકે. અને જીવાત્મા તો મવિનાશી વા અરે અવમાત્મા વગેરે શ્રુતિખળે અવિનાશી, કરે છે. એનો નાશ માનવાથી શ્રુતિવાક્ય પીડિત થાય અને વળી મોક્ષનો અનુભવનાર કોણ ?—આથી જીવાત્માનું દુઃખ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ આગન્તુક જ છે.

દુઃખનું મૂળ

શરીરનો સ્વીકાર જ દુઃખનું કારણ છે. જ્યાં જ્યાં શરીરનો પરિચય ત્યાં ત્યાં દુઃખ હોય જ છે. વિવેકીઓ અને દેવોને પણ શરીરચક્રણ કસ્વાથી જ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આનંદધામ આત્માને શરીરના ચક્રણથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે.

શરીરનું મૂળ

શરીરનું કારણ છે કર્મ. પૂર્વકૃત કર્મ સહિત, પંચીકૃત પંચમહાભૂતો- માંથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. શરીરોત્પત્તિમાં મુખ્ય કારણ જીવનાં કર્મ જ છે. કર્મના અભાવમાં તો શરીરનો જ અભાવ થાય: જેમકે નિદ્રા અવસ્થામાં. તેથી આત્મજ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થતાં જ્ઞાનીને ભાવિમાં શરીર- મહણ કરવું પડતું નથી.

કર્મ વિચાર

કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. પાપ, પુણ્ય અને મિશ્ર. આ ત્રણેનો ધરાધર વિચાર કરવો જરૂરી છે. એ વિચારનાં બે ફળ છે. એક મુખ્ય, બીજું ગૌણ. આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો; ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી જ કરવામાં આવે છે. આત્મા કોઈપણ કર્મનો કર્તા નથી. તેથી ભોક્તા પણ નથી. તે તો આકાશની માફક અસંગ, નિરંશ, પરિપૂર્ણ ચેતન્ય સ્વરૂપ જ છે. આથી ચિદાકાશ સ્વરૂપ આત્માને મને, કોઈપણ કર્મનો સ્પર્શ થતો નથી-એવું નિઃસંશયપણે જાણીને જીવનમાં દૃઢતાથી રહેવું એ વિચારનું મુખ્ય ફળ છે. અને આત્મજ્ઞાની હોવા છતાં હંમેશાં સદાચારમાં જ રતિશીલ રહેવું ઉચિત છે-એ અંવાંતર ફલ છે. પ્રાજ્ઞાની કદી સ્વચ્છંદી ન બને.

ત્રિવિધ કરણના પ્રેરક

ત્રિવિધ કર્મોને કરનારાં ત્રિવિધ કરણ છે. અને કરણના પ્રેરક છે રાગદ્વેષ વગેરે હોયો. કારણ કે રાગદ્વેષાદિના સદ્ભાવમાં જ કર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એના અભાવમાં કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે. આથી રાગદ્વેષ જ કરણ દ્વારા કરાતાં કર્મોના પ્રેરક છે. આત્મા નથી તો પ્રેરક, નથી તો કારક. રાગદ્વેષાદિનું કારકત્વ અને પ્રેરકત્વ આત્મામાં આરોપિત થવાથી આત્મા કારક અને પ્રેરક હોય એવી ભ્રાંતિ થાય છે. આત્માના ચથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનથી આ આરોપિત કર્તૃત્વનું અને પ્રેરકત્વનું નિવર્તન તે જ જીવનમુક્તિનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ કર્મોમાં કારણ છે રાગદ્વેષાદિ દ્વિષિત વૃત્તિ.

રાગદ્વેષનું કારણ

રાગદ્વેષનું કારણ અભિમાન છે. અભિમાનના ભાવાભાવમાં જ રાગદ્વેષનો ભાવાભાવ થાય છે. “હું સ્ત્રી છું” એવું જ્યાં સુધી અભિમાન હોય ત્યાં સુધી સ્વામી-કુટુંબ, વગેરેની સેવામાં સ્ત્રીની પ્રવૃત્તિ રહે. ગાદ નિદ્રામાં અભિમાન ન હોવાથી રાગદ્વેષનો પણ અભાવ છે અને પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થાય છે. આમ અભિમાન જ રાગદ્વેષનું મૂળ છે.

અભિમાનનું મૂળ

અને અભિમાનનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થાય છે ? અવિવેકમાંથી. સિવાય કે અવિવેક, અભિમાન કદી થઈ શકતું નથી. શરીર વગેરે, અભિમાનનો આધાર નથી. આથી અવિવેક સિવાય અભિમાનનું કોઈ મૂળ નથી.

અવિવેકનું મૂળ

અને અવિવેકનો ઉદ્ભવ અજ્ઞાનમાંથી થાય. અનાદિ આવરક અજ્ઞાન જ અવિવેકનું જનક છે. આત્માને જાણતા છતાં કોઈ જાણતું નથી. આત્માનું નિજરૂપ તો સ્વસંવેદ જ છે. આત્માને ધર્મા કર્તા, ભોક્તા, પરિચિન્ન, ચલ, સુખદુઃખ યુક્ત, જાણે છે; પરંતુ તે સ્વરૂપે જેવો છે તેવો તેને કોણ જાણે છે ? આત્મા સ્વરૂપે અકર્તા, અભોક્તા, દેશકાળ વંસ્તુથી અપરિચિન્ન, અચલ, સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે. એને એવો જાણવો એ વેદાન્તનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે.

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને નાશનો ઉપાય

આ અજ્ઞાન અનાદિ છે પણ સાન્ત છે. અને સ્વરૂપે અનિર્વચનીય છે. જ્ઞાનથી તે નષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ દુઃખનું મૂળ અજ્ઞાન છે. અને સુખનું મૂળ આત્મજ્ઞાન છે. આથી સુખાર્થીએ વેદાન્તવિદ્યા દ્વગત કરવી જોઈએ.

(૬)

આત્માનું એકત્વ

આત્મા અને અનાત્મા ભિન્ન છે. અનાત્માના ત્યાગ અને આત્માના સ્વીકારમાં કૈવલ્ય છે. વિવેકમાં આત્મજ્ઞાન છૂપાયું છે. તો એ આત્મા કઈ ચીજ છે—તે જાણવું જોઈએ.

આત્મા ત્રણ શરીરોથી વિલક્ષણ છે. ત્રણ અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે. પ્રત્યક્ષો ભિન્ન છે. અને સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ સત્ ચિત્ અને આનંદ છે.

કારણ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર, અને સ્થૂલ શરીરથી આત્મા વિલક્ષણ છે. શરીર અનૃત અને જડ છે. આત્મા સત્, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે.

ત્રણે શરીરના બળે લેદ છે. વ્યભિ અને સમઘિ. સમઘિની ઉપાધિથી પરમાત્માનું ઇશ્વરત્વ છે. વ્યભિ શરીરની ઉપાધિથી પરમાત્માનું જીવત્વ છે. ઇશ્વરને વાસ્તવિક નથી કારણ કે આત્મા એક જ છે.

સમષ્ટિ કારણ-ઉપાધિથી ધૃતિરને, ધૃતિર-અંતયાંત્રી-અવ્યાકૃત, વર્ગ નામે મળે છે. સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ ઉપાધિને લીધે હિરણ્યગર્ભ, સૂત્રાત્મા મહાપ્રાણ વગેરે સંજ્ઞા મળે છે. સમષ્ટિ સ્થૂળ ઉપાધિને લીધે વિરાટ-વૈશ્વાનર-વૈરાગ્ય, વગેરે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

એ જ પ્રમાણે વ્યષ્ટિ કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ ઉપાધિને લીધે જીવાત્માને અનુક્રમે પ્રાણ, તૈજસ અને વિશ્વ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્મા 'તત્' છે. જીવાત્મા 'ત્વં' છે. લક્ષ્યાર્થ દૃષ્ટિથી જાનેતા સ્વરૂપમાં અભેદ જ છે. ઉપાધિકૃત ભેદ ઉપાધિના નારાથી રહેતા નથી. અને ઉપાધિ સ્વરૂપ નથી. આથી જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ સહેજે ભેદ નથી. જસ. આત્માનો બ્રહ્મસ્વરૂપે અનુભવ જ વેદાંતનું એક માત્ર તાત્પર્ય છે. .

આત્માનું સચ્ચિદાનંદત્વ

કારણ વગેરે ત્રણ શરીરો, જાગૃત વગેરે ત્રણ અવસ્થાઓ અને અન્નમય વગેરે પાંચ કોશોથી આત્મા વિલક્ષણ અને લિન્ન છે. આ આત્માનું સ્વરૂપ-નિજરૂપ છે સચ્ચિદાનંદ. આપણે કેવી રીતે જાણવું કે આત્મા સર્વરૂપ છે? ચિદ્રૂપ છે? આનંદરૂપ છે? શાસ્ત્ર, અનુભવ અને યુક્તિને આધારે એ નક્કી થાય છે.

સત્ત્વ લક્ષણ

તો સત્ત્વ લક્ષણ શું? ત્રણે કાળમાં જેનો બાધ ન થાય અને જે સદા એકરૂપ હોય તે સત્ છે. આત્મામાં સત્ત્વ આ લક્ષણ છે. "સદ્ ! પવ સૌમ્ય ! इदं अम्र वासीद्" વગેરે શ્રુતિવાક્ય આત્માના સદૃપત્વના પ્રતિપાદક છે. લોકાનુભવની પણ આત્માની સત્તાની બાબતમાં સંમતિ છે. "પૂર્વજન્મમાં મેં સત્યાગ્રને કાંઈ આપ્યું હોયે તેથી આ જન્મમાં મને ઐશ્વર્ય મળ્યું છે, અને આ જન્મમાં કાંઈ સત્કર્મ કરીશ તો ભાવિ જન્મમાં તેનું ફળ મળશે,"-આવી લોકાનુભવની પ્રતીતિ છે. તેથી ખાતરી થાય છે કે આત્માનો નહીં-ફક્ત દેહ વગેરેનો જ નાશ થાય છે. યુક્તિથી પણ આત્માની સર્વરૂપતા સિદ્ધ થાય છે. કેવી રીતે? તો વિચારો-આપણે હમણાં છીએ કે નહીં? છીએ-એમ જ કહેવું પડશે-કારણ કે અનુભવનો અપભ્રાપ થઈ ન શકે.

તો છીએ એવા આપણે, અત્યારે શરીરવાળા છીએ કે શરીર વિનાના? શરીરવાળા જ છીએ, કારણ કે શરીર પ્રત્યક્ષ છે.

તો છે એવું શરીર કયાંથી આવ્યું? ગમે તેટલો વિચાર કરો-છેવટે કર્મ જ શરીરનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ શરીર કર્મથી જ મળે છે.

શરીર ને કર્મોત્પન્ન છે તો તે કર્મ આપણું છે કે કોઈ ખીજનાં ? આપણું જ હોવાં નોંધ્યે-એ જ યુક્તિયુક્ત છે. કારણ કે એકના કરેલા ચર્યાખી ખીજને સ્વર્ગ મળતું નથી. તેથી આપણું જ કર્મનું ફળ આ શરીર છે.

તો ને કર્મના ફળરૂપ આ શરીર છે તો તે આ જન્મ પછી કરાયાં હશે કે જન્મ પહેલાં ? જન્મ બાદ થનારાં કર્મોથી વર્તમાન શરીર નહીં થાય એ અસંભવિત છે. આથી તે પૂર્વ જન્મમાં જ કરાયાં છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તો પૂર્વજન્મમાં જ્યારે કર્મ કર્યાં ત્યારે આપણે હતા કે નહીં ? હોવા જ નોંધ્યે. કારણ કે કર્તા વિના કર્મ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે વખતે આપણે હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

તો તે વખતે આપણે સશરીર હતા કે અશરીર ? સશરીર જ હોવા નોંધ્યે કારણ કે શરીર તો કર્મનું સાધન છે, તેના અભાવમાં કર્મ શક્ય નથી. આમ વિચાર કરતાં આપણા પૂર્વજન્મની પરંપરાનો સ્વીકાર અનિચ્છાએ પણ કરવો જ પડશે. અર્થાત્ આપણે જેમ વર્તમાનમાં છીએ, તેમ ભૂતમાં હતા, અને ભાવિમાં હોઈશું જ. આપણી અસ્તિ-આત્માનું અસ્તિત્વ-મટી શકે એમ નથી. શરીરાદિ ક્ષણપરિણામી હોવાથી તેનો જન્મ અને નાશ થયા કરે છે. આત્માનો નહીં. તેથી આત્મા અજન્મા, અજર અને અમૃત જ છે. અર્થાત્ આત્મા સદૃષ છે.

ચિત્તનું લક્ષણ

સૂર્ય, વગેરે સાધનોની અપેક્ષા વિના જે સ્વયં પ્રકાશમાન છે અને જે પોતાનામાં આરોપિત સમસ્ત સ્થાવરજંગમ, સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, આંતર બાહ્ય પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે તે ચિત્ છે. ચિત્તનું આ લક્ષણ આત્મામાં છે. 'તમેવ માન્તમનુમાતિ' વગેરે શાસ્ત્રવચન તેનું સમર્થક છે "ईक्षतेः नाशन्दम्" વગેરે સ્મૃતિવાક્ય તેનું પ્રમાણ છે અને જડ ભોગ્ય હોઈને જડથી ભિન્ન કોઈ ચેતન પદાર્થ છે એ યુક્તિ છે. અને ગ્રાહ અધિકારમાં પણ ખીજાં સાધનાન્તર વિના પણ આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે એમ અનુભવાય છે અને પોતાનામાં આરોપિત શરીર, બાહ્ય, ભગ્નત, વગેરે અવસ્થાઓમાં તમામ વ્યાપારોને ખીજા પ્રકાશની અપેક્ષા વિના જ પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ આત્મા સ્વયં પ્રકાશ, અન્ય પ્રકાશક અને અનન્ય પ્રકાશ્ય હોઈને ચિત્ રૂપ જ છે.

આનંદનું લક્ષણ

આત્મા આનંદરૂપ છે. તો આનંદનું લક્ષણ શું ? આનંદ એટલે મુખ. વિષયજન્ય મુખથી આત્માનું મુખ જુદું છે. આત્માનું મુખ નિત્ય,

નિરતિશય, નિરૂપાધિક છે. બ્રીજાં સુખો અનિત્ય, સાતિશય અને સોપાધિક છે. આથી જે સુખ નિત્ય, નિરતિશય અને નિરૂપાધિક છે તે જ આનંદ છે. અને આનંદનું આ લક્ષણ આત્મામાં છે.

નિદ્રાવસ્થામાં કોઈ પણ ઉપોધિ ન હોવા છતાં આત્માના સુખનો અનુભવ થાય છે. તેથી ખાત્રી થાય છે કે આત્માનું સુખ સ્વરૂપે જ નિરૂપાધિક છે, શ્રુતિમાં પ્રદ્ધાનંદની નિરતિશયતા બતાવી છે. નિરતિશય પ્રદ્ધાનંદની જ સુપુષ્ટિમાં આપણને અનુભૂતિ થાય છે. નિદ્રાના સુખમાં કોઈ તારતમ્ય નથી. એ આનંદમાં વૃદ્ધિ કે હ્રાસ નથી. તેથી આત્માનો આનંદ નિરતિશય છે. એકરૂપ છે. અખંડ છે. અને આત્મા સ્વરૂપે જ નિત્ય હોવાથી, તેનો સ્વરૂપભૂત આનંદ પણ નિત્ય જ છે. અર્થાત્ આત્મા સચ્ચિદાનંદ છે.

સચ્ચિદાનંદ પદનું અખંડાર્થત્વ.

સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મામાં સત્-ચિત્-અને આનંદરૂપ જુદા જુદા ખંડ નથી. જે સત્ છે તે જ ચિત્ છે અને તે જ આનંદ છે. અર્થાત્-સત્ ચિત્-આનંદ આત્માના વિશેષણ નથી. સ્વરૂપ છે. એ ત્રણે પદનો એક અને અખંડ અર્થ જ થાય છે. અર્થાત્ આત્મા અપરિચ્છિન્ન નથી. આત્મા એક અને અખંડ જ છે.

ઉપસંહાર

અર્થાત્ હે અમૃતના સંતાન! તું આત્મસ્વરૂપ છે. સચ્ચિદાનંદ જ તારો એકમાત્ર સાચો પરિચય છે. તું સદ્રૂપ છે-અનૃતરૂપ નથી. તું ચિદ્રૂપ છે-જડ રૂપ નથી. તું સુખ સ્વરૂપ છે-દુઃખ સ્વરૂપ નથી. આવું અધ્યાન્ત આત્મજ્ઞાન પેદા કરવા માટે શ્રુતિમાતા આત્માનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બતાવે છે. આત્માનો સ્વરૂપભેદનું પ્રતિપાદન વેદાન્તનું તાત્પર્ય નથી. અર્થાત્ આત્મા અખંડ એક રસ જ-સચ્ચિદાનંદ જ સિદ્ધ થાય છે.

બસ. તો “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એ આકારનો સાક્ષાત્કાર કરાવી, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સચ્ચિદાનંદ રૂપ નિજરૂપમાં આપણી સ્થિતિ કરાવી વેદાન્તશાસ્ત્ર કૃતકૃત્ય થાય છે.

બસ આથી આગળ બીજું કશું શ્રોતવ્ય નથી. જ્ઞાતવ્ય નથી. જ્ઞાનાનુભવની આ પ્રાન્તભૂમિ છે.

“તરતિ શોકં આત્મચિત્” ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્ય અહીં કૃતકૃત્ય થાય છે.

જીવતાંજીવત આપણને આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાયો-એવી પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં ચરણકમળોમાં વિનમ્ર અને સહૃદય પ્રાર્થના. હરિ ઐ તત્સત

—શ્રી નલિન મ. ભટ્ટ

૨૬૨૬ ૬
૭ નં ૩૦૬ ૨૫૭
૬૬૬૬૬ ૨૬
૬૬૬૬૬ ૨૬
૬૬૬૬૬ ૨૬
૬૬૬૬૬ ૨૬

બ્રહ્મસૂત્રના કોશસ્તંભો

પ્રથમ અધ્યાય

પ્રથમ પાઠ

(સૂત્ર સંખ્યા ૩૧)

બ્રહ્મજ્ઞાન અત્યંત ગહન અને સૂક્ષ્મ છે. ઉત્તરમીમાંસા, પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાન આપવે ક્ષીણબળ થાય છે. ઉત્તરમીમાંસાના ચાર અધ્યાયો છે. દરેક અધ્યાયના ચાર પાઠો છે. વિચારોની સૂક્ષ્મતાને સમજવા માટે દરેક અધ્યાયના દરેક પાઠનો ટૂંક સાર આપવો ઉચિત લાગે છે. વિચારોના કોશસ્તંભો (mail bones) તરીકે પણ એ ઉપયોગી લાગવાનો સંભવ છે.

(૧) બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ પાઠના પ્રથમ સૂત્રમાં, શા માટે બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે એનું નિરૂપણ કરતાં, સાધન સંપત્તિની અનિવાર્યતા દર્શાવી, સાધન સંપન્નને જ સાચી જિજ્ઞાસા સંભવે છે, એ ચિત્તશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. (બ્ર. સૂ. અ. ૧. પા. ૧ સૂ. ૧)

(૨) બ્રહ્મને જિજ્ઞાસ્ય તરીકે સ્થાપી, એ સચ્ચિદાનન્દ છે એવું શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયપૂર્વક પ્રતિપાદિત કરે છે. વિશ્વવાદમયનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને ભવ્યાતિભવ્ય વિચાર-“જન્માદ્યસ્ય યતઃ” રજૂ કરી, કારણની શોધના નિમિત્તે બ્રહ્મ સત્ છે એવો નિર્ણય સૂત્ર-૨ થી ૪ સુધીમાં આપી, ૫ થી ૧૧ સૂત્રો સુધીમાં, જે બ્રહ્મ સત્ છે તે જ ચિત્ છે એ મીમાંસા કરવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ ૧૨ થી ૧૬ સૂત્રોમાં, સચ્ચિદ બ્રહ્મ જ આનન્દ સ્વરૂપ છે એવો શ્રુતિ-સ્મૃતિ-ન્યાયાદિથી સંમત નિર્ણય દેવામાં આવ્યો છે. એ આનન્દ સ્વરૂપ હોઈને જ જિજ્ઞાસ્ય છે એવું સૂચન કર્યું છે. જગત્ અનાદ્ય નથી પણ સનાદ્ય છે-જગત્ કારણની મીમાંસામાંથી એ જ ફળે છે. આથી એ પરમાત્મા જ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદન દિવ્ય કારણ છે એમ દર્શિત થાય છે. જગત્ કારણ હોઈને જ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ, છે એમ અર્થાત્ જ ફળે છે. આમ આ જગતની સૌ શોધોની એક શોધ, સૌ આશ્ચર્યોનું એક આશ્ચર્ય છે તે આ-કે સચ્ચિદાનન્દ પરમાત્મા જ જગદ્ગ્રેષ્ઠ પોતાની અનવગાહ્ય શક્તિએ વર્તી રહેલ છે. આ સત્યનો સ્વીકાર કરતાં જ, એ વિચારના પ્રકાશે, જગત્ અને જીવનના મુખસ્ત દાયકાઓ ઉકેલી શકાય છે.

(૩) આમ પરમાત્મા જગદ્ગુણ છે એમ સિદ્ધ થતાં, તે પરમાત્મા જ સૌનું આંતર સ્વરૂપ છે એ ૨૦ થી ૨૧ સૂત્રોમાં સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ જ એક પણ આંતરે જાણ, સ્થાવર જંગમ, સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, દૃશ્યાદૃશ્ય પદાર્થ નથી જેનું છેવટે સ્વરૂપ પરમાત્મા ન હોય! આ અતિ મહત્ત્વની શોધ છે.

(૪) વળી એ સચ્ચિદાનન્દ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ પરમાત્મા સર્વવ્યાપી અને અનન્ત છે એ ૨૨ માં સૂત્રમાં સૂચિત કર્યું છે. ૨૩ માં સૂત્રમાં એ એ તત્ત્વ સ્વયંજ્યોતિ છે એવું પ્રતિપાદિત કરી, સૌ જ્યોતિઓની એ એક જ્યોતિ છે એમ જતાવ્યું છે.

(૫) ૨૮ થી ૩૧ સૂત્રમાં વળી ઇતર શ્રુતિઓના આધારે આ તત્ત્વ જગજીવન છે એવી નિઃશંક મીમાંસા કરી છે. આમ પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદમાં પરમાત્માને લગતી જિજ્ઞાસા, તેમનું સચ્ચિદાનન્દત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, સર્વશક્તિમત્વ, આંતર સ્વરૂપત્વ, જીવનત્વ અને સ્વયંજ્યોતિપૂર્ણ વગેરે સિદ્ધ કર્યું છે,

પ્રથમાધ્યાય

દ્વિતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૩૨)

(૧) આ બીજા પાદમાં અને ત્રીજા પાદમાં અસ્પષ્ટ સિંગવાળાં ઉપનિષદ વાક્યોનો ગ્રહણ પરત્વે સમન્વય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અને એ રીતે પરમાત્માને લાગતા અનેક મંગલમય અને સૂક્ષ્મ વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

(૨) ૧ થી ૭ સૂત્રોમાં એક અતિ ઉપયોગી વિચારની રજૂઆત થઈ છે. વિશ્વમાં અસંખ્ય ઉપાસ્ય દૈવતો વર્તે છે એ આપણે જાણીએ છે. વ્યક્તિથી માંડીને તે રાષ્ટ્ર મુખી સૌનાં ઉપાસ્ય દૈવત જુદાં હોય છે. આ જાણ દૈવતો એક પરમાત્માના જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. ઈશ્વર અનેક નથી, પણ સૌનો રુચિ અનુસાર એકને જ અનેકરૂપે લોકોને જોવાની અનાદિકાળથી ટેવ છે. પરમાત્મા અનેન્તશક્તિ અને કલ્યાણ, ગુણ સંપન્ન છે. આથી ઉપાસ્યનો આપાતભેદ હોવા છતાં હકીકતમાં તેા પંક સદ્ વિપ્રાઃ વહુધા વદન્તિ જ છે! સર્વધર્મસમભાવનું સૌંદર્ય માણવા માટે આનાથી વધુ જિંચો વિચાર કયો હોઈ શકે?

(૩) ૮ થી ૧૦ સૂત્રોમાં પરમાત્મા જીવમાત્રના હૃદયમાં રહેતા છતાં લોકતા નથી એ વાત સૂચિત કરી એના જ્ઞાનૈશ્વર્યની અતિશયતા બતાવે છે! ઉપરાંત સર્જનની જેમ પરમાત્મામાં વિસર્જનની-ઉપસંહારની પણ નિરતિશય તાકાત હોવાં છતાં તે કર્તા-લોકતા-નથી-કયાંથી લેપાતો નથી એવું ઈર્ષ્યાજનક જ્ઞાનૈશ્વર્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૪) ૧૧ થી ૧૨ સૂત્રોમાં પરમાત્માને હૃદયાયતન બતાવી એક ગુહ્ય વાતનો સૂત્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેણે પરમાત્માની કને જવું હોય તેણે પોતાના હૃદયની સંકટભરેલી ગુહામાં ઉતરવાની ગુરુગમ્ય કળા સાધી લેવી જોઈએ. સાથે સાથે પરમાત્માના અમૃતત્વ વગેરે ધર્મોનો પણ ઉલ્લેખ કરી લે છે.

(૫) સ્થાનભેદે પણ ઉપાસ્યભેદ નથી એમ અક્ષિપુરુષનું પરમાત્મપણું દર્શાવતાં સૂત્રકાર સાથે છે. આધ્યાત્મિક કે આદિદૈવિક કે આધિભૌતિક સ્થાનના ભેદે સર્વવ્યાપી પરમાત્મા બદલાઈ જતો નથી! અને આથી ભારતનો કે યુરોપનો પરમાત્મા એક જ છે એવો ન ભૂલાય એવો ધ્વનિ આ ૧૩ થી ૧૭ માં સૂત્રોમાં છે.

(૬) ૧૮ અને ૨૦ માં સૂત્રોમાં પરમાત્મા સ્થાવર જંગમનો અંતર્યામી છે એ સિદ્ધ કરી જગદવ્યવસ્થામાં કયાંયે ભૂલથી પણ, ભ્રાન્તિમાં પણ, સ્વપ્ને પણ ત્રુટિ નથી એ બતાવે છે. સૌનો અંતર્યામી પરમાત્મા હોઈને તેની સાથે આપણો હિસાબ ચોકખો હોય તો કયાંયે વિવાદ રહેતો નથી-આથી અંતર્યામીનાં વિશ્વશાસનનો ખીનશરતી સ્વીકાર-શરણાગતિ-સ્વીકારવામાં કદ્યાણુ છે એવું સૂચન છે.

(૭) પરમાત્મા અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મોથી યુક્ત હોઈને એની અનન્ત વિચિત્ર શક્તિઓનો સર્વદા ખ્યાલ આપે છે. મૂળમાં નિરાકાર છતાં સર્વ આકારનો એ શિલ્પી હોઈને સર્વવ્યાપક એ ભાસે છે. આથી મૂર્તોમૂર્તનો અથડો ન હો. (૨૧-૨૩) માં સૂત્રોમાં આ વિષયની રહસ્યમયી ચર્ચા છે.

(૮) ૨૪ થી ૨૮ સુધીના સૂત્રોમાં વૈશ્વજ્ઞાનરોપાસનાના નિમિત્તે ભગવાન સૂત્રકારે પરમાત્મામાં અંડવૃત્તિ અસહ્ય છે એમ બતાવી આખું વિશ્વ જ પ્રભુના અવયવો હોઈને, સમગ્ર ઈશ્વરનો-અખંડ પરમાત્માનો સ્વીકાર જ હિતાવહ છે એમ દર્શાવી, પરમાત્મા એક અને અવિજાલ્ય તત્ત્વ છે એવું સિદ્ધ કર્યું છે. આ ભવ્ય વિચારમાં વિશ્વશાન્તિનાં ખીજ છે.

(૯) પરમાત્માની અખંડતા સાધી ત્યારબાદ ૨૮ થી ૩૨ માં સૂત્રો મુધીમાં ભગવાન સૂત્રકાર, હૃદયાર્દ્રિ પ્રદેશનો=પરમાત્માના રહેઠાણ માટે પરિચિન્ન પ્રદેશનો, કયા આશયે ઉદ્દેશ્ય છે, એ બતાવવા જુદા જુદા આચાર્યોનો મત ટાંકી છેવટે પોતાનો મત આપે છે. કોઈક કહે છે પ્રભુની અભિવ્યક્તિ માટે હૃદયરૂપી પ્રદેશનો ઉદ્દેશ્ય છે. કોઈકનો મત છે કે પ્રભુના અનુચિતન માટે હૃદયપ્રદેશનો નિર્દેશ છે. કોઈક તેની સંપત્તિ માટે તેના ઉદ્દેશ્ય છે એમ માને છે. તે જાતના અવયવો ઉપરથી પરમાત્માની જ અવયવી તરીકે પ્રતીતિ થાય છે, આથી છુલોક વગેરે પ્રદેશ વિશેષને લઈને પ્રાદેશ માત્રનું કથન છે એવો સૂત્રકારનો મત છે. આ ઠેકાણે બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયનો ખીજો પાદ પૂરો થાય છે.

इति, प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

પ્રથમ અધ્યાય

તૃતીય પાદ

(સૂ. સંખ્યા ૪૩)

(૧) આ પાદમાં પણ અસ્પષ્ટ બ્રહ્મલિંગનો બ્રહ્મ પરત્વે સમન્વય આપવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદ વાક્યોની વિચારણા નિમિત્તે પરમાત્માનાં સ્વરૂપ, ગુણ, ધર્મો વગેરેનો નિર્ણય કરવો એવી સૂત્રકારની શૈલી છે.

(૨) તે પૈકી ૧ થી ૭ સૂત્રોમાં પરમાત્મા સ્થાવર જંગમ વિશ્વનો આધાર છે એ વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે. સૌનો આધાર પોતાના આધારે જ રહે છે-પોતાના મહિમામાં જ રાજે અને રાજે છે અને આ આશ્ચર્યકારક શોધ સૌના હૃદયને આધ્યાસન દેનારી નીવડે છે. નિરાધારનો આધાર નિર્ભાગનું બળ રામ છે એવો એનો ધ્વનિ છે. (સૂ. ૧ થી ૭)

(૨) ૮ થી ૯ સૂત્રોમાં પરમાત્મા 'ભૂમા' છે-એટલે કે બ્રહ્મ-નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત અને અનન્ત છે એ દર્શાવે છે. આ પ્રકરણ વેદાન્ત વિચારનું એક મહાતેજસ્વી રત્ન છે. (સૂ. ૮ થી ૯)

(૩) એ પરમાત્મા અક્ષર છે એમ સિદ્ધ કરી તેનું નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ સૂચવે છે. ઉપરાંત એ સૌનો વિધારક એટલે સંકલ્પ માત્રે સમસ્ત વસ્તુઓની આંતર બાહ્ય સમસ્ત મર્યાદાઓનો વિધારક છે અને પ્રશાસ્તા છે. એના ઋતનિયમોથી સ્થાવર જંગમ વ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે, એનું સૂચવતાં એના અદ્ભુત પ્રભાવનો અને મહિમાનો સૂત્રકાર ખ્યાલ આપે છે. (સૂત્રો ૧૦ થી ૧૨)

(૪) આ પાઠના ૧૩ મા સૂત્રમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું પુરુષપણું સિદ્ધ કરે છે. પૂરણાત્ પુરુષઃ-સૌની સૌ રીતે ઉત્તાઓનો સ્વરૂપપ્રવેશ પૂરક પરમાત્મા છે. આ સૂક્ષ્મ વિચાર અદ્ભુત કહેવાય એવો છે. (સૂ. ૧૩)

(૫) દ્વર પ્રકરણ પણ ઉત્તરગીમાંસાનું એક ચમકીલું રત્ન છે. એમાં પરમાત્માનું ત્રિવિધ પરિચ્છેદ શૂન્યત્વ સમર્થ રીતે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. પરમાત્મા દેશ-કાળ-વસ્તુના પરિચ્છેદથી-પરિચ્છિન્ન ન હોઈને સર્વથા અનન્ત છે. આ સૂત્રો પણ મનનીય છે. (સૂ. ૧૪ થી ૨૩)

(૬) ત્યાર બાદ હૃદયમાં વસતો અંશુમાત્ર પુરુષ પરમાત્મા છે. કેમકે હૃદય તેનું આયતન છે તેનું સિદ્ધ કરી હૃદયમાં જ કોઈ ઉતરે તેને એ વામન અને વિરાટની એકી વળતે અનુભૂતિ થશે એવું અદ્ભુત સૂચન કરી, મનુષ્ય ઉપરાંત દેવોનો પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે એમ સૂત્રકરે પ્રતિપાદિત કર્યું છે. સાથે સાથે વેદોનું નિત્યત્વ પણ સિદ્ધ કર્યું છે. (સૂ. ૨૪ થી ૩૦)

(૭) ઉપરાંત એ પાઠના ૩૧ થી ૩૭ સુધીનાં સૂત્રોમાં પ્રાસંગિક અધિકાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બ્રહ્મજ્ઞાનમાં મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે. તેમાં બ્રાહ્મણ વગેરે જાતિકોદો કે યજ્ઞોપવીત વગેરે સંસ્કારોદો આડે આવતા નથી. બ્રાહ્મણાદિ શબ્દો ગુણવાચક છે, જાતિવાચક નથી. જાનપ્રતિ સત્યકામ જાણાણ વગેરેનાં દૃષ્ટાન્તો દ્વારા આ વાતને શાસ્ત્રકાર સિદ્ધ કરી, વિચાર ઓદાર્યની ધન્યતા દર્શાવે છે. સાધન-સંપત્તિ બ્રહ્મજ્ઞાન માટે અનિવાર્ય છે-જાત્યાદિ નહીં-એ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. આજના યુગમાં આ વિચારો ક્રાન્તિકારક લાગશે. પૂર્વજોની સત્યનિષ્ઠા અને બેઠેતાં માનસની અને તે ઉપરથી વિકસિત આત્માની પ્રતીતિ થાય છે. (સૂ. ૩૧ થી ૩૭)

(૮) સૂ. ૩૮ થી ૪૩ સુધીમાં, સૌને અત્યંત પ્રેમી હોઈને આપધાક લગાડનાર પરમાત્મા પ્રાણ શબ્દનો વાચ્ય છે એમ દર્શાવી, જ્યોતિ-આકાશ પતિ વગેરે શબ્દો અનુક્રમે ચેતન જ્યોતિ, અસંગતા અને અસંસારિતા-સર્વોધિપતિતા વગેરેના વ્યંજક હોઈને પરમાત્માના જ વાચક છે એમ સિદ્ધ કરે છે. આ ઠેકાણે પ્રથમાધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ પૂર્ણ થાય છે.

॥ इति प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

પ્રથમાધ્યાય

ચતુર્થ પાઠ

(સૂત્ર સંખ્યા ૨૯)

(૧) કારણવાદ અંગે બાકીનાં વિસંવાદી જેવાં ભાસતાં શ્રુતિ વાક્યોની વિચારણા આ પાઠમાં કરવામાં આવી છે.

(૨) તે પૈકી પ્રકૃતિ કારણવાદ જ પ્રધાનમંડલ છે. પ્રકૃતિ, સ્વતન્ત્રપણે જગત્સર્વ જગતનું કારણ થઈ શકતી નથી. પરમાત્મા પરતંત્ર અને પરમાત્માની નિષ્ઠ શક્તિ તરીકે એ ભલે સ્વીકારાતી—આવા શ્રુતિ સ્મૃતિ ન્યાયાદિને સંમત સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરી, પરમાત્મા જ સર્વથા જગતકારણ છે એની સ્થાપના થાય છે. (સૂ. ૧ થી ૧૪).

(૩) શ્રુતિઓમાં અસદ્માંધી સત્ની ઉત્પત્તિ બતાવનારાં વાક્યોને આધારે બ્રહ્મનાં લક્ષણ ઉપર આદેષ કરવામાં આવ્યો છે. સત્ અને અસત શબ્દો વ્યક્ત અને અવ્યક્ત અવસ્થા ભાતના વાચક હોઈને શ્રુતિઓમાં વિસંવાદ કે લક્ષણમાં દૂષિતતા નથી એવો નિર્ણય દઈ જગતકારણ બ્રહ્મ જ છે એનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (સૂ. ૧૫)

(૪) ઉપરાંત કૌપીતિક બ્રાહ્મણોપનિષદનાં શંકારૂપક વાક્યો પણ જગતકારણ તરીકે પરમાત્માનો જ પુરસ્કાર કરે છે, એવું નિઃશંક બતાવી ઈતર બ્રહ્મવિદ્યાના આચાર્યો એમાં વિવિધ દૃષ્ટિએ સંમત છે એમ દર્શાવી બ્રહ્મ કારણવાદનું જ સમર્થન કર્યું છે. (સૂ. ૧૬-૨૨)

(૫) જગતનું જેમ નિમિત્ત કારણ તેમ ઉપાદાન કારણ પણ પરમાત્મા જ છે એ વાતનું ન્યાયપુરસ્સર સમર્થન કરી સિદ્ધાન્તને અચલ કરવામાં આવે છે. અહીં ૪ થી પાઠની અને પહેલા અધ્યાયની ઈતિ થાય છે. (સૂ. ૨૩ થી ૨૯)

॥ इति प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

૧	પાઠ	સૂત્ર	સંખ્યા:	૩૧
૨	"	"	"	૩૨
૩	"	"	"	૪૩
૪	"	"	"	૨૯

પ્રથમાધ્યાય સૂત્ર સંખ્યા: ૧૩૫

દ્વિતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા: ૩૭)

(૧) આ પાદમાં ઈતર શાસ્ત્રોને સ્મૃતિઓને વેદાન્ત સાથે વિરોધ નથી પણ અવિરોધ છે; સમસ્ત શાસ્ત્રો સાથે વેદાન્તનો 'મુખેર્જી' હોઈને તત્ત્વજ્ઞાનના મેતુષંધમાં, સૌ સોપાન છે અને વેદાન્ત સર્વોચ્ચ પર્ગથિયું છે એ દર્શાવવાનો આશય છે.

(૨) સાંખ્ય વેદાન્તનું વિરોધી નથી એમ સૌથી પહેલાં સાધે છે, કેમકે સાંખ્યની વિચારસરણી વેદાન્ત જેવી સમર્થ અને અકાટ્ય તેજસ્વી વિચારસરણી છે. (સૂ. ૧)

(૩) તે જ પ્રમાણે ગૌતમનું ન્યાયશાસ્ત્ર અને કણ્ણદ મુનિનું વૈશેષિક, પંતજલિનું યોગ કે જૈમિનીનું પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર વેદાન્તનું વિરોધી નથી! આટલું સિદ્ધ કર્યું છે. (સૂ. ૨-૩)

(૪) પરમાત્મકારણવાદ અંગે સ્મૃતિ વિરોધનો પરિહાર કરી તર્ક નિમિત્ત વિરોધનું શમન કરવામાં આવ્યું છે. તર્ક નિમિત્તો જેટલા વિરોધો થઈ શકે તેટલા બધાય ઉપસ્થિત કરી, તે સૌનું શમન કરી બ્રહ્મકારણવાદને સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે. એક પછી એક તર્કજન્ય વિરોધનું શમન કરતી વિચારસરણી વિસ્મયજનક થઈ રહે છે. (સૂ. ૪ થી ૬)

(૫) સત્કાર્યવાદને આધારે ચેતન-કારણવાદ સામેના આક્ષેપનું નિરાકરણ. (સૂ. ૭ થી ૧૦)

(૬) તર્કની મર્યાદા અને અપ્રતિષ્ઠાનાં સ્થાપનપૂર્વક પરમાત્મ કારણવાદ શ્રુતિગમ્ય જ છે, કેવળ શુદ્ધ તર્કગમ્ય નથી એમ સાબીત કરી “પર પ્રત્યક્ષ”નાં સાચાં મૂલ્યો શાસ્ત્રકાર દર્શાવે છે. (સૂ. ૧૧ થી ૧૪)

(૭) કાર્યકારણની અનન્યતાનું સ્થાપન કરી તે દ્વારા પરમાત્મા જ જગદ્રૂપે પોતાની અનવગાહ્ય દિવ્ય માયાથી વિલસી રહ્યો છે, “બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે” એ સત્યનું સમર્થન. (સૂ. ૧૫ થી ૨૦)

(૮) ચેતન પરબ્રહ્મ જે જંગતકારણ હોય તો ‘હિતાકરણ’ વગેરે દોષો અનિવાર્ય છે— આ આક્ષેપનું બુદ્ધિપ્રસાદન ખંડન છે. (સૂ. ૨૧ થી ૨૩)

(૯) પરમાત્માની જગદ્રચના બાહ્ય સાધન નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ પરમાત્મ પૂર્ણ શક્તિ છે એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન. (સૂ. ૨૪-૨૫)

(૧૦) સાવયવત્વ અતે નિસ્વયત્વની દૃષ્ટિએ પરબ્રહ્મની કારણતા સામે તાર્કિક આક્ષેપનું સ્થિતિ, સુક્ષિત વગેરેથી સમાધાન કરી બ્રહ્મકારણવાદની પરિશુદ્ધિ. (સૂ. ૨૬ થી ૩૧)

(૧૧) સૃષ્ટિની રચના પાછળ રચયિતાનાં પ્રયોજનની ચર્ચા કરતાં કરતાં, એ અંગેનો વેદાન્તનો લઘ્યાતિલઘ્ય નિર્ણય દર્ધ, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું કારણ છે એ સિદ્ધાન્તની નિર્મલતા સિદ્ધ કરે છે. (સૂ. ૩૨ થી ૩૭)

॥ इति द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

• • •

દ્વિતીય અધ્યાય

દ્વિતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૪૫)

(૧) આ પાદને તર્કપાદ કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પાદમાં તર્ક દ્વારા વેદાન્તની સામે મોરચો માંડતા તમામ શાસ્ત્રોનું તર્ક પ્રધાન ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. જેવો યક્ષ તેજી જાલિ એ ન્યાયે એને તર્કપાદનું નામ મળ્યું છે.

(૨) સ્વતંત્ર પ્રધાનને કારણ માનતાં જગદ્રચનાનો સંભવ અને તેની પ્રવૃત્તિનો ભાવ તર્કસુસંગત થતો નથી, ઉપરાંત પ્રધાન કારણવાદ, તાર્કિક દૃષ્ટિએ પ્રલયની વ્યવસ્થા કરવે પણ અશક્ત છે. ઉપરાંત જડને જડ હોઈને જ પ્રયોજનવત્વ હોઈ શકતું નથી. એ તો ચેતનધર્મ છે. વળી કાળ વગેરે દ્વારા પણ પ્રધાન કારણ થઈ શકતું નથી; ઉપરાંત જેમ તર્કે તેમ સ્મૃતિએ પણ નિન્દા કરેલી હોઈને પ્રધાન કારણવાદ અપ્રતિષ્ઠિત કરે છે. આથી નિર્દોષ કારણ તો પરમાત્મા જ છે. (સૂ. ૧ થી ૧૦)

(૩) સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદના ખંડન બાદ વૈશેષિક શાસ્ત્રના પરમાણુવાદનું સમર્થ ખંડન શરૂ થાય છે. તાર્કિક દલીલોના દુર્બલતાએ આ વાદ તદ્દન જ જર્જરિત થઈ જાય છે. (સૂ. ૧૧ થી ૧૭)

(૪) પરમાણુવાદના ખંડન બાદ જૈનોનો ક્ષણિકવાદ વગેરેનું સમર્થ અને સુક્ષિતપૂર્વકનું ખંડન શરૂ થાય છે. આ ઠેકાણે બ્રહ્મસૂત્રના કર્તા ભગવાન વ્યાસજીની ખુદ્દિ માટે અહોભાવ ઉપજે. (સૂ. ૧૮-૩૨)

(૫) ત્યાર પાદ જૈન મત ખંડન શરુ થાય છે. જૈનોના સમ્મલંગી ન્યાયની તાક્રિક દૃષ્ટિએ અપ્રામાણિકતા સાધી, શરીરના માપનો આત્મા હોય છે એ ધારણા અપસિદ્ધાન્ત છે એમ દર્શાવી-જૈન સિદ્ધાન્ત તર્ક સમક્ષ ન ટકતો હોઈને અપ્રામાણિક ઠરે છે. (સૂ. ૩૩ થી ૩૬)

(૬) ઉપરાંત પાશુપત મત પણ તર્ક સમક્ષ રણ છોડી જતો હોઈને, અને વેદ વિરુદ્ધ તત્ત્વ કલ્પના કરતો હોઈને અને અષ્ટલમાં ન સમાય એવાં યુક્તિના સાધનો દર્શાવતો હોઈને, અશ્રદ્ધધેય એવો એ વાદ અસ્વીકાર્ય ઠરે છે. (સૂ. ૩૭ થી ૪૧)

(૭) વેદને જ પ્રમાણ માનતા હોવા છતાં, યુક્તિનાં અભાવે અસંગત લાગતા લાગવત પાંચરાત્રાદિ મતોની આંશિક, અયોગ્યતા ઠેરવતું આ પ્રકરણ છે. (૪૨ થી ૫૫)

(૮) આમ આ પાદમાં કેટલાક વિચારોમાં રહેલી રજસ્વલતા અને તમોમયતાનું ખંડન છે. વિરોધી અશોના ત્યાગપૂર્વક સંવાદી અશો ને સ્વીકારીએ તો બધાય વાદો વેદાન્તના પોષક નીવડે એવા છે.

॥ इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

દ્વિતીય અધ્યાય

તૃતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૫૩)

(૧) આ ત્રીજા પાદમાં સ્વકીય વિચારસરણીમાં પણ જે દોષ હોય તો તેનું માર્જન કરવું યોગ્ય છે એમ સ્વીકારાયું છે. ઉપરાંત આ પાદની ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય 'આત્મા' ના સ્વરૂપનું નિર્ધારણ હોઈને આ પાદની મિત ખૂબ જ વધી જાય છે.

(૨) આકાશ વગેરે ભૂતોને લગતી સૃષ્ટિ શ્રુતિઓમાંના આપાત-વિરોધોનું શમન. તે દ્વારા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના ક્રમની વ્યવસ્થા.

(સૂ. ૧ થી ૧૫)

(૩) જીવાત્માની ઉત્પત્તિ વગેરે હોય તો તે વિચારણીય છે. જીવાત્માના જન્મમરણ ગોણ છે. શરીરના ભાવાભાવે જ જીવના જન્મમરણ ગણાય છે.

જીવાત્મા મહાસર્ગે કે મહાપ્રલયે પણ જન્મતો કે મરતો નથી. શ્રુતિઓ એનું નિત્યત્વ પ્રતિપાદિત કરે છે. જીવાત્મા અજ અને નિત્ય છે. જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, ફક્ત જ્ઞાનાશ્રય નથી. (સુ. ૧૬ થી ૨૦)

(૪) આવા સચ્ચિદાત્માનું પરિમાણ શું? એનું પરિમાણ અણુ કે મહત્ કે વિભુ? કે છેવટે અપરિમાણ છે? ખૂબ જ અગત્યનું પ્રકરણ છે. પહેલાં પૂર્વપક્ષરૂપે સૂ. ૨૧ થી ૨૮ સુધીમાં અનેક દલીલ દૃષ્ટાન્તો દ્વારા આત્મા અણુ છે એવો પ્રસ્તાવ કરી, આત્મા અણુપરિમાણ નથી પણ વિભુ એટલે કે અપરિમાણ જ છે એવું ૨૯ માં સૂત્રથી સિદ્ધાન્તરૂપે સમર્થિત કરે છે. આ અતિસૂક્ષ્મ વિચારનો નિર્ણય આપવે મોટા મોટા ચિન્તકો પણ હાંફી ગયા છે! આત્માના વિભુત્વનો સ્વીકાર કરતાં જે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે બધાંયનું નિરાકરણ પણ આ પ્રકરણમાં આપ્યું છે. (સૂ. ૨૧ થી ૩૨)

(૫) આત્મામાં જીવભાવનો અધ્યાસ સ્વીકારતાં, તેમાંથી ક્ષલિત યાત્રુ આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વીકારી, એ કર્તૃત્વ અનિત્ય છે એમ સમર્થિત કરી, જીવભાવની નિવૃત્તિ સાથે એ અધ્યસ્ત કર્તૃત્વની પણ નિવૃત્તિ થાય છે એમ સાધી મોક્ષની વ્યવસ્થાને નિર્મલિક કરી છે (૩૩ થી ૪૦)

(૬) જીવાત્માનું કર્તૃત્વ મોક્ષ સુધી ઇશ્વરપ્રેરિત રહે છે—આ સિદ્ધાન્ત સાથે સંકળાયેલી બધીય વિચારસરણીની છણાવટ કરી નિર્ણયને નિર્મલ કરવામાં આવ્યો છે. (સૂ. ૪૧-૪૨)

(૭) પિતાપુત્રની પેરે સંસારાવસ્થામાં પરમાત્મા જીવાત્મા વચ્ચે અંશાંશી ભાવે વ્યવહારને સિદ્ધ થવા દીધો છે. (સૂ. ૪૩ થી ૪૫)

(૮) અંશાંશી ભાવના સ્વીકારે પણ જીવના દોષે શિવ દૂષિત થતો નથી એવી ન્યાયપૂર્વકની સિદ્ધિ. (૪૭ થી ૫૦)

(૯) જીવોનું અનેકત્વ અને વ્યાપકત્વ એકી વળતે હોઈ ન શકે. આથી જીવમાત્ર પ્રભુનો આભાસમાત્ર છે. પ્રભુથી ભિન્ન નથી—પરિણામે સિદ્ધાન્તમાં તો એક જ વ્યાપક આત્મા સિદ્ધ થાય છે અને તે બ્રહ્મ છે. આથી “જીવો બ્રહ્મૈવ” આ જ એક અકાલ્ય વાત છે. (સૂ. ૫૧ થી ૫૩)

इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

દ્વિતીય અધ્યાય

ચતુર્થ પાદ

(સૂત્ર સખ્યા ૨૨)

(૧) આ ચોથા પાદમાં પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ અંગેની ચર્ચા અને તે દ્વારા શ્રુતિઓના આપાત વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) ઇન્દ્રિયો પણ ઇતર પદાર્થોની પેરે જન્મે જ છે. ભૂતોની સૃષ્ટિ પહેલાં ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ થાય છે. ઇન્દ્રિયોની સખ્યા ૧૧ છે. (સૂ. ૧ થી ૬)

(૩) આકાશાદિ ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોની પેરે પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો પણ પ્રદક્ષિણામાં જ ઉપજે છે. તે જ મુજબ મુખ્ય પ્રાણ પણ આ મુખ્ય પ્રાણ વાયુનો વિકાર નથી. જીવાત્માનું એક ઉપકરણ જ છે. શરીર ઇન્દ્રિયોના ધોરણ દ્વારા એ જીવનો ઉપકારક છે. આ મુખ્ય પ્રાણ પાંચ વૃત્તિઓ વાળો છે. (સૂ. ૭ થી ૧૨)

(૪) સૂક્ષ્મ દેહ પણ પ્રદક્ષિણામાં જ ઉપજે છે અને મોક્ષ સુધી તે ટકે છે. (સૂ. ૧૩)

(૫) પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવો પણ છે તેઓ અનુગ્રાહક છે. આ પ્રાણ વગેરેનો સંબંધ જીવાત્મા સાથે છે, પરમાત્મા સાથે નથી. પ્રાણ સિવાયના બધા સાધનાને ઇન્દ્રિયો કહેવામાં આવે છે. (સૂ. ૧૪ થી ૧૮)

(૬) મુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે ભેદ છે. (સૂ. ૧૯)

(૭) ચરાચર સૃષ્ટિ પરમેશ્વરીય કર્મ છે. શરીરો પચમહાભૂતો-માંથી ઉપજે છે. તે તે દેહો પાંચ ભૌતિક હોવા છતાં જે ભૂતની પ્રધાનતા હોય તે ભૂતના નામે તેમને પાર્થિવ-આપીય વગેરે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. (સૂ. ૨૦ થી ૨૨)

॥ इति द्वितीयाध्याये चतुर्थं पादः ॥

૧ હો. પાદ	૩૭ સૂત્રો
૨ નો "	૪૫ "
૩ નો "	૫૩ "
૪ થો "	૨૨ "

કુલે ૧૫૭ સૂત્રો.

તૃતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા: ૨૭)

(૧) સાધના ઉપર સિદ્ધિનો આધાર હોઈને ત્રીજા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે વૈરાગ્યાદિની સાધનાની વિચારસરણી છે.

(૨) છાંદોગ્યની વૈરાગ્યપ્રેરક પંચાન્ગિ વિધાની વિચારણા. પુણ્યકર્મી જીવ ચંદ્રલોક સુધી કૃણ ભોગાર્થે જાય છે. જતો જીવ લિંગદેહથી વીટળાયેલો જ જાય છે એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન (સૂ. ૧ થી ૭)

“(૩) ચન્દ્રાદિ લોકમાં ગયેલાનું ત્યાંથી અવરોહણ કેવી રીતે થાય ? કર્માશય સહિત કે કર્માશય સહિત આવે છે એવો સિદ્ધાન્ત. પાપી જીવો પિતૃયાન કે દેવયાન માર્ગે ન જઈ શક્તા હોઈને અહીં જ જન્મમરણના પ્રવાહમાં પડે છે વગેરે વિચારસરણી. (૮ થી ૨૧)

(૪) સ્વર્ગમાંથી અવરોહણનો ક્રમ. આવતો જીવ આકાશાદિ તત્ત્વો સાથે સાદૃશ્ય પામે છે. ક્રમે થોડા જ સમયમાં અવરોહણ કરી અન્નાદિની સાથે સાદૃશ્યાપત્તિ પામી અન્ન દ્વારા પુરુષના શરીરમાં વીર્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર બાદ સ્ત્રી શરીરમાં વીર્ય સિંચિત થતાં પ્રવેશે છે. આમ ચન્દ્રલોકથી માંડીને તે સ્ત્રી શરીરમાં પ્રવેશે ત્યાં સુધી જીવાત્મા કેવળ લિંગ શરીરથી જ વીટળાયેલ હોય છે. (૨૧ થી ૨૭)

॥ इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

તૃતીય અધ્યાય

દ્વિતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૪૧)

(૧) આ પાદમાં જીવાત્માની જાગૃતાદિ અવસ્થાઓનો પ્રપંચ, પરમાત્માને તે બધીય અવસ્થાઓનો અસ્પર્શ સાધી, તત્ ત્વં (પરમાત્મા અને જીવ) પદાર્થોની શોધ કરવામાં આવી છે.

(૨) સ્વપ્નસૂષ્પિત્ને લગતા બધાય કોયડાઓનું નિરાકરણ કરી જીવની એ અવસ્થાનું મનોરમ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. (સૂત્ર ૧ થી ૬)

દ્વિતીય અધ્યાય

ચતુર્થપાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૨૨)

(૧) આ ચોથા પાદમાં પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ અંગેની ચર્ચા અને તે દ્વારા શ્રુતિઓના આપાત વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) ઇન્દ્રિયો પણ ઇતર પદાર્થોની પેરે જન્મે જ છે. ભૂતોની સૃષ્ટિ પહેલાં ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ થાય છે. ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા ૧૧ છે. (સૂ. ૧ થી ૬)

(૩) આકાશાદિ ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોની પેરે પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો પણ બ્રહ્માંથી જ ઉપજે છે. તે જ સુગ્ગ મુખ્ય પ્રાણ પણ. આ મુખ્ય પ્રાણ વાયુનો વિકાર નથી. જીવાત્માનું એક ઉપકરણ જ છે. શરીર ઇન્દ્રિયોના ધારણ દ્વારા એ જીવનો ઉપકારક છે. આ મુખ્ય પ્રાણ પાંચ વૃત્તિઓ વાળો છે. (સૂ. ૭ થી ૧૨)

(૪) સૂક્ષ્મ દેહ પણ બ્રહ્માંથી જ ઉપજે છે અને મોક્ષ મુખી તે ટકે છે. (સૂ. ૧૩)

(૫) પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવો પણ છે તેઓ અતુગ્રાહક છે. આ પ્રાણ વગેરેનો સંબંધ જીવાત્મા સાથે છે, પરમાત્મા સાથે નથી. પ્રાણ સિવાયના બધા સાધનોને ઇન્દ્રિયો કહેવામાં આવે છે. (સૂ. ૧૪ થી ૧૮)

(૬) મુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે ભેદ છે. (સૂ. ૧૯)

(૭) ચરાચર સૃષ્ટિ પરમેશ્વરીય કર્મ છે. શરીરો પાંચમહાભૂતોમાંથી ઉપજે છે. તે તે દેહો પાંચ ભૌતિક હોવા છતાં જે ભૂતની પ્રધાનતા હોય તે ભૂતના નામે તેમને પાર્થિવ-આપીય વગેરે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. (સૂ. ૨૦ થી ૨૨)

॥ इति द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

૧ લો પાદ	૩૭ સૂત્રો
૨ નો "	૪૫ "
૩ નો "	૫૩ "
૪ થો "	૨૨ "

કુલે ૧૫૭ સૂત્રો.

તૃતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા: ૨૭)

(૧) સાધના ઉપર સિદ્ધિનો આધાર હોઇને ત્રીજા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે વૈરાગ્યાદિની સાધનાની વિચારસરણી છે.

(૨) છાંદોગ્યની વૈરાગ્યપ્રેરક પંચાગ્નિ વિદ્યાની વિચારણા. પુણ્યકર્મી જીવ ચંદ્રલોક સુધી ફળ લોગાર્થે જાય છે. જતો જીવ લિંગદેહથી વીટ-
જાયેલો જ જાય છે એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન (સૂ. ૧ થી ૭)

(૩) ચન્દ્રાદિ લોકમાં ગયેલાનું ત્યાંથી અવરોહણ કેવી રીતે થાય ? કર્માશય સહિત કે કર્માશય સહિત ? કર્માશય સહિત આવે છે એવો સિદ્ધાન્ત. પાપી જીવો પિતૃયાન કે દેવયાન માર્ગે ન જઈ શક્તા હોઇને અહીં જ જન્મમરણના પ્રવાહમાં પડે છે વગેરે વિચારસરણી. (૮ થી ૨૧)

(૪) સ્વર્ગમાંથી અવરોહણનો ક્રમ. આવતો જીવ આકાશાદિ તત્ત્વો સાથે સાદૃશ્ય પામે છે. ક્રમે થોડા જ સમયમાં અવરોહણ કરી અન્નાદિની સાથે સાદૃશ્યાપત્તિ પામી અન્ન દ્વારા પુરુષના શરીરમાં વીર્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર બાદ સ્ત્રી શરીરમાં વીર્ય સિંચિત થતાં પ્રવેશે છે. આમ ચન્દ્રલોકથી માંડીને તે સ્ત્રી શરીરમાં પ્રવેશે ત્યાં સુધી જીવાત્મા કેવળ લિંગ શરીરથી જ વીટજાયેલ હોય છે. (૨૧ થી ૨૭)

॥ इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

તૃતીય અધ્યાય

દ્વિતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૪૧)

(૧) આ પાદમાં જીવાત્માની જાગૃતાદિ અવસ્થાઓનો પ્રપંચ, પરમાત્માને તે બધીય અવસ્થાઓનો અસ્પર્શ સાધી, તત્ત્વં ત્વં (પરમાત્મા અને જીવ) પદાર્થોની શોધ કરવામાં આવી છે.

(૨) સ્વપ્નસૃષ્ટિને લગતા બધાય કોયડાઓનું નિરાકરણ કરી જીવની એ અવસ્થાનું મનોરમ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. (સૂત્ર ૧ થી ૬)

(૩) તેજ પ્રમાણે જીવાત્માની સુષુપ્તિ અવસ્થાનું વૈજ્ઞાનિક નિરૂપણ અને તેના લબ્ધ ધ્વનિનું નિરૂપણ (સૂ. ૭ થી ૯)

(૪) જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિથી ભિન્ન એવી મૂર્છા અવસ્થા અંગેનો નિર્ણય. (સૂ. ૧૦)

(૫) પરમાત્માને આમાંની એક પણ અવસ્થાનો સ્પર્શ નથી એવું નિરૂપણ. તે દ્વારા જીવની શિવતાનું રહસ્ય કથન અને પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિભાવનું નિરૂપણ. ઉપરાંત પરમાત્મા મૂળમાં અરૂપ અને અનામ છે એ સિદ્ધાન્તનું સંમર્થન (સૂ. ૧૧ થી ૨૧)

(૬) આગલાં વિવેચનને લઈને પરમાત્માનો અભાવ જ જાણે ઉપસ્થિત થતો હોઈને સિદ્ધાન્તી તેમના સદ્ભાવની સિદ્ધિ કરી તે પરમાત્માની કાર્ય બ્રહ્મ (જગત) થી પર સત્તા છે એવું બતાવે છે. નિરતિશય સૂક્ષ્મતાને લઈને પરમાત્મા પકડાતો નથી, નથી તેથી પકડાતો નથી એમ નથી-એમ સાધે છે (સૂ. ૨૨ થી ૨૩)

(૭) સામાન્ય રીતે અબ્રાહ્મ એવા પરમાત્માના સમાધિમાં તેની દ્રુપાથી દર્શન થાય છે. અસંપ્રજાત સમાધિ, તેનું અભ્યાસ પાટવ, અને અભેદાનુભવની અપેક્ષા. આથી કાર્યબ્રહ્મથી પર એવો પરમાત્મા છે (સુ. ૨૪ થી ૨૬)

(૮) જીવની પેરે જ્ઞાન સ્વરૂપ છતાં વિષયાપેક્ષાએ પરમાત્મા જ્ઞાનાશ્રય પણ હોઈ શકે છે-પ્રકાશની પેરે. છતાં મૂળમાં તે જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. આવો પરમાત્મા આનન્દ સ્વરૂપ પણ છે. (સૂ. ૨૭ થી ૩૦)

(૯) પરમાત્માથી પર એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એજ કાળ છે. એ પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે. (સૂ. ૩૧ થી ૩૭)

(૧૦) કર્મફળનો પ્રદાતા પરમાત્મા જ છે. ધર્માંદિ હોઈ શકતાં નથી આથી પરમાત્મા જ ભક્તિનું એકમાત્ર પાત્ર છે એવું સૂચન. (સૂ. ૩૮ થી ૪૫)

इति तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

તૃતીય અધ્યાય

તૃતીય પાઠ

(સૂત્ર સંખ્યા ૬૬)

(૧) ઉપાસનાઓ સાક્ષાત્કારમાં પરંપરાએ ઉપકારક છે. ઉપાસનાઓ પરમાત્માના અનન્ત કૃત્યાણી ગુણોની સૂચક છે.

(૨) સમસ્ત ઉપાસનાઓ, વિધિ-ફળ-મૂળ અને નામની દૃષ્ટિએ સમાન છે. વર્ણનભેદ ઉપાસનાભેદ નથી. ઉપનિષદોમાં અભિપ્રાયની એકવાક્યતા એ એક મહા સિદ્ધિ છે. ઉપાસનાના ધર્મભેદે પણ ઉપાસનાભેદ નથી. આમ સમસ્ત બ્રહ્મોપાસનાઓમાં ભેદ નથી. (સૂ. ૧ થી ૪)

(૩) ઉપાસનાઓના અભેદમાંથી આ ફળે છે કે પરમાત્માના અનન્ત ગુણો છે તે જાણના જાગે સરવાળો થવો જોઈએ, સર્વત્ર બ્રહ્મોપાસનાઓમાં પરસ્પરનો ગુણોપસંહાર થવો ઘટે. નામભેદે, કે સ્થાનભેદે પણ નામી અને સ્થાનીનો ભેદ નથી. આથી એકનો બીજામાં ગુણોપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. (સૂ. ૫ થી ૧૦).

(૪) પરમાત્માના આનન્દાદિ-અસંગત્વાદિ-અકામત્વાદિ-અપૂર્વત્વાદિ-ગુણોપસંહાર ઉપરાંત તેની ધારણા વ્યાપ્તિ વગેરે ગુણોનો સર્વત્ર ઉપસંહાર કરવો. અનુક્રમ ગુણોનાં પણ સંધાસંભવ અનુસંધાન જાણવા. (૧૧ થી ૬૪)

(૫) જે ગુણોનો વિવેક દૃષ્ટિએ ઉપસંહાર અયોગ્ય હોય તેનો ઉપસંહાર ન કરવો જેમકે વેધકત્વ, ભેદકત્વ વગેરે જેમકે ગુણદૃષ્ટિએ સમાન હોય તો પણ ફળદૃષ્ટિએ ભેદ પડી જાય છે! ફળભેદનો વચ્ચે વિચાર. (સૂ. ૨૫-૨૬)

(૬) બ્રહ્મજ્ઞાને પાપ અને પુણ્ય જનને નષ્ટ થાય છે. (સૂ. ૨૭-૨૮)

(૭) બ્રહ્મોપાસના ફળદૃષ્ટિએ જે પ્રકારની છે. ગતિમત્ અને અગતિમત્. સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય તેની ગતિમત્ ઉપાસના હોય છે. તેવાઓ દેહુ છૂટતાં દેવયાન પંથે જાય છે. સાક્ષાત્કાર પામેલાની અગતિમત્ ઉપાસના છે. તેમનો અહીં જ બ્રહ્મભાવ થાય છે. આથી ગતિદર્શક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા. બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા જાણના જ મુક્ત થતી નથી! જેમકે ત્યાં ગયેલાઓને પણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય જ એવો નિયમ નથી. કવચિત્ પરમાત્માના આદેશે મુક્તાત્માઓ પણ અવતરે. પણ તેમનું શરીર કર્મતંત્ર હોતું નથી એવો ભવ્ય નિર્ણય. (સૂ. ૨૯ થી ૩૨)

(૮) પ્રાસંગિક વિચાર બાદ વળી પ્રકૃતનું અનુસંધાન. ૧૧ થી ૩૩ સુધીનાં સૂત્રોમાં જેટલા ગુણો નિરૂપ્યા તે બધાયનો ઉપાસનામાં ઉપસંહાર બાબતો. (સૂ. ૩૩-૩૪).

(૯) બ્રહ્મ દર્શન માટે અંતરમાં સતત ઉપાસનાનું વિધાન.

(સૂ. ૩૫-૩૬)

(૧૦) જીવની શિવરૂપે સ્વાભાવિક અભિન્ન પ્રતીતિ થાય ત્યારે ઉપાસનાની પૂર્ણતા બાબતો. (સૂ. ૩૭)

(૧૧) આદરપૂર્વક કરેલી ઉપાસનાનું જ ઇષ્ટકૃણ (સૂ. ૩૮ થી ૪૦)

(૧૨) ઉપાસના જ્ઞાનના પ્રતિબંધને તેટલા જ તોડે છે. જ્ઞાન ઉપજાવતી નથી ! આથી બ્રહ્મદર્શનમાં જ્ઞાનના પ્રતિબંધને તોડવાની દૃષ્ટિએ ઉપાસના જ્ઞાનનું સાધન. જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાનો મોક્ષ માટે વિકલ્પ નથી. જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે. (સૂ. ૪૧ થી ૫૨)

(૧૩) પરજ્ઞાનથી મોક્ષ છે. એ જ્ઞાનની પરિશુદ્ધિ માટે, અસ્તિ નાસ્તિ અંગે મતાન્તરોનો ઉલ્લેખ અને નિરાસ. (સૂ. ૫૩-૫૪)

(૧૪) સમસ્ત ઉપાસનાઓની શુદ્ધિ માટે વિચારણા. (સૂ ૫૫ થી ૫૭)

(૧૫) ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનને લગતી વિચારણા. ઉપાસ્ય એક જ છે. ઉપાસનાઓ અનેક. રુચિ-સંસ્કારાદિ લેદને લઈને ઉપાસના ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે છે. કોઈપણ ઉપાસના પૂર્ણ થાય તો કૃણમાં લેદ નથી ! કામ્ય અને કર્મોગ ઉપાસનાઓની વિશિષ્ટતા. એમાં ઉપાસકની મીઠી મરજી જ નિયામક છે. (સૂ. ૫૮ થી ૬૬)

॥ इति तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

તૃતીય અધ્યાય ચતુર્થ પાઠ

(૧) આ પાઠમાં, ઉપાસનાની પેરે, જ્ઞાનનાં ઇતર સાધનોની વિચારણા અને પ્રસંગોપાત્ત કેટલીક ખીજ ચર્ચાઓ આવે છે.

(૨) જ્ઞાન જ મોક્ષનું સ્વતંત્ર સાધન છે-એવું આદિ સૂત્રમાં રજૂ કરી પછી પૂર્વપક્ષની દલીલો નીચે આચાર્ય રજૂ થવા દે છે. (સૂ. ૧ થી ૭)

(૩) એ પછી આગળ સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષની સમસ્ત દલીલોને નિરાધાર કરી જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે એવું અવિચળપણે સ્થાપે છે. સંન્યાસ આશ્રમ પછી શ્રુતિવિહિત જ છે. કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ વચ્ચે અહીં ખૂબ જ દૃઢ્યંગમ ચર્ચા ચાલે છે. પેદાન્તી છેવટે પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરે છે. (સૂ. ૮ થી ૨૫)

(૪) જ્ઞાનને પોતાના આવિર્ભાવ માટે વર્ણાશ્રમાદિનાં કર્મોની અપેક્ષા છે. ચિત્તશુદ્ધિ કર્મનું ક્ષણ. જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે તે જરૂરી. ઉપરાંત શમદમાદિની પણ પૂરી અપેક્ષા. આમ જ્ઞાનનાં બહિરંગ અને અંતરંગ સાધનોની છણાવટ થાય છે. (સૂ. ૨૬-૨૭)

(૫) આહારમીમાંસા આપત્તિકાળ સિવાય સાત્ત્વિક ઉપાયશુદ્ધ અન્ન જ સુમુક્ષુ માટે વિહિત. આહારશુદ્ધિમા પરંપરાએ રહેલું મોક્ષદર્શન. (સૂ. ૨૮ થી ૩૧)

(૬) યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મો પણ આવશ્યક છતાં તે અનિવાર્ય નથી કેમકે શમદમાદિ અંતરંગ સાધન હોય તો જ્ઞાન પ્રકટે. આથી અંતરંગ સાધન અનિવાર્ય, બહિરંગ નહીં. ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ છવોતું અધઃપતન થતું નથી. છતાં થાય જ તો તેમનો જ્ઞાનાધિકાર નષ્ટ થાય છે. (સૂ. ૩૨ થી ૪૩)

(૭) ઋત્વિજો દ્વારા થતાં કર્મોનું કર્તૃત્વ યજ્ઞમાનનું જ હરે છે. (સૂ. ૪૪ થી ૪૬)

(૮) જ્ઞાનનાં ઇતર સાધનો-શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન સાધના પૂર્ણ થતાં ચાલુ જન્મે જ મુક્તિ. અપૂર્ણ સાધનાએ મુક્તિવિલંબ. સાધના કદી નિષ્ફળ જતી નથી. જે પળે સાચું જ્ઞાન તે જ પળે મુક્તિ મળે છે. (સૂ. ૪૭ થી ૫૨)

इति तृतीयाध्याये चतुर्थः पाठः

૧ પાઠ	સૂત્ર મંજ્યા	૪૧
૨ જો ,,	,,	૨૭
૩ ,,	,,	૬૬
૪ થી ,,	,,	૫૨
કુલે સૂત્રો		૧૮૬

ચતુર્થ અધ્યાય પ્રથમ પાઠ (સૂત્ર સંખ્યા ૧૯)

(૧) આ અધ્યાય ફલશ્રુતિનો છે. એ માટે જ્ઞાનનાં અંતરંગનો અભ્યાસ અપેક્ષિત છે.

(૨) જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે નિદિધ્યાસન-ધ્યાન. ધ્યાનનો વિષય છે ફક્ત આત્મા. પ્રતીક દ્વારા પણ આત્માનુસંધાન જ અપેક્ષિત છે. સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિનો ઉત્કર્ષ વિવેકી છે. (સૂ. ૧ થી ૬)

(૩) શ્રુતિ સ્મૃતિ અનુભવના આધારે સિદ્ધ થયેલાં આસને બેસીને જ ધ્યાન કરવું ઘટે. (સૂ. ૭ થી ૧૦)

(૪) ધ્યાન માટે મનોરમ પ્રદેશની પસંદગી. સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધી ધ્યાનાભ્યાસ વિહિત છે. (સૂ. ૧૧-૧૨)

(૫) સાક્ષાત્કારનું ફળ-સંગિત અને ક્રિયમાણુ પાપપુણ્યનો ક્ષય. પ્રારબ્ધ ભોગવવાની કળાની સિદ્ધિ. (સૂ. ૧૩ થી ૧૫)

(૬) આત્મજ્ઞાન બાદ પણ આ જીવન નિષ્કામ કર્મયોગનું દર્શન. (સૂ. ૧૬ થી ૧૮)

(૭) ભોગ દ્વારા પ્રારબ્ધ ક્ષય થતાં જ્ઞાનીની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ. (સૂ. ૧૯)

इति चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

ચતુર્થ અધ્યાય દ્વિતીય પાઠ (સૂત્ર સંખ્યા ૨૧)

(૧) કર્મનું અંતરિક્ષ લોક અને ઉપાસનાનું સ્વતંત્ર ફળ દેવ-લોકની પ્રાપ્તિ છે. આથી શરીરમાંથી જીવની ઉજ્જ્વલિત સુધી અને પછીની ગતિનો વિચાર આ પાઠમાં છે.

(૨) મરનારની પહેલાં વાણી મનમાં લીન થાય છે. ત્યારબાદ બાકીની ઇન્દ્રિયો મનમાં, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ જીવાત્મામાં, જીવાત્મા સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં અને તે બધાં તેજસ્ તત્ત્વમાં લીન થાય છે. કર્મીઓ અને ઉપાસકોની લોકાન્તર ગતિના આરંભ સુધી, અને બહિર્નિષ્ક્રમણ માટે સુખ્ય નાડીમાં પ્રવેશ પહેલાં વાણી વગેરેની સંપત્તિ (ઈતર તત્ત્વમાં લીનતા) એકસરખી જ હોય છે. ત્યાર પછી શરીર ત્યાગ બાદ, કર્મીઓની પિતૃલોક તરફ અને ઉપાસકોની બ્રહ્મલોક તરફ ગતિ થાય છે. આમ સૂક્ષ્મ શરીરના ઘટક અવયવો જતાવ્યા છે. (સૂ. ૧ થી ૭)

(૩) લિંગ દેહ સુષ્ટિ ન થાય ત્યાં સુધી ટકે છે. સૂક્ષ્મતાને લઈને એની ગતિ અપ્રતિહત હોય છે. લિંગ દેહ અંગે ઈતર અર્થો. ઉત્ક્રાન્તિ કાળે જીવાત્મા સહિત પાત્રાદિ ભૂતસૂક્ષ્મ પર્યન્તનું લિંગશરીર હૃદયસ્થિત પરમાત્મામાં સંપન્ન થાય છે. (સૂ. ૮ થી ૧૫)

(૪) આ સંપત્તિનો બ્રહ્મ સાથે અવિભાગ એવો અર્થ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાની માટે આ અવિભાગ આત્યંતિક છે. ઈતર માટે આ અવિભાગ લેહગર્ભ અભેદાવભાસ માત્ર છે. ગતિનો આરંભ થાય ત્યાં સુધી કર્મી અને ઉપાસકોનો ઉત્ક્રાન્તિક્રમ સરખો જ હોય છે. ત્યાર બાદ લેહ શરુ થાય છે એ વિચારની વિશદતા. સુપુમ્બા દ્વારા નીકળતો ઉપાસક જીવ, સૂર્યરશ્મીને અનુસરે છે. રાત્રિએ ઉત્ક્રમણ થાય તો પણ સૂર્યરશ્મીને નાડી સાથે સંબંધ હોઈને સૂર્યરશ્મીને જ એ અનુસરે છે. આથી દક્ષિણાયનમાં મરનારને પણ (ઉપાસકને) બ્રહ્મલોકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તર દક્ષિણ અયનો બહુ આદરપાત્ર નથી એવું સહેતુક વિધાન (સૂ. ૧૬ થી ૨૧)

॥ इति चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥

ચતુર્થ અધ્યાય

તૃતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૧૬)

(૧) આ પાદમાં ઉપાસકોની ગતિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) સૂર્યરશ્મીને અનુસરતો ઉપાસકનો જીવ દેવયાન માર્ગે બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે. (સૂ. ૧ થી ૩)

(૩) દેવયાન માર્ગે જે અર્ચિઃ અહુઃ વગેરે નામો અને લોકો આવે છે તે બધાય તે તે નામ અને લોકના અભિમાની દેવતાઓ છે. તેઓ જડ હોય તો ઉત્ક્રાન્ત મૂંઝિત જીવને દોરી શકે નહીં! (સૂ. ૪ થી ૬)

(૪) પ્રદ્વલોક એટલે કાર્ય પ્રદ્વલોક. અકાર્ય પ્રદ્વલોક તેા સ્વય પરમાત્મા જ છે. અને તે સર્વવ્યાપી હોઈને તેના તરફ ગતિ-સંભવે નહીં (સૂ. ૭ થી ૯)

(૫) શ્રુતિ સ્મૃતિઓના પ્રમાણે કાર્ય પ્રદ્વલોકમાં પરવરેલા હવેા પ્રદ્વ સાક્ષાત્કાર થતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ થાય છે. (સૂ. ૧૦ થી ૧૪)

(૬) ઉપાસકોના બે પ્રકારો-પ્રતીકોપાસક અને પ્રદ્વોપાસક; આ પૈકી પ્રદ્વોપાસકો જ કાર્યપ્રદ્વલોકને પામે છે. (સૂ. ૧૫ થી ૧૬)

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥

ચતુર્થ અધ્યાય : ચતુર્થ પાદ
(સૂત્ર સંખ્યા ૨૨)

(૧) જ્ઞાનનું રૂપ અહીં જ મુકિત છે એ આ પાદમાં દર્શાવ્યું છે.

(૨) મુકિતના બે પ્રકારો-વિદેહ મુકિત અને હવન્મુકિત. પ્રથમ વિદેહમુકિત. શરીરત્યાગ બાદ પ્રદ્વજ્ઞાની પરમાત્મ સ્વરૂપ જ થાય છે. આત્માને થતી પરમાત્મ પ્રાપ્તિ અવિભાગે જ હોય છે. (સૂ. ૧ થી ૪)

(૩) ત્યાર બાદ હવન્મુકિતની ચર્ચા: જૈમિની અને ઔરુલોમિ આચાર્યોના મતોનો સમન્વય કરી સૂત્રકાર પરમાત્માનાં દર્શન થતાં તેનું ઐશ્વર્ય પહેલાં આત્મામાં સંક્રાન્ત થાય છે અને પછી ત્યારે શરીરનો ત્યાગ થાય ત્યારે તે ચિતિતન્માત્ર સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. આમ બન્ને મુક્તિઓનો સમન્વય થાય છે. હવન્મુકિતનું ઐશ્વર્ય અપ્રતિહત હોય છે. તે સ્વરાટ્ થાય છે. તેને શરીરભિમાન નથી. તે સર્વજ્ઞ બને છે. (સૂ. ૫ થી ૧૬).

(૪) હવન્મુક્તના ઐશ્વર્યને મર્યાદા હોય છે એક જગદ્વ્યાપારની. તે પદાર્થની શક્તિને અન્યથા કરે, પણ સ્વરૂપને નહીં! (સૂ. ૧૭ થી ૨૧)

(૫) મુક્તાત્મા પરમાત્મ સ્વરૂપ જ હોઈને તેની પુનરાવૃત્તિ નથી એ શિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ. (સૂ. ૨૨)

॥ इति चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥

૧ લો	પાદ	સૂત્ર	સંખ્યા	૧૯
૨ નો	"	"	"	૨૧
૩ નો	"	"	"	૧૬
૪ થો	"	"	"	૨૨

वेदान्तसूत्रसाधनभाष्यकर्तारः
प्रा. श्री. नलिन म. भट्ट-महाशयाः

‘जीवी’ति जननी यस्य पिता च मणिशकरः।
हृत्प्रसादो गुरुर्यस्य ब्रह्मनिष्ठो महामुनि ॥ १ ॥
सोऽयमाचार्यवान् धीमान् भट्टो नलिननामकः।
सर्वभूतहितध्याननिरतो भानमगलः ॥ २ ॥

* — तेन — *

दृष्टं योगाप्तनेत्रेण स्वात्मबुद्धिप्रसादनम्।
वेदान्तदर्शनं श्रील सभाष्यञ्च मनोरमम् ॥ ३ ॥
प्राणायामयोगभाष्यञ्च साख्यभाष्यञ्च निर्मलम्।
अनेका रचिता ग्रन्थाः शारदिप्रतिभाकिताः ॥ ४ ॥

* — च — *

आचार्यत्वञ्च संप्राप्तं गीतोपनिषदादिस्था।
भाष्यैश्च ब्रह्मसूत्राणां साधनाख्यैर्मनारमैः ॥ ५ ॥
प्रवृत्त्या तुष्यता देवाऽनयाऽसौ नन्दनन्दनः।
गुरुदेवो हरिस्तुष्टो भूयाच्च परदर्शकः ॥ ६ ॥

तत्सत् परमात्मने नमः

❁ ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्य ❁

. . . પ્રથમાધ્યાય

પ્રથમ પાઠ

પ્રિયાત્મન!

અં તગત્મા, પરમાત્માને શોધવાને માટે વર્ષોથી ચત્ત કર્યા જ કરે છે
 હયા હશે એ એશ્વર? કેવો હશે? શુ કરતો હશે? આપણને એ
 દર્શન દેશે કે નહીં? એના દર્શન માટે આપણે શુ કરવું ઘટે?
 શુ કરી ગયા છીએ? જીવન એના સ્પર્શ વિના અવાળુ છે એ છે
 પ્રત્યક્ષ છે અનાવૃત્ત છે જાય છે જાયે એના મરનામા છે, છતાં એ
 પડકારો નથી! એને આત્મીય કરવાને શુ કરીશુ? વર્ષોથી વિચાર
 ઘાગ્યા જ કરે છે! આત્મન! આવ એની શોધમા જઈએ તૈયાર થા!
 એની શોધ વિના જીવનની ઘટ ન જ ભેગવાની હોય, જીવનનો આનન્દ
 ન જ પ્રકટવાનો હોય, કંઈ અધૂરું અધૂરું જ લાગવાનું હોય, ભર્યા ભર્યા
 પ્રિથ્વિમા કોઈ અનર્ણનીય એકવતા જ લાગવાની હોય, જીવનની એ કાગ્મી
 ચાતના દૂષ દૂષ જ ઢરવાની હોય તો તો પ્રિયાત્મન! આવ, આપો
 એની શોધ કરીને જ જ પીએ જેણે અણુગોળ શોધવો હોય, જેણે
 મત્તાના અને વેલવના સ્થાનો શોધવા હોય, જેમણે પાર્થિવ મોજમજામા
 જીવનના નીચ વડાવના હોય, જેમણે આ અને આટલામા જ મતોષ માનવો
 હોય તેઓ તેમની રીતે છે વર્તતા! પણ આપો? આપો તો તે દેશને
 શોધવો એ, તે દેશમા જવું છે, તે દેશના વમાહતી થવું છે, ન્યાથી
 જીવન ઝરપતા હોય, ન્યા લગ્નના શુગારગીત ન હોય, મૃત્યુના કડકા
 જાન ન હોય, ન્યા કેવળ નિત્ય નિરતિશય નિરુપાધિક આનન્દ જ હોય,
 મોતના અર્થ મિનાયતુ જીવન જ હોય, દુખના મોજા મિનાયતુ સુખ જ

હોય, અધાગના ઓછાયા મિનાયનુ અજવાળુ જ હોય, વિરતતાના ભય વિનાની મરમતા જ હોય, જ્યાં માનતના અર્ગ ન હોય, અપતાના ઓવાગ ન હોય, મીમિતતાના કડળ બધ ન હોય ! આલ, તને આવાહન છે-એ દિવ્ય પ્રદેશની ગોધ માટે

અને એ પ્રદેશમા મચરવા માટે કોઈ વાહનની જરૂર નથી ફક્ત પ્રામાણિક વિચારની પવન-પાવડી ઉપર ચડવું રહે છે તો આવ એ પવન-પાવડીના લાભ માટે આપણે ભૂતકાળમા ડૂબકી મારીએ વર્તમાનમા તો એ પવન-પાવડી ક્યાંયે જાની નથી જલદી જલની જાને એવા લક્ષણ પણ નથી ભૂતકાળના પરમ માન્ય ઋષિઓએ એવી પવન-પાવડી અનાગત યુગો માટે જનાવી છે અને અનન્તતાના પ્રદેશમા વિચરનાને માટે તો એના એક મહર્ષિના હિમાલય ઉપગના બદગિરાશ્રમમાં જ જવું પડે એમ છે એ મહર્ષિ તે ભગવાન બાદગયાળ એ પેવો દેખાય ભાગ્યવર્ષની અમૃતિના સર્જકનો એ પવિત્ર આશ્રમ, નગાધિગજની પવિત્ર ગોદમા, કવકલ ગાન કરતી સગ્ગિતાના ડટિપ્રદેશે-વનશ્રીથી વિરાજતો અને સાધનાશ્રીથી છવકાતો, મિદ્ધિની સુપુમાથી ઓપતો અને મતપ્તોને આવાહન દેતો ! જોજો, એ તો તપોવન છે અમાગના વાગા ઉતારીને જ ત્યાં જવાય હુયાને ગેરુએ રંગીને જ ત્યાં પગ મૂકાય ! મૈત્રી, કરુણા, અને મુદિતાનો ત્રિરંગી ઝંટો ફગાવીને જ ત્યાં પ્રવેશ થાય ! પ્રિયાત્મન્ ! લે, આ માક્ષાત્ દેખાય છે મારા મન ચમુ અમક્ષ એ અમાધિરમિઠ મહામુનિનો આશ્રમ ! એની પાવનતાથી હૃદય અમાહિત થાય છે પેવો પ્રદેશ જાણે અર્ધીથી જ શરૂ થાય છે જો ને ડેવી જીવતી અને ગોલતી અર્ધીની નીરવ શાંતિ છે ! ! અરે ! આ તો એના બારણા પણ ખુના જ છે ! પ્રાણીમાનનુ ત્યાં “ સુમ્વાગતમ્ હો ” એવું અવિખિત લખાણ વચય છે ! આલ, અદ્ જઈએ ! ઓ ! પણ આ શું ? આશ્રમના અધિષ્ઠાતા ક્યાં છે ? એમનું આ મૃગચર્માચન બાવી છે મારે ફક્ત બાજક જ છે એમના પુત્રને માટે એમનું લખેનું જાણે એમને માટે પણ તેટલું જ સાચું લાગે છે-

व्यासेति तन्मयतया तत्त्वोऽभिनेदु

त सवभूतहृदय मुनिमानतोऽस्मि !-

આટલું સજોધનદ્વેરે કહેવાનું મન નથી થઈ આવતું ! અમ્નું મુનિનું જીવન તો મહાજીવનમા ઓગળી ગયું છે ! પણ આ બાજક ! એના ઉપર એની અક્ષગ્રાયા વિગાજતી દેખાય છે ! જોઈએ તો મરી-એ શું છે તે ?

પ્રિયા મનુ! આ તો પ્રદ્યમ્બુ છે મુનિના નડી તો એમના પ્રદ્યમ્બુના
તો ઈર્ષ્ય કરીએ? યીશરાગવિવેક વા ચિત્તમ્ એ ન્યાયે આપણને તો એમા
મહાન લાભ ન છે! તો આપણે હવે આ આશ્રમમા ન મનથી વખીએ
મને મર્યાદિ વ્યાનદેવના છુત્ત ઈર્ષ્યનરૂપ પ્રદ્યમ્બુને ન વિચારીએ વિચારીને
એને અશ્વમેદ દડીએ મૂનુ બધ્ય ગ્રીએ અને તે દ્વારા જગદાત્માનુ
તર્પણ કરીએ વદન કરીએ શરૂઆતમા તે વાગર્યપતિ પાર્વતી-પરમેશ્વરને,
વદન કરીએ તે મર્યાદિ વ્યામને, વદન કરીએ શુરુદેવને, વદન કરીએ
આ ન મુખીના તમામ મતાત્માઓને એ બધાયના આગીર્નાદથી અતર્યામીને
પ્રત્યે પામીએ અને સૌના ચન્દ્રમા એ ધરીએ અનુમતિ હો એ નોનો
હિ હિ તત્ત્વ

એ પ્રદ્યમ્બુનું આં પહેલુ મૂલ છે -

અધાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

અથ=દો અન=આપી વ્રહ્મજિજ્ઞાસા=અમો મનુષ્યાતી છ ન થાય છે ॥ ૧ ॥

મુમુક્ષુ બપામા મથ શમ્ના અને અર્થો થાય છે અર્થો “હવે”
એ અર્થ વેગો ગ્રહે છે કેમકે બીજે કોઈ અર્થ બધ એમ્તો નીવડતો
નથી “હવે” શમ્ “અમુક પરી” “ત્યાગા” એ અર્થનો મૂલ્યક છે
તો પ્રથમ થાય છે કે હવે એટલે ન્યાય? તો “હવે” શમ્નો અર્થ
માધન-મપત્તિના મન્ય અને મિથગ્તા જાન એવો યથે કેમકે માધન
મપત્તિ મિથાય ઠી વ્રહ્મજિજ્ઞાસા એના માથા અર્થમા થતી નથી અને
માધનમપત્તિ હેય તો એ થતા વિના ગ્રહેતી નથી આથી માધન
મપત્તિના ભાગભાગ ઉપર વ્રહ્મ-જિજ્ઞાસાનો ભાગભાગ હોઈને મથ
ગમ્નો અર્થ માધનમપત્તિ જાન એવો થાય છે અનુભવ પણ એમ જ
હો છે! માધનમપત્તિ મિથાય ભ્રમનાન થાય-વ્રહ્મજ્ઞાન ન થાય!
ઉપગત વ્રહ્મજ્ઞાનની મગાધન ઝીતવાને માટે જિનુ સામર્થ્ય જોઈએ છે
એ જિન નથી તે મગા-ધાનને મમર્થ થતો નથી એ માધનમૂનો છે તે
વ્રહ્મજ્ઞાન ઝીવના કે ઉચ્ચના ગમ્નિમાન થનો નથી અને આથી વ્રહ્મજિજ્ઞાસુ
નરને ન હેય છે વ્રહ્મ જાણવું મુશ્કેલ નથી તેને જાણના માટેની
એ થતા મેઘવપી કડબ છે તો વેદાન્તમૂલમા જે પ્રવેશ જે તે પડેના
ના માધન-મપત્તિનું અપાદન કરે

તો એ માધનમપત્તિ કઈ? (૧) નિત્યાનિત્ય મ્તુ વિવેક (૨) વિગગ
(૩) શમ, દમ, ઉપરનિ, નિનિશા, શ્રદ્ધા અને અમાધાન (૪) મુમુક્ષુતા

તે પૈકી શરીરથી માંડી પ્રકૃતિ સુધીના તમામ પદાર્થોથી આત્માનું લેહજ્ઞાન તે વિવેક; આ-લોક અને પરલોકના તમામ દિવ્યાદિવ્ય વિષયો ઉપરથી તૃપ્તિનું ઉકમણું એટલે વિરાગ; એના પરિપાકે શમ, દમ વગેરે સંપત્તિ સંચિત થાય છે. મૈત્ર્યાદિ લાવના દ્વારા રાગદ્વેષાદિ દોષોની નિવૃત્તિ એટલે શમ; બાહ્યેન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ એટલે દમ. નિષિદ્ધ અને અવિદિત કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ એટલે ઉપરતિ. સદિષ્ટ્યુત્તી એટલે તિતિક્ષા. અચળ અસ્તિ બુદ્ધિ એટલે શ્રદ્ધા. ચિત્તની સાત્વિક એકાગ્રતા એટલે સમાધાન. અને બધાંને પરિણામે જન્મતી મોક્ષેચ્છા એટલે મુમુક્ષા ! આ સાધન સંપત્તિનો સુકાળ, સંચય, આ માર્ગે પાથેય છે. આ લાથું જેની કને નહીં હોય તેની પ્રહ્લજિજ્ઞાસા વાંઝણી હોવાનો સંભવ છે. માટે આ માર્ગે જવા ઈચ્છનાર સાધનસંપત્તિ મેળવે.

અતઃ=આથી, આ સૂત્ર-શબ્દ, હેતુનો વાચક છે. પ્રહ્લજ્ઞાન નિઃશ્રેયસનું સાક્ષાત્ સાધન છે. એથી સાધનસંપત્તિને પ્રહ્લજિજ્ઞાસા થાય ! અર્થાત્ જ કર્મ ઉપાસના વગેરે સાક્ષાત્ નિઃશ્રેયસનાં સાધન નથી, એ સિદ્ધ થાય છે. સાક્ષાત્ નિઃશ્રેયસનું એકમાત્ર સાધન છે પ્રહ્લનું વિજ્ઞાન. વેદ અને ઉપનિષદો કહે છે:-

યે इत् तद् विदुः त अमृतत्वं आनयुः (ઋગ્ ૨-૨-૧૮-૨૩) જેઓ સાથે જ તેને જાણે છે તેઓ અમૃતત્વને લોગવે છે. તમેય વિદિત્વા અતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિદ્યતે અયનાય (યજુર્ ૩૧-૧૮) તેને જાણીને જ મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે, પાર થવા બીજો પંથ નથી. તમેય વિદ્વાન્ ન વિભાય મૃત્યોઃ (અર્ચર્ ૧૦-૫-૪૪) તેને જાણીને જ મોતથી બીતો નથી. નિચાવ્ય તં મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યતે (કઠો ૩-૧૫) તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને મૃત્યુના મોંમાંથી છૂટે છે. ब्रह्म विदाम्नोति परं (તૈગ્ ૨-૧) પ્રહ્લવિદ્ પારમને પ્રાપ્ત કરે છે. તરતિ શોકં આત્મવિત્ (છાં ૭-૧-૩) આત્માનો જાણકાર શોકને તરી જાય છે. યે एतत् विदुः अमृताः ते भवन्ति (શ્વે ૩-૧) જેઓ આને જાણે છે તે અમૃત થાય છે. વગેરે. પ્રહ્લજ્ઞાન જ નિઃશ્રેયસનું સાક્ષાત્ સાધન છે, એમ કહી પ્રહ્લજ્ઞાન સિવાયનાં સાધનાન્તરોની

અનિત્યતા પણ વેદ જ બતાવે છે ઉપનિષત્ કહે છે તદ્ યથા હ્રદ્ય કર્મચિતો લોક. ક્ષીયતે એવ એવ અમુચ પુણ્યચિત્ત લોક ક્ષીયતે-તે તો જેમ અહીં કર્મપ્રાપ્ત લોક ક્ષીણ થાય છે એ જ મુજબ પગ્યોકના પુણ્યપ્રાપ્ત લોક ક્ષીણ થાય છે (છા. ૮-૨-૬) આમ પરમ પુરુષાર્થના માધનરૂપ હોઈને માધનમ પત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પ્રહ્મને લગતી જિજ્ઞાસા કરવી ઘટે

પ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા એટલે પ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા જાણવાને ઈષ્ટ પ્રહ્મનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે, એટલું મમજવું રહ્યું કેમકે અધૂરું કે અધઃચર કે ઉચ્છેદ જ્ઞાન ઈષ્ટ રૂપ ન જન્માવે પ્રહ્મજ્ઞાન પરમ પુરુષાર્થ આપનાર હોય છે માટે પ્રહ્મજ્ઞાન પરિપૂર્ણ અર્થમાંથી જ લેવું રહ્યું

તો એ પ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રસિદ્ધ ? પ્રશ્ન શાને ? જો એ પ્રસિદ્ધ હોય તો તેમા જાણવાપાતું નથી. અને અપ્રસિદ્ધ હોય તો જાણી શકાય એવું જ ન રહે આમ ઉભય અર્થમા પ્રહ્મ જાણવા જેવું નથી આ પ્રશ્નોત્થાન બરાબર નથી પ્રહ્મ તો છે જ અને એ પ્રહ્મ નિત્ય, શુદ્ધ, પુરુષ, મુક્ત, સ્વભાવ છે સુર્વશક્તિમાન છે પ્રહ્મ શબ્દ વૃદ્ધ વૃદ્ધો ધાતુ ઉપરથી નીપજે છે એ ધાતુના અર્થનું અવગાહન કરતા પ્રહ્મ નિત્ય, શુદ્ધ વગેરે કે એ પ્રતીત થાય છે ઉપરાત સૌના આત્મારૂપ હોઈને પ્રહ્મ પ્રસિદ્ધ જ છે મૌ પોતે છે એમ જાણે છે જો એ આત્માની પ્રસિદ્ધિ ન હોત તો લોખાનુભવ જુદો હોત મૌ “હું નથી” એમ અનુભવત પણ એવું કોઈ અનુભવતુ નથી અને આત્મા જ પ્રહ્મ છે જો એમ હોય તો તો એ પ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય નથી ! કેમકે સૌ એને આત્મારૂપે જાણે જ છે ! જાણેલાને જાણવાનું શું હોય ? ના, સૌ એને જાણે છે છતાં બાગ્યે જ કોઈ એને માથી રીતે જાણે છે ! મૌ સામાન્યપણે એને પ્રીછે છે, પણ વિશેષપણે એનું જ્ઞાન બાગ્યે જ કોઈકને હોય છે, અને વિશેષજ્ઞાન ક્ષત્રવ્રદ છે, સામાન્યજ્ઞાન નહીં અને એ પ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માના વિશેષજ્ઞાન અંગે અનેક મતો વર્તે છે ચાર્વાકથી માંડીને તે અજ્ઞાતિવાદ મુખીના વાદોનો રાફડો આત્માના વિશેષ સ્વરૂપ અંગે જોવામા આવે છે ઘણા નળો એકી વખતે આવીને જાણે ત્યારે દમયતી મૂઝાય ! ઘણા વાદો આત્માની એળખ આપનારા પણ પરસ્પર વિરોધી સૂર કાઢનારા હોય ત્યારે માધક મૂઝાય ! મૂઝાયેવો જો ગમે તે વાદને વગર વિચાર્યે વગી જોસે તો તેનો જન્મ એજે જાય, માટે વિચાર વિનાની વચ્છી ન હોવી ઘટે ! મતિ, કૃતિને અને કૃતિ ગતિને જન્માવે છે માટે મતિ યથાર્થ હોવી ઘટે એ પ્રહ્મ-વરૂપી આત્માના યથાર્થ જ્ઞાન માટે આ વેદાન્ત સૂત્રોની રચના છે વેદાન્તના વાક્યોની ત્રીમાસા કરી જે મત્ય હોય તેનો સ્વીકાર

કરવાની એમા જોગવાઈ છે ! આથી આ શાસ્ત્ર ઉપનિષદ્ વાડયોની મીમાન્સા કરશે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ એમા ઠેનટનું છે કેમકે ગાઓની મોતી એ સમાધિની મોતી છે એમા મગય કે વિપર્યયની ગદ્ય પણ હોતી નથી શાસ્ત્રને અનુકૂળ એના તર્ક એની શોભા હશે કેમકે મત્ય કેવળ તર્કગમ્ય નથી તર્ક કરતાં કોઈક ઉચ્ચતર દાર્શનિકતા હોય છે આથી તર્કની આખે જ એમા જોવાનું નહીં હોય ! અને નિઘ્રેયમ એ, મીમાન્સાનું પ્રયોજન હશે આમ બ્રહ્મનું વિશેષજ્ઞાન શાસ્ત્રનો વિષય છે શાસ્ત્ર અને વિષય વચ્ચે પ્રતિપાત્ર પ્રતિપાદક ભાવનો સળધ છે મુમુક્ષુ એનો અધિકારી છે મોક્ષ એનું પ્રયેજન છે આટલું પ્રાસ્તાવિક બોલ્યા બાદ આગળ કૃત્ય શક્ય છે ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે જિજ્ઞાસ્ય એટલે બહુના ચેચ્યં તો બહુવા ચોચ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન, તે વસ્તુ હોય તો થાય છે હોય તેનું જ્ઞાન શક્ય ન હોય તેનું અશક્ય આથી બ્રહ્મ નામની ચીજ પણ હોવી ઘટે તો બ્રહ્મ છે એનું કેવી રીતે બહુવું ? બ્રહ્મની અભિને માધતા તેનું લક્ષણ આપતા હોય છે -

જન્માન્યસ્ય યતઃ ॥ ૨ ॥

અસ્ય-આના-આ જગતના જન્માદિ-જન્મ વગેરે યત-જેમાંથી થાય છે તે પ મા મા છે

અર્થાત્ પરમાત્મા છે અને તે આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું એકમાત્ર કારણ છે જે આ જગતને જન્માવે-જન્માવેવાને છવાડે-છવાડેવાને સમય આવ્યે પોતાનામા નકેની વે તે બ્રહ્મ જામ પરમાત્મા મત્ છે અને મનુ હોઈને તેનું જ્ઞાન ગમ્ય છે અસ્ય શબ્દ દ્વ મર્નામનું ઠકીનું એકમયન છે દ્વ એટલે-આ આ એટલે જેના તરફ આગળી ચીધી ગદાય તે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી માપતી અનુભૂતિમા આવતું જગત-અનન્ત કોટિ બ્રહ્માટોથી ભરૂ-અનન્ત કોટિ છોરોથી ખદબદતું-હૃદમાનની ભોગ અને કર્મભૂમિરૂપ, ભનભવા બુદ્ધિમાનોની વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક બુદ્ધિને ગણુ પડકાર કરતું, અચિન્ત્ય અવનાદી મોહામણુ-જેમા જગત આપજે માટે પ્રત્યક્ષ છે આ પ્રત્યક્ષ અને મપ્રત્યક્ષ-જગતની જેને મજા મગે છે એવા જગતને જે જન્માવે તે બ્રહ્મ-એને જન્માવે ને છવાડે તે બ્રહ્મ-એને ઉપમહરે તે બ્રહ્મ આ ત્રણ મગીને પરમાત્માનું લગણુ તણવું આવું જગત, કાર્યના ધર્મવાણુ જોસામા આવે છે અને કાર્યના ધર્મવાણુ હોઈને કારણવાણુ હોવું જ ઘટે જેવું ગર્થ તેવું તેની

ઠક્ષાનુ જ નાજ પણ હોય-આવા ડાર્યનુ કાણુ પરમાત્મા જ હોઈ શકે સર્વજ્ઞ અને સર્વ-શક્તિમાન પરબ્રહ્મ એટલે કે પરમાત્મા જ આવા અનન્ત પ્રહ્લાડને જન્માવી, છનાડી, ઉપસાડી શકે! અને આથી આ જગતના કાણુ તરીકે એક પરમાત્માને છોડીને ખીજા કોઈનો પણ સ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી આમ જે વિશ્વકર્તા, વિશ્વભર્તા, વિશ્વકર્તા છે તે પરમાત્મા છે

આ ઠેગણે એરી ગકા ન હો કે ખીજા ડારણુવાદીઓ પણ આવા અનુમાનથી જ એટલે કે જગતડપી ડાર્યના દર્શન ઉપરથી જ પ્રવૃત્તિ, અણુ, અભાવ, કાગ, પુરુષ, નિયતિ, વગેરેના અનુમાન કરે છે! અને આથી જે અનુમાન વેદાન્તને પરબ્રહ્મ કાણુ તરીકે સમર્પે છે તેનુ તે જ અનુમાન ખીજા વિચારકોને પ્રવૃત્તિ વગેરે કાણુ તરીકે પ્રત્યાપિત કરી આપ છે તો વેદાન્તનુ અનુમાન જ માન્ય અને ખીજાનુ ખોટુ એમ કેમ મનાય? માન્ય તમે કહો છો તેમજ જે હોત તો તમારૂં કથન સ્વીકાર્ય થાત પણ અહીં આ સૂત્રમા તેવુ નથી અનુમાન-કારણુને ઉપન્યામ કરવા આ સૂત્ર નથી વેદાન્તના સૂત્રો તો ઉપનિષત વાક્યોની વિચારણા માટે છે સૂત્રો, ઉપનિષદ વાક્યોનો પુરસ્કાર કરી તેની મીમાન્સા કરે છે કેમકે ઉપનિષત વાક્યોની વિચારણાને અતે તેના કુદરૂપે પ્રહ્લાજ્ઞાન થાય છે અનુમાન વગેરે પ્રમાણોની વિચારણાને માટે આ પ્રવૃત્તિ નથી

તો શુ વેદાન્ત તર્કનુ વિરોધી છે? ના, એવો કયા એનો અર્થ થાય છે? વેદાન્ત પોતાના વાક્યોના અર્થથી અવિરોધી હોય એવા તર્કનુ જરૂર મન્માન કરે છે એટલુ જ નહીં પણ તેનો સ્વીકાર પણ કરે છે હુતિનો જ ખોલ છે કે ઓતવ્યો મ તવ્યો-સુણુવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય (ત્રુ ૨-૩-૧) વહિતો મેઘાવી ગાધારાનેષ ઉવસપચેત ણવમેવ હહ આચાવવાન્ પુરુષો વેદ-(છાં ૨૪ ૨) પડિત અને મેઘાવી ગધાને જ પામે છે એ જ રીતે અહીં આચાર્યવાળો પુરૂષ પરમાત્માને જાણે છે આથી પ્રહ્લાજ્ઞાનને પુરૂષબુદ્ધિની અપેક્ષા નથી, એમ કોઈ ન માને ફક્ત પુરૂષબુદ્ધિને સીમા છે એટલુ જ એ સ્વીકારના કહે છે આથી પ્રહ્લાજ્ઞાન ખીજા પ્રમાણોથી ડરે છે એમ કોઈ ન માને ઓ પ્રમાણોને એ સ્વીકારે છે કેમકે પ્રહ્લાજ્ઞાન છેવટે તો અનુભવ ઉપર રાચે છે અને તે ઉપરાત તે, વસ્તુને અધીન કે વસ્તુને અધીન જ્ઞાન વસ્તુની જ અપેક્ષા ગણે તેમા માનવબુદ્ધિ કંપના ન આવે જ્ઞાન વસ્તુતત્ત્વ છે પ્રહ્લાજ્ઞાન જ્ઞાન પ્રહ્લામા ગહે છે આપણી બુદ્ધિની કંપનાએ તે ફેરવાતુ નથી! આથી વસ્તુની યથાર્થતાનુ જ્ઞાન પુરૂષબુદ્ધિની અપેક્ષા રાખતુ નથી

તો અહીં આ શંકા થાય. જો વસ્તુનું જ્ઞાન વસ્તુને અધીન છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જો વસ્તુ છે તો તેનું જ્ઞાન પણ એકલાં શાસ્ત્ર પ્રમાણથી જ થાય એવો આગ્રહ રાખવો ઉચિત નથી. કેમકે ઇતિર પ્રમાણો પણ વસ્તુને તો માપી શકે ! અને એમ થાય તો વેદાન્ત વાક્યોની વિચારણા નિર્ણયક નીવડે ! સાચું. ખીજાં પ્રમાણો પણ વસ્તુને માપી શકે. પણ અહીં જે વસ્તુનો વિચાર કરવાનો છે તે વસ્તુ અપ્રત્યક્ષ છે. અને અપ્રત્યક્ષ છે એટલું જ નહીં અનુમાનનો પણ એ વિષય થઈ શકે એમ નથી. જો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઈન્દ્રિયોથી પકડાય એવો હોત તો તો આ બ્રહ્મ અને આ બ્રહ્મ સાથે સંકળાયેલું જગતરૂપી કાર્ય એમ જોવામાં આવત, પણ અહીં તો કાર્ય તેટલું જ દેખાય છે, કારણ પકડાતું નથી. તો છે એવું કારણ બ્રહ્મ છે-કે બ્રહ્મ-સિવાયનું કંઈ બીજું છે એનો નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ છે. આથી જન્માદિ વસ્ય યતઃ એ સૂત્ર અનુમાન માટે નથી. એ તો વેદાન્તના વાક્યના પ્રદર્શન માટે છે. એ વેદાન્ત વાક્ય તે આ રહ્યું:—

ભૃગુઃ વૈ વારુણિઃ ચરુણં પિતરં ઉપસસાર, અધીહિ ભગવો વ્રહેતિ ભૃગુ વારુણીએ, પિતા વરુણ પાસે પહોંચી-ભગવન્ ! મને બ્રહ્મજ્ઞાન દો. એમ કહ્યું. આમ શરૂઆત કરી કહેવામાં આવ્યું છે કે યતો વા इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्ति अभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद् व्रहेति-(તૈ૦ ૩-૧) જેમાંથી નિશ્ચય આ ભૂતો જન્મે છે, જન્મેલાં જેનાં વડે જીવે છે, અને પરસ્પરનાં જેમાં ચોમેરથી પ્રવેશે છે-તે જાણુ-તે બ્રહ્મ છે. “આનન્દો વ્રહેતિ”-આનંદ છે બ્રહ્મ એમ શ્રુતિ એનો નિર્ણય આપે છે. તો આ અને આવાં વાક્યોની વિચારણા માટે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે એમ જાણવું રહે છે. ॥ ૨ ॥

પરમાત્મા છે, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયનું એકમાત્ર કારણ છે, આમ તર્કસંમત શ્રુતિવાક્યથી આગલા સૂત્રમાં કહ્યું. એ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ જ સંભવે. જે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ ન હોય તે આવો મહાન જગદ્દારનું ન કરી શકે, એ અશક્યમાં આવે એવી વાત છે. એ જ વાતને ૬૬ ક્રમનાં વળી કહે છે કે:-

જાન્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

જાન્ત્ર=જાણ એટલે વેદ તેવું કાન્ય દેવાથી પણ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ છે એમ મમન્ય છે.

વેદ લગભગ મર્વજ છે તમામ વિદ્યાઓ એના ખીજ સ્વરૂપે વેદમા
 નેવામા આવે છે પ્રાણીમાત્રના કયાણુ માટેની તમામ વિદ્યાઓની
 ખીજસ્વરૂપ વેદવિદ્યા એ પરમાત્માના નિશ્ચયરૂપ છે અર્થાત્ ધ્યાનોચ્છવામ
 દેવગ કુદરતી રીતે લેવાય છે એમાં ખામ આયાસ કે ચત્ન કરવો પડતો નથી
 તેમ સર્વજ્ઞકંપ વેદ-વિદ્યાનાં સ્કન્ધ માટે પરમાત્માને મહેન આયામ કરવો
 પડતો નથી સર્વજ્ઞસમા વેદને જે વિના આયામે પ્રકટાવે તે સ્વયં સર્વજ્ઞ જ
 હોઈ શકે. જે વ્યક્તિવિશેષ જે શાસ્ત્ર સરજે તે શાસ્ત્રમા જતાબધુ હોય
 તેના કરના વધારે જ્ઞાન તે વ્યક્તિમા હોય જ છે! જાણેવામાથી થોડું જ
 નો વ્યક્ત કરી શકે છે વેદ લગભગ મર્વજ છે તો વેદના નિર્માતા
 પરમાત્મા સ્વયં સર્વજ્ઞ હોવા જ ઘટે વેદનુ સ્વયં વચન છે કે “अस्य महतो
 भूतस्य निःश्वसितमेतत् ब्रह्म क्रमेण”-આ મહાન મત્યસ્વરૂપના નિશ્વાસ
 રૂપ છે આ જે ક્ર-વેદ છે વગેરે જે મહાન મત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને
 ક્ર-વેદાદિ શાસ્ત્રો દેવગ નિશ્ચયિતની પેરે મહુજ છે તેની સર્વજ્ઞતા
 સ્વયંમેવ મિદ્ધ થાય છે આથી છે એવો પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન
 છે એવું અર્થાત્ જ મિદ્ધ થાય છે

આ સૂત્રનું ખીજુ વ્યાખ્યાન પણ શક્ય છે જન્માચરણ્યત્ત એ સૂત્રમા
 વ્દાય મમન્ત-ત્યા છતાં પણ કોઈ અનુમાનનો જ ઉપન્યાસ છે એવો આચરુ
 ગણે તો તે આચરુ નિગધાર છે એ મિદ્ધ કરના આ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એ
 સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે એમ મમન્તુ ગ્રહે છે શાસ્ત્રરૂપી પ્રમાણથી જ સમન્વય
 છે કે બ્રહ્મ એ જગતનું સર્વથા કારણ છે ‘एष. योनि. सर्वस्य’
 (મા૦ ૧-૬) વગેરે શ્રુતિ વાક્યો બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ કહે
 છે તૈત્તિરીય શ્રુતિ તો આગળ દર્શાવી જ છે આથી જગતના કારણ તરીકે
 પરમાત્મા જ છે એવું શ્રુતિ પ્રમાણથી જ મિદ્ધ થાય છે આમ જન્મે
 રીતે એક જ અર્થ મિદ્ધ થાય છે ॥ ૩ ॥

આમ શાસ્ત્રની જ્યના દ્વારા અગર તો શાસ્ત્રની ઉક્તિ દ્વારા પરબ્રહ્મ
 પરમાત્મા છે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે જગતરૂપી મહાન ઘર્થનું
 એકમાત્ર કારણ છે એવું સમન્વય પણ અહીં શકા થાય એવી પરિસ્થિતિ
 છે કારણ પણ અનેક પ્રાણના હોય છે કોઈ નિમિત્ત કારણ હોય, કોઈ
 ઉપાદાન કારણ હોય! કોઈ એકી વખતે જન્મે કારણ પણ હોય! જગત
 એ કાર્ય કથું તો એનું નિમિત્ત કારણ તો બ્રહ્મ હોઈ શકે છે જેમ
 રડાનું નિમિત્ત કારણ કુલાજ હોય, મોનાના આભૂષણનું નિમિત્ત કારણ
 મોની હોય! તેમ ચેતન પરમાત્મા આ જગતનું નિમિત્ત કારણ મલવે!
 પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ કયું? જેમ ઘડો અને ઘરેણાના ઉપાદાન

કારણ અનુક્રમે માટી અને સોનું, તેમ જગતરૂપી કાર્યનું ઉપાદાન કારણ
 યું? ઉપાદાન કારણ પ્રહ્મ નહીં હોઈ શકે! કેમકે ઉપાદાન કારણ તરીકે
 તેનો સ્વીકાર કરતાં અનેક હોયો આવીને ઉભા રહે છે, શુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી અશુદ્ધ
 જગત કેવી રીતે નીપજે? નિર્વિકાર કારણમાંથી સવિકાર કાર્ય કેવી રીતે સંભવે?
 ચેતન કારણમાંથી જડ જગત કેવી રીતે ઉદ્ભવે? અને આ “કેમનો” કોઈ
 કંઠાણે અંત નથી! કાર્યકારણનો નિયમ કંઈક આવું કહે! તો આ જગતનું
 પ્રહ્મ કઈ રીતે કારણ છે? નિમિત્ત કે ઉપાદાન? જવાબ વાળતાં મહુપિ
 વ્યાસ લબ્ય નિર્ણય આપે છે કે:-

તત્ તુ સમન્વયાત્ ॥ ૪ ॥

તુ=તથા તત્=તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જેમ નિમિત્ત તેમ ઉપાદાન કારણ પણ છે
 એમ બાણનું કેમ? હેતુ આપે છે કે સમન્વયાત્=સમસ્ત કામમાં પરિપૂર્ણ રીતે પ્રવૃત્ત
 હોઈને તે ઉપાદાન કારણ છે.

પરમાત્મા આ જગતનું ઉભયવિધ કારણ છે. તે નિમિત્તકારણ પણ
 છે. ઉપાદાનકારણ પણ છે. કુભાર પણ તે જ છે અને માટી પણ તે જ
 છે, એટલું જ નહીં કુભાર અને માટીની વચ્ચે કુંભ કરતાં પહેલાં જરૂરી
 ટીપણી ચક્ર વગેરે સાધનરૂપે પણ તે જ છે! વાત અદ્વર લાગશે. બુદ્ધિને
 પણ યૂગળાવી મારનારી લાગશે. તકને પડકારનારી લાગશે. છતાં એ
 એમ જ છે! માનવ પોતાની રીતે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર જ જ્યાં
 સુધી વિચારશે ત્યાં સુધી તેને આ અજળ જેવી લાગતી વાત, સત્ય છતાં,
 અંતરમાં ઠરનારી નહીં લાગે! લગવાન બે લગવાન જ છે-પરમાત્મા બે
 પરમાત્મા જ છે તો તેને માટે કશું અશક્ય નથી. એની અચિન્ત્ય શક્તિ
 દ્વારા એ જ નિમિત્ત બને છે, એ જ ઉપાદાન બને છે. પોતે જ પોતાને
 પોતાનામાં સર્જે છે-રમે છે, ઉપસહુર છે! જાત જાતમાં જાતને માટે
 અગર તો કશાં જ પ્રયોજન વિના જ એ કાર્ય-કારણ, સાધન-સાધ્ય વગેરે
 રૂપે પ્રકટતો દેખાય છે! અને આવું તો માનવભાષાની શક્તિને લઈને
 લખવું પડે છા! ભાષા એને પૂરી સમજાવવા જ અશક્ત છે! માનવને,
 બુદ્ધિની સીમામાં, અમુક હદ સુધી જ ઈશ્વરીય સ્થિતિ સમજાય છે. આનો
 અર્થ એમ નથી કે આ સત્ય સમજાય એવું જ નથી. પણ અનુભવ
 ભૂમિકાએ જ જે સમજાય તે ભાષા કે બુદ્ધિની ભૂમિકાએ સમજાય
 સમજાય ને પૂરું નહીં જ સમજાય! આથી પરમાત્મા આ જગતનું
 અભિજ્ઞનિમિત્તોપાદાન કારણ છે! પરમાત્મા એવા છે માટે અને
 એવા કહેવામાં આવે છે, એ એવા કેમ છે? માનવબુદ્ધિને આ “કેમ,”

મૂઝવી માટે છે, જ્ઞાને માટે એ મૌની બુદ્ધિમાં પોતાનું આનન્દ્ય નથી ઉતરના દેતો વગેરે પ્રશ્નો નિર્ણય છે; જગત કાર્ય, અને પરમાત્મા તેનું કારણ-આ વિચારબૃમ્હિકા તો તળેટીની વિચારબૃમ્હિકા છે. પરમાત્મા જ છે અને એના મિવાયનું કોઈ હતું નહીં અને હશે નહીં-આવું ઉપનિષદ વાક્યોનું તાત્પર્ય મમાહુતદ્વયને મમન્તગે । પરમાત્મા કેવી રીતે જગતને મર્જે છે-જીવાટે છે-ઉપમંહારે છે-એનું પૃથ્વ રહસ્ય તો તે જ બાલુ. શાસ્ત્ર આપણને જે ઠંકાણે લાવીને મૂકે છે ત્યાં આ કાર્યકારણભાવ વગેરે માપેક્ષનાની ભૂમિ જ પૂરી થઈ જાય છે ! નિરપેક્ષ દૃષ્ટિ જગતના જન્માદિના ખ્યાલોથી અલગાતી નથી. નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ જોતા ઈશ્વર-પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ કે લગવાન મિવાય ત્રણે કાળમા-અરે કાળ અને દેશ-પણ વિચાર વ્યક્ત કરવા પૂરતા જ સ્વીકારાય છે-ખીજુ કશું હોતું જ નથી, માપેક્ષ દૃષ્ટિમા પ્રવેગીએ ત્યારે જગતના જન્મ વગેરેનો વિચાર ઉપચિત થાય છે અને એ વિચાર પરમાત્માને જ અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન તરીકે સમર્પણે નિવૃત્ત થાય છે લગવાન જો કેવળ નિમિત્ત જ હોત તો ! સંકાર્યમા આવેલું ચેતન ન મમન્તત ! કુલાર ઘડામા માક્ષાત્ પ્રવેશ કરી શકતો નથી । ઉપગત કુલાજ અને ઘડો જેમ જુદા છે તેમ જગત અને જગતને મર્જનહાર જુદા કરત । જો જગત અને તેનો સર્જનહાર જુદા હોય તો તમામ વેદાન્ત-શાસ્ત્ર કદચિત્ થાત । કેમકે વેદાન્તશાસ્ત્ર તો ઈશ્વરને જગતથી અલિપ્ત જતાવે છે સર્વ સત્ત્વ રૂદ્ધ બ્રહ્મ-આ બધું માથે જ બ્રહ્મ છે બ્રહ્મવેદ અમૃત પુરસ્તાત્ આ સામે બધું અમૃત બ્રહ્મ જ છે, વગેરે વાક્યો કેવળ ઉપાસના કે બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરવા માટે જ લખાયેલાં માનવા પડતા હોત અને તો તો એમા અર્થવાદ આવી જાય । અને શાસ્ત્રનું ગૌરવ પણ ઘટે અલ્પમત્ત, ઉપનિષદ વાક્યોમા ઠેંગ ઠેંગ ઉપામનાના વિધાનો જોવા મળે છે, પણ ઉપર ટાક્યા તેના વાક્યો તો માક્ષાત્ જગતને જ બ્રહ્મસ્વરૂપ વર્ણવે છે એના વાક્યોનો અર્થ કરવો મુશ્કેલ પડે, જો પરમાત્મા કેવળ નિમિત્ત કારણ જ હોય તો ! ઉપરાત પરમાત્માને કેવળ નિમિત્ત કારણ માનતા તે કોઈક માતમા આસમાનમા, પોતાના ખાગ મહેલમા રહેનારો જ માનવો પડે । આવી અનુચિત માન્યતાએ ડેંગ વર્તાવ્યો છે । ઇતિહાસ એનો માક્ષી છે । ઉપગત લગવાનને કેવળ નિમિત્ત કારણ લેખતા ઉપાદાન કારણ માટે, તેને, તે જગણ ઉપર આધાર રાખવો પડે । ઉપાદાન કારણ તેનું ન હોય, તેની સત્તામા ન હોય-સદા તેના કળબમા ન હોય તો કવચિત્ તેને, તેને માટે સડુ પલ્લુ જોવી પડે । અને એમ થાય તો તેનું અર્થ્ય પ્રતિહત થયેલું ગણાય । ચેતન કયાંયે ઉપાદાન થયેલું જોવામા આવતું નથી-એ

કોઈ ફલીલ નથી ! કેમકે અહીં જે પરમાત્માની ચર્ચા ચાલે છે તે પરમાત્મા સર્વશક્તિ હોઈને કર્તુ અકર્તુ અન્યથાકર્તુ સમર્થ છે ! તેની એ શક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આપવા માટે તો આ સૂત્ર છે. જ્યાં માનવની ગતિ મતિ થઈ જાય, એની બુદ્ધિ લકવામય થઈ જાય, પોતે જ પોતાની બુદ્ધિની જાળમાં ગૂંચવાઈ જાય, “આમ કેમ થઈ શકે” એવી બુદ્ધિની આગ્રહિતામાં સંકોવાઈ જાય, ત્યાં જ તો પ્રભુની પ્રતિભાનો વિજય છે ! જે પરમાત્માની અનન્ત પરસ્પર વિરોધી છતાં અવિરોધીપણે વર્તતી સંપૂર્ણ શક્તિનો સ્વીકાર નહીં કરીએ તો આપણી મતિનો કથંકાર ઠીક થાયમતો નથી. અને કથંકાર આથમ્યા સિવાય પરમાત્મા જ અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ છે એવી નીતરી પ્રતીતિ થતી નથી. કથંકાર રાગદ્વેષ-ઈર્ષ્યા અસૂયાદિ દોષોનો વ્યંજક છે. ચિત્તનો વિશેષક છે. વિશિષ્ટ ચિત્ત સ્થૂલ ધરતુને પણ માપવા અસમર્થ થાય છે, તો સૂક્ષ્મતાની અવધિરૂપ પરમાત્માના વિષયમાં એ જોયાં ખાઈ જાય તો તેમાં સહેજે આશ્ચર્ય નથી. કાર્યના અલુઅલુમાં કારણ વ્યાપેલું હોય છે. જગતનાં અલુઅલુમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા વ્યાપેલો છે. અલુ એનું પૂર્ણસદન છે. આથી પૂર્ણની આ પરિપૂર્ણ રમતને આપણે પૂર્ણપણે સમજીશું તો પૂર્ણના પૂર્ણત્વ વિષે પ્રશ્ન નહીં રહે. ←

કોઈ એમ પૂર્વપક્ષ ન કરે કે આ તો પ્રશ્નને ઉડાવવાની વાત છે ! પ્રશ્નને ઉડાવવાનો અહીં કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. આ રીતે જ આ પ્રશ્નનો જવાબ વાળી શકાય છે. માટે જ એ રીતે એનો જવાબ વાળવામાં આવ્યો છે. પરમાત્માના અનન્ત જ્ઞાનક્રિયારૂપી ઐશ્વર્યનો તો જ આપણને ખ્યાલ આવશે. અજવાળામાં અંધારું કેવી રીતે આવ્યું ? બ્રહ્મમાં આ જગત કેવી રીતે પ્રકટયું વગેરે તમામ પ્રશ્નો પરમાત્માની અચિન્ત્ય પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓનો પૂરો સ્વીકાર કરતાં સ્વયમેવ શાંત પડી જાય છે. સૈવ ભગવતો માયા યત્ નયેન ચિદ્રુષતે ! માયા એટલે લગવાનની કોઈ અચિન્ત્યવિભાવા શક્તિ, જે શક્તિ ઈશ્વરકૃપાથી અનુપ્રાણિત થતાં વિશ્વરૂપે છતી થતી દેખાય. વળી જે સંકલ્પમાત્રથી વિશ્વરૂપે છતી થયેલી છતાં ઢળી જતી દેખાય અને પોતાના સ્વામીના સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય ! બસ. સ્વેચ્છાથી સ્વયં એ બધું બનતું દેખાય. બધું ટળતું દેખાય ! આગળ ઉપર પણ આ વિચારોની છણાવટ આવનારી કોઈને અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી. પરમાત્મા છે. તે જગતનું અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ છે. મર્વજ છે, સર્વશક્તિ છે, આટલું આ સૂત્રોમાં વર્ણવ્યું છે. અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનો સત્વાંશ-મહંશ તેટલો આ ત્રણ સૂત્રોમાં લગવાન વ્યાસભૂએ સચિત અને સિદ્ધ કર્યો છે. ॥ ૪ ॥

સત્ પરમાત્મા જ ચિત્ સ્વરૂપ છે એવું સૂચિત કરતા અને સિદ્ધ કરવાની ભૂમિકા ગ્રંથતા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે -

ઈક્ષતે: નાશબ્દમ્ ॥ ૬ ॥ ૧૫

ઈક્ષતે = શ્રુતિમા રૂપ ધાતુના અર્થનો પ્રયોગ થયેલો હોઈને એટલે કે દક્ષણ પૂર્વક સંપ્રિતની ગ્રંથતા બનાવેલી રોહને નાશબ્દ = ખીજી કોઈપણ અશાસ્ત્રીય કારણ રોઈ શકતું નથી.

મનોહર અને હૃદયગમ એવા આ મગલમય જગતના કાળગુરૂપે પોતાને બહાર કરવાનું-મિદ્ધ કરવાનું ડોને મન ન થાય? એ યશ શક્ય હોય તો કોણ જતો કરે? જગતનું કારણ થવું એટલે સુદરતાની, શિવતાની, સત્યતાની, મગલમયતાની, મર્વજ્ઞતાની, મર્વશક્તિમત્તાની અને અને સર્વતત્ત્વાની અવધિ થવું. પરમાત્મા સિવાયના જેટલા કાળો! જગતને પોતાના કાર્ય તરીકે બહાર કરવા આવે તો બધાય અશબ્દ છે એટલે કે અશાસ્ત્રીય છે. અશાસ્ત્રીય એટલે કે વ્યવસ્થિત અક્કલને ન પોષાય એવા છે. આથી ઇશ્વર સિવાયના તમામ કાળો નકલી છે, અસવી નથી એ બધાય કારણોના નતા છે પ્રકૃતિકારણવાદ યદ્યપિ પ્રકૃતિ અશબ્દ નથી એટલે કે અશાસ્ત્રીય નથી-પણ પરમાત્માને પરત્ર પ્રકૃતિ, પરમાત્માની શક્તિ છે, એ અર્થમા જો પ્રકૃતિશબ્દ હોય તો અહીં તકરાર નથી, પણ પરમાત્માથી ભિન્ન, પરમાત્માને અવગણીને વર્તી શકે એવી કોઈ સ્વતત્ત્વ મર્વશક્તિમયી પ્રકૃતિ નામની ચીજ હોય તો તેનો અહીં વિરોધ છે અને આથી આ વિચારશાસ્ત્રમા એવી સ્વતત્ત્વપણે વર્તતી જડ પ્રકૃતિનો નિરાસર હોવો જ જોઈએ અને પ્રધાનમંડલ પરાજિત થાય તો ખીજા તો સ્વયમેવ પચાયન કરે છે આથી જગતને સ્વતત્ત્વપણે સર્જવાનો દાવો કરતી પ્રકૃતિનો એટલે કે પ્રકૃતિકારણવાદનો અહીં પ્રતિકાર બાજુવો રહે છે એ ત્રિગુણા ભિકા, કેવળ અને સ્વતત્ત્વ પ્રકૃતિ, સર્વત્ર અનુગત હોઈને, જો જગતના કારણ તરીકે પ્રસ્થાપિત થતી હોય તો સૂત્રકાર કહે છે કે એ બગબર નથી, એ અશાસ્ત્રીય છે કેમકે એમ માનવામા શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ હુલાય છે શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ ચેતન વિના જગતનું રચન સંભવિત નથી, એમ સિદ્ધ કરે છે ચેતન હોય તે જડ પાને કામ કરાવે જડના ઉપર ચેતનનો રોપ ચાલે છે, ચેતનના ઉપર જડનો નહીં આથી જડચેતનથી ઉભરતા જગતરૂપી કાર્યમા કાળગુરૂપે તો ચેતન જ હોઈ શકે ચેતનની મીડી મુનસદી હોય તો તે જડને કાયમા રોકે ચેતન સ્વતત્ત્વ છે જડ તેને પરત્ર છે આ સિદ્ધાન્તનું સૂચન કરતા ઈક્ષતે એવો હેતુશબ્દ ભગવાન સૂત્રકાર આગળ કરે છે સૃષ્ટિ પ્રકરણનો અહીં સંબંધ છે

છાદોગ્ય ઉપનિષદમા સદૈવ સોમ્ય ! इदमग्रे आसीद् एकमेवाद्वितीयम्-
 ॥ ૧૫૫ પહેલા હે સૌમ્ય ! મત્ જ હતુ એક અને અદ્વિતીય-એવી
 રૂઆત ૪રી તદૈક્ષત-ચદુ સ્યા પ્રજાયેય इति । તત્ તેજ અસૃજત-તેણે
 વિચાર્યું-ધણે થાઉં-ફાલુ ફૂટુ આમ કહી તેણે તેજ સરળયુ-આવી રીતે
 જન પ્રક્રિયાને જૂ કરી છે આ વાક્યોમા સત્તત્ ઇક્ષણપૂર્વક સુદૃઢ
 રૂબુ છે તેજ પ્રમાણે ખીજે ઠેકાણે ખીજા ઉપનિષદમા આત્મા
 । इद एक एव अग्रे आसीत् । न अन्यत् किञ्चन सिषत् ।
 । ईक्षत लोकान् सृजे इति । આ ૧૫૫ પહેલા એક આત્મ જ હતુ,
 ૧૫૬ ગર્ પચકતુ ન હતુ તેણે વિચાર્યું-હુ લોકોને સરળ
 (તરેય-૧-૧-૧) આમ ઇક્ષણપૂર્વક મૃદિ રચના ફેલી છે વળી પ્રશ્નોપનિષદમા
 યુ સંઈક્ષાચક્રે । સ પ્રાણ અસૃજત-એમ ઇક્ષણપૂર્વક જ મૃદિ દર્શાવી
 આ ઇક્ષણ એટલે મૃદિ માટે ઇશ્વરીય સકંપ । સકંપ એ ચેતનનો
 મ હોય છે, જડનો નહીં । આથી સૃષ્ટિના કારણ તરીકે વર્ણવાયેલુ સત્
 ત્ય ચિત્ રૂપ છે જડરૂપ નથી જડ, સૃષ્ટિ-સકંપ કરી ન શકે આથી
 ણિના કારણરૂપ પરમાત્મા જેમ મત્ છે તેમજ તે ચિત્ રૂપ છે ચિત્
 પેચે જ્ઞાનસ્વરૂપ જે સ્વપ્રકાશ-અન્ય પ્રકાશક અને અનન્ય પ્રકાશ્ય હોય
 ચિત્ ચિત્ રૂપ આ લક્ષણ પરમાત્મામા હોઈને સત્ પરમાત્મા ચિત્ રૂપ
 પરમાત્મા સ્વપ્રકાશ, સર્વપ્રકાશક, અને અનન્યપ્રકાશ્ય છે આથી
 વત રૂપણે પ્રકૃતિ કે તેના જ ફરજ દરૂપી કાગકર્મ-વગેરે રાણો, જગતના
 સત્ત્ર કારણરૂપે સલાવી શકતા નથી ॥ ૬ ॥

ઈક્ષણ-ક્રિયા-પૂર્વક મૃદિ થતી હોઈને, જેનામા ઇક્ષણ મલવતુ ન
 હાય તે સ્વત રૂપણે આ સૃષ્ટિનુ કાણુ થઈ ન શકે એ આગળ સૂત્રમા
 મેદ્ થયુ આ ઇક્ષણ ચેતનનો ધર્મ છે અને આથી મત્ ઇક્ષણ કરતુ
 કાઈને ચેતન છે અર્થાત્ મત્ ચિત્ રૂપ છે એમ નમ્ થયુ પણ
 માટનાથી જ પ્રધાનમ ન હારે એમ નથી એ ખીજી રીતે આકમળ
 આવી શકે છે કેવળ ઇક્ષણ ઉપરથી જ પગપ્રદા પન્માત્મા મૃદિનુ કારણ
 કે એ મિદ્ થઈ જતુ નથી ઇક્ષણ મુખ્યત્વે ચેતનનો જ ધર્મ છે એ
 ખૂન પણ કેટલીક વખત જડમા પણ ચેતન ધર્મની રૂપના રૂવામા
 આવે છે આ ભેખડ પડવા છિટે છે એવુ, પડવાની પણ ઉપર આવેની
 પીની ભેખડ માટે ઝહેવાય છે ! ભેખડ અચેતન છે અચેતન હોઈને
 એને પડવાની ઇચ્છા મલવી શકતી નથી ! છતાં ભેખડમા ચેતનધર્મની
 રૂપના કરવામા આવે છે તેજ મુજબ મત્ ગમ્હનો અર્થ આપણે પ્રકૃતિ
 નઈએ, અને તેનામા ઉપવા- ઇક્ષણ ક્રિયા સમજીએ તો શુ જોટુ નથી

આ ઉપરાંત મુખ્ય છેડીને ગોણુ ઈક્ષણુ શા માટે લેવું-એવો પૂર્વપક્ષ નો વેદાન્ત કરે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે વેદાન્તના વાક્યોએ જ તેવું કયું છે. તત્ તેજઃ દેક્ષત, તાઃ યાપઃ દૈક્ષન્ત વગેરે, ઉપનિષદનાં વચનો પણ તેજ, જળ વગેરે અચેતન પદાર્થોમાં ચેતનનો આરોપ કરીને જ વર્તે છે. તો તમારી વાત તમારે ગળે જ ક્યાં ન ગાંધવી? આવો પૂર્વપક્ષ ઊકતાં આચાર્ય સમાધાન લાણે છે કે:-

ગૌણઃ ચેત્ ન આત્મશબ્દાત્ ॥ ૬ ॥

ચેત્=જ્ઞે, ઈક્ષણુ ગૌણ=ગુણનું એટલે કે પ્રકૃતિનું છે એમ કહેતા હો તો તે અસમજ નથી આત્મશબ્દાત્=કેમકે ત્યાં “આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રકરણમાં “ઈક્ષતિ” ની ક્રિયા ગોણુ નથી કેમકે પ્રકરણમાં “આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ પૂર્વપક્ષીનું કથન ઉચિત નથી. કેવી રીતે? તો ઈક્ષણુક્રિયાનો કર્તા પ્રકરણમાં કોણ છે તે પહેલાં અમલુ લેવું ઘટે. ઈક્ષણુક્રિયાનો કર્તા “સત્” છે. તો એ સત્ શબ્દનો અર્થ શો? પ્રકૃતિ કે પરબ્રહ્મ? જો સત્ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ એવો થતો હોય તો ઈક્ષણુ ગોણુ એટલે કે પ્રકૃતિનું પણ થઈ શકે. પણ સત્ શબ્દનો અર્થ અહીં પરબ્રહ્મ એવો જ ઘટી શકે છે. કેમકે પ્રકરણમાં આત્મ-શબ્દ સત્ ના પર્યાય તરીકે છેવટે શ્રુતિએ અહીં વાપર્યો છે. પ્રકરણનું પર્યાયોચન આ વાતને સ્પષ્ટ કરશે-શ્રુતિ કહે છે-“સદેવ સોમ્ય! इदं ब्रह्म आसीत्” આમ સત્ શબ્દના અર્થરૂપ પરમાત્માને સૃષ્ટિ પહેલાં બતાવી, સૃષ્ટિની પળે “तद् દેક્ષત” તેણે=તે પરબ્રહ્મે ઈક્ષણુ કયું અને ઈક્ષણુ બાદ તત્ તેજઃ અસૃજત વગેરે વાક્યો દ્વારા તેજ, જળ વગેરેનું સર્જન બતાવી, એ સત્ અને તેજ તથા જળ વગેરેને દેવતા શબ્દે નવાળુ શ્રુતિ કહે છે:-સા इदं पश्यत-इन्त । इमाः तिस्रो देवताः अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि-તેણે આ વિચાર્યું. ઓહો! આ ત્રણ દેવતાઓ છે આ જીવરૂપી આત્મા વડે તેમનામાં પ્રવેશી નામરૂપનું હું વ્યાકરણ કરું-આ શ્રુતિમાં સત્ નો જીવાત્મ સ્વરૂપે અનુપ્રવેશ બતાવ્યો છે. હવે જો આ ઠંકાણે સત્ નો અર્થ પ્રકૃતિ એવો લેવા જઈએ તો દેવતા શબ્દ પણ પ્રકૃતિનો જ વાચક હરશે. અને તેમ જો થાય તો પછી જીવેન આત્મના શબ્દ દ્વારા પણ પ્રકૃતિ જ સ્વીકારવી પડે. પણ જીવનો અર્થ પ્રકૃતિ એવો કદી થઈ શકે નહીં. જીવ તો શરીરનો અધ્યક્ષ-પ્રાણનો ધાત્રણુ કરનાર! જીવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને પ્રસિદ્ધિ આ જ અર્થની દ્યોતક છે. આમ સત્નો અર્થ જો ત્રિગુણાત્મિકા જડ પ્રકૃતિ એવો ગોણી વૃત્તિથી

સ્વીકારવામાં આવે તો ખીજી પણ એક આપત્તિનો સામનો કરવો પડે!
આત્મા શબ્દનો અર્થ શો? આત્મા એટલે સ્વરૂપ! એ આત્મા અચેતન
એવી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કેવી રીતે થઈ શકે? અચેતન પ્રકૃતિનું ચેતન
જીવાત્મા સ્વરૂપ સંભવી શકતું નથી. સત્ શબ્દનો પરબ્રહ્મ એવો અર્થ
લેતાં આ મૂંઝવણ આવતી જ નથી, કેમકે શિવ બીજો જ જીવસ્વરૂપ થાય
છે? “તત્ત્વમસિ શ્વેતકેનો” એ મહાવાક્યમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જીવસ્વરૂપે
છે એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આથી આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો
હોઈને ધક્ષિણ ગૌણ એટલે પ્રકૃતિનું નથી પણ પરમાત્માનું જ છે એ સિદ્ધ
છે. ઉપચાર કે આરોપને માટે અહીં-આ પ્રકરણમાં અવકાશ જ નથી.
આથી જ સત્ છે તે જ ચિત્ છે, આમ સત્ પરમાત્મા ચિત્સ્વરૂપ પણ
છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

“આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ પ્રકૃતિની ધક્ષિણ ક્રિયા હોઈ શકતી નથી
એમ સિદ્ધ કરનારો નીવડયો. પણ એટલાથી જ પૂર્વપક્ષી હુડી બંધ એમ
નથી. પૂર્વપક્ષી કહે છે-ભલા! આત્મા શબ્દના તો અનેક અર્થો થાય છે.
શરીર, મન, મતિ વગેરે અનેક જડ પદાર્થોનો પણ વાગ્યક આત્મા શબ્દ
જોવામાં આવ્યો છે. “ભૂતાત્મા” “ઇન્દ્રિયાત્મા” એવા પ્રયોગો પણ જોવામાં
આવે છે, ઉપરાંત કોઈકના ઉપર કોઈનો ખૂબ ઉપકાર હોય તો તે તેને માટે
“આ મારો આત્મા છે” એવો શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. પ્રકૃતિ પણ પુરુષ
ઉપર ભોગ અને અપવર્ગ દ્વારા ભારે ઉપકાર કરે છે, અને આથી અચેતન
છતાં પ્રકૃતિને માટે આત્મ શબ્દ ન વપરાય એવું કંઈ જ નથી. અને આથી
આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ હોવા છતાં અહીં પ્રકૃતિનું જ ધક્ષિણ છે અને આથી
પ્રકૃતિ જ જગતની સર્જનહાર છે, એમ માનવામાં કોઈ આપત્તિ નથી.
શંકાનું નિવારણ કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર લખે છે:-

તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

તન્નિષ્ઠસ્ય=તે સત્ પરમાત્મામાં નિષ્ઠાવાળાનો મોક્ષોપદેશાત્=મોક્ષ થાય છે એવો
ઉપદેશ જોવામાં આવતો હોઈને પ્રકૃતિ જગતનું કારણ થઈ શકતી નથી.

એક શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે એ ન્યાય નથી. પ્રત્યેક શબ્દનો
મુખ્ય અર્થ તો એક જ હોય છે. અને આથી તેના બીજા અમુખ્ય અર્થો
પણ ભલે થતા. પણ જ્યાં મુખ્ય અર્થ લેવાનો હોય ત્યાં અમુખ્ય અર્થનું
અહુણ શાસ્ત્રીય કે મુસંગત નથી. આત્મા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ચેતન
સ્વરૂપ જ છે. એના સંબંધે પછી બીજા પદાર્થોને માટે એ વપરાતો હોય
તો તેમાં એનો શંક નથી. અહીં વપરાયેલો આત્મ શબ્દ ગોણું અર્થમાં

લેતા જતાં મોટાં મંકટો ઉપરિથત થાય છે. અને આથી એ ગોળુ અર્થમાં લઈ ગકાય એમ નથી આત્મા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ સ્વરૂપ થાય છે. નો એ અર્થ હોડીને ગોળુ કે અમુખ્ય અર્થનો સ્વીકાર કરીએ તો તત્ત્વમસિ જેવાં વાક્યોનાં શો અર્થ થાય ? ધારા કે આત્મા શબ્દ પ્રકૃતિના અર્થમાં સ્વીકાર્યો તો ઉદાહર નામના પિતા પોતાના સ્વેતકેતુ નામના પુત્રને ઉપદેશ આપનાં કહેશે કે તત્ત્વ ત્વં અસિ-હે ખેટા સ્વેતકેતુ ! તે તું છે. તત્ત્વ એટલે પ્રકરણના આવેલો આત્મા. સત્ત્વ અને આત્મા એટલે જડ પ્રકૃતિ ! તો સ્વેતકેતુ, સ્વરૂપે, જડ પ્રકૃતિ છે ! ! નો આવો અર્થ થાય, તો એના કળા ખીજું મોટું મંકટ કયું ? કેમકે એ તો ચેતનને તું અચેતન છે એમ કહેવા બગબગ થાય અને એમ કહે તો કહેનાજ વિપરીતવાદી કરે ! કહેનાર છે શાસ્ત્ર ! શાસ્ત્રજ નો વિપરીતનો ઉપદેશ આપે તો પછી જનનામાં અવિશ્વાસ પેદા થાય. અને અવિશ્વાસ પેદા થાય એ ઘડીબાર ભૂલી જઈએ તો પણ ચેતન સ્વરૂપે અચેતન કેમ કરીને થઈ શકે ? આમ આત્માનો અર્થ પ્રકૃતિ લેતા અર્થનો અનર્થ જ થાય ! ઉપરાત આત્મામાં નિઃક કેળવે તેનો મોક્ષ થાય છે એવું આત્મનિષ્ઠાતુ કૃષ્ણ જતાવ છે મુમુક્ષુ છે સ્વેતકેતુ તત્ત્વમસિ વાક્ય દ્વારા તેને સ્વરૂપની યોગ્ય આપી, તેમાં-સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા નૂચવી, પિતા ઉદાહર મહર્ષિ જણાવે છે કે ખેટા ! તસ્ય તાવદેવ ચિરં ધારત્ ન વિમોક્ષયે, અથ સંપત્સ્યે-તેને તેટલો જ વિલખ છે ન્યા મુધી એ ગરીબાથી છટો નથી ત્યારણાદ તે સપત્ત થાય છે. (છાંં ૬-૧૪-૨) નો આત્મ શબ્દનો અમુખ્ય અર્થ સ્વીકારીએ એટલે કે એને પ્રકૃતિનો વાચક માનીએ તો પ્રકૃતિનિષ્ઠ જીવ મુક્ત થાય છે એવો જ એનો અર્થ આવે ! અને પ્રકૃતિનિષ્ઠા જ નો મોક્ષ છે તો તો આપણે જાણાય મુક્તાત્માઓ જ હીએ ! પછી મુક્તિને માટે શાસ્ત્રશ્રવણ કે ઈતર પ્રવૃત્તિઓની જરૂર જ ન રહે ! અને જાપ દીકરને “ તુ જડ છે, જડમાં તુ નિષ્ઠાવાળો થા-તાજે મોક્ષ થશે ” એવો ઉપદેશ આપે એ સભવે ખરૂં ? આથી આવો અદ્વર અર્થ અહીં અઘટિત છે આત્મનિષ્ઠાતુ કૃષ્ણ છે ! મદ્દામુક્તિ, આથી સત્ત્વ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે આત્મ શબ્દ મુખ્ય અર્થમાં જ અહીં ઘડી ગકે છે પશ્ચિમમાં એ પ્રકૃતિવાચક થઈ શકતો નથી ! મુખ્યાર્થ જ ન્યા થઈ શકે અને અમુખ્ય ન્યા ન મળવે ત્યા મુખ્યાર્થનો જ જાણ કરવો અને અમુખ્યને જ-પડી રાખવો એ તો દુગમઝ લેખાય આથી પરમાત્મા જ સત્ત્વ જ ચિત્ત છે ॥ ૭ ॥

સત્ત્વ શબ્દનું વાચ્ય પ્રકૃતિ કે પ્રધાન નથી એ જાણતમાં ખીજે હેતુ આપતા લગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે -

દેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:-દેયત્વ=દેવતાને માટે નિર્દેશ ન હોવાથી ચ=પણ અહીં સત્=આત્મા શબ્દ, પ્રકૃતિ કે પ્રધાનનો વાચક નથી.

“સ આત્મા તત્ ત્વં અસિ”- “તે આત્મા છે; તું તે છે” આ વાક્યમાં આત્મા શબ્દનો શો અર્થ કરવો એ અહીં વિચારનો વિષય છે. સત્ કહો કે આત્મા કહો-એ શબ્દ પ્રકૃતિનો પણ વાચક હોઈ શકે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષનું માનવું ધરાવતું નથી, એમ ઉત્તરપક્ષનું કથન છે. પણ શાસ્ત્ર હું મેંશાં પ્રમાણપૂર્વક વિચાર કરે છે. કહેવા માત્રથી એમાં કશું સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. આપણે જે કહેવા માંગતા હોઈએ તેને પ્રમાણથી સમર્થિત કરવું રહે. તો અહીં આત્મા કે સત્ શબ્દ શાને પ્રકૃતિનો વાચક હોઈ શકતો નથી, એ બતાવવું રહે છે. દેયત્વઅવચનાત્ એ સૂત્ર એમાં હેતુ બતાવે છે. જે આત્મા શબ્દ પ્રકૃતિનો વાચક હોત તો તે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન એ જ આત્માનું જ્ઞાન કરત. પણ એમ થાય તો જોડું શું? એમાં જોડું એ કે એમ માનતાં ચેતનને જડ બનવાનું અકલ્પ્ય લાગ્ય આવીને ઉભે! જેવેતકેતુ, ચેતન-“તું તે છે” અર્થાત્ તું ચેતન જેવેતકેતુ, જડ પ્રકૃતિરૂપ છે એમ કહેવું-માનવું-મનાવવું એ તો અઘ્ઘલની બહારની વાત! તેમાંય પુત્રને પિતા ઉપદેશે છે એ બૂલવું ન ઘટે! બાપ બેટાને તું “જડનિષ્ઠ” થા એમ ઉપદેશે જ કેવી રીતે? ઉપરાંત આત્માનો અર્થ જે પ્રકૃતિ હોત તો પિતા તેના ત્યાગને માટે સૂચના આપત! કેમકે જડ થવું એ ચેતનને ઉપદેશ ન હોઈ શકે! પ્રકૃતિરૂપ આત્માના ત્યાગ માટે એવું અહીં કોઈ કથન નથી! છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આ છઠ્ઠા પ્રપાઠકની સમાપ્તિ જ સદેકરસ આત્માની જ્ઞાનનિષ્ઠામાં છે.

ઉપરાંત એક ખીણ પણ આપત્તિ આવી પડે એમ છે. ધારે કે અહીં સત્ શબ્દ પ્રકૃતિનો વાચક હોય અને હેયતા માટે પણ કથન હોત તો પણ પ્રતિજ્ઞાનો વિરોધ આવીને ઉભો રહેત. અહીં પ્રતિજ્ઞા છે-કારણનાં વિજ્ઞાને સર્વતું વિજ્ઞાન અહીં પ્રતિજ્ઞાત છે. એટલે કે એકને બાણવાથી બાકીનું બધું જણાઈ જાય છે એ ઋષિની કે શાસ્ત્રની પ્રતિજ્ઞા છે. સંવાદની શરૂઆતનું આ વાક્ય છે-ઉત તમાદેશં અપ્રાક્ષ્યઃ येन अयुतं श्रुतं भवति, अमृतं मृतं अविज्ञातं विज्ञातं इति । कथं भगवः स आदेशो भवति इति । यथा सोम्य ! एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृष्टमयं विज्ञातं स्याद्, वाचारभणं विकारो नामधेयं मृत्तिका इत्येव सत्यं, एवं सोम्य । स आदेशो भवति । “પણ તેં તે આદેશ પૂછ્યો છે ખરે

જેનાથી ન માલજોતુ સભાગાય, ન વિચારેતુ વિચારાય, ન જાણેતુ જણાય ! ભગવન્ ! તે આદેશ તે વળી કેવો ?-કયો ? તો હે મૌમ્ય ! એક માટીના ગોળાને જાણી લેવાવી જેટલું મધુમય તેનું બધું જણાય-કાર્ય=વિહાર તો વાણીનો આગભાત્ર છે-નામમાત્ર છે-મૃત્તિકા જ કેવળ સત્ય છે એવો હે મૌમ્ય ! તે આદેશ છે (છાંદ ૬-૧-૧-૩) જે અહીં આત્મા કે મત્ શબ્દનો અર્થ આપણે પ્રધાન કે પ્રકૃતિ એવો લઈએ તો પ્રકૃતિનું વિજ્ઞાન તો જરૂર થાય-પણ પ્રકૃતિને જાણવાથી પુરૂષ કેવી રીતે જણાય ? પુરૂષ કઈ પ્રકૃતિનો વિહાર નથી પ્રકૃતિને જાણવાથી પ્રકૃતિનું જે કઈ હોય તે જણાય ! પ્રકૃતિના જ્ઞેયમા ન આવતું હોય તે કેવી રીતે જણાય ! અને આત્મા પ્રાકૃતિક નથી તેનાથી, ચેતન હોઈને, ભિન્ન છે અને એમ જ છે તો પછી એકના વિજ્ઞાને અર્વતું વિજ્ઞાન થાય-એ, પ્રતિજ્ઞા પીડાય જ આથી અહીં મત્ કે આત્મા શબ્દ પ્રકૃતિનો નહીં પણ પુરુષનો જ વાચક છે ॥ ૮ ॥

ઉપરાત પણ એક હેતુ છે જે મત્ શબ્દને પ્રકૃતિનો વાચક બનના દે તેમ નથી તેનો ઉદ્દેશ કળતા ભગવાન મૂત્રકાગ્ ભણે છે કે -

સ્વાપ્નયાન્ ॥ ૯ ॥

સ્વાપ્નયાન્-પોતાનામા વિનિન થયેનો બના ના હોવાથી પણ અહીં સત્ રા દ પ્રકૃતિનો વાચક નથી પણ આત્મા-ચેતન આત્માનો જ વાચક છે

છાદોગ્ય ઉપનિષતનું આ વાક્ય અહીં વિચારનો વિષય બન્યું છે “યત્ પતન્ પુરુષ સ્વપિતિ નામ સતા સોમ્ય” તદ્વા સપ્તો ભવતિ- જે અવસ્થામા આ પુરુષ સ્વપિતિ નામનો થાય છે હે મૌમ્ય ! ત્યારે તે મત્ની માથે મપત્ત થાય છે સ્વયંલીન થાય છે તેથી એને ‘સ્વપિતિ’ કહે છે કેમકે તે વળતે તે લીન થઈ જાય છે (છાંદ ૬-૮-૩) આ શ્રુતિમા મૂળ ઠારણતું જ પ્રસ્થળ છે એ કારણે અહીં સત્ શબ્દ દ્વારા બતાવ્યું છે ઉપલી શ્રુતિમા આત્માના ‘સ્વપિતિ’ એના લો પ્રસિદ્ધ નામનું નિર્વચન કરવામા આવ્યું છે અર્થાત્ આત્મા ‘સ્વપિતિ’ નામે ઓળખાય છે કેમ ? તો તેની અહીં વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે સ્વ શબ્દ અહીં આત્માનો વાચક છે એ આત્મા, પ્રકૃત પરમાત્મામા-જેનો મત્ શબ્દ એ વાચક છે-લીન થાય છે અર્થાત્ જાગૃત અને મન અવસ્થાઓનો ત્યાગ કરીને નિદ્રાવસ્થામા આપણે આત્મા કયા સરકી જાય છે ? પરમાત્મામા લીન થાય છે માત્માનું પરમાત્મામા નિદ્રાવસ્થામા જાણે ક્ષિતીકરણ અહીં દર્શાવ્યું નિ છે કનચિત્ શબ્દોનું ભારનાય નિર્વચન કરનાનો શ્રુતિને ગોખ

લેવામા આવે છે. અહીં પણ વ્યુત્પત્તિ બતાવના એક મહાન મિદાન્તનો ઉલ્લેખ કરી લખ્ય છે સ્વપિત્તિ નામનુ નિર્વચન કરી, એટલે કે સ્વ અર્પિતો મયતિ इति स्वपिત્ति.—એ સ્વરૂપમા લીન થાય છે તે સ્વપિત્તિ એવો અર્થ કરી, સુપુત્તિમા આત્માનુ પરમાત્મામા લાનુ વિલીનીકરણ શ્રુતિ બતાવે છે અને આત્મા ચેતન છે અને એવા ચેતન આત્મા અચેતન પ્રધાનને “સ્વરૂપ” તરીકે ટેવી રીતે સ્વીકારી શકે? પ્રધાન આત્મીય હોઈને જો “સ્વ” શબ્દથી અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એમ માનીએ તોપણ છટકે નથી તેમકે ચેતન અચેતનમા વિલીન થાય છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે ઉપનિષદ આત્મા ઉદ્ધમા પરમાત્મામા લીન થઈ લખ્ય છે એવું સ્પષ્ટ વિધાન ખીજી શ્રુતિમાં લેવામા આવે છે પ્રાણેન આ મના સપરિવ્યક્ત ન ઘણ કિંચન વેદ નાન્તરમ્—પ્રાણ આત્મા વડે આવિગિતુ થયેવ હોઈને જાણ કે આશ્ચર્યનક કશું બાણતો નથી (પૃ૦ ૪-૩-૨૬) આ શ્રુતિ આત્માનુ પરમાત્મામા વિલીનીકરણ દર્શાવે છે આથી મત્ ગણક પ્રધાનનો વાચક નથી

ઉપરાંત પ્રધાન જગતનુ કારણ નથી એમ બતાવના ખીન્ન એક હેતુનો ઉલ્લેખ કરે છે કે —

ગતિસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

ગતિ=ગતિની સમાનતા હોવાથી પણ પ્રધાન જગતનુ કારણ નથી

ચેતન પરમાત્મા જ જગતનુ કારણ છે એ માધ્ય છે પ્રકૃતિ કે ખીજી હોઈ કારણ જગતનો જન્મહિ કરી શકે એમ નથી એમ ન્યાયપૂર્વક અને પ્રમાણપૂર્વક મિદ્ધ કરવાનુ છે આ સૂત્રમા એ માટે એક વધારાનો હેતુ સૂચકાર આવે છે સમગ્ર વેદાન્ત શાસ્ત્ર ચેતનને જ જગતકારણ તરીકે જણાવે છે ખીજા શાસ્ત્રોમા તો કવચિત્ ચેતન તો કવચિત્ અચેતન તો કવચિત્ વળી ખીજી હોઈ જોગ જ કારણ તરીકે વર્ણવવામા આવે છે આમ ખીજા શાસ્ત્રોમા કારણ પરત્વે એકવાક્યતા નથી ઉપનિષદો આ બાબતમા એકવાક્યતા ધરાવે છે તમામ ઉપનિષદવાક્યો ચેતન જ જગતનુ કારણ છે એ બતાવવામા એકરૂપ છે આ “ગતિ સામાન્ય” એ જાહેર મોટો હેતુ છે ગતિ એટલે કારણને લગતુ જ્ઞાન સામાન્ય એટલે સર્વવ્યાપક એટલે કે ઉપનિષદોના તમામ ઉત્પત્તિ વગેરેને લગતા વાક્યોમા એકરૂપતા છે—કારણની બાબતમા જેમ કે—તસ્માદ્ ઘા ઇતસ્માત્ આત્મન. આવાશ. સમૂત (તૈ૦ ૨-૧) આત્મત ઇવ દ્વ સર્વમ્ (લા૦ ૭-૨૬-૧) આત્મન. ઇવ. પ્રાણો જાયતે (પ્ર૦ ૩-૩) યથા અગ્ને. જ્વલત. સર્વા દિશો વિસ્ફુલિંગા.

ત્રિપ્રતિષ્ઠેરન્ નયં એવ એતસ્માત્ આત્મનઃ સર્વેપ્રાણાઃ યથા વાયતનં
ત્રિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવા. દેવેભ્યો લોકા. તે આ આત્મામાથી આકાશ
જન્મે છે. (તં ૦ ૨ ૧) આત્મામાથી જ આ બધું પેદા થાય છે
(છાં ૦ ૭-૨૬-૧) આત્મામાથી આ પ્રાણુ જન્મે છે. (પ્ર૦-૩-૩) જેમ
પ્રત્યવિત અગ્નિમાથી એ દિગ્ગાઓમા વિન્દુવિગો દેસાય છે તે જ પ્રમાણે
આ આત્મામાથી તમામ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના સ્થાન અનુમાર દેસાય છે
પ્રાણોમાથી દેવો અને દેવોમાથી લોકો દેસાય છે (કૌં ૦-૩-૩) આ બધાય
વાક્યો આત્માને જ કાળુ તરીકે સ્થાપિત કરનારા છે અને આત્મા તો ચેતન
છે આથી સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ પરમાત્મા જ જગતનુ કાળુ છે ॥ ૧૦ ॥

ઉપરાત સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ બ્રહ્મ જ જગતનુ કાળુ છે એમ
અવ્યયં અવ્યયો દ્યુતિ કહે છે કે -

શ્રુતત્વાચ્ય ॥ ૧૧ ॥

શ્રુતત્વાત્=શ્રુતિમા કથન પેવાથી ચ=પણ ૫ શબ્દ પગમેશ્વ જ જગતનુ કાળુ
છે-એ સિવાનુ બીજુ નહીં એમ મિદ્ થાય છે

સ કારણં કરણાધિપાધિપઃ ન ચાસ્ય કશ્ચિત્ જનિતા ન ચાધિપઃ
તે ડગ્લાધિપ-જીવોનો પાત છે એનો કોઈ જનક નથી સ્વામી નથી
(સ્વેં ૦ ૬-૧) સ ત્રિશ્વરુત્ત તે વિશ્વકર્તા છે (સ્વેં ૦ ૬-૧૬) અત સમુદ્રા
નિરયશ્ચ સર્વે-એમાથી એ સમુદ્રો અને સૌ પર્વતો જન્મે છે (મું ૦ ૨-૧-૧)
સઃ હંદ્રાચ્ચત્રે-તેણે વિચાર્યું (પ્ર૦ ૬-૩) વગેરે વાક્યો સાક્ષાત્ પરમાત્માને
જગત્ કાળુ તરીકે વર્ણવે છે આથી સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ પરબ્રહ્મ
પરમાત્મા જ જગતનુ કાળુ છે અચેતન પ્રધાન કે બીજુ કોઈ કાળુ
સલવી શકતુ નથી એ સિદ્ધ છે ॥ ૧૧ ॥

આમ આટલા સૂત્રોમા જાણવા યોગ્ય પરમાત્મા સત્ અને ચિતરૂપ
છે એમ મિદ્ કરવાનો આચાર્ય પ્રયત્ન કર્યો જે પરમાત્મા સત્ છે, અને
ચિત્ છે તે જ પરમાત્મા સ્વરૂપે આનન્દમય છે, એમ સિદ્ધ થાય તો
પરમાત્મા જ જિજ્ઞાસ્ય=એકમાત્ર જાણવા જેવો છે એમ અતરને નિશ્ચય
થાય તો જીવાત્મા પરમાત્માને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે આનન્દની તો જીવને
જોટ છે એ આનન્દની તો શોધમા છે ત્યારે એને રસમય આનન્દનો
અમુદ્ર સ્વાધીન છે એમ સમજાશે ત્યારે એ કાંઈ મારવાતુ છોડીને સ્વરૂપમા
ઉતરશે અને સ્વરૂપભૂત બ્રહ્માનન્દમા ફળકી મારી સદાને માટે કૃતાર્થ
થશે આથી છે, એવો સર્વજ્ઞ પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે, એ શોધને સિદ્ધ
કરતા ભગવાન સૂત્રકાર લખે છે કે -

આનન્દમયોઽધ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

અધ્યાસાત્=શ્રુતિઓમા આનન્દ શબ્દ વારંવાર પરસ્પર પરમાત્માને માટે વપરાતો છે. તે પરમાત્મા પશ્ચાત્ આનન્દમય=આનન્દ સ્વરૂપ છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમા અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનન્દમય આત્માનું વર્ણન આવે છે. ત્યાં અન્નમયનો પ્રાણમય, પ્રાણમયનો મનોમય, મનોમયનો વિજ્ઞાનમય અને વિજ્ઞાનમય આત્માનો આનન્દમય આત્મા અંતરાત્મા તરીકે બતાવ્યો છે. પણ આનન્દમયનો કોઈ બીજો અંતરાત્મા બતાવ્યો નથી એટલું જ નહીં પણ તે આનન્દમયમાથી જ મગસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બતાવ્યાં છે આનન્દમયનો મહિમા વર્ણવતા તેને બાળુવાનું રૂપ દર્શાવી ત્યાં જ બ્રહ્માનન્દવત્ત્વીની પ્રમાણિત કરી છે. તો અહીં શકા એ છે કે આનન્દમય શબ્દનું વાચ્ય કોણ છે? એનો અર્થ શો છે? બ્રહ્મવિદ્ બાળ્નોતિ પરં મા બતાવેલા પરબ્રહ્મ પગ્માત્મા એનો વાચ્ય છે? કે પછી જીવાત્માને માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ છે કે જીવાત્માથી પણ બુદ્ધ કોઈ બીજા જ પદાર્થનો અહીં નિર્દેશ છે? પૂર્વપક્ષ કહે છે કે જીવાત્માનો અહીં નિર્દેશ છે પરમાત્માનો જ અહીં ઉલ્લેખ છે એ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે તો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત થાય તે પહેલાં પૂર્વપક્ષને મહાત કબ્બો રહ્યો.

તો જીવાત્મા જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એ કેવી રીતે માનવું? તો એનાં કારણો છે સૌથી પહેલું કાળુ એ છે કે અહીં પ્રકરણમા “શરીરાન્તરાત્મા” તરીકે પ્રયોગ જોવામા આવે છે બ્રહ્મવિદ્ બાળ્નોતિ પરમ્ એવી અહીં બ્રહ્મથી શરૂઆત થાય છે પ્રકરણમ્થ બ્રહ્મામાથી આકાશ વગેરેના ઉત્પત્તિ ક્રમે પુરુષની એટલે કે પુરુષના શરીરની ઉત્પત્તિ બતાવે છે તેની અન્નમય-પ્રાણમય-મનોમય-વિજ્ઞાનમય-વગેરેને ઉત્તરોત્તર બતાવે છે અને ત્યારબાદ તસ્માદ્ વા ઇતસ્માદ્ વિજ્ઞાનમયાદ્ અન્ય. અન્તર આત્મા આનન્દમય—આ વિજ્ઞાનમયથી અન્ય અદર બીજો આત્મા આનન્દમય છે આ શબ્દોમા વિજ્ઞાનમયના અંતરાત્મા તરીકે આનન્દમયનો ઉપદેશ છે અહીં બતાવેલા આત્મા જો બ્રહ્મ હોય તો તેનો “શરીરાન્તરાત્મા” તરીકે ઉલ્લેખ ઉચિત નથી કેમકે બ્રહ્મ તો વિશ્વાન્તરાત્મા છે વિશ્વાન્તરાત્માનો શરીરાન્તરાત્મા તરીકે ઉલ્લેખ સત્યથી વેગળો છે અને જીવાત્મા તો શરીરાન્તરાત્મા તરીકે પ્રત્યક્ષ જ છે આથી અહીં આનન્દમય શરીરગદ્યલ જીવાત્માનો જ વાચક છે.

ઉપનન અહીં આનન્દમય આત્માનો “શરીરવાળા” તરીકે ઉપદેશ જોવામા આવે છે શ્રુતિનું જ વચન છે કે—તસ્ય ઇવ ઇવ શરીરઃ આત્મા

યઃ પૂર્વસ્ય તેનો આ શારીર આત્મા છે જે પૂર્વ શરીરનો છે. (તૈં ૨-૬) શરીરનો સંબંધ હોય તો જ શારીર તરીકે ઉલ્લેખ થાય ને? પરમાત્માનો તો શરીર સંબંધ ઘટે નહીં. સઃ પર્યગાત્ શુક્રમ્ ઇકાદ્યં અવગમ્-સર્વવ્યાપી છે-શુક્ર-અકાય-અને અવગમ (પ્રજુ ૦ ૪૦-૮) ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિદ્યતે-તેનું કાર્ય અને કરણ હોતું નથી. (ખે ૦ ૬-૮) વગેરે શ્રુતિસમૂહ પરમાત્માના શરીર સંબંધનો પ્રતિષેધ કરે છે. કદાચ પરમાત્માને પણ શરીર છે જ એમ માનીએ તો એ નિસ્તાર નથી. કેમકે શરીરી હોય તેને તે શરીરનો સંસ્પર્શ થયા વિના ન રહે. શ્રુતિ કહે છે:- આત્મો હૃદયે સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યામ્ । ન હૃદયે સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોઃ અપહત્તિઃ અસ્તિ-શરીરલિમાની પ્રિયાપ્રિયની ચૂડમાં અપડાયેલ છે કેમકે નિશ્ચય શરીરલિમાની જીવને પ્રિયાઅપ્રિયમાંથી છટકારો નથી. (હા ૦ ૮-૧૨-૬) આમ શરીરવાળાને પ્રિયાપ્રિયનો સંસ્પર્શ અનિવાર્ય, અને પ્રિયાપ્રિયનો સંસ્પર્શ ધર્માધર્મમાંથી જ નીપજે એ તો સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત! અને એ ધર્માધર્મ=પુણ્યપુણ્ય પરમાત્માને અડી ન શકે. શ્રુતિ જ કહે છે:-અન્યત્રધર્માત્ શન્યત્ર અધર્માત્ અન્યત્ર અસ્માત્ ફતરહતાત્-ધર્મ અને અધર્મથી ભિન્ન છે-કાર્ય કારણથી જે ભિન્ન છે. (કઠ ૦ ૨-૧૪) શ્રુતિનો જ જે આ નિર્ણય છે તો પછી પરમાત્માને પાપપુણ્ય ન જ સંભવે. જીવાત્માને શરીરનો અને પ્રિયાપ્રિયનો સંસ્પર્શ હોય છે એ તો પ્રત્યક્ષ જ છે. આથી અહીં જીવાત્માને જ આનન્દમય જાણવા ઘટે.

વળી “આનન્દમય” ને ઉદ્દેશીને અવયવોની કલ્પના પણ શ્રુતિએ જ કરી છે. શ્રુતિ કહે છે:-તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ મોદઃ દક્ષિણઃ પક્ષઃ પ્રમોદઃ ઉત્તરઃ પક્ષઃ આનાદઃ આત્મા વ્રહ્મપુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તેનું પ્રિય જ માથું છે. મોદ જમણું પડખું છે-પાંખ છે, પ્રમોદ, ડાણુ પડખું-પાંખ છે. આનન્દ આત્મા છે. બ્રહ્મ તેનું પૃથકું-એ-પ્રતિષ્ઠા છે. (તૈં ૦ ૨-૫) તો જે અહીં આનન્દમય શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક હોય તો તેના અવયવો સંભવે નહીં. કેમકે પરમાત્મા તો નિરવયવ-અવયવશૂન્ય છે. શ્રુતિ જ બતાવે છે:-દિવ્યો હિ અમૃતઃ પુરુષઃ અમૃતઃ અને દિવ્ય છે નિશ્ચય પુરુષ. (મું ૦ ૨-૧-૨) તતસ્તુ તં પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ત્યારબાદ ધ્યાન ધરતો પુરુષ તે નિષ્કલનું દર્શન કરે છે. (મું ૦ ૩-૧-૮) અસ્થૂલં અનણુ ન તો સ્થૂલ-ન તો અણુ. (વૃં ૦ ૩-૮-૮) નિષ્કલં નિષ્કિંચં શાન્તં-નિષ્કલ, નિષ્કિંચ શાન્તને (ખે ૦ ૬-૧૮) આમ બ્રહ્મ નિરવયવ છે. વળી મનગમતી ચીજનાં દર્શન થતો આનન્દ તે પ્રિય કહેવાય, તેવી વસ્તુના લાભે થતો આનન્દ તે મોદ કહેવાય!

તેવી વસ્તુના ઉપભોગે થતુ મુખ તે પ્રમોદ કહેનાય ! આમ પ્રિય વગેરે ખાસ મુખના નામમાત્ર છે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તો નિત્યાનન્દરૂપ છે તેના પ્રિય વગેરે અન્યવા હોય એવી કંપના દુર્ઘટ છે જનાત્માને મળતુ મુખ તો જન્ય છે એ જન્યમુખના આશ્રય તરીકે મતક વગેરેની જગ્યાએ પ્રિયાન્નિ અન્યવોની કંપના ધરી શકે આથી પણ અહીં જનાત્મા જ આનન્દ શબ્દનો વાચ્ય હોય એ વધારે યોગ્ય છે

ઉપનત અહીં વ્રહ્મ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા (તેં ૨-૬) એવુ શ્રુતિવચન છે પ્રહ્લને આનન્દમયના પુચ્છ તરીકે વર્ણવ્યુ છે આનન્દમય આત્મા ને પ્રહ્લ હોય તો તેનુ પુચ્છ તરીકે વર્ણન અગોચ્ય છે પુચ્છ એટલે પ્રતિષ્ઠા-આધાર બંને જ બંધનો આધાર છે એમ કહેવુ ધરાગર નથી આધાર હોય તે આધેય કેવી રીતે થાય ? અગર તો એથી ઉવટુ પણ કેમ સંભવે ? જાને બે એક જ હોય-અધાર અને આધેય, તો પછી આધાર આધેય મળધ જ ન સંભવે ! આથી ઉવટુ ને આનન્દમય શબ્દ દ્વારા અહીં જનાત્માનો જ ઉત્તેજ છે એમ નક્કી કરીએ તો જનાત્માના આધાર તરીકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હોય એ અજુગતુ નથી ઉવટુ એ જ યોગ્ય કે કેમકે પરમાત્મા વિશ્વાધાર હોઈને જવાબાર જાને એમા કશુ જ ખોટુ નથી ! આથી અહીં “આનન્દમય” શબ્દ જનાત્માનો વાચક છે એમ જ માનવુ રહ્યુ આ છે પૂર્વપક્ષ આનો જવાબ વાળતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ના આમ માનવુ ધરાગર નથી અહીં આનન્દમય શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ વાચક છે

આનન્દમય શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે, જનાત્માનો નહીં-એ જાણવુ કેવી રીતે ? તો કયાએ જનાત્માના અર્થમા આનન્દમય શબ્દ વપરાયેયો જોનામા આવતો નથી વેદો કે ઉપનિષદોમા કયાએ જનાત્માના અર્થમા આનન્દમયનો પ્રયોગ નથી જનાત્મા પરમ પ્રેમાસ્પદ જરૂર છે પણ એ તો આત્મા હોતો છે આનન્દમય છે માટે પદ્મપ્રેમાસ્પદપણુ નથી ઉપરાત પ્રહ્લ શબ્દના પયાય તરીકે આનન્દમયનો તો અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ છે વેદો અને ઉપનિષદોમા પ્રહ્લના અર્થમા વારવાર આનન્દમયનો ઉત્તેજ છે, એટલે કે અભ્યાસ છે જેમકે આજ ઠેકાણે આનન્દમયનો પ્રસ્તાવ કરી રસો વૈ સ (તેં ૨-૭) એ શબ્દો દ્વારા તે આનન્દમયને જ સ્વસ્વરૂપ બતાવી કહે છે રસ હિ એવ અય લક્ષ્યા જાતન્દી ભવતિ । કો હિ એવ અન્યાત્ ક પ્રાણ્યાત્ યદેવ આકાશ જાતન્દો ન સ્થાત્ । એવ હિ એવ જાતન્દયાતિ । (તેં ૨-૭) સા યપા જાતન્દસ્ય મીમાસા ભવતિ (તેં ૨-૮) પત્ત જાતન્દમય જા માન

ઉપસંક્રામતિ (તૈ૦ ૨-૮) આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચન
 (તૈ૦ ૨-૯) આનન્દો બ્રહેતિ વ્યજાનાત્ (તૈ૦ ૩-૬) તદ્ વિજ્ઞાતેન
 પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ આનન્દરૂપં અમૃત યદ્ વિમાતિ (મું૦ ૨-૨-૭)
 વિજ્ઞાનં આનન્દં બ્રહ્મ (વૃ૦ ૩-૧-૨૮) એવઃ અસ્ય પરમ આનન્દઃ । પરસ્વ
 એવ આનન્દસ્ય અન્યાનિ ભૂતાનિ માત્રા ઉપજીવન્તિ । (વૃ૦ ૪-૩-૩૨)
 સ્વઃ યસ્ય ચ કેવલં (અથર્વ૦ ૧૦-૪-૮-૧) રસેન તૃપ્તઃ ન કુતશ્ચનોનઃ
 (અથર્વ૦ ૧૦-૪-૮-૪૪) નમઃ શંભવાય ચ મયોમવાય ચ. -૨૨ને
 પામીને જ આ આનન્દમય થાય છે. કોણ ખરે જીવત, કોણ શ્વાસોચ્છવાય
 લેત જો આ આકાશ-પગ્માત્મા આનન્દરૂપ ન હોત તો ? એ જ આનન્દિત
 કરે છે (તૈ૦ ૨-૭) તે આ આનન્દની મીમાસા છે (તૈ૦ ૨-૮) તે આ
 આનન્દમય આત્માની કંને જાય છે. (તૈ૦ ૨-૮) બ્રહ્મના આનન્દને માણતો
 કશાથી ખીતો નથી ((તૈ૦ ૨-૯) આનન્દને બ્રહ્મરૂપ જાણ્યું (તૈ૦ ૩-૬)
 ધીર પુરુષો વિજ્ઞાન દ્વારા આનન્દરૂપ અમૃત કે જે અમકી રહ્યું છે તેને જુવે
 છે (મું૦ ૨-૨-૭) વિજ્ઞાનને આનન્દને બ્રહ્મ (વૃ૦ ૩-૬-૨૮) એનો
 પરમ આનન્દ છે એ આનન્દની જ માત્રામાત્રથી બધા જીવે છે (બ૦
 ૪-૩-૩૨) જેતુ મુખ કેવળ છે (અથર્વ૦ ૧૦-૪-૮-૧) એ રસથી
 તૃપ્ત કયાયે ઉણપવાળો નથી (અથર્વ૦ ૧૦-૪-૮-૪૪) તે કન્યાણકારીને
 નમન હો-તે મુખમ્વરૂપીને નમન હો (યજુ૦ ૧૬-૪૧) આમ શ્રુતિઓમા
 બ્રહ્મને માટે આનન્દમય શબ્દનો પ્રયોગ છે અને જે શબ્દ જે અર્થમા
 વારંવાર વપરાય તે જ તેના અર્થ એ તો અફલમા આવે એવી વાત છે
 કદાચ એક શંકા થવાનો અહીં સભવ છે અહીં મોટે ભાગે “આનન્દમય”
 શબ્દનો અભ્યાસ છે “આનન્દ” શબ્દનો નથી બ્રહ્મ આનન્દસ્વરૂપ છે અને
 આનન્દમય માનીએ તો “મય” પ્રત્યય પ્રાચુર્યજ્ઞા અર્થમા હોઈ રતિભાર
 પણ આનન્દ એટલો હોવાનો સભવ આવે । અને બ્રહ્મમા જો રતિભાર પણ
 આનન્દ એટલો હોય તો તેટલો ભાગ તો આનન્દશબ્દ થાય છે. અને એવું
 થાય તો એ બ્રહ્મ ન રહે, તેના સિવાયનું ખીજું ગમે તે હોય માટે
 આનન્દમય શબ્દ જીવાત્માનો જ વાચક હોવો ઘટે આ દલીલ બરાબર
 નથી કારણ કે “આનન્દ” શબ્દ દ્વારા અહીં આનન્દમય જ કહેવા માગે
 છે જેમ વિજ્ઞાનં યજ્ઞં વનુતે (તૈ૦ ૨-૬) આ વાક્ય વિજ્ઞાનમયના
 પ્રકરણનું હોઈને અહીં વિજ્ઞાન શબ્દ વિજ્ઞાનમયના અર્થમા જ ઉદિષ્ટ છે,
 તેમ અહીં પણ આનન્દમયના પ્રકરણમા વપરાયેલ આનન્દ શબ્દ આનન્દમયના
 અર્થમા જ છે, આનન્દના અર્થમા નહીં બ્રહ્મ આનન્દરૂપ હોઈને આનન્દ
 છે, અને મર્વબૌમાદિ સમસ્ત આનન્દો કરતા પણ નિરતિશય હોઈને
 આનન્દમય એમ કહેવાય છે આથી આનન્દ અને આનન્દમય બંને શબ્દો

એક જ અર્થના વાચક છે. ઉપરાંત આનન્દમય તરીકે પણ એનો અભ્યાસ શ્રુતિ બતાવે છે. દા. ત. एतं आनन्दमयं आत्मानं उपसंक्रामति (તિં ૨-૮) આથી અહીં કોઈ દોષ નથી.

તો પછી પ્રહ્લનો શરીરના અંતરાત્મા તરીકે ઉલ્લેખ કેવી રીતે થયે? સખૂર-એમાં પણ દોષ નથી જ. જે વિશ્વનો તે શરીરનો પણ અંતરાત્મા સંભવે છે! શરીર વિશ્વની અંદર જ છે ને! મઠની અંદર રહેલું આકાશ મઠમાં રહેલા ઘડાની અંદર નથી એમ તો નથી ને! આથી વિશ્વાન્તરાત્મા પ્રહ્લનો શરીરાન્તરાત્મા તરીકે ઉલ્લેખ અઘટિત નથી.

ઉપરાંત શારીર=શરીરવાળા તરીકે અહીં ઉલ્લેખ હોઈને આનન્દમય પ્રહ્લ ન હોય શકે એમ જે પૂર્વપક્ષ કહેો તે પણ ખંડનર નથી. પરમાત્મા એનો અંતરાત્મા હોઈને તેનો ‘શારીર’ તરીકે નિર્દેશ હોઈ શકે છે. જેમ જ્ઞાનમય=બુદ્ધિપ્રચુર જીવાત્મા, આ પાંચલૌકિક પિણ્ડનો અંતરાત્મા હોઈને [માં યાવજીવ વસે છે. તેમ પરમાત્મા પણ નિખિલ જડચેતનાત્મક જગતનો અંતરાત્મા હોઈને વસ્તુમાત્રમાં સદા અધિવાસ કરે છે. વેદમંત્રે કહે છે:-यो भूत च भव्य च सर्वं यश्च अधितिष्ठति। स्वयंस्य च कैवलं। इमै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः:-જે ભૂત, લવિષ્ય, અને વર્તમાન બધાના ઉપર આમન ચલાવે છે, જેનું સુખ કેવળ છે તે જ્યેષ્ઠ પ્રહ્લને વંદના અર્થે ૧૦-૪-૮-૯) વિજ્ઞાનમયનું, જેમ અંતરાત્મા હોઈને આ શરીર કે, તેમ અન્તરાત્મપણાના સામાન્ય ધર્મે પ્રહ્લનું પણ આ આખું જગત શરીર છે. શ્રુતિઓ કહે છે:-यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याः अन्तरः यं धिक्वी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरम्... यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानं गतरो यमयति एष ते आत्मा अन्तर्यामी अमृतः:-જે પૃથ્વીમાં ઉભો હોઈને પૃથ્વીની અંદર છે જેને પૃથ્વી જાણતી નથી. પૃથ્વી જેનું શરીર કે...જેનું વિજ્ઞાન શરીર છે જે વિજ્ઞાનને અંદરથી નિયમિત કરે છે. આ પ્રદેશ આત્મા અમૃત અંતર્યામી છે. (ચૂં ૩-૭-૩-૨૨) અને આ અન્તરાત્મસ્વરૂપી સામાન્ય ધર્મના આશ્રયે પ્રહ્લનું શરીરપણું હોય તો તેટલા માત્રથી તે શરીર બની જતું નથી. અર્થાત્ શરીર જેમ જીવનું, ઉપલોગનું સાધન છે, તેમ જગતરૂપી શરીર ભગવાનનું ઉપલોગનું સાધન બની જતું થી! આથી જગતરૂપી શરીરવાળો હોવા છતાં ભગવાન પ્રિયાપ્રિયના પર્શે લેખાતો નથી. દેવદત્તને પુરુષસિદ્ધ કહીએ એટલે તે હાથીના પંડસ્થાને બેઠો જોવામાં આવતો નથી! દેવદત્તના સિંહત્વની માફક જ અતિરીચ ઉપનિષદમાં આકાશથી લઈને તે વિજ્ઞાનમય સુધીનું શરીરપણું

કહી, પરબ્રહ્મ પરમાત્માના શારીરત્વનો ઉલ્લેખ છે. અન્નમયથી માંડીને તો વિજ્ઞાનમય કોશ સુધીના સૌ કોશોના અંતરાત્મા તરીકે પરબ્રહ્મનો નિર્દેશ છે. એ સૌ કોશોનો આનન્દમય એ આત્મા છે એમ એમાં જતાવ્યું છે. પણ ત્યાં આનન્દમયથી લિપ્ત આનન્દમયના પણ આત્મા તરીકે ખીલ કોઈનો નિર્દેશ નથી. આથી અહીં આનન્દમય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. શારીરત્વનો ઉલ્લેખ તો માત્ર પ્રવાહપતિત જ છે.

ઉપરાંત અવયવોનો ઉલ્લેખ હોઈને અહીં છવાત્માનો જ નિર્દેશ છે, પરબ્રહ્મનો નહીં—એ કંઈન પણ ચોચ કે આડુ નથી. આખાય રૂપકમાં જાણાય કોશોના અવયવોનો ઉલ્લેખ છે. અને આથી રૂપકની પરિપૂર્તિ માટે આનન્દમયના પણ અવયવો જતાવ્યા હોય તો તેથી આનન્દમય અવયવવાળો થઈ જતો નથી. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા મૂળમાં નિરવયવ જ છે. આ પારમાર્થિક નિરવયવપણું કદી ન ભેળંભાવું ઘટે ! અવયવો અને અવયવોમાં સલક્ષણતા હોવી ભેદજી, વિલક્ષણતા નહીં. દેહ જે અવયવો છે તો તેનાં અવયવો સમાન લક્ષણ—વાળાં જ હોવાં ઘટે ! આથી આનન્દમય જે અવયવો છે તો તેનાં પણ અવયવો કંઈપીએ તો તે સલક્ષણ જ હોવાં ઘટે ! આ દૃષ્ટિએ પ્રિય, મોહ, પ્રમોહને અહીં આનન્દમયનાં અવયવો તરીકે કહ્યાં છે. એવા જ અવયવો આનન્દમયના સંલવી શકે. સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પદાર્થોનાં દર્શન, પ્રાપ્તિ કે ઉપભોગથી પેદા થતા મુખવિશેષો અહીં અભિપ્રેત નથી. આનન્દમય આત્માની જ તે તે પ્રિયાદિ અવસ્થાઓનો અહીં ઉલ્લેખ છે. બ્રહ્મનિષ્ઠાનો જેમ જેમ અભ્યાસ વધે છે તેમ તેમ તે તે અવસ્થાઓ મુમુક્ષુને જાણે દેખાય છે, જાણે પ્રાપ્ત થાય છે. જાણે તેનો ભોગ મળે છે ! આથી પ્રિય, મોહ, પ્રમોહ, શબ્દો આનન્દના જ વાચક છે. આનન્દની અનુભૂતિની તીવ્રતા મૃદુતાનો જ માત્ર અહીં ભેદ જેવો છે. જાણી આનન્દના એ કોઈ દૂકડા કે ખંડ નથી ! હાથીના પગમાં જેમ ઈતરના, તેમ બ્રહ્માનન્દમાં સમસ્ત આનન્દો સમાઈ જાય છે, આ જતાવવાનો અહીં આશય છે શ્રુતિ જ આ આશયનું ઘોતન કરે છે કે :—સત્ય જ્ઞાનં અનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાયં પરમે વ્યોમન । સઃ અશ્રુતે સર્વાન્ કામાન સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા । મત્યજ્ઞાન-અનન્ત છે બ્રહ્મ, પરમાકાશની ગુહ્યમ રહેતા તેને જે કોઈ જાણે છે તે સર્વ જ બ્રહ્મ સાથે સમસ્ત કામોને ભોગવે છે. (તૈ0 ૨-૧) બ્રહ્માનુલવીને એવો કયો આનન્દ છે જે ન મળતો હોય ! —આ દર્શાવવાનો અહીં આશય છે. આથી પ્રયોજન વિશેષને લઈને જે નિરવયવ પરમાત્મામાં અવયવની કલ્પના કરી હોય તો તે ગુન્ડો નથી. જગતના જન્મદિના કારણરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના પશ્ચીરૂપે ઘટઘટમાં

પ્રવેશની કડપના બૃહદ્દારણ્યકની મધુવિદ્યામાં પણ જોવા મળે છે. ત્યાં કહ્યું છે-પુરઃ ચક્રે ચતુષ્પદઃ પુરઃ સ પક્ષી ભૂત્વા પુરઃ પુરુષઃ આવિશત્ ૧- તેણે બેપગી નગરીઓ રચી, ચોપગી નગરીઓ બનાવી. તે પુરુષ પક્ષી બનીને તે નગરીમાં પ્રવેશ્યો. (મૃં ૨-૫-૧૮) આ મંત્ર પણ, આનન્દમય પ્રહ્લ જ છે એ બાબતમાં એક અચૂક ચિદ્ધ છે. માટે અહીં, આનન્દમય તરીકે પ્રહ્લનો જ નિર્દેશ છે એ ચોક્કસ છે.

વળી પ્રહ્લનું પુરુષ તરીકે કથન હોવાથી પ્રહ્લનો અહીં ઉલ્લેખ નથી એમ જે પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું તે પણ અદ્વર જ છે. કારણ અહીં પણ રૂપકની કડપના માત્રનો જ આશ્રય લઈ કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં પુરુષ શબ્દ આધારના અર્થમાં છે. અને પરમાત્મા પોતે જ પોતાનો આધાર છે, પોતે જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા છે-અને એ જ એનો મહામહિમા છે! શ્રુતિ સ્વયં એમ બતાવે છે. સૌનો આધાર સ્વયં નિરાધાર હોઈને પોતે જ પોતાનો આધાર હોય તો તે તો પરપ્રહ્લ પરમેશ્વરનો મહિમા છે. માનો એ તો અદ્વિયોક્તિ માત્ર છે. છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે-સ ભગવઃ! કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ इति स्वे महिम्नि-તે ભગવન! શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે? તો પોતાના મહિમામાં (છાં ૭-૨૪-૨) આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રહ્લ આનન્દમય છે. ॥ ૧૨ ॥

જિજ્ઞાસાને ચોગ્ય પરમાત્મા આનન્દમય છે એમ સિદ્ધ કર્યું. પણ “આનન્દમય” શબ્દમાં મય એ પ્રત્યય છે. એ પ્રત્યયના બે અર્થો થાય છે. એક વિકાર; બીજો પ્રચુરતા=પુષ્કળતા. પૂર્વપક્ષ પહેલો અર્થ સ્વીકારે છે. સિદ્ધાન્તી બીજો અર્થ સ્વીકારે છે. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે “આનન્દમય” માં મય પ્રત્યય વિકારવાચક છે! એટલે કે પરમાત્મા પરપ્રહ્લ આનન્દનો વિકાર છે! અને જો એ અર્થ લઈએ તો એ પ્રહ્લને પક્ષે યુક્ત નથી. પ્રહ્લ તો નિર્વિકાર છે. એ જો કોઈનો વિકાર થાય તો અનિત્યતા વગેરે અનેક દોષો આવી પડે. આથી અહીં આનન્દમય શબ્દ પ્રહ્લનો વાચક નથી. એ સિવાયના કોઈ બીજા પદાર્થનો એ ભલે વાચક હો. તો-આવો પૂર્વપક્ષ ચતાં સિદ્ધાન્તી જવાબ વાળે છે કે:-

॥ ૧૩ ॥

વિકારશબ્દાત્ ન હિતિચેત્ ન પ્રાચુર્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

આનન્દમય એટલો શબ્દ આગણા સૂત્રમાંથી લઈ લેવો પ્રહ્લનું તો પ્રકરણ જ છે. વિકારશબ્દાત્=વિકારનો વાચક શબ્દ. એટલે કે આનન્દના વિકારનો વાચક હોવાથી ન=પ્રહ્લ અહીં આનન્દમય નથી હિતિચેત્=એમ જો કહેતા હો તો ન=એ કથન બરાબર નથી કેમકે પ્રાચુર્વાત્=અહીં મયદ્ (મય) પ્રત્યય પ્રચુરતાના અર્થમાં છે. આથી આનન્દમય પ્રહ્લ જ છે.

॥ ૧૩ ॥

વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મયદ્ પ્રત્યય વિકાર અને પુષ્કળતા=પ્રચુરતા બંને અર્થનો વાચક છે. અને અહીં એ વિકારનો વાચક નથી પણ પ્રાચુર્યનો વાચક છે. અન્નમય વગેરે શબ્દોનાં જેમ મયદ્ પ્રત્યય પ્રચુરતાના અર્થમાં જ વપરાયો છે તેમ અહીં પણ તે જ અર્થમાં લેવો ઘટે. “અન્નરસમય” એમ કહેવાથી શરીર, અન્ન અને રસનો વિકાર માત્ર છે એટલું જ કહેનાર કહેવા માંગતો નથી ! આથી મયદ્ પ્રત્યય વિકારનો અહીં ઘોતક નથી, પણ પ્રચુરતાનો ઘોતક છે. અરતુ. જો એ પ્રચુરતાનો વાચક હોય તોપણ તે ગ્રહનો વાચક નહીં સંભવે ! કેમ ? કયા કારણને એ ગ્રહવાચક નહીં થાય ? ગ્રહ જો આનન્દપ્રચુર હોય તો પ્રચુરતા શબ્દ જ ગ્રહને અર્થ દુઃખનો પણ લેખ થયેલો છે એમ બતાવનાર છે. પ્રાચુર્યનો પ્રતિયોગી શબ્દ. અર્થ છે. આથી ૯૯-૯૯ ટકા જો આનન્દ છે તો ૧ ટકા તો તેમાં દુઃખ હોવું જ જોઈએ અધિક એમ કહે છે. અને એમ હોય તો ગ્રહ નિરતિશય આનન્દગુણ્ય હરે. પૂર્વપક્ષનું આવું કથન અયોગ્ય છે. કેમકે ગ્રહમાં પ્રતિયોગીનું અર્થપણું છે એમ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું હોય તો એ દોષ સંભવે ! પણ આનન્દ-સિન્ધુ પરમાત્મામાં દુઃખનું બિન્દુ પણ છે એ પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. જો એ સિદ્ધ થતું હોત તો તો દુઃખનું અર્થત્વ સ્વીકારતાં ગ્રહથી ભિન્ન વસ્તુનું આનન્દમાં અર્થપણું પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે, શ્રુતિ સ્વયં ગ્રહાનન્દની નિરતિશયતા કહે છે કે-સ एको मानुषो मानन्दः (તં. ૨-૮) અહીંથી શરૂ કરી આનન્દની નિરતિશયતા ગ્રહમાં છે એમ સ્વયં શ્રુતિ ત્યાં બતાવે છે. ઈતર આનન્દોનું અર્થત્વ જ અહીં આનન્દની પ્રચુરતાના નિદર્શન માટે અપેક્ષિત છે. તેથી વિરૂદ્ધ અહીં અપ્રમાણિક દુઃખાવૃત્તિની તો કલ્પના જ અશક્ય છે. આથી પ્રાચુર્યના અર્થમાં અહીં મયદ્ (મય) પ્રત્યય છે. આમ ગ્રહ આનન્દમય છે, એ સિદ્ધ જ છે. ॥ ૧૩ ॥

આ ઉપરાંત પણ ગ્રહ આનન્દમય છે કેમકે:-

तद्देतुव्यपदेशात् ॥ ૧૪ ॥ निर्देशः स्वदेवो दे

તદ્દેતુ=તદ્ એટલે તે=આનન્દ-તેનું કારણ એટલે તદ્દેતુ-એ આનન્દના કારણ તરીકે નિર્દેશ થયેલો હોઈને ચ=પણુ જ્ઞાન આનન્દમય જ છે.

આનન્દમયને ઉદ્દેશીને શ્રુતિ કહે છે:-एष हि मेव मानन्दयाति (તં. ૨-૭) આ જ નક્કી સૌ જીવોને આનન્દિત કરે છે. આ શ્રુતિ પરગ્રહ પરમાત્મા સૌના આનન્દનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. તેની આપેલી

આનન્દની કલ્પિત ઉપર જીવતા જીવો આનન્દ ભોગવે છે. શ્રુતિ કહે છે:-**एतस्य एव आनन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रां उपजीवन्ति-**આ આનન્દની જ માત્રા માત્રના આધારે અન્ય ભૂતો જીવે છે. (ખૂં ૪-૩-૩૨)

જો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આનન્દનો સમુદ્ર ન હોય તો તે અન્યને કેવી રીતે આનન્દનાં દાન કરે? આથી મૌને મળતા આનન્દમાં કારણુભૂત પરમાત્મા કોઈને તેનો જ આનન્દદાને અધિકાર સ્વીકારવો રહે છે. અને આનન્દધન હોય તે જ આનન્દનાં સદાવ્રત ખોડી શકે. આનન્દમય પ્રહ્ન જ છે. ॥૧૪॥
વળી પ્રહ્ન આનન્દમય છે એમ માધત્તા કહે છે:-

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

ચન્કેમકે માન્ત્રવર્ણિકમેવ=મન્ત્રાત્મક વર્ણુ એટલે મન્ત્રવર્ણુ- તેમા પ્રતિપાદ્ય તરીકે પ્રતરો એટલે કે તેનાથી પ્રતિપાદ્ય એટલે કે માન્ત્રવર્ણિક એટલે કે પરબ્રહ્મ-તેજ-તે રશ્મિ જ ગીયતે=આનન્દમયરૂપે અહીં ગણાયા હોઈને આનન્દમય થતુ છે. ॥ ૧૫ ॥

અર્થાત્ મયદ્ પ્રત્યયના જાણે જ પ્રહ્ન આનન્દપ્રચુર હોઈને આનન્દમય કે એવું નથી. આનન્દમય શબ્દ દ્વારા અહીં પ્રહ્ન જ ઉદ્દિષ્ટ છે એ મન્ત્ર દ્વારા પણ સિદ્ધ થાય છે. “**ब्रह्मविद् आप्नोति परम्**” એ શબ્દોથી ગરૂ કરી તત્ત્વ જ્ઞાનં અનન્તં બ્રહ્મ (તૈ૦ ૨-૧) એવું પ્રાક્ષણુશ્રંથમાં ગાન છે. આખ્યેય અને વ્યાખ્યાતામાં એકાર્થતા હોય એ ચોક્કસ છે. મન્ત્ર વ્યાખ્યેય કે. પ્રાક્ષણુ વિભાગ તેનો વ્યાખ્યાતા છે. આથી એ બેની વચ્ચે અવિરોધ જ હોવો ઘટે! નહીંતર પ્રકૃતનો ત્યાગ અને અપ્રકૃતનો સ્વીકાર રૂપી દોષ આવે. ઉપરાંત વારુણી વિદ્યાની અહીં જ નિષ્કા છે. આથી પરમાત્મા જ આનન્દમય શબ્દથી વાચ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાન્તનું સમર્થન થયુ. પરમાત્મા જ આનન્દમય છે એ સિદ્ધાન્તપક્ષ છે. હવે પૂર્વપક્ષનું નિરસન પણ કરવું ઘટે. આથી ભગવાન ચૂરકાગ કહે છે:-

न इतरः अनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

ન=આનન્દમયથી નિત્ર બીજો=હવામા ન=આનન્દમય નથી કેમકે અનુપપત્તે= પૂર્વપક્ષના વર્ણુનથી આ વાન સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. ॥ ૧૬ ॥

આનન્દમય શબ્દ પરમાત્માને જ કહેનારો છે. પરમાત્મા વિવાય બીજો કયાયે એ ઘટી શકતો નથી. પરમાત્માથી નિત્ર બીજો છે હવા મા. એ આનન્દમય શબ્દનો વાચ્ય થઈ શકે નહીં. આનન્દમયના પ્રકરણમાં

શ્રુતિ આમ કહે છે - સ મકામયત ઘટુ સ્યા પ્રજાયેય इति । સ તપઃ
મતાયત । સ તપસ્તપ્ત્વા इद सर्वं वसुजत यद् इद किञ्च=તેણે કામના
કરી બહુ થાઉં-ફાડુ ફૂડુ તેણે તપ તપ્યુ તેણે તપ તપીને આ જે
ગર્ભ છે તે બધુ મગ્ન્યુ (તે ૨-૬) આ શ્રુતિ વચનમા કહેયુ “મૌનુ
મર્જકપણુ” જીવનને ઘટી શકતુ નથી જીવમા મર્જ જગતને પેદા કરવા
વગેરેની શક્તિ નથી જીવ કને ગરીબની ઉત્પત્તિ પહેલા જ્ઞાન અને ક્રિયાના
સાધનનો જ અભાવ હોય છે ઉપરાંત જીવાત્માનુ ઐશ્વર્ય મર્યાદિત છે આથી
ગરીબની ઉત્પત્તિ પહેલા મૃદિને લગતો સકલ્પ, મમન્ત જગતની ઉત્પત્તિ
વગેરેને લગતુ અનર્ગલ ઐશ્વર્ય વગેરે પરમાત્મા સિવાય ખીજે ડયાયે
ન લવતા નથી આથી આનન્દમય શબ્દ જીવાત્માને પથે ઘટતો નથી આથી
પરમાત્મા જ આનન્દમય છે ॥ ૧૬ ॥

જીવામા આનન્દમય નથી એ બતાવતા ખીજુ ગ્રંથ આપે છે કે -

भेदव्यपदेशात् च ॥ १७ ॥

ભેદવ્યવદેશાત્=આન દમય પરમાત્માથી ભિન્ન તરીકે જીવાત્માનો નિર્દેશ કરેનો
હોઈને ચ-પણુ જીવામા આનન્દમય નથી

આનન્દમયના પ્રકરણમા શ્રુતિનુ વચન છે કે રસો વૈ સ. । રસ હિ
एव अय लब्ध आनन्दी भवति । નિશ્ચય રસરૂપ છે તે રસને પામીને જ
આ જીવાત્મા આનન્દી બને છે (તે ૨-૭) આ શ્રુતિ વાક્યમા પગપ્રદા
પરમાત્માને લગતો રસ શબ્દનો પ્રયોગ છે “અય” શબ્દ જીવાત્માને
ઉદ્દેશીને છે, આ જીવાત્મા રસને મેળવીને જ આનન્દી થાય છે
અહીં રસ અને રમને મેળવનાર બને જુદા છે, એ અપદ
છે પ્રાપ્ત થ અને પ્રાપ્ત કરનાર બને એક હોઈ શકે નહીં
આથી રસસ્વરૂપ પરમાત્મા જ આનન્દમયનો વાચ્ય છે, જીવાત્મા નહીં
તો ગુ જીવ અને શિવ વચ્ચેનો આ ભેદ પારમાર્થિક છે? ના, ના, જીવ
અને શિવ સાથે જ જુદા હોત તો તો જીવન સમજાવી જ ન શકાત મૃદિ
પણ મમજાવી જ ન શકાત! જીવ અને શિવ વચ્ચેનો આ ભેદ શિખરે
પહોચતા ભુસાય છે તળેટીએ તે કાયમ છે બન્ને અભિન્ન છે, એક છે-
દના મસાગ્ગશામા એ બન્ને ભિન્ન જેવા-જાણે એક નહીં એવા પ્રતીત
થાય છે માયાનુ-પરમાત્માની અચિન્ત્ય શક્તિનુ એ જ તો સ્વરૂપ છે
“નથી” મા “છે” બુદ્ધિ ઉપજાય અને “છે” મા “નથી” બુદ્ધિ ઉપસાવે
અને “છે” એમ મમજાય પછી જે પોતે “નથી” એમ જ અનુભૂતિ થાય
-એ તો પ્રભુની માયાની બાંધારી છે એવમા હોઈએ ત્યા મુઘી જેવ

એટલો તો સાચો લાગે છે કે એ ખોટો છે એ કલ્પના પણ અસહ્ય થઈ પડે છે. અને ખેલ એ તો વિનોદમાત્ર જ છે, એ સમજતાં ખેલ માટેનું આકર્ષણ એસરી જાય છે. નાનપણમાં જાત કરતાં પણ વહાલાં લાગતાં સમકક્ષાં મોટપણમાં કેવળ ઉપેક્ષા અને હાસ્યનો વિષય બનતાં જોઈએ છીએ. તેમ સમસ્ત માયાનો ખેલ અસમજજીવદશાએ બાળકને અતિ ખ્યારો લાગે, અતિ સાચો લાગે તો તેમાં બાળકનો વાંક નથી, ઉલટું એ જ સ્વાભાવિક છે. એ જ માયાની ભૂલભૂલામણી છે. સમજજીવદશાએ માણસ બાળક મટી પ્રાણ થાય ત્યારે એવું કરે તો હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. જીવ અને શિવ અસમજજીવદશાએ બાળકને માટે જુદા હશે. પણ વિકસિત અને પ્રગટલ સમજજીવની દશાએ એ બંને એક જ છે. જીવ અને શિવ વચ્ચે એટલો બધો ભેદ દેખાય છે કે એ બેની વચ્ચે અભેદ છે એમ કહેનારા કેવળ પાગલ પણ મનાય! કેવળ પ્રગટલતમ પણ લેખાય! પણ સત્ય અતિશય અદ્ભુત હોય છે. જીવ અને શિવ વચ્ચે રહેલી સ્વરૂપની અભિન્નતાનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટેની અણુનમ હિંમત કરોડે કોઈ એકમાં કદાચ હોય! પણ કિન્તેન? અબજોએ કોઈ એક હોય તોપણ સત્યતા સમર્થન માટે એ એક બસ છે. સત્ય મંખ્યા ઉપર આધાર રાખતું નથી. અબજોએ કોઈ એકની, શિવોડહં શિવોડહં એ અનુભવ કરવાની તાકાત હોય તેથી સત્ય અસત્ય બની જતું નથી. આથી અહીં તળેટીનો જ ભેદ સમજવો રહે છે, શિખરનો નહીં. આથી જીવ અને શિવ વચ્ચે સ્વરૂપે અભેદ છતાં ભેદનું કથન અજુગતું નથી. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જીવ શિવની વચ્ચે સ્વરૂપે અભેદ જ છે. અને આથી આત્મા મન્વેષ્ટઘ્વઃ આત્મભામાત્ ન પરં વિચક્તે વગેરેમાં આત્માની પ્રાપ્તિનો અર્થ એક જ કે ગેરસમજજીવને લઈને છે એવા આત્માને લગતી “નથી” એવી સમજજીવની નિવૃત્તિ જ છે. આગળ પણ આ અંગે નિર્દેશ આવશે. એટલે અહીં વાતને વધુ પદ્ધતિ કરતાં અટકીએ છીએ. ॥ ૧ ॥

અહીં એક પૂર્વપક્ષ ઉભો થાય છે. જીવાત્મા ભલે આનન્દમય ન હોય-પ્રકૃતિ હોય શકે છે. કેમકે પ્રકૃતિનો સત્ત્વ ગુણ છે તે આનન્દનું કારણ છે, એ અનુભવનો વિષય છે. આથી આનન્દમય શબ્દને પ્રકૃતિનો વાચક કેમ ન માનવો? ભગવાન સૂત્રકાર જવાબ વાળતાં કહે છે:-

કામાન્ ચ નાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

✓ ચ=નથા=કામાત્=આનન્દમયમાં કામનાનું કથન હોઈને અનુમાનાપેક્ષા=અનુમાન કરિત જડ-પ્રકૃતિને આનન્દમય શબ્દ દ્વારા ન=સમજી શકાય એમ નથી.

આનન્દમયના પ્રકરણમાં શ્રુતિવાક્ય છે કે “સઃ મકાયમતઃ બહુ સ્યાં પ્રજાયેય (તૈ. ૨-૬) અહીં મકાયમત ક્રિયાપદનો કર્તા સઃ છે અને “ધૃષ્ટિ કરવી” એ ધર્મ ચેતનનો છે. ચેતનનો ધર્મ અચેતનમાં કેમ મંભવી શકે? પ્રકૃતિ જડ છે આથી જડ પ્રકૃતિમાં સ્વતંત્રપણે “મકાયમત” ક્રિયાપદનો અર્થ મંભવી શકે નહીં આથી આનન્દમય શબ્દથી પ્રકૃતિનું પ્રકૃતિ યદ્ય શકે એમ નથી. આથી પરમાત્મા જ આનન્દમય છે. ॥ ૧૮ ॥

પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં પરમાત્મા જ આનન્દમય છે એ સિદ્ધાન્તનો અમર્યાદ્ય અતિમ હેતુ આપતા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે-

अस्मिन् अस्य च तद्योगं शास्ति ॥ ૧૯ ॥

અ=વગી અસ્મિન્=આ આનન્દમયના પ્રકરણમાં અસ્ય=આ જીવાત્માને (શ્રુતિ) તદ્યોગ=તેની પ્રાપ્તિ શાન્તિ=ઉપદેશ છે આથી આનન્દમય પ્રકૃતિનો વાચક નથી પરમાત્માનો જ વાચક છે

यदा हि एव एषः एतस्मिन् अदृश्ये अनात्म्ये अनिरुक्ते अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सः अभयं गतो भवति । न्त्यारे भरे । आ प्रह्वयेत्ता आ अदृश्य-अशरीर-अनिरुक्त-अनाधार आनन्दमय प्रह्वमा निर्लभ्य प्रतिष्ठा पामे છે ત્યારે તે અભયને પામેલ છે (તૈ. ૨-૭) આ શ્રુતિવાક્ય, અધિકારી મુમુક્ષુને અભય-પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઉપદેશ છે એ ભયશૂન્ય અભયની પ્રાપ્તિ ક્યારે સંભવે? જો એ મુમુક્ષુ એતસ્મિન્-આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં હૃદયની નિષ્ઠા પામે તો જો એની પગ્માત્મનિષ્ઠામાં મહેજ પણ અધૃગ્પ રહી તો શ્રુતિના સાધધાન કરનાર બોલ તૈયાર જ છે કે- यदा हि एव एष एतस्मिन् उदरं अपि अन्तरं कुरुते अथ तस्य भय भवति तत्तु एव भय विदुषः मन्वानस्य-न्यारे भरे । निश्चय आ प्रह्वज्ञानी आ हृदयस्थ आनन्दमय प्रह्वमा सहजे लेढ करे છે ત્યારે તેને જન્મમરણનો ભય થાય છે અને તે ભય પડિત મન્ય અપડિતને જ થાય છે (તૈ. ૨-૭) અહીં ભય એટલે જન્મમરણનો ભય અર્થાત જ અભયતા પરમાત્મનિષ્ઠાનું જ લક્ષણ છે જો અહીં પગ્માત્માને બદલે પ્રકૃતિ એવો અર્થ સ્વીકારાય તો તો લેને ગઈ પૂત ચોર ખો આઈ કસમનો ન્યાય થાય! પ્રકૃતિનિષ્ઠા અભયનું નહીં પણ ભય-મહાભયનું કારણ છે! પ્રકૃતિનિષ્ઠામાંથી જ તો મસાર જન્મે છે અતિ સાત્વિક પ્રકૃતિમાં નિષ્ઠા પણ છેવટે તો મસાર જ આવે એમ પ્રકૃતિ તો પ્રતિક્ષણ પરિણામિની છે આથી આનન્દમય શબ્દ ઢાંગ જો પ્રકૃતિ એ અર્થ લઈએ તો એ અનુચિત

છે! વિવેકખ્યાતિ-વિવેકજ્ઞાન કરતાં આડતર કોઈ પદાર્થ નથી. ત્યાં વિવેકખ્યાતિ પણ હેય ઠરે છે, ત્યાં પ્રકૃતિનિષ્ઠા સ્વીકાર્ય કેમ થાય? આથી અહીં આનન્દમય શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ વાચક છે એ સિદ્ધ છે.

અને આ ઠેકાણે આનન્દમય અધિકરણ પૂર્ણ થાય છે! તો આટલાં ૧૯ સૂત્રોમાં લગવાન સૂત્રકારે સાધ્યું શું? એનો પિંડાર્થ સમગ્રણની સ્પષ્ટતા માટે જરૂરી છે. અઘાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં બ્રહ્મનું જિજ્ઞાસ્યત્વ વગેરે સ્પષ્ટ કરી, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સત્ છે એમ જન્માદ્યસ્ય યતઃ થી માંડીને તત્ તુ સમન્વયાત્ સુધીનાં સૂત્રોમાં જગતનાં કારણ તરીકે તેને બતાવતાં સિદ્ધ કર્યું. ઈક્ષતેર્નાશત્તંધી માંડીને તે શ્રુતત્વાત્ ચ સુધીનાં સૂત્રોમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ને સત્ છે તે ચિત્ છે એમ સાધ્યું. અને આનન્દમયોડ્ભ્યાસાત્થી માંડીને તે અસ્મિન્ અસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ સુધીનાં સૂત્રોમાં એ સચ્ચિત્ પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે એ પ્રતિપાદિત કર્યું. અર્થાત્ જ આટલા સૂત્રોમાં જિજ્ઞાસ્ય બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે એ નિર્ણયપણે સાબિત કર્યું. આ સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ પરમાત્માના પરસ્પર લિપ્ત અંશો નથી. ને સત્ છે તે જ ચિત્ છે અને તે જ આનન્દરૂપ છે એવો એનો અખડ અર્થ છે. શુકલત્વ, મધુરત્વ વગેરે જેમ દૂધથી લિપ્ત નથી તેમ સત્ત્વ ચિત્ત્વ વગેરે પરબ્રહ્મથી લિપ્ત નથી. સચ્ચિદાનન્દ એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે અને એમાંથી જ એનાં તટસ્થ લક્ષણનું ખીજ શોધનારને મળી રહે છે. પરમાત્મા જિજ્ઞાસ્ય છે કેમકે તે આપણું જોવાયેલું સ્વરૂપ છે. એ જિજ્ઞાસ્ય પરમાત્મા સત્ છે. આથી દેશકાળ-કાર્યકારણ વગેરેથી અસ્પૃષ્ટ છે. એ ચિત્ છે અને આથી એ સ્વપ્રકાશ-પરપ્રકાશક અને અનન્ય પ્રકાશ્ય છે. એ આનન્દ છે અને આથી નિત્ય-નિરતિશય-નિરૂપાધિક આનન્દથી પરિપૂર્ણ છે. એવો પરમાત્મા છે તેવા જ આપણે છીએ. આપણે પણ-સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છીએ. આપણું સત્ત્વ ત્રિકાલાબાધિત છે. આપણું ચિત્ત્વ પણ તટલુ જ પ્રકાશક છે. આપણો આનન્દ પણ નિત્ય નિરતિશય નિરૂપાધિક હોવો ઘટે. આ આપણને લગતી ને શોધ તે જ એક અતિ મહાન શોધ છે. એ શોધથી આપણને આપણે વિષેના ને લગતા જ ખ્યાલો છે તે દૂર થાય છે અને આપણા સ્વરૂપની શોધે નાપાયાદાર શોક, મોહ વગેરેની નિવૃત્તિ થાય છે. આપણી જોવાયેલી બત ન્યારે પરમાત્મા તરીકે આપણને મળે છે ત્યારે છુવન કૃતકૃત્ય થાય છે. આ સિદ્ધાન્તનું જ શોધન અતઃપરની વિચારણાનો વિષય છે. આપણે સ્વયં સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છીએ, એટલું જ બસ નથી? તો આટલું આટલાં સૂત્રો દ્વારા વાચ્ય, લક્ષ્ય અને વ્યંજ્ય છે. આટલું તાત્પર્ય છે. એટલું બાણી હવે આપણે આગળ

વધવાનો યત્ન કરીશું. પરમેશ્વરનું અને તે દ્વારા આપણું સચ્ચિદાનન્દત્વ, એ પરમાત્માને જિજ્ઞાસ્ય ધનાવવા પૂરતું નથી શું? સૌ એનો જોડા વિચાર કરશે તો આ વાતમાં રહેલું રહસ્ય અને ગાંભીર્ય હૃદયપ્રત્યક્ષ થશે. અસ્તુ ॥ ૧૯ ॥

આમ અત્યાર મુખીમાં પ્રદક્ષની જિજ્ઞાસાના પોપણ માટે પરમાત્માનું સચ્ચિદાનન્દપણું સિદ્ધ કર્યું. હવે પરમાત્મા સર્વની અંદર છે. પરમાત્માની સર્વાન્તરતા સિદ્ધ કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે.

અન્તઃ તદ્ ધર્મોપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્તઃ=જોડાયે જુનિમાં આંખ અને આદિયમાં કરેલો અન્તઃ પુરુષ જ્ઞાન છે એમ જાણવું કેમકે તદ્ધર્મોપદેશાત્=ત્યાં પરમાત્મા પરબ્રહ્મના ધર્મોનો ઉપદેશ કરેલો છે.

જોડાયે ઉપનિષદની શ્રુતિ કહે છે. યઃ एषઃ અન્તઃ આદિત્યે હિરણ્યમયઃ પુરુષઃ હૃદયતે હિરણ્યસ્મદ્યુઃ હિરણ્યકેશઃ આપ્રણલાત્ સર્વં एष સુવર્ણઃ । તસ્ય યદ્વા કવ્યાસં પુણ્ડરીકમેવ અક્ષિણી । તસ્ય ઉદિતિ નામ । સ एष સર્વેભ્યઃ પાપ્મભ્યઃ ઉદિતઃ । ઉદિતિ હ વૈ સર્વેભ્યઃ પાપ્મભ્યઃ ય एषં વેદ । તસ્યર્કં ચ સામ ચ ગેર્ણૌ । સ एष યે ચ અમુષ્માત્ પરાજ્ઞો લોકાઃ તેવાં ચ દૃષ્ટે દેવકામાનાં ચ इति મધિદૈવતમ્ ॥=હવે જે આદિત્યની અંદર સુવર્ણમય પુરુષ અધિકારીને જણાય છે તે સોનેરી દાઢી અને સોનેરી વાળવાળો હોઈને નખશિખ સુવર્ણમય જ છે. ભોજલાંની બેઠક જેવાં લાલ કમળ જેવી તે હિરણ્યમય પુરુષની આંખો છે. તેનું “ઉત્” એવું નામ છે. કેમકે તે સર્વ પાપોથી પર થયેલા છે. જે કોઈ આવું જાણે છે તે પણ નિશ્ચય તમામ પાપોથી પર થાય છે. તેનાં=તે પરમાત્માનાં ઋક્ષ અને સામ જે સંધિઓ=પર્વો છે. તેના આદિત્ય લોકથી પાંચ જે પરલોક છે તેમને અને દેવોની ઇચ્છાને પણ તે નિયમનમાં રાખે છે. આમ ઉદગીથની અધિદૈવત ઉપાસના કહી (છાંડ ૧-૬-૭-૮) અથ અઘાતમ્ । અથ ય एषઃ અન્તઃ અક્ષિણિ પુરુષઃ હૃદયતે તસ્ય एतસ્ય તદેવ રૂપં યદ્ અમુષ્વ રૂપં યૌ અમુષ્ય ગેર્ણૌ તૌ ગેર્ણૌ યત્ નામ તદ્રામ । સ एष-યે ચ एतસ્માદ્ અર્વાજ્ઞો લોકાઃ તેવાં ચ દૃષ્ટે મનુષ્યકામાનાં ચ इति । તત્ યે इમે વીનાયાં ગાયન્તિ एतં તે ગાયન્તિ તસ્માત્ તે ધનસનયઃ=હવે આંખમાં અધિકારીઓને પુરુષ દેખાય છે તેનું પેલા આદિત્યસ્થ હિરણ્યમય પુરુષનું જે રૂપ છે તે જ રૂપ છે. તેના જે જે પર્વો તે જ જે આના છે. તેનું જે નામ તે જ આનું છે. જે આ

નેત્રસ્ય પરમાત્મસ્વરૂપ પુરુષ આ લોકથી જે નીચેના લોકો છે તેમનું અને મનુષ્યોની ઈચ્છાઓનું નિયમન કરે છે. વળી વીણામાં જે ગાય છે તે પરમાત્માનો જ સ્તવ છે. તેથી તેઓ ધનિક છે. (છાં૦ ૧-૭-૫-૬)

આ શ્રુતિને લગતો સંશય એ છે કે અહીં આદિત્ય અને આંખમાં જે અન્તઃપુરુષ ઉપાસ્ય તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે તે કોણ છે? જીવાત્મા કે પરમાત્મા? જીવાત્માનો અહીં નિર્દેશ છે, એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ ઉદ્દિષ્ટ છે એ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. અહીં જીવાત્માનો જ ઉલ્લેખ છે; કેમ જણાયું? તો અહીં રૂપનો નિર્દેશ જોવામાં આવે છે. આદિત્ય પુરુષને ઉદ્દેશીને કથન છે કે “હિરણ્યસ્મથુઃ” વગેરે. આંખમાં રહેલા પુરુષને ઉદ્દેશીને એ જ રૂપનો અતિદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે:—“તસ્ય ઇતસ્ય તદેવ રૂપં યદ્ અમુષ્ય રૂપં” જે આદિત્ય અને આંખમાં ઉપદેશોલો પુરુષ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હોય તો તેનાં રૂપવત્ત્વને લગતું શ્રવણ ઉચિત નથી. પરમેશ્વરનું કોઈ ખાસ રૂપ હોઈ શકતું નથી. શ્રુતિ જ તેના રૂપનો નિર્દેશ કરે છે. દા. ત. અશરીરં શરીરેષુ-શરીરોમાં અશરીર. (કઠ૦ ૨-૨૩) અશબ્દં અસ્પર્શમરૂપમવ્યયં-શબ્દ-સ્પર્શ અને રૂપ વિનાનો અવ્યય (કઠ૦ ૩-૧૫) દિવ્યો હિ અમૂર્તઃ પુરુષઃ સ યાદ્યાભ્યન્તરો અજઃ-દિવ્ય અને અમૂર્ત જે અંદર બહાર વ્યાપેલો અજ પુરુષ છે. (મું૦ ૨-૧-૨) અસ્થૂલં અનણં અદ્રૂચં અદીર્ઘમ્-ન સ્થૂલ-ન આણુ-ન દ્રૂચ-ન દીર્ઘ (મું૦ ૩-૮-૮) આ બધી શ્રુતિઓ પરમાત્મા અરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. આથી આદિત્ય અને આંખમાંનો પુરુષ તો, પુણ્યાતિશયે તે પાયરીને પામેલો કોઈ સંસારી જીવ જ હોઈ શકે!

ઉપરાંત અહીં આધારને લગતું શ્રવણ પણ સ્પષ્ટ છે. “ઋઃ ઇષઃ અન્તઃ આદિત્ય” “યપ્પઃ અન્તઃ અક્ષિણિ” આ બન્ને શ્રુતિમાં જે “આ આદિત્યમાં અંદર, જે આ આંખની અંદર પુરુષ છે” એ શબ્દોમાં આદિત્ય અને અક્ષિ (આંખ) સાતતી વિલક્ષિતમાં છે. આદિત્ય અને આંખ પુરૂષના આધારભૂત છે. પરમાત્મા નિરાધાર છે. પોતાના મહિમામાં સુપ્રતિષ્ઠિત છે. સર્વવ્યાપી છે. એવા પરમાત્માનો કોઈ આધાર હોય એ કલ્પનાતીત કહેવાય! ઉપરાંત શ્રુતિ કહે છે-સ મગવઃ! કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ? इति स्वे महिम्नि इति। ભગવન્! તે શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે? તો પોતાના મહિમામાં (છાં૦ ૭-૨૪-૧) અને આકાશચક્ત સર્વગતશ્ચ નિત્યમ્-આકાશની પેરે સર્વવ્યાપી નિત્ય છે. ઉપરાંત સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા-સર્વવ્યાપી સૌ ભૂતોના અંતરાત્મા (શ્વે૦ ૬-૧૧) વગેરે શ્રુતિઓ પણ પરમાત્મા નિરાધાર છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

વળી આદિત્ય અને અક્ષિમાં રહેલા પુરુષના ઐશ્વર્યની મર્યાદા જોવામાં આવે છે. સ एषः ये च अमुष्मात् पराञ्चो लोकाः तेषां च इष्टे देवकामानां च (છાં. ૧-૬-૮) આ શબ્દોમાં આદિત્ય પુરુષની અને “સ एष य चैतस्मात् अर्वांचो लोकाः तेषां च इष्टे मनुष्यकामानां च (છાં ૧-૭-૬) વગેરે શબ્દોમાં અક્ષિ પુરુષની ઐશ્વર્યમર્યાદા વર્ણવી છે. અને ઐશ્વર્યમર્યાદા તો જીવાત્માની જ ઘટે. પરમાત્માનું તો નિરતિશય ઐશ્વર્ય હોય. શ્રુતિ સ્વયં પોકારે છે:-एषः सर्वेश्वरः एषः भूताधिपतिः एषः भूतपालः एष सेतुः विघरणः एषां लोकानां असंसेदाय-આ સૌને ઈશ્વર, આ સૌ ભૂતોને અધિપતિ, એ ભૂતોને પાલક એ છે. એ આ લોકોના અભિધાનને સાધતો વિધારક સેતુ છે. (ઘૃં ૪-૪-૨૨) આમ અક્ષલ કહે છે કે અહીં ઉપાસ્ય તરીકે કોઈ પુણ્યશાળી જીવાત્માને જ ઉલ્લેખ છે. આવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે!-ના અહીં પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો જ ઉલ્લેખ જણાવે! રહ્યો કેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ ઘટી શકે એવા ધર્મોને અહીં ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. દા. ત. અહીં तस्य उदिति नाम कही, તે પરમાત્માનું નામ છે એમ બતાવી, તે આ પુરુષ “सर्वग्यः पाप्मग्यः बुद्धितः” શબ્દ દ્વારા તમામ પાપથી તે પર છે એમ તેની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. અહીં “उत्” શબ્દનું નિર્વચન છે. એ પરમાત્મા ઉત્ત છે, એટલે કે ઉપર છે. એટલે કે અસ્પૃષ્ટ છે! કોનાથી ઉપર-કોનાથી અસ્પૃષ્ટ તો પાપથી એટલે કે પુણ્યપાપના સ્પર્શથી તે પર છે એમ કહે છે. અને એની એ જ નિરુક્તિનો અક્ષિ પુરુષમાં અતિદેશ કરે છે કે “यन्नाम तन्नाम” પાપમાત્રથી અસ્પૃશ્યતા તો પરમાત્માની જ સંભવી શકે! પ્રભુ સિવાય ત્રણ કાળમાં પાપથી અસ્પૃષ્ટ કોઈ સંભવી શકતો નથી! શ્રુતિ કહે છે:-शुद्धं अपापविद्धम् शुद्ध અને પાપથી ન વિધાયેલો- (યજું ૪૦-૮) एषः आत्मा अपहतपाप्मा આ નષ્ટપાપ આત્મા. (છાં ૮-૧) વગેરે. કદાચ કોઈ પૂર્વપક્ષ કરી શકે કે આ “अपहतपाप्मता” તો જીવાત્માને ઉદ્દેશીને પણ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. દા. ત. यः आत्मा अपहतपाप्मा (છાં ૮-૭-૧) એ શ્રુતિ-બોલમાં જીવાત્મા પાપથી પર છે એમ કહ્યું છે. તો તેનો જવાબ એ કે જીવાત્મા પાપસ્પર્શથી પર છે, એવું જો શ્રુતિ કહે છે તો સાથે સાથે તેને પાપનો સ્પર્શ પણ શ્રુતિએ વર્ણવ્યો છે. જેમકે:-पापकारी पापो भवति, पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन-पाप કરનારો પાપી થાય છે, પુણ્યથી પુણ્ય અને પાપકર્મથી પાપી થાય છે. (ઘૃં ૪-૪-૫) જીવાત્મા પાપયુક્ત થઈને પાપથી પર થઈ શકે છે. ગઈ કાલનો અજાતીલ આવતી કાલનો શુકદેવ બની શકે છે. આથી

જીવાત્માને ત્રિકાળ પાપાદર્શ નથી. પરમાત્મા તો ત્રણે કાળમાં પાપથી અસ્પૃશ્ય છે. યોગશાસ્ત્ર કહે છે:-ક્લેશ-ક્રમ-વિવાકાદાયઃ અવરામૃદઃ પુરુષવિશેષઃ ઈશ્વરઃ કલેશ, કર્મો, વિવાક અને આશયોથી ન ઝાટાયેલ પુરુષવિશેષ ઈશ્વર છે. (યોગ ૧-૨૪) આથી અહીં અંતઃપુરુષ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. ઉપરાંત આંખમાં રહેલા પુરુષની “સાં જ્ઞવાંક્રક્ સત્સામ” વગેરે શબ્દોમાં ક્રક્ સામ વગેરે સાથે એકરૂપતા ક્ષતિ ગતાવે છે. એ એકરૂપતા પરમેશ્વર પક્ષમાં ઘટે, જીવાત્માના પક્ષમાં નહીં. જીવાત્મા ક્રક્ સામ વગેરે સ્વરૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે? પરમાત્મા સર્વકારણ હોઈને તે સર્વસ્વરૂપ હોઈ શકે છે. ઉપરાંત સર્વલોક અને સર્વકામનું ઈશાનપણું પણ પ્રભુપક્ષે જ ઘટે, જીવાત્માપક્ષે નહીં. જીવાત્માનું ઐશ્વર્ય સાંકુશ હોય, પરમાત્માનું તો નિરંકુશ ઐશ્વર્ય! વળી પોતાનાં મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત પરમાત્માને લગતું આધાર શ્રવણ એટલે કે આદિત્યે અક્ષિણિ વગેરે શબ્દો દ્વારા સમન્વતું આધાર-શ્રવણ પણ ઉપાસના માટે સંભવે છે. વળી પરમાત્માનું રૂપશ્રવણ પણ અઘટિત નથી. ઈચ્છાવશાત્ પરમાત્મા કયું રૂપ સાધકના ઉપર અનુગ્રહ કરવા ન લઈ શકે? પરમાત્મા યદ્યપિ નિરાકાર છે છતાં તેને જો લક્ષ્યને માટે સાકાર થવાની ઈચ્છા થાય તો તેને કોણ અટકાવી શકે? વિશ્વરૂપે જે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરી શકે તેને કયો આકાર લેતાં ન આવડે? ઉપરાંત જનતાના ઝોધની સરજતા માટે ઋષિઓ કવચિત્ આમ આલંકારિક શૈલીનો પણ પ્રયોગ કરે છે. “હિરણ્યસ્મશ્ચ” વગેરે રૂપે તેનું વર્ણન ઋષિઓની કાવ્યશક્તિનો આવિષ્કાર હોઈ શકે છે. આમ કવચિત્ ભાષાના અલંકાર માટે પણ રૂપશ્રવણ હોઈ શકે છે. આથી પરમાત્મા આદિત્ય અને અક્ષિણિ અંતરમાં રહેતો પુરુષ છે. અર્થાત જ આ સૂત્રમાં લગવાન સૂત્રકાર પરમાત્મા પરબ્રહ્મનું અંતર્વર્તિત્વ ગતાવે છે. એવો એકે પદાર્થ નથી જેનું અંતઃસ્વરૂપ પરમાત્મા ન હોય! આ એનું અંતઃસ્થિતત્વ વ્યવહારમાં વર્તન માટે અતિ ઉપયોગી છે. જેણે પ્રહ્લ્લને સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેણે પરમાત્માનો વસ્તુમાત્રમાં અંતર્નિવાસ છે એ સ્વીકારવું પડશે. ગ્રાણીમાત્રના અંતરમાં સૂક્ષ્મતમ રીતે, કોઈની પકડમાં બેસેલા બેસેલા ન આવે એ રીતે વર્તતો પરમાત્મા ઝોને માટે દૃષ્ટવ્ય છે. આ એનું ઐશ્વર્ય છે. વસ્તુમાત્રમાં બહારથી ન પકડાતો પણ વસ્તુમાત્રની અંદર વર્તતો પરમાત્મા જો સમજાય તો વસ્તુમાત્ર એ તત્ત્વરત્નની મંદૂપા છે એ સમજાય અને વ્યવહારમાંની ક્લિષ્ટતા ટળે, સરજતા ઉદ્ભવે. ॥ ૨૦ ॥

ઉપલી વાતને સિદ્ધ કરવા માટે ખીજે હેતુ આપતાં લગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

મેદવ્યપદેશાત્ ચ અન્યઃ ॥ ૨૧ ॥

ચ=આ ઉપરાત મેદવ્યપદેશાત્=મેદુ કથા હોવાથી અન્ય=સૂર્યમ ઝની અદર વચનાગે વિગ્ગમય પુઝા, સૂર્યના અરિ 'તા દેવતાથી ભિન્ન છે અર્થાત્ તે જ પરબ્રહ્મ છે

આદિત્ય=સૂર્યના શરીરના અભિમાની દેવતા ક્રૂતા પગ્માત્મા ભિન્ન છે એવો સ્પષ્ટ ઉત્તર અવ્ય શ્રુતિ જ કરે છે પરમાત્મા અતર્યામી છે, એ પગ્માત્મા યઃ આદિત્યે તિષ્ઠન્ આદિત્યાદ્ અન્તર યં આદિત્યો ન વેદ યસ્ય આદિત્ય શરીર યઃ આદિત્ય અન્તર ઘમ્યતિ एष તે આત્મા અન્તર્યામી અમૃત જે આદિત્યમા ઉભો રહેલ હોઈને આદિત્યથી અદર છે, જેને આદિત્ય બાણુતો નથી જેનુ આદિત્ય શરીર છે જે આદિત્યને અદગ્થી નિયમિત કરે છે, આ તારો આત્મા અતર્યામી છે (છાં ૩-૭-૧) આ શ્રુત્યન્તરમા સૂર્યમડવાન્તર્વર્તી દિરણ્મય પુઝપઝ પગ્માત્મા સૂર્યના અભિમાની દેવતાથી ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે તે જ અહીં પણ બાણુવો નહે છે કેમકે બને શ્રુતિઓ અર્થ દૃષ્ટિએ સમાન છે આથી અતર્યામી પગ્માત્મા પગ્મદ્વ જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે, છપ નહીં એ સિદ્ધ છે ॥ ૨૧ ॥

આમ અત્યાર મુખીમા પરમાત્મા પરબ્રહ્મ સન્વિદ્યાનદ છે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનુ મર્વથા કાણુ છે, સૌની અદર વર્તમાન છે એ સિદ્ધ કર્યું હુવે એ પગ્માત્માનુ સર્વવ્યાપકપણુ સૂચવતા કહે છે -

આકાશઃ તલ્લિઙ્ગાત્ ॥ ૨૨ ॥

આકાશ=છાદોગ્ય ઉપનિષદમા નિર્દિષ્ટ આપશ એ પરબ્રહ્મ છે એમ બાણુન મંત્રે તલ્લિઙ્ગાત્=તે પરબ્રહ્મ ન પરમાત્માનો એધક નિગ-ચિહ્ન સમુદાય ત્યા બેનામા આવે છે

છાદોગ્ય ઉપનિષદમા વાક્ય છે-અસ્ય લોકસ્ય કા ગતિ ? इति । આકાશ इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाश प्रत्यस्त यन्ति । આકાશો हि एव एभ्य, ज्यायान् आकाशः परायणम् । આ લોહની શી ગતિ છે ? તો આકાશ એની ગતિ છે એમ તેણે કહ્યું કેમકે નિશ્ચય સમસ્ત ભૂતો આકાશમાથી જ જન્મે છે, અને આકાશમા જ અસ્ત પામે છે આકાશ જ આ બધાથી મોટું છે, આકાશ જ પરાયણ છે (છાં ૧-૬-૧) તો અહીં આકાશ શબ્દનો શો અર્થ સમજવો ? ભૂતાકાશ કે પગ્મદ્વ પગ્માત્મા ? સશય શાને ? અશયનુ અહીં ખીજ છે આકાશ શબ્દ બન્ને અર્થમા વપરાતો બેવામા આવે છે આમ બન્ને અર્થમા પ્રયોગ થતો હોઈને અહીં આ આકાશ શબ્દથી પરમાત્માનુ

અહુષ્ય કરવું કે પંચમહાભૂતમાંના આકાશને સમન્વયું? તસ્માદ્ વા
 પતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ-તે આ આત્મામાંથી નિશ્ચય આકાશ
 જન્મ્યું છે. (તૈં ૨-૧) આ કેકાણી આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશનો વાચક છે.
 ઉપરાંત યદેષઃ આકાશઃ જ્ઞાનન્દ્રો ન સ્યાત્-જો આ આકાશ આનન્દરૂપ
 ન હોત (તૈં ૨-૭) આકાશો વૈ નામ નામરૂપયોઃ મિર્ઘહિતા સે યદન્તરા
 તદ્ વ્રજ્ઞ । આકાશ છે નહીં નામરૂપનું નિર્વહન કરનાર-તે જો જોમાં છે તે
 બ્રહ્મ છે. (છાં ૮-૧૪-૧) અહીં પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરના અર્થમાં આકાશ શબ્દનો
 પ્રયોગ છે. આથી સંશય ઉચિત છે. તો પછી અહીં શો અર્થ લેવો?
 “ભૂતાકાશ” લેવો એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એમ સિદ્ધાન્ત
 પક્ષનો નિર્ણય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે: અહીં આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશનો જ
 વાચક છે. કેમકે જે શબ્દ જે અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોરા તે શબ્દ ઉચ્ચારતાં
 તે જ અર્થ પહેલાં બુદ્ધિમાં આવે છે. “ગાંધીજી” શબ્દ બોલતાંવેંત
 આપણને મહાત્મા ગાંધીજીની જ પ્રતીતિ પ્રથમ ઉદ્ભવે! કરિયાણાનો
 વેપારી તો પાછળનો અર્થ સમન્વય! આકાશશબ્દના ઉચ્ચારમાત્રે
 પહેલાં તો ભૂતાકાશની જ પ્રતીતિ થાય! અને એ જ મુખ્ય અર્થ સંભવે!
 અને મુખ્ય અર્થનું અહુષ્ય જ્યાં શક્ય ત્યાં અમુખ્ય અર્થ ન લેવો ઘટે!
 એક શબ્દનો એક જ મુખ્ય અર્થ હોય! જો આ નિયમ ન સ્વીકારીએ તો
 એક શબ્દના અનેકાર્થનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય! અને મુખ્યાર્થ સંભવતો
 હોય પછી અમુખ્યાર્થ લેવો એ ભાષાશાસ્ત્રીને સંમત ન હોય! ઉપરાંત
 સિદ્ધાન્તી એમ પણ કહી શકે એમ નથી, કે અહીં આકાશનો અર્થ
 ભૂતાકાશ લઇએ તો આકાશઃ હિ ઇમ્યઃ સર્વેભ્યો જ્યાયાન્ આકાશઃ
 પરાયણમ્-આકાશ જ આ બધાથી મોટું છે. આકાશ પરાયણ છે. વગેરે
 વાક્યશેષ કેવી રીતે સમજાવી શકાય? ભૂતાકાશનું વાયુ વગેરેની અપેક્ષાએ
 “જ્યાયસ્ત્વ” અને “પરાયણુવ” સંભવી શકે. કેમકે કાર્ય કરતાં
 કારણનું “જ્યાયસ્ત્વ” અને “પરાયણુવ” હોય છે જ! એમાં અયોગ્ય
 જેવું કશું નથી. આથી આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશનો જ વાચક લેવો ઘટે.

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે-આકાશઃ તલ્લિંગાત્ ।
 અહીં આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશના નહીં પણ પરમાત્માનો જ વાચક છે.
 કારણ કે વાક્યશેષમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં જ સૂચક ચિન્હોનો અહીં ઉલ્લેખ
 જોવામાં આવે છે. આકાશ અહીં સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કારણ તરીકે
 વર્ણવાયું છે. અને એ બ્રહ્મનું લિંગ છે, ભૂતાકાશનું નહીં. ભૂતાકાશ વાયુ
 વગેરેને ક્રમે ભલે ધીર ભૂતોનું કારણ થતું. પણ પોતાની ઉત્પત્તિનું તો
 પોતે કારણ ન હોઈ શકે! આથી મર્વ શબ્દ પીડાઈ જાય! બ્રહ્મ તો સર્વ

ભૂતોની ઉત્પત્તિ વગેરેનું કારણ છે એ સર્વતંત્રમિદાન્ત છે. યતો પા
માનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીઘન્તિ યત્ પ્રયન્તિ અમિ સંવિદન્તિ
તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ બ્રહ્મ=જેમાંથી વિશ્વરૂપ આ ભૂતો જન્મે છે જેના
પહે જન્મેલાં છુએ છે, જતાં એવાં જેમાં પ્રવેશે છે તેને જાણ-તે બ્રહ્મ
કે. (છાં ૩-૧) એવો તો શ્રુતિ બોલ છે. આકાશ પ્રત્યક્તં યન્તિ અહીં
બ્રહ્મલિંગ સ્પષ્ટ છે. કેમકે ભૂતોનો લય, મિવાય કે પરબ્રહ્મ બીજે ક્યાંયે
ભલી જ ન શકે! ઉપરાંત “ત્યાયસ્ત્વ” અને “પરાયણ્ત્વ” પણ
બ્રહ્મનાં જ લિંગ છે. નિરપેક્ષ “ત્યાયસ્ત્વ” અને “પરાયણ્ત્વ” સિવાય કે
પરમાત્મા બીજે ક્યાંયે ધટી શકતાં નથી. અને અહીં તે જાને નિરપેક્ષ
પરીકે અપેક્ષિત છે. શ્રુતિ સ્વયં કહે છે:-જ્યાયાન્ પૃથિવ્યાઃ જ્યાયાન્
અન્તરિક્ષાન્ જ્યાંયાન્ દિવ્યઃ જ્યાંયાન્ અમ્યઃ લોકેભ્યઃ મોટો છે પૃથ્વીથી,
મોટો છે અન્તરિક્ષથી, મોટો છે સૌથી, મોટો છે આ લોકોથી (છાં ૩-૧૪-૩)
આ શબ્દોમાં ત્યાયસ્ત્વ ઉલ્લેખ છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાનં આનન્દ વાક્ષ્ય રાત્તેઃ
પ્રાનુઃ પરાયણમ્-વિજ્ઞાન આનન્દ સ્વરૂપ છે બ્રહ્મ, દાન દેનાર માટે પરાયણ
કે. (ઘૃં ૩-૬-૨૮) આ શબ્દોમાં પરાયણ્ત્વ બતાવ્યું છે અને તે
ઉપરાંત ‘અન્તઘત્ કિલ તે શાલાવત્ય સામ (છાં. ૧ ૮-૮) આમ
‘અન્તવત્ત્વ’ રૂપી દોષને લઇને શાલાવત્યના પક્ષની નિંદા કરી, કંઈક
અનન્તનો ખ્યાલ આપવાને ઉત્મુક એવા મહાત્મા ટેવણિ અહીં “આકાશ”
પર આનન્ત્યનો ખ્યાલ આપી રહ્યા છે. અને ઉપરાંત કાર કરતાં કહે છે.-
ન યયઃ પરોઽરીયાન્ ઉદગીયઃ સ યયઃ અનન્તઃ તે આ ઉદગીય પરોઽરીય
કે-એ અનન્ત છે. (છાં ૧-૮-૨) “પરોઽરીયાન્” શબ્દમાં “પર”
શબ્દ દેશ દૃષ્ટિએ અનન્તતાનો “રીય” શબ્દ શુભ દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટતાનો
અને “અનન્ત” શબ્દ કાળ અને વસ્તુ દૃષ્ટિએ અનન્તતાનો સૂચક છે.

વળી ભૂતાકાશ બુદ્ધિ ઉપર પ્રથમ ચડે છે માટે આકાશ શબ્દનો
અર્થ ભૂતાકાશ લેવો એ બરાબર નથી. પહેલો બુદ્ધયાદ્ધ થતો હોવા છતાં
સાક્ય શેષમાં પરબ્રહ્મના ધર્મોનો ઉલ્લેખ હોઇને ભૂતાકાશમાં એ શબ્દ
ધટી ન શકે. આકાશ શબ્દ, પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમાં પણ શ્રુતિમાં
બનેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. દા. ત. આકાશો વૈ નામ નામરૂપયોઃ
નૈર્વહિતા-આકાશ છે નિશ્ચય નામરૂપનો નિર્વાહ કરનાર (છાં ૮-૧૪-૧)
તિ ઉપરાંત, આકાશના પચાસવાચક શબ્દોનો પણ, બ્રહ્મના અર્થમાં
યોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે ક્ષત્રચોક્ષરે પરમે વ્યોમન્ (ઋગ્વેદ.
-૧૬૪-૩૯) સા યયા માર્ગવી વારુણી વિદ્યા પરમે વ્યોમન્ પ્રતિષ્ઠિતા
તૈ. ૩-૬) ઝં કં બ્રહ્મ સં બ્રહ્મ (છાં. ૪-૧૦-૫) સં પુરાણમ્-
ત્યાઓ અક્ષરરૂપી પરમાકાશમાં, તે આ ભાર્ગવી વારુણી વિદ્યા છે તે

પરમાકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. ઝૂં પ્રહ્લ છે, આકાશ પ્રહ્લ છે. આકાશ છે પુરાણ વગેરે. આશી વાક્યચેષના બળે અહીં, પ્રહ્લાનાં સિંગો જોવામાં આવતાં હોઈને, આકાશ શબ્દ પ્રહ્લાનો વાચક છે, ભૂતાકાશનો નહીં એ સિદ્ધાંત થાય છે. ॥૨૨॥

પરમાત્માનું વ્યાપકત્વ બતાવ્યું. સાથે સાથે એ જ રીતે ઉદ્ગીથ વિદ્યામાં આવતો “પ્રાણ” શબ્દ પરપ્રહ્લ પરમાત્માનો વાચક છે એટલે કે જીવનશશિરૂપ છે એમ સમાનન્યાયે સિદ્ધ કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર હે છે:-

અતઃ એવ પ્રાણઃ ॥ ૨૩ ॥

અતઃ એવ=આથી જ-ઉપકાં મૂલમાં જે ન્યાય સીધાર્યો એ ન્યાયે જ પ્રાણ=પ્રાણ શબ્દ પણ પરપ્રહ્લ પરમાત્માનો વાચક છે. જ્યારે આ કે વાયુવિકારનો વાચક નથી:-

પ્રસ્તોતઃ ! યા દેવતા પ્રસ્તાવે સન્વાયત્તા-હે પ્રસ્તોતા ! કઈ દેવતા છે જે પ્રસ્તાવને સ્વાધીન છે, આમ ઉદ્ગીથ પ્રકરણમાં શરૂઆત કરી શ્રુતિ કહે છે:-કતમા સા દેવતા इति । પ્રાણઃ इति હોવાચ, સર્વાણિ હ વા હમાનિ ભૂતાનિ પ્રાણમેવ અભિસંવિશન્તિ, પ્રાણમભ્યુજિહતે, સા વપા દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયત્તા-કઈ છે તે દેવતા ? તો પ્રાણ છે તે દેવતા-એમ તેણે કહ્યું, કેમકે આ સમસ્ત ભૂતો પ્રાણમાં જ પ્રવેશે છે-પ્રાણમાંથી જ એને રૂટી નીકળે છે. તે આ દેવતા પ્રસ્તાવને સ્વાધીન છે. (છાં ૧-૧૧-૪-૫) આ પ્રકરણમાં સંશય નિર્ણય, પૂર્વ સૂત્રની માફક જ બાણવો રહે છે. પ્રાણ શબ્દ પ્રહ્લ અને વાયુવિશેષ એ બંને અર્થમાં જોવામાં આવે છે. પ્રાણવન્ધનં हि सोम्य ! મનઃ હે સોમ્ય ! પ્રાણરૂપી બંધનવાળું છે મન. (છાં ૧-૮-૨) પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્-પ્રાણનો પ્રાણ (વૃ ૪-૪-૧૮) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં પ્રાણ શબ્દ પ્રહ્લાનો ઘોતક છે, “પ્રાણં મે વાહિ” મારા પ્રાણને રક્ષ, ઇત્યાદિ લૌકિક વાક્યોમાં અને ન હૈં તેં ચક્ષુર્જહાતિ ન પ્રાણો જરસઃ પુરો । પુરં વો વ્રહ્મણો વેદ વસ્યાઃ પુરુષ ડહવટે (અથર્વ ૧૦-૧-૨-૩) પ્રાણ વા વતે પ્રસ્કંદંતે યે દિવા રત્યા સંયુજ્યન્તે, વ્રહ્મચર્યમેવ તત્ વદ્ શત્રૌ રત્યા સંયુજ્યન્તે (પ્ર ૧-૧૩) પતસ્માત્ જાયતે પ્રાણઃ મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ (મું ૨-૧-૩) અન્નમયં हि सोम्य ! મનઃ, આપોમયઃ પ્રાણઃ, તેને ઘડપણ પહેલાં નિશ્ચય આંખ કે પ્રાણ હોડતા નથી, જે આ પ્રહ્લાના પુરને બાણ છે-જેને લઈને એ પુરુષ કહેવાય છે. પ્રાણને તે અરપાવે છે, જે દિવસે રતિકીડામાં જોશય છે એમાંથી જન્મે છે પ્રાણ મન અને સમસ્ત

ઇન્દ્રિયો; નિશ્ચય અભય છે તે મોખ્ય ! મન, આપેભય છે પ્રાણ દશેમે પુનરે પ્રાણાઃ જાગમા પદાદગ. (પૃષ્ઠ ૩-૧-૮) તમુત્પ્રામન્તે પ્રાણઃ અનુતામતિ, પ્રાણ અનુતામન્તે મયે પ્રાણાઃ અનુત્પ્રામન્તિ પુરુષમાં આત્મ છે પ્રાણ-મન અગીઆ-મો પ્રાણ છે પ્રાણ ઉત્કમળ કહે છે. ઉત્કમળ મના પ્રાણની પાછળ પ્રાણો-ઇન્દ્રિયો ઉત્કમળ કહે છે વગેરે શાસ્ત્રીય વાક્યોમા પ્રાણશબ્દ વાયુ વિદ્યાર્થના કે એવા ન બીજા અર્થમા વપરયેલો છે આથી અહીં પ્રાણ શબ્દ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમા જ લેવો ઘટે

પૂર્વપક્ષ

કદાચ મિદ્ધાની એમ કહે કે અહીં ભૂતોનુ સવેશન અને ઉદ્ગમન પરમેશ્વરીય કર્મ છે અને આથી અહીં પ્રાણ શબ્દ પરબ્રહ્મનો વાચક નથી તો તે યોગ્ય નથી એ વિંગ-ભૂતોનુ સવેશન અને ઉદ્ગમનકાં પી પરમેશ્વરીય વિંગ, મુખ્યપ્રાણના પશ્ચે જાણ ધરી શકે એમ છે શતપથ બ્રાહ્મણ અથનું વચન છે કે યદા યં પુરુષ. સ્વપિતિ પ્રાણં તદ્દિ વાગવ્યેતિ, પ્રાણ ચક્ષુ. યદા પ્રચુચ્યતે પ્રાણાદેવાધિ પુન જાયતે-ત્યારે નિશ્ચય પુરુષ ઉધિ છે ત્યારે તેની વાળી પ્રાણમા લીન થાય છે અથુ પ્રાણમા લીન થાય છે.

ત્યારે જાગે છે ત્યારે પુન પ્રાણમાથી ન પ્રકટે છે (શત૦ ૧૦-૩-૩-૧) ઉપગત અથ જ નહીં આપણા પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ આમ જ કહે છે નિદ્રાકાળે પ્રાણ જાગતો રહે છે ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ હ્રુમ્ થાય છે, અને પ્રજોધકાળે પાડી પ્રકટે છે ઉપગત ભૂતોના સવેશન અને ઉદ્ગમનો સૂચક વાક્યરોપ પણ મુખ્યપ્રાણના પશ્ચે ધરી શકે છે કેમકે ઇન્દ્રિયો એ ભૂતોનો માર છે તે ઇન્દ્રિયો જો લીન થતી હોય અને પુન જાગત થતી હોય તો ભૂતોનો જ એ સવેશ-ઉદ્ગમ કહેવાય !

ઉપગત અહીં ઉદ્ગીય અને પ્રતિકાળના દેવતા તરીકે આદિત્ય અને અન્ન, પ્રન્નાવના દેવતાકર પ્રાણના નિર્દેશ બાદ જતાવવામા આવ્યા છે, અને તે બેનુ બ્રહ્મત્વ જો ન હોત તો તેના જેવું જ પ્રાણનું પણ હોઈને પ્રાણનું બ્રહ્મપણું ન હોઈ શકે આથી પ્રાણ શબ્દ અહીં બ્રહ્મનો નહીં પણ મુખ્ય પ્રાણનો જ વાચક છે આમ પ્રામ થતા સૂત્રકાર કહે છે કે-અતઃ एव प्राणाः ।

અર્થાત્ આથી જ “પ્રાણ” શબ્દ પણ બ્રહ્મનો જ વાચક છે મુખ્ય પ્રાણનો નહીં “આથી જ” એટલે શાથી ? તો પૂર્વ સૂત્રમા આપેલા નહિન્માત્ એ કારણે એમ જાણવું. અહીં પ્રાણ શબ્દ દ્વારા બ્રહ્મનું જ વિંગ જોવામા આવે છે અહીં તમામ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ વગેરે પ્રાણને

નિમિત્તે બતાવી છે. અને આથી તમામ ભૂતોનું પ્રાકટ્ય વગેરે બ્રહ્મને જ અહીં સમર્પે છે. જગતકારણુ બ્રહ્મ છે, મુખ્ય પ્રાણુ નથી. “મુખ્ય પ્રાણુ” એ અર્થ સ્વીકારીએ તો પણ ભૂતોનું સંવેદન કે ઉદ્ગમન અહીં વિરૂદ્ધ નથી. કેમકે નિદ્રા અને જાગૃત અવસ્થામાં એવું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે. તો એ કહેવું પણ બરાબર નથી. ઉદ્ય કે જાગૃતિમાં લય કે ઉદ્ગમ કેવળ ઇન્દ્રિયોનો જ જોવામાં આવે છે—તમામ ભૂતોનો નહીં. અહીં તો તમામ ભૂતોનો લયોદ્ભવ બતાવવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત યદા સુત્તઃ સ્વપ્નં ન કંચન પદયતિ મથ અસ્મિન્ પ્રાણે એવ વચ્ચે ભવતિ, તદા એનં વાક્ સર્વઃ નામમિઃ સહ અપ્યેતિ—ત્યારે સૂતેલો કોઈ સ્વપ્ન જોતો નથી ત્યારે આ પ્રાણમાં જ સૌ એકરૂપ થાય છે, ત્યારે એમાં વાણી તમામ નામો સાથે લીન થાય છે. (કૌઠ ૩-૩) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં પણ પ્રાણશબ્દ બ્રહ્મનો જ વાચક છે. કેમકે અહીં પણ લિંગ તો બ્રહ્મનું જ છે. ઉપરાંત અહીં અન્ન આદિત્ય વગેરેના સંનિધાનને લઈને પ્રાણનું બ્રહ્મપણું નથી એમ જો કહેતા હોય તો તે બરાબર નથી. કેમકે વાક્યશેષ જો પ્રાણ બ્રહ્મ છે એમ પ્રતિપાદિત કરતું હોય તો સંનિધાન નિર્બળ છે. લિંગ સળગ છે. પૂર્વ મીમાંસા જ આ નિર્ણય આપે છે. લગવાન જેમિની કહે છે:— શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન સમાધ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્વલ્યં અર્થવિપ્રકર્ષાત્ (મીમાંસા ૩-૩-૧૪) આથી અહીં લિંગ પ્રબળ હોઈને સંનિધાન અથવા સ્થાન નિર્બળ છે. પ્રસિદ્ધિબળે પણ પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે. જેમ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં પ્રાણ શબ્દ રૂઢ છે તેમ પરબ્રહ્મના અર્થમાં પણ તે રૂઢ છે જ. જેમકે પ્રાણાય નમો યસ્ય સર્વમિદં ઘરો (અથર્વઠ ૧૧-૨) પ્રાણે વ્રજતિ નિઃસૃતં (કઠોઠ ૬-૨) પ્રાણો હિ યપઃ યઃ સર્વભૂતંઃ વિમાતિ (મુંઠ ૩-૧-૩) પ્રાણચન્દનં હિ સોમ્ય મનઃ । જેના વચમાં આ બધું છે તે પ્રાણને નમન. પ્રાણ કંપતાં જે નીસર્યું છે પ્રાણ છે એ, જે સૌ પ્રાણીઓ દ્વારા અમકે છે હે સૌમ્ય । મન પ્રાણમન્ધન છે. ઉપરાંત પ્રાણ શબ્દના પર્યાયો પણ બ્રહ્મવાચક તરીકે જોવામાં આવે છે. તથા इत् तत् सत्यं अंगिरः—હે પ્રાણ ! તારું નિશ્ચય તે સત્ય છે. (ઋઠ ૧-૧-૨) અહીં “અંગિરા” શબ્દ પ્રાણવાચક છે. ય આત્મદા ષટ્કદા (ઋઠ ૮-૭-૩-૨) આત્મદા—પ્રાણ સમવર્તતાસુઃ યકઃ (ઋઠ ૮-૭-૪-૭) અતુ—પ્રાણ. આથી અહીં “પ્રાણ” શબ્દ બ્રહ્મનો જ વાચક છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૩ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા વ્યાપક છે. હવનશશિ છે એ સિદ્ધ થયું. હવે તે પરમાત્મા સ્વયંજ્યોતિ છે એ સિદ્ધ કરનાં સૂત્રકાર બલે છે. કે—

જ્યોતિઃ ચરણામિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

ચરણામિધાનાત્=અર્થ એમને પાદ, તે અર્થનુ કથન હોવાને બદલે જ્યોતિઃ = બ્રહ્મ ઉપનિષદમાં જેનું શ્રવણ છે એ જ્યોતિઃ પ્રત્યક્ષ છે એમ જાણવું મેં છે

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહે છે -યદ્ મત્ પરો દિવ જ્યોતિઃ દીપ્યતે, ત્રિશ્યત. પૃષ્ઠેષુ સર્વતઃ પૃષ્ઠેષુ અનુક્તમેષુ ઉક્તમેષુ તોક્ષેષુ इदં ઘાય તદ્ યદ્ इदં અસ્મિન્ અન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ એ આ દ્યૌથી પર જ્યોતિઃ દીપે છે- ત્રિશ્યતી પીઠ ઉપર-ગ્રૌની પીઠ ઉપર ઉક્તમ અને કનિષ્ઠ લોકમાં-તે આ છે જે આ પુરુષમાં જ્યોતિઃ છે (છાં ૩-૧૩-૭) આ વાક્ય મગયશ્ચત્ છે અહીં વપગયેવ “જ્યોતિઃ” શબ્દનો અર્થ શો? એ જ્યોતિઃશબ્દ પ્રદાનો વાચક છે કે સૂર્યાદિ જ્યોતિનો વાચક છે? બન્ને અર્થમાં એ શબ્દ વપગતો જોવામાં આવે છે સૂર્યાદિ જ્યોતિવિશેષના અર્થમાં જોઈએ તો યાજ્ઞવલ્ક્ય ! કિં જ્યોતિઃ જય પુરુષ? આદિત્યજ્યોતિઃ સમ્રાટ્ इति હોવાય આદિત્યેનૈવ મય જ્યોતિષા આસ્તે-યાજ્ઞવલ્ક્ય ! કઈ જ્યોતિવાળો છે આ પુરુષ? -સમ્રાટ્ ! આદિત્ય જ્યોતિઃ છે આ પુરુષ આદિત્યની જ્યોતિથી જ જ્યોતિવાળો હોય છે (ઘૃં ૪-૩-૨) ત્વ ઘાયુ. જ્યોતિઃ આપ-આકાશ-વાયુ-જ્યોતિ-પાણી (મું ૨-૧-૧) વગેરે શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે ઉપરાંત પ્રદાનો અર્થમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ ધ્રુવ જ્યોતિઃ નિહિત દ્વયેક (ફાં ૪-૬-૧૧-૬) एष સપ્રસાદ અસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય, પર જ્યોતિઃ ઉપસપદ્ય સ્વેનરૂપણ અભિનિપ્યચતે-આખમાં એક ધ્રુવ જ્યોતિઃ નિહિત છે આ સપ્રસાદ (સુપુસિને જીવાત્માં) આ શરીરમાંથી ઠીક ઠીક ઉઠીને પરમ જ્યોતિને પામીને, સ્વરૂપે ચોખ્ખો પ્રકટે છે (છાં ૮-૧૨-૩) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં જોવા મળે છે આથી એ અગે સશય થાય તો તે ચોખ્ખું છે પૂર્વપક્ષીને મન જ્યોતિઃ શબ્દ ભૌતિક જ્યોતિનો વાચક છે સિદ્ધાન્તીને મન એ પ્રદાનો વાચક છે

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે અહીં જ્યોતિઃ શબ્દ સૂર્યાદિ જ્યોતિનો વાચક જ હોઈ શકે કારણ કે અહીં વિગ છે સૂર્યાદિ જ્યોતિનું દીપ્યતે એ ક્રિયાપદ અહીં છે દીપ્તિ એટલે જ્વલન અને જ્વલનરૂપી ધર્મ તો સૂર્યાદિ આકાશ વિશેષવાળા પદાર્થોનો જ હોય, પ્રદાનો એ ધર્મ ન હોઈ શકે પ્રદાન વગેરે વિનાનું છે અને આથી રૂપ વગેરે વિનાનું પ્રદાન “દીપ્યતે” ન ઠહેવાય

ઉપગત અહીં મર્યાદાનું શ્રવણ જોવામાં આવે છે આ જ્યોતિની “દ્યૌ” એ મર્યાદા આકાશમાં આવી છે અને મર્યાદા અગર તો સીમા પગિરિહતની હોય અને પ્રદાન તો સર્વગત છે એવું હોઈને પરિનિષ્ક્રમ હોઈ ન શકે

વળી જેમ મર્યાદા તેમ આ જ્યોતિનો આધાર, પણ અહીં વર્ણવ્યો છે. વિશ્વતઃ પૃષ્ઠેષુ સર્વતઃ પૃષ્ઠેષુ અનુત્તમેષુ ઉત્તમેષુ લોકેષુ-વિશ્વની પીઠે-સૌની પીઠે-ઉત્તમ અધમ સૌ લોકોમાં (છાંં ૩-૧૩-૭) આ પંક્તિમાં સખતમી વિલક્ષિત આધારવાચક છે. અને સર્વાધાર બ્રહ્મ જાતે નિરાધાર છે.

આ ઉપરાંત આ જ્યોતિને અહીં “ કૌક્ષેય ” જ્યોતિથી અલિપ્ત વર્ણવી છે. ઘૌથી પર જ્યોતિનો કૌક્ષેય જ્યોતિથી અલેદ્ ગંતાવ્યો છે. इदं चाव तद् यदिदं अस्मिन् अन्तः पुरुषे ज्योतिः आ છે તે જે આ પુરુષમાં અંદર જ્યોતિ છે. (છાંં ૩-૧૩-૭) (કૌક્ષેય=કુંખ-ઉદર-જ્યોતિ) જહનનલક્ષ્ય કૌક્ષેય જ્યોતિનું વર્ણન છે-તસ્ય एषा हृदि: । ७ । यत्र एतत् अस्मिन् शरीरे संस्पर्शेन उष्णिमानं विजानाति । तस्य एता श्रुतिः यत्र एतत् कर्णो अपिगृह्य निनदमिव नदधुखिब • अग्नेः ज्वलतः उपशणोति=તેની આ દૃષ્ટિ છે. ત્યારે એ આ શરીરમાં સ્પર્શ દ્વારા ઉષ્ણતાને જાણે છે તેની આ શ્રુતિ છે-ત્યારે એ જાને કાનો ઢાંકી દે છે ત્યારે જલતા અગ્નિનો જાણે નિનાદ-જાણે અવાજ સંભળાતો હોય છે. (છાંં ૧૩-૭-૮) આ શ્રુતિ વાક્ય ઉપરથી કૌક્ષેય જ્યોતિ એટલે શરીરમાં-ઉદરમાં હોનાર તેજ એ અહીં સમજાય છે. અને સંસ્પર્શથી ગરમીનું જ્ઞાન, કાન ઢાકતાં કાન દ્વારા ઘોષનું શ્રવણ એ ઉદરના તેજ સિવાય ખીજે ક્યાંયે સમજી શકાય નહીં ! જે તે કૌક્ષેય તેજ બ્રહ્મ ન હોય તો તેનાથી અલિપ્ત એવું ઘૌથી પર જે તેજ-જે જ્યોતિ તેનું પણ બ્રહ્મપણું સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે.

ઉપરાંત ક્ષણદૃષ્ટિએ જોતાં પણ અહીં જ્યોતિ શબ્દ, બ્રહ્મનો નહીં પણ ભૌતિક તેજનો જ વાચક સમજાય છે. આ જ્યોતિની ઉપાસનાનું ક્ષણ અટક્ય છે. ચક્ષુષ્યઃ છુત્તો भवति य एवं वेद-આટલું અટક્યા અહીં શ્રુતિ ગતાવે છે. બ્રહ્મોપાસનાનું તો અનન્ત ક્ષણ છે. અને આથી ક્ષણદૃષ્ટિએ પણ અહીંનો જ્યોતિ શબ્દ આદિત્ય વગેરે જ્યોતિનો જ વાચક છે. આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષ પૂરો થાય છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ બરાબર નથી. જ્યોતિ શબ્દ અહીં બ્રહ્મનો જ વાચક છે. ચરણામિઘાનાત્ એવો એમાં હેતુ છે. આ પ્રકરણમાં મર્વ પ્રથમ, બ્રહ્મ ચાર ચરણોવાળું છે એમ કહ્યું છે. પાદોસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ ત્રિપાદ્ અસ્ય અમૃતં દિવિ-સમસ્ત ભૂતો એનું એક ચરણ છે. એના અમૃત ત્રણ ચરણો સ્વર્ગમાં છે. (છાંં ૩-૧૨-૬) ઉપલા મંત્રમાં મર્વભૂતરૂપી, બ્રહ્મનો એક પાદ છે એમ કહી ગાદીના ત્રણ પાદો અમૃત સ્વરૂપે વર્ણવ્યા છે.

અને એ અમૃતના ત્રણ પાદો જ અર્ધા જ્યોતિ શબ્દથી દ્યોતિત છે ત્રિપાદ પ્રદ્ધ અને જ્યોતિ એ જાનનેનો ઘા મળધ એક મરણો છે અને મળધ નો એક છે તો મળધીઓ પણ એક જ હોય !

ઉપનત અર્ધા પ્રકળ પ્રદાનુ છે અર્ધાના આ જ્યોતિ વાક્યમાનુ પ્રવૃત પ્રદ્ધ, તેની પછી આનતી શાકિત્ય વિદ્યામા પણ અનુવર્તિત છે અને એ બેની વચ્ચે જ્યોતિ શબ્દ મપડાયેવ છે શાસ્ત્રીય પશ્ચિમીયામા કહીએ તો જ્યોતિ શબ્દ મદશપતિત છે અને આથી જ્યોતિ શબ્દ પ્રદ્ધનાયક જ માનવો ગ્હે છે નો એમ ન માનીએ તો “પ્રવૃત્તહાન” અને “અપ્રવૃત્તપ્રક્રિયા” નામનો દોષ આવે અને જાને ત્યા મુધી એ ટાગવો જ નેધએ

ઉપનત દીપ્યતે ડિયાપદને આગળ ધરે તોપણ કશે અર્થ મરવાનો નથી દીપન એટલે જ્વલત, અને પ્રદ્ધ, ચૈતન્ય સ્વરૂપ હોઇને તેનુ દીપન પ્રગટન મુગોચ જ છે મુખ્ય પ્રકાશ જ ચિત્તનો છે એ ચિત્તના પ્રકાશે પ્રગટનાજો અને છે સૂચાતિ જ્યોતિઓના પણ સગુદાય ! આથી મુખ્યત જ્યોતિ શબ્દ પ્રદ્ધનો જ વાચક છે શ્રુતિના પ્રમાણ ટાકી શકાય કે—એન સર્વસ્તપતિ તેજસા દદ્ધ (તં વ્રા ૩-૧૨-૧-૭) તમેવ નાન્તમનુભાતિ સપ તસ્ય માસા સર્વમિદ વિભાતિ (કઠ. ૨-૧-૧૫) તત્ શુભ્ર જ્યોતિષા જ્યોતિ (મુ. ૨-૨-૧) एष उ एष मामनी एष हि सवपु लोकेषु भाति (જા ૪-૧૫-૪) તત્ દેવા જ્યોતિષા જ્યોતિ (વૃ ૪-૪-૧૬) જે તેજથી નજાગેવો સૂર્ય તપે છે તેની ચમકની પાછળ પાછળ તેની ચમકથી આ બધુ ચમકે છે જે જ્યોતિઓની પણ શુભ્રજ્યોતિ છે એ જ છે ભામની એ જ નિશ્ચય સૌ લોકોમા ચમકે છે દેવો તે જ્યોતિની જ્યોતિ છે આથી જ્યોતિ શબ્દ પ્રાકૃત તેજનો વાચક નથી, પણ પરપ્રદ્ધનો જ વાચક છે

મર્યાદાનુ શ્રવણ છે માટે જ્યોતિ શબ્દ પ્રદ્ધનાયક નથી એમ ગ્હેવુ પણ થોડ્ય નથી વ્યાપક પરમાત્માને માટે તેવુ કથન અનુચિત નથી, તે સૌની જેમ અદર તેમ બહાર પણ છે સ વ્રાહ્માભ્યન્તરો હ્યજ (મુ ૨-૧-૨) તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય વાહ્યત (યજુ ૪૦-૫) एकस्तथा सर्वभूतातरात्मा रूप रूप प्रतिरूपो वहिष् (કઠ ૫-૧) તે અજ બાહ્ય અને અતર છે તે નિશ્ચય છે આ સૌની અદર અને તે જ નિશ્ચય છે આ બધાની બહાર તે જ પ્રમાણે એક છે સૌ ભૂતોનો અતરાત્મા રૂપે રૂપે એ પ્રતિરૂપ છે, અને રૂપ વિનાનો છે વગેરે શ્રુતિ વાક્યો આ અર્થના દશક છે

તો જે અદર બહાર નિરન્તર સર્વત્ર છે તે સૌની અદર રહેનારા “દ્યૌ” થી
 પર છે, એવો ઉપદેશ હોય તો તે યોગ્ય છે આજ રીતે આધાર શ્રવણમા
 પણ મમજવુ ઘટે છે સર્વત્ર પરમાત્માને સર્વત્ર રહેનાર કહેનાર શ્રુતિ
 ખોટી નથી વળી કૌક્ષેય જ્યોતિ સાથે આ જ્યોતિનું અલેદે કથન
 પણ જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે એમ જ બતાવે છે, કેમકે કૌક્ષેય
 જ્યોતિને પણ બ્રહ્મ તરીકે જ વર્ણવવામા આવી છે. ઋગ્વેદ કહે છે -
 इदं ज्योतिः हृदये आहितं यत् आ ज्योति ने हृदयमा आहित છે
 (ઋગ્ ૪-૫-૧૧-૭) હૃદયે આહિતં જ્યોતિઃ અને કૌક્ષેય જ્યોતિઃ એક જ
 છે આથી જ્યોતિ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જ્યોતિ કહેવો અનુચિત
 નથી ઉપાસકો માટે બ્રહ્મોપાસના કરવા ત્રણ સ્થાનો શ્રુતિ બતાવે છે
 મૂર્ચમ ડગ, ચક્ષુ અને હૃદય અને મધ્યભેદ સ્થાનીનો ભેદ થઈ જતો નથી
 ઉપગત કૌક્ષેય જ્યોતિનાં ક્ષિણ બ્રહ્મપક્ષે પણ સંભવે છે ગર્ભ સ્પર્શ કે
 જ્ઞાનમા અલગાતો પ્રાણુઘોષ પણ પરમાત્માની સત્તા વિના સંભવતાં નથી !
 બ્રહ્મ સૌના પ્રાણનું કારણ હોઈને પ્રાણ સ્વરૂપ છે યસ્માત્ પ્રાણન્તિ
 મુવન્નાનિ સર્વા-જેનાથી સૌ લોકો જીવે છે (અથર્વ ૧૩-૩-૩-૩) પ્રાણે
 ઇજતિ નિઃસૃતમ્-પ્રાણ ડાપતા જે નીપજે છે (ઋગ્ ૬-૨) કો હોય
 અન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ યદેજ. આકાશઃ આનન્દો ન સ્યાત્-કોણ ખરે
 જીવત-કોણ શ્વાસ લેત જે આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો ? ઉમા
 અને ઘોષ પ્રાણને નિમિત્તે જ હોય એ પ્રાણ બ્રહ્મ છે આથી અહીં જ્યોતિ
 શબ્દ બ્રહ્મવાચક જ છે અને અપકૂળ શ્રવણે પણ અહીં કશું બગડતું
 નથી ઉપાસના અનુસાર કૂળની પ્રાપ્તિ છે પરમાત્માના અનન્ત કલ્યાણી
 ગુણો છે એ ગુણોમાથી જે કોઈ એકાદને લઈને ઉપાસના કરે તેને તદનુરૂપ
 જ મળે ! જે કોઈ બ્રહ્મને “દૃષ્ટ અને શ્રુત” તરીકે ઉપાસે તે “ચક્ષુષ્ય”
 અને “શ્રુતવાન્” થાય ! ગીતામા ભગવાને સ્વયં ગાયુ છે કે -યે યથા માં
 પચન્તે તાસ્તૈષ્વ મજામ્યહમ્-જે જે રીતે મને પ્રપન્ન થાય તેને તે
 તે જ હું લજુ છું (ગીતા ૪-૧૧) સમગ્ર બ્રહ્મના દર્શને જ મહાકૃતિપી
 વચ્ચ-મોક્ષનો તો લાલ થાય ! આથી બ્રહ્મોપાસનાનું અડકૂળ જ મળે
 તેથી બ્રહ્મના બ્રહ્મત્વની હાનિ નથી આથી જ્યોતિ શબ્દ અહીં બ્રહ્મનો જ
 વાચક છે એમ બાણુ ॥ ૨૪ ॥

પરમાત્માનું વ્યવજ્યોતિપણુ અહીં મિદ્ધ ધર્મ પાત્ર આ અમરે
 એક નાજ થાય છે એ શકાનું ઉત્થાન કરી અમાધાન આપના ભગવાન
 પૂતકાર કહે છે -

છન્દોઽભિધાનાત્ ન ઇતિ ચેત્ ન તથા ચેતોઽર્પણનિગદાત્
તથા હિ દર્શનમ્ ॥ ૨૬ ॥

જ્યોતિનું અનુવર્તન જાણવું. ઉપરાંત અન્નનું તો પ્રકરણ જ છે. છાન્દોઽભિધાનાત્= પૂર્વ વાક્યમાં છન્દનું=ગાયત્રી નામના વૈદિક છન્દનું કથન હોવાથી ન=આ ઉપર વાક્યમાં- જ્યોતિ વાક્યમાં કહેલી જ્યોતિ અન્નવાચક નથી ઇતિચેત્=એમ જો પૂર્વપક્ષ કહેતો હોય તો ન=ને ખગમર નથી. તથા=એમ જ દ્વારા તેમ-તે રીતે ચેતોઽર્પણનિગદાત્=ચિત્તનું પરબ્રહ્મમાં અર્પણ થાય તે માટેનું. કથન જાણવું તથાહિ=દા ત. દર્શનમ્=આ અર્થનું પ્રતિપાદક શ્રોતવચન છે.

પૂર્વપક્ષી કહે છે-જો જ્યોતિ વાક્યની પૂર્વના શ્રુતિના વાક્યમાં અનુષ્ઠાદ પ્રદ્ધનું વર્ણન આગ્યું હોત તો અમો ખુશીથી અહીં જ્યોતિ શબ્દને પ્રદ્ધવાચક માની શકત, પણ તેવું નથી. અહીં તો ગાયત્રી નામના છન્દનું કથન છે. દા. ત. ગાયત્રી વા હૃદં સર્વં ભૂતં યદિદં કિञ્ચ-ગાયત્રી જ છે આ બધાં ભૂતો, (છાં૦ ૩-૧૨-૧) આવી શરૂઆત છે. એ ગાયત્રી, તેજ વાદ્-ભૂત-પૃથિવી, શરીર, પ્રાણ અને હૃદયરૂપે છ વિભાગે સમજાવી, સા પથા ચતુષ્પદા પદ્ધિવિધા ગાયત્રી-તે આ ગાયત્રી ચોપગી-છ પ્રકારની છે. (છાં૦ ૩-૧૨-૫) એ રીતે ઉપસંહાર કરી, એ ગાયત્રીના વિષયમાં જ તદેતત્ ક્રવા અમ્યુક્તં-તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાર્યાંશ્વ પૂરુષઃ। પાદોઽસ્યા સર્વાભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યાઽમૃતં દિવિ-તે આ ઋક્મંત્ર કહે છે-તેવડો છે આનો મહિમા અને તેથી પણ મોટો છે પુરુષ. સમસ્ત ભૂતો એનો એક પગ છે. તેના અખૂટ ત્રણ પાદો સ્વર્ગમાં છે. (છાં૦ ૩-૧૨-૫-૬) આ ઋગ્વેદના મંત્રનું ઉદ્ઘાટન દીધું છે. તો અનુષ્ઠાદ ગાયત્રીને વર્ણવતો મંત્ર એકાએક પ્રદ્ધ વર્ણન ઉપર કયાંથી આવી પડે? એ તો આંખાને અંગે પ્રશ્ન ને કોદરાને અંગે જવાબ જેવું થાય! અને "યદ્વે તદ્ બ્રહ્મ"-જે નિશ્ચય તે પ્રદ્ધ છે. (છાં૦ ૩-૧૨-૭) આ વચ્ચે આવતો બ્રહ્મ શબ્દ ગાયત્રીને લગતો જ હોઈ શકે! કેમકે પ્રકરણ ગાયત્રીનું છે. જેનું પ્રકરણ હોય તેનાં ગાન ગવાય. આથી જેમ યઃ एतां ब्रह्मोपनिषदं वेद-જે કોઈ આ પ્રદ્ધ રહસ્યને જાણે છે. (છાં૦ ૩-૧૨-૩) અહીં પ્રદ્ધ શબ્દ વેદવાચક છે, તેમ પૂર્વમાં ગાયત્રી છન્દનું કથન હોઈને અહીં જ્યોતિના વાક્યમાં તેનું કથન જ યોગ્ય છે. જો આમ ન સ્વીકારીએ તો અપ્રકૃતનો પરામર્શ કરવારૂપ હોય નડે! આથી અહીં છન્દનું કથન જ યોગ્ય છે, પ્રદ્ધનું નહીં.

સિદ્ધાન્તી જવાબ આપતાં કહે છે કે ભાઈ! તારું આ માનવું ખરાબર નથી. પૂર્વના શ્રુતિવાક્યમાં શું કહ્યું છે? ગાયત્રી વા હૃદં સર્વં ભૂતં યદિદં

કિંચ (છાંં ૩-૧૨-૧) આ વાક્યમાં ગાયત્રીને “સર્વભૂતાત્મક” તરીકે કહી છે. હવે ગાયત્રી છંદ તો અક્ષરોનો સંલેપેશમાત્ર છે તે સર્વભૂતરૂપ કેવી રીતે થઈ શકે? જે પરિચિન્ન હોય તે કદી સર્વરૂપ ન હોઈ શકે! આથી અહીં છંદ: સ્વરૂપ ગાયત્રીનું વર્ણન નથી, પરમાત્માનું જ છે. પરમાત્મા સર્વભૂતરૂપ છે.

ઉપરાંત ગાયત્રી શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલક્ષ્ય અર્થ પણ પરમાત્માની તરફેણમાં જ હોય છે. ગાયતિ ચ ગાયતે ચ એ અર્થમાં રક્ષણશક્તિ પણ પરમાત્માની જ ધટે, ગાયત્રીની નહીં. કેમકે રક્ષણ કરવું એ ચેતનનો ધર્મ છે. પ્રહ્લ ચેતનરૂપ છે-ગાયત્રી નહીં: ઉપરાંત “યદ્ વૈ તદ્ બ્રહ્મ” એ વાક્યમાં વપરાયેલ પ્રહ્લ શબ્દ, ગાયત્રી અહીં પ્રહ્લ છે એમ સમજીએ તો જ મુખ્યત્વે સંસારે છે. ગાયત્રી છંદના અર્થમાં તો લક્ષણા લેવી પડે. મુખ્યવૃત્તિ શક્ય હોય ત્યાં લક્ષણોનો આશ્રય ધરાવે નથી. આથી અહીં પ્રહ્લનું કથન જ ઉચિત છે, ગાયત્રી છંદનું નહીં.

તો પછી અહીં “ગાયત્રી વા ઇદં સર્વં” એ રીતે શાને ઉપદેશ દીધો છે? એનો જવાબ એટલો જ કે પ્રતિપાદ્ય પ્રહ્લમાં ચિત્તને પરોવવા માટે ગાયત્રી દ્વારા ઉપદેશ છે! પરપ્રહ્લ પરમાત્મા અતિશય સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે. એમા સહસ્રા ચિત્ત પ્રવેશ થતો નથી. આથી ગાયત્રી દ્વારા તેનું પુનઃ પુનઃ ભાવન કરવું ધટે. અને તેનું ભાવન તેના પ્રતિપાદક શબ્દ વિના થવું મુશ્કેલ. પ્રહ્લમાં ચિત્તના પ્રવેશ માટે-પ્રણિધાન માટે, ભગવાન્નામ સ્મરણ જ ઉપાય છે. તજ્જસ્તદર્શમાવનમ્ (યોગ. ૧-૨૮) એવું ભગવાન પતંજલિ પણ ભણે છે. ભગવાનના પ્રતિપાદક શબ્દો પૈકી મુખ્ય છે જ્ઞ. ઓમ્. પ્રતિષ્ઠ (યજુ. ૨-૧૩) ઓમ્ ક્રતો. સ્મર (યજુ. ૪૦-૧૪) વગેરે શ્રુતિવચનો. આ અર્થમાં પ્રમણરૂપ છે. મુંડકોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે:-ધનુઃ ગૃહીત્વૌપનિષદં મહાત્મં શરં હિ ઉપાસાનિશ્ચિતં સમ્બધીતં। આયમ્ય તત્માવગતેન ચેતસા લક્ષ્યં તદેવાક્ષરં બ્રહ્મ ચિદ્ધિ। પ્રણયો ધનુઃ દ્વારઃ હિ આત્મા, બ્રહ્મતત્ લક્ષ્યં ઉચ્યતે। અપ્રમત્તેન ચેદ્લક્ષ્યં શરવત્ તન્મયો ભવેત્। ઉપનિષદના અર્થરૂપી મહાન ધનુષ્યને પકડી, તેના ઉપગ્રભાવથી ચેતિલા મને તેને ખેંચી, તે લક્ષ્યરૂપ અક્ષર પ્રહ્લને વેધે. પ્રણવ છે ધનુષ્ય. મન છે શર. પ્રહ્લ તેનું છે લક્ષ્ય. અપ્રમાદે તે લક્ષ્ય પીંધે. શરનો પરં તન્મય યાય. (સુ. ૨-૨-૩-૪) તો જેમ ઈ શબ્દ પ્રહ્લનો પ્રતિપાદક છે તેમ ગાયત્રી છંદ પણ છે. આ બાબતમાં શ્રુતિનું દર્શન છ કે સર્વ ઘેદાઃ યત્ પદમાનન્તિ, તપાંસિ સર્વાણિ ચ યદ્ યદન્તિ। યદિચ્છન્તો પ્રાપ્તવ્યં, ધરન્તિ તત્ તે

પદં સંપ્રદેષ્ય પ્રવીણમિ-ઐતિ એતત્=સર્વે વેદો જે પઢને ગાય છે, સમસ્ત તપો જેને કહે છે, જેને ઇચ્છતા હોઈને પ્રદ્ધાયર્થનું પાલન કરે છે, તે પદ તને ટૂંકમાં કહું-આ ઐ છે તે (કઠ૦ ૨-૧૫) સર્વે ઈષ્ઠાદિ અવ=અધુ ઓંકાર જ છે. (માં ૧) ઓમિતિ પ્રદ્ધ ઓમિતિ इदं સર્વ=ઓમ છે પ્રદ્ધ ઓમ છે આ અધુ. (તૈ૦ ૧-૮) ઈષ્ઠાદિ અવ इदं સર્વ=ઓંકાર જ છે અ અધુ (છાં૦ ૨-૨૩-૩) આથી પૂર્વના શ્રુતિવાક્યમાં પ્રદ્ધનું જ કથન છે- ગાયત્રી છંદનું નહીં. આથી ન્યેતિશબ્દ પ્રદ્ધવાચક છે એમાં કોઈ વિશેષ નથી. ॥ ૨૫ ॥

ઉપસા અર્થના સમર્થન માટે ખીજો હેતુ આપતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

. . . નિરૂપણ
ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેષ્વેવમ્ ॥ ૨૬ ॥

ભૂતાદિ=પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ ભૂત-પૃથિવી-શરીર-ઉદયસ્પી ચાર પાદોનું નિરૂપણ થતી શકું હોઈને ચ=પણુ એવમ્=ગાયત્રી શબ્દ દ્વારા અહીં પ્રદ્ધનો જ ઉપદેશ છે એમ સ્વીકારવું રહે છે.

અહીં ગાયત્રી વા इदં સર્વે ભૂતં યદિદં કિંચ (છાં૦ ૩-૧૨-૧) આમ ગાયત્રીથી શરૂઆત કરી. ભૂત-પૃથિવી-શરીર-અને હૃદયનો નિર્દેશ કરી, ઉપસંહાર ભેવામાં આવે છે કે સા પપા ચતુષ્પદા પદ્ધિવા ગાયત્રી (છાં૦ ૩-૧૨-૬) ને અહીં ગાયત્રી શબ્દ દ્વારા છંદવિશેષનો અર્થ સ્વીકારીએ તો ભૂત વગેરે ચાર તે ગાયત્રીના પાદો કે ચરણો સંભવી જ ન શકે. છંદ તો અક્ષરોનો સંનિવેશમાત્ર છે. તેના ચાર કે આલીસ પણ પગો કેવી રીતે સંભવે ?

ઉપરાંત અહીં છંદનો અર્થ લેતાં “તાવાન્ અસ્ય મહિમા” એ મંત્ર પણ અહીં યોગ્ય ન કરે. કેમકે સંહિતામાં આ મંત્ર પ્રદ્ધપરક છે એવું સ્પષ્ટ કથન છે. ઋગ્વેદમાં આ મંત્રને પરમાત્મપરાયણુ જ કહ્યો છે. ત્યાં સહેજ પાકનેદ તેટલો જ ભેવામાં આવે છે. દા. ત. તાવાન્ અસ્ય મહિમા અસ્મામૃતં દિવિ ॥ (ઋગ્ ૮-૪-૧૭-૩)

ઉપરાંત ગાયત્રી શબ્દ કદી પણ પુરૂષવાચક ભેવામાં આવતો નથી ! અને “અતો જ્યાવાન્ ચ પુરુષઃ” માં પુરૂષનું શ્રવણ ગાયત્રીના અર્થમાં કદી ન થતી શકે ! ને અહીં પ્રદ્ધનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો કશી

આપત્તિ આવતી નથી. પરમાત્મા સૌનું અધિષ્ઠાન છે. અને એ રીતે તેના આર પાદો-ભૂતાદિ પાદોનું કથન સંભવી શકે ! અને પુરુષ શબ્દ બ્રહ્મચારી = બ્રહ્મપરાયણ છે એ તો સૌ જાણે જ છે ! -

ઉપરાંત તદેતત્ પૂર્ણમ્ પ્રવર્તિ । પૂર્ણાં અપ્રવર્તિનીં શ્રિંય લભતે ય
 एवं વેદ-તે આ પૂર્ણ પ્રવર્તે છે. પૂર્ણ-પાછી ન ફરે એવી શ્રીને તે પામે
 છે જે આ જાણે છે. (છાં ૩-૧૨-૧) આ શ્રુતિ પણ ગાયત્રીનો છંદ એવો
 અર્થ લેતાં નહીં ઘટે. આથી અક્ષરોની ગોઠવણીમાત્ર રૂપ છંદના જ્ઞાને
 પૂર્ણતા અને અપ્રવર્તિની શ્રીનું ક્ષણ મળી શકે નહીં ! એથી ઉલટું
 પરબ્રહ્મ વ્યાપક હોઈને પરિપૂર્ણ છે. શ્રુતિનો બોલ છે:-સ વા અયં પુરુષઃ
 સર્વાસુ પૂર્ણ પુરિશયઃ । નૈનેન કિંચનાનાવૃત્તં નૈનેન કિંચનાનાવૃત્તમ્
 (વૃ ૨-૫-૮) પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમ્-ઉદચ્યતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય
 પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે-તે આ પુરુષ સમસ્ત પુરીઓમાં પુરિશય છે. એના વડે
 અનાવૃત-અસંવૃત એવું કશું નથી. (વૃ ૨-૫-૮) તે પૂર્ણ છે. આ પૂર્ણ
 છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ નીકળે છે. પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ પૂર્ણ જ બાકી રહે છે.
 (વૃ ૫-૨-૨) વગેરે બ્રહ્મનું પૂર્ણત્વ કહે છે. ઉપરાંત કુટસ્થ હોઈને બ્રહ્મ
 અપ્રવર્તિ છે. અસ્થૂલં અનણુ અદૂર્લભં અદીર્ઘમ્-અચ્ચૂલ-અનણુ-અદૂર્લભ-
 અદીર્ઘ (વૃ ૩-૮-૮) સ ન સાધુના કર્મેણા મૂયાન્ નો યવ અસાધુના
 કર્મેણાન્-તે, પૂર્ણ, કર્મે વધારે કે અસાધુ કર્મે નાનો થઈ જતો નથી.
 (વૃ ૪-૪-૨૮) વગેરે શ્રુતિઓ આ બાબતમાં ઉદાહરણરૂપ છે. આવા
 પૂર્ણ અને અપ્રવર્તિ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કે જ્ઞાનનું પૂર્ણ અને અપ્રવર્તિની
 શ્રી એ ક્ષણ હોઈ શકે.

વળી અહીં ગાયત્રી શબ્દે છંદ સમજાવે તો તસ્ય વા પતસ્ય
 હૃદયસ્ય પઞ્ચ દેવસુપયઃ-તે આ હૃદયના પાંચ દેવછિદ્રો છે. (છાં ૩-૧૩-૧)
 થી શરુ કરી, તે વા પતે પઞ્ચ બ્રહ્મપુરુષાઃ સ્વર્ગસ્ય લોકસ્ય દ્વારપાઃ તે
 આ પાંચ બ્રહ્મ પુરુષો છે, તે સ્વર્ગલોકના દ્વારપાળો છે. આ શબ્દો દ્વારા
 પાંચ પ્રાણોની બ્રહ્મપુરુષતા તથા તે સ્વર્ગલોકની દ્વારપાલતા પણ સંભવી
 ન શકે. પ્રાણ વગેરે પાંચ અહીં બ્રહ્મના પુરુષો તરીકે કહેવાયા છે. તે
 ગાયત્રી પુરુષો કેવી રીતે ગણાય ? અને હૃદય તો પરમાત્માના આશાત્કારનું
 સ્થાન છે. શ્રુતિ સ્મૃતિ કહે છે:-ય યઃ અન્તઃહૃદયે આવાસઃ તમ્મિન્
 જિજ્ઞાસતે-તે આ અંતઃહૃદયમાં આવાસ છે તેમાં યુવે છે (વૃ ૪-૪-૨૨)
 ; હૃદયઃ સર્વમૂતાનાં હૃદયેષોઽનુન તિષ્ઠતિ-કે અર્જુન ! હૃદય માં ભૂતોના
 હૃદયમાં ઉભો છે. (મીના. ૧૮-૯૦) જેનું જે સ્થાન... દારે ઉભેલા

પ્રાણ વગેરે તેના જ=તે પ્રદાના જ દારપાલો અને પુરુષો હોઈ શકે, ગાયત્રી
છન્દના નહીં. આથી ગાયત્રી દ્વારા પણ પરમપિતા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ
દીર્ઘન હોઈને, પાછળના જ્યોતિ વાક્યમાં પણ ઘૌના સંબંધે તેનો જ
પરામર્શ છે એ ચોક્કસ છે માટે જ્યોતિ: શબ્દ પ્રદાવાચક જ છે. ॥ ૨૬ ॥

उपदेशमेदात् न इति चेत् न उभयस्मिन्
अपि अविरोधात् ॥ २७ ॥

અન્ન અને જ્યોતિ એ બન્નેને અહીં પૂર્વવત્ જણવાં રહ્યાં ઉપદેશમેદાત્=
પૂર્વ અને ઉત્તર વાક્યના ઉપદેશનો અર્થભેદ હોવાથી એટલે કે પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ
હોવાથી ન=ઉત્તર વાક્યમાંજો જ્યોતિ: શબ્દ પ્રદાવાચક નથી ઇતિચેત્=એમ જો માનતા
હો તો ન=પરસ્પર નથી કેમકે ઊભયસ્મિન્ અપિ=બન્નેજ વાક્યોમાં અવિરોધાત્=અર્થનો
વિરોધ નથી.

“ ગાયત્રી વા इदं सर्वम् ” એવો ઉપક્રમ કર્યા બાદ, ઉદ્ઘાટરણ તરીકે
આપેલા મંત્રમાં, “ ત્રિપાદ્ અસ્ય અમૃતં દિવિ ” એવા શબ્દો આવે છે.
અહીં દિવિ શબ્દ સપ્તમીના અર્થમાં છે. સપ્તમી વિલક્ષિત આધારના
અર્થમાં છે. અર્થાત્ ત્રણ પાદના આધાર તરીકે અહીં ઘૌનો નિર્દેશ છે.
અને આ જ્યોતિ વાક્યમાં ઘડ્ અતઃ પરો દિવઃ અહીં દિવઃ શબ્દ પાંચમી
વિલક્ષિતમાં છે. એનો અર્થ અહીં મર્યાદા થાય છે. આ આધાર અને
મર્યાદા બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે. આધાર અને મર્યાદા બન્ને જુદાં હોય
છે. જો તે બન્નેનો ભેદ હોય તો તેને સૂચવતાં વાક્યોનો અર્થભેદ પણ
આપમેળે આવીને જ ઉભો રહે. આધાર અર્થનાં વાક્યમાં “ ત્રિપાદ્ બ્રહ્મ
ઘૌમાં રહે છે,” એવો અર્થ થાય ! પહેલા અર્થમાં ઘૌમાં તેની વ્યાપ્તિ છે
એ સમજાય. બીજા અર્થમાં તે ઘૌ થી બહાર છે એમ સમજાય ! આથી
યદ્યપિ બન્ને વાક્યોમાં ઘૌ સંબંધ એક સરખો છે છતાં પહેલા
વાક્યમાં લક્ષિત ત્રિપાદ્ બ્રહ્મનું ઉત્તર વાક્યમાં પ્રત્યાભિજ્ઞાન થવું અશક્ય
છે. અને આથી અહીં જ્યોતિ: શબ્દ પ્રદાનો વાચક નથી એજ સિદ્ધ થાય
છે. આવો પૂર્વપક્ષ જાતે જ બિલો કરીને તેનો જવાબ વાળતાં સૂત્રકાર કહે
કહે છે કે આવું સમજવું ચોક્કસ નથી. પૂર્વપક્ષે જે અર્થવિરોધ
જોવાયો તેજો અર્થવિરોધ અહીં થઈ શકતો જ નથી. કેમકે બ્રહ્મ તો વ્યાપક
છે. ઘાસનાં તણખામાંથી માંડીને તે બ્રહ્મા સુધીનાઓમાં પરમાત્મા વ્યાપક
છે. સૌની અંદર બહાર નિરન્તર છે. તદન્તઃ અસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય
વાદ્યતઃ (યજુઃ ૪૦-૫) એવું શ્રુતિ વચન છે. જેમ ઘડામાં રહેલું આકાશ ઘડાથી

આપત્તિ આવતી નથી પરમાત્મા મૌનુ અધિષ્ઠાન છે અને એ રીતે તેના ચાર પાદો-ભૂતાદિ પાદોનુ કથન મલવી શકે । અને પુરૂષ શબ્દ બ્રહ્મચારી =બ્રહ્મપરાયણ છે એ તો સૌ જાણે જ છે ।

ઉપરાત તદેતત્ પૂર્ણમ્ પ્રવર્તિ । પૂર્ણાં અપ્રવર્તિનીં શ્રિય લભતે ય
 એવ વેદ-તે આ પૂર્ણ પ્રવર્તે છે પૂર્ણ-પાછી ન ફરે એવી શ્રીને તે પામે
 છે જે આ જાણે છે (છાંં ૩-૧૨-૧) આ શ્રુતિ પણ ગાયત્રીનો છદ્દ એવો
 અર્થ લેતા નહીં ઘટે આથી અક્ષરોની ગોઠવણીમાત્ર રૂપ છદ્દના જ્ઞાને
 પૂર્ણતા અને અપ્રવર્તિની શ્રીનુ ફળ મળી શકે નહીં । એથી ઉલટુ
 પરબ્રહ્મ વ્યાપક હોઈને પઞ્ચપૂર્ણ છે શ્રુતિનો બોલ છે -સ વા અયં પુરુષ
 સર્વાસુ પૂર્ણ પુરિશય । નૈનેન કિંચનાનાવૃત્ત નૈનેન કિંચનાનાવૃત્તમ્
 (ટૂં ૨ ૫-૮) પૂર્ણમદ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમ્-ઉદચંચતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય
 પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે-તે આ પુરૂષ મમસ્ત પુરીઓમા પુરિશય છે એના વડે
 અનાવૃત્ત-અસવૃત્ત એવુ કશુ નથી (ટૂં ૨-૫-૮) તે પૂર્ણ છે આ પૂર્ણ
 છે પૂર્ણમાથી પૂર્ણ નીકળે છે પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ પૂર્ણ જ બાકી રહે છે
 (ટૂં ૫-૨-૨) વગેરે બ્રહ્મનુ પૂર્ણત્વ કહે છે ઉપરાત કૃતસ્થ હોઈને બ્રહ્મ
 અપ્રવર્તિ છે અસ્થૂલ અનણુ અદૂશ્વ અરીઘ્મ-અમ્યૂલ-અનણુ-અદૂશ્વ-
 અરીઘ્મ (ટૂં ૩-૮-૮) સ ન સાધુના કર્મણા મૂયાન્ નો એવ અસાધુના
 કર્મીયાન્-તે, પૂર્ણ, કર્મે વધારે કે અમાધુ કર્મે નાનો થઈ જતો નથી
 (ટૂં ૪-૪-૨૮) વગેરે શ્રુતિઓ આ બાળતમા ઉઠાડુ-ભુરૂપ છે આવા
 પૂર્ણ અને અપ્રવર્તિ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કે જ્ઞાનનુ પૂર્ણ અને અપ્રવર્તિની
 શ્રી એ ફળ હોઈ શકે

વગી અહીં ગાયત્રી ગાંઠે છન્ન સમજાવે તો તસ્ય વા વત્તસ્ય
 હૃદયસ્ય પઞ્ચ દેવમુપયઃ -તે આ હૃદયના પાંચ દેવછિદ્રો છે (છાંં ૩-૧૨-૧)
 શ્રી શુરુ કરી, તે વા વત્તે પઞ્ચ વ્રહ્મપુરુષા. સ્વર્ગસ્ય લોકસ્ય દ્વારણા તે
 આ પાંચ બ્રહ્મ પુરુષો છે, તે સ્વર્ગલોકના દ્વારણો છે આ ગાંઠો દ્વારા
 પાંચ પ્રાણોની બ્રહ્મપુરુષતા તથા તે સ્વર્ગલોકની દાખાવતા પણ મલવી
 ન શકે પ્રાણ વગેરે પાંચ અહીં બ્રહ્મના પુરુષો તરીકે કહેવાયા છે તે
 ગાયત્રી પુરુષો કેવી રીતે ગણાય ? અને હ-ય તો પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનુ
 ધ્યાન છે શ્રુતિ મ્મૂનિ કહે છે -ય યઃ અન્તહૃદયે માજાના તન્મિત્ર
 જિત્ત-ન્ત આ અત્તહૃદયમા આકાશ છે તેમા મુલે છે (ટૂં ૪-૪-૨૨)
 હૃદયમ્ સર્વભૂતાનાં હૃદયેનોડુંનુ તિષ્ઠતિ-કે અર્જુન ! હૃદય મો ભૂતોના
 હૃદયમા ઉભો છે (ગીતા ૧૮-૬૨) જેનુ જે સ્થાન તે ધ્યાનમા દાઢે ઉત્તે

પ્રાત્નુ વગેરે તેના જ=તે પ્રદાના જ દાગપાલો અને પુરુષો હોઈ શકે, ગાયત્રી
છન્ના નહીં આથી ગાયત્રી દ્વાગ પણ પરમપિતા પરબ્રહ્મ પગ્માત્માનુ જ
દીર્ઘન હોઈને, પાછળના જ્યોતિ વાક્યમા પણ યોના મળથે તેનો જ
પગમર્ગ છે એ ચોક્કસ છે માટે જ્યોતિ શબ્દ પ્રદાવાચક જ છે ॥ ૨૬ ॥

उपेक्षामेदात् न इति चेत् न उभयस्मिन्

अपि अविरोधात् ॥ २७ ॥

ક્રમ અને જ્યોતિ એ બન્નેને અહીં પૂર્વજ્ઞ જાણના રહ્યા ઉપદેશમેદાત્=
પૂર્વ અને ઉત્તર વાક્યના ઉપદેશનો અર્થમેદ હોવાથી એટલે કે પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ
હોવાથી ન=ઉત્તર વાક્યમંત્રો જ્યોતિ શબ્દ અનવાચક નથી इति चेत्=એમ ને માનના
હા તો ન=અશય નથી કેમકે અમયસ્મિન્ અપિ=બન્નેય વાક્યોમા અવિરોધાત્=અર્થનો
વિરોધ નથી,

“ ગાયત્રી ચા इद सर्वम् ” એવો ઉપક્રમ કર્યા બાદ, ઉદાહરણ તરીકે
આપેલા મંત્રમા, “ ત્રિપાદ્ મસ્ય અમૃત દિવિ ” એવા શબ્દો આવે છે
અહીં દિવિ શબ્દ મપ્તમીના અર્થમા છે સપ્તમી વિલક્ષિત આધાગ્ના
અર્થમા છે અર્થાત્ ત્રણ પાદના આધાર તરીકે અહીં ઘૌનો નિર્દેશ છે
અને આ જ્યોતિ વાક્યમા યદ્ અતઃ પરો દિવ અહીં દિવઃ શબ્દ પાચમી
વિલક્ષિતમા છે એનો અર્થ અહીં મર્યાદા થાય છે આ આધાર અને
મર્યાદા બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે આધાર અને મર્યાદા બન્ને જુદા હોય
છે ને તે બન્નેનો ભેદ હોય તો તેને સૂચવતા વાક્યોનો અર્થભેદ પણ
આપમેળે આવીને જ ઉભો રહે આધાર અર્થના વાક્યમા “ ત્રિપાદ્ બ્રહ્મ
ઘોમા રહે છે, ” એવો અર્થ થાય ! પહેલા અર્થમા ઘૌમા તેની વ્યાપ્તિ છે
એ અમન્ય ધીન અર્થમા તે ઘૌ થી બહાર છે એમ સમન્ય ! આથી
યદ્યપિ બન્ને વાક્યોમા ઘૌ સબધ એક સરખો છે છતાં પહેલા
વાક્યમા લક્ષિત ત્રિપાદ્ બ્રહ્મનુ ઉત્તર વાક્યમા પ્રત્યાલિંગાન થવું અશક્ય
છે અને આથી અહીં જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મને વાચક નથી એજ નિર્દેશ થાય
છે આવે પૂર્વપક્ષ બંને જ ઉભો કરીને તેનો જવાબ વાગતા સૂત્રકાર કહે
કહે છે કે આવું મનજીવું ચોક્કસ નથી પૂર્વપક્ષે જે અર્થવિરોધ
નિતારવ્યો તેજો અર્થવિરોધ અહીં થઈ શકતો જ નથી કેમકે બ્રહ્મ તો વ્યાપક
છે ઘાસના તણખવામાથી માડીને તે બ્રહ્મા મુખીનાઓમા પરમાત્મા વ્યાપક
છે યૌની અદર બહાર નિગ્નત છે તદન્તઃ મસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય
ચાહ્યત (યજુ ૪૦-૫) એવું શ્રુતિ વચન છે જેમ ઘડામા રહેલું આકાશ ઘડાથી

પર પણ વર્તે છે તેમ ઘૌમા રહેલ પરમાત્મા ઘૌથી પર પણ વર્તમાન છે એ
 ॥૩૪ ॥ છે અને આમ ત્રૌનુ મર્યાદાના અર્થમાં કયન પણ અવિરોધી ॥ છે
 ॥૩૫ ॥ પરબ્રહ્મ જ્યારે અતવર્તી છે એમ કહીએ ત્યારે તે આધારરૂપ છે એમ
 ॥૩૬ ॥ તે બહિર્વર્તી છે એમ કહીએ ત્યારે તે મર્યાદાના અર્થમાં પણ
 ॥૩૭ ॥ ભવે છે અને આમ પૂર્વ અને ઉત્તર વાક્યમાં કોઈ અર્થભેદ કે વિરોધ
 ॥૩૮ ॥ થી કેમકે બન્નેને ઘૌનો એક સરખો મળે છે આથી જ્યોતિ શબ્દનો
 ॥૩૯ ॥ મર્થ બ્રહ્મ છે એ નિર્ણય છે આમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ્યોતિ સ્વરૂપ છે
 ॥૪૦ ॥ મે સિદ્ધ છે ॥ ૨૭ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અવ્ય જ્યોતિ છે એ સિદ્ધ કર્યું હવે એ પરમાત્મા
ગુણ-શક્તિ છે-સૌનો પ્રાણ છે એ સિદ્ધ કરતા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે-

પ્રાણઃ તથા અનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

તથા=તેજ પ્રમાણે અહીં પ્રાણ=કૌરીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાંનો પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મનો ॥
 ॥૨૮ ॥ છે કેમકે અનુગમાત્=તેમાં બ્રહ્મધર્મનો સમાવે છે

કૌરીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાં ઇન્દ્રપ્રતર્દનની આખ્યાયિકા આવે છે
 ॥૨૯ ॥ આત આમ થાય છે-પ્રતર્દનો હ વૈ દૈવોદાસિઃ ઇન્દ્રસ્ય પ્રિય ધામ
 ॥૩૦ ॥ ઉપજગામ યુદ્ધેન ચ પૌરુષેણ ચ-યુદ્ધ અને પુરુષાર્થે પ્રતર્દન દૈવોદાસી
 ॥૩૧ ॥ ઇન્દ્રના પ્રિય ધામમાં ગયો (કૌં ૩-૧) એ આખ્યાયિકામાં પ્રતર્દન પ્રતિ
 ॥૩૨ ॥ ઇન્દ્રનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે કે-સ હોવાચ-પ્રાણોસ્મિ પ્રજાત્મા ત
 ॥૩૩ ॥ મા આયુઃ અમૃત ઇતિ ઉપાસ્ય (કૌં ૩-૨) અહીં મશય બોલો થાય છે
 ॥૩૪ ॥ અહીં પ્રાણ શબ્દનો શો અર્થ કવો? મુખ્ય પ્રાણ કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા?
 ॥૩૫ ॥ મગ્યનું કઈ કાળુ? તો કાળુ એ કે ઉપરના બન્ને અર્થોમાં પ્રાણ શબ્દનો
 ॥૩૬ ॥ પ્રયોગ જોવામાં આવે છે તાન્ વરિષ્ઠ પ્રાણઃ ઉવાચ-તેમને વરિષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું
 ॥૩૭ ॥ (પં ૨-૩) સ એવમય મુખ્ય પ્રાણ-તે આ મુખ્ય પ્રાણ છે (દાં ૧-૫-૩)
 ॥૩૮ ॥ આવે ઠેકાણે મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં તો “પ્રાણાય નમો યસ્ય સર્વે દેવ
 ॥૩૯ ॥ વદો-પ્રાણને નમન હો જેના વશમાં છે આ બધું (અષ્ટ ૧-૨-૪-૧)
 ॥૪૦ ॥ યદિદ કિંચ જગત્ સર્વે પ્રાણે વ્યજતિ નિઘૃતમ્-પ્રાણના ધમકાગએ આ
 ॥૪૧ ॥ બાબુ જે કાર્ય જગત છે તે નિમર્યું છે (જટ ૬-૨) આવા ઉદાહરણોમાં
 ॥૪૨ ॥ પરબ્રહ્મના અર્થમાં વપરાયેલ જોવામાં આવે છે અને આથી મશય થાય
 ॥૪૩ ॥ એ કુદરતી છે ઉપગત જો કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે-અતઃ एष પ્રાણ
 ॥૪૪ ॥ (પ્રભસુ ૧-૧-૨૩) આ મૂળમાં પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે એ તો નિર્વર્તિત
 ॥૪૫ ॥ થઈ ચૂક્યું છે! વગી આ ઉપકર

અહીં એકખીજાથી વિરુદ્ધ અનેક સિંગો જોવામાં આવે છે. અહીં બ્રહ્મસિંગની માફક જ છવસિંગ- મુખ્ય પ્રાણસિંગ, દેવતાત્માસિંગ વગેરે પણ જોવામાં આવે છે. મામેવ વિજાનીહિ-મને જ જાણ (કૌં ૩-૧) શબ્દોમાં દેવતાત્મા એટલે કે ઈન્દ્રિય સિંગ છે. ન વાચં વિજિજ્ઞામીત્ વચ્ચારં વિદ્યાત્-વાણીને જાણવા યત્ન ન કરો-વક્તાને જાણો, ઇત્યાદિ છવસિંગ છે. તો અહીં આમ અનેક પ્રકારના સિંગ જોવામાં આવતાં હોઈને સાચું સિંગ કયું છે અને કયું સિંગાલાસ છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આથી સંશય સ્વાભાવિક છે. તો અહીં શું પ્રાપ્ત થાય છે? મુખ્ય પ્રાણ જ અહીં લેવો ઘટે એ પૂર્વપક્ષ છે. “બ્રહ્મ” એ સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે અહીં “પ્રાણ” શબ્દ મુખ્ય પ્રાણનો જ વાચક સંલવે છે. કેમકે પ્રાણ શબ્દની એ જ અર્થમાં લોકપ્રસિદ્ધિ છે. લોક પ્રસિદ્ધિની ઉપરવટ તો કેમ જવાય? મિદ્ધાન્તી કહે છે એ બરાબર નથી. લોકપ્રસિદ્ધિ છે એ કબૂલ છે. પણ તેથી શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધિને નડતર નથી. કેમકે શાસ્ત્ર અને લોક બન્નેમાં પ્રાણ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. તો અહીં એનો શો અર્થ થાય તે પૂર્વાપરના સંબંધે નક્કી કરવો ઘટે.

પૂર્વાપર સંબંધ અહીં શો છે? “વરં વૃણીષ્વ” એમ ઈન્દ્ર પ્રતર્દનને વર વરવા કહે છે. પ્રતર્દન ઈન્દ્રને જ પોતાને માટે જે હિતતમ હોય તેને પસંદ કરવા બિનવે છે કે:- ત્વમેવ મે વૃણીષ્વ યં ત્વં મનુષ્યાય હિતતમં મન્યસે-આપ મનુષ્ય માટે જે કંઈ હિતતમ માનતા હો-મારે માટે આપ જ તે પસંદ કરો. (કૌં ૩-૧) અને એવા પ્રતર્દનને ઈન્દ્ર કહે છે:-પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાતમા તં માં આયુઃ અમૃતં ઇતિ ઉપાસ્ય-હું છું પ્રાણ-પ્રજ્ઞાતમા-તેવા મને અમૃત આયુ તરીકે ઉપાસ. (કૌં ૩-૨) અહીં હિતતમ તરીકે પ્રાણનો ઉપદેશ છે. આમ ઉપાસ્ય તરીકે હિતતમ નામે પ્રાણનો ઉપદેશ હોય તો તે બ્રહ્મ સિવાય ખીજા કોઈ પક્ષે ઘટી શકે નહીં. ખીજા ઉપાસ્ય હિતતમ હોઈ શકે નહીં. હિતતમતા તો પરમાત્માની જ હોઈ શકે. મુખ્ય પ્રાણની કે ખીજા કોઈની ન હોઈ શકે. જે જાણવાથી દુઃખની પૂર્ણ નિવૃત્તિપૂર્વક, પૂર્ણ સુખની સદાની પ્રાપ્તિ થાય તે હિતતમ. અને એવો તો પરમાત્મા જ. શ્રુતિઓનું જ્ઞાન છે કે:-ય ઇત્ તદ્ વિદુઃ તે અમૃતત્વં આનન્દુઃ-જેમણે આ જાણ્યું તેઓ અમૃતત્વ પામ્યા. (ક્ષં ૨-૩-૧૮-૨૩) તમેવ વિદિત્વા ઇતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિચિત્તે ઇયનાય-તેને જાણીને જ મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે. જવા માટે ખીજો કોઈ માર્ગ નથી. (યજું ૩૧-૧૮) તમેવ વિદ્વાન્ ન વિભાય મૃત્યો.-તેને જાણીને જ મૃત્યુથી ખીતો નથી. (મથર્ચં ૧૦-૫-૮) આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન ત્રિમેતિ કદાચન-

બ્રહ્માનન્દનો જાણકાર કદી બીતો નથી (ત્રૈં ૨-૪) જ્ઞાનાત્ મુક્તિ-જ્ઞાનથી મુક્તિ (સાં ૩-૨૩) સમ્યક્દર્શનસંપન્નઃ=સમ્યક્દર્શનયુક્ત. (મનુ ૬-૭૪)

ઉપરાંત જેમ હિતતમપણું તેમ પ્રજ્ઞાપણું પણ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં ન ઘટે. કેમકે મુખ્ય પ્રાણ અચેતન છે. અહીં પ્રજ્ઞાશબ્દ જ્ઞાનવાચી છે અને આત્મા એટલે સ્વરૂપ; જ્ઞાન છે સ્વરૂપ જેનું તે પ્રજ્ઞાત્મા ! અને અચેતન એવો મુખ્ય પ્રાણ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોઈ શકે નહીં. બ્રહ્મપક્ષે તો એ પુરૂષ ઘટે છે. ઉપરાંત ઉપમહાત્મા સ પપ પ્રાણ પવ પ્રજ્ઞાત્મા આનન્દ અજર અમૃત-તે આ પ્રજ્ઞાત્મા આનન્દરૂપ પ્રાણ અજર અમર છે (કૌં ૩-૮) એવું વચન છે. એમાં બતાવેલા આનન્દત્વ વગેરે મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં ઘટી શકે નહીં. અને એ બધા બ્રહ્મતા ધર્મો છે એ તો મુખ્યિષ્યાત જ છે. આથી અહીં પ્રાણ શબ્દે બ્રહ્મનો જ બોધ લેવો ઘટે ॥ ૨૮ ॥

આ ઠેકાણે આશકા ઉઠાવી સમાધાન કરતા કહે છે -

ન વક્તુઃ આત્મોપદેશાત્ ઇતિ ચેન્ અધ્યાત્મસમ્બન્ધભૂમા
હિ અસ્મિન્ ॥ ૨૯ ॥

ન=આ પ્રકબ્ધુમા પ્રાણ બ્રહ્મ નથી કેમકે વક્તુ=વક્તા ઈન્દ્રનો આત્મોપદેશન= પોતાની જાનને લગતો ઉપદેશ જેવામાં આવે છે, ઇતિ ચેન્=જે આમ પૂર્વપક્ષી કહેતો હોય તો તે બરાબર નથી હિ-કેમકે અસ્મિન્=આ પ્રકબ્ધુમા અધ્યાત્મસમ્બન્ધભૂમા=ધર્મોનો સબંધ પરમાત્માને લગતો છે એવા ધર્મોની પુષ્ટગતા જેવામાં આવે છે આથી પ્રાણ શબ્દે બ્રહ્મનો જ વાચક છે

ઈન્દ્રને જ પોતાને માટે જે હિતતમ હોય તે નક્કી કરવાનું અહીં પ્રતર્દન સોપે છે અને ઈન્દ્ર મામેવ વિજાનીહિ થી શરૂ કરી, પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ત માં આયુ અમૃતં ઇતિ ઉવાચ-એ શબ્દોમાં અહ કારવાદપૂર્વક ઉપદેશ દે છે અને આ 'અહ' પૂર્વકનો ઉપદેશ યોગ્ય નથી પોતાનાથી બિન્ન એવા બ્રહ્મને માટે અહ કારવાદપૂર્વક ઉપદેશ કેવી રીતે થાય ? હા, હજી માણસ પોતાને લગતો ઉપદેશ તે રીતે કરી શકે એ સભવે ! પણ પગ્માત્માને "હુ" એ રીતે કેવી રીતે વર્ણવી શકે ? ઉપરાંત પ્રતર્દને હિતતમની માગણી કરી હતી આત્મા મિવાય બીજો કોણ હિતતમ હોઈ શકે ? પરબ્રહ્મ પગ્માત્મા તો આત્માથી બિન્ન છે અને આથી બ્રહ્મને હિતતમ તરીકે કેવી રીતે વર્ણવી શકે ?

વળી ન વાચં વિજિજ્ઞામીત વક્તારં વિદ્યાન્ (કૌં ૩-૮) આ શબ્દોમાં “વક્તાને જાણે” એ રીતે વક્તાનું જ્ઞાન લેવા કહે છે. વક્તા ઇન્દ્ર પોતે છે. આથી વક્તાના જ્ઞાન માટેનું કથન બ્રહ્મણે ઘટી જ ન શકે! બ્રહ્મણું તો વક્તૃત્વ ઘટી ન શકે. કેમકે બ્રહ્મણે શરીર ન હોઈને ઇન્દ્રિયો પણ મંભવે નહીં. જોતણું તો વાગિન્દ્રિયનું કર્મ છે. ઇન્દ્રને માટે એ અવસ્થિત નથી. તે શરીરધારી હોઈને વાગિન્દ્રિયમંપન્ન હોઈ ગયે! શુનિ સ્વયં કહે છે:-પ્રવચ્ચુક્તં, અધોધ્રં, અધાક્, અમના. (દૃં ૩-૮-૮) બ્રહ્મ અધાક્ છે.

વળી પ્રાણોડમ્મિ કલેનાર ઇન્દ્ર પ્રાણનો આશ્રય હોઈને એ રીતે કહી શકે! બ્રહ્મના પક્ષે એ કેવી રીતે શક્ય?

ઉપરાંત ઇન્દ્ર ચેતન હોઈને તેનું “પ્રજ્ઞાત્મન્ય” મંભવે! આયુષ્ય પણ ઇન્દ્રનું મંભવે. ઉપરાંત દેવતાત્મા ઇન્દ્ર નિત્ય હોઈને અમૃત પણ થઈ શકે! આ ત્રિવાય ત્રિશીર્ષાણં ત્વાષ્ટ્રમદનમ્ ત્રણ માથાવાળા ત્વષ્ટાના પુત્રને મેં હણ્યો.....તેણું હિંમક કામ કરનારા એવા મારું રૂંધું ન બગડ્યું. તસ્ય મેં તપ્ર લોમાડપિ ચ તમીયતે (કૌં ૩-૧) વગેરે અર્થવાદ વાક્યો પણ ઇન્દ્રપક્ષે જ ઉચિત ઠરે! આથી અહીં માનવું જોઈએ કે પ્રાણશબ્દ અહીં આધિદેવિક અર્થમાં એટલે કે ઇન્દ્રના અર્થમાં છે, બ્રહ્મના અર્થમાં નહીં.

આવેો પૂર્વપક્ષ યતાં સિદ્ધાન્તી જવાબ વાળે છે કે આ બરાબર નથી. આ પ્રકરણમાં બ્રહ્મધર્મોની જ બહુલતા અને બહુલવત્તરતા જોવામાં આવે છે. જે પ્રકરણમાં જેની બહુલતા જોવામાં આવે તેનું જ એ પ્રકરણ હોવું ઘટે, એ અશ્કલમાં આવે એવી વાત છે. બ્રહ્મના ધર્મોનું બહુલ્ય અહીં કેવી રીતે છે તે આપણે જોઈએ. ઉપદેશ છે આ આકારનો-ન વાચં વિજિજ્ઞામીત વક્તારં વિદ્યાન્ આમ ઉપક્રમ કરી, તદ્ યથા રથસ્ય અરેપુ નેમિઃ અર્પિતા નામૌ અરાઃ અર્પિતાઃ પ્યમેવ પતાઃ ભૂતમાત્રાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાસુ અર્પિતાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાઃ પ્રાણેષુ અર્પિતાઃ સ પ્ય પ્રાણ. પ્ય પ્રજ્ઞાત્મા જ્ઞાનન્દઃ અજરઃ અમૃત-તે તો જેમ રથના આરામાં નેમીઓ સમર્પિત હોય છે-નાભિમાં આરાઓ અર્પિત હોય છે એ જ પ્રમાણે આ ભૂતમાત્રાઓ પ્રજ્ઞામાત્રાઓમાં અને પ્રજ્ઞામાત્રાઓ પ્રાણોમાં અર્પિત છે. સ્વરૂપ-અજર-અમર છે. (કૌં ૩-૮) અહીં “પ્રાણે અર્પિતા” શબ્દોમાં પ્રાણ આધાર છે એ સ્પષ્ટ છે, પ્રાણ-વક્તા જો અહીં ઇન્દ્ર છે એમ માનીએ તો મર્વ વસ્તુનો આધાર તો તે છે નહીં! ઇન્દ્ર પણ જીવ જ છે. જીવ સૌનો આધાર કેમ

હોઈ શકે ? સર્વનો આધાર તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ ! શ્રુતિ વચ્ચે છે કે-સ દાધાર પૃથિવી ધ્યાં ઉત્ત ઇમામ્ (ક્રો ૮-૭-૩-૧) સ્કમ્મોદાધાર ઘાવાપૃથિવી ઉમે ઇમે (અથર્વ ૧૦-૪-૭-૩૫) સન્મૂલાઃ સૌમ્ય ! ઇમા સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ (છાં ૬-૮-૪) કર્માધ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ (શ્વે ૬-૧૧)-તે આ પૃથ્વી અને ઘૌને ધારે છે. આ બન્નેને તે અચલતત્વ ધારણ કરે છે. સન્મૂલક છે આ સ્થાવર જંગમ-સત્ત્રયી રહેઠાણવાળું, સત્માં પ્રતિષ્ઠાવાળું છે. કર્માધ્યક્ષ અને સૌ ભૂતાનું રહેઠાણ. આથી એ ધર્મ પરબ્રહ્મનો છે, ઇન્દ્રનો નહીં.

ઉપરાંત “આનન્દ” એ પણ બ્રહ્મનો ધર્મ જ હોઈ શકે ! ઇન્દ્રનો નહીં ! ઇન્દ્ર આપે આપે અને કેટલાને આનન્દદાન આપી શકે ? અને ઇન્દ્રને તો સ્વર્ગ જાય તો શોક પણ સંભવે ! પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તો આનન્દ સ્વરૂપ છે. સૌને એ જ આનન્દતાં દાન કરે છે.

વળી **एषः लोकाधिपतिः** **एषः सर्वेशः**-આ લોકોનો અધિપતિ, આ સૌનો ઇશ. (કૌ ૩-૮) પ્રાણને ઉદેશીને કહેવાયલા બે ધર્મો-લોકોનું આધિપત્ય અને સર્વસત્તાધીશપણું-બ્રહ્મમાં જ ઘટે. ઇન્દ્ર સૌનો અધિપતિ કે ઇશાન નથી. પરમાત્મા તો છે. શ્રુતિ વાક્ય છે કે-યો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રાણતઃ પતિઃ (ક્રો ૨-૧-૭-૧૦૧-૫) યઃ પ્રાણતઃ મિમ્ષિપતઃ મહિત્વા **एकः ईदं राजा** જગતઃ વમૂવ । ય ઈદો વસ્ય દ્વિપદઃ ચતુષ્પદઃ (ક્રો ૮-૭-૧૨૧-૩) યો ભૂતઃ સર્વસ્ય ઈશ્વરઃ યસ્મિન્ સર્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ (અથર્વ ૧૧-૨-૪-૧) સર્વસ્ય ઈશાનઃ સર્વસ્ય અધિપતિઃ સર્વમિદં પ્રજાસ્તિ યદિદં કિંચ (ઘૃ ૫-૬-૧) જે અમસ્ત સ્થાવર જંગમનો પતિ છે. (ક્રો ૧-૭-૧૦૧) જે પ્રાણન કરનારો, પલકારા પાડનારો આ જગતના મહિમાને લઈને એક સમ્રાટ છે. જે આનાં ચોપગાં અને બેપગાં ઉપર ચાલ્ય કરે છે. જે મૌનો ઇન્દ્ર થયો છે, જેમાં બધું પ્રતિષ્ઠિત છે સૌનો ઇશાન, સૌનો અધિપતિ, જે કાંઈ આ બધું છે તેનું શાસન કરનારો છે. (ઘૃ ૫-૬-૯)

ઉપરાંત “પ્રાણત્વ” પણ બ્રહ્મનું જ ઘટે-ઇન્દ્રનું નહીં ! ઇન્દ્ર પ્રાણનક્રિયાનો પોતા પૂરતો આશ્રય જરૂર ઘટે. પણ જગત્તુલવનનો આશ્રય તે નથી. પ્રાણ એટલે જીવન ! અને જીવન પ્રભુને અધીન છે, જીવને અધીન નથી. જે જીવન જીવાધીન હોત તો તો મરણ જ ન આવત ! અને શ્રુતિ પણ એ બ્રહ્મનો જ ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે-ન પ્રાણેન ન

અપાનેન મન્યોં જીવતિ કથન । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन् एनौ
 उपाधितौ—न तो प्राणो हे न तो अपाने दोध मनुष्य एवतो होय છે
 પરંતુ તે બેથી જુદા દોધથી હવે છે જેને આશ્રયે એ બન્ને-પ્રાણ-અપાન
 હોય છે (કઠ૦ ૬૬) આ ઉપરથી આયુષ્ય દેવાની પણ પ્રભુની જ શક્તિ
 છે દોધ દેવની નથી એ મિદ્ધ જ છે શ્રુતિનું વચન છે કે તત્ દેવાઃ
 ज्योतिषां ज्योतिः आयुः ह उपासते अमृतम्—તે બ્યોતિની બ્યોતિને
 દેવો અમર હવન તરીકે ઉપાસે છે (ઘ૦ ૪-૪-૧૬)

ઉપરાત વાણીના વ્યાપારનો આશ્રય એવે જ વકતૃત્વ તેપણુ પ્રદા-
 દેતુક જ છે શ્રુતિનો બોલ છે કે—यद् वाचाअनभ्युदित येन वाग्
 अभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेद यदिद् उपासते—જેને વાણી પ્રકાશિત
 કરતી નથી—વાણી જેના વંદે પ્રકાશિત થાય છે તેને જ તુ પ્રદા બાણુ—નહી
 કે આને—જેને લોકો ઉપાસે છે

વળી “त्रिदीर्घाज” વગેરે વાક્યો ઇન્દ્રની સ્તુતિ નથી ! એ તો
 પ્રદક્ષાનાના માહુત્વની ઘોષણા છે પ્રદક્ષાની કર્તૃત્વના લેપથી ખરડાતો
 ન હોઈને, તેને માટે કર્મફળ અર્કિચિત્કર છે, એ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે પ્રદક્ષાની
 આત્માને પ્રદક્ષ્યરૂપ બાણુતો હોઈને સદાય અમર તરીકે પોતાને સાક્ષાત્
 ઓળખે છે, અને આથી કર્મફળનો એને લેપ થતો નથી શ્રુતિનો
 અમતિવાચક બોલ છે કે—यथा पुष्करपलाशे आप. न श्लिष्यन्ते, एवं
 एवविद्धि पापं कर्म न श्लिष्यते—જેમ કમળપત્રે પાણી ચોટતું નથી,
 તેમ આપુ બાણુકારને પાપકર્મ ચોટતું નથી (છા૦ ૪-૨૪-૩) ગીતા
 લગવતી પણ કહે છે—यस्य नाहृतो भाव बुद्धिः यस्य न
 लिप्यते । हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते—જેને
 અહુકારી ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી—આ લોકોને હણીને પણ
 એ નથી તો હણતો, નથી તો બધાતો આ સિદ્ધાન્ત વધુ અપ્રધાય છે
 એ જ ઉપનિષદના આ વચનથી—स यो मा विजानीयात् न अस्य केन
 च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन, न
 भ्रणहत्याया—તે જે મને વિશેષપણે બાણુ તેનો લોક દોષપણુ કર્મથી
 બગડતો નથી—માતૃવધે—પિતૃવધે—બગડતો નથી—ચોરીથી કે બાળહત્યાથી
 પણ બગડતો નથી (કૌ૦ ૩-૧) સ મે આત્મા इति विद्यात्—આ ઉપસહાર
 પણ પ્રદક્ષકો જ ઉચિત છે કેમકે મે શબ્દ સબંધવાચક છે એ છટ્ટી
 વિલક્ષિ ખીજ રીતે ઘટી શકે એમ નથી વળી અયમાત્મા ब्रह्म सर्वानुभू -
 આ પ્રદક્ષ્યરૂપ આત્મા સૌનો અનુભવ કર્તા છે (ઘ૦ ૨-૫-૧૯) વગેરે

શ્રુતિ કહે છે કે પ્રહ્લ સૌનો આત્મા છે. આથી અહીં પ્રાણ એટલે પ્રહ્લ એમ જ બાણુવું રહે છે. વક્તા ઇન્દ્ર નહીં-એ યોગ્ય છે. ॥ ૨૯ ॥

આમ પ્રાણ શબ્દ બે અર્થો પરપ્રહ્લ પરમાત્માનો વાચક હોય અને ઇન્દ્ર બે વક્તા ન હોય તો અહીં ઉપદેશક કોણ ? મામેવ વિજાનીદિયી શરુ કરી ડગાસ્વ મુખીના ઉપદેશનો કોઈ કહેનારો તો હોવો બેધએ. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યદેવ કહે છે:-

શાસ્ત્રદૃષ્ટયા તુ ઉપદેશઃ ધામદેવંવત્ ॥ ૩૦ ॥

ઉપદેશ=પોતાનો પ્રાણ તરીકે ઉપદેશ તુ=તો ધામદેવત્=ધામદેવની મંદિર શાસ્ત્રદૃષ્ટયા=કેવળ શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ સમજવો રહ્યો

અર્થાત્ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ આ ઉપદેશ સમજવો રહે છે ! તો શાસ્ત્રદૃષ્ટિ કઈ ? બૃહુદારણ્યક ઉપનિષદમાં વચન છે કે તદ્ યો યો દેવાનાં પ્રત્યવુષ્યન સ एव तद् अभवत् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद् ह एतत् पश्यन् ऋषिः धामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुः अभवं सूर्यश्चेति-તે જે જે કોઈ દેવોમાં બન્યું તથા તે તે તેજ થયો. તેમજ ઋષિઓમાં; તે જ મનુષ્ય મનુષ્યોમાં; અને તે આ સાક્ષાત્ બેનારા ઋષિ ધામદેવને સમજાવું કે હું મનુ હું, હું સૂર્ય હું વગેરે. (વૃ૦ ૧-૪-૧૦) અહીં પ્રબુદ્ધાત્મા “સ एव तद् अभवत्” એ શ્રુત્યનુસાર પ્રહ્લભાવાપન્ન થાય છે. તેની નજરમાં સર્વત્ર અંતર બાહ્ય નિરન્તર પ્રહ્લ જ સંમળાય છે. પોતાનો પ્રહ્લભાવ સર્વત્ર બેવા એ જ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ છે. એ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ અનુસાર જેના મહાભાગ્ય ઉદ્ધડ્યા છે એવા મહાભાગને સર્વત્ર સૌ રૂપે વર્તી રહેલાં પ્રહ્લનું આંતર સાક્ષાત્ જાન હોય છે. એ ભાવનાસ્થૈર્ય એને પોતાને જ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. અને બુદ્ધિ છે અને જાણે છે. ધામદેવને આણું જાન થયું હતું. અને પરિણામે “હું મનુ હું, હું સૂર્ય હું,” વગેરે દ્વારા તેણે પોતાની પ્રહ્લાબેદની અનુભૂતિ માનવજાતને વારસામાં આપી છે. જેમ ધામદેવ તેમ ઇન્દ્રને પણ પોતાની પ્રહ્લાત્મતાનું જાન થતાં માનવીય વાણીમાં પોતાને તે પ્રહ્લ તરીકે અહીં વર્ણવે છે. “હું જ જ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રાણુ હું. તું મારી ઉપાસના કર” વગેરે વાક્યો આ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ ઉચ્ચારાયેલાં છે. આથી અહીં પ્રાણુશબ્દ પ્રહ્લનો વાચક છે, એ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૩૦ ॥

પરમાત્મા જ પ્રાણ છે એ વાત વિસ્તારપૂર્વક કહી. એ જ વાતને “સ્થૂણાનિબનન” ન્યાયે દૃઢ કરવાની ઇચ્છાથી વળી શંકા ઉઠાવી સમાધાન કરતાં કહે છે:-

जीवमुख्यप्राणालिंगात् न इति चेत् न उपासात्रैविध्यात्
आश्रितत्वात् इह तत्पयोगात् ॥ ३१ ॥

जीवमुख्य=ज्वात्मा तथा मुख्य प्राणना अर्ही लक्ष्युनिंग रोनाथी न-प्राण्य धन
नयी इति च-ओम ने कनेता हो तो न-ओ मराम नयी केमके तेम मानता
उपासात्रैविध्यात्=तस्य प्रभन्नी उपासनानो प्रसंग आवे, आश्रितत्वात्=प्राण्य शम्भेनो
अर्थ धन छे ओ स्वीमोर्गे छे, अने इह=अर्ही तत्पयोगात्=धनना लक्षणेनो सपध
रोनाथी तेम मानवु अनुयित लेणाय.

पूर्वपक्षी કહે છે અહીં કેવળ પ્રદાનુ લક્ષણુ જોવામા આવતુ નથી
તે ઉપરાત જ્વાતમા અને મુખ્ય પ્રાણના લક્ષણુ પણ મોજૂદ છે અને
આથી અહીં પ્રાણુ દારાં પ્રદા લેવુ એ યોગ્ય નથી

જ્વાતમાનુ અહીં કયુ વિગ છે? તો ન વાચ વિજિજ્ઞાસીત, વક્તાર
વિદ્યાત્-વાણીને ન જાણવા ઇચ્છે-વક્તાને જાણે (કૌં ૩-૩) વગેરે
જ્વાતમાનુ જ સ્પષ્ટ લક્ષણુ છે વાગિન્દ્રિયને જે ચલાવે તે જ વક્તા હોય
જન મિવાય વાણીને કોણુ વ્યાપારવાળી કરે? આથી જ્વાતમા જ વાણીને
વ્યાપાર કરે આથી અહીં વક્તા જ્વાતમા છે એ જ સિદ્ધ થાય છે

ઉપરાત મથ સ્વત્તુ પ્રાણ એવ પ્રજ્ઞાતમા હદ શરીર પરિગૃહ્ય ઉત્થાપયતિ
અને સાચે પ્રાણુ જ પ્રજ્ઞાતમા હોઈ આ શરીરને ગૃહીને ઉત્થાપિત કરે છે
(કૌં ૩-૩) આ વાક્ય મુખ્યપ્રાણુનુ જ લક્ષણુ આપે છે એમા પ્રાણુનુ
પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ કહી, શરીરને ટેકવતો વર્ણવી, “ધારણુ” પ્રાણુનો ધર્મ છે
એમ સ્પષ્ટ છે મુખ્ય પ્રાણુ અહીં સમજાવે તો જ અર્થ ઘટે શરીરનુ
ધારણુ એ મુખ્ય પ્રાણુનો ધર્મ છે, એ ખીજી શ્રુતિમા પણ કહ્યુ છે -
તાન્ વરિષ્ઠ પ્રાણ ઉવાચ-મા મોહ આગચ્ચ, અહમેવ પતત્ પન્નઘા
આત્માન પ્રવિભન્ય પતત્ વાણ અવગમ્ય વિચારયામિ-તેમને વરિષ્ઠ પ્રાણુ
કહ્યુ-રજે મોહ પામતા હુ જ જાતે જાતને પાચ પ્રકારમા વહેચી આ
જીગરૂપી પ્રાણુને અવગમન આપી ધારુ છુ (પ્ર ૨-૩) સમાન શ્રુતિનો
સમાન અર્થ લેવો જ ઉચિત ગણાય અને પ્રજ્ઞાતમાપણુ, જ્વાતમામા અને
મુખ્ય પ્રાણુમા, પ્રજ્ઞાના સાધનરૂપ ખીજા પ્રાણુની આશ્રયતાએ ઘટી શકે !
આથી અહીં તો જીવ, કયા તો મુખ્ય પ્રાણુ અર્થ જ ઘટે પ્રદા નહીં

સિદ્ધાન્તી કહે છે - ભવા! એ યોગ્ય નથી જો અહીં પ્રદા સિવાય
ખીજો અર્થ લેવા જઇએ તો ત્રણ પ્રકારની ઉપામનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય

જીવાત્મા, મુખ્ય પ્રાણ, અને બ્રહ્મ એ ત્રણ ઉપાસ્ય છે એવો ભ્રમ ઉભે થાય ! અહીં પૂર્વાપરનો સબધ જોતા ત્રણ પ્રકારની ઉપામના સિદ્ધ થતી નથી ! અહીં મામેવ વિજાનીહિ એમ શરુ કરી અતે સ ઇવ પ્રાણ ઇવ પ્રજ્ઞાત્મા, આનન્દ. અજર અમૃત એમ ઉપદેશ આપ્યો છે તો આને શો અર્થ થાય ? જે પ્રાણ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ છે, આનન્દસ્વરૂપ છે, અજર છે, અમર છે, તે હુ છુ, અને તેની જ તારે ઉપાસના કરવી ઘટે આવે. અર્થ સ્પષ્ટ છે અને જીવાત્મા આનન્દ સ્વરૂપ નથી અને મુખ્ય પ્રાણ અજર નથી વળી આ લક્ષણો-આનન્દ અને અજરપણાંરૂપી લક્ષણો બ્રહ્મમાં સહાય છે બ્રહ્મ જ પ્રાણના વ્યાપારમાં પણ કારણ છે એ તો સ્વયં શ્રુતિ કહે છે-ન પ્રાણેન ન અપાનેન ઉપાશ્રિતૌ (કઠ૦ ૫-૫) યદ્વાચા અતમ્યુદિત ઉપાસતે (કેન. ૧-૪) વગેરે શ્રુતિઓનો સમુદાય, બ્રહ્મ પ્રાણનો પણ ચલાવનાર છે એમ સ્પષ્ટ વિધાન કરે છે

ઉપરાત જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનું ઉપાસન હિતતમ કેવી રીતે ગણાય ! બહુ બહુ તો એ ઉપાસન “હિત” ગણાય ! જીવાત્માની ઉપાસના વિષયોપભોગ અને મુખ્ય પ્રાણની ઉપામના થોડા દીર્ઘાયુષ્યને આપી છૂટે ! આથી એ જે હિત હોઈ શકે છે પણ અહીં તો હિતતમને લગતો પ્રશ્ન છે ! તેવું તો બ્રહ્મનું જ ઉપાસન છે આથી પ્રાણ શબ્દ દ્વારા તેનું જ વિધાન થોડું છે ઉપરાત પ્રાણ શબ્દનો બ્રહ્મમાં પ્રયોગ નથી, એમ પણ નથી કહ્યું ઇવ પ્રાણ એ સૂત્રમાં પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે એ કહ્યું જ છે અને અહીં “હિતતમ” વગેરે લક્ષણોના યોગે પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મનો જ વાચક છે એ નિશ્ચિત થાય છે આથી આ વાક્ય બ્રહ્મપરાયણ છે એ જ સિદ્ધાન્ત છે ॥ ૩૧ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यनितिलशस्त्रनिष्णातपण्डितस्वामि
हरिप्रसादवैदिकमुनिशिष्य-भट्टोपाध्व - मणिशकरात्मज - जीवन्तिकाज्ञात
नलिन-भट्ट-विरचिते ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये गुर्जरे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमं पादः ॥

॥ હરિ ઐ તત્ મત્ ॥

ૐ

॥ અથ પ્રથમાધ્યાયે દ્વિતીય પાદઃ ॥

આમ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની દૃષ્ટાથી પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ પૂરો થયેલ તે પાદમાં ઘણાંતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા સૂત્ર દ્વારા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જાણવાયોગ્ય છે એમ કહ્યું. અને જાણવાયોગ્ય પરમાત્માનું લક્ષણ આપ્યું. તેનું અર્થાત્ પ્રાપ્ત થતું સર્વજ્ઞત્વ, સર્વશક્તિમત્વ પણ સૂચવ્યું. તેનું અસ્થિદાનંદપણું દ્રંકમાં સાધ્યું, એ સાધનામાં ઉપનિષતના ઘણાં વાક્યોમાં જે સંશય ઉપસ્થિત થયો તેને દૂર કરવાનો યત્ન કર્યો ! એ વાક્યોમાં બ્રહ્મનાં સુસ્પષ્ટ સિંગો દૃષ્ટિગોચર હતાં. પણ ઉપનિષતમાં એવાં પણ અનેક વાક્યો જોવામાં આવે છે કે જે સ્પષ્ટપણે પરમાત્માને પ્રતિપાદિત ન કરતાં હોય અને પરમાત્મા સિવાયના પદાર્થોને જ જાણે આગળ ધરતાં હોય અર્થાત્ ત્યાં બ્રહ્મનાં સિંગો સ્પષ્ટપણે પ્રતીત ન થતાં હોય ત્યાં તે તે વાક્યોનો શો અર્થ કરવો એ શંકાસ્પદ થાય જ. આથી તેવાં વાક્યો પણ બ્રહ્મનું જ સમર્પણ કરે છે એ સિદ્ધ કરવું ઘટે. તેમનો પણ બ્રહ્મમાં જ સમન્વય બતાવવો ઘટે કારણ કે તેવાં વાક્યો પણ ઉપનિષદમાં ઉપસ્થિત છે. એવાં અસ્પષ્ટ સિંગવાળાં વાક્યોનો બ્રહ્મ પરત્વે સમન્વય દર્શાવવા માટે હવે પહેલા અધ્યાયના ખીન્ન અને ત્રીજા પાદોનો આરંભ છે. એનાં શ્રીગણેશ કરતાં કહે છે કે:

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ? ॥

સર્વત્ર=બધે=ઉપાસનાના પ્રકરણોમાં બધે પ્રસિદ્ધોપદેશાત્=પ્રસિદ્ધ=શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સુક્તિ, વગેરેથી પ્રમાણ એવા જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, તેનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ હોનાથી છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવતી શાંડિગ્ય વિદ્યામાં જે શ્રવણ છે તે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને લગતું જ છે. ॥ ૧ ॥

છાંદોગ્યની શાંડિગ્ય વિદ્યામાં આ પ્રમાણે વાક્ય સમુદાય છે:—સર્વેન્દ્રિયેભ્યં દદેઃ બ્રહ્મ । તન્નજ્ઞાત્વાં હતિ જ્ઞાન્તઃ ઉપાસીતઃ અથ દદુઃ કતુમશઃ । પુરુષઃ । યદાકતુઃ અસ્મિન્ લોકે પુરુષઃ ભવતિ તથા હતઃ પ્રેત્ય ભવતિ સ કતું કુર્યીત । મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ મારુપઃ = આ બધું નિશ્ચય બ્રહ્મ છે કેમકે આ બધું તે બ્રહ્મમાંથી જન્મેલું, તેમાં લય પામનારું અને તેમાં જીવનવાળું છે. આથી જ્ઞાન્ત થઈ સર્વેન્દ્રિય બ્રહ્મની ઉપાસના કરે. સંકલ્પરૂપ નિશ્ચય મનુષ્ય છે. જેવા સંકલ્પવાળો મનુષ્ય આલોકમાં થાય છે તેવો અર્હાંથી મરીને થાય છે. હવે-ઉપાસનાકાળે તે આ સંકલ્પ કરે. તે બ્રહ્મ

ન મનોમય

મનોમય-મનનું પણ મન છે. પ્રાણશરીર=પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે, પ્રકાશ સ્વરૂપ છે વગેરે.” (છાં ૩-૧૪-૧-૫)

આ શ્રુતિ અંગે સંશય થાય છે કે અહીં ઉપાસ્ય તરીકે કોનું વિધાન છે? જીવાત્માનું કે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું? જીવાત્માનું એવો પૂર્વપક્ષ છે. પ્રહ્લનું એવો ઉત્તરપક્ષ છે. તો અહીં કોનું ઉપાસન વિહિત છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અલગત જીવાત્માનું જ! પણ અહીં સંશય કેવી રીતે છે? સંશય તો એ છે કે બન્નેના અર્થમાં શ્રુતિઓમાં પ્રહ્લ શબ્દનો પ્રયોગ એવા મળે છે. તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણે નમઃ (અથ ૦ ૧૦-૪-૮-૧) તદેવ વ્રહ્મત્વં વિદ્ધિ (કેનઃ ૧-૧) વિરજં વ્રહ્મ નિષ્કલં (મું ૦ ૨-૨-૯) સત્યં જ્ઞાનં અનન્તં વ્રહ્મ (તૈ ૦ ૨-૧) યદ્વૈ તદ્વ્રહ્મ (છાં ૦ ૩-૧૨-૭) વિજ્ઞાનં આનન્દં વ્રહ્મ (યૂ ૦ ૩-૧-૨૮) તે ભ્યેષ્ઠ પ્રહ્લને નમન (અથ ૦ ૧૦-૪-૮-૧) તેને જ તું પ્રહ્લ બોલે (કેન ૦ ૧-૫) તે નિર્મળ નિઃસ્વય અક્ષર પ્રહ્લ રહે છે. (મું ૦ ૨-૨-૯) પ્રહ્લ સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત છે. (તૈ ૦ ૨-૧) જે નિશ્ચય તે પ્રહ્લ છે એમ કહે છે. (છાં ૦ ૩-૧૨-૭) પ્રહ્લ વિજ્ઞાનરૂપ આનન્દરૂપ છે. વગેરે ઠેકાણે પ્રહ્લશબ્દ પરમાત્માનો નિર્દેશ કરે છે. વિજ્ઞાનં સર્વં દેવાઃ વ્રહ્મજ્યેષ્ઠં ઉપાસતે (તૈ ૦ ૨-૫) इदं ब्रह्म आयाति (યૂ ૦ ૬-૩-૩૭) स वा अयं आत्मा ब्रह्म विज्ञानमयः “તમામ દેવો-ઈન્દ્રિયો તે સૌથી મોટા વિજ્ઞાનમય આત્માને ઉપાસે છે.” (તૈ ૦ ૨-૫) “આ પ્રહ્લ આવે છે” (યૂ ૦ ૪-૩-૩૭) “તે આ વિજ્ઞાનમય આત્મા પ્રહ્લ છે,” વગેરે સ્થળોએ એ પ્રત્યગાત્માનો નિર્દેશક છે. આથી અશય ચોચ છે. તો પછી અહીં પ્રાણ શું? જીવાત્મા જ. કેમકે જીવાત્માના મૂલક જિંગો અહીં એવામાં આવે છે. “મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ” વગેરે અહીં પ્રત્યગાત્મા એટલે કે જીવાત્માના જ જિંગો છે! મન-પ્રાણ-મનોમય, પ્રાણ છે શરીરમાં જેના તે પ્રાણશરીર! જેને મનનો કહી સંબંધ હોઈ શકતો નથી, તેની વળી મનોમયતા કેવી? જેને શરીરનો સંબંધ પણ કાળે પણ ઘટતો નથી એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માના શરીર શા અને તેમાં વળી પ્રાણની શી કડપના? મન-પ્રાણ વગેરે સાથે તો કાર્યકરણના અધિપતિ જીવાત્માની લપછપ હોઈ શકે છે. અને એ પ્રત્યક્ષ છે. પ્રતિદ્ધ છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તો અપ્રાણો પિ અમનાઃ શુદ્ધઃ (મું ૦ ૨-૧-૨) अवाण् अमनाः (યૂ ૦ ૩-૮-૮) अकार्यं अमणं (યજુ ૦ ૪૦-૮) अशरीर् शरीरेषु (કટ ૦ ૨-૨૨) શ્રુતિ જ તેના મન-પ્રાણનો નિષેધ કરે છે. અપ્રાણ-અમના-શુદ્ધ છે (મું ૦ ૨-૧-૨) વળી વિનાનો અને મન વિનાનો છે (યૂ ૦ ૩-૮-૮) અકાર્ય-અવણ છે (યજુ ૦ ૪૦-૮) શરીરમાં શરીર વિનાનો (કટ ૦ ૨-૨૧)

ઉપરાંત તજ્જલ્લાન(=તજ્જલમ્) શબ્દ પરબ્રહ્મ પદો જ ઘટે કેમકે સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય જીવાત્મા ન કરી શકે, એવો નો સિદ્ધાન્તીનો ખોલ હોય તો તે પણ નિર્રથક જ છે કેમકે સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કર્મનિમિત્તો થાય છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. કર્મવૈચિત્ર્યાત્ સૃષ્ટિવૈચિત્ર્યમ્ (સાંખ્ય ૬-૪૨) એવું સાંખ્યશાસ્ત્રનું તો વચન છે. અને કર્મમાં તો પ્રત્યગાત્મા=જીવ જ નિમિત્ત; આમ તજ્જલ્લાન “સર્વે” નું વિશેષણ છે. ઉપરાંત આકાશાત્મા વિશેષણ પણ પ્રત્યગાત્મામાં બંધાયેલું ધર્મ શકે છે. સ્વરૂપે આકાશની પેરે સ્વચ્છ હોવાથી તે આકાશાત્મા છે એમ કહી શકાય. સર્વકર્મ અને સર્વકામઃ પણ ક્રમશઃ જીવાત્મા સંલવી શકે. એક પછી એક બધાં કાર્યો તે કરી શકે. બધી ઈચ્છાઓ તેનામાં પંચાયે સંલવે.

ઉપરાંત યપ મે આત્મા અન્તર્હૃદયે અખીયાન્ બ્રીહેર્ષા યવાદ્વા-મારા હૃદયની અંદર રહેનારો આ આત્મા બ્રીહિ કે યવથી પણ નાનો છે, એ વાક્યમાં આવેલું હૃદયનિકેતપણું અને અણુપણું પણ જીવાત્મામાં જ સંલવે. વિશ્વનિવાસી અને મહત્પરિમાણુવાળા લગવાનમાં નહીં. કદાચ એમ કહેશે કે “અણીયસ્ત્વ” ની પેરે શ્રુતિ તો તેનું “ન્યાયસ્ત્વ” પણ કહે છે. જ્યાયાન્ પૃથિવ્યાઃ “પૃથ્વીથી મોટો. (છાં ૩-૧૪-૩) વગેરે! સાચું. શ્રુતિ એ કહે છે. પણ ન્યાયસ્ત્વ અને અણીયસ્ત્વ એકી વળતે તો એકમાં હોતું નથી! આથી બન્નેની વ્યવસ્થા કરવી રહી! જીવાત્મા હો અણુ! ન્યાયાન્ હો પરબ્રહ્મ! એમાં શું બગડી ગયું! આમ પૂર્વપક્ષ ઊકતાં સિદ્ધાન્તી સમાધાન કરે છે કે આ બરાબર નથી. કેમ? તો સૂત્ર છે કે:-“સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્.”

સિદ્ધાન્તી કહે છે:-વેદાન્ત વાક્યોમાં બધે જ કોણે ઉપાસના પ્રકરણમાં ઉપાસ્ય તરીકે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ નિર્દેશ છે. અહીં પણ ઉપાસના પ્રકરણ છે. માટે અહીં પણ ઉપાસ્ય તરીકે બ્રહ્મ જ છે એમ માનવું ઘટે. સર્વત્ર નો બ્રહ્મનો ઉપાસ્ય તરીકે બોધ હોય તો અહીં અક્ષરમાત્ જીવાત્માનો ઉપદેશ ઘટે નહીં. બસાત્ ઘટે છે એમ કહો તો તે વદતોવ્યાધાત છે.

કદાચ કોઈ એમ કહે કે સર્વત્ર બ્રહ્મનો કયાં ઉપાસ્ય તરીકે શાસ્ત્રમાં =વેદોપનિષત્માં નિર્દેશ છે? અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, સુપર્યુ, બૃહસ્પતિ, આકાશ, વૈશ્વાનર, પ્રાણ, ભૂમા વગેરે અનેક સ્તુત્ય અને ઉપાસ્ય દેવતોનો પણ ઉલ્લેખ છે. તો તે રીતે જ પ્રત્યગાત્માના ઉપાસનની પણ અહીં વિધિ સંલવી શકે ને? જેમ ઇતર દેવતોની તેમ પ્રત્યગાત્માની ઉપાસનાનું. પણ

કળ હોઈ શકે છે ! આ દલીલ ભ્રમપૂર્ણ છે. જરૂર, તે તે દેવોનાં નામોનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. પણ ત્યાં સર્વત્ર શબ્દભેદે અર્થભેદ નથી. અગ્નિ વગેરે તમામ શબ્દો વ્યુત્પત્તિવશાત્ પરમાત્માના જ વાચક છે. અનન્ત-કલ્યાણ-ગુણ-શક્તિ-સંપન્ન પરમાત્માનો વાચક કયો શબ્દ કે અક્ષર કે માત્રા નથી ? સ્વરૂપે એક, પણ શક્તિએ અનન્ત, પરમાત્મા જ સર્વ શબ્દોનો વાચ્ય-લક્ષ્ય-ધ્વન્ય-તાત્પર્ય છે. શ્રુતિ સ્વયં કર્ણધાર્દ્ર થઈ કહે છે । इन्द्रं मित्रं वरुणं अग्निं आहुः । अथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् विमाः बहुधा वदन्ति । अग्निं यमं मातरिश्वानं आहुः । (ઋગ્ ૨-૩-૨૨-૪૬) તદવાગ્નિઃ તદાદિત્યઃ તદ્વાયુઃ તદુ ચન્દ્રમાઃ । તત્ શુક્રં તદ્ બ્રહ્મ તા આપઃ સ પ્રજાપતિઃ (યજુઃ ૩૨-૧) એને ઈન્દ્ર, સૂર્ય, વરુણ, અગ્નિ કહે છે. ઉપરાંત એ દિવ્ય સુવર્ણ=ગરુડ છે. એક સત્ તત્ત્વને વિષ્ણો અનેક રીતે વર્ણવે છે. એને અગ્નિ, યમ, પવન કહે છે. (ઋગ્ ૨-૩-૨૨-૪૬) તે જ અગ્નિ છે. તે આદિત્ય છે. તે વાયુ છે. તે જ નિશ્ચય ચન્દ્રમા છે. તે જ શુક્ર-તે જ બ્રહ્મ-તે જ જળ છે. તે પ્રજાપતિ છે. (યજુઃ ૩૨-૧) મનુરમૃતિ પણ સંમતિ દે છે કે एतं एके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म-शाश्वतम् (મનુ ૧૨-૧૩૩) એને કેટલાક અગ્નિ તો કેટલાક પ્રજાપતિ મનુ કહે છે. કેટલાક ઈન્દ્ર તો ખીજા પ્રાણ તો વળી કેટલાક શાશ્વત બ્રહ્મ પણ કહે છે. (મનુ ૧૨-૧૩૩) જેમ વેદ તેમ ઉપનિષદો પણ તે એક બ્રહ્મને જ ઉપાસ્ય તરીકે ઉદ્દેશ્ય છે. સર્વે વેદાઃ....મોમ્ હત્યેતત્ (કઠ ૨-૧૫) यस्मिन् द्यौः-तमेव एकं जानथ आत्मानं....अमृतस्य एष सेतुः (મું ૨-૨-૫) તમામ વેદો....ઓમ્ એ રીતે (કઠો ૨-૫) જેમાં દ્યૌ-તે એક આત્માને જ જાણો....અમૃતનો એ સેતુ છે (મું ૨-૨-૫) વગેરે. આથી જો સર્વત્ર બ્રહ્મોપદેશ છે તો શાંકરવિદ્યા પણ ઉપનિષદમાં જ આવે છે. આથી અહીં પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો જ ઉપદેશ જાણવો.

ઉપરાંત “મનોમય” વગેરે ધર્મો બ્રહ્મમાં પણ ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ ઘટી શકે છે “મનોમય” શબ્દ ઉપાસનાની ભૂમિકાએ તૈલધારાની માફક અવિચ્છિન્ન ગતિથી મનનો પરમાત્મામાં ધસારો સૂચવે છે. ધ્યાનયોગની પરિપક્વ અવસ્થા જ અહીં સૂચિત છે. અર્થાત્ મનોમયનો અર્થ ઉપાસકની દૃષ્ટિએ “શુદ્ધ મનથી લભ્ય” એવો જ થઈને ઉભો રહે છે. પ્રાણ છે શરીર જેનું એવો અર્થ પણ શક્ય છે, અને તે જ ગ્રાહ્ય છે. સંત પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ (કે ૧-૨) તે નિશ્ચય પ્રાણનો પ્રાણ છે. યઃ પ્રાણે તિષ્ઠન્ હત્યાદિ

(ઘ૦ ૩-૬-૧૬) જે પ્રાણુમા ગ્હેતો હોઈને વગેરે પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ (ઘ૦ ૮-૪-૧૦) પ્રાણુનો પ્રાણ વગેરે શ્રુતિઓ આ અર્થની ઘોતક છે અને અપ્રાણો હિ અમનાઃ (મુ૦ ૨-૧-૨) અપ્રાણ અને અમના વગેરે શ્રુતિઓ ને પ્રહાને પ્રાણ અને મન વિનાની વર્ણવે છે તો ત્યાં એનો અર્થ જુદો છે પ્રહાને જે જ્ઞાન છે તે મનને અધીન નથી, એની જે મિતિ છે તે પ્રાણને અધીન નથી-એ બતાવવું એ શ્રુતિનો ધ્વનિ છે ઉપરાંત ‘મારૂપ.’ પરમાત્મા પણ છે કેમકે ‘મા’ એટલે પ્રકાશ અને એ પ્રકાશ તે ચૈતન્યનો પ્રકાશ છે તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વ (જ૦ ૧-૧૫) અમકતા એના તેની પાછળ બધું અમકે છે તદ્ દેવાન્ત્યોત્તિપા જ્યોતિ તે દેવો ન્યોતિઓની ન્યોતિ (ઘ૦ ૪-૪-૧૬) વગેરે શ્રુતિઓ આની માફી છે ઉપરાંત જીવાત્માના પક્ષે “તજ્જલાન્” એ વિશેષણ ઘટી શકે છે, એ કહેવું પણ ભીંતભૂંયા બગમર છે! મુખ્ય મભને ત્યારે ગૌણની કંપના અન્યાય છે પરમ પિતા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ મુખ્ય કારણત્વ સભવે છે એ તો સિદ્ધ કરી ચૂક્યા ગ્રીએ જીવાત્માના કર્મોનું નિમિત્તપણુ ભવે હોય! કેમકે આગળ દ્વય મૂત્રકાર “જગદ્વ્યાપારચર્જ” (વેદાન્ત સૂત્ર ૪-૪-૨) એ સૂત્રમા પ્રત્યગાત્મા જગતનું કારણ છે એ વાતનો નિષેધ કરનાર છે ઉપરાંત પર્થાયે ‘અર્વકામ’ અને “સર્વકર્મ” નું ગ્રહણ હીન છે એકી વખતે તો એ પરમાત્મામા જ ધરે-કેમકે પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય અનન્ત છે ઉપરાંત જે મહાન છે તે તે જ ક્ષણે અણ પણ હોય છે, એ કહેવાનું ન હોય! આથી અહીં જે “પ્રહ્મ” નો પ્રયોગ છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમા જ છે એમ જાણવું ॥ ૨ ॥

ઉપની વાતને જ પુખ્ત કરતા બીજો હેતુ આપે છે કે -

“વિવક્ષિતગુણોપપત્તેષ્વ” ॥ ૩ ॥

ચ=ઉપરાંત વિવિધિત શાન્તિય નિષિ ઉપાશ્વના જે પ્રણે અહીં મહેના માગે છે તે પ્રણે પરમન પરમાત્મામા ધટના હોઈને અલ્પ ૧ ૦ અર્થે પરબ્રહ્મને લગતો જ છે એમ જાણવું ગ્હે છે

છાદોશ્યમા કહેવી ઉપાસના બાદ ઉપાશ્વના કેટલાક પ્રણેનો ઉ વેળ પ્રવામા આવ્યો છે “મનોમય પ્રાણશરીર મારૂપ સત્યસકલ્પ આકાશાત્મા સર્વકર્મ સર્વકામ સવગન્ધ સર્વરસ સર્વે દ્વ અભ્યાત્ત ત્વાકી અનાદર મનોમય-પ્રાણશરીર-પ્રકાશરૂપ સત્યસકલ્પ-આકાશશરીર -અર્વકર્મા-સર્વકામ-અર્વગન્ધ-(છા૦ ૩ ૧૪-૨) વગેરે તે ઉપરાંત ઘ્ય મે

આત્મા અન્તર્દેયે જ્યાયાન્ પૃથિગ્ચાઃ જ્યાયાન્ અન્તરિક્ષાત્ જ્યાયાન્
દિવઃ જ્યાયાન્ ધમ્વઃ લોકેભ્યઃ અમારા અંતરમાં આત્મા-પૃથ્વીથી-
અંતરિક્ષથી-આકાશથી મોટો છે-આ લોકોથી પણ મોટો છે. (છાંં ૩-૧૪-૩)
વગેરે. આ ક્ષુતિમાં કહેલા તમામ શુભો પ્રહા પરવે જ ઘટી શકે, જીવાત્મ
પક્ષે ઘટી શકતા નથી. એ મનોમય, પ્રાણરૂપી શરીરવાળો, પ્રકાશ સ્વરૂપ,
સત્યસંકલ્પ, આકાશની પેરે વ્યાપક સ્વરૂપવાળો, જગતરૂપી કર્મવાળો,
સૌને તમામ પદાર્થો પૂરે પાડનાર મહાદાની-તમામ પદાર્થોનો સ્વામી,
સર્વગન્ધ, સર્વરસપૂર્ણ, પદાર્થમાત્રમાં અંદર બહાર વ્યાપી વળેલો, ઇન્દ્રિય
શૂન્ય, નિત્યતૃપ્ત છે. આ બધાં વિશેષણો પ્રહાપક્ષેજ સાર્થક છે, જીવને
પક્ષે નહીં.

આ બધાં વિશેષણો જીવપક્ષે બંધ બેસતાં નથી. એ સમન્તવવાનું
રહેતું નથી એ સ્પષ્ટ છે. માટે અહીં પ્રહા-શબ્દ પરપ્રહાનો જ વાચક
બાણવો. ॥ ૨ ॥

આમ સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરી હવે પૂર્વપક્ષનું નિરસન કરતાં કહે છે:-

“અનુપપત્તેઃ તુ ન શારીરઃ” ॥ ૩ ॥

તુ=પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે તુ શબ્દ બાણવો. શારીર=શરીરનો માનિક-જ્યામા-
પ્રત્યગાત્મા ન=અહીં પ્રહા શબ્દનો અર્થ નથી. અનુપપત્તેઃ=કેમકે કહેવાને ઇચ્છે એના શુભો
પ્રત્યગાત્મામાં જાણવી શકના નથી.

પૂર્વે કહેલા “મનોમયત્વ” વગેરે શુભોની યાદી પ્રત્યગાત્માના પક્ષે
યોગ્ય રીતે બંધબેસતી થઈ શકે એમ નથી. કદાચ બેંચતાણુ કરીને પણ
“મનોમય” “પ્રાણશરીર” “લારૂપ” વગેરે વિશેષણો જીવપક્ષે લઈ લઈ
શકાય પણ એ સિવાયનાં બધાં લક્ષણો તો કેમ કરીને જીવાત્માના પક્ષે
લઈ શકે એમ નથી. આથી અહીં પ્રત્યગાત્મા એ પ્રહા શબ્દનો અર્થ
નથી-પરપ્રહા પરમાત્મા જ એનો અર્થ છે. ॥ ૩ ॥

ખીજે હેતુ આપતાં કહેવાને જ દૃઢ કરતાં કહે છે:-

કર્મકર્તૃત્વવ્યપદેશાત્ ચ ॥ ૪ ॥

ચ=આ ઉપરાંત કર્મકર્તૃત્વ=ઉપાસ્ય પરમજ પરમાત્માનો અહીં કર્મ તરીકે એટલે
કે પ્રાપ્ત તરીકે તથા ઉપાસક જીવાત્માનો કર્મ તરીકે એટલે પ્રાપ્ત કરનાર તરીકે ઉત્તર
દોષથી અહીં શારીર આત્માનો વાચક પ્રહા શબ્દ નથી.

एतं इत प्रेत्य अभिसंभवितास्मि अर्होऽथी नर्त्तने आने प्राप्त यनार
 छु (छा० ३-१४-४) આવેા અર્હી ઉપમંહાર જેવામા આવે છે અર્હી
 एत=आने=आ परमात्माने હુ अभिसंभवितास्मि प्राप्त करना છુ
 એવો ઉપદેશ જેવામા આવે છે પ્રાપ્ત થનાર અને પ્રાપ્ત કરનાર કર્મ
 અને કર્તા એક હોઈ શકે નહીં. એટલે લિપ્ત હોવાની શક્યતા હોય તો
 એડ હોઈ શકે નહીં અર્હી એવી શક્યતા છે કેમકે છેવટે તો ઉપાસ્ય
 અને ઉપાસક ભાવ પણ ભેદદૃષ્ટિ ઉપર જ આવડામે છે અર્થાત્ છેવડના
 शिखरे लवे उपास्य અને ઉપાસક અલિપ્ત હોય, પણ ન્યારે ભેદદૃષ્ટિએ
 આપણે એ ભાવને સ્વીકારીએ તો ભેદદૃષ્ટિ હોય ત્યાં સુધી એ જાનને
 લિપ્ત જ માનવા રહ્યા. આથી અર્હી કર્મ કર્તાનો ભેદ હોઈને બ્રહ્મ શબ્દ દ્વારા
 જવાત્માનો ઉલ્લેખ નથી પરમાત્માનો જ છે ધ્યાન રહે-જીવ અને શિવ
 અતિમ ભૂમિકાએ સ્વરૂપે અલિપ્ત છે માયામા ગ્રહીને માયાનો વિચાર
 કરીએ ત્યારે માયાને મળતું મહત્વ સ્વીકારી લેવું ઘટે પોતાનો પોતે
 આવ્યાદ લેવાની આગાએ તો “શિવ થકી જીવ” થયો એમ લાડથી કવિ
 કહે છે જીવ તરીકે મહામાયા પરમાત્માને લાડ લડાવે તો તે તો એની
 સૃષ્ટિ યોજનાનો ગુપ્ત મત્ર છે અસ્તુ-અનુભૂતિમા જ ન્યા પ્રમાણ છે
 ત્યાં તર્કને ગુગળાવીએ નહીં તોપણ વગ તો ન જ આપીએ ॥ ૪ ॥

અર્હી પૂર્વપક્ષ કહે છે-માત્મા યા બરે દૃષ્ટ્ય આત્મા અહો
 દૃષ્ટવ્ય છે (વૃં ૪-૫-૬) એ શ્રુતિમા દૃષ્ટા અને દૃષ્ટવ્ય=કર્તા અને કર્મ
 એવો ઉપદેશ જેમ ગૌણ છે તેમ અર્હી પણ શાકિય વિદ્યામા પણ એ
 ગૌણ કેમ ન લેખવો? આનો જવાબ વાળતા કહે છે—

“शब्दविशेषात्” ॥ ५ ॥

શબ્દવિશેષાત્=કર્મ અને કર્તાના વચક પદોમા બે હોવાથી અર્હી કર્મ અને
 કર્તા તરીકેનો ઉપદેશ ગૌણ નથી

પૂર્વપક્ષીએ ઉદાહરણ આપ્યું એ શ્રુતિમા કર્તા અને કર્મવાચક
 શબ્દોમા ભેદ ન હોઈને કદાચ ત્યાં એ ઉપદેશ ગૌણ મનાય પણ અર્હી
 તો એ જાનને વચ્ચે ભેદનો ઉલ્લેખ છે “एष मे आत्मा ब्रह्महृदये”
 “મારા હૃદયમા અદર આ આત્મા છે” (છાં ૩-૧૪-૩) આ શ્રુતિ
 વાક્યમા “આત્મા” અને મે એવા બે શબ્દો છે આત્માશબ્દ પ્રથમ
 વિલક્ષિતમા અને મે શબ્દ છઠ્ઠી વિલક્ષિતમા છે અર્થાત્ જ ઉપાસ્ય પરબ્રહ્મ
 પરમાત્મા અર્હી કર્મ તરીકે પ્રથમ વિલક્ષિતમા છે અને ઉપાસક તરીકેનો

પ્રત્યાગાત્મા છઠ્ઠી વિલક્ષિતમાં છે. અને પ્રથમ વિલક્ષિતથી છઠ્ઠી વિલક્ષિત લિન્ન છે, એમાં તો વિવાદ હોઈ જ ન શકે !

ઉપરાંત આ એક જ વિષયને લગતી ખીજી શ્રુતિમાં આ ભેદ બેવામાં આવે છે. યદ્યા વ્રીહિઃ વા યવો વા શ્યામાકો વા શ્યામાકતણ્ડુલો વા પર્વ “અન્તરાત્મન્” “પુરુષઃ” દિરણ્મયઃ (શ્વત૦ ૧૦-૬-૩-૨) જેમકે વ્રીહિ-યવ-અગર તો શ્યામાક=ખંડીઉં-કે તંદુલ-તેવો આ આત્મામાં જે દિરણ્મય પુરુષ છે. અહીં “અન્તરાત્મન્” શબ્દ સાતમી વિલક્ષિતમાં પ્રત્યાગાત્માના અર્થમાં છે. તેનાથી લિન્ન એવો પુરુષઃ શબ્દ પ્રથમ વિલક્ષિતમાં છે. ઉપાસક સાતમીમાં અને ઉપાસ્ય પહેલી વિલક્ષિતમાં છે આથી એ બન્ને જુદા છે.

તે ઉપરાંત આ વિદ્યામાં જ શરૂઆતમાં ઉપાસ્ય-પરમાત્મા, બ્રહ્મ અને આત્મા એવા બે શબ્દો દ્વારા કર્મ તરીકે ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. અને ઉપાસકનો પુરુષ શબ્દ દ્વારા ઉલ્લેખ છે. આ ભેદ મુખ્ય હોય તો જ યોગ્ય બને. માટે અહીં ગૌણ નથી આથી દત્તમિતઃ પ્રેત્ય અભિસંભવિતાસ્તિ એ વાક્યમાં દત્ત અને અભિસંભવિતાસ્મિ માં કર્મ અને કર્તાનો ઉપદેશ હોઈને અહીં બ્રહ્મતું જ કથન છે-જીવાત્માતું નહીં એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥૫॥

ખીજો હેતુ આવતાં કહે છે:-

સ્મૃતેઃ ચ ॥ ૬ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સ્મૃતે=સ્મૃતિ પ્રમાણથી પણ કર્મ કર્તાનો ઉપદેશ હોઈને અહીં બ્રહ્મતું જ લિન્ન છે એ સિદ્ધ થાય છે.

સ્મૃતિ પણ આ અર્થમાં સંમત છે. તો ત્યાં શ્રુતિના અર્થને સ્મૃતિ પણ યોગ્યતા હોય ત્યાં શ્રુતિ વધારે શોભે છે. સ્મૃતિઓ છે-દા. ત. પર્વ યઃ સર્વભૂતેષુ પદ્યતિ આત્માને આત્માના । સ સર્વસમતામેત્ય બ્રહ્માગ્યેતિ પરં પદમ્ । આમ જે સર્વભૂતોમાં આત્માથી આત્માને જુવે, તે સર્વસમતા પામી પરબ્રહ્મ પદે જતો. (મનુ૦ ૧૨-૧૨૫) ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । औ लूतोना अंतरमां छे अर्जुन ! ईश्वर तिष्ठे છે. (ગીતા૦ ૧૮-૬૧) વગેરે.

એક વાત અહીં ધ્યાનબહાર ન હો. શું જીવ શિવથી લિન્ન છે એમ અહીં બતાવવા માંગે છે ? ના, એવો અર્થ અહીં લેવાનો નથી. ઉપલી શ્રુતિઓમાં જે જીવને શિવથી લિન્ન કહ્યો હોય તો “ન અન્યઃ અતઃ અસ્તિ દૃષ્ટા ન અન્યઃ અતઃ અસ્તિ ધ્યોતા આનાથી લિન્ન ખીજો કોઈ દૃષ્ટા

કે શ્રોતા નથી (મૃં ૩-૭-૨૩) વગેરે શ્રુતિઓ અને “ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિ મા વિદિ સર્વે ક્ષેત્રેષુ ભારત” મૌ ક્ષેત્રમા મને જ તુ ક્ષેત્રજ્ઞ જાણુ, વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ છતાં શિનતુ અભિનત્વ પણ તે જ મૂરે કહે છે ! તો માયુ શુ ? માયુ એ કે જીવ અને શિવ વચ્ચે સ્વરૂપે કોઈ ભેદ હોઈ શકતો નથી સત્તાના ખંડ નથી ચિત્તના ટુકડા નથી આનન્દ તિરોહિત થઈ શકે છે ! અને આથી સમાહિત વિચારણા એક જ નિર્ણય ઉપર આવી શકે કે પરમાત્મા જ પોતાની કોઈ અકળ શક્તિ દ્વારા જીવરૂપે ઘટઘટમા રમી રહ્યો છે પરમાત્મા પોતાની લીલા માટે પોતે જ પોતાના ઉપર દેશ-કાળ-કાર્યકારણ-ધર્મ અધર્મ-જન્મમરણ-સુખદુઃખ વગેરે લાદીને અનન્ત કાળથી રમ્યા કરે છે અતિશય સમાહિત અને અનધ્યસ્ત આત્માનુભવે જ સમન્વય એવી આ અતિશય સૂક્ષ્મ અનુભૂતિ છે વચવા ગાળામા વ્યવસ્થાને માટે ભવે ભેદ કલ્પાતો-સ્થપાતો-સ્વીકારાતો અને આચરાતો-અને અનુભવાતો ! દેશ-કાળ-કાર્યકારણના ચોક્કસમા ચુદ્ધતાથી જડાઈને ત્યારે આપણે જોતા હોઈએ છીએ ત્યારે એક જ પરમાત્મા આ બધા રૂપે વર્તી રહેલો દેખાતો નથી સાપેક્ષમા નિરપેક્ષ દર્શન સમાતા નથી નિરપેક્ષમા પ્રવાસ બાદ જ સાપેક્ષની માયાવિતા પૂરી પડાય છે ! તે પહેલાં નહીં આથી અપ્રયોધની આ મહામારી છે પ્રયોધે આ મહામારીનો લય થઈ જાય છે આથી હિમાલયની તળેટી અને મધ્યભાગ ઉપર ઉભા રહીને જોઈએ ત્યારની આ ચર્ચા છે હિમાલયના સર્વોચ્ચ શિખરને જોળીને જોનારની નહીં ધુપછાવ નીચે છે ઉપર તો એક ભગવાન ભુવન-ભાસ્કરનો જ સમતલ, અનન્ત, અખંડ, અગાધ વ્યાપક પ્રકાશ છે ! તિમિર તેજનો અચલો પૃથ્વીને માટે છે પૃથ્વીથી પણ અવકાશમા ગયેલા માટે નથી જ્યાં સુધી માયાની ચૂડમા છીએ ત્યાં સુધી જ કર્મ કર્તાના ભેદ છે ચૂડમાથી મુક્તને તો એ જોણાયા પીડતા નથી ! અસ્તુ માટે અહીં “તત્ત્વમસિ” ની અનુભૂતિ પહેલાની ભૂમિકાનો ઉલ્લેખ છે એમ પરમવિવેકવાદ્યુએ જાણવું અતિપ્રથમ છણાવની પા હોય અનુભૂતિએ ઉકલી જાય ॥ ૬ ॥

વળી પ્રસ્તુત શ્રુતિમા જીવનો જ ઉલ્લેખ છે એમ પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન કરી સમાધાન દેતા કહે છે કે -

અર્મકૌક્સ્વાત્ તદ્વ્યપદશાચ્ચ નેતિ ચેન્ન નિચાર્ય-
ત્વાદેવં વ્યોમવચ્ચ ॥ ૭ ॥

અર્મકૌક્સ્વાત્=અર્મક એટલે અ પ પરિચિત્ત એક એટલે માણ-નીડ-સ્થાન-આયતન-રેડાણ છે જેનું તેથી એટલે કે હવ્યકમળ સ્વરૂપ છે જેનું નાનું સરખ

એવાથી તેથી, તદ્વ્યવસ્થા ચ=અને તત્ એટલે અર્થક, વ્યવસ્થા એટલે કથન, અસંકલ્પ કથન હોવાથી ન=અર્થ શબ્દ અહીં પરમેશ્વરનો વાચક નથી હિતિ એવ=એમ બે પૂર્વપક્ષ કહેતો હોય તો ન=એ કથન બરાબર નથી કેમકે એવું એનું નિરૂપણ તો નિવારણ= નરૂપ કથનમાં એ જેવા થોડા છે, મારે એવ=અર્થકાવન અને અર્થક તરીકે કનું છે- સ્વરૂપે એ એવો નથી. કેમકે ચોમવનચ=આશ્રયી માફક સૌથી મહત્ત્વ તરીકે પણ તેનું વર્ણન છે.

અહીં પૂર્વપક્ષની આ દલીલ છે **एष मे आत्मा मन्तः हृदये=આ મારા અંતરમાં આત્મા, આ વાક્યમાં ઉપાસ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું હૃદયમાં રહેકાણું છે એમ કહ્યું છે. આ હૃદયકથન નાનું શું-પરિચિદ્ધ છે. એ એનું આયતન છે, એમ ભાષી પછી વળી એ જ પરમાત્માનું અર્ણવ-અદ્ય-પરિચિદ્ધત્વ પણ બતાવ્યું છે-અણીયાન મીઠું વા ચણાત્ વા સર્પાત્ વા દયામાફાત્ વા દયામાફતણ્ડલાત્ વા (છાં ૩-૧૪-૩) આ શ્રુતિ એનું-પરમાત્માના અર્ણવનું-સમર્થન કરે છે. તો આ શ્રુતિઓમાં પરમાત્મા હૃદય જેવા નાનકડાં સ્થાનમાં રહે છે, અને અણુ જેવો પરિમાણે એ અદ્ય છે એમ સાક્ષાત્ કહ્યું છે. આ પરમાત્માપક્ષે ઘટી શકે જ નહીં! હાં, આ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ પંચરસો અધ્યક્ષ હવાત્મા છે તેને પક્ષે આવું વર્ણન ઘટી શકે. પરમાત્મા તો સૌનો અંતરાત્મા હોઈને દરેક સ્થાને છે. ઉપરાંત વિભુ હોઈને મહાન પરિમાણે યુક્ત છે! શ્રુતિઓ સ્વયં કહે છે:- સર્વભૂતેષુ ચ આત્માનં (યજુ ૪૦-૬) સ્કન્ધઃ હૃદં સર્વે માત્રવદ્ (અઘર્વ ૧૦-૪-૨-૨) એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા (કઠ ૫-૨૨) ય હમં ચ લોકં પરં ચ લોકં સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ યઃ ચન્તરઃ યમયતિ (ઘૃ ૩-૭-૩) તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ (શ્વે ૩-૮) પ્રત્યક્ષ જનાસ્તિષ્ઠતિ સર્વતોમુખઃ (યજુ ૩૨-૪) અને તમામ ભૂતોમાં આત્માને (યજુ ૪૦-૬) સૌના આધારરૂપે છે જેના વડે બધું આત્માવાણું છે. (મઘર્વ ૧૦-૪-૨-૨) તેમ સૌ ભૂતોનો એક અંતરાત્મા છે (કઠ ૫-૨૨) જે આ લોક અને પરલોકને અને સમસ્ત ભૂતોને અંદરથી નિયમિત કરે છે. (ઘૃ ૩-૭-૨) તે પુરૂષ વડે આ બધું પૂર્ણ છે. (શ્વે ૩-૮) સૌની સામે તે સર્વતોમુખ હોય છે. (યજુ ૩૨-૪) **एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति (છાં ૪-૨૫-૪)** સ વા જય પુરુષઃ સર્વાણુ પૂર્ણ પૂર્ણઃ પુરિશઃ (ઘૃ ૨-૫-૨૮) સર્વોત્તમં સર્વગતં વિમુત્ત્વાત્ (શ્વે ૩-૨૧) યઃ ઓતથ્ય પ્રોતથ્ય વિભુઃ પ્રજાસુ (યજુ ૩૨-૮) યો વૈ મૂમા તત્ સુલ્લમ્ (છાં ૭-૨૩-૨) સર્વવ્યાપિનં આત્માનં (શ્વે ૧-૧૬) વેદાદમેતં પુરુષં મહાન્તં (યજુ ૩૧-૧૩) મજઃ આત્મા મહાન્ ધ્રુવઃ (ઘૃ ૪-૪-૨૦) સ વા ઇયઃ મહાન્ આત્મા ઝજઃ (ઘૃ ૪-૪-૨૫)**

આજ મૌ લોકોમાં ચમકે છે. (છાંં ૪-૨૫-૪) તે આ પુરુષ નિશ્ચય ચમત્ક્રમ પુરીઓમાં પૂર્ણ હોઈને પુરિશય છે. (મું ૨-૫-૨૮) વિભુ હોવાથી તે મૌના આત્મારૂપ મર્વગત (શ્વેં ૩-૨૧) જે વ્યાપક હોઈને પ્રજ્ઞઓમાં ઓતપ્રોત છે. (યજું ૩૨-૮) જે ભૂમા તે મુખ્ય છે. (છાંં ૭-૨૩-૧) મર્વવ્યાપી આત્માને, (શ્વેં ૧-૨૬) હું તે મહાન પુરુષને જાણું છું. (યજું ૩૧-૧૨) એ આજ આત્મા મહાન છે-નિશ્ચય છે. (મું ૪-૪-૨૦) તે આ મહાન આજ આત્મા. (મું ૪-૪-૨૫) વગેરે. અને જે સર્વગત હોય તે કેવળ હૃદયમાં વસે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ઉપરાંત જેનું મહત્ પરિમાણ છે, તેને અલ્પ તરીકે નિરૂપવો અનુચિત છે. જીવાત્મા=પ્રત્યાગાત્મા જે આ ઠેકાણે અર્થ લઈએ તો તે કેવળ ઉચિત થઈને ઉભે છે. શ્રુતિઓ કહે છે:-હૃદિ હિ યપઃ આત્મા (મું ૩-૬) યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદિ અન્તઃજ્યોતિઃ પુરુષઃ (મું ૪-૩-૭) યોડ્યુરાત્મા ચૈતસા વેદિતવ્યઃ (મું ૩-૧-૧) ઘાલામ્નશતમાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ । ભાગો જીવઃ સ વિદ્ધેયઃ (શ્વેં ૫-૮) હૈયામાં છે નિશ્ચય એ આત્મા (મું ૩-૬) ને આ વિજ્ઞાનમય, પ્રાણોમાં અંદર જ્યોતિર્મય પુરુષ છે (મું ૪-૩-૭) જે આ સૂક્ષ્મતમ આત્મા ચિત્તથી જાણવા જેવો છે (મું ૩-૧-૧૬) વાળના આગલા ભાગનો મોમો ભાગ જેવડો હોય તેવડા ભાગનો મોમો ભાગ આ જીવ જાણવા યોગ્ય છે. (શ્વેં ૫-૮) વગેરે. તો જીવાત્મા-હૃદયમાત્રરથાનીય-એને અલ્પ પરિમાણવાળો કહી શકાય ! આથી અહીં પ્રજ્ઞ શબ્દ પરમેશ્વરનો નહીં પણ જીવાત્માનો જ વાચક છે એમ માનવું ઉચિત છે.

ત્યારે મિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભાઈ તારૂં આ મન્તવ્ય બરાબર નથી. જે રીતે પ્રત્યાગાત્માનો અહીં ઉપદેશ છે એમ તું બતાવી શકે છે તેમ એ જ ઉપદેશ પગ્માત્માને જ લગતો છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તારા પગ તારા ગળામાં જ ભેરવાય એમ છે. સાચું છે કે પરમાત્મા મર્વગત છે અને મહત્ પરિમાણી છે. જે મર્વગત હોય તે હૃદયગત હોય કે નહીં ? અર્થાત્ સર્વ શબ્દમાં હૃદયનો સમાવેશ થાય છે કે નહીં ? થાય જ ! અને ઉપરાંત અહીં “અલ્પ” એ પરિમાણના અર્થમાં નથી. સૂક્ષ્મતાની અવધિના અર્થમાં છે. પગ્માલુઓમાં પણ વ્યાપેલો હોઈને પરમાત્મા અલ્પ કહેવાય છે. પરિમાણની દૃષ્ટિએ મહાન છતાં સૂક્ષ્મતાની અવધિ હોઈને એ સર્વગત પગ્માત્મા અલ્પ જાણવો રહે છે. ગમ પૃથિવીપતિ હતા છતાં અયોધ્યાપતિ કહેવાયા. તેમ જગત્પતિ પરમાત્મા કોઈક ખાસ દૃષ્ટિએ અહીં અલ્પ તરીકે બતાવાયા છે એ દૃષ્ટિ તે એનાં દર્શન અંગેની ! યદ્યપિ પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે છતાં તેની ઉપાસના દ્વારા દર્શનને માટે તે હૃદયવામી અને

અણુ તરીકે અહીં નિરૂપિત થયા છે. બાકી વસ્તુગત્યા તો પરમાત્મા સર્વગત અને સર્વાન્તઃપાતી જ છે. જે પરમાત્મા હૃદયાયતન અને અણુધર્મા છે તેને જ લગવતી શ્રુતિ મહાન અને સર્વગત પણ જણાવે છે. જ્યાંયાં પૃથિવ્યાઃ જ્યાંયાં અન્તરિક્ષાત્ જ્યાંયાં દિવઃ જ્યાંયાં અગ્નિઃ લોકેભ્યાઃ મોટો છે પૃથિવીથી, મોટો છે અન્તરિક્ષથી, મોટો છે આકાશથી, મોટો છે આ બધા લોકોથી (કાંઠ ૩-૧૪-૩) આમ પૂર્વાપરતું પર્યાલોચન જો યથાર્થ રીતે કરીશું તો પરમાત્મા સર્વગત છતાં હૃદયગત, મહત્પરિમાણ છતાં સૂક્ષ્મ પરિમાણ, એકી વખતે ઘટે છે એ સ્પષ્ટ જ છે. આથી એનું “અર્થકૌકસ્ત્વ” અને અણીયસ્ત્વ અહીં પારમાર્થિક નથી. “નિષ્વાપ્યત્વ” ની અપેક્ષાએ છે. આથી જગતનાં કારણરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ અહીં ઉદ્દેશ્ય છે, પ્રત્યગાત્માનો નહીં એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭ ॥

ઉપલા નિર્ણયે પૂર્વપક્ષીને મઝા આવી કેમકે તેને એમ લાગ્યું કે હવે તો સિદ્ધાન્તીને ચત કરી નાંખવાનું સરળ છે. પરમાત્મા જ હૃદયાયતન તરીકે સિદ્ધ થયો છે. તો તે પરમાત્માને પણ, હૃદય સાથેનો સંબંધ હોવાથી જેમ જીવાત્માને તેમ, મુખદુઃખ વગેરે લોગોની પ્રાપ્તિ થવી જ જોઈએ. બળતા ઓરડામાં બે હોય તેમાંનો એક જ દાડે અને બીજો જતાગાથી મુક્ત રહે એ તો સંભવે નહીં! આમ પૂર્વ-પક્ષીની શંકાને સ્વીકારી હવે તેનો સ્વીકાર આપતાં કહે છે કે:-

સંભોગપ્રાપ્તિઃ કૃતિચેન્ ન વૈશેષ્યાત્ ॥ ૮ ॥

સંભોગપ્રાપ્તિઃ=પરમાત્મા જે હૃદયાયતન છે તો પ્રત્યગાત્માની પેરે તેને મુખદુઃખ વગેરેના ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. કૃતિ=આમ ચેન્=જો કહેના હો તો નન્તે કીક નથી. કારણ કે વૈશેષ્યાત્=ત્યાં વિશેષ એટલે કે બેજ છે.

પરમાત્મા આકાશની પેરે સર્વગત છે. સર્વવ્યાપી છે. આથી તેને પ્રાણીમાત્રના હૃદય સાથે સંબંધ છે. ઉપરાંત પરમાત્મા ચેતન છે, અને જીવાત્મા પણ ચેતન છે. ચેતન અર્થે એ બન્ને અભિન્ન ઠર્યાં! આથી જેમ જીવાત્માને તેમ પરમાત્માને પણ મુખદુઃખાદિના ભોગનો પ્રસંગ આવે જ. અને તે ટળ્યો ટળે નહીં. ઉપરાંત જીવ અને શિવ તો એક જ છે ને? તો જીવને જે થાય તે શિવને પણ થાય જ! કેમકે:-ત્ત સન્યઃ જતઃ જસ્મિ વિજ્ઞાતા-એનાથી ભિન્ન કોઈ વિજ્ઞાતા નથી. (પ્રુ ૩-૭-૨૩) એમ શ્રુતિ જીવ-શિવની અભેદતા જ બતાવે છે ને? આથી પરમાત્માને જ સંસારની પ્રાપ્તિ ભેટે છે! આમ પૂર્વપક્ષીને પ્રત્યાપ કરવા દીધો. હવે સિદ્ધાન્તી કહે છે-એટા! તારી વાત બરાબર નથી. કેમકે જીવાત્મા અને

પરમાત્માની વચ્ચે ભેદ છે. એક કર્તા લોકતા-ધર્માધર્મયુક્ત સુખદુઃખાદિવાળો-શરીરમ્ પદ્મ વગેરે છે. અને તે જીવ છે. ખીજો તેનાથી ભિન્ન 'અપહતપાપ્મા' વગેરેથી વિશિષ્ટ છે. અને આથી એકને ભોગ હોઈ શકે છે-અને તે જીવાત્માને-ખીજો પરમાત્મા તો તેનાથી અસ્પૃશ્ય જ છે. !

ઉપરાંત એક ખીજાની અનિધિ-નિકટતા માત્રથી જ વસ્તુની વસ્તુગત શક્તિનો ખ્યાલ કર્યા વિનાજ ને કયામ્ જાંધવાનો હોય તો તો પછી ધરને આગ હાગે તો આકાશ પણ દાઝવું ઘટે ! આકાશ સર્વવ્યાપી છે. ધરમાં, ધર બહાર અને ધરના અણુ અણુને વ્યાપીને આકાશ ઉભું છે. ધરની ખૂબ નજીક છે. ધરને આગ હાગે તો આકાશ દાઝવું જ નેઈએ. પણ આકાશ દાઝવું નેવામાં આવતું નથી ! આકાશમાં, સર્વગત અને સંનિહિત હોવા છતાં, પોતાની સ્વરૂપ શક્તિને લઈને જ જેમ દાઢ્યત્વ સંભવતું નથી તેમ પરમાત્માની જાણતમાં પણ જાણવું રહ્યું. ઉપરાંત જીવ અને શિવની એકતા ને અમારી માફક તને પણ માન્ય જ હોય તો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. પણ તારે સ્પષ્ટ કરવું પડ્યે કે તે જીવ અને શિવ વચ્ચેનો અભેદ કેવી રીતે તારવ્યો ? ને તત્ત્વમસિ, અહં બ્રહ્માસ્મિ, ન અન્યઃ અતઃ દષ્ટા વિદ્યાતા-તે તું છે. હું બ્રહ્મ છું. આનાથી ભિન્ન ખીજો કેઈ દૃષ્ટા કે વિદ્યાતા નથી. વગેરે શ્રુતિ વાક્યોને આધારે તે એ ભેદ તારવ્યો હોય તો પછી તે વાક્યોના પૂરા અર્થને તારે સ્વીકારવો રહ્યો. “અર્ધજરતીય” ન્યાય નહીં કામ આવે ! જે શાસ્ત્રના આધારે તું દલીલ કરે છે તે શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે તે તો ને. તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યો જીવને શિવ સ્વરૂપ પ્રદિપાદિત કરે છે. તો એ શિવ તો સ્વયં અપહતપાપ્મા છે. અને ને એ અપહતપાપ્મા છે તો જીવ પણ તત્સ્વરૂપ હોઈને તેવો જ છે. અર્થાત્ જ શારીરને-જીવને પણ લોકતાપણું નથી જ એમ સિદ્ધ કરે છે ! અને ને જીવનું લોકતૃત્વ ન સંભવતું હોય તો પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું તો સંભવે જ ક્યાંથી ? અને તેના સંબંધે પણ બ્રહ્મને લોકતૃત્વ નહીં સંભવે !

ઉપરાંત ને તું એમ કહેતો હોય કે જીવ અને શિવનું એકત્વ નથી તો પછી શરીરમાં વસતા જીવાત્માનું લોકતૃત્વ તો મિથ્યા જ્ઞાનને લઈને જ છે ! એથી સાચી રીતે તેનો બ્રહ્મ માથે સંપર્ક થાય જ નહીં ! મૂઠ જીવો આકાશમાં તલ માલિન્ય વગેરેનો આરોપ કરે તેથી સાચે જ આકાશ તલ મલિનતા વગેરે ધર્મોવાળું બની જતું નથી. ભોગ મિથ્યા જ્ઞાનનું ફરજંદ છે. જીવ શિવની એકતા અમ્યક્ જ્ઞાનનું સંતાન છે. મિથ્યા જ્ઞાને કંઈપણ લોકતૃત્વ અમ્યક્ જ્ઞાનથી નિશ્ચિત ધરેલાં વસ્તુ તત્ત્વને અલગાવતું નથી. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માને સ્વપ્ને પણ લોકતૃત્વ નથી !

જીવાત્મા ભોગમોક્ષાર્થે શરીર ધારણ કરે છે. શરીર કર્મો દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવે છે. કર્મો કલેશોને લઈને જન્મે છે. કલેશોમાં અજ્ઞાન સમ્રાટસ્થાનીય છે ! એ અજ્ઞાન જ મૂળમાં શિવસ્વરૂપ જીવને જન્મ મરણ અને તેનાં અંતરાલમાં આવતાં મુખદુઃખાદિના ઉપભોગમાં પ્રેરે છે. છેવટે આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ, જેના વડે જીવાત્મા પોતાની મુક્તતાને સાક્ષાત જુએ છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન પણ વૃત્યાત્મક હોઈને અજ્ઞાનનું જ ચમકતું પામું છે. વૃત્યાત્મક જ્ઞાન સ્વરૂપને ચીપે પણ સ્વરૂપમાં ઉતારીને તે નિવૃત્તિ પામે છે. જીવ શિવના અસેકને અનુલવીને માનવ પરિભાષામાં મહુષિઓ તેને વર્ણવવાનો પ્રયત્ન તેટલો કરે છે ! બાકી શબ્દ દ્વારા પણ એ પૂર્ણાનુભવને વર્ણવવો અશક્ય છે ! જે વર્ણન થાય છે તે પણ સાચું જોડાં તો અજ્ઞાનનું જ છે ! સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન અનુલવી શકાય છે. કોઈને મમજવી શકાતું નથી. ત્યાં સમન્તવવા જઈએ ત્યાં અજ્ઞાન આવવાનું જ ! આથી જીવાત્મા ત્યાં સુધી જીવભાવમાં રમે છે ત્યાં સુધી તેને ભોગ કે અપવર્ગ મંલવી શકે છે. પરમાત્માને તો ત્રણે કાળમાં તેનો સંબંધ નથી. પરમાત્મા તો નિત્ય-શુદ્ધ-ખુદ્ધ-મુક્ત જ છે. આથી બ્રહ્મશબ્દ જીવાત્માનો નહીં પણ પરમાત્માનો અહીં વાચક છે. ॥ ૮ ॥

આમ હૃદયાયતન પરમાત્મા જીવાત્માની પેરે લોકતા નથી એમ આગલા સૂત્રમાં સાધ્યું. પણ અહીં પૂર્વપક્ષ વળી એક શંકા લઈ આવે છે. અને એ શંકા શ્રુતિ વાક્યમાંથી જન્મે છે. યસ્ય વ્રહ્મ ચ ક્ષત્રં ચ ઝમે ભવતઃ ઓદનમ્ ! મૃત્યુઃ યસ્ય ઉપસેચનં કઃ इत्या वेद यत्र सः જેને માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયથી ઉગલક્ષિત થતું સચરાચર જગત ભાતની જગ્યાએ છે અને મૃત્યુ પણ જેને ચટણીની જગ્યાએ છે, તે ત્યાં જેવો છે તેને કોણ એ રીતે જાણે છે ? (કટ ૧-૨-૨૫) આ કાંડકી શ્રુતિમાં પરમાત્માનો લોકતા તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. તો અહીં જો ભગવાન લોકતા હોય તો બધી શ્રુતિઓમાં પણ તે તેવો જ હોય. અગર તો લોકતૃત્વનો અહીં કોઈ ખીજો અર્થ હોવો ઘટે ! અગર તો અહીં ભોગવનારો કોઈ જુદો હોઈ શકે ! આ શંકાનું નિરસન કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર ભણે છે કે :

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

અત્તા=ઉપલી કડ શ્રુતિમાં ભોગમાં આવતો અત્તા=ભોગવનાર-ખાનાર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એમ જાણવું કેમકે ચરાચરગ્રહણાત્=તે ભોગવનારના=ખાનારના-ભોગ્ય-ભાગ્ય તરીકે જડચેતન સમન્ત જગતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ઉપલી શ્રુતિનો આ અર્થ છે. “પ્રાક્ષણ અને ક્ષત્રિય એ બે દ્વાગ ઉપલક્ષિત થતું સમસ્ત જગત જેને માટે ભાત જેવું છે—એટલે કે ભાતની માફક અનાયાસે ઓગાળી શકાય એવું ખાદ્ય છે—અને જેને મન મૃત્યુ એ ઉપસચન છે—એટલે કે જન્મતી વળતે ચટણી-શાકભાજી જેવું—જરા સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે જ ખવાયેલી તુરંદ વાનગી જેવું” છે—અર્થાત્ જે ચટણીની માફક મોતને પણ ખાઈ જાય છે, કોણ જાણે છે તેને—એ સમસ્ત જગતને—મૃત્યુ સહિત સમસ્ત બ્રહ્માંડને ખાઈ જનારને આ સ્વરૂપે? અને રહેકાણે? અર્થાત્ એ તત્ત્વ ક્યાં રહે છે અને કેવી રીતે આ બધું ગળી જાય છે તે કોણ જાણે છે? અર્થાત્ જ ભાગ્યે જ કોઈક એને સમજે છે!” આ શ્રુતિમાં યસ્ય શબ્દ “અત્તા”નો=ખાવાની ક્રિયાના કર્તાનો નિર્દેશ કરે છે. આ “મચ્છ” કોણ? અગ્નિ? જીવાત્મા કે પરમાત્મા! કારણ કે કોઈ પણ એકનો નિર્ણય કરી શકાય એવો વિશેષ અહીં જોવામાં આવતો નથી. અને સામાન્ય ઉલ્લેખે તો આવી શકે એટલા બધા જ આવે! અગ્નિ-જીવ-બ્રહ્મ ત્રણે અહીં નિરાંતે આવે! તો નિર્ણય શો? પૂર્વપક્ષ કહે છે કે અગ્નિ અગર તો જીવાત્મા જ અત્તા છે. શ્રુતિબોધ છે કે અગ્નિઃ અન્નાદઃ (ષૂઠ ૧-૪-૬) ઉપરાંત જીવાત્માને લગતું પણ શાસ્ત્રવચન છે કે તયોઃ અન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ અત્તિ=તે બેમાનો બીજો સ્વાદુ પિપ્પલ ખાય છે. અને અત્તાપણું એટલે લોકતાપણું પરમાત્મપક્ષે તો તે ઘટતું નથી. અનન્દશ્ચ અન્યઃ અભિચાકશીતિ=ન ખાતો હોઈને બીજો ચોમેરથી ફળપ્રકાશન કરે છે. (ઋઠ ૨-૩-૧૭-૨૦) એ શબ્દોમા પરમાત્માના “અતૃત્ત્વ” નો નિષેધ જોવામાં આવે છે. આમ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ જીવાત્માને જ અત્તા તરીકે વર્ણવે છે.

ઉપરાંત અનુભવ પણ એ જ અર્થ આપે છે! લોકમાં ખાદ્ય પદાર્થોનો ખાનારો જીવ જ હોય છે એ પ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ હોઈને એ વધારે બળવાન છે. અને પોતાના મનાય એવા ઘરખાર સ્ત્રી પુત્ર વગેરે પદાર્થો જેમ જીવને માટે લોભ્ય છે તેમ યોગશક્તિના સંચય દ્વારા તે મૃત્યુને પણ ખાઈ જાય—એટલે કે મહાત કરે. યોગીઓ આયુષ્ય લંબાવી શકે ને? સ્વાધીન-પણે આયુષ્ય લંબાવનારો યોગી મૃત્યુને ધારેલી પળે ચૂકવી શકે! અને એ યોગી તો જીવ જ ને?

ઉપરાંત કં દૃશ્યા વેદ યંત્ર સઃ માં જે દુર્વિજ્ઞેયતાનો ઉલ્લેખ છે તે પણ જીવપક્ષે ઘટી શકે છે. જીવાત્મા સૂક્ષ્મ હોઈને તે જલદી જલદી સમજતો નથી—એટલે કે દુર્વિજ્ઞેય છે. દેવૈઃ અઘ્રાપિ વિચિકિત્સિતં પુરા ન હિ સુવિજ્ઞેયઃ અણુરેપ ધર્મઃ=દેવોએ પણ આ જ વાતમાં પૂર્વે શંકા કરી

છે. આ મહેલાઈથી જાણી શકાય એવો નથી. આ પદાર્થ મૂઢમ છે. (કઠ૦ ૧-૨૬) એમ પણ શ્રુતિ જ કહે છે. દુર્વિજ્ઞેય એટલે કેવળ અજ્ઞેય એમ ન મમજવું ઘટે ! કેમકે જો જીવાત્મા અજ્ઞેય હોત તો તેને જાણવાના માધનોનો ઉલ્લેખ શ્રુતિઓ ન કરત, પણ કરે છે. આથી જીવાત્મા અજ્ઞેય નથી પણ સૂક્ષ્મતર હોઈને જાણવો જરા કઠણ છે. આથી અહીં “અત્તા” તરીકે જીવાત્માને જ લેવો રહ્યો.

પૂર્વપક્ષની આ વાત બરાબર નથી એમ સિદ્ધાન્તી કહે કે. અહીં “અત્તા” પરમાત્માને જ જાણવો રહ્યો. જીવાત્મા આંશિક અત્તા હોઈ શકે. પણ સર્વનો અત્તા કેવી રીતે હોઈ શકે ? ઉપરાંત અહીં “અત્તૃત્વ” નો શો અર્થ લેવો ? જો ભોક્તૃત્વ એમ હોય તો જીવાત્મા જરૂર ભોક્તા=અત્તા થાય ! પણ અહીં “અત્તૃત્વ” ભોક્તૃત્વના અર્થમાં ઘટી શકતું નથી. અહીં એનો અર્થ “લક્ષણ-સંહાર-ઉપસંહાર” એવો છે. ગ્રાહણ ક્ષત્રિયાદિક જેમાં મુખ્ય છે એવી આખી સૃષ્ટિ જીવાત્મા માટે સાક્ષાત્ ભોગ્ય પણ નથી. પણ અંશતઃ સૃષ્ટિ તેની ભોગ્ય હોઈ શકે છે-જેમકે ભોગાયતનની દૃષ્ટિએ શરીર, ભોગના સાધન તરીકે સ્ત્રીપુત્રાદિ. પણ અહીં તો “ભાત” નો દાખલો દીધો છે. અને આથી અંશતઃ નહીં પણ મમત્વતાનો જ અર્થ અપેક્ષિત છે. ઉપરાંત ધાત્વર્થની દૃષ્ટિ પણ અદ્ ધાતુ ભોગ કરનાં લક્ષણના અર્થમાં જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. અદ્ એટલે ખાવું એટલે કે પૂરેપૂરું ગળી જવું. ઉદરમાં ઉતારી દેવું. અર્થાત્ જ ઉપસંહાર કરવો એ જ આખી સૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સંભવે ! જીવાત્મા પક્ષે આંશિક લક્ષણ સંભવે છતાં મૃત્યુરૂપી ચટણી સહિત મમસ્ત જગતનું લક્ષણ સંભવતું નથી. એનામાં એ શક્તિ જ નથી. પરમાત્મા તો સકલપમાત્રથી મમસ્ત જગતને જાતમાં ઉતારી દે છે ! પ્રલય વેળાનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિઓ કહે છે:-ય હમા વિશ્વા મુવન્તાનિ જુહ્વદ્ ઋષિઃ હોતા ન્યસીદન્ પિતા નઃ જે આ મમસ્ત વિશ્વોને હોમા દેનારો ઋષિ છે-હોતા છે-તે અમારો પિતા બેઠો છે. (કઠ૦ ૮-૩-૧૬-૯) તૈત્તિરીય ઉપનિષદનો ઋષિ આ અહન=લક્ષણને “અભિસંનિવેશન” નામે વર્ણવે છે. યતો વા હમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે=જેમાંથી નિશ્ચય આ પ્રાણીઓ જન્મે છે. (તૈ૦ ૩-૧ વગેરે. યકૈકં જાલં વહ્ન્યા વિકુર્વન્ અસ્મિન્ ક્ષેત્રે સંચરત્યેષ દેવઃ । મૃયઃ સૃષ્ટ્વા યતયઃ તથેશઃ સર્વાધિપત્યં કુરતે મહાત્મા=એક એક મંસાર બાળને તે તે જીવના કર્મોનુસાર, અનેક પ્રકારે રચતા આ પરમાત્મા આ શરીર ક્ષેત્રમાં તે તે રૂપે સંચરી રહ્યા છે. તથા વારંવાર ધર્મની અભિવૃદ્ધિ વગેરે ને માટે સ્વરૂપભૂત અવતારોને મળીને આ મહાત્મા પરમેશ્વ સર્વાધિપતિપણું

પ્રકટ કરે છે, (શ્વેતા૦ ૫-૩) એ વાક્યમાં પરમાત્માને કર્મકૃણનો ઉપભોગ નથી એમ કહે છે—કેમકે તે જ અર્થ સંનિહિત છે. પરમાત્મા સૌનો ઉપસંહાર કરે છે એ વાતનો નિષેધ એમાં નથી. અને પરમાત્મા સૂક્ષ્મતમ છે એટલે તે પણ દુર્વિજ્ઞેય છે એમ મહેલાઈથી સંભવે! સૂક્ષ્માત્ ચ તત્ત સૂક્ષ્મતરં વિમાતિ=સૂક્ષ્મથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ એવો તે ચમકી રહ્યો છે (મું૦ ૩-૧-૭) એવો શ્રુતિભોલ છે. માટે અહીં “અત્તા” પરમાત્મા જ છે ખીજો નહીં ॥ ૬ ॥

અસાચર, પરમાત્માનું ભોજન છે. અને આથી વસ્તુમાત્રનો ઉપસંહાર કરનાર “અત્તા” પરમાત્મા જ છે એ વાત નક્કી કરી. અર્થાત્ જેમ પરમાત્માનું સર્જન નિરતિશય શક્તિનું દ્યોતક છે તેમ તેનું વિસર્જન પણ તેના મહામહિમાનું પ્રકાશક છે. હવે અહીં “અત્તા” પરમાત્મા જ છે એને દૃઢ કરતાં કહે છે:-

પ્રકરણાત્ ચ ॥ ૧૦ ॥

પ્રકરણાત્=પ્રકરણ ઉપરથી ચ=પણ અહીં અત્તા પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

જેમ લિંગ તેમ પ્રકરણ પણ અર્થનિર્ણયનું સાધન છે એમ જાણકારો જાણે છે. અને અહીં પ્રકરણ છે પરમાત્માનું. આથી પ્રકરણમાં આવતો અત્તાનો નિર્દેશ પરમાત્માને લગતો જ હોઈ શકે. શાસ્ત્રીય વિચારસરણિમાં અપ્રમાણિક કશું ન સ્વીકારાય.

તત્ત દુર્વર્ણ ગૂઢમનુષ્ઠવિષ્ટં=તે દુર્વર્ણ ગૂઢપણે પ્રવેશેલા (કઠ૦ ૨-૧૨) આ વાક્યમાં પ્રત્યગાત્માના સાક્ષાત્કારનો ઉપાય છે ધ્યાનયોગ, એ જોવું રહે છે. અને અહીંથી આગળ સર્વવેદાઃ યત્ત પદમામનન્તિ=સૌ વેદો જે પદને કહે છે. (કઠ૦ ૨-૧૫) થી શરૂ કરી અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યંત પ્રશ્ન પ્રમાણે બ્રહ્મનું અહીં પ્રતિપાદન છે. આથી આ પ્રકરણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ છે એ સ્પષ્ટ છે.

કદાચ કોઈ એમ માને કે “ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્=કદી પણ તે જન્મતો કે મરતો નથી (કઠ૦ ૧-૧૮) વગેરે એ વાક્યો વચ્ચે આવતાં હોઈને અહીં જીવાત્માનું પ્રકરણ છે તો તે ધરાબર નથી. અહીં બ્રહ્મલોકમાં મહિમા ભોગવતા જીવાત્માનો નિર્દેશ તો મિહાવલોકનન્યાયે છે. એમાં એનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન એ અર્થમાં જ છે, પ્રકરણના પ્રભાવે નથી. કેમકે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને શરીર નથી અને શરીરને સ્વીકારીને પછી તેનો પ્રતિબંધ કરવાનો અર્થ નથી જેને શરીર જ નથી તેને શરીર

છે એમ મનાવી પછી તેનો પ્રતિબંધ કર્યામાં ગૌરવ છે. उभौ तौ न विजानीतः (કટ૦ ૨-૧૯) તે બંને બાણુતા નથી. આ શબ્દોમાં કોઈક હુન્તા અને કોઈક હુન્તાવ્ય છે એવી ને ભ્રાંતિ છે તે પરમાત્મા પક્ષે ઘટતી નથી. જીવાત્માના પક્ષે જ એ ઉચિત છે. આથી અહીં પ્રદ્યુમ્ન પ્રકરણમાં જીવાત્માનો ઉલ્લેખ સિંહાવલોકન ન્યાયે જ છે એમ સ્વીકારવું ઘટે છે. ત્યારબાદતું આખું પ્રકરણ પરમાત્માને લગતું જ છે. અને પ્રકૃતનો સ્વીકાર ન્યાય્ય કહેવાય. જો એમ ન થાય તો “પ્રકૃતહુન” અને “અપ્રકૃત પ્રક્રિયા” નો દોષ આવે. માટે અહીં “અત્તા” પરપ્રદ્યુમ્ન પરમાત્મા જ છે, જીવાત્મા નહીં એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે પ્રસંગોપાત્ત એજ પ્રકરણની ખીજ શ્રુતિના અર્થનો નિર્ણય આપતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

गुहां प्रविष्टौ आत्मानौ हि तद् दर्शनात् ॥ ?? ॥

ગુહા પ્રવિષ્ટૌ=ગુહામાં પ્રવેશેલા અર્થાત્ કોણનિપદમાં ઝળગતા પીનારા, હૃદયરૂપી ગુહામાં રહેલા ને ભેતું શ્રવણ જેવામાં આવે છે તે જે આત્માનો=જીવાત્મા અને પરમાત્મા જ છે એમ બાણુતું કેમકે તદ્દર્શનાત્=તે બેનો જ ઉદ્ધવની ગુહામાં પ્રવેશ છે એવું સર્વત્ર શ્રુતિઓમાં જોવામાં આવે છે

કાકડી શ્રુતિનો બોલ છે-ક્ષતં પિયન્તૌ સુરુતસ્ય લોકે ગુહાં પ્રવિષ્ટૌ પરમે પરાધૌ । છાયાતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પજ્ઞાગ્નયો યે ચ ત્રિગાચિકેતાઃ= પુણ્યકર્મના લોકમાં કર્મના ક્ષણરૂપી અમૃતને પીતા અને પીવડાવતા, હૃદય ગુહામાં પ્રવેશેલા, સૌથી જાંચા અત્યંત સમૃદ્ધ સ્થાનમાં ને જે રહે છે તે જેને પ્રહ્મને બાણુનારા, વાનપ્રસ્થીઓ તથા ને ગૃહસ્થો છે તેઓ છાયા અને તડકાની માફક કહે છે. (કટ૦ ૩-૧) આ શ્રુતિને લગતો મંશય છે. અહીં “સુરુતસ્ય લોકે=પુણ્ય કર્મથી બધાયેલાં શરીરમાં” ક્ષતં=કર્મક્ષણને પિયન્તૌ=પીતા એવા કોઈ બેનો નિર્દેશ જોવામાં આવે છે. તો આ જે અહીં કોણ? બુદ્ધિ અને જીવાત્મા કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા? પણ અહીં સંશયને માટે સ્થાન જ ક્યાં છે? એનો જવાબ એ કે અહીં ત્રણેતું પ્રકરણ છે. જેમ જીવાત્મા તેમ પરમાત્મા અને જીવાત્માની સાથે બુદ્ધિ પણ અહીં પ્રકરણપ્રાપ્ત છે. ચેયં પ્રતે વિચિકિત્સા મનુષ્યે ને આ મૃતાત્માને અંગે સંશય છે (કટ૦ ૧-૨૦) આ શ્રુતિમાં જીવાત્મા, બન્યંત્રધર્માત્ અન્યત્ર ધર્મમાત્=ધર્મથી અલગ અને અધર્મથી અલગ (કટ૦ ૨-૧૪) આ શ્રુતિમાં પરમેશ્વરને લગતો પ્રશ્ન

છે. એ બેને લગતો પ્રશ્ન લલે હોય પણ અહીં બુદ્ધિને લગતો પ્રશ્ન બેવામાં આવતો નથી ! ના, બુદ્ધિને લગતો પ્રશ્ન પણ અહીં સમબલ્ય એવો છે ! “તત્સહચરિત” ન્યાયે બુદ્ધિ પણ અહીં આવે જ. બુદ્ધિ જીવાત્માની સહચારિણી છે. આત્માને રચિતં ત્રિદિ શરીરં રથમેવ ચ । બુદ્ધિ તુ સારથિ ત્રિદિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ (કઠ૦ ૩-૩) કતમ આત્મા इति-योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि अन्तर्ज्योतिः पुरुषः (નૃ૦ ૪-૩-૭) સુવિજ્ઞાનો મયતિ, સવિજ્ઞાનમેવ અન્વયકામતિ (વૃ૦ ૪-૪-૨) બુદ્ધેઃ ગુણેન આત્મગુણેન ચૈવ (શ્વે૦ ૫-૮) દષ્ટા દશિમાત્રઃ શુદ્ધઃ અપિ પ્રત્યયાનુપદયઃ આત્માને રથી જાણુ. અને શરીરને નિશ્ચય રથ જાણુ અને બુદ્ધિને સારથી જાણુ, મનને તું લગામ જાણુ. (કઠ૦ ૩-૩) કોણ છે આત્મા ? તો જે આ વિજ્ઞાનમય પ્રાણોમાં હૃદયમાં અંતઃજ્યોતિ પુરુષ છે (વૃ૦ ૪-૩-૭) વિજ્ઞાનવાળો હોય છે. તે વિજ્ઞાનને લઈને આટલો જાય છે. (વૃ૦ ૪-૪-૨) બુદ્ધિના ગુણો અને આત્માના ગુણ સાથે (શ્વે૦ ૫-૮) દૃષ્ટા કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે શુદ્ધ છે છતાં વૃત્તિઓની પાછળ પાછળ જોવા યોગ્ય છે. (યો૦ ૨-૨૦) વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ, બુદ્ધિ જીવાત્માની સહચારી છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. ઉપરાંત જીવાત્મા પણ પરમાત્માનો સહચર છે એમ પણ શ્રુતિઓ જ બતાવે છે. દ્વાસુપર્ણા સયુજા સપ્તાયા=એ મુંદર પાંખોવાળાં સાથે રહેતાં-મખા પંખીઓ છે. (ઋ૦ ૨-૩-૧૭-૨૦) સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નઃ ઝનીશયા શોચતિ મુહમાનઃ=સમાન વૃક્ષ ઉપર બેઠેલો જીવ તેમાં ડુબેલો હોઈને અનીશ્વરતાને લઈ મોહ પામતો શોક કરે છે. (મું૦ ૩-૧) एष ते आत्मा अन्तर्यामी अमृतः=આ તારો અમૃત આત્મા અન્તર્યામી છે. (વૃ૦ ૩-૭-૩) વગેરે વેદ ઉપનિષદોની શ્રુતિઓ જીવાત્મા પરમાત્માનો સહચર છે, એમ દર્શાવે છે. અને આથી “તત્સહચરિત-અતત્સહચરિતયોઃ તત્સહચરિતસ્યૈવ પ્રહણમ્” એ ન્યાયે અહીં જીવાત્મા સ્વીકારીએ તો તેની સહચારી બુદ્ધિને લેવી જ પડે. પરમાત્માને સ્વીકારીએ તો તેના સહચર જીવાત્માને સ્વીકારવો જ રહ્યો ! અને જ્યારે શ્રુતિમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ છે ત્યારે બન્નેનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. તો ક્યાં તો બુદ્ધિ અને જીવાત્માનો કે ક્યાં તો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અહીં સ્વીકાર કરવો જ પડે ! એ બે સિવાય કોઈ મંલવી શકે નહીં. કેમકે પ્રકરણ આધ્યાત્મિક છે. આથી બેને લગતો સંશય પણ મંલવે છે.

ઉપરાંત કદચ પૂર્વપક્ષી આ દલીલ કરી શકે, અહીં દ્વિ-વચનનો પ્રયોગ છે. ઋતં વિવન્તૌ એમ કહ્યું છે. ઋત એટલે કર્મના કૃણનો ઉપભોગ. એ કર્મકૃણનો ઉપભોગ બુદ્ધિ-જીવાત્મ પક્ષે કે જીવ-પરમાત્મ પક્ષે ગમે

તે એકનો જ સંભવે. જો અહીં બુદ્ધિ અને જીવનો ઉલ્લેખ છે એમ માનીએ તો ઋતપાન જીવાત્માનું જ સંભવે, બુદ્ધિનું નહીં. કેમકે બુદ્ધિ તો અચેતન છે. જો અહીં જીવાત્મ પરમાત્મ પક્ષ લઈએ તો પણ ઋતપાન કેવળ જીવને માટે જ સંભવે, પરમાત્માને માટે નહીં! “અનન્તનુ ક્ષયઃ ક્ષમિચાક્રમીતિ”= ન ખાતો એવો ખીજો કૃપા પ્રકાશ કરે છે. અને શ્રુતિ તો અહીં દિવચનના પ્રયોગ દ્વારા બંનેનો પાન કરનાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. માટે સંશયને અવકાશ જ નથી.

પૂર્વપક્ષનું આ કથન અનુચિત જ છે! “હ્રિષિઃ ગચ્છન્તિ” એ વાક્યમાં જેમ છત્રી શબ્દ છત્રીવાળા અને છત્રી વિનાના-એ બંનેને માટે સાધારણ છે તેમ અહીં “પિવતિ”=ક્રિયાનો વાચક=શબ્દ, પીનાર અને ન પીનાર બંનેને સાધારણ છે. અગર તો પ્રયોગ્ય-પ્રયોજક લાવના આશ્રયે અહીં દિવચન ઘટી શકે છે. ઋતને જીવાત્મા પીએ છે, પરમાત્મા પીવરાવે છે. જેમ જીવાત્મા પાનરૂપી ક્રિયામાં કર્તા હોઈને સ્વતંત્ર છે, તેમ પીવડાવનાર પરમાત્માના પક્ષે સ્વાતંત્ર્ય નથી એમ કેમ કહી શકાય? જો અહીં બુદ્ધિ જીવાત્માનો પક્ષ લઈએ તો “વદાંસિ વચન્તિ” ની માફક, સાધન ઉપર કર્તાપણાનો આરોપ સમબળ છે તેમ પિવન્તૌ એવું દિવચન સંભવી શકે છે. આમ હોઈને અહીં સંશય યોગ્ય છે. તો પછી અહીં બે કેણું? બુદ્ધિ અને જીવાત્મા એ બે અહીં છે, એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે. બ્યારે બુદ્ધિ અને જીવ લઈએ ત્યારે બુદ્ધિ જેમાં મુખ્ય છે એવા શરીરાદિના સંઘાતથી વિલક્ષણ જીવાત્મા અને જીવ તથા પરમાત્મા અહીં લઈએ તો જીવથી ભિન્ન પરમાત્મા એવો પક્ષ લાધશે.

તો આ બેમાં અહીં કેણું પ્રાપ્ત થાય છે! પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અહીં બુદ્ધિ અને જીવાત્મા એ બે જ લેવા ઘટે. કેમ? કારણકે અહીં કર્મની ગોચરતા બતાવી છે. સુકૃતસ્ય લોકે-આ શબ્દોમાં કર્મગોચરતા બતાવી છે. શ્રુતિ કહે છે:-યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ । સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી પાપો ભવતિ । પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન । ઘયો રત્નહુ આહુઃ કામમયઃ એવં અર્થ પુરુષઃ ઇતિ । સ યથાકામો ભવતિ તત્ક્રતુઃ ભવતિ યત્ કર્મ કુરુતે તદ્ભિસંપદતે । એવું કરે, એવું ચરે તેવો થાય. સાફ કરનાર સારો, નરસું કરનાર નરસો થાય છે પુણ્યકર્મથી પુણ્યશાળી અને પાપથી પાપી થાય છે. આથી કહ્યું છે કે કામમય છે આ આત્મા. તે જેવી કામનાવાળો હોય, તેવા સંકલ્પવાળો થઈ કરે છે અને કર્મ પ્રમાણે થયા છે. (વૃદ્ધ ૪-૪-૫) પરમાત્માની કર્મગોચરતા નથી. ઉલટું શ્રુતિ, તેનો પ્રતિરોધ બતાવે છે. જ સાધુના કર્મણા મૂયાન્ નો એવ

અસાધુના કર્મીયાન્ મત્કર્મે તે પુષ્ટ થતો નથી, તેમજ અમત્કર્મે દુશ્ચયનો નથી (પૃ ૪-૪-૨૨)

ઉપનત અર્હી “ગુહા પ્રવિષ્ઠૌ” એવું વિશેષણ નેવામા આવે છે ગુહા=ગુફા અને તે ગુફા તે હૃદયની અને હૃદયની ગુફામા બુદ્ધિ અને જીવાત્માનો પ્રવેશ (ચિત્ત પરમાત્માનો નહીં) સર્વગત પરમાત્માનો મર્યાદિત નેશમા પ્રવેશ કદાપી જ કેમ શકાય? અને લોકમા પણ પરિચ્છિન્ન પ્રવેશતુ નેવામા આવે છે, નર્વગત નહીં! અને જીવાત્મા અને બુદ્ધિ તો પરિચ્છિન્ન હોઈ શકે છે!

વળી અર્હી “છાયાતપૌ” એવો નિર્દેશ છે આ નિર્દેશ જીવ અને ગિવના પક્ષમા નહીં ઘટે બુદ્ધિ અને જીવના પામે સભવે બુદ્ધિ જડ છે જીવ ચેતન છે જડ હોઈને બુદ્ધિ “છાયા” હોઈ શકે છે! અને જીવાત્મા ચેતન હોઈને “આત્મ” શબ્દ-દ્વારા નિર્દિષ્ટ થઈ શકે અને આ પ્રકારનો નિર્દેશ જ સુમગત છે જીવાત્મા અને પરમાત્મા બંને ચેતન છે અને આથી એકે છાયા ન બની શકે અને આથી અર્હી કર્મફળના લોકના તરીકે બુદ્ધિ અને જીવાત્મા જ લેવા યોગ્ય છે

પૂર્વપક્ષની દલીલો પૂરી થઈ સિદ્ધાન્તી જવાબ વાગતા કહે છે કે પૂર્વપક્ષની દલીલોથી અર્હી બુદ્ધિ અને જીવનો પક્ષ સ્થાપિત થતો નથી અર્હી તો આમાનો હિ તદ્દર્શનાત્ એવો સિદ્ધાન્ત છે અર્થાત્ આ દુતિમા ક્ષત પિરન્તૌ એમ કહ્યું છે તો કત-કર્મફળ કર્મફળતુ પાન ડોણ કરે? બુદ્ધિ કે પરમાત્મા? એ જેમાથી એકે કર્મફળનો લોકતા નથી! બુદ્ધિ જડ અને પરાર્થી છે પરમાત્મા અકર્તા હોઈને અભોક્તા એ જાકી રહ્યો એક જીવાત્મા! અને તે જ કર્મફળનો લોકતા છે એ તો પ્રત્યક્ષ છે કેવે જીવના ઉપગ બંને બુદ્ધિ અને શિવ-બંને હક્ક કરતા આવે છે તો જેમાથી જીવની માથે એકરૂપતા-સરૂપતા ડોની? બુદ્ધિની કે પરમાત્માની? બુદ્ધિની હોઈ શકે નહીં! કેમકે બુદ્ધિ જડ પરમાત્મા જ જીવનો મરૂપ છે કેમકે તે બંનેમા ચેતન અશ મમાન છે તો જે જે જીવા માથે ફરનાગ હોય, મહચર હોય તો પણ જે જેનો સરૂપ તેનો જ તેની સાથે ઘાત ખાઈ શકે! અર્થાત્ મરૂપ માથે મરૂપનો મેગ મળે વિરૂપની માથે નહીં બુદ્ધિ જીવથી વિરૂપ છે પ્રભુ મરૂપ છે આથી “અસ્ય મો દ્વિતીય. અન્વેષ્ટવ્યઃ આ ગોધાની નેડ શોધી લાવો” એમ કહેવામા આવે તો જેમ ગોધાની સાથે ગોધો જ શોધાય, ઘોડો કે ગધેડો આણુમા આવે તો તે અવ્યવ નબરની ફેલેલી છે તેમ અર્હી પણ મરૂપની ગોધ

માટે જો પ્રશ્ન છે તો જીવનો સરૂપ પરમાત્મા જ હોઈ શકે છે । વિરૂપની સંઘટના ફજેતી જ આણે. આથી અહીં શુદ્ધામાં પ્રવેશેલા જો તે જીવ અને શિવ જ ઘટી શકે.

કદાચ પૂર્વપક્ષી ટહુકો કરી ઉઠે કે ભલા ! જીવ ભલે કર્મફળનો લોક્તા થતો ! ભગવાન કેવી રીતે થાય ? અકર્તા જો લોક્તા થાય તો તે વમણની જેલનો ન્યાય આવીને ઉભે. ગમે તેને બદલે ગમે તે લોગવે ! મને એવું હોય તો અવ્યવસ્થા સિવાય બીજું કશું ન ફેલાય ! ભાખર, અહીં પિવતિ નો પ્રયોગ જરૂર છે. પણ એ “પિવતિ” પણ મજહૂત-સ્વાર્થ લક્ષણ દ્વારા અપિવતિ=ન પિનાર પરમાત્મા ઉપર પણ પચારવશ લઈ શકાય ! કેમકે એ અહીં ગૌણ છે—મુખ્ય નથી.

ઉપરાંત જીવાત્માનો હૃદયશુદ્ધામાં પ્રવેશ શક્ય છે. પરમાત્માનો નહીં જો વાત પણ અયોગ્ય છે. તે પણ પ્રભુને માટે શક્ય છે. યદ્યપિ પરમાત્મા પ્રકર્મી છે અને આથી તેનો જે અર્થમાં જીવાત્માનો શુદ્ધામાં પ્રવેશ યુક્ત કે તેવો પ્રવેશ યોગ્ય ન હોય છતાં પરમાત્મા સર્વગત છે એ ન ભૂલાવું જોઈએ. જે સર્વગત છે તે હૃદયગત નથી એમ કહેવું અયોગ્ય છે. અને કૃતિઓ જીવ અને શિવ બન્નેને હૃદયમાં રહેલા તરીકે એક સરખી રીતે વીકારે છે. તેં દુર્દર્શ ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગહરેષ્ઠ પુરાણમ્=તેં; દુર્દર્શ અને ગૂઢપણે સૌમાં પ્રવેશેલો, હૃદયશુદ્ધામાં રહેલો, સંકટમયી ગહરમાં કેલેલો પુરાણ પુરુષ, (કઠ૦ ૨-૧૨) આ શ્રુતિ પ્રત્યગાત્મા-જીવનો શુદ્ધાનિવાસ બતાવે છે. ઉપરાંત યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદ્યન્તઃ જ્યોતિઃ પુરુષઃ= જે આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ હૃદયમાં પ્રાણે સહિત ચેતન ન્યોતિ પુરુષ છે (ઘૃ૦ ૪-૩-૭) વગેરે શ્રુતિઓ જીવનો હૃદયવાસ કહે છે. ઘેનસ્તત્ નિહિત ગુહાસદ્ । પશ્વત્સુ રૂઢૈવ નિહિતં ગુહાયામ્ । આલિઃ સન્નિહિતં ગુહાચરં નામ । યો વેદ નિહિતં ગુહાયાન્ । ઇપ મે આત્મા અન્તર્હૃદયે । સ વા ઇપ આત્મા હૃદિ । ય ઇપઃ અન્તઃ આકાશઃ તસ્મિન્ શેતે । કમનીય એવો તે શુદ્ધામાં રહેલો વર્તે છે. (યજુ૦ ૩૨-૮) જોનારાઓ માટે આ શરીરની શુદ્ધામાં જ રહેલો. (મુંડક૦ ૨-૧-૭) ઠીક ઠીક સર્વત્ર હાજર શુદ્ધામાં ચરનારો એવો અપ્રકટ છે. (મું૦ ૨-૨-૧) એ શુદ્ધામાં રહેલાને જે જાણે છે. (તૈ૦ ૨-૩) આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર (હાં૦ ૩-૧૪-૩) તે આત્મા નિશ્ચય હૃદયમાં (હાં૦ ૮-૩-૩) જે આ અંદર આકાશ છે તેમાં મુવે છે. (ઘૃ૦ ૨-૧-૧૭). વગેરે શ્રુતિઓ પરમાત્માને શુદ્ધાનિઠેતન બતાવે છે. ઉપરાંત છાયા અને આત્મ તરીકેનો ઉલ્લેખ જીવ અને શિવપક્ષે પણ બરાબર લાગુ પડી શકે છે. જીવાત્મા ચેતન છે,

છતાં અવિદ્યાથી લપટાયેલ હોઈને છાયારૂપે વર્ણવી શકાય ! અને પરમાત્મા અવિદ્યાનો લેપ ન હોઈને તે આત્મ સમો કહી શકાય ! અને આથી પ્રપિચન્તૌ તરીકે જે બેનો અહીં ઉલ્લેખ છે તે બે જીવ અને પરમાત્મા છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

આ વાતને જ ૬૬ કરતાં ખીન્ને હેતુ આપે છે કે:-

વિશેષણાત્ ચ ॥ ૧૨ ॥

વિશેષણાત્=ભિન્ન તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોઈને ચ=પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો જ શુદ્ધમાં રહેલા તરીકે નિર્દેશ છે.

શરૂઆતમાં જે બેનો એક સાથે ઉલ્લેખ છે તેનો જ આગળ ઉપ સ્પષ્ટીકરણ માટે ભિન્ન તરીકે પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. યઃ સેતુ ઈજાનાનાં અક્ષરં બ્રહ્મ યત્ પરમ્ । અમયં તિતીર્ણતાં પારં નાચિકેત્ જ્ઞકેમહિ=જે પરમ અક્ષર બ્રહ્મ યજ્ઞ કરનારાઓને માટે સેતુ છે, જે નાચિકેત્ અગ્નિ પાર તરી જવા તરનારાઓ માટે અભયરૂપ છે તેને અમે મેળવવા શક્તિમાન થઈએ. (કઠ૦ ૨-૨) આ શ્રુતિમાં જીવાત્માનું નિરૂપણ છે. આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્ત મોકેત્યાહુઃ મનીષિણઃ=શરીર ઇન્દ્રિયો અને મનથી યુક્ત આત્માને લોકતા એમ કહે છે. (કઠ૦ ૩-૪) આ શ્રુતિમાં જીવાત્માનું નિરૂપણ છે. જે આગળ બુદ્ધિ અને જીવાત્માનું નિરૂપણ છે એમ સ્વીકારીએ તો આ પાછળનું નિરૂપણ-જીવાત્મા અને પરમાત્માનું નિરૂપણ-ભેદે નિરૂપણ સુક્ષિપ્તયુક્ત ન ગણાય ! ઉપરાંત ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત-ઉઠા-જાગો વગેરે (કઠ૦ ૩-૧૪) તથા નિચાલ્ય તં મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યતે=તેનો માક્ષાત્કાર કરીને મૃત્યુના મોંમાંથી છૂટે છે. (કઠ૦ ૩-૧૫) આવો ઉપસંહાર પણ બંધબેસતો ન ગણાય ! અહીં જીવવા યોગ્ય અને જીવનાર તરીકે પરમાત્મા અને જીવાત્મા જ છે. અને ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં તો એકવાક્યતા ઇષ્ટ છે ! ઉપરાંત પ્રકરણ પરમાત્માનું છે. બ્રહ્મવિદો વદન્તિ એ લિંગ પણ એનું અર્થઘટન જ કરે છે. આંધી અહીં જીવ અને શિવનો જ ઉલ્લેખ છે. સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નઃ ઝનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ । જુષ્ટં યદા પદ્યતિ અન્યમીશં અસ્ય મહિમાને इति વીતશોકઃ=સમાન વૃક્ષ (શરીરરૂપી વૃક્ષ) મા ખૂંચી બેઠેલો જીવ, અને અન્યથા ન લઈને મોહ પામતો હોઈને શોક કરે છે. બન્યારે પોતાનાથી ભિન્ન એવા ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ થયેલો જીવે છે-એનો આ બધો (સ્થાવર-જંગમ) મહિમા છે એમ સમજે છે ત્યારે વીતશોક થઈ જાય છે. (મું૦ ૩-૧-૨) આ

દૃષ્ટાન્તમાં તો પૂરું સ્પષ્ટ થાય છે. આજ ન્યાય દ્વા સુવર્ણ સયુજા સલાયા (મું ૩-૧-૧) વગેરે સમાનાર્થ શ્રુતિઓને લાગુ પડે છે. આમ છવ અને શિવ જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૨ ॥

પરમાત્મા હૃદયાવાસ છે-હૃદય ગુહાનો નિવાસી છે એ આગલા સૂત્રોમાં કહ્યું. તે જ પરમાત્મા “અક્ષિ”=આંખમાં છે એવો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાથી ખીજા અધિકરણની શરૂઆત કરતાં કહે છે:-

અન્તરઃ ઉપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્તર=જદોચ્ચ ઉપનિષદમાં જોવામાં આવેલો-આંખની અંદરનો પુરુષ પરબ્રહ્મ છે. કેમકે ઉપપત્તેઃ=અમૃતવ વગેરે ગુણનો સમુદાય બ્રહ્મમાં જ યુક્તિયુક્ત હોય શકે છે.

જાદોચ્ચ ઉપનિષતની ઉપકોસલ વિદ્યામાં આ શ્રુતિ જોઈએ છીએ કે ય વ્યઃ અક્ષિણિ પુરુષઃ દૃશ્યતે એવ તે આત્મા इति इ उवाच, एतद् अमृतं अभयं एतत् ब्रह्मेति । तद् यदि अपि अस्मिन् सर्पिः वा उदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव क्रच्छति-જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે, એ તારો આત્મા છે એમ નિશ્ચય તેણે કહ્યું. એ અમૃત છે. અભય છે. એ પ્રહ્લ છે તો જો પાણી કે ઘી એમાં સીંચાય તો તે પણ ચક્ષુને ખદલે પાંપણોમાં જ જાય છે. (છાં ૪-૧૫-૧) આ શ્રુતિમાં “અક્ષિણિ પુરુષઃ=આંખમાં પુરુષ હોવાનો નિર્દેશ છે. તો એ આંખમાંનો પુરુષ કોણ છે? છવાત્મા કે પરમાત્મા? સામાન્ય શબ્દનો અહીં પ્રયોગ છે. અને આથી સંશય થાય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં પુરુષ શબ્દનો સામાન્ય પ્રયોગ છે. એટલે કે પુરુષ શબ્દ છવાત્મા અને પરમાત્મા ઉભયના અર્થમાં જોવામાં આવે છે. એવ હિ દૃષ્ટા સ્પષ્ટા શ્રોતા ઘાતા રસયિતા મન્તા ચોદ્ધા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ (મ્ન ૪-૨) યત્ત્વ પુરુષઃ સ્વપિતિ નામ (છાં ૩-૮-૧) યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ દૃદિ અન્તઃ જ્યોતિઃ પુરુષઃ (મૂં ૪-૩-૭) અત્ર મયં પુરુષઃ સ્વયંજ્યોતિઃ મયતિ । એ નિશ્ચય દૃષ્ટા, સ્પૃષ્ટા-(સ્પર્શ-કરનાર) સુણનારો, મૂંઘનારો, સ્વાદ લેનારો, મનન કરનારો-જાણનારો-કરનારો છે આ વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ (મ્ન ૪-૧) જ્યાં આ પુરુષ સ્વપિતિ નામનો થાય છે. (છાં ૬-૮-૧) જે આ વિજ્ઞાનમય પ્રાણોમાં હૃદયની ભીતર અંતર જ્યોતિ પુરુષ છે. (મૂં ૪-૩-૭) અહીં આ પુરુષ સ્વયં જ્યોતિ થાય છે. આ વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં પુરુષ શબ્દ છવાત્માના અર્થમાં છે. તે જ પ્રમાણે-સહસ્રદીર્ઘા પુરુષઃ સ્વનાર માધ્યાંવાણો પુરુષ (મ્ન ૮-૪-૭-૧) દિવ્યો હિ અમૂર્તા પુરુષઃ દિવ્ય અમૂર્ત છે નહીં પુરુષ (મું ૨-૧-૨) સ વા અય પુરુષઃ સર્વાસુ ગુર્યુ પુરિશયઃ તે

આ પુરુષ તમામ નગરીઓમાં નગરશાથી છે. (ષ્ટ ૨-૫-૩૮) યસ્માત્ પરં નાપરં અસ્તિ કિંચિત્ યસ્માન્ ન યત્નીયો ન ય્યાયોઽસ્તિ કંચિત્ । વૃક્ષ इय स्तब्धः दिवि तिष्ठति एकः तेनेદં पूर्णं પુરુષેણ સર્વમ્, = જેનાથી પર એવું બીજું કંઈ નથી, જેનાથી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ કંઈ નથી, જે વૃક્ષની પેરે એકલો ઘોમાં સ્તબ્ધ ઉભો છે તે પુરુષ વડે આ બધું પૂર્ણ છે. (મે ૦ ૩-૧) આ શ્રુતિવાક્યો પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરના અર્થમાં પુરુષ શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે. આમ શબ્દની સમાનતા સંશય સ્કુરાવે છે. આ સંશય છે તો પછી પ્રાપ્ત શું? જીવાત્મા, એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. પરમાત્મા એમ ત્રિદ્વાન્તી કહે છે. તો અહીં જીવાત્માનો ઉલ્લેખ છે એમ દેવી રીતે નાણીશું.

પૂર્વપક્ષી કહે છે: અહીં જે ઉપદેશ છે તે પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે. જે વસ્તુ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ હોય તેનો જ ઉપદેશ “જે-તે” એવા સર્વનામ શબ્દોથી થાય. અને સૌના આત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ તો જીવાત્મા જ છે. પરમાત્મા સૌને પરિચિત નથી. જીવાત્માથી અપરિચિત કોઈ હોઈ શકતું નથી. સૌ પોતે છે એમ નાણે છે.

ઉપરાંત અહીં “દૃશ્યતે” આવો પ્રયોગ છે. “દેખાય છે” એવો એનો અર્થ થાય છે. તો દેખાવું તો ઈન્દ્રિય દ્વારા જ સંભવે ને! અને દર્શન-પ્રસિદ્ધ દર્શન તો ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ હોય એ નિયમ છે. અને એ ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગોચર થતો પુરુષ તો જીવાત્મા જ હોઈ શકે! ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રભુત્વ દર્શન સંભવે નહીં. શ્રુતિઓ જ એવાં ઐન્દ્રિયક દર્શનનો નિષેધ કરે છે. યન્મનસા ન મનુતે ચેનાહુર્મનોમતમ્ જે મનથી મનન કરતો નથી. જેના વડે મનન કરે છે. (કે. ૧-૬) યત્ તત્ અદ્રેશ્યમ્ = જે તે અદ્રશ્ય (મું ૧-૧-૬) વગેરે શ્રુતિઓ એમાં પ્રમાણરૂપ છે. અને અહીં તો પ્રસિદ્ધની પેરે તેનો ઉપદેશ દે છે શ્રુતિ અને તે દ્વારા જીવાત્માનાં દર્શનનો ઉપદેશ દે છે. દા. ત. ય યયઃ વક્ષિણિ પુરુષઃ દૃશ્યતે યય ત આત્મા = જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે એ તારો આત્મા (છાં ૪-૨૬-૨) બીજી શ્રુતિમાં પણ જીવાત્માને લગતો પ્રસિદ્ધ હોય એવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે: તૌહ પ્રજાપતિઃ ઉવાચ-ય યયોઽક્ષિણિ પુરુષઃ દૃશ્યતે યય તે આત્મા = તે જેને પ્રજાપતિએ કહ્યું-જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે એ તારો આત્મા છે. (છાં ૮-૭-૪) વળી આગળ આવો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. યયં યય યય સમ્પ્રસાદઃ અસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પરં યયોતિઃ ઉપસંપદ્ય સ્વેન રૂપેણ અભિનિષ્પદ્યતે । તે જ પ્રમાણે આ સમ્પ્રસાદ (—સુપુત્તિ અવસ્થાને પામેલો પુરુષ) આ

શરીરમાંથી ઉડીને પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરીને નિજરૂપે પ્રકટ થાય છે. (છાંં ૮-૧૨-૩) અહીં વિદેહુ મુક્તિ વખતે પરમ જ્યોતિ પરમાત્મામાં જીવાત્માની ઉપસંપત્તિ દર્શાવી છે. પોતાને પોતાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવું તો ન ઘટે. બ્રહ્મવિદ્ આત્મેતિ પરમ્ પ્રહ્મનો જાણકાર પરને પામે છે વગેરે શ્રુતિઓમાં એવો જ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત જીવાત્મામાં અમૃતત્વ વગેરે ગુણો પણ સંભવી શકે! “આંખમાં રહેલો પુરુષ” એ વાક્યમાં આંખરૂપી સ્થાનનો નિર્દેશ તો જીવાત્મા પક્ષે જ ઘટે. આથી અદ્યન્તરઃ પુરુષઃ માં જે પુરુષ કહ્યો છે તે જીવાત્મા જ હોવો ઘટે. આટલે મુધી પૂર્વપક્ષની દલીલો છે.

હવે ઉત્તરપક્ષી તેનું નિરસન કરતાં કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી. “અદ્યન્તરઃ પુરુષઃ” તો પરમાત્મા જ હોઈ શકે! કારણકે અહીં દર્શાવેલો ગુણ સમુદાય પરમેશ્વરને જ લગાડી શકાય એવો છે. અહીં અમૃતત્વ સંયદ્વામત્વ વગેરે ગુણોનો ઉપદેશ છે. एष आत्मा इति होवाय. एतद् अमृतत्वं अभयं एतत् ब्रह्म । (છાંં ૪-૨૬-૧) “एत स्यद्द्वाम” इति आचक्षते एतं हि सर्वाणि वामानि अभिसंयन्ति । (છાંં ૪-૧૫-૨) एष ईवामनीः एष हि सर्वाणि वामानि नयति (છાંં ૪-૧૫-૩) एष उ एव भामनीः एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति (છાંં ૪-૧૫-૪) “આ આત્મા છે” એમ નિશ્ચય કહ્યું. એ અમૃત અભય છે. એ પ્રહ્મ છે. (છાંં ૪-૧૨-૨) એને “સંયદ્વામ” એમ કહે છે. એની કને સમસ્ત સૌભાગ્યો પહોંચે છે. (છાંં ૪-૧૫-૨) એ જ નિશ્ચય વામની છે કેમકે એ સર્વ સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (છાંં ૪-૧૫-૩) એ જ નિશ્ચય ભામની છે કેમકે એ સૌ લોકોમાં ચમકે છે. (છાંં ૪-૧૫-૪) વગેરે શ્રુતિઓ ગુણ મપત્તનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ બધા ગુણો પૈકી અમૃતત્વ અને અભયત્વ તો જીવાત્મામાં આપણે જેમ તેમ પણ લાવી શકીએ પણ “સંયદ્વામત્વાદિ” ગુણસંપત્તિ તો પરમાત્મામાં જ હોઈ શકે! સંયદ્વામ શબ્દનો સંયન્તિ=સમુદય ગચ્છન્તિ વામાનિ=વનનીયાનિ શોભનાનિ વર્મ ફલાનિ અનેન इति સંયદ્વામઃ પરમાત્મા એવી વ્યુત્પત્તિ છે. અર્થાત્ સંયદ્વામ શબ્દ કર્મફળના કારણનો વાચક છે. વામાનિ શબ્દ પ્રાણીમાત્રને પોતપોતાનાં કર્મના ફળ પ્રત્યે દારનાર એવો જ થાય છે. ઉપરાંત મામની શબ્દ યઃ સ્વયં માસમાનઃ સન્ પરાન્ માસયતે માન નયતિ-જાતે જે ભાસમાન હોઈને ખીજને ભાસિત કરે છે-ભાન દે છે-એ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને આવો તો પરમાત્મા જ હોઈ શકે! જીવાત્મા નહીં. શ્રુતિઓ કહે છે:-ब्रह्मं राष्ट्री संगमनी वसुनाम् (ઋં ૮-૭-૧૧-૩) કર્માધ્યક્ષઃ

સર્વભૂતાધિવાસઃ (ગ્રંથ ૦ છાં ૦ ૧૧) મયા સઃ મદ્મં અસ્તિ (ક્રાં ૦ ૮-૭-૧૧-૪)
આત્મા આનન્દો વસુદાનઃ (ધ્રુ ૦ ૪-૪-૨૪) તમેવ માન્તમનુમાસિ સાં
તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ (મું ૦ ૨-૨-૧૦) તત્ તેજો વિદ્ધિ-મામકમ્
(ગી ૦ ૧૫-૧૨) હું રાષ્ટ્રીય ધનને આપનારી છું (ક્રાં ૦ ૮-૭-૧૧-૩)
કર્માધ્યક્ષ અને ઓ ભૂતોનું રહેકાણું (ગ્રંથ ૦ ૬-૧૧) મારા વડે તે અદ્વ
ખાય છે. (ક્રાં ૦ ૮-૭-૧૧-૪) આત્મા આનન્દ સ્વરૂપ અને વસુ-ધનદાતા
છે (ધ્રુ ૦ ૪-૪-૨૪) તેની ચમક પાછળ બધું ચમકે છે. તેની ચમકે આ
બધું શોભે છે-ચમકે છે. (મું ૦ ૨-૨-૧૦) તે તેજને માડું બાળુ (ગી ૦
૧૫-૧૨) વગેરે.

ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ હોય નહીં એવો ઉપદેશ પણ પરમાત્મા પક્ષે થતો
છે. પરમાત્મા સર્વભૂતાન્તરાત્મા તરીકે તેમજ જગતના જન્માદિના કારણ
તરીકે કયાં પ્રસિદ્ધ નથી ?

ઉપરાંત “દર્શન” અહીં ઇન્દ્રિયન્ય વિશિષ્ટદર્શન એ અર્થમાં
નથી ! તો ? દર્શનમાત્રના અર્થમાં છે. અને તે બ્રહ્મપક્ષે પણ
થતો છે. યદ્યપિ પરમાત્મા ઇન્દ્રિયોથી દેખાતો નથી પણ પોતાના આત્માથી
તો પરમાત્મા જોવો શક્ય છે. આથી જ તો શ્રુતિઓ-યત્ તત્ અદ્રેશ્યં જે
તે અદ્રશ્ય છે એ રીતે શરૂ કરી યદ્ ભૂતયોનિં પરિપદ્યન્તિ ધીરાઃ
(મું ૦ ૧-૧-૬) જે ભૂતોનાં કારણને શાળાઓ જુએ છે. તમામસ્વં ચે
મનુપદ્યન્તિ ધીરાઃ જે ધીરો તેને આત્મામાં રહેલો જુએ છે.

ઉપરાંત પરમાત્મપક્ષે પણ અક્ષિસ્થાનનો નિર્દેશ યોગ્ય છે, કેમકે
આદ્રશ્ય છે બન્ને વચ્ચે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે-સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુઃ ન
લિપ્યતે ચાક્ષુષૈઃ વાહ્યદોષૈઃ । એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે
લોકદુઃસ્થેન વાહ્યઃ=જેમ સૂર્ય ઓ લોકોનું ચક્ષુ છે છતાં ચક્ષુના
વાહ્યદોષોથી લીપાતો નથી. તેમ એક અને ઓ ભૂતોનો અંતરાત્મા વાહ્ય
અદ્રશ્ય હોઈને, લોકદુઃસ્થે લેપાતો નથી. (કઠ ૦ ૫-૧૧) આ શ્રુતિમાં
જેમ સર્વલેપરહિત એને બતાવ્યો છે, તે જ પ્રમાણે અહીં અક્ષિસ્થાનને
પણ સર્વલેપરહિત જ બતાવ્યું છે-તદ્વચ્ચપિ અસ્મિન્ સર્પિઃ વા ઉદકં
વા સિચ્છતિ વર્મની ય વગ્ધતિ । તેથી યદ્યપિ એમાં ધી અગર તો પાણી
સીંચવામાં આવે તો પણ તે પાંપણમાં જ બળે છે. (છાં ૦ ૪-૧૫-૩) અને
આદ્રશ્ય આધારે અહીં અક્ષિની અંદર પરમ પુરૂષ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ
નિર્દેશ છે એ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૧૩ ॥

સ્થાનાદિચ્ચપદેશાત્ ચ ॥ ૧૪ ॥

ચન્નમી સ્થાનાદિચ્ચપદેશાત્=આત્મિક, ચન્ન, વિદ્યુત્ વગેરે ગ્યાન તેની ઉપાસના-૧/ વગેરેના નિર્દેશથી પણ જણાય છે કે અહીં અગ્નિની અદરનો પદ્મ પદ્મના પરમાત્મા જ છે-તે સિવાનો ખીન્ને કાંઈ નથી.

આ ઠેકાણે ગાઈપત્ય વગેરે ત્રણ અગ્નિઓ ઉપક્રોમણને વિધાનાં પૃથક્ પૃથક્, દાન દે છે તેઓ પ્રાણસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પદ્મમાત્માના આદિત્ય-ચન્દ્રમા અને વિજ્ઞાની એવા ત્રણ સ્થાનોનો ઉપદેશ દે છે ત્યારબાદ જેના અદર હોવાપણાને લઈને આદિત્ય વગેરે ગ્રહો અને ઉપગ્રહો તથા અગ્નિઓ ભાને છે, જેના તેજસ્વી તેજસ્વી બનેલા એ બધાય પદાર્થો, તે પદ્મમાથી પોતાની જાતને ત્રણ કાગમા પણ વ્યતિગ્રિહ માની શકે એમ નથી ઉત્પદ બધુય તેજ સ્વરૂપ છે એમ કહેવું રહે છે, તે બ્રહ્મ તારે માટે ઉપાસ્ય છે એમ ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે અને ઉપાસનાનું કૃણ બતાવતા કહે છે-ય યપ્તઃ આદિત્યે પુરુષો દદ્યતે સોઽહમસ્મિ ૧૧। સ ય યત્તં પૃથક્ષિદ્ધાન્ ઉપાસતે અવહતે પાપકૃત્યાં લોકીમવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ નાસ્ય અવરપુરુષાઃ ક્ષીયન્તે। જે આ આદિત્યમા પુરુષ દેખાય છે તે હુ છુ, તે જે આને આમ જાણીને ઉપાસે છે, પાપને હણીને તે લોકોવાળો થાય છે સમસ્ત આયુ ભોગવે છે, તેજસ્વી જીવે છે તેની પછીની પેઢીઓ ક્ષીણ થતી નથી (છાં ૪-૧૧-૧-૨) ગાઈપત્ય વગેરે અગ્નિઓનો આ ઉપદેશ પરમાત્મા મિવાય ખીજા કોઈને લગતો હોઈ શકે નહીં જો પરમાત્માથી સિત્ત ટોઈ પદાર્થનો અહીં ઉલ્લેખ હોય તો તે પદાર્થ એકીવળતે આદિત્ય, ચન્દ્રમા, વિદ્યુત વગેરેમા હોઈ શકે નહીં જીવાત્મા તો એક દેહમાત્રમા ગોધાયેલો એવામા આવે છે તે એકી વળતે ત્રણ સ્થાનમા કેમ મળવે ! ઉપરાત આદિત્ય વગેરે તમામ પદાર્થનું ભાગન પણ જીવાત્મા કરી શકે નહીં ! અને જીવાત્માની ઉપાસનાનું આહી જે કૃણ બતાવ્યું છે તે કૃણ ઘટી શકે નહીં ! બ્રહ્મો પાસનાનું જ કૃણ અહીં છે એમ શ્રુતિ બંતે આગળ ઉપર બતાવનારી છે જેમ કે-યથા પુન્કરપલાન્નો આપો ન ક્ષિપ્યન્તે યથા પૃથક્ષિદ્ધિ પાપ કર્મ ન ક્ષિપ્યતે (છાં ૪-૨૪-૩) નાસ્વાવરપુરુષા ક્ષીયન્તે। જેમ કમળ પત્ર ઉપર પાણી ચોટતા નથી તેમ આમ જાણનારને પાપ-કર્મ ચોટતું નથી (છાં ૪-૧૪-૩) એની પેઢીના પુરુષો ક્ષીણ થતા નથી એ કૃણશ્રુતિમા બ્રહ્મોપાસનાનું કૃણ બતાવ્યું છે ન અસ્ય અગ્રહાયિત્ કુલે મવતિ (મું ૩-૨-૧) એના કુળમા બ્રહ્મને ન જાણનારો પાકતો

નથી (મું ૩-૨-૮) પરમાત્મા એની વખતે બધે હોય જ કેમકે તે તે
વ્યાપક છે પરમાત્માના પ્રકાશે=માને આ બધું પ્રગણિત છે એ તે આગળ
પણ કહ્યું જ છે ! તસ્ય મામા સર્વમિદ વિમાતિ-તેની ચમકે આ
 બધું ચમકે છે (મું ૨-૨-૧૦) આથી અહીં ગાર્હપત્ય વર્ગે
 અન્નિઓનો ઉપદેશ બ્રહ્મને લગતો જ છે એમ મિદ્ર થાય છે
 જે પરમાત્માના આદિત્ય વગેરે સ્વાન, ઉપાસન, અને તેનું દેવ
 અન્નિઓ અહીં બતાવે છે તે પરમાત્મા જ અક્ષિપુત્ર છે, એમ આચાર્ય
 ઉપમન્યુ ત્યાં કહે છે ગરુડ કે “પાપના નાગ” રૂપ દેવમાનાન્ય અને
 સ્વાન મામાન્ય બીજી કોઈરીતે ઘટી ન શકે આખ અને સૂર્ય એ અનુક્રમે
 પરમાત્માના આદ્યાર્ત્મક અને આધિદેવિક ચતુરો છે એ પ્રસિદ્ધ છે આથી
 સ્વાનભે-થી જ ઉપાસ્યનો ભેદ થતો નથી આથી અહીં અક્ષિમા રહેલો
 પુત્ર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે એ નિર્વિનાદ છે ॥ ૧૪ ॥

એ જ વાતને મિદ્ર કન્તો બીજે હેતુ દર્શાવે છે કે -

સુવવિશિષ્ટામિન્યાનાચ ॥ ૨૬ ॥

સુવવિશિષ્ટામિન્યાનાચ=સુખ એટલે આત્મ દૈશિષ્ટ્ય એટલે અહીં અમે અર્થાત્ પ્રમણ્ણી
 રાત્રિઆત્મા કહેના સુખરૂપ પરમત્ત પરમાત્માનું જ અહીં અક્ષિપુત્રમા કથન કરેલું
 હોવાથી સમગ્રતઃ છે કે અતર પુર ન જન જ છે

પ્રમણ્ણી શરૂઆતમા ગાર્હપત્ય વર્ગે અન્નિઓ માટે મગીને
 ઉપદોમવને ઉપદેશ દે છે કે -પ્રાણો વ્રહ્મ, ક વ્રહ્મ, સ્વ વ્રહ્મ પ્રાણુ બ્રહ્મ
 છે સુખ બ્રહ્મ છે આગળ પ્રમ છે (છાં ૮-૧૦-૫) ઉપન્ના ઉપદેશનું
 ગુરુત્વ જાણવા માટે ત્યાં ઉપદોગત પૂછે છે કે -વિજ્ઞાનામ્યહ ચત્ પ્રાણો વ્રહ્મ
 ક ચ તુ સ ચ ન વિજ્ઞાનામિ-પ્રાણુ બ્રહ્મ છે એ તે જાણ્યું છે, પણ સુખ
 અને આકાશ બ્રહ્મ છે એ જાણ્યો નથી (છાં ૪-૧૦-૫) ત્યાં અન્નિઓ
 જવાળ વાળે છે કે-યદ્ ગ્રામ ક તદેષ સ, યદેષ સ તદેવ કમ્-જે નિશ્ચય
 સુખ છે તે જ આકાશ છે, જે આકાશ છે તે જ સુખ છે (છાં ૪-૧૦-૫)
 તે અહીં બ્રહ્મનો, ભૂતા શના અર્થમા કે વિષયસુખના અર્થમા ઉપદેશ લઈ
 શકાય નહીં ક શબ્દ સુખવાચક છે અને સ્વ શબ્દ આકાશવાચક છે તે અહીં
 શો અર્થ થાય? અહીં બ્રહ્મ વિશ્વજીવન ક્રિયાના હેતુ હેતુને પ્રાણ છે વ્યાપક
 રાહને આકાશ છે સુખ સ્વરૂપ હોઈને સુખ વાચ્ય છે, એવો ઉપદેશ છે એ
 બધાય શબ્દો-પ્રાણ-ક-ખ-આ ત્રણે શબ્દો એક વિભક્તિમા છે અને એ
 આમાનાધિગ્ન્ય અહીં પરમાત્મા, પ્રાણ સ્વરૂપ, વ્યાપક અને સુખ-વરૂપ છે, એ

બોધ દેવાને છે ! લૌકિક પ્રાણ, આકાશ કે મુખમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિનું વિધાન કરવાને અહીં એ શબ્દો નથી. બે બ્રહ્મબુદ્ધિનું વિધાન કરવા અહીં આ શબ્દો છે એમ માનશે તો તે અપસિદ્ધાન્ત થાય ! તે તો અવિદ્યા જ થાય ! વિદ્યા નહીં ! લૌકિક પ્રાણમાં, મુખમાં અને આકાશમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ અવિદ્યા જ લેખાય ! અને અહીં આરંભ તો વિદ્યા માટે છે ! एषा सोम्य ! ते अस्मद् विद्या (છાંં ૪-૧૪-૨) આ શબ્દોથી વિદ્યાનું અહીં નિગમન થાય છે. આજ વાત યદ્ વાચ કં તદેવ ચં યદેવ ચં તદેવ કમ્ એ વાક્યમાં “एवं” શબ્દથી સમજાવવા માંગે છે. આથી વાક્યની શરૂઆતમાં મુખસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ કથન છે એ સ્પષ્ટ છે. મધ્યમાં પણ અગ્નિઓ બ્યારે એક પછી એક ઉપદેશ આપવા નીકળે છે ત્યારે આદિત્ય વગેરે સ્થાનોમાં તે તે બ્રહ્મનું જ કથન કરે છે. અંતે આચાર્ય ઉપમન્યુએ પણ તે બ્રહ્મનું જ કથન કર્યું છે, એમ માનવું પડે છે. એમ બે ન માનીએ તો પ્રકૃતહાન અને અપ્રકૃતતા ઉપાદાનનો પ્રસંગ આવે ! અહીં પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ગાર્હપત્ય વગેરે અગ્નિઓએ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરી एषा सोम्य ! તે અસ્મદ્ વિદ્યા આત્મવિદ્યા ચ-ને આ આત્માવિદ્યા છે, હે પ્રિય દર્શન ! તે અમારી વિદ્યા છે. (છાંં ૪-૧૪-૨) એવો ઉપસંહાર કર્યો છે એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે આરંભમાં મુખસ્વરૂપ બ્રહ્મનું જ કથન છે. ઉપરાંત આચાર્યસ્તુ તે ગતિં વક્તા-આચાર્ય તને વિદ્યાની ગતિ-ફળ કહેશે. (છાંં ૪-૧૪-૨) આમ ક્ષણભિધાન તો આચાર્ય કરશે એમ કહેતા તે અગ્નિઓ અહીં કોઈ અર્થાન્તર બતાવ્યો છે એ વાતને વારે છે ! અને આચાર્ય સ્વયં અહીં કહે છે :—लोकान् वाच किल सोम्य ! તે અવોચન્, અહં તુ તે તદ્ વક્ષ્યામિ યથા પુષ્કરપટાદો ભાષો ન શ્લિષ્યન્તે एवं ह एवं विदि पापं कम न श्लिष्यन्ते-હે સૌમ્ય ! તેઓએ તને લોકો વિષે નિશ્ચય કહ્યું છે, પણ હું તો તને તે કહેવા ઇચ્છું છું જેથી જેમ કમલપત્રે પાણી ચોંટતાં નથી તેમ આમ બાણનારને પાપકર્મ ન ચોટે. (છાંં ૪-૧૪-૩) અહીં અગ્નિના ઉપદેશ લોકોમાં વસતા પુરુષને લેગતો છે. આચાર્ય પોતે જેનો ઉપદેશ કરવાના છે તે પુરુષ અક્ષિમાં વસનારો છે. તો લોકોમાં અને આંખમાં રહેતા પુરુષને બાણવાનું એક જ ફળ બતાવે છે અને તે પાપનો અસ્પર્શ ! એ ફળદર્શન જ આદિત્ય વગેરે લોકો અને આંખમાં વસતા પુરુષ એક જ છે, એમ બતાવે છે. ક્ષલ્લેદ હોત તો ઉપાસ્ય ભેદ થાત અને તો સ્થાન ભેદે અહીં તત્ત્વભેદ કલ્પી શકાત ! પણ અહીં તો ફળ સમાન છે, અને આથી ઉપાસ્ય પણ એક જ છે, અને આદિ, મધ્ય, અને અંતમાં અહીં પરમાત્માનો જ ઉપદેશ હોઈને આ પ્રકરણ જ આખું બ્રહ્મવિદ્યાનું છે

એમ સ્વીકારવું રહે છે ! આથી સિદ્ધ થાય છે કે અક્ષિમાં વસતો પુરુષ પ્રદા છે. ॥ ૧૫ ॥

વળી આ જ વાતને સાધતાં ખીજે હેતુ દર્શાવે છે કે:-

શ્રુતોપનિષત્કગત્યામિધાનાચ ॥ ૧૬ ॥

ચ=અને વળી શ્રુતો=અહીં શ્રુત એટલે અનુદિત, ઉપનિષત્ એટલે પ્રત્રિવિધ-શ્રુતો-પાસના નેત્રો પ્રત્રિવિધાને આચારમાં ઉતારી છે તે શ્રુતોપનિષત્ક=તેની જે ગતિ તે ગતિનો જ અહીં અક્ષિમાં ગ્રેહ્ય પુરુષના વિદ્યાની લાભ મળે છે. એવું બતાવેલું હોઇને અહીં અક્ષિની અંતરમાં રહેનાર પુરુષ પરમાત્મા છે, એ સિદ્ધ થાય છે

પરમાત્માની ઉપાસનાં કરનાર પ્રદાનિષ્ઠ મહાત્માની ગતિનો શ્રુતિઓ ઉલ્લેખ કરે છે કે:-અથ ઉત્તરેણ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિદ્યાયા આત્માનં અન્વિષ્ય આદિત્યં અભિજયન્તે एतत् च प्राणानां आपतनं एतद् अमृतं अमयं, एतत् परायणं एतस्मात् न पुनरावर्त्तन्ते (પ્ર૦ ૧-૧૦) એ ચ હમે અરણ્યે શ્રદ્ધાતપઃ इति उपासते ते अर्चिषं अभिसंभवन्ति, अर्चिषः बहः बहः आपूर्यमाणपक्षं, आपूर्यमाणपक्षाद्, यान् पङ् उदङ् एति मासान् तान् ॥ ૧ ॥ માસેભ્યઃ સંવત્સરં સંવત્સરાત્ આદિત્ય આદિત્યાત્ ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસોઃ વિદ્યુતં તપુરપઃ જમાનવઃ સ एतान् ब्रह्म गमयति एषः देवयानः पन्थाः ॥ ૨ ॥ (છાં૦ ૫-૧૦-૧-૨) યે ચામી અરણ્યે શ્રદ્ધાં સત્યં ઉપાસતે તે અર્ચિઃ અભિસંભવન્તિ, અર્ચિષઃ બહઃ બહનઃ આપૂર્યમાણપક્ષં આપૂર્યમાણપક્ષાદ્ યાન્ પન્માસાન્ ઉદઙ્ આદિત્યઃ एति मासेभ्यः देवलोकान् आदित्यं आदित्यात् वैद्युत, तान् वैद्युतान् पुत्र्योऽमानवः एष ब्रह्मलोकान् गमयति, ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति, तेषां न पुनरावृत्तिः (મૃ૦ ૬-૨-૧૫) અગ્નિઃ ज्योतिः बहः शुक्लः पमाण्सा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः (મી૦ ૮-૨૪) હવે ઉત્તરમાર્ગે તપ-પ્રદાયર્થ-શ્રદ્ધા-વિદ્યા વડે આત્માને શોધીને આદિત્યને જીતે છે. એ છે પ્રાણુનું આયતન. એ છે અમૃત-અભય-એ છે પરમગતિ એમાંથી પાછો આવતો નથી. (પ્રશ્ન૦ ૧-૧૦) જેઓ અરણ્યમાં તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવ્યા છે તેઓ અર્ચિને પામે છે, અર્ચિથી આગળ દિવસને, દિવસથી શુકલપક્ષને, શુકલ-પક્ષથી જે છ માસોમાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ જાય છે તે માસોને, તે માસોથી સંવત્સરને, સંવત્સરથી આદિત્યને અને આદિત્યથી ચન્દ્રમાને, ચન્દ્રમાંથી વિશ્વળીન પામે છે. ત્યાંથી આગળ અમાનવલોક શરૂ થાય છે, તે એઓને

બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. આ દેવયાન માર્ગ છે. (છાંં ૫-૧૦-૧-૨) જેઓ વનમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સત્યની ઉપાસના કરે છે તેઓ અર્ચિને પહોંચે છે; અર્ચિથી દિવસમાં જાય છે. દિવસમાંથી અજવાળિયામાં જાય છે. અજવાળિયામાંથી ઉત્તરાયણના છ મહિનામાં જાય છે. તે મહિનાઓમાંથી દેવલોકમાં જાય છે. દેવલોકમાંથી સૂર્યલોકમાં જાય છે, સૂર્યલોકમાંથી વિદ્યુત્લોકમાં જાય છે. ત્યાં મનનો ધનેસો પુરુષ આવીને એમને વિદ્યુત્લોકમાંથી બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે. એ લોકમાં તેઓ મોક્ષ પામીને અનેક વર્ષો મુધી વસે છે. ત્યાંથી તેમને પાછા આવવાનું રહેતું નથી. (યૂં ૬-૨-૧૫) અગ્નિ, વ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ, અને ઉત્તરાયણ-આમાં જનારા બ્રહ્મજલોકો બ્રહ્મને પામે છે. (મીં ૮-૨૪)

આ શ્રુતિસ્મૃતિ-ગ્રંથો બ્રહ્મોપાસકની દેવયાન ગતિના ઘોતક છે. આની આજ ગતિ અક્ષિની અંદર રહેનારા પુરુષને જાણનારને મારે પણ કહી છે:-અથ યદ્ ડ વૈવ અસ્મિન્ શવ્યે કુર્વન્નિ યદિ ચ ન, અચિપમેવ અમિસંમચન્તિ-આપો ઉપક્રમ કરી આદિત્યાત્ ચન્દ્રમસં, ચન્દ્રમસો વિદ્યુતં તત્પુરુષઃ અમાનવઃ સ પતાન્ બ્રહ્મ ગમયતિ ઇયઃ દેવપથઃ બ્રહ્મપથઃ પ્તેન પ્રતિપદમાનાઃ इमं मानवं आवर्तं न आवर्तन्ते (છાંં ૮-૨૫-૧) જે અહીં પરમ પુરુષ પરમાત્માનું ચક્રણ ન હોય તો પરમાત્માને જાણનારની ગતિનો અહીં આ જાણનારને મારે ઉલ્લેખ ન હોય. અર્થાત્ અક્ષિમાં અંદર રહેલો પુરુષ જે પરમાત્મા ન હોય તો પછી આ ગતિ-શ્રવણ પણ ન હોય. પણ ગતિનું શ્રવણ તો છે. અને આથી અહીં બ્રહ્મનો જ ઉલ્લેખ છે, એ સિદ્ધ છે. અક્ષિપુરુષ બ્રહ્મ જ છે એનું, આ ગતિશ્રવણ દહલિગ છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે પૂર્વપક્ષને રહ્યો સદ્યો સદેહ હોય તો તેનું પણ નિરસન કરતાં કહે છે:-

અનવાસ્થિતેઃ અસંભવાત્ ચ ન હતરઃ ॥ ૧૭ ॥

અનવાસ્થિતેઃ=સદા અદિસ્થાનમાં રહેતો ન હોવાથી ચ=અથ અસંભવાત્=અશ્રુતવાદિ યજ્ઞ-સ્મૃત્યનો સંબંધ ન હોવાથી હતરઃ=પરમાત્માથી બીજો જવાબ ન=અક્ષિની અંદર રહેનાર પુરુષ નથી !

જાગૃત, સ્વપ્ન, અને મુપુસિ-આ ત્રણ છે અવસ્થા જીવની, તે પૈકી મુપુસિ અવસ્થામાં એ હૃદયનિકેત હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં હૃદયમાંથી નીકળી મૂધો તરફ જતી, કંકગા નાડીમાં રહે છે. જાગૃતઅવસ્થામાં એ મૂધોમાં

ગહેંછે. બે ભવાની વચ્ચેનું સ્થાન તે મૂર્ધા । તેમા ગહેતો હોધને નિકટતાને લધને એ આખમા રહે છે, એમ કહેવામા આવે છે, જેમ મુખસિમા હૃદયમ્થ પ્રદ્ધમા ગહેતો હોવા છતાં “હૃદિ”=હૃદયમા એ રહે છે એમ કહેવાય છે તેમજ મૂર્ધા સ્થાનમા રહેતો છતા તે અક્ષિ-સ્થાનીય કહેવાય છે પરમાત્માની પેરે જીવાત્માની પણ બે શક્તિ છે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ તે જેમા ક્રિયાશક્તિની અપેક્ષાએ એ હૃદયમા છે એમ કહેવાય છે જ્ઞાનશક્તિની અપેક્ષાએ એ મૂર્ધાસ્થાનમા છે એમ કહેવાય છે મૂર્ધાસ્થાનમા ગહેતો છતા એને અક્ષિસ્થાનમા રહેનારો છે એમ કહેવામા એડ હેતુ છે આખ બાહ્ય વિષયોના દર્શનનું દ્વાર છે તો અરૂપામા ઉભો રહેલો માણુમ ધરમા ઉભો ગ્હો છે એ જેમ જાંણુ પ્રયોગ છે તેમ અક્ષિમા ઉભેલો જીવાત્મા એ જાંણુ પ્રયોગ છે એમ નજુવુ રહે છે આમ જીવાત્માના અવસ્થા ભેદે ત્રણ સ્થાનો છે તેમા તે એકી વખતે રહી શકતો નથી । આમ એકી વખતે ત્રણ સ્થાનમા રહી શકતો ન હેઈને અહી અક્ષિમા બતાવેલો પુરૂષ જીવાત્મા નથી જ્ઞાન કેઈ એમ કહે કે યોગીઓ એકી વખતે અનેક જગાએ વર્તી શકે । તો ત્યા યોગીના નિર્માણુ ચિત્તો એકી વખતે અનેક ઠેકાણે વર્તી શકે છે યોગીના આત્મા તો તેના મુખ્ય શરીરમા જ તે વખતે પણ ગ્હે છે એટલે એ દ્વીવ નિરર્થક છે ઉપરાત અમૃતત્વ વગેરે ગુણોને તો જેમ તેમ કરીને પણ જીવપક્ષે આપણે ઘટાવી શકીયે, પણ તે સયદ્વામ ધામની મામની વગેરે તો હોઈ શકે નહી જીવાત્માનુ અર્થ મર્યાદિત છે આથી ઉપર બતાવ્યા તે ધર્મો તેનામા સલવી શકે નહીં, એ નિર્બાધ છે ॥ ૧૭ ॥

પરમાત્મા અક્ષિપુરૂષ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે હવે તે જ અતર્થામી છે એ સાધતા સૂત્રકાર કહે છે -

અન્તર્યામી અધિદેવાદિષુ તદ્ધર્મવ્યપેદશાત્ ॥ ૧૮ ॥

અધિદેવાદિષુ=અધિદેવ ૨૪ દેવી પૃથ્વી પશુ પાતક, ખન, અતસ્તિ, આદિય અદ, તારા, આકાશ, તમસ તેજ, વગેરેનું પ્રદણુ સમગ્રનું જેનામા દિવ્ય ગુણો તે દેવ પૃથ્વી વગેરેનું દેવપણુ યજુર્વેદ સાક્ષાત દર્શાવે છે અગ્નિદેવતા, યાતો દેવતા (યજુ-૧૮-૨૦) આદિ ૨૪ દેવી જૂત પ્રાણુ, વાયુ વગેરે પદાર્થોનો જીનેષ છે તે પૃથ્વી વગેરે આધિદેવ પદાર્થોમા અતર્થામી=નૃહસરખપકના અતર્થામી ધાતુજીમયમા પડેન જે અતર્થામી છે તે પરબ્રહ્મ પરમરૂપ છે એમ જાણુ કેમકે તદ્ધર્મ=તે પરમ માના ધર્મોનો ત્યા ઉપદેશ છે

ગૃહદારણ્યકના અંતર્યામી પ્રાદ્ધાન્યમાં “ય ઇમે લોકં પરં ચ લોકં સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ અન્તરઃ યમયતિ-ને આ લોકને અને પેલા લોકને અને સમસ્ત ભૂતોને અંદર રહીને નિયમિત કરે છે, (યૃ૦ ૩-૭-૩) આવી શરૂઆત છે. અને પછી યઃ પૃથિવ્યાં સિષ્ઠન્ પૃથિવ્યાઃ અન્તરઃ યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી દ્રાવીરં યઃ પૃથિવી અન્તરઃ યમયતિ એવ તે આત્મા અન્તર્યામી અમૃતઃ-ને પૃથ્વીમાં ઉસેલો હોઈને પૃથ્વીની અંદર છે, જેને પૃથ્વી બાણવી નથી-જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે પૃથ્વીને અંદરથી નિયમિત કરે છે, આ તારો અમૃત આત્મા અંતર્યામી છે. (યૃ૦ ૩-૭-૩) વગેરે કથન આવે છે. તો સંશય એ છે કે અહીં અન્તર્યામી કોણ છે? જગદ્ગુણની પ્રકૃતિ કે જીવાત્મા કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા? અહીં સંશયની જન્મભૂમિ કઈ છે? તો આ “યમયિતાવણુ” શરીર અને અશરીરી જન્મમાં જોવામાં આવે છે. જીવાત્મા અશરીરી રહીને શરીર, ઇન્દ્રિય, મનનું નિયમન કરે છે. તે જ પાછો શરીરી થઈને ભૂત્ય, પુત્ર, ભાયા વગેરેનું નિયમન કરતો જોવામાં આવે છે! પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા શરીર વગરના છે! અને જીવાત્મા શરીરી અને અશરીરી જન્મે છે! આથી સંશય યોગ્ય છે! અને આથી પ્રકૃતિ અગર જીવાત્મા અહીં અંતર્યામી છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ અંતર્યામી છે એ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. તો પ્રકૃતિ અંતર્યામિની કેવી રીતે છે?

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે પ્રકૃતિનું અંતર્યામીપણું, કારણ હોવાને લઈને છે. દુનિયાનાં તમામ કાર્યો કારણને અધીન છે. કારણને લઈને સત્તા હોગવે છે. કારણને લઈને કાર્યસ્વરૂપ થઈને પોતપોતાની અર્થક્રિયા કરતા જોવામાં આવે છે! અને આથી કારણને અધીન થઈને કાર્યો વર્તતાં હોઈને કારણરૂપ પ્રકૃતિ તમામ કાર્યરૂપ જગતની અંતર્યામિની છે એ સિદ્ધ જ છે. આથી અધિદેવાદિ જગતમાં તે જ અંતર્યામી હોઈ શકે.

અગર તો જીવાત્મા જ અંતર્યામી હોઈ શકે. જીવાત્મા જ પૂર્ણયોગી થાય તો તે વિશ્વનિયમને શક્તિમાન થઈ શકે. જીવાત્મા જ પરમાત્માનાં યોગ દ્વારા દર્શન કરી લે તો તે તરત જ સર્વભાવોનો અધિષ્ઠાતા અને સર્વભાવોનો નાતા થઈ શકે છે. એણે દ્રક્ષ્ય મહાયોગીની સાધના કરીને સિદ્ધ થવું ઇચ્છે. અને એકાદ જીવ પણ એવો થાય તો સિદ્ધાન્ત સમર્થિત થઈ શકે છે! યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે સત્યપુરુષાન્વતારવ્યાપ્તિ માત્રસ્ય સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ-સત્ય અને પુરુષના બેઠનું જ્ઞાનમાત્ર જેને હોય તેને સમસ્ત પદાર્થો ઉપર અધિષ્ઠાતાપણું અને સૌ પદાર્થોનું જ્ઞાતૃત્વ મળે છે. (યૌ ૩-૪૬) કૃતિ પણ તેનું એ સામર્થ્ય બતાવે છે. સ એકવા ભવતિ વશ્વવા, સત્ત્વા નવવા ચ (છાં ૭-૨૬-૨)

આગર તો જીવાત્મા જેમ અદૃષ્ટ સંબંધે શરીર ઇન્દ્રિયો વગેરેને નિયમિત કરે છે તેમ તે પૃથિવી વગેરેનું પણ નિયમન કરવા શક્તિમાન થાય પૃથિવી વગેરે બધું જ જીવાત્માનાં અદૃષ્ટે કરાય છે ! સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે કર્મવાચિચ્યાત્ સૃષ્ટિવૈચિત્ર્યમ્ (સાં ૬-૪૨) સ્વયં સુત્રકાર પણ આગળ કહેશે કે વૈયમ્યનૈષ્ઠ્યે ન સાપેક્ષરવાત્ તથાહિ દર્શયતિ (વેં ૨-૧-૩૪) ન કર્મ અધિભાગાત્ इति चेत् ન અનાદિત્વાત્ (વેં ૨-૧-૩૫) તો જેના અદૃષ્ટે આ બધું થાય તે જીવથી જ એ બધું નિયમિત કહેવાય ! અને જીવાત્માનો અદૃષ્ટકૃત સંબંધ તો સર્વત્ર સ્વીકૃત જ છે ! આથી જીવાત્મા જ અંતર્યામી છે ન કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા !

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં મિદ્ધાન્તી કહે છે ભલા ! અહીં અંતર્યામી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. પ્રકૃતિ વા જીવાત્મા અંતર્યામી થઈ શકે એમ નથી ! કારણ અહીં પરમાત્માના ધર્મનો ઉપદેશ છે. અંતર્યામિત્વ પ્રભુનો ધર્મ છે. જીવ કે જગત્જનનીનો ધર્મ નથી. જરૂર પ્રકૃતિ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની મહામાયાવિની શક્તિ છે. પરમાત્મા એ શક્તિ દ્વારા જગત્સ્વરૂપે પ્રકટ થતો પણ દેખાય છે. અને આથી પરમાત્માની મહામાયા-શક્તિ તરીકે એ વિકારમાત્રનું કારણ હોઈને સૌ કાર્યોમાં એ વર્તે છે. પણ એ જીવનાં સ્વરૂપમાં હોઈ શકતી નથી. જીવ કઈ પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી કે જેથી જીવાત્માનું એ પ્રકૃતિ કારણ તરીકે નિયમન કરી શકે ! કારણનો વિકારમાં અન્વય હોય-તેનો જે વિકાર ન હોય તેમા તે કેવી રીતે અનુગત હોય ? દૂધ દૂધપાકમાં અનુગત હોય-પાણીમા કેવી રીતે હોય ? જીવાત્મા પ્રકૃતિનો વિકાર ન હોઈને જીવાત્માની, પ્રકૃતિ અંતર્યામિની ન થઈ શકે. જીવાત્મા તો પરમાત્મા જ છે ! પરમાત્માની માફક જ તે કૂટસ્થ નિત્ય છે ! ન જાયત્ત્વં મ્રિયેત્ત્વં વા વિષેશિત્-આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જન્મતો મરતો નથી. (કં ૨-૧૮) વગેરે શ્રુતિઓ આની માફી છે ! અને પરમાત્મા તો જીવનો પણ નિયંત્રા છે. યો વિજ્ઞાનં અન્તરઃ યમયતિ-જે વિજ્ઞાનને-જીવની અંદર હોઈને નિયમનમાં રાખે છે. (વૃં ૩-૭-૨૨) એમ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે. અને એક વખત સત્તામાં આવ્યા બાદ કાર્યો પણ અર્થક્રિયા કરતી વખતે, કારણની અપેક્ષા રાખતાં નથી ! આથી કાર્યોત્તર અવસ્થામાં કારણરૂપ પ્રકૃતિ તે કાર્યોની નિયંત્રા નથી ! ઉપરાંત પણ તે આત્મા અન્તર્યામ્યમૃતઃ (વૃં ૩-૭-૨) માં બતાવેલું આત્માપણું પરમાત્માનો જ ધર્મ હોય એ સંભવે ! પ્રકૃતિને માટે આત્મશબ્દ મુખ્યવૃત્તિએ સંબંધી જ ન શકે !

ઉપરાંત શરીરસ્થ જીવાત્મા એકીવખતે સર્વત્ર અવસ્થિત ન હોઈને તે સૌનો અંતર્યામી ન સંભવે ! જીવાવસ્થામાં જીવની મર્યાદાઓ યોગૈશ્વર્યથી

પણ યોગીની જતી નથી. જ્યાં મુખી દેહ, દેશ, કાળ વગેરેની મર્યાદાઓમાં જીવાત્મા હોય છે ત્યાં મુખી સંપૂર્ણ યોગિશ્વર્ય મળે તોપણ એ શ્રેયશ્ચ મર્યાદિત જ હોય છે. અને જીવત્વ આપતી મર્યાદાઓનો લોપ થાય ત્યારે ! એ પરમાત્મ સ્વરૂપ જ છે એટલે જીવાત્મા નિયન્તા છે એમ કહેવું યોગ્ય થી ! જીવનું એ જીવ છે ત્યાં મુખી નિરંકુશ શ્રેયશ્ચ શાસ્ત્રસ્વીકૃત નથી. યોગદ્વ્યાપાર એના હાથની ઝડારની વાત છે. લગવાન સૂત્રકાર સ્વયં કહેશે:- તદ્વ્યાપારવર્જે પ્રકરણાત્ અસન્નિહિતત્વાદ્ય (વે० ૪-૪-૧૭) પરમાત્માનું શ્રેયશ્ચ ત્રિકાલાભાધિત અને નિરંકુશ છે ! અને આથી તેજ સર્વતંત્ર અંતર્યામી છે.

ઉપરાંત અદૃષ્ટો દૃષ્ટા અશ્રુતઃ શ્રોતા-ન જોવાયેલો જોનાર, ન સંલગ્નો સાંલગ્નનાર (જુ० ૩-૭-૨૩) અદૃષ્ટત્વ-અને દૃષ્ટત્વ વગેરે ધર્મો પણ પરમાત્મામાં જ સંગત થાય ! પરમાત્મા અદૃષ્ટ રહીને સૌનો દૃષ્ટા છે ! જીવાત્મા અને પ્રકૃતિ એવાં નથી. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યગાત્મા બન્નેનું દર્શન યોગ દ્વારા જ થાય છે ! તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપદ્યન્ દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણૈર્નિગૂઢામ્-તે ધ્યાનયોગથી પૂર્ણ ઋષિઓએ દેવની સ્વકીય અને પોતાના ગુણોથી અત્યંત દંકાયેલી શક્તિનાં દર્શન કર્યાં (શ્લો० ૧-૩) આ શ્રુતિમાં દેવાત્મશક્તિ ને અપદ્યન્ એટલે કે પ્રકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એમ કહ્યું છે. ઉપરાંત અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્વંશોકૌ જહાતિ (કઠ० ૨-૧૨) અધ્યાત્મયોગી પ્રાપ્તિ દ્વારા દેવને સાક્ષાત્ કરીને ધીર પુરૂષ હર્ષ શોકને તજે છે. પ્રત્યગાત્મા-દેવનું દર્શન સ્પષ્ટ છે ! તો શું યોગ દ્વારા પ્રભુ-પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું દર્શન થતું નથી ? કોણ ના કહે છે ? જરૂર થાય છે. પણ તે દર્શન થાય ત્યારે દૃષ્ટા-દૃશ્ય-દર્શન વગેરે ભેદો સદાને માટે હુખ્ત થયેલા હોય છે ! અને ત્યાં પછી અદૃષ્ટો દૃષ્ટા કે દેવાત્મશક્તિ અપદ્યન્ કે દેવમત્વા વગેરેનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. ઉલટું એ દર્શન થયા બાદ સંપ્રસાદરૂપી વ્યુત્થાનમાં આવેલા મહાત્મા પરમાત્માના મહામહિમાને માનવીય ભાષામાં પ્રતિબિંબિત કરવાને અનુકંપા પ્રેર્યો, પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાંથી અદૃષ્ટો દૃષ્ટા જેવાં લબ્ય વિધાનો પ્રકટે છે ! આથી અહીં ઇન્દ્રિયજન્ય દર્શનની તો વાત જ નથી. અહીં તો સમાધિદર્શનની વાત છે ! આથી તો ન અસ્તિઃ સતઃ દૃષ્ટા-એનાથી ભિન્ન બીજો કોઈ દૃષ્ટા નથી. (જુ० ૩-૭-૨૩) વગેરે વાક્યશેષમાં બીજા કોઈ દૃષ્ટાનો નિરેધ કર્યો છે ! જીવાત્મા દૃષ્ટો દૃષ્ટા બહુ બહુ તો થાય ! પ્રકૃતિ તો દૃશ્ય-જોવાયેલ જ રહે ! પરમાત્મા જ અદૃષ્ટો દૃષ્ટા વગેરે સંલેવે ! આથી પરમાત્મા જ અહીં અંતર્યામી છે. ॥ ૧૮ ॥

મિદાન્તની ગૂઝાત કરી હવે પૂર્વપક્ષનું નિરસન કરતા કહે છે -

न च स्मार्त अतद्वर्माभिलाषात् ॥ १९ ॥

ચ=અને અતદ્વર્મા=તેના=પ્રકૃતિના ધર્મોનું અહીં કથન ન હોવાથી સ્માર્ત=
શ્રુતિઓમા બી રૂપે નિર્ગમિત છતાં શ્રુતિઓમા વિસ્તૃતરૂપે કરેલી પ્રકૃતિ અતર્યામી ન=નથી.

અતર્યામી પ્રાદાણુ અથમા અતર્યામી તરીકે જેનું વર્ણન છે તે પ્રકૃતિ
નથી. તેમા યમનથી માડીને તે દૃષ્ટત્વ વગેરે મુખીના ધર્મોનો ઉલ્લેખ છે
એ ધર્મો પ્રકૃતિના હોઈ શકતા નથી અને એ વાત તો આગળ કહી જ
હે આથી અહીં અતર્યામી થવામા પ્રકૃતિનો પત્તો નથી! અતર્યામી તો
પગમાત્મા જ છે! ॥ ૧૯ ॥

જો પ્રકૃતિ અતર્યામી નથી તો પછી જીવાત્મા અતર્યામી હો-એ
પણ શક્ય નથી એમ સિદ્ધ કરતા કહે છે કે -

शारीरश्च उभयेऽपि हि भेदेन एन अधीयते ॥ २० ॥

શારીરશ્ચ=શરીરમા ભોખતા તરીકે વર્તતો જીવાત્મા પણ અધિદેવ વગેરેમા મુદ્દો
અતર્યામી હોઈ શકે નથી હિ=કેમકે ઉભયેઽપિ=કાળે અને માધ્યસ્તિ એ બન્નેય
આખાઓવાળા મેન-શારીર જીવાત્મા મળતા સિત્ત તરીકે એન=આ અતર્યામીને અધીયત=
મુદ્દો છે ॥ ૨૦ ॥

જીવાત્મા એતન સ્વરૂપ છે તેવો હોઈને તે દૃષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા,
નિજાતા વગેરે હોઈ શકે છે ઉપગત તે ઐતુ સ્વરૂપ હોઈને આત્મા પણ
છે ઉપરાત ધર્મઅધર્મના કૃણનો ભોક્તા હોઈને અમૃત પણ છે કેમકે
જીવાત્મા જો નાશ પામતા હોય તો આ દેહે કરેલાં કર્મકૃણનો ભોક્તા
કોઈ રહે જ નહીં અને ભોખતા ન રહે તો કર્મનો ગેર વિશ્વયોજનામા
મમજ્ઞતવી ન શકાય! ઉપગત જીવાત્મામા અદૃષ્ટત્વ વગેરે ધર્મો તો પ્રમિદ્ધ જ
છે! કોણ જીવને ભોઈ શકે છે? દૃષ્ટાનો કોઈ દૃષ્ટા હોય તો તો અનવસ્થા
આવી પડે ન દષ્ટે દષ્ટાર પદ્યે દધાના દધાને ન ભોઈ શકે (ષ્ટ ૩-૪-૨)
વગેરે શ્રુતિઓ એની સાક્ષી છે ઉપરાત તે ભોક્તા છે અને તેમ હોઈને એ
ધાર્ય કરણ વગેરેના મધાતરૂપ દેહ વગેરેનો અતર્યામી પણ હોઈ શકે છે!
માટે અહીં અતર્યામીત્વનો યગ ભવે જીવાત્માને કાળે જતો!

ઉપવી પૂર્વપક્ષની વાતો મિદાન્તીને માન્ય નથી! અને આથી
શારીર-જીવાત્મા પણ અતર્યામી હોઈ શકતો નથી એમ તે મિદ્ધ કરે છે

યદ્યપિ દૃષ્ટવાદિ ધર્મો તો જીવમાં ઘટે પણ સમગ્ર જગતની અંદર રહેવું અને તેનું નિયમન કરવું એ એને માટે જીવ અવસ્થામાં શક્ય નથી. કારણ કે એનો જીવભાવ આણનાર અજ્ઞાન એને ઘેરીને બેઠું છે અને અજ્ઞાન જેવી નિર્જાળતા કઈ? એ નિર્જલ્યથી પીડાતો દેહાદિનો અભિમાની જીવ અંતર્યામી ન થઈ શકે!

ઉપરાંત કાણ્વશાળા અને માધ્યંદિની શાળા-યજુર્વેદની એ બન્ને શાળાઓમાં જીવાત્માને અંતર્યામી પરમાત્માથી ભિન્ન તરીકે વર્ણવ્યો છે! જીવાત્માના અધિષ્ઠાન તરીકે અને જીવાત્માના નિયંત્રક તરીકે ત્યાં તેના સ્વીકાર કર્યો છે. અર્થાત્ જીવાત્માને પૃથ્વી વગેરે જેમ અધિષ્ઠાન તરીકે તેમ ત્યાં બતાવ્યો છે. અને નિયમ્ય તરીકે તેનું ત્યાં વર્ણન છે ચો વિદ્વાને વેદન (વૃં ૩-૭-૨૨) એમ કહ્યો અને યઃ આત્મનિ તિષ્ઠન્ (વૃં ૭) જેમ માધ્યંદિન શાળા કહે છે. વિદ્વાને અને આત્મનિ એ બન્ને શબ્દો આત્મવાચક જ છે! આમ વિદ્વાન અને આત્મામાં રહેતો હોઈને પરમાત્મા જ અંતર્યામી છે! આથી અંતર્યામીનિયમ્ય પ્રત્યગાત્મા=શરીર=જીવાત્મા બીજો જ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ ઠેકાણે મતિમાનોની મતિ પણ મુંઝાઈ લાય એવો એક પક્ષ ક્લેષ થાય છે! એક જ શરીરમાં બે દૃષ્ટાઓ-એક પરમાત્મા અને બીજો જીવાત્મા-એમ કેવી રીતે સંભવે! બે બે દૃષ્ટાઓ માનીએ તો ન અન્યઃ ઋતઃ અસ્તિ દૃષ્ટા વગેરે શ્રુતિ વાક્ય ચગદાય! ઉપરાંત આ વાચન કોઈ બીજા નેયન્તાના પ્રતિષેધ માટે છે એમ પણ માની શકાય એમ નથી. કેમકે કોઈ મીઠા નેયન્તાનો અહીં પ્રસંગ નથી. અને અલેદનું પણ શ્રવણ છે. આના કરતાં તો જીવ અને શિવને તત્ત્વે જુદાં જ માનવાં એ યોગ્ય છે. બે મતિમાનોની મતિ બે અહીં મુંઝાતી જ હોય તો તે મતિ મતિ નથી એમ માનવું રહે છે. મતિમાનોની મતિનો ઉપયોગ જ સૂક્ષ્મતમ અર્થના નિરૂપણે હોય છે! અહીં શરીર અને અંતર્યામી એવા બે આત્માઓનો નિર્દેશ છે તે તો વ્યવહાર પૂરતો છે, પારમાર્થિક નથી. પરમાર્થે તો એક જ પરમાત્મા છે ઉપાધિના ભેદે ઉપહિતમાં ભેદ પડતો નથી. અને વ્યવહાર તો ભેદ જ સંભવે! આપણો વ્યવહાર લગતી ઉદ્ધ છે. અને આથી એ જગતની ઊઘની અવસ્થામાં આપણે ભેદ-પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહારની વ્યવસ્થા સ્વીકારવી રહે છે! જીવન્મતના ઉપર અનુકંપાએ જ વેદાંતી વ્યવહાર સ્વીકારે! અને એ રીતે જ્ઞાતા-જ્ઞેય-વગેરેને લગતી ભેદશ્રુતિઓ, પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો સંસારની ખાટીમીઠી અનુભૂતિઓ, વિધિ અને પ્રતિષેધો વગેરે બધું વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે! ધ્યાન રહે સત્ય એટલું બધું આશ્ચર્યકારક હોય

છે કે એના પ્રાકટયે વાયસ્પતિ પણ મુગ્ધ થઈ જાય ! એક પગ્માત્મા જ છે. એનું અંતર્યામીપણ વગેરે તો વ્યવહાર પૂરતું જ છે ! એ તો પૃથ્વીના ધૂપછાંવ છે. અનન્ત આકાશની અનિર્વચનીય નિર્લેપતા અને અમતા કોઈ જોગ જ ચીજ છે ! વ્યવહાર ચિત્તને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે, એની વધારે પડતી ક્રિમત મૂકવાની કાકલૂરી કરે, પોતાનું મહત્ત્વ બળબળારીએ પણ પ્રસ્થાપિત કરવાની બળવાખોરી-અકુલીત અને આત્મનાશી પ્રવૃત્તિ કરે પણ તેથી શુ ? સત્ય માનવની કલ્પનાને મચક આપવા બધાયેલું નથી ! એને તર્કની પડી નથી ! તર્ક જો એના ચાને ચાલતો હોય તો એને વાધો નથી ! પણ તર્ક જો આટો ફાટતો હોય તો હાથી જેમ ફૂતરાને તેમ સત્ય તર્કને લસવા દે છે પણ તેને મચક આપતું નથી નિરંજન અને નિર્લેપ સત્યનારાયણ એક અને અખડ છે ! પોતાની અનત મહાશક્તિઓ દ્વારાં એ માયારૂપે બાણે રમતો દેખાય છે. તર્કને ઝૂંગળાયે એજ તો એની શક્તિ ! માટે મતિમાનો ન મુઝાય ! નિરપેક્ષ સત્યનો સ્વીકાર કરી પ્રશાન્ત થાય. ॥ ૨૦ ॥

આમ પગ્માત્મા સૌનો અંતર્યામી છે એવો નિર્ણય થયો હતો એ જ પગ્માત્મા અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી સપન્ન છે એવો શ્રુતિઓનો નિર્ણય બતાવતા પીજી અધિકૃત્ત્વ શરૂ કરે છે. કહે છે -

અદૃશ્યત્વાદિ ગુણવત્તત્ ધર્મોક્તેઃ ॥ ૨૧ ॥

અદૃશ્યવાદિ = મુડક ઉપનિષદમા આવતો અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણવાળો અને ભૂતોની યોનિરૂપે વર્ણવાયેલો અમર નામનો પદાર્થ તે પરમાત્મા છે એમ બળજી કહે છે ધર્મોક્તે = સર્વસ્ત્ર વગેરે પરમેશ્વરીય ધર્મોનું જેમા કથન છે

મુડક ઉપનિષત્ કહે છે - અથ પરા-યયા તદ્ અક્ષરં અધિગમ્યતે । યત્ તદ્ અદ્વેદય, અગ્રાહ્ય, અગોત્રં, અવર્ણં અચક્ષુઃ અધ્રોત્ર તદ્ અપાણિપાદં નિત્ય વિમુ સર્વગત સુસુક્ષ્મ તદ્ અવ્યય યદ્ ભૂતયોનિ પરિપદ્યન્તિ ધીરાં = હવે તે પગ વિદ્યા કે જેનાથી પેલું અક્ષર તત્ત્વ સાક્ષાત્ થાય છે, તે કે જે અદૃશ્ય-અગ્રાહ્ય-અગોત્ર, અવર્ણ, અચક્ષુ, અધ્રોત્ર, તે કે જે હાથ પગ વિનાનું, નિત્ય, વિમુ, વ્યાપક, અતિશય સૂક્ષ્મ, તે કે જે અવ્યય છે, જે સ્થાવર જંગમનું કારણ છે-તેને ધીર પુરુષો સાક્ષાત્ જુએ છે. (મું ૧-૫-૬) આ શ્રુતિ સંશયપ્રસ્તા છે અહીં કોઈ અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોવાળા પદાર્થનું નિરૂપણ જોવામા આવે છે. તો એ પદાર્થ કોણ હશે ? એ “ભૂતયોનિ અને અક્ષર” પદાર્થ પ્રધાન = પ્રદૃષ્ટિ હશે ? કે જીવ હશે કે

પછી પરમાત્મા હશે? અહીં “અક્ષર” એવો સામાન્ય શબ્દ વપરાયો છે. એ “અક્ષર” શબ્દ આ ત્રણેય પદાર્થોનો વાચક હોઈ શકે છે. અદ્યુત્તે=વ્યાપ્નોતિ इति अक्षरं=प्रधानं=प्रकृतिः इत्यर्थः આમ કાર્ય માત્રમાં જે વ્યાપે તે અક્ષર અને કાર્યમાત્રમાં કારણ તરીકે પ્રકૃતિ વ્યાપી છે. આથી અક્ષર એટલે પ્રકૃતિ એમ વ્યુત્પત્તિ જતાવે છે. ઉપરાંત ન હરતિ इति अक्षरः એવી વ્યુત્પત્તિ લેતાં એ જીવ અને શિવ જન્મેનો વાચક બની શકે! આ ઉપરાંત “ભૂતયોનિ” શબ્દ પણ ત્રણેય પક્ષે સમાન હોઈ શકે છે. એ અર્થમાં પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા તો ભૂતયોનિ છે જ. જીવાત્મા પણ ભૂતયોનિ હોઈ શકે છે! છેવટે પ્રકૃતિ કે પરમાત્મા આ બંધો ઠહારો કરે છે કોને માટે? જીવને માટે જ ને? જીવને પાપપુણ્યવશાત્ ભોગ ભોગવવાની વ્યવસ્થાનું નામ તો જગતનો આર્થભાવ છે. આથી જીવાત્મા જગતનું ધર્માધર્મ દૃષ્ટિએ ઉપાર્જન કરે એમ કહીએ એમાં ખોટું શું? અને આમ અક્ષર અને ભૂતયોનિ એ જન્મે શબ્દો સર્વસાધારણ હોઈને સંશયયુક્ત છે. તે પૈકી પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા અક્ષર અને ભૂતયોનિ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ તેવો છે એ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે.

તો પછી અહીં શું પ્રાપ્ત થાય? એમાં કહેવાનું શું હોય? સીધો જવાબ છે કે અહીં પ્રધાનની જ પ્રાપ્તિ છે. કેવી રીતે? તો સારૂપ્યને લઈને, એ જવાબ છે. શ્રુતિ શું કહે છે તે તો ભુજો. શ્રુતિ કહે છે કે તે અક્ષર ભૂતયોનિ છે. યોનિ શબ્દ ઉપાદાનનો અહીં વાચક છે. અને कार्य અને ઉપાદાન કારણ વચ્ચે તો સરૂપતા હોવી ઘટે છે. વિરૂપતા હોય તો કાર્ય અને ઉપાદાન કારણ વચ્ચે સંબંધ ઘટી ન શકે. માટીના કે ચોનાના વિકારો માટી કે ચોનાનાં સમાન રૂપવાળાં જ હોય! વિરૂપ નહીં હોય! અને આ વિશ્વરૂપી વિકારનો સમુદાય પરમાત્મા સાથે સરૂપ નથી. કેમકે પરમાત્મા ચેતન છે. આ બધું તો જડ છે. પ્રધાન કે પ્રકૃતિ તો જડ છે. અને આથી જગતનાં કારણ તરીકે-ઉપાદાન કારણ તરીકે તો પ્રકૃતિ જ સંભવે! કારણ કે કાર્ય અને કારણ જન્મેમાં જડતા એક સરખી છે.

ઉપરાંત અહીં જે દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે તે પણ પ્રકૃતિ પક્ષે જ યોગ્ય કરે. પહેલાં તો શ્રુતિએ અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી યુક્ત ભૂતયોનિ અક્ષરનું નિરૂપણ કર્યું. અને પછી એ નિરૂપણને સમર્થિત કરવા દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે. શ્રુતિ કહે છે:-यथा उर्णनामिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यां औदघवः संभवन्ति । यथा सतः पुरपातः फेसलोमानि तथा अक्षरात् संभवन्ति इह विध्वम् ॥ જેમ કરોળિયા સર્જે છે અને પ્રલય કરે છે (તંતુતળનો) અને જેમ પૃથિવીમાંથી ઓધધિઓ પ્રકટે છે જેમ હોનારા-જીવના પુરૂષ

શરીરમાંથી દેશ લોભ ઉપજે છે તેમ અક્ષરમાંથી અહીં વિશ્વ પ્રકટે છે. (મું ૧-૧-૭) આ દૃષ્ટાન્તો પણ કોઈ ભૂતયોનિ અક્ષર તત્વ ચેતન હોય તો ઘટનાં નથી અહીં દરેગિયાનું શરીર તન્તુજાનનું અને પુરૂષનું શરીર જોઈએ શરીર-એટલે કે પૃથ્વી જડ છે એ. અને પૃથ્વીમાંથી બનેલું શરીર-એટલે કે પૃથ્વી જડ છે એ. તો પ્રત્યક્ષ હોઈને નિર્વિવાદ છે. દૃષ્ટાન્ત જેને માટે આવ્યું હોય તેને અનુરૂપ તો હોવું જ ઘટે ને? આથી અહીં પ્રધાન જ ભૂતયોનિ અક્ષર તરીકે લઈ શકાય! જો એમ ન લઈએ તો તથા વક્ષરાત્ સંભવતિ રદ વિશ્વમ્ એ નિરૂપણ ન થઈ શકે.

કહાય આ ઠેકાણે સિદ્ધાન્તી તૂટી ઊડશે કે લડા! જો અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રધાનવાચક ઠરે તો પછી “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્”-આ વાક્ય શેષ કેવી રીતે ઘટાવશે? પ્રધાન અચેતન હોઈને તેના સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ધર્મો ન હોઈ શકે! ચેતન ચેતવે, અચેતન કેવી રીતે ચેતવી શકે? સિદ્ધાન્તીને આ ગભરાટ નિર્રથક છે. ખીણ રીતે સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ને ઘટાવી શકાય એમ છે. આ વાક્યશેષનું લક્ષ્ય ખીજે જ કોઈ પદાર્થ અહીં સંભવે છે. કેવી રીતે? તો સાંભળ. શું કહ્યું છે? યયા તદક્ષરં અધિગમ્યતે યત્ તદ્ (મું ૨-૧-૨) એમ કહે છે. અહીં વક્ષરાત્ કોઈ પરઃ નું શ્રવણ છે. તો જે વક્ષર થી પર છે તે લલે સર્વજ્ઞ વગેરે હોતો. આમ વ્યવસ્થા થઈ શકતી હોઈને અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રકૃતિનો જ વાચક છે.

અગર તો એ જીવાત્માનો વાચક હશે. જીવાત્મા અક્ષર છે. કેમકે એ અવિનાશી છે. અને ધર્માધર્મ દ્વારા એ ભૂતયોનિ પણ થઈ શકે છે. અહીં આ પક્ષે યોનિ શબ્દ નિમિત્ત કારણના અર્થમાં છે! આમ ક્યાં તો અહીં ભૂતયોનિ અક્ષરશબ્દે પ્રકૃતિને વ્યે કે ક્યાં તો જીવાત્માને સ્વીકારે. પણ પરમાત્મા તો અહીં સંભવે જ નહીં.

આવો પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત થતાં સિદ્ધાન્તી ઉત્તર વાળે છે કે લડા! તું આવું કહીને રણ જીતી શકતો નથી. અહીં અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી યુક્ત, ભૂતયોનિ, અક્ષર નામનો પદાર્થ પરમાત્મા જ છે, જીવ કે પ્રકૃતિ સંભવી શકતાં નથી. અહીં પરમેશ્વરના ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે. અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી યુક્ત ભૂતયોનિ અક્ષરને વર્ણવેલો શરૂ કરીને યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ જે સર્વજ્ઞ-સર્વવિદ્ છે. (મું ૧-૧-૯) એ વાક્યમાં સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ગુણો અક્ષરના જ છે એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ગુણો પરમાત્માના જ સંભવી શકે! પ્રધાન અચેતન અને જીવાત્મા અગ્રણ્ય એટલે

એ બેના તો સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ધર્મો હોઈ શકે નહીં. વળી અહીં અક્ષરાત્
 પરંતઃ પરઃ ના આશ્રયે કોઈ અક્ષરથી પર પદાર્થનું વર્ણન છે એમ જે
 કહેવામાં આવ્યું તે પણ યોગ્ય નથી. બે અહીં પહેલાં કહેલા અક્ષર કરતાં
 કોઈ બીજો પદાર્થ શ્રુતિને ઈષ્ટ હોત તો યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્ય
 જ્ઞાનમયં તપઃ। તસ્માદ્ एतद् एतद्। બ્રહ્મ નામ રૂપં શબ્દં ચ જાયતે-તે
 સર્વજ્ઞ-સર્વવિદ્ છે. જેનું તપ વિચારમય છે તે બ્રહ્મમાંથી આ નામ, રૂપ
 અને અન્ન જન્મે છે. એ શ્રુતિમાં તેનું સર્વયોનિત્વ ન બતાવત. તેના
 સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ગુણોનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિ તે જ શ્વામે તેનું
 ભૂતયોનિપણું કહે છે. આથી જે ભૂતયોનિ છે તે જ સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ધર્મોથી
 સંપન્ન છે એ સ્પષ્ટ છે. જીવાત્મા ચેતન છતાં ભૂતયોનિ નથી. કેમકે
 ચેતન છતાં તે અલ્પજ્ઞ છે। અને જડ પ્રકૃતિ તો અહીં ઉભી પણ રહી
 શકતી નથી કેમકે જીવાત્મા પણ બે સર્વજ્ઞ નથી તો પછી જડ પ્રકૃતિનો
 તો પત્તો જ ક્યાં? આથી, અહીં ભૂતયોનિ અક્ષર, પરમાત્મા જ
 છે. ઉપરાંત દૃષ્ટાન્તોના બળ, ઉપર પણ અહીં પરમાત્મા જ સિદ્ધ થાય
 છે. પરમાત્મા આ મમસ્ત સૃષ્ટિનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે.
 પરમાત્મા ચેતન છે, અને ચેતન કોઈ પણ ઠેકાણે ઉપાદાન કારણ તરીકે
 બેવામાં આવતું નથી એ દલીલ પણ પાયા વિનાની છે કારણ કે અહીં જે
 કારણ છે તે કાર્યકારણના નિયમને પણ અકળાવી નાંખે, હંફાવી નાંખે,
 કદી તેની ચૂડમાં ન આવે એવું કેવળ તર્કાતીત કારણ છે. યજ્ઞયેન
 વિરૂદ્ધયતે-કહેવાય એવું કારણ છે. કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે જ કે
 જે માનવમતિ અને તેના તર્કને મુંઝવી જ મૂકે! તર્ક કે કાર્યકારણની
 પરંપરા અમુક ભૂમિ મુધી જ જવાબ આપી શકે! ધર્મ-પરમાત્મા એક
 એવી વિલક્ષણ વસ્તુ છે કે જેને કોઈ પણ નક્કી કરેલાં માપે કે નિયમે
 કે કાયદાએ માપી શકાતી નથી. એ કેવી રીતે એકી વખતે નિમિત્ત અને
 ઉપાદાન કારણ છે તે એ પોતે જ પૂરું જાણે! પણ એ એવો છે એમ જ
 સંભવે! જડ અને ચેતનનો, જે અવસ્થામાં ભેદ છે તે અવસ્થામાં ઉભા
 રહીને ત્યાં લગી વિચારીશું ત્યાં મુધી આ શૂદ્ધ અને કૃત કોયડાતો ઉકેલ
 નહીં આવે! ત્યારે શું એનો અર્થ એ હોવો કે આપણી પાને
 આનું સમાધાન જ નથી? ના, એવું કોણ કહે છે? છતાં એનો એ અર્થ છે કે
 આ અતિપ્રશ્ન અનુભવની ભૂમિકાએ જ પૂરો ઉકેલે છે! અને આથી કેવળ તર્કની
 દોડ અહીં હાંકી જાય છે। પ્રકૃતિ અને પુરુષ રૂપે પરમાત્મા જ કોઈ પોતાના
 અચિન્ત્ય-પ્રજ્ઞા-વિજ્ઞાન દ્વારા અમકી રહ્યો છે. તે જ એકીવખતે ઉપાદાન
 અને નિમિત્ત અને તે ઉપરાંત પણ જેટલાં પ્રકારનાં કારણો હોય તેટલા

છે! એમાં “કેમ કે કેવી રીતે” નો પત્તો નથી. “કેમ ને કેવી રીતે”ની માંડ અનુભૂતિએ જ ઉદેલાઇ જાય છે! આથી દૃષ્ટાન્તો તો જેટલું શક્ય તેટલું સમજાવવા પૂરતાં જ અહીં લેવાં ઘટે છે! અસ્તુ. આથી અહીં પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૧ ॥

અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી પરમાત્મા મંડિત છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો. હવે પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરતાં ભગવાન શ્રવણર ભણે છે કે:-

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નેતરૌ ॥ ૨૨ ॥

વિશેષ=વિશેષણને લઈને અને ભેદના કથનને લઈને ચ=પણુ इतरौ=પરમાત્માથી બીજા એ-પુણ અને પ્રધાન-એ બે ન=અહીં અદૃશ્યવાદિ ધર્મોથી સપત્ર નથી.

પ્રકરણ છે ભૂતયોનિ અક્ષરનું. તે ભૂતયોનિ અક્ષર, પ્રધાન અને પુરુષ કરતાં જુદો છે. મુંઝ શ્રુતિ કહે છે:-તદેતત્ સત્યં-યથા સુદીપ્તાત્ પાવકાદ્ વિસ્ફુલિગાઃ સહસ્રશઃ પ્રમવન્તે સરૂપાઃ । તથા અક્ષરાદ્ વિવિધાઃ સોમ્ય । ભાવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ધૈવ અપિયન્તિ । તે આ સત્ય આવી રીતે સમજાવવાય-જેમ પ્રત્યક્ષતા અગ્નિમાંથી હાલે એકરૂપ તણુખાઓ જન્મે છે તેમ આ અક્ષરમાંથી હે સોમ્ય! આ વિવિધ ભાવો જન્મે છે અને તે જ મુજબ તેમાં જ લીન થાય છે. (મુંઝ ૨-૧-૧) અહીં સૃષ્ટિનું વર્ણન કરી, ત્યારબાદ, વિશેષણ આપે છે અને ભેદપૂર્વકનો નિર્દેશ કરે છે કે:-દિવ્યો દ્યમૃતઃ પુરુષઃ સઃ શાસ્ત્રાભ્યન્તરો હ્યજઃ । અપ્રાણો હ્યમનાઃ મુધ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ-નિશ્ચય દિવ્ય અમૃત તે પુરુષ છે જે ગાહ્ય અને અંદર છે, જે અજ છે, એ અપ્રાણ અને અમના છે, શુભ્ર છે, પ્રકૃતિથી પર જે જીવાત્મા તે જીવાત્માથી પણ પર છે-સૂક્ષ્મ છે. (મુંઝ ૨-૧-૨) આ શ્રુતિમાં દિવ્યો દિ અમૃતઃ વગેરે વિશેષણો છે. અને “અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ” માં ભેદ કથન છે. દિવ્યત્વ વગેરે વિશેષણો જીવાત્માનાં પક્ષમાં યોગ્ય નથી! પરમાત્મામાં એ વિશેષણો મુખેથી વર્તી શકે છે. પરમાત્મા પ્રધાનથી પર છે એ બતાવતો શબ્દશુદ્ધ અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ છે. ત્યાં અક્ષર શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ વા પ્રધાન એવો છે. એની એ અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ આગળ આપી જ છે. તો એ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે જીવાત્મા એટલે કે અક્ષરાત્ પરતઃ છે જીવાત્મા અને તેનાથી સંસાર અવસ્થામાં પરઃ છે પરમાત્મા! આમ પરમાત્મા પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ છે. આમ દિવ્યત્વ વગેરે વિશેષણો જીવાત્મામાં ઘટતા ન હોઈને, પરમાત્મા સંસાર અવસ્થામાં

જીવથી ભિન્ન છે. અને પ્રકૃતિથી તો એ પરમ ચેતન હોઈને ભિન્ન છે જ. આમ અહીં પ્રકરણ-વશાત્ અદૃશ્યત્વ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત પરમાત્મા જ હોઈ શકે છે. જીવ કે પ્રધાન સંલવી શક્તાં નથી. ॥ ૨૨ ॥

આ જ વાતને સિદ્ધ કરતો ખીજો હેતુ દેતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે:-

રૂપોપન્યાસાત્, ॥ ૨૩ ॥

રૂપોપન્યાસાત્=પરમાત્માના રૂપનું અહીં નિરૂપણ હોઈને ચ=પણ અહીં અદૃશ્યતાદિ શુભુત્વાગે પરમાત્મા જ છે. ખીજા એ નહીં.

મુંડકોપનિષદમાં અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ પ્રકૃતિથી પર એવા જીવાત્માથી પણ પર (મું ૨-૧-૨) આ ઉદ્ભવેળ પછી ઇતસ્માત્ જાયતે પ્રાણઃ મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । હં વાયુઃ જ્યોતિઃ આપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ઘારિણી=એમાંથી પ્રાણ, મન, અને બધી ઇન્દ્રિયો જન્મે છે. આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ, અને વિશ્વની ધારિણી પૃથ્વી એમાંથી જન્મે છે. (મું ૨-૧-૩) એ શ્રુતિમાં પ્રાણથી માંડીને તે પૃથ્વી સુધીના પદાર્થોની સૃષ્ટિ બતાવી-તેનું=પરમાત્માના રૂપનું નિરૂપણ બેવામાં આવે છે:-અગ્નિઃ સૂર્યા, ચંદ્રસૂર્યા, વિશઃ ધોત્રે. વાગ્ વિષ્ણુતાઞ્ચ વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો, હૃદયં વિશ્વં અસ્ય, પદ્મ્યાં પૃથિવી, હિ ઇપ્ સર્વભૂતાન્તરાત્મા=એનું અગ્નિ છે માથું, ચંદ્રસૂર્ય છે આંખો, વિશાઓ છે કાન, વાણી છે વિષ્ણુ વેદો, વાયુ છે પ્રાણ અને વિશ્વ છે હૃદય એનું-પૃથ્વી છે પગ, નિશ્ક્રિય આ (આવો છે) સૌ ભૂતોનો અંતરાત્મા-પરમાત્મા (મું ૨-૧-૪) આ ભૂતનું રૂપ જીવ કે પ્રધાનનું સંલવી ન શકે! કદાચ પ્રધાનનું તાણી તોડીને એનું રૂપ સંલવી શકે એમ કહી શકાય તોપણ તેનું=પ્રધાનનું “સર્વભૂતાન્તરાત્મત્વ” તો કોઈ પણ રીતે ન સંલવી શકે. જીવાત્મા કદાચ “સર્વભૂતાન્તરાત્મા” તરીકે હોવાય પણ તેનાથી પણ પરમાત્માનો નિર્દેશ ભિન્ન તરીકે સંસારાવસ્થામાં બેવામાં આવે છે. યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદ્ મન્તરઃ ય વિજ્ઞાનં ન વેદ યસ્ય વિજ્ઞાન શરીરં યો વિજ્ઞાનમન્તરો યમયતિ ઇપ્ તે આત્મા મન્તર્યામી અમૃતઃ-એ જીવમાં ઉભેલો હોઈને જીવથી અંદર છે, જેને જીવ બાજુતો નથી, જીવ જેનું શરીર છે, જે જીવને અંદરથી નિયમિત કરે છે, આ છે તારો અમૃત આત્મા અંતર્યામી. આ શ્રુતિમાં જીવાત્માના પણ અંતરાત્મા અંતર્યામી તરીકે પ્રબુનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ છે. એટલે કે જીવાત્મા સંસારદશામાં નિયમ્ય હોઈને ભિન્ન છે, એમ કહ્યું છે. પરમાત્મા

તો સર્વભૂતાન્તરંગતા તરીકે પ્રસિદ્ધ જ છે. તો જેમ બીજી શ્રુતિઓમાં-
 વિશ્વતઃ ચક્ષુઃ ઉત વિશ્વતો મુખઃ વિશ્વતો યાદુઃ. ઉત વિશ્વતસ્પાત્ (ક્રં
 ૮-૩-૧૬-૩) સદ્દન્તર્ગીર્ષા પુણ્યઃ સદ્દન્ત્રાક્ષઃ. સદ્દન્ત્રપાન્-ચોમેર આંખવાળો,
 તથા ચોમેર મુખવાળો, ચોમેર હાથવાળો તથા ચોમેર પગવાળો છે.
 (ક્રં ૮-૭-૧૬-૩) હૃતરો માથાઓવાળો, હૃતરો આંખ, હૃતરો
 પગવાળો છે આ પુરૂષ-પરમાત્મા (ક્રં ૮-૪-૧૭-૧) વગેરે રૂપ યોગ્ય
 છે એમ અહીં આ રૂપ પણ યોગ્ય છે! ઉપગંત ઉપડી મુકક શ્રુતિમાં
 “વ્ય.” એવો સર્વનામનો પ્રયોગ, પ્રદૂત એવા ભૂતયોનિ અક્ષરના મહાણને જ
 મંમનિ આપે છે. એના મિવાયના બેને નહીં! કેમકે તે બે કાઈ અહીં
 પ્રદૂત નથી. આગળ ઉપર “તસ્માદ્ અગ્નિઃ સમિધઃ વસ્ય સૂયઃ”
 તેમાંથી અગ્નિ જન્મે છે-ન્ય જેનું નમિધ છે (મું ૨-૧-૫) આ
 શ્રુતિમાં કહેલી ઘુલોક વર્ગેની સૃષ્ટિનું કથન પ્રકરણસ્થ ભૂતયોનિમાથી જ
 થાય છે એ તો સ્પષ્ટ છે કેમકે તસ્માત્ એવો ત્યા પ્રયોગ છે ઉપગત
 એ પરમાત્મા મિવાયના કોઈ બીજામાથી સૃષ્ટિનો મલવ પણ નથી. આમ
 શરૂઆતમા અને અતમા તેના રૂપનો નિર્દેશ હોઈને વચ્ચે પણ તેના
 રૂપનો જ નિર્દેશ છે એમ મહેલાઈથી કહી શકાય!

કદાચ રૂપહીન પરમાત્માનો રૂપવાળા તરીકેનો ઉદ્દેશ જીવને અમુખ
 ઉપનવે! પણ આ અમુખનું કાળું ન હો. ભગવાનનું કોઈ રૂપ નથી
 માટે જ તે સર્વરૂપ હોઈ શકે છે! ઉપરાંત અહીં જે રૂપ નિર્દેશ છે તે તો
 રૂપક દ્વારા તેના આતન્ત્યનો ખ્યાલ આપવાને છે! જે રૂપામકૃતને ભગવાનના
 રૂપ વિના ચેન નહીં જ પડે તે તેને તે પરમાત્માનું રૂપ જ નિહાળવું
 હોય તો તે રૂપ અગ્નિઃ સૂર્યા વગેરે દ્વારા જ જતાવી શકાય એવું છે!
 પરમાર્થદૃષ્ટિએ પરમાત્માનું કોઈ રૂપ નથી! અને સમસ્ત આકારોને
 પ્રકટાવવાની અતન્ત શક્તિ અનામતપણું ધરણનારા પરમાત્માને કોઈ ખામ
 હેતુ જરૂર લાગવા માટે કોઈ રૂપ વિશેષ લેવો પણ પડે તો તે તેના મહિમાને
 અનુરૂપ જ કેમ ન માનવું? છતાં આપણે બુદ્ધિની મર્યાદામા ચાલવાનું
 પમદ કૃત્તા હોઈને, અહીં વિશ્વરૂપ છે પરમાત્મા એવો તે નીરૂપને માટે
 વિચાર કરીને શાંત થઈશું! પરમાત્મા સ્વયં નિગદ્ય છે અર્થાત્ જ અહીં
 પરમાત્માનો જ ઉદ્દેશ છે પ્રધાન કે જાતમાનો નહીં એ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૩॥

અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણથી મહિત પરમાત્મા છે ભૂતયોનિ અક્ષર-એ
 વાતનો નિર્ણય થયો હવે એ પરમાત્મા સર્વભૂતોના અધિપતિ છે એવો
 નિર્ણય દેતા ભગવાન સૂત્રકાર બીજું અધિકરણ શરૂ કરતા કહે છે -

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

વૈશ્વાનરઃ=છદિત્ય ઉપનિષદ્માં ગ્તેતું શ્રવણ જ્ઞેતામાં આવે છે તે વૈશ્વાનર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એમ જાણવું. કેમકે સાધારણશબ્દવિશેષાત્=સાધારણ 'આમશબ્દ'થી તત્ત્વને ત્યાં વિશેષિત કરવામાં આવ્યું છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયમાં આ પ્રકરણ આવે છે. ત્યાં પ્રાચીનશાળ, સત્યયજ્ઞ, ઇન્દ્રદ્યુમ્ન, જન તથા યુડિલ નામના પાંચ મહાશ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો ભેગા મળીને મીમાંસા કરતા જ્ઞેતામાં આવે છે. કો ન આત્મા કિં વ્રહ્મ ? કોણ છે અમારો આત્મા ? શું છે બ્રહ્મ ? (છાં ૦ ૫-૧૧-૧) આ છે તેમની મીમાંસાનો વિષય. ત્યાં આત્મા શબ્દનો ઉપયોગ જ્ઞેતામાં આવે છે. એ શબ્દથી રજો અહીં કોઈ જીવાત્મા સુમજ જેણે આથી તરત કિં વ્રહ્મ ? એવું ઉત્થાન છે. આમ તે મહાશ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો મીમાંસા કરતાં કરતાં પણ કોઈ જેવટના નિશ્ચય ઉપર આવી શકતા નથી. તે જગાનામાં આરુણિ ઉદાલક નામના મહુર્ષિ વૈશ્વાનર આત્માની વિદ્યામાં પાવરધા ગણુતા હતા. આથી તેમની પાસે જઈ એ મહાત્માઓએ એ વિદ્યાને અંગે જાણવાનો નિશ્ચય કર્યો. શ્રુતિ કહે છે:-ઉદાલકો હ વૈ ભગવન્તઃ ! અયમારુણિઃ સમ્પ્રતિ હમં આત્માનં વૈશ્વાનરં મધ્યેતિ, તં હન્ત અભ્યાગચ્છામ-ઉ ભગવન્તો ! વર્તમાનમાં ઉદાલક આરુણિ એક છે જે આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણે છે. તો સાચે તેની પાસે આપણે જઈએ. (છાં ૦ ૫-૧૧-૧) ઉદાલકે જ્યારે જોયું કે પાંચ પ્રસિદ્ધ મહાશ્રોત્રિય અને મહાગૃહસ્થ ઋષિઓ પોતાની પાસે વૈશ્વાનર આત્માનાં તત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છાથી આવી રહ્યા છે ત્યારે તેણે પોતાની એ વિદ્યામાં સીમિત ગર્ભ જાળી, પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે “મધ્યવતિઃ ધ ભગવન્તોડધ કંકેયઃ સમ્પ્રતિ હમં આત્માનં વૈશ્વાનરં મધ્યેતિ તં હન્ત અભ્યાગચ્છામ-ઉ ભગવન્તો ! અધ્યવતિ કંકેય સાચે જ વર્તમાન કાળમાં, આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણે છે. તો સાચે તેની કને આપણે જઈએ. (છાં ૦ ૫-૧૧-૪) આમ નિવેદિત કરી ઉદાલક સહિત તે બધા ઋષિઓ કંકેય શબ્દની પાસે પહોંચ્યા ! વિધિપૂર્વક તેની કને જઈ આત્માનમેય હમં વૈશ્વાનરં સમ્પ્રતિ મધ્યેપિ તમેય મો મૃદ્ધિ-વર્તમાનમાં આપ આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણો છો તો તેને અંગે જ અમને ઉપદેશો. (છાં ૦ ૫-૧૧-૬) આમ વિનંતિ કરી ! શબ્દએ તે પ્રત્યેકની વૈશ્વાનર આત્મા વિષેની કરુણા પૂછી. હરેકે પોતપોતાની ગમગ જણાવી. ધી, રૂપ, વાસુ, આકાશ, પાણી, પૃથ્વી, તથા મૂર્ખા, ચમુ, પ્રાણ, શરીરનો માંચત્રાગ (મનરો) બલિ, પાદ વગેરે રૂપ વૈશ્વાનરના અવયવો પંદ્રી પ્રત્યેકને વૈશ્વાનર બુદ્ધિથી

તેઓ ઉપાસતા હતા ! આમ એક અવયવમાં તેઓ આખા અવયવીને ભાળતા હતા ! અર્થાત્ પરમાત્મામાં ખંડવૃત્તિ પાડી, તે ખંડને પરમાત્મા તરીકે જાણીને ઉપાસતા હતા. અર્થાત્ જ આંખ, કાન, નાક વગેરેમાં જ જાણે આખું શરીર આવી જતું હોય એ રીતે તેઓ એક અને અવિભાજ્ય તત્વના ટૂકડા છે એમ જાણી અખંડ અને એક આત્માની ખંડ ઉપાસના કરતા હતા ! આમ ટૂકડા પાડેલો આત્મા ઉપાસ્ય નથી. એ બધાય ટૂકડાઓ વચ્ચે સરવાળાનું ચિન્હ હોવું ઘટતું હતું, તે તેઓ ભૂલ્યા હતા ! અને આથી અશ્વપતિ કેકેય તેમની આવી આવી-અપરિચિદ્રત્તમાં પરિચિદ્રત્તની-અખંડમાં ખંડની કલ્પનાનો નિરાસ કરવા પ્રત્યેકનું દુષણ બતાવી, તેમની ઉપાસના કલંગી છે એમ દર્શાવી, એ બધાય વૈશ્વાનર આત્માના અવયવો માત્ર છે એમ ઉપદેશ આપતાં કહે છે:-યઃ તુ પતં
 एवं પ્રાદેશમાગ્રં અભિવિમાનં આત્માનં વૈશ્વાનરં ઉપાસતે સ સર્વેષુ લોકેષુ
 સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષુ આત્મસુ અગ્રં ભત્તિ । તસ્ય હ વાણ્તસ્ય આત્મનઃ
 વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધાપ્ત્વ સુતેજાઃ ચન્દ્રુઃ વિશ્વરૂપઃ પ્રાણઃ પથગ્વર્ત્તાત્મા
 સન્દેહઃ યદુલઃ વસ્તિઃ ઇવ રયિઃ પથિવી ઇવ પાદૌ ઊરઃ ઇવ વેદિઃ
 સ્તોમાનિ ઘર્હિઃ હૃદયં ગાર્હપત્યઃ મનઃ અન્વાહાર્યપચનઃ આસ્યં આહવનીયઃ
 =પરંતુ જે કોઈ આ વૈશ્વાનર આત્માને પ્રાદેશમાત્ર-ધુલોકથી માંડીને તે
 પૃથ્વીપર્યન્ત સૌ દેશમાં અંગાગિભાવ કલ્પનાથી મપાયેલા તથા અભિવિમાન
 સૌ લોકોમાં સૌ પ્રાણીઓમાં અને સૌ આત્માઓમાં અંતરાત્મરૂપે જણાયેલા
 એમ માનીને ઉપાસે છે તે સૌ લોકોમાં સૌ પ્રાણીઓમાં અને સૌ
 આત્માઓમાં અન્ન ખાય છે. તેઓ નિશ્ચય પ્રસિદ્ધ વૈશ્વાનર આત્માનું
 નિઃસન્દેહ અતિતેજસ્વી ધુલોક શિર છે. વિશ્વરૂપ સૂર્ય અશુ છે. વિશ્વગતિ
 વાયુ પ્રાણ છે. અનેક પદાર્થોવાળું આકાશ પેટ છે. નિશ્ચય ધનનિધિ સમુદ્ર
 મૂત્રાશય છે અને પૃથિવી જ પગ છે. હૃદય જ વેદી છે. રોમ જ દર્શ છે.
 હૃદય ગાર્હપત્ય છે. મન અન્વાહાર્યપચન છે. મુખ આહવનીય છે
 (છાં ૫-૧૮-૧૨)

તો અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ દ્વારા શું મમજવું ? કયો અર્થ લેવો ? અહીં
 વૈશ્વાનર એટલે જઠરાનલ સમજવો કે ભૂતાન્નિ લેવો ? કે તેના જ લેહરૂપ
 સૂર્ય સમજવો ? અગર તો જીવાત્માનું અહુણ કરવું કે પછી પરમાત્મા
 પરત્વે અર્થ સ્વીકારવો ! આ બધાયના અર્થમાં એ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં
 આવે છે. અને એવું હોઈને સંશય સ્વાભાવિક છે. સંશય હોઈને તેના
 નિરાસ પણ ઉચિત છે. તો આપણે એક પછી એક બધા અર્થને તપાસવા
 પડશે અને પૂર્વપક્ષીને હુડાવી સિદ્ધાન્તને સ્થાપિત કરવો પડશે. જઠરાનલથી

માંડીને તે હવાત્મા સુધીના અર્થો પૂર્વપક્ષે છે. પરમાત્મા ઉત્તરપક્ષે છે. તો મું પ્રાપ્ત થાય ? જહનનત ! અર્થી વૈશ્વાનર શબ્દે જહનનત ક્ષેપો થટે કેમકે શૂનિમાં સ્વયં એ શબ્દ એ અર્થમાં લેવામાં આવે છે. ૬૯ ત. અયં અગ્નિઃ વૈશ્વાનરઃ યઃ અયં અગ્નિઃ પુરુષે ચેત્ત્વં પ્રસં પચ્યમે વદ્દ્વં મદત્તે-આ અગ્નિ વૈશ્વાનર છે તે આ અગ્નિ પુરુષમાં છે. જેના વટે અન્ન પને છે કે તે અન્ન ખાવામાં આવે છે. (વૃં ૫-૮-૩) અને અર્થી એ શબ્દ ઔપચારિક કે ઝોલુ પણ નથી. અન્નનું પાત્રન એ જહનનતનું મુદ્દ વિગ છે. તો આ શૂનિપ્રમાણ અને વિગપ્રમાણ ત્યાં ગોળુદ હોય ત્યાં બીજો અર્થ ક્ષેપો શક્ય કેમ હોય ?

અગર તો બૃહાન્નિના અર્થમાં વૈશ્વાનર તર્થ શક્ય એ માટે પણ અગ્નિ ગોત્રની લેખપાઈ છે. જ્ઞ ણ્ઞઃ અગ્નિઃ વૈશ્વાનરઃ તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર છે. (જાત૦ ૩૦-૬-૩)

અગર તો વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ અર્થ ક્ષેપો પણ થઈ શકે છે. આશાનું પેદ એમ કહે છે-વિશ્વસ્મા અગ્નિ મુષમાદ્ દેષા વૈશ્વાનરં જેનું મહાં મદ્દવન । આ વચ્ચમાનોવમા વિષાતિરપો અર્થેતિ નમઃ કવિવાચન (જા. ૮-૪-૧૧-૧૨)

આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ તો સાક્ષાત્ જોવામા આવે છે આત્માન ધીર અજર
 યુવાનમ્ (અથર્વં ૩૦-૪-૮-૪૪) તસ્માદ્ વા ઇતસ્માદ્ આત્મન આકાશ
 સમૂત (તૈં ૨-૧) ધીર અજર યુવાન આત્માને (અથર્વં ૩૦-૪-૮-૪૪)
 તે આ આત્મામાથી નિશ્ચય આકાશ જન્મ્યુ (તૈં ૨-૧) તે જ પ્રમાણે
 વૈશ્વાનર શબ્દ પણ જોવામા આવે છે વૈશ્વાનરસ્ય સુમતૌ સ્વામ-વૈશ્વાનરની
 સુમતિમા અમે રહીએ રાજા હિ ક ભુવનાનામધિથી - કેમકે તે ચૌદ
 ભુવનનો રાજા છે એ સુખ સ્વરૂપ છે આરે બાબુ સૌંદર્યવાળો છે (જ્ઞ
 ૧-૭-૬-૧) અને બન્નેમા તેનો પ્રયોગ જોવામા આવતો હોઈને, આત્મ
 શબ્દથી વિશિષ્ટ થયેવ વૈશ્વાનર શબ્દ પરમાત્માના પક્ષમા જ ઘટી શકે
 એમ માનવુ યોગ્ય છે। વૈશ્વાનર શબ્દ સૌને સાધારણ છે પણ બ્યા
 આત્મ શબ્દથી વિશેષિત થાય ત્યારે “દ્વાશરથિ” એવા વિશેષણથી વિશિષ્ટ
 થયેલો “ગમ” શબ્દ જેમ અયોગ્યાપતિના અર્થમા જ લેવાય તેમ પરમાત્માના
 અર્થમા જ સ્વીકારાય। આથી વૈશ્વાનર શબ્દ અહીં પરમાત્માનો જ વાચક છે

કદાચ પૂર્વપક્ષી એમ કહી શકે કે જેમ “આત્મ” શબ્દથી વિશિષ્ટ
 થયેવ વૈશ્વાનર શબ્દ પ્રણો, પરમાત્માનો વાચક છે તેમ જીવાત્માનો પણ
 વાચક થઈ શકે કેમકે જીવાત્માને માટે પણ “આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ
 છે જ! જેમકે - ણોડનુરાત્મા ચેતસા વેદિતં જો યસ્મિન્ પ્રાણ પચ્ચઘા
 સવિવેશઃ આ સૂક્ષ્મ આત્મા જેમા પાંચ પ્રકારે પ્રાણ પ્રવેશ્યા છે તે
 યોગમય હૃદયે જાણુના યોગ્ય છે (મું ૩-૧-૮) ઉપગત સૂર્ય આત્મા
 જગત તસ્યુપચ્ચ-સૂર્ય છે આત્મા સ્થાવર જ ગમનો (જ્ઞ ૧-૮-૭-૧)
 આ પ્રયોગમા સૂર્ય શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે

પણ પૂર્વપક્ષનુ આ નિરૂપણ ઉચિત નથી કેમકે એવુ માનીએ તો
 ઉપક્રમ માથે એટલે કે શરુઆતના વાક્ય સાથે વિરોધ આવીને ઉભે છે।
 શરુઆતમા હજી છે-કો ન આત્મા? કિં બ્રહ્મ? હજી છે સ્વરૂપ આત્માનુ ?
 બ્રહ્મ શુ છે? (છાં ૫-૧૧-૧) અહી પહેલા આત્મા શબ્દ છે અને
 પછી વળી બ્રહ્મ શબ્દ વપરાયો છે તો પછી અહી એક વખત આત્મા
 શબ્દ જે પરબ્રહ્મનો વાચક છે તે લીધા પછી પાછો બ્રહ્મ શબ્દ શાને લીધો ?
 આ શકા દૂર કરવા માટે જ-રખે કે। આ ઠેકાણે આત્મા શબ્દથી જીવાત્મા
 સમજે ! આથી બ્રહ્મ શબ્દના પુનરાવર્તને એ શકાને દૂર કરી છે જે
 આમ ન સમજીએ તો એક વધારેનો શબ્દ નિર્ણયક વપરાયો છે એમ
 માનવુ રહે છે ! અને એ તો અનુચિત ! આથી ઉપક્રમમા પરમાત્માનો
 ઉલ્લેખ જ છે ! અને “આત્મ” શબ્દ આમ પરમાત્માપરાયણ હોઈને

તેનાથી જ વૈશ્વાનર વિશેષિત થયો છે ! અને આમ હોઈને જો તેને જીવાત્મા પરઃપણુ તરીકે લઈએ તો ઉપક્રમનો વિરોધ આવે જ ! ઉપરાંત આત્મ શબ્દ પોતાના અર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થાય ! અને પરમાત્માની શોધમાં આવેલા મહાત્માઓને મહારાજ કહેય જો જીવાત્માનો ઉપદેશ જ આપતા હોય તો તે તો વચના થઈ ! વચના કરવી એ નીચનો ધંધો છે. વેદોપનિષદનો નહીં !

ઉપરાંત વૈશ્વાનર શબ્દે જો જીવાત્માને સમજીએ તો તસ્ય હવા પતસ્ય આત્મનઃ વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધા एव સુતેજાઃ ચશ્તુ વિશ્વરૂપઃ । તે આ નિશ્ચય વૈશ્વાનર આત્માનું તેજસ્વી ધૌશિર છે-વિશ્વરૂપ સૂર્ય જ અક્ષુ છે. (છાં. ૫-૧૮-૨) આવી જીવાત્માને લગતી કલ્પના પણુ અસંલપિત ગણાય. દેહમાં ઘેરાયેલા જીવાત્માનો દુલોક માથુ, સૂર્ય અક્ષુ, વાયુ પ્રાણુ, વગેરે કેવી રીતે કંપી શકાય ? પરમેશ્વરપક્ષે આ બધીય કલ્પના ઘટી શકે ! કેમકે પરમાત્મા સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે અને સૌનો આધાર છે !

વળી અહીં સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષુ આત્મસુ અન્નં અન્તિ ! તે સૌ લોકોમાં, સૌ ભૂતોમાં, સૌ આત્માઓમાં અન્ન ખાય છે. (છાં. ૫-૧૮-૧) આવું ઉપાસનાનું ક્ષણ પણ આલેખ્યું છે. એ પરમાત્મપક્ષે જ ઘટી શકે ! જીવાત્માનો ઉપાસક આવું ક્ષણ ન મેળવી શકે !

અને તે ઉપરાંત છેવટે વૈશ્વાનરનો સાક્ષાત્કાર કરે તેને માટે પણ ક્ષણ વર્ણવ્યું છે. કહે છે:-તદ્ યથા ઈષીકાતૂલ મગ્નો પ્રોતં પ્રદૂયેત एवं ह अस्य सर्वं पाप्मानं: प्रदूयन्ते । તે તો જેમ રૂનો રેમો અગ્નિમાં ફેંકાય-અને બળી નાશ તેમ નિશ્ચય આના સૌ પાપો પ્રબળી નાશ છે. (છાં. ૫-૨૪-૩) અહીં વૈશ્વાનરનાં બળુકારનાં તમામ પાપો બળી નાશ છે, એમ કહ્યું છે ! અને આ સર્વપાપદાહ પરમેશ્વરના પક્ષે જ ઘટી શકે ! સર્વ પાપનો દાહ તો પ્રભુનું જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર જ કરી શકે ! માટે અહીં વૈશ્વાનર શબ્દે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ હોઈ શકે. ॥ ૨૪ ॥

આ જ વાતને દૃઢ કરતાં બીજો હેતુ આપે છે:-

स्मर्यमाणं अनुमानं स्यादिति ॥ ૨૫ ॥

સ્મર્યમાણં=તેની પ્રત્યક્ષતા-રમણીમાં આવતું પરમેશ્વરીપર અનુમાન=વૈશ્વાનર શબ્દ પરમેશ્વરના અર્થમાં છે એનું જાણનારું ચિન્હ સ્થાપન=જો શકે છે. ક્ષિ=તેની

અહીં “સ્મૃતિ” નો અર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન લેવો ઉચિત છે. કેમકે ક્યારેય જોઈ વસ્તુનું એકદેશીય જ્ઞાન હોય તો તેના ઉપગ્રથી તેના આશુદ્ધાયિત્વ અર્થપણ જ્ઞાન પણ થઈ શકે છે. વેદોમાં પરમેશ્વરના રૂપનો ઉલ્લેખ છે કે -યસ્ય ભૂમિઃ પ્રમા અન્તરિક્ષ ઉત્તોદરમ્ દિવં યદ્યક્રો મૂર્ધાન તર્ક્ષમ્ જ્યેષ્ઠાય પ્રહ્લણે નમઃ. (મથર્વં ૧૦-૪-૭-૩૨) યસ્ય સૂર્યઘ્નુઃ ચન્દ્રમાઘ પુનર્ણવ । અગ્નિં યદ્યક્રો માસ્યં, તર્ક્ષમ્ જ્યેષ્ઠાય પ્રહ્લણે નમઃ. -ભૂમિ જેની પ્રજ્ઞા અને અતરિક્ષ જેનું ઉદર છે, ઘોને જેણે શિશુગ્રાન્થાન કર્યું છે તે જ્યેષ્ઠ પ્રહ્લણે નમન (અથર્વં ૧૦-૪-૭-૩૨) ઉદય પામતા સૂર્યઘ્નુ જેના ઘ્નુ છે, જેણે અગ્નિને પોતાનું મુખ કર્યું છે તે જ્યેષ્ઠ પ્રહ્લણે નમન (અથર્વં ૧૦-૪-૭-૩૩) ખીજી શ્રુતિઓમાં પણ ઉલ્લેખ છે અગ્નિ મૂર્ધા ચક્ષુર્ધી ચન્દ્રસૂર્યાં દિશઃ. ધાત્રે ધાગ્ વિવૃતાઘ્ન વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો હૃદયં વિશ્વમસ્ય પદ્ભ્યાં પૃથિવી હોય સર્વભૂતાન્તરાત્મા (મુ ૨-૧-૪) અહીં વૈશ્વાનર જે પરમેશ્વર ન હોત તો કદી પણ પરમેશ્વરનું રૂપ અહીં તેના રૂપ તરીકે ન સમજાયું હોત ! એકનું રૂપ ખીજાના રૂપ તરીકે તો યાદ આવતું નથી એક ઠેકાણે એકનું જે રૂપ નેયું હોય તે જ ને ખીજે જોવામાં આવે તો સ્મરણ થય ! અને ઉપલી શ્રુતિઓમાં જે રૂપનું આપણને જ્ઞાન થાય છે તે જ રૂપનું તસ્ય હ વા આહવર્તનીય વગેરેમાં જ્ઞાન થાય છે ! આ છે એનું ચિન્હ માટે અહીં “વૈશ્વાનર” પરમાત્માનો જ વાચક છે ॥ ૨૫ ॥

આ ઠેકાણે સૂત્રકાર સ્વયં આશંકા હાવી સમાધાન કરે છે કે -

જઞ્વાદિભ્યઃ અન્તઃ પ્રતિષ્ઠાનાચ્ચ નેતિ ચેન્ન તથા દૃષ્ટિ ઉપદેજાત્ અસંભવાત્ પુરુષમપિ ચ જ્ઞાનં અધીયતે ॥ ૨૬ ॥

જઞ્વાદિભ્યઃ=શબ્દ જોઈને અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ તેનું પ્રતિષ્ઠાના કથન-મૂર્ધાદિ અવયવોનું કથન વગેરે આદિ શબ્દજ્ઞાન જાણતું હે છે તે કારણે અત્ત પ્રતિષ્ઠાનાત્ ચ=અને શરીરની અદર અવરથાન ગત્યનું હોઈને ન=ને જાનમર નથી ! કેમકે તથા દૃષ્ટિઉપદેશાત્=એ શબ્દ પરમેશ્વરના પદ્ધતિમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે અવયવના કથનની ઉચિતતાને લઈને પ્રતિષ્ઠાનાત્ કથન પણ સ્વયમેવ ઉચિત થતું હોવાથી તથા મૂર્ધા વગેરે અવયવોને લગતી દૃષ્ટિ માત્ર અહીં વિધાન હોઈને અવયવનાત્-પરમાત્મા સિવાય તેવી નિષ્ક્રિય નીજે જોઈને ઔચિત્ય સભવતું ન હોઈને પુરુષમપિ ચ=અને પુરુષ તરીકે પણ અધીયતે=જોવામાં આવ્યા હોઈને અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ પરમેશ્વરના અર્થમાં જ રોષ શકે છે !

આ ઠેકાણે સૂત્રકાર સ્વયં શંકા ઉઠાવી તેનું સમાધાન કરે છે. સિદ્ધાન્તી જ પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન કરતાં કહે છે કે વૈશ્વાનર શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો વાચક નહીં થઈ શકે ! કેમ ? કારણકે જે શબ્દ જે અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે તેજ અર્થમાં લેવો ઘટે. વૈશ્વાનર શબ્દ જઠરાનલનો વાચક છે. **एषः अग्निः वैश्वानरः (શત૦ ૧૦-૬-૧-૧૧)** એવો શ્રુતિબોલ છે. એમાં અગ્નિ અને વૈશ્વાનર બંને સમાન વિભક્તિમાં બતાવ્યાં છે. આથી વૈશ્વાનરનો અર્થ જઠરાગ્નિ જ સંભવે. જો આ શબ્દ પરમાત્મવાચક હોય તો આ એકવિભક્તિયોગ અયોગ્ય ઠરે. કેમકે જઠરાનલ જડ છે. પરમાત્મા ચેતન છે ! અને જડ તથા ચેતનનો એક વિભક્તિમાં ઉલ્લેખ યોગ્ય નથી.

ઉપરાંત પરમેશ્વર અપરિચિન્ન છે. અહીં તો પરિચિન્નનો ઉલ્લેખ છે ! પ્રાદેશિક ઉલ્લેખ અગ્નિનો ઘટે, પરમાત્માનો નહીં ઘટે. કેમકે પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક છે. સર્વવ્યાપકનું પ્રાદેશિક પ્રદર્શન તર્કસંભત કેવી રીતે થાય ? જઠરાગ્નિ પક્ષે આ મુશ્કેલી નહીં આવે. શરીરમાં હોઇને એનો પરિચિન્ન તરીકે એટલે કે પ્રાદેશિક તરીકેનો ઉલ્લેખ યોગ્યતમ છે.

વળી આ વૈશ્વાનર તો **तस्य ह वा एतस्य आत्मनः वैश्वानरस्य मूर्ध्नि च सुतेजाः** વગેરે અવયવવાળો છે એમ શ્રુતિ કહે છે. પરમાત્માને અવયવ કેવા ? તે તો અવયવશૂન્ય=નિરવયવ ! જેને શરીર જ નથી તેને અવયવો હોય એ કેમ સંભવે ? શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ ભણે છે—સઃ **पर्यगात् शुक्रं अकार्यं (યજુ૦ ૪૦-૨૨)** અશરીર શરીરેપુ (કઠ૦ ૨-૨૨) **दिव्यो अमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः (મું ૨-૨)** ન તસ્ય કાર્યં ચ વિચતે—તે ચેતન્ય જ્યોતિરવરૂપ અશરીરી પરમાત્મા ચોમેર વ્યાપ્યો છે. (યજુ૦ ૪૦-૮) શરીરીઓમાં જે અશરીરી છે. (કઠ૦ ૨-૨૨) દિવ્ય અમૂર્ત અંદર બહાર પૂર્ણ અજ છે તે પુરુષ (મું ૨-૨) તેનું શરીર કે ઈન્દ્રિયો નથી. (શ્વે૦ ૬-૮) વગેરે. આમ શરીર પ્રતિષેધ પણ શ્રુતિ કરે છેઃ—**अपाणिपादौ जघनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः** હાથપગ વિનાનો છે છતાં તીમગ્રાપિ છે અને પકડનારો છે, વગર આંખનો છતાં તે જુએ છે, વગર કાનનો છતાં તે સાંભળે છે. (શ્વે૦ ૩) આમ જ્યારે શ્રુતિ સાક્ષાત્ જ અવયવોને નકારે ત્યારે તેમનો સદ્ભાવ કદપ્પવો એ તો વિડંબના છે. જઠરાનલ તો એક સામાન્ય અગ્નિ હોઇને તેનાં અવયવોની કદપ્પના મુઘટિત હોઈ શકે છે !

ઉપરાંત પુરુષેશન્ત પ્રતિષ્ઠિતં વેદ । પુરૂષમાં અંદર રહેલું જે લાલો છે. (શત૦ ૧૦-૬-૧-૧૧) આ પરબ્રહ્મના પક્ષે ઉચ્ચિત જ નથી. કેમકે

તે તો સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠિત છે જહગનવના પમે આ અમલવિત નથી આથી
વૈશ્વાનર શબ્દ અહીં પગમેશ્વરનો વાચક ઘટી શકતો નથી.

પૂર્વપક્ષની આ બધીય દલીલો બગબગ નથી વૈશ્વાનર શબ્દ પગ્ગ્રહ
પગમેશ્વરના અર્થમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે જેમ પુરુષની અદ્વર જ્ઞેનારા
જહગનવના અર્થમાં એ પ્રસિદ્ધ છે તેમ પગ્ગ્રહ પગમેશ્વરના અર્થમાં પણ
એનો ઉપયોગ છે પરંતુ અહીં જે રીતે એ શબ્દ વપરાયો છે તે કેવળ
નથી, પણ વિશેષણ વિશિષ્ટ છે, અને આવી જહગનવના અર્થમાં એ હોય
એવી સલાવના શક્ય નથી અહીં “આત્મા” એ વિશેષણથી વિશિષ્ટ કે
વૈશ્વાનર—અને એનો વિશિષ્ટ વૈશ્વાનર, પગ્માત્મા જ હોઈ શકે જહરાનવના
અર્થમાં આત્મ વિશિષ્ટ વૈશ્વાનરની પ્રતિષ્ઠિત નથી જો જહરાનવના અર્થમાં
લેવા બદલે તો એ વિશેષણ નિર્ગત થાય માટે વૈશ્વાનર શબ્દે પગ્માત્માનો જ
ઉલ્લેખ છે

ઉપગત સર્વગત પગ્માત્માનો ઉપામના માટે પ્રાદેશિક ઉલ્લેખ અયોગ્ય
નથી જે સર્વત્ર વર્તમાન હોય છે તે દેશવિશેષમાં નથી હોતો એવું તો
હોઈ શકતું નથી !

વળી મૂર્ધા વગેરે અવયવોનો ઉલ્લેખ પણ પગ્ગ્રહને અવયવી તરીકે
નિદ્ધ કરવા માટે નથી ! વાત એમ છે કે દર્શન પૂર્ણ હોય ઘટે ખડિત
નહીં ! અને દર્શનને અનેક પાત્રો હોય છે એ બધા પાત્રોમાં મળીને પૂર્ણ
દર્શન થઈ શકે એક એક પાત્રોને જ જો જોઈએ અને તેને જ પૂર્ણ
તરીકે માનીએ તો એ તો અધ હાથીન્યાય થાય ! અને આથી ઉપામકની
ગ્રંથિ સમઘને આવરી લેતી હોવી ઘટે અધૂરા દર્શનનો મહાભય હોય
છે એ ભય બનાવવા જ અહીં મૂર્ધા તે વ્યપતિપ્યત્-તાડ માથું તૂટી
પડશે. (છાં ૫-૧૦-૨) એ શાપવાચક શબ્દ-ગુરુનો પ્રયોગ કરવામાં
આવ્યો છે અત્યંત કે એકપક્ષી ખડિતદર્શને દુનિયામાં લોહીની નદીઓ
વહી છે અહીં મહારાજ અશ્વપતિ મહાગૃહસ્થ મુષિઓના ખડ
દર્શનને અભિનંદન ન હેતા એ બધાયની વચ્ચે મરવાગાની નિગાની
મૂકવા મૂચન કરે છે દર્શનની લાવના છે છે કે મદા આત્મા
વમતા માનવને, મદા નિરાકાર ગ્રહેતા પરમાત્મામાં પણ, આકાશ કાશ્યા
વિના એન ન જ પડે, તો એ જાતનો સત્યથી અવિરૂદ્ધ આકાશ કે
કે જેથી આ રૂચિ તોપાય અને છતાં સત્ય ન હુલાય ! પરમાત્મા
મૌનો અતરાત્મા છે, મૌનો આધાર છે, સૌનો પ્રાણ છે અને આથી ધ્રુવોઝાદિ
મૌ લોકોમાં એકી વખતે વર્તમાન છે ! શ્રુતિ ઠહે છે—યદન્ત અસ્ય સર્વસ્ય

(યજુઃ ૪૦-૫) ઇકોવદી સર્વભૂતાન્તરાત્મા (કઠ૦) સ વા અયં પુરુષઃ સર્વાસુ પૂર્વં પુરિશયઃ-તે છે આ બધાની અંદર. (યજુઃ ૪૦-૫) એક સર્વને વશમાં રાખનારો સૌ ભૂતોનો અંતરાત્મા. (કઠ૦) નિશ્ચય તે આ પુરુષ તમામ નગરીઓમાં સૂનારો છે. (વૃ૦ ૨-૫-૧૮) આમ સર્વત્ર વર્તમાન પરમાત્માના ઉપર વિરાટ આકારની કલ્પના તો આત્માની લબ્યતા વર્ણવવાનો મંગલ પ્રયત્ન છે. એ એતું સન્માન છે. આથી અવયવોની કલ્પના દૂષણદાયી નથી, ભૂષણરૂપ હોઈ શકે છે. આથી જ તો ભગવાન વેદનો બોલ છે કે:- વયા ઇદ્ અગ્ને ! અગ્ને ત્વે વિશ્વે અમૃતા માદયન્તે વૈશ્વાનરઃ । નામિઃ અસિ ક્ષિત્તીનાં સ્થૂળેવ જનાં ઉપસિદ્ યયન્થ (ક્ર૦ ૧-૪-૨૫-૨) આમ પરમાત્મા સૌનો અંતરાત્મા હોઈને, સૌનો આધાર હોઈને નિસ્વયવ છતાં સર્વાવયવસંપન્ન બે નિરૂપિત થતો હોય તો તેમાં કશું બગડતું નથી.

પણી અન્તઃ પ્રતિષ્ઠાનાત્ એ હેતુ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે વ્યાપક પરમાત્મા અંદર બહાર સર્વત્ર પ્રસરેલો જ છે ! વાજસનેયી શાખા તો પરમાત્માને અન્તઃ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ તરીકે સાક્ષાત્ કહે છે:-વપોઽગ્નિઃ વૈશ્વાનરઃ યત્ પુરુષઃ સ યો હ ઇતમેવ અગ્નિઃ વૈશ્વાનરં પુરુષવિધં પુરુષે અન્તઃ પ્રતિષ્ઠં વેદ-આ અગ્નિ વૈશ્વાનર અને પુરુષસમે પુરુષમાં અંદર પ્રતિષ્ઠિત છે એમ બોલે છે. (શત૦ ૧૦-૬-૧-૧૧) વગેરે. અને ઉપરાંત જઠરાનલ અંદર પ્રતિષ્ઠિત તો છે પણ તે “પુરુષ” નથી ! કેમકે જઠરાનલ એતન નથી, તે જડ છે. અને પુરુષ શબ્દ તો ચેતનવાચી છે. પુરુષ એવ હવે સર્વ એવો તો ઈશ્વરનો ઉલ્લેખ છે. આથી વૈશ્વાનર શબ્દે અહીં પરમાત્મા જ ગ્રાહ્ય છે, જઠરાનલ નહીં. ॥ ૨૬ ॥

આમ વૈશ્વાનર શબ્દ અહીં જઠરાગ્નિના અર્થમાં નથી, પણ પરમાત્માના જ અર્થમાં છે એમ સિદ્ધ થયું. જઠરાગ્નિ હશે અહીં ન હોય, પણ પરમેશ્વર તો નથી જ, એ ચોક્કસ છે. કેમકે વૈશ્વાનર શબ્દે સૂર્ય અગર તો પંચમહાભૂતમાંનો અગ્નિ કાં ન હોવો ? એ બંને પણ વ્યાપક હોઈને તેમનામાં ઘૌ મૂર્ધા વગેરે અવયવ કલ્પના ઘટી શકે છે. તેમનું વ્યાપકપણું વેદ સ્વયં કહે છે:-યો માનુના પૃથિવીં ઘા ભૂતેમાં આતતાન રાદેસી ગન્તરીક્ષમ્-એ પોતાના પ્રકાશે આ પૃથ્વી અને ઘૌને આકાશ અવનિ અંતરિક્ષને ભરપૂર કરે છે. (ક્ર૦ ૮-૪-૧૦-૩) આવો પૂર્વપક્ષ થતાં આચાર્ય પૂર્વોક્ત હેતુઓનો જ અતિદેશ કરતાં રહીએ આપે છે કે:

અન एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

અનઃ એવ=આથી જ-પૂર્વોક્ત હેતુને લઈને જ દેવતા=સૂર્યદેવતા કે ભૂતાંભિ ન=વૈશ્વાનર હોઈ શકે નથી.

દુર્મૂર્ત્ત્વાદસંભવાત્ અને પુરુષત્વાભ્જનાનાચ આ બેને હેતુ તરીકે આગળ ધર્યા હતા. આ બે હેતુઓ જહરાનલને વૈશ્વાનર તરીકે સ્થાપિત થતાં અટકાવે છે. આ બે જ, સૂર્ય કે અગ્નિ દેવતાને વૈશ્વાનર થતાં રોકે છે. બન્નેનું યોગશ્લેષ એકસરખું જ છે ! દેવતા શબ્દ અહીં ભૂતાંભિ શબ્દના સહુચર્યામાં છે. અને આથી એ સૂર્યદેવતાનો વાચક છે. દેવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં યાજ્ઞકાચાર્ય કહે છે:-દેવો ધાનાત્ વા દીયનાત્ વા ઘોતનાત્ વા દુસ્થાનો ભવતિ ઇતિ વા (નિ० ૭-૪) ઘોતનને લઈને તથા ઘોસ્થાનીય હોઈને સૂર્ય દેવતા છે. દેવ કહેા દેવતા કહેા અર્થ એક છે. સૂર્યનું દેવત્વ વેદે વર્ણવેલું જ છે. તત્ સૂર્યસ્ય દેવત્વં તન્મહિત્વં મધ્યા કર્તેઃ વિતતં સજ્જમાર (ઋગ્ ૧-૮-૭-૪) સૂર્ય દેવતા અને ભૂતાંભિ પણે મૂર્ચાત્વ વગેરેની કલ્પના અસંલલિત છે. તેમનું પુરુષત્વ તો તેથી પણ વધારે અસંલલિત છે, એ પ્રત્યક્ષ છે. યો માનુના વગેરે મન્ત્ર વાક્યમાં તો પરમાત્માનું સર્વ-વ્યાપકપણું વગેરે બતાવવાનો આશય છે. અને આથી અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ પરમાત્માનો વાચક જ છે. સૂર્ય કે ભૂતાંભિનો વાચક નથી એ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૭ ॥

રૂઢિના બળે વૈશ્વાનર શબ્દ જહરાંભિ વગેરેનો વાચક થવા જતો હતો. પણ “આત્મા” શબ્દરૂપી વિશેષણે, તે પરમાત્મવાચક છે એમ આપણે નક્કી કર્યું. હવે સાક્ષાત પણ તે શબ્દ એટલે કે યૌગિક વૃત્તિથી પણ તે પરમેશ્વરનો જ વાચક છે એમ અન્ય આચાર્યના મતોપન્યાસપૂર્વક બતાવે છે કે:-

સાક્ષાદપિ અવિરોધં જૈમિનિઃ ॥ ૨૮ ॥

સાક્ષાદપિ=એમ રૂઢિથી વિશેષણબળે તેમ સાક્ષાત્ યૌગિક વૃત્તિથી પણ અવિરોધ=વૈશ્વાનર શબ્દ પરમાત્માનો વિના વિરોધે વાચક છે એમ જૈમિનિઃ=જૈમિની નામના આચાર્ય માને છે.

અર્થાત્ કેવળ “આત્મા” શબ્દ એ વિશેષણથી જ નહીં યોગવૃત્તિથી પણ વૈશ્વાનર શબ્દ બીજે-બીજા જહરાંભિ વગેરે અર્થમાં પ્રસરતો નથી.

યૌગિષ્ઠ વૃત્તિથી પણ તે પરમાત્માને જ સમર્પે છે. વૈશ્વાનર એટલે વિશ્વ-
સ્વામી. વિશ્વેષાં-જહ્વેતનાનાં સર્વેષાં નરઃ નેતા=કર્મકલપ્રાપકઃ=અધિષ્ઠાતા
સ્વામીતિ વૈશ્વાનરઃ. અગર તો વિશ્વે ચ હમે નરઃ વિશ્વાનરાઃ તેષાં અયં
इति વૈશ્વાનરઃ આમ બીજી નિરુક્તિમાં સ્વસ્વામીભાવ સ્પષ્ટ છે. નિરુક્તકાર
પણ આજ અર્થમાં નિરુક્તિ કરે છે કે:-વૈશ્વાનરઃ કસ્માત્? વિશ્વાન્ નરાન્
નયતિ, વિશ્વે एनं नराः नयन्ति इति (નિ० ૭-૬-૧) આ અર્થમાં
ખતાવેલું વિશ્વસ્વામિત્વ પરમેશ્વર પક્ષે જ ઘટી શકે! જીવાત્માનું ઐશ્વર્ય
તો નહીંવત્! અને જહ્વશ્ચિ વગેરે તો જહ્વ હોઈને પસ્તંત્ર! અથી એ
બધાય અહીં લઈ શકાય નહીં! પરમેશ્વર તો “यः प्राणतः निमिषतो
महित्वा एक इत् राजा जगतो ध्रुव (ક્રૂ० ૮-૭-૧૨૩-૩) યો ભૂતં ચ
भव्यं च सर्वं यश्च अधितिष्ठति (અથર્વં ૧૦-૫-૪-૧) પ્રાણાય નમો
यस्य सर्वमिदं वशे! यो भूतः सर्वस्येश्वरः यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् (અથર્વં
૧૧-૨-૪-૧) સવા અયં આત્મા સર્વેષાં ભૂતાનાં અધિપતિઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં
રાજા (ઘૂં ૩-૫-૧૫) સર્વસ્ય ईशानः सर्वस्य अधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति
यदिद किञ्च ने पोताना महुिमाने लधने सलुव અને પલકારા મારતો આ
બાતનો એક સમ્રાટ થયો છે. (ક્રૂં ૮-૭-૧૨૩-૩) જે ભૂત અને ભવ્ય
અને જે કાંઈ છે તે બધાનો ઉપરી છે. (અથર્વં ૧૦-૫-૪-૧) પ્રાણને
નમન હો, જેના વશમાં આ બધું, જે સત્યસ્વરૂપ છે. સૌનો ઈશ્વર છે
જેમાં બધું પ્રતિષ્ઠિત છે. (અથર્વં ૧૧-૨-૪-૧) નિશ્ચય તે આત્મા
ઐ ભૂતોનો અધિપતિ છે, સૌ ભૂતોનો રાજા છે. (ઘૂં ૩-૫-૧૫) સૌનો
ઈશ, સૌનો અધિપતિ તે જે કાંઈ આ છે તેનું શાસન કરે છે. (ઘૂં ૫-૬-૧)
નિરંકુશ ઐશ્વર્યસંપન્ન છે એમ અનેક શ્રુતિઓ કહે છે. અને આમ
શાસ્ત્રસિદ્ધ અર્થમાં વિપ્રતિપત્તિ યોગ્ય નથી. જે અહીં વિપ્રતિપત્તિઓ થાય
તો “અનાશ્વાસ પ્રસંગ” આવે. આથી સાક્ષાત્ અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ પ્રભુને જ
સમર્પે છે એ સિદ્ધ છે, એમ જૈમિની આચાર્ય કહે છે. આ જ રીતે અગ્નિ
શબ્દ પણ પરમેશ્વરવાચક સમજી શકાય-સમજવો જોઈએ. નિરૂક્તકાર
કહે છે:-અગ્નિઃ કસ્માત્? અગ્નીઃ ભવતિ અગ્નં યદ્યેષુ પ્રણાયતે અંગં નયતિ
સદ્રમમાનઃ (નિ० ૭-૪-૨) આમ યૌગિક વૃત્તિથી પણ કેટલાક શબ્દો
પરમાત્મપરાયણ છે એ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૨૮ ॥

આમ વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે એ નિશ્ચિત થયું. એ પરમાત્માના
પ્રાદેશિક ઉલ્લેખની યોગ્યતા હવે સિદ્ધ કરતાં પહેલાં તો બીજાનો મન
ખતાવતાં બહે છે કે:-

અભિવ્યક્તેઃ ઇતિ આશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

અભિવ્યક્તે—ઉપાસનાકાળે હૃદયક્રમણમાં પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એટલે અહીં અભિવ્યક્તિ તે નિમિત્તે અહીં પ્રમુખ પ્રાદેશમાત્ર કથન સંભવી શકે છે. ઇતિ—એમ આશ્મરથ્યઃ—આશ્મરથી નામના આચાર્ય માને છે

પરમાત્માનો પ્રાદેશિક ઉલ્લેખ ઉપાસના માટે પણ હોઈ શકે છે. યદ્યપિ પરમાત્માને કોઈ પ્રદેશ વિશેષ નથી, છતાં ઉપાસના વખતે હૃદય ક્રમણમાં તેનું ધ્યાન કરવાનો શાસ્ત્રીય ઉપદેશ છે. અને એ ઉપાસના કાળે પરમાત્મા પોતાના અનુકંપ્ય છવોને અંતરમાં દર્શન પણ દે છે. અને એ દૃષ્ટિએ સર્વવ્યાપી પરમાત્માનો હૃદયપ્રદેશ પૂરતો આવિર્ભાવ શાસ્ત્રસંમત છે. શ્રુતિઓ કહે છેઃ—વેનઃ સત્ પદ્યન્ નિહિતં ગુહા સદ્ (યજુઃ ૩૨-૮) एतद् वो वेद निहितं गुहायाम् (મું ૨-૧-૧૦) पदयत्सु इहैव निहितं गुहायाम् (તૈં ૨-૨) एष मे आत्मा मन्तः हृदये (છાં ૩-૧૪-૩) सवा एष आत्मा हृदि-शुद्धां प्रतिष्ठितने એતો તે સમપ્રીય આત્મા (યજુઃ ૩૨-૮) જે આને શુદ્ધમાં નિહિત બાંધે છે (મું ૨-૧-૧૦) એનારાઓ માટે અહીં હૃદયશુદ્ધમાં જ નિહિત (તૈં ૨-૨) અમારો આત્મા હૃદયમાં અંદર (છાં ૩-૧૪-૩) તે આ આત્મા વિશ્વહૃદયમાં છે. ગીતાજી કહે છેઃ—ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति-धुंश्चर सौ भूतानां हृदय देशमां ઉભો છે. (ગીતા ૧૮-૬૨) हृदयकमण लौकिकं હોઈને તે પ્રાદેશમાત્ર છે એમ કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી ! ઉપરાંત અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોડ્ગતરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સંન્નિવિષ્ટઃ—અંતરાત્મા પુરૂષ અંગૂઠામાત્ર હોઈને સદા પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં ઠીક ઠીક રહે છે. (ફટ ૬-૧૭) અહીં અંગુષ્ઠમાત્રઃ તરીકે એનો નિર્દેશ છે અંગુષ્ઠમાત્ર કહો કે પ્રાદેશમાત્ર કહો—વાત એક જ છે. હૃદયના પરિમાણે પરમાત્માનું પણ ઉપાસના પૂરતું પરિમાણ—અંગુષ્ઠમાત્ર સ્વરૂપે કથન આચાર્યને પણ મંજૂર છે. હૃદયાયેક્ષયા તુ મનુષ્યાધિકારત્વાત્ (વેં ૧-૩-૨૬) આમ હૃદયમાં અભિવ્યક્તિના નિમિત્તે વૈશ્વાનરનું અહીં પ્રાદેશમાત્ર રૂપે કથન છે એમ આશ્મરથી આચાર્યનો મત છે. ॥ ૨૯ ॥

મતાન્તર બતાવતાં કહે છેઃ—

अनुस्मृतेः वादरिः ॥ ૩૦ ॥

અનુસ્મરતે—તેનું સ્મરણ તેનું પાઠ્યથી સ્મરણ—ચિંતન—ઉપાસન એટલે અનુસ્મરતિ, તેને લઈને અહીં પ્રાદેશમાત્ર તરીકે વૈશ્વાનરનો ઉલ્લેખ છે. એમ વાદરિ—આદરી નામના આચાર્ય માને છે.

પરમાત્માનેા સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. તે માટે શ્રવણ પ્રથમ પગથિયું છે. શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રભુનું શ્રવણ કરી, સાક્ષાત્કાર માટે તેનું સતત અંતરમાં ચિંતન કરવું ઘટે! અનુચિંતન, અનુસ્મરણ, ઉપાસન વગેરે અર્થે ભિન્ન નથી, માત્ર શબ્દે જ ભિન્ન છે. અને યોગીઓ પરમાત્માને હૃદયમાં સ્મરે છે એ એનું સ્થાન છે. આથી પ્રાદેશમાત્રે, એ દૃષ્ટિએ અનુસ્મરણ માટે લગવાનનો પરિચિન્ન પ્રદેશમાં ઉલ્લેખ છે. આથી વૈશ્વાનર પરમાત્મા પણ હૃદયમાં ઉપાસ્ય હોવાને લઈને તેનો અહીં પ્રાદેશિક ઉલ્લેખમાત્ર છે. આ છે મત બાદરી નામના ખીલ કોઈ આચાર્ય નો. ॥ ૩૦ ॥

જૈમિની આચાર્યના મતનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે:-

સમ્પત્તેઃ ઇતિ જૈમિનિઃ તથાહિ દર્શયાતિ ॥ ૩૧ ॥

સમ્પત્તેઃ=સંપત્તિ એટલે સંપાદન=દૃષ્ટિ વિશેષને લઈને એકને ખીલમાં ધરાવવું તે. ઘૌથી માંડીને તે પૃથ્વી સુધીનાં પ્રદેશો, વૈશ્વાનરના અવયવો તરીકે કલ્પાયા છે એ અવયવો=પ્રદેશ વિશેષોને પ્રાદેશમાત્ર-મૂર્ધાથી માંડીને દાદી સુધીના શરીરના અંગોના સમૂહમાં સંપાદિત કરવા અર્થાત્ વૈશ્વાનરના અવયવોને શરીરના અવયવોમાં કલ્પના એટલે સંપત્તિ. એ સંપત્તિને ખાતર અહીં વૈશ્વાનરનો પ્રાદેશિક ઉલ્લેખ છે એમ જૈમિનિઃ=જૈમિની નામના આચાર્ય માને છે. અને એ અર્થમાં પ્રમાણ ટાંકનાં કહે છે કે તથા હિ દર્શયતિ=તે જ પ્રમાણે વાજસનેયી બ્રાહ્મણ શ્રુતિ બતાવે છે. માટે વૈશ્વાનર અહીં સંપત્તિની દૃષ્ટિએ પ્રાદેશમાત્ર તરીકે નિર્ણયિત છે એમ માનવું,

વૈશ્વાનરના ઘૌથી માંડીને તે પૃથ્વી સુધીના અવયવોની કલ્પના શ્રુતિએ કરી છે. તે તે પ્રદેશ વિશેષો, વૈશ્વાનર પરમાત્માના અંગ વિશેષો છે, એમ કહી તેના વિરૂપણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેના તે જ વૈશ્વાનર પરમાત્માના અવયવોની માણસના શરીરના અવયવોમાં વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં એટલેકે શતપથ બ્રાહ્મણમાં કલ્પના ઉતારી છે. ત્યાં આવો ઉલ્લેખ છે:-

પ્રાદેશમાત્રં હવ હ વૈ દેવાઃ સુવિદિતાઃ અભિસંપન્નાઃ તથાનુ વઃ પ્તાન્ પશ્યામિ યથા પ્રાદેશમાત્રમેવાભિસમ્પાદયિષ્યામિ ઇતિ । સ હોવાચ-મૂર્ધાનં ઉપદિશન્ ઉવાચ એવ વા અતિષ્ઠા વૈશ્વાનર ઇતિ । ચતુર્ણી ઉપદિશન્ ઉવાચ-એવ વૈશ્વાનર ઇતિ । નાસિકે ઉપદિશન્ ઉવાચ-એવ વૈ પૃષ્ઠં ઘર્માત્મા વૈશ્વાનર ઇતિ । મુખ્યં આકાશં ઉપદિશન્ ઉવાચ એવ વૈ વહ્નિઃ વૈશ્વાનર ઇતિ । મુર્યા આપઃ ઉપદિશન્ ઉવાચ એવ વૈ રવિઃ વૈશ્વાનરઃ ઇતિ । સુરુકં ઉપદિશન્ ઉવાચ-એવ વૈ પ્રતિષ્ઠા વૈશ્વાનર ઇતિ । અહીં મૂર્ધાથી માંડીને તે ચુષુક-દાદી સુધીના શરીરનાં અંગો પ્રાદેશિક છે એ સ્પષ્ટ છે. તેમાં-તે અંગોમાં વૈશ્વાનરના મૂર્ધા વગેરે અંગોનું

પ્રતિષ્ઠાપન-ઉપદેશ-સપત્તિ કહી છે અને આથી તેના અગી-તે અગોવાળા પગમાત્માનો અહીં પ્રાદેશિક ઉન્વેષ અજુગતો નથી આથી સપત્તિ નિમિત્તે તે અહીં દેવવાનરનુ પ્રાદેશિક કથન છે, એમ નૈમિનિ આચાર્યનો મત છે ॥૩૧॥

લગવાન ચૂરકાગ પોતાના મતનો ઉન્વેષ કરતા પ્રથમાધ્યાયના ખીલ પાની ઇતિ લખતા કહે છે -

આમનન્તિ ચ ગ્નં અસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

ચ-કેમકે ગ્ન=મગચાન દૈવાનગ્ને આરમ્ભ-દૌથી માડીને તે પૃથ્વી સુધીના પ્રેત વિશેષા અપવી તરીકે જોના થોય છે એમ આમનન્તિ=અદિશ્ય ઉપનાતના નરિઓ કહે છે તેથી પ્રાદેશમાન વ્યપ્ત છે

આ ચૂર પ્રદ્વાચૂરકાર લગવાન વ્યામજ્જનો મન નિરૂપે છે પ્રદેશે અવયવો છે અને પગમાત્મા અવયવી છે અવયવો દ્વાગ અવયવી સ્વય મ્યાનમા આવે છે તો અહીં પણ અવયવો ઉપગથી અવયવી પ્રતીત થાય જ ! વધવાન અતર્યામી છે જે ભતના અવયવોનો અહીં ઉન્વેષ છે તે ભતના અવયવો ઉપગથી પરમાત્માની જ અવયવી તરીકે પ્રતીતિ થાય છે આથી ઘુવોક વગેરે પ્રદેશ વિશેષને કાણે અહીં પ્રાદેશમાનનુ કથન છે સ્વાભાવિક કે અભિવ્યક્તિ વગેરેને નિમિત્તે માનવાની કોઈ જરૂર નથી

અર્થાત્ જ પરમાત્મા મર્નમૂતાધિપતિ છે એવો આખાય અધિકજ્ઞનો વનિ છે પગમાત્માની અન્તિમા ખડવૃત્તિ નથી આપણે એને ખડિત ડ્યો છે એ ખડને લઈને માનનભત ઘણુ મહુન કર્યું છે હુવે પરિપૂર્ણ, એક અને અદ્વિતીય પરમાત્માનો સ્વીકાર કરવાનો સમય પાકી ગયો છે ! અણુયુગમા છે એવા પરમાત્માને તેના મૌલિક વિશાળતમ સ્વરૂપમા જ લેવો રહે છે-અમજવો રહે છે ! પરમાત્મા એક, અવિલાન્ય અને અખડ છે સમસ્ત ભૂતો સહિતનુ પ્રદ્વાડ એની અન્તિમા જ મન્તિવેશમાત્ર છે જડચેતનરૂપે એ પોતાની ભતને વિલાક્રત કરી પોતે પોતાનામા પોતાની અનન્ત પગપર વિદોધી શક્તિઓ દ્વાગ અને ગુણક્રિયાઓ દ્વારા રમી રહ્યો છે દેખાતા લેહની નીચે એક ન દેખાતો પણ કદી ન ભૂસાય એવો અભેદ છે ! એ અભેદ ઉપર દૃષ્ટિને ઠેગવીને લેહમા જે વર્તી લાણે તે જુગ્યો ! તેનુ જન્મેનુ માર્યડા આથી શ્રુતિઓ દ્વારા અહીં જે લબ્ય સત્યની રજૂઆત છે તે સત્ય આપણને સમજાવુ ઘટે ! અપ્રાદેશિક પરમાત્માનો પ્રાદેશિક ઉન્વેષ કચકચનુ નહીં-કમનીયતાનુ કારણ હોવુ ઘટે વૈરનુ નહીં-વહાવનુ કારણ હોવુ ઘટે ! વિદોધનુ નહીં-સમન્વયનુ કારણ હોવુ ઘટે ! ખડદર્શન દ્વારા અખડના દર્શન હોવા ઘટે ! અન્તુ આ ઠેગણે પ્રથમ અધ્યાયનો ખીજો પાદ પ્રભુકૃપાએ પૂરો થાય છે

અથ પ્રથમાધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ

પરમાત્મા છે. તે સન્નિધિદાનંદ છે. સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ છે. એ પરમાત્મા વિશ્વનો સ્વામી છે. એનું નિરંકુશ સ્વામિત્વ, ઉપર આગળ વર્ણવ્યું છે. એ પરમાત્મા વિશ્વનો આધાર છે. પરમાત્માનું એ વિશ્વાધારત્વ સિદ્ધ કરતાં પ્રથમાધ્યાયનો ત્રીજો પાદ શરૂ કરતાં લગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે:-

બુધ્વાયતનં સ્વશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, બુધ્વાયતનં=લોકો અને પૃથિવીલોક વગેરે વિશ્વ-એટલે બુધ્વાદિ= એ લોકો ભૂલોક વગેરે સમસ્ત વિશ્વનું. આયતન=સ્થાન=આધાર=અધિષ્ઠાન છે. કેમકે મુશ્કેલ ઉપનિષદની “યસ્મિન્ ઘૌઃ” (મું ૨-૨-૪) એ શ્રુતિમાં સ્વશબ્દાત્=સ્વ એટલે કે આત્મા-એટલે કે આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

યસ્મિન્ ઘૌઃ પૃથિવી ચાન્તરિક્ષ ઓતં મનઃ સહ પ્રાણૈશ્ચ સર્વૈઃ । તમેષૈકંજ્ઞાનથ આત્માનં અન્યા વાચો વિમુચ્ચામૃતસ્યૈવ સેતુઃ (મું ૨-૨-૫) જેમાં ઘૌ અને પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ અને સમસ્ત પ્રાણો સહિત મન ઓતપ્રોત છે તે એક આત્માને જ બાણો. ખીલ વાતો છોટો. એ અમૃતનો સેતુ છે. (મું ૨-૨-૫) આ શ્રુતિનો અર્હો વિચાર ચાલે છે. અર્હો ઘૌ વગેરે સમસ્ત જગત કોઈક તત્ત્વમાં “ઓતં”=સમાશ્રિત છે એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. “ઓત” શબ્દથી આ જગતનું કોઈક આયતન-આધાર છે એ સૂચિત થાય છે. તો એ આધાર કોણ? આ સમસ્ત દુઃ-ભૂ વગેરે લોકો જેમાં ઓતપ્રોત છે તે તત્ત્વ કયું? કોના આધારે આ સમસ્ત જગત છે?—આ છે પ્રશ્ન; એનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં જીવાત્મા-પ્રકૃતિ-અને પરમેશ્વર એ ત્રણે પોતપોતાનો દોવો અજમાવે છે. તે પૈકી જીવ અને પ્રકૃતિ એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા સૌનું આયતન છે એ સિદ્ધાન્ત છે.

તો પૂર્વપક્ષ, પ્રધાનને જ-પ્રકૃતિને જ છુ ભૂ આદિ લોકોનું આયતન તરીકે સમર્થિત કરે છે. પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ હોઈને જ સમસ્ત જગતરૂપી કાર્યનું આયતન હોઈ શકે છે. કાર્યનું કારણ જ આયતન હોય છે, આધાર હોય છે. વીંટી બે સોનાનું કાર્ય છે તો તે વીંટી સોનામાં જ રહે છે એ પ્રત્યક્ષ છે. પ્રકૃતિનું આ આપુરું જગત કાર્ય છે; આથી કાર્યભૂત અને છુ ભૂ આદિ લોકો દ્વારા ઉપદ્રશિત થતું જગત પ્રકૃતિમાં જ ઓતપ્રોત છે એ માનવું યોગ્ય છે.

ઉપનન એ આયતનને માટે “અમૃતસ્ય ઇષ સેતુ” એવું વિધાન
દ્વય મા આવ્યું છે છૂ ભૂ વગેરેનું આયતન અહીં મેતુ તરીકે વર્ણવાયું છે
તે પૈથી અમૃતસ્ય શબ્દનો અર્થ પગ્ગ્રહ પગ્માત્મા છે શ્રુતિ કહે છે -
આનન્દરૂપ અમૃતં યદ્વિમાતિ (મું ૨-૭-૪) અને એ પરગ્રહ પગ્માત્મા
અથ અમૃત હોઇને અમૃતનો સેતુ નહીં થઈ શકે !

ઉપરાંત મેતુ તો પારગણો હોય-માન્ત હોય અને પરમેશ્વર તો
માન્ત-પાગ્યાન્ત હોઈ શકે નહીં ! શ્રુતિ પોતે પરમેશ્વરની પેલે પાર કાંઈક
પણ હોય તેનો પ્રતિષેધ કરે છે શ્રુતિ કહે છે -પુરુષાન્ન પર કિંચિત્-
પુરુષથી પર કશું નથી (કઠ૦ ૭-૪-૧૦) અનન્ત અપાર-અનત અને
અપાર (ષૂ૦ ૭-૪-૧૦) બ્યારે પ્રધાન-પ્રકૃતિને પેલે પાર તો પગ્મેશ્વર છે
અને આથી એ પ્રધાન કે પ્રકૃતિ પારવાન હોઇને મેતુ હોઈ શકે છે શ્રુતિ
કહે છે -અવ્યક્તાતુ પર પુરુષઃ વ્યાપકોઽલિંગ ઇવ ચ । યજ્ઞાત્વા મુચ્યતે
જન્તુ અમૃતત્વ ચ ગચ્છતિ । અવ્યક્તથી પુરુષ કે જે વ્યાપક અને અનિંગ
છે તે જ પગ છે (કઠ૦ ૬-૮) આ શ્રુતિ કહે છે કે પરગ્રહ પગ્માત્મા
અવ્યક્તથી-પ્રધાનથી પર પેલે પાર છે અને એ પગ્માત્માના વિજ્ઞાન દ્વારા
અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થતી હોઈને એ પ્રકૃતિ અમૃતનો મેતુ હોઈ શકે છે
કદાચ કહેશે કે જે શ્રુતિનો વિચર આવે છે તેમા “આત્મ” શબ્દ વપરાયેવ
છે અને આત્મ શબ્દ પ્રકૃતિવાચક હરગીજ નથી તો એ કોઈ મુશ્કેલી નથી
આત્મ શબ્દ આત્મીયના અર્થમા પણ લઈ શકાય છે આથી યુ ભૂ વગેરેના
આયતન તરીકે પ્રકૃતિ જ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે

અગર તો જીવાત્મા જ આ બધાનું આયતન હોઈ શકે છે જીવાત્મા
લોકતા છે અને આથી એ જીવાત્મા ઘુ-ભૂ વગેરે ભોગ્ય પદાર્થોના આશ્રય
થઈ શકે છે મૂળમા લોકતાને માટે તો ભોગ્ય છે જે લોકતા જ ન હોય
તો આ બધો ક્ષારો શાને માટે ? આમ લોકતા વિના, ભોગ્ય સંભવતું ન
હોઈને લોકતા જીવાત્મા જ આ જગતનો આધાર છે એમ માની શકાય

ઉપરાંત ભોગ્ય, લોકતાની અપેક્ષા રાખે છે જે જેની અપેક્ષાવાળું
હોય તે તેનો ભાવ હોય તો ભાવવાળું અને અભાવ હોય તો અભાવવાળું
થઈ જાય છે, એવો નિયમ છે અને જે વસ્તુ જેના ભાવે હોય અને જેના
અભાવે ન હોય તે તે વસ્તુ તેના આશ્રયે જ હોય એવો નિયમ છે લોકતા
છે જીવાત્મા અને આથી જીવાત્મા જ એ જગતનું આયતન છે એ ત્રીધુ
સંભળાય છે

આ ઉપરાંત અહીં જીવાત્મા જ આયતન છે એવું લિંગ પણ છે- સૂચક ચિન્હ પણ છે. ઓતં મનઃ સહગ્રાજૈશ્ચ એમાં પ્રાણૈઃ શબ્દ જીવાત્માને માટે છે. અને એ અહીં સુસ્પષ્ટ ચિન્હ છે. આથી જીવાત્મા જ અહીં છુ ભૂ વગેરેનું આયતન કેમ ન હોય ? આમ પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા બંન્નારે આયતન તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પરમાત્મા જ આયતન એટલે કે વર્તુલું રહેછાણુ-આધાર-અધિષ્ઠાન છે એ આ સૂત્ર સિદ્ધાન્તિત કરે છે.

તે પૈકી પ્રકૃતિ એ સૌનું આયતન=આધાર થઈ શકતી નથી. કેમકે ક્યને અંતે “આત્મ” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આત્મ શબ્દ તનવાચી છે, અને આત્માના જ્ઞાન માટે અહીં શ્રુતિ સાગ્રહ નિર્દેશ કરે . જડનું જ્ઞાન અમૃતનો સેતુ નહીં થાય ! એ પ્રકૃતિ પરમાત્માની આત્મીયા લે હોય પણ આત્મસ્વરૂપા નથી ! આથી મુખ્યાર્થનો સંભવ હોય ત્યાં મુખ્ય અર્થનું કલ્પન ન્યાય્ય નથી. ઉપરાંત અહીં જે આયતન સૂચિત છે સૌનું આયતન-અધિષ્ઠાન છે. પ્રકૃતિ કાર્ય જગતનું આયતન હોવા છતાં તેનું આયતન ન થઈ શકે. કેમકે સૌમાં તેા ચેતન જીવાત્માનો પણ ભાવેશ થાય ! અને ચેતન જીવનું જડ પ્રકૃતિ કદી આયતન ન થઈ શકે ! તે આથી આયતન તરીકે પ્રકૃતિનો દાવો અહીં લૂલો છે.

તે જ પ્રમાણે જીવાત્મા પણ આયતન-જે ભતનું આયતન અહીં દ્રિષ્ટ છે તે ભતનું આયતન-હોઈ શકતું નથી. અહીં જે આયતન છે તે પ્રજ્ઞા-સોમ્ય ભાવને ઉદ્દેશીને નથી. પણ આધાર-આધેયભાવને ઉદ્દેશીને . કેમકે મૂળમાં “ઓતં” એ શબ્દનો પ્રયોગ છે. જીવાત્મા સૌનું અધિષ્ઠાન થઈ શકે એમ નથી એ સ્પષ્ટ છે. પરમાત્મા સિવાયનું બધુંય પરતંત્ર છે. તે આથી સિવાય કે એક પરમાત્મા, કોઈ આયતન સંભવી ન શકે. ખીજા તિઓ સ્પષ્ટપણે પરમાત્માને જ છુ-ભૂ આદિ સમસ્ત જગતનાં આયતન તરીકે વર્ણવે છે:-દા. ત. દાધાર પૃથિવીં ઘામુતેમાં-તે પૃથ્વીને અને આ ભે ધારે છે. (ક્રમ ૮-૭-૩-૧) ચેન યૌઃ ઉપ્મા પૃથિવી ચ દદા ચેન સ્વઃ સ્તમ્મિતં ચેન નાકઃ (ક્રમ ૮-૭-૩-૫) સ્કમ્મો દાધાર ઘાવા પૃથિવી ઉમે દમે, સ્કમ્મો દાધારાન્તરિક્ષમ્ । સ્કમ્મો દાધાર પ્રદિશઃ પદ્ધર્ચોઃ સ્કમ્મઃ હર્દં વિશ્વ મુષનં આવિવેશ (અર્થવં ૩૦-૪-૭-૩૫) સન્મૂલાઃ સોમ્ય ! દમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ-જેના વડે ઉગ્ર ઘૌ અને ૬૯ પૃથ્વી, દેવ લોક અને સ્વર્ગલોક સ્તંભિત થયાં છે-આધારવાળાં થયાં છે (ક્રમ ૮-૭-૩-૫) તે રિચર તત્ત્વે-પરમાત્માએ આ ઘૌ અને પૃથ્વી બન્નેને આધાર દીધા છે. આ વિશાળ અંતરિક્ષને છ વિશાળ દિશાઓને

ધારણ કર્યાં છે. આ સમસ્ત ભુવનમાં તે પ્રવેશ્યો છે. (અર્થર્થ ૦ ૩૦-૪-૭-૩૫) સત્ત્વપી મૂળવાળી છે આ બધીય પ્રજાઓ સત્ત્વપી, આયતનવાળી અને સત્ત્વપી પ્રતિષ્ઠાવાળી છે. (છાં ૦ ૬-૮-૪) જેમ આ શ્રુતિઓમાં તેમ અહીં પણ પરમાત્મા જ આધાર=આયતન તરીકે લેવાવો જોઈએ. કેમકે સૌના અર્થ સામાન્ય છે. ઉપરાંત એ શ્રુતિમાં ઓમિત્યેવં ધ્યાયર્થ આત્માને સ્વસ્તિ ચઃ પારાય તમસઃ પરસ્તાત્ “ઓમ” એ રીતે આત્માનું ધ્યાન ધરે. તમસને પેલે પાર જનારા તમારું કડ્યાણુ હો. (મું ૦ ૨-૨-૬) અહીં આત્માનું ઝં એ નામે ધ્યાન વિહિત કર્યું છે. “ઓમ” એ પરમાત્માનું નામ છે, જીવનું નથી! આથી અહીં જીવાત્મા આયતન તરીકે હોઈ શકે નહીં!

ઉપરાંત આગળ દલીલ કરી કે “અમૃતસ્ય યઃ સેતુઃ” અમૃત સ્વયં અમૃતનો સેતુ કેવી રીતે થાય?—આ દલીલનું પણ સમાધાન આપી શકાય એમ છે. અહીં લોકમાં જેવો સેતુ-લાકડાં કે લોખંડનો જેવો સેતુ હોય તેવો સેતુ છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી! સેતુના જેવો-જાણે સેતુ એવો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે. સેતુ જેમ પ્રાપક છે તેમ પરમાત્મા-મોક્ષ-અમૃતત્વનો પ્રાપક છે એ અહીં અર્થ છે. આથી સેતુ શબ્દ યોગ્ય છે.

વળી સેતુ શબ્દ વિષ્ણુ વચ્ચેના ધાતુ ઉપરથી નીપજે છે. આથી તેનો અર્થ બન્ધક-વિધારક-વ્યવસ્થાપક એવો થાય છે. અને પરમાત્મા એ અર્થમાં સેતુ છે. સમસ્ત જગતની તમામ મર્યાદાઓ અને વ્યવસ્થાઓનો એ જાળવનારો છે. પરમાત્માનું મર્યાદાપાલકપણું ન હોય તો આજ પહેલાનું વિશ્વ ક્યારનુંય ખતમ થઈ ગયું હોત! શ્રુતિઓ આ સમગ્રીય અર્થની ચોતક છે. યઃ સેતુઃ ર્જાનાનાં અક્ષરં બ્રહ્મયત્પરમ્ । અમયં તિતીર્પતાં પારં નાચિકેતં શકેમહિ ॥ (કઠ ૦ ૩-૨) અથ ય આત્મા સ સેતુઃ વિષ્ટૃતિઃ યવાં લોકાનામસમ્પ્રદાય । નૈત સેતુમહોરાત્રે ન જરા ન મૃત્યુઃ ન શોકો ન સુકૃતં ન દુષ્કૃતમ્ ॥ ૧ ॥ સર્વે પાપ્મનઃ અતઃ નિવર્તન્તે, અપહત પાપ્મા હિ યઃ બ્રહ્મલોકઃ (છાં ૦ ૮-૪-૧-૨) ય સર્વેશ્વરઃ યઃ મૃતાધિપતિઃ યઃ મૃતપાલઃ યઃ સેતુઃ વિધરણઃ યવાં લોકાનાં અસંમવાય । જે નાચિકેત અગ્નિ દ્વારા યજન કરનારાઓ માટે અને પાર તરી જવાને ઈચ્છતાઓને માટે અભયપ્રદ સેતુરૂપ છે તે અક્ષર પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જાણવાને શક્તિમાન થઈએ. (કઠ ૦ ૩-૨) હવે જે આ આત્મા છે તે સેતુ છે, વિધારક કારણ છે—આ લોકોનો શંભુમેળો ન થઈ જાય તે માટે. આ સેતુને ઓળંગીને સતદિવસ, જરા, મૃત્યુ, શોક કે પુણ્ય કે પાપ જઈ શકતાં નથી. અહીંથી બધાં પાપો પાછાં ફરે છે. કેમકે આ બ્રહ્મલોક

મરેલાં પાપવાળો છે. (છાંં ૮-૪-૧-૨) એ સર્વેશ્વર છે. એ ભૂતોનો અધિપતિ છે. એ સેતુ છે. એ વિધર્તા છે-આ લોકોનો શંભુમેળો થઈ જતાં અટકાવનારો. (વૃં ૪-૪-૨૨) ઉપરાંત આ પ્રકરણ છે પરમાત્માનું અને આથી અકસ્માત એમાં પ્રકૃતિ કે જીવાત્માનો પ્રવેશ ઉચિત નથી. આથી અહીં દુર્લભાયતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે-પ્રકૃતિ કે જીવાત્મા નથી એ નક્કી જ છે. ॥ ૧ ॥

ઉપરાંત ઉપલી વાતનો જ સાધક એવો ખીજો હેતુ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

મુક્તોપસૃપ્યવ્યદેશાત્ ચ ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મ શબ્દ, પ્રકરણરચાત અહીં જાણવો ઉપરાંત દુર્લભાયતન-એટલો શબ્દ અનુવર્તિત જાણવો. સૂત્રમાં “ચકાર” પૂર્વના રિપયને જ સિદ્ધ કરતો આ ખીજો હેતુ દે છે એ ખતાવે છે. મુક્તોપસૃપ્યવ્યદેશાત્=અભિદર્શનને પામી ચક્રો અને આથી જ ચરમદેહી જીવનમુક્ત મહાપુરુષો=એવા મુક્તાત્માઓ માટે પરમાત્મા ઉપસૃપ્ય છે એટલે કે તેઓ તેને પહેલે છે. એવા મુક્ત પુરુષો માટે ઉપસૃપ્ય તરીકે પરમાત્માનો વ્યવદેશ નિર્દેશ કરેલો હોઈને પણ પરમાત્મા જ દુર્લભાયતન છે એ નક્કી થાય છે. ॥ ૨ ॥

યત્સ્મિન્ ઘૌઃ પૃથિવીચાન્તરિક્ષમ્ ઓતં મનઃ સહપ્રાણૈશ્વસર્વમ્-
જેમાં ઘૌ અને પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ અને પ્રાણો સહિત સમસ્ત મન ઓતપ્રોત છે. (મું ૨-૨-૫) આ શ્રુતિની ચર્ચાનું આ પ્રકરણ છે. એમાં ઘૌઃ મૂઃ વગેરેનું આયતન=આધાર=અધિષ્ઠાન વગેરે કોણ છે એનો નિર્ણય કરવાનો છે. આમ આ પ્રકારે પ્રકરણ શરૂ કરી શ્રુતિ કહે છે:-
મિચતે હૃદયમ્નિયઃ છિચન્તે સર્વસંશયાઃ । ક્ષીપન્તે ચાસ્ય કર્માણિ
તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે-તે પરાવરનાં દર્શન થતાં આની હૃદયઅંધિ હેદાય છે,
મર્વ સંશયો હેદાય છે, અને કર્મો ક્ષીણ થાય છે. (મું ૨-૨-૮) આ મંત્રમાં પરમાત્માના વેદનનું ક્ષણ ખતાવે છે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું ક્ષણ છે મુમુક્ષુ અર્થે યેનું છેદન તથા
સંચિતાદિબંધે તે પરમાત્માના
વેદનનો પ્રકાર

નિષ્કલમ્ । તત્ શુભં જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ તદ્ યદ્ માત્રમવિદો વિદુઃ-એ પરમ હિરણ્યમય હૃદયદોશમાં જે વિરજ અને નિષ્કલ બ્રહ્મ છે તે શુભ છે-જ્યોતિઓની જ્યોતિ છે-તે તે છે જેને આત્માના જાણકારો જાણે છે. (મું ૨-૨-૯) અને આમ સાક્ષાત્કારનો માર્ગ વટાવ્યા બાદ મુક્ત પુરુષો સંસારમાંથી છૂટી તે

પરમાત્મામાં જ સરકે છે-ઉપસર્પણ કરે છે એવો નિર્દેશ કરે છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે:-યદા પદ્યઃ પદ્યતે ક્ષત્રમચર્જ કર્નારં દશં પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિહ્વનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥ ૭ ॥ યથા નયઃ સ્વન્દમાનાઃ સમુદ્રે અસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્વાય । તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદ્વિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્-ત્યારે જોવા જેવો જીવાત્મા મોનેરી વર્ણવાળા, કર્તા, ઈશ્વર-પુરુષ-વેદ્યોનિ-પ્રહ્મને જીવે છે ત્યારે તેવો વિદ્વાન પાપપુણ્યને ખંજેરી નાંખી નિરંજન થઈ, તેની માથે પરમ મમતાને પામે છે (૭) જેમ અરપતી નદીઓ નામરૂપ તથા મનુષ્યમાં વિદ્વાપન પામે છે તેમ પ્રહ્મના વિદ્વાન નામરૂપમાંથી છૂટયો હોઈને પરથી પણ પર એવા દિવ્ય પુરુષને-પરમાત્માને પામે છે. (મું ૩-૨-૭-૮) અર્હા પરાત્ પરં પુરુષં ઉપૈતિ-એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આથી એ પરમપુરુષ જ દુસ્વાચતન છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. જીવ કે પ્રધાન મુક્તો માટે ઉપગમ્ય નથી. જો હોય તો તો આ શાસ્ત્રને કશે જ અર્થ નથી. પ્રકૃતિ અને જીવભાવના અત્યાચારમાંથી છૂટવાને તો આ યત્ન છે. ઉપરાંત પણ અનંક શ્રુતિ પરમાત્મા જ ઉપસર્પણને યોગ્ય છે, એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. દા. તા. સ પર્યગાત્ (યજુ ૪૦-૮) યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેઽસ્ય હૃદિસ્થિતાઃ । અથ મર્ત્યોઽમૃતો મવતિ અપ્ર વ્રહ્મ સમશ્નુતે । (કઠ ૬-૨૪) તદક્ષરં વેદ્યતે ઘસ્તુ સોમ્ય ! સ સર્વજ્ઞઃ સર્વં વ્રહ્મ આવિવેશ (મ્ ૫-૧૧) સ વા एवઃ મહાન્ અજઃ આત્મા-અજરઃ અમરઃ અમૃતઃ અભયઃ વ્રહ્મ અભયઃ વૈ વ્રહ્મ અભયં વૈ વ્રહ્મ મવતિ ય एवं વેદ-તે તેની કને ચોમેસ્થી ગયો (યજુ ૪૦-૮) ત્યારે આનાં મમસ્ત કામે કે જે એના હૃદયમાં હોય છે તે તદ્દન છૂટી જાય છે ત્યારે જીવ અમૃત થાય છે. અર્હા પ્રહ્મને ઠીક ઠીક અનુભવે છે. (કઠ ૬-૧૪) હે સોમ્ય ! તે અક્ષરને જે કોઈ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થઈ સર્વરૂપને પામે છે. (મ્ ૪-૧૧) નિશ્ચય તે મહાન અજ આત્મા-અજર-અમૃત-અભય-પ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. અભય છે નિશ્ચય પ્રહ્મ. જે આમ જાણે છે તે અભય પ્રહ્મ થાય છે. (મ્ ૪-૪-૨૫)

ઉપરાંત મનુસ્મૃતિ કહે છે:-સર્વેષાં અપિ ચૈતેષાં આત્મજ્ઞાનં પરં સ્મૃતમ્ । તદ્દૃષ્ટ્યં સર્વવિદ્યાનાં પ્રાપ્તે હ્યમૃતં તતઃ-આ બધામાં પણ આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. તે મમસ્ત વિદ્યાઓમાં અગ્રેસર છે. કેમકે તેના વડે અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે. (મનુ ૧૨-૨૫) ઉપરાંત-एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम्-આમ જે સૌ ભૂતોમાં આત્મા વડે આત્માને જીવે છે-તેઓની સમતા પામી પરમપદ સ્વરૂપ પ્રહ્મને પામે છે. (મનુ ૧૨-૧૨૫)

ઉપરાંત જેમ ચર્ચાતી શ્રુતિમાં વાચના વિભાગન-પૂર્વક પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે તેવો જ બીજી શ્રુતિમાં પણ ઉપદેશ છે. શ્રુતિ કહે છે -તમેજ ધીરો વિજ્ઞાય-પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ । નાનુધ્યાયાદ્ વહન્ શબ્દાન્ ઘાતો વિગ્લાપન હિ તત્ (ચૂં ૪-૪-૨૧) ત્યાં જેમ બ્રહ્મોપદેશ છે તેો અર્થની સમાનતાને લઈને અહીં પણ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો જ નિર્દેશ છે એમ બાણપુ' રહ્યું. માટે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર જ દુષ્વાયતન છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

આમ સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરી હવે પૂર્વપક્ષનું નિરત્ન કરતાં કહે છે.-

નાનુમાનમતચ્છદ્વાત્ ॥ ૩ ॥

દુષ્વાયતન એટલો શબ્દ આગળા મૂલમાંથી ખેંચી લેવો. આનુમાન=અનુમાન એટલે સ્મૃતિ=તેનાથી સમજાય એવું તે અનુમાન એટલે કે શ્રુતિએ જેનું સામાન્યતઃ પ્રતિપાદન કર્યું છે પણ સ્મૃતિએ જેનું વિશેષ પ્રતિપાદન કર્યું છે એનું-અર્થાત્ અનુમાન એટલે પ્રકૃતિ-પ્રધાન-એ પ્રધાન ન=દુષ્વાયતન હોઈ શકતું નથી કેમ ? તેો અતચ્છદ્વાત્ તે પ્રકૃતિના પ્રતિપાદક શબ્દનો અહીં અભાવ છે તેથી ॥ ૩ ॥

“તમેવૈક જાનથ આત્માર્ન” આ વાક્યમાં જેમ પરમાત્માનો પ્રતિપાદક આત્મ શબ્દ છે તેવો એ વાક્યમાં પ્રધાન કે પ્રકૃતિનો પ્રતિપાદક કોઈ શબ્દ જોવામાં આવતો નથી ! ઉપરાંત શ્રુતિ ય. સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ (મું ૧-૧-૯) માં પણ આત્મવાચક શબ્દ કહે છે. આથી પ્રધાન દુષ્વાયતન ન હોઈ શકે. ॥ ૩ ॥

આ જ ન્યાયનો અતિદેશ કરતાં કહે છે.-

પ્રાણમૃત્ત્વ ॥ ૪ ॥

“દુષ્વાયતન ન અતચ્છદ્વાત્” આ ત્રણ પક્ષ અર્થસંહિત અનુવર્તન કરી લેવું. ચ=અને પ્રાણમૃત્ત્વ=જેમ અતચ્છદ્વાત્ની કારણે પ્રધાન તેમજ જીવાત્મા પણ દુષ્વાયતન નથી ॥ ૪ ॥

આત્મા શબ્દ જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્નેનો વાચક થઈ શકે છે. છતાં અહીં એ શબ્દ જીવાત્માનો અર્થ દર્શાવે છે એમ નથી, કેમકે આ શ્રુતિમાં “સર્વજ્ઞતા” વગેરે વિશેષણોનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. અને જીવાત્મા સર્વજ્ઞ કે સર્વશક્તિ નથી એ તો સિદ્ધ જ છે ! પરમાત્માના જ એ ધર્મો છે. શ્રુતિઓ કહે છે -યો વિશ્વાઽમિવિપશ્યતિ મુવરાસ ય

પદ્યતિ (ઋં ૩-૪-૧૦-૧) યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ (મું ૧-૧-૧) एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः (માં ૬) स विश्वकृद् विश्वविद् (એં ૬-૧૫) જે સમસ્ત બુધનોને સર્વથા જુવે છે (ઋં ૩-૪-૧૦-૬) જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ છે-જે તપ જ્ઞાનમય છે (માં ૬) આ છે સર્વેશ્વર-આ છે સર્વજ્ઞ (માં ૬) તે વિશ્વકર્તા-વિશ્વવેત્તા છે. (એં ૬-૧૫) આથી તે પરમાત્મા જ દુષ્વાચાયતન છે, પ્રાણુસ્વામી જીવાત્મા નહીં. ॥ ૪ ॥

અહીં એક શંકા ઉપજે છે. મુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા પણ સર્વજ્ઞ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે:-તદક્ષરં વેદ્યતં યસ્તુ સોમ્ય સ સર્વજ્ઞઃ સર્વમેવાવિવેશ અને જે તે અક્ષરને હે સોમ્ય! જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થયેલ પુરુષ ણધામાં જ પૂર્ણ પ્રવેશે છે. (પ્રં ૪-૧૧) ઉપરાંત શ્રુતિ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે-“સત્ત્વપુરુષાન્યતાત્યાતિમાત્રસ્ય સર્વજ્ઞત્વં સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વંચ- (યોં ૬૦-૩-૪૧) આ દૃષ્ટિએ શ્રુતિનાં સર્વજ્ઞ વગેરે વિશેષણો જીવાત્મા માટે પણ યોગ્ય થઈ શકે! આ શંકાનું નિરસન કરતાં કહે છે.

મેદવ્યપદેશાત્ ॥ ૫ ॥

દુષ્વાચાયતન ન પ્રાગજ્ઞાત્=આ પણ શબ્દોનું અનુવર્તન કર્યું. મેદવ્યપદેશાત્=દુષ્વાચનથી વિત્ત તરીકે નિર્દેશ કરેલો હોવાથી જીવાત્મા દુષ્વાચતન થઈ શકતો નથી ॥૫॥

મુક્તાવસ્થામાં જીવ સર્વજ્ઞ થાય એ સ્વીકાર્ય, પણ તેથી તે દુષ્વાચતન થઈ શકતો નથી. દુ બૂ વગેરેના આચતનથી તેનો કંઈક ભિન્નપણું ભેદે નિર્દેશ અહીં કરવામાં આવ્યો છે. અહીં તમે વૈકં જાનથ આત્માનં એવો ઉલ્લેખ છે. તે પૈકી જે દુષ્વાચતન છે તેનો “આત્મ” શબ્દે નિર્દેશ છે. અને તે જ્ઞેય તરીકે અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે, અને તેના જ્ઞાતા તરીકે જીવાત્માનો જ નિર્દેશ છે. જો જ્ઞેય તે જ જ્ઞાતા હોત તો આ ભેદભાવ-જ્ઞેયજ્ઞાતાભાવે નિર્દેશ ન હોત! પણ છે. આથી જે જ્ઞાતા છે તે જ્ઞેય નથી, જે જ્ઞેય છે તે જ્ઞાતા નથી. આમ પ્રાણુસ્વામી જીવ અહીં દુષ્વાચતન લઈ શકાય એમ નથી. ॥૫॥

ઉપરાંત પ્રાણુભૂત એ દુષ્વાચતન નહીં થઈ શકે તેમાં વધારાનો હેતુ આપનાં કહે છે:-

પ્રકરણાત્ ॥ ૬ ॥

“દુષ્વાચનન ન પ્રાગમન્” આટલા શબ્દોનું અનુવર્તન કરી લેવું. પ્રકરણાત્=પ્રકરણવશાત્ દુષ્વાચતન જીવાત્મા ન હોઈ શકે.

અહીં જ્ઞાતવ્ય તરીકે પ્રકરણ છે પરમાત્માનું. કસ્મિન્ તુ મગવઃ
 વિદ્વાતે સર્વમિદં વિદ્વાતં મવતિ-હે લગવત્ ! કેને જાણવાથી “આ” બધું
 જાણાય છે? (મું ૧-૧-૩) આવો છે અહીં પ્રશ્ન અહીં એકના વિજ્ઞાને
 સૌના વિજ્ઞાનને લગતી પ્રતિજ્ઞા છે પરમાત્માના વિજ્ઞાને સૌનું વિજ્ઞાન તો
 સભવે ! પણ જીવાત્માને જાણી લેવાથી દુષ્કાચિત્ત સૌનું વિજ્ઞાન થતું નથી
 પરમાત્મા સૌનો આધાર હોઈ તેના વિજ્ઞાને સર્વવિજ્ઞાન શક્ય ! આથી
 પ્રકરણવગાત્ જ અહીં અર્થ લેવો ઘટે. અને પ્રકરણ છે પરમાત્માનું, માટે
 પ્રાણભૂત-જીવાત્મા, દુષ્કાચિત્ત હોઈ ન શકે. ॥ ૬ ॥

આ ઠેકાણે એક શદ્ધ થાય આ પ્રકરણ પરમાત્માનું છે એમ કહેવું
 પણ ચોચ નથી કેમકે બીજી એક શ્રુતિમા જીવાત્માના વિજ્ઞાને સૌનું
 વિજ્ઞાન થાય છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આત્મન્નિ ચ્ચલુ’ અરે દષ્ટે શ્રુતે મતે
 વિદ્વાતે દ્વદ સર્વે વિદ્વાતં-સાચે તે આત્માનું દર્શન-શ્રવણ-મનન-વિજ્ઞાન
 યત્તા આ બધું વિજ્ઞાત થાય છે (વૃં ૪-૫-૬) આ શ્રુતિ આત્મજ્ઞાને-
 જીવાત્મજ્ઞાને સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કહે છે આથી આ પ્રકરણ જ સશયસ્ત
 છે અને તેથી અહીં જીવાત્માનો દુષ્કાચિત્ત તરીકે પ્રતિબદ્ધ છે એમ
 કેમ મનાય ? જવાબ દેતા કહે છે -

નિઃ, કૌતુહલિ ક્ષેત્રે

સ્થિત્યદનામ્યાં ચ ॥ ૭ ॥

“સુખાચાયતન ન પ્રાણભૂત” આ શબ્દયુગ્મનું અહીં અનુવર્તન સમજી લેવું
 બેદાદિવ્યપદેશ વગેરે ત્રણ હેતુઓના સમુચ્ચય માટે “ચ” કારનો સૂત્રમાં પ્રયોગ છે
 સ્થિત્યદનામ્યામ્=સાક્ષીરૂપે રહેવું એટલે સ્થિતિ, અદન એટલે ભોજન-જમણ-કર્મક્રમને
 ભોગ. તે પૈકી પહેલો પરમેશ્વરનો વર્મ છે. બીજો જીવધર્મ છે આ સ્થિતિ અને અસન
 દ્વારા જીવ પરમાત્માનો બેદ બતાવી, જ્ઞાતા અને જેય ભાવે અહીં કથન હોઈને, જીવાત્મા
 દુષ્કાચિત્ત નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે

દુષ્કાચિત્તનના પ્રકરણમા દ્વા સુવર્ણા સયુજા સલાયા સમાને વૃક્ષ
 પરિપસ્થજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ ઋત્તિ ઋનશનન્ મન્યોઽમિચાક-
 નીતિ-મદા માથે મળાભાવે ગ્રહેતાં બે સુદર પાળવાળા પખીઓ એક જ
 વૃક્ષને લેટીને ઊભાં છે તેમાંનું બીજું નાનું પખી સ્વાદિષ્ટ પીપગફળને
 ખાય છે. બીજું ન ખાતું હોઈને તેને-ફળને પ્રકાશિત કરે છે (મું
 ૩-૧-૧) આ મત્ર છે એમા તયો. મન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ ઋત્તિ-આ
 મત્રાશય કૃત્વલોકતા તરીકે જીવાત્માનો, અને “ઋનશનન્ મન્યઃ
 ઝમિચાકનીતિ” એ મત્રાશય સાક્ષીભાવે રહીને ખવગવતા પરમાત્માનો

ભેદે ઉદ્દેષ્ય ડ્યો છે અને ત્યાગ્યા તેમનો જાતૃત્વેય ભાવ કહ્યો છે શ્રુતિ
 હો છે -મમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽન્તીકયા જ્ઞાચતિ મુહ્યમાન' । જુષ્ટ
 ષદા પદ્યતિ અન્યમીશ અસ્ય મહિમાન' इति वीतशोकः-એડ જ વૃક્ષમા
 ડમી ગએવો પુરુષ અનીશ્વર હોઈને મોડ પામતા શોડ કરે છે જ્યારે
 તે પોતાનાથી ખીન્ત પ્રમદ પરમેશને જુવે છે ત્યારે આ બધો તેનો મહિમા છે
 એમ સમજી વીતશોક થાય છે (મુ ૩ ૧-૨) અહીં 'પદ્યતિ' ક્રિયાના વિષય
 તરીકે પરમાત્માનો નિર્દેશ છે આ શ્રુતિ અને દુષ્વાધાયતનને લગતી શ્રુતિમા
 જ્ઞાતાના અશ પર વે કોઈ વિરોધ નથી આવી જો જ્ઞાતાનો એકભાવ છે
 તો પત્રી જ્ઞેયનો પણ એક ભાવ જ હોઈ શકે । અને આથી જેમ જ્ઞાતા
 તેમ જ્ઞેય પણ એક જ હોઈને દુષ્વાધાયતન તરીકે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનુ જ
 અડળ ન્યાય છે જ્ઞાતમાતા જ્ઞાને મર્વનુ વિજ્ઞાન થાય છે એવો જે શ્રુતિબોધ
 છે તેનો અર્થ એ છે કે આત્મજ્ઞાન પછી પરમાત્મજ્ઞાન થાય છે જ જ્ઞાતમાતા
 જ્ઞાન થયા પછી જ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આથી છેવટે
 તો પરમાત્માના વિજ્ઞાને જ મર્વવિજ્ઞાન છે કેવળ જ્ઞાતમાતા જ્ઞાને
 મર્વવિજ્ઞાન મલનતુ નથી

ઉપરાંત અહીં કોઈ એમ ન સમજે કે જ્ઞાતમા અને પરમાત્મા
 તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જુદા જ છે । તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો બન્ને અલિપ્ત જ છે
 પણ એક વિષયની જ્યારે વ્યગ્થાનો પ્રશ્ન ટોચ કે પ્રકરણ હોય ત્યારે
 તેટલા પૂરતો જીવ-શિવભેદ સ્વીકારવામા આવે છે

આમ આ માત સૂત્રો દ્વારા પરમાત્મા પરબ્રહ્મ મ્યાવર જગમ સમન્ત
 જગતનુ આયતન છે-મૌ પરમાત્મામા જ રહ્યા છે-મૌનુ તે જ એકમાત્ર
 આયતન-અધિષ્ઠાન છે-મૌનો તે જ આધાર છે એમ મિદ્ધ કર્યુ સ્વય
 નિરાધાર છતા સૌનો સૌ રીતે આધાર હોવુ એ પરમાત્મ તત્ત્વની શોધા જ
 છે ને ? મૌ એને પોતાના આધાર તરીકે બહુ તો ? જીવનમાથી લાચારી
 માત્રની બાદબાકી થાય ! મગારોગ માત્રની બાદબાકી થાય ! અસ્તુ આ
 કેકાણે દુષ્વાધાયતન અધિષ્ઠણ પુરૂ થાય છે ॥ ૭ ॥

આગલા પ્રકરણમા પરમાત્મા દુ-પૃથિવી વગેરેનુ આયતન છે એ
 મિદ્ધ કર્યુ જે જેનુ આયતન તે તેના જગતા વિશાળ હોવુ જ ઘટે
 આકાશાદિ મમસ્ત સ્થવા જગમ-જગત-કસ્તા, તેના આયતનરૂપ પરમાત્મા
 ગુણ કર્મ સ્વભાવાદિથી વિશાળ=મોટા હોવા જ જોએ અર્થાત્ પરબ્રહ્મ
 પરમાત્મારૂપી તત્ત્વ મર્વથા અનન્ત જ હોવુ ઘટે એ મિદ્ધ કરતા, "ભૂમા"
 અધિષ્ઠણનો અવતાર કસ્તા, લગવન સૂત્રકાર કહે છે -

૭૫.૧૧.

૬૩. ભૂમા સમ્પ્રસાદાદ્ અધ્યુપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

“વચ” શબ્દ અધિકાર પ્રાપ્ત છે. ભૂમા=છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવતો “ભૂમા” શબ્દ, પુરુષના પરમાત્માનો જ વાચક છે એમ જાણવું કેમકે સમ્પ્રસાદાદ્+અધિ+ઉપદેશાત્=સમ્પ્રસાદ એટલે જ્ઞાત્રામા કરતાં અધિક તરીકે તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૮ ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદનાં ભૂમા પ્રકરણમાં સનત્કુમારજી કહે છે:-યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ, ભૂમૈવ સુખમ્ । ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ । इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥ જે નિશ્ચય ભૂમા-અનલ્પ છે તે જ સુખ છે. અલ્પમાં સુખ નથી, ભૂમા જ સુખ છે, ભૂમા જ જાણવા યોગ્ય છે. આથી હે ભગવન! હું ભૂમાને જાણવા ઇચ્છું છું. ઉપરાંત યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ નાન્યત્ શૃણોતિ નાન્યદ્ વિજાનાતિ સ ભૂમા । અથ યત્ર અન્યત્ પદ્યતિ, અન્યત્ શૃણોતિ અન્યદ્ વિજાનાતિ તદલ્પમ્ । યો વૈ ભૂમા તદમૃતમ્ અથ યદલ્પં તન્મર્ત્યમ્-ન્યાં ખીજું જોતો નથી, ખીજું સુણુંતો નથી, ખીજું જાણુંતો નથી, તે ભૂમા છે. અને ન્યાં ખીજું જુવે છે, ખીજું સુણે છે, ખીજું જાણે છે તે અલ્પ છે. જે નિશ્ચય ભૂમા છે તે અમૃત છે. અને જે અલ્પ છે તે મૃત્યુધર્મા છે. (છાં ૭-૨૩-૨૪-૧૧)

આ અંગે અહીં સંશય થાય છે. શો? અહીં “ભૂમા” શબ્દનો શો અર્થ લેવો? જીવાત્મા કે પરમાત્મા? સંનિધિ અને પ્રકરણને લઈને આ સંશય ઉપજે છે. “ભૂમા” શબ્દનો સંસ્કૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ “અધિક” એવો અર્થ થાય છે, આ અધિકતા-બૃહત્તા, વિશાળતા-મોટાઈ ગુણકર્મ સ્વભાવ વગેરે બધી દૃષ્ટિએ જાણવી રહે છે. આ અધિકતા પરમાત્મામાં જ ઘટે છે. અને તે ઉપરાંત “પ્રાણ” શબ્દ આ પ્રકરણમાં જીવાત્માનો વાચક છે. અને એ પ્રાણની સંનિધિમાં-નિકટતામાં-ભૂમાનો ઉલ્લેખ છે. આથી સંનિધિરૂપી આર્થિક પ્રમાણથી અહીં જીવ ભૂમાના અર્થ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ પ્રકરણ તો પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનું જ છે. શ્રુતિ તો કહે છે:-શ્રુતં हि एव मे भगवद्दृशेभ्यः तरति शोकमात्मविद इति, સોઝું ભગવઃ શોચામિ તં મા ભગવન્ શોકસ્ય પારં તારયતુ-આપ ભગવન્તો જેવા પાસે મેં સુણ્યું છે કે આત્માનો વેત્તા શોક તરીકે જાય છે. તે હું ભગવન! શોક કરું છું તેવા મને ભગવન્ત! શોકને પેલે પાર તારે. (છાં ૭-૧-૩) આવો ઉપક્રમ છે. અને તરમે સૃદિતકપાયાય તમસઃ પારં દર્શયતિ ભગવાન્ સનત્કુમાર:-તે નિર્ભળને ભગવાન સનત્કુમાર અધારની પેલે પાર તારે છે. (છાં ૭-૨૬-૨) આવો ઉપસંહાર છે.

એટલે પ્રકરણ તો પગપ્રહ પગમાત્માનું જ છે આમ જીવાત્મા મન્નિધિની દૃષ્ટિએ અને પરમાત્મા પ્રકરણની દૃષ્ટિએ ઉપસ્થિત થય છે, અને આથી ભૂમા ગણ્દ જીવાત્માનો કે પગમાત્માનો વાચક છે, એ મગ્યગ્રન્થ છે

તો અહીં એ કોનો વાચક હોઈ ગયો? જીવાત્માનો જ એવો પૂર્વપક્ષ છે પગપ્રહ પરમાત્માનો જ વાચક છે એવો સિદ્ધાન્ત છે

તો એ જીવાત્માનો વાચક છે એમ કેમ જાણવું? તો અતે વળી પ્રશ્ન અને તેનું પ્રતિવચન જોવામા આવતું નથી તેથી એ જીવાત્માનો જ વાચક છે એમ મમજાય છે આત્મજ્ઞાન ન હોઈને, શોકમા ખદબદતા નાગ્દજ, ગોડને પેલે પાગ જવાને માટે, અહીં મનત્કુમાગ્જનું શિષ્યભાવે શરણ લે છે મનત્કુમારના પ્રશ્ને નાગ્દજ જેટલી વિગ્નાના જાણકાર હતા તે બધીયની ગણના કરી પાતાવે છે—ત્યાં મનત્કુમારજ નારદજને એક જ શબ્દમા તેમની સમસ્ત વિગ્નાઓનો ગ્દીઓ આપે છે “નાગ્દજ! તમેજે જેટલી વિગ્નાઓ ગણાવી તે સમસ્તનો સમાવેશ “નામ” માત્રમા થઈ જાય છે” ત્યારે નારદજ કહે છે “લગવાન! નામથી અધિક—અધિક કાઈ છે ખરું?” લગવાન મનત્કુમાર કહે છે “વાણી નામથી અધિકી છે, અધિક છે” આમ વાણીથી અધિક શું એવા પ્રશ્નના જવાબમા મન વાણીથી અધિક—વધારે છે એમ કહેતા મનથી મત્પ, સકત્પથી ચિત્ત, ચિત્તથી ધ્યાન, ધ્યાનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી બ્રહ્મ, બ્રહ્મથી અન્ન, અન્નથી પાણી, પાણીથી તેજ, તેજથી વાયુ, વાયુથી આકાશ, આકાશથી સ્મર, સ્મરથી આશા અને આશાથી પણ અધિક—અધિક પ્રાણ છે એમ ઉત્તરોત્તર પ્રશ્ન પ્રતિવચન—દ્વારા જણાવે છે પ્રાણ આગળ આવીને આ પ્રશ્નોત્તરી અટકે છે પ્રાણથી કાઈ અધિક છે કે કેમ એ અંગે નથી તો પ્રશ્ન, નથી તો ઉત્તર અને પ્રાણના જાણકાર માટે પ્રાણો હિં પચ પ્તાનિ સર્વાણિ ભવન્તિ, સ વા પચ પચ પચન્ પચ મન્વાન પચ વિજ્ઞાનન્ અતિવાદી ભવતિ ત ચેદ્ દ્રૂયુ અતિવાદી અસિ અતિવાદી અસ્મિત્તિ દ્રૂવાત્ ન અપદ્વિત-પ્રાણ જ આ સમસ્ત રૂપે પ્રકટે છે નિશ્ચય તે આ આવું જોનાર, આવું માનનાર, આવું જાણનાર અતિવાદી થાય છે તેને જો કહેવામા આવે કે “તું અતિવાદી છે” તો હું અતિવાદી છું એમ નિરાતે કહે એને સતાડે નહીં આવું ક્રૂણ ભાષી—એટલે કે તેના—પ્રાણવિજ્ઞાતાના અતિવાદને અનુસાર આપી, પણ તું વા અતિવદતિ ચ સત્યેન અતિવદતિ—આ તો નિશ્ચય અતિવાદ કરી શકે જે મત્ય દ્વારા અતિવદન કરે છે આમ સત્યવદન દ્વારા તત્ત્વનો ઉપદેશ કરતા પરપરાએ ભૂમાનો નિર્દેશ કરે છે અને આથી પ્રાણ=જીવાત્મા જ અહીં ભૂમા તરીકે ઉદ્દિષ્ટ છે, એમ નિસદેહ મિદ્ધ થાય છે મત્ય એલે

ત્રિકાલાબાધિત. જેમ પરમાત્મા તેમ જીવાત્મા પણ એ દૃષ્ટિએ સત્ય જ છે. શ્રુતિમાં તેા તુ શબ્દ, પ્રાણથી સત્યનો નહીં, પણ નામ વગેરેનો વ્યવર છેદ કરે છે. પ્રાણ સત્ય છે એવો અતિવાદ કરનાર વસ્તુતઃ અતિવાદી છે—નામથી માંડીને તે આશા સુધીનાં સત્ય છે એવો અતિવાદી—અતિવાદ નથી આવેા આ વાક્યનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે.

ઉપરાંત યથા વા અરા રથનામૌ સમર્પિતા एवं અસ્મિન્ પ્રાણે સર્વ સમર્પિત—જેમ આરાઓ રથની નાભિમાં સમર્પિત હોય છે એમ આ પ્રાણમાં પણ સમર્પિત છે. આ સર્વાધારપણું જીવાત્મામાં પણ સંભવે છે. જીવાત્મા લોકતા છે. અને આથી જડચેતન લોચ્યની સ્થિતિનો તે આધાર હોઈ તે સર્વાધાર સંભવી શકે છે. માટે પ્રાણ જ અહીં ભૂમા છે.

ઉપરાંત યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ નાન્યત્ શૃણોતિ નાન્યદ્ વિજાનાતિ સ મૂમા-ન્યાં ખીજું જોતો નથી, ખીજું સુણતો નથી, ખીજું જાણતો નથી તે ભૂમા છે. ભૂમાનું આ લક્ષણ પણ જીવાત્મામાં નિરાંતે ઘટાવી શકાય છે. અરે! સૂત્રકારે સ્વયં જીવાત્મા માટે અહીં સંપ્રસાદ શબ્દ વાપર્યો છે. સુષુપ્તિ અવસ્થાના સંખર્ષે જીવાત્મા સંપ્રસાદ સંજ્ઞા પામે છે. અને સુષુપ્તિમાં જાગ્યા બાદ સંખર્ષાનો વિરોધ થઈ જતો હોઈને, જીવાત્મા—પરમાત્માના પરિવંગને પામેલો હોઈને, કશું ખીજું જોતો, સાંભળતો, જાણતો હોતો નથી. શ્રુતિ સ્વયં કહે છે:—

નાયં લલ્લ અયં एवं સમ્પ્રતિ આત્માનં જાનાતિ અયમહમસ્મીતિ નો ઇષ હમાનિ મૂતાનિ—સાચે આ અત્યારે આમ આ આત્માને જાણતો નથી કે “આ રહ્યો હું આ છું”—તેજ પ્રમાણે ભૂતોને (છાં૦ ૮-૧૧-૨) તદ્ વા પત્તસ્ય પતદ્ અતિચ્છન્દા અપહતપાપ્મા અમય રૂપમ્ । તદ્વયા પ્રિયયા દ્વિયા સમ્પરિપ્વકો ન વાહ્યં કિંચ્ચન વેદ નાન્તરં । તદ્વા અસ્ય પતદ્ આત્મકામં આત્મકામં અકામં રૂપં શોકાન્તરમ્ તે આ નિશ્ચય આતું છન્દથી પર પાપસ્પર્શશૂન્ય અભયરૂપ છે. તેા જેમ પ્રિયમીથી આલિંગિત પુરુષ કાંઈ બહારનું અંદરનું જાણતો નથી તેમ—કશું જાણતો નથી. તે આ નિશ્ચય તેનું આત્મકામ આત્મકામ અકામ શોકથી પર રૂપ છે. (વૃ૦ ૪-૩-૨૧) પરમાત્માના સુખે એ તે વેળા સુખી છે.

ઉપરાંત ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર પણ જીવના જ્ઞાન બાદ પ્રદાનું જ્ઞાન અવશ્યમેવ થતું હોઈને સુખેથી સંભવે છે.

આથી “ભૂમા” શબ્દે અહીં જીવાત્માનો જ નિર્દેશ છે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો નહીં એ નિદ્ધ થાય છે. આટલો છે પૂર્વપક્ષ.

હવે પૂર્વપક્ષને તોડતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભટ્ટા ! તારી આ વાત બરાબર નથી. કેમકે પ્રાણાદ્યુપદેશાત્ આ છે હેતુ. અર્થાત્ નામ વગેરેથી અધિક તરીકે જેનો ઉલ્લેખ છે તે વાણી વગેરે નામથી ભિન્ન વસ્તુ વિશે છે તેમ અહીં પ્રાણથી અધિક તરીકે ભૂમાનો ઉપદેશ જોવામાં આવતો હોઈને પ્રાણથી ભિન્ન ભૂમા નામનો પદાર્થ છે એ ઉદ્દિષ્ટ છે. અને તે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે.

ઉપરાંત બધે જ ઠેકાણે પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનની પદ્ધતિએ જ નિર્ણય દેવો જોઈએ એવો દ્રુવ નિયમ નથી. તેના વિના પણ ઘણી વખત નિર્ણય દઈ શકાય. અહીં જે પ્રાણથી અઢકાં તત્ત્વનો ઉલ્લેખ છે તે વ્યાવર્તન પદ્ધતિ દ્વારા કરેલો છે. પ્રાણનો ઉપદેશ કર્યો. ઉપરાંત પ્રાણવાદીના અતિવદનને અનુસાર પણ આપી અને આથી નારહણ ત્યાં જ મુનિ થઈ ગયા. આ જોઈને ભગવાન પરમ કરુણામય સનતકુમારે, વળત છે ને નારહણ અહીં જ અટકી પડી પરમ પુરુષાર્થથી જાણ થઈ જાય, એમ માની પ્રાણવિજ્ઞાનના અતિવાદનાં વ્યાવર્તનપૂર્વક, સત્યવાદના અતિવાદનું વિધાન કર્યું છે. મનત્રુમારણનું વચન છે કે एष तु वा अतिवदति यः सत्येन अतिवदति આ તો નિશ્ચય જે અતિ વદે છે તે સત્યને લઈને અતિ વદે છે. (છાંં ૭-૨૬-૧) અહીં સત્યવાદ એ પ્રાણવિજ્ઞાનના અંગ તરીકે ઉદ્દિષ્ટ નથી. એવું થાય તો શ્રુતિના અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે. અને શ્રુતિ તો સૌથી સમર્થ પ્રમાણ છે. આથી સન્નિદ્ધ કરતાં સાક્ષાત્ શ્રુતિવાક્ય બલવત્તર પ્રમાણ હોઈને પારમાર્થિક અતિવાદ તો “सत्येन” હોઈ શકે એમ સ્પષ્ટ કરે છે. અને તે વાત સોડહં ભગવઃ सत्येन अतिवदानि (છાંં ૭-૧૬-૧) એવી નારહણની પ્રાર્થનાના જવાબમાં सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यं એવાં વિજ્ઞાસ્ય સત્યનાં વિધાનથી પરિપુષ્ટ થાય છે. પ્રાણથી અઢકાં સત્ય નામનું તત્ત્વ ન હોત તો આ વાત બધેજેસતાં ન થાત ! અને જેમ પ્રાણ શબ્દ જીવાત્માનો વાચક છે તેમ સત્ય શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે શ્રુતિ કહે છે:-हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्-हिरण्मय पात्रेण सत्यं मुखं હિરણ્યમય પાત્રથી સત્યનું મુખમંડળ ઢંકાયેલું છે. (યજુઃ ૪૦-૧૫) सत्यं हि एव ब्रह्म । सत्यं जेभके ब्रह्म છે. (ષુઃ ૫-૪-૧)

ઉપરાંત જે સત્યનું અહીં પ્રાણથી વ્યાવર્તન કરી જ્ઞાતવ્ય તરીકે સૂચન છે તે સત્યનો આગળ ભૂમા તરીકે ઉલ્લેખ શ્રુતિ કરે છે:-यो वै भूमा तत्सुखं नात्प सुखमस्ति । જે ભૂમા તે સુખ છે. અત્પમાં સુખ નથી. (છાંં ૭-૨૩-૧)

ઉપરાંત સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિપ્રાયે જીવાત્મામાં ભૂમાનું લક્ષણ કદ છે એ માનવું પણ ખરાખર નથી. યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ વગેરે મંત્ર ભૂમા અદ્યથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપ બતાવવા માટે છે. નહીંતર-એ આમ ન હોત તે યત્ર અન્યત્ પદ્યતિ-તદલ્પમ્-એવું અદ્યનું લક્ષણ કહ્યું ન હોત. પોતે તો પોતાનાથી વ્યાવૃત્ત થાય નહીં!

વળી યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ વગેરે ભૂમા લક્ષણથી સુષુપ્તિ અવસ્થાની કલ્પનાએ અને યત્ર અન્યત્ પદ્યતિ વગેરે બદ્ધસ્થાની દૃષ્ટિએ છે એમ કહો તો તે પણ ખરાખર નથી આત્માના દર્શને શોક નિવૃત્તિ થાય. તેની અવસ્થાના જ્ઞાને નહીં. અને આથી આ આખો પ્રસંગ જ નિષ્કળ બય. સૂત્રકારે સંપ્રસાદ શબ્દ અહીં શુદ્ધ જીવાત્માને માટે વાપર્યો છે-મુખ્ય પ્રાણને માટે નહીં. ભૂમાના ઉપલક્ષણ માટે એ નથી. અને આથી આ પરબ્રહ્મનું જ અહીં લક્ષણ છે-સુષુપ્તિ અવસ્થાના જીવાત્માનું નહીં.

અને આમ કરતાં ઉપક્રમ ઉપસંહારને પણ વાંધો નહીં આવે. અહીં પારં તારયતુ થી શરૂ કરી પાર દર્શયતિ ભગવાન સનત્કુમારઃ એવો ઉપસંહાર છે. શોક કે તમસની પેલે પાર પરમાત્મા જ છે. વેદાદ્યમેતં પુરુષં મહાન્તં આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્-હું તે મહાન આદિત્યવર્ણ તમસથી પર પુરુષને બાહ્યું છું. (યજુઃ ૩૧-૧૮) આ છે વેદવચન. આથી અહીં ભૂમા પરમાત્મા જ છે, જીવાત્મા નહીં. ॥ ૮ ॥

પરમાત્મા જ ભૂમા છે એ સિદ્ધ કરતાં ખીજે હેતુ અર્થ છે કે:-

ધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૯ ॥

“તન્ન” શબ્દ અધિકારપ્રાપ્ત છે. મૂળ=શબ્દને આગળ સૂત્રમાંથી ખેંચી લેવો આગળ સિદ્ધાન્તને જ સમર્થિત કરનારો આ હેતુ છે, એમ સૂત્રમાંનો ‘ચ’ કાર બતાવે છે. ધર્મોપપત્તેઃ=સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠા વગેરે ભૂમાના ધર્મો પરમાત્મામાં જ સંભવતા દોષને અહીં ભૂમા એ પરમાત્મા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

એ ભૂમા પ્રકરણમાં શ્રુતિ કહે છે:-“સ ભગવઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ? -સ્વમહિમ્નિ” આ વાક્યમાં પોતાના જ મહિમામાં પ્રતિષ્ઠા રૂપી ધર્મનો ઉલ્લેખ છે. સૌનો આધાર હોવા છતાં પરમાત્મા સ્વયં નિરાધાર છે-આ છે એનો પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠા નામનો ધર્મ! સિવાય કે પરમાત્મા-કોઈ સ્વાધાર-સ્વમહિમપ્રતિષ્ઠિત નથી!

ઉપરાંત સ પદ્ય બદ્ધસ્તાત્ સ ઉપરિષ્ઠાત્ સ પદ્યાત્ સ પુરસ્તાત્-તે જ નીચે છે તે જ ઉપર છે; તે જ પાછળ છે તે જ આગળ છે.

(છાં ૭-૨૫-૧૧) આ વાચ્યમા ભૂમાનુ સર્વગતત્વ-સર્વવ્યાપીપણું ણતાવ્યુ છે અને પરમાત્મા જ સર્વવ્યાપી છે, અનન્ત છે તેના વિનાનાં બધાય માન્ત જ છે અને જીવાત્મા તો મૂળમા તે જ છે

ઉપગત આત્મતઃ આકાશઃ-આત્મામાથી પ્રાણુ, આત્મામાથી દિગ્માએ આત્મામાથી મગ, આત્મામાથી આકાશ, (છાં ૭-૨૬-૧) આ વાક્યોએ તેનુ જ સર્વગતત્વ-સર્વધાત્વ ણતાવ્યુ છે ! કાળ હોઈને સૌને એ ધાં છે આમ પરમાત્માના જ આ બધા ધર્મો હોઈને ભૂમા અહીં પરમાત્મા ન છે એ સિદ્ધ છે ॥ ૯ ॥

પરમાત્મા મૌથી અદ્દે છે-અનન્ત છે એ ણતાવ્યુ હવે તે અક્ષર છે એ નિદ્ધ કળા ખીજુ અધિકજી આગલે છે કે -

અક્ષરં અમ્બરાન્તઘૃતેઃ ॥ ૧૦ ॥

“મદ્ધ” પ્રકળ પ્રાપ્ત છે ગમ્બર=મૃદદારપ્યમા આસુ અમ્બરાન્ત તે પરમ પરમામા છે કેમકે અમ્બરાન્તઘૃત = અમ્બર=આકાશ=પ્રભ્નિ અર્થાત્ પ્રકૃતિ પર્યન્તન વિશ્વને ધારણ કરે છે ॥ ૧૦ ॥

બૃહદાણ્યક ઉપનિષદમા ગાર્ગી અને યાજ્ઞવલ્કયના સવાદમા વાક્ય આવે છે કે-કસ્મિન્ સુ સલુ આકાશ ધોતશ્ચ इति । स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गी । प्राहणा अभिवदन्ति-अस्मूल जनणु-अहूस्व (પૃં ૩-૮ ૬-૮) વગેરે આ વાક્યમા આકાશ એટલે પ્રકૃતિ, અને એ આકાશનો અહીં આશ્રય પૂછનામા આગ્યો છે તો આ આકાશ-પ્રકૃતિના અગેનો પ્રશ્ન છે આથી અહીં સંશય ઉદ્ભવે છે આકાશના આશ્રય તરીકે કોણ ? જીવાત્મા કે પરમાત્મા ? સંશય કઈ રીતે ઉપજે છે ? તો “અક્ષર” શબ્દનો પ્રયોગ જ સંશય ઉપજાવે છે અક્ષર શબ્દ પરમાત્મા અને જીવાત્મા ઉભયનો વ્યુત્પત્તિબળે વાચક છે ન ક્ષરતિ इति અક્ષર એવો અક્ષરનો વ્યુત્પત્તિવચ્ય અર્થ છે અને જીવાત્મા તથા પરમાત્મા બન્ને અવિનાશી છે-અક્ષર છે કદાચ કોઈને એ શંકા થાય કે જેમ જીવ અને શિવ બન્ને અવિનાશી છે તેમ પ્રકૃતિ પણ અવિનાશી છે તો અક્ષરનો અર્થ અહીં પ્રકૃતિ કેમ ન કરવો ? પણ એ અર્થ ઘટતો નથી કેમકે પ્રકૃતિનો આધાર કે આશ્રય પ્રકૃતિ જ હોય તો તો પ્રશ્ન-પ્રતિવચન નિરર્થક થાય ! તે જ મુજબ “અક્ષર” શબ્દનો “વર્ણ” એવો પણ અર્થ થાય છે અને ઈ એ “અક્ષર” સર્વસ્વરૂપ હોઈને તેનુ અહીં શબ્દ પણ ઉપસ્થિત થાય પણ અહીં એ અર્થમા પણ “અક્ષર” શબ્દ ન્યામ્ય નથી યદ્યપિ ઈંકાર એવુ દ્વ સર્વે વગેરે શ્રુતિવાક્યો. અક્ષરને બ્રહ્મનુ ગૌત્વ આપે છે પણ અહીં

તે સંભવતો નથી. ઈ વર્ણુ તો પ્રભુને પોકારવા માટે—હાજર કરવા માટે—
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે છે. આથી પ્રકૃતિ અને વર્ણુરૂપ અક્ષર અહીં
હોઈ શકતાં નથી. પરિશિષ્ટ છે જ એક જીવાત્મા, ખીજો પરમાત્મા.
આથી અક્ષર શબ્દના અર્થનિર્ણય અગે સંદેહ છે જ.

તો તે પૈકી જીવાત્મા, એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા, ઉત્તરપક્ષ છે. તો
જીવાત્મા જ અક્ષર શબ્દવાચ્ય છે, એમ કયી રીતે સમજાય? તો સ્પષ્ટ
છે એનો ઉત્તર પ્રકૃતિ જીવાત્માને અર્થે છે. જીવને ભોગ અને અપવર્ગ
આપવાના એકમાત્ર પરાર્થે પ્રકૃતિ વર્તે છે આ પ્રકૃતિ જડ હોઈને ચેતનને
અર્થે પરિણામપરપરા અનુભવે છે પરમાત્માને માટે તો પ્રકૃતિનો આ
પરિણામવિશેષ માની ન શકાય. કેમકે પરમાત્મા નિત્યતૃપ્ત હોઈને
એમને ભોગાપવર્ગની કલ્પના પણ સ્પર્શી ન શકે. ભગવતી શ્રુતિ કહે
૩-અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયમ્-રસેન તૃપ્તો ન કુતશ્ચનોઃ. કામના
રહિત, ધીર, અમૃત, સ્વયંભૂ રસે તૃપ્ત એવો તે, કોઈપણ રીતે ભન
થી અધૂરો નથી (અથર્વ ૧૦-૪-૮-૪૪) અને જીવાત્માના ભોગ અને
અપવર્ગાર્થે પ્રકૃતિ છે એ તો શાસ્ત્ર અને અનુભવ બન્નેને સમત છે. તો
જેમ ભોગ્ય અને ભોક્તા વચ્ચે યોગ્યતા લક્ષણ સંબંધ છે તેમ તે બે વચ્ચે
આશ્રયઆશ્રયિભાવ સંબંધ પણ હોઈ શકે છે, કેમકે ભોક્તા વિના ભોગ્યની
સ્થિતિ જ કલ્પવી મુશ્કેલ છે અને આથી જેના વિના જેની ગ્થિતિ અકલ્પ્ય
તે તેનો આશ્રય હોય છે આથી જીવાત્મા જ પ્રકૃતિનો આશ્રય છે. પરબ્રહ્મ
પરમાત્મા હોઈ શકે નહીં આ છે પૂર્વપક્ષની દલીલ.

તેના ઉત્તરમા સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે—અહીં અક્ષર શબ્દ જીવાત્માનો
વાચક સંભવી શકતો નથી. અમ્બરાન્તઘૃત્તેઃ એમા હેતુ છે! ત્રાયુ જીવાત્માને
માતર પ્રકૃતિની પરિણામ પરપરા છે પણ એ તો=એ ભોગ અને અપવર્ગ
તો એની પરિણામ પરપરા માટે જ જીવાત્માને આશ્રય તરીકે કલ્પે છે.
તેના=પ્રકૃતિના અવગ્ધાન તરીકે જીવાત્મા હોઈ શકતો નથી! પ્રકૃતિ
ભોગાપવર્ગનું સંપાદન કરીને નિવૃત્તિ પામે છે નિવૃત્તિ પામેવી પ્રકૃતિ
જીવમાં રહેતી નથી અને છતાં તે રહે છે તો જીવમાં જે છેવટે ન રહે
તે જીવના આશ્રયવાળી હોઈ શકે નહીં આથી પ્રકૃતિનો આશ્રય પરબ્રહ્મ
પરમાત્મા જ છે અને એ કારણે અક્ષર શબ્દ અહીં પરબ્રહ્મનો જ વાચક
જે આથી પ્રશ્ન પ્રમાણે જવાબ તપાસતા તો પ્રકૃતિનો આશ્રય પરમાત્મા જ
તે છે! આમ ઉપક્રમ, ઉપમહાર અને જીવાત્માની અપશક્તિતા બેના
બાકાશ પર્યન્તના પદાર્થોના આશ્રય તરીકે જીવાત્માને કલ્પવાની હામ પણ

ખીડી શકાય એમ નથી! આથી અક્ષર શબ્દ જેનો નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ એવો શબ્દાર્થ થઈ શકે છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ વાચક છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉપર જીવાત્મા, વિકારના અવસ્થાનમાં કારણરૂપ થાય છે, પણ પ્રકૃતિના અવસ્થાનમાં હેતુ હોઈ શકતો નથી, એ બતાવ્યું! પણ વિદ્રુતિ, પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી. સત્કાર્ય-વાદમાં પ્રકૃતિ-કારણ જ કાર્યરૂપે વર્તે છે. અને આથી વિકારના અવસ્થાન તરીકે જો જીવ હોય તો તેનો ત્રીધો અર્થ તે પ્રકૃતિના અવસ્થાનરૂપે હોય છે એ જ સિદ્ધ થાય! તો પછી સત્કાર્યવાદને જ તિલાંજલિ દેવી પડે-અને તે પણ બરાબર નથી. કેમકે અસત્કાર્યવાદ અક્ષર સમક્ષ ટકી શકતો નથી. આથી જે વિકારનો આશ્રય તે પ્રકૃતિનો પણ હોય જ અને તેમ કરતાં તો જીવાત્મા જ અક્ષર છે. આનો જવાબ દેતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

સા ચ પ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રમાનો અક્ષર આગળની વાતમાં જ આ હેતુ છે એ સૂચવનારો છે. બ્રહ્મ અધિકાર પ્રાપ્ત છે સાન્ને અંબર પર્યંતની ધૂનિ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો જ ધર્મ છે. કેવી રીતે? પ્રશાસનાત્=પ્રશાસનપૂર્વકના છે તેથી.

કેવળ અમ્બરાન્ત ધૃતિ જ અક્ષરને પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર તરીકે બહાર કરતી નથી. ઉપરની દલીલ પ્રમાણે કદાચ જીવાત્મામાં પણ આંશિક વિદ્રુતિ કદાચી શકાય-અને આથી એ હેતુ અક્ષરનું પરમેશ્વરપણું કદાચ ન સાધે. પણ એ પ્રશાસન ધૃતિપૂર્વક છે એવું ક્ષતિવચન છે. અને આથી એ પરમેશ્વરને જ અક્ષર શબ્દના વાચ્ય તરીકે સિદ્ધ કરે છે. વાક્યશેષમાં શ્રુતિ ત્યાં કહે છે:-एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विवृतः तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि । चाया पृथिव्या विवृतस्तिष्ठतः એ અક્ષરના પ્રશાસનમાં નિશ્ચય સૂર્ય અને ચંદ્ર વિધારિત થયેલા વર્તે છે, એ અક્ષરના પ્રશાસને નિશ્ચય દ્યૌ અને પૃથિવી વિધારિત થયેલાં હોઈને વર્તે છે, (વૃં ૩-૮-૯) પ્રશાસન એટલે છેવટે અપ્રતિહતતા એવો અર્થ થાય છે. આ પ્રશાસન, સર્વશક્તિ પરમાત્માનો જ ધર્મ થઈ શકે છે-અલ્પશક્તિ જીવાત્માનો નહીં. અને પરમાત્માનું સર્વશક્તિપણું અનેક ક્ષતિઓમાં જોવામાં આવે છે. સર્વસ્યેશાનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ સર્વ-મિદંપ્રશાસ્તિ યદિદં કિન્ન-સૌનો ધર્શાન, સૌનો અધિપતિ, જે આ કાંઈ છે તેનું પ્રશાસન કરે છે. (વૃં ૫-૬-૧) પ્રશાસિતારં સર્વેવાં બળીયાં સમણોરપિ । દુઃકમામં સ્વપ્નધીગમ્યં વિદ્યાત્ તં પુરુષં પરમ્-સૌનું પ્રશાસન કરનારા, અભુધી પણ અભુ, સોનેરી પ્રભાચુક્રત, નિદ્રાવસ્થા દ્વારા ગમ્ય, એવાં તે

તે સંલવતો નથી. જ વર્ણુ તો પ્રભુને પોકારવા માટે-હાજર કરવા માટે-
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે છે. આથી પ્રકૃતિ અને વર્ણુરૂપ અક્ષર અહીં
હોઈ શકતાં નથી. પરિશિષ્ટ છે જે જ. એક જીવાત્મા, ખીન્ને પરમાત્મા!
આથી અક્ષર શબ્દના અર્થનિર્ણય અંગે સંદેહ છે જ.

તો તે પૈકી જીવાત્મા, એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા, ઉત્તરપક્ષ છે. તો
જીવાત્મા જ અક્ષર શબ્દવાચ્ય છે, એમ કયી રીતે સમજાય ? તો સ્પષ્ટ
છે એનો ઉત્તર. પ્રકૃતિ જીવાત્માને અર્થે છે. જીવને ભોગ અને અપવર્ગ
આપવાના એકમાત્ર પરાર્થે પ્રકૃતિ વર્તે છે. આ પ્રકૃતિ જડ હોઈને ચેતનને
અર્થે પરિણામપરંપરા અનુભવે છે. પરમાત્માને માટે તો પ્રકૃતિનો આ
પરિણામવિશેષ માની ન શકાય ! કેમકે પરમાત્મા નિત્યતૃપ્ત હોઈને
એમને ભોગાપવર્ગની કલ્પના પણ સ્પર્શી ન શકે ! ભગવતી શ્રુતિ કહે
કે-અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયંભૂ-રસેન તૃપ્તો ન કુતશ્ચનોનઃ । કામના,
રહિત, ધીર, અમૃત, સ્વયંભૂ રસે તૃપ્ત એવો તે, કોઈપણ રીતે ભિન
નથી. અધૂરો નથી. (અથર્વં ૧૦-૪-૮-૪૪) અને જીવાત્માના ભોગ અને
અપવર્ગાર્થે પ્રકૃતિ છે એ તો શાસ્ત્ર અને અનુભવ બન્નેને સંમત છે. તો
જેમ ભોગ્ય અને ભોક્તા વચ્ચે યોગ્યતા લક્ષણ સંબંધ છે તેમ તે એ વચ્ચે
આશ્રયઆશ્રયિલાવ સંબંધ પણ હોઈ શકે છે, કેમકે ભોક્તા વિના ભોગ્યની
સ્થિતિ જ કલ્પવી મુશ્કેલ છે. અને આથી જેના વિના જેની સ્થિતિ અકલ્પ્ય
તે તેનો આશ્રય હોય છે. આથી જીવાત્મા જ પ્રકૃતિનો આશ્રય છે. પરબ્રહ્મ
પરમાત્મા હોઈ શકે નહીં. આ છે પૂર્વપક્ષની દલીલ.

તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે:-અહીં અક્ષર શબ્દ જીવાત્માનો
વાચક સંલવી શકતો નથી. અમ્યરાન્તધૃતેઃ એમાં હેતુ છે ! માયું. જીવાત્માને
માતર પ્રકૃતિની પરિણામ પરંપરા છે. પણ એ તો=એ ભોગ અને અપવર્ગ
તો એની પરિણામ પરંપરા માટે જ જીવાત્માને આશ્રય તરીકે કલ્પે છે.
તેના=પ્રકૃતિના અવસ્થાન તરીકે જીવાત્મા હોઈ શકતો નથી ! પ્રકૃતિ
ભોગાપવર્ગનું સંપાદન કરીને નિવૃત્તિ પામે છે. નિવૃત્તિ પામેલી પ્રકૃતિ
જીવમાં રહેતી નથી. અને છતાં તે રહે છે. તો જીવમાં જે છેવટે ન રહે
! જીવના આશ્રયવાળી હોઈ શકે નહીં. આથી પ્રકૃતિનો આશ્રય પરબ્રહ્મ
પરમાત્મા જ છે. અને એ કોઈ અક્ષર શબ્દ અહીં પરબ્રહ્મનો જ વાચક
જે. આથી પ્રશ્ન પ્રમાણે જવાબ તપાસતાં તો પ્રકૃતિનો આશ્રય પરમાત્મા જ
જો છે ! આમ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અને જીવાત્માની અલ્પશક્તિતા બોતાં
પ્રાકાશ પર્યન્તના પદાર્થોના આશ્રય તરીકે જીવાત્માને કલ્પવાની હામ પણ

ભીડી ગદાય એમ નથી ! આથી અક્ષર શબ્દ જેનો નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ એવો શબ્દાર્થ થઈ શકે છે તે પગ્ગ્રહ્ય પરમાત્માનો જ વાચક છે ॥ ૧૦ ॥

ઉપર છનાત્મા, વિદ્યારના અવસ્થાનમા કાળગુરૂપ થાય છે, પણ પ્રકૃતિના અવસ્થાનમા હેતુ હોઈ શકતો નથી, એ જતાગ્યુ ! પણ વિદ્યુતિ, પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી મત્કાર્ય-વાદમા પ્રકૃતિ-કાળા જ ગર્વરૂપે વર્તે છે અને આથી વિદ્યારના અવસ્થાન તરીકે જો છના હોય તો તેનો સીધો અર્થ તે પ્રકૃતિના અવસ્થાનરૂપે હોય છે એ જ મિદ્ધ વાય ! તો પછી મત્કાર્યવાદને જ તિવાન્નિ દેવી પડે-અને તે પણ બગબગ નથી કેમકે અસત્કાર્યવાદ અક્ષર મમશ્વ ટપી શકતો નથી આથી જે વિદ્યારનો આશ્રય તે પ્રકૃતિનો પણ હોય જ અને તેમ કરતા તો છનાત્મા જ અક્ષર છે આનો જવાબ દેતા ભગવાન સૂનગર કહે છે -

સા ચ પ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રમાનો ચમર આગળની વાતમા જ આ હેતુ છે એ સૂચવનારો છે અને અધિમર પ્રાપ્ત છે સાને અમર પયન્તની ધનિ પરમન પ મેશ્વરનો જ ધર્મ છે કેવી રીતે ? પ્રશાસનાત્=પ્રશાસનપૂર્વમા છે તેથી

કેનગ અમ્બરાન્ત ધૃતિ જ અક્ષરને પગ્ગ્રહ્ય પગ્મેશ્વર તરીકે જાહેર કરતી નથી ઉપરની દ્વીવ પ્રમાણ કદાચ છવાત્મામા પણ આગિત વિદ્યુતિ કાપી શકાય-અને આવી એ હેતુ અક્ષરનુ પગ્મેશ્વરપણુ કદાચ ન સાધે પણ એ પ્રશાસન ધૃતિપૂર્વિક છે એવુ શ્રુતિવચન છે અને આથી એ પરમેશ્વરને જ અક્ષર શબ્દના વાચ્ય તરીકે મિદ્ધ પ્રે છે વાક્યશેષમા ધૃતિ ત્યા કહે છે -एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विघृत तिष्ठत । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन गार्गि । चावा पृथिव्या विघृतस्तिष्ठत એ અક્ષરના પ્રશાસનમા નિશ્ચય સૂર્ય અને ચંદ્ર વિધારિત થયેના વર્તે છે, એ અક્ષરના પ્રશાસને નિશ્ચય ધૃતિ અને પૃથિવી વિધારિત થયેના હોઈને વર્તે છે, (વૃં ૩ ૮-૮) પ્રશાસન એટલે છે-અપ્રતિહતતા એવો અર્થ થાય છે આ પ્રશાસન, સર્વશક્તિ પરમાત્માનો જ ધર્મ થઈ શકે છે-અપ્રશક્તિ છનાત્માનો નહીં અને પરમાત્માનુ સર્વશક્તિપણુ અનેક શ્રુતિઓમા જોવામા આવે છે સર્વસ્યેશાન સર્વસ્યાધિપતિ સર્વ-મિદ્ધપ્રશાસ્તિ યદિદ કિન્ન-ઐનો ધશાન, સૌનો અધિપતિ, જે આ કાઈ કે તેનુ પ્રશાસન કરે છે (વૃં ૫-૬-૧) પ્રશાસિતાર સઘપા અળીયા સમળોરપિ । इकमात्रं स्वप्नधीगम्य विद्यात् तं पुरुषं परम् औनु प्रशासनं કરનારા, અગ્રુથી પણ અણુ, ઐનેરી પ્રભાચુક્ત, નિદ્રાવસ્થા દ્વારા ગમ્ય, એવા તે

પુરુષને પર બ્રહ્મ (મનુ ૧૨-૧૦૨) વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ પચ્ચાત્માના પ્રશાસનની દ્યોતક છે. એ જ પ્રમાણે આ પ્રશાસ્તા પરમાત્મા જ પ્રશાસનપૂર્વક વિધર્તા છે એવો શ્રુતિનો બોલ છે. સપ્તાર્ધગર્ભા ભુવનસ્ય રેતા વિષ્ણો તિષ્ઠન્તિ પ્રદિશા ધર્મર્ષિનિ=સાત સમૃદ્ધ ગર્ભરૂપ ભુવનનું બીજ વ્યાપક પરમાત્માના વિધર્મણોમા તેના વિધર્મણોમાં દિશાઓ અને ઉપદિશાઓ છે (ક્ષ ૦ ૨-૩-૨૧-૨૬) ત્રિ પુરાણં અનુશાસિતાર યજ્ઞોરણીયોસંવનુસ્મરેચ । સર્વસ્ય પાતાર અચિન્ત્યરૂપ આદિત્યવર્જે તમસઃ પરસ્તાત્ । કવિ પુરાતન, પુરુશાસન કરનાર એવા અણુથી પણ અણુનું જે અનુસ્મરણ કરે છે, જે એનો ધાતા છે. અચિન્ત્યરૂપ છે. આદિત્યવર્જ છે, તમસથી પર છે ગીતા અ ૮ શ્લો ૬) વગેરે શ્રુતિસ્મૃતિઓ પ્રશાસ્તાને જ વિધર્તા છે છે. અને આથી એ પ્રશાસન શક્તિ જવાત્માનો ધર્મ ન હોઈ શકે આથી અક્ષર શબ્દ અહીં પરમાત્મા પચ્ચાત્માનો જ વાચક છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૧ ॥

આજ વાતને સિદ્ધ કરતા બીજો હેતુ સમર્પે છે કે:-

અન્યમાવવ્યાવૃત્તેષ્વ ॥ ૧૨ ॥ *અન્યમાવવ્યાવૃત્તેષ્વ*

જ્ઞાન પ્રકરણ માત્ર છે “અક્ષર” પૂર્વ સત્રમાથી અનુવર્તિત છે ચક્રર અક્ષરના પ્રમેયરૂપણોમાં મીલતે હેતુ છે એનો બતાવનાર છે અન્યમાવવ્યાવૃત્તે=પરમેયરથી ભિન્ન પ્રતિ સુધીના ૧૮ પદાર્થો અને ચેતન જવાત્માની વ્યાવૃત્તિ-નિરાકરણ દેખને અક્ષર જેનો અર્થ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે

ગૃહ્ણન્પ્રયુક્તમા પતદ્વૈ તદક્ષરં નાર્મિ । વ્રાહ્મણા અભિપદન્તિ અસ્થૂલ નણુ અદૃશ્ય અદીર્ઘ અલોહિત । અસ્નેહં અચ્છાય અતમ અવાયુ. અનાકાશ સંગ અરસ અગન્ધ અવશુષ્કમ્ અધોત્રિયં અચાક્ અમન અતેજસ્કં યાગ અમુલ અમાર્ગ અનન્તર અવાહ્ય ન તદદનાતિ કિચ્ચ ન તદદનાતિ જ્ઞાન-એ છે નિશ્ચય તે અક્ષર જેને પ્રાહ્મણો અસ્થૂલ, અનણુ, અદૃશ્ય, અદીર્ઘ, અલોહિત, અસ્નેહ-અચ્છાય, અતમ, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગ, અગધ, અવશુષ્ક, અધોત્ર, અવાહ્ય, અમના, અતેજસ્ક, અપ્રાણ, અમુળ, અમાત્ર, અનન્તર, અખાદ્ય કહે છે તે કાઈ ખાતુ નથી તેને કાઈ ખાઈ શકતુ નથી (વૃ ૦ ૩-૮-૮) આણું પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું વર્ણન આવે છે આ મત્રમા પરમાત્માથી ભિન્ન જેટલા ચેતન અચેતન પદાર્થો છે તે બધાયનું અક્ષર પ્રાહ્મથી, અહીં વિશેષણો દ્વારા, વ્યાવર્તન કરવામા આવ્યું છે તે પૈકી અસ્થૂલ વગેરેથી પૃથ્વીનું, અલોહિત વગેરેથી તેજનું અસ્નેહથી જળનું અચાચનાકાશ વગેરેથી વાયુ અને આકાશનું અવશુષ્ક વગેરેથી

એતન જીવાત્માનુ અને અનન્તર અગ્રાણં વગેરેથી પ્રકૃતિનુ અક્ષરથી વ્યાવર્તન ણતાવ્યુ છે એ અક્ષર શબ્દે અહીં જીવાત્મા ઉદ્દિષ્ટ હોત તો તે તની અક્ષરથી વ્યાવૃત્તિ ન કરૂન પણ કહે છે, માટે તે અક્ષર શબ્દવાચ્ય નથી

ઉપગંત તદ્ વા પતદક્ષરં ગાર્ગિ । અદૃષ્ટં દૃષ્ટં અશ્રુત શ્રોત્ અમનઃ મન્ત્ અવિદ્યતં વિદ્યાત્-આ નિશ્ચય અક્ષર છે ગાર્ગિ । તે અદૃષ્ટ દૃષ્ટા છે, અશ્રુત શ્રોતા છે, અમનનીય મન્તા છે, અવિદ્યાત વિદ્યાતા છે (વૃં ૩-૬-૩૧) વગેરે શ્રુતિબોધથી પરમાત્માનુ અદૃષ્ટત્વાદિપૂર્વક દૃષ્ટત્વનુ પ્રતિપાદન કરે છે અને તે દ્વારા અક્ષરનુ જીવાત્માપણુ વ્યાવર્તિ કરે છે એ અપ્ષ્ટ છે અગર તો દૃષ્ટં શ્રોત્ર વગેરેનો સાધનવાચક ઈન્દ્રિય એવો પણ અર્થ થઈ શકે । અને જીવાત્મા પણ દૃષ્ટા છે પણ તે ચક્ષુરૂપી સાધન દ્વારા દૃષ્ટા છે આ તો-પરમાત્મા તો ઈન્દ્રિયાદિ સાધન રહિત છતાં દર્શન વગેરે ક્રિયાઓનો કરનાર છે આવો તેના અદ્ભુત મહિમા ણતાવે છે અને તે દ્વારા અક્ષર અહીં પરમાત્માનો જ વાચક છે એ અપ્ષ્ટ છે પરમાત્માનો આવો વિવક્ષણુ મહિમા ણતાવનાર અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિઓના વચનો જોવામા આવે છે દા ત અતો વિશ્વાનિ અદ્મુતા ચિચિત્વો અભિપદયતિ કૃતાનિ યા ચ કર્ત્વા (ઋં ૧-૨-૧૮-૧૧) અચક્ષુષ્ક અધોત્ર અવાગ્ અમનઃ (વૃં ૩-૮-૮) સર્વેન્દ્રિય-ગુણામાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ (શ્વેં ૩-૧૭) અપાણિ પાદો જઘનો ગૃહીતા પદ્યત્યન્તુઃ સ કૃણોત્યર્ચ્ચઃ-એમાથી મમસ્ત અદ્ભુતોને ઇચ્છામાત્રથી નીકળતા જુવે છે-જે કરેલા છે અને કરાનાર છે અવ્યક્ષુષ્, અધોત્ર, અવાક્ અમનચ્ક, (વૃં ૩-૮-૮) મમસ્ત ઈન્દ્રિયોના ગુણોને આભાસિત કરનાર છતાં મમસ્ત ઈન્દ્રિયો વિનાનુ (શ્વેં ૩-૧૭) હાથપગ વિનાનો છતાં વેગીવો અને ગ્રહણ કરનારો એ પરમાત્મા ચક્ષુ વિનાનો છતાં જુવે છે, કાન વિનાનો છતાં સાભળે છે (શ્વેં ૩-૧૯) આથી અક્ષર પરમાત્મા જ નાન્યત્તોઽસ્તિ દષ્ટ વગેરે છે ખીજ દૃષ્ટાનો પ્રતિવેધ જોવામા આવે છે, તે ખીજ દૃષ્ટિથી છે એ દૃષ્ટિ તે જીવ પરમાત્માનો આખરી એવત્ત્વભાવ છે અગર તો જેવો પરમાત્મા તેવો અજ્ઞ દૃષ્ટા વગેરે કોઈ નથી એવો પણ અર્થ થઈ શકે । પણ જીવાત્માથી પરમાત્મા અતિમ દૃષ્ટિએ ભિન્ન નથી એ ણતાવવાનો એની પાછળ આશય છે આથી અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રાહવાચક છે

ઉપરાત કૃણદૃષ્ટિએ જોતા પણ અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રાહનો વાચક છે જે કોઈ આ અક્ષરને જાણ્યા વિના જાણ તેને કૃપણ કહ્યો છે જાણીને જાણ તેને પ્રાહણ કહ્યો છે આ કૃણલેદ પણ અક્ષરને પરમાત્મા જ

સિદ્ધ કરે છે. સાચું બ્રાહ્મણત્વ અક્ષરની બાણકારીમાં છે. કેવળ જીવની બાણકારીમાં નહીં. આથી પણ અક્ષર બ્રહ્મ જ છે.

ઉપરાંત પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને ઉદ્દેશી સાક્ષાત્ પણ અક્ષર શબ્દનો શ્રુતિઓ પ્રયોગ કરે છે, અને આથી અક્ષર તે બ્રહ્મ જ છે. દા. ત. ઋચો અક્ષરે પરમે દ્યોમન્-પરમ અક્ષરરૂપી આકાશમાં ઋચાઓ છે. (ઋં ૨-૩-૨૧-૩૯) પરમેવાક્ષરં પ્રતિવચ્યતે-પર અક્ષરને જ પામે છે. (મં ૪-૧૦) અથ પરા યયા તદક્ષરં અધિગમ્યતે-હવે તે પરાવિધા કે જેના વડે તે અક્ષરનો અધિગમ થાય છે. (મું ૧-૧-૫) યેનાક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યમ્-જેના વડે સત્ય અક્ષર પુરુષને બાણ છે. (મું ૧-૨-૧૩) યદક્ષરં વેદ વિદો વદન્તિ-જે અક્ષરને વેદ વિદાનો બાણ છે. (ગીતા. અ. ૧૧ શ્લો. ૧૮)

આમ છતાં કવચિત્ અક્ષર શબ્દ પ્રકૃતિ અને જીવાત્માના વાચક તરીકે પણ જોવામાં આવે છે. છતાં અહીં અક્ષરનો અર્થ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ થાય છે એ ઉપરની ચર્ચાથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

અક્ષર બ્રહ્મ છે એ આગલા અધિકરણમાં સ્થિર થયું. હવે એ અક્ષરતું પુરુષપણું સિદ્ધ કરવા બીજું અધિકરણ રચતાં કહે છે કે:-

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

અન્ન અધિકાર પ્રાપ્ત છે. સન્પ્રત્યોપનિષદમાં જે પુરુષનો નિર્દેશ છે તે પરમજ્ઞ પરમેશ્વર બાણવો રહે છે. કેમકે ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्=કેમકે ઈક્ષતિકર્મ-ઈક્ષારૂપ કર્મનું ત્યાં કથન છે.

પ્રત્યોપનિષદમાં છઠ્ઠો પ્રશ્ન આ બાતનો છે. પોઢશકલં ભારદ્વાજ ! પુરુષં વેત્સ્ય ? સોજ કળાવાળા પુરુષને હે ભારદ્વાજ ! તું બાણ છે ? (મં ૬-૧) આવી શરૂઆત પછી વિધાન કર્યું છે કે इहैव वन्तः शरीरे सोम्य ! સ પુરુષો યસ્મિન્ પતાઃ પોઢશકલાઃ પ્રભવન્તિ । જેમાં આ સોજે કળા પ્રભવે છે તે પુરુષ હે સોમ્ય ! આ શરીરમાં જ અંદર છે. (મં ૬-૨) અહીં જે પુરુષને લગતો ઉદ્દેશ છે તે પુરુષ તે કોણ ?-જીવાત્મા કે પરમાત્મા ? આવો સંશય થાય છે કેમકે “પુરુષ” એવા સાધારણ શબ્દનો અહીં પ્રયોગ છે. એ શબ્દ પરમાત્મા અને જીવાત્મા બન્નેને અંગે વપરાય છે. દા. ત. નીચેના શ્રુતિજોડોમાં એ પરમાત્માનો નિર્દેશ કરે છે. સહસ્રસીર્વા પુરુષઃ-હજારો માથાવાળો છે પુરુષ. વેદાદમેતં પુરુષં મદાન્ત-આ મહાન પુરુષને હું બાણ છું. (યજું ૩૧-૧૮) યન્નામૃતઃ સ પુરુષઃ દિ અન્યયાત્મા-ન્યાં અવ્યયસ્વરૂપી અમૃત પુરુષ છે, (મું ૧-૨-૧૧) દિવ્યો હ્યમૂર્મઃ પુરુષઃ-તે દિવ્ય પુરુષ અમૂર્ત છે. (મું ૨-૧-૨) વગેરે.

તો નીચેની શ્રુતિઓમાં તે જીવાત્માનો દર્શક છે. **एतद् वृत्ते पुरुषस्याल्पमेघसु:-**આ અલ્પમેઘા પુરુષનાં પુણ્યને છેદે છે (કંઠ ૧-૮) તેન તર્હિ **एषः पुरुषः न शृणोति न पश्यति-**તેથી ત્યારે આ પુરુષ સુણતો કે જોતો નથી. (પ્ર ૪-૨) **एषहि द्रष्टा स्पृष्टा धोताघ्राता रसयिता, मन्ता योद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः-**આજ પુરુષ દ્રષ્ટા સ્પૃષ્ટા ધોતાઘ્રાતા રસયિતા, મન્તા યોદ્ધા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ:-આજ પુરુષ દ્રષ્ટા સ્પૃષ્ટા શ્રોતા-ઘ્રાતા રસયિતા. મન્તા, યોદ્ધા, કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા છે. (પ્ર ૪-૬) **अथ एतु क्रतुमयः पुरुषः** અને નિશ્ચય આ પુરુષ ધર્મિણમય છે. (છાં ૩-૧૪-૧) આમ ઉભયને સાધારણ હોઈને અહીં એ કોને માટે છે એ નક્કી ન થતું હોઈને શંકા સ્વાભાવિક છે.

ઉપરાંત એ પુરુષ શરીરની અંદર છે એમ કહ્યું છે. અને જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને શરીરની અંદર છે. તો એ બેમાં કયો પુરુષ અહીં ઉદિષ્ટ છે એ નક્કી કરવું ઘટે.

તે પૈકી જીવાત્મા, પુરુષ શબ્દથી અભિપ્રેત છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. અહીં પુરુષ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે એ ઉત્તરપક્ષ છે.

પૂર્વપક્ષની દલીલો જોઈએ. અહીં પુરુષ એટલે જીવાત્મા એવો જ અર્થ ઘટે છે. કેમકે અહીં પ્રકરણમાં ઉત્કંભણુરૂપી જીવાત્માનું લિંગ છે. **कस्मिन् नु खलु उत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि-**કોણ ઉત્કંભિત થતાં હું ઉત્ક્રાન્ત થઈશ? (પ્ર ૬-૩) આ ઉત્ક્રાન્તિ જીવાત્માની જ હોય-પરમાત્માની નહીં. એક શરીરમાં કર્મવશાત્ રહેતો જીવ કર્મભોગ પૂરે થતાં શરીરાન્તરના ગ્રહણ માટે ઉત્કંભણુ કરે છે એ જાણીતું છે. શ્રુતિઓ સાક્ષી પૂરે છે કે-**स उत्क्रामन् त्रियमाणः पाप्मनो विजहाति-** (ઘૃ ૪-૩-૮) **तस्य ह एतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेन एष आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्નોर्वा अग्रेभ्यः वा शरीरदेशेभ्यः** (નૃ ૪-૪-૨) **स यदा अस्मात् शरीरात् उत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति-**તે ઉત્કંભણુ કરવા તૈયાર મરતો પાપને છોડે છે. (ઘૃ ૪-૩-૮) તે આના હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશમય થાય છે. તે પ્રદ્યોત-પ્રકાશ દ્વારા આ આત્મા નીકળે છે-ક્યાં તો અક્ષુ દ્વારા આ આત્મા નીકળે છે-ક્યાં તો મૂર્ધા દ્વારા કે પછી શરીરના કોઈ અન્ય સ્થાનમાંથી (ઘૃ ૪-૪-૨) તે ત્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્કંભણુ કરે છે, ત્યારે આ બધાં સાથે જ ઉત્કંભણુ કરે છે. (કૌષી ૩-૪) આ શ્રુતિકથિત ઉત્ક્રાન્તિ જીવાત્માની જ થાય. પરમાત્મા તો વ્યાપક. અને વ્યાપકને પૂર્વદેશ ઉત્તરદેશ હોતા નથી, કે જેથી ગતિક્રિયા સંભવે. આથી જીવાત્મા જ અહીં પુરુષ હોવો ઘટે.

આ દલીલનો રહીયો હેતા ઉત્તરપક્ષી કહે છે કે આ દલીલ બરોબર નથી હેતુ આપતા કહે છે કે તે સ ર્દક્ષતિકર્મવ્યવશેષાન્-આગળ વાક્યશેષમા આ પુરૂષનો ધક્ષિતિરૂપી ધર્મ ગતાઓ છે ત્યાં કહે છે સ ર્દક્ષાન્વક્રે-ઉપનિષદમા મમસ્ત મૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતો જે સકલ્ય જે પથાલોચન તેને “ધક્ષણ” કહેવામા આવે છે અને તપ પણ કહેવામા આવે છે સ તપ અતપ્યત (પ્રાં ૧-૪) તપસા ચીયતે વ્રહ્મ (મું ૧-૧-૮) જે પોડશકવાનો મૃષ્ટા હોય તે જ તેને લગતુ પથાલોચન કરનાર પણ હોઈ શકે! ઉપરાત અતપન્ન અને અતપશક્તિ જનારમા જગત્મર્જન અગે ધક્ષણ કરી ન શકે એનુ ગમે તેટલુ એશ્વર્ય હોય છતાં જીવ જીવ જ છે, મુસાર દશામા પરમાત્મા તો જગતનો મૃષ્ટા છે શ્રુતિઓ કહે છે-વતસ્માન્ જાયતે પ્રાણો મન. સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । ય વાયુઃ, જ્યોતિઃ આપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી-એમાથી પ્રાણુ, મન અને તમામ ધન્દ્રિયો જન્મે છે તે ઉપરાત આકાશ, વાયુ, પ્રકાશ, પાણી અને વિશ્વની ધારિણી પૃથ્વી જન્મે છે (મું ૨-૧-૩) સાક્ષાત્ આ ધક્ષણ કર્મનો પણ શ્રુતિ ઉલ્લેખ કરે છે રેક્ષત્ લોકાન્તુ સૃજી-તેણે વિચાર્યું લોકોને ખરે હું સર્જું (પ્રાં ૧-૧) તદેક્ષત યહુસ્યા પ્રજાયેય-તેણે વિચાર્યું હું ઘણા થાઉં-શાલુ પુલુ (છાં ૬-૨-૧) આથી અહીં પણ તે જ અર્થ લેવો ઉચિત ગણાય શ્રુતિઓમા આહોમાહે વિરોધ નથી!

જેમ મૃષ્ટિ તેમ પ્રલયનુ પણ અહીં કથન હોઈને પુરૂષ તે પરમાત્મા જ બાણુવો રહે છે-ચયાનઘ. સ્યન્દમાનાઃ રયેવ પ્રોચ્યતે-જેમ અરપતી નદીઓ તે જ પ્રમાણે કહેવામા આવે છે (પ્રાં ૬-૩) આ પ્રલય પણ પરમેશ્વરનો અર્થ જ સૂચવે છે જેમાથી નીકળે તેમા જ સૌ મળે! પરમાત્મામાથી નીકળનારા તેનામા મળે આથી અહીં પુરૂષ એટલે પરમાત્મા જ બાણુવો રહે છે

ઉપરાત ખીજી શ્રુતિઓ પણ આજ અર્થનુ સમર્થન કરે છે-ગતાઃ કલાઃ પચ્ચદશ પ્રતિષ્ઠાઃ દેવાથ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ । કર્માણિ વિજ્ઞાનમયથા જાત્મા પરોડ્યયે સર્વં ઈકીમવન્તિ-પદર કલાઓ પ્રતિષ્ઠા પામે છે અને દેવો પણ પ્રતિદેવોમા મળી જાય છે કર્મો અને વિજ્ઞાનમય આત્મા-ગદ્ય પૂજ્ય અભ્યયમા એક થઈ જાય છે આ શ્રુતિ પરમાત્મામા જ પ્રલય લાખે છે

ઉપરાત માન્ત્રવર્ણિક વિંગ-મત્રના અક્ષરરૂપી ચિહ્ન પણ આ જ વાત આખીત કરે છે યજુર્વેદનો મત્ર છે ટે-યસ્માન્ જાત પરો મન્યઃ નસ્તિ ય અવિદેશ મુચનાનિ વિશ્વા । પ્રજાપતિ. પ્રજયા સહરાણઃ વીણિ

ચાતિયિ સચતે ચ પોહસી-તેનાથી જન્મેવો પર ખીલે કોઈ નહીં, જે મમન બુનનોમા પ્રવેશ કરી ચૂક્યો છે પ્રત્ત માથે અતો પ્રત્તપતિ ત્રણ ત્યેપ્રિતિ અને મોગ કળાનો કળનારો છે (યજુઃ ૮-૩૬) આ મમમા પોહસી શબ્દ પરમાત્માની મોગ કળા-આ ઉપનિષદમા જેનો ઉ વેળ છે-તેનો વાચક છે આથી આ પુરુષ પરમાત્મા જ છે અસ્મિન્નુ સહ્યદમુત્તાન્તે ઉત્પાન્તો મત્રિષ્વામિ (મં ૬-૨) અહીં જનાત્માનુ ઉત્કમણ્ણુ જનાબ્ણુ છે, પરમાત્માનુ નહીં પરમાત્મા અગે તો આ નિર્દેશમાત્ર છે આથી અહીં, જનાત્મા, પુરુષ શબ્દનો અર્થ નહીં થાય આથી પરમાત્મા જ અહીં પુરુષ છે, જનાત્મા નહીં ॥ ૧૩ ॥

આમ પગલ પગમાત્માનુ પુરુષપણુ જતાબ્ણુ પણ એક વખત તેને પુરુષ શબ્દે નવાજીએ એવે પુત્રવની જેટની મર્યાદા તેવી બધીય તેનામા પણ સહજપણે જ આવવી ઘટે આથી પરમાત્મામા કોઈ પરિચિત્તપણુ-દેશ-કાળ-વસ્તુનો પરિચેદ ન માની લે તે માટે તેના પરિચિત્તવતુ નિરાકરણ કરતા નવુ અધિકરણ-દ્વરાધિકરણુ એ છે કે -

દહરઃ ઉત્તરેભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

અન અમણ પ્રાપ્ત જ છે દહર=શદિઅ ઉપનિષદમા શ્રુતિએ કહેતું જગમશ તે પુ.કવન પ.મા.મા જ છે કેમકે ઉત્તરેભ્ય ઉત્તર વાકમા આતા હેતુઓ ને સિદ્ધ કરે છે

દાદોઅ્યના આડમા પ્રપાડમા શ્રુતિ પ્રે છે-અથ યદિદ અસ્મિન્ પ્રહ્લપુરે દહર પુણ્દરીક વેશમ, દહરોઽસ્મિન્ અન્ત ભાકાશ તસ્મિન્ યદન્ત તદન્ત્રેણ્ય તદ્ વાગ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્-હવે જે આ પ્રહ્લપુરમા અ પ કમવ મદન છે-દહર કે જેમા અનકાશ છે-તેની અદર જે છે તે શોધવા જેવું છે, તે નહીં વિશેષપણુ જાણુના જેવું છે (છાં ૮-૧-૧)

ઉપની શ્રુતિમા જે “દ્વરાકાશ” કહ્યું તેને અગે મશય છે દ્વરાકાશ એટલે શું ? જવાત્મા કે પરમાત્મા ? દહર અને આમગ એ જ શબ્દોનો પ્રયોગ છે તે પેઠી દહર એટલે અ પ-પરિચિત્ત અને અ પ કે પરિચિત્ત તો જનાત્મા જ હોય ! ઉપાધિને લઈને જવાત્મા જ પરિચિત્ત છે ઉપરાત આ શ શબ્દ તો પરમેશ્વરને માટે વપરાય છે અને આમશ શબ્દ જ્યારે પરમાત્માનો વાચક છે ત્યારે દ્વય પુઠરીકરૂપી ઉપાધિને લઈને દહર શબ્દ પણ પરમાત્માને માટે ચોજ શકાય છે આમ દ્વરાકાશ, જનાત્મા-પરમાત્મા ઉભયનો વાચક થતો હોઈને, અહીં કોને માટે વપરાયો છે એ નિશ્ચિત થતું ન હોઈને મશય છે ઉપરાત આમગ શબ્દ ભૂતાકાશના અર્થમા પ !

ઠ છે પણ તે અહીં સંભવતો નથી. કેમકે અહીં આંતર દહરકાશને, આકાશની સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. યાવાન્ યા ઇયમાકાશઃ તાવાન્ ઇયઃ અન્તર્હૃદયે આકાશઃ-જેવડું આ આકાશ છે તેવડું આ અંતર્હૃદયમાં આકાશ છે. (છાંડ ૮-૧-૩) અને ઉપમાન-ઉપમેયભાવ તો મેદના ઉપર અવલંબે છે, અમેદ હોય તો સંભવતો નથી. જે આંતર આકાશ અને ભૂતાકાશ એક જ હોય તો પછી પોતાની સાથે જ પોતાની સરખામણી થાય અને એ તો યોગ્ય નથી. અને આથી દહરકાશ ભૂતાકાશથી ભિન્ન જ હોઈ શકે. પ્રસિદ્ધ ભૂતાકાશની ઉપમા આપીને આ આંતર આકાશની દહરતારૂપી ઉપાધિને લઈને આવતાં પરિચ્છિન્નપણાંની નિવૃત્તિ અહીં શ્રુતિ સાથે છે. આથી ભૂતાકાશ અહીં સંભવતું નથી. આથી કયાં તો જીવાત્મા કે કયાં તો પરમાત્મા-દહરકાશ શબ્દનો અર્થ હોવો ઘટે.

તો પછી એ જોમાં કેણુ પ્રાપ્ત થાય? જીવાત્મા એવો પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા એવો ઉત્તરપક્ષ છે.

પૂર્વપક્ષ કહે છે અહીં જીવાત્માનો જ ઉલ્લેખ છે કેમકે અહીં દહરપણું બતાવ્યું છે. દહરતા એટલે પરિચ્છિન્નતા અને પરિચ્છિન્ન જીવાત્મા હોઈ શકે, પરમાત્મા નહીં. આમ દહરત્વ જીવાત્માની તરફેણમાં છે.

ઉપરાંત “પ્રકાશાત્મકતા” ખીજી દલીલ છે. જેમ પરમાત્મા અખિલ બ્રહ્માંડનો, તેમ જીવાત્મા નિખિલદેહનો પ્રકાશક છે. પરમાત્માના આ પ્રકાશકપણાને માટે શ્રુતિબોલ છે કે તમેવ માન્તં અનુમાતિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ (મું ૨-૨-૩૦) જીવાત્માના પ્રકાશક સ્વરૂપ અંગે પણ શ્રુતિ બોલે છે કે-યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદ્યન્તઃ જ્યોતિઃ પુરુષઃ-જે આ પ્રાણોમાં હૃદયની અંદર વિજ્ઞાનમય આંતર્યોતિ પુરુષ છે. (મું ૪-૩-૭) અને જે સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપ હોઈને સૌને પ્રકાશિત કરે છે, તેને માટે “આકાશ” શબ્દનો ખુશીથી પ્રયોગ કરી શકાય! “આકાશ” શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ-વા=સમન્તાત્ કાશતે પ્રકાશતે इति आकाशઃ એવો થાય. આમ દહર અને આકાશ બંને શબ્દો જીવાત્માના વાચક થઈ શકે છે.

ઉપરાંત અહીં “બ્રહ્મપુર” નો નિર્દેશ છે. આ શરીર જીવાત્માનું હોઈને એને બ્રહ્મપુર પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કેમકે કવચિત્ જીવાત્મા માટે પણ બ્રહ્મ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, અને પરબ્રહ્મનું તો શરીર હોઈ શકતું નથી. શરીર ધર્માધર્મથી ઉપજે છે. પરમાત્માને ધર્માધર્મ વગરનો અપર્શ પણ નથી. જીવાત્માને તે હોય છે, એમ શ્રુતિ પણ કહે છે-પુણ્યેન પુણ્યં લોકં નયતિ, પાપેનં પાપં, ઉમાગ્રામેવ મનુષ્યલોકમ્-પુણ્ય દાશ પુણ્ય

લોકમાં, પાપે પાપી લોકમાં દોષ છે પાપપુણ્ય બંને દ્વારા મનુષ્ય લોકમાં લઈ જાય છે (પ્રા ૬-૭) અને તેનો જે નામે નિર્દેશ તે તેનાથી વિદ્ય હોઈ શકે નહીં વ્યપદેશ્ય છે શરીર; વ્યપદેશક છે જીવાત્મારૂપી બુદ્ધિ; તે આ શરીર જે વ્યપદેશ્ય છે તેના હૃદયરૂપી કમલમાં ગૂંથેલા રૂ દહરાકાશ જીવથી વિદ્ય હોઈ હોઈ ન શકે જે કોય તો તે અન્યાય્ય થાય માટે અહીં જીવાત્મા જ દહરાકાશનો વ્યવ નિદ્ધ છે

ઉપનન અહીં આત્મી વિભક્તિનો પ્રયોગ છે માત્રમી વિભક્તિ આધારના અર્થમાં કોય છે આધાર માટે કોઈ આધેય તો હોવું જોઈએ પરમાત્મા મૌનો આધાર હોઈને તેનું આધેયપણુ ઘટતું નથી જીવાત્માનું તો પરિચ્છિન્ન હોવાથી આધેયપણુ ઘટી શકે માટે અહીં આધારભૂત શરીરમાં આધેય જીવાત્મા જ હોઈ શકે !

ઉપરાંત શરીર અને જીવ વચ્ચે સ્વસ્વામીભાવરૂપી મળધ પણુ કોય છે અને તે પણુ અહીં જીવાત્મા જ દહરાકાશ છે એનો સાધક છે શરીર એ સ્વ=મિલકત છે તેનો સ્વામી છે જીવ; કેમકે શરીરની કમાણી જીવાત્મા જ કરી શકે. પરમાત્માની તો એ તાકાત જ કયાથી કોય ? આથી જીવાત્મા જ તેનો સ્વામી ઘટે અને એક નગરીનો માવિક નગરીના કોઈ એક દેશમાં રહી શકે જેમ રાજાની નગરીમાં રાત્ર એકાદ મહેલમાં તેમ શરીરરૂપી નગરીનો સ્વામી શરીરના જ એક દેશરૂપી હૃદયપુડરીકમાં રહી શકે ! પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપી હોઈને કોઈ એક દેશના રહી ન શકે આથી જીવાત્મા વિના ખીજુ કોઈ અહીં એ દેશ મિત હોઈ ન શકે ! કદાચ કોઈ એમ કહે કે યાગ્ન વા યય આજ્ઞાશ તાગ્ન યય. ઘન્ટઃ હૃદય આજ્ઞાશ ઝમે અસ્મિન્ ઘાવાપૃથિવી અન્તરેય મમાહિતે—જેવડું ખરે ! આ આકાશ છે તેવડું અદર હૃદયમાં આકાશ છે ઘૌ અને પૃથ્વી બંને એની અદર જ સમાહિત ૭ (છાં ૮-૧-૩) વગેરે સમન્ત ઘૌ પૃથિવી વગેરે એ દહરાકાશમાં કેવી રીતે ગૂંથી શકે ? તો તેનો જનાળ તો બહુ સહેલો છે વામનારૂપે આ આખું જગત જીવની અદર જ રહે છે ને ? આથી કોઈ વાધો નથી તેથી જીવાત્મા જ અહીં “દહરાકાશ” નો અર્થ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે

પરિચ્છેતિ આવી થતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે પૂર્વપક્ષીની વાત બરાબર નથી અહીં દહરાકાશ એટલે પરમાત્મા જ એવો અર્થ નિશ્ચિત થાય છે અને એ અર્થના સાધકહોતુઓ એ જ પ્રકરણમાં આગળ આપવામાં આવ્યા છે આગળ ઉપર એ જ પ્રકરણમાં દહરાકાશના ડેટલાક ધર્મોનો નિર્દેશ કર્યો છે એ ધર્મો કદી જીવાત્માના મલવતા નથી ક્ષતિ કહે છે -

એવ આત્મા અપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુઃ વિશોકોઽવિજિઘ્રત્સોઽપિપાસઃ
 સત્યનામઃ સત્યસંકલ્પઃ-આ હુણાયેલાં પાપોવાળો જરારહિત, મૃત્યુશૂન્ય,
 શોકરહિત, ક્રોધારહિત, પિપાસા વિનાનો, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ આત્મા,
 (છાંં ૮-૧-૫) આ અપહતપાપમત્વ છવાત્માનો ધર્મ થઈ શકતો નથી.
 છત્ર તો રાત્રિનિ પાપ કરે છે, જો એ પાપ ન સત્યકર્તા હોત તો તેમાંથી
 છૂટવાની પ્રાર્થના ન કરત. પણ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે. જાતવેદસે સુનવામ
 સોમમરાતીયતો નિદહાતિ વેદઃ ! સ નઃ પર્યયતિ દુર્ગાણિ વિશ્વા નાવેવ
 સિન્ધુ દુરિતાઽત્યગ્નિઃ- (ઋં ૧૭-૭-૧) વળી વિશ્વાનિદેવ સવિતર્દુરિતાનિ
 પરાસુવ । યદ્ મદ્રં તદ્નમાસુવ-હે સાવિતાદેવ ! અમારાં સમસ્ત પાપોને દૂર
 ફેંક, જે કંઈ ભદ્ર હોય તે અમારે માટે પ્રકટાવ. (ઋં ૪-૪-૨૬-૬) યુયુધિ
 અસ્મત્ જુહુરાણમેનઃ-કુટિલ પાપોને અમારાથી અલગ કર. (ઘજું ૪૮-૧૫)
 યદ્ વિદ્વાંસઃ પનાંસિ ચકમા વયમ્ । યમમેનસ્તસ્માન્મુચ્ચત વિશ્વેદેવાઃ
 સજાપરુઃ અમે બાણી બોલેને કે વગર બાણે જે પાપો કર્યા હોય અમને તે
 પાપોમાંથી હે વિશ્વદેવો ! મુક્ત કરો. (અથર્વં ૬-૧૨-૧૧૫-૧) અને
 પાપાયરણ જ તો જન્મ અને મોત અને એ બંનેના વચગાળામાં આવતા, શોક,
 ભૂખ, તરસને માટે જવાબદાર છે. કર્મ હોય તો તેનું ફળ અવશ્ય હોય
 છે જ. શ્રુતિઓ કહે છે:-તયોઃ અન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ અંસિ-તે બેમાંથી બીજો
 સ્વાદિષ્ટ પીપળ ફળ ખાય છે. (ઋં ૨-૩-૧૭-૨૦) અપઃક્ર પ્રાદતિ
 સ્વપ્ચયા ગૃધીત-પ્રકૃતિથી પકડાયેલ તે ઉપર નીચે બાય છે. (ઋં ૨-૩-
 ૨૧-૩૮) કૃતસ્ય તસ્યૈય સ ચોપમોક્તા (શ્વે. ૫-૭) અનીશયા શોચતિ
 (મું ૩ ૧-૨) અજીર્યતાં અમૃતાનાં ઉપેત્ય જીર્યન્ મર્ત્યઃ વરધસ્થઃ પ્રજાનન્
 (કં ૧-૧૮) સ યદશિશિપતિ યત્ પિપાસતિ યદ્ન રમતે તા અસ્ય
 દીક્ષાઃ-અને તેનાં કરેલાંનો તેજ લોકતા થાય છે. (શ્વેં ૫-૭) અનીશ્વરતાને
 લઈને મોહ પામતો હોઈને શોક કરે છે. (મું ૩-૧-૨) કહી ધરડા ન
 થતા અને ન મરતા એવા દેવો કને પહોંચીને છર્ણ થતો અને પૃથ્વીમાં
 નીચે રહેતો જ્ઞાની મનુષ્ય (કટં ૧-૩૮) એ જે ખાવાને ઈચ્છે છે, એ
 જે પીવાને ઈચ્છે છે, જે એને ગમતું નથી-તે આની દીક્ષાઓ છે. (છાંં
 ૩-૧૭-૧) ઉપગંત ક્ષિગ પ્રમાણુ છે કે-સ્વર્ગે લોકે ન ભય કિચ્ચનાસ્તિ
 ન તત્ર ત્વં ન જરયા વિમેતિ । ઉમે તીર્ત્વાંડશનાયા પિપાસે શોદાતિગો
 ત્રોદતે સ્વર્ગલોકે-સ્વર્ગલોકમાં કોઈ ભય નથી કેમકે ન તો તમે ત્યાં છો,
 ન તો જરાથી ત્યાં ખીવાનું હોય છે. ભૂખ અને તરસ બંનેને ઓળંગી
 મઈ શોકથી પર થયેલ માનવ સ્વર્ગલોકમાં મજા માણે છે. (કટં ૧-૧૩)

ઉપરાંત મત્યક્રમના અને મત્યનક્રમના છુત્તમા ભાગે જ જોવામાં આવે છે પરમાત્મા જ મત્યક્રમ, મત્યમક્રમ છે શ્રુતિગોત્ર છે કે-
શુદ્ધ અપારંપરિદ્વમ્ (યજુઃ ૪૦-૧) વ્યાવૃત્ત. સ પાપ્મના-(અર્થર્થ ૦
૬૦-૪-૭-૪૦) સ વપ સર્વેભ્ય પાપ્મભ્ય ઉદિત (છાં ૧-૬-૭) તમા
મગવાન્ શોકમ્ય પાર તારયન્તુ (છાં ૭-૧-૩) સ વા વપ મહાનજ
માત્મા અજરોઽમરોઽમૃતોઽમયો વ્રહ્મ (યજુઃ ૪-૪-૨૫) વેદાદમેત અજર
પુરાજ (ઐવં ૩ ૨૩) ન તદ્દદતાતિ વિજ્ઞાન ન તદ્દદતાતિ વધ્યન-શુદ્ધ
અને પાપથી ન વાધાયેવ (યજુઃ ૪૦-૮) પાપથી તે વ્યાવૃત્ત છે (અર્થર્થ ૦
૪-૭-૪૦) તે આ મમન્ત પાપોભાવી ઉપર ઉડ્યો છે (છાં ૧-૬-૭)
તેવા મને, ભગવન્ ! શોકને પેલે પાર તારો (છાં ૭-૧-૩) તે આ મહાન
અજ આત્મા અજર છે, અમર છે, અમૃત છે અભય છે, વ્રહ્મ છે (યજુઃ
૪-૪-૨૫) હું તે અજર અને પુરાણને જાણુ છું (ઐવં ૩-૨૧) તે શુ
ખાતો નથી તેને કોઈ ખાતો નથી

ઉપરાંત તદ્યથેહ કર્મચિત્તો લોક ક્ષીયતે વ્યમેવામુષ્ઠ પુણ્યચિત્તો
લોક ક્ષીયતે-તો જેમ અહીં કર્મસંગાદિન દેહ ક્ષીણ થાય છે એ જ
પ્રમાણે ત્યા પુણ્યમપાદિત લોક પણ ક્ષીણ થાય છે (છાં ૮-૧-૬)
અહીં કૃવામપ્રિત્તી થયેવા કર્મોનુ અતનત્વ ણતાપી-અથ ય દ્વહ આત્માન
અનુચિદ વ્રજન્તિ વતાશ્ચ સત્યાન્ કામાન્ તેષા મર્વેષુ લોકેષુ કામચારો
ભવતિ-અને જે અહીં આત્માનો આક્ષાત્કાર કરીને જાય છે અને આ મત્ય
ક્રમોને જાણીને જાય છે તેવાઓ માટે મમન્ત લોકોમા ગમચાગ હોય છે
(છાં ૮-૧-૬) થી લઈને ય ય વન્ત અમિકામો ભવતિ મહીયતે-
જે જે અતને આડે છે મહિમાવાન થાય છે (છાં ૮-૨-૧૦) સુધીના
મત્રમા દહરને જાણનારનો સર્વલોકોમા સ્વચ્છદ વિહાર કર્યો છે આ કૃણ
કેવળ જીવ વિજ્ઞાનથી મલનતુ નથી આથી અહીં દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે

ઉપરાંત “બ્રહ્મપુર” તરીકે જે નિર્દેશ કર્યો છે તે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માના
આક્ષાત્કારનુ આ શરીર મ્થાન છે, માટે કર્યો છે જીવાત્માના સળધે એ
નિર્દેશ નથી આ જ રીતે સ્વસ્વામિભાવ મળવનુ પણ નિરાકરણ થઈ શકે
છે એનો આધાર છતા હૃદય પુડરીકની અપેક્ષાએ તેમા પરમાત્મા આધેય
થઈ શકે છે ઉપરાંત ઘૌ પૃથિવી વગેરેનુ અતરમા વાસનારૂપે હોવાપણુ
પણ બગબર નથી પરમાત્મામા એ મુખ્યપણે અદર હોઈને અમુખ્ય-
વાસનારૂપે રિચિતિરૂપ અર્થને અવગ્રાશ નથી

ઉપરાંત તસ્મિન્ યદન્ત તદ્વેષ્ટ્ય તદ્વાવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્-તેમા
જે અદર છે તે શોધના યોગ્ય છે તે નિશ્ચય જાણવા જેવું છે (છાં ૮-૧-૧)

અહીં દ્વુરાકાશ પરમાત્મા કરે તો પણ યદન્તઃ-તેની પણ અદર જે કાઈ છે તેની અન્વેષણા અને વિશેષ જિજ્ઞાસાનું વિધાન છે-માટે પરમાત્માની પણ અંદરનું કોઈ તત્ત્વ અહીં છે, એવા ઉચ્છાસ્ત્ર અર્થને અહીં અવકાશ નથી. “યદન્તઃ” શબ્દ પરમાત્માનું સર્વાધિક્ષાન સૂચવે છે અને આથી એની અદર તો જે જ વસ્તુ છે. તે જે તે પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા. અર્થાત્ જ માક્ષાત્કારનો ક્રમ અહીં સૂચિત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ કે જે જે પરમાત્માની અદર છે તેમનો ગાત્રીય રીતે સાક્ષાત્કાર કરી, પછી તે જે જેમા છે તેવા પરમાત્માની અન્વેષણા કરવી, તેને વિશેષપણે જાણવા ઇચ્છુ એવો અર્થ છે. આથી આ પ્રકરણમાં દ્વુરાકાશ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે. જીવાત્મા કે ભૂતાકાશનો વાચક નથી એ મિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

આનો જ વધુ પ્રપંચ કરતાં કહે છે -

ગતિશબ્દાભ્યાં તથાહિ દૃષ્ટં લિङ્ગ ચ ॥ ૧૫ ॥

અથ પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે દ્વર શબ્દનું અનુર્વાન જાણુ ગતિશબ્દાભ્યામ્=ગતિ=ગમન=પ્રાપ્તિ, શબ્દ એટલે “અભ્યયોક” શબ્દ, તે જે દ્વારા એમને કે રોજ રોજ સુપુતિમા જીવાત્માની કહેતી જે ગતિ તે ગતિને લઈને તથા ત્યા અભ્યયોક શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોઈને દ્વુરાકાશ એ પરમત્ત પરમેશ્વર છે એમ સિદ્ધ થાય છે તથાહિ=એમ દ્વગકાશને ઉદેલીને તેમજ પરમત્ત પરમેશ્વરને લીધેને દૃષ્ટ=મીઠી શ્રુતિમા એ જાનો પ્રયુક્ત છે-એમ જોવામા આવે છે લિંગ ચ=આથી તેના તત્ત્વમા એ નિમ-ચિન્હ છે

આ પ્રકરણનો વાક્યશેષ “તદ્યથાગ્નિ હિરણ્યનિધિ નિહિત અગ્નેઃ પ્રજાઃ ઉપયંપરિ સજ્જરન્તો ન વિન્દેયુઃ” એવે પદ્મ રૂપાઃ સર્ગાઃ પ્રજા મહત્ત્વઃ ગચ્છન્તયઃ એતં બ્રહ્મલોકં ન વિન્દન્તિ બનુતેન હિ પ્રત્યૂહા-તે તો જેમ જેનરમાં દટાયેલા સોનાને જેનરને ન જાણુનારા હોઈને તે જેતરની ઉપર ઉપર મંચરતાઓ જાણુતા નથી એ જ રીતે આ બધીય પ્રજાઓ દિન રત્તિદિન બ્રહ્મલોકમાં જતી હોઈને રજુ એને જાણુતી નથી કેમકે અનૂતથી છે એ ઉકાયેલી (છાં ૮-૩-૨) અહી વનં શબ્દ પ્રકૃત દ્વુરાકાશનો પરમર્શ કરે છે અને એને માટે જ બ્રહ્મલોક એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ઉપગંત મહત્ત્વઃ ગચ્છન્તયઃ-આ શબ્દગુચ્છમાં મમત્ત જીવોની રોજી સુપુતિમા ગતિ કરી છે. આ અભ્યયોક અને જીવાત્માની સુપુતિમા ગતિ, દ્વુરાકાશને સ્પષ્ટપણે પરમાત્મા તરીકે જ સ્થાપે છે જીવો સ્વમાં તો રોજ ગતિ કરતા નથી એવું કહેવું એ યોગ્ય નથી. ઉપગંત બીજી શ્રુતિ તો આ વાતને સ્પષ્ટ કહે છે તો શ્રુત્યન્તમાં કહેવી

વાત શ્રુત્યન્તરને અંમત હોય જ, નહીંતર શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ આવે. અને શ્રુતિઓમાં કોઈ વિરોધ નથી. એ બીજી શ્રુતિ તે આ સર્વે યજમાને બહરહઃ બ્રહ્મ ગમયતિ (અં ૪-૪) યત્ત્વ પુરુષઃ સ્વપિતિ નામ સતા સોમ્ય । તદા સંપન્નો ભવતિ-તે આ યજમાનને દિન પ્રતિદિન બ્રહ્મ પાસે પહોંચાડે છે. (પ્રાં ૪-૪) ત્યારે આ પુરુષ નિદ્રિત થાય છે-“સ્વપિતિ” નામધારી થાય છે. હે પ્રિયદર્શન ! ત્યારે તે સતતની સાથે મંપસ થાય છે. (છાં ૫-૮-૧) તેજ મુગળ બ્રહ્મલોક શબ્દનો પ્રયોગ પણ છે. બ્રહ્મલોકે અમિસંપચતે-બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. (છાં ૮-૧૫-૧) એવઃ બ્રહ્મલોકઃ સમ્રાટ્ હતિ સમ્રાટ્ ! આ બ્રહ્મલોક છે. (ઘૃં ૪-૩-૩૨) અને આથી શ્રુત્યન્તરનું દર્શન આપણને દહરાકાશનાં પરમાત્મત્વ પરત્વે જ નિઃશંક કરે છે. બ્રહ્મલોક એટલે બ્રહ્મલોક એવો અર્થ લેવાનો નથી. “નિપાદસ્થપતિ” ન્યાયે બ્રહ્મરૂપ લોક એવો અર્થ અહીં એવો થાય છે. આથી દહરાકાશ એટલે પરમાત્મા, જીવાત્મા નહીં ॥ ૧૫ ॥

આજ વાતને બીજા હેતુથી દઢ કરતાં કહે છે:-

‘દ્વિતીયે ધૃતેશ્ચ મહિમ્નોઽસ્યા સ્મિન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૧૬ ॥’

અન્ન પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે “દ્વર” નું અનુવર્તન કરવું. “અ” શબ્દ પૂર્વના વિષયમાં જ આ બીજો હેતુ છે એ દર્શાવનારો છે. ધૃતે=જગતના ધારણને લઈને પણ દહરાકાશ પરમજ્ઞ પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચિત થાય છે કેમકે અસ્ય=જગતનાં ધારણરૂપી આના મહિમ્ન=પ્રભાવનો અસ્મિન્=આમા-પરમાત્મામા ઉપલબ્ધે=બીજી શ્રુતિથી પ્રાપ્તિ=પ્રાપ્ત થાય છે.

આ દહરાકાશનો “આત્મા” એ શબ્દે ઉલ્લેખ કરીને શ્રુતિ કહે છે:-
અથ યઃ આત્મા સ સેતુઃ વિષ્ટિતિઃ યપાં લોકાનાં અસંમેદાય-આ લોકની સેતુલેખ ન થઈ જાય એ માટે આ આત્મા છે તે સેતુ છે-વિધારક છે (છાં ૮-૪-૩) અહીં વિષ્ટિતિ શબ્દનો પ્રયોગ છે. વિષ્ટિતિ એટલે વિધારણ કરનાર. આ વિધારણ પરમાત્માનો જ ધર્મ હોઈ શકે । સમસ્ત જગતનું વિધારણ જીવાત્મા કરી શકે નહીં. આથી દહરાકાશ જીવાત્મા નથી, પરમાત્મા જ છે. પરમાત્માનો આ મહિમા બીજી શ્રુતિઓ પણ ગાય છે કે:-યદધ્યતિષ્ઠત્ મુષનાનિ ધારયન્ (અં ૮-૩-૧૬-૪) સ દાધાર પૃથિવીં ધામુતેમામ્ । (અં ૮-૭-૩-૧) સ્કમ્મો દાધાર ધાવા પૃથિવી ઉમે હમે (અથર્વં ૧૦-૪-૭-૩૬) ઇતસ્ય અક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ વિષ્ટૌ તિષ્ઠતઃ (ઘૃં ૩-૮-૧) એવ સર્વેશ્વરઃ એવ મૂતપાલઃ એવ સેતુઃ

વિધરણઃ ય્યાં લોકાનાં અસંમેદાઘ-બુવનોને ધારતો જે તેમનાથી પર હશે છે (ઋગ્ ૮-૩-૧૬-૪) જે આ પૃથ્વીને અને ઘૌને ધારણ કરે છે. (ઋગ્ ૮-૭-૩-૧) તે સ્થાણુતત્વ ધાવાપૃથિવી યનેને ધારણ કરે છે. (અથર્વ ૧૦-૪-૭-૩૫) આ અક્ષરનાં ઉચ્ચશામનમા ગાગિ સૂર્ય અને ચંદ્ર વિધારિત થયેલ હોઈને વર્તે છે. (યુગ્ ૩-૮-૧) આ સર્વેશ્વર છે એ ભૂતોનો અધિપતિ છે. એ ભૂતપાલક છે એ વિધારક સેતુ છે-જેને લઈને આ બધા લોકોનો સકર થઈ જતો નથી આ મહિમા પ્રભુનો જ હોઈ શકે, જીવનો નહીં આથી અહીં દહુર પરમાત્મા જ છે ॥૧૬॥

ખીજો હેતુ આપતા એજ વાત દઢ કરે છે કે:-

પ્રસિદ્ધેષ્વ ॥ ૧૭ ॥

બ્રહ્મ પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે દહરનું અનુવર્તન કરવું 'ચ' શબ્દ દત્તર હેતુનો સૂચક છે પ્રસિદ્ધે=આકાશ શબ્દ પરમજ્ઞ પરમેશ્વરના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોઈને અહીં દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૭ ॥

આકાશ શબ્દ શ્રુતિઓમાં પરમાત્માના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે ઈ. ત. કોહિવાન્યાત્ કઃ પ્રાપ્ત્યાદ્ યદેષ આકાશઃ આનન્દો ન સ્યાત્ (તૈગ્ ૨-૭) આકાશો વૈ નામ નામરૂપયો નિર્વહિતા-કોણુ શ્વામોચ્છવામ લેત, કાણુ જીવત જે આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો? (તૈગ્ ૨-૭) આકાશ સાથે જ નામરૂપનો નિર્વાહ કરનાર છે (છાંડ ૮-૧૪-૧) જીવાત્માને માટે આકાશ શબ્દનો કયાંયે પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી, આથી અહીં દહુરાકાશ પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૭ ॥

ત્રિદાન્તનું નિરૂપણ કર્યું. હવે પુનઃ પૂર્વપક્ષ ઉત્થાપિત કરી મમાધાન હેતાં કહે છે -

इतरपरामर्शान्त् स इति चेन्नासंभवात् ॥ ૧૮ ॥

દહર શબ્દનું અહીં અનુવર્તન કરવું. इतरपरामर्शान्त्=પરમર્શ એટલે અહીં સંબંધ પરમજ્ઞ પરમાત્માથી દત્તર એટલે કે જીવાત્માનો વાક્યમેયો સંબંધ હોઈને ત=તે ખીજો-દત્તર-જીવાત્મા દહરાકાશ છે. इति=આમ વેગ=જો કહેતા હો તો ત=એ બચાવ નથી કેમકે અર્થમત્તર=અપદનપાત્રવ વચેરે ધર્મો જીમાં સભવના નથી

વળી અહીં પૂર્વપક્ષ દલીલ ઉઠાવે છે કે અહીં દહુરાકાશ જીવાત્મા જ હોવો ઘટે છે. કેમકે અહીં જીવાત્માને માધ્યમા સંબંધ જોવામાં આવે છે

શ્રુતિ કહે છે -અથ ય ણ્ય સમ્પ્રસાદઃ અસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પરં
 ય્યોતિઃ ઉપસંપદ્ય સ્વેન રુપેણ મભિનિપ્રચતે ણ્ય આત્મેતિ હોવાન્-હવે
 જે આ મુપુસિ અવસ્થાનો આત્મા=મંપ્રસાદ આ શરીરમાંથી ઉઠીને, પરમ
 ત્યોતિને પામીને પોતાના રૂપે ચામેરથી નિષ્પન્ન થાય છે આ છે આત્મા
 એમ તેણે કહ્યું. (છાંડ ૮-૩-૪) આ શ્રુતિ જીવાત્માનો પરમર્ગ કરે છે.
 જે દહરાકાશ અહીં પરમાત્મા હોત તો આ વાક્યશેષમાં જીવાત્માનો પરમર્ગ
 ન હોત. “સમ્પ્રમાદ” શબ્દ પરમાત્માનો વાચક નથી કદાચ એમ કહો કે
 “મમ્પ્રમાદ” શબ્દ જીવાત્માનો પણ તે જ રીતે વાચક નથી, તો એ બરાબર
 નથી કેમકે યદ્યપિ સમ્પ્રસાદ શબ્દ જીવાત્માનો વાચક તો નથી પણ
 મુપુસિ અવસ્થામાં તેને માટે એ શબ્દ વપરાય છે. સ યા ણ્ય ણતસ્મિન્
 સમ્પ્રસાદે રત્વા ચરિત્થા-તે આ, માથે જ, આ મમ્પ્રમાદમાં રમીને-ચરીને-
 (ઘ્રૂં ૪-૩-૧૫) આ મુપુસિ અવસ્થાના મળ ધે, મંચ જેમ મચસ્થ પુરુષને
 માટે, તેમ, જીવાત્માને માટે મમ્પ્રમાદ વાપરી શકાય

ઉપરાંત અહીં શરીરમાંથી મમુત્યાન, સમ્પ્રમાદનો અર્થ, જીવાત્મા જ
 છે એ બતાવનારું મુદ્દક ચિન્હ છે જીવ ગિવાય ખીન્ન કોઈનું શરીરમાંથી
 મમુત્યાન મલવી શકતું નથી. આથી દહરાકાશ જીવાત્મા જ હોઈ શકે છે
 આ છે પૂર્વપક્ષીનું કથન. તેની વિરૂદ્ધ ઉત્તરપક્ષી કહે છે કે આ બરાબર નથી
 કેમકે જીવાત્મામા પરમાત્માના ધર્મો સંભવી શકતા નથી. અપહુતપાપ્મત્વ
 વગેરે ધર્મો પરમાત્માના જ હોઈ શકે છે, જીવાત્માના નહીં. અને આથી
 અહીં દહરાકાશ શબ્દે જીવાત્મા નહીં પણ પરમાત્મા જ છે એ ચિદ્ધ છે ॥૧૮॥

પુન શંકાનું ઉત્થાન કરી સમાધાન લખ્યું છે -

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

“દહર સ ઇતિ ન”આ ચાર પદો આગળા બે સ્ત્રોમાંથી લઈ લેવા ધટે છે.
 સ્ત્રવમાંનો તુ શબ્દ અનાર્ભૂત સ્વરૂપનું વ્યાવર્તન કરનારો છે ઉત્તરાન્=આગળ આવતાં
 પ્રજ્ઞપતિના વચનથી કથેવા ધર્મો જીવાત્મામા સંભવિત હોઈને તે જીવાત્મા “દહરાકાશ”
 હોઈ શકે છે એમ ચેત્-જે માનતા હોય તો તે બરાબર નથી. કેમકે અવિર્ભૂતસ્વરૂપ =
 અવિર્ભૂત સ્વરૂપવાળા જીવાત્માનો ત્યા ઉત્તેજ છે

“અપહુત પાપ્મત્વ” વગેરે દહરના ધર્મો છે. એ બધા ધર્મો જીવાત્મામાં
 નથી સંભવતા એમ કહો છો તે યોગ્ય નથી કેમકે પ્રજ્ઞપતિનું શ્રુતિમાં
 વચન છે અને તે વચનના સામર્થ્યે તે ધર્મો જીવાત્મામાં હોઈ શકે છે.
 આગળ ચાલતા પ્રજ્ઞપતિનું વચન છે કે-ય આત્મા અપહતપાપ્મા વિજરો

વિચરણઃ एषां लोकानां असंभेदाद्य-ભુવનોને ધારતો જે તેમનાથી પણ ઉલો છે (ક્રો ૮-૩-૧૬-૪) જે આ પૃથ્વીને અને ઘૌને ધારણ કરે છે. (ક્રો ૮-૭-૩-૧) તે સ્થાણુતત્વ ધાવાપૃથિવી બનેને ધારણ કરે છે. (અથર્વ ૧૦-૪-૭-૩૫) આ અક્ષરનાં ઉગ્રશામનમા ગાર્ગિ સૂર્ય અને ચંદ્ર વિધારિત થયેલ હોઈને વર્તે છે. (યુ ૩-૮-૧) આ સર્વેશ્વર છે એ ભૂતોનો અધિપતિ છે એ ભૂતપાલક છે. એ વિધારક સેતુ છે-જેને લઈને આ બધા લોકોનો સકર થઈ જતો નથી. આ મહિમા પ્રભુનો જ હોઈ શકે, જીવનો નહીં આથી અહીં દહર પરમાત્મા જ છે ॥૧૬॥

ખીજે હેતુ આપતાં એજ વાત દઢ કરે છે કે-

પ્રસિદ્ધેશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

અહીં પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે દહરનું અનુવર્તન કરવું “ચ” શબ્દ દ્વારા હેતુનો સ્પષ્ટ છે પ્રસિદ્ધે=આકાશ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરના અર્થમા પ્રસિદ્ધ હોઈને અહીં દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૭ ॥

આકાશ શબ્દ શ્રુતિઓમા પરમાત્માના અર્થમા પ્રસિદ્ધ છે. દા. ત. કોહોવાન્યાત્ કઃ પ્રાપ્ત્યાદ્ યદેષ આકાશ. આનન્દો ન સ્યાત્ (તૈ ૨-૭) આકાશો વૈ નામ નામરૂપયો નિર્વ્યક્તિ-કોણુ સ્વાસોચ્છવાસ લેત, કોણુ જીવત જે આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો? (તૈ ૨-૭) આકાશ સાથે જ નામરૂપનો નિર્વાહ કરનાર છે. (છાં ૮-૧૪-૧) જીવાત્માને માટે આકાશ શબ્દનો કયાંયે પ્રયોગ જોવામા આવતો નથી, આથી અહીં દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૭ ॥

નિદ્ધાન્તાનુ નિરૂપણ કર્યું. હવે પુનઃ પૂર્વપક્ષ ઉત્થાપિત કરી મમાધાન હેતા કહે છે -

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ ૧૮ ॥

દહર શબ્દનું અહીં અનુવર્તન કરવું, इतरपरामर्शात्=પરમર્શ એટલે અહીં સબધ. પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી દતર એટલે કે જીવાત્માનો વાક્યશીમા સબધ હોઈને સન્તે બીજો-દતર-જીવામા દહરાકાશ છે इति=આમ ચંદ્ર=જો કહેતા હો તો ન=જો બનાવ નથી કેમકે कमगवात्=અપદનપાપ્તત્વ વગેરે કારણે જીવામાં સબધતા નથી

વળી અહીં પૂર્વપક્ષ દલીલ ઉઠાવે છે કે અહીં દહરાકાશ જીવાત્મા જ હોયો ઘટે છે કેમકે અહીં જીવાત્માનો મધ્યમા મંબંધ જોવામા આવે છે

કહીશ, એનાથી બીજે એ નથી જ. (છાં ૮-૧૧-૩) આમ શરૂ કરી મગધન મર્ત્યં યા દદં શરીરં આત્તં મૃત્યુના । (તદસ્યામૃતસ્યા શરીરસ્યાત્મનો અધિષ્ઠાતુઃ અધિષ્ઠાનમ્) આત્તો યે સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યામ્ । ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોઃ અપહતિઃ અસ્તિ । અશરીરં યાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ-ઈન્દ્રાજ ! મર્ત્યં છે નિશ્ચય આ શરીર-મૃત્યુથી પકડાયેલ છે (તે આ અમૃત અને અશરીરી આત્માનું અધિષ્ઠાન છે.) અશરીરી-શરીરનો અભિમાની પ્રિય અને અપ્રિયથી પકડાયેલ છે કેમકે શરીરાભિમાની હોય અને પ્રિયાપ્રિયના સ્પર્શથી પર હોય એમ બનતું નથી. હાં, અશરીરને એટલે કે શરીરમાં અભિમાનગૂન્યને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતાં નથી. (છાં ૮-૧૨-૧) આ શ્રુતિમાં ઉપાધિ-શરીરની ઉપાધિથી, આત્માને અનર્થ છે, સ્વરૂપે નથી, એમ દર્શાવી-તેના=આત્માના પરિશુદ્ધ સુક્ષ્મ સ્વરૂપના તરફ આંગળી ચીંધનાં પ્રજ્ઞપતિ હે છે:-एवमेवैव. सम्प्रसादः अस्मात् शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिः उपसंपद्य स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः (છાં ૮-૧૨-૩) આમ જીવાત્માની પરમ પ્રશુદ્ધ અવસ્થાનું અહીં વર્ણન છે. અને એ અવસ્થામાં પરમાત્માનો એ સમાનધર્મી થઈ શકે. આથી અહીં પ્રભુના ધર્મો અમંલવિત છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. શરીરમાંથી ઉત્થાન અને પરમ જ્યોતિની પ્રાપ્તિ એ જીવાત્માના પક્ષે સુદૃઢ લિંગ છે. માટે અહીં જીવાત્મા જ દહરાકાશ છે એમ માનવું જોઈએ.

તો આમ કહેવું એ યોગ્ય નથી. કેમકે એ વર્ણન તો જીવના સ્વરૂપના આવિર્ભાવની દશાનુ છે. અર્થાત જ જીવનો સ્વરૂપાવિર્ભાવ થાય પછી એ જીવ જ રહેતો નથી ! એ પરમાત્મા જ હતો અને જે હતો તે રૂપે થવું એ જ તો આવિર્ભાવ છે. "જીવાત્મા" "જીવાત્મદેશમાં" હોય ત્યાં સુધી અપહુતપાપમત્વ-યગેરે ધર્મો તેનામા મલવના નથી. જીવાત્માનુ છેવટે તો સ્વરૂપ પરમાત્મા જ છે ! અને પરમાત્મ સ્વરૂપે જો એ વર્તેતો હોય તો તો કશી બાધા નથી. પણ અહીં જીવરૂપ અવસ્થાની ચર્ચા છે. તેમાં તેના પરમાત્મ સ્વરૂપને ઘુસાડીને વાત ન કરવી ઘટે. અને આવિર્ભૂત સ્વરૂપમાં જો એ દહરાકાશ થતો હોય તો પૂર્વપક્ષી ! તું દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરીને પણ સિદ્ધાન્તના પક્ષનું જ સમર્થન કરે છે ! અહો પાંડિત્ય ! જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જ પરમાત્મા છે. અને આથી અહીં દહરાકાશ પરમાત્માનું જ વાચક છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૬ ॥

તો પછી અહીં દહરવિધાના વાક્યરોપમાં જીવાત્માનો પરામર્શ શાને કર્યો છે ? કયા કારણે વચ્ચે જીવાત્માનો નિર્દેશ કર્યો છે ? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

વિમૃત્યુ વિશોકોઽવિજિગિત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ સઃ
અન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ-તે આત્મા-તો શોધવા યોગ્ય છે, જાણવા
યોગ્ય છે, જે આત્મા પાપશૂન્ય, જરાશૂન્ય, મૃત્યુશૂન્ય, વિશોક-ભૂખ
તરસથી પર, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ છે. (છાંં ૮-૭-૧) આ વાક્ય ઉપરથી
આ બધાય ધર્મો જીવાત્માનો જ છે એમાં શો સંશય !

ઉપરાંત આ વચન પરમાત્માને લગતું છે, જીવાત્માને લગતું નથી
એવી શંકા પણ અસ્થાને છે. કેમકે અહીં જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિનો
પરસ્પર વ્યતિરેક તથા તે પ્રત્યેકની સાથે ક્રમશઃ જીવનો સંબંધ-અન્વય
બતાવી, છેવટે પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

આખો પ્રસંગ આ બતાવે છે. ઈન્દ્ર અને વિરોચન પ્રજાપતિ પાસે
આત્મજિજ્ઞાસાપૂર્વકે જાય છે. તેમની કને પ્રહ્લચર્યપૂર્વકે ગુરુગૃહવાસ
કરાવીને પ્રજાપતિ, જાગૃત અવસ્થાના સંબંધથી આત્માના-ય ઇષઃ અક્ષિણિ
પુરુષઃ દ્રશ્યતે ઇષ આત્મા-જે આ આંખમાં પુરૂષ દેખાય છે તે આત્મા
છે. (છાંં ૮-૭-૪) આ શબ્દ દ્વારા ઉપદેશ કરે છે. વિરોચનની જિજ્ઞાસા
તો શાન્ત થઈ ગઈ. પણ વિચારશીલ ઈન્દ્રને તૃપ્તિ ન થઈ. તેણે આત્માના
આ સ્વરૂપમાં શરીર ધર્મોનો અન્વય જોયો અને આથી તેમાં તેને આત્માનું
લક્ષણ ન જણાયું. તે પાછો પ્રજાપતિ પાસે જાય છે. વળી પ્રહ્લચર્યપૂર્વકે
વસે છે. આંતે તેને પ્રજાપતિ જણે તુ ઇષ તે ભૂયોઽનુવ્યાખ્યાસ્યામિ-એ
આત્માને ઉદ્દેશીને જ વળી તને હું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન આપીશ. (છાંં. ૮-૮-૩)
એ શબ્દો દ્વારા પૂર્વોક્ત આત્માના જ અનુસંધાનમાં તેના સ્વભાવસ્થાના
સંબંધે ઉપદેશ છે કે ય ઇષઃ સ્વપ્ને મહીયમાનશ્ચરતિ ઇષ આત્મા-જે
આ સ્વપ્નામાં મહિમા પામતો ચરે છે એ આત્મા. (છાંં ૮-૧૭-૧)
પણ આત્માના આ લક્ષણમાં શોકલયાદિનું દર્શન કરતો ઈન્દ્ર તુષ્ટ ન થયો.
વળી ત્રીજી વખતે તે પ્રજાપતિની કને પરવર્યો. તેને તેજ પૂર્વનિર્દિષ્ટ આત્માને
અનુલક્ષીને જણે તુ ઇષ તે ભૂયોઽનુવ્યાખ્યાસ્યામિ-એની જ ફરીથી હું
વ્યાખ્યા કરીશ. (છાંં ૮-૧૦-૪) એ શબ્દો દ્વારા ઉદ્દેશી, સુષુપ્તિના
સંબંધવાળા આત્માનો ઉપદેશ દે છે કે તદ્ વચ્ચે જાગૃત સુષુપ્તઃ સમસ્તા
સમ્પ્રસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાતિ ઇષ આત્મા-તે જ્યાં આ સૂતેકો હોઈને
પૂરો પ્રસન્ન છે, સ્વપ્નને જાણતો નથી, આ આત્મા. (છાંં ૮-૧૧-૧) એ
અવસ્થામાં પણ આત્માનું લક્ષણ ન જોતાં અસંતુષ્ટ ઈન્દ્ર પુનઃ પ્રજાપતિ
કને જાય છે. અને પૂર્વ નિર્દિષ્ટ આત્માને જ અનુલક્ષીને જણે ત્વેષ તે
ભૂયોઽનુવ્યાખ્યાસ્યામિ નો ઇવાન્યથ જાતસ્માત્-એને જ વળી હું ફરીથી

“દહરામશ” અધિકરણ હજી પૂરું થયું નથી “દહરાકાશ” પરમાત્મા જ છે એ પ્રકારાન્તરે પાછું મિદ્ધ કરતા કહે છે -

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

‘અપત્નિ’ આટલો શબ્દ અનુર્તિન છે ‘અ’ ‘તુ’ ના અર્થમાં છે અને એ પરમાત્માનું, સ્વરૂપદષ્ટિએ અપત્નિશરક છે તસ્ય=પ્રથમ પરમેશ્વરના અનુકૃતે=હવે પુરીકરૂપી ઉપાધિના અનુકરણને લઈને અપત્ન શ્રુતિ યોગ્ય થઈ શકે છે

જેમ ઘટપાત્રાદિમા મમાયેયુ ભૂતાકાશ, ઘટપાત્રાદિનુ અનુકરણ કરતું દેખાય છે અને ઘટાકાશ, મહાકાશ તરીકે ઓળખાય છે તેમ હૃદયરૂપી પુરીકની ઉપાધિનુ અનુકરણ કરતા પરમાત્મા હૃદયપુરીકનું જાણે અનુકરણ કરે છે અને આમ ઉપાધિને લઈને સ્વરૂપે અપરિચ્છિન્ન છતાં જાણે પરિચ્છિન્ન હોય એમ લાગે છે પણ એટલામાયથી તેના સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી ઉવદુ પરમાત્મા અમગ છે અને આથી પરમાત્માને લગતી “અપત્નની શ્રુતિ” પરમાત્માને મૂળમાં અપ કરી શકતી નથી ॥ ૨૨ ॥

જેમ શ્રુતિ તેમ સ્મૃતિ પણ આ જાણતમા વિમવાદી નથી એમ જાણના કહે છે કે -

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

અપિ=અને કેવળ શ્રુતિમાં જ નહીં સ્મૃતિમાં પણ સ્મર્યતે=સંસ્મૃત થાય છે

કેવળ શ્રુતિ જ નહીં સ્મૃતિ પણ આ જાણતમા મવાદી સૂર કાઢે છે સ્મૃતિનું પણ હૃદયપુરીકની અપેક્ષાએ પરમાત્માનું અપત્ન છે, એવું વિધાન છે પ્રજ્ઞાસિતાર સર્વેવામણીવાસમણોરપિ । રુક્મામ સ્વપ્નધીમગ્ય વિદ્યાત્ તે પુરુષ પરમ-સૌના પ્રજ્ઞાસ્તા, અભુથી પણ અભુ, સુવર્ણવર્ણી અને સુપુષ્પિતા જ્ઞાનથી સમજાય એવા તે પુરુષને પરમ જાણે (મનુ ૧૨-૧૨૦) અને શ્રુતિ સ્મૃતિએ નિશ્ચિત કરેલા અર્થમાં આર્થબુદ્ધિ વિદ્વાને અવિશ્વાસ મૂકવાનું કોઈ કારણ નથી આથી અહીં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ દહરાકાશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૩ ॥

દહર અધિકરણ સમાપ્ત થયું એ દહરાધિકરણથી કાઈક વિશેષ અર્થના પ્રતિપાદન માટે સમાનવિષયક બીજું અધિકરણ રચતા લગવાનું સૂત્રકાર કહે છે-

અન્યાર્થપરામર્શઃ ॥ ૨૦ ॥

‘અ’ ‘તુ’ ના અર્થમાં હોઈ જવાત્માના દહરપણનો અવસ્થે કરે છે પરામર્શ= જવાત્માનો પરામર્શ અર્થાત્=જવથી બીજો-પરમાત્મા એ પરમા માતા પ્રતિપાદન માટે છે

અહીં જવાત્માનો પરામર્શ જવના સ્વરૂપનિર્ણયે કરતો નથી, પણ પરમાત્માના સ્વરૂપનિર્ણયે અવસિત થાય છે જવની પહેલી જે અવસ્થાઓ વર્ણવી-ત્રીજી સુષુપ્તિમાં જવને શ્રુતિ મોકલે છે એ અવસ્થામાં એ શરીરાદિના અભિમાનથી ઉઠતરી કરી-પરજ્યોતિને પ્રાપ્ત કરી-ચોતાના સ્વરૂપને અભિગ્નિત થતો ચીતરવામાં આવ્યો છે એનું એ પરમાત્મ સ્વરૂપ જ અપહુતપામ્ભત્વ વગેરે ધર્મોવાળું છે અને એજ ઉપાસ્ય અવેશ્ય એ વિચિત્રાસિતવ્ય છે એ બતાવવા અહીં જવાત્માનો પરામર્શ છે આથી પરમાત્મસ્વરૂપ તરફ આગળી ચીંધવા અહીં જવાત્માનો મધ્યે ઉન્વેષ છે, જવ દહરકાશ છે, એ બતાવવા નહીં આથી દહરકાશ પરમાત્મા જ છે ॥ ૨૦ ॥

પુનઃ શઙ્કા જગાવી સમાધાન હેતા કહે છે -

અલ્પશ્રુતેઃ હિતિચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૧ ॥

“દહર સ ન” આ વ્રણ પોની અતુરતિ જાણી ‘યત્’ સમ્પ્રદાયા ઉમેરી લેવો અલ્પશ્રુતે=અ પત્ની શ્રુતિ હોઈને જવાત્મા દહર છે હિતિચન્=એમ નો કહે તો તે ખરાબ નથી (યત્=કેમકે) તદુક્તમ્=એનો જવાબ તો આગળ કહી ચૂક્યા છીએ.

આ પ્રકરણમાં દહર અસ્મિન્ અન્ત માકાદા (છાં ૮-૧-૧) આવી શ્રુતિ છે એમાં દહરપણનો-પરિચ્છિન્નપણનો ઉન્વેષ છે એ પરિચ્છિન્નતા જવમાં ઘટે, પરમાત્મામાં નહીં, આથી અહીં જવાત્મા જ દહરકાશ તરીકે લેવો ઘટે, એ આ દલીલ હોય તો તે ચોચ નથી કેમકે અહીં પરમાત્માનું અપત્ત-પરિચ્છિન્નત્વ આપેશિક-સાપેશ છે અને એનો ઉત્તર તો અર્મકૌલસ્વાત્ તદુપવેશાઘ નેતિ હેવા તિચામ્યત્યાદય દ્વોમવચ્ચ (મ્ સુ ૧-૨-૭) એ સૂત્રના ભાષ્યમાં આપી જ દીધો છે અને ઉપસાત શ્રુતિ જ એ અપત્તનો છેદ ઉડાવે છે શ્રુતિ સ્વયં કહે છે -યાવાન્ યા અવમાકાદા તાવાન્ પપઃ અન્તર્દયે આકાશ આપી આ દલીલ કોઈ દલીલ નથી. પરિણામે દહરકાશ દ્વારા પરમાત્માનો જ ઉન્વેષ છે એમ નિર્બોધપણે મિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૧ ॥

“હહરાકાશ” અધિકરણ હહ પૂરું થયું નથી. “હહરાકાશ” પરમાત્મા જ છે એ પ્રકાશાન્તરે પાછું મિદ્ધ કરતાં કહે છે:-

અનુકૃતેસ્વસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

‘અપ્પત્તિ’ આટલો શબ્દ અનુવર્તિત છે. ‘ચ’ ‘તુ’ ના અર્થમાં છે અને એ પરમાત્માનું, સ્વરૂપદષ્ટિએ અપ્પત્તિવારક છે. સ્વસ્ય=પરધન પરમેધરના અનુકૃતે=હૃદય પુંડરીકરૂપી ઉપાધિના અનુકરણને લઈને અપ્પત્તિ શ્રુતિ યોગ્ય થઈ શકે છે.

જેમ ઘટપાત્રાદિમાં સમાયેલું ભૂતાકાશ, ઘટપાત્રાદિનું અનુકરણ કરતું દેખાય છે અને ઘટાકાશ, મહાકાશ તરીકે ઓળખાય છે તેમ હૃદયરૂપી પુંડરીકની ઉપાધિનું અનુકરણ કરતા પરમાત્મા હૃદયપુંડરીકનું જાણે અનુકરણ કરે છે. અને આમ ઉપાધિને લઈને સ્વરૂપે અપરિચિન્તા છતાં જાણે પરિચિન્તા હોય એમ લાગે છે. પણ એટલામાત્રથી તેના સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી. ઉલટું પરમાત્મા અસંગ છે અને આથી પરમાત્માને લગતી “અપ્પત્તિની શ્રુતિ” પરમાત્માને મૂળમાં અપ્પ કરી શકતી નથી. ॥ ૨૨ ॥

જેમ શ્રુતિ તેમ સ્મૃતિ પણ આ બાબતમાં વિસંવાદી નથી એમ બતાવતાં કહે છે કે:-

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

અપિ=અને કેવળ શ્રુતિમાં જ નહીં સ્મૃતિમાં પણ સ્મર્યતે=સંસ્મૃત થાય છે.

કેવળ શ્રુતિ જ નહીં સ્મૃતિ પણ આ બાબતમાં સંવાદી સૂર કાઢે છે. સ્મૃતિનું પણ હૃદયપુંડરીકની અપેક્ષાએ પરમાત્માનું અપ્પત્તિ છે, એવું વિધાન છે. પ્રશાસિતારં સર્વેષામણીયાંસમગોરયિ । રુદ્રમામં સ્વપ્નધીમમ્યં વિદ્યાત્ તે પુરુષં પરમ્-સૌના પ્રશાસ્તા, અલુથી પણ અલુ, સુવર્ણવર્ણી અને સુપુષ્પિના જ્ઞાનથી સમજાય એવા તે પુરુષને પરમ જાણે (મનુ ૧૨-૧૨૨) અને શ્રુતિ સ્મૃતિએ નિશ્ચિત કરેલા અર્થમાં આર્યબુદ્ધિ વિદ્વાને અવિશ્વાસ મૂકવાનું કોઈ કારણ નથી. આથી અહીં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ હહરાકાશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૩ ॥

હહર અધિકરણ સમાપ્ત થયું. એ હહરાધિકરણથી કાંઈક વિશેષ અર્થના પ્રતિપાદન માટે સમાનવિષયક બીજું અધિકરણ રચતાં લગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

જગદાદેવ પ્રમિતઃ ॥ ૨૪ ॥

બ્રહ્મ અધિકરણ પ્રાપ્ત છે. સૂત્રમાંગો “એવ” શિંગ પ્રમાણના વ્યવસ્થેદ માટે છે પ્રમિતઃ=કોટીપતિપદમાં જેનું ત્રણ જોવામાં આવે છે તે અંગુષ્ઠના માપે મપાયેલો પૂરું. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે એમ જાણવું કેમકે જગદાદેવઃ=શ્રુતિ જ એમાં પ્રમાણ છે.

કાંકડી શ્રુતિ કહે છે:-અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષઃ મધ્યે વાત્મનિ તિષ્ઠતિ ।
 ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते-કેવળ અંગુઠા જેવડો આ પુરુષ, શરીરના મધ્યભાગમાં-હૃદયમાં જોલો છે. તે ભૂત અને લવ્ય-નો ઇશાન છે. તેનાથી કોઈ ઘુણ કરતું નથી. (કઠ૦ ૪-૧૨) ઉપરાંત અંગુષ્ઠ-માત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાધૂમકઃ । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाय स उच्यः પતદ્વૈતત્-ધૂમાડા વિનાની કેવળ જ્યોતિ જેવો આ કેવળ અંગુઠા જેવડો પુરુષ છે. તે ભૂત લવ્યનો ઇશાન છે. તે જ આજે છે અને તે જ કાલે પણ હશે. એ છે નિશ્ચય તે (કઠ૦ ૪-૧૩) આ બન્ને શ્રુતિઓમાં અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષનો ઉલ્લેખ છે. તો એ પુરુષ કોણ? જીવાત્મા કે પરમાત્મા? સંશયનું મૂળ છે શબ્દપ્રયોગ. એક બાજુ “અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષઃ” એમ કહે છે તો બીજી બાજુ ईशानो भूतभव्यस्य એવો નિર્દેશ કરે છે. અંગુષ્ઠમાત્રતા જો પરમેશ્વરમાં, તો ભૂતલવ્ય પદાર્થો ઉપર ઇશતા, જીવાત્મામાં ઘટતી નથી. અને આથી સંશયને વિવર મળે છે. તો જીવાત્મા એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા એ ઉત્તરપક્ષ છે.

તો જીવાત્માના સાધક કારણો કયાં? તો સૌથી પહેલું તો પરિભ્રાણ વિશેષનો ઉલ્લેખ. જીવાત્મા અંભારદશામાં કોઈ એકાદ પરિભ્રાણનો કઢાચ પણ શિકાર થઈ જાય. પણ પરમાત્મા તો પરિભ્રાણથી સદૈવ અસંપૃષ્ટ જ છે. આથી અંગુષ્ઠમાત્રતા, સમસ્ત કાળચયવર્તી પદાર્થોની ઇશિતા ગણાય, તો એના જેવી બીજી દર્શનાન્ધતા કઈ?

ઉપરાંત પરમાત્માની સર્વશક્તિતા અને સર્વેશિતા તો એકડો શ્રુતિ સ્મૃતિઓ ગાતાં થાકતી નથી. ય ईशोऽस्य द्विपदः चतुष्पदः જે આ બેપગાં અને ચોપગાંનું ઇશન કરે છે. (ફ્ર૦ ૮-૭-૩-૩) યો ભૂતં ચ મવ્યં ચ सर्वं यद्व्यापित्तिष्ठति-જે ભૂત અને લવ્ય-સૌનાં ઉપર અધિષ્ઠિત છે. (મધર્વ-૩૦-૮-૪-૧) પ્રાણાય નમો यस्य सर्वमिदं यते । यो भूतः सर्वस्येश्वर-તે પ્રાણને નમન દો, જેનાં વશમાં આ બધું છે. જે સૌનો મુશ્વર થઈ ચૂક્યો છે. (મધર્વ-૧૧-૨-૪-૧) त्वं सर्वेश्वर-એ સૌનો મુશ્વર છે. (માં ૬) स या भयमात्मा सर्वेषां भूतानां अधिपतिः सर्वेषां

મૂતાનાં રાજા-તે આ આત્મા સૌ ભૂતોનો અધિપતિ છે, સૌ ભૂતોનો રાજા છે. (વૃં ૩-૨-૧-૧૬) एष सर्वेश्वरः एष मृताधिपतिः-એ સૌનો ધંધર છે. એ ભૂતોનો અધિપતિ છે. (વૃં ૪-૪-૨૨) सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः સર્વમિદં પ્રશાસ્તિ ઘદિદં કિંચ સૌનો પ્રશાન, સૌનો અધિપતિ જે કાંઈ છે તે સૌના ઉપર શાસન કરે છે. (વૃં ૫-૬-૧) વગેરે. આથી પરમાત્મામાં જ અંગુષ્ઠમાત્રતાની કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. કેમકે એમ કરવામાં લાઘવ છે. જીવાત્મામાં એવી કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે. એક તો તેને અંગુષ્ઠા પરિમાણ માનવો પડે. ખીન્નું તેનામાં મર્વેશ્વર્યની મિથ્યા કલ્પના કરવી પડે.

ઉપરાંત પ્રકરણનું અનુમંધાન પણ અહીં પરમાત્મા જ પુરુષ શબ્દનો વાચ્ય છે એ સ્પષ્ટ કરે છે. एतद् वै तत् એ શબ્દો દ્વારા પ્રકૃતનું અહીં અનુમંધાન સૂચવ્યું છે. અને પ્રકરણ છે પરમાત્માનું; કેમકે એવો જ નયિકેતાનો પ્રશ્ન છે. પ્રશ્ન છે કે:-અન્યથા ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્મા-ત્કુનાકુતાત્ । અન્યથા મૂતાચ્ચ મવ્યાચ્ચ યત્ તત્ત્ પદ્યતિ તદ્ ઘદ્-ધર્મ અને અધર્મથી ભિન્ન અને કૃત અને અકૃતથી ભિન્ન, ભૂત અને વણી ભવ્યથી ભિન્ન જે તે છે જે તમે જુઓ છે તેને અંગે કહો. (કટ ૨-૧૪) અને પ્રકૃતતા અકરમાત્ ત્યાગમા તો દોષ. આથી અહીં પરમાત્મા જ જણવો. ॥ ૨૪ ॥

તો અહીં એક પ્રશ્ન થાય પરમાત્મા પરબ્રહ્મ વ્યાપક છે. એ વ્યાપક હોઈને કોની અપેક્ષાએ અંગુષ્ઠમાત્ર થાય છે? ઉત્તર વાગતાં સૂત્રકાર ઉચ્ચરે છે:-

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ ૨૫ ॥

ब्रह्म=શબ્દ અધિકાર પ્રાપ્ત છે. પ્રમિત્=શબ્દનું પૂર્વસૂત્રમાથી અનુવર્તન કરી લેવું. સૂત્રમતિ તુ શબ્દ નિરપેક્ષ અંગુષ્ઠમાત્રતાના વ્યવર્તન માટે છે हृदि=હૃદયથી પુંડરીકમાં अपेक्षया=રહેણાંથી અપેક્ષાએ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અંગુષ્ઠમાત્ર કહેવાય છે. વત્તોઓ ક્રેમ નથી તેમાં કારણ આપતાં કહે છે:-मनुष्याधिकारत्वात्=શાસ્ત્રવિધામાં મનુષ્યનો અધિકાર હોઈને, અને મનુષ્યનું હૃદય મોટે ભાગે અગૂણ પરિમાણ હોઈને પરમાત્મા અગૂણ જેવડો કહેવાય છે-ન તો વત્તો કે ન તો ઓહો.

परमात्मा हृद्यમાં રહે છે. અને શાસ્ત્રમાં મનુષ્યનો અધિકાર છે. માનવહૃદય તેના શરીરના પ્રમાણમાં જ હોય! અને આથી તે અંગૂઠા જેવડું કલ્પાય તો તે ઉચિત છે. અને તેમાં રહેતો પરમાત્મા પણ તેવડો જ કલ્પાય એ પણ ઉચિત છે. પણ તેથી તે તેવડો થઈ જતો નથી ॥ ૨૫ ॥

ઉપલા સૂત્રમાં અધિકારનો ઉલ્લેખ થતાં, આ શાસ્ત્રમાં મનુષ્યનો જ કે તેમનાથી બિન્ન બીજાઓનો પણ અધિકાર છે? આમ વિચારાયા થતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

તદુપર્યપિ ઘાદરાયણઃ સંભવાત્ ॥ ૨૬ ॥

ઘાદરાયણઃ=આદરાયણ આચાર્ય કહે છે કે તદુપરિ=મનુષ્યની ઉપર જે દેવ વગેરે છે તેમનો અધિકાર છે કેમકે સંભવાત્=તેમને વેદજ્ઞાનપૂર્વક પ્રહારજ્ઞાન થવાનો સંભવ છે.

જેમ માનવને તેમ તેમનાથી ઉત્કૃષ્ટ યોનિના દેવ વગેરે જીવોને પણ પ્રહારવિદ્યામાં અધિકાર છે એમ આદરાયણ ગાને છે. તેમનામાં પણ અર્થિત્ય વગેરે અધિકારનાં કારણ હોઈ શકે છે. મોક્ષને લાગતી તેમની પણ પ્રાર્થના હોઈ શકે છે. તેમને પણ પોતાનું દેવત્વ ક્ષયી છે-અનિત્ય છે-વગેરે વિચારપૂર્વકનો વૈરાગ્ય સંભવિત છે. ઉપરાંત તેમનામાં સામર્થ્ય પણ છે. દેવ પણ શરીરધારી હોય છે. આથી તેમનું વિદ્યા નિમિત્તે સામર્થ્ય હોઈ શકે છે. ઉપરાંત તેમને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારોની જરૂર નથી, કેમકે એ સંસ્કાર તો વેદાધ્યયનની દીક્ષા માટે છે. દેવોને તો વેદાન્ત સ્વયં પ્રતિભાત હોય છે. ઉપરાંત વિદ્યા નિમિત્તે તેમણે પણ પ્રહાર્ય વગેરેનું પાલન કયું છે, એવો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. યજુર્જ્ઞાન હ વર્ષાણિ મધવા પ્રજાપતૌ બ્રહ્મચર્યમુવાસ-સો વર્ષ સુધી ઇન્દ્ર પ્રજાપતિને ત્યાં પ્રહાર્યપૂર્વક રહ્યા. (છાં ૮-૧૧-૩) યદ્યપિ દેવો માટે બીજા દેવો ન હોઈને કર્મમાં દેવોને અધિકાર ન હોય એ બરાબર છે. પણ તેથી તેમનો વિદ્યા પરત્વેનો અધિકાર આલેખો જતો નથી. આથી દેવો પણ પ્રહારવિદ્યાના અધિકારી હોઈ શકે છે. પ્રહારવિદ્યામાં મનુષ્ય અને તે સિવાયની બધીય પુણ્ય યોનિના જીવોનો અધિકાર હોઈ શકે છે-આ કેટલો ઉદાર વિચાર છે? ॥ ૨૬ ॥

દેવતાઓને અધિકારી ગણતાં યાજ્ઞિકીનો વિરોધ આવે છે-તો તે વિરોધનું શમન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે.

વિરોધઃ કર્માણિ ઇતિ ચેન્ન અનેકપ્રતિપતેર્દર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

ચેન્ન=જે એક કહે કે દેવતાઓ વગેરેને શરીરધારી માનવાથી કર્માણિ=યજ્ઞાદિકર્મમાં વિરોધ=વિરોધ આવે છે ઇતિ=તો તે જ=બરાબર નથી અનેકપ્રતિપતેઃ=કેમકે મુગપત્ તેઓ માટે અનેકક્રોધો ધારણ કરી લેવાં સંભવિત છે. અને આતુ દર્શનાત્=શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. માટે દેવો વગેરેનો અધિકાર અખાધિત છે. ॥ ૨૭ ॥

હેવોને શરીરધારી ક'પીએ તો કર્મમા વિરોધ નહીં આવે કે? આ
જાણ કેવી રીતે વિરોધ આવે? તો શરીરધારી એકીવખતે એક જ
જગ્યામા હોય છે ને હેવોને શરીરધારી કહીએ તો તેઓ એકીવખતે
એક જ જગ્યામા હોઈ શકે અને હેવોને તો એકીવખતે અનેક જગ્યાએ
અનેક યજ્ઞો થના હોય તેમા જવુ જ પડે! ને એ શરીરધારી હોય તો
તેમ થવુ અભવે નહીં અને આથી કર્મમા એકીવખતે અનેક હુવિ વગેરેના
મહુણમા બાધા આવે! આ જ વિરોધ આથી હેવો તો મર્યાદાપી ન
હોના ઘટે-એકદેશીય નહીં

આ શંકા બગબર નથી હેવોમા અનેક ભવનની મહુજશક્તિ હોય
તે આથી એકીવખતે અનેક ઠેકાણે એક હોવા છતાં અનેક થઈને એ
તેને પહોંચી વળે છે માનવ જેટલી અને જેવી જ સૌમા શક્તિ હોવી
પડે, એવો તો કાંઈ નિયમ ન હોઈ શકે ને! અને ઉપનિષદોમા હેવોનો
અનેક થનાનો મહિમા બતાવ્યો છે બૃહદ્વાગ્વલક ઉપનિષદમા શાકલ્ય
યાજ્ઞવલ્કયને દેવતા કેટલા છે એમ પૂછે છે યાજ્ઞવલ્કય કહે છે-ત્રણ અને
ત્રણસો તથા ત્રણ અને ત્રણ હજાર વળી શાકલ્ય એ જ પ્રશ્ન પૂછે છે અને
તેનીસ દેવતા છે એમ યાજ્ઞવલ્કય કહે છે વાર વાર પૂછતા છેવટે પ્રાણ
દેવતા એક છે એમ બતાવે છે, અને વળી ઉમેરે છે કે-મહિમાન યજ્ઞ
વ્યામતે-આના આ બધા મહિમાઓ છે (શ્લોક ૩-૬-૧-૨) વગેરે અર્થાત્ જ
એક જ અનેક થઈ જવાની શક્તિ ધરાવે છે મનુષ્ય યોગીમા એવી શક્તિ
હોય છે તો પછી દેવાદિ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યશાળી યોનિઓ માટે એ અસંભવિત
નથી આથી એકીવખતે અનેક ઠેકાણે એક છતાં અનેક થઈને હેવો
પહોંચી શકતા હોઈને કાંઈ વિરોધ નથી આથી હેવો પણ અધિકારી થઈ
શકે છે ॥ ૨૭ ॥

આમ કર્મમા વિરોધનો પરિહાર કર્યો પણ બકડ કાઢતા ઊંટ પણ
પેમે છે દેવતાઓ ને શરીર ધારે છે તો જન્મે તે જાય જ એ ન્યાયે
તેમને શરીરનુ વિમર્જન કરવુ પડે અને તેમ થાય એટલે તેમને વિનાશી જ
માનવા પડે અને આથી વેદોક્ત દેવતાઓ અનિત્ય જ થાય અને ડોગી
મરે તેનુ કદાચ દુખ ન માનીએ પણ જન્મ પેદા પડે એ તો અસહ્ય
હેવો ને અનિત્ય થાય તો પછી વેદ પણ અનિત્ય થાય, અને તેમની પ્રમાણ
ભૂતતા પણ જોખમાય!-આ શકાનો જવાબ વાળતા ભગવાન સૂતકાર
ભણે છે કે -

ગ્રન્થં દત્તિ ચેત્ર જનઃ પ્રમવાન પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥૨૮॥

એવ રૂંત એમ કહેા કે ગ્રન્થ=ચંદ્રિક શબ્દમાં વિરોધ આવે છે રહેતો તે ન
બાળ્ય નથી. જનઃ પ્રમવાન=કર્મકે એ વેદોક્ત શબ્દોમાંથી દેવતા વગેરે સ્વીકારી
શાય છે, આ વન પ્રત્યક્ષાનુ=પ્રત્યક્ષ-(વિ-શ્રુતિ) અને અનુમાન (સ્મૃતિ) અને પ્રત્યક્ષો
સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

કર્મમાં વિરોધ ન આવે એ તો ઠીક પણ દેવતાઓને અનેક શરીર
ધારણ કરનારા તરીકે માનતાં વેદની નિત્યતા અને પ્રમાણિકતા ઉપર
કૃદાશયન થાય છે. તેમાં વિરોધ આવે છે. એવું માનતાં-દેવતાઓનાં
શરીર અર્જન માનતાં તેમનું શરીર વિઅર્જન પણ અર્થાત્ જ સ્વીકારવું
પડે અને તેમ કરતાં દેવો નિત્ય નહીં રહે. અને વેદોના નિત્ય શબ્દો
માથે તેમના=દેવોના નામરૂપ વગેરેનો નિત્ય સંબંધ પણ નહીં જ બળવાય!

આ ગ્રંથ પણ વજૂદ વિનાની છે. કેમકે પૂર્વકલ્પમાં જેટલા દેવો
હતા તેમનું જે જે નામ-રૂપ-અર્થ વગેરે હતા તે બધાંય સહિત આ
કલ્પમાં પણ તે ને દેવો હોય છે. અર્થાત્ પૂર્વકલ્પના દેવ હોવો બંધાય
પણ તેમનાં સ્થાન-નામ-અર્થ વગેરે આવું કલ્પમાં તદ્વસ્થ જ રહે છે.
ઈન્દ્રસ્થાનના પૂર્વછવ તેના પુણ્યોત્કર્ષે બ્રહ્માજીના સ્થાનને પામે પણ ઈન્દ્ર
નામ-સ્થાન-અર્થ-પદવી વગેરે તો તેમની તેમ જ રહે છે. અને બીજો
કોઈ છવ પુણ્યોત્કર્ષે તે પદવી પામે છે. આ બાળતમાં શ્રુતિ સ્મૃતિઓ
પણ સંગત છે. શ્રુતિ કહે છે:-સ ભૂરિતિ વ્યાહરત્ સ ભૂમિમચ્જત
સ મુચરિતિ વ્યાહરત્ સોઽન્નરિશ્વમચ્જત-તે “ભૂ” એમ ઉચ્ચાર્યું અને
તેણે ભૂમિને ધરણ. તે “ભુવ” એમ બોલ્યો અને તેણે અન્તરિક્ષને સરખ્યું.
(મં. ૬૦ ૨-૨-૪-૨) આ શ્રુતિનો આશય એ થયો કે પ્રજાપતિ પહેલાં
આવ્ય પદાર્થના વાયક શબ્દને યાદ કરે છે અને ત્યારબાદ તેના અર્ધરૂપ
તે પદાર્થને નિર્મે છે. સ્મૃતિ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે:-સર્વેવાં સ
તુ નામાનિ કર્મણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ । યેદશધેભ્ય પવાદૌ પૃથક્ સંસ્થા-
દ્યનિર્મમે ॥ તે પ્રભુએ સૌનાં નામો અને બિન્ન બિન્ન કર્મો વેદ શબ્દોમાંથી જ
નિર્મ્યા અને બિન્ન બિન્ન આશ્રમાદિ સરખ્યા (મનુ ૧-૨૧) ॥ ૨૮ ॥

ઉપલાં કથનને જ હેતુ તરીકે આપનાં કહે છે:-

અતઃ યવ ચ નિત્યત્વમ્ ॥ ૨૯ ॥

આદ્ય=આ શબ્દો જ-ઉપલાં કથનના હેતુ હતા જ નિત્ય કેવેલી નિત્યતા ચ-
પણ સિદ્ધ થાય છે

પગ્માત્મા વેદિઃ શબ્દોને અનુમરીને ૪ મમમ્ન નૃષ્ટિને મગ્ને છે એ દાગ ૪ વેદ નિત્ય છે એ મિદ્ધ થાય છે પ્રત્યેક કંપમા પરમેશ્વર દાગ પ્રથમ વેદાની ગ્યના કગય છે અને નદનુમાગ સૃષ્ટિ સગ્નથ છે પગ્મામા નિત્ય છે અને આથી તેની વાણી પણ નિત્ય જ છે ॥ ૩૬ ॥

વેદોક્ત શબ્દોની નિત્યતામા વિગેધ કેમ નથી એ સૂચનતા વગી કહે છે -

સમાનનામરૂપત્વાચાવૃત્તાવગ્ચવિશેષો દર્શનાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥૩૦॥

ચ તથા મમાન=પ્રાપ્તાન્તરમા થનાન દેનાના નામરૂપ પડેના ક પની સમાન જ હોવાને નહીં આગ્ની અપિ પુનરાગ્રાતે થતા પણ આવરોધ =નિરોધ નથી કમકે દર્શનાત્ સ્મૃતેશ્ચ=શ્રુતિ સ્મૃતિ આમ કહે છે ॥ ૩૦ ॥

કંપ કે કંપાન્તરમા પણ વેદની નિત્યતા કે પ્રમાણિકતાને બાધ આવતો નથી કારણ કે આ કંપના દંવના નામરૂપ વગેરે પૂર્વકંપને અનુમરીને મગ્ના જ હોય છે-અને તે પહેલાના કંપના પણ તેનાથી આગળના કંપને અનુસરીને વેદોક્ત વચનાનુમાર જ હોય છે આમ વેદ નિત્ય છે અને પ્રામાણિક છે એમા મગય નથી શ્રુતિ કહે છે-સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ઘાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્-પગ્માત્માએ પૂર્વકંપનાનુસાર સૂર ૪ અને ચાંદને બનાવ્યા (ઋં ૧૦-૧૦-૩) ઉપરાંત સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો મોવ છે કે યો વ્રહ્માણ વિદધાતિ પૂર્ન યો ધં વેદાશ્ચ પ્રહિણોત્તિ તસ્મિ- ને પહેલા બ્રહ્માને મરણ પછી વેદોને તેની કને મોકલે છે (સ્વેં ૬-૧૮) તે ૪ મુગ્ધ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે-તેવા યે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્ સૃષ્ટયા પ્રતિપદિરે। તાન્યેવ તે પ્રવચન્તે સૂચ્યમાનાઃ પુન પુન-તે પૈકી જેઓ પૂર્વ સૃષ્ટિમા જે કર્મવળા હતા તે-ઓને જ તે પુન પુન મરણતા હોઈને પામે છે (મહાભાગ્ત) આથી દેવાદિની વાગ વાર આવૃત્તિઓ થતી હોય તો પણ વેદની નિત્યતા કે પ્રામાણિકતાને બાધ આવતો નથી ॥ ૩૦ ॥

આમ પ્રામગિઃ દેવોનો બ્રહ્મવિદ્યામા અધિકાર બજાવ્યો માથે માથે પ્રાપ્ત થતી વેદની નિત્યતા પણ ચર્ચી હવે આ બ્રહ્મવિદ્યા માનવમાત્રને મારે ઉપકારક અને આવશ્યક હોવાથી મનુષ્યમાત્રનો એમા અધિકાર છે એ મિદ્ધ કરવા અધિજ્ઞુનો આરભ કરે છે તે પૈકી જૈમિની નામના આચાર્યના મતનો પહેલા ઉપન્યાસ કરે છે એ આચાર્ય શુદ્રોનો શાસ્ત્રમા અધિકાર નથી એમ માને છે તેમને પૂર્વપક્ષ તરીકે સ્થાપી ચર્ચા ઉપાડે છે કે -

મધ્વાદિપ્વસંભવાત્ અનધિકારં જૈમિનિઃ ॥ ૩૧ ॥

મધ્વાદિપુ=મધુચંદ વગેરે વેદના પ્રકાશક ઋષિઓમા અસંભવાત્=કોઈનો પણ શૂદ્રયોનિમા સભનનો અભાવ જોવામા આવતો હોઈને અનધિકાર=શાસ્ત્રમા શૂદ્રનો અધિકાર નથી એમ જૈમિનિ=જૈમિની નામના આચાર્ય માને છે

વેદ માનવમાત્રને એ વિભાગમા વહેંચે છે આર્ય અને દમ્યુ-ઈશ્વરને માને તે આર્ય, તે પૈકી આર્યના પુત્ર આર પૈટા ભેદો પડે છે પ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય અને શૂદ્રો વેદ સ્વયં ભાષે છે-દ્રાહ્મણોઽસ્ય મુલ્કમાસીદ વાહ રાજન્યઃ કૃતઃ । ઊરૂ તદસ્ય યદ્વૈશ્ય પદમ્યા શૂદ્રોઽજાયત-પ્રાહ્મણ એવુ મુખ થયુ બાહુઓ તે ક્ષત્રિય જે વૈશ્ય છે તે એના સાથળ છે, અને શૂદ્રો એના પગમાથી જન્મ્યા (ઋઽ ૮-૪-૧૧-૧૨) તે પૈકી પ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને ત્રૈવર્ણિક કહેવામા આવે છે એથી-શૂદ્ર એક વર્ણિક જ છે આ આર પૈકી શાસ્ત્રમા કોનો અધિકાર છે એ બાણુવુ જોઈએ તો જૈમિની નામના આચાર્યની દૃષ્ટિએ શૂદ્રનો વેદાદિવિદ્યામા અધિકાર નથી કેમકે જેટલા વેદદૃષ્ટા ઋષિઓ છે તે મોટે ભાગે પ્રાહ્મણાદિ જ જોવામા આવે છે ડોઈ શૂદ્રયોનિનો માનવ દૃષ્ટા હોય એમ લાગતુ નથી અને એ પરિસ્થિતિ જ શૂદ્રને વેદાદિ વિદ્યાનો અધિકાર નથી એમ બહાર કરે છે જો એનો અધિકાર હોત તો ડોઈ એકાદ પણ શૂદ્રયોનિમા જન્મેવો ઋષિ હોત ને । અને યથાશાસ્ત્ર વ્યવસ્થા કરવી હોય અને કરવી ઘટે તો એમ માનવુ જ પડે કે શૂદ્રનો અધિકાર નથી જૈમિનીનો આ દૃષ્ટિએ આ મત છે ॥ ૩૧ ॥

ઉપવી વાતના સમર્થનમા ખીન્ને હેતુ સમર્પતા કહે છે -

જ્યોતિષિ ભાવાચ્ચ ॥ ૩૨ ॥

‘અનધિકાર’ શબ્દનુ અનુવર્તન કરતુ પૂર્વ વાતમા જ આ ખીન્ને હેતુ છે એમ સૂત્રમાનો ‘અ’ કાર મનાવે છે જ્યોતિષિ=જ્યોતિષ્યાદ=જ્યોતિ મત્રમા ભાવાત્=ભાવશુ ક્ષત્રિય વૈશ્યના ઉન્નેષ્ણનો ભાવ હોવાથી એથી શૂદ્રનો તેમા અધિકાર નથી એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે

ઋગ્વેદના પવમાનઃ સોઽધનઃ પવિત્રેણ વિચર્વણિઃ । ય પોતાસ પુનાતુ નઃ તે કાન્તિમત્ પવમાન પરમાત્મા પોતાની પવિત્રતાથી-પવિત્ર હોઈને અમને પવિત્ર કરે (ઋગ્વેદ ૭-૨-૧૭-૨૨) આ મત્રમા પવમાન શબ્દ વપરાયો હોઈને એને “પવમાન” એમ કહે છે તેમ યસ્માન્ જાત. પરો અન્યો અસ્તિ ય નાવિવેશ મુચનાનિ વિશ્વા । પ્રજાપતિ પ્રજયા

મંરરાણઃ વ્રીણિ જ્યોર્તીપિ સચતે ચ ગોઢશી જન્મેલો કોઈપણ જેનાથી પર નથી, જેઓ મમસ્ત ભુવનોને વ્યાપીને રહ્યો છે, પોતાની પ્રજા સાથે રમતો એ પ્રજાપતિ ત્રણ જ્યોતિઓ પ્રકટાવે છે અને સોળ જ્યોતિઓને પણ પ્રકટાવે છે. (યજુઃ ૮-૩૬) આ મંત્રમાં આવતાં જ્યોતિ શબ્દને લઈને એને લાઘવ માટે “જ્યોતિ” એમ કહેવામાં આવે છે. આ મંત્રમાં વ્રીણિ શબ્દ ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યનો અને જ્યોર્તીપિ શબ્દ વેદવાણીનો દ્યોતક છે. વેદવાણ્યથી પ્રકાશતા ત્રૈવર્ણિક લોકોને માટે જ્યોર્તીપિ શબ્દ વપરાયો છે. જે શૂદ્રનો અધિકાર હોત તો વ્રીણિ શબ્દ ન આવત પણ ચત્વારિ જ્યોર્તીપિ એમ વર્ણવ્યું હોત. અને આથી વેદાદિ વિદ્યામાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી. ઉપરાંત ખીજો પણ એક મંત્ર આ વાતને સિદ્ધ કરે છે કે સ્તુતા મયા ઘરદા વેદમાર્તા પ્રચોદયન્તાં પાવમાની દ્વિજાનામ્-વરદાતા વેદજનની-ગાયત્રીનુ મે સ્તવન કર્યું છે. દ્વિજોને પવિત્ર કરનારી તે તેમને પ્રેરે. (અથર્વઃ ૧૯-૭-૭૧-૧) આ શ્રુતિમાં દ્વિજાનાં શબ્દ વપરાયો છે. અને એ તો ત્રિવર્ણના જ વાચક છે એ સિદ્ધ છે. આથી શૂદ્રનો અધિકાર નથી-એમ વૈમિની આચાર્ય શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ કહે છે. ॥ ૩૨ ॥

આટલો થયો પૂર્વપક્ષ. હવે સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતાં આચાર્ય કહે છે:-

ભાવં તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ ॥ ૩૩ ॥

“મન્વાદિયુ” આટલાનું સત્રમાં અનુવર્તન કરવું. “તુ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનું વ્યાવર્તન કરે છે. માવં=શાસ્ત્રોમાં શૂદ્રોના અધિકારનો સદ્ભાવ છે એમ વાદરાયણઃ=આચાર્ય શ્રી બ્રહ્મણ્યુ માને છે. હિ=કેમકે અસ્તિ=વેદના પ્રકાશક ઋષિઓ પૈકી શૂદ્રોનીમાં જન્મેલા ઋષિઓ પણ છે. ॥ ૩૩ ॥

શૂદ્રોનીમાં જન્મેલો કોઈ વેદમંત્રનો દૃષ્ટા ઋષિ નથી એમ માનવું મનાવવું એ વેદ સાહિત્યથી પોતે અનભિજ્ઞ છે એ જ સિદ્ધ કરે છે. શૂદ્રોનીમાં જન્મેલા ઋષિએ પણ વેદમંત્રનું દર્શન કર્યું છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ત્રીસમા સૂક્તના-“અપોનજ્વીચ” સૂક્તના દૃષ્ટા ઋષિ છે. “કવપયેત્સુ” આ ઋષિ શૂદ્રોનીમાં જન્મેલા હતા. અને છતાં વેદના દૃષ્ટા છે. આ વાત ગ્રાહણ અંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને વેદ પછી ખીજા જ નંબરનું પ્રમાણ છે તે ગ્રાહણ અંથો છે. તો વેદવચન જ તેનું બાધક બની શકે. એવું એકે બાધક વેદવચન જોવામાં આવતું નથી. ઉલટાં વેદવચનો તો પ્રભુનાં વચનો હોઈને પક્ષપાતશૂન્ય છે. એમાં અનેક

વેદવચનો છે જેમાં આવા પદ્યપાતનો ગંધ માત્ર પણ નથી. દા. ત. રુચં
 વૈદ્યેષુ શુદ્રેષુ મયિ ઘેહિ રુચા રુચમ્ ।-વૈશ્યો અને ગૃહોમાં કાન્તિ દે.
 તારી કાન્તિએ મારામાં કાન્તિ છે. (યજુઃ ૧૮-૪૮) શુદ્રાય ચ આર્યાય
 ચ-શુદ્ર અને આર્યને, (મથર્વઃ ૧૬-૪-૩૬-૮) અશુદ્ર આર્ય-શુદ્રમાં
 અને આર્યમાં-(મથર્વઃ ૧૩-૭-૬૨-૧) વગેરે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય
 છે કે શાસ્ત્રમાં સૌનો અધિકાર છે. એટલું જ નહીં સૌનો પણ અધિકાર
 છે. કેમકે કેટલીક મહિલાઓ પણ વેદમંત્રની દૃષ્ટીએ છે. આથી દુઃખ
 અને મોત ને સર્વવ્યાપી હોય તો શાસ્ત્રમાં સૌનો અધિકાર છે, એ જ
 સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

આમ પરમાત્મા સૌની પોતીદી મિલકત હોઈને, જગતમાં મોતનાં
 ધમસાણુ સૌને આમાન્ય હોઈને અને દુઃખત્રયથી સૌ પીડાતા હોઈને,
 સૌને પ્રભુ મેળવવાનો, મોતમાંથી છુટવાનો અને ત્રણ દુઃખોમાંથી મુક્ત
 થવાનો એક સરખો અધિકાર હોઈને, કેઈપણુ માનવને તેની મનાઈ કરવી
 એ શાસ્ત્રોનો દ્રોહ છે. હવે એ જ વાતને સમર્થિત કરવા ઔપનિષદ
 ઉદાહરણુ સંમર્પી બ્રાહ્મણુ વગેરે શબ્દો ગુણવાચક છે એમ સિદ્ધ કરતાં
 કહે છે કે:-

શુભસ્ય તદનાદરશ્રવણાત્ તદાદ્રવણાત્ સૂચ્યતે હિ ॥ ૩૪ ॥

તદનાદરશ્રવણાત્=તે હંસ દ્વારા, બ્રહ્મવિદ્યાના અભાવને લઈને પ્રવર્તેલા પોતાના
 આત્માના અપકર્ષથી અનાદરના શ્રવણથી અસ્ય=જનનશ્રુતિ પૌત્રાયણને શુદ્ધ=શોક થયો.
 હિ=કેમકે તદાદ્રવણાત્=અને તે શોકથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે દોડી આવવાને લઈને
 રૈકવે તેને “હે શુદ્ર” એમ સંબોધીને બ્રહ્મવિદ્યા ઉપદેશી; આથી સૂચ્યતે=શુદ્ર શબ્દ
 બ્રાહ્મણુ વગેરે શબ્દોની પેરે ગુણશબ્દ છે એમ સૂચિત થાય છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદની સંવર્ગ વિદ્યાના આચાર્ય, રૈકવ નામના મહર્ષિ
 હતા. તેમણે એ સંવર્ગ વિદ્યા જ્ઞાનશ્રુતિ પૌત્રાયણ નામના જાતિગૃહ પણ
 ક્ષત્રિયતાને પામેલા રાજાને સંમર્પી હતી. આ રાજા ધર્માત્મા, દાનવીર અને
 મર્વગુણસંપન્ન હતા. એક દિન રાતે એણે સૂતાં સૂતાં આકાશમાં ઉડતા
 એ હંસોના સંવાદમાં પોતાના અપકર્ષને સાંભળ્યો. અને સુયુગ્મા=ગાડીવાન
 રૈકવ અધિનો મહાપ્રભાવયુક્ત ઉત્કર્ષ સાંભળ્યો. આથી તે અતિ ખેદ પામ્યો
 અને રૈકવને શરણે જઈ બહુ દક્ષિણા દ્વારા સંવર્ગવિદ્યા પામ્યો. રૈકવ
 મહાત્માએ આવતા રાજાને “હે શુદ્ર” એ પ્રમાણે સંબોધી, બ્રહ્મવિદ્યાનાં
 દાન, પૂરી દક્ષિણા લઈને કર્યાં. આમાં “શુદ્ર” શબ્દનો રૂપરૂપ પ્રયોગ છે.

એ જ બતાવે છે કે શાસ્ત્રમા ગૂઢનો અધિકાર છે મહર્ષિ થઈને ધૃણાપૂર્વક તો બોધને ગૂઢ કહે નહીં ! અને આથી ગૂઢ શબ્દ એના વ્યુત્પત્તિલક્ષ્ય અર્થમા જ અર્હી-એટલે કે ગુણવાચક અર્થમા જ લઈ શકાય છે. એ ગણની રૂપસ્ય વા પરસ્ય વા શોકનિવૃત્ત્યર્થ યો દ્રવતિ-ગચ્છતિ સ શૂદ્ર.-આવી વ્યુત્પત્તિ થાય છે, અને પાણિનીય વ્યાકરણ પ્રમાણે-જે ગનદ્વિન પારકા દુ બને સહન ન કરી શકતો હોઈને તેમની નિવૃત્તિનો ઉપાય અને આચરણને ચિતવે છે-ગોચે છે તે ગૂઢ એવી વ્યુત્પત્તિ થાય છે તો પણ ગૂઢ શબ્દ ગુણવાચી જ કહે છે આથી જ મહાભાષ્યકા લગવાન પત્રજિ નિર્ણય આપતા કહી ગયા છે કે-સર્વે एते शब्दाः गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रिय वैश्य शूद्रः इति ।

ઉપગત બ્રાહ્મણાદિ શબ્દોનો જાત્યન્તરમાં પણ પ્રયોગ જોવામા આવે છે જો એ શબ્દો જાતિવાચક હોત તો બીજી જાતિ માટે ન વપરાત; ગાય શબ્દ ઘોડા માટે કેમ વપગય ? પણ આ શબ્દો તો જાત્યન્તર માટે વપગય છે જેમકે-વ્રહ્મ વા ઝગઃ-બકરો બ્રાહ્મણ છે (શત૦ ૬-૪-૪-૧૫) ક્ષત્રિયોગઝગ્ય. ઘોડો ક્ષત્રિય છે (શત૦ ૧૩-૨-૨-૧૭) વૈશ્ય વ શૂદ્રે ચાનુરાસમ. વૈશ્ય અને ગૂઢ ગધેડા જેવા છે (શત૦ ૬-૪-૪-૧૦) વ્રહ્મ વે પલાશઃ-પલાશ બ્રાહ્મણ છે (શત૦ ૧-૩-૬-૧૯) ક્ષત્રં વા एतद् ओषधीनां दृढर्षा-દૃર્ધા એ ઓષધિઓમા ક્ષત્રિય છે (ए. ૮-૨-૪) આથી બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો જાતિવાચક નથી પણ ગુણવાચક છે અને ગુણધારે જાતિના ઉત્કર્ષ અપકર્ષના નિયન્તા છે ॥ ૩૪ ॥

આ જ વિષયને મમર્શિત કરતા કહે છે -

ક્ષત્રિયત્વગતેષ્ચોત્તર ચૈત્રરથેનાલિંગાન્ ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રમાત્રો વ શબ્દ આ બીજો દેવ છે એ બતાવનારો છે ઉત્તર=રાત્ર્યપ્રાપ્તિ થયા બાદ ક્ષત્રિયત્વગતે=ગનશ્રુતિને ક્ષત્રિયત્વની પ્રાપ્તિ થયેની હોઈને તેને માટે વપરાયેન શૂદ્ર શબ્દ ગુણવાચક છે તો પાછાથી એને ક્ષત્રિયત્વની પ્રાપ્તિ થઈ હતી એ કેમ જાણુ ? તો ચૈત્રરથેન લિંગાન્=ચિત્ર એટલે મિશ્રિત એવા મિશ્રિત રીપંથી ઉપજેલા ખન્યરોથી યુક્ત જેનો રથ તે ચિત્રરથ કહેનાય ચિત્રરથને જ નૈત્રરથ કહેનાય છે તેના રથથી આગો હતો એ લક્ષણે ઉપની વાત સિદ્ધ થાય છે

જાનશ્રુતિ જો ગૂઢકુળમા ન જન્મ્યા હોત તો બાદમા તેમને ક્ષત્રિય-ત્વની પ્રાપ્તિ ન થાત ! ક્ષત્રિય હોય તેને ક્ષત્રિયતાની પાછાથી પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ? ઉત્કર્ષ જે પૂર્વે ક્ષત્રિય ન હોય ને ક્ષત્રિયના શુણ્ણ સંપાદિત

ઋતે તો પાછળથી તે ક્ષત્રિય પદવી પામે-રાજા જનશ્રુતિ તેવા હતા તે પહેલા શૂદ્ર-પછી રાજા થતા ક્ષાત્ર-ધર્મો દ્વારા પ્રજાનુ પાલન કર્યું અને તે યોજ્યતા દ્વારા ક્ષત્રિયત્વને પામ્યા મહાભારત પણ માક્ષી પૂરે છે કે-ન વિશેષોઽસ્તિ ઘર્ષાના સર્વે બ્રાહ્મણાદિ જગત્ । બ્રહ્મણાપૂર્વસૃષ્ટિ હિ કર્મભિર્ઘર્ષતા ગતમ્ જુદા જુદા વર્ણોમા કોઈ તફાવત નથી આ બધુ ય જુગત બ્રાહ્મણ જ છે પરબ્રહ્મ એને પહેલા સરન્નયુ પછી કર્મો દ્વારા જુદા જુદા વર્ણોને પામ્યું (મહાં ભાં શાન્તિં ૧૮૮-૧૦) ઉપરાંત બચ્ચર નેડેલા રથને ચેત્રરથ કહેવામા આવે છે કહે છે કે રથસ્તુ અશ્વતરીયુક્ત ચિત્રદત્યભિધીયતે-ખીજ કંકાણે એ રથનો ક્ષત્રિય સાથે સબધ જોવામા આવે છે આથી અહીં પણ એવા રથનો વાપરનાર ક્ષત્રિય હોવો જોઈએ એમ નિગતે કહી શકાય છે મહાભારતના વનપર્વમા ક્ષત્રિયનો ચિત્રરથ સાથે સબધ જોવામા આવે છે ત્યાં આવું વચન છે કે-ચત્વારસ્ત્વા ગર્દભાઃ સવહન્તુ શ્વેષ્ઠાશ્વતર્યઃ હરયો વાતરહા । તૈસ્ત્વ યાદિ ક્ષત્રિયસ્યૈવ વાહો મમેવ વારયૌ ન તવૈ તૌ હિ વિધિ -(મહાં ભાં વનં ૧૨-૧૩) આથી ચેત્રરથરૂપી લિંગ દ્વારા જનશ્રુતિ પાછળથી ક્ષત્રિય બન્યા હતા, એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૩૫ ॥

જે જનશ્રુતિ શૂદ્ર જ હતો તો પછી મધ્યુગ્વા રૈકવે તેને ઉપનયન સંસ્કાર કેમ ન આપ્યો? ઉપનયન સંસ્કાર તો વિદ્યાનુ અગ છે ને? જવાબ વાળતા સૂત્રકાર કહે છે -

સંસ્કારપરામર્શાન્ત્ તદભાવામિલાપાચ ॥ ૩૬ ॥

સંસ્કાર=ઉપનયન સંસ્કારનો શાસ્ત્રના અધ્યયન સાથે સબધ હોવાથી અને તત્ત્વિનિધિપ્રહુણુમા તેનો ઉપનયન સંસ્કારનો અભાવ પણ કહેલો હોવાથી તેને ઉપનયન સંસ્કાર ન આપ્યો

ઉપનયન સંસ્કારના બે પ્રકાર છે એક શાસ્ત્રપ્રહુણુના અગ તરીકે અને બીજો બ્રહ્મનિધિ પ્રહુણુના અગ તરીકે તેમા જે પહેલો-શાસ્ત્ર પ્રહુણુ અગેનો ઉપનયન સંસ્કાર છે તેને માટે નિયમ છે બીજાને માટે-અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા માટે ઉપનયન સંસ્કાર હોવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી શાસ્ત્રમાં બંને પ્રકારના વચનો જોવામા આવે છે તે હ રૂપતિગ્યે (શાંત ૧૧-૫-૩-૧૩) આ વાક્યમા ઉપનયન જોવામા આવે છે તો તાન્ હ અનુપનીય પત્રુવાચ (છાં ૫-૧૧-૭) મા તેનો અભાવ જોવામા આવે છે, બે આ અગે નિયમ જ હોત તો આવા વિકલ્પો ન હોત! માથી વાત

તો એ છે કે બ્રહ્મવિદ્યા માટે માધન મંપત્તિ અનિવાર્ય છે, ઉપનયન વગેરે નહીં. અને એ વિવેક-વિરાગ-મંપત્તિ જનનશૂનિમાં પુરૂષ પ્રમાણમાં હોતી આથી તેના ઉપનયન મંસ્કારને માટે મહાત્મા રૂકવને જરૂર ન લાગી. આર્થ શાસ્ત્ર-બ્રહ્મવિદ્યામાં મૌનો-મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર અબાધિત છે. ॥ ૩૬ ॥

ગુરૂનો શાસ્ત્રાધિકાર અબાધિત છે એમ વર્ણવ્યું. માથે માથે ગુરૂ શબ્દ ગુણવાચી છે એ દર્શાવ્યું. હવે એ જ વિષયમાં અજ્ઞાતકુલધર્મો નત્યકામ જાળાલનું ઉદાહરણ આપતાં કહે છે:-

તદમાવનિર્ધારણે ચ પ્રવૃત્તેઃ ॥ ૩૭ ॥

ચ=આ શબ્દ પૂર્વોક્ત સિપના સમર્થનમાં ખીજું પણ ઉદાહરણ છે એ જાણનારો છે. તદમાવનિર્ધારણે=શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં જે પ્રતિમ-ત્રે-અનૃત બાધણ વગેરે પ્રતિમધો છે તેમનો અભાવ મત્યકામ જાળાલમાં નિશ્ચિત થતાં પ્રવૃત્તે=હારિદુમન મોતમની તેના અધ્યાપનની પ્રતિ થયેલી તેમને નહીં થાય છે કે શાસ્ત્રમાં ગુરૂનો પણ અધિકાર છે જ.

છાંદોગ્યમાં મત્યકામ જાળાલનું ઉદાહરણ આવે છે. મત્યકામ જાળાલ ગુરુ કને જાય છે. ગુરુ તેને તેના ગોત્રાદિ વિષે પૂછે છે. શિષ્ય ગોત્ર વગેરેથી અણબાળ છે. પણ તેણે ગુરુદેવ સમક્ષ તેની માતાએ જે કહ્યું હતું તે યથાર્થપણે કશું પણ છુપાવ્યા વિના જેમનું તેમ કહી મંજાળાવ્યું. ત્યારે વિચારશીલ ગુરુદેવે વિચાર્યું કે “અગ્રાદાણુ” હોય તે આવું મત્ય કહી ન શકે. કેમકે મત્ય તો દેવવ્રત છે જનદિ વ દેવા વ્રતં ચરન્તિ યત્ સત્યમ્-મત્યુપી વ્રત તો દેવો આચરે છે. (શત્ ૦ ૧-૧૧૧-૫) મત્યચિન્તન અને મત્યવચન જો શાસ્ત્રમાં અધિકાર ન હોતાં હોય તો ખીજું કાણ આપી શકે? પરમેશ્વર મદેવ મત્યપક્ષપાતી છે. સ્વયં જ મત્ય સ્વરૂપ છે માનવોમા પૂર્ણમત્યની સેવા દર્શાવે હોય છે. ગાત્રનો જોડ છે કે.- કૌઠ્ઠતિ મનુષ્યઃ સર્વે સત્યં ઘદિતુમ્ । સત્યસંહિતાઃ ધૈ દેવાઃ । અસત્યસંહિતાઃ ધૈ મનુષ્યા- દ્યૈ માનવ પૂરું મત્ય કહેવા સમર્થ છે? મત્ય માથે લખેલા તો દેવો છે. અનૃત માથે લખેલા નહીં મનુષ્યો છે. (પત્ ૦ ૧-૧-૬) મત્યકામ જાળાલમાં આ વિરલ સત્યભક્તિ નિહાળી ગુરુદેવે-ઉદારહરથી આચાર્ય તેનું બ્રાહ્મણત્વ જાહેર કર્યું । આવાં સત્ય આર્જવ વગેરે સાધનોથી ભરપૂર એવા તે જાળકને જોઈને ગુરુદેવે એક સનાતન અને હિંમતભર્યો નિર્ણય આપ્યો કે સમિધં સોમ્ય ! બાહર, ત્વામહમુપનેષ્યે, ન ત્વં સત્યાદગા:-

હે પ્રિયદર્શન ! મમિધા લાવ તને હું ઉપનયન આપુ. કેમકે તુ સત્યથી
આધે ગયો નથી આમ બ્રહ્મવિદ્યામા સત્યાદિ ગુણમ પત્તિનો ઉત્કર્ષ જરૂરી
છે, અનિવાર્ય છે, વર્ણવિશેષમા જન્મ નહીં ઉપરાત શૂદ્રજન્મમા કવચ એવૂપ
-દાસીપુત્ર મહીનાસ અતરેય જેવાઓ જે વેદના વિભાગના દૃષ્ટા હોય તો
પછી આજના તેમના બંધુઓ અને આપણાં સ્વજનો-એવા શૂદ્રોનો શો
અપરાધ છે ? માનવતાનો બોલ શાસ્ત્રો ઉઘાડી ન શકે ! આથી બ્રાહ્મણની
માફક શૂદ્રોનો પણ અધિકાર છે ॥ ૩૭ ॥

આના જ સમર્થનમા હેતુન્તર રજૂ કરતા પુનઃ કહે છે -

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રાપ્તિપેઘાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

અગ્રણં=એક કહે અને બીજો મુજે તે અગણ સ્વય ગુરુમુખે બાણુ તે અધ્યયન
અને શાસ્ત્રવિહિત કર્માનુષ્ઠાન તે અર્થ અધિકારના પ્રયોજક સત્ય-આજ્ઞા-અભિયર્થાદિના
અભાવમા શાસ્ત્રનુ શ્રવણ અધ્યયન, તથા કર્માનુષ્ઠાનનો પ્રતિપેઘ દોઝાથી ચ=તથા સ્મૃતે =
તેનો નિષેધ કરનારી સ્મૃતિ પણ હોવાથી તે ગુણસપદ્ દોષ તો બ્રાહ્મણ વગેરેની માફક
શૂદ્રો પણ શાસ્ત્રમા અધિકાર છે

અધિકાર ગુણપ્રયોજિત હોય છે જેનામા ગુણસ પત્તિ હોય તે શૂદ્ર
હોય તોપણ અધિકારી છે જેનામા તે ન હોય તે બ્રાહ્મણ પણ અનધિકારી જ
છે આવા ગુણહીનનો તો શાસ્ત્રમા અવ્ય પ્રતિપેઘ છે શ્રુતિ કહે છે કે -
નાપ્રશાન્તાય દાતવ્ય નાપુનાયાશિષ્યાય વા પુનઃ-અશાન્તને કે, શિષ્ય
કે પુત્ર વિનાનાને, આપણુ નહીં (શ્લેઃ ૬-૨૨) ન પત્તદ્ બર્ચીર્ણવ્રતોઽપીતે
(મું. ૩-૨-૧૧) ન પાપ. પુરુષઃ યાજ્ય-પાપી પુરુષને યજન ન કરાવણ
(વે. ૧૦ વા. ૪-૪-૩) અર્થાત્ ગુણસ પત્તિહીન પુરુષ શ્રવણ-અધ્યયન-
કર્માનુષ્ઠાનમા અધિકારી નથી સ્મૃતિ પણ સૂર પૂરાવે છે કે -વિદ્યા હવે બ્રાહ્મણ
માજ્ઞનામ ગોપાયમા, શેવધિષ્ટેઃ હમસ્મિ । અમૂયકાયાનૃજવેઽયતાય ન મા
દૂયા વીર્યવતી તથા સ્યામ્-વિદ્યાદેવી સાથે જ બ્રાહ્મણ કને પહોચી અને
કહુ-મારૂ રક્ષણ કર હું તારો સાથો ખજનો છું અદ્વેષા, કુટિલ,
અસયમી આગળ મને ન કહીશ. તે રીતે હું વીર્યશાક્ષિની થઈશ
(નિ. ૨-૧-૪) આમ ગુણપ્રકર્ષનો ભાવાભાવ, અધિકારનો નિર્ણાયક છે
વર્ણવિશેષમા જન્મ નહીં ઉપરાત પરમાત્મા સૌની સાધારણ સ પત્તિ છે
અને આથી પરમાત્માને લગતી વિદ્યા કેઈ એકનો ઇન્દ્રિયો ન હોઈ શકે
અનુ સૌનો અધિકાર છે એટલું બતાવવું એ જ તાત્પર્ય છે ॥ ૩૮ ॥

આમ પ્રામગિક અધિકાર પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. પુનઃ પૂર્વ પ્રકરણનું
અનુસંધાન કરતા અધિકરણાન્તર સ્વતા આચાર્યશ્રી કહે છે -

પ્રાણઃ કમ્પનાત્ ॥ ૩૦ ॥

"અન્ન" અધિકાર પ્રાપ્ત છે. કમ્પનાત્=કંપન એટલે પ્રાણન-જીવન; અર્થાત્ જીવન દિવામાં હેતુરૂપ હોઈને પ્રાણ=અન્ન પ્રાપ્ત છે. ॥ ૩૯ ॥

કોષોપનિષદમાં અંશુકમાત્ર પુરુષના વર્ણનમાં મન્ત્ર છે કે-યદિદં કિંચ જગત્સર્વં પ્રાણે વ્યજતિ નિઃસૃતમ્ । મહદ્ મયં વજ્રં ડઘતં ચે પતદ્ વિદુઃ અમૃતાસ્તે ભવન્તિ । પ્રાણુનાં કમ્પમાત્રે આ ગધું જે કંઈ છે તે જગત્ નીમરુધું છે. મહાભયરૂપ એ ઉગામેકું માનો વજ્ર છે. જેઓ એને જાણે છે તે અમૃત થાય છે. (કઠ૦ ૨-૩-૨) આર્દ્રા વપરાયેલો પ્રાણ શબ્દ વાયુવાયક કે ઈન્દ્રવાયક નથી, પણ પરમાત્માનો જ વાયક છે. કેમકે સ્થાવર જંગમને જીવન દેવામાં પરમાત્મા જ અર્થ છે. આ જીવનદાનરૂપી કંપન, પ્રાણને પરમાત્મા જ ઠરાવે છે. શ્રુતિઓ કહે છે:-
યન્માત્ પ્રાણન્તિ મુચનાનિ વિશ્વા (અથ૦ ૧૩-૩-૬૩) સ ડ પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ (કે૦ ૧-૨) ન પ્રાણેન ન અપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચન । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ (કઠ૦ ૬-૭) કોહિ एव अन्त्यात् कः प्राण्यात् यदेव आकाशः गानन्दो न स्यात् ? (તૈત્તિ૦ ૨૬-૭) પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્-જેનાથી ગધાં ભુવનો પ્રાણુક્રિયા કરે છે. (અથર્વ૦ ૧૩-૩-૩૩) તે નિશ્ચય પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે. પ્રાણ કે અપાનથી કોઈ માનવી જીવતો નથી, કોઈ ખીજતો જ તે જીવે છે. જેના એ પ્રાણ-અપાન આશ્રિત છે. (કઠ ૫-૫) કોણ પ્રાણ લેત-કોણ શ્વાસોચ્છવાસ લેત જે આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો ? (તૈત્તિ૦ ૨૭) પ્રાણનો પ્રાણ (શૂ૦ ૪-૪-૧૮) આમ પ્રાણ પરમાત્માવાયક છે.

ઉપરાંત કંપન એટલે જે ભય પમાડનાર એવો અર્થ કરીએ તો તે અર્થમાં પણ પરમાત્મા જ પ્રાણ કરે છે. પરમાત્માના દંડભયે સ્થાવર જંગમ પેાતપોતાની મર્યાદામાં પ્રતિપજા વર્તી રહ્યાં છે. આમ કંપન જે ભયજનનના અર્થમાં હોય તોપણ પ્રાણ પ્રભુવાયક જ થાય છે. શ્રુતિઓ કહે છે:-મયાદ્સ્વાગ્નિસ્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્યઃ । मयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः-એના ભયથી અગ્નિ તપે છે. સૂર્ય તપે છે, એના ભયથી ઈન્દ્ર અને વાયુ અને પાંચમું મોત દોડે છે. (કં૦ ૬-૩) ઉપરાંત મીષાઽસ્માદ્વાતઃ પવતે મીષાદતિ સૂર્યઃ । मीषाऽस्माद् अग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः-એની ખીકે પવન વાય છે, સૂરજ જગે છે અગ્નિ અને ઈન્દ્ર અને પાંચમું મૃત્યુ એના ભયથી દોડે છે. (તૈ૦ ૨-૮)

વેદમાં પણ સાક્ષાત્ પરમાત્માનું આ ભીમકાંત સૌન્દર્ય ળતાવ્યું છે. યસ્માદ્ ઇન્દ્રાદ્ વૃહતઃ કિञ્ચન્નમૃતે વિશ્વાન્યસ્મિન્ સમ્મૃતાધિ વીર્યા । જઠરે સોમં તન્વી સહો મહો દસ્તે વજ્રં મરતિ શીર્ષાણિ ક્રતમ્:-જે સૌથી મહાન ઇન્દ્રના સિયાયની કોઈ પણ વસ્તુ નથી તે ઇન્દ્રમાં સમસ્ત શક્તિઓ એકઠી થઈને રહી છે. પેટમાં સૌ અત્તોનો રાજા અન્ન, શરીરમાં મહાન બળ, હાથમાં તલવાર, અને મસ્તકમાં જ્ઞાન ઉદારતા રાખે છે. (ક્રમ ૨-૬-૧૭-૨) અહં રુદ્રાય ધનુરાતનોમિન્દ્રાદિપે શરવે હન્ત વા ડ-હું સજ્જનોને રડાવનારને માટે, વિદ્વાનોના દ્રેષી માટે, અને નિર્દોષ તીર ચલાવનારને માટે ધનુષ્યને ખેંચનાર છું. (ક્રમ ૮-૭-૧૨-૬) સ વજ્રમૃદ્ વસ્યુહા મીમમ્: સહસ્રચેતાઃ શતનીથ ક્રઘ્વા-તે વજ્ર ધારણ કરનાર, દસ્યુઓને મારનાર, લયકર અને ઉગ્ર, સર્વજ્ઞ વગેરે (ક્રમ ૧-૭-૧૦-૧૨) આથી પ્રાણનક્રિયાનો હેતુ અને સૌને લય પમાડનાર પરમાત્મા પ્રાણ શબ્દનો વાચક છે. ॥ ૩૯ ॥

જેમ પ્રાણ તેમ જ્યોતિ શબ્દની પ્રવૃત્તિ પણ પરમાત્મા છે એનું નિયમન બતાવતા કહે છે:-

જ્યોતિઃ દર્શનાત્ ॥ ૪૦ ॥ ૪૦

અન્ન અધિકાર પ્રાપ્ત છે. દર્શનાત્ દર્શન એટલે પ્રકાશન=જે પ્રકાશનને લઈને જ્યોતિ=જ્યોતિ શબ્દ અનિવાર્ય છે.

ઉપનિષદોમાં ક્યાંક ક્યાંક જ્યોતિઃ શબ્દ પરમાત્માનો વાચક પણ છે. પ્રકાશનને લઈને સૂર્યાદિની પેરે બ્રહ્મ પણ જ્યોતિ કહેવાય છે. તેમાં બ્રહ્મ એ મુખ્ય જ્યોતિ છે. સૂર્યાદિ ગોણુ છે કેમકે સૂર્યાદિની જ્યોતિનો આધાર=પ્રકાશક પણ બ્રહ્મજ્યોતિ છે, હિરણ્યમે પરે કોશે વિરજં વ્રહ્મ નિષ્કલમ્ । તદ્વ્યુષ્ઠં જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ તદ્ વદ્ આત્મવિદો વિદુઃ । ન તત્ર સૂર્યોમાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિદ્યુતો માન્તિ કુતોઽધમગ્નિઃ । તમેવ માન્તમનુ માતિ સર્વે તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિમાતિ (મું. ૨-૨-૧-૧૦) પણ ઉપનિષદમાં મામની પણ હિ સર્વેષુ લોકેષુ માતિ (છાં. ૪-૧૫-૪) તદ્ દેવા જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ (મૂં. ૪-૪-૧૫) એન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદઃ (તૈં. વ્રા. ૩-૧૨-૧) યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ ભાસયતેઽશ્વિલમ્ । યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્ તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ (ગીતા. ૧૬-૨) એનેરી પરમ કોશમાં નિષ્કલ અને વિરજ બ્રહ્મ છે. તે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, જ્યોતિઓની જ્યોતિ છે. એ તે છે જેને આત્માના બળકારો બળે છે. ત્યાં સૂર્ય અમકતો નથી

તો પછી આ અગ્નિ તો ક્યાથી જ ચમકે ? ચમકતા એવા તેની પાછળ પાછળ આ બધું ચમકે છે તેના ભાગે આ બધું વિશેષરૂપે ચમકે છે (મુ० ૨-૨-૮-૧૦) એજ છે નિશ્ચય ભામની એ જ મમસ્ત લોકમા ચમકે છે (છાં ૪-૧૫-૪) તેને જ્યોતિની જ્યોતિઓને દેવા (ઘૂં ૪-૪-૧૬) જેના તેજે સંગેવો મૂર્ય તપે છે (તૈ છાં ૩-૧૦-૯) જે સૂર્યમા રહેલું તેજ જગતને ભામિત કરે છે અને જે ચન્દ્રમા તથા અગ્નિમા છે તે તેજ તુ માફ જાણ (મીતાં ૧૫-૧૦) આથી જ્યોતિ શબ્દ પ્રદ્યવાચક જાણવો રહ્યો ॥ ૪૦ ॥

તેજ મુજબ આકાશ શબ્દ પણ પરપ્રદ્યનો વાચક હોય છે એમ બતાવતા કહે છે .

આકાશોઽર્થાનન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્ન અધિાર પ્રાપ્ત છે અર્થાત્તત્વાદિવ્યપદેશાત્=સૌ પદાર્થોની અદ્દર હોવાપણુ વગેરેના નિર્દેશ-ઉપદેશ દેવાથી આકાશ=આકાશ શબ્દ અન્નપરાયણ છે સત્તમા 'આદિ' થી અસન્ના-સૂક્ષ્મતા વગેરે છે એમ જાણવું

જેમ સર્વગતપણુ-અસંગપણુ ભૌતિક આકાશમા છે તેમ પરમાત્મામા પણ છે અને આ અર્થયોગે આકાશ શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે ભૂતા કાશમા સર્વગતપણુ વગેરે સાપેક્ષ છે પરમાત્મામા તે નિરપેક્ષ છે શ્રુતિઓ વાગ્વાન આ વાતની ઘોષણા કરે જ છે સ જોતજ્ય પ્રોતજ્ય વિમુ પ્રજાસુ । તે વિમુ પ્રજાઓમા જોતપ્રોત છે (યજું ૩૨-૮) સર્વાત્માન સર્વગત વિમુત્વાત્-વિમુ હોઈને સૌતા આત્મારૂપ અને સર્વવ્યાપીને (શ્વેં ૩-૨૧) અસંગો નહિ સજ્જતે-અસંગ હોઈને એ જોટતો નથી (ઘૂં ૪-૪-૨૨) સૂક્ષ્માચતત્ત્વસૂદમતર વિમાતિ-સૂક્ષ્મથી પણ તે વધારે સૂક્ષ્મ ચમકી રહ્યું છે (મું ૩-૧-૭) આથી આ બધા અર્થયોગે આકાશ શબ્દ પરપ્રદ્ય પરમેશ્વરનો વાચક છે ॥ ૪૧ ॥

પરમાત્મા અસંગ છે, અસ સારી છે-આવુ સૂચન, આકાશ શબ્દ પરમેશ્વર વાચક છે એવું પ્રસિદ્ધ કરતા કર્યું તેને જ વ્યવસ્થિતરૂપે રજૂ કરતા કહે છે -

સુષુપ્ત્યુત્ક્રાન્ત્યોર્ભેદેન ॥ ૪૨ ॥

અન્ન અધિૃત છે વ્યપદેશાત્ એટલે શબ્દ પૂર્વસૂત્રમાથી અનુવર્તિત કરવો રહે છે સુષુપ્ત્યુ=સુષુપ્તિ એટલે ગાઢ નિદ્રા ઉત્ક્રાન્તિ એટલે શરીરમાથી નિર્ગમન કરવાની ક્રિયા-મરણુ એ મન્નેમા મેદેન-જીવાત્માનો ભેદથી ઉપદેશ કરવામા આવેલો હોઈને તે પરમાત્મા અસંગ છે-અસસારી છે એમ સિદ્ધ થાય છે

પૃહ્લદાશરૂપકમાં છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં “કતમ” આત્મેતિ-યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ
 પ્રાણેષુ હૃદયન્તઃ જ્યોતિઃ પુરુષઃ કયો છે આત્મા ? તો જે આ પ્રાણોમાં
 હૃદયની અંદર જ્યોતિઃ સ્વરૂપ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે તે. (વૃં ૪-૩-૭) આ
 રીતે શરૂઆત કરી વારંવાર આત્માને લગતી મીમાંસા કરવામાં આવી છે.
 તો એ મીમાંસા જીવાત્મપરાયણ જ છે કે પરમાત્મપરાયણ છે એ સંશય
 છે. જીવાત્માને લગતી જ એ મીમાંસા છે એમ ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર
 બેતાં લાગે છે. ઉપક્રમ શરૂમાં “યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ” આ કહ્યું છે,
 અને એ જીવાત્મા માટે જ બંધબેસતું છે. ઉપરાંત ઉપસંહારમાં સ વા
 યપ મહાન અગ્નિઃ માત્મા યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ-તે નિશ્ચય આ મહાન
 અગ્નિમા આત્મા જે આ પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય-(વૃં ૪-૪-૨૨) એ પણ
 જીવાત્મગોચર વચન જ છે. ઉપરાંત મધ્યમાં જ્ઞાત્રંતઃ વગેરે અવસ્થામાં
 વિહાર વણુજ્યો છે તે પણ જીવાત્મપક્ષે જ ઉચિત લેખાય ! આથી અહીં
 શ્રુતિ જીવાત્મપરાયણ વ્યાખ્યાન કરવા માંગે છે એ સ્પષ્ટ છે. આમ પ્રાપ્ત
 થતાં ઉત્તરપક્ષી કહે છે કે આ ધારણ નથી. અહીં પરમાત્મપરાયણ
 વ્યાખ્યાન જ હોઈ શકે છે. અને તેમાં આ સૂત્ર હેતુરૂપે આપે છે. સુપુષ્પિ
 અને ઉત્કાન્તિ એ બંને અવસ્થામાં જીવાત્મા કરતાં પરમાત્મા ભિન્ન છે એવો
 અહીં ઉપદેશ છે. અને આથી અહીં પરમાત્માને લગતું જ પ્રવચન છે.
 સુપુષ્પિ અવસ્થામાં પરમાત્મા અને જીવાત્માના ભેદનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રુતિ
 કહે છે:-અયં પુરુષઃ પ્રાણેન આત્મના સંપરિવૃક્તઃ ન વાહ્યં કિંચન વેદ ના-
 ન્તરમ્-આ પુરુષ પ્રાણ પુરુષ વડે-પરમાત્મા વડે ભેટાયેલ હોઈને બહારનું
 કે અંદરનું કશું જાણતો નથી. (વૃં ૪-૩-૨૧) અહીં જેનો ઉલ્લેખ છે
 તે પુરુષ જીવાત્મા હોઈ શકે છે. કારણ કે જેને બાહ્ય અને આંતર સંવેદન
 થતું હોય તેને માટે ન કિંચન વેદ એવો પ્રતિષેધ કરી શકાય ! પરમાત્મા
 તો પ્રાણ છે, તેને તેની સર્વજ્ઞતારૂપી પ્રજ્ઞાનો કદી વિયોગ થતો નથી. તે
 ઉપરાંત ઉત્કાન્તિનું વર્ણન કરતાં કહે છે:-અયં શરીર દ્યાત્મા પ્રાણેનાત્મના
 ન્યારદઃ હૃદયર્જન્ યાતિ-આ શરીરમાં રહેલો આત્મા પ્રાણ આત્માથી
 અધિષ્ઠિત હોઈને આ શરીરનો ત્યાગ કરતાં જાય છે. (વૃં ૪-૩-૨૩)
 અહીં પણ જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ ઉલ્લેખ છે. શરીરનો સ્વામી હોઈને
 અહીં જીવ સંભવે છે. પ્રાણ પરમાત્મા તો તેનો ભેજ જ છે. આમ આ બંને
 અવસ્થામાં ભિન્ન તરીકે ઉપદેશ બેવામાં આવતો હોઈને પરમેશ્વરનો જ
 અહીં ઉલ્લેખ ધ્રુવ છે.

અને અહીં જીવ શિવનો ભેદ કહેવો કે સિદ્ધ કરવો
 એ સૂત્રકારનો આશય નથી. સૂત્રમાં જીવશિવનો ભેદ તો

લોકપ્રસિદ્ધ બુદ્ધિથી સ્વીકારીને તેજ છવનું અંતે શિવપણું
 ણતાવવા માટે છે. કેમકે યોગ્યં વિજ્ઞાનમયઃ વગેરે દ્વારા તે છવનો
 ઉદ્ભવ થયો છે-તો ધ્યાવત્તીય લેલાવત્તીય વગેરે શબ્દો દ્વારા તે ધર્મોનું
 નિરાકરણ પણ અંતે કર્યું છે. આથી શરૂઆતમાં જે સંસારી જેવો છે
તે જ અંતે એવ મહાન ભજઃ આત્મા છે એ સિદ્ધ કરવા માટે સંસારિત્વનો
સ્વીકાર કરી તેનો અન્તે નિષેધ કર્યો છે. જાત્રનાદિ અવસ્થાઓને લઈને
 આત્માનું અવસ્થાપણું કે સંસારીપણું અહીં સિદ્ધ કરવાનો યત્ન નથી.
 પણ તે દ્વારા તેનાથી વિરૂદ્ધ જ સાધવું ઈષ્ટ છે. કેમકે એ સંવાદમાં વાર
 વાર “અત ઉર્ધ્વ વિમોક્ષાય દ્વિદિ હવે આગળ મુક્તિ માટેનું તત્ત્વજ્ઞાન
 કરો એવો પ્રશ્ન છે. અને અનન્યાગતસ્તેન ભવતિ, અસંગોહયં પુરુષ-
 તેના વડે ન અનુસરાયેલ હોય છે. કેમકે આ પુરુષ અસંગ છે.
 (ઘૃં ૪-૩-૧૪-૧૫) એવો વારંવાર જવાબ છે. ઉપરાંત અનન્યાગત
 પુણ્યેનાનન્યાગતં પાપેન તીર્ણો હિતદા સર્વાન્ શોકાન્ હૃદયસ્ય ભવતિ-
 પુણ્ય અને પાપથી ન અનુસરાયેલ હોય છે. કેમકે તે વેળા હૃદયના
 સમસ્ત શોકોને એ તરી ગએલ હોય છે. (ઘૃં ૪-૩-૨૨) એવો ઉદ્ભવ
 છે. આથી અસંસારિપણું-આત્માનું અસંગપણું ણતાવવું એ જ એ
 પ્રકરણનું ધ્યેય છે. અને એવો તો પરમાત્મા જ છે. માટે અહીં પરમાત્મ-
 પરાયણ શ્રુતિ વ્યાખ્યાન છે એ જાણવું રહ્યું. ॥ ૪૨ ॥

ઉપરોક્ત વાતને દૃઢ કરતાં ખીજો હેતુ આપે છે કેઃ=

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

પત્યાદિ=પતિ આદિ શબ્દોના પ્રયોગથી પણ નક્કી થાય છે કે અહીં અસંસારી
 પરમાત્માનો જ ઉપદેશ છે. ॥ ૪૩ ॥

આ પ્રકરણમાં વપરાયેલા પતિ વગેરે શબ્દો અસંસારી પરમાત્માને
 પ્રતિપાદિત કરનારા છે અને સંસારી સ્વભાવનો પ્રતિષેધ કરનારા છે.
 “સર્વસ્ય ચક્ષુઃ સર્વસ્યોદ્દેશનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ” વાક્યમાં વશી-ઇશાન-
 અધિપતિ વગેરે શબ્દો અસંસારીનું જ પ્રતિપાદન કરનારા છે. ઉપરાંત
 સ ન સાધુના કર્મણા મૂયાન્ નો એવાસાધુના કનીયાન્ વગેરે શબ્દો તેના
 સંસારીપણાનો પ્રતિષેધ કરનારા છે. અને આથી અહીંનો સંદર્ભ પરમેશ્વર-
 પરબ્રહ્મપરાયણ જ છે. જીવાત્મા પરમાત્માનો લેહ ણતાવનારો નથી.
 અર્થાત્ પરમાત્મા અસંસારી છે. અસંગ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

इति साधनभाष्ये प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

અવ પ્રથમાઽધ્યાયે ચતુર્થઃ પાદઃ

અત્યાર સુધીમાં પ્રહ્લ્લ જિજ્ઞાસ્ય છે એ સિદ્ધ કરવા માટે કેટલાં સંશયગ્રસ્ત, સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ પ્રહ્લ્લવિગથી યુક્ત શ્રુતિનાં વાક્યોને વિચાર થયો! પરપ્રહ્લ્લ પરમાત્મા સ્વયં બધી રીતે આ જગતનું કારણ છે—ઉપાદાન કારણ પણ એ જ છે, નિમિત્ત કારણ પણ એ જ છે. એકી વખતે એ બન્ને કેવી રીતે હોઈ શકે એ જ માનવબુદ્ધિને પડકારરૂપ છે. માનવ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ કરતાં શીખ્યો છે. પોતાની બુદ્ધિ થાકે ત્યાં સુધી તેને દોડાવતાં એ લણ્યો છે. અને આથી એ ઘણી વખત પોતાની બુદ્ધિની મર્યાદાઓને વીસરી ગયો છે અને જાય છે. કાર્યકારણ ભાવના અમુક નિયમો એણે જોયા—અને આથી તે નિયમો જ છેવટ સુધી ચાલવા જ જોઈએ એવો એ આગ્રહ રાખતાં પણ શીખ્યો છે. પણ કાર્યકારણ ભાવના નિયમોને પણ મર્યાદા છે એ વાત એ આગ્રહમાં ભૂલે છે. તાકિલ બુદ્ધિને હંકારે તે જ લગવાનની—પરપ્રહ્લ્લની મહાન માયા શક્તિ છે. અને આથી બુદ્ધિગમ્ય જગતમાં પણ કેટલીક એવી વાતો છે કે જે બુદ્ધિને ગહેરી બનાવી દે છે—તેને લકવામય કરી મૂકે છે—તેને તેની મર્યાદાનું નિર્લગ્નપણું પણ સ્પષ્ટ લાન કરાવી દે છે! જગતનું કારણ શું એ એક એવો જ કોયડો છે. એ એકી વખતે એટલી બધી ઉપપત્તિઓ સામે લાવીને હાજર કરે છે કે એમાંથી એકનો પણ સ્વીકાર કરીએ તો તે બુદ્ધિને પૂર્ણ નિર્દોષ લાગતી નથી. પ્રહ્લ્લ જો ઉપાદાન કારણ હોય તો જગતમાં જડતા ક્યાંથી આવી? કેમકે પ્રહ્લ્લ તો ચેતન છે. જો પ્રકૃતિને ઉપાદાન માનીએ તો જગતમાં એ સૌનું કારણ થઈ શકે નહીં, કેમકે સૌમાં તો ચેતનનો પણ સમાવેશ થાય છે અને જડમાંથી તો ચેતન ઉપજે નહીં. ઉપરાંત પ્રહ્લ્લ જો નિમિત્ત કારણ જ હોય તો બુદ્ધિનો અત્યાચાર એમ કહેવા પ્રેરે છે કે ઉપાદાન સાથે નિમિત્ત કારણ એક ઠેકાણે કાર્યમાં વસી શકતું નથી. અને જેમ માટી, ઘડામાં, તેમ કુંભાર તેમાં પ્રવેશી શકતો નથી. તો કુંભારની માફક પરમેશ્વર પણ કાર્યમાં વ્યાપી ન શકે તો પછી જડમાં ચેતન ભરાયું કેવી રીતે? ચેતન પરમાત્મા તો કોઈ સાતમા આસમાનમાં જ રહેતો હોવો જોઈએ એમ અકામે પણ માનવું પડે અને એમ માનીએ તો ઘોંટાળાઓની પરંપરા જ જન્મે! આમ જ્યાં સુધી કેવળ તાકિલ બુદ્ધિને ઉચ્છૃંખલપણું છૂટી મૂકીએ ત્યાં સુધી એ આપણને નિઃશંક ન કરી શકે! અને જીવનમાં નિઃશંકતા સિવાય સમાધાન કેમ થાય? આથી એક જ ઉકેલ બાકી રહે છે અને તે એ કે પરમાત્મામાં

અસ્પષ્ટ વિરોધી એવી, વિચિત્ર બુદ્ધિને હુકાવે-પડકાર કરે એવી શક્તિઓ
 ૧. અને માનવબુદ્ધિ અમુક હદ સુધી જ કાર્યકાન્ધુ ભાવને નિર્બાધપણે
 પકડી ઠે વળગી નહીં શકે છે ત્યારમાદ તેણે પરમાત્માની વિચિત્ર-વામપૃષ્ઠ
 પાણીમા ધૂળ ઉડાડનારી અને ગાળાખૂડ રેતીના ગળામા પાણી બતાવનારી
 વિચિત્ર માયા શક્તિનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે અને એ સ્વીકાર કરતા
 પણ તેના મનને પૂર્ણ અમાધાન થતુ નથી પૂર્ણ અમાધાન ડોઠ પણ રીતે
 થતુ જ નથી એમ પણ નથી એ થાય છે, પણ તે સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચતમ
 ભૂમિકા ઉપર એ ભૂમિકા ઉપર આડઠ થતા જ દૃઢયત્રયિનુ ભેદન, મશય
 બળનુ છેદન, અને કર્મબંધનનુ વિમોચન થઈ, માનવ જીવતાજીવ કૃતકૃત્ય
 થાય છે આથી અનુભવમા જ પરિણમે છે જેવટે બ્રહ્મવિદ્યા-મ પૂર્ણ અમાધાન
 ત્યા જ પ્રગટે છે એ ન મળે ત્યા સુધી યાવદ્બુદ્ધિબોદય માનવે તર્કની
 મહાય લઈને ન્યા સુધી જવાય ત્યા સુધી દૃઢપણે પરવરતુ બેઠાંએ
 પરમાત્મા સર્વથા આ જગતનુ એકમાત્ર કારણ છે-એ દૃઢ થાય ત્યા સુધીમા
 વ્યવસ્થા ખોતર ઉપાદાન નિમિત્ત વગેરે કારણોનો સ્વીકાર કરવામા કશો જ
 વાધો નથી-એ બુદ્ધિનુ ભૂષણ છે, દૂષણ નથી આથી એક જ પરમાત્મા
 ઉપાદાન અને નિમિત્ત વગેરે ડેવી રીતે છે એ સૂચક રીતે સમજાવવા હવે
 પછીના કેટલાક શ્રુતિવાક્યોની વિચારણા શરૂ થાય છે કેવળ બુદ્ધિની મર્યાદા
 સ્વીકારવી જોઈએ અને પરમાત્માની પરમાત્મતા માટે પણ અવકાશ ગણવો
 જોઈએ આથી કેટલાક કાણુવાદમા અવશિષ્ટ શ્રુતિવાક્યોની વિચારણા માટે
 હવે પછીના પાદની પ્રવૃત્તિ છે તે પેકી સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ જગતનુ કાણુ
 થઈ શકતી નથી એ દર્શાવતા કહે છે -

આનુમાનિકમપ્યેકેષામિતિચેન્ન શરીરરુપકાચિન્યસ્ત

ગૃહીતેઃ દર્શયતિ ચ ॥ ૧ ॥

જુદેયા-આધવશ્લિકાના આનુમાનિક અપિ=અનુમાન એટલે અહીં આર્થ સમ જુ
 એ આરંભરણુ દ્વારા વિશેષરૂપે વિસ્તારથી નિરૂપિત થયેતુ પ્રકૃતિ નામનુ પ્રધાનતત્ત્વ પણ
 (ક્ષત્રાતી પેરે એવો અપિ નો અર્થ છે) સ્વતંત્રપણે જગતના જન્માદિનુ મરણુ થઈ
 શકે હિતિ ચત્ર-એમ જો કહો તો ન-એ બરાબર નથી કેમ ? તો હેતુ દેતા કહે છે -
 શરીરરૂપમ્ચિન્યગૃહીતે = ૩૫ એટલે દૃશ્યન્ત અર્થાત્ દશ્યન્ત દ્વારા વિન્યસ્ત એટલે
 નિરૂપિત-પ્રતિપાતિ જે પ્રકૃતિરૂપી પ્રધાનતત્ત્વ તેનુ પ્રદર્શન થતુ હોવાથી દર્શયતિ ચ=અને
 શ્રુતિ પણ મતાવે છે સિદ્ધ કરે છે

અર્થાત્ જગતનુ કારણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એ સિદ્ધાન્તના ઉપર
 અહીં આદેશ છે બ્રહ્મ જગતનુ કારણ હોય એ ચે અ નથી કેમકે પ્રકૃતિ-

પ્રધાન પણ સ્વતંત્રપણે જગતનું કારણ થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. અને આ વાત અર્થ શાખાના મુંડકઉપનિષદે જ કહી છે. મુંડક શ્રુતિ કહે છે કે:-યથા સુદીપ્તાત્ પાષકાત્ વિસ્ફુલિંગાઃ સહસ્રશઃ પ્રભવન્તે સરૂપાઃ । તથાઽક્ષરાદ્ ક્વિચિદ્ધાઃ સોમ્ય । ભાવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપિયન્તિ-જેમ ઠીક પ્રબલિત અગ્નિમાંથી એકરૂપ હવ્તરે તણુખાઓ જન્મે છે, તેમ હે સોમ્ય ! અક્ષર બ્રહ્મમાંથી વિવિધ ભાવો પ્રકટે છે અને તેમાં લીન થાય છે. (મું ૨-૧-૧) આ શ્રુતિમાં 'અક્ષર' તત્ત્વમાંથી સમસ્ત ભાવોને પ્રકટતા અને પ્રલીન થતા કહેવામાં આવે છે. અને અહીં અક્ષરનો અર્થ પ્રકૃતિ જ લેવો પડે છે. કારણ કે અક્ષરનો અર્થ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એવો હોવા જઈએ તો શ્રુતિમાં જે સરૂપાઃ એવું વિશેષણ આપ્યું છે તે ઘટે નહીં. બ્રહ્મ ચેતન છે અને જગતના પદાર્થો તો જડ છે ! ચેતનમાંથી જડ કેવી રીતે જન્મે ? જડમાંથી જડનો સંભવ ખરો ! અને આથી જગત બ્રહ્મથી વિરૂપ છે. અને એ કારણે અહીં અક્ષર શબ્દ બ્રહ્મવાચક ન હોઈ શકે. અને પરિશેષે એ પ્રકૃતવાચક જ ગણાય. ઉપરાંત જેમાંથી ભાવોનો ઉદ્ભવ અને જેમાં ઉપસંહાર તેજ કારણ તરીકે લેણાય ! અને અક્ષરમાંથી ભાવોનો ભાવા-ભાવ ભણતી આ શ્રુતિ આમ પ્રકૃતિને જ જગતનાં કારણ તરીકે-સ્વતંત્ર કારણ તરીકે ધરે છે. ઉપરાંત આગળ અક્ષરાત્ પશ્ચ.પરઃ-પ્રકૃતિથી પર જે પુરૂષ તેનાથી પણ પર-(મું ૨-૧-૨) એવો પ્રયોગ છે. અક્ષરથી અક્ષર તો પર હોય નહીં. અને અહીં તો અક્ષરથી પર તત્ત્વ કહ્યું છે. આથી પણ અહીં અક્ષર શબ્દનો પ્રકૃતિ એવો અર્થ જ બલાત્ પણ લેવો પડે ! આથી મુંડકશ્રુતિ પ્રધાન-પ્રકૃતિને જ જગતના સ્વતંત્ર કારણ તરીકે વર્ણવતી હોઈને બ્રહ્મકારણવાદ ઘટતો નથી. આમ પૂર્વપક્ષ થયો.

આનો જવાબ વાળતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે બરાબર નથી. કારણ તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે ! અહીં પ્રકૃતિનું કારણત્વ સ્વતંત્રપણે કહેવું ઉદ્દિષ્ટ નથી. જે એમ હોય તો તો બ્રહ્મ કારણ ન થાત. પણ અહીં તો શરીરનાં દૃષ્ટાન્ત દ્વારા તેનો ઉલ્લેખ છે. પ્રકૃતિને શ્રુત્યન્તરમાં શરીરનાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે વર્ણવી છે. અને શરીર દૃષ્ટાન્તે કહેવાયેલી પ્રકૃતિનું જ અહીં પુનર્નિરૂપણ છે. પ્રકૃતિ કે પ્રધાન તો માનો પરમાત્માનું શરીર છે. કરોળીઆનું શરીર જેમ આત્માથી અધિરૂઢ થયેલું હોઈને તન્તુનું કારણ બને છે, જેમ આપણું શરીર આત્માથી અધિષ્ઠિત હોઈને કેશ રામ વગેરેનું કારણ બને છે તેમ પરબ્રહ્મ અધિષ્ઠિત થયેલું પ્રધાન જગત્તત્ત્વમા-દિનું કારણ કહેવાય છે. અર્થાત્ સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિની કોઈ તાકાત નથી કે તે જગત્તિર્માણુ કરે. પરમાત્માની શક્તિ હોઈને પરમાત્માના ઇક્ષણથી તે સમસ્ત

અશ્વરને જન્માવે તેમાં પરમાત્મા દુભાતા નથી. પરમાત્મા જ પોતાની શક્તિ દ્વારા વર્તી રહ્યા છે. અને આથી અહીં સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ કારણ નથી. પરમેશ્વર દ્વારા કારણ બને તો તેમાં પરમાત્માનું ભૂપણ છે. હપણ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:-યથા ઝર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્યતે ચ યથા પૃથિવ્યાં ઓપધય સંભવન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોમાનિ, તથા અક્ષરાત્ સંભવન્તિ હૃદ વિશ્વમ્-જેમ કરોળીઓ પોતાનામાંથી બળ જન્માવી ઉપસંહરે છે, જેમ પૃથ્વીમાંથી ઓપધિઓ સંભવે છે, જેમ જીવતા પુરુષમાંથી કેશલોમ વગેરે જન્મે છે, તેમ અક્ષર બ્રહ્મમાંથી આ વિશ્વ જન્મે છે. (મું ૧-૧-૭) અહીં ઉર્ણનાભિ વગેરે દ્વારા તન્તુ આદિની ઉત્પત્તિ વગેરે વર્ણવી છે. પણ તે તે ઉત્પત્તિ ચેતનાધિષ્ઠિત છે. આથી સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ જગત્ જન્માદિનું કારણ થઈ શકતી નથી. ઇશ્વર દ્વારા થાય તો તે છેવટે ઇશ્વરનો જ મહિમા સિદ્ધ કરે છે. અને આથી સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ જગત્ કારણ નથી. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ “જન્માદયસ્ય યતઃ” માં બતાવેલું કારણ-બધીય બતાવું કારણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧ ॥

અહીં શંકા ઉઠાવી સમાધાન કરતાં કહે છે કે.-

સૂક્ષ્મં તુ તદર્હત્વાત્ ॥ ૨ ॥

“આતુમાનિકમ્” આટલા સમ્બંધે પૂર્વસૂત્રમાંથી ખેંચી લેતા. તુ=અર્હ સ્થૂલનું વ્યાવર્તન કરે છે. તત્=આતુમાનિક પ્રધાન સૂક્ષ્મ=નિરવય છે કેમકે અર્હત્વાત્=કાર્યમાનનું કારણ થવાની યોગ્યતા તો જ કંપી શકાય.

પ્રધાન-પ્રકૃતિ એ પરમાત્માના શરીર જેવું છે એમ ઉપર કહ્યું. તો શરીર તો સ્થૂલ હોય! અને સ્થૂલ હોય તો તે કાર્ય જ ગણાય. કારણ તરીકે એ ન હોઈ શકે! આ છે શંકા-તેનું સમાધાન છે આ સૂત્રમાં. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે દૃષ્ટાન્ત સર્વથા દાર્ષાન્તિક સાથે મળતું જ આવે એવો નિયમ નથી. ચન્દ્રાનના કહીએ એટલે મુખ અને ચંદ્ર બંને તદ્દન સરખાં જ થઈ જતાં નથી! અમુક સમાન ધર્મનો સામ્યમાં ઉપયોગ હોય! તેમ અહીં પ્રધાનને શરીર સાથે સરખાવ્યું એટલે તે શરીર જેવું જ બધી રીતે કદપણ એવો અર્થ થતો નથી! એ તો માત્ર ખ્યાલ આપવા પૂરતું જ સમજવાનું છે! મહુદાદિ કાર્યનું તે જ કારણ હોઈ શકે જે તેમના કરતાં સૂક્ષ્મ હોય અને સ્થૂલ એટલે સાવયવ-અને સૂક્ષ્મ એટલે નિરવયવ. અને મહુદાદિ કાર્યનું કારણ હોય ને હોયું જ નોંધ્યે તો તે નિરવયવ જ હોઈ શકે. અને કાર્યકારણભાવની પરંપરા કયાંક

તો અટકવી જ ભેડાશે. એ જ્યાં અટકે તે જ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ. મૂલે મૂલાભાવા-
દમૂલં મૂલમ્ (સો. ૧-૬-૭) એવું સૂત્ર પણ છે. આથી એ પ્રધાનત્વ
સૂક્ષ્મતમ એટલે નિરવયવ છે. એવું જ એ હોવું ઘટે, માટે શંકા અસ્થાને
છે. પ્રકૃતિ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે, જીવ અને પરમાત્મા. પણ અહીં તો
ઉપાદાન કારણની દૃષ્ટિએ તર્કની મર્યાદામાં વિચાર ચાલે છે. અને એ
દૃષ્ટિએ તો પ્રકૃતિમાં જ કાર્યકારણ ભાવની સૂક્ષ્મતાની અવધિ છે. આથી
પરમાત્માનું જ પ્રકૃતિ દ્વારા પણ કારણપણું સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

કારણમીમાંસામાં જે સ્વતન્ત્ર હોય-પોતાના કાર્યની ઉત્પત્તિમાં
સ્વતન્ત્ર હોય તે જ કારણ તરીકે કદખી શકાય! પ્રકૃતિ જો શરીર જેવી છે
તો તે પરાધીન જ છે! અને પરાધીન છતાં જે વસ્તુ જે વસ્તુને પેદા કરે
છે તે સ્વાધીન હોય તો પણ પેદા કરી જ શકે! કેમકે તેને પેદા કરવાની
તેનામાં શક્તિ છે. જો શક્તિ ન હોય તો, પરાધીન હોય તો પણ ન પેદા
કરી શકે! આથી સ્વતન્ત્રપણે જ પ્રકૃતિ જગત્ ઉત્પત્તિમાં કેમ કારણ ન
મનાવી ઘટે? જવાબ આપતાં કહે છે:-

તદધીનત્વાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

"આનુમાનિક" એટલા શબ્દનું અનુવર્તન કરી લેવું તદધીનત્વાત્=અધીન
હોઈને આનુમાનિક પ્રધાન અર્થવત્=સપ્રયોગન થાય છે

પ્રાણીમાત્રના ભોગાપવર્ગરૂપી અર્થની સિદ્ધિ માટે જગતની રચના
છે. અને આ ભોગાપવર્ગરૂપી અર્થ ચેતનના અધિષ્ઠાન વિના-ચેતનના નિરંતર
સાવધાન-ખેંચરદ્વાર નિરીક્ષણ કે નિયમન વિના સંભવી ન શકે. અળગે
જીવોને ભોગાપવર્ગનું પીરસણ અતિચેતનનો કારભાર સૂચવે છે. આથી
કેવળ, સ્વતન્ત્ર, જડ પ્રધાન તે કરવા સ્વતન્ત્રપણે શક્તિમાન થઈ શકે નહીં!
આથી ચેતનના નિયમન નીચે-શાસન નીચે જ, એ ચેતનની જ શક્તિ સ્વરૂપ,
પ્રધાન, એ બધું-જગતનો ભોગાપવર્ગનાં દાનરૂપી કારભાર કરી શકે,
સ્વતન્ત્રપણે નહીં. આથી સ્વતન્ત્રપણે પ્રધાન કે પ્રકૃતિ કારણરૂપ થઈ શકે
નહીં ॥ ૩ ॥

આજ વાતને સમર્થિત કરતાં ખીજે હેતુ આપતાં કહે છે:-

જ્ઞેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૪ ॥

"આનુમાનિક" અને "તદધીન" એ બે પદાર્થોની યથાસંભવ અનુવૃત્તિ કરી લેવી.
પૂર્વે જ સિદ્ધ કરનારો આ ખીજે હેતુ છે એ "ચ" કાર બતાવે છે. જ્ઞેયત્વાવચનાત્=
જેય તરીકે તેનું કથન ન હોઈને પણ સ્વતન્ત્રરીતે પ્રધાન કારણ હોઈ શક્યું નથી

જગતનું જે સ્વતંત્રપણે કારણ હોય તે જેય તરીકે અવશ્ય હોય ! કેમકે સ્વતંત્ર કારણના જ્ઞાનમાં મોક્ષ છુપાયો છે. પ્રધાન જે સ્વતંત્રપણે કારણ હોત તો જેય તરીકે શ્રુતિએ તેને કહ્યું હોત, પણ તેવું કયું નથી. ઉપરાંત પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તો જેય તરીકે સાક્ષાત્ વર્ણવાય છે. આથી સ્વતંત્રપણે પ્રધાન કારણ હોઈ શકતું નથી. યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ-જીવન્તિ યત્ પ્રચન્તિ અભિસંવિદાન્તિ તદ્ વિજિ જ્ઞાસન્થ તદ્બ્રહ્મ—જેમાંથી આ ભૂતો નિશ્ચય જન્મે છે, જેના વડે જન્મેલાં છવે છે, જેમાં જતાં એવાં ભૂતો પ્રવેશે છે—તે બળ તે બ્રહ્મ છે. (તૈં ૦ ૩-૧) આ શ્રુતિ બ્રહ્મને જેય તરીકે વર્ણવે છે. કેટલીક શ્રુતિઓમાં કવચિત્ પ્રધાન જ કારણ હોય એવો ભાસ થવા સંભવ છે, પણ તે સ્વતંત્રપણે કારણ છે એવું પ્રતિપાદિત કરતી નથી. બ્રહ્મના અધિષ્ઠાને જ તેમ થતું હોય છે. આથી સ્વતંત્રપણે પ્રધાન જગતકારણ હોઈ શકતું નથી. ॥ ૪ ॥

અહીં શંકા ઉઠાવી સમાધાન દેતાં આચાર્ય કહે છે:-

વદતીતિ चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ ५८२८५

“આતુમાનિક” આદિકા શબ્દનું અનુવર્તન જાણવું. વદતિ=શ્રુતિ આતુમાનિક પ્રધાનને જેય તરીકે વર્ણવે છે. इतिचेत्=એમ જે કહેતા હોય તો ન=એ કહેવું બરાબર નથી. हि=કારણ કે પ્રાજ્ઞ=ત્યાં પરમાત્મા જ જેય તરીકે છે કેમકે પ્રકરણાત્=પ્રક્રિયાથી તેમ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રુતિમાં પ્રધાનને પણ જેય તરીકે વર્ણવ્યું છે. અને આથી તે જ સ્વતંત્રપણે જગતનું કારણ કેમ નહીં કહેવાય ? अक्षद्वन्द्वस्पर्शमरूपमव्ययम् तथाग्रसं नित्यमगन्धवच्चयत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते—તે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ-વિનાતું છે. અવ્યય અને નિત્ય છે. તે અનાદિ અનંત છે. ધ્રુવ છે, મહત્ કરતાં પર છે. તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો મૃત્યુના મોંમાંથી છેવટનો છૂટે છે. (કઠ ૦ ૩-૧૫) આ શ્રુતિ પ્રધાનને જેય તરીકે વર્ણવે છે. અને આ શ્રુતિમાં પ્રધાન જ ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે કેમકે શબ્દ સ્પર્શ વગેરે ગુણોથી રહિત અને મહત્ પરં ધ્રુવ તત્ત્વ તો પ્રધાન જ છે ને ? મહત્ શબ્દ મહત્ત્વનો વાચક છે. એને જ—અમણિ બુદ્ધિ તત્ત્વને જ=મહત્ત્વને જ ઉપનિષદના ઋષિઓ અક્ષ તરીકે વર્ણવે છે—યોગીઓ એને લિંગમાત્રમ્ કહે છે. આ મહત્ત્વથી પર તો પ્રધાન જ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રધાન અવ્યક્ત-અવ્યાકૃત-માયા-પ્રકૃતિ

વગેરે સમાનાર્થ વાચક શબ્દો છે. અને જે પ્રસિદ્ધ હોય તેને ઓળંગી જઈ શકાય નહીં માટે પ્રધાન પણ જેય તરીકે શ્રુતિ સંમત હોઈને જગતનું સ્વતંત્રપણે કારણ હોઈ શકે છે.

આ પૂર્વપક્ષને જવાબ દેતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આપનું માનવું બરાબર નથી. આપે કહી તે શ્રુતિ પરમેશ્વરપરાયણ છે. કેમકે પ્રકરણ છે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું અને પ્રાકરણિકનો જ પરમર્શ યોગ્ય. જોર શોરપૂર્વક પરબ્રહ્મ પરમાત્માને એ પ્રકરણમાં પ્રકૃતિ અને જીવાત્માથી પરતરીકે સ્થાપીને ત્યારબાદ ચચ્છેદ્ વાઙ્મનસી વગેરે વાકયો દ્વારા તેના સાક્ષાત્કારના સાધન તરીકે યોગનું વર્ણન કરી, શ્રુતિ કૃણશ્રવણ કરાવે છે કે:-નિચામ્ય તત્ મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યતે. (કઠ૦) ૩-૧૫) આ મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્તિ પરમાત્મ જ્ઞાનનું જ કૃણ છે. ખીજા કોઈના સાક્ષાત્કારનું એ કૃણ હોઈ શકતું નથી ઉપરાંત 'મહત્' શબ્દ અહીં તેના કારણનો-પ્રકૃતિ કે પ્રધાનનો વાચક સમજવાનો છે કારણમાં કાર્ય કે કાર્યમા કારણવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ અનેક વેળા શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં થાય છે! અને પ્રધાન તો પ્રધાનથી પર ન હોઈ શકે. આથી અહીં જેય તરીકે પરમાત્મા જ છે અને આથી આનુમાનિક પ્રધાન સ્વતંત્રપણે જગતના જન્માદિનું કારણ નથી. ॥ ૫ ॥

પરમાત્મા જ ત્યાં જેય છે એ સાધવા ખીજી યુક્તિ બતાવે છે કે:-

ત્રયાણામેવ ચૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નશ્ચ ॥ ૬ ॥

एवं च=અને આમ-પરમાત્મા પરબ્રહ્મ જ્યારે જેય તરીકે છે તો ત્રયાણામેવ=ત્રણનો જ-ઓધાતે લગતો નહીં એવો એવ કારનો અર્થ છે. અર્થાત્ અગ્નિ-જીવ અને પ-માત્માનો જ ઉપન્યાસ=પ્રશ્નોત્તરીરૂપે ઉપન્યાસ છે ચ પ્રશ્ન=અને પૂછ્ય-એ બંને સુસંગત થાય છે.

કઠોપનિષદમાં આરંભથી અંત સુધી જોશો તો અગ્નિ, જીવ, અને પરમાત્મા-એ ત્રણ પદાર્થો અંગે જ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન જોવા મળે છે. न त्वं अग्निं स्वयं વગેરે-સ્વર્ગના સાધનરૂપ તે અગ્નિ વિદ્યાને-(કઠ૦ ૧-૧૩) અહીં અગ્નિવિષયક પ્રશ્ન છે. येनं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये-जे આ મરેલા માણસની યાબતમાં શંકા છે-(કઠ૦ ૧-૨૦) વગેરે વાક્યમાં જીવાત્માને લગતો અને અન્વય ધર્માદ્યવત્રાધર્માત્-ધર્મ અને અધર્મથી બિદા (કઠ૦ ૨-૧૪) વગેરે પરમાત્માના સંબંધે પ્રશ્ન છે. તેજ મુજબ ઉત્તર પણ જોવામાં આવે છે. લોકાદિમર્ગિતમુવાચ-લોકના કારણ રૂપ અગ્નિવિદ્યાને (કઠ૦ ૧-૧૫) વગેરે અગ્નિને લગતો ઉત્તર છે. જ

સામ્પ્રતયઃ પ્રતિમાતિ ઘાલમ્ વગેરે-અસંસ્કારીને મૃત્યુ પછીના લોક સમન્વતા નથી. (કઠ૦ ૨-૬) પરોક્ષ રીતે જીવને લગતુ-ઘણો રળીયાન્ મહતો મહીયાન્-અણુથી અણુ અને મહાનથી મહાનને (કઠ૦ ૨-૨૦) પ્રત્યક્ષ રીતે પરમ તત્વને લગતું પ્રતિવચન છે. આ સિવાય કોઈ ચોધાને લગતો પ્રશ્ન જ નથી. જે પ્રશ્ન હોત તો પ્રતિવચન ઘટે! અશબ્દમસ્પર્શ વગેરે જે પ્રધાનના સમર્થક હોત તો તેને લગતો પ્રશ્ન પણ હોવો જોઈતો હતો, પણ નથી. અને આથી અહીં આનુમાનિક પ્રધાન જેવ તરીકે કોઈ શકતું નથી.

ઉપરાંત કદાચ કોઈ એમ શંકા કરે કે અહીં જેવ તરીકે પ્રાણનો સંલવ નથી. કેમકે વરદાનનો અભાવ હોઈને પ્રશ્નના ઉત્થાનનો જ સંલવ નથી. નચિકેતાને યમદેવે ત્રણ વરદાન દીધાં. તેમાં પ્રથમ વરદાને પિતાનું સૌમનસ્ય, ખીલ્લે અગ્નિવિદ્યા અને ત્રીજા દ્વારા અધ્યાત્મવિદ્યા નચિકેતાએ માંગ્યાં! ચોથું વરદાન જ નથી. અને આથી પ્રાણને લગતો પ્રશ્ન જ નથી! અને વરદાનના અભાવમાં પણ પ્રતિવચનની ઉત્પત્તિ માટે જે અન્યગ્રધર્માત્ વગેરે દ્વારા પ્રશ્ન ઉઠાવવો પડતો હોય તો પછી પ્રાણભાવે પણ અશબ્દમસ્પર્શમાં પ્રધાનને લગતું આ અપૂર્વ પ્રતિવચન કેમ નહીં સ્વીકારવું? માટે અહીં આનુમાનિક પ્રધાન જ સ્વીકારવું જોઈએ. તો આ વાત બરાબર નથી. કેમકે વરદાનના અભાવમાં પણ પ્રશ્નનું ઉત્થાન સંભવે છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને આત્મા છે અને આત્મા હોઈને જીવાત્માને લગતા પ્રશ્નથી પરમાત્માને લગતો પ્રશ્ન પણ આપ મેળે જ આવી બંધ છે. અને આથી તેની જેવતાને કોઈ બાધા આવતી નથી. પ્રધાનનું સાધક કોઈ અહીં ચિદ્ધ નથી. પરમાત્માનું સાધક તો છે. અને આથી સ્વતંત્રપણે પ્રધાનનું કારણત્વ સિદ્ધ થતું નથી. ॥૬॥

સ્વતંત્રપણે પ્રધાન જગતનું કારણ થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મની શક્તિ તરીકે બ્રહ્મને અધીન રહીને જ થઈ શકે એમ દાખલો દેતાં કહે છે કે:-

મહદ્વચ્ચ ॥ ૭ ॥

“આનુમાનિક”-આટલા શબ્દનું અનુવર્તન સમજવું. “વ” શબ્દ વડે ઉભય પ્રકારની ઇન્દ્રિયોનો સમુચ્ચય હજી છે મહદ્વચ્ચ=અહીં કાર્યના અર્થમાં કારણનો પ્રયોગ છે, મન એ ઉભય ઇન્દ્રિયનું, તેમ આનુમાનિક પ્રધાન જગતનું કારણ થાય એમ જણવું જોઈએ.

અહીં “મહત્” શબ્દ મનોવાચક છે. પ્રધાન-પ્રકૃતિનું પ્રથમ પરિણામ આમ મહત્ કહેવાય છે. આથી આ મહત્ શબ્દ અહીં પોતાના જ કાર્યરૂપ

અર્હંતારમાંથી ઉપજતાં મનનો વાચક છે. એ મન જેમ પુરૂષને અધીન હોઈને પ્રમાણુ વગેરે વૃત્તિઓનું કારણ બને છે, અને એ મનને અધીન રહીને જેમ જ્ઞાન અને કર્મની ઇન્દ્રિયો, દર્શન વગેરે ક્રિયાઓનું કારણ થાય છે. સ્વાધીનપણે કે સ્વતંત્રપણે કારણ નથી તેમ પ્રધાન પણ પરમાત્માને અધીન રહીને જગતના જન્માદિનું કારણ છે, પણ સ્વતંત્રપણે નહીં. અને એવા પ્રધાન દ્વારા જો પરમાત્મા કામ લેતા હોય તો તે તેનો મહાવેલય છે. કેમકે છેવટે તો સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર તે જ છે. આથી પ્રધાન પણ પ્રભુની જ શક્તિ હોઈને છેવટે જગજન્માદિનું કારણ તો પરમાત્મા જ છે. સ્વતંત્રપણે પ્રધાન તેનું કારણ નથી. ॥ ૭ ॥

હવે કહેલી વાતને જ દૃઢ કરવા માટે સમાનાર્થ ઇંતર શ્રુતિનો વિચાર કરતાં પૂર્વપક્ષ રચે છે કે:—

ચમસવદ્ અવિશેષાત્ ॥ ૮ ॥

આનુમાનિકે—આટલાનું અનુવર્તન સમગ્રજનું. ચમસવત્=જેમ વિશેષપણે પ્રતિ-
પાદિત ન કરેલું હોઈને ‘અમસ’ શબ્દ દ્વારા મોમપાત્ર સમગ્રજ છે, તેમ અવિશેષાત્=
વિશેષરૂપે પ્રતિપાદિત ન કરેલું હોઈ ન=આનુમાનિક પ્રધાન સ્વતંત્રપણે જગતનું કારણ
છે એમ સમગ્રજ છે

એતાન્વતર ઉપનિષદમાં શ્રુતિઓલ છે કે:—મજામેકાં લોહિત
શુક્લકૃષ્ણાં યદ્વયીઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સરૂપાઃ ॥ અજોત્યેકો જુપમાણોઽનુદોતે
જહાન્યેનાં મુક્તમોગાં અજોડન્યઃ—અનેક પ્રકારની એકરૂપ પ્રજાને સરજનારી
લાલ-ધોળી-કાળી એક અજ્ઞ છે. તેને સેવતો એક અજ્ઞ, તેની પાછળ
મુખે છે. અને ભુક્ત-ભોગા=ભોગવાઈ ચૂક્યો છે ભોગ જેનો, એવી તે
અજ્ઞને, ખીજો અજ્ઞ છોડી દે છે. (શ્લોક ૪-૫)

આ શ્રુતિ અગે મંશય છે કે અર્હંત જગતના કારણ તરીકે વળવેલી
અજ્ઞ સ્વતંત્રપણે જગતકારણ છે કે એ અજ્ઞ તે પરમાત્માને અધીન તેની
શક્તિ છે! સ્વતંત્રપણે અજ્ઞ કારણ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે, બ્રહ્માધીન છે
એવો સિદ્ધાન્ત છે.

તો પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અર્હંત અજ્ઞ સ્વતંત્રપણે કારણ છે કેમકે
અર્હંત સ્વતંત્ર પ્રત્યય દ્વારા તેનો નિર્દેશ છે. કર્તા વિભક્તિનો પ્રત્યય
સ્વતંત્ર પ્રત્યય છે. જે સ્વતંત્રપણે કારણ ન હોય તેનો કર્તાપ્રત્યય દ્વારા
ઉલ્લેખ થઈ શકે નહીં. સ્વતંત્રઃ કર્તા (મષ્ટાન્ ૧-૪-૫૪) આનું
વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું સૂત્ર છે અને યદ્વયીઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં માં કર્તાપ્રત્યયથી
નિર્દેશ છે.

ઉપગત અહીં કોઈ પ્રયોગક હેતુનો નિર્દેશ પણ નથી કર્મની ઉપજ માટે ઉપનવનારને જે યોજે-પ્રેરે તેને પ્રયોગક હેતુ કહે છે તત્પ્રયોજકો હેતુસ્થ (મષ્ટાં ૧-૪-૫૫) આપુ પાણિનીય સૂત્ર છે અને સૃષ્ટિક્રિયાની ઉપજ માટે, તેને ઉપનવનારી પ્રકૃતિનો યોગક પણ અહીં જોવામા આવતો નથી તો પછી અકસ્માત્ પ્રકૃતિનો કોઈ પ્રેરક માની લેવો, પ્રકૃતિને પગત્ર માની લેવી એ શોભામ્પદ નથી આકસ્મિક કંપના વિદ્વાનોને માન્ય કેમ હોય? તો જેમ-અર્વાગ્ વિલશ્ચમસ. અર્હિનુષ્ઠ્ય (વૃં ૨-૨-૩) એ મત્રમા કોઈ વિશેષનુ પ્રતિપાદન ન હોવાથી ચમ્પત્તે-મદ્ધતે એવી વ્યુત્પત્તિના બળે ‘ચમમ’ એટલે એમપાત્ર એવો અર્થ લઈ શકાય કેમકે-“ અર્વાક વિલ્ત્વ ” વગેરે એવો અર્થ લેતા ઠીક ઠીક યોગ્ય રીતે બધે જોગતા થઈ જાય છે તેમ “ અજ ” શબ્દની ન જાયતે હિતિ અજ્ઞા એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી સનાતન પ્રકૃતિ સ્વતત્રપણે જગતનુ કારણ છે એમ નિગતે લઈ શકાય! કાણકે બન્નેમા વિશેષ પ્રતિપત્તિ ગેરહાજર છે પ્રાક્ષને પગત્ર પ્રકૃતિ, જગત્ જન્માવે છે એવો વિશેષ નિર્દેશ તો અહીં છે નહીં અને આથી તે જ સ્વતત્રપણે જગત્કારણ છે એમ માનતા કોણ અટકાવી શકે? આથી પરમાત્મા પગ્ગ્રહા જગતનુ કારણ છે એમ માનવુ મનાવવુ અત્યાચાર છે! આવો છે પૂર્વપક્ષ ॥ ૮ ॥

મિદ્ધાન્તી આ પૂર્વપક્ષને નિરુત્તર કરતા કહે છે -

જ્યોતિઃ ઉપક્રમા તુ તથા હ્યધીયતે એકે ॥ ૯ ॥

તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો આવર્તક છે જ્યોતિ ઉપક્રમા=ન્યોતિ એટલે પ્રમશ એટલે કે અહીં સત્ત્વશુભ તત્ત્વપાન જે ગુણત્રયની સામ્યાવસ્થાસ્થિકા પ્રકૃતિ એટલે કે જ્ઞાની શક્તિ અન્ન-તે અહીં જગત । મસ્થુ તરીકે કહેવામા આવી છે હિ કેમકે તથા તે રીતે-કથુ તે રીતે અધીયતે=અણુ છે-મ્હે છે, વાક્યશેષમા વાગ્સનેયિગ્રાની પેરે કહે છે-એકે=તે કેટલાકો-માટે તે બ્રાહ્મી શક્તિ જ છે સ્વતત્રપણે જગતની જનેતા નથી

જેમ વાગ્સનેયી કાણેવો અર્વાગ્ વિલશ્ચમસ ઝર્જ્વુષ્ઠ્ય (વૃં ૨-૨-૩) એ મત્રમા ચમસની વિશેષ પ્રતિપત્તિ માટે તેના પ્રતિપાદક તરીકે વાક્ય શેષ રજૂ કરે છે કે इदं तत् शिर एष हि अर्वाग् विल चमसः ઝર્જ્વુષ્ઠ્ય -આ છે તે શિર-ચમસના નીચા છિદ્રવાળુ-અને ઉપર માથાવાળુ- (વૃં ૨-૨-૩) તેમ જ્યેતાશ્વતર ગાખાના અનુયાયીઓ પણ અજામેકા (શ્લે ૪-૫) એ મત્રમા, આ જાતની અન્ન-પ્રકૃતિ જગતનુ કારણ છે એમ વિશેષપણે પ્રતિપાદિત કરવા માટે વાક્યશેષમા ઉમેરે છે કે -हा सुपर्णा सयुजा सखाया, समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्य. पिण्णल स्वादु ।

પ્રતિ બનજન અન્યો અમિચાકશીતિ-એ સુંદર પાંખવાળાં સાથે રહેનાગ
પ્રખ્યા પંખીઓ એક જ વૃક્ષને ભેટીને બેસાં છે. તેમાંનું બીજું-જીવપંખી
એ વૃક્ષના સ્વાદુફળ ખાય છે, ન ખાતું એવું બીજું પંખી-પરમાત્મા
પંખી પોતાના કાર્યફળના આહારનો પ્રકાશ કરે છે. (શ્લોક ૪-૬)
તમાને વૃક્ષ પુરુષો નિમગ્નોડનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ । જુષ્ટં યદા
પદ્યતિ અન્યમીશં અસ્ય મહિમાનં દ્રતિ વીતશોકઃ । સમાન વૃક્ષ ઉપર
બીજી ગયેલો પુરુષ અનૈશ્વર્યને લઈને મોહ પામતો શોક કરે છે. બ્યારે
મીઠા-ધૈર્યને પ્રસન્ન જીવે છે ત્યારે આ બધો તેનો મહિમા છે એમ
સમજીને વીતશોક થાય છે. (શ્લોક ૪-૭) ઉપલા ઉદાહરણમાં “અનીશા”નો
અર્થ પ્રકૃતિ એવો છે. આ મંત્રોમાં લોગાપવર્ગદાતા પ્રકૃતિના ચાંચલ્યમાંથી
પ્રભુ શરણે ગયેલ જીવમુક્ત થાય છે એવો ધ્વનિ છે, સ્વતંત્રપણે જો પ્રકૃતિ
દારણવાદ માનવામાં આવે તો પ્રભુ શરણે ગયેલા જીવની મુક્તિ પ્રતિપાદિત
રહી શક્ય નથી. કારણ કે એ સ્વીકારતાં પ્રકૃતિનો કોઈ પ્રભુ જ રહેતો
નથી. બ્યારે શ્રુતિ તો “જુષ્ટં યદા પદ્યતિ અન્યં દૈવં” આ શબ્દોમાં
પ્રકૃતિથી ભિન્ન-અન્ય પરમાત્માને તેના ઈશ તરીકે સ્પષ્ટ બતાવે છે. “ઈશ”=
સ્વામી. “સ્વ” વિના સ્વામી કેવી રીતે હોય! પ્રકૃતિ પરમાત્માનું સ્વ છે.
અને આથી પ્રકૃતિનો તે સ્વામી હોઈને તેનો ઈશ છે. આમ પ્રકૃતિ
પરમેશ્વરીય શક્તિ છે. અને પોતાની શક્તિ દ્વારા પરમાત્મા જગતનો
જન્માદિ કરતો હોય તો તે શક્તિનો જ ખેલ નથી-પરમાત્માનો જ એ
વિહાર છે. માયાં તુ પ્રકૃતિ વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્-માયાને પ્રકૃતિ
જાણે અને માયાવીને મહેશ્વર જાણે. (શ્લોક ૪-૧૦) અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ
(મું ૨-૧-૨) મહતઃ પરમવ્યક્તં (કટ ૩-૧૧) પરસ્મિન્ તુ ચલુ
અક્ષરે ગાર્ગી આકાશઃ ઓતશ્ચ પ્રોતશ્ચ । પ્રકૃતિથી પર-જીવથી પર
(મું ૨-૧-૨) મહત્થી પર અવ્યક્ત (કટ ૩-૧૧) આ અક્ષરમાં ખરે
ગાર્ગી ! આકાશ ઓતપ્રોત છે. (શ્લોક ૩-૮-૧૧) વગેરે શ્રુતિ વાક્યો પ્રકૃતિને
પરમેશ્વરીય શક્તિ તરીકે જ વર્ણવે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તો તેને
માયા તરીકે સ્વીકારી પછી તે જ સંત્યાદિરૂપે છે એમ સ્પષ્ટ હલું છે-
“પરાડસ્ય શક્તિઃ વિવિધૈવ ધ્રુયતે સ્વામાયિકી જ્ઞાનચલક્રિયા ચ-એની
પરાશક્તિ વિવિધ જ સાંભળવામાં આવે છે. સરવ-સ્વસ્ તમસરૂપી પ્રકૃતિ
એની સ્વાભાવિક શક્તિ છે. (શ્લોક ૬-૮) ઉપલા ઉદાહરણમાં જ્ઞાન એટલે મરતઃ
ખલ એટલે તમઃ અને ક્રિયા એટલે સ્વસ્-એ ત્રણની માગ્યાવસ્થા અને આ
રીતે તેનો નિર્દેશ હોઈને તે પ્રકૃતિ સ્વતંત્રપણે જગતનું કારણ નથી.
ઉપરાંત પ્રકૃતિનો કતાં તરીકે નિર્દેશ પ્રયોજ્ય પ્રયોજ્યાવે હોઈ શકે

છે. મોક્ષા મોગ્યં પ્રેરિતારં ચ મત્વા મર્થે પ્રોક્તં ત્રિવિધં ब्रह्ममेतत्—
ભોક્તા ભોગ્ય અને પ્રેરકને જાણીને કેમકે આ ત્રિવિધ-મધુ બ્રહ્મ છે.
(ધ્યે૦ ૧-૧૨) આમાં પ્રભુનું પ્રયોજકપણું સ્પષ્ટપણે જતાવ્યું છે. અને
આથી સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ જગતનાં જન્માદિનું કારણ નથી. પરમાત્મા જ
કારણ છે એ નિર્ગાધ છે. ॥ ૧ ॥

પણ શંકાને કંઈ અવધિ છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આમ છતાં સ્વતંત્ર
પ્રકૃતિ જ કારણ તરીકે અહીં હોઈ શકે છે. કેમકે પ્રકૃતિ અવ્યક્ત હોઈને
લોહિતાદિરૂપે તેનો ઉપદેશ થાય તો તો વિરોધ ઉપજે! આનો ઉત્તર
આપતાં કહે છે:—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

“જ્યોતિષ્વક્ત્રમાયા” આટલા શબ્દો છટી વિકસિતપૂર્વક અનુવર્તિત જાણુવા
ચ નો અર્થ અપિ જાણુવો અવિરોધ એટલે સત્ત્વગુણ પ્રમુખ પ્રકૃતિનો લોહિત વર્ગે
અક્તરૂપે ઉપદેશ જના વિગધ નથી. કેમકે કલ્પનોપદેશાત્=એ તો સાદૃશ્યની કલ્પના દ્વારા
ઉપદેશ છે. મધ્વાદિવત્=મધુ વર્ગેની માફક.

असौ वा आदित्यः देवमधु—પેલો આદિત્ય દેવનું મધુ છે.
(છાં૦ ૩-૧-૧) घाचं धेनुं उपासीत—વાણીને ધેનુરૂપે ઉપાસે. (જૂ૦
૫-૮-૧) આવાં વાકયો શ્રુતિમા ભેવામા આવે છે. સૂર્ય સૂર્ય જ છે તે
દેવોનું મધુ કેવી રીતે થાય? છતાં આદિત્યને અહીં દેવમધુ તરીકે
કહ્યું છે. વાણી વાણી જ છે એ ધેનુ કેવી રીતે બને? અને છતાં
વાચાને અહીં ધેનુ કહ્યો છે. આ કલ્પના પાછળ આદર્શ છે. મધુ જેમ
મીઠું છે—ત્રિદોષમ્ છે—તેમ આદિત્ય દેવાને માટે છે—અને આથી દેવ
મધુ તરીકે તેનો ઉલ્લેખ છે. તે જ પ્રમાણે વાણીનો ધેનુ તરીકે ઉલ્લેખ
જાણુવો. તે જ પ્રમાણે અહીં અવ્યક્ત છતાં જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિનું
અન્ન સાથે સામ્ય ભાળી તેનું અન્નરૂપે વર્ણન કરી તેને લોહિત-
શુકલ-કૃષ્ણ તરીકે-અવ્યક્ત રૂપે વર્ણવી છે. આ અદૃશ્યના પાયા ઉપર આવી
કલ્પનામાત્ર છે. અને કલ્પના કરવા માત્રથી તો વસ્તુ પોતાનું વસ્તુપણું
છોડી દેતી નથી. પ્રકૃતિનું અવ્યક્તપણું વાસ્તવિક છે, કાલ્પનિક નથી.
આથી આ કલ્પનાએ જ અવ્યક્તરૂપે તેનો ઉપદેશ હોય તો પણ કોઈ
વિરોધ નથી. આથી પરમાત્મા જ જગતના જન્માદિનું કારણ છે—સ્વતંત્ર
પ્રકૃતિ નહીં એ મિદ્ધ થાય છે. ॥૧૦॥

શંકાની ગતિ નિરંકુશ છે. અને થતી શંકાને દબાવી દેવામાં આવે તો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસન્ન થતું નથી. આથી સમસ્ત શંકાના નિર્મૂલનપૂર્વક જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા પ્રવર્તે છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે “અજ્ઞાં યદ્જાં” — શ્રુતિમાં “એકાં” એ સંખ્યાવાચક શબ્દ વાપર્યો છે. અને “એકાં” એ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રકૃતિને જ સ્વતંત્રપણે જગત્કારણ તરીકે ઉપસ્થાપિત કરે છે. કેમકે જે સ્વતંત્રપણે કારણ ન હોય તેને માટે “એક” એવું સંખ્યાવાચક વિશેષણ તર્કસંમત નથી. “એક” એવું વિશેષણ જેને લાગુ પડે તે કારણવાચક પદાર્થ હોય તો તે તેને સ્વતંત્રપણે કારણ તરીકે જ જાહેર કરે છે ઉપરાંત કારણાન્તરનું વ્યાવર્તન પણ કરે છે. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતનું કારણ છે એ હુલ્લ અસિદ્ધ જ છે. આ શંકાનું નિરસન કરતાં કહે છે:—

ન સંख्योपग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ૧૧ ॥

“આનુમાનિકં આ શબ્દનું અનુવર્તન જાણવું. પૂર્વદેહની અપેક્ષાએ અપિ અવ્યથનો પ્રયોગ છે. સંખ્યોપસંગ્રહાદપિ=એકત્વ સંખ્યાનો સ્વીકાર હોવા છતાં અપિ=પણ ન=આનુમાનિક પ્રધાન-પ્રકૃતિ જગતનું સ્વતંત્રપણે કારણ સિદ્ધ થતું નથી. કેમ? તો નાનાભાવાત=આગળ કારણનો નાનાભાવ=અનેક કાવ જતાઓ હોવાથી ચ=અને તે ઉપરાંત અતિરેકાત=બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમા કાર્યસંહિતની પ્રકૃતિ કરતાં પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને અતિરિક્ત જતાઓ હોવાથી.

જો ઉપર આગળ કારણનું નાનાપણું ન દર્શાવ્યું હોત તો એકત્વ વિશેષપણે પ્રકૃતિનું સ્વતંત્રપણે કારણત્વ જતાવી શકત પણ નાનાત્વ જનાવ્યું છે. શ્રુતિ કહે છે કે માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્-માયાને તો પ્રકૃતિ લાગુ-અને માયાવીને પરમેશ્વર-(શ્લોક ૪-૧૦) આ શ્રુતિમાં માયાના પ્રભુ તરીકે માયા પરમેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે. અને આથી સ્વતંત્રપણે માયા વર્તી શક્તિ નથી. કેમકે માયા પરમાત્માને અધીન છે. છતાંને મોહ પમાડતી હોઈને પ્રકૃતિ જ માયા છે. આમ પરમેશ્વરને માયા તરીકે જોળાણાવતી શ્રુતિ પ્રકૃતિનું પરતંત્રપણું જ જનાવે છે. આથી સંખ્યા માત્રથી પ્રકૃતિ જગતનું સ્વતંત્રપણે કારણ થઈ શકતી નથી. ઉપરાંત પ્રકૃતિ, પરતંત્રે જાણે જગતનું કારણ થતી, સ્વતંત્રે નહીં એવું બૃહદ્દારણ્યકનું સ્પષ્ટ વચન છે. યદિમન્ પદ્મ પદ્મજનાઃ આકાશઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ । તમેષ મન્યે માત્માનં વિદ્વાન્ મહામૃતોમૃતમ્-જેમાં પાંચ પંચજનો અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે તેને જ હું આત્મા માનું છું એ અમૃત બ્રહ્મને લાગીને અમૃત માય છે. (પૃ ૪-૪-૧૭) અહીં યદિમન્=પરમાત્મામાં-એવો જ અર્થ થાય કેમકે પાંચજ તમેય મન્યે માત્માનં-અહીં યત્ સર્વનામે જેનો નિર્દેશ કર્યો છે

તેનો જ બ્રહ્મત્વરૂપે પગમર્ગ જેવામાં આવે છે અહીં મક્કમી વિલક્ષિત આધારના અર્થમાં છે અને આથી એ પ્રકૃતિનું પાન્વશ્ય-પન્વશતા જ બતાવે છે શ્રુતિમાં તે “આકાશ” શબ્દ પ્રકૃતિનો વાચક છે અને આથી વ્યવસ્થાપિત પ્રકૃતિ જગતનું કાણુ નથી. જગતનું કાણુ તો પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૧ ॥

તો ઉપલી બૃહદાણ્વયક શ્રુતિમાં જે “પંચ પચજના.” શબ્દ પ્રયોગ છે તે કોને માટે છે? પ્રમગોપાત્ત નિર્ણય દેતા કહે છે -

પ્રાણાદયો વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાણાદય=ચરિમત્ પચ પચજના (વૃં ૪-૪-૧૭) આ વાક્યમાં પચજન શબ્દે પ્રાણાદિ પાંચ વિલક્ષિત છે કેમકે વાક્યશેષાત્=વાક્યશેષ એવું જણાવે છે

ચત્રપિ પચજન શબ્દ માનવ માટે રૂઢ છે છતાં વાક્યશેષ દ્વાગ એ માનવ મળેથી પચપ્રાણોનો અહીં વાચક છે અર્થાત્ અહીં લક્ષણો દ્વાગ પાંચ પ્રાણ એવો અર્થ પચજન શબ્દનો કરવો રહે છે તો એ વાક્યશેષ કયો? તો “પ્રાણસ્ય પ્રાણ ઉત ચત્રુપઃ ચત્રુઃ ઉત ધ્રોતમ્-પ્રાણુનો પ્રાણુ, અને આખની આખ તથા કાનનો કાન વગેરે તે વાક્યનો શેષ છે (વૃં ૪-૪-૧૫) ઉપલા શ્રુતિવાક્યમાં છઠ્ઠી વિલક્ષિતમાં પ્રાણુ વગેરે જેટલા શબ્દો છે તે જ અહીં પચજન શબ્દ દ્વાગ અભિપ્રેત છે બીજી વિલક્ષિતને લેતા જેટલા પ્રાણુ વગેરે શબ્દો છે તે પરમેશ્વરના ઘોતક છે પરમાત્મા પ્રાણુનકિયાનો હેતુ હોઈને તેને માટે પ્રાણુ શબ્દ તો અનેક ઠેકાણે વપરાય જ છે આથી અહીં પચજન શબ્દો વાક્યશેષના બળે પ્રાણાદિના વાચક છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૨ ॥

ઉપલી શ્રુતિ અગે જ પ્રાસંગિક શકાતું નિવારણ કરતા કહે છે -

જ્યોતિર્પૈકેપામસત્યજ્ઞે ॥ ૧૩ ॥

એકેવા=કાવ-શાખીઓના મતે અજ્ઞે=પ્રાણુ વગેરે અતનો અસતિ=પાઠ ન હોઈને જ્યોતિષા=પૂર્વવાક્યમાં કહેલી જ્યોતિ દ્વારા પાચની સખ્યા પૂર્ણ કરી લેવી જોઈએ

અર્થાત્ અહીં શકા આ છે માધ્ય દ્વિની શાખામાં “પચ પચજના” શબ્દો દ્વારા લેવે પ્રાણુ વગેરે પાચનો ઉલ્લેખ સમજાવે પણ એ વાત કાવ-શાખીઓના મતમાં સંભવતી નથી કેમકે તેઓના પાઠમાં અગ્રસ્ય

અન્ન એવો કોઈ પાઠ નથી અને એવો પાઠ ન હોય તો પછી પાચની
પચ્યાની પૂર્તિ જ ન થાય ! એનો જવાબ આ સૂત્રમા આપવામા આવ્યો
કે યદ્યપિ પૂર્વપક્ષી કહે છે તેવું જ છે પણ “પાચ” ની મચ્યાની
પૂર્તિ પૂર્વપક્ષિત “જ્યોતિ” થી મુખેથી થઈ શકે છે. તદ્દેવા જ્યોતિષા
જ્યોતિ-તે દેવો જ્યોતિષોની જ્યોતિ-(વૃ૦ ૪-૪-૧૫) આ મત્રમા
મહેલા જ્યોતિષાંજ્યોતિ. નો ઉલ્લેખ છે અને “જ્યોતિષા” એવા
ઠૂઠી વિલક્ષિતા જ્યોતિ શબ્દથી અન્ન શબ્દના અર્થરૂપ ઇન્દ્રિયનું જ
પ્રકૃત થાય છે, ઇન્દ્રિયમાત્રનું ગ્રહણ નથી કેમકે તેવો અર્થ અપેક્ષિત
થી આમ પચ સચ્યાની પૂર્તિ થઈ શકે છે અહીં પ્રાણાદિ દ્વાન
પ્રકૃતિના કાર્યમાત્રનું ગ્રહણ ઉચિત છે અને તે કાર્ય-મહિત પ્રકૃતિની
પ્રતિષ્ઠા અને આશ્રય પરમાત્મા છે આથી “જન્માદયસ્ય યત” બદ્ધને જ
તર્વથા કારણરૂપે ઉલ્લેખે છે એ મિદ્ધ છે સ્વતત્રપણે પ્રકૃતિ કારણ હોઈ
પ્રકૃતી નથી ॥ ૧૩ ॥

ઉક્તાથને જ દૃઢ કરના હવે મમાન અર્થ બતાવનારી બીજી શ્રુતિનો
વેચા કરતા કહે છે -

કારણત્વેન ચાકાશાદિષુ યથા વ્યપદિષ્ટોક્તેઃ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રમાના “ચ” નો “તુ” એવો અર્થ છે અને તે પ્રકૃતિના સ્વાત્મ્યનો નિર્લેષ
કે આકાશાદિષુ=આકાશ એટલે પ્રકૃતિ, આ શબ્દ અહીં કાર્યના અર્થમા કારણનો
નોગ દોષને મહત્ તત્ત્વનો ઉપનયક છે મહત્ત્વ વગેરે સમસ્ત નામરૂપામક કાર્યોના
કારણ તરીકે યથા વ્યપદિષ્ટોક્ત=પૂર્વે જે જ્ઞાની પ્રકૃતિ જ્ઞાનના કારણ તરીકે
તેનિર્ણય કરી હતી તે જ્ઞાની જ ઉક્તિ હોવાથી તે સ્વતત્રપણે કારણ તરીકે મિદ્ધ
તી નથી.

પૃહલાન્દ્યયન્ની શ્રુતિ છે કે તદ્ દ દ્વં તદ્દિ અવ્યાર્થતમાસીમ્
જ્ઞાનમરૂપાભ્યા વ્યાપ્રિયત-નિશ્ચય તે આ વખતે અવ્યાર્થત હનું તેને
તેનો નામ અને રૂપે વ્યાર્થત કથું (વૃ૦ ૧-૪-૭) આ શ્રુતિ અંગે મશય
કે અહીં સ્વતત્ર પ્રધાન કાળ છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મતત્ર પ્રધાન
જગતનું કારણ છે ? સ્વતત્ર એ પૂર્વપક્ષ છે બ્રહ્મતત્ર એ શિદ્ધાન્તી છે
તો શુ પ્રાપ્ત થાય છે ? સ્વતત્ર પ્રધાન જ અહીં કાળ તરીકે પ્રાપ્ત છે
કેમકે અહીં “કર્મકર્તા” પ્રયોગ છે “વ્યાપ્રિયત” અહીં કર્મલિ કર્તાનો
પ્રયોગ છે આ પ્રયોગ પ્રધાનનું સ્વતત્ર્ય નહીં હોય તો શમ્ય નથી પ્રકૃતિ
કે પ્રધાન સ્વયમેવ મહત્ત્વ ત્રિપે પરિણામ પગ પગ પામે છે કોઈની પ્રેરનારી

એવું થતું નથી, આવો આ પ્રયોગનો સ્પષ્ટ અર્થ છે. જેમ તજુલાઃ પચ્યન્તે એ કર્મ કર્તૃપ્રયોગ હોઈને ચોખ્ખાનું ચડવામાં સ્વાતંત્ર્ય જતાવી, પાસ્તંત્ર્યને વારે છે તેમ “નામરૂપામ્યાં વ્યાક્રિયત” એ પ્રયોગ પ્રધાનનું સ્વાતંત્ર્ય જતાવે છે, અને પાસ્તંત્ર્યને વારે છે. જડ પ્રધાન કેવી રીતે પરિણામ પામે એવી શંકા યોગ્ય નથી. કેમકે શ્રુતિ સ્વયં આમ કહે છે. અને શ્રૌત પદાર્થ અનતિશંકનીય જ ગણાય! માટે અહીં પ્રધાન જ સ્વતંત્ર કારણ છે એ યોગ્ય લાગે છે.

ઉપલો પૂર્વપક્ષ થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાંત ઉચિત નથી. કેમકે અહીં પ્રધાનના કોઈ અધ્યક્ષનો પણ ઉલ્લેખ છે. જો પ્રધાન નિરધ્યક્ષ-પણે પરિણમતું હોત તો તે સ્વતંત્રતયા કારણ થાત, પણ એવું નથી. અહીં તો અધ્યક્ષ સહિત તેના નામરૂપનું વ્યાકરણ જતાવ્યું છે. વાક્યશેષમાં ઉલ્લેખ છે કે સ एष इह प्रविष्टः-તે આ અહીં પ્રવિષ્ટ છે. (વૃં ૧-૪૭) અહીં સ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો વાચક છે અને તે પરમેશ્વરનો વ્યાકૃતકાર્યમાં અનુપ્રવેશ જતાવ્યો છે. જો પ્રધાન નિરધ્યક્ષ હોત તો આનો અનુપ્રવેશ ન જતાવ્યો હોત. પણ સાધ્યક્ષ અનુપ્રવેશ જતાવેલ હોઈને તે પ્રધાનનું પરતંત્રત્વ જ સિદ્ધ કરે છે. અને પરમેશ્વરનો જ અનુપ્રવેશ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે. તો જ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય. પરમાત્માના અનુપ્રવેશનું પ્રયોજન તો નામરૂપે સૌનું વ્યાકરણ કરવું એ છે અને એ કામ સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિનું જ હોઈ શકે! વ્યાપક પરમાત્માનો અનુપ્રવેશ તો ઔપચારિક છે. તર્હિ અવ્યાકૃતમાસીત્ એટલે કે એ પ્રધાન, પરમાત્માની સાથે અવિભક્તપણે હતું-કેમકે તેની જ એ શક્તિ છે. એ અનુદ્યોધિત શક્તિનો ધૃશ્વિરેચ્છાએ પ્રબોધ જ અવ્યાકૃતનું નામરૂપે વ્યાકરણ છે. આથી એ જાતનું પ્રધાન જ અહીં “યથાવ્યવદિષ્ટ” એવા સૂત્રસ્થ શબ્દનો અર્થ છે. આથી પરમાત્મા અધ્યક્ષ હોઈને પ્રધાનનું સ્વતંત્રપણે કારણત્વ સિદ્ધ થતું નથી. ગમ્યતે ગ્રામઃ-પ્રયોગમાં-જેમ કર્તા દેવદત્ત અર્થાત્ આવે છે તેમ વ્યાક્રિયત એ પ્રયોગમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અર્થાક્ષિપ્ત જ છે. આથી એ દલીલ પ્રધાનને સ્વતંત્ર કર્તા તરીકે સાધી શકતી નથી. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું સ્વતંત્રપણે એકમાત્ર સર્વથા કારણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. આથી જન્માદ્યસ્ય યતઃ લક્ષણ યોગ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

આ ઠેકાણે વળી એક શંકા પૂર્વપક્ષી રજૂ કરે છે. લક્ષે બ્રહ્મતંત્ર પ્રધાન જગતનું કારણ થતું. છતાં જન્માદ્યસ્ય યતઃ એવું લક્ષણ ઘટતું નથી. શ્રુતિઓમાં સર્વત્ર બ્રહ્મપૂર્વક જ સૃષ્ટિ ઉપજે છે એવું કથન નથી. જેમ બ્રહ્મપૂર્વિકા સૃષ્ટિનાં વિધાન જોવા મળે છે તેમ તેથી ઉલટું

અસત્યપૂર્વિકા સૃષ્ટિના વિધાન પણ જોવા મળે છે જેમકે અસદ્ વા
 હ્રદમગ્રે આસીત્ તતો વૈ સદ્જાયત-નિશ્ચય અસદ્ હતુ આ પૂર્વે ત્યારબાદ
 તેમાથી સત્ જન્મ્યુ (તૈં ૦ ૨-૭) ઉપરાંત અસદેવ હ્રદમગ્રે આસીત્ તત
 સદાસીત્ તત્સમમયત્ આ નિશ્ચય અસત્ હતુ પહેલા, તેમાથી સત્ થયુ,
 તે ઠીક ઠીક થયું (છાં ૦ ૩-૧૧-૧) આમ સૃષ્ટિના કારણ અગે શ્રુતિના
 વાક્યો વિમવાદી છે અને તેમ હોઈને બ્રહ્મ જ જગતનુ કારણ છે એમ
 નિશ્ચિત કરવું શક્ય નથી અને આથી જન્માદ્યસ્ય યત્. આ લક્ષણ
 અસ્વસ્થ જ છે આ શકાનો જવાબ આપતા સૂત્રકાર કહે છે —

સમાકર્ષાત્ ॥ ૧૫ ॥

બ્રહ્મ એવું પદ અનુવર્તિત કરી લેવું સમાકર્ષાત્=તૈત્તિરીય અને હૃદય
 બંને શ્રુતિઓના 'અસત્' શબ્દે પૂર્વકથિત બ્રહ્મનું સમાકર્ષણ થવું હોઈને તત્પૂર્વક જ
 સૃષ્ટિનું કથન છે એમ જાણવું

જો અસદ્ વા હ્રદમગ્રે આસીત્ તતો વૈ સદ્જાયત (તૈં ૦ ૨-૭)
 આ વાક્યમા “અસત્”-નિરાત્મક ઈર્ષ્ય સૃષ્ટિના કારણ તરીકે ક’પાયું
 હોત તો તો જન્માદ્યસ્ય સૂત્ર બાધિત થાત પણ એ વાક્યમા ઈર્ષ્ય એવું
 સૃષ્ટિકારણ બનાવવામા આવ્યું નથી અહીં બ્રહ્મનો જ સમાકર્ષ થાય છે
 પહેલા બ્રહ્મવિદ્યાન્નોતિ પર—બ્રહ્મનો જાણકાર પરને પામે છે (તૈં ૦ ૨-૧)
 આમ આરંભમા બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે એ જ બ્રહ્મને તસ્માદ્ વા યત્તસ્માદ્
 વિદ્યાનમયાદન્યાન્તર આત્મા આનન્દમય — તે આ વિજ્ઞાનમય
 આત્માથી લિન્ન બીજો અતરઆત્મા આનન્દમય છે (તૈં ૦ ૨-૫) આ
 વાક્યમા પ્રકૃતિ અને પુરુષના અતરઆત્મા તરીકે ઈર્ષ્યને પછી—અસત્તેવ
 સ મયતિ અસદ્ બ્રહેતિ વેદચેત્ । અસ્તિ બ્રહેતિ ચેદ્ વેદ સન્તમેન
 તતો વિદુ । તે નિશ્ચય અસત્ થઈ જાય છે, જે બ્રહ્મને અસત્ એમ જાણે
 છે અને જે બ્રહ્મને છે એમ જાણે છે તો તેથી તેને મન્ત તરીકે લોકો જાણે
 છે (તૈં ૦ ૨-૬) આમ આ વાક્યમા અમદ્નો અપવાદ કરી અને મદૂપનો
 નિશ્ચય કરી પછી સોડકામયત યદુર્સ્યા પ્રજાયેતિ । સ તપઃ અતપ્યત ।
 સ તપસ્તપ્ત્વા હ્રદ સર્વે અસૃજત યદિદમ્કિંચ-તેણે કામના કરી કે હું ધણે
 થાઉં-શું કુલું-તેણે તપ તપ્યું તેણે તપ તપીને આ બધું જે કાઈ છે
 તે સર્જ્યું (તૈં ૦ ૨-૬) આમ મમન્ત જગતની ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે
 વર્ણવી-તત્ સત્યમિત્યાવક્ષતે-તેને ગત્ય એમ કહે છે (તૈં ૦ ૨-૬) આવે
 ઉપસાડા કરી તદપ્યેષ શ્લોકો મયતિ (તૈં ૦ ૨-૬) આમ એ જ વાતને

પ્રમાણ તરીકે ઉદાહરણ આપતાં-અસદ્ વા રૂદમગ્રે આસીદ્ તનો વૈ સદજાયત । (તૈં ૨-૭) આ મંત્રમાં “અસત” શબ્દથી સમાકર્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી અહીં નિરાત્મક કારણ કલ્પવાનું નથી. સત્ અને અસદ્ શબ્દ તો આ શ્રુતિઓમાં કેવળ નામરૂપાત્મક જગતની વ્યક્ત કે અવ્યક્ત અવસ્થાના તોટલા ઘોતક છે. ઉપરાંત આગળ ઉપર આવતાં જસો વૈ સઃ તે નિશ્ચય રસરૂપ છે. (તૈં ૨-૭) માંનું રસાત્મકત્વ અને મીષાડસ્માદ્ વાતઃ પવતે । એની ખીકે પવન વાય છે. વગેરે (તૈં ૨-૮) સમસ્ત જગતનું પ્રશાસકપણું નિઃસંદેહ પરમાત્માના જ ધર્મો છે. આથી અહીં બ્રહ્મને જ સમાકર્ષ થાય છે. આથી શ્રુતિવાક્યોમાં કયાંયે વિસંવાદ નથી. આથી જન્માદ્યસ્ય યતઃ લક્ષણ નિર્દોષ છે. ॥ ૧૫ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા કારણ છે એવું પ્રતિપાદિત કરી અન્ય શ્રુતિનો વિચાર આરંભતાં કહે છે.

જગદ્વાચિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

“મદ્ર” એ અનિકારપ્રાપ્ત છે કર્તા જગદ્વાચિત્વાત્=એવું મૂલ વધારે યોગ્ય થાન; જગદ્વાચિત્વાત્=કૌપિતિકિ પ્રાહ્ણલોપનિષદ્માં બ્રાહ્મકિ અન્નતશનુના સન્નાદમાં પ્રયુક્તા કર્મ શબ્દ જગતનો વાચક હોઇને ત્યાં વેદિત્ય-જાણુવા યોગ્ય તરીકે જે કર્તા કહેલો છે તે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર છે એમ જાણવું જોઈએ.

કૌપિતિકિ પ્રાહ્ણલોપનિષદ્માં આ વાક્ય છે. યો વૈ ચાલાકે । પ્તેષાં પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય વા પ્તત્ત્ કર્મ સ વૈ વેદિત્યઃ । હે બ્રાહ્મકિ ! જે આ પુરુષોનો કર્તા અને જેનું આ કર્મ છે તે જાણુવા યોગ્ય છે. (કૌં ૪-૧૯) અહીં આદિત્ય વગેરે મોળ પુરુષોનો કર્તા વેદ તરીકે જાણાવ્યો છે. તો એ કર્તા કોણ ? મુખ્ય પ્રાણ કે જીવાત્મા કે પરમાત્મા ! ઉપક્રમ અને વાક્યશેષ આ સંશય જન્માવે છે. ઉપક્રમમાં-પ્રારંભમાં પરમાત્માનો અને વાક્યશેષમાં મુખ્ય પ્રાણ અને જીવાત્માનો નિર્દેશ અહીં જોવામાં આવે છે. તે પૈકી મુખ્ય પ્રાણ અને જીવાત્મા એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ કર્તા છે એ ઉત્તરપક્ષ છે. તો કેવી રીતે ?

તો અહીં યસ્ય વા પ્તત્ત્ કર્મ એવું લિંગ જોવામાં આવે છે. આથી અહીં મુખ્ય પ્રાણ જ આદિત્યાદિ પુરુષોનો કર્તા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કર્મશબ્દ વ્યાપારના અર્થમાં નિગૂઢ છે. અને વ્યાપારમાત્ર પ્રાણના આશ્રયે જ આવે છે એ હકીકત છે. આથી કર્મરૂપી લિંગ અહીં મુખ્ય પ્રાણને કર્તા તરીકે સમર્પે છે.

ઉપરાંત વાક્યના શેષમાં પ્રાણુનો સાક્ષાત્ નિર્દેશ પણ એમ જ સ્વીકારવા પ્રેરે છે. યદા સુપ્તઃ સ્વપ્નં ન કંચન પદ્યતિ અથ અસ્મિન્ પ્રાણ એવે એકલા ભવતિ-અર્થે સૂતેલો હોઈને કોઈ સ્વપ્નને બોલે નથી. અને ત્યારે એમાં એકલો પ્રાણ જ હોય છે. (કૌં ૪-૧૯) પ્રાણ બે અહીં કર્તા તરીકે અભિપ્રેત ન હોત તો વાક્યશેષમાં તે ન ઉલ્લેખ ન હોત. પ્રાણ પ્રાણીમાત્રને માટે ઉપલોગનું સાધન હોઈને આદિત્ય વગેરે પુરુષોનો એ આપચારિક લાપામાં કર્તા કહી શકાય! ઉપક્રમમાં આવેલો વ્રહ્મા તે વ્રવાણિ-હું તને પ્રહ્મ ઉપદેશું-માંનો પ્રહ્મ શબ્દ પણ “વૃહત્પણા” ના સમાનયોગે પ્રાણના અર્થમાં ઘટી શકે છે. આ વાત શ્રુત્યન્તરે પણ બતાવે છે કે:-કતમ્ એકઃ દેવઃ इति? પ્રાણ इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते-કયો તે એક દેવ છે? તો પ્રાણ તે પ્રહ્મ છે તેને ત્યત્ એમ કહેવાય છે. (વં ૩-૯-૯) અને તેજ પ્રમાણે ઉપસંહાર પણ પ્રાણના અર્થમાં ઘટાવી શકાય એમ છે. સર્વાન્ પાપ્મનઃ અપહૃત્ય સર્વેષાં મૃત્તાનાં શ્રેષ્ઠં સ્વરાજ્યં આધિપત્યં પર્વેતિ ય एवं वेद-તમામ પાપોને હુણીને તમામ ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠતા, સ્વારાજ્ય અને આધિપત્યને પામે છે જે એમ બાણે છે. (કૌં ૪-૨૦) પ્રાણના પૂર્ણતા માટે આ ક્ષણશ્રુતિ થોડા સંકોચ સાથે બંધબેસતી થઈ શકે છે. અને આથી અહીં મુખ્ય પ્રાણ જ આદિત્યાદિ પુરુષોનો કર્તા છે અને તેજ વેદ છે એ સહજ છે.

અગર તો જીવાત્મા કર્તા થાય. ધર્મ અને અધર્મરૂપી જીવાત્માના વ્યાપારના અર્થમાં પણ કર્મશબ્દનો પ્રયોગ છે જ. કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ (યજું ૪૦-૨) યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ (કટં ૫-૭) ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि (મું ૧-૨-૮) एवं एवविदि पापं कर्म न श्रित्यन्ते-(હાં ૪-૧૪-૩) पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन (મૃં ૩-૨-૧૩) प्राणाधिपः संञ्चरति स्वकर्मभिः (શ્વેં ૫-૭) ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मादर्शनात् (ન્યાં ૪-૧-૧૯) कर्मवैचिन्त्यात् सृष्टिवैचिन्चम् (હાં ૬-૪૧) कर्मा शुक्ल-अरुणं योगिनः त्रिविधं इतरेषाम् (યોં ૪-૭) કર્મો કર્તાં જ અહીં જણવાઈ છે. (યજું ૪૦-૨) કર્મ અને જ્ઞાન પ્રમાણે (કટં ૫-૭) આનાં કર્મો ક્ષીણ થાય છે. (મું ૨-૨-૮) આમ આ બાણનારને પાપ કર્મ ચોંટતું નથી. (હાં ૪-૧૪-૩) નિશ્ચય પુણ્ય કર્મે પુણ્યશાળી અને પાપે પાપી થાય છે. મૃં ૩-૨-૧૩) પ્રાણનો અધિપ પોતાનાં કર્મોથી સંચરે છે. (શ્વેં ૫-૭) જીવનાં કર્મો નિષ્ફળ ન જતાં હોવાથી ઈશ્વર કારણ છે. (ન્યાં ૪-૧-૧૯) કર્મની વિચિત્રતાએ સૃષ્ટિની વિચિત્રતા થાય છે. (સાં ૬-૪૧) યોગીઓનાં કર્મ ન તો યોગાં, ન તો ક્રાંતિ કે ન તો

કામગ્નીતગ હોય છે તે મિવાયના ખીજાઓના કર્મો ત્રણ પ્રકારના છે (કૌં ૪-૭) વગેરે શ્રુતિસ્મૃતિઓમા કર્મશબ્દ ધર્માધર્મના અર્થમા પ્રસિદ્ધ છે આવી તેનો કર્તા હવે જ હોઈ શકે !

ઉપગત વાક્યશેષ પણ હવેને જ કર્તા અને આથી વેદ ઠરવે છે તો હ સુપ્ત પુરુષ બ્રાજમતુ । ત હ અજાતશત્રુ આમન્ત્રયાચક્ર વહત્ ! પપ્પટલાસ । સોમ રાજન્ હતિ । સ ડ હ તુર્ણી શિશ્યે । તત ડ હ ન યદ્વથા વિવિક્ષેપ ન તત ઇય સમુત્તરથો-તે બન્ને સુતેવા પુરુષ કને આવ્યા તેને અન્તતગતુએ મ બોધ્યો-હે બૃહત્ ! હે પાડરવાસી ! હે મોમરાજ ! પણ તે તો મુગો સૂઈ જ રહ્યો ત્યારમાદ એને એક લાકડીએ પીન્યો-તો તે તરત જ બેડી પડ્યો (કૌં ૪-૬૯) આ શ્રુતિમા અન્તતશત્રુ ત્રણના નામે બ્યારે મુતેવાને જગાડે છે ત્યારે તે જગતો નથી પણ લાકડીના આઘાતે તે જાગ્યો અહીં પ્રાણ મ બોધને ન જાગ્યો તેથી પ્રાણ ભોખ્તા નથી એ ! મિદ્ધ થાય છે લાકડીના આઘાતે જ થતી જાગૃતિ, હવેનુ લોકતૃત્વ અને પ્રાણથી ભિન્નત્વ મિદ્ધ કરે છે અને આ લોકતૃત્વ એ હવાત્માનું જ વિંગ છે વાક્યશેષ પણ આ અર્થને મમર્થિત કરે છે તદ્ યથા શ્રુતી સ્વં મુક્તે યથા વા સ્વા ધેષ્ટિત મુજ્જન્તિ પરમેષ્ઠ ઇય પ્રજાત્મે નૈરાત્મમિ મુક્તે-જેમ શેડીયાઓ પોતાનાઓ દ્વારા ભોગવે છે અગર તો જેમ સ્વીયજનો શેડીઆને ભોગવે છે એ જ પ્રમણે આ પ્રજાત્મા આ આત્માઓ દ્વારા ભોગ ભોગવે છે (કૌં ૪-૧૦) વગેરે આ લોકતૃત્વ પરમાત્માનું વિંગ નથી અને લોકતૃત્વ હવાત્માનું જ હોઈને કર્તૃત્વ પણ તેને જ નામે ચડે ! ઉપરાત ભોખ્તાને માત્ર ભોખ્ય છે અને ભોખ્તા તો હવે જ ઉપગત પ્રાણત્વ પણ હવાત્માનું ચિદ્ધ છે કેમકે તે પ્રાણોનો ભર્તા છે આથી અથાસ્મિન્ પ્રાણ પર્યેકથા મવતિ-ત્યારે આ પ્રાણમા જ એક પ્રકારના વાય છે (કૌં ૪-૧૯) આ વાક્ય પણ બધેએસતુ થાય છે અને કવચિત્ હવાત્મા માટે પણ બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે આથી બ્રહ્મ તે દ્રવાણિ એ ઉપક્રમ પણ નિબાધ થઈ શકે છે આથી વેદ તરીકે કહેવો પદાર્થ અહીં હવાત્મા જ છે અને તે જ આદિત્યાદિ પુરુષોનો કર્તા છે આવી પરિસ્થિતિ છે આવો થયો પૂર્વપક્ષ

આના પ્રત્યુત્તરમા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી મવાદના વાક્યોનો સદર્ભ જોતા અહીં પગ્ગ્રહ પરમેશ્વરનું જ અવધાન છે અને આથી કર્મ શબ્દ જગતનો જ વાચક થાય છે મવાદના વાક્યોનો સદર્ભ તપામતા આ વાત સુરુપદ થશે ગવિષ્ટ બાલાકિ, મહારાજ અન્તતશત્રુ

કને પહોંચે છે. બ્રહ્મ તે બ્રહ્માણિ (કૌં ૪-૧) આમ તેની સમક્ષ પરીક્ષા કરે છે. રાજા તેને બ્રહ્મવિદ્યાના દાન માટે સત્કારે છે. અને તે બાલાકિય યવ યવ આદિયે પુરુષઃ (કૌં ૪-૩) વગેરે વાક્યો દ્વારા સોળ પુરુષોની બ્રહ્મ તરીકે ઓળખાણ આપે છે. રાજા અજ્ઞાતશત્રુ પ્રત્યેક આદિત્ય વગેરે પુરુષ પરિચિન્ન હોઈને પરબ્રહ્મ હોઈ શકતો નથી, એમ બાલાકિને પ્રત્યુત્તર આપી મૂંગો કરી દે છે. ત્યારે રાજા અજ્ઞાતશત્રુ “મૃપા વૈ સ્વત્તુ મા સંવદિષ્ઠાઃ બ્રહ્મ તે બ્રહ્માણિ । ખાટું ખરે! રખે વદતો કે તને હું બ્રહ્મ ઉપદેશું-વગેરે શબ્દે ઠપકારી તેને કહે છે કે:-યો વૈ બાલાકે! પતેપાં પુરુષાણાં કર્તા યમ્ય વા પતત્કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ હે બાલાકે! નિશ્ચય જે આ પુરુષોનો કર્તા છે અને જેનું આ કર્મ છે તે જાણવા ચોચ્ય છે. (કૌં ૪-૧૬) આમ ઉપદેશે છે. અહીં રાજા પૂર્ણ બ્રહ્મ વિષે જ તેને પરિચય આપે છે એ સ્પષ્ટ છે. બાલાકિને ઠપકો આપી શાંત કરનાર રાજા પણ જો અહીં બાલાકિના જેવું જ-પરિચિન્ન બ્રહ્મ જણાવતો હોત તો તો તે પણ જૂઠો જ ઠરે. અને એ સંભવે નહીં. આથી સંવાદનાં વાક્યોનો સંદર્ભ અહીં વેદ તરીકે પરબ્રહ્મને જ ઠરવે છે, મુખ્ય પ્રાણ કે જીવાત્માને નહીં.

ઉપરાંત ઉપસંહારમાં જે કૃણશ્રુતિ છે તે પણ અહીં પરમાત્માનો જ ઉલ્લેખ છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. સર્વાન્ પાપ્મનઃ અપહત્ય સર્વેર્ગ મૂતાનાં શ્રેષ્ઠયં સ્વારાજ્યં આધિપત્યં પવ્યંતિ ય યવં વેદ-જે આવું જાણે છે તે સમસ્ત પાપોને હણીને સમસ્ત ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠતા, સ્વારાજ્ય અને આધિપત્ય પામે છે. (કૌં ૪-૨૦) અહીં સૌ પાપનું હનન, સર્વમાં શ્રેષ્ઠત્વ, સ્વારાજ્ય, આધિપત્ય વગેરે નિરતિશય કૃણ દર્શાવે છે. અને બ્રહ્મના જ્ઞાને જ એ સંભવે. જીવ કે મુખ્ય પ્રાણના વેદનનું-જાણકારીનું નિરતિશય કૃણ ન હોય. આથી જ્યાં મુખ્યાર્થનો સંભવ હોય ત્યાં ગૌણાર્થની જરૂર નથી કે સંકેતની પણ આવશ્યકતા નથી.

અને સંદર્ભ પરથી જો અહીં પરમાત્મા જ નક્કી થતો હોય તો પછી યો વૈ બાલાકે! પતેપાં પુરુષાણાં કર્તા યમ્ય વા પતત્ કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ માં પરમાત્માનું જ જ્ઞાન અભીષ્ટ છે. મુખ્યત્વા-સ્વતંત્રત્વા પરમાત્મા જ આદિત્યાદિ પુરુષોનો કર્તા છે. જીવ કે પ્રાણ નહીં. અને કર્મ શબ્દ અહીં જગતનો જ વાચક છે. બ્યાપાર કે પાપ પુણ્યનો નહીં. “પતત્” સર્વનામથી વિશેષિત થતો કર્મ શબ્દ નિગૂઢ અર્થને તણ, બ્યુત્પત્તિગમ્ય અર્થને જ સમર્પે છે. અર્થાત્ આદિત્યાદિ સોળ પુરુષનો જ નહીં-આ આખાં જગતનો તે કર્તા છે એવો અહીં અર્થ થાય છે. કેવળ આદિત્યાદિનો

કર્તા છે એમ કહેવું તે અપોદ્ધિત ગણાય આથી જગતના એક દેશ જેવા સૂર્યાદિનો જ જે કર્તા નથી પણ આ પ્રત્યક્ષ-હાજર જગતનો તે કર્તા છે એમ મિદ્ધ થાય છે ઉપરાંત एतत् शब्द એકવચન અને નપુસક છે એ પણ “કર્મ” ને જગત્ વાચક જ કહે છે અને જગતનો વાચક થયેલ કર્મ શબ્દ પરમાત્માને જ તેના કર્તા તરીકે પુરસ્કૃત કરે છે માટે અહીં જીવાત્મા કે મુખ્ય પ્રાણુ ઉદ્દિષ્ટ નથી પરમાત્મા જ જગતના મર્વતત્ર વ્યવસ્થા કરણ તરીકે ઉદ્દિષ્ટ છે અને તે જ વેદ છે એ જ ન્યાય છે ॥૧૬॥

આ અંગે શકા ઉડાવી સમાધાન કહે છે કે -

जीवमुख्यप्राणलिंगाच्चेति चेत्तत् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્=જીવત્માનું ચિહ્ન અને મુખ્ય પ્રાણનું ચિહ્ન હોઈ તે ન=ચેદિતવ્ય તરીકે શ્રુતિએ કહેનો પુરુષ પરમત્ત પરમાત્મા નથી इतिचेत्=એમ જો કહે તો તત્=તે તો વ્યાખ્યાતમ્=પૂર્ણની પેરે વ્યાખ્યાત જ છે

કૌપીતકિ શ્રુતિમા જે પુરૂષનો વેદ-જ્ઞેય તરીકે ઉલ્લેખ છે તે કર્તા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર નથી, કેમકે એ શ્રુતિમા જીવાત્મા અને મુખ્ય પ્રાણના સૂચક ચિહ્નો પણ જોવામા આવે છે તે પૈકી જીવાત્માનું લિંગ તથા શ્રેષ્ઠી સ્વૈ મુક્તે મુજ્જન્તિ (કોઠ ૪-૨૦) આ શ્રુતિમા જોવામા આવે છે ઉપરાંત મુખ્ય પ્રાણનું લિંગ “यदा सुप्त स्वप्न-प्राण एष एकधा भवति (કોઠ ૪-૧૯) મા ઉપવચ્ચ થાય છે આમ બન્નેના સૂચક ચિહ્નો પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે કેવળ બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ છે એવો આશ્રય અનુચિત છે આવો પૂર્વપક્ષ યતા સિદ્ધાન્તી તેનું નિરાકરણ કરતા કહે છે કે આ વાત યોગ્ય નથી કેમકે આગળ આ વિષયનો નિર્ણય તો આપી જ દેવામા આવ્યો છે जीवमुख्यप्राणलिंगाच्चेतिचेन्नोपासोब्रैविध्यादाधितत्वा दिदृक्षयोगाच्च (વેઠ ૧-૧-૩૧) આ સૂત્રમા ઉપલી શકાનો જવાબ આપી જ દીધો છે જો લિંગ ઉપરથી. ત્રણનું કર્તૃત્વ સ્વીકારીએ તો તે યોગ્ય નથી ! કર્તા સ્વતત્ર હોઈને એક જ મુખ્ય હોઈ શકે ! ત્રણ કર્તા હોય તો અભિપ્રાયલેહનો સંભવ હોઈને કર્મ ન પણ થાય ! અને કવચિત્તો એવું બને જ ! અને જો એવું બને તો જેનો સકલ્પ હજાય તેનું ઐશ્વર્ય જોખમાય અને તે સ્વભાવિક રીતે જ અનીશ્વર થાય ! આથી વેદને મતે કર્તાનું ત્રૈવિધ્ય માન્ય નથી वेदं लगवान તો એક જ વિશ્વ-કર્તા છે એમ છાપરે ચડીને પોકારે છે તેનો ઉદ્દેશ છે કે “जनयन् देव एक (પ્રઠ ૮-૩-૧૬-૩) यो न. पिता जनिता यो विधाता (સઠ ૮-૩-૧૭-૩) न त विदाथ य इमा

જજ્ઞાન-જન્માવતો એક દેવ (ક્રાં ૮-૩-૧૬-૩) જે અમારો પિતા-જનક અને વિધાતા (ક્રાં ૮-૩-૧૭-૩) તેને જાણતા નથી કે જે આ સૃષ્ટિને જન્માવે છે. (ક્રાં ૮-૩-૧૭-૭) વગેરે અને વૈદિક પ્રમાણુ તો સર્વશ્રેષ્ઠ. ઉપરાંત પ્રકરણના વાક્યનો સંદર્ભ જો અહીં પરમાત્માને જ નિશ્ચિત કરતો હોય તો લિંગમાત્રથી અકસ્માત વચ્ચે જીવ કે મુખ્ય પ્રાણને કર્તા તરીકે ખપાવવાનો કશો અર્થ નથી. ઉપરાંત જીવાત્માનું ચિદ્ર તો કેમે કરીને પણ કદાચ સ્વીકાગય પણ જે વચન પ્રમાણુ તરીકે આપ્યું છે તે મુખ્ય પ્રાણનું લિંગ જ નથી. યદા સુપ્તઃ..... મયતિ (કૌં ૪-૧૯) અહીં વપરાયેલ પ્રાણ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ વાચક છે. મુપુત્તિમાં વાગાદિ ઇન્દ્રિયોનો મુખ્ય પ્રાણમાં લય થાય છે એવું કયાંયે વચન નથી. મુપુત્તિ કાળે પરમાત્મામાં સૌનો લય તો શ્રુતિ કહેતાં થાયતી. નથી. સ યથા સૌમ્ય ! વયાંસિ વામોઽક્ષ સમ્પ્રતિષ્ઠન્તે एवं ह वै तत्सर्वं पर ब्रह्मनि सम्प्रतिष्ठते -તે તો જેમ પંખીઓ નિવાસવૃક્ષના ઉપર બેસી જાય છે, એ જ મુજબ તે બધું નિશ્ચય તે પરમાત્મામાં બેસી જાય છે! (મદ્ ૪-૭) હમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સમ્પદ્ય ન વિદુઃ સતિ સમ્પદ્યામદ્યે-આ બધી પ્રજાઓ સતમાં સંપત્તિ પામીને પણ જાણતી નથી કે અમે મત્માં મંપદ્ય થઈએ છીએ. (હાં ૬-૬-૨) વગેરે. અને પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક પણ છે. પ્રાણાય નમો યસ્ય સર્વમિદંવદો-પ્રાણ કે જેને વશ છે એ બધું-તેને નમસ્કાર. (અચર્ ૧૧-૨-૪-૩) વગેરે.

આમ પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક પણ છે જ. આથી અહીં પણ એ બ્રહ્મવાચક જ છે.

ઉપરાંત તો હ સુતં પુરુષં આજગમનુઃ (કૌં ૪-૧૬) આ શ્રુતિમાં જીવનું ભોક્તૃત્વ જોવામાં આવે છે. જગત્કર્તૃત્વ નહીં! અહીં સૂતેલા પુરુષ પાસે આવવાનું પ્રયોજન શું? જેમ પ્રાકૃત પ્રાણાદિથી ભિન્ન છે જીવાત્મા, તેમ જીવાત્માથી ભિન્ન છે તેનો અંતરાત્મા પરમાત્મા. એ પરમાત્મા જ અહીં વૈદિત્ય તરીકે હિંદિ છે. કેમકે ક્વ ઇદં વાલાકે પુરુષઃ બદાયિષ્ટ. ક્વ ઇદં અમૃત? -જુતઃ આગત? ત્યારે હે બાલાકે? કયાં આ પુરુષ સૂતો હતો? એ કયાં હતો? કયાથી એ આવ્યો? (કૌં ૪-૧૬) આવું આગળ ઉપર પ્રશ્નોત્થાન છે. આ પ્રશ્નોત્થાન જો જીવાત્મા જગત્કર્તા હોત તો ન સંભવત! આથી અહીં જીવાત્માનું લિંગ હોત તો પણ તેનો જગત્કર્તા તરીકે વેદ્ય-જાણવા યોગ્ય તરીકે નિર્દેશ નથી. આથી અહીં વેદ્ય તરીકે શ્રુતિ જેનો ઉદ્દેશ કરે છે તે જગત્કર્તા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર છે. જીવાત્મા કે મુખ્ય પ્રાણ અહીં સંભવતા નથી ॥ ૧૭ ॥

પોતાનો મત બતાવી હુએ પરમતનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે:-

અન્યાર્થ તુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામાર્પ ચૈવમેકે ॥૧૮॥

“તુ” શબ્દ આ મતાન્તર છે એ બતાવે છે “જિવલિંગ” શબ્દનો અહીં સંબંધ નથી લેવો. “જૈમિનિઃ” જૈમિનિ નામના આચાર્ય અન્યાર્થ=અર્થાત્માથી બીજો-પરમાત્મા તેની પ્રતિપત્તિ માટે અહીં ઉલ્લેખ છે એમ માને છે. કેવી રીતે? તો પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામ્= પ્રશ્ન અને ઉત્તર ઉપરથી આ સિદ્ધ થાય છે. અપિચ=અને કેવળ આ બેથી જ નહીં તદ્દે=સામ્યત્વનેથી શાખાઓવાળા એ=એ પ્રમાણે પ્રતિપાદિત પણ કરે છે.

દ્વૈવીતકિં શ્રુતિ મંવાદમાં વચ્ચે જ જે જીવનું ચિહ્ન જોવામાં આવે છે તે પરમાત્માની પ્રતીતિ આપવા માટે જ છે. પ્રશ્ન અને ઉત્તરનું આલોચન કરતાં જ આ સ્પષ્ટ થાય છે. તૌ હ સુપ્તં પુરુષં આજગમતુઃ-તેઓ સૂતેલા પુરુષ પાસે આવ્યા. (કૌં ૪-૧૬) આમ સૂતેલા પુરુષ પાસે આવી, વૃહત્! પાણ્ડરવાસઃ સોમ! રાજન્! (કૌં ૪-૧૭) વગેરે પ્રાણુનાં નામે તેને ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે છતાં તે ઉડતો નથી ત્યારે તતઃ એનં યદ્વયાઽધિચિદ્વેષ સ તત્ત એવ સમુત્તસ્યૌ-ત્યારળાદ એને લાકડીએ પીટ્યો તો ત્યારે જ એ ઉડ્યો. (કૌં ૪-૧૬) યદિત્થી આઘાત કરી જગાડે છે-આજ બતાવે છે કે પ્રાણુ કરતાં જીવાત્મા સિદ્ધ છે. અને ત્યાર ળાદ પાછું પૂછે છે કે ક્વ એ વાલાકે! પુરુષ અશયિષ્ઠ, ક્વ વા એતદ્ અમૃત્, કુનઃ આગાત્? હે બાલાકે! ક્યાં આ પુરુષ સૂતો હતો? ક્યાંથી આવ્યો? એના જવાબમાં કહે છે:-યદા સુપ્તઃ સ્વપ્નં ન કચન પદ્યતિ અથાસ્મિન્ પ્રાણ એવ એકવા ભવતિ, તદૈનં વાક્ સર્વેઃ નામમિઃ સહાપ્યેતિ, ચક્ષુઃ સર્વેઃ રૂપેઃ સહાપ્યેતિ, શ્રોત્રં સર્વેઃ શબ્દેઃ સહાપ્યેતિ મનઃ સર્વેઃ ધ્યાનૈઃ સહાપ્યેતિ, સ યદા પ્રવુઘ્યતે યથાનેઃ પ્રજ્વલતઃ સર્વા દિશો વિસ્કુલિંગાઃ વિપ્રતિષ્ઠેરન્ પવંપચૈતસ્માદાત્મનઃ પ્રાણાઃ યથાયત્તનં વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવાઃ દેવેભ્યો લોકાઃ ત્યારે સૂતેલા પુરુષ કોઈ સ્વપ્નું જોતો નથી, ત્યારે આ પ્રાણુ જ બધા એક થાય છે ત્યારે એમાં આ સૌ નામે સહિત વાણી લીન થાય છે, સૌ રૂપ સહિત ચક્ષુ એમાં લીન થાય છે, સૌ શબ્દો સહિત શ્રોત્ર એમાં લીન થાય છે, સમસ્ત ધ્યાનો સહિત મન એમાં લીન થાય છે, તે ત્યારે જાગે છે ત્યારે જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાંથી સૌ દિશાએ તણુખાઓ ઉડીને પથરાય છે તેમ આ આત્મામાંથી પ્રાણો પોતાના સ્થાન પ્રમાણે ફેલાય છે. પ્રાણોમાંથી દેવો અને દેવોમાંથી લોકો ફેલાય છે. (કૌં ૪-૧૬) અને આ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. સુપુત્રિમાં જીવાત્મા પરમાત્મા જ વિલીન થાય છે. અનેક શ્રુતિઓ આ

પાતની સાક્ષી છે. સ ઇનં યજમાનં અહરહઃ બ્રહ્મ ગમયતિ (પ્ર૦ ૪-૪) સ પરેઽક્ષરે આત્મનિ સમ્પ્રતિષ્ઠતૈ (પ્ર૦ ૪-૯) સતા સોમ્ય ! તદા સંપન્નો ભવતિ (છાં૦ ૬-૮-૧) એવમેવાયં પુરુષઃ પ્રાજ્ઞેનાત્મના સમ્પરિણ્યક્તો ન બાહ્યં કિંચન વેદનાન્તરમ્ (વ૦ ૪-૩-૨૧) આ યજમાન ને દિનપ્રતિદિન પ્રજ્ઞામાં લઈ જાય છે. (પ્ર૦ ૪-૪) તે પરબ્રહ્મ આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. (પ્ર૦ ૪-૬) સત સાથે છે સોમ્ય ! ત્યારે સંપન્ન થાય છે. (છાં૦ ૬-૮-૧) એ જ પ્રમાણે આ પુરુષ પ્રાજ્ઞ આત્માથી આલિંગિત થયેલ હોઈને બહારનું કે અંદરનું કંઈ જાણતો નથી. (વ૦ ૪-૩-૨૧) આથી પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન પણ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો જ કર્તા તરીકે નિશ્ચય કરાવે છે.

ઉપરાંત વાજસનેયી શાખા તો એ જ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરે છે-ય યઃ વિજ્ઞાનમયઃ પુરુષઃ ક્વ યપ તદાઽભૂત ? કુતઃ પતદાગાત ? આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે તે ત્યારે ક્યાં હતો ? ક્યાંથી એ આવ્યો ? (યૃ૦ ૨-૧-૧૬) આ છે પ્રશ્ન અને ય યપોઽન્તર્હૃદયે આકાશઃ તસ્મિન્ જ્ઞેતૈ-જે આ અંદર હૃદયમાં આકાશ છે તેમાં સૂચે છે. આવું પ્રતિવચન છે અને આ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરની પ્રતિપત્તિ માટે જ ઉક્ત છે. આથી અહીં કર્તા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર જ વેદ તરીકે ઉપદિષ્ટ છે એમ લેમિની આચાર્ય કહે છે. ॥ ૧૮ ॥

પોતાનાં મતના સમર્થનમાં બીજી સુક્તિ સમર્પતાં કહે છે:-

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧૯ ॥

વાક્યાન્વયાત્=પૂર્વાપર વાક્યોના સમન્વયથી પણ જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં લક્ષણોનો પ્રયોગ બીજા જ પ્રયોગન માટે-પરમાત્માની જ સિદ્ધિ માટે છે-એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

પ્રકરણના પ્રારંભ અને અંતમાં પરમાત્મા-પરબ્રહ્મને જ જાણવા યોગ્ય વર્ણવી, તેના જ્ઞાતાનો મહિમા શ્રુતિ વર્ણવે છે. આમ પૂર્વાપર વાક્યોનો સમન્વય કરતાં પણ વચ્ચે આવેલાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં લિંગા, પરમાત્માના જ જગત્ કારણત્વને સિદ્ધ કરવા માટે છે એ સિદ્ધ થાય છે. આથી પરમાત્મા જ જગતનું કારણ છે-જીવાત્મા કે મુખ્ય પ્રાણ નહીં એમ લેમિની આચાર્ય કહે છે. ॥ ૧૯ ॥

પ્રકૃત વિષયમાં આશ્મરથ્ય નામના આચાર્યના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે:-

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેઃ લિંગમિત્યાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

લિંગ=ઉક્ત પ્રકરણમાં જીવાત્મા અને મુખ્ય પ્રાણુનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરનાર-જ જગતનું કારણ તરીકે દર્શાવવા માટે છે. કેમ? તો પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધે=એમ માનવાથી જ પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ થાય છે એવું આશ્મરથ્ય=આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય કહે છે:-

અનંતકાળની પ્રતિજ્ઞા છે બ્રહ્મ તે બ્રહ્મણિ-આ આકારની, આ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ પરમાત્માને જ જગતના કારણ તરીકે સ્વીકારીએ તો જ થાય! આથી એ સિદ્ધાન્તને જ સમર્થિત કરવામાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણુનાં વર્ણનો સહાયક થાય છે. આથી પરમાત્મા જ મુખ્ય-એકમાત્ર જગતના સ્રષ્ટા છે-કારણ છે એમ આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય સમાધાન દે છે. ॥૨૦॥

હવે ઔદુલોમિ નામના આચાર્યનો મત ટાંકતાં કહે છે:-

ઉત્ક્રમિષ્યતઃ એવંભાવાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉત્ક્રમિષ્યતઃ=ઉત્ક્રમણ= કરનાર અન્યતાનીનો એવંભાવાતઃ=અન્યભાવ થાય છે એનું અન્યથ્રુતિઓનું કથન હોઇને પરમાત્મા જ જગતનું કારણ છે એવું ઔદુલોમિ= ઔદુલોમી નામના આચાર્ય કહે છે.

આ પ્રકરણમાં સમસ્ત પ્રાણો સહિત જીવાત્માનો સુષુપ્તિમાં જેમ લય બતાવ્યો છે તેમ મુંડકોપનિષદમાં શરીરનો ત્યાગ કરી જનારા પ્રજ્ઞાનીનો પ્રજ્ઞમાં જ લય બતાવ્યો છે. અને આથી જીવાત્મા અને મુખ્ય પ્રાણુનાં વર્ણન, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું મર્વથા કારણ છે એ બતાવવા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. મુંડકોપનિષદનું વાક્ય છે કે:-પરેઽવ્યયે સર્વે ઈકીમવન્તિ-પર અવ્યયમાં સૌ એકરૂપ થાય છે. (મું ૩-૨-૭) યથા નવઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રે અસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય । તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદ્ વિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરં ઉપૈતિ દિવ્યમ્-જેમ વહેતી નદીઓ નામરૂપને ત્યજી સમુદ્રમાં અસ્ત પામે છે, તેમ નામરૂપને તજીને મુક્ત થયેલ વિદ્વાન દિવ્ય અને પરથી પણ પર એવા પુરુષને પામે છે. (મું ૩-૨-૮) આ છે ઔદુલોમીનો મત. ॥ ૨૧ ॥

આજ અંગે કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્યના મતનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે:—

અવસ્થિતે: इति काशकृत्स्नः ॥ ૨૨ ॥

અવસ્થિતે=મલયકાળે સમસ્ત જગતની પરમાત્મામાં જ સ્થિતિ થતી હોઈને ઉક્ત પ્રકૃતિઓમાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં વર્ણન પરમાત્માને જ જગદાકારણ તરીકે સિદ્ધ કરવા માટે છે इति=એમ કાશકૃત્સ્ન=કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્ય કહે છે.

પ્રલયકાળે પરમાત્મામાં સમસ્ત વિશ્વ વિલીન થાય છે, એમ પ્રશ્નો-પનિપદ્મો ખતાવ્યું છે. આથી સુષુપ્તિ કાળે જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનું પરમાત્મામાં વિલીનીભવન પરમાત્માને સૃષ્ટિ કારણ તરીકે સિદ્ધ કરવા માટે છે એમ કાશકૃત્સ્ન નામના વેદાન્તાચાર્યનો મત છે. અર્થાત્ જ આ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિના કર્તા પરમાત્મા જ છે એ નિર્ણય રીતે સિદ્ધ થાય છે. ॥૨૨॥

હવે આ ઠેકાણેથી એક અગત્યની ચર્ચા શરૂ થાય છે. પરમાત્મા ચેતન હોઈને કુંભારની માફક નિમિત્ત કારણ તો થઈ શકે છે, પણ તે ઉપાદાન કારણ કેવી રીતે થઈ શકે? અને આથી જેમ ચેતન કુંભાર માટીનો અધ્યક્ષ થઈને, પોતાનાથી લિપ્ત એવી માટીને ઘડા વગેરેનો આકાર આપે છે તેમ પરમાત્મા પ્રકૃતિનો અધ્યક્ષ થઈને પોતાની લિપ્ત એવી પ્રકૃતિને જગદાકાર સમર્પે છે એમ માનવું એ યોગ્ય લાગે છે. વેદમાં “શક્તિ” “અન્ત” “માયા”, “પ્રધાન” વગેરે શબ્દો દ્વારા જેનું વર્ણન કર્યું છે તે પ્રકૃતિને જ ઈશ્વરની અધ્યક્ષતામાં જગતનાં કારણ તરીકે ખતાવવામાં આવી હોય એમ સંભવે છે. અર્થાત્ જ પરમાત્મા નિમિત્ત કારણ અને પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ તરીકે યોગ્ય લાગે છે. આમ માનવામાં શી આપત્તિ છે એ ખતાવતાં પરમાત્મા જ આ જગતનું સર્વથા કારણ છે—માનવ બુદ્ધિનો ન્યાય અહીં લાગુ પડતો નથી—માનવની તાર્કિકતા અમુક હદ સુધી જ પ્રયોજન સાધક છે—માનવની મતિને સીમા છે—એ સૂચવતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે:—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ ૨૩ ॥

પ્રકૃતિ. ચ=ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ જ છે, કેમકે એમ માનવાથી પ્રતિજ્ઞા= અને દૃષ્ટાન્ત આધિન નહીં થાય ॥ ૨૩ ॥

કેવળ માટી અને કુંભારે જ જો જગત અને પરમાત્મા મમઝર્જ મતાં હોત તો વિશ્વમાં ઠોઠપણુ સમસ્યા સમસ્યા જ ન રહેત! પણ

એવું નથી. માટી કુંભાર-અમુક હદ સુધી જ કાર્યકારણ પરંપરાને સમજાવી શકે છે. તે હદને વટાવીને જોઈશું અને એવું જ પડે એમ છે—તો પરમાત્મા જ પોતાની કોઈ અગમ્ય શક્તિ દ્વારા આ જગન્નાટકના ત્રણે અંકો-ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-અને લય રૂપી-અંકોનું સંચાલન કરી રહ્યા છે. પ્રકૃતિ પણ પરમાત્માની જ શક્તિ છે. અને આથી તે તેમનાથી ભિન્ન નથી. પોતાની જ શક્તિના અધ્યક્ષ થઈને પોતાનામાં જ પોતે પોતાના વિહાર માટે દેશકાળાદિને બધું પ્રકટાવી-અપરિચ્છિન્નમાં પરિચ્છિન્નની એ ભવ્ય રમત રમી રહ્યો છે. સાપેક્ષમાં ઉભા રહી નિરપેક્ષનાં દર્શન કરવાની કલ્પનાએ જગતની મતિ ડહોળાયેલી થઈ બંધ છે. આથી પરમાત્મા આ સૃષ્ટિનું દિવ્ય કારણ છે, પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત બન્ને-એ જ એની અહીં દિવ્યતા છે! એની સામે કંબકાર-હુકીકતની સામે હાઈને અનુત્તરિત જ-સાપેક્ષ ભૂમિકાએ અનુત્તરિત જ રહે છે, આમાં માનવની તાર્કિક બુદ્ધિને પડકાર તેટલો જ વાંચવો રહે છે. બાકી તાર્કિકતાની ઉપકારકતા સામે કશે જ આક્ષેપ નથી. માનવની વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક તાર્કિકતાની બુદ્ધિ પણ હાંફી બંધ એવો આ રહસ્યમય કોવડો છે. પણ એનો ઉકેલ નથી એમ કોઈ ન માને. એના ઉકેલની ભૂમિકા સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા છે. છેવટે તો ત્યાં જ સૌ તકો કે તેમના બળવાઓ કે સંશયની આંધીઓ શાન્ત થાય છે. પ્રજ્ઞાવિદ્યા અનુભવવાની વિદ્યા છે. અને આથી પૂર્ણાનુભવે જ પૂર્ણ સંશયશાન્ત થાય છે. આટલી મર્યાદા સ્વીકારીને શક્ય તેટલો ભવ્ય ઉકેલ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે જેમ પરમાત્મા નિમિત્ત તેમ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. જો એમ ન માનીએ તો શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્ત બન્ને કદર્થિત થાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદની શ્વેતકેતુ વિદ્યાનું અહીં પ્રકરણ છે. પિતા, એકવિજ્ઞાને સૌ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. અને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા તેને સમજાવતાં કહે છે: યથા સોમ્ય! एकैन मृत्वपिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्-જેમ માટીના એક એક પિંડને બધાવાથી માટીનું બનેલું બધું જ બધું હોય છે. (છાંદ ૬-૧-૪) માટીના એક પિંડને સમજી લેવાથી માટીમય બધું આપમેળે જ સમજાઈ જાય તેમ એક એવું તત્ત્વ છે જેના વિજ્ઞાને બધું જ આપ મેળે વિજ્ઞાત થઈ જાય! અહીં પિતાનો પ્રશ્ન પ્રતિજ્ઞા વાક્ય, અને માટી વગરનું ઉદાહરણ દૃષ્ટાન્ત વાક્ય છે. જો અહીં પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે તો તેવા એક અંશને બધાવાથી પ્રધાનનું જ જ્ઞાન થાય! પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન નહીં થાય! અને અહીં તો સર્વનું જ્ઞાન થાય એમ લખ્યું. પ્રધાનનું જ્ઞાન થાય પણ જીવ અને પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન પ્રધાનના તેટલાં જ્ઞાને

કેવી રીતે થાય ! અને પ્રધાન તો જડ ! જડનાં તેટલાં જ્ઞાને તો ચેતનનું જ્ઞાન ન થાય ! અને અહીં તો સર્વનું જ્ઞાન કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા છે. એ તો જ થઈ શકે જો બ્રહ્મને નિમિત્તની ચેરે ઉપાદાન પણ સમજાવે, આ ઉપરાંત (મું ૧-૧-૨) તથા (મું ૧-૧-૭) તથા (મું ૪-૫-૬) ઉપનિષદોમાં પણ આવી પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્ત છે. આ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તોની તોજ સાર્થકતા જો બ્રહ્મ જ સર્વથા કારણ સ્વીકારાય. ઉપરાંત પ્રકૃતિ પરમાત્માની શક્તિ છે. પરમાત્માની અધીનતામાં છે. પરમાત્માથી અભિન્ન છે. તેના દ્વારા પરમાત્મા જગતની રચના કરે છે કે કરાવે છે એમ કહો તો તેમાં બાધ નથી. પણ પરમાત્માથી સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ નામની કોઈ શક્તિ કે તત્ત્વનો સ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી ! અને આ વાત તો સૌને જ સ્વીકાર્ય હોય ! આથી પરમાત્મા જ નિમિત્તની માફક ઉપાદાન કારણ પણ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૩ ॥

આજ વાતનું સમર્થન કરતાં વળી કહે છે:-

અભિધ્યોપદેશાચ ॥ ૨૪ ॥

અભિધ્યોપદેશાત્ચ=અભિધ્યા-ચિન્તન-ધ્યાન-સંકલ્પ પૂર્વક-સૃષ્ટિ રચનાનું શ્રુતિમાં કથન હોઈને પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥૨૪॥

શ્રુતિઓમાં જ્યાં જ્યાં સૃષ્ટિ રચના અંગે પ્રકરણ કે ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ત્યાં સૃષ્ટિરચના ઇક્ષણ કે સંકલ્પપૂર્વકની જ હોય છે એવું જોવામાં આવે છે. દા. ત. સઃ અકામયત ઈકોઽહં બહુ સ્યાં પ્રજાયેય-તેષુ ધિષ્ઠ્યુ-હું એક ધુઃ, ઘણો થાઉં-કાણું કુલું-(તિં ૩૦ ૬-૨-૩) આ અને એવા શ્રુતિઓમાં ઇક્ષણપૂર્વક-સંકલ્પપૂર્વક, સૃષ્ટિરચનાનો ઉલ્લેખ છે. અને પરમાત્મા સ્વયં વિવિધરૂપે પોતાને જ પ્રકટાવે છે ! આથી પરમાત્મા ઉપાદાન કારણ પણ છે જ એ જ સિદ્ધ થાય છે. ઉપરાંત સર્વે સ્વતુ ઇદં બ્રહ્મ તત્ત્વજ્ઞાન ઇતિ શાન્ત ઉપાસીત । (દાં ૩-૧૪-૧) વગેરે-આ બધું બ્રહ્મ છે. તેમાંથી આ બધું જન્મે છે, જીવે છે અને તેમાં લીન થાય છે, એમ શાન્ત થઈ ઉપાસના કરે. આ વાક્યોમાં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ પણ પરમાત્માને જ ઉપાદાન કારણ તરીકે સૂચવે છે. આથી પરમાત્મા જ નિમિત્તની ચેરે ઉપાદાન કારણ પણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

ઉપરની વાતની પુષ્ટિ કરતાં કહે છે:-

સાક્ષાચોભયમામ્નાનાત્ ॥ ૨૫ ॥

સાક્ષાત્ ચ=શ્રુતિ સક્ષાત્ પણ હમણાં=અતઃ અને પ્રકારનું કારણ છે. એવું કથન કરે છે તેથી પણ બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ છે.

પ્રહ્લ જ જગતનું સર્વથા એકમાત્ર કારણ છે અને આથી ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઉભય કારણ તે જ છે એમ શ્રુતિનું સાક્ષાત્ પણ કથન છે. એતાદ્યતર ઉપનિષદ કહે છે:-કિં કારણં, બ્રહ્મ, કુતસ્સ્મ જાતા જીવામ કેન કય ચ સમ્પ્રતિષ્ઠાઃ । અધિષ્ઠિતાઃ કેન સુસેતરેષુ વર્તામહે, બ્રહ્મવિદો વ્યવસ્થામ્-આ જગતનું શું કારણ હશે? પ્રહ્લ? શામાંથી આપણે જન્મ્યા છીએ? કોના વડે જીવીએ છીએ? કયાં પ્રતિષ્ઠિત છીએ? કોનાથી અધિષ્ઠિત થયેલા આપણે મુખદુઃખ પામીએ છીએ?—હે પ્રહ્લવાદીઓ! આપણે આ વ્યવસ્થા જાણીએ. (શ્લો ૧-૧) આમ પરમ કારણ અંગે વ્યવસ્થા જાણવા માટે લેગા થયેલા વેદવેતાઓએ એક એક અને સામુદાયિક રીતે પણ કોઈ આ જગતનું સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર કારણ હોઈ શકતું નથી એ નિર્ણય ઉપર આવતાં-કહે છે કે:-કાલઃ સ્વમાયો નિયતિઃ યદ્દૃષ્ટા ભૂતાનિ યોનિઃ પુરુષ इति चिन्त्यम् । સંયોગ ઇવાં ન તુ માત્રમાયાત્ આત્મા-હનીશઃ સુરસદુઃખદેતોઃ-આ બધાનું કારણ શું છે?—કાલ-સ્વભાવ-નિયતિ-ચદૃષ્ટા-પંચમહાભૂતો-કે પુરુષ?—આ વિચારવું ઘટે છે કે એ બધાંને શંભુમેળો કારણ છે? આત્માના ભાવને લઈને એ સંભવનું નથી. અને મુખદુઃખને લઈને આત્મા પણ ઈશ્વર નથી. (શ્લો ૧-૨) ત્યાર બાદ તેમણે ધ્યાનયોગના આશ્રયે જે દર્શન કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રુતિ કહે છે:-તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપદ્યન્ દેવાત્મશક્તિસ્વગુણૈર્નિગૂઢામ્-પોતાના ત્રણ ગુણોથી નિગૂઢ એવી દેવની આત્મશક્તિને તેઓએ ધ્યાનયોગ દ્વારા જોઈ. (શ્લો ૧-૩) આ શ્રુતિવાક્ય પરમાત્માને ઉભય કારણ તરીકે સ્પષ્ટપણે વર્ણવે છે. આથી પરપ્રહ્લ પરમાત્મા જ જગતનું ઉભયવિધ કારણ છે. ॥ ૨૫ ॥

આ જ વાતને સ્થિર કરતાં પ્રમાણાન્તર હેતાં કહે છે:-

આત્મકૃતેઃ ॥ ૨૬ ॥

આત્મકૃતે = પોતાને પોતે જ જગતપે પ્રકટ કરેલો હોઈને પરમાત્મા ઉપાદાન કારણ પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રુતિ સ્વયં કહે છે કે એ આત્માને સ્વયં અકુરત-જાતે જાતને તેણે કરી. (તૈં ૨-૭) આમ કર્તા અને કર્મ ઉભય રીતે તે સ્વયં થતો હોઈને પણ તે જ ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ થાય છે. સ્વયં આત્માને એ શબ્દે કર્મત્વ અને સ્વયં અકુરત શબ્દો દ્વારા કર્તૃત્વ ખતાવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

અહીં શંકા ઉદ્ભવે છે કે પરમાત્મા તો પહેલેથી જ કર્તારૂપે સ્થિત છે તો તે કર્મ કેવી રીતે થાય? જવાબ દેતાં કહે છે કે:-

પરિણામાત્ ॥ ૨૭ ॥

પરિણામાત્=શ્રુતિએ તેને જગતરૂપે પરિણુત થનો-કાર્થ અચિન્ત્ય રીતે પરિણુત થતો બતાવ્યો હોઇને તે જ ઉપાદાન કારણ પણુ છે એમ કહે છે.

તૈત્તિરીય શ્રુતિ કહે છે કે તત્સવિતુર્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ તદનુપ્રવિશ્ય સચ ત્યદ્વાભવત્-તે સરળ તે જ તેમાં પાછળથી પ્રવેશ્યો. તેમાં અનુપ્રવેશ કરી તે જ સત્ અને ત્યત્ થયો. (તૈં ૦ ૨-૬) વગેરે આ શ્રુતિવાક્યો પરમાત્માને જ જગતરૂપે પ્રકટ થયેલો બતાવી રહ્યાં છે. આ પ્રાકટ્ય એ જ પરિણામ છે. અહીં પરિણામ શબ્દ વિકાસવાચક ન સમજવો. જેમ સૂર્ય સ્વયં પોતીનાં હૃન્તરો કિરણો આરે કોર ફેલાવે તેમ પરમાત્મા પોતાની અદ્ભુત અચિન્ત્ય દિવ્ય શક્તિને સંકલ્પમાત્રે ફેલાવે છે અને જગતરૂપ ભાસતો થઈ જાય છે! બસ-આ એની શક્તિવિક્ષેપ જ પરિણામ છે. આથી પરમાત્માનું કાર્યપણું અને કર્મપણું અતિશંકનીય નથી. આથી ઉભયવિધ કારણ પરમાત્મા જ છે. ॥૨૭॥

ઉક્તાર્થનાં સમર્થનમાં વળી કહે છે કે:-

in - the 1st 10th યોનિશ્ચ હિ ગીયતે ॥ ૨૮ ॥

હિ=કેમકે યોનિ=વેદાન્તમાં પ્રવક્તૃ પરમાત્માને યોનિ ત્રિ=પણુ ગીયતે=કહેવામાં આવે છે અને આથી બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ છે.

યોનિ શબ્દ ઉપાદાનવાચક છે અને શ્રુતિઓમાં એ શબ્દ પરમાત્મા માટે અનેક વખત વપરાયો છે. જેમકે કર્તારમીશં પુરૂષં બ્રહ્મયોનિમ્-કર્તા-ઈશ-પ્રકૃતિના પણુ કારણરૂપ પુરુષને. (મું ૦ ૩-૧-૩) ઉપરાંત જદ્ ભૂતયોનિ પરિપદ્યન્તિ ધીરાઃ-તે ભૂતની યોનિને ધીરો સાક્ષાત્ જુએ છે. (મું ૦ ૩-૧-૬) અને આથી સચરાચર જગતનાં ઉપાદાન કારણ તરીકે ભર્વશં સર્વશક્તિ પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ સિદ્ધ થાય છે. અને આટલી વાત માનવના હૃદયમાં પૂરી ઠસે અને જેવી રીતે ઠસવી જોઈએ તેવી રીતે જો ઠસે તો તેનો જન્મ સફળ થઈ જાય છે. કેમકે જેને આવું મહદ્વ્ય ભાન થાય છે તેનું જીવન પરમાત્મભય થઈ જાય છે. ॥ ૨૮ ॥

ઉપસહારમા અતિદેશ કસ્તા કહે છે —

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २९ ॥

एतेन=આ અથા વિવેચન દ્વારા सर्वे=સમસ્ત પૂર્વોપક્ષોના व्याख्याता=પ્રબોનો ઉત્તર દેશી મયો છે व्याख्याता=દેશી મયો છે, એમ જાણવું જોઈએ.

અત્યાર સુધીના સમસ્ત વિવેચન દ્વારા પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા-
ઉપાદાન નિમિત્ત વગેરે-સર્વદા કારણ છે એ વાત સિદ્ધ થતા સમસ્ત
ઈતર વાદો નિરુત્તર થઈ જાય છે “વ્યાખ્યાતા” શબ્દની દ્વિરુક્તિ અધ્યાયની
પગ્ગિમાખ્તિની ઘોતક છે આ ઠેકાણે પ્રથમાધ્યાય પ્રભુકૃપાએ પૂર્ણ થાય છે

અને પ્રિયાત્મનું “जन्माद्यस्य यतः” એ, માનને, વેદાન્તનું ભારેમા
ભારે સૂત્ર છે આ એક સૂત્ર સાચા અર્થમાં સમજાય એટલે જગત અને
જીવનના સમસ્ત કોયડાઓના ઉકેલની ગાવી મળી જાય છે જન્માદ્યસ્ય
યતઃ ના ગર્ભમાં સમસ્ત શાસ્ત્રો છૂપાયા છે! જેને એ મમજશે તેને મમસ્ત
જીવનનો રહસ્યો સમજાઈ જશે તો પગ્માત્માના ચરણોમાં વન્દન પૂરવું
પ્રથમાધ્યાય પૂરો થયેલો જાણજે અત પર તેની જ અસીમ કૃપાથી,
ગુરુદેવની નિર્નિમિત્ત કૃપાથી અને પૂર્વાચાર્યોની અથાહુ પ્રતિભાની પ્રેરણાથી
આગળ ચાલીશું ॥ ૨૯ ॥

इति श्रीमन्निखिलशास्त्रनिष्णात परमहंसपरिव्राजकाचार्यपंडित
स्वामीहरिप्रसादवैदिकमुनिशिष्यभट्टोपाह्व मणिशंकरात्मज नलिनशर्मकृत
वेदान्तसूत्र साधनभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

हरि ॐ तत्सत्

तत्सत् परमात्मने नमः

❁ ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्य ❁

. द्वितीयाध्याયસ્ય

પ્રથમ પાઠ

પ્રિયાત્મનૃ!

પરમાત્માની ઠરુણાથી અને ગુરુદેવની અનુકંપાથી બ્રહ્મસૂત્રનો પ્રથમ અધ્યાય યથામતિ યથાશક્તિ પૂર્ણ થયો. પ્રથમાધ્યાયને વિશે “સમન્વયાધ્યાય” કહે છે અને તે યોગ્ય છે. કેમકે પ્રથમાધ્યાયમાં બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, સમસ્ત વેદાન્ત વાક્યોનો બ્રહ્મપરક સમન્વય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. પરમાત્મા આ સમસ્ત જડચેતન જગતનું સર્વથા કારણ છે. માટી સોનું વગેરે જેમ ઘડો વીંટી વગેરેનું તેમ પરમાત્મા આ જગતનું ઉત્પત્તિકારણ છે. માયાવી જેમ માયાનું, તેમ ઉત્પન્ન થયેલા જગતનું એ જ સ્થિતિકારણ છે—અને પૃથ્વી જેમ ચાર જાતના પ્રાણીવર્ગનું તેમ એ પરમાત્મા જ પ્રસારિત જગતનું લય કારણ છે—અહો! આટલી એક વાત જો અંતરમાં સાચી રીતે ઠરે તો જીવનું કલ્યાણ થાય! અસ્તુ. સમસ્ત શ્રુતિઓનું આજ અર્થમાં તાત્પર્ય છે એમ પ્રથમાધ્યાયમાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હવે સ્મૃતિઓ અને તર્ક સાથે પણ આ વાતનો કોઈ વિરોધ નથી, ઉલટું અવિરોધ છે એ બતાવવાને બીજા અધ્યાયની પ્રવૃત્તિ છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ-તર્ક વગેરે સૌ અવિરોધે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને વિશ્વના અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ તરીકે સિદ્ધ કરે છે. અને આથી એ સૌનો અવિરોધી અર્થ આપણને લાધે માટે હવે પછીની પ્રવૃત્તિ છે, તે પૈકી સ્મૃતિ, શ્રુતિ, વધારે નહીંક છે. આથી તર્ક કરતાં પહેલાં તેમની સાથે અવિરોધ છે એ બતાવવું રહ્યું. તે પૈકી પણ સાંખ્યસ્મૃતિ સૌથી અગત્યની છે. એ સ્મૃતિ ઉપર ઉપરથી જાણે

વિરોધી હોય એવું ઉપરટપકે જ્ઞેનારને. ભાસે એવો સંભવ છે. આથી તેની સાથેના વિરોધની આશંકા કરી તેનું નિરાકરણ કરતાં ગૂઢાભિસંધી આચાર્યદેવ કહે છે કે:-

**સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગ इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकાશ-
દોષપ્રસંગાત્ ॥ ૧ ॥**

સ્મૃત્યનવકાશ=બ્રહ્મને જો જગતના કારણાદિ તરીકે સ્વીકારીએ તો પ્રકૃતિની કારણતા દર્શાવતી સાંખ્ય સ્મૃતિને અવકાશ-તક ન મળવાથી દોષ આવી પહોંચવાનો સંભવ છે. એમ ચેત=જ્ઞે કહેતા હોય તો ન=ન કહેવું ધટે. કેમકે અન્યસ્મૃતિ=એમ કરતાં બ્રહ્મને જગતનાં કારણ તરીકે કહેતી મનુસ્મૃતિને અવકાશ ન મળવાથી દોષ લગે છે. ॥ ૧ ॥

આ સૂત્રમાં વેદાન્તવાક્યો અને સાંખ્યસ્મૃતિ વચ્ચે કોઈપણ વિરોધ નથી એ દર્શાવવું એ કથેય છે. ઉપરથી જો કે બન્ને વચ્ચે અકાદ્ય વિરોધ જોવામાં આવે છે-પણ તે મૂળમાં નથી એમ સિદ્ધ કરવા આચાર્યનો ચત્ન છે. વેદાન્તવાક્યો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન, કારણ છે એમ સાબિત કરે છે. જ્યારે સાંખ્યસ્મૃતિ પ્રધાન કે પ્રકૃતિને જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે સમર્પતી દેખાય છે. તો પછી એ વિરોધમાં અવિરોધ કેવી રીતે છે! આ અવિરોધ બતાવવા માટે અહીં પ્રશ્નોત્તરી બાણવી રહે છે.

પરમ ઋષિ કપિલ... કારણ તરીકે સ્થાપે છે. એ સાંખ્યશાસ્ત્ર... એકમાત્ર વિષય છે. ઉપરાંત એ પ... એટલું જ નહીં એ સાંખ્યશાસ્ત્ર શિષ્ટોએ સ્વીકારેલું છે. વધારામાં ભગવાન કપિલજીનું મહાત્મ્ય સ્વયં શ્રુતિ ગાય છે કે ઋષિ પ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાન-ધર્મમર્તિ જાપમાનં ચ પદ્યેત્-જે આદિમાં જન્મેલા કપિલ ઋષિને જ્ઞાનથી મુસમૃદ્ધ કરે છે અને જન્મતા એવા એને બાળે છે. (શ્લોક ૫-૨) અને એ સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રથમ ભાષ્યકાર મહાત્મા પુન્યશિખાચાર્ય પણ એનું ગૌરવગાન કરે છે કે:- 'આદિવિદ્વાન્ નિર્માણચિંત્તં અધિષ્ઠાય કારણ્યાદ્ ભગવાન્ પરમર્ષિઃ આસુરયે જિજ્ઞાસમાનાય તન્ન પ્રોવાસ-આદિ વિદ્વાન ભગવાન પરમ ઋષિ કપિલજીએ નિર્માણચિત્તને સ્વીકારી જિજ્ઞાસા કરતા આસુરિને, કણ્ણા કરી શાસ્ત્ર કાઠું. આવા પરમાત્મ ભગવાન કપિલ રચિત સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રતિકાર કરવો એ યોગ્ય નથી. અને એ

શાસ્ત્રમા પ્રકૃતિ જ જગતનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે સાખ્યશાસ્ત્ર કહે છે—સત્વરજસ્તમસા સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ, પ્રવૃત્તે મંદાન્ મહત્તોઽ-
દક્ષારઃ અહંકારાત્ પञ્ચતન્માણ્યુભયમિન્દ્રિયં, તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ
પુરુષ इति पञ्चविंशतिर्गणः—અત્વ ૨૪ અને તમની મામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિઃ
પ્રકૃતિમાથી મહત્તત્વ, મહત્તત્વમાથી અહુકાર, અહુકારમાથી પચ
તન્માત્રાઓ, અને ઉભય પ્રકારની ઇન્દ્રિયો, તન્માત્રાઓમાથી સ્થૂલ ભૂતો
અને પુરુષ—આમ છે પચ્ચીસ તત્ત્વોનો મનુદાય (સાં ૧-૬૧) આમ
આમ પ્રણીત હોવાથી અને શિષ્ટમાન્ય હોવાથી કાપિલી સ્મૃતિનો નિષેધ
નહીં થાય. મોક્ષના સાધન તરીકે કાપિલ સ્મૃતિને શિષ્ટોએ સ્વીકારી છે.
અને શ્રુતિ કરતાં વધાર શિષ્ટ કાણુ! શ્રુતિ સ્વય એકગર કહે છે કે
તત્કારણ સાંઘ્યયોગાધિગમ્ય જ્ઞાત્વાદેવ મુચ્યતે સર્વપાદૌ.—સાખ્ય અને
યોગથી જાણવા જેવું તે કારણ છે તે કારણરૂપ દેવને જાણીને નો પાગમાથી
છૂટે છે (શ્વેતા ૬-૧૩) અને આમ સાખ્યશાસ્ત્ર પગમ પ્રામાણિક છે અને
આથી વૈદિક વાક્યો સાથે તેનો વિરોધ હોઈ ન ગરે કેમકે વૈદિક વાક્યો
તો મૂર્ધન્ય પ્રમાણ છે આથી વિરોધ ન હોવો ઘટે, અને છતાં દેખાય
છે તો તેનો મમન્વય કે પરિહાર હોવો જ જોઈએ

ઉપરાત કાપિલ સ્મૃતિ જો તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમા પ્રામાણિક ન રહે તો
પછી બીજા કોઈ વિષયમા તો એ માથુ મારતી જ નથી બીજી સ્મૃતિઓ
તો વર્ણાશ્રમ ધર્મ વગેરેના વિષયોમા પણ અવકાશ પામે, સાખ્ય સ્મૃતિ
માટે તે શક્ય નથી અને આથી એ તો નિરવકાશ જ રહે, અને આ તો
ભાગે અન્યાય થઈ જાય! આખુ શાસ્ત્ર જ નિરર્થક થાય! અને પગમાપ્ત
અને શિષ્ટ ગૃહીત મહાન ઋષિનુ ભારોભાર અપમાન થાય! આથી જગતના
કારણાશ અગે ઈતર સ્મૃતિઓ ભલે નિરવકાશ રહેતી પણ સાખ્ય
સ્મૃતિનો તો તે એક જ વિષય હોઈને એને તક મળવી જ જોઈએ આટલી
છે પૂર્વપક્ષીની દલીલ

સિદ્ધાન્તી જવાબ વાળતા કહે છે કે જે દોષ કાપિલ સ્મૃતિ અગે
ઉદ્ભવે તે જ ઈતર સ્મૃતિ અગે પણ ઉપજે અને ખાસ કરીને મનુસ્મૃતિ
અગે ઉપરાત જેમ કાપિલ ઋષિ તેમજ મનુ મહારાજની આખડ ગાતા
પણ શ્રુતિ થાકતી નથી મનુ મહારાજને અગે વેદ કહે છે—યદ્ વૈ કિञ્ચ
મનુરવદત્ તદ્ મેષજમ્—જે કઈ મનુ બોલ્યા તે ઔપધ છે (તૈ સ.
૨-૨-૧૦-૨) ઉપરાત સ્મૃતિ સાક્ષી પૂરે છે કે—યઃ કથિત્ કસ્યચિદ્
ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ । સ સર્વોઽમિહિતો ઘેદે સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ ।
જે કોઈનો જે કાઈ ધર્મ મનુએ કહ્યો છે તે બધાય વેદમા કહેવામા

આવ્યો છે. કેમકે તે સર્વ જ્ઞાનમય છે. (મનુ ૦ ૨-૭) અને મનુસ્મૃતિ પણ શિષ્ટમાન્ય જ છે. અને એ મનુસ્મૃતિમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જગતનાં એકમાત્ર કારણ તરીકે વર્ણવ્યા છે. મનુ કહે છે:-

આસીદિદં તમોભૂતં અપ્રજ્ઞાતં મલક્ષણમ્ ।
 અપ્રતર્ક્યં અવિજ્ઞેયં પ્રસુતમિવ સર્વેતઃ ॥
 તતઃ સ્વયંભૂ ભંગવાનવ્યકો વ્યક્તયન્નિદમ્ ।
 મહાભૂતાદિ વૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીત્ તમોનુદઃ ॥
 યોઽસાવતીન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ સૂક્ષ્મોઽવ્યક્તઃ સનાતનઃ ।
 સર્વભૂતમયોઽચિન્ત્યઃ સ एव સ્વયમુદ્વભૌ ॥
 સોઽભિધ્યાયશરીરાત્ સ્વાત્ સિદ્ધશ્ચુર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ।
 આપઃ एव સસર્જાદૌ તાસુ ધીજમવાસજત્ ॥

આ બધું અધારારૂપ, અપ્રજ્ઞાત, લક્ષણરૂપ; તર્કથી પર, અવિજ્ઞેય અને નજીકે ચોમેરથી સૂતેલું હતું. ત્યાર બાદ અવ્યક્ત સ્વયંભૂ ભગવાને આ બધાંને વ્યક્ત કરવા ઇચ્છ્યું. ત્યારે મહાભૂતો વગેરે સોની અસ્તિતા ઓળખી લરપૂર, અને અધિકારને લેદનાર તે પ્રકટયા. જે ભગવાન અતીન્દ્રિય સમાધિથી ગ્રાહ્ય છે, સૂક્ષ્મ અને અવ્યક્ત અને સનાતન અને સર્વભૂતમય છે, અચિન્ત્ય છે તે જ નતે ઉપર પ્રકટયા. પોતાના જ શરીરમાંથી વિવિધ પ્રજાઓને પ્રકટાવવાની ઇચ્છાવાળા તેણે અભિધ્યાનપૂર્વક શરૂઆતમાં જળ સર્જ્યું અને તેમાં ખીજ વાવ્યું. (મનુ ૦ ૧ અ ૦ ૫ થી ૮)

અને આ સ્મૃતિ જે નિરવકાશ થાય તો એ પણ નિર્થક થાય, અપ્રમાણિક નીવડે! ધર્માદિના વિષયમાં આ સ્મૃતિ સાવકાશ થઈ શકે એમ જે કહેા તો તે ઠીક છે, પણ સ્મૃતિઓ વચ્ચેનો વિરોધ સ્મૃતિ દ્વારા જ દૂર કરવો રહ્યો એવા ગૂઢ અભિપ્રાયથી આચાર્યે “અનવકાશ” દોષને ઉપસ્થિત કર્યો છે. અને એ દોષને અહીં પરિહાર ઇષ્ટ છે. કપિલ ઋષિ કે મનુમહારાજ વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી. જે વિરોધ જેવો દેખાય છે તે ઉપર ઉપરનો જ છે! કેમકે જે સાચે જ કપિલ મતને વેદાન્ત માથે વિરોધ હોત તો અન્યસ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગાત્ ને બદલે આચાર્યશ્રીએ અપ્રમાણિકતાત્ એવું સૂત્ર રચ્યું હોત! અને આથી જેમ માનવી સ્મૃતિ સાથે તેમ કપિલ સ્મૃતિ સાથે પણ વેદાન્તનો કોઈ વિરોધ નથી એમ આચાર્યશ્રીને ગૂઢાભિપ્રાય દેખાય છે. આપાત વિરોધની પણ આશંકા ઉઠાવવી અને તેનું નિરાકરણ કરવું એ તો દાર્શનિકાની પદ્ધતિમાત્ર છે. આપે આપે પણ શંકાનું વાદળ ન રહેવું પડે. કેમકે શંકા એ તો જ્ઞાનનો ગેર છે, આથી સાંખ્ય સ્મૃતિને વેદાન્તની માથે

કોઈ વિરોધ નથી. ઉપર દર્શાવેલું સૂત્ર સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિને કારણ તરીકે રજૂ કરતું નથી. ક્રૂત તત્ત્વની સાંખ્યનો જ નિર્દેશ કરે છે. પરમાત્માની શક્તિ તરીકે જ સાંખ્ય પણ પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરે છે. બ્રહ્મ પરતંત્રા પ્રકૃતિને જગતનું કારણ છે તો તેમાં વેદાન્તને વિરોધ નથી. સાંખ્ય સૂત્ર છે કે અકાર્યત્વેપિ તદ્દયોગઃ પારવદ્યાત- (સાં ૩-૬૬) અર્થાત્ હોવા છતાં તેનો યોગ પરવશતાને લઈને પ્રકૃતિ પરવશ છે-અને તે પર તે પરમાત્મા છે. સાંખ્યસૂત્ર કહે છે સ દ્વિ સર્વચિત્ સર્વકર્તા (સાં ૩-૬૬) અર્થાત્ તે પરમાત્મા જ સર્વચિત્ અને સર્વકર્તા છે. આવા પરમાત્માની શ્રુતિસંગત સિદ્ધિ બતાવતાં સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે:-ઈદદોશ્વરસિદ્ધિ સિદ્ધિ-આ બતાવના ઈશ્વરની સિદ્ધિ ત્રિવિધ છે (સાં ૩-૫૭) અર્થાત્ આવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ અનુમાનથી નહીં-પણ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. અને શ્રુતિ છે કે:-સ વિશ્વદૃદ્ વિશ્વવિદ્વાત્મયોનિઃ ક્ષઃ કાલકાલો ગુણી સર્વવિદ્ યઃ । પ્રધાન ક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ સંસારમોક્ષસ્થિતિવન્ધહેતુઃ તે વિશ્વકર્તા, વિશ્વવેત્તા છે, સ્વયંભૂ છે, જ્ઞાનરૂપ છે. કાળનો કાળ છે, સર્વશુભસંપદ છે. સર્વવિદ્ છે. પ્રધાન અને પુરુષનો પતિ છે. ત્રણ શુણ્ણોનો ઈશ છે. સંસાર, સ્થિતિ અને મોક્ષન ધનું કારણ છે. (૨વે ૬-૧૫) જેમ વેદાન્ત તેમ સાંખ્ય પણ પરમાત્મ પરતંત્ર પ્રકૃતિ દ્વારા જગતનું સર્જન સ્વીકારે છે. આથી સાંખ્યશાસ્ત્ર સાથે વેદાન્તનો વિરોધ શાણાઓ માની શકતા નથી. ॥ ૨ ॥

આમ સાંખ્ય સાથે વિરોધ નથી એ દર્શાવ્યું. યોગ સ્મૃતિ સાથે નથી એ બતાવશે. વચ્ચે ગૌતમીદિ સ્મૃતિઓ સાથે પણ વેદાન્તને કશો વિરોધ નથી એમ બતાવતાં કહે છે કે:-

ઇતરેપાં ચાનુપલબ્ધેઃ ॥ ૨ ॥

ઇતરેપાં ચ=અનુવચન પૂર્ણના અર્થમાં જાણવું. ખીન્ન-ગૌતમાચાર્ય કે વૈશેષિકાચાર્યોનો પણ અનુપલબ્ધે=સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિને જગતના કારણ તરીકે કથન ન હોવાથી તે સ્મૃતિઓ સાથે પણ વેદાન્તને વિરોધ નથી.

ભગવાન ગૌતમાચાર્યની સ્મૃતિ તે ન્યાયદર્શન. ભગવાન કણ્ણદ મુનિની સ્મૃતિ તે વૈશેષિક દર્શન. તે સ્મૃતિઓ સાથે પણ વેદાન્તને કોઈ વિરોધ નથી. કેમકે તેમણે સ્પષ્ટપણે ઈશ્વરને વિશ્વના કર્તા તરીકે સ્વીકાર્યો જ છે. એ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ પરમાત્મા હોય તો જ પ્રાણીમાત્રના કર્મફળનું વિભાજન અને વિતરણ સમજાવી શકાય. ન્યાયદર્શન કહે છે કે:- ઈશ્વરઃ કારણં પુરુષકર્માફલપદશનાત-પુરુષનાં કર્મ નિષ્કળ જતાં ન હોઈને ઈશ્વર કારણરૂપ છે. (છાં ૪-૧-૧૬) અર્થાત્ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ

પરમાત્મા વિના જગતની ઉત્પત્તિ આદિ જ નહીં પણ જીવનનાં શુભાશુભ કર્મનાં પ્રિયાપ્રિય ફળનું સમર્પણ પણ ધટી ન શકે. અને જ્યાં આ સૂત્ર જ છે ત્યાં વેદાન્ત સાથે વિરોધ કદાપી જ ન શકાય! આથી જેમ સાંખ્ય તેમ ન્યાયવૈશેષિક સાથે પણ વેદાન્તને વિરોધ નથી. ॥ ૨ ॥

હવે અતિદેશ કરતાં કહે છે :—

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन=આથી—સાખ્ય મૂર્તિના વિરોધના ઈન્કાર દ્વારા યોગ=યોગ સ્મૃતિ સાથેના વિરોધ પણ પ્રત્યુક્ત=પ્રત્યાખ્યાત બન્યો.

જેમ કપિલ શાસ્ત્રમાં તેમ પાતાંજલ યોગદર્શનમાં પણ એક સૂત્ર વિરોધાભાસ ઉપજાવે એવું આવે છે. એ સૂત્ર તે નિમિત્ત અપ્રયોજક પ્રકૃતિનાં ઘરણમેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રકષત્ (યોગ ૪-૩) વખત છે ને કોઈ આ સૂત્રને આધારે વેદાન્ત વિરોધ કદાપી તેથી આ સૂત્રમાં અતિદેશ કરે છે. “યોગ” શબ્દ અહીં સ્થાનલક્ષણથી યોગ વિરોધ પરક બાણવો. આ અધ્યાયનો આ પાઠ સ્મૃતિપાઠ છે. અને આથી સ્મૃતિ વિરોધ જ ઈન્કારવા યોગ્ય ઠરે. યોગનો ઈન્કાર થઈ ન શકે! કેમકે તેમ કરતાં મહા મુશ્કેલી આવી જાય એમ છે. સર્વત્ર શાસ્ત્રમાં યોગ જ તો સાક્ષાત્કારનાં સાધન તરીકે વર્ણવાય છે. જો યોગનો જ વિરોધ હોય તો પછી ઘણાં શાસ્ત્રવચનો અને અનુભવ કદર્શિત થાય! યોગનો ઉપદેશ કરતાં અનેક શાસ્ત્રવચનો છે. ચચ્છેદ્ વાઙ્મનસી પ્રાણઃ—શાણો પુરુષ વાણી અને મનનું નિયમન કરે. (કઠો ૩-૧૩) સૂક્ષ્મતાં ચાન્વવેક્ષેત યોગેન પરમાત્માનઃ—યોગ દ્વારા પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાનો માક્ષાત્કાર કરે. (મનુ ૬-૬૫) શ્વેતાશ્વતરમાં તો આખી યોગ સાધનાનું ત્રિરુત્તમ સ્થાપ્ય સમં શરીર—તણ જગ્યાએ ઉત્તર શરીરને સરખું કરીને—વગેરે મંત્રોમાં વિધાન છે. ઉપરાંત યુજ્જતે મનઃ ઉત યુજ્જતે ધિયઃ. (ક્ર. ૪-૪-૨૪-૧) યુજ્જાનઃ પ્રથમ મનઃ તત્વાય સવિતા ધિયઃ (યજુ ૧૧-૧) અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં (કઠ ૨-૧૨) તાં યોગમિતિ મન્યન્તે (કઠ ૫-૧૧) વિદ્યામેતાં યોગવિધિં ચ વૃત્તાં (કઠો ૫-૧૮) તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપશ્યન્—મન અને ખુદ્ધિ યોગયુક્ત થાય છે. (ક્ર. ૪-૪-૨૪-૧) તત્ત્વજ્ઞાન માટે મૌથી પહેલાં એકાગ્ર કરનાગ, સવિતા દેવ, ખુદ્ધિને વગેરે (યજુ ૧૧-૧) દેવને અધ્યાત્મ યોગના અધિગમે વગેરે (કઠ ૨-૧૨) તેને યોગ એમ માને છે. (કઠ ૬-૧૧) આ વિદ્યા અને સમગ્ર યોગની વિધિને વગેરે. (કઠ

૬-૧૮) ધ્યાનયોગથી પૂર્ણ એવા તેઓએ સાક્ષાત્ કરી (શ્લે ૧-૩) વગેરે અનેક કૃતિવાક્યો યોગની પરમ ઉપયોગિતા દર્શાવે છે. સ્વયં આચાર્ય પણ સાક્ષાત્કારના ઉપાય તરીકે તેનો નિર્દેશ કરે છે કે 'અર્ચિ મંરાઘને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્' (શ્લે ૩-૨-૨૪) આવા 'યોગનું પ્રત્યાખ્યાન સંભવે નહીં. આથી અહીં યોગ શબ્દથી 'યોગવિરોધ' ન અર્થ લેવો યોગ્ય છે. ઉપર જે યોગસૂત્ર વિરોધાભાસ ઉપજાવે છે તેમાં 'નિમિત્ત' શબ્દ ઈશ્વર વાચક નથી એ તો ધર્માધર્મનો વાચક છે. આથી યોગ સાથે પણ વેદાન્તને વિરોધ નથી. તે ન પ્રમાણે જૈમિનીશાસ્ત્ર સાથે પણ વેદાન્તને વિરોધ નથી. તેમાં પણ ઈશ્વરની કરુણતા સ્પષ્ટ સ્વીકારી છે. આથી સૌ શાસ્ત્રોને વેદાન્ત સાથે અવિરોધ છે. એ એક મોપાનપદ્ધતિ છે. વેદાન્ત સૌનું શિખર છે એટલું જ નહીં ઈતર શાસ્ત્રો પણ વેદાન્તનાં જ સહાયક હોઈને અવિરોધી છે. ॥ ૩ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતનું સર્વથા કારણ છે એ અંગેનો સ્મૃતિ નિમિત્ત વિરોધનો પરિહાર કર્યો. હવે તર્કનિમિત્ત વિરોધનો પરિહાર કરવો રહે છે કેમકે તર્ક પણ કૃતિમાન્ય છે. ધ્યોતવ્યો મન્તવ્યાઃ કહીને આત્મજ્ઞાન માટે કૃતિએ યોગ્ય તર્કનો પણ આદર કર્યો છે એટલું જ નહીં, પણ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર નામનું તત્ત્વ કેવળ શાસ્ત્રગમ્ય જ નથી. તર્ક પણ તેના જ્ઞાનમાં સહાયરૂપ છે. સુનિષ્પન્ન વસ્તુની સિદ્ધિ માટે ઈતર પ્રમાણો પણ સાવકાશ છે. આથી તર્કનિમિત્ત આક્ષેપ થતો હોય તો તેનો પરિહાર કરી તત્ત્વજ્ઞાનને શુદ્ધ કરવું જ જોઈએ. તેમ કરતાં પૂર્વપક્ષનો અવતાર કહે છે કે:-

તત્ત્વમુદ્ધૃત

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથાત્વં ચ શબ્દાત્ ॥ ૪ ॥

ન=ચેતન ધર્મ જગતનું કારણ હોઈ શકતું નથી કેમકે અસ્ય=આ કાર્યરૂપ જગત વિલક્ષણત્વાત=વિરુદ્ધ ધર્મથી યુક્ત છે એટલે કે કારણ કરતાં ભિન્ન ધર્મવાળું છે-જડ છે. ચ=અને તથાત્વં=તેનાપણું-જડતા શબ્દાત્=શબ્દ પ્રમાણથી-વેદ વચનથી જ સિદ્ધ છે.

અર્થાત્ ચેતન પરબ્રહ્મની કારણતા વિશે અહીં તાર્કિક આક્ષેપ છે. કાર્ય અને કારણ વચ્ચે વિલક્ષણતા હોઈ શકતી તળી. કારણના ધર્મો અને કાર્યના ધર્મોમાં વિલક્ષણતા એટલે કે વિરુદ્ધધર્મતા યુક્તિસંગત નથી. અહીં ચેતન બ્રહ્મને કારણ હોય અને જડ જગત જો કાર્ય હોય તો કારણની ચેતનતા અને કાર્યની જડતારૂપી ધર્મો પ્રકાશ અને અધારની માફક સુસંગત નથી. ઉપરાંત ચેતન બ્રહ્મ શુદ્ધ છે અને જડ જગત

અગદ છે. આ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિરૂપી પરસ્પર વિલક્ષણ ધર્મતા તો કદી મુસગત થઈ શકતી નથી. સત્ય જ્ઞાનં અનન્તં બ્રહ્મ એવું પ્રહસનું લક્ષણ દેનારી શ્રુતિ પ્રહસને ચેતન તરીકે ચીતરે છે. અને વિજ્ઞાનં ચ અવિજ્ઞાનં ચ (તૈં ૩૦-૨-૬) માં જગતને જડ બતાવે છે. ચેતનમાંથી જડ કેવી રીતે જન્મે? આમ શ્રુતિપ્રમાણથી જગતની જગદીશ્વરથી વિલક્ષણતા સિદ્ધ થાય છે. અને આથી ચેતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અચેતન જગતનું કારણ થઈ શકતું હોય તો તો દ્વધમાંથી દ્વધપાકને બદલે પાપાણુ પણ જન્મી શકે. આમ પરમાત્મા જગતનું કારણ થઈ શકતું નથી કેમકે તેમ માનતાં કાર્ય કારણનો ભાવ ફાળાય છે. ॥ ૪ ॥

અને આ ઠેકાણે મૃદ અઘવીત્-મૃત્તિકા બોલી (શત્ ૬-૧-૩-૪) આપોડ્યુવન્-પાણી વદ્યાં (શત્ ૬-૧-૩-૨) તત્ તેજઃ ઐક્ષત તે તેજે ભેયું. (છાં ૬-૨-૩) તા માપઃ દેક્ષન્ત-તે પાણીએ ભેયું. (છાં ૬-૨-૪) તે હ વાચમૂચુઃ ત્વં ન ઉદ્ગાય-તેઓએ વાણીને કહ્યું કે તું અમારે માટે ગાન કર. (ચં ૧-૩-૨) તે હ હમે પ્રાણાઃ અહં એયસે વિવદમાનાઃ બ્રહ્મ જમ્મુઃ-પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે વાદ કરનારા આ પ્રાણો-(ઇન્દ્રિયો) પ્રહ્મ પાસે પહોંચ્યા. (ચૂં ૬-૧-૭) આ અને આવાં શ્રુતિવચનોથી કોઈ એવી દલીલ કરે કે શ્રુતિ જ આકાશાદિ ભૂત અને ઇન્દ્રિયોની ચેતનતા બતાવે છે. પુરાણોમાં પણ પર્વત નદી વગેરેનો ચેતન જેવો વ્યવહાર બેવામાં આવે છે. અને આથી ચેતનના જેવો જ શ્રુતિમાં વ્યવહાર કરતાં બેવામાં આવતાં આકાશાદિ તત્ત્વોમાંથી બનેલું આ જગત ચેતન જ છે. અને આથી એ પરમાત્મ કારણ હોય તો તેમાં કશી આપત્તિ નથી. અને આથી પરમાત્મા જ જગતનું કારણ છે તો એ શંકાનો જવાબ વાળતાં કહે છે:—

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેપાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

તુ=તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો અવચ્છેદક છે. કિંતુ અભિમાનિવ્યપદેશાત્=ત્યાં તો તે તે મૃદ વગેરે તત્ત્વોના અભિમાની દેવતાઓનો નિર્દેશ છે. અને આ વાન વિશેપાનુગતિમ્યામ્=વિશેષ શબ્દોના પ્રયોગ અને તે તત્ત્વોમાં દેવતાઓના અનુપ્રવેશથી સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત શ્રુતિઓમાં જડતત્ત્વોનો જે ચેતનમય વ્યવહાર બતાવવામાં આવ્યો છે તે, તે તે જડતત્ત્વોનો સ્વતંત્ર વ્યવહાર નથી. એ વ્યવહાર તો તે તે તત્ત્વોના અભિમાની દેવતાઓને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવ્યો છે. અને આથી પૂર્વપક્ષીને કોઈ આત્મલાભ મળતો નથી. અને આ ચેતન લાગતો વ્યવહાર તે તે અભિમાની દેવતા વિશેષોનો જ છે. એ તે તે સ્થળોમાં

દર્શાવેલા વિશેષ શબ્દપ્રયોગો અને અનુપ્રવેશથી જ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે
 હન્તાહમિમાઃ સિદ્ધોદેવતાઃ અનેન જીવેન-અહો ! આ ત્રણ દેવતાઓ આ
 જીવ સાથે-વગેરે (છાં ૬-૩-૨) ધૃતિવાક્યો અહીં તેજ-જલ-તથા અન્ન
 આ ત્રણની ઉત્પત્તિ વર્ણવ્યા બાદ તેમને દેવતાઃ એ શબ્દ ઉલ્લેખ્યા છે.
 ઉપરાંત અગ્નિર્વાગ્ ભૂત્વા મુલં પ્રાવિશન્-અગ્નિ વાણી બની મુખમાં પ્રવેશ્યો.
 (૧. આ ૨-૪-૨-૪) વગેરે વાક્યો દ્વારા તે તે દેવતાઓનો તે તે ભૂતમાં
 અને, ઇન્દ્રિયોમાં અનુપ્રવેશ બતાવ્યો છે. આથી ભૂતેન્દ્રિયોનો ચેતન સમ
 વ્યવહાર મૂળમાં તો ચેતન દેવતાઓનો જ છે. અને આથી જગત ચેતન
 નથી. ચેતન ન હોઈને જડ જ છે. અને જડ હોઈને એ ચેતન પરમાત્માથી
 સંલવે એ યુક્તિયુક્ત નથી. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ચેતન હોઈને
 જગતના-જડ જગતના કારણ તરીકે ટકી શકે નહીં. ॥ ૫ ॥ ૫૨-૫૪.

ઉપલી શંકાનો પ્રત્યુત્તર હેતાં લગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

દૃશ્યતે તુ ॥ ૬ ॥

તુ=પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞત કરે છે આ “તુ” શબ્દ. કિન્તુ દૃશ્યતે=ઉપાદાનથી વિલક્ષણ
 પરતુનું ઉપાદાન પણ થાય છે એવું શ્રુતિમા જોવામા આવે છે. આથી પ્રત્ન જગતનું
ઉપાદાન કારણ છે એ ચોક્કસ છે.

પરમાત્મા ચેતન છે અને ચેતનમાથી જડ સંલવી શકે નહીં આ
 વાત અદ્વર છે. નિરાશ્રય છે. પરમાત્મા જે પરમાત્મા જ છે તો તેનામાંથી
 શું ન સંલવે? અને આથી જ ઉપાદાન કારણમાથી પણ વિલક્ષણ ધર્મવાળાં
 કાર્યની ઉત્પત્તિ બતાવી શ્રુતિ પરમાત્મારૂપી કારણને આશ્ચર્યની અવધિરૂપી
 વર્ણવે છે. માનવબુદ્ધિ કાર્યકારણની પરંપરામાં અમુક હદ સુધી જઈ
 શકે છે. પણ તાર્કિક મતિને વધારે આગળ જવાનો પરવાનો જ નથી. અને
 આથી અપર ભૂમિકા ઉપર કાર્યકારણનો એકરસ દેખાતો નિયમ ભલે
 અભગપણે વર્તતો દેખાતો પણ પરમાત્મા જે કારણ છે તે કારણની
વિચિત્ર શક્યતાનો પાર નથી અને અધ્યાત્મઅનુભવ પ્રાપ્ત કરવા
 ઇચ્છનારે એની અધ્યાત્મ યાત્રાની દૃષ્ટિમાં અમુક ભૂમિકાએ આ સિદ્ધાન્ત
 સ્વીકારવો જ પડે છે. જગત દૃષ્ટાન્તોનો લંડાર છે. પરસ્પર વિરોધી
 વસ્તુઓ સાધી શકાય એવી પૂરી સામગ્રી એમાં છે. અને આથી બુદ્ધિની દોડ
 હાંફી જાય તો નવાઈ નહીં. વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ જ છેવટ સુધી અહીં ટકી
 શકે છે. અને આથી ચેતન પરમાત્મામાંથી જડ જગત કેવી રીતે
 ઉદ્ભવે એ કોયડો દૃષ્ટાન્ત દ્વારા ઉકેલી શકે છે. ધૃતિ કહે છે:-

યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોમાનિ તથા અક્ષરાત્ સંભવતિ હ વિશ્વમ્—
 જેમ સત-જીવતા પુરુષમાંથી કેશ અને લોમો સંભવે છે તેમ અક્ષરમાંથી
 આ વિશ્વ સંભવે છે. (મુ० ટ૦ ૧-૧-૭) અહીં અજીવ-સચેતન પુરુષમાંથી,
 નિજીવ-અચેતન કેશ-રોમ-નખ વગેરે ઉપજતાં જોવામાં આવે છે.
 આથી શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષ દર્શનના પાળે ચેતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
 સમસ્ત જડ જગતનું ઉપાદાન કારણ કરે તો તે યોગ્ય છે. અને તર્ક પણ
 શુષ્ક હોય તેનો કશો જ અર્થ નથી. શુષ્ક તર્કની કોઈ પ્રતિષ્ઠા નથી.
 શ્રુતિ તો પરપ્રત્યક્ષજનમા છે. અને આથી તેની અનુકંપાથી મુદ્રિત તર્ક
 જ ઓતઘ્યો મન્તઘ્યો વગેરે વાક્યમાં ઉદ્દિષ્ટ છે, આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
 જ સમસ્ત જગતનું ઉપાદાનકારણ છે એ અબાધિત છે. ॥ ૬ ॥

સત્કાર્યવાદના આદ્યે ચેતન કારણવાદ સામે આક્ષેપ કરતાં પૂર્વ-
 પક્ષીને સમાધાન દેતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે:—

અસદિતિ ચેન્ન પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ ॥ ૭ ॥

ચેત્=જો એમ માનો કે અસત્ इति=ચેતન ને કારણ માનતાં અસત્ કાર્યવાદ
 એટલે કે જેની સત્તા નથી એવી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે છે તો ન=એ વાત
 યોગ્ય નથી કેમકે પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્=કેમકે ત્યાં અસત્ શબ્દ પ્રતિષેધમાત્રનો એટલે કે
 સર્વથા અભાવનો ઓધક છે.

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જો ચેતન, શુદ્ધ અને શબ્દાદિહીન, બ્રહ્મ
 જો જડ-અશુદ્ધ અને શબ્દાદિયુક્ત જગતનું કારણ માનીએ તો
 અસત્કાર્યવાદ આવીને ઉભો છે. અને સત્કાર્યવાદી માટે એ અનિષ્ટાપત્તિ
 છે. કાર્ય જેમ ઉત્પત્તિ પછી તેમ તેનાં પહેલાં પણ કારણમાં હોય જ છે
 એ સત્કાર્યવાદનું હૃદય છે, તો જડ-અશુદ્ધ અને શબ્દાદિથી યુક્ત કાર્ય
 ઉત્પત્તિ પહેલાં ન હોઈને અસત્કાર્યવાદને જ પ્રસ્થાપિત કરે છે! આ
 શંકાનો જવાબ છે કે આ વાત યોગ્ય નથી. કેમકે અહીં તો
 કેવળ પ્રતિષેધમાત્ર છે. પ્રતિષેધનો કોઈ વિષય=પ્રતિષેધ્ય નથી. અર્થાત્ આ
 કાર્ય જેમ આ પળે, તેમ ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ, કારણ સ્વરૂપે સત્ જ છે.
 અત્યારે પણ કારણથી સ્વતંત્ર કાર્ય નથી જ. સર્વે તં પરાદાત્ યોડન્યન્નાત્મનઃ
 સર્વે વેદ-સૌ તેને દૂર ફેંકી દે છે, જે સૌને આત્માથી અન્યત્ર-ખીલે-
 ભિન્ન બાળે છે. (મુ० ૨-૪-૬) તો શ્રુતિનો ઉદ્દોષ છે. આથી વેદાન્ત
 અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનતું નથી. તે તો સત્સ્વરૂપ સર્વગતિમાન,
 સર્વજ્ઞ, ચેતન સ્વરૂપ, પરમાત્મામાં સ્થાવરજંગમ જગત, જે શક્તિરૂપે

વિદ્યમાન જ છે, છતાં અપ્રકટ છે તેનો જ તેના સંકલ્પ દ્વારા આવિર્ભાવ માને છે. અને આથી પરમાત્મામાંથી જગતની ઉત્પત્તિ એ અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ નથી. પણ સત્માંથી જ સતનો આવિર્ભાવ છે. અને આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ સ્થાવરજંગમ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૭ ॥

ઉપર્યુક્ત સમાધાનને પડકારતાં વળી પૂર્વપક્ષી દલીલ કરે છે કે:-

અવીતૌ તદ્વત્ પ્રસંગાદસમંજસમ્ ॥ ૮ ॥

જે ઉપર પ્રમાણે મानीએ તો અવીતૌ=પ્રલયકાળે તદ્વત્પ્રસંગાત્=તેના જેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થનો હોઈને એટલે કે જ્ઞાને પણ જડત્વ સુખદુઃખત્વ વગેરે સંસારના ધર્મોના સંસ્પર્શનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય જ. અને એમ થાય તો અસમંજસમ્=અપરિવર્તિત ન્હોતું અસમંજસ જ થાય માટે જ્ઞાન જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી.

જે જગતનું કારણ બ્રહ્મ હોય તો એક બીજી અનિષ્ટાપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જગત સ્થૂળ, સાવયવ, અચેતન, પરિચ્છિન્ન છે. આવું જગત જે બ્રહ્મમાંથી પેદા થતું હોય તો જ્યારે એ જગત પ્રલયકાળે એના કારણમાં મળે ત્યારે એના પોતાના ધર્મોથી તે કારણને દૂષિત કર્યા વિના ન રહે! અને જે એમ થાય તો બ્રહ્મ પોતે સ્થૂળતા, સાવયવતા, અચેતનતા, પરિચ્છિન્નતા વગેરે દોષોનો ભોગ થઈ પડે. અને બ્રહ્મ તો સૂક્ષ્મ, નિરવયવ ચેતન-અપરિચ્છિન્ન છે. ઉપરાંત એક વખત આવું જગત તેના મૂળ કારણ પરબ્રહ્મમાં જે લીન થઈ જતું હોય તો પુનઃ ઉત્પત્તિ કાળે કયા નિયમાનુસાર એ બ્રહ્મ ભોક્તા અને ભોજ્ય રૂપે જગતને ઉપજાવે. તે વખતે તો નિયમનો જ અભાવ હોય છે. અને વિના કોઈ નિયામકના નિયમને જગત ઉપજતું હોય તો વૈષમ્ય અને નૈઘૃણ્યના દોષો આવ્યા વિના ન રહે! ઉપરાંત પ્રલયકાળે મુક્તાત્માઓ તો પરબ્રહ્મમાં અવિભાગને પામી જાય છે. તેમની પણ આ વ્યવસ્થાએ પુનઃ ઉત્પત્તિ માનવી જ પડે! અને એ તો અસમંજસતાની હદ કહેવાય! મુકતોને પણ જે પાછું આવવું પડતું હોય તો તો મોક્ષ ન સમજાવી શકાય એવું છે. અને પરિણામે અધ્યાત્મજીવન જ પ્રતારણા થઈને ઉભે! ઉપરાંત પ્રલયકાળે પણ કાર્ય જે કારણમાં રહેતું હોય તો તે પ્રલય જ ન કહેવાય! અને તેનો તો એક માત્ર અર્થ એટલો જ થાય કે કારણથી અલિપ્ત કાર્ય જ હોઈ શકતું નથી! આમ એટલા બધા દોષો આવીને ઉભે છે કે બ્રહ્મની કારણતાને બ્યાકુલ કરી મૂકે છે. નિરાકુલપણે તેને સિદ્ધ થવા દેતા નથી. ॥ ૮ ॥

આ શંકાનો જવાબ વાળતાં સૂત્રકાર કહે છે કે:-

ન તુ દૃષ્ટાન્તભાવાત્ ॥ ૧ ॥

ઉપર્યુક્ત વેદિક સિદ્ધાન્તમાં તુ=નિસંદેહ ન=પૂર્વોક્ત દોષો નથી જ. કેમકે દૃષ્ટાન્તભાવાત્=એવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો મળે છે જેને લઈને કારણમાં કાર્ય વિલીન થાય તો પણ કાર્યગત ધર્મો કારણને દૂષિત કરતાં નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

અર્થાત્ કારણમાં આગળતું કાર્ય આત્મીય ધર્મોથી કારણને દૂષિત કરે જ છે એવો નિયમ નથી. ઉલટું કારણમાં આગળતું કાર્ય પોતાના ધર્મોથી કારણને અલગાવી શકતું નથી. સોનાની વીંટી-લાંગી જાય અને તેના મૂળ કારણમાં મળી જાય-સોનામાં જઈ મળે, તેથી મૂળ સોનાને વીંટીના ધર્મો લીધી શક્તા નથી. ઘડો ફૂટી, ધરામાં મળે તો આત્મીય ધર્મોથી ધરાને એ અલગાવી શકતો નથી. ઉલટું પૂર્વપક્ષીના પક્ષમાં જ આ બધાય દોષો લાગુ પડે છે. કારણમાં જો કાર્ય સ્વધર્મો સહિત રહેતું હોય તો તેને લય જ ન કહેવાય! અને કારણ અને કાર્ય એક છે-અનન્ય છે છતાં કાર્યનું કારણાત્મત્વ સ્વીકૃત હોય છે. કારણનું કાર્યાત્મત્વ નહીં! એ આગળ પણ કહેવામાં આવશે. ઉપરાંત લયકાળે જ શા માટે, સ્થિતિકાળે પણ એ જ પ્રસંગ આવીને ઉભો રહે કેમકે કાર્યકારણની અનન્યતા સ્વીકારેલી છે. કાર્ય કારણથી અનન્ય છે, એ તો અનેક શ્રુતિઓ કહે છે. इदं सर्वं यदयमात्मा આ બધું છે તે આ આત્મા છે. (વૃં ૨-૪-૬) आत्मैवेदं सर्वम्-આત્મા જ આ બધું છે. (છાં ૭-૨૫-૨) ब्रह्मैवेदं अमृतं पुरस्तात्-અમૃત બ્રહ્મ જ છે આ સામું બધું. (મું ૨-૧-૧૧) सर्वं खलु इदं ब्रह्म-આ બધું બ્રહ્મ છે. (છાં ૩-૧૪-૧) वज्रे श्रुतिवक्तृषु आनां साक्षी છે. અને સ્થિતિકાળે પણ કાર્યના ધર્મોથી કારણ અસંસ્પૃષ્ટ જ રહે છે તેમ લય કાળે પણ રહે છે! છેવટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય છે શું?—સિવાય કે પરમાત્માની અનવગાહા લીલા! માયાવી જેમ જાતે પ્રસારેલી માયાથી મેઢવ અસ્પૃષ્ટ જ રહે છે—માયાવીઓનો પણ માયાવી પરમાત્મા પોતાની જ પ્રસારેલી માયાથી અણુ-ખાટયો રહેતો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? આથી સાક્ષી પરમાત્મા સાક્ષ્ય જગતના ધર્મોથી ન લેપાતો હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. મિથ્યાજ્ઞાન તેમનું તેમ રહેતું હોઈને પ્રલય પછીની ઉત્પત્તિ માટે પણ શંકા નાપાયાદાર છે. ઉલટી શ્રુતિ જ આ વાતને તો સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે કે इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे इति ते इह व्यादोवा सिहो वा यूको वा घराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद् भवन्ति तदामवन्ति ॥ આ સમસ્ત પ્રજાઓ સતમાં સંપદ થઈને પણ

નથી જાણતી કે અમે સત્માં સંપન્ન થઈએ છીએ. તે અહીં વાઘ કે સિંહ કે વરાહ, કે કીટ કે પતંગ, મચ્છર કે માંકડ કે જે કંઈ હોય છે તે પાછાં તે જ રૂપે થઈને આવે છે. (છાં ૬-૧-૨-૩) મુક્તાઓનું મિથ્યાજ્ઞાન નષ્ટ થયેલું હોઈને એમને પુનર્જન્મનું કોઈ નિમિત્ત રહેતું નથી, અને આથી તેઓ પુનઃ મૃદ્ધિ પામતા નથી. આ અને આ રીતે જોતાં ઔપનિષદ દર્શનમાં કોઈ અસમંજસતા નથી. ॥ ૯ ॥

આમ પ્રતિવાદીની શંકાનું નિવારણ કરી હવે તેણે જતાવેલા દોષો તેના જ પક્ષને દ્વિપિત કરે છે એમ જાનાવતાં સ્વપક્ષની નિર્દોષતા સાધે છે કે:-

સ્વપક્ષદોષાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

ચ=અને સ્વપક્ષદોષાત્=પોતાના પક્ષમાં એ જ દોષો પ્રાપ્ત થતા દોષને પણ પ્રધાનને જગતનું કારણ માનવું યોગ્ય નથી.

પૂર્વપક્ષે જે દોષો સિદ્ધાન્ત પક્ષના ઉપર આરોપ્યા છે તેના તે દોષો પોતાના પક્ષે પણ છે જ એ પૂર્વપક્ષી જાણતો નથી કે શું? પ્રકૃતિવાદી પણ પ્રકૃતિને અવયવરહિત, અગ્રાહ્ય અને અવ્યક્ત માને છે. અને એવી પ્રકૃતિમાંથી સાવયવ-વ્યક્ત-સાકાર અને ગ્રાહ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માને છે. તો એને પણ કારણથી વિલક્ષણ કાર્યોત્પત્તિનો દોષ લાગે જ. ઉપરાંત એને પણ અસત્કાર્યવાદ સહુવો પડશે કેમકે શબ્દાદિહીન પ્રકૃતિમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ બાદ શબ્દાદિધર્મોનો તેમાં અનુપ્રવેશ માને છે અને એ તો અસત્-કાર્યવાદની બાંધ ઝાડી જ ગણાય! જે પહેલાં કારણમાં કારણરૂપે નથી તેની પાછળથી ઉત્પત્તિ વર્ણવવી એ શૂન્યમાંથી સત્નેજ જન્માવવાનો પ્રયત્ન ગણાય! ઉપરાંત પ્રલયકાળે પ્રધાનવાદીનું પ્રધાન પણ મહાદિ કાર્યોના ધર્મે લેપાતું નથી એમ તે માને છે તો પછી વેદાન્ત ઉપર જ કાઢવ ઉરાડવાની કાંઈ જરૂર! અને આથી પોતાનામાં જે દોષો છે તેનું બીજાનામાં ઉદ્ભાવન કરવું એ અયોગ્ય જ ઠરે. અને આથી જગત્ પ્રલયકારણ છે એ જ યુક્તિયુક્ત છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉપરના કથન અંગે પ્રતિવાદી દ્વારા લાવી શકાય એવા આશોચ સ્વયં ઉઠાવી, અંતકાર તેનું સ્વયં નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે:-

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યનનુમેયમિતિ ચેદેવમપ્ય નિર્મોક્ષપ્રસંગઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીત દર્શન અસમંજસ નથી એટલું અનુવર્તિત ગણવું. તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાત્ અપિ તર્કની આશુ ન હોવાથી પણ તેના બળે પણ શ્રીત મત અસમંજસ છે એમ ન

માનવું ધટે. અન્યથા=અકારાન્તરે અનુમેય=તર્કની પ્રતિષ્ઠા આજરું અનુમાન કરવું જોઈએ એમ ચેત્=તે કહેા તો તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે અપિ=અન્યથા અનુમાન કર્યે પણ અવિમોહપ્રવચન=તર્કની અપ્રતિષ્ઠાપ દોષમાથી મુક્તિ મળતી નથી.

શ્રુતિથી જ ને પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકતું હોય તેમાં તર્કનું ટક્કુ આવતું નથી. કેમકે તર્કની પ્રતિષ્ઠા-આજરૂં ઓછી છે. તર્ક પુરુષની ઉત્પ્રેક્ષામાત્રરૂપ હોઈને નિરંકુશ હોઈ શકે છે. જગતમાં જોવામાં આવે છે કે આજે તર્કથી ને સ્થાપિત થાય તે આવતી કાલે વધારે બળવાન તર્કથી ઉબડી જાય છે, અને આવતી કાલના તર્કની પ્રતિષ્ઠા પરમ દિવસે જોખમાય છે. ઉપરાંત કયિલ ઋષિ જેવા કોઈ એક મહાત્માના તર્કોનો આદર કરવો ધટે એ પણ બરાબર નથી કેમકે એવા મહાત્માઓના તર્કો પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે. અને આથી જગતના કારણ અજોની અતિ-ગંભીર વિચારણા અછકલા અને અપ્રતિષ્ઠિત તર્કોનો આદર કરતી ન હોય તો તે યોગ્ય છે.

કદાચ એવી શંકા કરી શકાય કે અમે એવું તો અનુમાન કરીશું કે જેથી અપ્રતિષ્ઠાનો દોષ જ ન આવે! પ્રતિષ્ઠાવાળો કોઈ તર્ક જ હોઈ શકતો નથી, એમ તો કહેવાય એમ નથી. કેમકે પૂર્વતર્કને ઉખેડનારા પણ ઉત્તરતર્ક જ હોય છે! તર્કમાત્રજ જો અપ્રતિષ્ઠિત હોય તો લોકબ્યવહારનો જ ઉચ્છેદ થઈ જાય! કેમકે લોકો તર્કના આશ્રયે પણ બ્યવહાર કરે જ છે! ઉપરાંત શ્રુતિપદ્યનું નિર્ધારણ પણ તર્કના ઉપર અવલભે છે. અને મનુમહારાજ જેવા આજ પુરૂષે તર્કની ઘેરી પ્રતિષ્ઠા ગાઈ છે. પ્રત્યક્ષે જ્ઞાનુમાનં જ શાસ્ત્રં જ વિવિધા-ગમમ્. પ્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મગુદિ કમીપ્સતા (મનુ ૧૨-૧૦૬) માર્ગે ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્ર મયિરોધિનાં યસ્તર્કેજ્ઞાનુમમ્પતે ન ધર્મે વેદ નેતરઃ ॥ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને વિવિધ આગમથી મંદિત શાસ્ત્ર-આત્મજ્ઞનો ધર્મની ગુદિ આડનારે પુરો પરિચય કરવેલ (મનુ ૧૨-૧૦૫) વેદશાસ્ત્રથી અવિદ્યાથી આર્ષ ધર્મોપદેશને જે તર્ક દ્વારા અનુમંયિત કરે છે તે ધર્મને જાણે છે, બીજો નહીં. (મનુ ૧૨-૧૦૬) નિરુદ્ધના પરિશિષ્ટોમાં પણ તર્કનો ચત્કાર જોવામાં આવે છે. ત્યાં કહ્યું છે—મનુષ્યાઃ સા કસ્મિન્ ઝગમામસુ દેષાન્ મપ્રવન્ વો નઃ ક્ષવિઃ મવિવ્યતિ તેઽન્નઃ ઇતં તર્કે ક્ષવિઃ પ્રાવચ્છન્ ॥—જરિઓ એક પાત્રી એક ઉત્ક્રમલ કદા તામ્યા ન્યાર મનુષ્યોએ દેષોને કહ્યું અમામમાં જરિ કોણ રહેશે? ન્યાર તે દેષોએ તેમને-મનુષ્યોને તર્ક આપ્યો (જિ. વરિ ૧-૧-૧૨) અને તાર પ્રતિષ્ઠા

રહિત હોય એ જ એનું ભૂપણ છે ! તો જ ભાવિની પ્રતિભાને અવકાશ રહે છે ! અને દાદા મૂઠ હોય એટલે પોત્રે પણ રહેવું એવો તો ન્યાય હોઈ શકે નહીં ! આથી તર્કની અપ્રતિષ્ઠા એ હોય જ કેમ મનાય ?

આ શંકાના વ્યાજખી અંશે સ્વીકારીએ તોપણ જે વિષયની-જે પ્રકરણની અર્થા પ્રસ્તુત છે તે વિષયમાં તો તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી જ નથી ! વિશ્વનું ભાવયાથાત્મ્ય અતિ ગંભીર છે. કેવળ તર્કથી એ સમન્વય કે ઉકેલે એમ નથી. મુક્તિમાં પરિણમનારું સમ્યક્ જ્ઞાન, કેવળ તર્કપ્રાપ્ય નથી. અને આથી આગમની સચિવતા વિના એમાં પત્તો નથીજ. પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી કેમકે તેનાં રૂપ વગેરે નથી. અનુમાનનો પણ એ વિષય નથી કેમકે સિગાદિનો અહીં અભાવ છે. આમ આ વિષય પૂરતું તો તર્કની આગરૂં ચોઢી છે. હાં, અહીં પણ તર્કને સ્થાન છે. પણ તે તર્ક શ્રુતિથી અનુગ્રહીત હોય તો જ. શ્રુતિના અનુગ્રહ વિનાનો કોરો અને અનાર્દ્ર તર્ક આ ઠેકાણે પ્રતિષ્ઠિત નથી. વસ્તુતઃત્ર હોઈને તત્ત્વજ્ઞાન એકરૂપ જ હોય ! ન્યારે તાર્કિક કલ્પના ઉપર રમનારાઓ તો પરસ્પર વિરૂદ્ધ જ્ઞાન ણતાવતા બેવામાં આવે છે ! અને જગતના ત્રિકાળના તાર્કિકોનું સંમેલન ભરી છેવટે તે માટે એકરૂપ નિર્ણય કરાવી લેવો પણ શક્ય નથી. આથી શ્રૌતજ્ઞાન જ સમ્યક્-જ્ઞાન છે. એ સિવાય ખીન્ને બંધન જ છે. અવિમોક્ષ જ છે. અને આથી શ્રુતિ અને શ્રુતિ અનુસારી તર્કાનુસાર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા કારણ છે એ નિશ્ચિત છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ કેવળ પ્રકૃતિવાદનું તાર્કિક બંડન કરી તેનો જ અતિદેશ કરતાં કહે છે:—

एतेन शिष्टापरिग्रहाः अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन=આ દ્વારા શિષ્ટા=શિષ્ટ પુરોધી અસ્વીકૃત ઈતર વાદો અપિ=પણ વ્યાખ્યાતા:= નિરાકૃત થયેલા બાણી લેવા રહે છે. ॥ ૧૨ ॥

પ્રકૃત પ્રધાનવાદના નિરાકરણ દ્વારા એવા બેટલા શિષ્ટોને અમાન્ય વાદો છે તે બધાયનાં નિરાકરણ થઈ ગયાં છે એમ બાણી લેવું. કેમકે નિરાકરણ બધામાં સરખું જ છે. ખીલ વાદો સામે પણ આજ દલીલો છે કે જગતના કારણની મીમાંસા અતિગંભીર હોઈને કેવળ તર્કનો તેમાં પત્તો નથી, ઉપરાંત તર્કની સ્વરૂપે જ પ્રતિષ્ઠા નથી, ઉપરાંત ખીલ રીતે અનુમાન કરે તો પણ મોક્ષ નથી. અને આગમવિરોધ તો છે જ. આ બધીય દલીલો ઈતર સર્વ અવૈદિક વાદો સામે ધરી શકાય છે. અને તે રીતે તે સૌ પ્રસસ્ત થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

તર્ક નિમિત્તે પ્રધાન કારણવાદનો નિરાસ થયો. પ્રહ્મકારણવાદને હુલાવી
જોવાને પુનઃ એક તાર્કિક દોષનું આરોપણ અને નિવારણ કરતાં સૂત્રકાર
કહે છે કે:-

મોક્ષાપત્તેરવિભાગશ્ચેત્ સ્યાલ્લોલોકવત્ ॥ ૧૩ ॥

મોક્ષાપત્તે=અમને જગતનું કારણ માની લેતાં તેમાં મોક્ષતાપણ આવતું હોયને
અવિભાગ=જીવ તથા શિવનો તથા જીવ અને જડનો વિભાગ-પરસ્પર વિભાગ સિદ્ધ નહીં
થાય इति चेत्=આમ જો કહેતા હો તો તે બગચા નથી કેમકે લોકવત્=લોકમાં જેમ
જેમાંમાં આવે છે તેમ એમાં પણ સ્વાત્=સ્વાય-યર્થ શકે છે.

પરપ્રહ્મ પરમાત્માને જગતનું સર્વથા કારણ માનતાં એક ખીજું કષ્ટ
ઉપસ્થિત થાય છે. એનો સીધો સાદો અર્થ એ થશે કે પ્રહ્મ જ જીવરૂપે
કર્મફળ-સુખદુઃખાદિને ભોગવે છે. એટલે કે પ્રહ્મ જ ભોક્તા છે. અને
આમ થતાં જીવ અને શિવનો વિભાગ જ નહીં રહે. ઉપરાંત જડ પદાર્થોમાં
પણ ભોક્તાપણું આવી જતાં ભોક્તા અને ભોજ્ય એવો વિભાગ પણ
મંલવિત નહીં રહે! અર્થાત્ જ પદાર્થો અને તેમની શક્તિઓનો સર્વથા
મકર જ આવીને ઉભશે અને આ ભોજ્ય જ નથી.

ઉપરની દલીલ થતાં મૂત્રકાર જવાબ વાળે છે કે આમ માનવું યોગ્ય
નથી, જેમ લોકમાં તેમ પરમાર્થ પ્રકરણમાં એવું યર્થ શકે છે यथा लोके
तथा वेदे નો ન્યાય અહીં લાગુ પડે છે.

જગતમાં એવું જોવામાં આવે છે કે એક જ કારણમાંથી ઉપજેલી
વસ્તુઓનાં પ્રત્યક્ષ વિભાગનું દર્શન થાય છે અને છે. અને એ દર્શન
ઉપરથી જગદીશ-જીવ-જગતનો વિભાગ પણ સિદ્ધ થઈ શકે! જેમ ગર્ભસ્થ
બાળક એ પોતાના પિતાનો જ અંશ છે પણ ગર્ભવાસની પીડા તો તે બાળક જ
ભોગવે છે-પિતા નહીં, અને તે પિતા અને ગિરુનો વિભાગ પણ પ્રત્યક્ષ જ
છે. એનો જ-આ દૃષ્ટાન્તનો જ વિનિયોગ આ પ્રકરણાર્થમાં થઈ શકે.
અને તેથી પિતૃસ્થાનીય પરમાત્માને ભોક્તૃભાવની આપત્તિ નહીં આવે.
ઉપરાંત જીવ શિવનો વિભાગ પણ નિર્બાધ થાય. ઉપરાંત એક જ પિતાનો
અનેક મંતાનો પરસ્પર એક ખીજનાં સુખદુઃખ ભોગવતાં નથી સૌ ભિન્ન
ભિન્ન જ ભોગવે છે. ઉપરાંત એક જ પૃથ્વીનાં ઘટ પટ વગેરે કાર્યોમાં
વેદની ઉપલબ્ધિ વિના પ્રયત્ને થાય છે અને તે કાર્યો પરસ્પરમાં મંડીર્વ
થતાં નથી. તેમ એક જ પરપ્રહ્મ પરમાત્માનાં અમંજ્ય કાર્યો હોવા છતાં
તેમના પાશ્ચાતિક વિભાગમાં અડચણ નહીં આવે-અને છેવટે તો આ બધાય

વિભાગવાદ છે કઈ ચીજ ? એક જ અનન્ત વિચિત્ર શક્તિસંપન્ન પરમાત્માની તે તે શક્તિઓનો પરસ્પરોપયોગી રાહકારી મંગલમય વિન્યાસ માત્ર જ છે ને ! આ તો વ્યવહાર સિદ્ધિ પૂરતી વિચારણા માત્ર છે. પરમાર્થસત્તા તો પ્રભુની જ-પરમાત્માની જ છે ને ? અસ્તુ. આથી નીચેની ભૂમિકાએ બધી જ વ્યવસ્થા શક્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

શંકા ઉઠાવતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આમ માનતાં કારણ અને કાર્યની અનન્યતા-નહીં સિદ્ધ થાય ! નિરાકરણ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે:-

તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

મારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ-આરંભણ શબ્દ વગેરે હેતુઓ દ્વારા તદનન્યત્વ=કાર્યની કારણથી અભિજ્ઞતા સિદ્ધ થાય છે.

કારણથી કાર્ય અભિજ્ઞ છે એમ શ્રુતિ સ્વયં સમર્થિત કરે છે. યથા સોમ્ય ! एकेनमृतपिण्डेन सर्वं मृण्मयं विद्वातं स्याद् वाचारंभणं-विकारो नामधेयं मृत्तिका इत्येव सत्यम् હે પ્રિય દર્શન ! જેમ એક માટીના પિંડને જાણવાથી માટીનું બનેલું બધું જણાઈ જાય છે. વિકાર તો વાણીના આરંભમાત્ર-નામમાત્ર છે-મૃત્તિકા જ સત્ય છે એમ વગેરે (છાંં ૬-૧-૪) આ શ્રુતિઓ કારણકાર્ય અનન્યત્વનો પ્રતિપાદક છે. જેમ માટીના પિંડને જાણી લેવાથી તે પિંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સમસ્ત ઘટ શરાવ વગેરે કાર્યો આપમેળે જણાઈ જાય છે. નામ અને રૂપ તો વ્યવહાર માટે છે. વાણીથી તેમનું કથનમાત્ર છે. હુકીકતમાં તો કાર્યરૂપે પણ માટી જ છે. તે જ પ્રમાણે કાર્યરૂપે વર્તમાન આ જગત અસલમાં તો પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે. સૂત્રમાનો આદિ (આદિ) શબ્દ एतद्वात्म्यमिदं सर्वं-એનાથી આત્મવાળું છે આ બધું-વગેરે પ્રકરણસ્થ બીજાં વાક્યોનો પણ આ જ અર્થને પ્રતિપાદિત કરતો ધ્વનિ છે, એમ જતાવે છે. इदं सर्वं यदयमात्मा-આ બધું જે આ આત્મા છે (ઘૃં ૨-૪-૬) બ્રહ્મવેદં સર્વમ્-આ બધું બ્રહ્મ જ છે. (મું ૨-૨-૧૧) આત્મેવેદં સર્વમ્ આ બધું આત્મા જ છે. છાંં ૭-૨૫-૨) નેહ નાનાસ્તિ કિञ्चन-અહીં નાના કશું નથી. ઘૃં ૪-૪-૧૧) વગેરે શ્રુતિઓ કાર્યથી કારણની અનન્યતાનાં જ પુરસ્કર્તા છે ! અને આથી કારણકાર્યની અનન્યતા સ્પષ્ટ છે.

ઉપરાંત એ જ પ્રકરણનો આરંભ કરતાં શ્રુતિએ કહ્યું છે:-સદેવ સોમ્ય इदमग्रे आसीद् एकमेवाद्वितीयम्-આ બધું આગળ હે સોમ્ય ! સત્ જ હતું એક અને અદ્વિતીય. (છાંં ૬-૨-૧) આ વાક્ય કારણ કાર્યની અનન્યતા ઉપરાંત આ લોકતા ભોગ્ય ભાવે પ્રસરેલું જગત ઉત્પત્તિ

પૂર્વે પણ હતું જ-ફક્ત પરમાત્માની શક્તિ સ્વરૂપે. અને જેમ વીંટી વગેરે અહંકારો ઉત્પત્તિ પહેલાં અને લય પછી પોતાના કારણમાં શક્તિ રૂપે રહે છે તેમ આ સ્થાવર જંગમ જગત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે અને લય પછી પણ પરમાત્મામાં જ રહે છે અને તેનાથી અભિન્ન જ છે. શક્તિ અને શક્તિમાન અનન્ય જ હોય છે. ભગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે-મૂમિરાપો નલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ । અહંકારં દ્વિતીયં મે મિન્ના પ્રકૃતિરવધા અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધ મે પરાં । જીવ મૂતાં મહાવાહો । યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ભૂમિ, જળ. અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન અને બુદ્ધિ, અહંકાર-આ મારી આઠ પ્રકારે વહેંચાયેલી મારી પ્રકૃતિ છે તે અપરા એમ કહેવાય છે; આથી ભિન્ન મારી પરા પ્રકૃતિ-જીવરૂપ થયેલી છે-જેનાથી આ જગતનું ધારણ થાય છે. અને તે ઉપરાત ઉમેર્યું છે કે પત્તદ્યોનીનિ મૂતાનિ સર્વાણીત્યુપધારય । અહં કૃત્સ્મસ્ય જગતઃ પ્રમથઃ પ્રલયસ્તથા ॥ તમામ ભૂતો આ બે રૂપી-પરા અપરારૂપી કારણવાળાં છે, એમ જાણ. અને હું સમસ્ત જગતનો ઉદ્ભવ અને પ્રલય કરું છું. અને આથી પરમાત્માથી તેની જ વિચિત્ર, દિવ્ય, પરાપરા શક્તિના વિલાસ-વિન્યાસ રૂપ જગત્ અભિન્ન છે. ॥ ૧૪ ॥

વળી કારણથી કાર્યની અનન્યતા સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે:-

ભાવાચ્ચોપલઙ્ઘેઃ ॥ ૧૫ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત ભાવાત=પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ કારણ કાર્યની અનન્યતા સિદ્ધ ર છે. —

કેવળ શબ્દ પ્રમાણ જ નહીં પ્રત્યક્ષ પણ કારણથી કાર્યનું પ્રભિન્નત્વ સિદ્ધ કરે છે. તંતુઓના જ વિન્યાસરૂપ વસ્ત્રમાં તંતુઓથી એન્ત વસ્ત્ર નામનું કાર્ય જ નથી. તંતુઓ જ વાણાતાણુરૂપે પટાકારે દેખાય છે. અને તે જ પ્રમાણે આગળ વધતાં તંતુઓમાં રૂના અંશો જ એક મામ પ્રકારે ગ્રથિત હોય છે. અને અંશોમા પણ તેના અવયવો જ છે । જ પ્રમાણે પરંપરાએ બ્રહ્મમાં જ સૌની નિષ્કા હોઈ શકે છે અને આથી પણ કાર્ય કારણથી અભિન્ન જ છે. ॥ ૧૫ ॥

વળી આ જ વાતને દૃઢ કરતાં કહે છે:-

સર્વાચ્ચાવરસ્ય ॥ ૧૬ ॥

અવરસ્ય=કાર્યનું સત્વાત=સત્ત્વ શ્રુતિમાં કહ્યું ટોચથી ચ=પણ અનન્યત્વ સિદ્ધ થાય છે

ઉત્તરકાલીન કાર્યનું પૂર્વે પણ મત્વ હોય છે જ એ વાત શ્રુતિ કહે છે. સદેવ સોમ્ય ! इदमग्र आसीद्—હે સૌમ્ય ! આ ણધું આગળ મત્વ જ હતું. (છાંં ૬-૨-૧) આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीद्— નિશ્ચય આ ણધું આગળ એક આત્મારૂપ જ હતું. (છાંં ૨-૪-૧-૧) વગેરે શ્રુતિવાક્યો આ અર્થનાં દ્યોતક છે. જે જેમાં જે રૂપે ન હોય તે તેમાંથી ઉપજી શકે નહીં ! જેમકે દેતીમાંથી તેલ ! આથી ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણથી અભિન્ન કાર્ય ઉપજે તો પણ કારણથી અભિન્ન જ હોય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રજ્ઞ અને જગત્ જન્ને ત્રણે કાળમાં સત્ છે અને મત્વ એક જ છે—આથી પણ જન્નેનું અત્યંત જ મિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

શ્રુતિવાક્યોમાં આ અંગે દેખાતા વિરોધભાસનું નિગ્રહણ કરતાં કહે છે કે:-

असदव्यपदेशात् नेति चेन्न धर्मान्तरेणवावयशेषात् ॥૧૭॥

चेत्=એ એમ કહે કે ખીજી શ્રુતિમાં કાર્યને ઉત્પત્તિ પહેલાં असदव्यपदेशात्= અસત્ તરીકે જનાવ્યું હોઈને ન=સાકાર્યવાદ મનાવે નથી इतिचेत्=આમ જો કહે તો ન=મનાવે નથી એ અમત્વનો નિર્દેશ તો धर्मान्तरेण=ઈતર ધર્મની અપેક્ષાએ છે અને એ વાત वाक्यशेषात्=નાક્યશેષ-વાક્યના અંતિ ભાગથી સિદ્ધ થાય છે.

ભલા ! શ્રુતિ જ કવચિત્ મત્માથી અસત્ની તો કવચિત્ અસત્માથી મત્ની ઉત્પત્તિ જતાવે છે. असदेवेदमग्र आसीत् (છાંં ૩-૧૧-૧) ઉપરાત્ તેત્તિરીય શ્રુતિ પણ કહે છે “असद्वा इदमग्र आसीद्” (તૈત્તિ ૨-૭-૧) અને આમ અસત્ તરીકે કાર્યનો ઉલ્લેખ હોઈને ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનું સત્વ-હોવાપણુ ઊચિત નથી.

આનો જવાબ આપતા મૂત્રકાર કહે છે કે ભલા ! “असत्” શ્રુતિનો અર્થ પૂર્વપક્ષ સમજ્યો લાગતો નથી. असत् શબ્દે અહીં અત્યંત અસત્ય એવો અર્થ દ્યોતિત નથી. અમત્ શબ્દે અહીં જે નિર્દેશ છે તેના ધર્માન્તરનો ઉલ્લેખ મળે છે કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં “अप्रकटता” રૂપી ધર્મથી આકાન્ત હતું એ જ કાર્ય ઉત્પત્તિ બાદ પૂર્વધર્મ ત્યજીને ઉત્તરધર્મ—प्रकटता રૂપે ધર્મને સ્વીકારે છે. બાકી ન હોય તે કદી અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહીં. અને આ વાત વાક્યના શેષે મિદ્ધ થાય છે. શરૂઆતમાં જે સદિગ્ધ તે અંતે નિર્ગંક છે. અહીં असदेव ...आसीत् એમ કહ્યું છે. “असत्” શબ્દથી પ્રારંભ કરી તે અસત્નો જ “तत्” શબ્દે પુનઃ ઉલ્લેખ

કરી તેને સત્ એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ કરે છે કે તત્ સદાસીત્ “આસીત્” એટલે હતું. અસત્ વસ્તુને પૂર્વ કે ઉત્તરકાળ સાથે સંબંધ જ હોતો નથી. અહીં તો “હતું” એમ કરી પૂર્વકાળ સાથે સંબંધ બતાવે છે. ઉપરાંત અસદ્વા દ્વદમગ્ર આસીત્ આ શ્રુતિમાં પણ છેવટે તદાત્માનં સ્વયમ-કુરુત-એવો વાક્યશેષ છે, અને આથી અહીં પણ “અસત્” શબ્દ અત્યંત લાવના અર્થમાં નથી. આથી પ્રાકટ્યરૂપી ધર્માન્તર વિનાતું આ જગત્ પૂર્વે હતું—અને કારણ સ્વરૂપે હતું એ જ સિદ્ધ થાય છે. આથી શ્રુતિઓમાં કોઈ વિરોધ કે તકરાર નથી. ॥ ૧૭ ॥

ઉક્તવાતને દૃઢ કરતાં વળી કહે છે કે:—

યુક્તે: શબ્દાન્તરાચ ॥ ૧૮ ॥

યુક્તે: = યુક્તિથી ચ = તથા શબ્દાન્તરાચ = ઈતર શ્રુતિથી પણ કારણથી કાર્યની અનન્યતા જ સિદ્ધ થાય છે.

કારણથી કાર્ય અનન્ય છે એ યુક્તિથી પણ તેટલું જ સિદ્ધ થાય છે. વસ્તુગત્યા જેનો અભાવ જ હોય તેનો પ્રયત્ને પણ ઉત્પાદ થઈ શકે નહીં. રેતીમાં તેલ રહેતું નથી અને આથી કરોડો ચત્તે પણ તેમાંથી તેલ નીકળતું નથી! તલમાંથી જ તેલ જન્મે એ જ બતાવે છે કે તેલ જન્મ્યું તે પહેલાં તે તલમાં હતું જ અને હતું એવું જ તેલ તૈલી કે ચન્ન વગેરેના ચત્તે પ્રકટ્યું છે. અને આમ ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ હોનારું કાર્ય કારણથી અનન્ય હોય તો જ શક્ય છે. કેવળ અભાવમાંથી કંઈ પણ જનમતું હોત તો તો બધી વસ્તુ બધામાંથી જન્મી પડત અને પછી હૃદયપાક ખાવા ઈચ્છનારે હૃદય માટે રાહ બોવાની જરૂર ન રહેત! કેરોસીનમાંથી પણ હૃદયપાક નીકળી શકત! પણ તેવું બોવામાં આવતું નથી. અને આથી યુક્તિ કહે છે કે કારણથી કાર્ય અનન્ય જ છે. બ્રહ્મથી જગત્ જુદું નથી! બ્રહ્મમાં જ એ હતું છે અને હશે અને તે પણ તેની શક્તિરૂપે જ. ઉપરાંત છાંદોગ્યમાં કથં અસતઃ સજ્જાયેત—આમ આદેષ કરી વિધાન કર્યું છે કે સદેવ સોમ્ય! દ્વદમગ્રે આસીત્. (છાંં ૬-૨-૧) ઉપરાંત કારણથી કાર્ય જો અનન્ય હોય તો યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવતિ (છાંં ૬-૧-૩) આ શ્રુતિની પ્રતિષ્ઠા પીડાય! આથી કારણથી કાર્ય અનન્ય છે, અને સત્કાર્યવાદ જ ઘટે છે. ॥ ૧૮ ॥

બીજાં દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પુનઃ ઉક્ત સિદ્ધાન્તને દૃઢતર કરતાં કહે છે કે:

પટવચ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પટવચ્ચ=સૂત્રમા વચ્ચની પેરે ચ=પણુ પ્રતમા પટોરેથી જ નગત હોય છે

સૂત્રમા જ વચ્ચ છૂપાયુ છે એ હકીકત છે અને તેમાથી જ એ પ્રકટે છે એ જાણીતુ છે ત્યાં સુધી વણુકરની ઈચ્છા અને પ્રયત્ન સૂત્રગ અનુભાવતા નથી ત્યાં સુધી છે એવુ વચ્ચ પ્રકટતુ નથી તે થતા પ્રકટે છે અને આમ પ્રાકટય પહેલાં અને તે પછી પણ વચ્ચ સૂત્રગમા જ છે તેમ મમન ધ્યાવર જગમ જગતતુ પણ સમજવુ રહે છે ॥ ૧૯ ॥

ઉક્ત મિદ્ધાન્તને જ દહતમ કરતા કહે છે કે -

યથા ચ પ્રાણાદિ ॥ ૨૦ ॥

ચ=અને યથા=જેમ પ્રાણાદિ=પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરે તેમ આ જાણુ

જેમ મૃત્યુકાળે પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરે જીવાત્માના મહત્તર હોય છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી તેમ પ્રલયકાળે પરમાત્માના સત્તાવાળુ જગત છે ૧
છતા જણાતુ નથી આમ કાર્યની સત્તા કારણમા હોય છે જ અને પરિણામે
કારણથી કાર્ય અભિન્ન છે, અને સત્કાર્યવાદ કેવળ બુદ્ધિગમ્ય છે એમ
મિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૦ ॥

ચેતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગત કારણ છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ખીજી રીતે આક્રમણ કરતા પૂર્વપક્ષી કહે છે કે -

इतरव्यपदेशात् हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ ૨૧ ॥

इतरव्यपदेशात्=અન્યનો જ જીવાત્મા રૂપે અગરતો જનનો જ બ્રહ્મરૂપે નિર્દેશ થયેલો હોઈને જનને જગતતુ કારણ માનતા હિતાકરણાદિદોષપ્રસક્તિ.=પોતાતુ જ દિત ન કરવાઈપી વગેરે દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે આથી બ્રહ્મ જગતતુ કારણ કવી રીતે હોય ?

આ સૂત્રમા ખીજા જ દૃષ્ટિકોણથી ચેતન-બ્રહ્મ-કારણવાદ ઉપર આક્ષેપ કરવામા આવે છે શ્રુતિઓમા જીવાત્માનો બ્રહ્મરૂપે નિર્દેશ જોવામા આવે છે, જેમકે તત્ત્વમસિ (છાંડ ૬-૮-૭) અગર તો એથી ઉપદ્રુ બ્રહ્મનો જ જીવાત્મા રૂપે નિર્દેશ જોવામા આવે છે જેમકે -તત્ સૃષ્ટિષા તદેવાનુપ્રાવિશત્ તે સરજીને તેમા તેણે જ પ્રવેશ કર્યો (તૈ. ૨-૬) ઉપરાંત અનેન જીવેના ત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ-આ જીવાત્મારૂપે અનુપ્રવેશીને નામ

અને રૂપનું વ્યાકરણ કરું. (છાંડ ૬-૩-૨) અને આ રીતે હવે અને શિવની વચ્ચે પૂરો અભેદ જ થયો ગણાય. અને જો આ જ સાચું છે તો એ સ્વીકારમાંથી પરિણમતી પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર પણ ન્યાય જ હોવો જોઈએ. અને આથી બ્રહ્મનું સૂક્ષ્મ એ હવાત્માનું જ ગણાય! આવું માન્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. અને આથી એ સ્વતંત્ર હોઈને, કર્તા પણ થાય જ! અને સ્વતંત્ર કર્તા થાય તો પોતાનું તો હિત જ કરે, અનુગમનું નહીં કરે. જે સ્વતંત્ર હોય તે પોતાને જોડમાં કે કાચગારમાં કેવી રીતે ધકેલે! સંસારની જોડ જાતે જ નિર્મી તેમાં શા માટે જાતે જ પૂરાય! ઉપરાંત બ્રહ્મ તો અત્યંત નિર્મળ! શાને તે અત્યંત ગંદા દેહમાં પ્રવેશે? ઉપરાંત કંઈક દુઃખકર કરી જોયે તો તેનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરી શકે! અને પુનઃ કંઈ શુભકર જનાવે! પણ આવું જોવામાં આવતું નથી એટલું જ નહીં. જોનાથી ઉધું જ નજરે પડે છે. સૌ કરીને યાદ કરી શકે છે. હવાત્માએ જો જગત કર્યું હોય તો તેની યાદ રહેવી જોઈએ ને! અને ઉપરાંત એ પોતાની મીઠી મરજીથી માયાવી જેમ માયાને તેમ આ પોતાની સૃષ્ટિને ઉપસાંહરી શકે. પણ પોતાના શરીરનો પણ એ સ્વેચ્છાથી ઉપસાંહાર કરી શકતો નથી. આમ હિત-અકરણ, અહિત કરણ વગેરે અનેક દોષોનો આમનો કરવો પડે, જો ચેતન બ્રહ્મને કારણ તરીકે સ્વીકારીએ તો. માટે અકાટ્ય એવા આ દોષોને જોતાં બ્રહ્મ જગતકારણ નથી જ એમ જ મિદ્ધ થવું જોઈએ. જોના મિવાયનું ખીન્નું ગમે તે હો! આ છે પૂર્વપક્ષ. ૥૨૧॥

આનો જવાબ વાળનાં સિદ્ધાન્તી કરો છે કે:-

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

તુ=ત્યાંપાનો વ્યાપક છે તથા. અર્થાત્ તિતુ અધિકારને અધ અતિ છે તેમો ભેદનિર્દેશ=અધિકારી જાણે છે. અતિ બેદ જનાવે છે.

સિદ્ધાન્તવાદિ દોષો તરફ અંશુલિનિર્દેશ કર્યો તે જરાજર નથી. કેમકે જો જાનનું બ્રહ્મ જગતનું સૃષ્ટા છે તે જાનના બ્રહ્મને એ દોષો અજ્ઞે પણ અજ્ઞા નથી. એ બ્રહ્મ મર્વજ-મર્વશક્તિ-નિત્ય-શુદ્ધ-ગુદ-ગુણ સ્વભાવ છે. અને તે બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. આવું બ્રહ્મ ઉપર્યુક્ત દોષોથી અરુપું જ છે. નિત્ય ગુણને સિદ્ધાન્તિનું કારણ કે આસ્તુ હોતું નથી. મર્વજ અને મર્વશક્તિને કોઈ જ્ઞાન કે શક્તિનો પ્રતિબંધ નથી. જગતમાં જ્યાં સુધી જગતમાં છે ત્યાં સુધી અંધા નથી. ત્યાં સુધી જોનાથી મિદ્ધ છે. જે અપક્વ-અપશક્તિ છે. અમુદિ નગેરથી ર્ધિપાતેત છે. અંધા જગ

જગતનો યુષ્ઠા નથી. આ ભેદનો નિર્દેશ શ્રુતિ કરે છે. 'આત્મા યા ઈદં દૃષ્ટવ્યઃ ધ્યોતવ્યઃ મન્તવ્યઃ નિદિધ્યાસિતવ્યઃ-આત્મા સાથે જ દૃષ્ટવ્ય, શ્રોતવ્ય, મન્તવ્ય, અને ધ્યેય છે. (ઘૃં ૨-૪-૫) સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ-તે અન્વેષણ કરવા જેવો છે તે વિશેષ જાણવા યોગ્ય છે. (છાં ૮-૭-૧) સતા સોમ્ય તદા સંપન્નો ભવતિ (છાં ૦ ૬-૮-૧) શારીરઃ આત્મા પ્રાજ્ઞેનાત્મના અન્વારુદ્ધઃ (ઘૃં ૪-૩-૩૬) શારીર આત્મા, પ્રાજ્ઞઆત્માથી ચોખેરથી આરૂઢ થયેલો હોઈને; આ બધી શ્રુતિઓમાં કર્મ કર્તા વગેરે ભેદ એનો નિર્દેશ ભેવામાં આવે છે.

પણ જેમ ભેદ તેમ તત્ત્વમત્તિ વગેરે વાક્યોમાં અભેદ પણ જતાવવામાં આવ્યો છે તો એકજ તત્ત્વનું એકી વળતે પરસ્પર વિરૂદ્ધ દર્શન કેવી રીતે સમજાય થાય ? બરાબર. આ ભેદભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે, આકાશ ઘટાકાશ વગેરેની જેમ સમાધાનભરી વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ અહીં પણ સંભવે છે.

અને ઉપરાંત ભલા પૂર્વપક્ષી ! સત્યનો સ્વીકાર કરતાં ગભરાય છે કેમ ? અભેદ પ્રતિપાદક વાક્યોને અનુસરી ન્યારે જીવ અને શિવના અભેદની પ્રતીતિ જ થાય ત્યારે આ જીવનું જીવપણું અને શિવનું સૃષ્ટાપણું પણ આપમેળે અદૃશ્ય થાય જ ! આ બધા પ્રપંચો તો પેલી અતિભવ્ય પ્રતીતિ નથી થઈ ત્યાં સુધીના જ છે ! એ પ્રતીતિ થતાં મિથ્યાજ્ઞાનનો અતિ માથો લેખાતો આ અત્યાચાર શાંત જ થાય ! સત્ય ખૂબ અદ્ભુત હોય છે. કદી બની શકે નહીં એવી બ્રાન્તિમાં જ તે છપાતું ફરે છે ! બ્રાન્તિનાં પોલાણ ખુદલાં પડતાં મત્યની ઘનતા સમજાય છે. અને ન્યાં સુધી આમ પ્રતીતિ નથી થઈ ત્યાં સુધી આ ભેદ વ્યવહાર વણટોક વણરોક આલ્યા જ કરશે અને ત્યાં સુધી મિદ્ધાન્તી તેને વગ પણ આપશે જ. આ સિદ્ધાન્તીની કડ્ડણ છે કે બ્રાન્તિને એ ટકવા દે છે. પણ ન્યારે એ એને દૂર કરવા ઇચ્છે ત્યારે વિપજના કરોડમા ભાગમાં એને દૂર કરી શકે છે ! અને આથી સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ-નિત્ય-શુદ્ધ-ખુદ્ધ-સુકૃત સ્વભાવ પરમાત્માને હિતાકરણ વગેરે દોષો સ્વપ્ને પણ અડતા નથી. નવાઈની હદ લાગતું આ સત્ય-સત્યનું પણ સત્ય છે. અસ્તુ. ॥ ૨૨ ॥

આજ વાતને-સિદ્ધાન્તને સમર્થિત કરતાં સૂત્રકારખીજ શુક્તિ કહે છે કે:

અશ્માદિવત્ ચ તદનુપપત્તિ :

ચ=અને અશ્માદિવત્=પાથણ વગેરેની માફક રહીને તદનુપપત્તિ=ને હિનાકરણ વગેરે દોષોની શ્રદ્ધામાં ઉપપત્તિ-પ્રસક્તિ નથી.

જેમ અનેક પ્રકારના પદ્ધતિમાં 'પૃથિવીપણુ' સામાન્ય છે છતાં તેમાં અનેક પ્રકારના ભેદો છે તેમ બ્રહ્મ સૌમાં સામાન્ય છે છતાં તેનું મૃદિ વૈચિત્ર્ય વિચિત્ર હોઈને જીવ અને પ્રાણનું 'પૃથક્કપણુ' પણ જતાવી શકે છે. પાષાણોમાં કેટલાક અતિ કિંમતી જેમકે હીરા વૈદ્ય વગેરે હોય, કેટલાક મધ્યમ કિંમતના હોય જેવાં કે સૂર્યકાન્ત વગેરે અને કેટલાક કૂતરાં બલાડાંને મારવા જેવા જ હોય છે તેમ પરમાત્માની અનન્ત વિચિત્ર શક્તિ હોઈને એની સૃષ્ટિની વિચિત્રતાના વિરોધનો કોઈ પાર નથી. છતાં એ દેખાતા અનન્ત-અપાર-અનવગાહ્ય વિરોધમાં પણ એક અવિરોધ જ છે. આથી એ પોતાનાથી જીવાત્માને ભિન્ન પણ જતાવી શકે છે. અને સંસાર ચાલુ રહે તે માટે તે જરૂરી પણ લાગે છે. આથી ઈશ્વરની-પરબ્રહ્મ પરમાત્માની શક્તિને કેવળ તર્કના માપદંડે કાલો ન માપે ! અને આથી જ પરમાત્મામાં અહિતાકરણ વગેરે દોષો અસંભવિત છે એ સિદ્ધ જ છે. ॥૨૩॥

હવે પ્રકારાન્તરે ચેતનવાદના ઉપર આવતા આક્ષેપનું નિરાકરણ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवादि ॥ २४ ॥

ચેત્=જે ઉપસંહારદર્શનાત્=ઘટપટ વગેરે જનાવવાને માટે ખાત્ર સાધન સંપત્તિનો સંગ્રહ જોવામાં આવે છે તેથી ન=અત્ય-સાધનાદિ અત્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કારણ નથી ક્ષિતિ=તો ન=એ વાત બરાબર નથી. હિ=કેમકે ક્ષીરવત્=દૂધની માફક એ સંભવી શકે છે ! આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ કારણરૂપ છે.

પ્રકારાન્તરે બ્રહ્મ કારણવાદના ઉપર આક્ષેપ ઉપજતવી તેનું સમાધાન અહીં આપે છે. આ જગતમાં બંધારે પણ કોઈ કર્તા કંઈક કાર્ય કરે છે તો તે સાધન સંપત્ત જ હોય છે. ઘટ જનાવવાની સાધનસામગ્રી ન હોય તો કુંભાર ઘડો જનાવે કેવી રીતે ? વસ્ત્ર વણવાના સાધનના અભાવે વણકર વસ્ત્ર વણી જ ન શકે ! આમ પ્રત્યેક કાર્ય માટે કર્તાને કાંઈક ને કાંઈક સાધન સંપત્તિની જરૂર જોવામાં આવે છે. આ જિજ્ઞાસુ બ્રહ્મ તો મહાદરિદ્રી છે. એની પાસે પોતા સિવાય કશું નથી ! અસહાય બ્રહ્મ આવાં મોટાં અને અનવગાહ્ય જગતને રચે તો તો પછી દરિદ્રી પણ રાજસૂય યજ્ઞ કરે ! આથી નિઃસહાય અદ્વિતીય ચેતન બ્રહ્મ જગતસાદા હોય એ યોગ્ય નથી. આ છે પૂર્વપક્ષ.

જવાબ આપતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ દલીલ બરાબર નથી. દૂધ વગેરે જેમ દ્રવ્યના સ્વભાવને લઈને કોઈ પણ બાહ્ય સાધન સામગ્રીની

આશા રાખ્યા વગર જ દધિભાવમાં ફેરવાઈ જાય છે તેમ બ્રહ્મની શક્તિ એવી છે કે બાહ્ય સાધન નિરપેક્ષપણે એ જગદ્ગુપ્તે લાગે ! અને આથી નિરપેક્ષ ભાવે જ જગતની ઉપજ બ્રહ્મ કરી શકે છે.

પણ દ્વધ પાણી વગેરે દહીં કે બરફના ભાવમાં ફેરવાય તે કેવળ બાહ્ય સાધન નિરપેક્ષ રીતે જ થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. તેમાં પણ ગરમી વગેરે સહાયરૂપ થાય છે. તો એમ કહેવું બરાબર નથી. ગરમી વગેરે દ્વધમાંથી દહીં કે પાણીમાંથી બરફ થવાની ક્રિયામાં ત્વરા તેટલી જ સાધે છે. બાકી દ્વધમાં જ દહીં થવાની શક્તિ ન હોય તો ગમે તેટલી ગરમીએ પણ તે તેમાંથી ન નીપજે ! બ્રહ્મ, પુણ્યશક્તિ છે. અને બ્રહ્મમાં જગતનો આભાસ અયોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે:-ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચિત્રં ન તત્સમઘ્નામ્યધિકઘ્ન દદ્યતે । પરાઽસ્ય શક્તિ વિવિધં ચ શ્રૂયતે સ્વામાલિકા જ્ઞાનચલક્રિયા ચ-તેને કાર્ય કે કરણ નથી. તેના અભાવે કે તેનાથી અધિક દેખાતા નથી. એની વિવિધ પરમશક્તિઓ શ્રુતિઓ લાખે છે. એનામાં જ્ઞાન-બલ અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિક છે. (શ્લોક ૬-૨) અને આથી બ્રહ્મની જગત્કારણતા નિઃશંક છે. ॥ ૨૪ ॥

ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાન્તને જ સમર્થિત કરવા બીજું દૃષ્ટાન્ત દેતાં કહે છે:

દેવાદિવદપિ લોકે ॥ ૨૫ ॥

લોકે=લોકમાં દેવાદિવદપિ=દેવ વગેરેની પેરે પણ આ-વિના-સાધન-સામગ્રીએ સંકલ્પમાત્રથી પદાર્થો રચવાની શક્તિ જોવામાં આવે છે. તેથી પરમાત્માની બાબતમાં એ શકા ઉચિત નથી.

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સિદ્ધાન્તીએ આપેલું દ્વધનું દૃષ્ટાન્ત બરાબર બંધ એમતું નથી. અચેતન પદાર્થોનું વિવિધ ભવન જોવામાં આવે છે તે રીતે, ભલે વિના સાધને તે થતું. પણ ચેતન કારણની બાબતમાં તો ઉલટું જોવામાં આવે છે. કુંભાર ચેતન હોઈને વિના સાધન સામગ્રીએ કદી હાંદ્ય બનાવી શકતો નથી. બ્રહ્મ પણ ચેતન હોઈને સહાય નિરપેક્ષ હોઈ, કેવી રીતે જગતની રચના કરી શકે ?

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે પૂર્વપક્ષીનો આ પરિચય મફતનો છે. દેવ વગેરેની માફક આ સમજાવી શકાય છે. દેવો-પિતરો-ઋષિઓ યોગીઓ વગેરે બાહ્ય સાધન-નિરપેક્ષ રીતે સંકલ્પ માત્રથી તે તે સૃષ્ટિ કરી શકે છે. પુરાણો વગેરે એના સાક્ષી છે. અરે ! દેવો વગેરેની વાતને કોરે મૂકીએ. એક કરોળીઆ જેવું હુદ્ર પ્રાણી પણ સાધન નિરપેક્ષ થઈને તંતુબળ ગૂંથે

છે. અને તે ઉપગત બ્રહ્માકા નામનું પછી વિના શુક્રમિથને જ ગર્ભધાનુ
 કરે છે એમ પક્ષી શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે. અને પક્ષિની વિના કોઈ માધન જ
 એક સરોવરમાંથી ખીજમાં ચરકતી જાય છે એમ પુષ્પશાસ્ત્રના જાણકારોનું
 કથન છે. તો પછી સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ ચેતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જો કોઈપણ
 માધન વિના જ-સકલ્પમાત્રથી સ્થાવર જંગમને જન્માવી શકતા હોય
તો તેમાં નવાઈ શી?

ઉપગત ઉપલા દૃષ્ટાન્તોમાં જરૂર અંશજ માધન નિરપેક્ષ ક્રિયા કરે છે
 આગર તો ચેતન પ્રધાન જ તેને ક્રિયા હોય છે અને આથી પ્રહસને મમજાવવા
 માટે આ દૃષ્ટાન્તો યોગ્ય નથી તો તે બરાબર નથી. કેમકે અહીં આશય
 જુદો છે. જેમ કુંભાર અને દેવ બન્ને ચેતન છે, પણ કુંભારને માધનની
 અપેક્ષા રહે છે દેવને નહીં-તેમ પ્રહસને કોઈ માધનની અપેક્ષા હોતી નથી
 મૌનું એક સરખું મામર્ય ઘોડું જ હોય? પરમાત્માનું મામર્ય આપ છે.
 માટે પ્રહ્મ જ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદન કારણ છે એ મિદ્ધ છે. ॥૨૫॥

હ્રદ્ય અને દેવાદિની પેરે બ્રહ્મસાધનનિરપેક્ષપણે ચેતન પરમાત્મા
 સૃષ્ટિનું મર્વધા કારણ છે એ વાત નિશંક ધર્મ ગણાય. છતાં શાસ્ત્રાર્થની
 પરિશુદ્ધિ માટે પુનઃ આશોપ કરતાં પૂર્વપક્ષ કહે છે.

કૃત્સ્નપ્રસક્તિઃ નિરવયત્વશબ્દકોવો વા ॥ ૨૬ ॥

કૃત્સ્નપ્રસક્તિઃ=પ્રહસને જે જગતનું કાચું માનવામાં આવે તો તે કૃત્સ્ન=પૂર્ણપણે
 જગતના રૂપમાં પરિણમે છે એવું માનવાનો રોગ આવી ઉભે. વાચ્યઅર્થ તો નિરવય
 શબ્દરોગ=નેનું નિરવયત્વ બનાવનારી અભિજ્ઞા કુપિત થતો પ્રથમ અગ્રણી અર્થો
 પ્રથમ જગતનું કાચું ન દેખી શકે

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તીને મપરાવવા માટે મગ્ગ દલીલ કરે છે
 પરબ્રહ્મ પરમાત્મા નિરવયવ છે. જો એ બ્રહ્માનું જ જગત કાર્ય હોય તો
 મમમ પ્રહ્મ જ જગતરૂપે પજિગમે. કેમકે એ પ્રહ્મ અવયવમહિત છે.
 અને જો એમ માનીએ કે પ્રહ્મ અવયવમહિત છે તો તે પ્રહ્મનો એક
 ભાગ તેટલો પજિગમે અને બાકીનો સ્વરૂપમાં જ રહે પણ તેમ માનવા
 પરબ્રહ્મ પરમાત્માને લગતી મુનિઓનો વ્યાકેષ થાય! મુનિઓ પ્રહ્મને
 નિરવયવ તરીકે વર્ણવે છે. નિસ્પન્દ નિર્મલ્ય જાગૃત્ નિરવય નિરજનમ-
 નિશ્ચિય-માન-નિરવય-નિરંજન-(મ્વ૦ ૬-૧૧) રિત્વોદિ સમૂત્તઃ પુનઃ જ
 વાતામ્યન્તરો જગત્-દિવ્ય-અમૂર્ત-બ્રહ્મા, અને અમાનસ અને અજ્ઞ
 આ પુરૂષ (મ્વ૦ ૨-૧-૨) હં મહદ્ભૂતં બ્રહ્મ મપારં નિજામયનઃ વય-

આ મહાન સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા અનંત, અપાર વિજ્ઞાનધન જ છે. (યુગ ૨-૪-૧૨) સ ગય નેતિનેતિ-(યુગ ૩-૧-૨૬) અસ્થૂલમનણુ-અસ્થૂલ અને અનણુ છે- (યુગ ૩-૮-૮) વગેરે શ્રુતિઓ છે. અને આમ પ્રજ્ઞના એકદેશનું પરિણામ માનવું અસંભવિત છે અને આથી પૂર્ણપ્રજ્ઞનું પરિણામ માનવું પડે તો તેમ કરતાં તો મૂળનો જ ઉચ્છેદ થાય. ઉપરાંત આખું પ્રજ્ઞ જ ને જગતરૂપે પરિણામ પામતું માનીએ તો દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ વગેરે શબ્દો નિર્રથક જ થાય. કેમકે તે તો આપણી સમક્ષ છે જ! કેમકે જગતથી ભિન્ન પછી પ્રજ્ઞ જ ન સંભવે! અને એમ માનીએ તો ભજત્વ વગેરે શ્રુતિ શબ્દો કુપિત થાય. આ દોષમાંથી છૂટવા ને પ્રજ્ઞ સાવધવ છે એમ માનીએ તો પ્રજ્ઞને નિરવધવ તરીકે પેશ કરતી શ્રુતિઓ કંરમાય! ઉપરાંત પ્રજ્ઞને સાવધવ માનીએ તો તેનું અનિત્યપણું પણ આવે જ! અને પ્રજ્ઞ તો નિત્ય છે. આથી કોઈપણ દૃષ્ટિકોણથી જુઓ-પ્રજ્ઞકારણવાદ ઘટતો નથી. આ છે પૂર્વપક્ષીનો અવષ્ટભ! ॥ ૨૬ ॥

ઉપરના આશ્વેપનો પરિહાર કરતાં આચાર્યદેવ લાણે છે કે:-

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

તુ=પરંતુ આ દોષ નિરાધાર છે કેમકે શ્રુતે=જગતનું સર્વથા કારણ હોવા છતાં પરપ્રજ્ઞ નિર્વિંકાર જ છે એમ શ્રુતિ કહે છે શબ્દમૂલત્વાત્=પ્રજ્ઞના સ્વરૂપ નિશ્ચય વેદ જ છેપણું પ્રમાણ છે. આથી વેદઅનુસાર જ એનું-પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ સમજવું રહે છે.

ત્રિદ્વાન્તી કહે છે કે અમારો પક્ષ કેવળ નિર્દોષ છે. અમારા પક્ષે- “કૃત્સ્ન પ્રસક્તિ”-પૂર્ણપ્રજ્ઞનું જગતરૂપે પરિણામરૂપી દોષ ચોંટતો નથી. જેમ પ્રજ્ઞમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ શ્રુત્યાધાર છે તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞનું જગતથી વ્યતિરિક્ત અવસ્થાન પણ શ્રુતિ જ દર્શાવે છે. સેયં દેવતા પેક્ષતઃ, દન્ત અહં દમાઃતિહો દેવતાઃ અનેન જીવેન આત્મના અનુમવિદ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ-તે આ દેવતાએ વિચાર્યું-અહો! હું આ ત્રણ દેવતાઓ, આ જીવાત્મા સહિત અનુપ્રવેશીને નામરૂપે વ્યાકરણ કરું. (છાં ૬-૩-૨) તાવાન્ અસ્ય મહિમા તત્તો જ્યાર્યાંશ્વ પુરુષઃ। પાદોડસ્ય સર્વં મૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૂતં દિવિ-તેવડો આનો મહિમા છે-તેથી પણ મહામ છે પુરુષ-સમસ્ત પ્રાણીઓ એનું ચરણમાત્ર છે એના ત્રણ ચરણો તો અમૃત સ્વરૂપ સ્વર્ગમાં છે. (છાં ૩-૧૨-૬) વગેરે શ્રુતિ વચનો કાર્ય જગત અને કારણ પ્રજ્ઞનો ભેદનિર્દેશ કરે છે. એટલે કે કાર્યરૂપે ભાસતાં જગત ઉપરાંત પણ પ્રજ્ઞ છે

એમ ખતાવે છે. ઉપરાંત કાર્યરૂપી જગતરૂપે જ ને ખતમ થઈ જતું હોય તો સત્તા સોમ્ય તદ્વા સંપન્નો ભવતિ-સૌમ્ય ! સતની સાથે ત્યારે સંપન્ન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૧) આ સુપુત્રિગત વિશેષણ સમજાવું મુશ્કેલ થઈ પડે -કારણ કે પરબ્રહ્મ ને જગતરૂપે જ પરિણમતું હોત તો અને તે ઉપરાંત જડ રહેતું હોત તો 'સત્' સાથે સંપન્ન થાય છે એમાં 'સત' જ ન રહેત ! ઉપરાંત બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી અને જગત ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. અને આથી બ્રહ્મ અવિકૃત છે.

ઉપરાંત નિસ્વયવત્વનો પણ કોપ થતો નથી. કેમકે બ્રહ્મની નિસ્વયવતા પણ શ્રુતિ જ પોકારીને કહે છે. પરમાત્માના વિષયમાં શબ્દ જ છેવટનું પ્રમાણ છે અને આથી ઈતર પ્રમાણોના ત્યાં શબ્દપ્રમાણ જેટલો અધિકાર નથી, અને એ શબ્દપ્રમાણ એકીવખતે બ્રહ્મને "અકૃત્સ્વ પ્રસક્ત" અને 'નિસ્વયવ' તરીકે વર્ણવે છે. ઉપરાંત આ વિષય જ એવો છે કે એમાં શબ્દપ્રમાણ જ અકવર્તી હોઈ શકે ! કેવળ તર્કનો એમાં ગજ ખાતો નથી. ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થો માટે તો શબ્દપ્રમાણ જ છેવટનું.

પણ પૂર્વપક્ષી લોજો નથી કે આમ સિદ્ધાન્તીને કરવા દે ! વેદનું પ્રમાણ ગમે તેટલું સ્વીકારીએ પણ તેથી ઘોડાની ગાય અને ગાયનો ઘોડો કેવી રીતે સમન્વય ? વિરૂદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે ન્યાયી વિચાર-સરણી સહી શકે ? બ્રહ્મ નિસ્વયવ છે અને તે પરિણમે છે ને પાછું આપું બ્રહ્મ પરિણમતું નથી આ કેવી રીતે બને ? પરબ્રહ્મ ને નિસ્વયવ જ છે તો તેનું પરિણામ નહીં સંભવે. અગર ને પરિણમે તો આપું જ પરિણમે ! ઘોડા અંશે પરિણમે અને ઘોડા અંશે તેમનું તેમ રહે એમ કહે તો એનો અર્થ એ સાવયવ છે એજ દ્રાવિડી પ્રાણાયામથી આવે ! ઉપરાંત આ કંઈ ક્રિયાનો વિષય નથી કે તેમાં વિકલ્પનો આશ્રય લેવાય ! ક્રિયા પુરૂષતંત્ર છે. તેમાં વિકલ્પ શક્ય. પણ બ્રહ્મજ્ઞાન તો વસ્તુ ને તંત્ર છે. તેમાં વિકલ્પ નહીં નમે ! અને આથી સમાધાન થવું મુશ્કેલ છે.

પૂર્વપક્ષીની આ ન્યાયનિષ્ઠા યોગ્ય છે પણ સિદ્ધાન્તીને તેની ચિંતા નથી. કેવળ તર્કથી આ ગંભીરતમ વસ્તુને અંગે ચોક્કસો નિર્ણય થઈ શકે નહીં ! ન્યાયબુદ્ધિને ખેડેરી કરી મૂકે એજ તો અવિધાનો ચમત્કાર છે ! માનવની મર્યાદા છે. એ મર્યાદામાં એને આ વિષયનો છેવટનો નિર્ણય મળવો મુશ્કેલ છે. અને મનની મર્યાદાનો સ્વીકાર કરી નમ્રતામ થઈ, એ શબ્દપ્રમાણને સ્વીકારી ચલ્લ કરે તો પ્રભુની કૃજાથી આ ભાવયાધાર્ય એના અંતરમાં ડરે ! છેવટે જગત છે મું ? પરબ્રહ્મ પરમાત્માની માનવબુદ્ધિને પડકારે એવી વિચિત્રતમ શક્તિનો જ એ

વિન્યાસમાત્ર છે ને । પરબ્રહ્મ પરમાત્માને અવિદ્યાના અશ્માએ બેઠેલો
ત્યાગે એમા નામરૂપ આદિ મમન્ત ભેદો પ્રતીત થાય છે એટલું જ । અને
આથી એ વ્યવહારને મહુન કરવા પૂરતું જ પન્બ્રહ્મ પરમાત્મા જગતરૂપે
પણિએ છે એમ કહેવામા આવે છે બાકી મૂળમા-એના પારમાર્થિક
સ્વરૂપની અપેક્ષાએ પરમાત્મા અવિકૃત જ છે । અને એ દેવટનું દર્શન
છે તિમિરરોગે પીડાતું લોચન જે ચન્દ્ર જુલે તેથી જે ચન્દ્ર થઈ જત
નથી, ચન્દ્ર એક જ છે । બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય જ છે । અને આથી
સૃષ્ટિને સમજાવવા માટેની અશક્તિને લઈને આ પવાયનવાદ છે એમ
કોઈ ન માને । ભાવયાથાત્મ્ય અમાધિભય હૃદયે જ પકડાય છે કેવળ તર્કથી
એ પર છે અને આથી સમ્યક્દૃષ્ટિકોણથી જોનારને માટે આમા કશું
અશુભતું નહીં દેખાય .

ઉપરાત પરિણામવાદના પ્રસ્થાપન માટે પરિણામ જણાવનારી
શ્રુતિઓ નથી કેમકે તેનું કશું ફળ પાતાવ્યું નથી સર્વ વ્યવહારથી પન્
પરબ્રહ્મના પ્રસ્થાપન માટે જ ઉક્ત શ્રુતિઓ છે સ एष नेति वगेरेથી
શરૂ કરી છેવટે શ્રુતિ ક્વશ્રુતિ દર્શાવે છે કે-અમય ધૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ-
હે જનક । તું અભયને પ્રાપ્ત થયો છે (વ૦ ૪-૨-૪) આથી સિદ્ધાન્ત
પક્ષ કેવળ નિર્દોષ જ છે ॥ ૨૭ ॥

શાસ્ત્ર ઉપરાત ઉપરની વાતને યુક્તિથી પણ દૃઢ કરતા કહે છે કે -

આત્માનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્ચ હિ ॥ ૨૮ ॥

ચ=આ ઉપરાત યુક્તિથી પણ ઉક્ત વાતનો વિરોધ નથી હિ=કેમકે આત્માનિ=
નિરવશ્ય જીવાત્મામા ચ=પણુ એવ=આ રીતે આની વિચિત્રા=વિચિત્ર સંદિઓ જોવામા
આવે છે અને આથી કોઈ વિરોધ નથી

ઉપરાત આ વિષય વિવાદથી પર છે અને કેવળ શાસ્ત્ર જ યદ્યપિ
છેવટતું પ્રમાણ છે છતાં યુક્તિ પણ શાસ્ત્રના સમર્થનમા સહાયક છે
અવયવશૂન્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાથી આ જગતનો ઉદ્ગમ સગત નથી
સ્વપ્નાવસ્થામા જીવાત્મામાથી નાના પ્રકારની સૃષ્ટિ પેદા થતી જોવામા
આવે છે અને છતાં જીવાત્મા તો અવિકૃત જ છે જીવના સ્વરૂપનું મર્દન
થયા વિના જ સ્વપ્નાવસ્થાની વિચિત્ર સૃષ્ટિ સૌને અનુભવમા આવે છે
શ્રુતિના યોગ છે કે ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો ભવન્તિ અથા
રથાન્ રથયોગાન્ પય સ્તજતે-ત્યા રથો નથી, રથના યોગો નથી, રસ્તાઓ
નથી, અને છતાં રથોને, રથના યોગોને, રસ્તાઓને તે સર્જે છે

(ચૂં ૪-૩-૧૦) તો અવયવરહિત જીવાત્મા જો સ્વરૂપે વિદ્યુતિ પામ્યા સિવાય જ વિચિત્ર સૃષ્ટિ કરી શકતો હોય તો પરબ્રહ્મ પરમાત્માની તો વાત જ શી? પરમાત્માની અનન્ત પરસ્પર વિરોધી છતાં મહાઅવિરોધીપણે વર્તતી વિચિત્ર અનવગાહ્ય શક્તિઓનો કયાં પાર છે? તદપિ ત્વ ગુણાનાં ઈશ્વર! પારં ન યાતિ-અમરતું લખાયું હશે?—ઉપરાંત યોગીઓ-દેવો-મહર્ષિઓમાં સ્વરૂપે અવિદ્યુત રહીને વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય હોય છે એવું ઇતિહાસ પુરાણ વગેરેમાંથી જણાય છે. અને યોગની સિદ્ધિઓ ઠંડા પહોરનાં ગમ્પાં નથી. એ તો પ્રકૃતિના દિવ્યજન્યની શૌર્ય ગાથા છે. અને આથી સ્વરૂપના ઉપમર્દ સિવાય જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં વિચિત્ર સૃષ્ટિ હોઈ શકે છે એ નિઃશંક છે. ॥૨૮॥

આ ઉપરાંત વૈદ્યે પોતાને જ અનાતુર કરવાની જરૂર છે એમ કહેતાં નોંધે છે કે:-

સ્વપક્ષદોષાચ ૨૯

સ્વપક્ષદોષાત્=પોતાના પક્ષમાં પણ આ જ દોષો હોવાથી ચ=પણ પૂર્વપક્ષીએ શાંતવાક થયું ઘટે.

અને જે દોષોનો ટોપલો પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તીના ઉપર ઢાળવા આવે છે તે બધાય દોષો પોતાના પક્ષમાં પણ જેમના તેમ છે! પ્રધાન-પ્રકૃતિ જો જગતનું કારણ હોય તો પ્રધાન પણ નિરવયવજ છે! અપરિચ્છિન્ન જ છે. શબ્દાદિહીન જ છે. તેમાંથી સાવયવ-પરિચ્છિન્ન, શબ્દાદિમત્ જગત કેવી રીતે ફૂટી નીકળે? અને આથી જે દોષો બ્રહ્મવાદપક્ષે આવે તે જ પ્રધાનવાદ પક્ષે પણ આવે છે, તો સ્વપક્ષના દોષો સ્વમાં ભૂલી જઈ પરમાં કેવી રીતે ઉદ્ભાવિત કરાય. અને સિદ્ધાન્તીએ તો સ્વપક્ષના દોષોનું આગળ નિરાકરણ કરી જ દીધું છે. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે એ જ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૯ ॥

આમ પૂર્વપક્ષનું ઉત્પાતન કરી સ્વપક્ષને જ મજબૂત કરતાં હવે આચાર્યદેવ કહે છે:-

સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત તે પરા દેવતા-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વોપેતા=સમસ્ત શક્તિઓથી સંપન્ન છે. તદ્ દર્શનાત્=કેમકે તેવું જાનિવું દર્શન છે.

પરમાત્માની અનન્ત વિચિત્ર શક્તિઓ છે-અને એ શક્તિઓ દ્વારા એ બહુ ગણાય એવા કામો કર્તો દેખાય છે એ મમન્ત શક્તિઓનો નિધિ છે આવું અનેક ધર્મિઓનું દર્શન પણ છે અને વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત તો શ્રુતિગણ્ય છે શ્રુતિઓ કહે છે કે-સર્વકર્મા, સર્વકામ. સર્વગન્ધ સર્વરસ સર્વમિદ્ર અમ્યાતોડવાક્યનાદર-સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, આ બધાને વ્યાપી વળેવો અવાજ અને નિરપેક્ષ છે (છાં ૩-૧૪-૩) મત્યકામઃ સત્યસકલ્પ-સત્યકામ અને મત્યસકલ્પ-(છાં ૮-૭-૧) યં સર્વદા સર્વમિદ્ર-જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ છે (મું ૧-૧-૯) एतस्य चा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्यचन्द्रमसौ विधूत तिष्ठत-આ અક્ષરના પ્રશાસનમાં ગાર્ગિ ! સૂર્ય અને ચાંદ્ર વિધાન્તિ થયેલા છે (મું ૩-૮-૮) અને દર્શનમાં શકા શાની ! આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા કાણુ છે ॥ ૩૦ ॥

બ્રહ્મકાણુવાદને પૂરો નિષ્કટક કરવા ચાહતા આચાર્ય વળી શકા ઉડાવી મહાધાન આપે છે કે -

विकरणत्वात् नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ૩૧ ॥

વિકરણત્વાત્=આ પરમાત્મા કરણ-સાધન મન ઈન્દ્રિયો વગેરે વિનાનો હોય તે ન=જગતનું કારણ ન સહી શકે એવું ચેત્=આમ જો શકા હોય તો તત્=તે તો ઉક્તમ્-આ પૂર્વે જ ઉત્તરિત થઈ ગયું છે

પરમાત્માને વર્ણવતા શ્રુતિ કહે છે કે અચશ્વત્ક અઘોઘ અવાગ્ અમના - અક્ષુ, શ્રોત્ર, વાણી, મન સિવાયનો (મું ૩-૮-૮) તે પરમાત્મા અથુ વગેરે વિનાનો છે તો અક્ષુ વગેરે કરણો, સાધનો વિના સર્વશક્તિ હોય તો પણ કેવી રીતે વર્તી શકે ? જેવું જોઈએ તેવું અનુમાનીએ-મોટા મોટા દેવો વગેરે પણ-ચેતન હોવા છતાં પણ-સર્વશક્તિ હોવા છતાં પણ-જ્યારે જ્યારે કાર્ય કરતા દેખાય છે ત્યારે ત્યારે કરણસપ્ત થઈને જ કરતા જોવામાં આવે છે અને બ્રહ્મ તો બીજાડું નેતિ નેતિના સપાળમાં આવેલું છે ! તો એવા પણ હુકા બ્રહ્માને સર્વશક્તિયોગ કેવી રીતે સહવી શકે ?

તો આ બાળતમા તો જ જવાબ આપવો ઘટે તે પહેલા જ આપી દીધો છે આગળ કહ્યું જ છે કે આ ભાવયાચાત્મ્ય કેવળ તર્ક દ્વારા મપાય એવું નથી અને મૌની શક્તિ સરખી હોવી જોઈએ એવા નિયમ પણ કયા છે ? અને ઉપરાંત ભૂલી ન જવાવું ઘટે કે આ તો અવિદ્યા-અજ્ઞાનની જ વ્યવસ્થામાં છે અને વેદાન્તી એને મહુન કરી લે છે એ એની જ્ઞાનદાની

માત્ર છે! બાકી અજ્ઞાન કે અવિદ્યાને એની છે તેથી વધુ કિંમત આપવા એ કદી તૈયાર નથી—ન હોઈ શકે! તર્ક—કેવળ તર્ક—પણ અજ્ઞાનની સીમાથી પર નથી. પ્રમાણેનું ગણું નથી કે તે પરમાત્માની શક્તિને માપી કે પૂરી પ્રમજાવી શકે. અને આથી નેતિ નેતિમાં એ સપડાયો નથી પણ એ જ એની મહત્તા છે. નિર્વિશેષ હોવા છતાં સર્વસમર્થ હોવું એ વિસ્મયાવહ ન હોય તો ખીજું શું હોઈ શકે? ઉપસંત શ્રુતિનો બોલ પણ છે કે—અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા પદયત્યચ્ચુઃ સ શૃણોતિ અર્કર્ણઃ—હાથ અને પગ વિનાનો જતાં ગ્રહણ કરનારો અને વેગીયો છે. આંખ વિના જુવે છે, જ્ઞાન વિનાનો જતાં સુણે છે. (શ્લોક ૩-૧૯) જીવની કને આંખ વગેરે સાધન છે અને જે જ એની નિર્જળતા છે, ભગવાન કે પરબ્રહ્મ પાસે એ બધામાંનું કશું જ રહી એ જ એનું સામર્થ્ય છે! અવિદ્યા-અજ્ઞાનથી ન બોટાયેલો પરમાત્મા સર્વસમર્થ છે! માટે “વિકરણ” શંકા અસ્થાને છે. ॥ ૩૧ ॥

હવે ખીજી દૃષ્ટિથી પ્રદ્યુત્તરણવાદના ઉપર આશ્લેષ કરતાં પૂર્વપક્ષી હે છે કે:-

ન પ્રયોજનચન્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતનું કારણ નહોઈ શકે નહીં કેમકે પ્રયોજનચન્વાત્= ખેતનની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી જ હોય છે એવો નિયમ જોવામાં આવે છે.

આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષીનું છે. જગતમાં ચેતનની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનપૂર્વક જ હોય છે. મન્દમતિ પણ વિના પ્રયોજને પ્રવર્તતો નથી. અને મન્દમતિની પણ આ આખરુ છે તો પછી વિવેકી પ્રજ્ઞાશાળીની વાત જ શી? અને પ્રયોજન પણ એ પ્રકારનાં, એક તો “સ્વ” પ્રયોજન, ખીજું પરપ્રયોજન; પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જોમાંથી એક પણ પ્રયોજન ઘટી શકતું નથી. પરમાત્મા તો આનન્દ સ્વરૂપ હોઈને નિત્યતૃપ્ત છે. અને આથી જગદ્રચનામાં તેને કશો રસ હોઈ શકે નહીં! એટલે જગત પ્રવૃત્તિનાં પ્રયોજનની જ અસિદ્ધિ છે. શ્રુતિઓ કહે છે. આનન્દરૂપે અમૃતં યદ્વિમાતિ-આનન્દરૂપ અને અમૃતરૂપ જે અમકે છે. (મું ૨-૨-૭) વ્રતમાનન્દમયમાત્માને ઉપસંક્રામતિ-આ આનન્દમય આત્માને જોખાંગી બંધ છે (તૈ ૨-૮) વેજ્ઞાનં આનન્દં બ્રહ્મ-વિજ્ઞાન અને આનન્દરૂપ બ્રહ્મ છે. (શ્લોક ૩-૯-૨૮) અને આથી જ તેનું નિત્યતૃપ્ત્ય વર્ણવતાં મન્ત્ર કહે છે કે:-અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયંભૂરસેન તૃપ્તો ન કુલધ્યનોનઃ-અકામ-ધીર-અમૃત એવો એ

પરમાત્મા અવલૂ એ તૃપ્ત છે કોઈ પણ દૃષ્ટિએ એ ઊન નથી (અર્થવં ૧૦-૪-૮-૪૪) અને આમ નવરૂપાનન્દથી નિત્યપરિતૃપ્ત પરમાત્માને જગતની ચચના પાછળ કોઈ આત્મપ્રયોજન નથી !

અને પર પ્રયોજન પણ પરાતુક પાએ જ ઘટે ! અને સૃષ્ટિ મર્ત્યં તે પહેલા “પર” જ કોઈ હોતુ નથી ! અને આથી પરાતુક પા જ હોઈ શકતી નથી ! ઉપગત ભાવિમા પેદા થનાગ “પર”-બીજાએ માટે ભગવાન પ્રવર્તે એમ માનવુ પણ ચોચ્ય નથી ને એમ માનીએ તો પરમાત્મા જે જગત ણનાવે તે મુખમય જ હોવુ ઘટે ! પરાતુક પાથી પ્રવર્તતો પુરુષ પરદુ ખ દેવા તેમ વર્તી શકે ! અને જગત દુ ખમય છે એ વાત તો વેદાન્તીને પણ સ્વીકારે જ છુટકો છે અનુભવનો અપવાપ કેવી રીતે થાય ? અને વિના પ્રયોજને જ લેન વગરનાની માફક પ્રવર્તે છે એમ માનીએ તો પછી પરમાત્મા સર્વજ્ઞ ન કહેવાય ! સર્વજ્ઞ અને બ્રમ એ માથે સમાઈ ન શકે ! અને બ્રહ્મ તો સર્વજ્ઞ છે ચ સર્વજ્ઞ સર્વવિત્-જે સર્વજ્ઞ-સર્વવિત્ છે (મુ ૧-૨-૯) એ તો શ્રુતિબોલ છે અને આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગત રચે એ પરમાત્માને બચાવવા ખાતર પણ ન કરેવુ ઘટે ! ॥ ૩૭ ॥

આલેપતુ ગમાધાન કરતા ભણે છે કે -

લોકવત્ તુ લીલાકૈવલ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

તુ=આલેપના પરિહાર માટે તુ રાજ છે મિતુ પરબ્રમ પરમાત્માની પ્રવૃત્તિ તો લોકવત્=લોકમાના આપ્તકામ પુરોષની પેરે લીલાકૈવલ્યમ્-કેવળ લીલામાત્ર છે

જગતમા ચેતનમાત્રની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનનાળી જ હોવી નેછએ એવુ કશુ નથી અને આથી તેવી દલીલ ઉપર આધાર રાખીને પરમાત્માનુ અક્રીય કે પાક્રીય પ્રયોજન શોધવાની જરૂર નથી જગતમા કોઈક રીતે વિશિષ્ટ થયેલા રાજા કે મહાત્માએ મુખના ઉદ્રેકમાત્રે નાચગાનમા પ્રવૃત્ત થયેલા ભવામા આવે છે, અને તેમ કરવામા તેમનુ કોઈ પણ પ્રયોજન નથી તે જ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનુ પણ સૃષ્ટિ રચના પાછળ સ્વમુખોદ્રેક સિવાય કોઈ પ્રયોજન નથી પરમાત્મા “અવાપ્ત સમપ્ત કામ છે નિત્યાનન્દ, તૃપ્ત છે અને આથી તેની પ્રવૃત્તિમા પ્રયોજન શોધવુ જ નતત ઝગકાવવા જેવુ છે જે કદી નિઃસ્વાર્થલાવે વર્ત્યો નથી તેને નિઃસ્વાર્થલાવે પણ વર્તી શકાય છે, એ કંપના જ આપવી મુશ્કેલ છે સ્વાર્થના જગા જેવો માનવ-

નિષ્કામભાવે પણ વર્તી શકાય છે એ ભાગ્યે જ સમજી શકશે ! અને આથી પ્રભુની પ્રવૃત્તિમાં પ્રયોજન શોધે તો પણ ન્યાય કે શ્રુતિથી તો એ ઘટી શકતું નથી.

ઉપરાંત સ્વભાવની સામે પ્રશ્ન ન હોઈ શકે ! એના-પરમાત્માના, -સ્વભાવે જ પોતાના જ આનન્દનો ઉદ્દેશ જગતરૂપે ઉપસી આવે છે. અને જે પરમાત્મા વિના સ્વાર્થે વર્તે છે તે પરમાત્માથી કોઈપણ વસ્તુ ભિન્ન સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, એ ભૂલી ન જવું ઘટે. અને જગતને દુઃખરૂપ માનવું એ પણ ઈશ્વરનો દ્રોહ જ છે. અકૃતજ્ઞતા જ છે. કૃતજ્ઞતા જ છે. અવિદ્યાના ટનખાંથી ભાર નીચે પીડાતું માનવપ્રાણી કઈ કઈ ચીસ નથી પાડતું ?-એને અજ્ઞાન સદી ગયું છે અને આથી એ દુઃખની નિરંતર ચીસ પાડે છે. યથાર્થ દર્શનમાં દુઃખ નથી. સુખ હી સુખ જ છે. આથી, જગતને દુઃખરૂપ ગણનારનું દર્શન સુમેળ સૂતું છે. બાકી આ તો પૂર્ણમિદં છે. અદ્વ:પૂર્ણ છે. એમાં કોઈ બિનતા નથી. અને પરમાત્મા ઉદ્ધાસીન છે તેથી નિર્દય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. ભૂતોને સંસારાટ્વિમાંથી ઉદ્ધારવા જ એની પ્રવૃત્તિ છે ! અને સંસારનું આદિપણું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અને આથી પરમાત્માના ઉપર દુઃખમય જગતની સૃષ્ટિનો આક્ષેપ ટકતો નથી.

ઉપરાંત જીવાત્મા પોતાના માપે પરમાત્માને માપવાની બાલિશ ચેષ્ટા કરે છે. એનાથી એક ઘડો પણ સ્વતંત્રપણે પોતાનાથી બનાવી શકતો નથી. એટલે એની અદેખાઈ એને આ વિશ્વની રચના કરનારના ઐશ્વર્ય વિષે સાશંક અને અસૂચાવિદ્ધ કરે છે ! આપણા મનમાં આ જગદ રચના-આ અનન્ત પ્રદ્યાંડની રચના બહુ મોટી ભાસે છે. ઈશ્વરને તો એનો હિસાબ પણ નથી. અનન્ત શક્તિ પરમાત્માનો એક અંશ માત્ર પણ પૂરે જગતરૂપે પ્રકટયો નથી. આકાશમાં તલના કરોડમા ભાગ જેટલું પણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અગિલ પ્રદ્યાંડ નથી. એવાં અસંખ્ય પ્રદ્યાંડો એનાં રામકૃપમાં તરવર્યા કરે છે. એ તો અનન્તવાન્ નામ છે. કોણ એના ભાવગાંભીરને માપી શકે ? કોણ એની અસ્તિત્વો પાર કાઢી શકે ? કોણ એના રચના હેતુરૂપને, પૂરી અંજલિ આપી શકે ? બસ, અનન્તને અનન્ત જ બાણવો જોઈએ.

ઉપરાંત માનવ જગતમાં વિના પ્રયોજને પ્રવૃત્તિ ન જ સંભવતી હોય તો પણ પ્રભુના વિષયમાં તો પ્રયોજન નથી જ ! કેમકે એ આસકામ છે. એની અપ્રવૃત્તિ પણ નથી કેમકે શ્રુતિમાં સૃષ્ટિ વર્ણવી છે. ઉન્મત્ત સાથે પણ એ સરખાવી શકાય એમ પણ નથી. કેમકે તે સર્વજ્ઞ છે ! ઉપરાંત શ્રુતિને પણ જગતને વર્ણવવામાં જે રસ છે તે સ્વતંત્ર-જગત વર્ણવવા જેવું છે માટે નથી એ તો પરમાત્માને સૂચવે છે. સૃષ્ટિ દ્વારા પરમાત્માનો

કઈ ખ્યાલ આવે એટલા માટે વળુવે છે બાકી સ્વતંત્રપણે મૃદિ વર્ણન-
નો વધ્યપ્રયોગ શ્રુતિ ન કરે! આથી પરમાત્માની આ જગત મૃદિ એ
કેવળ લીલા જ છે. લીલા સિવાય બીજું કશું નથી. ॥ ૩૩ ॥

બ્રહ્મકારણતાવાદને પુનઃ હલાવી જેવા માટે-અને તે દ્વારા એને સમૂળ
દૂર કરવા માટે, આદ્યેષ દ્વારા સમાધાન આપતા આચાર્ય કહે છે -

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ૩૪ ॥

વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે=વૈષમ્ય=રિમતા-સમતાનો અભાવ, નૈર્ઘૃણ્ય=નિર્દયતા=દયાનો અભાવ
આ બે=રિમતા અને નિર્દયતાથી દોનો-ન=ઉચ્ચાચ જગતને જન્માવતા પરબ્રહ્મ
પરમાત્માને અડી શકતા નથી, કેમકે સાપેક્ષતા=કારણ સાપેક્ષ છે કેની રીતે એ માનવું ?
તો હિ=કેમકે તથા=સાપેક્ષ કારણતા દર્શયતિ=શ્રુતિ જ પ્રતિપાદિત કરે છે

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી અહીં એક લગભગ સર્વવ્યાપી સમર્થ દલીલ
બ્રહ્મકારણવાદ માટે બાકી ઠરે છે! તેનો આશય છે કે કેવળ લીલારૂપ હોય
તો પણ બ્રહ્મને માટે જગતની રચના કેવી પ્રવૃત્તિ ઘટતી નથી કેમકે પગ્મબ્રહ્મ
પગ્માત્મા બે જગતને જન્માવતા હોય તો વિષમતા અને નિર્દયતાથી
દોષોમાથી તે કદી સુકૃત નહીં થાય પગ્મત્માની સૃષ્ટિમા અનુપમ વિષમતા
જેવામા આવે છે કેટલાક ગોળ જ ખાયા કરે છે કેટલાક ખોળ જ ખાયા
કરે છે તો કેટલાક માં જ ખાયા કરે છે ડોઈડ અતિસુખી તો કોઈ
અતિદુઃખી-ડોઈ મધ્યમ સુખી-જેવામા આવે છે અને વિના અપરાધે કોઈને
દુઃખી કરતો પરમાત્મા વિષમ નહીં તો બીજું શું? વિષમ જ નહીં-એની
નિર્દયતા પણ અનુપમ જ છે! આતતાથી અને અત્યાચારી દઈ શકે એવો
એ પગ્માત્મા ક્યાક ત્રીતમ ગુજારતો જેવામા આવે છે! કુવકોમળ બાળકનું
જન્મતાવેત ગળુ ઘોટી કાઢતો પગ્માત્મા-જગતના ઉપર અમહા યાતના
વરમાવતો પરમાત્મા-મમન્ત જગતને પેટમા ગરકાવ કરી દેતો પરમાત્મા
નિર્દયતાથી પણ વધારે નિર્દય છે! અને આવી વિષમતા અને નિર્દયતા તો
ગગદ્વેષવિદ્વની હોય-પરમાત્મા તો કવેશથી અમૃષ્ટ છે અને આથી આ
વૈષમ્ય-નિર્દયતાથી બે દોષો તો એા મિદ્ધાન્તી! અનર્થ જ છે! આ
શકતુ અહીં લઘ્ય સમાધાન-છે!

મિદ્ધાન્તી કહે છે-બેટા પૂર્વપક્ષી! ગેલમા રખે આવી જતો તુ આ
દલીલ દ્વારા ગઢ છતતો નથી તારી દલીલ સમજણથી દૂર છે-પરમાત્મા
વિષમ અને નિર્દય જેવો દેખાય છે, પણ તેવો નથી! એમ તો દોઢીમા

સાપ પણ દેખાય છે ! પણ બધું દેખાતું ક્યાં સાચું હોય છે ! મોટે ભાગે દેખાતું જ ખોટું હોય છે અને ન દેખાતું જ સાચું હોય છે. પરમાત્માને તે કહલા દોષો લાગે-જે તે નિરપેક્ષપણુ વર્તતા હોય તો, પણ તેની જગત્પ્રવૃત્તિ સાપેક્ષ છે. જગતની દેખાતી વિષમતા અને નિર્દયતા ઇશ્વરની મીઠી મરણની ઉપજ નથી. એ તો પ્રાણીના કર્મોની અપેક્ષાએ હોય છે ! જેનાં જેવાં કર્મો તેવું તેને ફળ આપતો પ્રભુ દોષભાગી નથી. વિષમતા અને નિર્દયતાનાં પ્રેરક છે તે તે જીવનાં અદૃષ્ટ જ, અને આથી અપરાધી છે તે તે જીવનાં કર્મો જ. પરમાત્માનો એ અપરાધ નથી, ઉલટી પરમાત્માની તો એ નિર્બ્યાજ દયા છે. તે તે જીવને તે તે શુભાશુભ કર્મનાં ફળ આપતો પરમાત્મા, તેના ભોગાપવર્ગનો ક્ષય કરતો હોઈને પોતાની પ્રાપ્તિમાં થતા વિલંબને ટાળે છે. પ્રાણીમાત્ર-ના-સ્થાવરજંગમ-અણુ અણુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પ્રતીક્ષા કરે છે ! કર્મનો કાયદો એ પ્રાપ્તિમાં વિલંબ કરે છે. પરમાત્મા, ભોગાપવર્ગ દ્વારા સૌનાં કર્મનો ક્ષય કરીને તે તે જીવના, પોતાની પ્રાપ્તિના અંતરાય અને વિલંબને દૂર કરે છે. અને આથી પરમાત્મા તો પરમ સમ અને દયાળુ છે !

અને પરમાત્મા તો માનો વરસાદ જેવો છે. પ્રાણીનું કાર્ય ખીજ જેવું છે. ખીજ જ તે તે ફળનિર્માણે અસાધારણુ કારણ છે. વરસાદ તો સર્વત્ર સાધારણુ કારણ છે. તો દોષ અસાધારણુનો છે. સાધારણુનો નથી. બ્રહ્મનું નિર્માણુ સ્વેચ્છાએ નથી. કેમકે તેને કોઈ પ્રયોજન નથી. અને પ્રાણી કર્મોપેક્ષ તેની પ્રવૃત્તિ તેને દ્વિપિત કરતી નથી. શ્રુતિઓ સ્વયં આ વિષયમાં બહારે ધાય છે કે:-પુણ્યેન પુણ્યં લોકં નયતિ પાપેન પાપં ઉમામ્યાં મનુષ્ય લોકમ્-પુણ્ય દ્વારા પુણ્યલોકમાં અને પાપ દ્વારા પાપલોકમાં તથા પાપપુણ્ય બન્ને દ્વારા મનુષ્યલોકમાં લઈ જાય છે. (મ્ ૩-૭) પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન-પુણ્ય કર્મથી પુણ્ય અને પાપકર્મથી પાપી થાય છે. (વૃ ૩-૨-૧૩) પ્રાણી અદૃષ્ટવશાત્ તેનો અનુગ્રહ નિગ્રહ ગીતાજી પણ કહે છે. “યે યથા માં પ્રપચન્તે તાં-સ્તથૈવ મજ્જામ્યહમ્”-જે જે રીતે અને પ્રપન્ન થાય છે તેને તે જ રૂપે હું સામો લજું છું. (મ. ગીતા ૦ ૪-૧૧) આથી વિષમતા અને નિર્દયતાફૂંપી દોષો પરમ સમ અને દયાળુ પરમાત્મા ઉપર આવી શકતા નથી. ॥ ૩૪ ॥

ઉપરના સૂત્રમાંથી જન્મતી શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ઉક્તાર્થને જ દેહ કરે છે કે:-

ન કર્મ અવિભાગાત્ હાતિ ચેન્નાનોદિત્વાત ॥ ૩૬ ॥

ન=ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણી કર્મ નથી. કેમકે અવિભાગાત્=અનમાં તેનો અવિભાગ-
પ્રલય થયેલો હોય છે. હાતિચેત્=આમ ને કરતા હો તો તે ન=ખરાબર નથી. કેમકે
અનાદિત્વાત્=જગતની પેરે તે કર્મ પણ અનાદિ છે.

પરમાત્માનો વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્યરૂપી દોષોમાંથી છૂટકારો નથી જ એમ
પૂર્વપક્ષી સ્થાપિત કરના આહે છે. તે કહે છે કે પ્રાણીના કર્મની અપેક્ષાએ
વિષમતા નિર્દયતા આવે છે એ ખરાબર નથી. કેમકે ઉત્પત્તિ પહેલાં
કર્મનો જ અભાવ છે. પ્રલય વેળાએ પ્રાણીનાં કર્મ અરે-લોચ્ય અને લોકતા
રૂપે વર્તતું આખું જગત બ્રહ્માં મળી જાય છે. બ્રહ્મથી અવિભક્ત થઈ
જાય છે! અને તે ઉપરાંત ઉત્પત્તિ પૂર્વ પરમાત્માનું એકલાપણું શ્રુતિ
કહે છે. આત્મા વા દદ્દં એક એવ અગ્રે આસીત્ નાન્યત્ કિન્ચન મિપત્-
આ બધું એક આત્મા જ હતું. બીજું કંઈ પણકારા પાડતું ન હતું.
(૫૦ ૧-૧) ઉપરાંત સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્-આ
આત્મા-સદ્ જ હતું એક અને અદ્વિતીય (૬૦ ૧-૨-૧) અને
પ્રલય વેળાએ એક વખત ને પ્રભુમાં મળી જાય તેનું “સ્વરૂપે” અસ્તિત્વ
હોઈ શકે નહીં અને આથી ઉત્પત્તિ વેળાએ તો કર્મ ન હોઈને, બ્રહ્મ
કર્મની અપેક્ષાએ વિષમ કે નિર્દય થઈ શકે નહીં.

કર્મની અપેક્ષાએ ને બ્રહ્મ વર્તે છે એમ કહો તો તે કર્મ બે પ્રકારનું
હોઈ શકે! એક તો સૃષ્ટિ પહેલાંનું, બીજું સૃષ્ટિ પછીનું. પહેલું પણ
ઘટતું નથી. બીજું તો તેનાથી પણ વધારે અઘટિત છે. સૃષ્ટિની પૂર્વે
ને કર્મ હોય તો તે તો પ્રભુમાં અવિભાગને પામી જાય. અને આથી
સૃષ્ટિ પછીનું કર્મ તો ઉપજે જ નહીં. સૃષ્ટિ જ ન જન્મે ત્યાં તે પછીના
કર્મની તો વાત જ શી? આથી કયાં કર્મની અપેક્ષાએ બ્રહ્મને વિષમ
અને નિર્દય થવાનું શક્ય બને? અને આથી વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્ય દોષો
દુર્નિવાર જ છે.

આની સામે રહીએ આપતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભાઈ! તારી વાત
ખરાબર નથી. જેમ જગત તેમ તેના વૈચિત્ર્યના કારણરૂપ કર્મ પણ અનાદિ
છે. અને હીંદુ ફલેષ્વળે ધાતુ ઉપરથી લય શબ્દ બને છે. રહેપણ એટલે
નોડાણ! મળવું-સંયુક્ત થવું એવો એનો અર્થ. પ્રલય એટલે શું?
અત્યંત નોડાણ-મિલન! એનો અર્થ એ વસ્તુનો અભાવ એવો થતો નથી.
અને આથી જગત કે તેના વૈચિત્ર્યના કારણરૂપ કર્મનો પ્રલય થાય છે
એનો અર્થ એટલો જ કે તે અતિ સૂક્ષ્મરૂપે રહે જ છે. પ્રાણીમાં ઓગળી

ગયેલું' મીઠું' તેમાં હોય છે જ! અને છતાં તે લીન થયેલું' કહેવાય છે. આથી પ્રલયકાળે વિશ્વનો કે કર્મનો અત્યન્તાભાવ થતો નથી. એ કર્મનો આત્યંતિક પ્રધ્વંસ તો બ્રહ્મદર્શનનું માહુત્તર છે. ગિચારો પ્રલય! એ પ્રલય કર્મનો નાશ કરી શકતો નથી, કે તેના દ્વારા ઉપજતા સંસારનો પણ નાશ કરી શકતો નથી, થાય એમ નથી. આથી અહીં અન્યોન્યાશ્રય દોષ વાંચવાની જરૂર નથી. કેમકે તેમાં તો એક ખીજના ઉપર એવો આધાર હોય છે કે એક ખીજ વિના અસ્તિત્વમાં જ ન આવી શકે. અહીં તો જગત પણ અત્યારે પણ દેખાય છે ને કર્મ પણ પ્રત્યક્ષ છે. આથી અહીં ખીજાંકુર ન્યાયે કર્મ અને જગતની અનાદિતા સમજવી રહે છે! અને આથી પ્રભુ નિર્દોષ છે. ॥ ૩૫ ॥

અને વળી પૂર્વપક્ષી માથું ઊંચકે છે અને તેનો જવાબ વાળતાં સિદ્ધાન્તી સ્વપક્ષની નિર્મળતાં ગાતા કહે છે કે:

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ૩૬ ॥

ચ=અને તે ઉપરાંત જીવ-કર્મ-જગત વગેરેનું અનાદિપણું ઉપપદ્યતે=યુક્તિથી પણ સિદ્ધ થાય છે અપિ=અને તે ઉપરાંત વળી ચ ઉપલભ્યતે=શ્રુતિ સ્મૃતિઓના પ્રમાણોથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કર્મ તો જન્મે છે ને? જે જન્મે તે અનાદિ હોય નહીં, અને તે ઉપરાંત જે અનાદિ હોય તે અનન્ત પણ હોવું જ ઘટે. અને આથી કર્મને અનાદિ માની શકાય નહીં, અને અનાદિ માનશું તો તેને અનન્ત પણ માન્યે જ છુટકો છે. અને તેમ માનીએ તો મોક્ષ નામની ચીજ જ સિદ્ધ નહીં થાય, અને પછી તો સાધના જ્ઞાન વગેરે ણધું જ હુમ થઈ જાય! એના કરતાં તો છોને ઇંધર વિષમ અને નિર્દય મિદ્ધ થતો! એની અનન્ત વિષમતા નિર્દયતાના પાપનું છે ને એ નિન્દા અને જીવના નિસાસાડુપે ફળ લોગવતો! અને આમ સિદ્ધાન્તીની અચળ સ્થિરતા સામે પૂર્વપક્ષી માનો લગલગ રડવા જેવો ઘર્ષને તાગાં ઉપર ઉતરી જાય છે! સિદ્ધાન્તી એને શાંત અને સ્વસ્થ થતાં કહે છે-કર્મનું અનાદિપણું બેડા! યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત એની મિદ્ધિ શબ્દ પ્રમાણથી પણ થાય છે. માટે રખે આંધું પાડતો-રખે નિર્દોષ ઇંધરને દૂષિત કરતો-રખે જીવનનું નૈષ્કલ્ય મોડી લેતો.

જે-કર્મની પ્રથમતા સ્વીકારીએ તો પછી સંસાર અકરમાત પેદા થયો છે એમ માનવું પડે! અને આ દુનિયામાં અકરમાત જેવું કશું નથી.

કસ્માત્ને શોધવા જ તો આ પ્રવૃત્તિ છે ! અને તેમાં જ-કસ્માત્ ક્યાંથી નહે ? ઉપરાંત અકસ્માત ઉત્પત્તિ માનીએ તો મુક્તાત્માઓને પણ પુનઃજન્મ આપવો પડે. અને એ તો મૂળમાં જ કુકારાધાત નીવડે ! ઉપરાંત કર્મ જે સાદિ હોય તો પ્રથમ મુદ્ધિ વળતે જીવેને તેમણે જે કર્યું ન હોય તેનાં જ ફળ મળવાનો પ્રસંગ આવે ! કેમકે તો તો મુખદુઃખની વિષમતા નિષ્કારણ છે એમજ બને ! અને એવું નથી. આથી કર્મને અનાદિ જ માનવું પડે ! ઉપરાંત અવિદ્યાને જે આપણે વિષમતાનું કારણ માનીએ તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે તે અવિદ્યા પણ એકરૂપ જ હોય છે. તેમાં વિશેષ કરાવી, દોષાદિની વાસનાઓ દ્વારા થતાં કર્મનાં ચેડાં મળે તો જ વિષમતા જન્માવનારી થાય ! અને આથી કર્મ અનાદિ જ છે એમજ માનવું પડે. અને એ જ અક્ષલવાળું છે. . .

ઉપરાંત જે અનાદિ હોય તે અનન્ત જ હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. વાસનાઓ અનાદિ છે છતાં તત્ત્વજ્ઞાને તેની નિવૃત્તિ થાય છે. અનાદિ-પણું અનન્તતામા કારણ નથી. અન્ત ન પામવાની શક્તિ જ અનન્તતામાં હોતું છે. અને આથી અનાદિ છતાં કર્મમાં અન્ત પામવાની શક્તિ છે, અને આથી તેનું કારણ મરતાં તે પણ જીવતાં નથી ! યોગસૂત્ર કહે છે :—તાસાં અનાદિત્વં ચાશિષઃ નિત્યત્વાત્ (યોગ ૪-૨૦) આ સૂત્ર વાસનાઓનું અનાદિપણું બતાવે છે પણ સાથે સાથે—हेतुफलाद्ययालम्बनैः સંગૃહીતત્વાત્તેષામભાવે તદમાયઃ (યોગ ૪-૧૧) આ સૂત્રમાં, તેમની નિવૃત્તિ પણ દર્શાવે છે. આમ કર્મ અનાદિ છે, અને અનન્ત નથી. આથી મોક્ષાદિ બીધીય વ્યવસ્થાઓ થઈ શકે છે.

અને શાસ્ત્રપ્રમાણ તો છે જ. તં વિદ્યાકર્મેણી સમન્વારમેતે પૂર્વ પ્રજ્ઞા ચ-તેમની પાછળ બંધ છે વિદ્યા કર્મ અને પૂર્વની પ્રજ્ઞા. (યુગ ૪-૪-૨) તદેવ સત્કઃ સહ કર્મેણેતિ લિંગ મનો યત્ર નિષ્ક્રમસ્ય (યુગ ૪-૪-૬) આનું લિંગ-મનુ બંધાં સંસકૃત હોય છે તેની સાથે જ ચોટીલો તે કર્મસંહિત આવે છે. પ્રાણોધિષઃ સંચરતિ સ્વકર્મભિઃ-જીવાત્મા પોતાના કર્મ દ્વારા સંચરે છે. (શ્વે ૫-૭) કર્મેવૈચિત્ત્યાત્ સૃષ્ટિર્વૈચિત્ત્યમ્-કર્મની વિચિત્રતાથી સૃષ્ટિની વિચિત્રતા થાય છે. (સો ૬-૪૧) ઉપરાંત વેદ ભગવાન કહે છેઃ-સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વં અકલ્પયત્-પૂર્વ કલ્પની પેરે જ ધાતા-બ્રહ્માએ સૂરજ ચાંદને બનાવ્યા છે. (ઋગ ૮-૮-૪૮-૩) પૂર્વ કલ્પનું સૂચન કરતો આ મંત્ર કર્મનું અનાદિપણું જ સિદ્ધ કરે છે. ઉપરાંત “એને જીવેનાત્મા”-આ જીવસ્વરૂપે-(છાં ૬-૬-૨) માં જીવ શબ્દનો પ્રયોગ

છે. એ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે. ગીતાણુ પણ સંસારને અનાદિ તરીકે ગાય છે કે:-ન રૂપમસ્યેહ તથોપલબ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ॥ કહ્યું તેવું તેનું રૂપ સમજાતું નથી, એનો આદિ મધ્ય અન્ત પકડાતો નથી. અને આમ તર્ક અને શાસ્ત્ર ઉભય સિદ્ધાન્તને જ અનુકૂળ છે. ॥૩૬॥

હવે સમસ્ત પાદની ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યશ્રી કહે કે:-

સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

ચ=અને સર્વધર્મોપપત્તે=સમસ્ત ધર્મોની પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં યુક્તિપૂર્વક ઉપપત્તિ થઈ શકેની હોઈને સર્વશક્તિ-મુદ્રામાયી છે આ પરમાત્મા એ સિદ્ધ થાય છે.

અત્યાર સુધીમાં આચાર્યે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદન કારણ છે એ સિદ્ધ કરતા જ કોઈ વાદા-શંકાઓ-કે આક્ષેપો આમે આવ્યા તેને પરાસ્ત કર્યા! અને હવે ખીલે પાદ શરૂ કરે તે પહેલાં પ્રકરણાર્થનો ઉપસંહાર કરે છે કે આ રીતે પરમાત્મા પરબ્રહ્મમાં કારણના સમસ્ત ધર્મો, યુક્તિસંગત છે અને આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ-મુદ્રામાયી છે, જગતનું સર્વથા કારણ છે એ ઔપનિષદ દર્શનનો જ વિજય છે. ॥ ૩૭ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

વેદાન્તસૂત્રસાધનમાપ્યે દ્વિતીયાધ્યાયે

દ્વિતીયસ્તર્કપાદઃ ॥

પ્રિયાત્મનૃ! પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી દ્વિતીયાધ્યાયનો પ્રથમ સ્મૃતિપાદ આપણે જોયો! પરમાત્મા પરબ્રહ્મ આ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત અને તે ઉપરાંત પણ બીજી રીતે કારણ છે, એ વેદાન્તની સુનિશ્ચિત ધારણા છે! એ અંગે સ્મૃતિપાદમાં જે જે દોષો ઉદ્ભવી શકે તે તમામનું નિરાકરણ કર્યું. સ્મૃતિ અને તર્ક-બંનેનો વિરોધ વેદાન્ત સાથે વિરોધ-ઉપર ઉપરથી જ છે! છતાં આપાતવિરોધ પણ ઓગાળવો જ રહ્યો. અને તે દ્વારા જગતના કારણની મીમાંસાને સ્વચ્છ કરી, જગતના કારણ અંગે નીતરો નિશ્ચય થાય તો એ નિશ્ચયની અસર સમસ્ત જીવનને અડે છે. જે આવો નિર્ણય થાય તો સાચું જીવાય અને જીવન કૃતાર્થ થાય! હવે સ્વપ્નની દૃઢતા માટે ઇંતર વાદોના દોષોનું પણ દર્શન અને માર્ગન કરવું ઘટે. આમ થાય તો નિરાકૃણપણે સાધક પ્રવર્તી શકે. શંકાના શૂળ હૃદયમાં ચાલુ રહે તો સ્વસ્થ નિરાંત કેમ મળે? અને આથી હવે પછીના પાદમાં કેવળ તાર્કિક વિચારસરણીનો કેવળ તાર્કિક સામનો આચાર્ય કરશે. અને વેદાન્તના દર્શન સામે જે કોઈ વાદ આવશે તેને સ્ફુટ કરવાનો યત્ન કરશે. જેવો “યદ્વદ્ તેવી બલિ” એ ન્યાયે તર્કને તર્કથી જ મોટે ભાગે આ પાદમાં પરાજિત કરવાનો યત્ન છે. આજકાલ તાર્કિકતા નિરંકુશ થતી જાય છે, માણસની માહિતીનું વર્તુલ અતિ વિસ્તૃત બન્યું છે, ખડો અને ઉપખડો બૌદ્ધિક દશાએ પણ ખૂબ નજીક આવ્યાં છે. વિજ્ઞાનના વિકાસે માનવને અણુછાજતી તોછડાઈ પણ આવી હોય તો નવાઈ નથી. અને આથી કેવળ બુદ્ધિપ્રધાન-તર્કજીવી જીવોને પણ સમાધાન થાય એવી પરમ તાર્કિક વિચારસરણિ હવે શરુ થાય છે. આપણે પણ પરમાત્માને યાદ કરી, લગવાન બાપ્યકારને પ્રણમી-ગુરુદેવની કૃપા ચાચી આગળ ચલાવીએ ને ?

સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદી સામે મોરચો માંડતા આચાર્યશ્રી બાણે છે કે:—

રચનાઽનુપપત્તેઃ ચ નાઽઽનુમાનમ્ ॥૧॥

ચ=આ ઉપરાંત આનુમાન=કેવળ અનુમાનથી ગમ્ય પ્રધાન ન=જગતનું કારણ સંમતી શક્યું નથી કેમકે-રચનાનુપપત્તેઃ=કેમકે સ્વતંત્ર પ્રધાન કે પ્રકૃતિ આ અદ્ભુત જગતની રચના કરી શકે એ શુક્તિયુક્ત નથી.

પ્રધાન કારણવાદી કહે છે કે જેમ તમારું પ્રહ્લ સ્વભાવસિદ્ધ શક્તિઓ દ્વારા જગતની રચના કરી શકે છે તેમ અમારું પ્રધાન પણ તેની સ્વભાવિક શક્તિથી પોતાનામાંથી જગતને ઉપજાવી શકે છે. અમારું પ્રધાનને એમાંથી કોણ અટકાવી શકે? અને “પ્રધાન” શબ્દ અમારો પારિભાષિક શબ્દ છે. એ જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ઉલય અર્થમાં વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે, અને આથી તમારું પ્રહ્લ જ જગતના કારણ તરીકે યશ ખાટે એ બરાબર નથી. સુખ, દુઃખ અને મોહથી ભરપૂર આ જગત; રૂપી કાર્ય બોધને તેને અનુરૂપ જ સુખ, દુઃખ, મોહાત્મક કારણ જ હોઈ શકે! જેવું કાર્ય તેવું જ તેવું કારણ હોવું ઘટે! અને આ રીતે પ્રધાન જ અનુમાન પ્રમાણથી જગતના કારણ તરીકે સ્થાપિત થઈ શકે— માટે આનુમાનિક પ્રધાન જ જગત કારણ તરીકે યોગ્ય છે.

પૂર્વપક્ષની આ દલીલ સાંભળી સ્મિત કરતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે “ભલા! મારું પ્રહ્લ તારું પણ કંઈ સચું થાય છે! જ્યારે તારું પ્રધાન અમારું સચું તો હોઈ શકે છે, પણ તું જે સગપણ સ્થાપવા માંગે છે તે સગાઈ કદી સંભવી શકતી નથી. પ્રધાનને તો જગતના કારણ તરીકે સ્વીકારીએ તો આ અદ્ભુત જગતની રચના સંભવે જ નહીં! કેમકે તારું પ્રધાન તો જડ છે! પદાર્થોનો પ્રયોજનપૂર્વકનો વિન્યાસવિશેષ એટલે રચના. જગતની આવી રચના છે! જડ હોઈને પ્રધાન એવી વ્યવસ્થિત-ભલભલા બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિને પણ મ્હાત કરે એવી-પ્રયોજન પૂર્ણ-અદ્ભુત જગત રચના કરવે કુશળ હોઈ ન શકે! ચેતનથી અનધિષ્ઠિત જડ બે કશું કરતું હોય તો તો વિના કુંભારે જ ઈંટો બની હોત-ધર ણંધાયું હોત-તું અને હું એમાં રહ્યાં હોત અને ઘડો ભરીને પાણી પીધું હોત! રથ તને અને મને સ્વયમેવ દારિકા પહોંચાડી શક્યો હોત! ભલા! અદ્ય કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ પણ ચેતનના અનુગ્રહ વિના બે શક્ય નથી તો અનન્ત પ્રહ્લાંડ અને તેનાં અગાધ વિસ્તરો, તેની સુવ્યવસ્થા તેના તમામ પદાર્થોની આયોજના બસ-અદ્ભુત રસની અવધિ હી અવધિ બતાવતું આ જગત, જડ પ્રધાન કેવી રીતે નિર્મી શકે? ચેતન વિના જડને કોણ પ્રવર્તાવી શકે? અને આથી પ્રધાનને ગમે તેટલો યશ આપવા તું ઇચ્છે પણ તેના લાભમાં એ યશ નથી જ! ચેતન પરમાત્મા જ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ હોઈને આ વિસ્તરમાયક વિશ્વને રચી શકે! એની પ્રતિભાની જ એકાદ કણિકા વિશ્વરૂપે વર્તી શકે! આથી ઈશાપૂર્વક જન્મતું-જીવતું-વખત આવ્યે જતું અને સદા પ્રવર્તતું જગત ઈશાવાનની જ કરામત હોય! અંધની નહીં ॥ ૧ ॥

આજ વાતને બીજા હેતુથી દૃઢ કરતા કહે છે -

પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

અને આ ઉપગન પ્રવૃત્તે=જગનની રચના માટે પ્રાણની પ્રવૃત્તિ પણ સલામતી નથી, આથી પણ જડ પ્રાણ જગનનું કારણ નથી.

ભવા ! જગત્ રચનાની વાત તો કોરે મૂકીએ તે માટે પ્રવૃત્તિ પણ પ્રધાનમા-જડમા સલામતી નથી પ્રધાન એટલે જે પ્રવચની દૃષ્ટિએ તારા મત પ્રમાણે મત્વ-૨૪૨-તમમની મામ્યાવસ્થા છે તો મામ્યાવસ્થામાથી તેની પ્રચ્યુતિ=વિપ્રભાવ-વા તરફનો ઝોક પણ, સ્વતંત્ર જડ પ્રધાનનો, તર્ક યુક્ત નથી કે કિ કાર્યવિશેષ માટેનો ક્રિયાવિશેષ એટલે પ્રવૃત્તિ ! અને તે જડમા હોય તો પણ તે જડ ચેતન મયુક્ત હોય તો જ મળે છે ! ચેતનની વિશાંપૂર્વકની અને સપ્રયોજના પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે એકલો ગ્ય હોડવા મડી પડતો નથી ઘોડો સાથે જોડાય તો તે ગીધે અગર તો આડે રહે, પણ ચાલે ! તો જેના ભાવે ભાવ અને અભાવે અભાવ-તેની જ પ્રવૃત્તિપ્રેરકતા હોઈ શકે ! ચેતનના ભાવે જડમા ક્રિયાનો ભાવ અને તેના અભાવે અભાવ હોય છે અને આથી જડની ક્રિયામા ચેતનની જ પ્રવૃત્તિ પ્રેરકતા હોઈ શકે છે ! પ્રવૃત્તિ ભવે જડની હો પણ તેની પ્રેરકતા તો ચેતનને જ આભારી હોય અને આટલું જ કહેવું પણ ઈષ્ટ છે ! આથી બદ્ધ કર્મના કર્વામાત્રથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી ! અને આથી પ્રધાન યશોભાગી થઈ શકતું નથી એ યશ તો પરમાત્માને જ કાળે જાય છે આમ પ્રવૃત્તિ પણ તર્ક અમગત હોઈને ચેતન પરમાત્મા જ જગત કારણ હોઈ શકે, જડ-ચેતન વિહોણુ પ્રધાન-નહીં ॥ ૨ ॥

આ પ્રમગે શકા ઉડાવી તેનું નિરસન કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે -

પયોડમ્બુવચ્ચેત્ તત્રાપિ ॥ ૩ ॥

પયોડમ્બુવ=નીરક્ષીરની પેરે પ્રધાનની પણ પ્રવૃત્તિ તર્કસંગત થઈ શકે છે એમ ચેત્ત્વને કહેતા હો તો તત્રાપિ=નીરક્ષીરની પણ પ્રવૃત્તિ તો ચેતનથી અધિષ્ઠિત છે તેથી જ થઈ શકે છે

જેમ દૂધ ચેતનના અધિષ્ઠાન વિના જ, સ્વભાવે જ વાછરડાની પુષ્ટિ વૃદ્ધિ માટે પ્રવર્તે છે અગર તો નદી નિર્જરના પાણી સ્વભાવે જ લોકોપકાર માટે વહે છે તેમ પ્રધાન પણ વર્તી શકે ! પ્રધાન જેટલું નિ સ્વાર્થ હોણું ? અને આથી પ્રધાન પણ જગનના કારણ તરીકે સિદ્ધ થાય એમા કોઈ પ્રત્યવાય દેખાતો નથી

પૂર્વપક્ષની આ દલીલ પણ અસાવધતા જ સૂચવે છે ! જેમ રથ વગેરે ચેતનના સહયોગ વિના કદી પ્રવૃત્ત થતાં નથી તેમ દ્વંધ કે પાણી પણ અવ્યક્ત ચેતનની પ્રેરણા વિના પ્રવર્તી શકતાં નથી. આવું સહજ અનુમાન થઈ શકે ! શાસ્ત્ર પણ આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે. શ્રુતિ કહે છે. યોડ્વસુ તિષ્ઠન્ આપઃ અન્તરઃ યમયતિ-જે પાણીમાં ઉભો હોઈને પાણીનું અંદરથી નિયમન કરે છે. (વૃં ૩-૭-૪) एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! प्राच्योऽन्याः नद्यः स्वन्दन्ते-આ અક્ષર બ્રહ્મના શાસને ગાર્ગિ ! પૂર્વની અને બીજી નદીઓ ઝરપે છે. (વૃં ૩-૮-૬) આ શ્રુતિ વાક્યો સમસ્ત જડ ઉપર ચેતનનું અધિષ્ઠાન કહે છે. અને વત્સની વિવૃદ્ધિ માટે દ્વંધનો પડાનો સ્વભાવ જ ઝરપતો નથી. ચેતન ગાયના વાત્સલ્ય અને ચેતન વત્સની ચોપણક્રિયાથી એ પ્રવર્તે છે ! ઉપરાંત નદી વગેરેનાં પાણી ઉપરથી નીચે વહે છે. લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે સ્વયમેવ ઉપલી ભૂમિ ઉપર જતું નથી. હાં. ચેતન જીવોનો પ્રયત્ન તેમને ઉપર વળાંક આપે તો એ બય ! અને આથી કેવળ સ્વભાવે જ જડ પ્રવર્તતું નથી. આમ પ્રવૃત્તિમાત્ર ચેતન સાપેક્ષ જ છે. આથી આપમેળે જગત રચનામાં પ્રધાન ગમે તેટલું ઉપકારક માનીએ તોપણ પ્રવર્તી ન શકે. ॥ ૩ ॥

આમ સ્વતન્ત્ર પ્રધાનને કારણ માનીએ તો રચનાનો સંભવ અને પ્રવૃત્તિનો ભાવ તર્કસંગત થતો નથી. અને પરિણામે સૃષ્ટિનો સંભવ જ શક્ય નથી. આ દ્વંધ જોયું. અને જેમ સૃષ્ટિ તેમ પ્રલયની વ્યવસ્થા પણ અશક્ય છે. એ આ પક્ષનું બીજું દ્વંધ છે. આ બીજાં દ્વંધનું તરફ અંગૂલિ-નિર્દેશ કરતાં કહે છે-

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

ચ=તે ઉપરાંત વ્યતિરેકાનવસ્થિતે=પ્રધાનથી ભિન્ન, પ્રધાનની પ્રતિ, નિવૃત્તિનો કોઈ નિયામક ન માન્યો હોઈને સૃષ્ટિથી ભિન્ન પ્રલયની વ્યવસ્થાનો અભાવ થતો હોવાથી પણ પ્રધાન જગતનું કારણ નથી, કેમકે અનપેક્ષત્વાત્=તેની વ્યવસ્થા કરનાર ચેતનની પ્રધાનને અપેક્ષા હોઈ શકે નહીં.—

જેમ પ્રધાન કારણવાદમાં સૃષ્ટિનો સંભવ નથી તેમ તેમાં પ્રલયની પણ વ્યવસ્થા નહીં થઈ શકે ! જેમ વિરૂપ પરિણામ એટલે સૃષ્ટિ, તેમ સરૂપ પરિણામ એટલે પ્રલય ! અને તેવી મર્યાદા કરવી એટલે વ્યવસ્થા. તો પ્રધાનના સરૂપ કે વિરૂપ પરિણામની વ્યવસ્થા કરનાર કોણ ? પ્રધાને અમુક સમય સરૂપ થવું પછી વિરૂપ થવું—વળી થોડો વખત રહીને

સરૂપ બનવું એવું કોણ વ્યવસ્થિત કરે? આવી વ્યવસ્થા કરવી એ તો ચેતનનો ધર્મ છે, તે તો પ્રધાનમાં છે નહીં. જડ પ્રધાન ને આવી મર્યાદા કરવે કુશળ હોય તો તો થઈ રહ્યું! આ બધી વિચારણા જ પછી તો અસ્થાને થાય! અને સૃષ્ટિ અને પ્રલય તો મુખ્યવસ્થિતપણે થતાં બેવામાં આવે છે। ઉપરાંત કવચિત્ એ વિકૃતિઓ રૂપે પરિણમે, કવચિત્ ન પણ પરિણમે! અને આ તર્કસંગત કેવી રીતે થાય! ચેતનની તો એને અપેક્ષા નથી. અને આ ઉપરાંત જગતની ઉત્પત્તિ પ્રધાનનો સ્વભાવ હોય તો એ સ્વભાવનો કદી અભાવ ન થતો હોઈને પ્રલય થશે જ નહીં! અને ને એ એનો સ્વભાવ જ હોય તો ઉત્પત્તિ માટે તેની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય! કર્મ વગેરેથી પ્રેરિત પ્રધાન ને પ્રવર્તવું હોય તો તે પણ બરાબર નથી. કેમકે કર્મ સ્વયં જડ છે! અને આથી સૃષ્ટિની પેરે પ્રલયની વ્યવસ્થા પણ કેવળ પ્રધાનથી ન થઈ શકે. આથી સ્વતંત્ર પ્રધાનકારણવાદ યોગ્ય નથી. સૃષ્ટિ સ્થના અને તેનો ઉત્સર્ગ તો ચેતન પરમાત્માની જ લીલા હોઈ શકે ॥ ૪ ॥

વળી સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદી નવી દલીલ કરે છે. તેની દલીલ સહિત તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે:—

અન્યત્રાભાવાચ્ચ ન તૃણાદિવત્ ॥ ૫ ॥

અન્યત્ર=ખીન્ને કોણે અમાવાહ=તેનાં પરિણામનો અભાવ હોઈને ચ=પણ તૃણાદિવત્=ઘાસ, પાંદડાં, પાણી વગેરેની માફક ન=સ્વતંત્રપણે પ્રધાન જગતરૂપે પરિણમે છે એ સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદને સ્વીકારીએ તો પણ ક્યો વાંધો અમને જણાતો નથી, કેમકે સ્વતંત્ર પ્રધાનમાંથી પણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરે તર્કસંગત થઈ શકે એમ છે, જેમ ગાય બકરી વગેરે પ્રાણીઓ ઘાસચારો ચરે અને એ ઘાસચારો ખીન્ન કોઈ નિમિત્તની અપેક્ષા વિનાજ સ્વયમેવ હૃદયરૂપે પરિણમે છે તેમ સ્વતંત્ર પ્રધાન પણ નિમિત્તાન્તરની અપેક્ષા વિના જ પરિણમી શકે છે. છેવટે સ્વભાવ તો સ્વભાવ જ હોઈને પ્રશ્નથી પર છે. આથી પ્રધાન કારણવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

પૂર્વપક્ષની આ દલીલમાં રહેલાં પોણાણુને બતાવતાં મિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભલા! ઘાસ ચારો પાણી વગેરે શું સર્વત્ર ક્ષીરભાવે સ્વયમેવ પરિણમે છે કે ગાય ભેંસ બકરી ખાય તો જ પરિણમે છે? નો સર્વત્ર

ધાસ વગેરે દૂધરૂપે પરિણમતું હોય. તો તે બળદ, પાડા, ઘોડા, બકરાને આપીએ તોયે શો વાંધો છે? જેમ ગાય તેમ બળદ પણ દૂધ આપી શકશે ને? પણ તારે-તર્કનિષેડે પણ એમાં રહેલો વ્યભિચાર કબૂલવો જ પડશે. ઘોડા કે સાંઢને ખત્રડાવેલું ધાસ કે નીરેલું પાણી દૂધરૂપે પરિણતું જો! માં આવતું નથી! અને આથી તૃણાદિનો ક્ષીરાદિભાવ નિમિત્તાન્તર નિરપેક્ષ નથી. ઉલટું ધાસ વગેરે ગાય વગેરેનાં શરીરમાં રહેલા ચેતનના સહયોગે જ દૂધ વગેરે રૂપે પરિણમે છે. તે જ પ્રમાણે જડ પ્રધાન સ્વતંત્રપણે નિમિત્ત-ન્તરની અપેક્ષા વિના પરિણમી શકે નહીં. અને સૃષ્ટિ પ્રલયની વ્યવસ્થા બની શકે નહીં. આથી સ્વતંત્ર પ્રધાન જગત્ કારણ હોઈ શકે નહીં! ॥ ૫ ॥

વળી પ્રધાન કારણવાદીને નિરુત્તર કરતાં સિદ્ધાન્તી લખે છે કે:-

અભ્યુપગમેઽપ્યર્થમાવાત્ ॥ ૬ ॥

અભ્યુપગમેઽપિ=નિરપેક્ષ આતુમાનિક પ્રધાનતું કારણત્વ હોય તો પણ સૃષ્ટિ પ્રલય ધરી શકતાં નથી કેમકે અર્થમાવાત્=પ્રયોજનનો અભાવ છે.

આમ સ્વતંત્રપણે જગદ્રચના કે પ્રલયરૂપી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તર્ક-સંગત નથી. છતાં ઘડીભર પ્રતિપક્ષીની શ્રદ્ધાને માન આપીને તેને ખોટું ન લગાડવા પૂરતું, એવું છે-એમ માની પણ લઈએ તોપણ પ્રધાન કારણવાદ ઘટતો નથી! કેમકે તેમ માનતાં અર્થભાવનો દોષ આપીને ઉભે છે. અર્થભાવ એટલે પ્રયોજનનો અભાવ! પણ પ્રધાન તો પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પ્રયોજનને સાધવા પ્રવર્તે છે એમ સાંખ્યવાદી માને છે. પ્રધાન તો જડ છે. જડને પ્રયોજનવસ્તુરૂપી ચેતનધર્મ હોઈ શકતો નથી.

અને આ ઉપરાંત કદાચ પૂર્વપક્ષી કહીલ કરે કે પ્રધાનને સહકારની જ જરૂર નથી. પ્રયોજન તો છે જ! તો પછી તે સિદ્ધ કરવું પડે ને? જગદ્રચના પાછળ જીવોને ભોગ આપવાનું પ્રયોજન સ્વીકારીએ તો કેાને ભોગ પીરસવાને એની પ્રવૃત્તિ છે? પુરુષને? તો પુરુષને તો સ્વરૂપે જ ભોગ ઘટતો નથી! સાંખ્યવાદી પણ પુરુષને તો અસંગ-ચૈતન્યમાત્ર-નિષ્ક્રિય, નિર્વિકાર, ઉદાસીન, નિર્મલ, નિત્ય-શુદ્ધ-ખુદ્ધ-મુક્ત સ્વભાવ માને છે! અને આવા પુરુષને ભોગ-એ તો વહતોવ્યાઘાત. ઉપરાંત ભોગાર્થે પ્રવૃત્તિ હોત તો પુરુષનો મોક્ષ પણ ન સંભવે. જો અપવર્ગાર્થે પ્રવૃત્તિ હોત તો પુરુષનો અપવર્ગ તો સ્વરૂપમિદ્ધજ છે. તેને માટે પ્રવૃત્તિ નિરર્થક! ઉપરાંત ઔત્સુક્યની નિવૃત્તિ જો પ્રયોજન હોય

પ્રધાન જડ-અચેતન હોઈને તેને ઉત્સુકતા પણ ઘટતી નથી ઉપગત નિર્મલ, નિઃકલ, પુરુષને પણ ઔત્સુક્ય હોઈ શકતું નથી । આમ દોષપણ રીતે જોઈએ-પ્રધાન કારણવાદ પોણે જ દેખાય દેખ્ય પ્રધાનની પુરુષાર્થે પ્રવૃત્તિ છે એમ માનવું મનાવવું અયોગ્ય છે આથી પ્રયોજનનો અભાવ હોઈને પ્રધાનનો સૃષ્ટિ પ્રલયનો કારભાર યુક્તિયુક્ત નથી, એ મિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પગર્થે પ્રધાનની પરિણામ પ્રવૃત્તિની યથાર્થતા સુસંગત થઈ શકે છે એવી પ્રતિપક્ષીની દલીલની મલાવના થતા તેનો નિરામ કરતા કહે છે કે —

પુરુષાઠ્ઠમવંદિતિ ચેત્ તથાઽપિ ॥ ૭ ॥

ચેત્ इति=તે એમ કહેા કે પુરુષાઠ્ઠમવત્=આત્મા તથા લગણના સંયોગની પેરે કે લોખંડ કે લોહચુગકના સંયોગની પેરે પ્રકૃતિ પુરુષની સમીપના જ પ્રકૃતિને સૃષ્ટિ રચનામા પ્રેરે છે તથાપિ=તો પણ તમારા સિદ્ધાત્તની સિદ્ધિ થતી નથી.

હવે પૂર્વપક્ષી બીજી રીતે મિદ્ધાન્તીને અપડાવવા ચત્ન કરે છે તે કહે છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો મયોગ જ રચનાનું કારણ બની જાય છે અને આ વાતને તે લૌકિક દૃષ્ટાન્તથી અમનવવા ચત્ન કરે છે. આધણા પાગળાની જોડી જામે તો આધણાની ખાધે પાગળો ચાલતો થાય અને પાગળાની આખે આધણો દોરાય ! અને આમ આ જોડી ગતવ્યસ્થાને પહોંચે પ્રકૃતિ આધણી, પુરુષ પાગળો એકમેકના સહયોગે ગતવ્યસ્થાને જાય ! અગર તો લોહચુગકની સન્નિધિ માત્રે જોમ લોહ પ્રેગય-પ્રવૃત્તિ પામે, તેમ પુરુષની સન્નિધિ માત્રે પ્રકૃતિ-કે પ્રધાન પ્રેરાય અને સૃષ્ટિ વ્યાપાર થઈ શકે ! આમ સાખ્ય મિદ્ધાન્ત નિર્દોષ સિદ્ધ થઈ શકે !

આનો જવાબ વાળતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ખેટા ! તુ ખૂણ લોજો છે તારા દૃષ્ટાન્તો પણ તારી વાત સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી આધણો અને પાગળો, બન્ને ચેતન છે-ચેતનવાળા છે એ કેમ ભૂલી જાય છે ! આધણામા દર્શનશક્તિ ખુટે છે તો બીજામા ચલનશક્તિનો અભાવ છે ત્યાં એક બીજાને પ્રેરણા આપે છે અને તદનુસાર બીજો ચાલે છે આથી ત્યાં પણ ચેતનનો સહયોગ જ રપટ છે

ઉપરાંત લોખંડ ચુગકને પરસ્પરની સમીપ લાવવા પણ એક ત્રીજી ચેતન વ્યક્તિની જરૂર પડે ! વિના ચેતનની પ્રેરણા બન્ને એકબીજાની કને આવતા નથી આમ અહીં પણ ચેતનનો સહયોગ અનિવાર્ય છે અને

આ દૃષ્ટાન્તોથી ઉલટો સિદ્ધાન્ત પુષ્ટ થાય છે! ચેતન પુરુષની પ્રેરણા વિના જડ પ્રધાન કદી સૃષ્ટિ પ્રક્રિયામાં વર્તતું નથી! પરંતુ સિદ્ધાન્તને પુષ્ટ કરતો તું ભારે પરાપકારીનલાગે છે! અને તે ઉપરાંત પુરુષ તો અસંગ અને ઉદાસીન છે. તેથી તે પ્રેરક થઈ ન શકે. આથી જડ સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ પ્રધાન સૃષ્ટિનું કારણ થઈ શકતું નથી. ॥ ૭ ॥

હવે પ્રધાન કારણવાદને સ્થિર ન થવા દેનારી ખીજી યુક્તિ બતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે :—

અંગિત્વાનુપપત્તેઽથ ॥ ૮ ॥

અંગિત્વાનુપપત્તેઃ=અંગાગિભાવ-સત્વાદિ ગુણોના ઉત્કર્ષ કે સ્પર્શની સિદ્ધિ ન થવી હોઈને ચ=પણ કેવળ નિરપેક્ષ પ્રધાન જગતનું કારણ થઈ શકતું નથી

ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા એટલે પ્રધાન. અને વિષમાવસ્થા એટલે સૃષ્ટિ. આમ સામ્યશાસ્ત્રી માને છે. જો આ સામ્યાવસ્થા સ્વાભાવિક હોય તો તેનો કદી પણ ભંગ જ ન થાય! અને તે વખતે ગુણોમાં વિષમતા ન હોઈને અંગાગિભાવ જ સિદ્ધ ન થાય! કારણ કે વિષમતા થાય તો ગુણોનો અંગાગિભાવ થાય ને! ઉપરાંત ગુણાન્તર વિષમતાને જો સ્વાભાવિક માનવામાં આવે તો તો કદી પ્રસવનો જ અવકાશ ન રહે! ઉપરાંત પુરુષ તો અસંગ અને ઉદાસીન છે! તેની પ્રેરણા તો સંભવી શકે નહીં! હવે રહ્યો એક પરમાત્મા. તે જો પ્રેરક છે એમ માની તો તું પ્રતિવાદી નથી. અસ્મદ્વિયોમાંનો જ એક ઠરે છે! અને આમ ચારે કોર તારો નિસ્તાર નથી. આથી ગુણોના અંગાગિભાવની જ અસિદ્ધિ હોઈને તું જડ પ્રધાનને કારણના બાદશાહી સિંહાસન ઉપર અભિષિક્ત ન કરી શકે! ॥ ૮ ॥

આ ઉપરાંત કાળ વગેરેને વચ્ચે લાવી જો તું સામ્યવાદી ખીજી રીતે ગુણક્ષોભ કરાવી પ્રકૃતિ દ્વારા જગત પ્રવૃત્તિ કરાવવા ચાહતો હોય તો તે પણ સંભવિત નથી—એમ સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે :—

અન્યધાનુમિતૌ ચ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ ॥ ૯ ॥

અન્યધા=ખીજી કોઈ રીતે અનુમિતૌ=સામ્યાવસ્થાના ભંગનું અનુમાન કરીએ ચ=તો પણ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્=પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિ ન હોઈને બુદ્ધિપૂર્વક રચાય એવી રચના પ્રકૃતિ ન કરી શકે!

સામ્યવસ્થાનો ભંગ કરાવવા કાલ વગેરે નિમિત્તો માનીએ તો પણ દોષમુક્તિ નથી! કેમકે કાલ વગેરેમાં પણ પ્રાધાનિકતા હોઈને ચેતના નથી. અને આથી કાલ વગેરેમાં પણ ચેતનનો બુદ્ધિપૂર્વક ગુણોની

સામ્યાવસ્થાનો ભંગ કરી મૃષ્ટિ રચનામાં પ્રધાનને પ્રેરી ન શકે! જગતની રચના તો બુદ્ધિપૂર્વક દેખાય છે. અવી રચના તો મર્વજ્ઞ મર્વશક્તિ-પરમદૃષ્ટાણુ પરમાત્મા જ કરી શકે. ઉપરાંત કાળ પણ પરમાત્માને અધીન છે. શ્રુતિ કહે છે:—યઃ કારણાનિ નિલિન્દાનિ તાનિ કાલાત્મયુક્તાનિ મધિતિષ્ઠતિ એકઃ—જે, કાળ અને આત્માથી યુક્ત પેલાં સમસ્ત કારણો ઉપર એકલો રાજ ચલાવે છે. (ષ્વેં ૧-૩) ઉપરાંત પરમાત્મા કાળનો પણ કાળ છે. શ્રુતિખોલ છે કે:—ઘ્નઃ કાલકાલો ગુણી સર્વવિદ્ યઃ—જે જ્ઞાન સ્વરૂપ કાળનો કાળ અનન્ત કડ્યાણુગુણુસંપન્ન અને સર્વજ્ઞ છે. (ષ્વેં ૬-૨) ગીતાણ કહે છે:—કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધઃ—લોકના ક્ષય કરનાર કાળ હું છું. (ગીં ૦ અ. ૧૧ શ્લોં ૩૨) આથી જડ પ્રધાન જગત્કારણ ન હોઈ શકે. ॥ ૬ ॥

શ્રુતિ સ્મૃતિના પ્રતિપેધે પણ સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદ નિન્દિત હોઈને અગ્રાહ્ય છે એમ સિદ્ધ કરનાં કહે છે કે:—

વિપ્રતિપેધાચાસમજસમ્ ॥ ૧૦ ॥

ચ=અને વળી વિપ્રતિપેધાત્=અહીં વિપ્રતિપેધ એટલે વિશિષ્ટ નિન્દાપૂર્વક જણાવેલો પ્રતિપેધ-છંકાર. તે દ્વારા પણ અસમંજસમ્=સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણ છે એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી

શ્રુતિ કહે છે કે અસન્નેવ સ ભવતિ અસદ્બ્રહેતિ વેદ ચેત્-જે બ્રહ્મને અસદ્ જાણે છે તે અસત્ જ થઈ જાય છે. (તેં ૨-૬) સ્મૃતિ કહે છે કે અસત્યમ્ અપ્રતિષ્ઠં તે જગદાદુઃ ઘનીશ્વરમ્-જગતને તેઓ અસત્ અપ્રતિષ્ઠિત અને ઈશ્વરવિહોળું માને છે. (ગીં ૦ ૧-૬-૮) આમ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વિશેષ રૂપે અનીશ્વરવાદની નિન્દા કરે છે. અને આથી સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદ શ્રુતિ સ્મૃતિથી નિન્દિત હોઈને પ્રતિબિદ્ધ છે. અને સૌ પ્રમાણોમાં બલવાન છે શ્રુતિ અને તદ્દનુસારિણી સ્મૃતિ. એ જે ને ઈન્કારે તો કોઈ પ્રમાણુનું ગણુ નહીં કે જડ પ્રધાનને કારણ સ્થાપી શકે! આથી સ્વતંત્ર પ્રધાન શ્રુતિ સ્મૃતિથી ઈન્કાર પામેલો હોઈને અયુક્ત છે. સ્મૃતિ કહે છે:—

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ॥
તે સર્વાર્થેષ્વમીમાંસ્યે તાભ્યાં ધર્મો હિ નિર્વર્ત્તૈ ॥
યોઽવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાથયાદ્ દ્વિજઃ ॥
સ સાધુર્ભિર્વહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥

શ્રુતિને વેદ જાણવો, અને સ્મૃતિને ધર્મશાસ્ત્ર જાણવું. તે બન્ને સર્વ પદાર્થો અંતે છેવટનું પ્રમાણ છે. કેમકે તે બેમાંથી ધર્મ નીકળ્યો છે. તર્કશાસ્ત્રને આધારે જે કોઈ વિષય તે બેને અવમાને છે તે નાસ્તિક અને વેદનિન્દકનો સાધુઓએ બહુધિકાર કરવો. (મનુ ૨-૧૦-૩૩)

આમ જેમ પ્રધાન કારણવાદ તર્કે અપ્રતિષ્ઠિત છે તેમ શ્રુતિ સ્મૃતિ નિન્દાએ પણ એ પ્રતિષ્ઠાવાળો નથી. આથી તે અચુક્રત છે એમ નિશ્ચિત કરવું રહે છે. ॥ ૧૦ ॥

આમ અત્યાર સુધીમાં સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદનું નિરાકરણ કર્યું. હવે વૈશેષિકોના સ્વતંત્ર પરમાણુ કારણવાદનું નિરસન શરૂ થાય છે. વૈશેષિક દર્શનની આ માન્યતા ક્યાં અસંગત છે તે બતાવતાં લગવાનું સૂત્રકાર કહે છે:-

મહદ્દીર્ઘવદ્વા હ્રસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

હ્રસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્=હ્રસ્વ=ઘણુક, તથા પરિમણ્ડલ=પરમાણુથી મહદ્દીર્ઘવત્=મહત્ અને દીર્ઘ=ઘણુકની ઉત્પત્તિ દર્શાવવાની રીતે વા=પણુ સ્વતંત્ર પરમાણુ કારણવાદ દ્વારા પ્રતિપાદિત થતી બધી વાતો અસંગત માનવી રહે છે.

વૈશેષિકાદિ દર્શનોનો આજકાલ વિરલ પ્રચાર બેવામાં આવે છે. અને આથી એની પ્રક્રિયા જાણીશું તો જ હવે પછીનાં સૂત્રોનાં રહસ્ય સમજાશે-વેદાન્તનાં દર્શનને નિર્મલ અને સ્વચ્છ કરવા માટે અહીં પ્રયત્ન છે. તો જે જે વાદોમાં જ્યાં જ્યાં કચડું હોય ત્યાં ત્યાં તેને સાફ કરીને આગળ ચાલવું જોઈએ. કેમકે જગતનાં કારણ તરીકે દરેક વાદને પોતાની સમજ જ સાચી છે એમ પ્રતિષ્ઠા જોઈએ છે. અને એ તે તે વાદીને માટે યોગ્ય પણ છે. છતાં તે તે વાદીની વિચારની ભૂલ ન દર્શાવે તો બ્રહ્મકારણવાદ-જે છેવટનો વાદ છે-તે પ્રતિષ્ઠિત ન થાય. અને એ જ ન થાય તો અનર્થ જ જન્મે. આથી દરેક વાદની પ્રક્રિયા અને તેમાં રહેલી તાક્રિક કે ઇતર અસંગતિને દર્શાવી-બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ક્યાંયે ઠસમલ ન રહે એ જોવું એ દાર્શનિકોની પદ્ધતિ છે. મંગલમયી પદ્ધતિ છે. છેવટે તત્ત્વજ્ઞાન તો અલંગ સોપાન જ છે ને ? આર્વાક જો છેક નીચેનું તો શાંકર દર્શન છેક ઉપરનું પણ પગથિયું છે. વચ્ચેનાં બધાંય પગથીયાં પોતપોતાની રીતે આ આરોહણ માટે ઉપયોગી છે. સમ્યક્ દર્શનનો પ્રયોગ પૂરો થાય તે પહેલાં અમ્યક્ દર્શનનો આભાસ ઉપજતો એવાં તમામ દર્શનોનું નિરસન કરવું જ જોઈએ. તો જ છેવટનું દર્શન નિર્મલ અને સ્થિર થાય. અસ્તુ.

પરમાણુ કારણવાદીઓની આ પ્રક્રિયા શાળાઓએ વર્ણવી છે. (૧) એક દ્રવ્ય બીજા સ્વતંત્ર દ્રવ્યને તથા એક ગુણ બીજા સ્વતંત્ર ગુણને જન્માવે છે. (૨) કાર્યની ઉત્પત્તિ ત્રણ કારણોથી થાય છે. સમવાયી કારણ; અસમવાયી કારણ અને નિમિત્ત કારણ. આ ત્રણે કારણોથી કાર્ય ઉપજે છે. વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં તન્તુ સમવાયી કારણ, તંતુઓનો સંયોગ અસમવાયી કારણ; અને શાલ-કાંડલો-કારીગર વગેરે નિમિત્ત કારણ. (૩) પરમાણુઓના ચાર પ્રકાર છે. પાર્થિવ પરમાણુઓ; તૈજસ્ પરમાણુઓ અને વાયવીય પરમાણુઓ, આ પરમાણુઓ નિત્ય, નિરવયવ અને રૂપ વગેરે ગુણોવાળાં છે. આ પરમાણુના પરિમાણ=માપ=Size ને “પારિમાંડલ્ય” કહે છે.

પ્રલયકાળે આ પરમાણુઓ કોઈપણ કાર્યનો આરંભ ન કરતાં હોઈને જેમનાં તેમ રહેતાં હોય છે. સૃષ્ટિકાળે સૃષ્ટિરૂપી કાર્યની સિદ્ધિ માટે પરમાણુઓ તો સમવાયિ કારણ બને છે, એમ તો પારસ્પારિક “સંયોગ” અસમવાયી કારણ બને છે અને અદૃષ્ટ અગર તો ઈશ્વરની ઈચ્છા વગેરે નિમિત્ત કારણ થાય છે.

સૃષ્ટિકાળે ભગવાનની ઈચ્છાથી ઐથી પહેલાં વાયવીય પરમાણુઓમાં કર્મારંભ પ્રકટે છે. પછી તે પરમાણુઓનો પરસ્પર સંયોગ થાય છે. જે પરમાણુઓ જોડાઈ જઈને એક દ્વચલુક રૂપ કાર્યને જન્માવે છે. ત્રણ દ્વચલુકો (છ પરમાણુઓ) માંથી એક ત્ર્યલુક પ્રકટે છે. ચાર ત્ર્યલુકોમાંથી (૨૪ પરમાણુઓમાંથી) એક ચતુરલુક ઉપજે છે. આમ પંચાલુક વગેરે ક્રમે મહાનવાયુ તત્ત્વ પ્રકટે છે, અને નલોમંડળમાં વેગે વધુવા લાગે છે. એ જ ક્રમે તૈજસ્ પરમાણુઓનાં મિલનમાંથી અગ્નિ ઉપજે છે અને તે જલવા લાગે છે. આપીય (જલ) પરમાણુઓમાંથી એ જ ક્રમે મહાસાગરો ખડા થઈ જાય છે. અને પાર્થિવ પરમાણુઓમાંથી એ જ ક્રમે મહાન પૃથ્વી પેદા થઈ જાય છે. કારણગત ગુણોમાંથી જ કાર્યગત ગુણો ઉપજે છે, તંતુગત શુકલતા વગેરે ગુણોમાંથી જ વસ્ત્રગત શુકલતા વગેરે ગુણો જન્મે છે. તે જ પ્રમાણે પરમાણુનિષ્ઠ શુકલતા વગેરે ગુણોમાંથી જ દ્વચલુક નિષ્ઠ શુકલતા વગેરે ગુણો પ્રકટે છે.

અને દ્વચલુકના આરંભક જે જે પરમાણુઓ તે જે પરમાણુઓની દ્વિત્વ સંખ્યા-તે દ્વિત્વ સંખ્યા દ્વચલુકમાં અલુત્વ અને હ્રસ્વત્વરૂપી જે પરિમાણોનો આરંભ કરે છે. પણ પ્રત્યેક પરમાણુમાં તે તે પરમાણુનું જે પારિમાંડલ્ય નામનું પરિમાણ, તે પરિમાણ દ્વચલુકમાં બીજું પારિમાંડલ્ય

પ્રકટાવતું નથી ! કેમકે જો એવું કરવામાં આવે તો કાર્ય પહેલાં કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ થતું જાય ! અને આ ઠેકાણે જ પરમાણુવાદની નિર્બળતા છે !

તે જ પ્રમાણે સંહારકાળે પરમેશ્વરીય ઇચ્છાથી પરમાણુઓમાં કાર્યનો આરંભ થાય છે તેથી તેમનો પારસ્પારિક સંયોગ નાશ પામે છે. પછી દ્વચલુક વગેરેનો નાશ થતાં થતાં પૃથ્વી આદિનો પણ નાશ થઈ જાય છે !

વૈશેષિકોની આ પ્રક્રિયા ઉપર અહીં કુકારાધાત છે. જો કારણના ગુણ કાર્યમાં ઉપજતા હોય તો “પારિમાંડલ્ય” નામનું પરમાણુનું જે માપ-કે જે ગુણ છે-તે દ્વચલુક વગેરેમાં પણ પ્રકટવું જ જોઈએ ! પણ એવું થતું નથી ! વૈશેષિક પરમાણુ કારણવાદીઓના મત પ્રમાણે તો જે પરમાણુઓમાંથી હ્રસ્વગુણ વિશિષ્ટ દ્વચલુકની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને હ્રસ્વ દ્વચલુકોમાંથી મહત્ અને દીર્ઘ પરિમાણુવાળું ત્ર્યલુક ઉપજે છે ! આમ માનવું અસંગત છે. તો જેમ આ જાળતમાં એમની માન્યતા અદ્ધલ-નિરાધાર છે તેમ ખીણ વાતોમાં પણ એમની અસંગતતા તરી આવે છે, અને આથી પરમાણુ કારણવાદ અસંગત છે. ॥ ૧૧ ॥

કયાં કયાં એ વાદ અસંગત છે એ જાળતમાં કહે છે કે :

उभयथाऽपि न कर्मातिस्तदभावः ॥ १२ ॥

અમયયાઽપિ=જનને રીતે જ કર્મ=પરમાણુઓમાં કર્મનું હોવું ન=સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અતઃ=આથી તદમાવઃ=પરમાણુઓના સંયોગપૂર્વક દ્વચલુક વગેરેનો ઉત્પત્તિના ક્રમે જગતનાં જન્મ-માદિનો સંભવ નથી.

આ વાદીઓના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિ પહેલાં-પ્રલયકાળે પરમાણુઓ નિશ્ચલ રહે છે. તેમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થતાં પરમાણુઓનો સંયોગ થાય છે અને તે દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. અહીં આ માન્યતાનું નિરાકરણ સૂચકાર કરે છે. નિશ્ચલ પરમાણુઓને ચલિત કરવા માટે કોઈ પણ નિમિત્ત તો હોવું જ જોઈએ ને ? સ્વયંમેવ તેમાં ક્રિયા કે ગતિ ઉપજી જાય છે એમ માનવું એ તો અશક્ય છે. કેમકે તેમની જ માન્યતા પ્રમાણે તે કાળે પરમાણુઓ તો નિશ્ચલ હોય છે ! કોણ પરમાણુઓમાં પ્રથમ સ્પંદન ઉપજવે ? આ કોયટો અનુકેદ્યો જ રહે છે. અને એમને એમ તો કાંઈ થાય નહીં નિશ્ચલ પરમાણુઓ જડ હોઈને સ્વતઃ પ્રવૃત્તિશીલ થઈ ન શકે ! તો પ્રથમ ગતિ કોણ દે ?

કદાચ એમ માનવામાં આવે કે પરમાણુઓમાં પ્રથમ સ્પંદન કરનાર જીવોનું અદૃષ્ટ જ છે. તો તે પણ નાપાયાદાર વાત છે. અદૃષ્ટ જીવમાં શે છે કે પરમાણુઓમાં ? જો જીવમાં જ રહેતું હોય તો પરમાણુને કેવી રીતે હુલાવી શકે ? આમ આ બંને રીતે પરમાણુઓમાં કર્મનો અસંભવ જ છે. આથી જગતનાં કારણ થવા લાયકાત એ ગુમાવી બેસે છે.

ઉપરાંત જીવનું અદૃષ્ટ પણ છેવટે તો જડ જ છે. અને કોઈ જડ ચીજ ચેતનના સહયોગ કે પ્રેરણા સિવાય ન તો સ્વયં કંઈ કરી શકે છે, ન તો કોઈની કને કશુંય કરાવી શકે !

અને કદાચ એમ પણ દલીલ થાય કે અદૃષ્ટનો નિર્માતા તો ચેતન જીવ જ છે ને ! આથી જીવાત્માની ચેતનતાનો તેને સહયોગ છે જ. તો એ વાત પણ ઠીક નથી. કેમકે પ્રલયકાળે-સૃષ્ટિ પહેલાં જીવની ચેતનતા બંધત હોતી નથી. અને આથી એ પણ અચેતન જેવી જ છે ! ઉપરાંત જીવાત્મામાં જ અદૃષ્ટ રહેતું હોઈને એ પરમાણુઓમાં ક્રિયાશીલતા પેદા કરવા નિમિત્તરૂપ ન જ બને ! કેમકે પરમાણુઓ સાથે તેને શો સંબંધ ! આમ કોઈ પણ નિયત નિમિત્તના અભાવમાં, પરમાણુઓના પ્રથમ પરિસ્પંદરૂપી કર્મ જ ન જન્મતું હોઈને, દ્રવ્યલુકાદિ ક્રમે તેમાંથી જગત જન્મશે એમ માનવું યુક્તિવિરુદ્ધ છે. આથી પરમાણુ કારણવાદ અસંગત છે. ॥ ૧૨ ॥

પુનઃ પરમાણુ કારણવાદના ખંડનની યુક્તિ બતાવતાં કહે છે:-

સમવાયમ્યુપગમાત્ ચ સામ્યાદનવસ્થિતે ॥ ૧૩ ॥

સમવાયમ્યુપગમાત્=સમવાય સંબંધનો સ્વીકાર કરેલો હોઈને ચ=પણ પરમાણુ કારણવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કેમકે સામ્યાન=કાર્ય અને કારણની પેરે સમવાય અને સમવાયીમાં પણ ભિન્નતાની સમાનતા છે. અને આથી અનવસ્થિતે=અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને એ કારણે પરમાણુઓના સંયોગથી જગતની સૃષ્ટિ સંભવે નહીં.

વૈશેષિક મતાનુસાર બે પ્રકારના સંબંધો છે. સંયોગ સંબંધ અને સમવાય સંબંધ. સંયોગ સંબંધને યુતસિદ્ધ અને સમવાય સંબંધને અયુતસિદ્ધ સંબંધ કહે છે. યુતસિદ્ધ એટલે કે સંયોગસંબંધ, બે પરસ્પર ભિન્ન રહી શકનારી વસ્તુઓમાં હોય છે. અને અયુતસિદ્ધ એટલે કે સમવાયસંબંધ બે પરસ્પરથી ભિન્ન ન રહી શકનારી વસ્તુઓ વચ્ચે હોય છે. રજ્જુ અને ઘડા વચ્ચે સંયોગ સંબંધ જ હોઈ શકે ! તંતુ અને વસ્ત્રમાં સમવાય સંબંધ જ હોય. કેમકે એ બંને અયુતસિદ્ધ છે. અને યદ્યપિ કારણથી કાર્ય તદ્દન ભિન્ન છે છતાં વૈશેષિકોના મતે કારણ=સમવાયી કારણ

અને કાર્યની વચ્ચેનો જે મળધ તે સમવાયમળધ કહેવાય છે આમ માનતા જે પરમાણુઓમાથી ઉપજતુ દ્રવ્યલુક નામનુ કાર્ય એ અણુઓથી-કારણથી લિપ્ત છે છતાં સમવાય સળધ દ્વારા તે કાળુ સાથે મળધ છે ! જે આમ માની લઈએ તો ઉપાધિ ઉભી થાય છે કેમકે જેમ દ્રવ્યલુક-પરમાણુઓથી લિપ્ત છે તેમ સમવાય પણ સમવાયીથી લિપ્ત જ છે ! બેઠની દૃષ્ટિએ ણન્નેમા સમાનના છે અને આથી જેમ દ્રવ્યલુક સમવાય મળધે પડેવા જે પરમાણુઓ સાથે સળદ્ધ છે તેમ સમવાય પણ પોતાની સમનાથી સાથે નવા સમવાય મળધે સળદ્ધ છે એમ માનવુ જ પડે-અને આમ નરા ને નવા સમવાય મળધની પરપરાનો આશ્રય લીધે જ છૂટકો થાય ! અને એમ તો અનવગ્થા દોષ આવે જ ! આમ સમનાય સળધ જ અસિદ્ધ હોઈને જે અણુઓમા દ્રવ્યલુકના ક્રમે અખિવ પ્રહારકનુ મર્જન અદ્વરતાય વાત ગણાય ! આથી પરમાણુવાદ અપ્રતિષ્ઠિત છે ॥ ૧૩ ॥

અને પરમાણુઓમા સ્વાભાવિક ક્રિયા માનીએ તો ? તો પણ નિગ્તાર નથી એ બતાવતા કહે છે કે -

નિત્યમેવ ચ ભાવાત્ ॥ ૧૪ ॥

ચ=આ ઉપરાંત પરમાણુઓના પ્રકૃતિ નિરૂતિની ધિયાને સ્વભાવિક મની લેતા નિયં=ક્રમેશા એવ=જ ભાવાત્=ચંદ્રિ અગર તો પ્રત્યક્ અસ્તિત્વ ણની રહેશે આથી પરમાણુવાદ અસંગત છે,

પરમાણુઓ નિત્ય હોઈને એનો જે કાઈ સ્વભાવ કંપીશુ તે પણ નિત્ય જ હોવાનો જે પરમાણુમા પ્રવૃત્તિમૂલક કર્મને સ્વાભાવિક માનીએ તો પછી સદા ચુષ્ટિ જ રહેશે પછી પ્રવય મળાયે જ નહીં ! અને જે એમા નિવૃત્તિમૂલક કર્મની સ્વાભાવિક મરતા માનીએ તો પછી મદા પ્રવય જ પ્રવય રહે ! કદી ચુષ્ટિની મલાવના પણ નહીં થય ! અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ-મન્ને કર્મો સ્વાભાવિક માનીએ તો તે તો પાન્નપન્ન વિરોધી છે ! એથી વળતે પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવ તો સ્વરૂપનો જ માન કરે ! ઉપરાંત જે ણન્ને પ્રકારના કર્મનો અભાવ જ માનીએ તો પછી મર્મ માટે નિમિત્તાન્તરને માનવુ જ પડશે ! અને આ વાત તો પડેનેથી જ અસંગત સિદ્ધ થઈ છે અને આથી પરમાણુક સ્વભાવ યુક્તિ મમસા ચહેને ટકતો નથી ॥ ૧૪ ॥

ઉપરાંત પરમાણુઓની નિત્યતા મદિધ છે અને અમી પણ આ વાદ નિર્ધક છે એમ સિદ્ધ મર્યા મરે છે કે -

રૂપાદિમત્વાચ્ચ વિપર્યયઃ દર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

ચ=નથા રૂપાદિમત્વાત્=પરમાણુઓમાં રૂપ રસ વગેરે ગુણો હોવાને કહીને વિપર્યયઃ= નિત્યતાની વિપરીતતા એટલે કે અનિત્યતાનો દોષ પણ આવે છે-અને દર્શનાત્=એવું જ એવું જ જનતામાં આવે છે:-

ઉપરાંત આ વાદમાં પરમાણુઓની નિત્યતા સાથે જ તેમની ગુણયુક્તતા પણ સ્વીકારી છે. આથી તેમની માનેલી નિત્યતા દુષિત થાય છે. કેમકે રૂપાદિગુણયુક્ત ઘટાદિ પદાર્થોનો નાશ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. અને આમ ગુણયુક્ત પદાર્થ નાશયુક્ત છે એટલે કે નિત્ય હોઈ શકતો નથી. ઉપરાંત જો ગુણનો અભાવ માનીને એમને નિત્ય માનીએ પરમાણુઓને નિત્ય ગણીએ તો કારણગત ગુણો કાર્યમાં આવવા જોઈએ, એ માન્યતાને બાધા આવે જ ! પરમાણુઓનાં રૂપ રસ વગેરે ન હોય તો તેમનાં કાર્યોમાં પણ તેમનો અસંલવ જ થાય ! આમ અસંગતતાની હદરૂપ પરમાણુ કારણવાદ અસિદ્ધ જ છે. ॥ ૧૫ ॥

વળી પરમાણુ કારણવાદનો દોષ બતાવતાં કહે છે કે:-

અમયયા ચ દોષાત્ ॥ ૧૬ ॥

અમયયા=અન્ને રીતે એટલે કે પરમાણુઓને ન્યૂતાનિક ગુણયુક્ત માનો કે ગુણહિન માનો-અન્ને રીતે ચ=જ દોષાત્=દોષ નડે છે-અને આથી આ પરમાણુ કારણવાદ અસિદ્ધ જ છે.

ઉપરાંત પૃથ્વી વગેરે ભૂતો પૈકી કોઈકમાં ગુણની અધિકતા તો કોઈકમાં ગુણની ન્યૂનતા જોવામાં આવે છે. અને આથી તે તે ભૂતોમાં ભૂતોનાં આરંભક પરમાણુઓમાં પણ ગુણોની ન્યૂતાનિકતા માનવી જ પડે અને આ પરિસ્થિતિમાં જો તેમને અધિક ગુણોથી સંપન્ન માનવામાં આવે તો પછી બધાંય કાર્યોમાં તેટલા જ ગુણો હોવા જોઈએ. કારણ કે એમની પ્રક્રિયા અનુસાર કારણગત ગુણો કાર્યમાં સમાન બાંહેધ ગુણાન્તરને પ્રકટાવે છે. અને આમ માનીએ તો પછી જલમાં પણ ગંધ અને તેજમાં પણ ગંધ, અને રસ પ્રકટવાનો દોષ આવે ! ઉપરાંત પૃથ્વીમાં સૌથી અધિક ગુણોવાળી પૃથ્વીમાં સ્થુલતા નામનો પણ ગુણ છે. અને એ ગુણ છે. અને એ ગુણ પછી તો કારણભૂત પરમાણુઓમાં પણ માનવો જ પડે ! પણ પરમાણુમાં તો સૂક્ષ્મતા છે ! આ દોષને દૂર કરવા પ્રત્યેક ભૂતમાં એક જ ગુણ માનીએ-ન્યુનતમ ગુણ માનીએ, તો પ્રત્યેક ભૂતમાં એક જ

ગુણ પ્રકટ થવો જાઇએ ! એ દશામાં તેજમાં સ્પર્શ નહીં હશે. જલમાં રૂપ અને સ્પર્શ નહીં હશે પૃથ્વીમાં રસ, રૂપ અને સ્પર્શનો અભાવ હશે ! કેમકે કારણભૂત પરમાણુમાં ન્યુનતમ એક જ ગુણ છે ! પરમાણુઓમાં ગુણ જ નથી એમ માનીએ તો પછી કાર્યમાં કયાંથી આવ્યા ?—એ પ્રશ્ન જ રહે છે ! ઉપરાંત ભૂતે ભૂતાનુસાર પરમાણુઓમાં ન્યુનાધિક ગુણો માનીએ તો જે પરમાણુઓમાં અધિક ગુણ હોય તેની પરમાણુતા જ નહીં રહે ! આથી પરમાણુવાદ ઢંગધડા વિનાનો જ છે. ॥ ૧૬ ॥

પ્રકરણની સમાપ્તિ લણુતાં કહે છે:-

અપરિપ્રદાત્

ઉપેક્ષા

અપરિપ્રદાત્તાત્યન્તમનપેક્ષા ॥ ૧૭ ॥

અપરિપ્રદાત્=શિષ્ટ પુરુષોપી અમલીત-અસ્વીકૃત હોઇને ચ=પણ અત્યન્ત અનપેક્ષા= આ વાદની અત્યંત ઉપેક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પરમાણુ કારણવાદ શિષ્ટોએ કયાંયે સ્વીકાર્યો નથી, અને આથી પણ એની તો છેક જ ઉપેક્ષા ઘટે છે. અર્થાત્ પ્રધાન કારણવાદમાં સત્કાર્યાદિ અંશે પણ શિષ્ટોને સમંત છે અને આથી તો અંશતઃ પણ સ્વીકાર ઘટે. પણ આ વાદ તો કોઈ શિષ્ટને માન્ય નથી અને આથી ઉપેક્ષા જ ઉચિત છે. ॥ ૧૭ ॥

આમ અગીઆરથી તે સત્તરમા સૂત્ર સુધીમાં પરમાણુ કારણવાદનું ખંડન કર્યું. હવે ક્ષણિકવાદના નિરાકરણનું પ્રકરણ રજૂ થાય છે. આચાર્યશ્રી કહે છે:-

સમુદાયે લભયહેતુકેઽપિ તદપ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૮ ॥

લભયહેતુકે=પરમાણુ જેનું કારણ છે એવો બાહ્ય સમુદાય અને મકેષ જેનું કારણ છે એવો આંતર સમુદાય-આ બન્ને પ્રકારનો સમુદાયે=સમુદાય સ્વીકારીએ તો અપિ=પણ તદપ્રાપ્તિ=એ સમુદાયની સિદ્ધિ થતી નથી.

બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાન ચાર શાખાઓમાં વિભક્ત થયેલું છે. બધીય શાખાઓમાં થોડો થોડો મતભેદ છે. એ ચારે શાખાઓનાં નામ છે-(૧) વૈભાષિક (૨) સૌત્રાન્તિક (૩) યોગચાર (૪) માધ્યમિક તે પૈકી વૈભાષિક અને સૌત્રાન્તિક શાખાઓ બાહ્ય પદાર્થોની સ્ત્રીમાને સ્વીકારે છે. એ બેમાં પણ ફેર ફક્ત એટલો છે કે વૈભાષિક પ્રત્યક્ષ દેખાતા બાહ્ય પદાર્થોની સ્ત્રીમા સ્વીકારે છે જ્યારે સૌત્રાન્તિક વિજ્ઞાનથી અનુમિત બાહ્ય પદાર્થોની અસ્તિત્વને માન્ય રાખે છે ! અર્થાત્ વૈભાષિક ઘટાદિ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિયથ

છે એમ માને છે મોનાન્તિકો ઘટાદિ પદાર્થોનું વિજ્ઞાનાનુભૂત અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, એમ્ને કે ઘટ વગેરેના રૂપના વિજ્ઞાનને જ પ્રત્યક્ષ માને છે અને તેના ઠાગ ઘગાનિ પદાર્થોની મત્તાનું અનુમાન કરે છે

યોગાચાર્ય મતાનુસાર ‘નિગલબન વિજ્ઞાન’ માત્રની જ સત્તા છે બાહ્ય પદાર્થો સ્વપ્ન પદાર્થોની પેરે મિથ્યા છે

માધ્યામિક મત પ્રમાણે બધું શૂન્ય જ છે એમના મત પ્રમાણે દીપની શિખાની પેરે, સન્કલ્પના, ક્ષણિક વિજ્ઞાનની ધારા જ બાહ્ય પદાર્થોરૂપે પ્રતીત થાય છે બાહ્ય પદાર્થો પ્રતિશબ્દ નહીં થતા રહે છે તેમની વિજ્ઞાન ધારા જ, દીપ શિખાની પેરે પ્રતીત થતી રહે છે ! તેવ જૂનતા જેમ દીપ કનિકા, તેમ સસ્કાર મૂળતા વિજ્ઞાનધારા ગાન્ત થઈ જાય છે અને આ વિજ્ઞાનધારાની ગાન્તિ જ અપવર્ગ છે અર્થાત્ સર્વાભાવ અગર શૂન્યતા જ પરમેશ્વર પ્રાપ્તિની સ્થિતિ છે !

ઉપના સૂત્રમા પ્રથમ બે વાદોનું વૈભાષિક અને મૌનાન્તિક વાદોનું નિરાકરણ છે ! બન્નેને એક જ આડકે વેદાન્તી ખતમ કરે છે ! એ બન્નેની સૃષ્ટિ વ્યવસ્થા અગે આવી ક પના છે પાત્ર છે રૂઢ, રૂપરૂઢ વિજ્ઞાનરૂઢ, વેદનારૂઢ, સંસાર રૂઢ, અને સન્કાર રૂઢ, તે પૈકી રૂપરૂઢમા, પૃથિવી વગેરે ચાર મહાભૂતો, ભૌતિક પદાર્થો-શરીર-ઇન્દ્રિયો અને વિષયો-આત્માના સમાવેશ થાય છે ઉપગત પાર્થિવ પરમાણુઓમા રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શ-આ ચાર ગુણો હોય છે અને કંઠોગતા તેમનો સ્વભાવ છે આ પરમાણુઓ જ સંગઠિત થઈને પૃથ્વી આકારે દેખાય છે તેજ મુજબ આપીય=જલીય-પરમાણુઓ અગ્નિ હોય છે અને રૂપ-રસ અને સ્પર્શ ગુણથી સુખ હોય છે આ પરમાણુઓના સંગઠને જલતત્ત્વ જન્મે છે તેજ મુજબ તેજસ્ પરમાણુઓ ઉષ્ણતા ધર્મથી સુખ હોઈને, રૂપ અને સ્પર્શગુણસપન્ન હોઈને, સંગઠિત થઈ તેજસ્ તત્ત્વને જન્માવે છે અને વાયવીય પરમાણુઓ સ્પર્શગુણસુખ છે અને ગતિધર્મવાળા છે તેઓ વાયુરૂપે સંગઠિત થાય છે ત્યારબાદ એ ચાર ભૂતો જ શરીર, ઇન્દ્રિય, વિષયોના રૂપે સંગઠન પામે છે ઉપગત આ ચારે પ્રકારના પરમાણુઓ ક્ષણિક હોય છે અને ભૂતભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિમા પ્રણરૂપ છે આ ભૂતભૌતિક પરમાણુજન્મ્યા પદાર્થોને જ બાહ્યસમુદાય કહે છે

વિજ્ઞાનના આશ્ચર્ય તર પ્રવાહને વિજ્ઞાનરૂઢ કહે છે એમા જ અહુની પ્રતીતિ થાય છે અને એ જ ધર્મજ્ઞાન-પદ્ધત્તજ્ઞાન-મહત્તજ્ઞાન વગેરેના રૂપે અભગપણે વર્તેલા હોય છે એને જ જ્ઞાતા-ભોક્તા-આત્મા વગેરે નામે કહે છે ! વ્યવહારમાત્ર એ વિજ્ઞાનરૂઢ મૂલક છે

સુખદુઃખ વગેરેની અનુભૂતિને વેદના સ્કંધ કહેવામાં આવે છે.

જે ઉપલક્ષણ દ્વારા વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવવામાં આવે છે તેને સંજ્ઞા સ્કંધ કહે છે. જેમકે ધનથી ઘરની, દેહાદિ દ્વારા પુરૂષની !

રાગ-દ્વેષ-મોહ-મદ-મત્સર-લય-શેષ-વિષાદ વગેરે ચિત્ત વૃત્તિઓને સંસ્કાર સ્કંધ કહેવામાં આવે છે !

વિજ્ઞાન વગેરે ચાર સ્કંધોને ચિત્ત-ચૈત્તિક કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી વિજ્ઞાન સ્કંધરૂપ ચિત્ત જ ખૌદ્વોનો આત્મા છે. જાકીના ત્રણ સ્કંધોને ચૈત્ય અગર તો ચૈત્તિક કહેવામાં આવે છે. અમસ્ત વ્યવહારના આશ્રય જનીને એ અંતઃકરણમાં સંગઠિત થાય છે, ચાર સ્કંધના આ સમુદાયને એટલે કે ચિત્ત અને ચૈત્યના સમુદાયને આભ્યન્તર સમુદાયની સંજ્ઞા મળે છે ! આ જ સમુદાયથી લિંગ હોય એવી કોઈ આત્મા આકાશાદિ પદાર્થોની સત્તા જ નથી ! આ જ-આહ્ય આભ્યન્તર સમુદાયો દ્વારા સમસ્ત લોક વ્યવહારનો નિર્વાહ થઈ જાય છે ! અને આમ સમસ્ત વ્યવહાર થઈ શકતો હોઈને કોઈ સ્થિર નિત્ય આત્માનો સ્વીકાર કરવાની એમને-ખૌદ્વોને જરૂર લાગી નથી !

આ કલ્પનાને મહાત કરવા માટે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે. પરમાણુ જન્ય ભૂતભૌતિક આહ્ય સમુદાય અને સ્કંધજન્ય આભ્યન્તર સમુદાય માનીએ તો પણ પ્રમાણપૂર્વક એ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી ! કારણકે ઉભય સમુદાયની ઘટક જેટલી ચીજો માની લેવામાં આવે છે તે બધી જ જડ-અચેતન છે. પરસ્પરાપેક્ષા શૂન્ય છે ! નિરપેક્ષ જડતત્વો સંગઠિત કેવી રીતે થાય ? અને આથી સમુદાય કે સંઘાતની ઉત્પત્તિ જ અશક્ય છે !

ઉપરાંત પરમાણુ અને તજજન્ય વસ્તુમાત્ર ક્ષણિક છે. અને ક્ષણ વિધ્વંસી પરમાણુઓ અને પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો સંઘાતના રૂપમાં એકત્ર થવાનો પ્રયત્ન કેવી રીતે કરી શકે ? એમનો સંઘાત કરવા કોણ યત્ન કરે ? કોણ તેમને પ્રેરે ? અને આ રીતે પરમાણુઓ અને તજજન્ય પદાર્થોનો સંઘાત કોઈ પણ રીતે તમારી જ માન્યતા અનુસાર ન થઈ શકતો હોઈને વૈભાષિક અને સૌત્રાન્તિક મત નિતાન્ત અનાદરણીય છે. ॥ ૧૮ ॥

સ્વયં અપેક્ષિત શંકાને જન્માવીને સમાધાન કરતાં કહે છે કે:-

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

चेत्=ज्जे इतरेतरप्रत्ययत्वात्=અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિગ્નન, વગેરેમાંથી એક એક, ખીખ ખીખનાં કારણ છે, આથી એમના દ્વારા જ સમુદાયની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. इति=

તો એ ન=ડીક નથી કેમકે ઉત્પત્તિમાત્રનિમિત્તવાન્=એ અવિદ્યા વગેરે ઉત્તરોત્તરની ઉત્પત્તિમાં જ નિમિત્ત માનવામાં આવે છે, સમુદાય કે સંઘાતમાં નહીં—આથી એમના દ્વારા સમુદાયની સિદ્ધિ નહીં થઈ શકે.

અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામરૂપ, પડાયતન, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવના, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય વગેરેને વિજ્ઞાનની સંતતિમાં હેતુ તરીકે ખૌદ્દ શાસ્ત્રોમાં માનવામાં આવે છે. તે પૈકી ક્ષણિક વસ્તુઓમાં નિત્યતા અને સ્થિરતાનો જે ભ્રમ તેને અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા વિષયોમાં શગાદિરૂપ સંસ્કારોની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોય છે. આ સંસ્કાર ગર્ભસ્થ ણાળકમાં આલય-વિજ્ઞાન ઉપન્તવે છે. આ આલય વિજ્ઞાનમાંથી પૃથિવી વગેરે ચાર ભૂતો ઉપજે છે. આ ભૂતો શરીર વગેરે સમુદાયનું કારણ છે. એને જ નામનો આશ્રય હોઈને “નામ” રૂપે ઓળખવામાં આવે છે. આ નામ જ કાળાં ગોરાં રૂપવાળાં શરીરને ઉપજાવવામાં કારણરૂપ છે. ઉપરાંત ગર્ભસ્થ શરીરની જે કલલ-બુદ્ધિ વગેરે અવસ્થાઓ તેને જ નામ અને રૂપ કહેવામાં આવે છે. પૃથિવી વગેરે ચાર ભૂતો—નામ-રૂપ-શરીર-વિજ્ઞાન અને ધાતુ—આ છ જેના આશ્રય છે એવી ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને પડાયતન કહેવામાં આવે છે. નામ-રૂપ ઇન્દ્રિયોના પરસ્પર સંબંધને સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે. તેમાંથી સુખ વગેરેની વેદના ઉપજે છે. એ વેદનાઓમાંથી તૃષ્ણા-ઉપાદાન-ભવ-જાતિ-જરા-મૃત્યુ-શોક-પરિદેવના-દૌર્ભનસ્ય વગેરે પણ એ જ રીતે ઉપજે છે. અને ત્યારબાદ વળી અવિદ્યા વગેરેને ક્રમે પૂર્વોક્ત ગધીય વાતો પ્રકટે છે. આ ગધાં રહેંટની માફક નિરન્તર ધુમ્મા કરે છે! આ ગધામાંથી જ સમુદાયની સિદ્ધિ થાય એમ કહો તો તે પણ ખરાબર નથી. કેમકે પૂર્વવર્તી અવિદ્યા ઉત્તરવર્તી સંસ્કાર વગેરેની ઉત્પત્તિમાં તો કારણરૂપ થાય! પણ સંઘાતની ઉત્પત્તિમાં થતી નથી. આથી સંઘાતની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉપલા સૂત્રમાં અવિદ્યા વગેરેને સંસ્કારની ઉત્પત્તિમાત્રમાં કારણરૂપ માન્યાં હોઈને તેમાંથી સંઘાતની અસિદ્ધિ વર્ણવી. હવે પછીના સૂત્રમાં અવિદ્યા વગેરે, સંસ્કાર વગેરેની ઉત્પત્તિમાત્રમાં પણ કારણરૂપ હોઈ શકતાં નથી એ દર્શાવતાં કહે છે:-

ઉત્તરોત્પાદે ચ પૂર્વનિરોધાત્ ॥ ૨૦ ॥

ચ=તે ઉપરાંત ઉત્તરોત્પાદે=ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ વેળાએ પૂર્વનિરોધાત્=પૂર્વક્ષણનો વિચ્છેદ થઈ જતો હોઈને ઉત્પત્તિમાત્રમાં પણ અવિદ્યા વગેરે યુક્તિયુક્ત થતાં નથી.

આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ કે કાનણ પોતાના કાર્યમા વર્તે છે—રહે છે મૃત્તિકા કે તન્તુ ઘટ કે વસતી ઉત્પત્તિ પછી પણ ઘટ અને વસ્તુમા રહેતા જોવામા આવે છે અને આમ હોય તો જ તેમની વચ્ચે કારણકાર્યભાવની સિધ્ધિ થાય! પણ જૌદ્વૌ તો વસ્તુમાનને ક્ષણિક માને છે અને આથી એની માન્યતા પ્રમાણે તો કાર્યકારણભાવની મત્તા જ સિદ્ધ થતી નથી જે ક્ષણે કાર્યની ઉત્પત્તિ થશે તે જ ક્ષણે કારણનો નિગ્રહ થયો હશે! પણ એવું જોવામા આવતું નથી આથી અવિદ્યા વગેરે, સન્ધ્યા વગેરે ઉત્તરોત્તર પદાર્થોની ઉત્પત્તિમા કારણરૂપ થઈ ન શકે આથી પણ સૌગત મત અમંગત છે ॥ ૨૦ ॥

અને કારણ ન રહે તો પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માની લઈએ તો શો વાધો?—આમ જો પૂર્વપક્ષ કહે તો તેનો જવાબ વાળતા કહે છે કે—

અસત્તિ પ્રાર્ત્તજોપરોધઃ યૌગપદ્યમન્યયા ॥ ૨૧ ॥

અસત્તિ=કારણ ન રહેતું હોઈને પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ જો માનીએ તો પ્રતિજોપરોધ = પૂર્વક્ષણ એ કારણ અને ઉત્તરક્ષણ મર્ધ છે એની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય અન્યથા= નહીં તો—પૂર્વક્ષણની અસત્તા સ્વીકારીએ તો યૌગપદ્યમ=પૂર્વ અને ઉત્તરક્ષણનું—કારણકાર્ય યૌગપદ્ય—એમ વખતે હોતું માનવું પડશે અને તેમ થતા ક્ષણિકત્વની દાનિ થાય!

પૂર્વક્ષણ ન હોય અને ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો પ્રતિજ્ઞાનો પાઘ થાય છે પૂર્વક્ષણ કારણ અને ઉત્તરક્ષણ કાર્ય છે એ તો સૌગતોની પ્રતિજ્ઞા છે માટીનું અસત્ત્વ હોય અને જો ઘડો ઉપજતો હોય તો પછી માટીમાથી ઘડો જન્મે છે એ પ્રતિજ્ઞા રૂઢાય! હવે જો એમ માનો કે ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ સુધી પૂર્વક્ષણ રહે છે તો પછી પૂર્વક્ષણ જેક્ષણ રહેતી હોઈને ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ થતું નથી આમ ઉભયથા પાશા રજતું છે અને આમ કારણત્વની સિદ્ધિ ન હોય તો પછી સમુદાય કેવી રીતે જન્મે?

અગર તો ખીજી રીતે પણ પ્રતિજ્ઞાનું રૂઢન મમજાવી શકાય જો કારણ ન રહેતું હોય અને છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ તો એમની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે જૌદ્વ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા ચાગ હેતુઓ છે અધિપતિપ્રત્યય, સહકારી પ્રત્યય, મમનન્તર પ્રત્યય અને આદયન પ્રત્યય, ઇન્દ્રિય, પ્રકાશ, મનોયોગ અને વિષયો, એના આ ચાર સજ્ઞાઓના ક્રમશઃ અર્થ છે આ ચારે હેતુઓ હોય તો જ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ એ લોકો માને છે જો કારણ વિના જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય

તો ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાનો ગેધ થશે અને કારણ અને કાર્યની એકાધિક ઉપજ માનવી પડે અને એ તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે આથી આ મન અમમી-ચીન જ છે ॥ ૨૧ ॥

જૌદ્વમત અનુમાન પ્રતિમખ્યા નિરોધ, અપ્રતિમખ્યાનિરોધ તથા આકાશ આ વ્રણ પદાર્થો નિત્ય છે એ મિનાયના તમામ પદાર્થો પ્રતિક્ષણ વિનાશી છે-ક્ષણિક છે આ ઉપનત જન્ને ઉપર કહ્યા તે નિરોધો અને આકાશ કોઈ વસ્તુ નથી-અભાનમાત્ર છે વિનાશનુ બોધન કર્તો હોઈને નિરોધ તો અભાવ જ છે પણ આકાશ પણ એમના મતે આનગ્ગુનો અભાવ માત્ર જ છે આકાશ અંગેની આ મૂઢ માન્યતાનો વિરોધ પછીથી કરનામા આવશે હવે પછીના મૂલ્યમા જોદ્વોના માનેલા ઉભય પ્રકારના નિરોધોનુ ખડન કરતા કહે છે કે -

પ્રતિસંરયાઽપ્રતિસંરયાનિરોધાપ્રાપ્તિઃ અવિચ્છેદાત્ ॥૨૨॥

પ્રતિસંરયા=પ્રતિસખ્યા નિરોધ તથા અપ્રતિસખ્યા નિરોધ-આ બે પ્રકારના નિરોધોની સિદ્ધિ થઈ રાખી નથી કેમકે અવિ-ચ્છેદા-સતતા પ્રગટનો નિરોધ થતો નથી

પ્રતિમખ્યાનિરોધ અને અપ્રતિમખ્યાનિરોધ આ શબ્દો પાશ્વિભાષિત છે એ પ્રકારના પ્રલયો છે એક આત્યતિક, ખીન સ્વાભાવિક પ્રતિમખ્યા આત્યતિક પ્રવચનુ નામ છે એમા બુદ્ધિપૂર્વકનો સહેતુક નાશ હેય છે અને આથી પૃથ્વિજ્ઞાનથી થતા આત્યતિક પ્રવચનો એ બોધક છે અપ્રતિ મખ્યા સ્વાભાવિક પ્રલયનુ નામ છે એમા અબુદ્ધિ પૂર્વકનો નિર્નિમિત્ત સ્વાભાવિક વિનાશ છે આ ઉભય નિરોધ-કોઈ પણ વસ્તુનુ ન રહેવું-રૂપી નિરોધ મિદ્ધ થઈ શક્તો નથી જોદ્વોની કંપના પ્રમાણે તો સૌ પદાર્થો પ્રતિક્ષણ વિનાશી છે ઉપરાંત અમત્ કારણમાથી મત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો ક્રમ તો સદૃશ જારી જ રહે છે અને આથી આ જાનેની પરપરા અવિચ્છિન્ન જ રહે છે એમને રોકનારુ કોઈ કારણ જ એમની માન્યતા પ્રમાણે નથી અને આથી એક નિરોધની મિદ્ધિ થઈ શકતી નથી આથી જૌગતમત પાયા વિનાનો છે ॥ ૨૨ ॥

આમ નિરોધની શક્યતા જ નથી એમ મિદ્ધ કર્યું ત્યારે ખીજી રીતે જૌગતમત માયુ બોધકે છે પદાર્થમાત્ર ક્ષણિક છે અને અસત્ય છે છતાં જ્ઞાન્તિરૂપી અનિર્વાને લઈને જાણે એ ચિર અને સત્ય છે એવી પ્રતીતિ ઉપજાવે છે આથી સમ્યક્જ્ઞાન દ્વારા અવિદ્યાનો નાશ થતા તેના કાર્યરૂપ સૌનો અભાવ થાય અને આમ બુદ્ધિપૂર્વક નિરોધ સાધી શકાય છે આ દૃષ્ટીને નિગદ્યાર કરતા આચાર્યદેવ કહે છે -

ઉભયયા જ દોષાત્ ॥ ૨૩ ॥

ઉભયયા=૧ ને પ્રગરે ચ=પણુ દોષ ૨=દોષ પ્રાપ્ત થતો હોયતે ઉપરો મન ન્યાય સુમગન નથી

અવિદ્યાના નાશે તેની પ્રાપ્તિથી ઉપજતા પદાર્થમાત્ર જો નાગ પામે છે એમ માનો તો પછી અપ્રતિ-ગજ્યા નિરોધની મિદ્ધિ નહીં થાય ! કેમકે અપ્રતિગજ્યા નિરોધમા તો નાશને નિર્નિમિત્ત માન્યો છે અને આ ઉપરાત પૂર્ણજ્ઞાન વિના જ અવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી ઉપજનારા તમામ પદાર્થો નાગ પામે છે, એમ માનતા અગ્રજ્ઞાન અને "મર્ચ દુઃસ" ની સાધનાપ્રેરક ઉપદેશનવિ વ્યર્થ થાય ! અને આ અનિદ્યાપત્તિ જ છે આથી અગત છે આ કલ્પના ॥ ૨૩ ॥

આવન્તુનો અભાવમાત્ર છે આકાશ આ માન્યતામાં રહેલી પ્રાપ્તિ બતાવતા કહે છે

આકાશે ચાવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

આકાશે=આકાશની જાનતામા ચ=પણુ એમની માન્યતા અદર છે કેમકે અવિશેષાત્=બીજા ભાવ પદાર્થોથી એમા મધ વિશેષતા નથી.

અને આકાશ અભાવરૂપ છે એ કેવી રીતે માની શકાય ? પૃથ્વી વગેરે ભૂતો જેમ ભાનરૂપ છે તેમ આકાશ પણ ભાવરૂપ જ છે શબ્દ જો શુણ છે તો તેના આધાર માટે કાંઈ દ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ જે દ્રવ્ય છે તે જ આકાશ છે આકાશના વિરુદ્ધમા શબ્દની શ્રુતિ જ ન સહાયે ! ઉપરાત વસ્તુમાત્રને આધાર અને અવકાશ જોઈએ જ ! પૃથ્વી વગેરે સૌનો આધાર છે આકાશ-અવકાશદાન આકાશ ન કરે તો કોઈ વસ્તુ ટકી ન શકે ! આથી આકાશ નથી એમ માનવું મૂઢતા છે ઉપગત ભાષાના ખગ-વિહગ -વિહગમ-ખેચર-વગેરે શબ્દો પણ આકાશના અસ્તિત્વની ખાત્રી આપે છે, ભાવ પદાર્થ અભાવમા કેવી રીતે સચરે ? પછી ઉઠે છે અને આથી પણ આકાશ છે જ ઉપરાત શ્રુતિ કહે તે-આત્મન આકાશ સમૂતઃ આત્મામાથી આકાશ ઉપજ્યુ આમ શુક્તિ અને પ્રમાણ ઉલ્લેખથી આકાશ સિદ્ધ થાય છે એવું કોઈ વિશેષ કારણ નથી કે જેથી આકાશને ભાવરૂપ પદાર્થ ન માની શકીએ આમ આકાશની અભાવરૂપતા કોઈ પણ રીતે મિદ્ધ ન થતી હોઈને સુગતમત અમાન્ય જ કરે ॥ ૨૪ ॥

હવે આત્માના ક્ષણિકત્વનો નિરાસ કરતા આચાર્યદેવ ભણે છે કે -

અનુસ્મૃતેષ્વ ॥ ૨૬ ॥

અનુસ્મૃતે=પૂર્વાનુભવની પાઠ્યાથી સ્મૃતિ થતી હોયને એ સ્મૃતિનો અનુભવ કરનાર આત્મા ક્ષણિક દેહ શેકે નહીં ! આ યુક્તિથી ચ=પણ સૌગતમત બ્રાન્ત જ છે !

પૂર્વાનુભવનું અનુસંધાન એટલે સ્મૃતિ. સૌને પૂર્વાનુભવનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ થાય છે જ. પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્વેના નિજનુભવને સ્મૃતિ દ્વારા ઉપસ્થિતિ કરીને રસપૂર્વક આપણે વાતો કરીએ છીએ. આ પૂર્વાનુભવની પુનઃ પુનઃ સ્મૃતિ એટલે અનુસ્મૃતિ. અનુભવ કરનાર આત્મા એક અને નિત્ય હોય તો જ આ અમરકાર સમર્થવી શકાય. આત્મા ક્ષણિક હોય તો પ્રત્યેક અનુભવનો અનુભવનારો આત્મા જુદો હોય અને આપના અનુભવની જેમ મને, તેમ તે આત્માને-ક્ષણ ક્ષણ બદલાતા આત્માને સ્મૃતિ થઈ શકે નહીં. અને પચ્ચીસ વર્ષોમાં તો ક્ષણને હિસાબે લાખો આત્મા થઈ જાય ! પણ સ્મૃતિનો સંકર કે વ્યાકુળતા થતી નથી. એ સિદ્ધ કરે છે કે અનુભવો જુદા પણ અનુભવનારો તો એક અને મહા હોનારો નિત્ય છે ! આમ ક્ષણિકવાદ કેવળ વાદ્યાત્ જ કરે છે. ॥ ૨૫ ॥

વળી બીજી રીતે હુમલો લાવતા જૌદ પક્ષને પરસ્ત કરતાં શાસ્ત્ર કહે છે:-

નાસતોઽદૃષ્ટવાત્ ॥ ૨૬ ॥

અસત્=અસત્માથી=અભાવમાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ ન=થઈ શકતી નથી કેમકે અદૃષ્ટવાત્=એવું જોવામા આવતું નથી.

જૌદ લોકો માને છે કે અભાવમાંથી જ=અસત્માંથી કાર્ય ઉપજે છે. વાવેલું બીજ નાશ પામે પછી જ તેમાંથી અંકુર ફૂટે છે. હ્રદ્ય હ્રદ્યપે મટી ગયા પછી જ દહીં થાય છે. આ જ રીતે કારણનો નાશ જ કાર્યની ઉત્પત્તિ શક્ય કરે છે. અર્થાત્ જ અભાવમાથી જ લાવોત્પત્તિ માનવી જોઈએ.

આ માન્યતાનું નિરાકરણ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે આ ધરાગર નથી અસત્માંથી સત્ કદી ઉપજી શકતું નથી. સસલાના શીંગડામાંથી તપખીરની ડબ્બી નહીં બનાવાય ! આકાશના ફૂલે વરરાજાને નહીં સન્નવાય ! મૃગજળે સ્નાન નહીં કરાવાય ! ઉલટું સાગરના શીંગડામાંથી જ તપખીરની ડબ્બી બનવી જોઈએ. ઉદ્યાનની વેલી કે વૃક્ષનાં પુલે જ વરરાજા સન્નાય છે. અને ગંગા કે ગંગલી ખાડીના કે ડોલના પાણીએ જ સ્નાનસિદ્ધિ સંભવતી જણાય છે. આથી ઉલટું એ સિદ્ધ થાય છે કે જે વસ્તુગત્યા નથી, જે કેવળ વાગ્વિલાસમાં જ માત્ર છે, જેની નિરાધાર પ્રતીતિ થાય છે એવામાંથી

કોઈ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી ! જી-૪ કે દૂધનાં દૃષ્ટાન્ત પણ અસ્થાને જ છે. કેમકે તેમના રૂપાન્તર માત્ર છે તે અંકુર અને દહીં છે. અને આથી જગદ્કારણનો નિર્ણય કરવા જેમીએ ત્યારે તે કારણ મત જ કોઈ શકે અને સત્ય જ કોઈ શકે છે. આથી આ મત પ્રામાણિક નથી. ॥ ૨૬ ॥

કોઈ નિત્ય ચેતન કર્તાના અભાવમાં ક્ષણિક પદાર્થોમાંથી સ્વયમેવ કાર્ય ઉત્પત્તિ માનવામાં વળી કયાં હોય છે એ જાણનામાં કહે છે:-

उदासीनानां अपि च एवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

અ=આ ઉપરાંત એ=આમ વિના ક્યાંએ મ્વયં સ્વત. ઉત્પત્તિ માનીએ તો ઉદાસીનાના=ઉદાસીન=કાર્યસિદ્ધિ માટે કોઈ પુ પાર્થ કે મેંદા ત કળારાઓની અપિ=પણ સિદ્ધિ=કાર્ય સિદ્ધિ થઈ શકે.

નિત્ય ચેતન કર્તાના અભાવમાં પણ સ્વયમેવ ક્ષણિક પદાર્થોના સમુદાયમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ બે માનીશું તો પછી ઉદાસીન લોકોના કાર્યની નિદ્ધિ પણ પદાર્થગત શક્તિથી સ્વયમેવ થાય ! કોણ તેને અટકાવે ? પણ એવું જોવામાં આવતું નથી ! આથી જૌદ્વમત બુદ્ધિથી જારમો ગાઉ આપો છે. ॥૨૭॥

ક્ષણિકવાદના ખંડન બાદ હવે વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન શરૂ થાય છે. વિજ્ઞાનવાદી જૌદ્વ એટલે કે યોગાચાર જૌદ્વ પ્રતીત થતા બાહ્ય પદાર્થોની અસ્તિ માનતો નથી. એટલું જ નહીં એને સ્વાપ્ના કલ્પના-બુદ્ધિની કેવળ કલ્પના તરીકે જ ચીતરે છે. આ માન્યતાનો હોય જતાવતાં કહે છે કે:-

नाभावः उपलब्धेः ॥ २८ ॥

અભાવ=જ્ઞાનનો વિષય થનારા-જણાતા પદાર્થોનો અભાવ ન=નથી, કેમકે ઉપલબ્ધે=તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

વિજ્ઞાનવાદીના મતે ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ એક પરમાર્થ વસ્તુ છે. એ ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ અનાદિ વાચનાને લઈને તે તે બાહ્યાર્થ-પદાર્થના આકારે લાસે છે. આથી બાહ્ય પદાર્થો કેવળ લાસે જ છે. પરમાર્થત=વસ્તુગત્યા તેમણે અસ્તિત્વ જ નથી !

એમની આ માન્યતા નાપાયાદાર જ છે બાહ્ય વસ્તુઓ વસ્તુતઃ નહીં હોય તો પ્રમાણ દ્વારા તેમની અસ્તિ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ થાય છે. અને આથી વિજ્ઞાન વ્યતિરિક્ત બાહ્ય પદાર્થો નથી, એમ કહેવાનું સાહુમ તો મૂઠું જ કરી શકે !

અને પૂર્વપક્ષી તડુકી ઉઠે છે કે લક્ષા મિદ્ધાન્તી ! તું જેને પ્રમાણ કહે છે તે પ્રમાણ પણ વિજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત નથી અને આથી પ્રમાણ પણ

૧ પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ માટે પ્રામાણિક નથી. તો આ વાત પણ વીકાર્ય જ છે. કેમકે તારા વિજ્ઞાનાત્માનું જેને લાન થાય છે તે લાનને ભવનું અશક્ય છે. એક પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ વસ્તુ વધારે જળવાન એવાં ત પ્રમાણથી પરાસ્ત થાય એ મમજી શકાય-પણ વિજ્ઞાનાત્માએ-તારાં મ પ્રમાણે-ઉપલબ્ધ થયેલી વસ્તુનો અભાવ કેવી રીતે કંઈપી શકાય ? આને એમ માનવું જ હોય તો પછી છલકાવે તો ક્યાં અંકુશ છે !

કદાચ પૂર્વપક્ષી એમ પણ કહે કે અમે બાહ્ય અર્થની ઉપલબ્ધિને પ્રારંભ નથી. પણ તે ઉપલબ્ધિ વિજ્ઞાનાત્માથી ભિન્ન નથી ! તો પણ વાત જાણી નથી. વિજ્ઞાનાત્મા ઉપલબ્ધ છે તેથી જ લબ્ધ અને લબ્ધા એનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. બાહ્યજ્ઞાન પામનાર કોઈને પણ પૂછીએ તો એ કહે ? ઘોડો ભેયો તો ભેનાર કહેશે મેં ઘોડો ભેયો. ઘોડા જ્ઞાન એમ નહીં કહે અને આથી વિજ્ઞાન અને તેના વિષયો જુદા છે એ જ સિદ્ધ થાય છે !

કદાચ કહેનારને ભ્રમ થયો છે અને તેથી તે ભ્રમનો માર્યો વિજ્ઞાનથી ન પદાર્થોને જુદા છે એમ કહે તો તે પણ જરાજરા નથી જ ! નિયમપૂર્વકની સુપ્રાપ્તિને લઈને ભ્રમ થાય એ મહત્ત્વ ! જેની જેની સાથે નિયમપૂર્વક સુપ્રાપ્તિ હોય તે તેનાથી જુદું નહીં હોય ! જેમકે એક અંદ્રની સાથે જ બીજો દ્ર ! (તિમિર રોગીને જણાય છે) બાહ્ય અર્થ પણ નિયમથી વિજ્ઞાન સાથે જ વામાં આવે છે ! અને આથી વિજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત બાહ્ય પદાર્થ નથી જ-આ વાત પણ અયોગ્ય જ છે ! બે પદાર્થો બે એકબીજાથી ભિન્ન ન હોય તેમની સહુપ્રાપ્તિ જ કેવી રીતે થાય ? બે જુદા જુદા પદાર્થો હોય તો તેનો સહુભાવ થાય ! બે જ નથી અને એક વિજ્ઞાન જ છે તો પછી તેમાં સહુભાવની કલ્પના જ અસંગત થાય ! આથી આ દલીલ પણ વાદાત જ છે.

ઉપરાંત ભ્રમ હોય તે એક દિવસ પણ બાધિત થાય ! પણ ઘટપટ રીતે પદાર્થો કે જે પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે અને ભિન્ન છે તેમનો બાધ વામાં આવતો નથી. બીજારો વિજ્ઞાનવાદી એટલું પણ કેમ નહીં સમજતો, ગાય કે ગાય નામનો શબ્દ-ગાય નામનો પદાર્થ અને ગાયનું જ્ઞાન ત્રણે ભેદ છે ! શબ્દ શબ્દકોષમાં, પદાર્થ સ્વમાં, અને જ્ઞાન જ્ઞાતામાં રહે છે ! આથી તે ત્રણે એક થઈ જતાં નથી. ત્રણે ભિન્ન છે-અને પ્રામાણિક અનુભવ આ સ્થાપિત કરે છે. તો તેનો ઈન્કાર બુદ્ધિગમ્ય નથી. ॥ ૨૮ ॥

આ ઠેકાણે બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી બીજી રીતે મોરચો માંડતાં કહે છે કે મો જેને બાહ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કહે છે તે સ્વપ્નમાં ભેયેલા પદાર્થોથી

કોઈ રીતે વિશિષ્ટ નથી! સ્વપ્નમાં પદાર્થો હોતા નથી. અને પદાર્થોની વાસનાથી વાસિત થયેલું જ્ઞાન જ તેને પદાર્થાકારે દેખાય છે અથવા તે બહુગર પોતાના ખેલ પૂરતો બહુઈ પદાર્થો તેટલા કરે પણ તે પદાર્થો પણ તે તે પદાર્થોની વાસનાના માહાત્મ્યે જ બાણે સાચા હોય એમ લાગે છે, તેમ જગત્તિ અવસ્થામાં દેખાતા ઘટપટાદિ પદાર્થો પણ ભાસે છે—પણ તેમનો તે ભાસ, વાસનાવિદ્ વિજ્ઞાનમાત્ર જ છે. અને આથી તેમનો—પદાર્થોનો વિજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત ભાવ નથી! આનો જવાબ વાળતાં શાસ્ત્રકાર લખે છે કે:—

વૈધર્મ્યાંચ ન સ્વપ્નાદિવત્ ॥ ૨૧ ॥

વૈધર્મ્યાત્=જાગ્રત અવસ્થા કરતાં, ખીજી અવસ્થાઓના ધર્મમાં બેદ દોષને ચ= પણ જાગ્રતમાં ઉપલબ્ધ થતા પદાર્થો સ્વપ્નાદિવત્=સ્વપ્ન વગેરે-વગેરે શબ્દથી મામા-જન્મવર્તનગર વગેરે પણ જાણવાં-માં ઉપલબ્ધ પદાર્થોની પેરે ન=મિથ્યા નથી.

અર્થાત્ વિજ્ઞાનવાદીની શંકાતું સત્ય એ છે કે કેવળ ઉપલબ્ધિ માત્રથી પદાર્થની મત્તાની સિદ્ધિ થતી નથી. સ્વપ્ન પદાર્થો કે ખીજા એવા માયિક પદાર્થો ઉપલબ્ધ થતા હોવા છતાં સત્ય નથી. તેનો જવાબ આ સૂત્રમાં આપે છે. સ્વપ્નાદિ અવસ્થામાં દેખાનારા ધર્મો જાગ્રતના ધર્મોથી ઘણા ભિન્ન છે. અને આથી જાગ્રતમાં જણાતા પદાર્થો સ્વપ્નાદિમાં જણાતા પદાર્થોની માફક ભ્રાન્તિમાત્ર નથી.

સૌથી પહેલી વાત તો એ કે સ્વપ્નમાં જણાતા પદાર્થો પણ સંસ્કાર રૂપે જ છે. અને એ સંસ્કારો જાગ્રતના અનુભવોની જ વાસી છાપ છે. ઉપરાંત એ સ્વપ્નાદિ પદાર્થો, જાગ્રત થતાવેત રહેતા નથી. બહુગરના ખેલો પણ થોડા વખત બાદ રહેતા નથી! બહુઈ આંખોની ટેરી ટકતી નથી! રેતીમાં દેખાતું મૃગજળ, છીપમાં દેખાતી ચાંદી, ગગન કુસુમ-વગેરે ભ્રામક પ્રતીતિઓ કોઈ વસ્તુની સત્તારૂપે ઉપલબ્ધ થતી નથી. જાગ્રતનું દર્શન આથી ભિન્ન છે. જાગ્રતમાં અનુભવમાં આવતા પદાર્થો એકી વખતે અનેકના અનુભવમાં આવે છે. કાલાન્તરે પણ એમની અનુભૂતિ થાય છે. અગર ખીજા આકારે તે વસ્તુ દેખાય છે! આમ સ્વપ્નભ્રમો અને વાસ્તવ અનુભવોમાં ઘણો ધર્મભેદ છે. આથી ઉપલબ્ધિ માત્ર ઉપરથી સત્તા સિદ્ધિ નથી એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આથી વિજ્ઞાનથી ભિન્ન વાસ્તવ પદાર્થો છે—પ્રમાણ સિદ્ધ પદાર્થો છે. ॥ ૨૬ ॥

આ કંકાણે વળી વિજ્ઞાનવાદી કહે છે કે બાહ્ય પદાર્થોના અભાવમાં પણ પૂર્વ વાસનાને કારણે બુદ્ધિ દ્વારા તે તે વિચિત્ર પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ સંભવે છે, આ વાદાત્ વિચારનું ખંડન કરતાં આચાર્ય કહે છે:—

ન ભાવઃ અનુપલબ્ધેઃ ॥ ૩૦ ॥

ભાવ—વિજ્ઞાનવાદીની ક પેલી વાસનાનો ભાવ-સત્તા જ=સિદ્ધ થતી નથી કેમકે અનુપલબ્ધે=તેમના મન પ્રમાણે બાહ્ય પદાર્થોની સત્તા-ઉપસ્થિતિ જ થઈ શકતી નથી.

વસ્તુનો અનુભવ ચિત્ત ઉપર સંસ્કાર ડેરી જાય છે આ અનુભવ, વસ્તુની ચિત્ત ઉપર થતી અકનામાત્ર છે એ જ વાસનારૂપે પછીથી સ્પુરે છે જ્યાં બાહ્ય પદાર્થોની જ સત્તા ન સ્વીકારી હોય ત્યાં અનુભવ કે અનુભવજનિત વાસનાઓને અનગ્રાશ જ કયાથી મળે? પદાર્થો હોય તો તેનો અનુભવ, અને અનુભવ થાય તો સંસ્કાર, અને સંસ્કાર પડે તો વાસના મિદ્ધ થાયને! પદાર્થો જ નથી તો પછી મૂલાભાવે કુતઃ શાસ્ત્રા? અને આમ એમની માન્યતા બરાબર નથી.

ઉપગત બીજો હેતુ આપી વાચનાની ઉત્પત્તિનો જ નિષેધ કરે છે -

ક્ષણિકત્વાच्च ॥ ૩૧ ॥

ક્ષણિકવાત=બૌદ્ધની માન્યતા મુજબ વાસનાના આધારરૂપ બુદ્ધિ ક્ષણિક હોઈને ચ=પણ વાસનાની સત્તા સિદ્ધ થઈ ન શકે.

બુદ્ધિ એ વાસનાનો આધાર છે વિજ્ઞાનવાદીના મત મુજબ તે બુદ્ધિ પણ ક્ષણિક જ છે અને સ્થિર આધાર કે આશ્રય સિવાય નિરાધાર વાસનાની સત્તા જ કેવી રીતે થાય? અને આથી આ મત ભ્રાન્તિપૂર્ણ જ છે ॥૩૧॥

પ્રકરણનો ઉપસહાર કરતા કહે છે કે -

સર્વથા અનુપપત્તેષ્ચ ॥ ૩૨ ॥

સર્વથા=ત્રેક રીતે વિચાર કરતા અનુપપત્તે=અસંગતતા દેખાતી હોઈને ચ=પણ બૌદ્ધમત અસમજસ જ છે!

જેમ જેમ વિચાર કરવામા આવે છે તેમ તેમ બૌદ્ધમતના પગ બધી રીતે જ લૂલા જોવામા આવે છે આ મતની પ્રત્યેક માન્યતા યુક્તિ આગળ ખડિત થઈ જાય છે અને આથી આ મત શ્રદ્ધેય રહેતો નથી આ ઉપરથી જ માધ્યમિક બૌદ્ધોનો શૂન્યતાવાદ-સર્વ શૂન્યની બૂમરાણ પણ અસિદ્ધ જ હરે છે આ જ યુક્તિઓ તેના-શૂન્યતાવાદના ખડન માટે સમર્થ છે આથી સર્વથા અસંગત છે, બુદ્ધાનુયાયીઓના વાદો-શ્રેયોર્થી માટે નકામા છે ॥ ૩૨ ॥

મુગત મતનું નિરસન કર્યું. હવે દ્વિગંબર મતનું નિરસન ક્રમપ્રાપ્ત છે. આથી જૈન મતની અસંગતતા દર્શાવવી યોગ્ય છે. તેનું પ્રકરણ આરંભતાં કહે છે કે:-

નૈકાસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૩ ॥

एकस्मिन्=એક વાસ્તવિક પદાર્થમાં ન=પરસ્પર વિરોધી અનેક ધર્મો એકી વખતે રહી ન શકે કેમકે અસંભવાત્=એ અસંભવ છે. અને આથી જૈન મત અપ્રમાણિક સિદ્ધ થાય છે.

જૈન આગમ સાત પદાર્થોને માને છે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જર, બંધ અને મોક્ષ, આ બધાંયને ટુંકાવતાં છેવટે જે જ પદાર્થો બાકી રહે છે અને તે જીવ અને અજીવ-ઉપરાંત આ સાત અગર તો છેવટે દ્વિત્વ પામેલા પદાર્થોને બીજી રીતે પણ રજૂ કરવામાં આવે છે. એને “અસ્તિકાય” કહે છે. આવા પાંચ અસ્તિકાયો છે. જીવાસ્તિકાય, મુદ્ગલાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય ઉપરાંત આ સમસ્ત પદાર્થોને સંસિદ્ધ કરવા માટે સપ્તભંગીન્યાયનો ઉપયોગ કરે છે. સપ્તભંગી ન્યાયની કલ્પના આવી છે. (૧) ‘સ્યાદ્ અસ્તિ’ (સંભવ છે કે પદાર્થોની સત્તા હોય!) (૨) સ્યાન્નાસ્તિ=(સંભવ છે કે તેમની સત્તા ન હોય!) (૩) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ=(સંભવ છે કે પદાર્થોની સત્તા હોય પણ અને ન પણ હોય!) (૪) સ્યાદ્ અવક્તવ્યઃ=(સંભવ છે કે એ વર્ણવવા યોગ્ય ન હોય) (૫) સ્યાદસ્તિ ચ અવક્તવ્યઃ=(સંભવ છે કે તેમની સત્તા હોય પણ તે વર્ણવવા યોગ્ય ન હોય) (૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યઃ=સંભવ છે કે તેમની સત્તા પણ ન હોય અને વર્ણવવા યોગ્ય પણ ન હોય અને (૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યઃ=સંભવ છે તેમની સત્તા હોય, કે ન પણ હોય, અને તે ‘વર્ણન કરવાને યોગ્ય ન પણ હોય! આમ આ ન્યાયમાં પ્રત્યેક પદાર્થ માટે અનેક વિકલ્પોની કલ્પના જૈનાગમો રાખે છે. સૂત્રકાર આ કલ્પનાને આ સૂત્ર દ્વારા નાપાયાદાર ઠેરવે છે. એક સત્ય પદાર્થના પ્રકારભેદ હોઈ શકે છે, પણ ધર્મભેદ હોઈ શકતા નથી. જે છે તેનો અભાવ નથી. જે નથી તેની વિદ્યમાનતા હોઈ શકતી નથી. ઉપરાંત જે નિત્ય છે તે અનિત્ય નથી. જે અનિત્ય છે તે અનિત્ય જ છે, નિત્ય નથી! અને આમ સર્વત્ર સમજવું ઘટે. એક સત્ય પદાર્થમાં એકી વખતે પરસ્પર વિકલ્પ ધર્મો અછલ્લમાં આવી શકે નહીં! આથી સપ્તભંગી ન્યાય પદાર્થોની સિદ્ધિ અંગે અસમજસ જ છે! એક જ પદાર્થને લઈને તેના ઉપર સપ્તભંગી ન્યાય અજમાવતાં તે પદાર્થ બીચારો ગલરાઈ જાય એ સમજ

શકાય એમ છે. ઘડો 'સ્યાદસ્તિ' છે તો તે જ ક્ષણે ત્યો નાસ્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે? અને સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ તો વળી તેનાથી વિચિત્ર ગણાય. આમ પદાર્થોની પ્રામાણિક વિચારણા કાળે, છે તે જ રીતે સમભંગી ન્યાય અજમાવીએ તો પદાર્થો મુંઝાઈ મરે. અને તેના ઉપર અવલંબતો જીવનવ્યવહાર અગ્નિદ્વ જ થાય. વરરાત્રી પરણવા નીકળે ને કન્યા સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ કે સ્યાદસ્તિ ચ સ્યાન્ નાસ્તિ ચ-તો વરરાત્રીનું શું થાય એ સમજી શકાય એવી વાત છે. અને આથી વિચારઅસંગત છે આખો ન્યાય! અને આમ આ વાદ અસમંજસ છે. ॥ ૩૩ ॥

જૈનાગમની બીજી પણ એક માન્યતાને નાપાયાદાર ઠેસવતાં આચાર્ય કહે છે:-

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ૩૪ ॥

અં ચ=અને એ જ પ્રકારે આત્મા અકાત્સ્ન્યમ્=આત્માને અપૂર્ણ-એકેશીય-એટલે કે શરીરના માપવાળો માનવો પણ યુક્તિ વિરૂદ્ધ છે.

પ્રત્યેક જીવ તે તે શરીરના માપવાળો હોય છે એમ જૈનવાદ કહે છે. કીડીમાં કીડીશરીરના અને હાથીમાં હાથીશરીરના માપવાળો હોય છે! અને આથી એક વાસ્તવ પદાર્થમાં યુગપદ્ અનેક વિરૂદ્ધ ધર્મોનો અસંભવ છે તેથી એમની આ માન્યતા પણ અદ્ધર જ છે. જો પ્રત્યેક શરીરમાં આત્મા-જીવ જો તે તે શરીરના માપવાળો હોય તો આ જન્મે મનુષ્ય શરીરમાં રહેલો આત્મા, કર્મવશાત્ દેહ છોડ્યા પછી જો કીડીના શરીરમાં પ્રવેશે તો તે તેમાં રહે કેવી રીતે? ઉપરાંત જો હાથી શરીરમાં કર્મવશાત્ જાય તો તેમાં આખા શરીરના જેવડો થાય કેવી રીતે? અને માનવ શરીરમાં પણ જન્મ-જુવાની વચ્ચે શરીરભેદ હોય છે જ તો જન્મ વખતે નાનાં કદનો, યુવાનીમાં મોટા કદનો થાય કેવી રીતે? અને આમ શરીરની કઈ અવસ્થાના માપનો આત્માને સમજવો? ઉપરાંત શરીરના અંગો કવચિત્ કપાય તો તેના કપાઈ જવાથી આત્મા તો કપાઈ જતો નથી! અને આ રીતે અનેક અનિષ્ટાપત્તિ મક્તની આવે છે! આ અસંગતતા સમજાવી શકાય નહીં, સંકોચ વિકાસ જો આત્માનો ધર્મ માનીએ તો આત્મા અનિત્યતા વગેરે ધર્મોથી લેપાય જ! અને તે તો ઇષ્ટ નથી! આથી આત્માની અપૂર્ણતા વગેરે દોષો અનિવાર્ય થતા હોઈને આ મત શ્રદ્ધેય કેમ મનાય! ॥૩૪॥

કદાચ પૂર્વપક્ષ એમ કહે કે જેનું શરીર તેવો આત્મા ઘઈ જાય છે-નાનામાં નાનો અને મોટામાં મોટો-અને આથી અમારો મત નિર્દોષ છે તો આનો ઉત્તર દેતાં કહે છે:-

ન ચ પર્વાદપ્યવિરોધઃ વિકારાદિભ્યઃ ॥ ૩૬ ॥

ચ=આ ઉપરાંત પર્વાદાત્=આત્માને વૃદ્ધિ દ્વાસવાળો માનવાથી અપિ=પણ અવિરોધ.= વિરોધનો અભાવ ન=નહી શકતો નથી. કેમકે વિકારાદિભ્યઃ=એમ માનવાથી આત્મામાં વિકારાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.

કહાય એમ માનવામાં આવે કે આત્મા, જેવું શરીર મળે તેવા માપનો થઈ જાય છે અને આમ આત્મામાં નાના મોટા પ્રમાણના થવાની સ્વતઃ તાકાત છે તો પણ આ મનની નિર્દોષતા સિદ્ધ નહીં થાય ! કેમકે વૃદ્ધિદ્વાસ એ આત્માનો ધર્મ માનીએ તો બકરી કાઢતાં ઝિટ પેસી જાય એવો સંભવ છે. જ્યાં આત્માનો વૃદ્ધિદ્વાસ થતો માનીએ કે તેની સાથે જ વિકારિતા-સાવયવતા-અનિત્યતા વગેરે અનેક દોષો પેદા પડ્યા જ જાણવા. જેનો વૃદ્ધિદ્વાસ તે અવયવયુક્ત હોય. પણ આત્મા તો નિસ્વયવ છે. ઉપરાંત એ નિત્ય છે. આથી વૃદ્ધિદ્વાસ જે અનિત્યતાને લાગે છે તે આત્મામાં ઘટતો નથી ! ઉપરાંત વૃદ્ધિદ્વાસની વિક્રિયા જે આત્માને લાગે તો આત્મા વિકારી થાય. એ છે નિર્વિકાર અને આમ સત્યને આકુલ વ્યાકુલ કરનારી આ ઉપદ્રવજનક માન્યતા બરાબર નથી. આથી જૈનમત અસાધુ છે. ॥ ૩૫ ॥

જીવાત્માના યથાશરીર પરિમાણને અસંગત ઠેરવતાં વળી ખીજી યુક્તિ રજૂ કરે છે કે:-

અન્ટ્યાવસ્થિતેશ્ચોભયનિત્યત્વાદવિશેષઃ ॥ ૩૬ ॥

ચ=તથા અન્ટ્યાવસ્થિતે=મોક્ષાવસ્થાના જીવનાં પરિમાણની નિત્યરિયતિ સ્વીકારી છે આથી સમવનિત્યત્વાત્=આદિ અને મધ્યઅવસ્થામાં જીવનું પરિમાણ પણ નિત્ય જ માનવું રહે. અને આથી અવિશેષઃ=કોઈ ભેદ રહી શકતો નથી. અર્થાત્ સૌ શરીરમાં તેનું એક જ પરિમાણ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન આગમ મોક્ષની અવસ્થામાં જીવના પરિમાણને નિત્ય માને છે ! એટલે કે તેમાં વૃદ્ધિદ્વાસ માનતો નથી. અને આથી આદિ અને મધ્યમાં પણ તેને નિત્ય પરિમાણ માનવો જ રહે. કેમકે નિત્ય વસ્તુ, સદા સરખી જ રહે. જો એ વધઘટ થાય તો તેટલા અંશમાં એ અનિત્ય જ થાય ! જીવનું પહેલું પરિમાણ જે અનિત્ય હોય તો છેવટનું નિત્ય કેવી રીતે થાય ! અને આથી એક જીવ જેટલાં શરીરનો સ્વીકાર કે ત્યાગ કરે તે બધાંયમાં તે એક જ પરિમાણવાળો હોઈ શકે ! અને આથી યથાશરીર પરિમાણવાળો જીવ છે એ માનવું ઠીક નથી. કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા યુક્તિપૂર્વક સુસંગત નથી. ॥ ૩૬ ॥

આમ તર્કસુસંગત ન હોઈને આડંત મતને અયુક્ત ઠેગ્યો. હવે પાશુપત મતનું છિદ્ર ધનાવતા તેને દ્વિપિત કરતાં કહે છે કે -

પત્યુઃ અસામજસ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પત્યુઃ=પશુપતિ મત પણ ચોત્ર નથી. કેમકે જગામજસ્યાત્=એ મત અસંગતતાથી ઉભરાય છે.

અડુંત મત પછી પાશુપત મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે આ મત પણ અનાદરણીય છે. કેમકે વિચિત્ર માન્યતાઓથી એ ભગ્પૂર છે. એક તો એમના મત પ્રમાણે જે તત્ત્વોની કલ્પના છે તે વેદ વિરૂદ્ધ છે. ઉપરાંત મુક્તિને માટે એ મત જે સાધન મંપત્તિ ઉપદેશ છે તે અદ્વલ ગહાજ્વલય છે. કંઠી, રૂચિકા, કુંડળ, જટા-ભસ્મ અને યજ્ઞોપવીત-એમની કલ્પનાની આ છ મુદ્રાઓને ધારણ ક્રવાથી, શરીરને એ મુદ્રાઓથી મુદ્રિત ક્રવાથી મુક્તિ મળે છે. મોક્ષ અને આ મુદ્રાઓને શ્રો સંબધ તે તો તેઓ જ જાણે. આટલો મસ્તો મોક્ષ તો કોઈ યતાવી ન શકે. ઉપરાંત તેઓ મહેશ્વરને સાકાર માને છે અને જગતનાં કેવળ નિમિત્ત કારણ તરીકે સ્વીકારે છે. ઉપરાંત પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ માને છે. સશરીર સર્વસર્જને ગમર્થ ન હોય! આથી અશરીર ઇશ્વર અદ્વલમાં ન આવે. ઉપરાંત કેવળ નિમિત્ત કારણ થનારો ઇશ્વર, જગતમાં નહીં હોય-જગતથી આવે કોઈ સાતમા આસમાનમાં જ હોય. ઉપરાંત એવો ઇશ્વર અને રાજા ગળ્યાડાઓમાં પણ ખાસ ભેદ ન રહે! આમ કેવળ માકાર-નિમિત્ત કારણ ઇશ્વરને માનતા અનેક અકાટ્ય મુશ્કેલીઓ આવીને ઉભે છે! અને મુદ્રામાત્રે મુક્તિ તો કેવળ હામ્યજનક જ લેખાય! આમ આ મત અસંગત છે. ॥ ૩૭ ॥

આમ પહેલો ધા કરી હવે નિમિત્ત કારણ તરીકે ઇશ્વરને સ્ખૂ કરતા એ વાદનુ દાર્શનિક ખંડન કરતા કહે છે કે -

સમ્બન્ધાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

સમ્બન્ધાનુપપત્તે=સંબંધની ઉપપત્તિ મુક્તિપૂર્વકની સિદ્ધિ ન થતી હોઈને ચ=પણ ઇશ્વર-નિમિત્ત કારણ છે એ વાત અસંગત હરે છે.

ઇશ્વર જો નિમિત્ત કારણ છે તો તે કુભારના જેવો જ હરે! તો પછી ઇશ્વર=નિમિત્ત કારણ અને જગતનું ઉપાદાન કારણ-એ બેની વચ્ચે કઈ જાતનો સંબધ હોઈ શકે? કુભાર-શરીરવાળો હોઈ તે મૃત્તિકા વગેરે ઉપાદાન સાથે પોતાનો સંયોગ સંબધ સ્થાપી ઘટ વગેરે કાર્યો કરે છે.

અર્થાત્ નિમિત્ત અને ઉપાદાન વચ્ચે સંયોગ સંબંધ જ માનવો પડે. પણ ઇશ્વર-નિમિત્ત કારણ અને પ્રધાનરૂપી ઉપાદાન કારણ વચ્ચે સંયોગ સંબંધ સંભવી શકતો નથી. ઇશ્વર સ્વયં નિરાકાર છે. શરીર વગેરે સિવાયનો છે. અને આથી નિરાકાર સાકારનો સંયોગ સંબંધ થઈ ન શકે. અને આથી સૃષ્ટિની રચના અસંભવિત જ થાય ! વેદ પ્રમાણુ ઉપર જીવતાં વેદાન્તને આ બાધા નડતી નથી. કેમકે વેદાનુસારી જ તેમની તર્કગતિ હોય છે. વેદસંમત તર્ક મળી આવે તો તેનો સ્વીકાર કરવામાં વાધો નથી. વેદ વિરુદ્ધ તર્કને સ્વીકારવા વેદાન્તી બંધાયેલો નથી અને વેદ ઇશ્વરને કે પ્રહ્લને સર્વશક્તિમાન કહે છે. એટલે વેદાન્તીનો તર્ક ઉપર અવલંબ નથી, તારો છે. આથી તારો તર્ક સુસંગત નથી. આમ પાશુપત મત અસંગત છે. ॥૩૮॥

આ ઉપરાંત પણ એક દ્વંધુ બતાવતાં કહે છે કે:-

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

અધિષ્ઠાનઅનુપપત્તે=અધિષ્ઠાનની ઉપપત્તિ=યુક્તિપૂર્વકતા ન હોવાથી ચ=પણ ઇશ્વરને ક્રેત્રાગ નિમિત્ત કારણ માનવું બરાબર નથી.

કુંભાર મૃત્તિકા વગેરે સાધન સામગ્રીનો અધિષ્ઠાતા થઈને ઘટાદિ કાર્ય ઉપજાવે છે. પણ ઇશ્વર તે રીતે કરી શકે નહીં. ઇશ્વર કુંભારની માફક શરીરી નથી. અને પ્રધાન પણ માટીની માફક આકારવાળું નથી. પ્રધાન તો રૂપાદિહીન છે. અને ઇશ્વર તો નિરાકાર છે. તો રૂપાદિહીન પ્રધાન ઉપર સ્થાન જમાવી નિરાકાર ઇશ્વર કેવી રીતે સૃષ્ટિ ઉપજાવે ? પ્રધાન ઇશ્વરનું અધિષ્ઠેય નથી. ઇશ્વર પ્રધાનનો અધિષ્ઠાતા જ ન સંભવે. અને આથી આ મત અસમજસ છે. ॥ ૩૯ ॥

તો પછી ઇશ્વરને પણ સાકાર સેન્દ્રિય વગેરે માનીએ તો શું વાધો ? જવાબ છે કે:-

કરણવચ્ચેન મોગાદિભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

ચેન=જો કરણવચ્ચે=શરીર ઇન્દ્રિય વગેરે સાધનો પુક્ત ઇશ્વરને માનીએ તો ન=જો બરાબર નથી કેમકે તેમ માનતાં મોગાદિભ્યઃ=ભોગ વગેરે સાથે તેનો સંબંધ સિદ્ધ થાય.

જો ઇશ્વરને સ્વમંકર્ય માત્રથી પોતાને અધિષ્ઠાતા થવાનું મળે એ હિસાબે શરીર ઇન્દ્રિયો વગેરે ધારણ કરતો માનવામાં આવે અને તે રીતે

સાકાર થઈ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરે કરતો સ્વીકારવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય જ છે. કેમકે તો પછી જીવોની માફક તેને પણ કર્મો ક્યાં તેનો ભોગ આવીને નહે જ! જ્યાં જ્યાં શરીર ત્યાં ત્યાં કર્મભોગ આવે જ. અને તેમ થતાં તેનાં ઇશ્વરત્વની જ હુનિ થાય. આમ ઇશ્વરનો અનીશ્વરત્વ પ્રસંગ અનુચિત હોઈને આ માન્યતા સાચી નથી. ॥ ૪૦ ॥

વળી ઈતર દોષોનો ઉલ્લેખ કરી પાશુપત મતની કલુષિતતા સિદ્ધ કરતાં કહે છે:—

અન્તર્વચ્ચં અસર્વજ્ઞતા વા ॥ ૪૧ ॥

અન્તર્વચ્ચં=ઈશ્વરની, પાશુપત મતમાં ક્યાં તો સાન્તતા વાકે ક્યાં તો અસર્વજ્ઞતા=અસર્વજ્ઞતાનો દોષ આવશે.

પાશુપત મત પ્રમાણે ઇશ્વર, જીવો અને પ્રધાન અનન્ત છે—ઉપરાંત ઇશ્વર સર્વજ્ઞ પણ છે. તો પ્રશ્ન એ છે કે જીવો કેટલા છે અને કેવા છે તે ઇશ્વર જાણે છે કે નહીં? ઉપરાંત પ્રધાનના સ્વરૂપથી એ અભિજ્ઞ છે કે નહીં? ઉપરાંત પોતે કોણ અને કેવો છે તે તે સમજે છે કે નહીં? જો આ મત પ્રમાણે પ્રધાન અને જીવો અનન્ત છે અને પ્રજા તે સૌને જાણે છે તો પછી ઇશ્વરની જ્ઞાનની પહોંચમાં આવેલા પદાર્થો અનન્ત નહીં રહે—તે સાન્ત-સીમિત જ ગણાય! અને જો ઇશ્વર એ જાણતા ન હોય તો પછી તેનું અસર્વજ્ઞપણું છે એ વાત આવી પડે! આમ ક્યાં તો ત્રણ પદાર્થોને સાન્ત માનવા પડશે અથવા તો ઇશ્વરની અદ્વિતતા સ્વીકારવી પડશે! આમ દોષયુક્તતા અનિવાર્ય છે તેથી અને વેદથી પણ વિરૂદ્ધ જતો હોઈને આ વાદ સન્માન્ય નથી. ॥ ૪૧ ॥

આમ અત્યાર સુધી વેદ બાહ્ય આગમો અને તેમના વાદોનું તર્કપ્રધાન નિરાકરણ કર્યું. હવે વેદને જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા પણ જેમાં યુક્તિ યુક્તતાનો અભાવ છે એવા કેટલાક મતની આંશિક અયોગ્યતા ઠેરવતું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. ભાગવત-પાંચરાત્ર આદિની પ્રક્રિયા છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પરમ કારણ છે અને તે વાસુદેવ છે. તેમાંથી-સંકર્ષણ નામના જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંકર્ષણમાંથી ‘પ્રદ્યુમ્ન’ નામનું મન અને એ પ્રદ્યુમ્નરૂપી મનમાંથી “અનિરૂદ્ધ”-અહંકાર પ્રકટે છે. આ પ્રક્રિયામાં રહેલી અસંગતતાને બતાવતાં કહે છે કે:—

ઉત્પત્યસંભવાન્ ॥ ૪૨ ॥

ઉત્પત્યસંભવાન્=જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી ન હોઈને વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણ ઉપજે છે એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી.

યદ્યપિ ભાગવત પાંચરાત્રાદિ મતો વેદાનુકૂલ જ છે. વેદવિરૂદ્ધ એમાં કશું-અગત્યનું કશું નથી. પુરાણવ્રહ્મ સંમિતમ્ એ તો ભાગવતમાં સ્વયં કહ્યું છે. અને આથી પૂર્વપક્ષી તરીકે આ મત નથી. પણ એમાં પણ આંશિક પ્રક્રિયાભેદ સુક્તિવિરૂદ્ધ છે અને આથી તેનું તેટલા અંશમાં નિરસન યોગ્ય છે. ખીજી બધીય રીતે એ મતો વૈદિક જ છે. વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જીવ જો ઉપજતો હોત તો તે અનિત્ય થાત ! કેમકે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એક જ લાકડીના બે પરસ્પર વિરોધી છેડાઓ છે. આથી જીવ ઉપજતો નથી. આ ઉપરાંત જીવને ઉત્પત્તિવિનાશશીલ માનીએ તો એની બુદ્ધ સુક્ત અવસ્થા નિર્રથક થાય ! ઉપરાંત વિનાશાકાન્ત જીવાત્માને માટે પ્રભુ પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો ઉલ્લેખ પણ એની કૂર મશકરી જ ગણાય ! અને આથી જીવની ઉત્પત્તિ નથી. વેદમાં-શાસ્ત્રમાં જીવની અમૃતતા-પોષારી પોષારીને ગાઈ છે. આથી જીવની ઉત્પત્તિ ખતાવતાં અશમા આ વાદ ગ્રાહ્ય ઠરતો નથી. ॥ ૪૨ ॥

ઇતર શંકાનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે:-

ન ચ કર્તુઃ કરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

ચ=તથા કર્તૃ=કર્તામાંથી=જીવમાંથી કરણ=કરણ-મન અને મનમાંથી અહંકારની ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી

કર્તામાંથી કરણની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ હોકો જીવમાંથી મન અને તેમાંથી અહંકારરૂપી કરણની ઉત્પત્તિ માને છે. જીવાત્મા તો કર્તા અને ચેતન છે. દેવદત્તમાંથી પરશુ કેવી રીતે ઉપજે ? આમ કર્તામાંથી કરણની ઉત્પત્તિ અસંગત છે. ઉપરાંત આવા વિચારનાં સમર્થનમાં કોઈ શ્રુતિ વાક્ય પણ નથી. આથી આ કલ્પના સુમંગત નથી. ॥ ૪૩ ॥

હવે પૂર્વપક્ષીની દલીલનો પ્રથમ સ્વીકાર કરી પછી તેનો ચામનો ખતાવતાં આ પ્રક્રિયામાં રહેલી અસંગતતાને જ સમર્થિત કરતાં કહે છે:-

વિજ્ઞાનાદિભાવે વા તદ્વપ્રતિષેધઃ ॥ ૪૪ ॥

વિજ્ઞાનાદિભાવે=જ્ઞાન અભ્યર્થનો સંકર્ષણમાં ભાવ હોઈને તે વાસ્તવેથી ભિન્ન નથી વા=તોપણ તદ્વપ્રતિષેધ=પ્રકાશાન્તરે ઉત્પત્તિનો અસંભવરૂપી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે જ. અને આથી આટલા પ્રક્રિયા અંશમાં એ મત માન્ય ઠરતો નથી.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અમે સંકર્ષણ-પ્રયુક્ત-અનિરૂદ્ધ વગેરેને ભિન્ન માનતા નથી. એ બધાય ઇશ્વરો જ છે. સૌ જ્ઞાન-અભ્યર્થ-શક્તિ-અતવીર્ય-તેજ વગેરે ઇશ્વરીય ધર્મોંથી સંપન્ન હોઈને વાસુદેવ સ્વરૂપ જ છે.

ખધાય નિર્દોષ=કલેશગૂન્ય, પ્રકૃતિમાંથી જ જન્મેલા, અને નાશ વગેરેથી અપ્રુષ્ટ હોઈને વાસુદેવ રૂપ જ છે. વેદ કહે છે કે અજાયમાનો વહુષા વિજાયત્તે—ન જન્મતો તે અનેક પ્રકારે જન્મે છે. (યજુઃ ૩૧-૧૯) અને આથી લગવાન વાસુદેવનું જ તે તે રૂપે-વ્યૂહરૂપે-એ તો પ્રાકટ્ય માત્ર છે અને આથી આ મત વેદ વિરુદ્ધ નથી! આનો જવાબ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે આવું માનવું એ પણ યુક્તિ મુસંગત નથી. જો વાસુદેવ વગેરે ચાર પરસ્પર ભિન્ન ન હોય અને સૌ ઇશ્વર રૂપ જ હોય-તુલ્ય ધર્મીઓ જ હોય તો પછી એમની અનેકાત્મતા ક્યાં રહી? અને એમ માનતાં અનેક ઇશ્વરની કલ્પના પણ જન્મે જ! અને એક જ ઇશ્વરથી જો કાર્ય સંધાતુ હોય તો અનેક ઇશ્વરનો સ્વીકાર બુદ્ધિ સંગત નથી.

ઉપરાંત લગવાન વાસુદેવ એક જ પરમતત્ત્વ છે એવો તો આપનો સિદ્ધાન્ત છે. ચાર ઇશ્વરોને તુલ્યધર્મી માનીએ તો આ સિદ્ધાન્તની હાનિ થાય!

અગર જો એવી કલ્પના હોય કે એક જ લગવાનનો આ ચાર વ્યૂહ રૂપે વિન્યાસ માત્ર જ છે! અને તે તુલ્ય ધર્મો તે રીતે અવિરોધી છે તો પણ ઉત્પત્તિની અસંભવિતતા રૂપી દોષતો તેમજ રહે છે. વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણ વગેરેના ક્રમે ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. ઉત્પત્તિ થાય એટલે કાર્યકાળમાં કાંઈકની કાંઈક અતિશયતાનો સ્વીકાર કરવો જ પડે! કાર્ય કારણ ભાવે મંકળાયેલાં તરવો જો નિરતિશય હોય તો કાર્યકારણ ભાવ જ મિદ્ધ ન થાય! આ મત વાસુદેવાદિ ચારે વ્યૂહોમાં કોઈ અતિશય-કોઈ તારતમ્યનો સ્વીકાર કરતો નથી. અને તે ઉપરાંત ચાર જ વ્યૂહ શા માટે?—અખિલ બ્રહ્માંડ જ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો વ્યૂહ વિશેષ છે! આમ પ્રક્રિયાનો ભેદ થોડો અમંગત ઠરે છે. એટલા અંશમાં આ મત મુસંગત નથી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રકરણ અને અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે:-

વિપ્રતિષેધાન્ત ॥ ૪૫ ॥

અ=અને વિપ્રતિષેધાન્ત=વિગેષ પ્રતિવેધ-નિવેધ-ઈકાર જોવામાં આવતો હોઈને આ મત અસંગત છે.

ઉપરાંત આ માન્યતામાં ટેટલાક વિપ્રતિષેધો જોવામાં આવે છે. એટલે કે પરસ્પર વિરોધો જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન-અશ્વર્ય-શક્તિ-બલ-વીર્ય વગેરે ગુણો છે. અને તે લગવાન વાસુદેવ, સ્વરૂપ જ છે-વગેરે વિરોધી વાતો જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત વેદ અતુષ્ટથીમાંથી સમાધાન ન મળતાં મહુર્ષિ શાંડિલ્ય આ શાસ્ત્ર લણ્યા-વગેરે કલ્પના પણ વેદમુસંગત નથી. આમ

યદ્યપિ તાત્વિક રીતે પાંચ-રાત્રાદિમતો વેદાન્ત વિરોધી નથી, છતાં એ મતમાં જે યુક્તિસુસંગત અંશ નથી તેટલાનું, અહીં ખંડન માટે ખંડન, તેટલું જાણવું! આમ સમસ્ત ઈતર વેદ વિરુદ્ધ વાતોનું તર્કાધારે આ પાદમાં ખંડન થાય છે.

પ્રિયાત્મન્! આ પાદં તો વિચારની સાક્ષસૂત્રીનો પાદ છે. વિચારોમાં રહેલી રજસ્વલતા કે તમોમયતા માત્રનું જ અહીં ખંડન છે! બાકી દુનિયાના સમસ્ત વાદોએ વેદાન્તને સ્વચ્છ કર્યું છે એટલું જ. સૌ વાદોની એક પોતાની ગણાય એવી વિશિષ્ટતા હોય છે. વિરોધી અંશોમાં જ ત્યાગ વિહિત છે. બાકી તત્ત્વજ્ઞાનની ઈમારતમાં દરેક વાદે પોતાનો કિમતી ગણાય એવો ફાળો આપ્યો જ છે. એ ઋષિઋણુના સ્વીકારપૂર્વક આપણે પણ આ પાદને પૂર્ણ થયેલો માનીએ. વધુ હવે પછી. ॥ ૪૫ ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्र साधनभाष्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

હરિઃ ઐ તત્સત્

॥ ॐ तत्सत् ब्राह्मणे नमः ॥

ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

प्रियात्मन् !

પરમ કણ્ણ પરમાત્માની કૃપાથી આપણી આ પ્રભુવિચારયાત્રા ખીજા અધ્યાયના ખીજા પાદ સુધી આવી છે. આમાં પ્રભુની નિર્લેખ કણ્ણ જ લેવી રહે છે ! કયાં એક સંસારના રંગરાગમાં નિશદિન નિમગ્ન બુદ્ધાદિભુદ્ધ જીવ અને કયાં આ અલક ગંગા સમી દેવી અને મંગલમયી વિચારસરળી ! પરમાત્મા કામ લેવા ચાહે છે ત્યારે માછલાં-કાચળા ઘોડા-સિંહ પાસે પણ અવતારી કાર્યો કરાવે છે. તેની ઇચ્છા જ મહત્તી થીજ છે ! બાકી દેવળ પુરુષાર્થ-તેની અનુક્રાપથી આર્દ્ર ન થયેલો પુરુષાર્થ તો મોટી વિડંબના જ છે ! પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આ દેખાતાં સ્થાવર જંગમ વિશ્વનું સર્વથા કારણ છે એ વિચારને—એ સત્યને નિર્લેખ કરવા—આ બધો પ્રયત્ન છે ! પરમાત્મા જ કારણ છે એટલું એક મહાસત્ય હૃદયવાસી થાય તો બેટા પાર થઈ જાય. આથી જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓને તપાસી તપાસીને નિર્લેખ-સ્વચ્છતમ-દૃષ્ટિની સ્થાપના કરવી રહે છે. સ્મૃતિ ન્યાય સાથેનો વિરોધ ઝાંગળ્યો-ખીજા અધ્યાયના પહેલા અને ખીજા પાદમાં આ ઉપરાંત પણ અનેક વાદોના વાવટાળને શાન્ત કર્યા. હવે જેમ અનેક પ્રકારના વિપ્રતિષેધોને લઈને પરપક્ષ શંકાકાન્ત થયો અને તેનું નિરાકરણ કરવું પડ્યું તેમ સ્વપક્ષમાં પણ દેખાતા વિરોધોનું શમન કરવું ભેઈએ. નહીં તો સ્વપક્ષ પણ તે જ દોષોથી દૂષિત થવાનો સંભવ રહે ! આથી સ્વીય વિચારધારાને સાફ કરવાને માટે અતઃપરના અંથનો પ્રારંભ છે ! ઉપરાંત જીવાત્માના સ્વરૂપનું પણ નિર્ધારણ કરવું રહે. તે પણ એ જ પાદનો વિષય છે. તે પૈકી આકાશાદિ ભૂતતત્ત્વને લગતી જે સૃષ્ટિ શ્રુતિઓ છે તેમાં દેખાતા વિરોધનું શમન કરતું પ્રકરણ આરંભતાં, પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન કરતાં કહે છે કે:-

ન વિયદ્ અશ્રુતેઃ ॥ ૧ ॥

વિયદ્=આકાશ ન=અદ્વિતીયો ઉપજે છે એવો સ્વીકાર કરતાં પરવડે એમ નથી કેમકે અશ્રુતે=કેમકે છાંદોગ્યના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં તેની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ નથી.

છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકની સૃષ્ટિશ્રુતિનો સદેવ સોમ્ય દ્વિતીયે આસીદેકમેવાદિતીયમ્-હે સૌમ્ય! એક સત્ જ આદિમાં હતું. એક અને અદિતીય! (છાં ૦ ૬-૨-૩) આ શબ્દોથી આરંભ થાય છે. એ શ્રુતિમાંના સત્ શબ્દ પરપ્રહ્લ-નો વાચક છે. આ સત્ શબ્દ વાચ્ય પરમાત્માથી તેજ-પાણી-અને અન્ન રૂપ ત્રણ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિનું જ શ્રવણ બોવામાં આવે છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે તદૈક્ષત વહુસ્યાં પ્રજાયેયેતિ તત્ તેજઃ અસૃજત-તેણે બેયું-તું ઘણું થાઉં. ફાલુ પુલુ-અને તેણે તેજ સ્પર્શ્યું. (છાં ૦ ૬-૨-૩) આમાં આકાશ કે વાયુની ઉત્પત્તિ નથી બે હોય તો શ્રુતિમાં ઉલ્લેખ થયો હોત. પણ નથી થયો અને વૈદિકો માટે તો વેદ જ પ્રમાણ અને તે પણ આવા સૂક્ષ્મ-અતિન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે તો વેદ જ પ્રમાણ, અને આથી આકાશને લગતી ઉત્પત્તિ શ્રુતિના અભાવમાં પરપ્રહ્લ સૃષ્ટિનું સર્વથા કારણ કેવી રીતે મનાય? આથી શ્રુતિનો સમન્વય પીડાય છે. ॥૧॥

ઉપલી શંકાનો જવાબ વાળતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે:-

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

તુ=પૂર્વપક્ષનું વ્યવર્તન કરનાર શબ્દ છે કિન્તુ બીજી શ્રુતિમાં અસ્તિ=અદ્વિતીયો આકાશની ઉત્પત્તિ બોવામાં આવે છે.

છાંદોગ્યમાં ભલે પ્રહ્લમાંથી આકાશાદિની ઉત્પત્તિ ન બતાવી હોય, તેત્તિરીય શ્રુતિમાં તો ઉલ્લેખ છે ને! શ્રુતિઓ તો પરસ્પર પૂરક છે. તેત્તિરીય શ્રુતિમાં-સત્ય જ્ઞાનં અનન્તં બ્રહ્મ-પ્રહ્લ સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત છે. (તૈ ૦ ૨-૧) શબ્દોથી. પ્રકરણનો આરંભ કરી તસ્માદ્ વા ષતસ્માત્ આત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ આકાશાદ્ વાયુઃ-નિશ્ચય તે આ આત્મામાંથી આકાશ જન્મ્યું. આકાશમાંથી વાયુ-(તૈ ૦ ૨-૧) આ શબ્દોમાં આકાશની પરપ્રહ્લ પરમાત્મામાંથી ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ બતાવી છે. અને આથી જગત્ કારણમાં કોઈ દોષ નથી. અને શ્રુતિઓમાં પણ સમન્વય છે. ॥ ૨ ॥

આ વાતને ન સહન કરતો કોઈક પાર્શ્વસ્થવાદી કહે છે:-

ગૌવ્યસંભવાત્ ॥ ૩ ॥

ગૌણી=તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં દર્શાવેલી આકાશોત્પત્તિ ગૌણ માનવી ધોરણે અગમચાતુર્ય તરીકે એનો સ્વીકાર શક્ય નથી.

આકાશને વ્યાપક માનવામાં આવ્યું છે. વિભવાન્મહાનાકાશઃ તથા
ચાત્મા (ચં ૭-૧-૨૨) શબ્દસંયોગવિમવાન્ય સર્વગતમ્ (ન્યા ૦
૪-૨-૧૯) અદ્યુહાવિષ્ણ્મવિમુત્વાનિ ચાકાશઃ (ન્યા ૦ ૪-૨-૨૦)
વગેરે સૂત્રો આતુ સમર્થન કરે છે.

ઉપસંત વ્યાપક હોય તે નિસ્વયવ જ હોય. અને જે નિસ્વયવ તેની
કદી મુખ્ય ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. આથી નિત્ય નિસ્વયવ સત્ આકાશની
મુખ્ય ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. હા, ગોણુ ઉત્પત્તિ તો વ્યવહાર અનુસાર
સંભવે. નટપર જન્મ્યો-નલિની જન્મી-એવા પ્રયોગોમાં જેમ ગોણી જન્મ
કલ્પના સંભવે તેમ અહીં કલ્પી શકાય. બાકી મુખ્ય તો નહીં સંભવે. ॥ ૩ ॥

આજ વાતનું સમર્થન કરતાં ખીજી હેતુ સમર્પે છે કે :—

શબ્દાચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાત=શ્રુતિ વચનથી ચ=પણ આકાશની ઉત્પત્તિ ગોણુ જ માનવી પડે છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આકાશનું અમૃતત્વ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે.
વાયુશ્ચ અન્તરિક્ષં ચ एतद् અમૃતમ્ વાયુ અને અન્તરિક્ષ એ આ વાયુ છે
(ઘૃ ૨-૩-૩). અને આમ અમૃત હોઈને તેની ઉત્પત્તિ મુખ્યતઃ હોઈ
શકે નહીં. ઉપસંત આકાશશરીરં બ્રહ્મ-બ્રહ્મ આકાશરૂપી શરીરવાળું છે
(તૈ ૦ ૧-૬-૨) આ શ્રુતિ આકાશનું આનન્ત્ય કહે છે. કેમકે તે બ્રહ્મનું
શરીર છે! અને જે અનન્ત હોય તેની ઉત્પત્તિ નથી. આથી શ્રુતિવિરોધ
જેમનો તેમજ રહે છે. ॥ ૪ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષીની સામે એક દલીલ આવે છે. પૂર્વપક્ષીની
દલીલને પડકાર કરતાં પાર્થિવ્ય કહે છે કે ભલે! “આકાશઃ સંમૂતઃ”—માં
ઉત્પત્તિ વાયક સંમૂત શબ્દનો પ્રયોગ છે. અને એ શબ્દ પ્રયોગ જેમ
આકાશની સાથે તેમજ વાયુ અગ્નિ વગેરેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તો
એક જ વાક્યમાં એક જ શબ્દ એકી વખતે એકને માટે ગોણુ અને એકને
માટે મુખ્ય કેવી રીતે થઈ શકે? કોઈપણ શબ્દની એક જ વાક્યમાં એકી
વખતે બે વૃત્તિઓનો સ્વીકાર હોઈ ન શકે—આ દલીલનો જવાબ વાળતાં
પૂર્વપક્ષી કહે છે કે :—

સ્વાचૈકસ્ય બ્રહ્મશબ્દવત્ ॥ ૫ ॥

एकस्य=એક જ “સંમૂત” શબ્દની સ્વાત્=ગોણુ અને મુખ્ય બંને અર્થ થઈ
સંકેત બ્રહ્મશબ્દવત્=જેમકે બ્રહ્મ શબ્દનો.

તૈત્તિરીય શ્રુતિનો આ બોલ છે. તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ તપો
 બ્રહ્મેતિ-વિચાર દ્વારા બ્રહ્મને જાણે. તપ બ્રહ્મ છે. (તૈ૦ ૩-૨) આ વાક્યમાં
 ભિન્નાર્થ પ્રયોગ છે. પ્રથમોક્ત બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મનો તો દ્વિતીયોક્ત બ્રહ્મ
 શબ્દ તપનો વાચક છે. એટલે કે પ્રથમ મુખ્ય અને બીજો ગૌણાર્થ છે.
 અને એ જ રીતે સંભૂત શબ્દ તેજ વગેરેના સંબંધમાં મુખ્ય અને આકાશ
 પ્રાંબંધમાં ગૌણ હોઈ શકે છે. અને આથી આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી જ
 માનવી રહે છે. અને તેમ કરતાં શ્રુતિનો પરસ્પર વિરોધ છે તેવો જ છે. ॥૫॥

અને આમ પૂર્વપક્ષીને પોતાનાં વક્તવ્યને માટે પૂરી તક આપી હવે
 સેદ્ધાન્તી પૂછે છે કે જો તસ્માદ્ વા ઇતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ-
 તે આ આત્મામાંથી આકાશ જન્મ્યું. (તૈ૦ ૨-૧) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં
 આકાશની ઉત્પત્તિને ગૌણ માનીશું તો પછી “સોડકામયત ઘહુર્યા
 પ્રજાયેયેતિ । સ તપોડતપ્યત સ તપસ્તપ્ત્વા હૃદં સર્વં અસૃજત યદિદં
 કિંચ-તેણે ઈચ્છ્યું-હું ઘણું થાઉં ફાલુંફૂલું. તેણે તપ કર્યું-તેણે તપ
 કરીને આ બધું સરખ્યું-જે કંઈ બધું છે તે. (તૈ. ૨-૬) આ ઉત્તર
 શ્રુતિમાં “સર્વ” ની સૃષ્ટિના ઉલ્લેખનું શું ? કારણ કે સર્વમાં તો આકાશનો
 પણ સમાવેશ થાય જ ! અને નહીંતર સર્વોત્પત્તિની પ્રતિજ્ઞા પીડાય જ !
 અને નિત્ય સત્ આકાશનો તો સર્વતા પદાર્થોમાં સમાવેશ ન કરી શકાય !
 આથી પૂર્વપક્ષી કહે છે:—

પ્રતિજ્ઞાઽહાનિરવ્યતિરેકાચ્છદ્દેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

પ્રતિજ્ઞાઽહાનિ.=આકાશને નિત્ય માનીએ તો પણ સર્વોત્પત્તિ પ્રતિજ્ઞાની પીડા ઉભી
 થતી નથી. કેમકે અવ્યતિરેકાત્=આકાશ વ્યાપક હોયને ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થોથી તેનું
 અલગપણું હોઈ શકતું નથી અને શ્વદેભ્યઃ=શ્રુતિના શબ્દો જ જણાવે છે. આથી
 આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણ છે.

વ્યાપક છે આકાશ. અને વ્યાપક હોઈ તે જ તેનો સમસ્ત ઉપજતા
 પદાર્થો સાથે અન્વય હોય જ. પરિચિન્ન દ્રવ્યનો ક્યાંક વ્યતિરેક તો ક્યાંક
 સમન્વય હોય ! આકાશ તો અપરિચિન્ન છે. અને આકાશનું વ્યાપકપણું
 પ્રામાણિક છે. અને આકાશનો સમસ્ત પદાર્થોની સાથેનો વ્યતિરેકનો
 અભાવ એટલે કે અન્વય, સાક્ષાત્ શ્રુતિઓ જ દર્શાવે છે. આકાશઃ
 પરાયણમ્-આકાશ પરાયણ છે (છાં૦ ૧-૧-૧) આકાશો ધે નામ
 નામરૂપયોર્નિર્વહિતા-આકાશ સાથે નામ રૂપનો નિર્વાહ કરે છે.
 (છાં૦ ૮-૧૪-૧) આકાશ एव तदोते च मोते च-આકાશમાં જ તે

ઓતપ્રાપ્ત છે. (ચં ૩-૮-૭) વગેરે શ્રુતિ વાક્યો આનાં સાક્ષી છે. અને આમ નિત્ય હોવા છતાં મર્યોત્પત્તિ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ નથી. અને આથી આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણ છે. મુખ્ય નથી અને શ્રુતિ વિરોધ તદ્વસ્થ ન છે.

હવે પૂર્વપક્ષીને નિરૂત્તર કરતાં સિદ્ધાન્તી સમાધાન લાગે છે કે:-

યાવદ્વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ ॥ ૭ ॥

તુ= કિંતુ યાવદ્વિકારં=કાર્યમાત્રમાં વિભાગ=અવયવ વિભાગ હોય છે એ વાત નેત્રવત્=ઘટપટાદિ લૌકિક પદાર્થો અને વ્યવહારની પેરે જાણી ધરે.

જે પદાર્થોનો અવયવ વિભાગ હોય તે કાર્ય ન હોય છે એવો નિયમ છે. કારણ કે લોકમાં પણ ઘટપટાદિ વિકારોનો, ન અવયવ વિભાગ જોવામાં આવે છે. જોયેલા ઉપરથી નિયમ નિરૂપવાદ સિદ્ધ થાય છે. આમ જે પદાર્થ અવયવ હોય તેનો અવયવે વિભાગ થાય ન! અને તે ન પ્રમાણે આકાશનો પણ અવયવે વિભાગ થાય છે ન. જેમ ઘટપટ વગેરે પદાર્થો દ્રવ્યના ન ભેદ છે તેમ આકાશથી ઉપલબ્ધિત યતુ આકાશ પણ દ્રવ્યભેદ ન છે. આકાશ એ દ્રવ્યનો ન એક પ્રકાર છે એ કેવળ સૂક્ષ્મદર્શીઓને ન સમજાય છે એટલો ભેદ છે! અને આથી આકાશનો અવયવ વિભાગ પણ સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાનોને ન સમજાય એવો છે. અને આથી આકાશ નિરવયવ છે એ ન અસિદ્ધ છે.

અને તે ઉપરાંત એની વ્યાપકતા આપેશ છે. પૃથિવી વગેરેની અપેક્ષાએ એની વ્યાપકતા ગાવામાં આવે છે. પદાર્થમાત્રની અપેક્ષા એ એની વ્યાપકતા નથી જો એમ હોત તો તો આત્માની વ્યાપકતા એનાથી વધારે છે એમ શ્રુતિ ન વર્ણવત. પણ વર્ણવે છે. જ્યાંયાત્ આકાશાત્ તો શ્રુતિ જોલ છે. અને આથી એની સાપેશ વ્યાપકતા એના અવયવ વિભાગનો ઈન્કાર કરતી નથી, અને તે ન મુજબ તેની નિરવયવતા પણ સિદ્ધ કરતી નથી. ઉપરાંત સૌ પદાર્થો સાથેનો એનો સમન્વય જતાવતા શ્રુતિ વાક્યો અન્ય અર્થને સમર્પનારાં છે અને અને આથી વિરોધ નથી. આકાશનું અમૃતત્વ પણ એનું ચિન્થ્યાથીપણુ ન જતાવે છે. નહીં કે નત્યત્વ! અને આમ કાર્ય એવું આકાશ જો ઉપજતું હોય તો તેને લગતી ઉત્પત્તિ શ્રુતિ ગૌણ નથી. અને આથી તસ્માદ્ વા પતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સંમૂતઃ (તૈં ૨-૧) માં આકાશની સૃષ્ટિ ગૌણ નથી. પણ મુખ્ય ન છે. અને આથી વેદાન્ત શ્રુતિના સમન્વયમાં કોઈ વિરોધ સિદ્ધ થતો નથી. ॥ ૭ ॥

આકાશની પેરે વાયુની બાબતમા આ જ વિચારમરણીનો અતિદેશ કરતા રહે છે —

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेन=આના વડે એટલે કે આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરતા કથન દ્વારાજ
मातरिश्वा=વાયુની ઉત્પત્તિ પણ વ્યાખ્યાત=કહેતી મળતી

અર્થાત્ અહીં-વાયુની ઉત્પત્તિમા પણ આજ વિચારમરણી બાણી લેવી ઘટે અર્થાત્ જે યુક્તિઓ અને શ્રુતિ પ્રમાણો દ્વારા આકાશની ઉત્પત્તિ નિશ્ચિત કરવામા આવી છે તેજ યુક્તિઓ અને શ્રુતિઓદ્વારા વાયુ પણ પ્રદ્યમાથી જ ઉપજે છે, એ સિદ્ધ થાય છે તેને માટે પુનરાવર્તનની જરૂર નથી દેવદત્તના દસ દીકરાઓ હોય તેમને માટે આ બધા દેવદત્તના દીકરાઓ છે એવો પરિચય આપ્યા પછી જો કદાચ આગળ વાત ચલાવતા કૃષ્ણ બે જ દીકરાના નામનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે તો તેથી બાકીના આઠ દેવદત્તના દીકરા મટી જતા નથી તેમ આકાશ અને વાયુનો છાદોબ્યમા ઉત્પત્તિ પ્રકરણમા ઉલ્લેખ ન હોય તો પણ તે દેવદત્તના જ કુજ દે છે એમ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે આથી શ્રુતિઓમા ડોઠ સમન્વય વિરોધ નથી ॥ ૮ ॥

આકાશ અને વાયુનો અન્ત થતો નથી અને તે બન્ને અમૃત છે આથી નિત્ય છે એમ ક્વાચિત્ ઉપર દર્શાવ્યું તેમ શ્રુતિ કહતી જણાય છે તે જ પ્રમાણે નિત્યો નિત્યાના-અનિત્યોમા જે નિત્ય છે-(કઠ૦ ૫-૧૩) આ શ્રુતિમા પ્રદ્યતુ નિત્યત્વ પણ દર્શાવે છે આમ શ્રુતિના મકીર્તન પછી પણ જો આકાશ અને વાયુ પ્રદ્યમાથી ઉપજતા હોય તો તે જ રીતે શ્રુતિકીર્તિત નિત્ય પરપ્રદ્ય પણ કયાકથી ઉપજતુ હોય છે એમ કેમ ન માનવુ ? કેમકે શ્રુતિકીર્તન જો સમાન છે તો પછી બે વચ્ચે ભેદ જ નથી અને આકાશ વાયુનુ નિત્યત્વ જો માપેક્ષિક છે તો પ્રદ્યતુ નિરપેક્ષ છે એમ કહેવુ એ પણ કલ્પનામાત્ર જ છે ! અને કલ્પના જો એક ઠેકાણે માવકાશ હોય તો બીજે ઠેકાણે શાને નિરવકાશ ? તે તો ઇચ્છે નિકુશ કરી આવી શકા થતા ઉત્તર દે છે કે -

असंभवस्तु सतः अनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

તુ=પરતુ સત-સત્ શ દ્વાર્ય પરત્વ । પરમ-માની મર્મમજ્ઞ=ઉપત્તિ જે ન નથી
કેમકે અનુપપત્તિને સિમ છે એતુ મિદ્ધ થતુ નથી

પૂર્વપક્ષની આ શંકા નિગદ્ય છે. વિકાર હોય-કાર્ય હોય તેની ઉત્પત્તિ સહજે! પરંતુ સત્ પ્રકાર વિકાર જ નથી કેમકે તે નિરવયવ છે. જે નિરવયવ હોય તે કદી કાર્ય-વિકાર હોઈ શકતું નથી આ નિયમ છે અને પરપ્રકાર પરમાત્મા તે નિરવયવ છે. શ્રુતિ કહે છે.-ચિરંજીવિમ્ નિષ્કલમ્-પ્રકાર વિરજ અને નિષ્કલ છે. (મું ૨-૨-૧) તત્તસ્તુ તં પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાન-પછી તે નિષ્કલનું ધ્યાન ધરતો (મું ૩-૧-૮) નિષ્કલં નિષ્કલં શાન્ત-નિષ્કલ શાન્ત-(શ્લોક ૬-૧૬) આમ નિરવયવ પ્રકારનો ઉત્પત્તિ યોગ અમંભવિત છે. ઉપરાત શ્રુતિ કહે છે-“ન વાસ્ય કશ્ચિત્ જમિતા”-અને એનો કોઈ જનક નથી. (શ્લોક ૬-૬) આમ પરપ્રકારનો કોઈ જનક નથી! અને તે રીતે પણ પરપ્રકાર કોઈનો વિકાર નથી એમ મૂલ્ય છે.

ઉપરાત પ્રકાર સન્માત્ર છે. સન્માત્ર પ્રકારની સન્માત્રમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં કેમકે સન્માત્રથી સન્માત્ર વિશિષ્ટ કઈ રીતે થાય? અને કાર્યકારણભાવ તે કાર્યકારણની વિશિષ્ટતા ઉપર અવલભે છે!

ઉપરાત મદ્વિશેષમાંથી સન્માત્ર જન્મી ન શકે! નિયમ તે એ છે કે આમાન્યમાંથી જ વિશેષ જન્મે! વિશેષમાંથી આમાન્ય નહીં!

ઉપરાત અસત્માંથી સત્ તે જન્મી શકે નહીં જો જન્મે તે તે પણ નિરાત્મક જ હોય! અને પ્રકાર તે આત્મા છે

ઉપરાંત કથમસત્. સજ્ઞાયેત-અસત્માંથી સત્ કેવી રીતે જન્મે-આવો શ્રુતિનો પણ સંકારણ આશય છે અને અનવસ્થાન થાય એટલે મૂળકારણ તે હોવું જ જોઈએ, અને તે જ સદ્પ્રકાર છે આથી તેની ઉત્પત્તિ નથી. ॥ ૬ ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં વાક્ય છે કે તત્ તેજઃ અવ્યક્ત અને તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વચન છે કે તસ્માદ્ વા પતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ આકાશાદ્ વાયુઃ વાયોઃ અગ્નિઃ તે પછી તેજ શામાંથી ઉપજે છે? વાયુમાંથી કે પ્રકારમાંથી? આ શ્રુતિવચનોનો અવિરોધ સાધતાં કહે છે -

તેજઃ અતઃ તથા હ્યાહ ॥ ૧૦ ॥

તેજઃ=તેજઃ અતઃ=આમાંથી-આ વાયુમાંથી ઉપજે છે તથાહિ=તેજઃ જ આહ=બીજો પ્રકાર કહેના આ-ન્ય છે

અર્થાત્ તેજની ઉત્પત્તિ અગે શ્રુતિઓમા જે વિરોધ જેવો દેખાય છે તે ઉપરછ'વો જ છે ! તેજની ઉત્પત્તિ વાયુમાથી જ થાય છે એમ ખીજી શ્રુતિએ કહ્યું જ છે અર્થાત્ પ્રહ્મ-પરમાત્માએ પહેલા આકાશ-તેમાથી વાયુ-અને વાયુમાથી પછી તેજની ઉત્પત્તિ કરી છે એમ કહવાનો તત્તેજ અસૃજત એ શ્રુતિનો આશય છે કેમકે આકાશ અને વાયુની ઉત્પત્તિ થયા પહેલા તેજની ઉત્પત્તિ તર્કસિદ્ધ નથી ઉપરાત તેજ વાયુ જન્ય છે એ પ્રત્યક્ષ છે અને શ્રુતિ-તૈત્તિરીય શ્રુતિ “વાયો અગ્નિ-વાયુમાથી અગ્નિ-અર્થાત્ એની શાળ પૂરે છે આથી વાયુમાથી જ તેજને પરમાત્મા ઉપન્નવે છે આમ શ્રુતિઓમા સગાન છે વિગાન નથી છેવટે સાક્ષાત્ અગ્નિ પરપરાએ પણ કારણુ તો પરમાત્મા જ છે એ ભૂલવું ન ઘટે ॥ ૧૦ ॥

હવે જલની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતા વિધાન કરે છે કે -

આપઃ ॥ ૧૧ ॥

આપ-પાણી પણ તે જ રીતે અગ્નિમાથી ઉપન્ને છે

જેમ વાયુમાથી અગ્નિ તેમ અગ્નિમાથી પાણી પેદા થાય છે તેજની સૃષ્ટિ બાદ પાણીની સૃષ્ટિ છે એમ છાદોચ્ય અને તૈત્તિરીય બન્ને શ્રુતિઓ કહે છે તદાપોઽસૃજત-તેણે પાણી સરજ્યુ (છાં ૬ ૨-૩) અગ્નેરાપઃ-અગ્નિમાથી પાણી (નૈ ૨-૧)

હવે પૃથ્વીની સૃષ્ટિ વિષે વિચાર કરતા કહે છે કે -

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

પૃથિવી-ભૂમિ પાણીમાથી ઉપન્ને છે કેમકે છાદોચ્યમા એવું શ્રવણ છે લના ! ત્યા તો અતનુ ઉપાત્ન કહ્યું છે અતનુ પૃથિવીપણુ કેની તેતે સભવે તો અધિકાર રૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ અધિકાર પ્રકરણથી રૂપથી અને શ્રુત્યન્તરેથી એ સિદ્ધ થાય છે

જેમ તેજમાથી જલ, તેમ જલમાથી પૃથિવી જન્મે છે છાદોચ્ય શ્રુતિ છે કે-તા આપ દેક્ષન્ત ઘ્રહ્ય સ્વામ પ્રજાયેમહિ इति ता अघ्नमसृजन्त-તે પાણીએ જોયુ-અમો ઘણા થઇએ ફાનીએ પુલીએ-અને આમ પાણીએ અગ્નને સરજ્યુ (છાં ૬-૨-૪) અને અર્કી અગ્ન શબ્દથી પૃથ્વી સમજવાની છે કેમકે પ્રશ્નજુ જ એવું સાક્ષી છે તદ્દ તેજ અસૃજત તેણે તેજ સરજ્યુ (છાં ૬-૨-૩) તદપ અસૃજત-તેણે પાણી સરજ્યુ (છાં ૬-૨-૩) આ શબ્દો દ્વારા પ્રશ્નજુ છે મહાભૂતોને

લગતુ આથી પ્રગ્ન વગાત્ અન્ન શબ્દ પૃથ્વીનો વાચક છે ઉપનત વ્યુત્પત્તિ પાતુ આ અર્થન મમર્થન રે છે જ્ઞાને અસ્તિ ચ મૂતાનિ તન્માદ્ અન્ન નદુચ્યન્તે-ભૂનો જેને ખાધ અને છેડે ભૂતોને જે ખાઈ લાય તે અન્ન કહેવાય છે (તૈં ૦ ૨-૨) આમ અન્ન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે

ઉપનત ચતુર્યા તદન્નસ્ય-(છાં ૬ ૪-૨) અર્જી અન્નનુ જે ઉપ વર્ણવ્યુ છે તે પણ પૃથ્વીને જ સૂચવે છે અન્નનુ ઉપ મદા કાગુ નથી પૃથ્વી તો મોટે ભાગે કાગી છે એ દેખાય છે

ઉપનત બીજી શ્રુતિઓ આ વાતનો સ્પષ્ટ ઉત્તેજ છે તદ્ યદ્ ધરા શર આસીત્ તત્ સમહન્યત સા પૃથિવ્યમયત્-તે જે પાણીના શબ્દ હોતો તે એકકો ધંચો અને તે જ પૃથ્વી બની (વૃં ૧-૧૦૦) અદમ્ય પૃથિવી (તૈં ૦ ૧-૧) ઉપનત પૃથિવ્યા ઔષધય. ઔષધીભ્યોઽન્નમ્-પૃથિવીમાથી ઔષધિઓ ઔષધીમાથી અન્ન (તૈં ૦ ૨-૧) આમ શ્રુતિમા પૃથિવી પરી અન્ન બતાવ્યુ છે આથી પૂર્વ અન્ન પૃથ્વીનુ જ વાચક છે આથી પૃથ્વી પાણીની પુત્રી છે ॥ ૧૨ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાથી આકાશ ઉપજે છે તેમાથી વાયુ વગેરેના ક્રમે ભૂત-લૌનિક સૃષ્ટિ જન્મે છે અને આ રીતે શ્રુતિઓનો મમન્વય નિર્ણીત કર્યો પણ અહીં એક શકા થાય છે આકાશ પૂરતુ તો બ્રહ્મ, શ્રુતિ કહે છે તે રીતે ૧૦૫ જરૂર ગણાય કાન્થ આકાશને સાક્ષાત્ બ્રહ્મમાથી નીપજતુ શ્રુતિ કહે છે પણ ત્યાર બાદની વાયુ વગેરેની સૃષ્ટિ તો આકાશમાથી જન્મતી બતાવે છે અને આથી પુત્રાદિ દ્વારા પૌત્રાદિને અંગે જેમ દાદા ગરબુરૂપ ગણાય તેવુ જ આ બ્રહ્મ ગણાય! અને તેવુ ગણીએ તો તો પછી છવે શો અપરાધ કર્યો? તે પણ કાન્થ ગણાય જ! અને તેમ થાય તો પછી પગ્બ્રહ્મ પગ્માત્મા સૃષ્ટિનુ સાક્ષાત્ કારણ છે એવો શ્રુતિ વાક્યોનો સમન્વય પીડાય જ! આ શકાનો જવાબ વાળતા કહે છે -

તદભિધાનાદેવ તુ તલ્લિંગાત્ સઃ ॥ ૧૩ ॥

તદભિધાનાદ્ એવન્તે તત્ત્વોને લગતા સક પગર્મ ધક્ષણને લઈને જ તુ=તો એ સિદ્ધ થાય છે કે સન્તે પરમાત્મા-સન્જન વાચ્ય પરમામા જ તે સૌની રચના કરે છે કેમકે તદ્લિંગાત્=ઉક્ત લક્ષણુ તેને જ અનુરૂપ છે

પગ્માત્મા પુત્રપૌત્રાદિ દ્વારા એટલે કે પરપરાએ શરણુ નથી પણ સાક્ષાત્ કાન્થ છે આ પ્રકરણમા કાર્યવર્ગ પારવાર ચિંતન કરતો જોવામા

આવે છે. તત્ત્વ તેજઃ દેક્ષત તે તેજે વિચાર્યું—(છાંં ૬-૨-૩) તા આપઃ દેક્ષન્ત । તે પાણીએ વિચાર્યું—(છાંં ૬-૨-૪) વગેરેમાં તેજ-આપ વગેરે તત્ત્વોનું ઈક્ષણ બતાવ્યું છે. આ ચિંતન સ્વરૂપ ઈક્ષણ, ચેતનનો ધર્મ છે. જડનો એ સ્વતંત્ર પણ ધર્મ નથી. અને આ પરમ ઈક્ષણ, જીવનું પણ હોઈ શકતું નથી. જીવની જીવરૂપે શક્તિ મર્યાદિત છે. અને આથી આ ઈક્ષણ પરમાત્માનું જ છે. પરમાત્મા ક્રમશઃ ભૂતોને સ્વયં ઉપજાવે છે. અને પરમાત્માનાં આ સર્જનને એક તત્ત્વમાંથી બીજા તત્ત્વની ઉત્પત્તિને ક્રમે કેવળ નિરૂપિત કરવામાં આવે છે. પરસ્પર કારણભાવ બતાવવાનો એમાં ઉદ્દેશ નથી. અને આથી શ્રુતિ વાક્યોમાં સમન્વય જ છે, વિરોધ નથી. ॥ ૧૩ ॥

આમ ઉત્પત્તિ શ્રુતિઓદ્ધારા જગતનું કારણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એમ શ્રુતિ સમન્વયદ્ધારા સાધ્યું. હવે પ્રલયનો ક્રમ નક્કી કરતાં ઉક્ત વાતને જ સમર્થિત કરતાં કહે છે કે:—

વિપર્યયેણ તુ ક્રમોઽતઃ ઉપપચ્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

તુ=પરંતુ અતઃ=આ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ક્રમઃ=પ્રલયનો ક્રમ વિપર્યયેણ=ઉપો-ઉલ્ટો છે. ઉપપચ્યતે=કેમકે એ જ યોગ્ય છે. ચ=તેમજ એવું સ્મૃતિમાં કહ્યું છે પણ ખરું.

ઉપનિષદોમાં ઉત્પત્તિનો ક્રમ તો બતાવ્યો છે. પણ લયનો ક્રમ આપણે શોધવો રહ્યો. તો લયનો ક્રમ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ઉલ્ટો જ હોવો ઘટે. સૃષ્ટિના ક્રમ પ્રમાણે એ હોઈ ન શકે! કેમકે સૃષ્ટિ ક્રમ પ્રમાણે જ બે લયનો ક્રમ હોય તો સૌથી પહેલાં જન્મેલું આકાશ સૌથી પહેલાં લીન થાય તો આકાશના વાયુ વગેરે વિકાસે ત્યાર પછી લીન થાય! અને એમ થતું હોય તો કારણ વિના પણ કાર્ય શબ્દભર પણ રહે એમ માનવું પડે. અને એવું બેવામાં આવતું નથી. આથી જે ક્રમે સૃષ્ટિ ઉપજે તેનાથી તદ્દન વિપરીત ક્રમે એ વિનષ્ટ થાય એ માનવું જ યુક્તિયુક્ત અને સપ્રમાણ છે. આથી લીન થતું કાર્ય કારણમાં જ ઉત્તરોત્તર લીન થવું ઘટે. યુક્તિ પણ એ જ વાત સમજાવે છે. ભાગતો ઘડો પૃથ્વીમાં જ મળે! કેમકે કાર્યની છેવટની ગતિ કારણ જ છે. આથી અનુલોભ ક્રમે જગત્ ઉપજે અને પ્રતિલોભ ક્રમે વિનષ્ટ થાય છે એજ યોગ્ય છે. અને આવું સ્મૃતિઓમાં વિધાન પણ છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે જગત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે પૃથ્વીયન્સુ વિલીયતે । ય્યોતિઃપાપઃ પ્રલીયન્તે ય્યોતિર્વાયો પ્રલીયતે-હે દેવર્ષે! જગતના આધારરૂપ પૃથ્વી પાણીમાં લીન થઈ જાય છે. પાણી જ્યોતિમાં જ્યોતિ પવનમાં લીન થઈ જાય છે. (મદ્દાં ૧૨-૩૪૧-૨૬) તો જે યુક્તિ સંગત અને સ્મૃતિ સંમત હોય તે જ માનવું ઘટે. ॥ ૧૪ ॥

આમ ભૂતોનો ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો ક્રમ તો સુનિશ્ચિત થયો. પણ જગતમાં કેવળ ભૂતો જ નથી. તે ઉપરાંત મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયો વગેરે પણ છે. આથી એ બધાંની ઉત્પત્તિ ભૂતોમાંથી થાય છે કે પરમાત્મામાંથી એ અંગે નિર્ણય થવો ઘટે. ઉપરાંત પરમાત્મામાંથી જ એ બધાં ઉપજતાં હોય તો એમની ઉત્પત્તિ પહેલી કે ભૂતોની ઉત્પત્તિ પહેલી ? આ જિજ્ઞાસાને સંતોષતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

અન્તરા વિજ્ઞાનમનસી ક્રમેણ તલ્લિંગાદિતિચેન્નાવિશેષાત્
॥ ૨૬ ॥

ચેત્=જે વિજ્ઞાનમનસી=વિજ્ઞાન અને મન એટલે કે મહત્તત્ત્વથી માંડીને બધીય ઇન્દ્રિયો વગેરે ક્રમેણ=ઉત્પત્તિના ક્રમની દૃષ્ટિએ અન્તરા=પરમાત્મા અને આકાશ વગેરે ભૂતોની વચ્ચે જ હોતી જોઈએ કેમકે તલ્લિંગાત્ શ્રુતિનાં શબ્દથી પ્રમાણ છે. इति चेत્ ન=શ્રુતિમાં કોઈ ક્રમ વિશેષનું વર્ણન નથી.

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વિજ્ઞાન-મન એટલે કે પ્રાણ-મતિ-મન ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ બાદ આકાશાદિની ઉત્પત્તિ માનવી ઘટે. કારણ કે શ્રુતિ વાક્યો આવાં તાત્પર્યને દર્શાવનારાં છે. સુંડક શ્રુતિમાં કહે છે:-

यथा सुदीप्तात् पायकाद् विस्फुलिगाः सहस्रशः प्रजायन्ते सरुपाः॥
तथा अक्षराद् विविधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैव भविष्यन्ति ॥
જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાંથી હુબરો એક સરખા તણખાઓ પ્રલવે છે તેમ અક્ષરમાંથી વિવિધ ભાવો હે સૌમ્ય ! જન્મે છે અને તેમાં જ લીન થાય છે.
(મું ૨-૧-૧)

આ શ્રુતિ વાક્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી સર્વે પદાર્થોનો આવિર્ભાવ સૂચવે છે અર્થાત્ પરમાત્મા જ સર્વ જગતનું કારણ છે એમ કહી-પછી “ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः ” दिव्य અમૂર્ત છે એ પુરૂષ-(મું ૨-૧-૨) એ શબ્દોમાં પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. અને ત્યાર બાદ વળી કહે છે કે:-एतस्मात् जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः ज्योतिः वापः पृथिवी विश्वस्य चारिणी॥ એમાંથી પ્રાણ-મન-સમસ્ત ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત આકાશ-વાયુ-જ્યોતિ-પાણી-અને વિશ્વની ધારક પૃથ્વી જન્મે છે. (મું ૨-૧-૩) આ શ્રુતિવાક્યમાં પરમાત્મામાંથી પ્રથમ પ્રાણ વગેરે જન્મ્યાં છે, અને ત્યાર બાદ આકાશાદિની ક્રમિક ઉત્પત્તિ બતાવી છે. અને આથી પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ પરમાત્મા અને આકાશાદિની વચ્ચે થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ છે પૂર્વપક્ષ.

જવાળા વાળતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ માન્યતા ગણપર નથી. અહીં કોઈ ક્રમ વિશેષનું વર્ણન નથી. અહીં તો સૌ પ્રભુમાંથી જ જન્મે છે એ જ મુખ્ય ભાવ છે. પરમાત્મા જગતનું સર્વથા કારણ છે એ ગતાવતાં અહીં શ્રુતિ ક્ષીણગ્ન થાય છે. ઉપરાંત ભિન્ન ભિન્ન કસ્ટોમાં ભિન્ન ભિન્ન ક્રમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે છે. એવાં શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં વર્ણન પણ છે. અને પરમાત્માની પ્રતિભા માટે એ જ યોગ્ય પણ છે. આથી કોઈ એક જ ક્રમ નિશ્ચિત કરવો યોગ્ય નથી. ઉપરાંત ક્રમ ઠેરવીએ તો ભૂતો પછીથી જ ઈન્દ્રિયાદિની ઉત્પત્તિ માનવી ભેદ્યે. શ્રુતિ કહે છે કે-અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ આપોમયઃ પ્રાણઃ તેજોમયી વાગ્-અન્નમય છે હે સોમ્ય ! મનઃ આપોમય છે પ્રાણ; તેજોમયી છે વાક્-(છાંં ૬-૫-૪) જે જે-મય હોય તે તેના પછી જ આવવાં ઘટે ! અને આથી ક્રમ રાખીએ તો પણ-કમ્ભલગ માનવાની જરૂર નથી. ॥ ૧૫ ॥

આમ અત્યાર મુધી આકાશ વગેરે ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને તેને લગતો શ્રુતિઓનો કલહ વિચાર્યો. હવે જીવાત્માની ઉત્પત્તિ પ્રલય વગેરે બે હોય તો, વિચારણીય છે. અને તેને લગતું શ્રુતિઓનું મંગાન ભેવું ઘટે. શ્રુતિઓમાં બે એ અંગે કલહ હોય તો તેને શાંત કરવો ભેદ્યે. જીવના, સ્વરૂપે-ઉત્પત્તિ-પ્રલયને લગતી લોકકેટકપનાનો રદીઓ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

ચરાચરાવ્યપાશ્રયસ્તુ તદ્વ્યપદેશો ભાક્ત-સ્તદ્ભાવ
ભાવિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

તુ=આ તુ રાત્ર જન્મ મરણનો આત્મા એ આશ્રય છે એ માન્યતાનું વ્યાવર્તન કરે છે. કિન્તુ તદ્વ્યપદેશ=જન્મ મરણને લગતુ કથન ચરાચરાવ્યપાશ્રય=આશ્રય જંગમ શરીરને આશ્રયે મુખ્ય હોયને ભાક્ત=જીવાત્માના સિદ્ધિમાં ગોણુ છે. કેમકે તદ્ભાવમાવિત્વા=અગત્યર શરીરના ભાવમાં તે હોય તો જ વ્યપદેશ થાય છે-અભાવમાં નહીં.

લોક વ્યવહારમાં અમુક જન્મ્યો અને અમુક મર્યો એવો એકરાર આપણે સાંભળીએ છીએ તો આ જન્મ મરણનો ઉલ્લેખ જીવાત્મા માટે મુખ્ય છે કે ગૌણ છે !-આ છે શંકા. એવો નિર્દેશ મુખ્ય જ હોવો ઘટે એવો છે પૂર્વપક્ષ. એ ગૌણ છે એવો છે મિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આ ભતનો જન્મ મરણને લગતો ઉલ્લેખ મુખ્ય જ હોવો ઘટે છે કેમકે એ પ્રત્યક્ષ છે. “અમુક જન્મ્યો અમુક મર્યો.”-આ પ્રમાણે સગી આંખે ભેદ્યે છીએ. અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો અકાર્ય ! અને આથી આ ઉલ્લેખ ગૌણ હોઈ શકે નહીં.

ઉપરાંત શાસ્ત્રોમાં સંસ્કારનું વિધાન જોવામાં આવે છે. જો જીવાત્મા આવે જ જન્મ મરણથી પર હોત તો શાસ્ત્ર તેને માટે સંસ્કારોનું વિધાન ન કરી શકત, પણ કરે છે. મનુ મહારાજ કહે છે:-પ્રાજ્ઞ નામિવર્ધનાત્ પુંસઃ જ્ઞાતકર્મ વિધીયતે । મન્ત્રવત્ પ્રાશનં ચાસ્ય દિરણ્યમધુસર્પિવામ્ પુરુષને નાલિવર્ધનથી પહેલાં જાતકર્મનું વિધાન છે એને દિરણ્ય-મધ અને ધીનું પ્રાશન પણ મંત્રપૂર્વક થવું જોઈએ. (મનુ ૦ ૨-૧૬) અને આ સ્મૃતિ વાક્યમાં પુમાન્ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આથી આ સંસ્કાર પુરુષનો જ હોઈ શકે-શરીરનો નહીં. માટે જન્મ મરણનું જીવાત્મા માટે જે કથન છે તે મુખ્ય છે-ગૌણ નથી.

વળી શ્રુતિનો પણ અહીં સંવાદી સૂર છે. શ્રુતિ કહે છે-સ વા અયં પુરુષઃ જાયમાનઃ શરીરં અમિસંપદમાનઃ સઃ અક્રામત્ ત્રિયમાણઃ-તે આ પુરુષ જન્મે એટલે કે શરીરને સ્વીકારે-અને ઉત્ક્રમણ કરે એટલે કે મરતો-(મનુ ૦ ૪-૩-૮) આ શબ્દોમાં શ્રુતિ પણ જીવનાં જ જન્મ અને મરણ સ્વીકારે છે. આથી જીવનાં લૌકિક વ્યવહારે સમર્થિત કરેલાં જન્મ મરણ મુખ્ય જ માનવાં ઘટે.

અને પૂર્વપક્ષીની દલીલ પૂરી થઈ કે તરત સિદ્ધાન્તી જવાળ વાળે છે કે જીવાત્માના જન્મ મરણનો ઉલ્લેખ એ મુખ્ય નથી-પણ ગૌણ જ છે! કેમકે જીવાત્મા અપ્રત્યક્ષ જ છે. સ્મૃતિ કહે છે કે તત્ત્વાત્મામનશ્ચા પ્રત્યક્ષ (વૈશે ૦ ૮-૧-૨) અને એ સાચે જ પ્રત્યક્ષ હોઈ શકતા નથી! અને આથી એ કથન મુખ્યાર્થમાં ઘટતું નથી. તો પછી એ કથન કેવી રીતે સંવાદી થાય. તો ચરાચર શરીરને લગતાં જ જન્મ મરણનો ઉલ્લેખ છે. કારણ કે ચરાચર શરીરની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય પ્રત્યક્ષ છે. અને આથી ગંગાયાં ઘોષઃ ની માફક જીવાત્માના પક્ષે એ ગૌણ જ હોઈ શકે છે. સંસ્કારોનું વિધાન પણ શરીરની અપેક્ષાએ જ છે. જીવના જન્મદિની અપેક્ષાએ એ હોઈ શકતું નથી! એ સંસ્કારનું વિધાન જો જીવને જોશીને હોત તો-ગાર્ગ્યઃ હોમૈઃ જ્ઞાતકર્મ ચૈલમૌજ્ઞી નિવન્ધનૈઃ । યૈજીકં ગાર્મિકં ચૈનો દિજાનાં અપસૃજ્યતે- (મનુ ૦ ૨-૨૭) આવું વિધાન ન હોત! ઉપરાંત સ વા અયં પુરુષઃ જાયમાનઃ (મનુ ૦ ૪-૩-૮) વગેરે શ્રુતિનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે જીવનો શરીરના સંબંધે જન્મ ગણાય, અસંબંધે મરણ ગણાય! આથી શરીરના ભાવ અભાવે જ જીવાત્માના જન્મ મરણ કલ્પાય છે. આમ શરીરની બાબતમાં જન્મમરણ મુખ્યાર્થમાં છે. આમ શરીર સંસર્ગે ગૌણ વ્યવદેશ છે. ॥ ૧૬ ॥

આ આત્માનાં જન્મમરણ, સર્ગના વચલા ગાળામાં ભલે ગૌણ ગણાતાં, પણ મહાસર્ગના આદિ અને અંતમાં તો એની ઉત્પત્તિ અને લય-આકાશ વગેરેની માફક થવાં જ જોઈએ-આનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

નાત્માઽશ્રુતઃ નિત્યત્વાઞ્ચ તામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા=જીવાત્મા ન=ઉપજતો કે મરતો નથી કેમકે અશ્રુત=તેના જન્મ મરણની પ્રતિપાદક કોઈ શ્રુતિ નથી. ચ=ઉલટું તામ્યઃ=જન્મ પ્રલયની પ્રતિષેધક શ્રુતિઓ દ્વારા જ નિત્યતાત્=નિત્યત્વ સિદ્ધ છે.

જેમ સૃષ્ટિના વચલા ગાળામાં જીવાત્માના જન્મ મરણ ગૌણ જ છે તેમ મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયમાં પણ તેના જન્મ મરણ ગૌણ જ છે, સુખ્ય નથી. મહાસર્ગે એ જન્મતો નથી. મહાપ્રલયે એ મરતો નથી. આથી આકાશાદિની માફક એના ઉત્પત્તિ પ્રલય નથી.

જો હોત તો શ્રુતિએ કથ્યાં હોત, પણ કથ્યાં નથી. ઉલટું એના જન્મ મરણનો ઈન્કાર કરીને શ્રુતિ તો તેનું નિત્યપણું કહે છે. ન જાયતે સ્થિતે વા વિપશ્ચિત્-આ સર્વજ્ઞ આત્મા જન્મતો કે મરતો નથી. (કઠ૦ ૨-૧૮) અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણઃ-આ આત્મા અજ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાણ છે. (કઠ૦ ૨-૧૮) જીવાપેતં કિલેદં સ્થિતે ન જીવો સ્થિતે-જીવ વિનાનું આ શરીર મરી જાય છે, પણ જીવ મરતો નથી. (છાં૦ ૬-૧૧-૩) અવિનાશી વા અરે અયમાત્મા અનુચ્છિસિધર્મા-અરે નિશ્ચય અવિનાશી છે આ આત્મા-ઉરછેદ એનો ધર્મ નથી. (ઘ૦ ૪-૫-૧૪) અને જે નિત્ય છે તેનો સ્વરૂપે ઉદયવ્યય-જન્મ મરણ હોઈ શકતાં નથી. ઉપરાંત શ્રુતિઓમાં જ્યાં જ્યાં એની ઉત્પત્તિ પ્રલયનો નિર્દેશ છે ત્યાં ત્યાં સર્વજ્ઞ શરીરને આશ્રયે જ તે સમજવો રહે છે. યથાઽન્નેઃ શુદ્ધાઃ વિસ્ફુલિંગાઃ વ્યુચ્ચરન્તિ एवमेव अस्माद् आत्मनઃ सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि च व्युचरन्ति-જેમ અગ્નિમાંથી અગ્નિ સ્ફુલિંગો વિશેષરૂપે ઉપર આવે છે તેમજ આ આત્મામાંથી સમસ્ત પ્રાણો, સૌ લોકો, સૌ દેવો, અને સમસ્ત પ્રાણીઓ વિશેષરૂપે ઉપર આવે છે-જન્મે છે. (ઘ૦ ૨-૧-૨૦) આમાં જીવની ઉત્પત્તિનું શાસન છે અને પ્રજ્ઞાનઘનઃ एव पतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्नेषानुविनश्यति ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ-આ ભૂતોમાંથી ઉડીને તે પ્રજ્ઞાનઘન જ જાય છે, તે ભૂતો જ નાશ પામે છે. મર્યા બાદ એને વિશેષ સંજ્ઞા-ચેતન હોતું નથી. (ઘ૦ ૪-૫-૧૩) આ પ્રલયનું શાસન છે. આ અને આવાં ખીજાં શ્રુતિવાક્યોમાં જીવના જન્મ મરણનો જે ઉલ્લેખ

છે તે ગૌણ જ છે, મુખ્ય નથી. આથી શ્રુતિઓ વચ્ચે કોઈ કલહ નથી. અને જીવાત્મા અજ અને અમર-નિત્ય જ છે । ઉપરાંત આત્મા નિત્ય હોય તો જ સૃષ્ટિ પૂરા અર્થમાં સમજાવી શકાય છે. આત્મા નિત્ય ન હોય તો જન્મમરણ વગેરે વ્યવસ્થા, કર્મફળ વગેરેની વ્યવસ્થા બુદ્ધિપૂર્વક સમજાવી શકાય એમ નથી ! સમસ્ત જગતની આ મહામંગલમયી યોજના જીવ જો અનિત્ય હોય તો બીલકુલ સમજાવી શકાય એમ નથી. આથી બધીય દૃષ્ટિએ જોતાં આત્મા નિત્ય છે-ઉત્પત્તિ પ્રલય રહિત છે એ જ નિશ્ચિત છે. ॥૧૭॥

આમ આત્માનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કર્યું. હવે એ આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, કેવળ જ્ઞાનાશ્રય નથી, એ સાધતાં કહે છે કે:-

જ્ઞઃ અતઃ एव ॥ ૧૮ ॥

અતઃ=આથી એવઃ=જ એટલે નિત્ય હોવાથી જ એ આત્મા જ્ઞ=જ્ઞાનસ્વરૂપ છે:-

અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય છે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે-એ અહીં મંશય છે. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે આત્મા જ્ઞાનાશ્રય છે. સિદ્ધાન્તીનો નિર્ણય છે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો એ કેવો છે? તો એ જ્ઞાનાશ્રયજ્ઞ છે એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે. કેવી રીતે? તો આત્મા શબ્દ અહીં કર્તા તરીકે જોવામાં આવે છે. જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય તો કર્તા તરીકે એનો નિર્દેશ નહીં થઈ શકે! જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોત તો ભાવપ્રત્યયે એનો નિર્દેશ થાત. પણ શ્રુતિ તો તેનો કર્તા પ્રત્યય દ્વારા નિર્દેશ કરે છે. एष हि दृष्टा स्वप्न્ટા द्यોता घ्राता रसयिता मग्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष:- આ છે દૃષ્ટા-સ્પર્શનારો, શ્રોતા, સુંધનાર, રસલેનાર, મનન કરનાર-જાણકાર કર્તા-એ આ વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે. (મન્થો ૪-૧) યો વેદેદં જિઘ્રાણીતિ સ આત્મા-છે. (છાં ૮-૧૨-૪) આ શ્રુતિમાં જ્ઞાનક્રિયાના કર્તા તરીકે આત્માની યોગબ આપવામાં આવી છે. અને આથી એ જ્ઞાનનો આશ્રય જ હોઈ શકે! હા, કવચિત્ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એવું પણ શ્રુતિદર્શન તો છે પણ તે શ્રુતિનું દર્શન તો આત્માના એ અસાધારણ ગુણનો નિર્દેશ કરનાર તરીકે સમજી શકાય. અને આથી આત્મા જ્ઞાનાશ્રય જ નિદ્ધ થાય છે!

આ દલીલને નિરાધાર કરતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આત્મા જ્ઞાનાશ્રય નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. કેમકે આત્મા નિત્ય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી ગુણનો આત્મા આશ્રય થઈ શકતો નથી! જો આત્માને જ્ઞાનનો આશ્રય માનીએ તો એની એ આશ્રયિતા નિત્ય છે કે અનિત્ય છે?-આ પૂછવું ઉચિત છે. જો એ અનિત્ય છે એમ કહો તો તે ખરાબ નથી. કેમકે તેમ

માનતાં સંદેહ વગેરેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. જે અનિત્ય જ હોય તે ક્વચિત્ હોય ને ક્વચિત્ ન હોય. આ ભાવાભાવ જ અનિત્યતાનું લક્ષણ છે ને! તો ત્યારે એ ન હોય ત્યારે આત્મામાં જ્ઞાન હોવાથી “હું છું કે નથી”?- આવો સંદેહ અગર તો “હું નથી” એવો અવગો ખ્યાલ-વિપર્યય પણ આવી શકે! પણ આત્માના હોવા ન હોવા વિષે આવો સંદેહ કે વિપર્યય ઘટતો જ નથી! અને આથી એ અનિત્ય એવું જે જ્ઞાન તેનો આશ્રય થઈ શકતો નથી. ઉપરાંત જો આત્માને જ્ઞાનરૂપી ગુણના આશ્રય તરીકે સ્વીકારીએ તો તે વિકારનો શિકાર થઈ શકે છે એ અર્થાત્ જ સ્વીકારવું પડે છે! જે આત્મા જન્મ મૃત્યુથી પર છે તે આત્મા, ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા ગુણનો જો આશ્રય થાય તો તેથી તે આત્મા પણ વિકારી જ થાય. કેમકે ધર્મનો વિકાર ધર્મીમાં પણ વિકારને જન્માવે જ-એવો નિયમ છે. જ્ઞાનરૂપી ધર્મ જો ઉત્પાદ વિનાશથી સંપન્ન છે તો તેનો ધર્મી આત્મા તે વિકૃતિથી અલગાયા વિના કેવી રીતે રહે? ન્યાયતંત્રના વિદ્વાનો કહે છે કે:-उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम् ॥ પણ આત્મા તો અવિકાર્ય છે. કેમકે તે કૂટસ્થ નિત્ય છે. ગીતાજી સ્વયં કહે છે:-अविकार्योऽयमुच्यते-(ગીતા ૦ ૨-૨૬) આથી જ્ઞાનની અનિત્યતા યુક્તિયુક્ત નથી.

ઉપરાંત જ્ઞાનને જો નિત્ય માનીએ તો પણ છૂટકારો નથી. કેમકે તો પછી જ્ઞાન ગુણ છે એ સિદ્ધ થતું નથી! જો જ્ઞાનને આપણે નિત્ય માનીએ તો તે જ્ઞાન આત્માનું સતત આશ્રય સ્વીકારે છે કે ક્વચિત્ સ્વીકારે ને ક્વચિત્ એ આત્માથી ભિન્ન રહે? જો ક્વચિત્ એ આત્માથી વેગળું રહેતું હોય તો તે જ્ઞાન ગુણ નથી. કેમકે ગુણવાળાને છોડીને ગુણ સ્વતંત્રપણે ઉભી શકતો નથી. અને ગુણ હોવા છતાં જો ગુણીને છોડીને વર્તી શકે છે એમ માનીએ તો પછી એ દ્રવ્ય જ હોય-ગુણ નહીં! કેમકે દ્રવ્ય જ પૃથક્ રહી શકે છે-ગુણ નહીં.

ઉપરાંત જો જ્ઞાનરૂપી ગુણ સતત આત્માશ્રયે જ રહે છે એમ માનીએ તો તો તે આત્માનું સ્વરૂપ થઈને જ ઉભું રહે! નિત્ય હોઈને જે નિત્યને આશ્રયે રહે તે તેનાથી જુદું હોઈ ન શકે! અને આથી એ ગુણ ન રહે! એ તો સ્વરૂપ જ થાય! આથી જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ જ છે, અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ છે! એ જ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપરાંત આત્મા જો જ્ઞાનાશ્રય ન સિદ્ધ થઈ શકે તો જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ કરવું પણ શક્ય નથી, એમ જો દલીલ કરવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. કેમકે આત્મા નિત્ય છે. આ નિત્ય આત્મા નિત્ય જ્ઞાનનો કે

અનિત્યજ્ઞાનનો આશ્રય સિદ્ધ ન થતો હોય તો પછી એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ વિકલ્પ સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો નથી—અને એ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ થઈ શકે છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એકસૂરે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એમ કહે છે. યો વિદ્માને તિષ્ઠન્-જે વિજ્ઞાનમાં ઉભો હોઈને (યુગ ૩-૭-૨૨) યોડયં વિદ્માનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદયન્તર્જ્યોતિઃ પુરુષઃ-જે આ વિજ્ઞાનમય-પ્રાણોમાં હૃદયની અંદર જ્યોતિ છે તે પુરુષ છે. (યુગ ૪-૩-૭) મધ્યાયં પુરુષઃ સ્વયંજ્યોતિ ભવતિ-આ અવસ્થામાં પુરુષ સ્વયંજ્યોતિ થાય છે. (યુગ ૪-૩-૯) અનન્તરોડયાહ્યઃ છત્સ્નઃ પ્રજ્ઞાનઘન ઇવ-આંતર બાહ્ય સિવાયનો-પૂર્ણ-આખો પ્રજ્ઞાનઘન જ છે. (યુગ ૪-૫-૧૩) મંગુષ્ઠમાત્રો રશિતુલ્યરૂપઃ-અંગૂઠા જેવો અને સૂર્યશાં રૂપવાળો-(શ્લોક ૫-૮) જડવ્યાવૃત્તો જડ પ્રકાશયતિ ચિદ્રૂપઃ-જડથી ભિન્ન જડને પ્રકાશિત કરતો તે ચિદ્રૂપ છે. (સાં ૬-૫૦) ચિદવસાના મુક્તિસ્તત્કર્માર્જિતત્વાત્-તેના કર્મથી અર્જિત હોવાને લઈને મુક્તિ ચિતરૂપી અંતવાળી છે. (સાં ૬-૫-૫) દષ્ટા દશિમાત્રઃ શુદ્ધોડપિ પ્રત્યયાનુપરચઃ-દૃષ્ટા પુરુષ કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે, શુદ્ધ છે છતાં વૃત્તિઓ દ્વારા જોવા યોગ્ય છે. (યોગ ૨-૨૦)-આ અને આવી શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે એ નિઃશંક દર્શાવે છે.

પરંતુ આત્માને જ્ઞાનના આશ્રય તરીકે વર્ણવતી શ્રુતિઓ પણ છે. તે હા છે. પણ તે શ્રુતિઓ તેના જ્ઞાનસ્વરૂપની બાધક તરીકે તેના જ્ઞાનાશ્રયનું વર્ણન કરતી નથી. આ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ હોઈને તે ઉપરાંત જ્ઞાનાશ્રય થાય છે. જે પ્રકારનાં જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. એક સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન. બીજું વૃત્તિસ્વરૂપ જ્ઞાન. અને આથી સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય છે. વૃત્તિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તે જ્ઞાનાશ્રય લેખાય છે. અને एष हि दृष्टा स्प्रष्टा श्रोता-આ છે દૃષ્ટા શ્રોતા-સ્પ્રષ્ટા (પ્રાં ૪-૯) વગેરે શ્રુતિમાં કર્તા તરીકે જે ઉલ્લેખ છે તે આજ રીતે સમજવાનો છે. મન્ધાય દ્રાણમ્-મંધ માટે દ્રાણ-(હાં ૮-૧૨) વગેરે શ્રુતિઓ આજ કહેવા માગે છે. આમ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે-અને છે; આથી આત્માના જ્ઞાન સ્વરૂપને પ્રતિપાદિત કરતી શ્રુતિઓ ગોણુ નથી-તેમને ગોણુ માનવાની જરૂર નથી. મુખ્ય ન સંભવે તો ગોણુનો ઉપયોગ. આથી આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ વાત નિરૂપદ્રવ છે. ॥૧૮॥

આમ આત્મા નિત્ય છે અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું. વળી તેના નિત્યત્વને સમર્થિત કરતી દલીલો પેશ કરતાં આત્માર્થદેવ કહે છે:-

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્=ઉત્ક્રમણ એટલે જીવતાં શરીરમાંથી બહાર જવું, પરલોકમાં જવું એટલે ગમન અને આગતિ એટલે આલોકમાં પુનરાગમનનું શ્રુતિઓ વર્ણન કરે છે આથી જીવાત્મા નિત્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રુતિઓ જીવાત્માનું શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ-ગમન અને આગમન જુદાં છે અને આજ બતાવે છે કે જીવાત્માનો નાશ થતો નથી. એક જ જીવાત્મા શરીરની ફેરવણી કરે છે. આલોક પરલોકની યાત્રા કરે છે. અને માથી શરીરોદિના પરિણામે પણ એ પરિણત થતો નથી. એકરસ અને મમર રહે છે. શ્રુતિઓ કહે છે કે:-યોનિમન્યે પ્રવચન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ। યાણુમન્યેડનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્-પોતાના કર્મ અને જ્ઞાન મનુસાર ખીજા જીવો શરીર પ્રાપ્તિ માટે યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજા આવરતાને પામે છે-(કઠ૦ ૨-૨-૭) અથ યદ્દહિ દ્વિમાત્રેણ મનસિ નિપદ્યતે સોડન્તરિક્ષં યજુમિદજ્ઞોયતે સ્વ સોમલોકે વિભૂતિમનુભૂય પુનઃ ગચ્છત્તે-અને અગર જો દ્વિમાત્ર ઓંકાર દ્વારા એ મનમાં સંપન્ન થાય તો તે ચાલુપ મત્રો દ્વારા અંતરિક્ષમાં દોરાય છે. તે સોમલોક છે. અને તે સોમલોકમાં વિભૂતિ અનુભવીને વળી પુનરાવર્તન કરે છે. (પ્ર૦ ૩૦-૫-૪) ખીજા સ યદાડસ્માત્ શરીરાત્ ઉત્ક્રામતિ સહ ઇવ ઇતઃ સર્વેરુત્ક્રામતિ-તે ત્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ બધાં સાથે જ ઉત્ક્રમણ કરે છે. (કૌષીત૦ ૩-૩) આમાં ઉત્ક્રાન્તિ, ચેકેચાસ્માત્ લોકાત્ પ્રવન્તિ ઇન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગચ્છન્તિ-જે કોઈ આ લોકમાંથી જાય છે તે સૌ ઇન્દ્રમાં જ જાય છે. (કૌ૦ ૧-૨) આમાં ગતિ, અને તસ્માત્ લોકાત્ જનઃ પૃથ્વસ્મૈ લોકાય કર્મણે-તે લોકમાંથી પુનઃ આવે છે-આ લોકના માર્થે-માં આગતિ વર્ણવે છે. આમ એક જ આત્માની અવરજવર હોઈને પણ આત્મા અમર છે. નિત્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

વળી આત્માનો નિત્યત્વની જ સાધનાને સ્થિર કરતાં કહે છે:-

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

ચોત્તરયોઃ=પરલોકમાં ગમન અને ત્યાંથી પુનરાગમન-આ બે દ્વિયાની સિદ્ધિ સ્વાત્મના=યદ્યપે ચ-જ થતી હોઈને પણ આત્મા નિત્ય છે.

આત્માને અનિત્ય માનીએ તો પણ ઉત્ક્રાન્તિ તો થાય જ! એટલે બે વાતને ન અડીએ તો પણ ગતિ અને આગતિરૂપી ક્રિયાઓ તો એક

કર્તૃત્વ જ હોઈ શકે! જે જાત તે જ જો પાછો આવે તો જ ખીલ ક્રિયાઓ એકનિષ્ઠ છે એ સમન્તવી શકાય! અને એ ક્રિયાઓનો કર્તા એક જ હોવો ઘટે છે. અને આથી પણ આત્મા નિત્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. આથી શરીરના નાશો આત્માનો નાશ થતો નથી. ॥ ૨૦ ॥

આમ આત્માનું સચ્ચિત્પણું સિદ્ધ કર્યું. પણ અહીં બકરું કાઢતાં ઝેટ પેસી જાય છે. જીવાત્માનું ગમન અને આગમન થાય છે એ ઉપરથી ઘણી ઘણી ઈતર શંકાઓ ઉભી થાય છે! એનું ગમનાગમન એના પરિમાણ અંગે શંકાઓ ઉભી કરે છે! આત્મા ઉપજતો નથી, નિત્ય ચેતન્ય સ્વરૂપ છે અને આથી પરમાત્મા જીવાત્મા સ્વરૂપ જ છે એ સ્વીકારવું જ રહે છે છતાં આ ઉત્ક્રાંતિ-ગતિ-વગેરે ઉપરથી એના પરિમાણ વિષે ચિન્તા કરવી જ પડે! તો જીવાત્મા અણુ-પરિમાણ છે કે મધ્યમ-પરિમાણ છે કે મહા-પરિમાણ છે કે એને કોઈ પરિમાણ ઘટતું જ નથી. આનો નિર્ણય થવો ઘટે. આ નિર્ણય મેળવવા હવે પછીનું પ્રકરણ છે. ખૂબ અગત્યનું પ્રકરણ છે. અને તેમાં પૂર્વપક્ષી દ્વારા પહેલાં આત્માના અણુત્વની સિદ્ધિ કરાવી પછીથી તે અયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરી, આત્માના વિણુત્વની સિદ્ધિ કરી-જીવ મૂળમાં શિવ જ છે એ મંગલમય સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરવાની શરુઆત કરતાં કહે છે કે:-

નાણુરતન્હુતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨ ॥

ચેત્=જો એમ કહો કે જીવ-મા અણુ=અણુ ન=નથી કેમકે ઝંતરુતે=શ્રુતિમાં એને અણુ ન માનતાં વિશુ-મહાન-વ્યાપક કહ્યો છે. રતિ=તો એ વાત ન=બગલર નથી કેમકે ઇતરાધિકારાત્=કેમકે તે તે શ્રુતિઓમાં જીવથી બીજો જે પરમાત્મા તેનો અધિકાર છે એટલે કે પ્રકરણ છે આથી જીવાત્મા અણુ પરિમાણ છે.

જીવાત્માનું પરિમાણ કયું?—આ છે અહીં ચર્ચાનો વિષય. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આત્મા અણુ પરિમાણ છે. કેમકે ખીન્ત કોઈ પરિમાણ બંધ બેસતાં નથી. તેની સામે સિદ્ધાન્ત કહે છે કે આ જીવાત્મા અણુ નથી પણ વ્યાપક છે. કેમકે અણુત્વનો નિષેધ કરનારાં શ્રુતિવાક્યો છે. સ વાણ્યઃ મહાન્ અજઃ આત્મા યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ પ્રાણોમાં જ આ વિજ્ઞાનમય છે તે આત્મા મહાન અને અજ છે. (યુ ૦ ૪-૪-૧૨) આકાશવત્ સર્વગતઃ ચ નિત્યમ્; સત્યં જ્ઞાન અનન્તં બ્રહ્મ-આકાશની માફક, સર્વગત છે જે સદા હોનાર બ્રહ્મ છે. સત્ય જ્ઞાન અનન્ત (તૈ ૦ ૨-૧-૧) શ્રુતિઓ આત્માના અણુત્વનું સમર્થન કરતી નથી. આથી આત્મા વિણુ

છે, અણુ નથી—આ ફલીલની સામે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તમારી આ માન્યતા સુસંગત નથી કેમકે ઉપલાં શ્રુતિવાક્યો જીવાત્માનાં પ્રકરણનાં નથી. આ વાક્યો તો પરમાત્માનાં પ્રકરણનાં છે. આથી આ શ્રુતિમાં વપરાયેલ “આત્મ” શબ્દ પરબ્રહ્મનો વાચક છે, જીવાત્માનો નથી. માટે જીવાત્મા અણુ જ છે. ॥૨૧॥

આ ઉપરાંત જીવાત્મા અણુ પરિમાણ છે એ સાધતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:—

સ્વશબ્દાનુમાનાભ્યાં ચ ॥ ૨૨ ॥

સ્વશબ્દાનુમાનાભ્યામ્=શ્રુતિમાં અણુવ વાચક શબ્દનો સાક્ષાત્ પ્રયોગ હોઈને તથા અનુમાનથી ચ=પણ જીવાત્મા અણુ પરિમાણ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

જીવાત્મા અણુ છે એમ શ્રુતિ સ્વયં—અણુ શબ્દના પ્રયોગપૂર્વક કહે છે. ષ્વોઽણુરાત્મા ચૈતસા વેદિતશ્ચ—આ અણુ આત્મા ચિત્તથી જાણવા જેવો છે. (પ્ર૦ ૩-૧-૯) ઉપરાંત શ્વેતાશ્વતર શ્રુતિનો બોલ છે કે “વાલાગ્ર શતભાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ । માગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ—વાળના અગ્રના સોભા ભાગના, એક ભાગના સોભા ભાગ જેવો આ જીવ છે—તે જાણવા જેવો છે. (જિવ૦ ૫-૯) આમ જીવાત્મા અણુ છે એમ શ્રુતિ પોતે કહે છે. અને તેને ઉપમા દ્વારા ગતાવે છે. ઉપરાંત અનુમાન પણ એમ જ કહે છે. જો આત્મા અણુ પરિમાણ ન હોય તો તેનો સૂક્ષ્મતમ શરીરમાં પ્રવેશ ન સમજાવી શકાય ! અને આથી જીવાત્મા અણુ જ હોઈ શકે છે. ॥ ૨૨ ॥

આ ઠેકાણે સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીને પ્રશ્ન પૂછે છે તેનો ઉત્તર વાળતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:—

અવિરોધશ્ચન્દનવત્ ॥૨૩॥

ચન્દનવત્=ચંદનની પેરે—અર્થાત્ જેમ ચંદન શરીરના કોઈ એક ભાગમાં રહેતું હોવા છતાં પોતાના અંધાદિ ગુણે સમગ્ર શરીરને વ્યાપે છે તેમ જીવાત્મા અણુ હોઈને શરીરના એકાદ ભાગમાં સ્થિત હોવા છતાં પોતાના વિશાળરૂપ ગુણે સુખદુઃખનો સર્વત્ર જ્ઞાતા થઈ શકતો હોઈને અવિરોધ=કોઈ વિરોધ નથી.

અર્થાત્ સિદ્ધાન્તવાદી પૂછે છે કે જો જીવાત્મા અણુ છે તો પછી તે શરીરના કોઈ દેશ વિશેષમાં જ રહે. અને જો તેમ છે તો સમસ્ત શરીરનાં સુખદુઃખાદિનો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકે ? આમ જીવને જો અણુ માનવામાં આવે તો શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં થતી વેદનાનું ભાન જીવાત્માને

વાય એ યુક્તિપૂર્વકનું સમ તત્તુ નથી આનો જ્ઞાન વાળના પૂર્વપક્ષી હો
 કે હોવાના શક અર્થને કે ચન્દનની પેરે એ સમન્તવી શકે એમ
 કે ચદન જેમ કે જે અર્થમાં કે શરીરના ભાગમાં લગાવ્યું હોય તે
 તેની મુગધ મર્મર કેનાઈ વાય કે તેમ ગમે તે એક ભાગમાં વસતો આ
 જ્ઞાતમા પોતાના જ્ઞાનની મુગધ સમન્ત શરીરમાં ફેલાવી શકે અને
 વેદનાનું જ્ઞાન નથી શકે કે અને આથી જ્ઞાતમાના અણુત્વની આવે
 એના અનુભવજ્ઞાનને વિગ્રહ આવી શકતો નથી માટે જ્ઞાતમા અ
 છે ॥ ૨૩ ॥

ચદનની પેરે અવિગ્રહ છે આમ જે કહ્યું તે જાણવું નથી કેમકે
 દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકમાં તુ પાનાનો અભાવ છે અત્માને શરીરના કોઈ
 એક ભાગમાં સ્થિત છે એમ મિદ્ધ થાય તે ચદનનું દૃષ્ટાન્ત યોગ્ય નહાય
 આત્મા તો સમન્ત શરીર યાપી લાગે છ કેમકે સમન્ત શરીરની વેદના
 એ અનુભવે છે કોઈ એક દેશમાં આત્મા છે એમ નથી અનુમાન પણ
 અહીં સંભવનું નથી કેમકે આત્માની સમન્ત શરીરમાં જણાતી વેદના એ
 સમન્ત શરીર યાપી છે તેથી કે એ વિભુ છે તેથી કે કે ચદનના
 મિદ્ધની મદ્ધ અગ્ર હોખે અર્થગમ્ય છે તેથી કે એ સશન તો તેમનો
 તેમ ગહે છે આનો જ્ઞાન વાળના પૂર્વપક્ષી હો કે -

જવસ્થિતિવેશેષ્યાદિતિચેન્નાધ્યુપગમાદ્ હૃદિ હિ ॥ ૨૪ ॥

ચેત્-ને એમ કહેતા હો કે અવસ્થિતિવેશેષ્યાત્-ચદન અને આ માની સ્થિતિમાં
 ફેર હોખે દૃષ્ટાન્ત જરામર નથી તા ક્રિતિ ન તા તે જરામર નથી હિન્દેમકે હૃદિ-હૃદય
 પ્રેક્ષમાં અધ્યુપગમા-આ માની સ્થિતિનો સ્વીકાર શ્રુતિએ કર્યો છે

ચદનની પેરે આત્માની એ દેશમાં સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ નથી, ઉપરાંત
 અનુમાનથી પણ સંશયની નિશ્ચિત થતી નથી તો આ કથન અયોગ્ય છે
 કેમકે શ્રુતિએ સ્વયં આત્માનો પ્રદેશ નક્કી કરી આપ્યો છે શ્રુતિનું વચન
 છે કે હૃદય આત્મા હૃદયમાં આ આત્મા (પ્ર૦ ૩-૬) સ વા વ્ય આત્મા
 હૃદિ નિશ્ચય તે આ આત્મા હૃદયમાં (છાં ૮-૩-૬) કતમ આત્મેતિ
 યોડય વિજ્ઞાનમય પ્રાણેષુ હૃદયન્તર્જ્યોતિ પુરુષ-આત્મા કયો છે ? તો
 જે આ પ્રાણેષામા-હૃદયામા-અન્તર્જ્યોતિ સ્વરૂપ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે
 (છૂં ૪-૩-૭) આથી કોઈ વિરોધ નથી અને આત્મા અણુ પરિમાણ
 સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૪ ॥

વળી ઉપરની વાતને જ સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે:-

ગુણાદ્ વા લોકવત્ ॥ ૨૫ ॥

વા=અથવા એમ સમજે કે અણુપરિમાણુ જીવાત્માના ગુણાત્=ચેતનતારૂપી ગુણે સમસ્ત શરીર ચેતનાયુક્ત થાય છે કેમકે લોકવત્=લોકમાં એ પ્રમાણે જોવા મળે છે.

જેમ લોકમાં જોવામાં આવે છે તેમ અહીં વેદમાં પણ માનવું જોઈએ. દીવો એક દેશમાં હોય છે પણ તેની પ્રભા સર્વત્ર વ્યાપિની હોય છે તેમ અણુ જીવાત્મા હૃદયરૂપી એકદેશમાં છે; તેની ચેતનતારૂપી પ્રભા સર્વશરીર વ્યાપિની અને પ્રકાશિની હોઈ શકે છે. આથી જીવાત્મા અણુ હોય તોપણ કોઈ વિરોધ ટકતો નથી. ॥ ૨૫ ॥

આ ઠેકાણે સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીને પૂછે છે કે ભલા! ગુણુ ગુણીથી ભિન્ન દેશમાં કેવી રીતે રહી શકે! વસ્ત્રનો ધોળાંપણાનો ગુણ વસ્ત્રને છોડીને બીજે ઠેકાણે રહી શકતો નથી! દીવો અને તેની પ્રભાની માફક સમજાવી શકાય એમ કહો તો તે પણ ખરાબર નથી. દીવો અને પ્રભા બન્ને દ્રવ્યો જ છે. તેજ નિખિડ હોય તો દીવો કહેવાય, વિરલ હોય તો પ્રભા કહેવાય! અને આથી ચેતનારૂપી ગુણુ અણુ જીવાત્માને પરહરી તેનાથી ભિન્ન આશ્રયમાં પહોંચી જ કેવી રીતે શકે? આનો જવાબ વાળતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:-

વ્યતિરેકો ગન્ધવત્ ॥ ૨૬ ॥

ગન્ધવત્=ગન્ધ નામના ગુણુની માફક વ્યતિરેક=ગુણુનું ગુણીથી ભિન્ન રહેવું શક્ય છે. આથી કોઈ વિરોધ નથી.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સિદ્ધાન્તીની આ દલીલ નિરાધાર છે. ગુણુ હોય, છતાં તે ગુણીથી ભિન્ન આશ્રયમાં રહેતો જોવામાં આવે છે. પુષ્પ ગુણી છે, ગંધ ગુણુ છે. પુષ્પને પરહરીને પુષ્પ જ્યાં ન હોય ત્યાં પણ ગંધ હોય છે. પુષ્પથી વ્યતિરેક પ્રદેશમાં એ ફેલાતો અનુભવાય છે. તેજ રીતે અણુ જીવાત્માનો ચેતનતારૂપ ગુણુ સર્વશરીર વ્યાપી છે એમ નિરાંતે કહી શકાય છે. અને આથી જીવ અણુ છે એ જ દઢતર થાય છે. ॥ ૨૬ ॥

શ્રુતિ પ્રમાણુના આધારે પોતાના પક્ષને દઢતમ કરતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:-

તથા ચ દર્શયતિ ॥ ૨૭ ॥

તથા=તેમ ચ=જ દર્શયાત=શ્રુતિ પણ બતાવે છે

આત્માનુ દ્વદયાયતનત્વ અને અગ્રુ પરિમાણત્વ બતાવી શ્રુતિ સાક્ષાત્ આ વાત દર્શાવે છે અને આથી કેવળ યુક્તિથી જ નહીં-શ્રુતિબોલ પણ આત્માના અણુત્વ અગે પોતાનુ વજન નાખે છે શ્રુતિ કહે છે બાલોમગ્ન્ય. બાનસેમ્ય-લોમથી માડીને તે નખ સુધી-(છાં ૮-૮-૧) આમ અણુ હોવા છતાં પોતાના ચેતન્યગુણે જીવાત્મા સર્વશરીરગ્વ્યાપી છે એમ સિદ્ધ થાય છે આથી જુવ અણુ છે ॥ ૨૭ ॥

આજ વાતને મર્મર્યિત કગ્તા વગી કહે છે કે -

પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રચર=આત્મા અને પ્રજ્ઞાનો, કર્તા અને કર્મજીભાવે લિન ઉપદેશાત્=ઉપદેશ હોઈને પણ આત્મા અણુ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે

ઉપરાત પ્રજ્ઞયા શરીરં સમાવ્હા (કૌષી ૩-૬) આ શ્રુતિમા આત્મા અને પ્રજ્ઞાનો, કર્તા અને કર્મજી તરીકે લિન ઉપદેશ હોઈને ચેતન્યરૂપી ગુણે જ એની શરીરગ્મા વ્યપિતા બતાવી છે એમ સમન્તથ છે ઉપરાત તદેયા પ્રાણાના વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાન આદાય-તે આ પ્રાણોના વિશેષજ્ઞાનને વિજ્ઞાનથી લઈને-(ઘૃં ૨-૧-૧૭) અહીં શરીર આત્મા કે જે કર્તા છે તેનાથી વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ પૃથક્ બતાવ્યો છે અને આ નિર્દેશ પણ આત્મા અણુ છે એ માન્યતાને પરિપુષ્ટ કરે છે અને આથી આત્મા અણુ જ છે આવો છે પૂર્વપક્ષી ॥૨૮॥

આમ એકવીસમા સૂત્રથી લઈને તે અઠ્ઠાવીસમા સૂત્ર સુધી પૂર્વપક્ષીએ પોતાના સમસ્ત શ્રુતિ-યુક્તિ વગેરેના બગપૂર્વક જીવાત્મા અણુ છે એમ સ્થાપિત કરનાનો પ્રયત્ન જોઈ આત્માના મ્વરૂપનુ પરિમાણ નક્કી કરવુ એ ખૂબ જ સૂક્ષ્મ દર્શનની અપેક્ષા રાખે છે આ એક એવો પ્રશ્ન છે કે લવલવા દાર્શનિકોની બુદ્ધિ પણ મ્હાત યઈ જાય છે પરમાત્માની સૃષ્ટિ આતુરી એટલી તો બેનમૂત છે કે દરેક વાદને માટે તેણે પૂર્ણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ-દૃષ્ટાન્તોનો જાણે વિશ્વરૂપે સગ્રહ જ રાખ્યો છે આથી તમામ વાદોની મિદ્ધિ અને સમર્થન યઈ શકે છે અને છતાં છેવળના નિર્ણયમા તો તેની કૃપા જ વિજયિની નિવડે છે । દુનિયાલરના ત્રૈકાલિક નિચારકોની અહીં મૂઝવણ

ભૂમિ છે અને આથી યથાર્થ નિર્ણય અશક્ય નથી છતાં દેવદેવની અનુકંપા વિના નથી જ થતો ! કોઈ કેમ તો કોઈ કેમ-પણ માને છે ! અને માનવું તો ઘણી ઘણી પરિસ્થિતિઓનું ફરજદ છે. આ બધીય મૂંઝવણોમાંથી વસ્તુતઃ નિર્ણય શાધવા એ પરિપૂર્ણ સમાહિત અને તટસ્થ સમજણની અપેક્ષા રાખે છે. પૂર્વપક્ષીની દલીલો યુક્તિઓ વગેરે હૃદયને ચોટી બાય એવાં છે. પણ સત્ય અતિ-અતિ સૂક્ષ્મ છે. અને આથી જીવાત્મા અણુ હોવાનો પૂરો અંભવ છે એમ લાગતું છતાં તે સત્ય નથી. જીવાત્મા અણુ હોઈ શકે નહીં એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરતાં અને અણુવાદનું ખડન કરતાં અને તે દ્વારા સત્યનું મંગલ મંડન કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર લાણે છે કે :

તદ્ ગુણસારત્વાત્ તુ તદ્વ્યવદેશઃ પ્રાજ્ઞવત્ ॥ ૨૯ ॥

તદ્વ્યવદેશઃ=તે જાતનું કથન તુ=તો તદ્= ગુણસારત્વાત્=તે શુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિઓની પ્રધાનતાને લઈને છે. પ્રાજ્ઞવત્=પરમાત્માને ભગતા વ્યવદેશ-કથનની પેરે

અર્થાત્ આત્મા અણુ સ્વરૂપ નથી-પણ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે. અર્થાત્ જીવ અને શિવની વચ્ચે પરિમાણનો કે સ્વરૂપનો, સ્વભાવનો કે ક્ષેત્ર કોઈ ભેદ નથી. જીવો ઘણા જ છે. આ છે પરમ સત્ય. જીવાત્માની ઉત્પત્તિ શ્રુતિ સંમત નથી. શ્રુતિ જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેતી નથી. કેમકે આત્મા આત્મા હોઈને જ-સત્ હોઈને જ ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષી પર છે. ઉપરાંત પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ જીવરૂપે ઘટઘટમાં પ્રવેશ શ્રુતિ દર્શાવે છે. ઉપરાંત જીવ અને શિવનું તાદાત્મ્ય શ્રુતિ છાપરે ચઢીને ગાય છે. અને આથી શ્રુતિના બે બે વિચારતા જીવ અને બ્રહ્મમાં ભેદ નથી. આથી જેવો પરમાત્મા-જેવડો છે તેવો અને તેવડો જ જીવાત્મા અર્થાત્ જ સિદ્ધ થાય છે. પરમાત્મા વિષુ છે-સર્વવ્યાપક છે. આથી જીવ પણ તેવો જ છે. એ સ્વયમેવ ઉપસ્થિત થાય છે. શ્રુતિનો જ ખોલ છે કે સ વા યપ મહાનજ આત્મા ચોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ-તે આ મહાન અજ આત્મા પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય છે, (ઘૂ૦ ૪-૪-૨૨) ગીતાનું વચન છે કે નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ અચલોડયં સનાતનઃ-નિત્ય સર્વવ્યાપી એકરૂપ અચળ અને સનાતન છે. (ગીતા૦ ૨-૨૪) વળી ગીતાજી ઉમેરે છે કે ઘયા સર્વગત સૌંદર્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે-સર્વપ્રાયસ્થિતો દેદે તથાત્માનોપ-લિપ્યતે જેમ સૂક્ષ્મતાને લઈને સર્વવ્યાપી આકાશ લેખાતું નથી તેમ જીવનીચ બધા દેહોમાં રહેલો આ આત્મા કદી લેખાતો નથી. (ગીતા૦ ૧૩-૩૨) વળી તેનું સમર્થન જોવામાં આવે છે કે અધિનાસ્તી તુ તદ્વિદિ ચેન સર્વમિદં તતમ્-જેનાથી આ બધું વ્યાપ્ત છે તેને તું અવિનાશી જાણુ-

(ગીતા ૨-૩૭) વગી છત્ર પ્રદક્ષી એકતા ગાના ભગવાન અવય કહે છે કે ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિમા વિદિ સર્વેષ્વેષુ ભાગ્ન ! ગર્ભેત્રોમા ક્ષેત્રજ પણ નુ મને જ બાળુ (ગીતા ૨-૧૩-૨) આ અને આના અનેક વાક્યો છે જે અને ભગવાન છે તે જીવ શિવની વ્યાપ્તિના મમર્થક છે

ઉપરાંત જીવ જો આત્મ પર્માણ હોય તો તેને મર્મ શરીરગત વેદના નર્મ થઈ શકે ! આમરીને લઈને યાચ-કેમકે આમરીથી આજી શરીર મહાયેનુ છે-તો તે પણ ભગવાન નથી એમ હોય તો કાગે વાગે તો પણ આખા શરીરને વેદના થી ભેંધએ તેમ થનુ નથી ન્યા વાગે ત્યા જ વેદના યાચ છે, એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે અને આથી આત્મા અણુ નથી

ઉપરાંત અણુની ગુણવ્યાપ્તિ હેઠ શક્તી નથી કેમકે ગુણ તો ગુણીના દેશમા જ વ્યાપી શકે ! જો ન્યા ગુણુનાન ન હોય ત્યા પપુ તેનો ગુણુ વ્યાપી ગ તો હોય તે પછી તે ગુણુ જ ન ગે ! કેમકે ગુણુ હોય તે નિગશ્ચ હેઠ શકતો નથી ! પ્રદીપ અને પ્રભા તો દ્રવ્ય જ છે એમ કહી ચૂક્યા જ છીએ ગધનુ ઉનાડ-જી પણ ચો ય નથી કેમકે આશ્ચય વિના ગધ ગુણ ટકી ન શકે ટકે છે માટે તે આશ્ચયવાળો જ હોવો જોઈએ નહીંતર તેનુ ગુણપણુ જ ન કહેવાય

ઉપરાંત જીવનુ ચેતન્ય જો મનમ્ત શરીરને વ્યાપ્યુ છે તો પછી જીવ આણુ છે એમ કેમ પ્રતી શાય ! કેમકે ચેતન્ય જીવનો ગુણ નથી-એ તો સ્વરૂપ છે અને આથી ચેતનતારૂપી ગુણ છે અને તેના આશ્ચયરૂપી જીવ છે અને તે ગુણુવાન છે-આવો ગુણુગુણી વિભાગ જ નથી ! અને એ શરીર પર્માણુ છે એ વાત તો નિષિદ્ધ થઈ ગઈ છે બીજી કોઈ ગતિ નથી આથી પરિશેષમા જીવનુ વિભુત્વ જ જાણી નહે આથી જીવ આણુ નથી પણ વ્યાપક છે

તો પછી જીવાત્માના અણુ પરિમાણનો શ્રુતિઓ ઉન્વેષ કરે છે તે શ્રુતિઓની શી ગતિ ? એમની ગતિ છે કઈ ? એ જ વાત આ સૂત્ર જતાવે છે એવે કે બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિઓના ધર્મોથી આત્મા વીટણાયેવ છે ! બુદ્ધિ આદિના આધ્યાત્મિક આરોપણુ વિના આત્માનુ સસારીયણુ જ નથી બુદ્ધિ આદિના અભાવમા આત્માનુ કર્તૃત્વ નથી લોકતૃત્વ નથી અને કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ જ તો મસાર છે ! સ્વરૂપે આત્મા આ ઉપદ્રવ વિનાનો છે અને આથી બુદ્ધિ વગેરેના સમર્ગે જ તેની આ અવદશા માનવી ગે છે ! અને પરિમાણની બક્ષીસ આ બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિઓ જ આપે છે આથી સ્વરૂપે આત્મા વિભુ છે અણુ નથી અને પરરૂપે એ ગમે તે ભાસે કે દેખાય તો તે સ્વરૂપ નથી

ઉપરાંત એ બુદ્ધિથી માંડીને તે શરીર મુખીના પદાર્થોની-ઉત્ક્રાન્તિ ગતિ આગતિને લઈને જ તે આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે! સ્વરૂપે આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ જ નથી, અને વિભુ તત્ત્વની ગતિ આગતિ તર્કમુસંગત નથી! કોઈ પ્રદેશ આત્માની વ્યાપ્તિ વિનાનો-નિરવકાશ હોય તો ગતિ આગતિ સંભવે! સર્વવ્યાપક માટે ગતિ આગતિ આધ્યાસિક હોઈ શકે!

ઉપરાંત ચાલાગ્રશતભાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ । ભાગો જીવઃ સ વિલેયઃ (શ્લોક ૫-૧) આમ જીવાત્માના અણુત્વનો સ્વીકાર કરી-ઉપાધિ નિમિત્તે સ્વીકાર કરી શ્રુતિ વખત છેને કોઈ એને એવો જ માની બેસે એટલે વિના વિદ્ય બે ટહુકો કરી કહે છે કે સ ચાતન્ત્યાય 'કલ્પતે! આ આનન્ત્ય સ્વરૂપે ન હોય તો તેને તાણવાથી આવતું નથી, અને આથી આનન્ત્ય જ મુખ્ય છે, અણુત્વ ઔપચારિક છે, આ આનન્ત્ય જ ઔપચારિક કેમ ન માનવું એવો પૂર્વપક્ષ નાપાયાદાર જ ગણાય! કેમકે આત્માના પ્રદ્યસાવની સિદ્ધિ માટે તો વેદાન્ત છે! ઉપરાંત અંગુષ્ઠમાત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ સંકલ્ગાહંકાર-સમન્વિતોયઃ । બુદ્ધેઃ ગુણેનાત્મગુણેનચૈવ આરામમા ઝોદ્યવરોડપિ દ્વષ્ટઃ-કેવળ અંગુઠા જેવો, રવિ જેવાં સ્વરૂપવાળો, સંકલ્પ અને અહંકારથી, અને તે ઉપરાંત બુદ્ધિના ગુણે અને દેહના ગુણે ખરડાયેલો આ શ્રેષ્ઠ આત્મા આરામમાત્ર જોવામાં આવે છે. (શ્લોક ૬-૮) આ શ્રુતિમાં પણ બુદ્ધિ વગેરેના સંપર્ક એને આરામમાત્ર કલ્પ્યો છે-સ્વરૂપે નહીં એ સ્પષ્ટ છે. ઉપરાંત યમોન્તરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ-આ અતિશય સૂક્ષ્મ આત્મા એકાગ્ર ચિત્તે જાણવા જેવો છે. (મું ૩-૧-૧) આ શ્રુતિમાં આત્માનું અણુત્વ જતાવ્યું છે તે એની નિરતિશય સૂક્ષ્મતાના ઘોતન માટે જતાવ્યું છે અગર તો જ્ઞાનપ્રસાદમાત્રથી જ એ તત્ત્વ સમજાય એવું છે એ જતાવવા દર્શાવ્યું છે. આત્માના અણુ પરિમાણના સમર્થન માટે નથી, અને આથી આવી સમસ્ત અણુ પરિમાણ સમર્પતી શ્રુતિઓ આત્માની દુર્જેયતાની અગર તો ઉપાધિના અત્યાચારની પ્રદર્શક છે. એ જ માનવું ઉચિત છે પ્રજ્ઞા શરીરં સમાનદ્ય-પ્રજ્ઞા દ્વારા શરીરના ઉપર ચડીને (કૌં ૩-૬) વગેરે લેહદર્શિની શ્રુતિઓ પણ ઉપાધિ દ્વારા જ જીવનો શરીર ઉપર સમારોહ જતાવે છે. એ અણુત્વ પ્રત્યાગિકા નથી. આમ સર્વત્ર ઉપાધિ દ્વારા જ આ અતિ વિદ્યક્ષણ વાત ગળે ઉતરે એવી છે. અને જીવનું આ ઉપાધિદત્ત અણુત્વ સમજવા પ્રદ્યઃ-પરમાત્માનું જ ઉદ્દાહરણ દે છે. ઉપાધિને લઈને જેમ વ્યાપક પરમાત્મા દૃઢ્યોતન છે-અંગુષ્ઠમાત્ર છે અળીયાન્ ઘ્રીહેઃ વા યવાદ્ વા-મીડિ અને યવથી પણ ખારીક-(જાં ૩-૧-૧૪-૨) મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ-મનોમય

પ્રાણ શરીર (છાં ૩-૧૪-૨) વગેરે રૂપે સ્વીકાર્યો છે તેમજ જીવાત્મા અગે પણ મમજવુ ઘટે અને આથી સ્વરૂપે આત્મા વિભુ વ્યાપક જ છે, અણુ હોઈ શકતો નથી ॥ ૨૮ ॥

આ ઠેકાણે આ શકા વિચારશીલને સત્તાવશે જો આત્મા બુદ્ધિ વગેરેની ઉપાધિને લઈને જ અગુહ્યમાત્ર-અણુ-એકદેશીય થતો હોય અને સ્વરૂપે જો એવો ન હોય તો પછી પ્રવચકાણે આત્માની માથે બુદ્ધિ વગેરે ગુણોનો મળધ વિચિત્ર થઈ જશે કેમકે પ્રલય એટલે પ્રલય જ જેનો થતો હોય તેનો તો થાય જ ને આત્માનો થતો નથી બુદ્ધિ વગેરેનો થાય છે જ-તો પછી પ્રવચકાણે મમન્ત જીવોની અક્રમ્માત જ મુક્તિ થવાની ને! ઉપગત પ્રવચ પછી પાછી સૃષ્ટિ પણ નહીં જ થવાની -કેમકે સૃષ્ટિ માટે ડોઈ નિમિત્ત રહેતુ નથી અગર જો સૃષ્ટિ થાય તો મુક્તાત્માઓનો પણ પુનરુત્પાદ થશે જ અને તેમ થાય તો મુક્તિ નામની ચીજ કંપના માત્ર જ હજે અને શાસ્ત્રો મતો વગેરે વચક જ નીવડે-અને અધ્યાત્મ જીવન એક મહાદલ જ ગણાય! આથી આત્મા વ્યાપક છે એમ માનવુ યોગ્ય નથી આનો જવાબ વાગતા ભગવાન સૂત્રકાર હૃદયગમ મમાધાન આપે છે કે -

યાવદાત્મમાવિત્વાચ ન દોષસ્તદ્ દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

યાવદાત્મમાવિત્વાત્-ત્રણે પ્રકારના શરીર ત્યા સુધી વિદ્યમાન છે ત્યા સુધી તે એકદેશી જ રહે છે-અર્થાત્ પણુ દોષ=દોષ ન=નથી તદ્દર્શનાત્=આતુ શ્રુતિ સ્વય કહ છે

ત્યા લગી આત્માનુ સમ્યક્દર્શન થતુ નથી ત્યા સુધી સસારિત્વા હંતુ નથી અને ત્યા સુધી તેનુ જીવપણુ પણ કાયમ રહે છે સમ્યક્દર્શનના અભાવમા વિપરીત દર્શન હંતુ નથી અને એ વિપરીત દર્શન જ તો કારણ-સૂક્ષ્મ સ્થૂવાદિ શરીર અને બુદ્ધ્યન્ત પદાર્થોરૂપી ઉપાધિનુ જન્મદાતા છે આથી અજ્ઞાનાન્ત સસાર છે બાકી પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જીવ નામની કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી અને અવિદ્યાનો આ ચમત્કાર વિદ્યાએ જ નિવૃત્ત થાય છે! બાકી શિવથી ભિન્ન ડોઈ જીવ નથી શ્રુતિ કહે છે કે ન અન્ય વત્ત અસ્તિદષ્ટા-આનાથી ખીજો દૃષ્ટા કે શ્રોતા નથી વગેરે (ઘ્રૂં ૩-૭-૨૩) નાન્યદત્તોઽસ્તિ દષ્ટ્-આથી ખીજો દૃષ્ટા નથી વગેરે (છાં ૬-૮-૭) સત્ત્વમસિ-તેતુ છે (છાં ૬-૧-૬) અહ બ્રહ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ છુ (ઘ્રૂં ૧-૪-૭) વગેરે સેકડો શ્રુતિવાક્યો આ વાત કહે છે અને આથી અક્રમ્માત મુક્તિ-કે મુખ્તનો પુનરુત્પાદ કે ભાવિ સૃષ્ટિનો અનુત્પાદ વગેરે દોષો આવી શકતા નથી

અને ન્યા લગી શરીરદિ છે, ત્યા લગી બુદ્ધિનો મયોગ છે એમ શ્રુતિ અથ કહે છે યોડય વિજ્ઞાનમય., ધ્યાયતીવ લેહાયતીવ-ને આ વિજ્ઞાનમય-બાણે ધ્યાન કરતો બાણે ધ્રુવો- (દ્રુ ૪-૩-૪) વગેરે શ્રુતિ સદર્શી આ વાતને મુસ્પષ્ટ કરે છે. અર્થાત્ આત્માનો બુદ્ધિ વગેરે સાથેનો મળધ મિથ્યાજ્ઞાનથી જ જન્મે છે એ મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાનથી જ નષ્ટ થાય છે અને આથી ન્યા મુખી મમ્યજ્ઞાનનો અરણ્યોદય નહીં થાય ત્યા મુખી અજ્ઞાનની ગતિનો અન્ત નહીં થાય અને મમાર વણુરોડ વણુટોક પ્રાપ્ત્ય નરે તમેવ વિદિત્વા અતિમૃત્યુમેતિ નાન્ય. પન્યાઃ વિદ્યતેડયનાય-ને બાણીને જ મૃત્યુને યોગગી બથ છે ગમન માટે ખીલે માર્ગ થી (એ ૩-૮) વગેરે તો શ્રુતિવચનો છે. આથી પૂવ પક્ષીની શકા નરાધાર છે ॥ ૩૦ ॥

અહીં પૂર્વ પક્ષી શકા ઉઠાવે છે કે, સતા સોમ્ય તદ્વા મપન્નો ભવતિ સ્વ થવીનો ભવતિ-હે પ્રિયદર્શન! મત્ સાથે ત્યારે મપન્ન થાય છે (છા ૬-૮-૧) એ શ્રુતિ વાક્યાનુમાર આત્માનો બુદ્ધિ વગેરેની સાથે મુપુત્તિ અને પ્રવચમા મળધ હોવો સલવિત નથી ઉપગત વિકારમાત્રનો પ્રવચ સ્વીકારવામા આવે છે તો પછી બુદ્ધિ આત્માના મમ્યકરૂપ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરનો જનાત્મા સાથે મળધ કેવી રીતે રહે? અને જો એ મળધ વિચિત્ર થઈ જતો હોય તો મૃષ્ટિકાવે પુન કેવી રીતે થઈ થકે? આ શકાનો ઉત્તર આપતા સિદ્ધાન્તી કહે છે -

પુંસ્ત્વાદિવસ્વસ્ય સત્તોડમિવ્યર્ત્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પુન્સ્વાદિવત્=પુરુષત્વ વગેરેની માફક સત્=પદ્ધતી જ હોનાર અસ્વ=શરીરાત્માના સમધેનો તુન્ન અમિત્વક્તિયાગાત્=મૃષ્ટિકાને પ્રાકટ્ય યોગ થતો હોઈને ત્રેા નન્તો નથી

હોય
કરે

અને સૂક્ષ્મ શરીર નિવમાન જ એ મમ્યક જ્ઞાન ન્યા મુખી નુ આથી મુપુત્તિ કે પ્રવચ તેમના નાશતુ સાધારણ કારણ જ છે અસાધારણ કારણ વિના નાશ નથી. આથી તે તે અવસ્થામા પણ તે હોય છે જ અને છે એના તેમના જ મૃષ્ટિકાને પરમાત્માના સકાપાતુસાર યથાવત્ આનિર્ભાવ થાય છે અને આ વાત પુન વગેરે દૃષ્ટાન્તથી નિદ્ધ થાય છે જ કકમા પુરુષત્વ=રેવ સિંચનન મામર્થ્ય બાધ્વમા પણ હોય છે જ છતા તે બાણે નથી એવુ દેખાય છે પણ અપ્રકર અવસ્થામા તે રહેતુ હે ને છે છતા દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી

યૌવનનું આગમન થતાં તે પુરસ્તવ પ્રકટ થાય છે. આથી તે ન હુતું ને પ્રકટયું એમ સિદ્ધ થતું નથી. તેમ આ સૂક્ષ્માદિ શરીરો યાવદ્આત્મભાવિ હોય છે જ. અને અકસ્માત્ તેમની ઉત્પત્તિ થતી નથી. અકસ્માત્ થતી હોય તો પછી પંઢને પણ પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ થાય ! અને એ તો અતિ પ્રસંગ લેખાય. આથી આકસ્મિક ઉત્પત્તિ બુદ્ધિસંમત નથી. કારણ અને સૂક્ષ્મ શરીર તો બીજરૂપે હોય છે એમ શ્રુતિ સ્વયં દર્શાવે છે. "સત્તિ સંપદ ન વિદુઃ સત્તિ સંપદામદ્વ દ્વિતિ" ત દ્વિ વ્યાઘ્રો વા સિંહો વા-સત્માં સંપદ્મ થતાં છતાં સત્માં સંપદ્મ થયાં છે એમ જાણતાં નથી-અહીં તે વાદ કે સિંહ કે-(છાં ૬-૬-૩) વગેરે વાક્યો શ્રુતિ કહે છે. આથી બુદ્ધિ વગેરેના જીવાત્મા સાથે સંબંધ હોય છે. અને આથી પૂર્વપક્ષીની શંકા અસ્થાને છે. ॥ ૩૧ ॥

બીજી શંકા ઉઠાવતાં પૂર્વપક્ષી આશ્લેષ કરે છે કે જીવાત્મા તો સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે. તો તેને મનબુદ્ધિના સંબંધે બાહ્યાન્તર જ્ઞાન થાય છે એમ માનવાની શી જરૂર છે ! આથી મનમતિ વગેરેનાં અસ્તિત્વ જ જ્યાં નથી ત્યાં તેમનો પ્રત્યક્ષકાળે પણ સૂક્ષ્મરૂપે જીવાત્મા સાથે સંબંધ છે અને તે યાવત્ મોક્ષ રહે છે એમ માનવાની જરૂર નથી. આ શંકાનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહે છે:-

નિત્યોપલબ્ધપ્રપન્નપ્રસંગોઽન્યતરનિયમો વાઽન્યથા ॥૩૨॥

અન્યથા=નહીંતર-અર્થાત્ જ્યને અંતઃકરણ સિવાય જ વિષયજ્ઞાન થાય છે એમ જો માનીએ તો નિત્યાપલબ્ધપ્રપન્નપ્રસંગઃ=તો સર્વદા બાહ્ય વિષયોની ઉપલબ્ધિ-અનુભવ અગર તો અનુપલબ્ધિ-કદી પણ અનુભવ ન થયતો પ્રસંગ આવીને જોએ વા=અગરતો અન્યતરનિયમઃ=આત્માની પ્રાદક્ષી અગરતો વિષયોની પ્રાદક્ષી શક્તિ ઉપર નિયમન-પ્રતિબંધનો સ્વીકાર કરવો પડશે. અને આથી અંતઃકરણનું અસ્તિત્વ અને તેની સાથે સંબંધ માનવો જ યુક્તિસંગત છે.

જો આત્માની સાથે અંતઃકરણ નામના માધનનો અયોગ થાય છે એમ ન માનીએ તો જો મહાન દોષો આવીને ઉભે. સર્વજ્ઞ અને ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને અંતઃકરણના સંબંધ વિના જ જ્ઞાન-વિષયજ્ઞાન થતું હોય તો યુગપત્ ભર્વવિષયક જ્ઞાન એને મદા જ થતું હોવું ઘટે. પણ એવું જોવામાં આવતું નથી. જીવાત્માને કવચિત્ જ્ઞાન થાય છે, કવચિત્ થતું નથી. અગર જો એનામાં જાણવાની સ્વાભાવિક શક્તિ નથી એમ માનીએ તો પછી એને કદી વિષયનું જ્ઞાન થઈ શકે જ નહીં, પણ એવું પણ જોવામાં

આવતું નથી. ઉપરાંત આત્મા અને અંતઃકરણ=આહુકશક્તિ અને આહ્ય શક્તિ-એ બેમાંથી કોઈ એકની શક્તિનો સંકેત સ્વીકારવો પડશે ! અર્થાત્ કોઈક નિમિત્તવશાત્ જીવાત્માની આહુકશક્તિનો પ્રતિબંધ થાય છે અગરતો વિષયોની આહ્યતાકાતનો પ્રતિબંધવશાત્ સંકેત થાય છે. પ્રતિબંધ હકતાં જ્ઞાન થાય; રહેતાં જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પણ અવિક્રિય હોઈને આત્માની શક્તિ અપ્રતિબદ્ધ જ હોય છે. અને અંતઃકરણની શક્તિનો પણ અકસ્માત્ પ્રતિબંધ કેવી રીતે થાય ? અને આથી અંતઃકરણદ્વારાજ આત્માને ઉપલબ્ધિ અનુપલબ્ધિ થાય છે એ માનવું યુક્તિયુક્ત છે. અર્થાત્ અંતઃકરણના અવધાન કે અનવધાન ઉપર જ ઉપલબ્ધિ કે અનુપલબ્ધિનો આધાર છે. શ્રુતિ પણ આ અર્થમાં સંમતિ દર્શાવે છે. અન્યત્રમનાઃ અમૂર્ત્વં નાદર્શમ્-માર્ગમન બીજે હેતુ એટલે ન જોયું-વગેરે (વૃં ૧-૫-૩) ઉપરાંત મનસા હોવ પડ્યો-મનથી જ જુવે છે.-વગેરે (વૃં ૧-૫-૩) કામ વગેરે એ મનની જ વૃત્તિઓ છે. શ્રુતિ કહે છે:-કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા ધૃતિ, અધૃતિ, હ્રી, ધી, બી-આ બધુંય મન જ છે. (વૃં ૧-૫-૩) અને આમ અંતઃકરણનું સત્વ છે અને તેની જરૂર પણ છે. અને આથી યાદવાત્મભાવી જીવાત્મા સાથે તેનો અંબંધ પણ છે. અને તેથી ઠીક કહેવામાં આવે છે કે-“તદ્ગુણસારત્વાત્ તદ્વ્યવદેશઃ”

આમ આત્મા નિષ્પરિમાણ છે અગર તો વિભુ છે, અનન્ત છે, એ જ સિદ્ધ થાય છે. એનું અણુત્વનું શ્રુતિએ કરેલું પ્રદર્શન સૂક્ષ્મતાનું ઘોતક જ છે. એનું અંગુષ્ઠમાત્ર પરિમાણ હૃદયાપેક્ષાએ જ છે. તાત્ત્વિક નથી. એનો નાનો આકાર પણ સંકીર્ણ અંતઃકરણને લઈને છે. આથી જીવ શિવાકાર જ છે-એ તેને આકાર માનીએ તો, એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

હવે બુદ્ધિના ગુણની પ્રધાનતા આત્મામાં અધ્યસ્ત હોઈને એ જીવ સંજ્ઞા પામે છે. તો જીવરૂપે એનામાં પ્રાપ્ત થતા બીજા ધર્મોના ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે:-

કર્તા શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

કર્તા=જીવમા કર્તા છે કેમકે શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્=તો જ શાસ્ત્રોની વિધિનિધની અગ્રાએ સાર્થક થાય.

અર્થાત્ જ જોણદૃષ્ટિએ જીવાત્મા કર્તા છે. ગુણ દૃષ્ટિએ એ કર્તા નથી જ. સ્વરૂપે કર્તા નથી. પરંપરામાં એની સમાધિ હોઈને એનું કર્તૃત્વ

છે. અને એને કર્તા માનીએ તો જ “યજ્ઞેત” “સુદૃશાન્” દયાત્ વગેરે વિધિશાસ્ત્ર સાર્થક થાય. અને શાસ્ત્ર વચન ખોટું હોય નહીં. કર્તા જડ તો સંભવે નહીં અને શાસ્ત્રવચન મિથ્યા બંધે નહીં. આથી બુદ્ધાદિ અંશગી સંસારી આત્મા કર્તા છે. આજ દૃષ્ટિએ પણ ત્રિ દેવો યોનામન્તા યોદ્ધા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ:—આજ નિશ્ચય દૃષ્ટા-શ્રોતા-મંન્તા-ખોદ્ધા કર્તા-વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (પ્ર ૫-૧)-પણ સાર્થક છે. આથી જીવાત્માને એ જીવાત્મા રહે છે ત્યાંમુખી ગૌણ કર્તૃત્વ હોય છે. ગૌણ એટલે ત્રિશુભ મંગલ આપણુ અને અમુખ્ય એ જન્મે અર્થમાં. ॥ ૩૩ ॥

જીવાત્મા કર્તા છે એ બિદ્ધ કરતાં બીજો હેતુ આપે છે કે:—

વિહારોપદેશાન્ ॥ ૩૪ ॥

વિહારોપદેશાન્=વિહાર એટલે કામાચાર. તે કામાચારનો ઉપદેશ હોઈને પણ આત્મા કર્તા છે એ બિદ્ધ થાય છે.

ભગવતી શ્રુતિ જીવાત્માને સ્વપ્નમાં વિહાર કરતો ઉપદેશે છે. સ્વશરીરે યથાકાલં પરિવર્તેતે-પોતાના શરીરમાં યથેચ્છ દૂમતો રહે છે. (ષ્ઠ ૨-૧-૧૮) સંઈયતેઽમૃતો યત્ર કામમ્-તે અમૃત ઇચ્છા મુજબ વર્તે છે. (ષ્ઠ ૪-૩-૧૨) જડ પ્રકૃતિમાં આ રેવેચ્છાએ વિહાર સંભવે નહીં. અને કર્તા હોય તે સ્વતંત્ર હોય. આત્મા વિહાર કરે છે સ્વતંત્રપણે અને આર્થી તે કર્તા છે. આથી સંસારી આત્મા કર્તા છે. ॥ ૩૪ ॥

આ જ વાતનું સમર્થન કરતાં વળી બીજો હેતુ સમર્પે છે કે:—

ઉપાદાનાન્ ॥ ૩૫ ॥

ઉપાદાનાન્=ઉપાગન એટલે ગ્રહણ, કરણ-સાધન શક્તિનું ગ્રહણ કરતો હોઈને પણ આત્મા કર્તા છે.

શ્રુતિ સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં આ આત્મા પોતાની કરણ શક્તિનું ગ્રહણ કરીને વર્તે છે એમ દર્શાવે છે. તદેવાં પ્રાણાનાં વિમાનેન વિજ્ઞાનં આદાય ય યયોઽન્તહદયે માકાશઃ તસ્મિન્ શેતે-તે આ પોતાના વિજ્ઞાને પ્રાણો=ઈન્દ્રિયોનાં વિજ્ઞાનને સમાવીને હૈયાની અંદર જે આકાશ છે તેમાં સૂઈ જાય છે. (ષ્ઠ ૨-૧-૧૭) જે કર્તા ન હોય તે કશાં સાધનનું ગ્રહણ ન કરે, આ કરે છે તેથી તે કર્તા છે. શ્રુત્યન્તર પણ કહે છે કે સ યથા મહારાજો જાનપદાન્ ગૃહીત્વા સ્વે જનપદે યથાકામં પરિવર્તેત યયમેવં પતત્ પ્રાણાન્

ગૃહીતગ સ્વશરીરે યથાકામ પરિવર્તતે-એમ ડોઈ મહારાજ, પોતાના નાગરિકોને લઈને પોતાના જનપદમાં યથેષ્ટ વિહરે છે એ જ મુગ્ધળ આ આત્મા આ પ્રાણોને લઈને પોતાના શરીરમાં યથાકામ ધુમે છે (પૃ૦ ૨-૧-૩૮) આથી ઈન્દ્રિયાદિના મળધે આત્મા કર્તા છે ॥ ૩૫ ॥

વળી પ્રકાશાન્તરે એ જ વાત સિદ્ધ કરે છે કે -

“વ્યપદેશાચ્ચ ક્રિયાયાં ન ચેન્નિર્દેશવિપર્યયઃ” ॥ ૩૬ ॥

ક્રિયામાં-ક્રિયા કરવામાં વ્યપદેશાત્=જીવાત્મા કર્તા છે એવો શ્રુતિનો બોલ છે ચ= નો તેથી પણ તે કર્તા છે ચેત્=એ ન=જીવાત્મા કર્તા નથી એમ બતાવવાનો આશય છે. તો નિર્દેશવિપર્યય=શ્રુતિનો સંકેત તેનાથી ઉલ્ટો હોત. *

શ્રુતિ જીવાત્માના કર્તૃત્વનો સાઘાત્ નિર્દેશ કરે છે વિજ્ઞાન યદ્દા તન્નુતે કર્મણિ તન્નુત્તરપિચ (તૈ૦ ૨-૫) આ શ્રુતિમાં વિજ્ઞાન શબ્દ જીવાત્માને વાચક હોઈને, કર્તા વિભક્તિમાં હોઈને જીવાત્માના કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરનારો છે વિજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ “બુદ્ધિ” એવો અર્થ લઈ શકાય એમ નથી કારણકે અહીં પ્રકરણ છે જીવાત્માનું અને “વિજ્ઞાન”નો અર્થ બુદ્ધિ એવો હોવો ઈષ્ટ હોત તો તેને પ્રથમ વિભક્તિ ન દીધી હોત એ શબ્દ તૃતીયા વિભક્તિમાં વાપર્યો હોત જ્યારે એવો અર્થ કરવો ઈષ્ટ લાગ્યો છે ત્યારે શ્રુતિએ તે રીતે એનો પ્રયોગ કર્યો છે દા ત તદેષા પ્રાણાનાં વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાન આદાય- (પૃ૦ ૨-૧-૧૭) આથી અહીં કર્તાનો નિર્દેશ છે એટલે કે જીવનો નિર્દેશ છે બુદ્ધિનો નહીં તેથી જીવાત્મા નમાર દશામાં કર્તા છે ॥ ૩૬ ॥

આમ આત્માનું-કર્તૃત્વ સમર્થિત થયું હોવે પ્રશ્ન એ છે કે આત્માનું આ કર્તૃત્વ નિત્ય છે કે અનિત્ય? આત્માનું સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન જો નિત્ય હોય તો એનું કર્તૃત્વ પણ નિત્ય જ હોવું ઘટે અને એક વખત જો કર્તૃત્વ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય તો યદી મોક્ષાદિની આશા જ રી? આમ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા જવાળ વાળે છે કે -

उपलब्धिचदनियमः ॥ ३७ ॥

ઉપલબ્ધિચત્=સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનની પરે-નેની નિત્યતાની માફક અનિયમ=કર્તૃત્વનો નિત્યનો નિયમ નથી અર્થાત્ જ એ અનિત્ય છે

અર્થાત્ જીવાત્માના સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનની નિત્યતાની પરે એનું કર્તૃત્વ નિત્ય નથી કારણકે આ કર્તૃત્વ એનામાં સ્વરૂપભૂત નથી એ એનું સ્વરૂપ નથી, એ

તો આહાર્ય છે. બુદ્ધિ આદિના સંબંધે એ એનામાં આવે છે. આથી બુદ્ધિ વગેરેનો સંબંધ તૂટી જાય તો એ કર્તૃત્વ પણ વિરમી જાય ! આત્માનું કર્તૃત્વ બુદ્ધિ આપેલું છે અને બુદ્ધિઆદિ અનિત્ય હોઈને તેની અપેક્ષાએ અધ્યત્મ કર્તૃત્વ નિત્ય હોઈ ન શકે ! કૂટસ્થનિત્ય આત્મસ્વરૂપને જ કર્તૃત્વનિત્યતા નડતી હોય તો તે વિકારી થાય ! આત્મા નિર્વિકાર છે સ્વરૂપે અને આથી તેનું કર્તૃત્વ આહાર્ય છે—સ્વરૂપભૂત નથી આથી આ કર્તૃતાની નિવૃત્તિ થાય પરિચ્છિન્નિતમાં થઈ શકતી હોઈને મોક્ષાદિ વ્યવસ્થાને વાધો આવતો નથી ॥ ૩૭ ॥

કદાચ અહીં આ શંકા ઉપજે. કર્તૃત્વ એટલે કૃત્યાશ્રયત્વ એમ અમે માનતા નથી એમ બાનીએ તો કૃત્યાશ્રયત્વ નૈમિત્તિક હોઈને—કર્તૃત્વ નૈમિત્તિક થાય અને તેનું અનિત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય અમે તો કર્તૃત્વ એટલે ક્રિયાશક્તિભવ માનીએ છીએ કારણ કે પુરૂષ જ્ઞાનક્રિયાશક્તિવાળો છે અને આથી જેમ તેની જ્ઞાનશક્તિ તેમ ક્રિયાશક્તિ પણ નિત્ય જ છે. અને આથી તેનું કર્તૃત્વ પણ નિત્ય જ ઠરશે અને અનિત્ય નહીં, આ શંકાનો જવાબ વાળતા કહે છે કે—

શક્તિવિપર્યયાત્ ॥ ૩૮ ॥

મનિયમ આટલો શબ્દ આગવા સૂત્રમાંથી ખેંચી લેવો શક્તિવિપર્યયાત્=ક્રિયા શક્તિનો વ્યતિક્રમ થતો હોઈને કર્તૃત્વનિત્યતાનો નિયમ સુસંગત થતો નથી. અર્થાત આત્માનું કર્તૃત્વ અનિત્ય જ છે

આત્મા નિત્ય જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિ સપન્ન છે અને આથી જ્ઞાનની પેરે તેનું કર્તૃત્વ પણ નિત્ય છે એમ માનતા હો તો પછી આ ક્રિયાશક્તિ એટલે શું ? છેવટે એનું ખીજુ નામ પ્રયત્ન જ છે. કેમકે જેનો પ્રયત્ન ન હોય તેની ક્રિયા પણ ન હોય ! આમ પ્રયત્નથી અતિરક્ત ક્રિયા શક્તિ નથી. જે હોય તો અવશ્ય પ્રયત્ન સિવાય પણ કાર્ય કરવા શક્તિ-માન થાય અને પ્રયત્નથી ભિન્ન એ કોઈ શક્તિ હોય તો પણ તે નિત્ય હોઈ શક્તિ નથી. કેમકે મુક્તિની અવસ્થામાં તેનો વિપર્યય જોવામાં આવે છે મુક્તિ અવસ્થામાં ક્રિયાશક્તિનો અભાવ જોવામાં આવે છે. તે અવસ્થામાં આત્મા તો હોય છે પણ ક્રિયાશક્તિ હોતી નથી ક્રિયાશક્તિ તે અવસ્થામાં હોય તો તેના કાર્યનું દર્શન થવું જોઈએ કેમકે કાર્ય અર્થની શક્તિ દર્શાવે છે કાર્ય ન હોય તો પછી શક્તિ માનવી નિર્ગર્થક છે ક્રિયા જ ક્રિયાશક્તિનું કાર્ય છે મુક્તિમાં ક્રિયાનો

અભાવ શાસ્ત્ર સંમત નથી. સ તત્ત્વ પર્યેતિ જક્ષત્ ક્રોડન્ રમમાણઃ તે ત્યાં
જાતો રમતો સ્ત્રીઓ સાથે વિહરતો અગર તો વાહનો સાથે ફરતો અગર
તો સ્વપ્નો સાથે રમતો. (છાંં ૮-૧૨-૩) આ ક્રિયાઓ તો છવન્-મુક્તિની
છે અત્યંત મુક્તિની નથી. કેમકે તે તો સંસારથી અતીત હોઈને તેની
ત્રીયાન વગેરે ક્રીડાઓ સંભવતી નથી. અને તેવી ક્રિયાના દર્શનના અભાવે
આત્માની ક્રિયા શક્તિ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી અને આથી તેનું
કર્તૃત્વ ચાપત્સંસાર ભાવી જ છે. નિત્ય નથી.

કદાચ કહેવામાં આવે કે ક્રિયાશક્તિ હોવા છતાં ખીજાં નિમિત્તોના
અભાવે એ પ્રકટ થતી નથી તો તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે નિમિત્તાન્તરની
અપેક્ષાએ જો એ હોય તો તે નિમિત્તજન્ય ક્રિયા જ કહેવાય-સંસિદ્ધ નહીં.
અગ્નિની દાહક શક્તિ સાંસિદ્ધિક છે. ધાતુ વગેરેને જાળવા માટે તેને
નિમિત્તાન્તરની જરૂર પડતી નથી ! અને આમ નૈમિત્તિક ક્રિયા શક્તિ થતી
હોય તો તે તો સ્વીકાર્ય જ છે. કેમકે નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકનો સ્વયમેવ
અભાવ થશે. નિમિત્ત છે છુદ્ધિ વગેરેની સચિવતા. આત્મામાંથી એ સચિ-
વતાનો બહિષ્કાર થતાં નૈમિત્તિક ક્રિયાશક્તિ અને તે દ્વારા આપતું કર્તૃત્વ
પમેજે જ ઉડી જશે. અને પછી તો પૂર્વપક્ષી ! તું જે કહે છે તે
પક્ષ છે. આથી આત્માનું કર્તૃત્વ નિત્ય નથી. અનિત્ય જ છે.
પુરુષ જ્ઞાન ક્રિયાશક્તિ સંપન્ન છે એવું કથન તો ખીજાં જ ઉદ્દેશથી
! આત્માનું કર્તૃત્વ નિત્ય નથી. ॥ ૩૮ ॥

ત્માનું કર્તૃત્વ નિત્ય નથી પણ નૈમિત્તિક છે અને આથી તે સ્વરૂપ
ની એ દર્શાવતો ખીજો હેતુ આપે છે કે:-

સમાધ્યમાવાચ ॥ ૩૯ ॥

અને તે ઉપરાંત સમાધ્યમાવાત્-સમાધિ એટલે યોગ તે અવસ્થામાં કર્તૃત્વનો
ધને કર્તૃત્વનું નિત્યત્વ નથી.

જ્ઞ શાસ્ત્રસિદ્ધ હોવા છતાં લોકસિદ્ધ ન હોઈને કદાચ તેમાં લોકોને
ન જોડે આથી અહીં લોકસિદ્ધ ઉદાહરણ અર્પે છે યોગ એટલે
વૃત્તિઓનો નિરોધ. અભ્યાસ અને ધેરાવ્યના બળે પ્રાપ્ત થતી આ
સ્થામાં જે રમે છે તે જાણે છે કે તે અવસ્થામાં જ્ઞાનનો તો
હોય છે પણ ક્રિયાનો સદ્ભાવ હોતો નથી—એટલે કે કર્તૃત્વનો
હોતો નથી ! તે વેળાએ કૃતિ કે ક્રિયાની જનેતા ક્રિયાશક્તિ હોતી
એ નિત્ય હોત તો જ્ઞાનની ગેરે અવશ્ય તેનો અનુભવ થાય ! પણ

થતો નથી. હોય અને ન અનુભવાય એવું ણનતું નથી. આથી જ્ઞાનને-
તો સદ્ભાવ છે પણ ક્રિયા કે કર્તૃત્વ અધ્યારોપિત છે. સાંમિદ્ધિક નથં
જેનો વ્યુત્થાનમાં સદ્ભાવ છે. અને સમાધિમાં અભાવ છે તે નિત્ય હો
શકે નહીં. આથી બુદ્ધિ સત્ત્વના સંયોગે કે વિયોગે કર્તૃત્વનો સંબંધ
વિયોગ હોય છે. આથી આત્માનું કર્તૃત્વ નથી ! એ નૈમિત્તિક છે. અને ન
નૈમિત્તિક હોય તેની તો અનિત્યતા નિર્વિવાદ હોય છે-સ્ફટિકની અરુણતાન
પેરે. આથી આત્માનું કર્તૃત્વ અનિત્ય છે. તેના સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનની પે
નિત્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

આજ વાતને પુનઃ લૌકિક દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમર્થિત કરતાં કહે છે કે:-

યથા જ તક્ષોભયથા ॥ ૪૦ ॥

ચ=અને ૧ળી યથા=જેમ તથા=મુધાર ઉમયથા=જનને પ્રકારે-એટલે કે વાંસજા
પગેરેના સંબંધના ભાવે અને અભાવે કર્તા અને અકર્તા કહેવાય છે તેમ બુદ્ધિનો
સંબંધે કે અસંબંધે આત્મા પણ કર્તા અને અકર્તા કહેવાય છે. બાકી સ્વરૂપે તે
તેવો નથી. ॥ ૪૦ ॥

આત્માનું કર્તૃત્વ અકર્તૃત્વ કારીગર-મુધાર વગેરેની પેરે સમજવું
ઘટે છે. કારીગર જેમ પોતાના સહકારી સાધનોથી સંપન્ન થઈ કાર્ય
પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તે કર્તા છે એ સાધનોનો ત્યાગ કરી શાંત અ
સ્વસ્થ બેસે ત્યારે અકર્તા છે તેમ આત્મા અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી
સાધનો મહિત વર્તે ત્યારે તે તે સાધનો દ્વારા કર્તા ગણાય છે. જ્યારે એ
બાધાનો ત્યાગ કરી સૂપચાપ સ્વસ્થ થઈને વર્તે ત્યારે તે અકર્તા છે. અને
અને આથી જીવાત્માનું કર્તૃત્વ સ્વભાવ સિદ્ધ નથી. સ્વરૂપે તે અકર્તા જ
છે. યપ હિ દૃષ્ટા સ્પષ્ટા થોતા મન્તા બોદ્યા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા-આ દૃષ્ટા,
સ્પર્શનારો, શ્રોતા, મતન કરનારો, જાણકાર કર્તા અને વિજ્ઞાન સ્વરૂપ પુરુષ
(પ્ર૦ ૪-૧) ગુણાન્વયૌ યઃ ફલકર્મકર્તા-ગુણોની અંદર જનારો ક્ષણ
અને ક્રમનો કર્તા-(સ્થે ૦ ૫-૭) વગેરે શાસ્ત્ર વચનો બુદ્ધિસત્ત્વવિશિષ્ટ
આત્માનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદિત કરે છે. કેવળ શુદ્ધ પુરુષનું નહીં. અહંકારઃ
કર્તા ન પુરુષઃ-અહંકાર કર્તા છે-પુરુષ-નહીં-(સો ૦ ૬-૬૪) ઉપરાંત ન
નિત્ય-શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત-સ્વભાવસ્ય તદ્યોગસ્તદ્યોગાદતે-નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ,
મુક્ત સ્વભાવ પુરુષનો તેના યોગ વિના તેનો યોગ નથી. (સે. ૧-૧૬) વગેરે
વચનો આત્માના અકર્તૃત્વના જ પ્રતિપાદક છે. ઉપરાંત પ્રકૃતેઃ કિયમાણાનિ
ગુણેઃ કર્માણિ સર્વશઃ અહંકાર વિમુદ્ધાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥
(ગીતા ૦ ૬-૨૭) સમસ્ત કર્મો પ્રકૃતિના ગુણો વડે કરાય છે. પણ

અહુંકારથી વિમૂઢ થયેલો આત્મા હું કર્તા હું એમ માને છે. નૈવ કિંચિં
કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ । પદ્યન્ શૃણ્વન્ સ્પૃશન્ જિઃ
અન્નન્ ગન્ધન્ રસપન્ શ્વસન્ ॥ પ્રલપન્ વિમૃજન્ મૃદ્ધન્ ઉન્મિષ્ણિમિષ્ણ
इन्द्रियाणीन्द्रियाद्यैषु घर्तन्त इति धारयन्-તત્ત્વનો બાણુકાર અને યો
એવો હું કંઈ જ કરતો નથી એમ માને છે. આવો જોતો સાંભળ
અડતો મુંઘતો-ખાતો-જતો-ઉઘતો-ધાસ લેતો-ખેલતો ત્યાગતો
સ્વીકારતો-આંખમીંચામણું કરતો-છતાં ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં વ
છે એમ તે બાણુતો હોય છે. (ગીતા૦ ૫-૮-૯) પ્રकृत्यैव च कर्मा
क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानं अकर्तारं स पश्यति
समस्त कर्मો प्रकृति द्वारा જ કરાવાય છે, આમ જે જુવે છે. અને આત્મા
અકર્તા જે જુવે છે તે જ સાચું જુવે છે. (ગીતા૦ ૧૩-૨૬) एव
गीतावाक्ये। પણ આત્માનાં અકર્તાપણાનાં જ સાધક છે. આથી આત્મા સ્વરૂ
અકર્તા છે. પરંપરાએ કર્તા થાય છે. અને આ કર્તૃત્વ અનિત્ય છે. મોક્ષાવસ્થા
એ સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

આમ મોક્ષપર્યન્ત જીવાત્માનું કર્તાપણું, આવિધક સિદ્ધ થાય
છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જીવાત્મા કરે છે તે સ્વયં કરે છે કે પરબ્રહ્મ
પરમાત્માની પ્રેરણાથી કરે છે? અર્થાત્ એનું કર્તૃત્વ ઇશ્વરપ્રેક્ષ છે કે
ઇશ્વર નિરપેક્ષ છે? જીવાત્માનું કર્તૃત્વ સ્વતઃ છે એ પૂર્વપક્ષ છે. ઇશ્વર
પ્રેરિત છે એ સિદ્ધાન્ત છે. તો પછી સાચું શું? જીવાત્મા સ્વતઃ કર્તૃત્વ
ધરાવે એ જ અકલ્પમાં આવે છે. કેમકે એ કર્તા છે. કર્તા હોય તે સ્વતંત્ર જ
હોય! સ્વતંત્રઃ કર્તા-(અષ્ટા૦ ૧-૪-૫૪) એવું પાણિનિનું શાસન છે.
જેએ પરપ્રેરણાથી કરતો હોય તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય જ નોખમાય! અને
એનું સ્વતંત્ર્ય જોખમાતાં એનું કર્તૃત્વ જ ન સિદ્ધ થાય. અને કર્તા તો
એ છે જ. ઉપરાંત એના પ્રવર્તક સગટેપાદિ દોષો તો છે જ! એ દોષો
હોય પછી એને કર્મમાં પ્રવર્તક પરમેશ્વરને કદપવાની જરૂર રહેતી નથી.
કેમકે પ્રવર્તક હોય પછી ખીલત પ્રવર્તકની કલ્પના જ વ્યર્થ છે. સગટેપાદિ
દોષો જ એની પ્રવર્તના માટે સમર્થ છે. ઉપરાંત એની પામે કર્મ કરવાની
માધન સામગ્રી પણ છે જ. ખીચારા પરબ્રહ્મ પરમાત્માને એના પ્રવર્તક
માનીશું તો પરમાત્મા સ્વયં વિષમ અને નિર્ઘય લેખાશે. જેતીમાં બાક
વગેરેની માફક એની અપેક્ષા નથી. અને અને આથી પરમાત્મા તેના
પ્રેરક છે, એમ માનવાની જરૂર નથી! અને આમ સ્વતઃ એવ જીવાત્મા
કર્તા છે-પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રેરણા કે પ્રવર્તના એને માટે જરૂરી નથી
આવેા પૂર્વપક્ષ યનાં મિદાન્ની કહે છે કે:-

પરાત્તુ નત્તુ શ્રુતેઃ ॥ ૪૧ ॥

તા=૭૨૮૮૦ કર્તૃત્વા પાદ=૫ યત ૫ મ. માયી ત્વ=૧ ધાય છે કેમકે શ્રુતે=
વેદપ્રતિપત્તિ શ્રુતિ એમ કહ્યું છે -

પરમાત્મા માત્રો નિયંત્રા અને અનયાત્રી છે એ સિદ્ધ વાત છે.
પ્રતિજ્ઞા મુદ્દે છે ય કુંદોદય દિવદન્તુષ્પદ -> એપગા અને ચોપગાનો
સ્વામી છે (૪૦ ૮-૭-૩-૩) ય આ પ્રતિ તિષ્ઠન્ આત્માન અન્તરોયમયતિ-
ને શરીરમા હોઈને શરીરને અદ્વિતીય નિયમિત કરે છે (૪૦ ૭-૭-૩૦) આ
શ્રુતિઓ જીવાત્માને નિયમ્ય અને પરમાત્માને નિયામક તરીકે વર્ણવે છે જે
નિયમ્ય છે તે સ્વયં કર્તા હોઈ શકે નહીં જડ પદાર્થો પણ પ્રભુ નિયમ્ય જ હોય
છે તો ચેતન જીવાત્મા પ્રભુ પ્રજ્ઞાધી વર્તે છે. હોય તેમા નવાઈ શી? અર્થાત્
દશીવતુ હૃદય એ છે કે જે જીવાત્મા સ્વતઃકર્તા હોય તો એ મીઠી
મરજી મુજબ બધું કરી શકે - “ગતુ મારીને મિત્ર” ને જ રાખી શકે
પોતાની કંપના મુજબ જ બધું કરી શકે. પણ નવી કરી શકે તો અને
આવી પરમાત્માની-મર્વજ અને મર્વજાતિમાનની પ્રેરણા હેઠળ જ અવપત્ત
અને અપશક્તિ મમારાવધામા વર્તી શકે! ઉપરાત એનું ત્વાત ય જે
જોષમાય તો એનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ ન થાય, એ દલીલ પણ નિરવવળ જ
છે! કેમકે ત્વાત ય એવે શુ? ક્રિયા પ્રતિ અગુણ જ્ઞાનનું નામ જ
ત્વાત ય છે ને? તો ગગદેષાદિ હેતુઓ હોય ને જે જીવાત્માનું ત્વાત ય
ન ડઘાતુ હોય તો પછી પરમાત્મા પ્રરક હોય તો તે કેવી રીતે ડઘાઈ
જાય? ગગદેષાદિની અધીનતામા જે કર્તૃત્વ અક્ષત હેતુ હોય તો મર્વજ
નિર્દોષ પરમાત્માની અધીનતામા કેવી રીતે એ ક્ષત થાય? કેમકે પરમાત્મા
ઉભયમા મમાન છે પૂર્વઠર્મની વાસના અનુમાર પરમાત્મા જીવોને પ્રેરે તો
હોઈને વિષમતા નિર્દયતાનો પ્રશ્ન ઉડે તો નથી આથી સ સાર દશામા અવિવેકી
અવિગ્રામતદર્શન-જીવાત્માની મમાનસિદ્ધિ અને તેનો જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ,
મર્વજ સર્વશક્તિમાન, ઉમાધ્યક્ષ-સર્વભૂતાધિનારી, સાક્ષી ચેતન વિના મલાવે
નહીં આથી પરમાત્મા પ્રરક છે એ સિદ્ધ છે યદ્યપિ દોષો જ પ્રવર્તક છે
અને જીવાત્મા મોધન સામગ્રી મપત્ત છે છતાં મમસ્ત પ્રવૃત્તિઓમા જીવનું
ઈશ્વરપ્રેર્યત્વ સ્વીકારવું જ રહે છે આથી સ્વયં જીવાત્માનું કર્તૃત્વ નથી
પણ એ કર્તૃત્વને ઈશ્વરની પ્રેરણા આવશ્યક છે ॥ ૪૧ ॥

પરમાત્માની પ્રેરણાથી જીવનું કર્તૃત્વ છે-મોક્ષ પર્યન્ત એ મિદ્ધાન્ત
ચિર ધયો પણ એની મામે આ શક્તિ ઉપજી શકે છે જે પરમાત્માની

પ્રેરણાથી જીવમાં કર્તૃત્વ હોય તો પણ વિધિનિષેધ શાસ્ત્રો નિર્રર્થક જ થાય. જે પરપ્રેરણાથી વર્તે તેને માટે વિધિનિષેધ નકામો જ છે ! કેમકે છેવટે તો એ જે કરે છે તે પરબ્રહ્મથી પ્રેરાઈને જ કરે છે. ઉપરાંત જે પરપ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તતો હોય તો જગતની વિચિત્રતા યુક્તિયુક્ત થઈ ન શકે. જે રાગદ્વેષાદિ દોષો જીવના પ્રવર્તક હોય તો જીવ પાપ પુણ્ય ક્રમાય અને તે દ્વારા સુખદુઃખાદિથી ભરપૂર જગતની વિચિત્રતા સમજાવી શકાય ! જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રેરક હોય તો તે જીવને પુણ્યકર્મમાં જ પ્રેરી શકે. અને આથી જીવો પુણ્યશાળી જ હોત. પરમાત્મા કદી કોઈને અપુણ્યમાં યોજી શકે નહીં. અને પુણ્યની પ્રવર્તના યાત તો અધર્મનો સંચય નહીં થાય. અને પરિણામે જગતમાં જોવામાં આવતી વિચિત્રતા નહીં સંભાવે ! અને જે જગતમાં દેખાતું વૈચિત્ર્ય સમજાવવા જે પરમાત્માનું પાપપુણ્ય ઉભયમાં પ્રેરકત્વ સ્વીકારીએ તો ઈશ્વરને વૈષમ્ય અને નિર્દયત્વનો દોષ લાગ્યા વિના ન રહે. ઉપરાંત એવી વ્યવસ્થા સ્વીકારતાં “અકૃત અભ્યાગમ” ન કહ્યું હોય તે ભોગવવાનો પ્રસંગ પણ અનિવાર્ય જ થાય ! આથી પ્રભુપ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તે છે !—સ્વતઃ નહીં એ ધરાણર લાગતું નથી. આનો જવાબ વાળતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:—

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈચર્યાદિભ્યઃ ॥ ૪૨ ॥

તુ=પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિસૂચક શબ્દ છે. કિન્તુ કૃતપ્રયત્નાપેક્ષઃ=જીવાત્માનાં પૂર્વે કરેલાં કર્મની અપેક્ષા એ ઈશ્વર પ્રેરક થાય છે. કેવી રીતે આ જાણવું? તો કહે છે કે—વિહિત=વિધિ નિષેધ શાસ્ત્રોની સફળતા વગેરે કારણોથી એ જણાય છે.

ઉપર્યુક્ત દોષોથી પરમાત્મા લેપાતો નથી. કેમકે પરમાત્મા તે તે જીવોના પૂર્વજન્મના ધર્માધર્મ અનુસાર તે તે જીવોને પ્રેરે છે ! અર્થાત્ પ્રાચીન કર્મના ફળભોગે જીવાત્મા પરતંત્ર છે. પણ નવીન કર્મ કરતી વખતે પણ પૂર્વવાસનાનું પ્રેરકત્વ હોય છે. પણ તે વાસના પુરુષ પ્રયત્ને છૂટી શકાય છે. અને આ રીતે પરમાત્માનું પ્રેરકત્વ અને જીવનું સ્વાતંત્ર્ય ઉભય એકી વળતે ભજી શકે છે. પરમાત્મા પરજન્ય જેવા છે. પરજન્ય જેમ જુદી જુદી જાતનાં ખીજેના પ્રાદુર્ભાવમાં સામાન્ય નિમિત્ત છે તેમ પરમાત્મા અનન્ત જીવોના કર્મ અને તેના ફલાદિલાભમાં સામાન્ય નિમિત્ત છે. પરજન્ય ન હોય તો તે તે ખીજેનું વૈષમ્ય ન ઘટે અને ખીજે ન હોય તો પણ તે ઘટતું નથી. અને આમ જીવાત્માનું કર્તૃત્વ અને પ્રભુનું પ્રેરકત્વ ઉભય શિશ્ટ છે. વિધિપ્રતિષેધ શાસ્ત્ર આમ હોય તો જ પ્રામાણિક થાય. “સ્વર્ગકામો ઘજેત” વ્રાહ્મણો ન દન્તઘ્યઃ વગેરે વિધિ

નિષેધ શાસ્ત્રો તો જ સફળ થાય. કેમકે જો એમ ન હોય તો ઈશ્વર જ વિધિનિષેધમાં પ્રયુક્ત થાય ! કેમકે હવાત્મા તો તેમ માનતાં અત્યન્ત પરતન્ત્ર ગણાય ! અને તેમ થતાં વિહિત કરનારને અનર્થ મળે-નિષિદ્ધ આચરનારને પણ અર્થપ્રાપ્તિ થાય. અને છેવટે વેદશાસ્ત્ર નિરર્થક થાય. ઈશ્વરની જો અપેક્ષા જ ન રહે તો તો આગળ કહ્યું તેમ “સૌ મિત્ર રાખી શત્રુ મારે” અને પરિણામે આ જ પહેલાં જ જગત ખતમ થયું હોત ! અને આથી કયા અંશમાં હવતું પારતન્ત્ર્ય અને કયા અંશમાં સ્વાતન્ત્ર્ય છે એ જો મમન્તય તો ઈશ્વર નિર્દોષ છે એમ સમજાયા વિના ન રહે ! વંપન્ત્ય નિર્દયત્વનો સ્વીકાર તો આગળ દીધો જ છે. ॥ ૪૨ ॥

આમ હવ અને શિવ કર્તા અને કારયિતા છે એ વાત સિદ્ધ થઈ અને આથી જ હવ અને શિવ ભિન્ન છે એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે. ઉપરાંત શ્રુતિઓમાં ઠેકઠેકાણે લેદનું બહુ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરંતુ મજા તો એ છે કે શ્રુતિઓમાં ઘણે ઠેકાણે હવ શિવનો અભેદ, પણ છાપરે ચડીને પોકારવામાં આવ્યો છે. અને તે ઉપરાંત સમસ્ત જડ ચેતન જગતનું એકમાત્ર કારણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એ સિદ્ધ કરવામાં પણ શ્રુતિઓ નિત્યતત્પર છે. અનેક કારણ હોઈને એ કાર્યથી ભિન્ન ન હોઈ શકે, અને તેથી અભેદ પણ તેટલોજ સિદ્ધ થાય છે. તો આ લેદ અને અભેદ એકી વખતે કેવી રીતે ભરે ? ક્યાં તો હવ શિવ જુદો હોય-ક્યાં તો એક જ હોય ! પણ એકી વખતે ભિન્નભિન્ન ન હોઈ શકે. આ વિરોધનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે:-

અંશો નાનાત્વવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દાશકિતવાદિત્વ-
મધીયત એકે ॥ ૪૩ ॥

નાનાવ્યપદેશાત્=શ્રુતિમાં હવેનું અનેકપણ અને ભિન્નત્વ ખતાવ્યું હોઈને ચ= તથા અન્યથા=ખીજી રીતે અપિ=પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે કે અંશ=હવ ઈશ્વરનો અંશ છે કેમકે એકે=એક શાખાવાળાઓ દાશકિતત્વ=બ્રહ્મને દશક્રિતવ વગેરે રૂપે કહીને અધીયતે=ભણે છે

શ્રુતિ કહે છે-एकौ चक्षी निष्क्रियाणां बहूनां एकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां एकौ बहूनां यो विदधाति कामान् । तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वं पादैः-જે એક અનેક નિષ્ક્રિયોને કાળૂમાં રાખનારો છે. એક ખીજને જે

અનંત રીતે વિસ્તારે છે, તેને જે કોઈ આત્મામાં રહેલો જુએ છે તેવા ધીરને શાશ્વત સુખ હોય છે. ખીજાને નહીં. અનિત્યમાં જે નિત્ય છે. ચેતનાનું પણ જે ચેતન છે. જે એકલો સૌની ઈચ્છાને પૂરી કરે છે તે કારણરૂપ અને સાંખ્ય અને યોગ દ્વારા સાક્ષાત્કરવા યોગ્ય દેવને સાક્ષાત્ કરીને સૌ પાશોમાંથી મુક્ત થવાય છે (પ્રવે ૬-૧૨-૧૩) આ અને આવી શ્રુતિઓમાં જીવોને અનેક અને લિંગ લિંગ ગતાવ્યા છે. અને સાથે સાથે તે જીવો ચેતન સ્વરૂપ છે અને નિત્ય એમ પણ ગતાવ્યું છે. અને તે ઉપરાંત ઇશ્વર જ જગતનું સર્વથા-કારણ છે એમ પણ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. અને આથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવનો સમુદાય એ પરમેશ્વરનો અંશ છે. જીવ, શિવનો અંશ છે એ વાત વેદ પણ કહી છે વ્રહ્મા દાસા, વ્રહ્મ દાસા વ્રહ્મૈવમે કિતવાઃ-આમ આ અર્થવેદના વાક્યમાં જીવોનું બહુત્વ અને બ્રહ્મરૂપત્વ કહ્યું છે. અને આથી જીવશિવ અંશશિલાવે સંબંધ છે એજ સિદ્ધ થાય છે. બે જીવો ઇશ્વરના અંશ ન હોય અને તેનાથી લિંગ જ હોય તો બ્રહ્મની જગત્કારણતા અને દાસ, કિતવાદી રૂપતામાં રહેલો વિરોધ સમજાવી ન શકાય. આથી એ બંને અંશાશી છે એમ માનવું જ યુક્તિયુક્ત છે અને છેવટે આ ભાવ-અંશાશીભાવ પણ વ્યવસ્થા પૂરતો જ સમજવો રહે છે. છેવટે તો જીવ અને શિવ એક જ છે ! પણ અજ્ઞાનની ત્યારે સમજપૂર્વક વ્યવસ્થા જ કરવાની રહે છે ત્યારે આ વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે. અને બ્રહ્મ નિસ્વયવ હોઈને આ અંશાશીભાવ સાકાર વસ્તુના ટુકડા જેવો હોઈ શકતો નથી. અને આથી કાર્ય કારણ ભાવનો પુરસ્કાર કરીને જ અંશાશીભાવ સમજવો રહે છે. અને આ કાર્યકારણભાવ પણ પ્રલયકાળ અને સૃષ્ટિકાળની કલ્પનાએ જ સમજવો રહે છે. નિત્ય અને ચેતન જીવાત્મા પ્રલયકાળે બ્રહ્મમાં અવ્યક્તરૂપે રહે છે. તે જ સૃષ્ટિકાળે પ્રકટ થાય છે. વળી સંહારકાળે તેમાં એકરૂપ એકરસ થઈ જાય છે. તેના શરીરશક્તિની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે:-મમં યોર્નિર્મહદ્ વ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્મં દધામ્યહમ્ । સંમવઃ સર્વં ભૂતાનાં તત્તો ભવતિ ભારત ॥ સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સંમવન્તિ યાઃ તાસાં વ્રહ્મ મહયોનિઃ અહં વીજપ્રદઃ પિતા-મહાન પ્રકૃતિ મારી આવિર્ભાવસ્થાથી છે. તે પ્રકૃતિમાં હું ખીજરૂપ કહું છું. અને તેથી હે ભારત ! સમસ્ત ભૂતોનો આવિર્ભાવ થાય છે. તમામ યોનિઓમાં જે મૂર્તિઓ ઉપજે છે તે તમામની એક યોનિ છે મહાન પ્રકૃતિ હું છું ખીજપ્રદ પિતા !-આ ગીનાવાક્યોમાં ઉપરોક્ત વાત સ્પષ્ટ જ છે. આથી-પિતાપુત્રની પેરે શિવજીવને અંશી અને અંશ માનીએ એ જ સંસારદશામાં યોગ્ય છે. આ રીતે સમજતાં અભેદ બતાવનારી શ્રુતિઓ

પણ કૃતકૃત્ય થાય છે. કૃત એક વાત ન વિચારાવવી ઘટે. આ કૃત તાત્કાલિક યુક્તિપ્રધાન વ્યવસ્થા માત્ર છે. સિદ્ધાન્ત તો એક જ છે, અને તે એ કે “જીવો ઘણી” શ્રુતિ વિરોધનું નિરાકરણ આ રીતે ઉત્તમ રીતે થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

આમ જેમ પિતાનો પુત્ર તેમ પરમાત્માનો જીવાત્મા અંશ છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. એને જ દૃઢતર કરતાં ખીજો હેતુ આપે છે કે:-

મન્ત્રવર્ણાદિ ॥ ૪૪ ॥

મન્ત્રવર્ણાદિ=વેદના મંત્રોના અક્ષરોથી ચ=પણ જીવ શિવનો અંશ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

एतावान् अस्य महिमा अतो ज्यायान् च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिषादास्यामृतं दिवि-आवरो जेનો મહિમા છે. અને એનાથી અદકો છે. તે પુરુષનો સમસ્ત ભૂતો તો ઘેરાઈ માત્ર છે. તેના અમૃત ત્રણ પાદો તો સ્વર્ગમાં છે. (ઋં ૮-૪-૧૭-૩) આ છે મન્ત્ર. એ મન્ત્રમાં જીવાત્મા જેમાં પ્રધાન છે એવાં સમસ્ત સ્થાવર જંગમ ભૂતોને પરમાત્માના પાદ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. પાદ કહો-ભાગ કહો-કે અંશ કહો-વાત એકની એક છે. અને મુખ્ય અંશ તો સંભવી શકતો નથી. આથી જાણે જીવ પરબ્રહ્મનો અંશ છે એમ જ વર્ણવવું રહે છે. આથી જીવ સમુદાય પરમાત્માનો અંશ જ છે. ॥ ૪૪ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણથી એ જ વાતને વધારે સુદૃઢ કરતાં કહે છે:-

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૪૫ ॥

અપિ=આ ઉપરાંત પણ સ્મર્યતે ચ=આ જાણતમાં સ્મૃતિ પણ સંમત છે.

જેમ શ્રુતિ તેમ સ્મૃતિ પણ આ જાણતમાં સંમત છે. ભગવતી ગીતા કહે છે:- મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ- જીવલોકમાં મારો જ અંશ જીવરૂપ થયો છે. (ગીતાં ૧૫-૭) ઉપરાંત- અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન । વિષ્ણુમ્યાહમિદં કુરસ્તં ઇકાંશેન સ્થિતો જગત્ । અગર તો અર્જુન ! આ બધું વધારે જાણીને શું ? આ સમસ્ત જગતને મારા એક અંશે ધારીને હું ઉભો છું. (ગીતાં ૧૦-૪૨) આથી જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે એ કથન ઠીક છે. ॥ ૪૫ ॥

આ પ્રસંગે આ શંકા અહીં ઉદ્ભવે ! જો જીવ શિવનો અંશ છે તો તે શિવ પણ જીવના અંશી તરીકે જીવના કલેશો, કર્મો અને તેના કળોથી લેપાય જ ! જીવના દોષે શિવ દૂષિત થાય જ ! આનો જવાબ વાળતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે :—

પ્રકાશાદિવન્નૈવં પરઃ ॥ ૪૬ ॥

एवं=આમ-અર્થાત્ જેમ અંશ ભૂત જીવાત્મા કલેશ-કર્મ-વિપાકથી અલગાય છે તેમ પર=પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ન=અભગનો નથી. કોની માફક ? તો પ્રકાશાદિવત્=પ્રકાશ દેતો હોઈને પ્રકાશ એટલે અહીં સૂર્ય, આદિથી આકાશ વગેરેનું પ્રદણ થાય છે.

સૂર્ય-આકાશ-વાયુ વગેરે અંશીઓ છે અને ચક્ષુ-શ્રોત્ર-સ્પર્શ વગેરે તેમના અંશો છે. અશરૂપ આંખ, કાન-આમડી વગેરેના ઉપધાતરૂપી દોષોથી જેમ સૂર્ય-આકાશ-વાયુ વગેરે અલગાતાં નથી તેમ જીવાત્માના કલેશ-કર્મ-વિપાકરૂપી દોષોથી પરમાત્મા અલગાતો નથી. શ્રુતિઓ આ અર્થની સાક્ષી છે. અગ્નિઃ વાગ્ ભૂત્વા મુલં પ્રાવિશત્-અગ્નિ વાણી થઈને મુખમાં પ્રવેશ્યો. વગેરે (વે० ૨-૪) સૂર્ય ચક્ષુર્ગચ્છતુ વાતમાત્મા-સૂર્યમાં ચક્ષુ જુઓ. આત્મા પવનમાં. (ક્ર૦ ૭-૬-૨૦-૩) દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ-સૌ દેવો તેમના પ્રતિદેવોમાં (મું० ૩-૨-૭) અગ્નિઃ વાગ્ અપ્ચેતિ વાતં પ્રાણઃ ચક્ષુઃ આદિત્યમ્-વાણી અગ્નિમાં, પ્રાણ પવનમાં, ચક્ષુ સૂર્યમાં, લીન થાય છે. (વૃં ૩-૨-૧૩) यथा सूर्यो सर्वलोकस्य चक्षुः न लिप्यते चाक्षुषैः बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः न सौ लोकेतुं चक्षु-सूर्य णाह्य ચક્ષુને લગતા દોષોથી અલગાતો નથી, તેમ સૌ ભૂતોના અંતરાત્મા એક હોઈને સૌથી અસ્પૃષ્ટ હોઈને લોકદુઃખથી લેપાતો નથી. (કઠ૦ ૨-૨-૧૧) આથી પરમાત્મા જીવના કલેશાદિથી સદૈવ અસ્પૃષ્ટ જ છે. ॥ ૪૬ ॥

આ જ બાબતને સ્મૃતિ પ્રમાણે વધારે પુષ્ટ કરતાં કહે છે:—

स्मरन्ति च ॥ ૪૭ ॥

स्मरन्ति=સ્મૃતિઓ પણ કહે છે ચ=અને શ્રુતિઓની પણ સંભતિ છે.

યોગશાસ્ત્રકાર ભગવાન પતંજલિ મુનિ કહે છે કે ફલેશાન્તર્મ વિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષઃ કલેશ કર્મ, વિપાક અને આશયોથી અણુજોટાયેલો પુરુષવિશેષ ધર્મીયર છે. (યો. સૂ૦ ૨૪-૧) ભગવતી

ગીતા કહે છે કે-અનાદિત્યાન્ નિર્ગુણત્વાત્ પરમાત્માયમવ્યયઃ । શરીર-
સ્યોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે-અનાદિતા અને નિર્ગુણતાને લઈને
આ પરમાત્મા અવ્યય છે. તેથી શરીરમાં સ્થો છતાં હે અર્જુન! એ નથી
તો કરતો કે લેપાતો. (ગીતા ૧૩-૩૧) ઉપરાંત શ્રુતિઓ પણ ઉમેરે છે
કે:-દ્વા સુવર્ણા સયુજા સપાયા સમાનં દૃક્ષં પરિપસ્વજાતે । તયોરન્યઃ
પિપ્પલં સ્વાદુ ઘત્તિ મનદનન્ મન્વોઽભિચાક્ષ્માન્તિ-જે સુંદર પાંખવાળાં
આથે રહેતાં-સખા પંખીઓ છે, એક જ વૃક્ષને બેટીને ઉભાં છે, તેમાંથી
ખીંતું સ્વાદુ એવાં પીપળાફળને આપે છે. ન ખાતું ખીંતું એ ફળનો
પ્રકાશ કરે છે. (મ્હેતા ૪-૬) ઉપરાંત ત્રય યઃ પરમાત્મા હિ સ નિત્યો
નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ । ન લિપ્યતે કલૈશ્વાપિ પદ્મપદ્મમિષાંમમા ॥ તે જે પૈટ્ટી
જે પરમાત્મા છે તે નિત્ય નિર્ગુણ છે કમળપત્ર જેમ પાણીથી તેમ તે કર્મનાં
ફળે લેપાતો નથી. (મદ્દાભારત શાન્તિપર્વ ૩૬૧-૧૪-૧૫) આથી પરમાત્મા
જીવના દોષે સ્પૃષ્ટ થતો નથી ॥ ૪૭ ॥

આ ઠેકાણે આ શંકા ઊઠે. જીવાત્મા જેવું પ્રદ્મ જાણે ન હો-પણ
જીવાત્મા તો પ્રદ્મસ્રમો છે ને? કેમકે અંશી અને અંશની વચ્ચે સરૂપતા
હોવી ઘટે. જે વચ્ચે જો વિરૂપતા હોય તો અંશાંશી ભાવ ઘટે નહીં, અને
આથી જેમ અંશી પરમાત્માને વિધિ કે નિપેધ નથી તેમ અંશીભૂત
જીવાત્માને માટે પણ વિધિ કે નિપેધ નથી સંભવતાં. કેમકે જાનને ચૈતન્ય
છે. જો આમ ન હોય તો વૈરૂપ્ય આઠ્યા વિના ન રહે. અને આથી વિધિ
નિપેધ શાસ્ત્રોની કયાંએ આવશ્યકતા જ નથી. આ શંકાનો ઉત્તર દેતાં કહે છે:-

અનુજ્ઞાપરિહારૌ દેહસંવન્ધાત્ જ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

અનુજ્ઞાપરિહારૌ=વિધિનિપેધ દેહસંવન્ધાત્=શરીરના યોગે અંશભૂત જીવાત્માના જ
જાણવા કોની માફક? જ્યોતિરાદિવત્=અગ્નિ પાણી વગેરેની માફક.

જીવ અને શિવ વચ્ચે કશો ભેદ નથી. છતાં જીવાત્માને માટે દેહના
યોગને લઈને વિધિનિપેધો શાસ્ત્રમાં ઘતાવ્યા છે. સ્વરૂપે તેને કોઈ વિધિ કે
નિપેધ સ્પર્શતા નથી. જેમ અગ્નિ વગેરેને સ્થળવિશેષના સંબંધે વિધિનિપેધ
સ્પર્શે છે-સ્વરૂપે નહીં તેમ જીવને પણ સ્વરૂપે વિધિનિપેધ નથી જ. પણ
સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ-કારણ શરીરના સંબંધે વિધિનિપેધો સ્પર્શે છે. સ્મશાનના સંબંધે
અગ્નિ કવ્યાગ્નિ જાને છે. અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ-ચણીયાગ્નિ કહેવાય છે.
બાકી અગ્નિને સ્વરૂપે કવ્યત્વ કે યજ્ઞીયત્વ નથી. તેમ જીવાત્માની જાગૃતમાં
પણ જાણવું જોઈએ. જીવનો દેહસંબંધ પ્રદ્મદર્શને તૂટે! ત્યાં સુધી તે

આહુ રહે છે. આ વિધિનિષેધો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે. જેમકે-સ્વાધ્યાયોઽ
 ઘ્યેતદ્યઃ-સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. (શત્ ૦ ૨-૨-૨-૧૮) અગ્નિહોત્રે હોતવ્યમ્
 અગ્નિહોત્ર હોમ કરવો ઘટે. (૨-૨-૨-૧૮) સત્યં વદ ધર્મં ચર-સાચું બોલજે
 ધર્મ આચરજે. (તૈ ૦ ૧-૧૧) અર્યત-પ્રાર્યત (ક્ર ૦ ૬-૫-૬-૮) કૃપિમિત્ કૃપસ્ય
 ખેતી કર (ક્ર ૦ ૭-૮-૫-૧૩) સંગઠ્ઠધ્વ સંવદધ્વ-સાથે બગો-સાથે બોલો
 (ક્ર ૮-૮-૪૯-૨) ગાં મા હિંસી:-ગાયને રજો મારતો. (યજુઃ ૧૩-૪૩)
 અવિં મા હિંસીઃ ઘેટાને ન મારતો. (યજુઃ-૧૩-૧૪) અક્ષૈઃ મા દિવ્યઃ
 (ક્ર ૦ ૨-૮૬૫-૧૬) યાન્તિ અનવચ્યાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો
 હ્તરાણિ જે નિર્દોષ કર્યો હોય તે કરવાં બીજાં નહીં. (તૈ ૦ ૧-૧૮)
 વગેરે. આથી શાસ્ત્ર નિરર્થક નથી. ॥ ૪૮ ॥

આમ વ્યવસ્થા થતી હોવા છતાં શંકા તો હોવે જ છે! જીવાત્મા
 પણ વિભુ જ છે! અને જીવાત્માઓ વિભુ હોઈને જીવાત્માઓ અને
 તેમનાં કર્મો અને ફળોનો પરસ્પર વિભાગ થવો અશક્ય થાય! વિભુ
 પરિમાણવાળા અનેક ન હોઈ શકે. હોય તો પણ છેવટે તે બધા એક જ
 થાય, અને તેમનાં કર્મો અને ફળો પણ વિભુત્વને લઈને જ મિશ્રિત થઈ
 જાય અને આથી એકનુ કરેલું સૌને ભોગવવું જ પડે. ઉપરાંત એકની
 મુક્તિએ સૌની મુક્તિ પણ આવે જ! અને આમ બકડું કાઢતાં ઉંટ
 પેમ્ત્રી જ જાય, આ ઉપરાંત પણ અનેક અકાટ્ય મુશ્કેલીઓ જીબી થાય!
 આનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

અસન્તતેઃ ચ અવ્યતિકરઃ ॥ ૪૯ ॥

ચ=આ ઉપરાંત અસન્તતે=શરીરોના આવરણોને લઈને વ્યાપકતાનો વિરોધ યતો
 હોઈને અવ્યતિકર=જીવો-તેમનાં કર્મો અને કર્મના ફળોનો વ્યતિકર-મિશ્રણ-સેગમેન્ટ
 થતો નથી.

જે લઈને જીવાત્મા
 વ્યાપક ગ કાયમ જ રહે
 છે, તેમ જીવોની પરસ્પર
 વ્યાપ્તિ પણ અગત્ય
 થઈ જતી નથી. પણ વિભાગ રહે જ છે! સંસાર કાયમાં જીવની વ્યાપકતા
 પરમાત્મા જેવી હોતી નથી. એ વ્યાપકતા શરીર-અતઃકરણ-અનાદિકર્મ
 સંસ્કાર વગેરે ઉપાધિઓને લઈને સીમિત થઈ જાય છે! અને આથી શબ્દ
 માત્રની આકાશમા વ્યાપ્તિ હોવા છતાં પ્રત્યેક શબ્દનું પરસ્પર મિશ્રણ

નથી, પણ પ્રત્યેક વિલમ્બિત મમન્તય છે, તેમજ હવેના વિષયમાં, પણ મમન્તવુ રહે છે આમ જેમ શબ્દનુ વિભુત્વ અને અભિધ્રાપુ એકી બળને હોઈ શકે છે તેમ હજારમાનુ વિભુત્વ અને પરમ્પર અભિધ્રાપુ મમન્ત, પ્રત્યય છે આથી ડોઈ બાધા નડતી નથી ॥ ૪૯ ॥

ઉપરી વાતને જ દૃઢ કરતા કહે છે કે -

આમાસઃ ણ્વ ચ ॥ ૫૦ ॥

ચ=આ ઉપગત મૂળમાં તે આમાસ એવ=હવામાં પરમામાનો આમાસ જ છે અને આથી કર્મ કે કર્મફળનો ભેગ થઈ જતો નથી

છેનટે નો વાતની એક વાતનુ સમગ્ણ દેતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે હવે એ પરમાત્માનો-શિવનો છેડે આભાસ જ છે હવરૂપે દેખાતો પરમાત્મા માક્ષાત હવરૂપે થઈ જતો નથી-અન્ય વસ્તુ પણ બની જતો નથી એ આભાસ જ છે અને આભાસ માત્ર હોઈને વ્યવસ્થા થઈ શકે છે મૂર્ચ એક છે તના જુદા જુદા જળાગયોમા જુદા જુદા પ્રતિબિંબ લાને છે તે પેકીનુ એક જળ પ્રતિબિંબ ધ્રુવે તો તેથી બીજા જળાશયમાનુ પ્રતિબિંબ કપતુ નથી તેમ એક હવાત્માના કર્મફળ સળધે બીજા હવને તે કર્મફળનો મળધે થઈ જતો નથી અને આ રીતે પણ કર્મ અને કર્મફળનો વ્યતિકર-મકર-શલુભેગો થઈ જતો નથી. અને આભાસનુ મૂળ, અજ્ઞાન છે અને આથી મમાર આભાસને આશ્રયે હોઈને મૂળમાં અવિદ્યાનો જ વિસ્તાર માર છે. એ અવિદ્યાનો ક્ષય થતા હવની પારમાર્થિક શિવતા પ્રકટથા વિના રહેતી નથી અને તે મમયે - ॥ ભેદવ્યવહાર સ્વપ્નની પેરે અપ્રતિષ્ઠિત જ લાગે છે. આથી હવ છેવટે તો શિવ જ છે. અને શિવ હોઈને જ એને મૂળમાં મસાર કે તેના કોઈપણ ધર્મનો સ્વરૂપે સ્પર્શ નથી ॥ ૫૦ ॥

ઉપરની ચર્ચાનો અર્થ એ થયો કે આત્મા-પરમાત્મા એક જ છે ! અને તે જ હવરૂપે લામે છે આથી નાના પ્રકારના હવો ભામતા હોવા છતાં છેનટે એ અજ્ઞાનનો જ મહાત્મ્યમકાર છે, અવિદ્યાનો જ એ અગમ્ય મહારામ છે એક અને અન્યક પરમાત્મા જ પોતાની અનન્ત વિભવા શક્તિ દ્વારા પોતે જ પોતાનામાં પોતાની રીતે ખેલી રહ્યો છે અને એના આ ખેવ માત્રને આપણે એટલો વાસ્તવિક માનીએ છીએ કે એમાં રહેલી લીલામાત્રને પેખી ગમ્તા નથી જીવો વ્રહ્મૈવ નાપર - એ દેવનુ સત્ય છે આ સત્યથી જેટલા વાદો વેગળા છે તે પાગમાર્થિક દૃષ્ટિએ અગ્નીકાર્ય છે આ પેકી કેવલાક વાદો પ્રમાણે આત્મા અનેક છે-અને યૌ વિભુત્વ મપન છે એમ મનનાગ પણ કેવલાક છે એમાં રહેલા દોરોને દર્શાવના આચાર્ય કહે છે કે -

અદૃષ્ટાનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

અદૃષ્ટાનિયમાત્=અદૃષ્ટના નિયમનો અભાવ થતો હોઇને જીવો મૂળમાં અનેક અને વિભુ હોઇ શકતા નથી. તેથી આત્મા એક અને વિભુ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

વ્યાપકતા અને અનેકતા બંને એકી વખતે સાથે ભજતાં નથી. જો જીવો અનેક હોય અને બધા જ જો વ્યાપક હોય તો અદૃષ્ટના નિયમનો અભાવ થાય ને પરિણામે સુખદુઃખના ઉપભોગનો શંભુ મેળો-સેળસેળ જ થાય ! અદૃષ્ટનો નિયમ એટલે જન્મજન્માન્તરમાં કરેલાં કર્મના ફળભોગની નિયત વ્યવસ્થા ! અને સુખદુઃખનો ઉપભોગ તો અદૃષ્ટને અધીન છે એમ સ્વીકૃત છે. જો એમ નહીં સ્વીકારીએ તો સુખદુઃખાદિ ભોગની આકસ્મિકતા સ્વીકારવી પડે. અને આકસ્મિકતા જેવી કોઈ ચીજ જ નથી. આથી અદૃષ્ટનો સ્વીકાર કરવો જ પડે ! અને જીવાત્મા આજુ કે મધ્યમ પરિમાણ હોઈ શકતો નથી. એ વિભુ જ હોઈ શકે છે. અને આથી આત્મા એક જ હોઈ શકે છે. અને એનું અનેકત્વ એ ઉપાધિકૃત જ સ્વીકારી શકાય ! આથી આત્મા એક અને વ્યાપક બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે-એનું અનેકત્વ માત્ર આભાસ જ છે-લોકલકથક શ્રુતિઓનું પણ અંતિમ તાત્પર્ય તો અલોક પ્રદર્શિત કરવાનું જ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. આથી આત્મા મૂળમાં એક છે, અને સર્વવ્યાપી છે. જીવ મૂળમાં શિવ જ છે. અને ઉપાધિ તો-આત્માની વિચિત્ર માયા શક્તિનો ચમત્કાર પણ અવર્ણનીય જ છે. ॥ ૫૧ ॥

આ ઠેકાણે શંકા ઉઠાવીને સમાધાન કરતાં કહે છે કે:-

અભિસંધ્યાદિષ્વપિચૈવમ્ ॥૫૨ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત અભિસંધ્યાદિષ્વ=રાગદ્વેષ ગર્ભ સંકલ્પ એટલે અભિસંધિ આદિ શબ્દથી પ્રયત્ન વગેરેનું સ્થપન છે. સંકલ્પ વગેરેમાં પણ ઈવં=એ જ પ્રમાણે નિયમનો અભાવ થશે. ॥ ૫૨ ॥

જેમ તમામ જીવોની સંનિધિમાં કરાતું કર્મ, સૌ જીવો વિભુ હોઈ કોઈ એકનું અદૃષ્ટ બાંધી શકે એવો નિયમ સંભવતો નથી તેમ અદૃષ્ટના પણ કારણરૂપ રાગદ્વેષાદિગર્ભ સંકલ્પ, પ્રયત્નોમાં પણ નિયમનો અભાવ જ થાય-ઉપરની જ દલીલનો તેમાં પણ અતિદેશ થાય છે. તમામ આત્માઓની સંનિધિમાં જ રાગદ્વેષાદિ પણ કરાતાં હોઈને એ કોનાં છે- એ બાજુવાનો નિયમ જ ન થઈ શકે ! તો જેમને પોતાને જ નિયમ નથી તે અદૃષ્ટનું નિયમન કરે એમાં કશો જ સાર નથી. આથી આત્મા અનેક અને વિભુ નથી પણ એક અને વિભુ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. વચ્ચનો વ્યવહાર ઉપાધિકૃત જ માન્ય છુટકો ॥ ૪૨ ॥

આ ઉપર દેહી કરીને નિરાકરણ કરતાં કહે છે:-

પ્રદેશાદિતિ ચેન્નાન્તર્માવાત્ ॥ ૫૩ ॥

પ્રદેશ=શરીર પ્રદેશને લઈને અભિભવિ વગેરેમાં નિયમ થઈ શકે કહી વેત= એમ જો કહેતા તેા તેા ન=ને બરાબર નથી કેમકે મન્તર્માવાત=મો આત્માઓનો શરીરમાં અંતર્ભાવ છે.

ગગદ્વેપથી યુક્ત સંકલ્પો મનના સંયોગને લઈને આત્મામાં થાય છે. અને શરીર તો પ્રત્યેક જીવને હોય છે. આમ જો શરીર પ્રતિજીવ નિયત હોઈને તે શરીરના પ્રદેશમાં જીવ માથે મનના સંયોગથી થતા રાગદ્વેષાદિ પણ નિયત થઈ શકે છે. અને તે જો નિયત થાય તો અદૃષ્ટ પણ નિયત થાય. અને અદૃષ્ટ જો નિયત થાય તો મુખદુઃખનો ઉપભોગ પણ નિયત થાય! અને આ બધી વ્યવસ્થાની ખટપટ જ નથી! આવી છે આ સ્થાને શંકા.

પણ આ શંકા બરાબર નથી. કેમકે એક શરીરમાં મો આત્માઓનો અંતઃસદ્ભાવ પણ તેવો જ નક્કી હોઈ ને અભિભવિ વગેરે નિયમ નહીં થઈ શકે-અફલકપૂર્વક નહીં થઈ શકે! જો શરીરમાં એક જ જીવાત્મા હોય તો તે શરીરના પ્રદેશમાં મનના સંયોગે જન્મતા ગગદ્વેષાદિ સંકલ્પો નિયત થાય, પણ આ કેસાણે તો જીવ અનેક છે અને તે બધાય વ્યાપક છે એમ પૂર્વપક્ષી લવી રહ્યો છે. અને આથી કોઈપણ શરીરમાં તે શરીરના જીવ ઉપગંત બાકીના બધાય જીવોનો અંતર્ભાવ માનવો જ પડે! કેમકે તો જ તે વિભુ છે એમ નિર્દોષપણે કહી શકાય! અને ન્યારે બધા જ જીવો વિભુ હોઈને એક શરીરમાં વર્તતા હોય તો તે પૈકી એ શરીર કયા જીવનું જો કહેવું જ અશકય થાય! અને પરિણામે આખી વ્યવસ્થા તૂટી પડે! આથી જીવો અનેક છે અને તે બધા વ્યાપક છે એ ટકી શકે એવી વાત નથી. જીવ માત્ર પ્રભુનો આભાસ માત્ર છે. અને પ્રભુથી ભિન્ન ન હોઈને જેવડે એક જ વ્યાપક આત્મા છે અને તે જ પ્રદેશ છે એ જ વાત નિર્દોષ છે. અને અવિદ્યાની વ્યવસ્થા તો કરવાની પણ શી હોય! અવિદ્યા જ અવિદ્યાની વ્યવસ્થા કરી લે છે! અને ભેદદર્શન એ અવિદ્યાની જ અમરકારિક વ્યવસ્થા છે! આથી અકળાવી નાખે એવા ભેદમાં એકરમ અભેદ જ છે. “જીવો પ્રત્યેક” છે-આ મિદ્ધાન્ત જ મનોરમ અને હૃદયંગમ અને મતિપ્રસાદન છે. ॥ ૫૩ ॥

॥ इति द्वितीयाध्याये तृतीय पादः ॥

હરિઃ ॐ તતસત

ॐ

બ્રહ્મસૂત્રસાધનભાષ્યેદ્વિતીયાધ્યાયે

ચતુર્થઃ પાદઃ

પ્રિયાત્મનૃ! બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં પંચમહાભૂતો-
અંતઃકરણ વગેરેની ઉત્પત્તિ દર્શાવી. સાથે સાથે ગૌણરૂપે જીવાત્માની
ઉત્પત્તિ બતાવી-અને ઉપરાંત જીવાત્માનાં સ્વરૂપની પણ ચર્ચા કરી.
એ પાદમાં પ્રાણ કે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિની ચર્ચા સ્પર્શવામાં આવી ન હતી.
આથી પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ અંગે વિચારપૂર્વક ચર્ચા કરવાના
આશયથી અને એમને લગતી શ્રુતિઓના વિરોધને સમન્વય કરવાના
હેતુથી હવે પછીનો આ અધ્યાયનો છેલ્લો અને ચોથો પાદ શરૂ કરવામાં
આવે છે. ત્રીજા પાદમાં આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિ અંગેનો શ્રુતિવિરોધ
હર કર્યો. હવે ઇન્દ્રિયોને લગતા શ્રુતિ વિરોધને હર કરવા માટે અતિદેશ
કરતાં કહે છે કે:-

તથા પ્રાણઃ ॥ ૧ ॥

તથા=તેજ પ્રભાણે-એમ આકાશ વગેરે મહાભૂતો બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ
ગીતે પ્રાણ=ઇન્દ્રિયો પણ તેમાંથી જ, બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન છે.

સંશયનું સ્વરૂપ આ છે. ઇન્દ્રિયો મહાભૂતોની પેરે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન
છે કે જીવાત્માની પેરે ઉત્પન્નતી નથી! ઉત્પન્નતી નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે.
ઉત્પન્ન છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. તો બેમાંથી સાચું શું? ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મમાંથી
ઉત્પન્નતી નથી એ જ સાચું લાગે છે. કેમકે ઇન્દ્રિયોની બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન
થાય છે એમ કોઈ શ્રુતિ કહેતી નથી. તસ્માદ્ વા एतस्माद् આત્મનઃ
આકાશઃ સંભૂતઃ-આ આત્મામાંથી આકાશ પેદા થયું છે. (તૈગ ૨-૧)
વગેરે શ્રુતિઓ ઉત્પત્તિની ચર્ચા કરે છે. આ અને આવી શ્રુતિઓમાં કયાંયે
ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન છે એમ કહ્યું નથી. સર્વની ઉત્પત્તિ બતાવવા
નીકળેલી શ્રુતિ ઇન્દ્રિયોત્પત્તિની બાબતમાં મૌન-એવે છે, એ જ બતાવે છે
કે તેમની બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ થતી નથી.

ઉપરાંત પ્રલયકાળે તેમનો-ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોય છે એમ શ્રુતિઓ ઉચ્ચરે છે. દા. ત. સદ્ વા દદમમે આસીત્ તદાહુઃ કિં તદ્ સદ્ આર્મીદ્ इति । ऋषयो वाय तदमेऽ सदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणाः वा ऋषयः—आरंભમાં નિશ્ચય આ બધું સત્ હતું. એ જાણતમાં કહે છે તે સત્ શું હતું ! તે વળતે નિશ્ચય ઋષિઓ સત્ હતા. તો કહે છે કે તે ઋષિઓ કયા ? તો પ્રાણો=ઇન્દ્રિયો ઋષિઓ છે. (શત્તઃ પ્રાં ૬-૧-૧-૧) જે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો પ્રલયકાળે તેમનો સદ્ભાવ શક્ય ન હોત. કેમકે જે જન્મે તે જાય જ એવો નિયમ છે. આ જતી નથી માટે તે જન્મની ન જ હોવી જોઈએ. આથી છવાત્માની પેરે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ ન થતી હોવી ઘટે. આ છે પૂર્વપક્ષ.

આના જવાબમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—“તથા પ્રાણઃ” સાચું “તસ્માદ્ વા પતસ્માદ્” શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહી નથી. પણ તેથી શું ? એ નહીં તો બીજી શ્રુતિમાં તેમની ઉત્પત્તિ ગાઈ જ છે. દા. ત. સતપ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ તસ્માત્—સાત પ્રાણો ઇન્દ્રિયો તેમાંથી પ્રભવે છે. (મું ૨-૧-૮) તસ્માદ્ આત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ—તે આત્મામાંથી બધા પ્રાણો (મું ૨-૧-૨૦) આવી અનેક શ્રુતિઓમાં પ્રાણશબ્દવાચ્ય ઇન્દ્રિયોની પરબ્રહ્માંથી ઉત્પત્તિ બતાવી જ છે. એક ઠેકાણે તેમનું શ્રવણ ન પણ હોય તેથી બધે જ અશ્રવણ કેમ મનાય ? ઉપરાંત તસ્માદ્ વા પતસ્માદ્ શ્રુતિમાં પણ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિનું અર્થાંશિષ્ટ શ્રવણ છે જ. એ જ પ્રકરણમાં આગળ આલતાં શ્રુતિ કહે છેઃ—પૃથ્વીયા ઓષઘયઃ ઓષઘીભ્યઃ અન્નં અન્નાદ રેતઃ રેતસઃ પુરુષઃ—પૃથ્વીમાંથી ઓષધિઓ, તેમાંથી અન્ન, અન્નમાંથી વીર્ય, વીર્યમાંથી શરીર—(તૈ ૨-૧) અહીં પુરૂષ એટલે શરીર. તેની ઉત્પત્તિનું જે કથન છે તો નિરિન્દ્રિય શરીરની ઉત્પત્તિ હોઈ શકતી નથી. એટલે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ સ્વયમેવ કહી છે એમ જાણી શકાય છે.

ઉપરાંત પ્રલયકાળે ઇન્દ્રિયોનો સદ્ભાવ વર્ણવ્યો છે. એ ઠીક છે પણ એ મહાપ્રલયની કથા નથી. એ તો અવાન્તર પ્રલયોની વાત છે. મહાપ્રલયકાળે તો ઇન્દ્રિયો પણ લીન થઈ જ જાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ—તમામ દેવો-ઇન્દ્રિયો તેમના અધિષ્ઠાતા દેવોમાં પ્રવેશે છે. (મું ૩-૨-૭) આવો શ્રુતિગોલ છે. મહાપ્રલયમાં કાર્યમાત્રનો વિનાશ થાય છે. અવાન્તરમાં સ્થૂલ કાર્યોનો જ—આટલો તફાવત છે અને ‘પ્રાણ’ શબ્દ જેમ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં તેમ ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં પણ અનેક શ્રુતિઓમાં વપરાયેલ જ છે. આથી આકાશ વગેરે ભૂતોની પેરે જ

ઈન્દ્રિયોની પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવું
યુક્તિપૂર્વકનું છે. ॥ ૧ ॥

પણ આ ઈન્દ્રિયોત્પત્તિ શ્રુતિને ગૌણ કેમ ન માનવી? અને એને
જો ગૌણ માનીએ તો ઉપર જે અતિદેશ કર્યો તે યોગ્ય નથી, આનો
જવાબ વાળતાં આચાર્યશ્રી કહે છે:-

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૨ ॥

ગૌણ્યસંભવાત્=ઈન્દ્રિયોને લગતી ઉત્પત્તિ શ્રુતિ ગૌણ સંભવી શક્તી ન હોઈને
અતિદેશ યોગ્ય જ છે.

મુખ્યાર્થનો બાધ થાય તો અમુખ્યાર્થનો સ્વીકાર કરવો રહે, અર્થાત્
મુખ્યાર્થ બાધ થાય તો ગૌણ અર્થ આવે. પણ અહીં મુખ્યાર્થનો બાધ
નથી. ઈન્દ્રિયોનો વિનાશ પ્રત્યક્ષ છે. અને આથી તેમની ઉત્પત્તિનું
અનુમાન થાય જ. અને આથી અનુમાન પ્રમાણનો ઉત્પત્તિ શ્રુતિને અનુગ્રહ
મળતો હોઈને એ શ્રુતિ ગૌણી નથી. આથી અતિદેશ ઉચિત છે. ॥ ૨ ॥

વિચાર આગળ ચલાવતાં પ્રશ્ન થાય છે કે આ ઈન્દ્રિયો પંચભૂતોની
પહેલાં ઉપજે છે કે પંચભૂતો પછી ઉપજે છે? જવાબ દેતાં કહે છે કે:-

તત્પ્રાક્ શ્રુતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

ઈન્દ્રિયો તત્પ્રાક્=તે મહાભૂતોની પહેલાં ઉપજે છે શ્રુતે=કેમકે શ્રુતિનું ચ=તથા
સ્મૃતિનું એવું પ્રમાણ છે.

શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ મહાભૂતોથી પૂર્વે, ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિનું
શ્રવણ સ્મરણ કરાવતી હોઈને પંચભૂતો પહેલાં જ ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ
થાય છે એમ નિશ્ચય થાય છે. વતસ્માજ્ઞાપતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ
ચ । ચં વાયુ જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ચારિણી-એમાંથી જન્મે છે
પ્રાણ-મન-સૌ-ઈન્દ્રિયો-આકાશ-વાયુ-જ્યોતિ પાણી અને વિશ્વધારિણી
પૃથ્વી (મું ૨-૧-૩) સાંખ્ય સ્મૃતિ કહે છે:-સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્યા
પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતેઃ મૈહાન, મહતઃ મહંકારઃ મહંકારાત્ પञ्ચતન્માત્રાણિ ઉભય-
મિન્દ્રિયે, તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ, પુરુષઃ इति पञ्चविंशतिर्गणः
(સાં ૧-૬-૧) અને શુનિ સ્મૃતિ તો પ્રમાણરૂપ છે. અને આથી
મહાભૂતોથી પૂર્વે ઈન્દ્રિયો ઉપજે છે-એ સ્પષ્ટ છે.

સ પ્રાણમસૃજત પ્રાણાત્ ધ્વદાં લં વાયુઃ જ્યોતિરાપઃ પૃથિવીન્દ્રિયં
મનઃ તેણે પ્રાણ સરલ્યો-પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા આકાશ-લ્યોતિ-પૃથ્વી-ઇન્દ્રિય
મન-(પ્રાં ૬-૪) આ શ્રુતિમાં લ્વ=આકાશ વગેરે ભૂતોનું જે પ્રથમોત્પન્ન
દર્શન છે તે સ્થૂલ ભૂતોના અર્થમાં નથી-પણ સૂક્ષ્મ ભૂતાનાં અર્થમાં છે
આથી કયાંયે શ્રુતિ વિરોધ વાંચવાની જરૂર નથી. ॥ ૩ ॥

આ ઠેકાણે આ શંકા ઉપજે. જે ઇન્દ્રિયો મહાભૂતોથી પહેલાં
ઉપજતી હોય તો સ્ત્રેજોમયીવાક્ (છાંં ૬-૫-૪) આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલું
વાક્ ઇન્દ્રિયનું તેજોમયત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? શ્રુતિઓનો તો પરસ્પર
વિરોધ નથી. અને અહીં તો દેખાય છે. ઉપરાંત પ્રાચીનનું અર્વાચીનપણું
કેવી રીતે તર્કસંગત થાય? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે-

તત્પૂર્વકત્વાદ્ વાચઃ ॥ ૪ ॥

વાચઃ=વાણીરૂપી ઇન્દ્રિયનું તત્પૂર્વકત્વ હોવાથી તત્ત્વમયત્વ અર્થે છે. તત્પૂર્વકત્વાદ્
શબ્દમાં સત્=એટલે તેજઃ પૂર્વક શબ્દ કારણવાચક છે. અર્થાત્ વાણીરૂપી ઇન્દ્રિયની જે
કાર્યજનક શક્તિ છે તેની અભિવ્યક્તિનું કારણ તેજ હોઈને તેને તેજોમયી કહેવામાં
આવે છે.

શ્રુતિમાં અન્નમયં हि सोम्य ! મનઃ આપોમયાઃ પ્રાણાઃ-હે સોમ્ય ! અન્ન
પ્રધાન છે મન, પાણીપ્રધાન છે પ્રાણ. (છાંં ૫-૪) મનને અન્નમય કહ્યું
છે. પ્રાણને આપોમય-જળમય કહ્યો છે. અહીં મન તો અન્નથી પ્રાચીન છે.
છતાં તેને અર્વાચીન બતાવ્યું છે. તો ત્યાં “અન્નમય છે મન” એનો શું
અર્થ થાય? તો એનો એટલો જ અર્થ કે મનની સંકલ્પરૂપી જે કાર્યશક્તિ
તેની અભિવ્યક્તિનું કારણ તેટલું અન્ન છે, પ્રાણની જે પ્રાણનરૂપ કાર્યશક્તિ
તેની અભિવ્યક્તિનું કારણ તેટલું પાણી છે. તેથી મન અન્નમાંથી કે પ્રાણ
જળમાંથી ઉપજે છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. અને આથી અન્ન અને જળ જ
મન અને પ્રાણથી અર્વાચીન છે-અને મન અને પ્રાણ જ પ્રાચીન છે એ
સિદ્ધ જ છે તેમ સ્ત્રેજોમયી વાક્-આ શ્રુતિમાં પણ વાણીની જે વચન
શક્તિ તેની અભિવ્યક્તિનું કારણ તેટલું તેજ છે એટલું જ ઉદ્દિષ્ટ છે.
તેજમાંથી વાણી જન્મે છે, એ કહેવાનો આશય જ નથી. અને આથી
શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ જ નથી. એટલું જ નહીં-કાંઈ પણ તર્કથી વિસંગત
નથી. આથી આકાશ વગેરે ભૂતો જેમ પ્રદ્ધમાંથી જન્મે છે તેમ ઇન્દ્રિયો
પણ ઉપજે છે એવો અતિદેશ યોગ્ય જ છે. ॥ ૪ ॥

આમ આકાશ વગેરેની જેમ જ ઇન્દ્રિયોની બ્રહ્મમાથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે એટલું સ્પષ્ટ થયું હોય એ ઇન્દ્રિયોની સખ્યાનું નિર્ધારણ કરવું ઘટે છે. તે માટે પૂર્વપક્ષનું અવતરણ કરતા કહે છે -

સસેગતેઃ વિશેષિતત્વાન્ ॥ ૫ ॥

સત્ત=સાત છે પ્રાણો=ઇન્દ્રિયો કેમ જાણ્યું ? તો ગતે=ઉત્ક્રાન્તિને લઈને 'ચ=તથા વિશેષિતત્વાન્=વિશેષણને લઈને એ જણાય છે

ઇન્દ્રિયો કેટલી માનવી ? માત્ર કે અગિયાર ? એમા સશય કેવી રીતે થયો ? તો શ્રુતિઓનો વિરોધી સૂત્ર છે માટે-કેટલીક શ્રુતિઓ ઇન્દ્રિયો સાત છે એમ કહે છે તો કેટલીક આઠ ઇન્દ્રિયો છે એમ કહે છે તો વળી કેટલીક શ્રુતિઓ તેમની અગિયારની સખ્યા વદે છે એક શ્રુતિ કહે છે સત્ત પ્રાણા પ્રમથન્તિ તસ્માદ્ માત્ર પ્રાણો-ઇન્દ્રિયો તેમાથી પ્રલયે છે (મુ. ૨-૧-૮) આ સાત તે વાણી, ચક્ષુ, નાક, શ્રોત્ર, કાન, મન અને આમડી બીજી શ્રુતિ “હ્રાય” ના ઉમેરો કરી પ્રાણને આઠ બતાવે છે-અષ્ટૌ ગૃહા અષ્ટૌ અતિગૃહા (વુ. ૩-૨-૧) કયાક પાચ રાત્રેન્દ્રિય, પાચ કર્મેન્દ્રિય અને અગિયારમું મન-એમ અગિયાર છે એમ કહે છે-જેમકે વ્રોમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશ (વુ. ૩-૬-૪) આથી શ્રુતિઓ જ માહિમાહે ઝઘડતી હોઈને ગદા થાય એ અવાલાવિક છે આ ચડલક્રમા પૂર્વપક્ષી કહે છે કે માત્ર ઇન્દ્રિયો જ છે સિદ્ધાન્તી ઠેરવે છે અગિયાર ઇન્દ્રિયો

પૂર્વપક્ષી કહે છે ઉત્ક્રાન્તિ શ્રુતિને લઈને, પ્રાણ-ઇન્દ્રિયોની સખ્યા માત્ર જ હોઈ શકે છે. ઉત્ક્રાન્તિ કાળે નિશરીરમાથી આત્મા માથે સાત ઇન્દ્રિયો જ જાય છે એવો શ્રુતિઓત્ત છે તમુત્ત્વામન્ન પ્રાણ. અનુત્ત્વામતિ પ્રાણે અનુત્ત્વામન્ન સર્વે પ્રાણા અનુત્ત્વામન્તિ-તેનુ ઉત્ક્રામણુ થતા પ્રાણન અને પ્રાણની પાછળ જતા પ્રાણો ઉત્ક્રામણુ કરે છે (વુ. ૪-૪-૨) આ છે તે શ્રુતિ ઉપથી શ્રુતિમા “સર્વે” શબ્દ છે સત્ત-શબ્દ નથી એમ જો હોઈતો તે જગજગ નથી કેમકે અહીં “સર્વે”-સત્ત ના જ અર્થમા છે જેમ “સર્વે વ્રાહ્મણા મોજયિત્વા” એ વાક્યમા સર્વે શબ્દ પૃથ્વી ઉપરના તમામ બ્રાહ્મણોનો દર્શક નથી-પણ જેટલા પ્રકૃત અને નિમન્ત્રિત હોય તેટલાનો જ વાચક છે તેમ અહીં પ્રકરણમા પણ સર્વે શબ્દ “સત્ત” સખ્યાનો જ નિર્ધારક છે અહીં માત્ર પ્રાણો જ પ્રકૃત છે

ઉપરાત અહીં ચમુધી માડીને તે ત્વચા મુધીના માત પ્રાણો જ
વેશેષણ વિશિષ્ટ થયેલા નેવામા આવે છે - ચાક્ષુષ. પુરુષઃ પરાદ ગચ્ચ્યા
ડડરત્તેડધારન યદ્ઃ મયત્તિ-આક્ષુષ પુરુષ પાછો ચોમેચી આવર્તન કરે
છે ત્યારે તે રૂપને ન જાણનારો થાય છે-એક જેવો થઈ જાય છે ત્યાં
જેતોડનથી એમ તેને કહે છે (ષ્ટં ૪-૪-૧-૨) જે વિશેષણ વિશિષ્ટ
હોય તેમનુ જ અહુણ ચોચ્ય છે આ પ્રકરણમા આડમુ વિજ્ઞાન છે તેનુ
પણ વિશેષણ નેવામા આવે છે તેની પાછળ જુદો અભિપ્રાય છે મન અને
વિજ્ઞાનમા તાત્ત્વિક ભેદ નથી-આથી વૃત્તિ-ભેદના અભિપ્રાયે આડમુ વિશેષણ
અમજવુ જોઈ છે ઉપરાત ડટલીક શ્રુતિમા હાથ વગેરે ખીણ અધિક ઇન્દ્રિયોનો
નિર્દેશ છે પણ તેમની આત્મા માથે ઉત્કાન્તિ થતી નથી, અને તે
ઉપરાત એ ખીણ ઇન્દ્રિયો આત્માને અનિ ઉપકારક ન ડહેવાય આથી ત્યા
તેમનો પ્રાણ તરીકે નિર્દેશ જોણ છે આથી ઇન્દ્રિયો તો માત જ છે એમ
પૂર્વપક્ષી કહે છે -

મિદ્ધાન્તી નૂતનુ અવતળુ ડરતા કહે છે -

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેડતો નૈવમ્ ॥ ૬ ॥

સ્થિતે=ઉદ્ધાન્તિ જે ઇન્દ્રિયોની સ મ્યાના નિર્ધાનજુમા નિયામક હોય તુ=તો
હસ્તાદય=હાથ પગ પાડુ ઉપરચ-આ ચાર પણ ઇન્દ્રિયો છે એમ માનવુ રહ્યું અત -
આથી એવ=ઇન્દ્રિયો સાત જ છે એમ ન=નથી

ઉત્કાન્તિને જે પ્રાણ સગયાની નિયામક માનવામા આવે તો ઇન્દ્રિયો
માત નહીં પણ અગિયાર છે એમ જ માનવુ રહે છે કેમકે આત્મા માથે અગિયાર
ઇન્દ્રિયોનુ ઉત્કમણ જ શ્રુતિ બનાવે છે વજેમે પુરુષે પ્રાણ. આત્મેજ્ઞ
દશસ્ત્રે યદાડસ્માચ્છરીરામત્વ્યાદુત્કામન્તિ અથ રોદયન્તિ-આ શરીરમા
દશ પ્રાણો અને અગિયારમુ મન છે તેઓ ત્યારે આ મર્ત્ય શરીરમાથી
ઉત્કમણ કરે છે અને રહે છે (ષ્ટં ૩-૬-૪) અને આ અગિયારની
અપેક્ષાએ જ ખીણ શ્રુતિમા “ સર્વ ” શબ્દનો પ્રયોગ છે હા ત પ્રાણમુ
ન્કામન્ત ચ સર્વે પ્રાણા અનૂત્કામન્તિ (ષ્ટં ૪-૪-૨) એક શ્રુતિ જે કહે
તે કથન જ ખીજે અપેક્ષિત હોય એ ઉચિત છે આ વાડયમા પ્રકરણની
અપેક્ષાએ સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ છે-ખીણ શ્રુતિની અપેક્ષા નહીં અને
પ્રકરણમા તો માત જ ઇન્દ્રિયો દર્શાવી છે એમ જે કહે તો તે ઠીક છે
પણ ભૂતવુ ન ઘટે કે શ્રુતિ અને પ્રકરણ-એ જેમા શ્રુતિ બવવાન છે
પ્રકરણ નિર્બલ છે અને મળા-જીતે, નિર્બળ નહીં મીમાસાનો નિયમ છે

કે શ્રુતિ-લિંગવાચ્ય-પ્રકરણ-રચાન-સમાધ્યાનાં સમવાયે પાર ફૌર્વલ્યં
અર્થવિપ્રકર્ણાત્ (મીમાં ૩-૩-૧૪).

ઉપરાંત સર્વ શબ્દ અશેષનો વાચક છે. અને અશેષ ઇન્દ્રિયો અગિયાર
છે. અને આથી અહીં સર્વ શબ્દ અશેષનો જ વાચક ગણાય. સાતનો જ
નહીં! “સર્વે વ્રાહ્મણા મોજયિતવ્યાઃ” વાક્યમાંનો સર્વ શબ્દ પણ મૂળમાં
તો ભૂદેવ માત્રનો વાચક છે. પણ તે બધાને જમાડવા શક્ય ન હોઈને
પરિસ્થિતિ અનુસાર તેમનો સંકેત દિતાવડુ છે. અહીં સર્વ શબ્દના સંકેત
માટે કોઈ કારણ નથી માટે ઇન્દ્રિયો અગિયાર છે.

ઉપરાંત વિશેષણ અહીં પ્રદર્શન માટે છે. એ ખીજી શ્રુતિના બળે
મમજી શકાય એમ છે. જેમ એક શ્રુતિમાં ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો પોતપોતાના
વિષયો સહિત ઉલ્લેખ છે તેમ ખીજીમાં હસ્ત વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ છે.
દા. ત. ચક્ષુશ્ચ દ્રષ્ટવ્યં ચ (પ્રા ૪-૮) થી લઈને તે હસ્તૌ ચ આદાતવ્યં
ચ ઉપસ્થશ્ચ આનન્દયિતવ્યં ચ પાણુશ્ચ વિસર્જયિતવ્યં ચ પાદૌ ચ
ગન્તવ્યં ચ (પ્રા ૪-૮) આથી અગિયાર ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ જ યુક્ત છે.

ઉપરાંત જીવાત્માના ઉપકારક તરીકે બધી જ ઇન્દ્રિયો છે તે બધીનું જ
ગ્રહણ ન્યાય છે.

વળી અષ્ટૌ ગ્રહઃ (વૃં ૩-૨-૧) અહીંની આઠ સંખ્યામાં પણ ખૂટતી
ખીજી સંખ્યા સ્વીકારી જ લેવી જોઈએ. કેમકે ઘણું વગેરે જો આસક્ષિતા
કારણ હોઈને જીવાત્માનું મુક્તિ પર્યન્ત ગ્રહણ કરતા હોય તો હાથ વગેરે
પણ તેવા જ છે. અને આથી ઇન્દ્રિયો એકંદરે અગિયાર જ છે, સાત નહીં
એ સિદ્ધ છે. ॥ ૬ ॥

બ્રહ્મમાંથી પ્રાણોની-ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ તથા તેમની સંખ્યા નક્કી
થઈ. હવે સૂક્ષ્મ જૂતોની ઉત્પત્તિ અંગે અતિદેશ કરતાં કહે છે:-

અણવશ્ચ ॥ ૭ ॥

ચ=અને અણવઃ=જેમ ધનમાંથી આકાશાદિ મહાજૂતોની પૂર્વે ઇન્દ્રિયો ઉપજે છે
તેજ પ્રમાણે અણુઓ એટલે કે સૂક્ષ્મ જૂતો-તન્માત્રાઓ પણ ઉપજે છે.

પ્રશ્નોપનિષદમાં પોતપોતાના વિષયો સહિત જેમ ઇન્દ્રિયો તેમ
આકાશાદિ પંચજૂતો અને તેના કારણરૂપ પંચતન્માત્રાઓનો પણ ઉપન્યામ
જેવામાં આવે છે. પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા ચ, આપદ્માપોમાત્રા ચ વગેરે.

(પ્ર૦ ૪-૮) કાર્યકારણુ ભાવે જઠરાયેલા પદાર્થો પૈકી કારણુ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પહેલી જ હોવી જોઈએ. કેમકે જે પૂર્વવર્તી હોય તે જ કારણુ હોઈ શકે છે. અને આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂતો કાર્ય છે, અને પંચ મૂલભૂતો-તન્માત્રાઓ કારણુ છે. સ્મૃતિ કહે છે કે તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ (સાં૦ ૧-૬૧) ઉપરાંત મનુસ્મૃતિ કહે છે:-અણ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ । તામિઃ સાર્ધમિદં સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ (મનુ ૧-૨૭) આથી જેમ આકાશ વગેરે પંચમહાભૂતોની પહેલાં પ્રાણો તેમ તેના કારણરૂપ-પંચમહાભૂતોના કારણરૂપ પંચતન્માત્રાઓ પણ પહેલાં ઉપજે છે, એવો અતિદેશ થોડ્ય છે.

એ જ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાણની ઉત્પત્તિને નિર્ધારિત કરતાં અતિદેશ કરે છે કે:-

ઐષ્ટચ ॥ ૮ ॥

ઐષ્ટ-જેમ અન્નમાથી આકાશાદિ પાંચમહાભૂતોથી પૂર્વે પ્રાણો ઉપજે છે તેમ ઐક મુખ્ય પ્રાણ ચન્પણુ ઉદ્ભવે છે.

પ્રાણો વાચ ઐષ્ટચ ઐષ્ટચ (હાં૦ ૫-૧૧) અયં ચૈ નઃ ઐષ્ટ (ઘ્ર૦ ૧-૫-૨૧) તાન્ વરિષ્ઠઃ પ્રાણ ઉવાચ (પ્ર૦ ૨-૫) શ્રુતિઓના આધારે અહીં ઐષ્ટ શબ્દ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં છે.

તો મુખ્ય પ્રાણ ઉપજે છે કે નથી ઉપજતો એ સંશય છે. નથી ઉપજતો એવો પૂર્વપક્ષ છે, ઉપજે છે એવો મિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. તો શું સાચું? તો નથી ઉપજતો એમ કહેવું જ સાચું લાગે છે. કેમકે પ્રલય કાળે પણ મુખ્ય પ્રાણનો વ્યાપાર શ્રુતિ સ્વયં બતાવે છે. ન મૃત્યુરાસીદ-મૃતં ન તર્હિ ન રાઝ્યા અહન આસીત્ પ્રકેતઃ આનીદવાસં સ્વધયા તલેકં તસ્માદ્ હ અન્યન્ન પરઃ કિંચિનાસ-તે વળતે મૃત્યુ કે જીવન ન હતું અને રોત્રિ કે દિવમતું ચિદ્ન ન હતું. તે વળતે તે એક પ્રકૃતિ સાથે નિરપંદ પ્રાણતત્ત્વ હતું તેનાથી પર ખીજુ કશું ન હતું, (સાં ૮-૭-૧૭-૨) ઉપલા મન્ત્રમાં આનીત્ શબ્દનો પ્રયોગ છે એ પ્રાણુ વ્યાપારનો વાચક છે અન્ પ્રાણને-એમ પાણિની મુનિ કહે છે. તે વેળા જે પ્રાણ ન હોત તો તેના વ્યાપારનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોત પણ કર્યો છે. અને પ્રલયકાળે પણ જે હોય તે ઉપજે છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કેમકે ઉપજે તે અવશ્ય નાશ પામે જ. આથી મુખ્ય પ્રાણ પ્રલયકાળે પણ, હોઈને, ઉપજતો નથી.

આ વાતને નિરાધાર કરતાં શ્રેષ્ઠશ્ચ એ બાતનું સૂત્ર સૂત્રકાર આગળ કરે છે. જેમ બ્રહ્મમાંથી આકાશાદિ તન્માત્રાદિ, પ્રાણાદિ, તેમ મુખ્ય પ્રાણ પણ ઉપજે જ છે. પ્રાણની ઉત્પત્તિ દર્શાવનારી પણ શ્રુતિઓ જ છે. આત્મનઃ एव प्राणः जायते (પ્ર૦ ૩-૬) एतस्मा जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च (મું૦ ૨-૧-૩) અને શ્રુતિ તો પ્રમાણ છે. ઉપલા મંત્રમાંના આનીત્ શબ્દ પ્રાણના વ્યાપારનો સફલાવ બતાવનાર છે. તે વખતે એક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ પોતાની સ્વચ્છા=જગદ્ગર્ભા પ્રકૃતિ સહિત પ્રાણન કરે છે. ખીજી મૃત્યુ આદિ કોઈપણ ચીજ નહીં-એવા એ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. અને પરમાત્માનું પ્રાણન એટલે તેનું ચૈતન્યાત્મક પ્રાણન છે-પ્રાણાત્મક પ્રાણન અર્થ નથી. કેમકે આનીત્ ની સાથે અવાતં એ વિશેષણ વપરાયું છે! ઉપરાંત અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુદ્ધઃ (મું૦ ૨-૧-૨) આ શ્રુતિ પરમાત્માના પ્રાણનનો નિરોધ કરે છે. આથી પ્રાણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી ઉપજે છે-એ વાત સિદ્ધ છે. આથી અતિદેશ યોગ્ય જ છે.

આ પ્રાણનું સ્વરૂપ શું? આનો નિર્ણય દેતાં પહેલાં, પૂર્વપક્ષીને સંમત એવું એનું વાયુપણું કે તેના-વાયુના વિકાર તરીકેનું હોવાપણું દૂર કરતાં કહે છે:-

न वायु-विक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ૧ ॥

વાયુવિક્રિયે=વાયુ અને તેના વિકારરૂપ ન=મુખ્ય પ્રાણ નથી કેમકે પૃથગુપદેશાત્ વાયુ અને પ્રાણનો ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશ શ્રુતિ કરે છે.

મુખ્ય પ્રાણ વાયુ કે તેના વિકારરૂપ નથી, પણ તેનાથી ભિન્ન છે. શ્રુતિ સ્વયં આમ કહે છે. પ્રાણ સૃષ્ટિના કથન બાદ વાયુની સૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ કરતી શ્રુતિ એ બંને ભિન્ન છે એમ જ કહે છે. શ્રુતિવચન છે કે સ પ્રાણમસૃજત, પ્રાણાત્ શ્રદ્ધાં, હં વાયુઃ જ્યોતિઃ આપઃ (પ્ર૦ ૬-૪) ઉપરાંત एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । હં વાયુઃ જ્યોતિઃ આપઃ (મું૦ ૨-૧-૩) ને પ્રાણ વાયુ કે વાયુના વિકારરૂપ હોત તો વાયુની સૃષ્ટિએ જ તેની સૃષ્ટિ પ્રતિપાદિત થઈ હોત અને તેનો વિશેષ નિર્દેશ બ્યર્થ હોત. અને આથી પ્રાણ, વાયુ કે તેનો કોઈ વિકાર વિશેષ નથી. ॥ ૬ ॥

જે વાયુ કે તેના વિકારરૂપ પ્રાણ નથી તો પછી જીવની પેરે ભંડે એ કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ હોતું! આનો જવાબ બાગતાં કહે છે:-

ચક્ષુરાદિવત્તુ-તત્સહશિષ્ટયાદિભ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

ચક્ષુરાદિવત્તુ=જેમ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો જીવનાં સાધન વિશેષો છે તેમ મુખ્ય પ્રાણુ પણુ જીવનું સાધન વિશેષ જ છે, કેમકે તત્સહશિષ્ટયાદિભ્યઃ=શિષ્ટિ એટલે શાસન, આદિ શબ્દ સંહતના અને અચેતનનાનો સમાહક છે, તે વાક ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોની સાથે જ તેનું-પ્રાણનું શાસન ઉપદેશ હોવાથી અને તે ઉપરાંત સંહતત્ત્વ અને અચેતનત્ત્વ પણુ હોવાથી એ જીવનુ ઉપકરણુ જ છે જીવની માફક પ્રેમ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી

શ્રુતિઓમાં બધે વાક ચક્ષુ વગેરે પ્રાણોની સાથે જ મુખ્ય પ્રાણુનુ પણુ શાસન જોવામાં આવે. મથ હ પ્રાણઃ મહં શ્રયમે દ્યુદિરે-ત્યાગ બાદ પ્રાણો પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે વિવાદ કરવા લાગ્યા. (સાં ૪-૧-૬) વગેરે એનાં ઉદાહરણુ છે. આમ બધે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો સાથે મુખ્ય પ્રાણુનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. અને આ મહુશાસન સમાન ધર્મીઓનું હોઈ શકે. જીવાત્માનું સાધન હોવું એ ઇન્દ્રિયો અને મુખ્ય પ્રાણુમાં સમાન ધર્મ છે. જેમ ઇન્દ્રિયો વગેરે જીવાત્માના કર્તૃત્વમાં સાધનરૂપ બને છે તેમ મુખ્ય પ્રાણુ પણુ જીવાત્માના સમસ્ત અર્થસંપાદનમાં સાધનરૂપ થાય છે અને જીવાત્માનુ ઉપકરણુ હોઈને, બાકીની ઇન્દ્રિયો વગેરેની માફક તેનુ શેષત્વ થોડુ છે. સ્મૃતિ કહે છે.-પુરુષાર્થ કરણો દ્વોઽપ્ય-દૃષ્ટોહ્યાસાત્ (સાં ૨-૨૩) એજ પ્રમાણે મહુતતા અને અચેતનતા પણુ પ્રાણુ જીવનુ ઉપકરણુ-સાધન છે એ વાતને સમર્થિત કરે છે. અને આથી પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં એ કોઈ જીવાત્માના જેવો સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, પણુ જીવાત્માનુ સાધન જ છે. ॥ ૬૦ ॥

પૂર્વપક્ષી શંકા ઉઠાવે છે કે પ્રાણુ જીવનુ ઉપકરણુ છે-આ વાત કઈ જાણે ઉતરે એવી નથી ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયોનુ ચક્રણ કરતી હોઈને જીવાત્માના ઉપર ઉપકાર કરે છે અને આથી તે ઉપકરણુ થઈ શકે. પ્રાણુનું એવુ કોઈ કાર્ય વિશેષ અને તે દ્વારા જીવની ઉપામના કે આરાધના જોવામાં આવતી નથી, તો પછી એ જીવાત્માનું ઉપકરણુ કેવી રીતે થઈ શકે ? આનો જવાબ વાળતા કહે છે -

અકરણત્વાચ્ચ ન દોષસ્તથા હિ દર્શયાતિ ॥ ૧૧ ॥

દોષ=જેમ મુખ્ય પ્રાણુનો કોઈ વિશ્વ પરિચ્છેદશી કાર્યનો અભાવ હોવો એ દોષ ન=નથી. કેમ ? તો અકરણત્વાત=એ પ્રાણુ ઇન્દ્રિયરૂપ નથી. તથા હિ=એનું અનિન્દ્રિયપણું-ઇન્દ્રિયાભાવરૂપતાને દર્શયતિ=જીવનુ ઉપકરણુ થઈ શકવાનુ સમર્થક બીજુ કાર્ય શ્રુ બતાવે છે

જો મુખ્ય પ્રાણ ઇન્દ્રિયરૂપ હોત તો તેનું કાર્ય પણ હોત. પણ મુખ્ય પ્રાણ કારણરૂપ નથી. પણ તે જીવાત્માને ઉપકાર કરતો ચાટકી જેવો નથી. ઈતર કાર્ય દ્વારા જીવાત્માને એ ઉપકૃત કરતો હોઈને એ કારણરૂપ છે. પ્રાણ, શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેનાં ધારણ દ્વારા જીવાત્માને સહાયરૂપ થાય છે, અને અપેક્ષિત વસ્તુનું સાધક તે જ ઉપકરણ છે. આથી શરીર ઇન્દ્રિયાદિના ધારણ દ્વારા જીવોપકારક હોઈને પ્રાણ જીવાત્માનું ઉપકરણ છે એ સિદ્ધ છે. આ વાત શ્રુતિ પણ કહે છે કે તાન્ વરિષ્ઠઃ પ્રાણઃ ઉવાચ મા મોહમાવચથ બ્રહ્મેવ एतत् पञ्चधाऽत्मानं प्रविभज्य एतद् वाणमवष्टम्य विधास्यामि-તેમને વરિષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું-રખે મોહ પામતા ! હું જ આ પાંચ રીતે જાતને વિભક્ત કરી આ શરીરને ટેકવી ધારણ કરું છું. (પ્રાં ૨-૩) ઉપરાંત તેનયદ્જ્ઞાતિયત્ પિયતિ તેનેતરાન્ પ્રાણાનવતિ-તેથી જે કાંઈ ખાય છે જે પીએ છે તે દ્વારા ઈતર ઇન્દ્રિયોને રહે છે. (છાં ૧-૨-૬) અને આથી ઇન્દ્રિય ન હોવા છતાં પણ શરીર ઇન્દ્રિયાદિકનો ધારક હોઈને એ જીવાત્માનું ઉપકરણ જ છે એ નિશ્ચિત છે. ॥ ૧૧ ॥

એ મુખ્ય પ્રાણના સ્વરૂપ અને પેટાલેદનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે:-

पञ्चवृत्तिः मनोवद् व्यपादिश्यते ॥ १२ ॥

મનોવત્=જેમ અંતઃકરણ=શુદ્ધિ જ્ઞાનશક્તિને લઈને “મન” એ રીત કહેવાય છે તેમ ક્રિયાશક્તિને લઈને પચવૃત્તિ-વાવરને માટે આ પ્રયોગ છે. પાંચ વૃત્તિઓવાળો કહેવાય છે આ મુખ્ય પ્રાણ

અંતઃકરણરૂપી બુદ્ધિની જે શક્તિઓ છે. જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ. જ્ઞાનશક્તિની અપેક્ષાએ અને બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, વગેરે કહેવાય છે. ક્રિયાશક્તિની અપેક્ષાએ એ પ્રાણ શબ્દે ઓળખાય છે. અને આથી ક્રિયાશક્તિપ્રધાન અંતઃકરણના વ્યાપારને મુખ્ય પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. કવચિત્ જ્ઞાનશક્તિની અપેક્ષાએ ક્રિયાશક્તિની પ્રધાનતાના આધારે મનને પણ પ્રાણ કહી દેવામાં આવે છે જેમકે ન વૈ વાચઃ ન ચક્ષુ ને મતાંસી ન્યાચક્ષતે પ્રાણ इत्येवाचक्षते પ્રાણો હૈવૈતાનિ સર્વાણિ મયન્નિ તેને વાચા કે આંખ-કે-જ્ઞાન-કે મન એમ કહેના નથી. પ્રાણ એમ જ કહે છે. પ્રાણ જ આ બધાં રૂપે બને છે. (છાં ૫-૧-૧૫) આ પ્રાણને વાયુની ક્રિયાના ભેદના કારણે અને મંચરણશીલ હોઈને ક્યસિત્ વાયુ પણ કહેવામાં આવે છે. આમ જીવનશક્તિ એ પ્રાણ છે. અને જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન અંતઃકરણ જેમ મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત એ મનને પામે છે તેમ ક્રિયાશક્તિ

પ્રધાન અતઃકલ્પ કાર્યભોગે અને અધ્યાનભેદે પ્રાણ-અપાન-અમાન-ઉદાન-
વ્યાન એ નામે ઓગ્રખાય છે શ્રુતિ કહે છે -પ્રાણોડપાનો વ્યાન ઉદાન-
સમાનોડ ન રૂચેતત્ સર્વે પ્રાણઃ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, અમાન,
આ બધુ પ્રાણ છે (ઘૃં ૧-૫-૩) અતઃકલ્પનો એ વ્યાપાર વિશેષ છે એ
તત્ત્વમન્ત પ્રાણોડનુત્ક્રામતિ (ઘૃં ૪-૪-૨) વગેરે શ્રુતિવિગથી અનુમતિ
થાય કે ઉપનત પ્રાણની પ્રથમ ઉત્પત્તિનુ શ્રુતિમા કથન પણ નથી આથી
પ્રાણ કોઈ અનન્ત તત્ત્વ નથી હોવનુ ઉપકલ્પ જ છે અને મનની પેરે
અતઃકલ્પનો ક્રિયાપ્રધાન વ્યાપાર વિશેષ જ છે એમ નક્કી થાય છે ॥ ૧૦ ॥

આમ પ્રાણના સ્વરૂપનુ નિર્ધારણ થયુ હવે સૂક્ષ્મ શરીરની ઉત્પત્તિ
અંગે અતિદેશ કરતા કહે છે -

અણુશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

ચ=અને વળી અણુ=જેમ પરન્ત્ર પરમાત્મામાંથી વાકે ચતુ વગેરે પ્રણો, શબ્દ
તન્માત્ર વગેરે સૂક્ષ્મ ભૂતો, આપશાદિ ભૂતો પડેલા ઉપર છે તેમ આણુ-સૂક્ષ્મ દેહ પણ
ઉપર છે

સાખ્યશાસ્ત્ર કહે છે -સપ્તવૈશ્વ લિંગમ્ (સાં ૩ ૯) પાંચ સૂક્ષ્મ
ભૂતો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન અને અહકાર સહિત બુદ્ધિ
આ સત્ત્વ તત્ત્વોનુ લિંગ શરીર બને છે આ લિંગદેહ ન્યા મુધી હવે છે
ત્યા મુધી હોનાત્મા જન્મ મરણના ચક્ર ઉપર ધૂમ્યા જ કરે છે મોક્ષ પર્યન્ત
હોવને એ ચોર્થામી લાખ યોનિઓમા રમાડ્યા જ કરે છે વેદ કહે છે -

અપાદ પ્રાદ્વ પતિ સ્વધયા ગૃમિત

ઉપર નીચે માયાથી જડડાયેલ હોન શરીર વગેરે (ઝાં ૨-૩-૨૧-૩૦)
ઉપરાત તદ્વ સ્વ સહક્રમણૈતિ લિંગ મનો યત્ર નિષિત્તમસ્ય-તે જ
આચક્રત કર્મ સહિત લિંગશરીરને પામે છે ન્યા એનુ મન ચોર્થુ છે
(ઘૃં ૪-૪-૬) પ્રાણ મત રણની ક્રિયાશક્તિ રૂપ હોઈને અતઃકલ્પના
નિર્દેશમા જ તેના નિર્દેશ થઈ જાય છે અને આથી લિંગ શરીરના ઘટક
તત્ત્વોમા પ્રાણનો અભાવેશ શ્રુતિ કે ગામ્ કરતા નથી શ્રુતિ સૂક્ષ્મ દેહનુ
રૂપ બતાવતી હોઈને એ પચતન્માત્ર પ્રધાન છે એ સમજી શકાય છે
શ્રુતિ કહે છે -તસ્ય હ પતસ્ય પુરુષસ્ય રૂપ યથા માહારજન વાસ , યથા
પાણ્ડવાત્રિક, યથા રુદ્ર ગોપ , યથાગ્ન્યર્ચિ યથા પુણ્ડરીક યથા સુરુદ્
ત્રિવત્તમ તે આ પુરુષનુ રૂપ રંગીન વસ્ત્ર જેમ પીઠ છે એનુ આમડ જેવ

ઈન્દ્રગોપતુ જીવદુઃ-જેવી અગ્નિની અગ્નિ, જેવું કમળ-જેમ ચમકતી વીજળી (સુ૦ ૨-૩-૬) ઉપરાંત આચાર્ય સ્વયં આગળ સૂક્ષ્મદેહનું ભૂતસૂક્ષ્મમયત્વ બતાવનાર છે. આ ભોગાપવર્ગાદિની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગી સૂક્ષ્મ દેહ પ્રથમ સર્ગમાં બ્રહ્મમાંથી જ ઉપજે છે. આ મોક્ષ એ ઘટતો નથી. સ્વદેહ દેહનો સ્વીકાર અને ત્યાગ એ સૂક્ષ્મ દેહની સાધારણ પ્રવૃત્તિ છે. એનું પરિભ્રમણ પણ સૂક્ષ્મભૂત જેવું જ છે. કેમકે એ પણ જન્મે છે. એનો દેહ પ્રમાણે સડોય વિકાસ પણ થઈ શકે છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે-અણુ પરિમાણં તત્કલિપ્તિ શ્રુતેઃ (સાં૦ ૩-૧૪) તદ્વત્તમયત્વ શ્રુતેઃ (સાં૦ ૩-૧૫) સંસૃત્તિઃ લિંગાનાં સુપકારવત્ (સાં૦ ૬-૧૫) આથી જેમ બ્રહ્મમાંથી પ્રાણ વગેરે આકાશાદિ પહેલાં ઉપજે છે તેમ સૂક્ષ્મદેહ પણ જાણવો આવો અતિદેશ યોગ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥૩ ॥

અહીં પ્રાણો-ઈન્દ્રિયોને તેમના અધિષ્ઠાતા અનુબ્રાહ્મક દેવતાઓ હોય છે કે નહીં? નથી હોતા એમ પૂર્વપક્ષ અને હોય છે એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે. તો શું નક્કી થઈ શકે? નથી હોતા એ જ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે હોય તો તે તે દેવતાઓ જણાવા બેઠેએ ને? પણ દેખાતા નથી. અને તે તે ઈન્દ્રિયો સ્વયમેવ પોતપોતાનું કાર્ય કરતી બેવામાં આવે છે. અધિષ્ઠાતા દેવતા એટલે અનુબ્રાહ્મક દેવતા કદાચ નેત્રેન્દ્રિયની અધિષ્ઠાતા સૂર્ય દેવતા પ્રત્યક્ષ છે અને આથી બાકીની ઈન્દ્રિયોની અનુબ્રાહ્મક દેવતાઓનું અનુમાન થઈ શકે છે. અને આથી તેમને દેવતાઓ નથી એમ ન કહેવાય! તો આ વાત બરાબર નથી! મનુષ્યની આંખનો અનુબ્રાહ્મ સૂર્યદેવ કરતા દેખાય છે. પણ ગિજાડીની આંખનું શું? અંધારામાં પણ એ તો દેખે છે. અને આથી અહીં અનુમાનનો પત્તો નથી. અને પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જે ન સિદ્ધ થાય તેનો સ્વીકાર ગાહ્યાઓ ન કરે, આથી તે તે ઈન્દ્રિયોની અનુબ્રાહ્મક દેવતાઓ નથી એમ જ કહેવું પડે છે. આનો નિષાક્ષ આપતાં કહે છે.

उद्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ ૧૪ ॥

દુઃકિન્તુ ડ્યોતિરાદધિષ્ઠાન=અગ્નિ વગેરેનું અધિષ્ઠાન છે. એટલે કે યાગાદિપ્રત્યેમાં અગ્નિ વગેરે દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન હોય છે કેમકે તદામનનાત=શુભિઓમા તે। પ્રતિપાદન થયું છે!

પ્રત્યક્ષ એક જ કાંઈ પ્રમાણ નથી. એનું બધું જ એ પ્રત્યક્ષથી જ માપાનું હોય તો ઈન્દ્ર પ્રમાણોનો અર્થ જ ન રહેતો! ચૂક પદાર્થો પ્રત્યક્ષ

પ્રમેય છે મૂક્ષ પ્રત્યક્ષાતીત છે અને વસ્તુનો અભાવ, યોન્ય પ્રમાણોની નિવૃત્તિ થતી હોય તો નકી થાય ! અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ યદપિ મૃદુલ છે પણ ઈન્દ્રિયો અતીન્દ્રિય હોઈને તેમનું અધિષ્ઠાન પ્રત્યક્ષ નથી તો પછી એમનું-દેવતાઓનું અનુગ્રાહકત્વ છે એમ કેવી રીતે જાણવું ? તો શ્રુતિ પ્રમાણ દ્વારા શ્રુતિ કહે છે-અગ્નિર્વાગ્ ભૂત્વા મુલ પ્રાવિશત્ વાયુઃ પ્રાણો ભૂત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્, આદિત્યઃ ચતુર્ભૂત્વાડક્ષિણી પ્રાવિશત્, દિશઃ યોત્રે ભૂત્વા કર્ણે પ્રાવિશત્-અગ્નિ વાણી થઈને મુખમા, વાયુ પ્રાણ થઈને નાસિકામા, સૂર્ય આજ થઈને આખમા, દિશાઓ કાન થઈને કાનમા પ્રવેશ્યાં-(લે૦ ૧-૨) વાગેષ વ્રજ્જન. ચતુર્થઃ પાદ સોડગ્નિના જ્યોતિષા માતિ ચ વાણી જ બ્રહ્મનો ચોથો પાદ છે તે અગ્નિરૂપી જ્યોતિષી ચમકે છે અને તપે છે વગેરે (લે૦ ૩-૧૮-૩ થી ૬) આ શ્રુતિઓ તે તે દેવતાઓનું અનુગ્રાહકત્વ છે એ અષ્ટ દગાવે છે ઉપગત સ વં વાચમેવ પ્રથમામત્યવહત્ । સા યદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સોડગ્નિઃ અમવત્-તેણે વાણી ને જ મૌ પહેલા ધાગણ કરી તે જ્યારે મૃત્યુ પામી તો તે અગ્નિરૂપ થઈ (લે૦ ૧-૩-૧૦) વગેરે શ્રુતિઓ વાગ વગેરે ઈન્દ્રિયોનો અન્યાદિભાવ-થાય છે એમ સિદ્ધ કરે છે અને તે પણ તેઓ અધિષ્ઠાન છે એમ મૂલ્યે , સૂર્ય ચંદ્ર. ગન્ધતુ (ક્ર૦ ૭-૬-૨૦-૩) સૂર્યો મે ચંદ્ર. વાત પ્રાણ (લે૦ ૫-૨-૧-૭) વગેરે મન્યો અમુ વગેરેની મૂર્યાદિ ઉપતાનુ અષ્ટ કથન કરે છે જિહ્વાડી વગેરે જનાવરોને પણ સૂર્ય ચંદ્રનો થોડો પણ મળધ હોય છે જ ! અને એ જ વાત બીજી ઈન્દ્રિયોની જાણતમા પણ મમાન છે અને આથી વાગાદિ પ્રાણોના અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ અધિષ્ઠાન છે એટલે કે તેઓ અનુગ્રાહક છે અને વાગાદિ ઈન્દ્રિયો તેમની અનુગ્રાહ્યા છે-એ નિમશય છે ॥ ૧૪ ॥

હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ પ્રાણનો મળધ ડોની માથે છે ! લોગના માધન તરીકે પગ્ગ્રહ-જગતના જન્માદિ કાળુ બ્રહ્મ સાથે છે કે જીવાત્મા માથે છે ? જનામ વાગતા કહે છે -

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણવતા=પ્રાણના સ્વામી જનામા સાથે પ્રાણો ઈન્દ્રિયો સમ્યગેવી છે અને ગન્ધત્=ચુનિતુ એવું વચન છે

લોગના માધનોનો મળધ લોકના સાથે જ ન્યાયી રીતે હોઈ શકે અભોખના સાથે એઓ સકળાય તો તે નિર્રથક જ છે ! મન્યાગ્રીને કામક્રીનો

શેા અર્થ ? કેમકે લોગની સિદ્ધિ માટે લોક્તાની કને લોગનાં સાધનો હોય એ ઇષ્ટ છે. જેને અંગે લોગની કલ્પના પણ નથી સંભવતી, એવા પરમાત્માને ઇન્દ્રિયો સાથેનો સંબંધ ઘટતો નથી. લોક્તા હવ છે. બ્રહ્મ તો અલોક્તા છે. તયોઃ અન્યઃ વિષ્ણુસ્વાદુ અતિ અનન્દનન્ અન્યો અભિચાકશીતિ (ક્રમ ૨-૩-૧૭-૨૦) વગેરે શ્રુતિઓ બહુ બહીતી છે. ઉપરાંત લોગ સાધનોનો હવ સાથે જ સંબંધ હોય છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. અથ ચત્ર પત્તદાકાશં અનુવિપ્ણં ચક્ષુઃ સ ચાક્ષુષઃ પુરુષઃ દર્શનાય ચક્ષુઃ અથ ચો વેદેદં વિપ્રવીતિ સ આત્મા, ગન્ધાય ઘ્રાણમ્ (ક્રમ ૮-૧૧-) બ્રહ્મને તેનો સંબંધ નથી. શ્રુતિ જ પુનઃ કહે છેઃ ન તસ્ય કાર્ય કરણ ચ (શ્લોક ૫-૮) ઉપરાંત સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ (ક્રમ ૮-૪-૧૭-૧) વગેરે શ્રુતિઓ પરમાત્મા સર્વાન્તરાત્મા છે, એ અભિપ્રાયથી કહેવાઈ છે-એ લોક્તા છે એ અભિપ્રાય નહીં. આથી લોગનાં સાધનો હવાત્માનાં છે-પરમાત્માનાં અંબંધીઓ નથી. ॥ ૧૫ ॥

હવાત્માના લોગ સાધનો છે વાગાદિ પ્રાણો. પણ બ્યારે હવાત્માનો ખલાવ થાય ત્યારે તો તેને બ્રહ્મ સંબંધ થાય ને ? કેમકે સાધના હોઈને નિ કોઈના કોઈ ચેતન સાથે સંબંધ હોવો આવશ્યક છે. લોગનાં સાધનો કોઈને લોક્તા વિના તેમની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ. અને તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા લોક્તા નથી છતાં તેનો તે લોગ સાધનો સાથે સંબંધ થતાં પરબ્રહ્મ પણ લોક્તા થાય ! આનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

ન=પણ તસ્ય=હવાત્માનું નિત્યત્વાત્=નિત્યત્વ હોઈને આ શંકા હટતી નથી.

હવાત્મા અનિત્ય હોય તો તેનો કવચિત્ અસંભવ થાય ને લોગ સાધનો રૂપી પ્રાણો-ઇન્દ્રિયો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સાથે સંબંધ થાય ! પણ હવાત્મા તો નિત્ય છે. અને તે નિત્ય હોઈને તેનો અલાવ અને તે અલાવમાં ચેતનાન્તર સાથેના તેના સંબંધની કલ્પના જ અનુચિત છે. લોગનાં સાધનોનો સંબંધ કર્મ નિમિત્તે હોય છે. અને આ કર્મ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તો ત્રણ કાળમાં પણ સ્પર્શતાં નથી ! ચેતનત્વરૂપી સામાન્ય ધર્મના ઓઠાં હોઈ પણ પરબ્રહ્મને હવાત્માની પેરે લોગ સાધનોની પ્રાપ્તિ હોઈ શકતી નથી. કારણ કે ચેતનત્વ સામાન્ય માત્રથી જ જો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા લોક્તા થાય તો પછી પદાર્થત્વ સામાન્યે જડ પ્રકૃતિ પણ લોક્તા થાય, અને તેમ થાય તો ભારે આકૃત આવે. અને આથી લોગ સાધનો હવાત્માના જ લાભમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

આ જીવાત્માના ભોગના સાધનરૂપ પ્રાણોનું એવું કોઈ નામ છે જેથી તેઓ તેના ભોગનાં સાધન જ છે એમ સુસ્પષ્ટ મમજાય ?-તો કહે છે -

તે इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ ૧૭ ॥

તે=જીવાત્મા સાથે સમઘ ધરાવના તે પ્રાણો શ્રેષ્ઠાદ્ અન્ય=એક મુખ્ય પ્રાણને છોડીને इन्द्रियाणि=ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે કેમકે તદ્વ્યપદેશાત્=તેમનો શ્રુતિ સ્મૃતિઓમા ઇન્દ્રિય શબ્દે નિર્દેશ કર્યો છે

જે કાઈ શરીરને આશ્રયે હોઈને જીવાત્માનું ભોગ સાધન હોય તેને ઇન્દ્રિય કહે છે. વાગાદિ પ્રાણો તેવા છે અને આથી તેમને ઇન્દ્રિયોને નામે ઓળખવામા આવે છે અને આ પ્રત્યક્ષ છે ઉપરાત શ્રુતિ સ્મૃતિઓમા તેમને ઇન્દ્રિય શબ્દે સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખવામા આવ્યા છે શ્રુતિ બોલે છે કે- इन्द्रियाणि शतक्रतो ! या ते जनेषु पञ्चसु इन्द्र ! तानि त आवृणो (ઋગ્ ૩-૨-૨૨-૧) इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनः पष्ठानि (મથર્વ ૧૧-૧-૧-૫) एतस्मा ज्ञायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च (મુગ્ ૨-૧-૩) एकादशेन्द्रियाण्याहुः-(મનુ ૮૬-૨) વગેરે જ્યેષ્ઠ પ્રાણ ઇન્દ્રિયરૂપ ન હોઈને તેનો તે રીતે વ્યપદેશ નથી ઉપરાત इन्द्रिय इन्द्रलिङ्गम् (મઘ્તા ૦ ૫-૨-૯૩) એ સૂત્રાનુસાર વાગાદિ પ્રાણોનું ઇન્દ્રિયપણુ સુસ્પષ્ટ પણુ અભિવ્યક્ત થાય છે આથી પ્રાણોને ઇન્દ્રિય શબ્દે કહેવામા આવે છે ॥ ૧૭ ॥

લથા શ્રેષ્ઠ પ્રાણને છોડીને બીજા પ્રાણોને ઇન્દ્રિય કહે છે એમ કેમ ? તો કહે છે -

भेद श्रुतेः ॥ ૧૮ ॥

ભેદશ્રુતે=વાગદિ પ્રાણોથી ભિન્ન તરીકે એનું શ્રુતિમા થવણુ તમાથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણુ ભિન્ન બીજા પ્રાણોને" એમ કહેવામા આવે છે

પ્રાણો અને મુખ્ય પ્રાણની વચ્ચે ભેદનું પ્રતિપાદન શ્રુતિ જ કરે છે હા ત વાદ્ મન ચક્ષુઃ શ્રોત્ર ચ તે પ્રીતા પ્રાણ સ્તુરન્તિ-વાણી-મન-ચક્ષુ-શ્રોત્ર-તે પ્રમત્ર થઈને પ્રાણને સ્તવે છે (મુગ્ ૨-૪) અહીં કર્તા પ્રાણો અને કર્મ પ્રાણ છે તે હ વાચમૂચુઃ (વૃગ્ ૧-૩-૨) અહીંથી માડીને વાગાદિ પ્રાણોનો અસુરોના પાપમ્પર્શે વિધ્વમ બતાવી, તે પ્રકરણનો ઉપસહાર કરી શ્રુતિ બધ હેમં આસન્ય પ્રાણમુચુ.-

(વૃં ૧-૩-૭) વગેરે શબ્દોમાં મુખ્ય પ્રાણ તે પાપનો નાશક છે, એમ કહીને પ્રાણો અને મુખ્ય પ્રાણની વચ્ચેનો ભેદ શ્રુતિ જ સ્પષ્ટ કહે છે. ત્રોણિ આત્મને અકુરુત મનો વાચં પ્રાણમ્ (વૃં ૧-૫-૩) વગેરે બીજી શ્રુતિઓ પણ આ અર્થમાં સંમતિ અર્પે છે. અને આથી “શ્વેષ્ઠાદન્યત્ર” એ કથન યોગ્ય જ છે. ॥ ૧૮ ॥

આ જ વિષયમાં બીજો હેતુ સમર્પતાં કહે છે:-

વૈલક્ષણ્યાચ ॥ ૧૯ ॥

વૈલક્ષણ્યાત્=વાગાદિ પ્રાણોથી વિરૂદ્ધ ધર્મવાળો હોઈને ચ=પણ અન્યત્ર શ્રેષ્ઠાત્ એ કથન યોગ્ય છે.

વાગાદિ પ્રાણો અને મુખ્ય પ્રાણમાં ધર્મનો પણ ભેદ છે. વાગાદિ પ્રાણો મુપ્રુપ્તિમાં મનમાં એકરૂપ થઈને ઉઘી જાય છે. મુખ્ય પ્રાણ તો તે વેળા પણ જાગતો રહે છે. શ્રુતિ કહે છે:-યથા ગાર્ગ્ય! મરીચયઃ અર્કસ્યા સંગચ્છતઃ સર્વાં પતસ્મિન્ તેજો મંડલે એકીભવન્તિ તાઃ પુનઃ પુનરુચ્યતઃ રચરન્તિ एवं હ વૈ તત્સર્વં પરે દેવે મનસિ એકીભવન્તિ...પ્રાણાનયઃ एव एतस्मिन् પુરે જાગ્રતિ-હે ગાર્ગ્ય! અસ્ત પામતાં સૂર્યનાં કિરણો બધાં આ નેભોમંડળમાં એક થાય છે અને તેના પુનઃ ઉદય સાથે ફરી પ્રસરે છે તે જ પ્રમાણે તે બધું પરાદેવતા રૂપ મનમાં એક થાય છે-પ્રાણાગ્નિઓ જ આ નગરીમાં જાગે છે. (પ્રં ૪-૨-૩) શરીરને આશ્રયે રહીને શબ્દના કચ્ચાર વગેરેમાં હેતુરૂપ થવું એ વાગાદિનું લક્ષણ છે. શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેનું ધારણ કરવું એ પ્રાણનું લક્ષણ છે. શ્રુતિ કહે છે:-તાન્ વરિષ્ઠઃ માનઃ ઉવાચ-મા મોહપચથ અહમેવ એતત્ પઞ્ચધાડ્માનં પ્રવિભજ્ય એતદ્ વાણમ્ અવષ્ટમ્ય વિધારવામિ (પ્રં ૨-૩) ઉપસંત વાગાદિ પ્રાણને અમુરોના પાપનો વેધ લાગે છે. મુખ્ય પ્રાણને નહીં. અને વૈલક્ષણ્ય તો વ્યાવૃત્તિનું કારણ છે. આથી અન્યત્ર શ્રેષ્ઠાત્ એ ઠીક કહ્યું છે. ॥ ૧૯ ॥

આમ અત્યાર મુખી પ્રાણાદિ સૂક્ષ્મતત્ત્વો અને તેમના પેટાભાગોની ચર્ચા કરી ઉપસંત હવાત્માના આલોક પરલોક વગેરેમાં આવાગમનના સાધનરૂપ સૂક્ષ્મદેહની ઉત્પત્તિ પણ વર્ણવી. હવે તે સૂક્ષ્મ દેહને આધારે રહેલી ચરાચર સ્થુલ દેહની ઉત્પત્તિની ચર્ચા કરવી રહી. કેમકે તે જ ઉપસ્થિત થાય છે. આથી કહે છે:-

નામ રૂપ નિર્મલ

સંજ્ઞા મૂર્તિ કૃતિસ્તુ ત્રિવૃત્તકુર્વતઃ ઉપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

તુ=પરંતુ-આ રાજ મંત્ર મૂર્તિનું નિર્માણ કરવા માટે પગલાં નથી એમ બતાવે છે. સંગત્ત્રિવૃત્તિ=મત્તા એટલે નામ, મૂર્તિ=રૂપ-આમૂર્તિ તે બંનેની કૃત્તિ=નિર્માણ-અર્થાત્ નામરૂપમક ચરાચર અટ્ટિ ત્રિવૃત્તિ=“ગત”ને બળે ત્રિવૃત્તિ=એવું વિગેરણ લીધું-અર્થાત્ વાપરું દર્શને પડેલા ત્રિવૃત્તિ અને પછી સંજ્ઞા અને મૂર્તિનું નિર્માણ થાય છે એનું લેખન કરે છે. અર્થાત્ ત્રિવૃત્તિ કરનારા સત્ સ્વરૂપ પરમજ્ઞ પરમાત્માથી ઉપજે છે. કેમકે એવો ઉપદેશાત્=શ્રુતિએનો ઉપદેશ છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદની મન્ત્રક્રિયામાં તેજ, આપ, અગ્નિ, દેવતાઓની સૃષ્ટિ દર્શાવ્યા બાદ ઉપદેશ જોવામાં આવે છે કે સેય દેવતા યેજ્ઞત-હન્તાદમિમાન્તિત્રો દેવતાઃ અનેન જીવેનાત્મનાડનુપ્રાવિદ્ય નામરૂપે કરવાણિ તામાં ત્રિવૃત્તં ત્રિવૃત્તં વૈકૃતં કરવાણિ (છાંં ૬-૩-૨) આ ઉપદેશ અંગે મંથય છે. ઉપલી શ્રુતિમાં જેનો ઉપદેશ છે તે નામરૂપનું વ્યાકરણ એટલે કે ચરાચર સૃષ્ટિ ગરીરનું ઉત્પાદન કોનું કર્મ છે! કોનું પગક્રમ છે! ત્રિવૃત્તકરણ કરનારા પરમાત્માનું કે જીવાત્માનું? જીવાત્માનું કર્મ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્માનું એ કર્મ છે એ મિદ્ધાન્તી છે. તો પછી શો નિર્ણય આવી શકે? જીવાત્માનું એ કર્મ છે એ જ નિર્ણય છે. કેમકે, એવું જોવામાં આવે છે જેવું લોકમાં તેવું જ વેદમાં હોવું ઘટે. લોકમાં જીવાત્માનું શકર-કૃષ્ણ વગેરે નામકરણ જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત જીવાત્મા જ ઘર-મડ બનાવતો રૂપ નિર્માણ કરતો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. આથી આ ચગચગતુ નામરૂપ વ્યાકરણ પણ જીવાત્માનો જ ઉદ્યોગ માનવો રહે છે.

આ ઠેકાણે કદાચ કોઈ શંકા કરે કે નામરૂપનું વ્યાકરણ જો જીવાત્માનું કર્મ હોય તો નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (છાંં ૬-૩-૨) આ આકારનો પરદેવતા જેને કર્તા છે એવા ઉત્તમ પુરુષનો પ્રયોગ અસ્થાને થાય! પણ આ શંકા પણ અસ્થાને છે. કેમકે પરદેવતા અહીં જીવાત્માની પ્રયોજક હોઈ શકે છે. અને તે જ્ઞાનમૂર્તિ માફક જેમ શત્રુ મૈત્ર્યનું મંકલન કર્મ છે જ્ઞાનસત્ત્વ, છતાં તેનો-જ્ઞાનમનો પ્રયોજક છે રાજ. અને આથી ઉત્તમ પુરુષનો પ્રયોગ મંલવે છે. તેમ નામરૂપનું વ્યાકરણ કર્મ છે જીવાત્માનું છતાં “નામરૂપે વ્યાકરવાણિ” એ રીતનો પ્રયોજક તરીકે આવતો, પરદેવતાનો, ઉત્તમ પુરુષ તરીકેનો પ્રયોગ યોગ્ય થઈ શકે છે પ્રયોજક કર્મ કરે છે અને પ્રયોજક ને કર્મ માનના ઉપર અધ્યસ્ત કરે છે એ

જાણીતું છે ! સન્ન સ્થાનીય છે પરમાત્મા, અને જામુસ સ્થાનીય છે જીવાત્મા અને આથી પ્રયોગ માટે એકનું કર્મ કંઈ બીજાને નામે થોડું જ ચડાવાય? આથી આ નામરૂપનું વ્યાકરણ જીવનું જ કર્મ હોઈ શકે છે, પરમાત્માનું નહીં.

આવેા પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે ત્રિવૃત્તકુર્વન્તઃ ઉપદેશાન્ શ્રુતિ સ્વયં સેયં દેવતાથી શરૂ કરી નામરૂપે વ્યાકરવાણિ-એવો ઉપદેશ દે છે. અને એવો ઉપદેશ જ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે નામરૂપ વ્યાકરણ જીવાત્માનું નહીં-પણ પરમાત્માનું જ કર્મ છે, શ્રુતિ કહે તેની સામે પ્રશ્ન ન હોઈ શકે ! શ્રુતિ પ્રશ્નથી પર છે, ત્રિવૃત્તકરણ કરતા પરમેશ્વરનું જીવાત્મા તો દેવતાનું પ્રવેશદ્વારમાત્ર છે. જેમ આકાશના અનુપ્રવેશ ઘટ દ્વારમાત્ર છે તેમ જામુસ અને સન્ન જેવો અહીં પ્રયોજ્ય અને પ્રયોજકભાવ ઘટતો નથી, અને ઉપરાંત જીવનું એ સામર્થ્ય જ નથી ! અસ્પશક્તિ જીવ સચરાચરનું નામરૂપનું વ્યાકરણ કરે-એ તો વક્તો-વ્યાધાત છે. અને આથી જ સચરાચર શરીરના નામરૂપનું વ્યાકરણ કરે છે એ સિદ્ધ છે. ॥૨૦॥

ચરાચર શરીર સૃષ્ટિ પરમેશ્વરીય કર્મ છે એમ સિદ્ધ થયું, હવે એ શરીરો પાંચભૂતોમાંથી ઉપજાય છે એ કહેતાં કયા ભૂતનું કયું કાર્ય તે વર્ણવતાં કહે છે:-

માંસાદિ ભૌમં યથાશન્દં હતરયોઽથ ॥ ૨૧ ॥

માંસાદિ=માંસ વગેરે ભૌમ=ભૂમિનું કાર્ય છે હતરયોઽથ=આપ અને તેમનું કાર્ય યથાશન્દમ્=શ્રુતિ પ્રમાણે તે તે શરીરમાં જણવું.

આપણા શરીરમાં જે માંસ વગેરે છે, લોહી વગેરે છે તે જળનું કાર્ય છે, હાડકાં વગેરે છે તે તેજનું કાર્ય છે, શ્રુતિ કહે છે:- અર્ચ અશિતં ત્રિધા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠઃ ઘાતુઃ તન્ પુરીયં ભવતિ યો મધ્યમસ્તન્માંસં યોઽણિષ્ઠઃ તન્મતઃ-તેનો જે સ્થૂણભાગ તે વિષ્ણુ થાય છે, ને મધ્યભાગ તે માંસ અને જે સૂક્ષ્મ ભાગ તે મન થાય છે. (હાં ૬-૫-૧) આ ત્રણ ભૂતો ઉપરાંત વાયુ અને આકાશનું તે તે શરીરમાં જે કાર્ય છે તે સ્વયંમેવ સમજી લેવું રહે છે. આથી શરીર પાંચ ભૌતિક છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

હવે, જો આ શરીર પાંચભૌતિક છે તો પછી એ પાર્થિવ કાયા છે એમ શા માટે કહેવામાં આવે છે ? જવાબ વાળતાં પાદ અને અધ્યાયની ઇતિ ભાગનાં આચાર્યદેવ કહે છે કે-

વૈશેષ્યાત્ તદ્વાદઃ તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

વૈશેષ્યાત્=જડુલતા એટલે વૈશેષ્ય-તે તે ભૂતોની તે તે શરીરમાં જડુલતા હોવાથી
તદ્વાદઃ તદ્વાદઃ=પાર્થિવ આપીય એવો લોકશ્રોત્ર પ્રવર્તે છે

આપણા જેવા શરીરોમાં પૃથ્વી તત્ત્વની જડુલતા ભોવામાં આવે છે,
અને આથી બીજાં ભૂતો અંદર હોવા છતાં પ્રધાનપણે પૃથ્વી તત્ત્વનો એ
જેમર વિહાર હોઈને એને પાર્થિવ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે “આપીય”
વગેરે પ્રયોગોમાં પણ મમજ્જુ રહે છે. “તદ્વાદ” શબ્દની પુનરાવૃત્તિ
અધ્યાયની સમાપ્તિની દ્યોતક છે.

આમ પ્રિયાત્મનં! યથાશક્તિ યથાભાન, પૂર્વાચાર્યોની અસીમ કૃપાથી
બ્રહ્મસૂત્રોનો અહીં બીજો અધ્યાય પ્રભુકૃપાથી પૂર્ણ થાય છે. જે થાય કે
કરીએ તે તેની પૂજા જ છે ને? આ તે હો !

હરિઃ ઐ તત્સત્ ॥ ૨૨ ॥

इति ब्रह्मसूत्र साधन भाष्ये

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः

समाप्तोऽयमध्यायः

હરિઃ ઐ તત્સત્

બ્રહ્મસૂત્રેસાધનભાષ્યે

તૃતીયાઽધ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ

ચિયાત્મન્ ! પરમકૃપાળુ પન્માત્માની કૃપાથી અને મૌ મતોના આશીર્વાદથી બ્રહ્મસૂત્રનો ખીજો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. પ્રથમ અધ્યાયમાં તમામ શ્રુતિઓના સમન્વય દ્વારા બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય છે એ સિદ્ધ કર્યું. ખીજા અધ્યાયમાં પણ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-ન્યાયાદિનો ઉપછંદો દેખાતો વિરોધ શાત કરીને બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને જ સમર્થિત કરી હવે બ્રહ્મજ્ઞાનના માધનોનું પ્રતિપાદન કરવું. ઘટે એમકે માધ્યની સિદ્ધિ તો છેવટે સાધન ઉપર અવલભે છે ને? જેની ઈને સાધના નથી તેને સિદ્ધિ નહીં મળે? માધના એવે માધનોનું અનુષ્ઠાન વિવેક વૈરાગ્ય વગેરે બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન હોવાથી પેકી પણ વૈરાગ્ય સોથી અગત્યનું માધન છે. વૈરાગ્ય એ પ્રસન્ન મનઃશાંતિની જ અવસ્થા છે એ ‘જ્ઞાનપ્રમાદ’ છે વેગવ્ય સમ્યક્ દર્શનમાથી ઉપજે છે. માત્રી વિચારમગ્ણીનું સેવન કુદરતી રીતે જ વગવ્યને જન્માવે છે. આથી વિગગ એ ટોઈ તિસ્સ્કાં મૂળ્યા-અવમાન-કટાણો, નિન્દા-ભાગેક વૃત્તિ-ધિક્કાં વગેરે ભાવોની અવસ્થા નથી. વિરાગ તો વિશ્વ કાવ્યનું રમ્ભર્શન છે! વિરાગમાં પ્રમત્તમ, જ્ઞાનનો સુકા વિહાર છે! અને આથી વૈરાગ્ય એ પરમશુદ્ધ, પ્રમત્તી જ્ઞાનમયી અવસ્થા છે એ પ્રાપ્ત થાય તો જ અણુગોટયો પરમાત્મા મળે. સાચું વિચારવેન જ વિરાગનું પ્રયોજક છે. જીવાત્માનું વેક પરવોકમાં જમન જાગમન તેનો પ્રગરભેદ વગેરે આ વિચારનું પ્રજીવ છે. જાદોજ્ય ઉપનિષદની પચાસિ વિધાના આશ્રયે વૈરાગ્ય પ્રયોજક મા વિચારમગ્ણીને છેડતા ભગવાન મૂનકાં કહે છે -

તદન્તર પ્રતિપત્તૌ રહતિ સમ્પરિવ્વક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્

॥ ૧ ॥

તન્તરપ્રતિપત્તૌ-જ્ઞાનની પ્રતિ માટે સ્પરિવ્વક્તઃ-વિગ સુ મ હથી વીંટળાતો જ્ઞાતમા રહતિ-સચરે છે આ જ્ઞાન પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્-પ્રશ્નોત્તરીથી જાણના આવે છે

ઈર્મના કૃપાભાગ માટે જીવ દેહમાથી દેહાન્તરમાં જાય છે એ સિદ્ધાન્ત વાલ છે તો અહીં વિચારણીય વાત એ છે કે ન તો દેહાન્તરમાં પ્રવત્ત્યા જ્ઞતો જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહથી વીંટળાયેન હોઈને દેહાન્તરમાં મચરે છે કે મૂર્ખમાદિથી વીંટળાયેવ એ જાય છે એ સિદ્ધાન્ત છે મૂર્ખ દેહના પ્રાવન વિના જ જાય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે!

તો પછી શું સાચું? સૂક્ષ્મ દેહની વળગાડ વિના જ જાય છે એ જ માયું હોઈ શકે છે. કેમકે સૂક્ષ્મ દેહને લઈ જવાની એને કોઈ જરૂર નથી. જેમ સ્થૂલ દેહ પણ તેને માટે સર્વત્ર મુલલ જ છે અને આથી જતો જીવ જેમ સ્થૂલ દેહને તેમ સૂક્ષ્મને પણ લીધા વિના જ જતો હોયો જોઈએ! સ્થૂલ દેહનાં કારણો જેમ સર્વત્ર મુલલ છે તેમ સૂક્ષ્મ દેહનાં પણ ઘણે મળવાં સહેલાં છે. આથી જો જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહને લઈને જતો હોય તો તેનું તે સૂક્ષ્મ દેહનું શ્રદ્ધાળુ નિષ્કળ જ કહેવાય! અને પ્રવૃત્તિ તો મપ્રયોજન હોય-નિમ્પ્રયોજન નહીં. અને આથી દેહાન્તરનો યાત્રાળુ વિના કોઈ સૂક્ષ્મ દેહે જ જાય છે એમ માનવું જ અકલવાળું લાગે છે.

પૂર્વપક્ષીની આ દલીલ થતાં તેનું પ્રમાધાન લાગતાં કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી. જતો જીવ સૂક્ષ્મ દેહથી આર્થિકિત હોઈને જ જાય છે. કેમકે આ, પ્રકરણમાં-પ્રશ્ન અને ઉત્તર દ્વારા શ્રુતિએ એ નક્કી કર્યું છે.

છાંદોગ્યોપનિષદમાં પંચાંગિ વિદ્યામાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર આવે છે. વેત્થ યથા પંચમ્યાં આહુતૌ ધાપ પુરુષવચસ મચન્તિ-જેમ પાંચમી આહુતિમાં પાણી પુરૂષનું નામધારી થાય છે. (છાંં ૫-૩-૩) આ છે પ્રશ્ન. તેના ઉત્તરમાં દ્યુ-પર્જન્ય-પૃથ્વી-પુરુષ-અને ઓરૂપી પાંચ અગ્નિઓમાં, શ્રદ્ધા, સોમ, વૃષ્ટિ, અન્ન, અને વીર્યરૂપી પાંચ આહુતિઓને દર્શાવી પછી ઇતિ તુ પંચમ્યાં આહુતૌ ધાપ પુરુષવચસો મચન્તિ-અને આ રીતે પાંચમી આહુતિએ પાણી પુરૂષનામધારી થાય છે. (છાંં ૫-૬-૧) આવો ઉત્તર આપ્યો છે. આ ઉક્ત શ્રુતિઓમાં ધાપ: શબ્દનો અર્થ જીવાત્માથી વિશિષ્ટ એવો સૂક્ષ્મદેહ એવો થાય છે. તે “ધાપ” ને પુરૂષશબ્દ વાચ્ય કહ્યું છે કેમકે સ્થૂળ દેહની પ્રાપ્તિ થતાં તેને પુરુષ કહેવામા આવે છે. જો જતો જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહને લઈને ન જતો હોત તો ધાપ=લિંગદેહની સ્ત્રીમાં પાંચમી આહુતિ પ્રમંગે એને “પુરુષ” તરીકે ન તો પૂછ્યો હોત, ન તો તેનો ઉત્તર દીધો હોત. ગમનકાળે જો લિંગદેહના ભેટણાં જીવને ન હોત તો તેને લગતી પ્રશ્નોત્તરી ન થતી શકત. પણ અહીં તો તંત ઉદ્દેશીને પ્રશ્નોત્તરી છે. અને આથી જતો જીવ લિંગદેહથી વીટળાયેલો જ જાય છે.

ઉપરાંત સ્થૂળની માફક સૂક્ષ્મ દેહ સર્વત્ર મુલલ છે એ વાત પણ હજી સિદ્ધ થવાની છે. જો તેમ હોત તો જીવનું આવાગમન જ અસિદ્ધ થાત. કેમકે લિંગદેહની અપેક્ષાએ તો આવાગમન થાય છે. કેવળ આત્મા તો ફૂટસ્થ નિત્ય છે. અને ફૂટસ્થ નિત્ય હોઈને કોઈ પણ ક્રિયા વિકારનો આશ્રય થઈ શકતો નથી. આથી પદાર્થાન્તરના અંતર્ગ કે પરિવર્તન વિના

ગતાગમન જ સિદ્ધ થતું નથી. શ્રુતિ તો સ્પષ્ટ કહે છે:-તદેવ સત્ત્વઃ
સહકર્મણૈતિ લિંગં મનો યત્ર નિષિક્તમસ્ય-તેમાં જ આસક્ત, કર્મસહિત
જાય છે, જ્યાં એનું લિંગ શરીર આસક્ત હોય છે ત્યાં (વૃ ૪-૪-૬)
ઉપરાંત સાક્ષાત્ વેદ પણ જીવાત્માની સૂક્ષ્મ દેહ સહિત પ્રવ્રજ્યા વર્ણવે
છે:-અપાક્ષ પ્રાક્ષ યતિ સ્વઘયા મૃતીતોડમત્યૌ મત્યૈના સયોનિઃ-માયાથી
ઘરાયેલો તે અમત્ય ઉપર નીચે મત્ય શરીરમાં જાય છે. (ક્ર ૦
૨-૩-૨૧-૩૮) આમ શ્રુતિ કહેતી હોઈને જીવાત્મા દેહમાંથી દેહાન્તરમાં
જાય ત્યારે સૂક્ષ્મ દેહથી સંસક્ત થઈને જાય છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષીની શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યદેવ કહે છે:-

જ્યાત્મકત્વાત્ તુ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

જ્યાત્મકત્વાત્=(શરીર) ત્રણે તરવેનું સંમિશ્રણ છે આથી જળના નિર્દેશ સૌ
ભૂતોનો નિર્દેશ જાણવો જોઈએ. તુ=તથા ભૂયસ્ત્વાત્=વીર્યમાં સૌથી વધારે જળનો જ
ભાગ હોવાથી પણ જળના નામે લિંગદેહનું અર્થ વર્ણન છે

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે પંચાગ્નિ વિદ્યામાં તો ફક્ત જળનું જ પુરુષરૂપે
થવું વર્ણવ્યું છે. તો જળ સિવાયનાં ખીન્ન સૂક્ષ્મ ભૂતોનું ગ્રહણ કેવી
રીતે અહીં સમજાય? અને શ્રુતિને જો એ જ મંજૂર હોત તો સૂક્ષ્મ
દેહના ઘટક અવયવો તરીકે ફક્ત જળનું નામ જ શાને લીધું?
ખીન્નને કેમ વિસાર્યા-તેનો જવાબ આ સૂત્રમાં આપ્યો છે.

જગતની ઉત્પત્તિના પ્રકરણમાં પહેલાં જતાવ્યું જ છે કે તેજ વગેરે
ત્રણ તરવેનું સંમેલન કર્યા બાદ પરમાત્માએ નામ અને રૂપ પ્રકટાવ્યાં છે.
ત્યાં ત્રણ તરવેનો ઉલ્લેખ છે છતાં સમસ્ત તરવેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે
છે તેમ આ ઠેકાણે પણ જાણવું જોઈએ. સ્ત્રીમાં સ્ત્રીયવામાં આવતાં વીર્યમાં
મમસ્ત ભૌતિક તરવો હોય છે પણ તેમાં જળતત્ત્વની અધિકતા હોઈને
તેના જ નામે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બાકી વસ્તુગત્યા તો આપઃ
શબ્દ સમસ્ત સૂક્ષ્મ ભૂતોનો નિર્દેશ કરનારો છે. ઉપરાંત જળની દેહાન્તર
યાત્રા વખતે તે પ્રાણમાં રિયત થઈ જાય છે અને તે પ્રાણને “આપોમય”
તરીકે વર્ણવ્યો છે અને આથી પણ જળને જ પુરુષરૂપે થતું જનાવવામાં
આવે તો તે યોગ્ય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જતો જીવાત્મા મત્ત
સૂક્ષ્મ તરવેથી યુક્ત થઈને જ જાય છે. ॥ ૨ ॥

આ જ વાતને પ્રકાશનતરે પરિપુષ્ટ કરનાં કહે છે:-

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

પ્રાણગતે=જીવાત્માની સાથે પ્રાણોના ગમનનું ચર્ચન ચ=પણુ આ જ વાતને સિદ્ધ કરે છે:-

જીવાત્માની સાથે વાગ્ વગેરે પ્રાણોની ઉત્ક્રાન્તિ અને ગતિ, શ્રુતિ દર્શાવે છે. તદ્મુત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽનૂત્ક્રામન્તિ, પ્રાણમુત્ક્રામન્તં સર્વે પ્રાણા ધનૂત્ક્રામન્તિ-તે ઉત્ક્રાન્તિ કરે એટલે તેની પાછળ પ્રાણુ ઉત્ક્રાન્તિ કરે અને પ્રાણની પાછળ સમસ્ત પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે. (મુ. ૪-૪-૨) જે દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ માટે લિંગદેહથી વીંટળાયેલ એ જતો ન હોત તો તેના ઉત્ક્રમણ વખતે લિંગદેહનું ઉત્ક્રમણ બતાવ્યું ન હોત! જીવાત્માની ઉત્ક્રાન્તિથી લિંગદેહની ઉત્ક્રાન્તિ પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે. કેમકે વાગ્ વગેરે પ્રાણો લિંગદેહથી કોઈ ભિન્ન વસ્તુ નથી! ઉપરાંત વિજ્ઞાનાત્મા સહદેવૈશ્વ સર્વે: પ્રાણા ભૂતાનિ સંપ્રતિષ્ઠન્તિ યદ્-તમામ ઈન્દ્રિયો સહિત વિજ્ઞાનાત્મા જે જેમાં પ્રાણો અને ભૂતો પ્રતિષ્ઠિત છે-તે વગેરે (મુ. ૪-૧૧) આ શ્રુતિ જીવાત્માનું લિંગદેહ સહિત ગમન અત્યંત સ્પષ્ટપણે બતાવે છે. આથી સૂક્ષ્મદેહ સહિત જીવાત્મા દેહમાંથી દેહાન્તરમાં પ્રવ્રજ્યા કરે છે એ વાત સિદ્ધ છે. ॥ ૩ ॥

આ વાતના ઉપર આશ્લેષ કરી સમાધાન દેતાં કહે છે:-

અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતેરિતિચેન્ન ભાક્ત્યાત્ ॥ ૪ ॥

ચેન્ન=એમ કહો કે અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતે=અગ્નિ વગેરેમાં પ્રવેશ કરવાની વાત બીજી શ્રુતિઓમાં કહી છે અને આથી ઉપથી વાત અસિદ્ધ છે એમ કહેવામાં આવે છે, કેમકે ભાક્ત્યાત્=કેમકે આ શ્રુતિઓ એ વિષયમાં જોણુ છે

જીવાત્મા લિંગદેહથી વીંટળાયેલ હોઈને પ્રવ્રજ્યા કરે છે એ વાત યોગ્ય નથી. કેમકે વાગ્ વગેરે પ્રાણો તો મગ્નુકાળે અગ્નિ વગેરે દેવતાઓમાં પ્રવેશે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે યદ્વાઽસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્ય અગ્નિ ઘાગપ્યેતિ વાતં પ્રાણઃ-જ્યારે મરેલા આ પુરુષની વાદ અગ્નિમાં, પ્રાણ વાયુમાં મળી જાય છે. (મુ. ૩-૨-૧૩) ઉપરાંત દેવાંધ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ (મુ. ૩-૨-૭) વગેરે, જે વાગાદિ પ્રાણોથી નિર્મિત સૂક્ષ્મદેહ જીવાત્મા સાથે જતો હોત તો તેમની અગ્નિ વગેરેમાં ગતિ શ્રુતિએ ન દર્શાવી હોત, પણ દર્શાવી છે. અને આથી લિંગદેહ અમર જીવાત્મા જાય છે એ તર્કયુક્ત લાગતું નથી.

તો પૂર્વપક્ષીની આ દલીલ ખરાબર નથી. કેમકે અગ્નિ વગેરેમાં પ્રવેશ
 બતાવતી શ્રુતિઓ ગૌણ છે. અગ્નિ વગેરે દેવો વાણી વગેરે પ્રાણોને
 જીવનકાળે પોતપોતાની સંક્રિત દ્વારા અનુગ્રહ તેટલો કરે છે. તે જ અનુગ્રહને
 મરણકાળે પાછો ખેંચી લે છે. બસ-આટલા માત્રથી જ આ શ્રુતિ-સંતુષ્ટ
 થાય છે. બાકી અગ્નિ વગેરેમાં વાગાદિ પ્રાણોનો વાસ્તવિક પ્રવેશ બતાવતી
 નથી. શ્રુતિનો વાક્યશેષ આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. વાક્યશેષ છે કે
 ઓષધીર્લોમાનિ વનસ્પતીન્ કેશાઃ-ઓષધિઓમાં લોમ, વનસ્પતિઓમાં
 કેશ (ઘૃ ૩-૨-૧૩) આ શ્રુતિમાં લોમ અને કેશની ઓષધિ કે વનસ્પતિમાં
 મુખ્ય ગતિ સંભવતી નથી. તેજ પ્રમાણે ઈતર પ્રાણોની પણ ઈતર દેવતાઓમાં
 મુખ્ય ગતિ નથી. જો આમ ન માનીએ તો અર્ધજરતીયન્યાય આવી
 પડે! આથી જીવાત્મા સાથે જ પ્રાણો જાય છે. અને તેથી લિંગદેહથી
 સમન્વિત જીવ દેહાન્તર પ્રાપ્તિ માટે જાય છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪ ॥

વળી શંકા ઉઠાવી સમાધાન કરતાં કહે છે કે:-

પ્રથમેऽશ્રવણાદિતિ चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ૫ ॥

પ્રથમે=દુલોક નામના પહેલા અગ્નિમાં અશ્રવણાત=જલનું દોષ્ય દ્રવ્ય તરીકે અવજન
 ન હોવાથી લિંગદેહથી સમન્વિત જીવાત્મા દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ માટે જતો નથી इति=આમ
 કેવળે કહેતા હોય તો ન=એ વાન ઠીક નથી હિ=કેમકે તા એવ=લિંગદેહ જેનો અર્થ
 છે એવું જલ જ ત્યાં દોષ્ય દ્રવ્ય તરીકે શ્રદ્ધા "શબ્દથી અભિપ્રેત છે. અને આ વાન
 ઉપપત્તે=પ્રશ્નોત્તરની એકવાક્યતાની યોગ્યતાથી સિદ્ધ થાય છે.

જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહથી ઘેરાયેલો હોઈને દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ માટે
 સંચરે છે એ સિદ્ધાન્ત પંચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રશ્નોત્તરીથી સિદ્ધ થાય છે એમ
 જો સિદ્ધાન્તી કહે છે તે ખરાબર નથી. કેમકે દુલોક નામના પ્રથમ અગ્નિમાં,
 લિંગદેહ જેનો અર્થ થાય છે એવાં જલનો હુતદ્રવ્ય તરીકે નિર્દેશ જ
 નથી. જો જલનો હુતદ્રવ્ય તરીકે શ્રુતિએ ઉલ્લેખ કર્યો હોત તો અંતિમ
 આહુતિમાં જલ પુરુષરૂપે સંપન્ન થાત. ત્યાં તો પાંચ અગ્નિની પહેલાં કંપના
 કરી છે. અને તે પેઢી પહેલા અગ્નિ તરીકે દુલોકને બતાવ્યો છે. અસૌ
 વાવ લોકો ગૌતમ! અગ્નિ:-હે ગૌતમ! તે લોક નક્ષી અગ્નિ છે. (છાં ૫-૪-૧)
 આવો છે શ્રુતિબોલ. અને અગ્નિમાં આહુતિદ્રવ્ય તરીકે શ્રદ્ધાનો નિર્દેશ
 છે. જલનો ઉલ્લેખ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:-તસ્મિન્ एतस्मिन् दानौ देवा
 श्रद्धां जुहति-તે આ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધાને હોમે છે. (છાં ૫-૪-૨)
 અને શ્રદ્ધા એટલે અસ્તિબુદ્ધિ અગર તો ચિત્તની અભિવૃદ્ધિ! આવા

અર્થવાળી શ્રદ્ધા “પાણી” કેવી રીતે બને છે? જે શુણ્ણ છે તે દ્રવ્ય કેવી રીતે બને? અને આથી લિંગદેહયુક્ત જીવાત્મા સંચરે છે આ વાત બંધબેસતી જણાતી નથી.

આ શંકાનું નિરસન કરતાં સિદ્ધાન્ત કહે છે કે આ શંકા ઉચિત નથી. શ્રદ્ધા શબ્દ અર્ધું પાણીના અર્થમાં જ અભિપ્રેત છે. જે શબ્દ જે અર્થમાં લેવા અભિપ્રેત હોય તે શબ્દ ત્યાં તે જ અર્થનો વાચક હોય છે. જેમકે ગોમિ: ધીનીત મત્સરમ્-ગાયના દ્ધની સાથે સોમરસ મેળવે. (ક્રો ૭-૧-૩-૪) અર્ધું ગો શબ્દ ગાયના કાર્યરૂપ દ્ધના અર્થમાં અભિપ્રેત છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:-ગોમિ: ધીનીત મત્સરમિતિ વયસ: મત્સર: સોમો મન્દતે તૃપ્તિકર્મણ:- “ગોમિ:” ધીનીત મત્સરમ્-માં ગોમિ: એટલે દ્ધ સાથે, મત્સર એટલે સોમરસ. તૃપ્તિના અર્થમાં મન્દ ધાતુ હોઈ ન મત્સર એટલે સોમ એવો અર્થ છે. (નિ ૨-૨-૧) તેમ શ્રદ્ધા શબ્દ પણ ઉપરના સંદર્ભમાં જલના અભિપ્રાયે વપરાયો છે-આસ્તિક્ય બુદ્ધિના અર્થમાં નહીં. અને આ અભિપ્રાય પ્રશ્ન અને ઉત્તરની એક-વાક્યતા ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે. પ્રશ્ન છે કે કેવળ યથા પશ્ચમ્યા માહુતાવાપ: પુરુષવચસ: ભવન્તિ-તું જાણે છે ખરે કે પાંચમી આહુતિ-એ પાણી પુરુષ નામનું થાય છે. (છાં ૫-૩-૩) તેના ઉત્તર પ્રસંગે પ્રથમાહુતિના સ્થાને, જે શ્રદ્ધા શબ્દ દ્વારા હોમ્ય દ્રવ્ય તરીકે આસ્તિક્ય બુદ્ધિ એટલે જ અર્થ લઈએ તો પછી પ્રશ્ન એક અને જવાબ જુદો-એમ વાક્યોની એકવાક્યતા ન થાય! ઉપરાંત ક્ષતિ તુ પશ્ચમ્યામાહુતાવાપ: પુરુષવચસો ભવન્તિ-આ રીતે પાંચમી આહુતિએ પાણી પુરુષ નામનું થાય છે. (છાં ૫-૩-૩) આવો ઉપસંહાર પણ યોગ્ય ન થાય! અને ઉપક્રમની અને ઉપસંહારની સંગતિ તો હોવી ઘટે. અને “આપ:” શબ્દ દ્વારા લિંગદેહ યુક્ત જીવાત્મા સમજવો એ વાત તો ઉપર કહી જ છે! અને પુરુષ છે શ્રદ્ધામય! શ્રદ્ધામયનો શ્રદ્ધા શબ્દ ઉલ્લેખ અનુચિત નથી! ઉપરાંત જલના અર્થમાં પણ શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ શ્રુતિમાં છે. શ્રદ્ધા યા આપ:-શ્રદ્ધા નિશ્ચિત પાણી છે. (નૈ ૭ ૩-૨-૪) આથી સ્વકર્મના કૃણભોગ માટે જતો જીવાત્મા લિંગદેહથી ઘેરાયેલો જ જાય છે. એ અચળ સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૫ ॥

પુન: શંકા ઉડાવી સમાધાન લખતાં કહે છે કે:-

અશ્રુતત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતિઃ ॥ ૬ ॥

અશ્રુતત્વાત્=પંચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રશ્નોત્તરીમાં જીવાત્મા પુરુષનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી તેમની સાથે જીવાત્મા જાય છે એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી. કિન્તુ એમ જો કહેતા હો તો ન=એ વાત હીક નથી કેમકે દૃષ્ટાદિકારિણાં=દૃષ્ટાદિ કર્મ કરનારાઓનાં એ જ પ્રસંગે આગળ પ્રતીતિઃ=વર્ણનની પ્રતીતિ રૂપ છે.

પંચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રશ્નોત્તરીમાં તો જલનું જ સંચરણ શ્રુતિ બતાવે છે-તેનાથી સંયુક્ત જીવાત્માનું નહીં! તેનો બતાવનારો એક પણ શબ્દ ત્યાં શ્રુતિ ઉપજાવતી નથી. અને જ્યાં શ્રુતિ જ જીવાત્માનું સંચરણ બતાવતી નથી ત્યાં તે જીવાત્મા સંચરણ કરે છે એમ ફેવી રીતે માનવું? આ દલીલ બરાબર નથી. કેમકે આગળ આવતાં શ્રુતિ વાક્યો ઉપરથી જીવાત્મા જ તેમની સાથે સંચરે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આગળ ઉપર શ્રુતિનો બોલ છે કે-અથ ય દમે પ્રામે દૃષ્ટાપૂર્વે દક્ષમિ.....રાત્રિ-અને હવે જે આ ગામમાં ઘૂંટ અને પૂર્ત કર્યા છે અને દાન દીધું છે એમ માની ઉપામના કરે છે તેઓ ધૂમ માર્ગે જઈને જન્મે છે. ધૂમથી રાત્રિ-વગેરે! (છાંં ૫-૧૦-૪) પિતૃલોકાદાકાશમાકાશાચ્ચન્દ્રમસં ણ્મયઃ સોમો રાજા-પિતૃલોકમાંથી આકાશમાં, આકાશમાંથી ચંદ્રમાં, એ છે રાત્રી સોમ. અહીં, યુધી, આજ વાતનો નિર્દેશ છે. આ યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારાની ગતિ આ શ્રુતિ વાક્યો બતાવે જ છે તેની તે જ ગતિનું અહીં પણ અનુસંધાન છે. કેમકે શ્રુતિની અહીં સમાનતા છે. શ્રુતિ છે કે તસ્મિન્નતસ્મિન્નગ્નૌ દેવાઃ ધૃદ્ધાં જુહવતિ તસ્યાઃ આહુનેઃ સોમો રાજા સંભવતિ-તે આ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધાને હોમે છે. તે આહુતિમાંથી રાત્રી સોમ જન્મે છે. (છાંં ૫-૪-૨) અને જ્યારે શ્રુતિની સમાનતા હોય ત્યારે એક ઠેકાણે લિંગદેહ સહિત જીવાત્માનું જે દેહાન્તરમાં સંચરણ હોય તો ખીજે ઠેકાણે પણ તેનું અનુસંધાન થાય જ! ઉપરાંત એકલો લિંગદેહ સંચરે તો તે તો વ્યર્થ! કેમકે બોક્તા છે જીવાત્મા! આથી જીવાત્મા મૂકમ ગરીર માથે સંચરે છે એ અચળ મિદ્ધાન્ત છે.

કર્મના કૃત્ર બોગ માટે જીવાત્મા લિંગદેહથી વીંટળાયેલ હોઈને એક લોકમાંથી ખીજા લોકમાં પ્રવ્રજ્યા કરે છે આ વાત બરાબર લાગતી નથી. કેમકે ચંદ્રલોકમાં ગુલ કરનારાઓ જાય છે એવો શ્રુતિનો બોલ છે. શ્રુતિ કહે છે ણ્મય સોમઃ રાજા તદ્ દેવાનાં અન્નં નં દેવા મક્ષયન્તિ-આ રાત્રી સોમ છે. તે દેવોનું અન્ન છે. તેને દેવો ખાય છે. (છાંં ૫-૧૦-૪) અને

દેવો જેને ખાઈ લાય તેમને માટે કર્મફળનો ભોગ ઘટે નહીં! કેમકે ભોગવનાર જ ખવાઈ ગયો છે. જો ભોગવનાર હોય તો ભોગવેને! આ શકનો જવાબ વળતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

ભાક્તં વાઽનાત્મવિત્ત્વાત્ તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૭ ॥

અનાત્મવિત્ત્વાત્=અધમજ્ઞાની ન હોવાને છઠ્ઠી વાન્ન માત્ર=ચન્દ્રલોકમાં પરવરેલા ઈંટ વગેરે શુભ કર્મ કરનારાઓ અગે ઉપરેશ્વરમાં આવતું દેવાનપણું અને દેવો દ્વારા તેમનું ભક્ષિત થવું એ ગૌણ છે. હિ=કેમકે તથા=તે રીતે દર્શયતિ=શ્રુતિ કહે છે.

અર્ધુથી ચંદ્રલોકમાં પરવરેલા શુભ કર્મ કરનારા જીવો દેવોનું અન્ન થાય છે અને દેવો તેમને આરોગી લાય છે એવું જે શ્રુતિકથન છે તે ગૌણ છે એમ જ સમજવું જોઈએ. જો એવું કથન સાચે જ મુખ્ય હોય તો તો તે તે કર્મોનું વિધાન કરનારાં શાસ્ત્રો નિરર્થક થાય. સ્વાર્ગ વગેરે ફળભોગની કામનાથી પ્રેરાયેલ જીવો શાસ્ત્રીય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ચંદ્રલોકમાં જતાં જો એવા જીવો દેવોનું અન્ન થઈ જતા હોય અને ભોજન્ય થઈ જતા હોય તો પછી એવા શાસ્ત્રીય કર્મો કોણ કયા પ્રેરાય! આપઘાત કચ્છાની કે કરાવવાની તો કોઈને ઈચ્છા ન હોય! એાછામાં એાછું શાસ્ત્રવિદિત કર્મ કરનારાઓ તો એવું ન જ ઈચ્છે! કેમકે આત્મા સૌને બહાલો છે. શાસ્ત્ર અનુભવને દૃઢ કરતાં કહે છે:-**ન વા યરે સર્વસ્ય કામાય સર્વે પ્રિયં ભવતિ, આત્મનસ્તુ કામાય સર્વે પ્રિયં ભવતિ-બધાંને માટે ખરે!** બધું પ્રિય નથી, આત્માને ખાતર બધું પ્રિય હોય છે. (શ્રુ ૪-૫-૬) અને શાસ્ત્રીય કર્મનું અનુષ્ઠાન જો ન થવાનું હોય તો પછી અગ્નિહોત્ર હોતવ્યમ્-અગ્નિહોત્ર કરવું જોઈએ. (શત ૨-૨-૨-૧૮) **કુર્વન્નેવેદઃ કર્મણિ જિજીવિષેત્ શતં સમાઃ**-આ કર્મભૂમિમાં કર્મ કરતાં જ એ વર્ષ જીવવા ઈચ્છે. (યજુ ૪૦-૩) વગેરે વિધાનો નિરર્થક જ થાય. અને શાસ્ત્રની તો માત્રા પણ વ્યર્થ નથી. આથી દેવોનું અન્ન થાય છે. દેવો તેમનું ભક્ષણ કરે છે વગેરે વિધાનો ગૌણ જ છે. આવાં વાક્યોનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ છે. જેમ કર્મ દ્વારા અન્ન ઉપજે છે અને કામ વગેરે દ્વારા તે ક્ષીણ થાય છે. તેમ કર્મ દ્વારા ચંદ્રાદિ લોકો ઉપજે છે અને કાલ વગેરે દ્વારા તે લોકો પણ ક્ષીણ થાય છે. કર્મજન્ય લોક શાશ્વત્ હોતો નથી આવો છે અભિપ્રાય-તદ્ દેવાનાં અન્નં ત દેવાઃ મક્ષયન્તિ-ત દેવોનું અન્ન છે. તેને દેવો ભક્ષે છે. (છાં ૫-૧૦-૪) વગેરે શ્રુતિઓના મુખાન વિષયની ખીજ શ્રુતિઓ પણ છે. તે ચન્દ્રં પ્રાપ્ય અન્નં ભવન્તિ તૌ તન્ન દેવા યથા સોમં રાજાનં આપ્યાયસ્ય અપક્ષીયસ્વેત્યેવમેતાંસ્તન્ન

મક્ષયન્તિ-તે ચંદ્રને પામીને અન્ન થાય છે. તેમને ત્યાં એમરાજને તેમ, વૃદ્ધિ પામ, ક્ષીણ થા-એમ તેમને ખાય છે. (શુ૦ ૬-૨-૧૬) કર્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થના લોકોનું ક્ષયિણ્યપણું શ્રુતિ સ્વયં બતાવે છે. તદ્વચા इदं कर्मचितो लोकः क्षीयते-તે તો જેમ અર્હી કર્મથી સંચિત થયેલા દેહ ક્ષીણ થાય છે એ જ રીતે ત્યાં પુણ્યથી સંચિત દેહ ક્ષીણ થાય છે ! (છાં૦ ૮-૧-૬) ઉપરાંત દૃષ્ટાપૂત મન્યમાના ઘરિષ્ઠે નાન્યચ્છેયો વેદયન્તે પ્રમૂઢાઃ । નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુરુતેऽનુમૂત્યેમં લોકં હીનતરં ઘા વિદાન્તિ-ઈષ્ટ અને પૂર્તને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા-ખીજું કોઈ શ્રેય નથી એમ જાણતા મૂઢા, પુણ્ય પ્રાપ્ત સ્વર્ગની પીઠે પુણ્ય લોગવી, આ અગર તો એનાથી પણ હીન લોકોને પાછા પામે છે. (મું૦ ૧-૧-૧૦) આ દેવાન્નપણું અને દેવલક્ષ્યતા ગૌણ છે એમ શ્રુતિ પણ એક ઠેકાણે સ્પષ્ટ કરે છે:-સોમલોકે વિભૂતિમનુભૂય મુનરાવર્તતે-સોમલોકમાં વિભૂતિને અનુભવીને ફરી પાછા આવે છે. (પ્ર૦ ૫-૪) અર્હીથી જનારા સુકર્મીઓ જે મુખ્યત્વે દેવોનું અન્ન કે લક્ષ્ય બનતાં હોત તો આ કર્મફળનો ઉપભોગ સંભવી શકે નહીં. પણ ઉપજવું અને ક્ષીણ થવું એ અર્થમાં એ લઈએ તો એ ગૌણ થઈ, અર્થને નિર્બાધ કરે ! આથી કર્મફળના લોગ માટે લિંગદેહથી વીંટળાયેલ જીવાત્મા લોકાન્તરમાં જાય છે એ સિદ્ધ જ છે. ॥ ૭ ॥

આમ જીવ લિંગદેહથી સંયુક્ત થઈને દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ માટે ઈષ્ટાદિ કર્મો દ્વારા ચંદ્રલોક સુધી જાય છે એ નિશ્ચિત થયું. ચંદ્રલોક એટલે વૈદિક પરિણાપામાં પિતૃલોક-અન્તરિક્ષલોક-સ્વર્લોક. શ્રુતિ કહે છે:- કર્મણા પિતૃલોકઃ કર્મે પિતૃલોક. (શુ૦ ૧-૫-૧૬) અન્તરિક્ષમધોસ્થઃ-અન્તરિક્ષ અને પછી સ્વર્ગલોક, (ક્ર૦ ૮-૮-૪૮-૩) પણ ચંદ્રલોકમાં ગયેલ જીવાત્માનું ત્યાંથી પાછું અવરોહણ કેવી રીતે થાય છે એ નક્કી કરવું રહે છે. આરોહણ જ અવરોહણને અર્થાત્ જ ઉપસ્થિત કરે છે. તેનો નિર્ણય કરતાં કહે છે:-

કૃતાત્પયેऽનુશયવાન્ દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યથેતમનેવં ચ ॥ ૮ ॥

કૃતાત્પયે=કરેલાં, અન્દલોકની પ્રાપ્તિનાં સાધનરૂપ ઈષ્ટાદિ કર્મોનો ભોગ દ્વારા લાપ થના અનુશયવાન્=અનુશય એટલે ભોગવનાં ખાખી રહેલો કર્મશય તે સંચિત કર્મશયથી યુક્ત હવ આ લોકમાં પાછો અવરોહણ કરે છે, કેમ જાણવું? તો દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યામ્=શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ આમ કહે છે. અને કેવી રીતે એ પાછો આવે છે? તો ઘથા=૭ રીતે-પ્રકારે ર્જિત=ગયેલો તે રીતે અનેવં ચ=ને રીતે નહીં એટલે કે બીજા કોઈ પ્રકારે પણ પાછો આવે છે એમ જાણવું:

શ્રુતિ સ્વયં ચંદ્રલોકમાં ગયેલાનું પુનરાગમન કહે છે. તસ્મિન્ યાવત્ સંપાતં ઉપિત્વા અથ વતમેષ પન્થ્યાનં પુનર્નિવર્તન્તં ઘટેતત્-તેમાં યાવત્ પુણ્યકર્મ, વખીને ત્યારગાદ આ જ માર્ગે જેમ ગયા હતા તેમ પાછા આવે છે. (દાં ૦ ૫-૧૦-૫) ઉપડી શ્રુતિમાં મંપાત શબ્દ કર્માશયનો વાચક છે. તો અહીં મંગલ ગો છે? સંશય એ છે કે ચંદ્રલોકમાં ભોગ ભોગવીને પાછો ફરતો જીવાત્મા અહીં આવે છે તો તે કર્માનુશય મહિત આવે છે કે કર્મના અનુશય મહિત થઈને આવે છે? કર્માનુશય સહિત આવે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. કર્માનુશય મહિત આવે છે એ સિદ્ધાન્ત છે. તો માયું શું? એ કે યાવત્ સંપાત શબ્દના બળે આવતો જીવાત્મા સમસ્ત કર્મોનો ભોગ ભોગવીને આવે છે એમ જ બતાવે છે; તો જ “યાવત્” શબ્દ માર્થક થાય! ઉપગત ખીજું શ્રુતિ પણ એ જ વાતનું સમર્થન કરે છે. તેવાં યદા તત્ પર્યંથેતિ અયેમમેવાકાશમિનિષ્પચન્તે-તેઓનું તે ત્યારે પૂર થાય છે ત્યાર ગાદ આ આકાશને તેઓ પામે છે. (વૃ ૦ ૬-૨-૧૬) આ શ્રુતિ પણ સમસ્ત કર્માશયનો ભોગ કરીને પુનઃ ફરે છે એવો જ અર્થ સમર્પે છે ત્યા ભોગવવા જેટલો કર્માશય ભોગવીને જ ખાટીના કર્માશય સહિત જીવ પાછો ફરે છે એમ માનીએ તો ખીજી એક શ્રુતિ સાથે ટકરાણ ઉભુ થાય એમ છે પ્રાપ્ત્યાન્તં કર્મણસ્તસ્ય યત્ કિન્ચિદ્ કરોત્યયમ્! તસ્માલ્લોકાત્ પુનરેતિ અસ્મૈ લોકાય કર્મણે-જે કાંઈ એણે અહીં કર્યું હોય તે કર્મનો અત પામીને તે લોકમાથી આ લોકના કર્મ માટે પાછો આવે છે. (વૃ ૦ ૪-૪-૬) આ શ્રુતિનો યત્કિન્ચ-શબ્દનો પ્રયોગ સમસ્ત કર્માશયનો જ સૂચક છે આમ બધું જ ભોગવીને આવેલો જીવ માનુશય-હોય એ બરાબર નથી આથી નિરનુશય થઈને જ એ આવે છે એમ માનવું યોગ્ય લાગે છે.

આવો પૂર્વપક્ષ થતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જીવાત્મા માનુશય જ અવરોડ કરે છે એટલે કે એના અલુપ્ત અને ભુક્તમાથી ખાટી રહેલા મથિત કર્મોની વાટખર્ચી લઈને જ ચંદ્રાદિલોકમાથી એ આલોકમા પાછો આવે છે, કાળુ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ એમ કહે છે અને શ્રુતિ તો પ્રમાણુમા મૂર્ધન્ય. શ્રુતિ અનુશય સહિત જીવાત્મા પુનરાગમન કરે છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. તથા દ્વિ રમણીયચરણાઃ અભ્યાશો હ યત્તે રમણીયાં યોનિ માપચેરન્-જાણયોનિં વા ક્ષત્રિયયોનિં વા વૈદ્યયોનિં વા, અથ ય દ્વિ કપૂયચરણા અભ્યાશો હ યત્તે કપૂયાં યોનિમાપચેરન્ શ્વયોનિં વા શૂકરયોનિં વા ચણ્ડાલયોનિં વા-તો અહીં જેમનું સાચરણુ રમણીય હોય તેઓ તરત જ રમણીય યોનિને પામે છે-પછી તે બ્રાહ્મણની-ક્ષત્રિયની કે

દૈશ્યની યોનિ હોય ! જેઓ બદ્ધકર્મવાળા હોય તેઓ તરત જ બદ્યોનિને પામે છે, પછી તે કૃતરાની કે ભૂંડની કે ચંડાલની યોનિ હોય ! (છાં ૫-૧૦-૭) ઉપલી શ્રુતિમાં ચરણ શબ્દ કર્માશયનો વાચક છે. જે ચન્દ્રલોકમાંથી પાછા ફરતા જીવોનો કર્માશય ન રહેતો હોય તો તેમના અવરોહણ પછી તરત જ તેમને રમણીય અરમણીય યોનિની પ્રાપ્તિ ન બતાવી હોત ! કેમકે કર્માશયના અભાવમાં તે તે યોનિની પ્રાપ્તિ તો આકસ્મિક જ ગણાય ! અને બુદ્ધિદશાએ અકસ્માત જેવી તો કોઈ ચીજ જ નથી ! કર્માશય તો સંસારદાતા છે ! ઉપરાંત સ્મૃતિ કહે છે કે:- ચન્દ્રાદિલોકેડ્ય્યાવૃત્તિઃ નિમિત્તસંભવાત્ (સાં ૬-૫૬) આ સ્મૃતિમાં નિમિત્તસંભવ શબ્દ જ આશયનો સૂચક છે ! અને આથી સાનુશય જીવાત્મા જ અવપતન પામે છે. જો કર્માશય જ ન હોય તો તો પછી મુક્તિ સ્વયમેવ આવી જાય !

ઉપરાંત “યાવત્સંપાતં” શબ્દનો આશય લઈને જે વાત કહી છે તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે યાવત્ નો અર્થ તો તે લોકમાં ભોગવવા યોગ્ય જેટલાં કર્મ તેટલો જ એવો થઈ શકે છે. અને ચિત્તમાં તો અનન્ત આશય હોય છે ! તેમાં યદા તત્ પર્યવૃત્તિ (ઘૃં ૬-૨-૧૬) શ્રુતિ પણ તે લોકમાં ભોગ્ય કર્મનો જ ઉદ્દેશ કરે છે. ઉપરાંત યત્કિંચ કરોત્યમ્ (ઘૃં ૪-૪-૬) વગેરે શ્રુતિમાં પણ ત્યાં ભોગ્યકર્મનો જ સમાવેશ જણાવેલ, કર્મભાત્રનો નહીં ! ઉપરાંત જીવ જો ચન્દ્રલોકમાં બધાં જ કર્મો ભોગવતો હોય તો તે લોકમાં જેના ભોગની વ્યવસ્થા નથી એવાં કર્મો પણ હોય છે ! તેવાં કર્મોની વ્યવસ્થા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે ! અને આથી ચન્દ્રલોકમાં ભોગ્ય કર્મો જ ત્યાં ભોગવી બાકી આ લોકમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મના આશય સહિત જ તે અહીં પાછો ફરે છે. શ્રુતિ કહે છે નાકસ્ય પુષ્ટે તે સુકૃતેડુભૂત્વેમ્ લોકં હીનતરં ઘા વિશન્તિ (મું ૧-૨-૧૦) સ્મૃતિ કહે છે તે તં મુક્તવા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ (ગીતા ૯-૨૧) આમ સ્મૃતિ અને શ્રુતિ બન્ને આ બાબતમાં સંમત છે. આથી અનુશય સહિત જીવનું જ અવરોહણ થાય છે, નિરનુશય જીવનું નહીં એ સિદ્ધ છે.

એનું આ અવરોહણ, જેમ ગયો તેમ એટલે કે તેજ રસ્તે અગર તો પ્રકારાન્તરે થાય છે, પણ ધૂમાદિ માર્ગે એનું ગમન થાય છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૮ ॥

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિ કાર્ણાજિનિઃ ॥ ૯ ॥

ચરણાદિતિ=શ્રુતિ પ્રતિપાદિત આચરણથી જીવાત્મા અવરોહ કરે છે એમ ચેત્=જો કહેતા હો તો નન્ને બરાબર નથી. કેમકે ઉપલક્ષણાર્થ ચરણ શ્રુતિ કર્મના ઉપલક્ષણ માટે છે. ક્ષિ=એમ કાર્ણાજિનિઃ=કાર્ણાજિનિ નોમના આચાર્ય માને છે.

અનુશયને લઈ ને છવાત્માનુ ચદ્રવૌકમાથી અવરોહણ થાય છે એમ કહેવું બરાબર નથી કેમકે શ્રુતિ તો “ચણ” દ્વારા તેનું અવરોહણ કયે છે પ્રાદ્ધણ વગેરે યોનિની પ્રાપ્તિ થાય એમ કહેતી શ્રુતિ છવાત્માનુ “ચણ” ને લઈને અવરોહણ કયે છે શ્રુતિ કહે છે—ત ઘ હ્રદ રમણીય ચરણા (છાં ૬-૧૦-૭) વગેરે અહીં ચરણ શબ્દનો પ્રયોગ છે અને ચણ એવે આચરણ—ચારિય—ગીત—વૃત્ત ચરણ રામ્દ અનુશયનો વાચક નથી અનુશય શબ્દનો અર્થ તો ભોગવતા વધેવા સ્થિત કર્મોનો રાશિ એવો થાય છે શ્રુતિ સાક્ષી છે કે ઘાનિ અનવઘાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત્ત યાનિ નો હતરાણિ ! યાન્યમ્માક સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ—જે અમારા નિર્દોષ કર્મો હોય તે તારે મેનવા—ખીન નહીં જે અમારા સુચરિત હોય તે તારે ઉપામવા—(તં ૧-૧૧) ઉપરાત ઘયાકારી યથાચારી તથા ભવતિ—જેવું કરનારો અને ચરનારો હોય તેવો થાય છે (યુ ૪ ૪-૬) આથી અનુશયયુક્ત ! છવાત્મા અવરોહ કહે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી

આનો જનાળ વાળતા સિદ્ધાન્તપક્ષી કહે છે કે આમ માનવું યોગ્ય નથી અહીં “ચરણ” શબ્દ અનુશયનો ઉપવક્ષક છે આવા અર્થમાં એનો પ્રયોગ નથી “ગગાયા ઘોષ” મા જેમ ગગા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પ્રસાદ હોવા છતાં તે અર્થ અહીં બધણેસતો ન હોઈને જેમ “તીર” એવા અર્થનું સમર્પણ કરે છે તેમ લક્ષણ દ્વારા ચરણ શબ્દ અહીં અનુશયનો અર્થ સમર્પે છે, આથી ઉપ્પત્ત શ્રુતિ અનુશયવશાત્ જ પ્રાદ્ધણાદિ યોનિની પ્રાપ્તિ કહે છે, ચરણથી નહીં આવી સમજૂતી આપે છે કાણુનિનિ નામના આચાર્ય ॥ ૬ ॥

વળી આ સ્થાને શકા અમાધાન દેતા હે છે કે -

આનર્થક્યં ઇતિ ચેન્ન તદપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

આનર્થક્ય—ચરણ શબ્દનો લક્ષણ દ્વારા અનુશય એવો અર્થ લેતા અને તે દ્વારા યોનિ વિરાતી પ્રાપ્તિ માનતાં ચરણ શબ્દની નિરર્થકતા થાય એવું ચેન્—આમ બને કહેતા હો તો ન—ને બરાબર નથી કેમકે તદપેક્ષત્વાત્—ચરણની અનુશયને અપેક્ષા રહે છે

ચરણ શબ્દનો અનુશય એવો લાક્ષણિક અર્થ લઈએ તો પછી ચરણ શબ્દ નિરર્થક થાય કેમકે યોનિ વિશેષની પ્રાપ્તિ માટે પછી અનુશય જ જવાબદાર થાય અને ચરણ શબ્દ વગર ઠારણે જ વપરાયેવો ગણાય ! આથી ચરણ શબ્દનો અનુશય એવો અર્થ યોગ્ય નથી પૂર્વપક્ષની આ વાત ઠીક નથી કેમકે અનુશય સ્વયં ચરણ—આચરણની અપેક્ષા રાખે છે અનુશય

એટલે ભુક્તાવશિષ્ટ સંચિત કર્મોનો રાશિ. આનો અર્થ વાસના એવો થઇને ઉભો છે. અને આ વાસનાઓ તો કર્મની અપેક્ષા રાખે જ. વિના કર્મ વાસનાનો જન્મ થાય નહીં! આથી વાસના સ્વયં કર્મોપેક્ષ છે અને આથી ચરણ શબ્દ અહીં નિર્રથક નથી, પણ સાર્થક છે. અને આથી અનુશયને કારણ મानीએ તો પણ “ચરણ” નિર્રથક નથી-આવો કાષ્ઠાન્નિનિનો મત છે. ॥ ૧૦ ॥

આમ કાષ્ઠાન્નિનિ આચાર્યને મતે ચરણ શબ્દ લક્ષણ દ્વારા અનુશયનો અર્થ સમર્પે છે એમ બતાવ્યું. પણ એમ દ્રાવિડી પ્રાણાધામ કરવાની જરૂર નથી. ચરણ શબ્દનો મુખ્યાર્થ જ અનુશય એવો થાય છે એમ બાદરિ નામના આચાર્યનો મત છે એમ રજૂ કરતાં કહે છે કે:-

સુકૃતદુષ્કૃતે एवेति तु चादरिः ॥ ૧૧ ॥

સુકૃતદુષ્કૃતે एव=પુણ્ય અને પાપ એ બંને જ “ચરણ” એટલે કે ચરણ શબ્દનો મુખ્યાર્થ છે इति=એમ વાદરિઃ=બાદરિ નામના આચાર્ય કહે છે.

રમણીયચરણાઃ=અને કપૂયચરણાઃ પ્રયોગોમાં ચરણ શબ્દ મુખ્ય-વૃત્તિથી જ સુકૃત અને દુષ્કૃત-પુણ્ય અને પાપનો વાચક છે એમ જ માનવું જોઈએ. કેમકે ચર ધાતુ કરવાના અર્થમાં વપરાય છે. ધર્મે ચરતિ મહાત્મા આવો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. આથી ચરણ શબ્દ સ્વયં પાપ પુણ્યનો જ મુખ્યતથા વાચક છે. આથી લક્ષણોનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. અર્થાત્ જ જીવાત્મા અનુશય સહિત અવરોહ કહે છે એ સિદ્ધ જ છે. ॥૧૧॥

આ પ્રકરણમાં શંકા ઉઠાવતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:-

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચ=કિન્તુ અનિષ્ટાદિકારિણામપિ=પાપ કરનારાઓનું પણ ચન્દ્રલોકમાં ગમન શ્રુતમ્=વેદમાં સાંભળવામાં આવે છે.

કૌપીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-યે વે કે ચાસ્માત્ લોકાત્ પ્રયન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગચ્છન્તિ (કૌં ૧-૨) અહીંથી જે કોઈ જાય છે તે બધા ચન્દ્રલોકમાં જાય છે એમ કહ્યું છે. અને આથી ઇષ્ટાદિ શુભ કર્મકારીઓ જ ચન્દ્રલોકમાં પરવરે છે એવું કહ્યું નથી. પાપીઓનું પણ ત્યાં જ ગમન શ્રુતિ સંભળાવે છે. આથી ઇષ્ટાદિ શુભ કર્મ કરનારાઓ જ ધૂમભાર્ગે ચન્દ્રલોકમાં જાય છે એવું કથનારી શ્રુતિ સાથે આ ઉપર્યુક્ત

શ્રુતિનો વિરોધ આવે ! અને શ્રુતિ વિરોધ તો અમઘ છે. ગાથી પાપી
કે પુણ્યકર્મી બધા જ ચન્દ્રસોડમા જાય છે એમ જ નક્કી કરવું રહ્યું. ॥૧૦॥

આનો જવાબ વાળતા મૂનકાગ કહે છે -

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहायरोहो तद्गतिदर्शनात् ॥३॥

તુ=કિ-તુ સયમને=વિશ્વનિપતા જગતન યમદેવનું સન્ન તે સંયમન તેમા-યમયોકમા
 અનુમૂલ=વિવિધ પાપવાતન એને બેગમીને ફરેણા=કર્ષણ કરનામઓથી બીજા
 પાપકર્મઓનો આગદારોદી=આરોહ અરોહ=પૃષ્ઠાનોકર્મા પ્રત્યાગમન એટલે અરોહ-
 આ મને થાય છે અને આ વગ તદ્વાતિદર્શનાત્ તે જાતની ગતિ શ્રુતિમા કહેવી
 નેત્રામા આવે છે તે ઉપરથી નમ્હી થાય છે

કોની નિશ્ચિત પ્રતિભા પાપીને ચંદ્રલોકમા લાયક છે ને પુ. ૪૩. આ
પ્રમાણથી પુણ્ય જાતને માટે જ છે ચંદ્રલોકમા પાપીને
દુઃખભોગની વ્યવસ્થા જ નથી. આથી ચંદ્રલોકમા તેઓ જ લાયક છે જેઓ
પુણ્યશાળી છે એમ સમજવું જોઈ છે. અને પાપીઓ યમગદનમા લાયક
છે. ત્યાં પાપકર્મનું દુઃખ ભોગવી અતે પુનઃ જીવત કર્માનુસાર અહીં કે
ત્યાં-ઇતિ લોકમા-નવા કર્માનુસાર ચર્ગલોક-ચંદ્રલોકમા પણ લાયક છે
આમ પાપી અને પુણ્યશાળીની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે એવું શ્રુતિ આ
પાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. યો મમાર પ્રથમો મર્ત્યાનાં યઃ પ્રેયાથ પ્રથમો
લોકમેતમ્ । વૈવસ્વત સગમનં જનાનાં યમં રાજાનં હરિષા સપર્યન્ત
માનવોમા જે પહેલો મર્યો જે ડોઈ પ્રથમ આ લોકમા આવ્યો-માનવોના
કર્મ પ્રમાણે દુઃખ આપનારા યમગદનને હવિ દ્વારા પૂજે (અથર્વ ૧૮-૩-
૩-૧૧) ઉપરાત-ન સાંપરાય પ્રતિભાતિ વાલ પ્રમાદન્ત વિત્તમોદેને
મૃદમ્ । નય લોક નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃ પુનઃ વશમાપદ્યતે મે-
પ્રમાદી અને વિત્તના મોહે મૃદ એવા અસસ્કારીને પરલોક લાસતો નથી
પણ આ લોક જ છે-જીને નથી એમ માનનારો વારંવાર મારા વશમાં
આવે છે (કા ૧-૨-૬) આ કારણે શ્રુતિઓમા ડોઈ વિરોધ નથી ॥૧૩॥

આ વાતને દૃઢ કર્યા સ્મૃતિનું પ્રમાણ તાકતા કહે છે -

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

ચ=અને આ સિદ્ધાન્તનું સ્મરન્તિ=સ્મૃતિઓ. પણ સમર્થન કરે છે

આ વાત-ચમસદનમાં પાપીઓ વિવિધ પ્રકારની ચાતનાઓ લોજવીને પુનઃ સ્વકર્માનુસાર આગમન કરે છે અને આથી ચન્દ્રલોકમાં-ચ્ચર્ગમાં ભીડ

ધતી નથી એ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહી છે. ગીતાણ કહે છે:-પ્રસક્તાઃ
કામમોગેષુ પતન્તિ નરકેઽગ્રુચૌ (ગીતા૦ ૧૬-૧૬) મનુ વ્યાસ વગેરે
શિષ્યો પણ એ વાતનું સમર્થન કરે છે. આથી પાપકર્મિઓ યાત્રી
યાત્રનાઓ ભોગવે છે. ॥ ૧૪ ॥

પ્રકારાન્તરે આ જ વાતને સુદૃઢ કરતાં કહે છે કે:-

અપિ ચ સપ્ત ॥ ૧૬ ॥

અપિ ચ=અને આ ઉપરાંત સપ્ત=સાત પ્રકારનાં મુખ્ય નરકોનો પણ પુરાણોમાં
ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત પુરાણોમાં રૈવાદિ-સાત મુખ્ય નરકોનું વર્ણન મુખ્ય એવામાં
આવે છે. આ નરકોમાં પાપકર્મિ યાત્રના ભોગવે છે. આ નરકોમાં
જવાની તો તેમને માટે સંભાવના પણ નથી.

અગર તો આ સૂત્ર ખીણ રીતે પણ સમજાવી શકાય! વિન્ધ નિયન્તા
ભગવાન પરમાત્મા-યમદેવનું મંચમન-એટલે કે સદન કયાં જાણવું? તો
અહીં જ. માનવ શરીરમાં જ સાત પ્રાણો એ એનું મંચમન-નિકેતન છે.
પ્રાણાઃ ષા ક્રમયઃ-પ્રાણો નિર્ધય અપિઓ છે. (શતઃ ૬-૧-૧-૧) આ
પાદકૌશિક છવાતમશરીરમાં એ પ્રાણો સ્થિત છે. કુનિ કહે છે:-
સસક્રમયઃ પ્રતિહિતાઃ શરીરે, સપ્ત રક્ષન્તિ સદમપ્રમાદમ્! સપ્તાયઃ
સ્વપતો લોકમીયુઃ તથા જાગ્રતો મસ્યન્તજૌ સપ્તમદૌ ચ દેહો-
શરીરમાં સાત અપિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. સાવધપણે એ સાત શરીરરૂપી ઘરને
રક્ષે છે. સાત જણા ઉઘનારના લોકમાં જાય છે. ત્યાં જાયત એવા
જે દેહો-સપ્તમાં એસનારા જે દેહો સ્વપ્નમાંથી જન્મતા નથી.
(યજુ૦ ૩૪-૫૫) ઉપરાંત સપ્ત પ્રાણાઃ પ્રમચન્તિ તરમાત્ સપ્તાર્ચિયઃ
અમિધઃ સપ્ત હોમાઃ! સપ્ત હમે લોકાઃ યેષુ ચરન્તિ પ્રાણાઃ
ગુદાશયા નિહિતાઃ સપ્ત સપ્ત-સાત પ્રાણો તેમાંથી પ્રભવે છે. સાત
અધિ, સાત અમિધ, સાત હોમો તેમાંથી જન્મે છે. આ સાત લોકો કે
જેમાં આ ગુદાશય અને તેમાં-ગુદામાં નિશિત સાત સાત પ્રાણો થયે છે.
(મું૦ ૨-૧-૮) પ્રાણો હૃદય પ્રતિષ્ઠિત છે, અને ભગવાન યમદેવનું એ જ
હૃદય જ નિકેત છે. મનુરમુનિ કહે છે યમો વૈવસ્વતો દેવઃ પરતર્વૈવરિદિપિતઃ
વિવસ્વાનનો પુત્ર યમ જે આ તાગ અંતરમાં વસ્યો છે. (મનુ૦ ૮-૬૨)
જાણી જેઓ અંતર્યામી દેવની આજ્ઞાનું ઉત્તરધન કરીને હરતા પર્તે છે

તેઓ આજી જીવનમાં, આજી જીવ ગરીબમાં અકથ્ય યાતનાઓ અનુભવે છે અને આ યાતના જીવ અને શિવ વચ્ચેનો અગત હિમાળ થઈને વર્તે છે આથી આ દેહ જ લગવાન વિશ્વનિયન્તા યમદેવનું નિર્દેશ છે માત્ર જ નહીં, અઠાવીને નગ્નની યાતના અહીં ભોગવતા જીવો જોવામાં આવે છે ॥૧૫॥

કદાચ કોઈ એમ કહે કે નરકમાં તો ચિત્રગુપ્તાદિ કાળભાર કહે છે યમદેવની ત્યાં કયા મહત્તા આવી? તો તેનો જવાબ વાગતા કહે છે કે -

તत्रापि च तद्व्यापारात् अवિरोधः ॥ ૧૬ ॥

અન્યા તત્રાપિ=એ યાતનાઓના સ્થાનમાં પણ તદ્વ્યાપારાત્=તે વિશ્વનિયન્તા યમદેવની આજ્ઞાનુસાર જ મર્ત્ય થવું હેઠળે અવિરોધ=કોઈ વિગત નથી.

અર્થાત્ યમદેવ-વિશ્વનિયન્તા પરમાત્માની અજ્ઞાનુમાર જ ત્યાંના ચિત્રગુપ્તાદિ અધિકારીઓ વર્તતા હોય છે આથી યમદેવની અલગ મત્તા માટે કોઈ સંશય નથી, આથી કોઈ વિરોધ નથી મર્ત્યવ્યાપી અને મર્વાન્તર્યામિ કે પરમાત્મા જ યમદેવ છે, આથી તેની સંત્તાનો કયાંયે વ્યભિચાર કે અન્યાપકતા નથી ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વપક્ષ થયો-હવે સિદ્ધાન્તનું ઘોષન કરતા કહે છે

विद्याकर्मणोः इति तु प्रकृतत्वात् ॥ ૧૭ ॥

તુ પરં વિચાર્મણો-નિદા એટલે ઉપસના કર્મ એટલે ઈષ્ટાપૂર્ત વગેરે પુણ્ય કર્મ ઉપર કયું તે ફળ વિદ્યા અને કર્મનું છે અર્થાત્ દેવધાન પથ અચિરાદિ માર્ગ કાર્ય ક્ષત્રભોકમાં ગમન અને પિતૃધાન પથ ધૂમાદિ માર્ગ ચન્દ્રલોકમાં ગમનરૂપી ફળ અનુક્રમે વિદ્યા અને કર્મનું છે इति=આ વાન પ્રકૃતત્વાત્ પ્રકરણવશાત્ નક્કી થાય છે

વિદ્યા અને કર્મના ફળનું અહીં પ્રકરણ છે વિદ્યાનુ-ઉપાસકનું આ-માર્ગે-દેવધાન પથે પ્રયાણ થાય છે ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મ કરનારનું ધૂમ માર્ગે= પિતૃધાન પથે સચરણ થાય છે-આ યતાવતું અહીં પ્રકરણ છે વિદ્યાનુ-ઉપાસકને ઉદ્દેશીને ફળનિર્દેશ કરતા શ્રુતિ કહે છે કે તદ્ એ ક્ષત્ર વિદુ એ ચેમેડરણ્યે શ્રદ્ધાતપ્ત્વે ક્ષત્રિયપાસતે તેઽર્ચિયમમિસમ્ભવન્તિ-તેઓ-કે જેઓ આમ બાહે છે અને જેઓ અગ્ન્યમા શ્રદ્ધા અને તપ જ એનું સાધન છે એમ માની ઉપાસે છે તે અર્ચિ તરફ જન્મે છે (છાંડ ૫-૧૦-૧) ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મ કરનારાઓને ઉદ્દેશીને ફળ નિર્દેશ કરતા શ્રુતિ કહે છે કે અથ એ ક્ષમે ગ્રામે ક્ષત્રિયપૂર્તે દક્ષમિત્યુપાસતે તે ધૂમમસમ્ભવન્તિ-અને જેઓ ગામમાં ઈષ્ટાપૂર્ત અને દાન જ સાધન છે એમ માનીને ઉપાસે છે તેઓ

કેમ માર્ગે જન્મવા જાય છે. (છાંં ૫-૧૦-૩) આથી અહીં વિદ્યા અને કર્મનું ફળ વિવરણ છે એ સ્પષ્ટ છે. જે પ્રકરણમાં જે ફળ શ્રુતિ હોય તે તેની જ હોય-ખીજ નહીં-એ અપ્રત્યક્ષ છે. ખીજની એ ફળશ્રુતિ હોય તો પછી શ્રુતિનો ઉપદેશ વ્યર્થ થાય. અને શ્રુતિ ઉપદેશ વ્યર્થ હોઈ શકે નહીં. આથી ચન્દ્રલોકમાં પુણ્યશાળીઓ જ જાય છે, પાપી નહીં.

ઉપરાંત વેદ્ય યથાઽસૌ લોકઃ ન સંપૂર્ણતે-જાણે છે પેલો લોક કેમ પૂરાઈ જતો નથી તે? (છાંં ૫-૩-૩) આમાં પેલો લોક ભરાઈ કેમ જતો નથી-એવા પ્રશ્નના જવાબમાં પાપીઓને માટે ત્રીજો જ માર્ગ છે એમ પ્રવાહણુ જૈવલિ કહે છે. અને એ ત્રીજા માર્ગનું અસ્તિત્વ હોઈને ચન્દ્રલોક ઉભરાઈ જતો નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે:-અથ एतयोः पथोः न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावृत्तीनि भूतानि भवन्ति, जायस्व त्रियस्व इति एनत् तृतीयं स्थानं, तेन असौ लोकः न संपूर्णतે-હવે આ બે માર્ગોમાંથી ગમે તે એક પણ માર્ગે નથી-તેવા-આ ક્ષુદ્ર અને વારંવાર જન્મતાં “જન્મો અને મરો” એજ જ્યાં સુર છે આવું ત્રીજું સ્થાન છે અને તેથી પેલો લોક ઉભરાઈ જતો નથી! (છાંં ૫-૧૦-૮) અહીં સ્થાન શબ્દ માર્ગવાચક છે. પેલો ચન્દ્રલોક પૂરાઈ જતો નથી તેનું અહીં કારણ આપ્યું છે. જો પાપી પુણ્યશાળી બધા જ ચન્દ્રલોકમાં જતા હોત તો આ પ્રતિવચન યોગ્ય ન થાત; ઉપરાંત ચન્દ્રલોકમાં પાપના ફળભોગની વ્યવસ્થા જ નથી! આથી ये वै केचास्मात् लोकाद् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति જે હોઈ પણ આ લોકમાંથી જાય છે તે બધાય ચન્દ્રલોકમાં જ જાય છે. (કૌં ૧-૨-૨) માં આવતો સર્વે શબ્દ પુણ્યશાળીઓ પૂરતો જ મર્યાદિત થાય છે. ઉપરાંત પુણ્યશાળીઓ જ સ્વર્ગમાં-ચન્દ્રલોકમાં જાય છે, એમ કહેનારો મંત્ર છે. સંગચ્છસ્વ પિતૃભિઃ સંયમેનેષ્ટાપૂર્તેન પરમે વ્યોમન્ । હિત્વા યાવધં પુનસ્તમે હિ સંગચ્છસ્વ તન્વા સુવર્ચા-પિતૃશની સાથે જઈને મળ, પરમ લોભમાં, સંરામન અને ઈષ્ટાપૂર્ત દ્વારા, અને અવધિ બાદ તેને છોડીને પાછો તેમાં જ આવ અને મુતેજસ્વી શરીર સાથે જઈને મળ! (ઋં ૭-૬-૧૫-૮) આ મંત્રના બળે પણ કૌપીતકિ ઉપનિષદનું સર્વ શબ્દ પુણ્યશાળીઓના અર્થમાં મહુચિત થાય છે. આથી ઇષ્ટકારીઓ જ ચન્દ્રલોકમાં જાય છે. ખીજ માટે તો જાયસ્વ ત્રિયસ્વ નો ત્રીજો માર્ગ ખુલ્લો જ છે એ મિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૧૭ ॥

આ ઠેકાણે આ શકા હજી હવે છે. શરીરના આરંભને માટે પુણ્યશાળીની માફક પાપીઓએ પણ ચન્દ્રલોકમાં જવું જ પડે છે. કેમકે

આહુતિની સંખ્યાનો શ્રુતિએ નિયમ કહ્યો છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે પञ्चम्याમાહુતૌ આપઃ પુરુષવાચ્ચ મવન્તિ-પાંચમી આહુતિએ આપ પુરુષવાચ્ચ થાય છે. આથી પુરુષવાચ્ચ થવા માટે પાંચ આહુતિઓ અનિવાર્ય છે. આથી શરીર પ્રાપ્તિ માટે પણ પાંચ આહુતિની સંખ્યા પૂર્તિ થવી જોઈએ આનો જવાબ વાગતાં કહે છે કે:-

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

તૃતીયે=ત્રીજો માર્ગ ગમન કરનારા જીવોને માટે શરીરની પ્રાપ્તિ માટે ન=આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ નથી. કેમ? તો, તથોપલબ્ધે=તે જાતનું તે વર્ણનમાં જોવામાં આવે છે.

દેવયાન અને પિતૃયાન માર્ગો દ્વારા જતા જીવોને માટે જ શરીરારંભને માટે પાંચ આહુતિઓનો નિયમ છે. એ સિવાયના પાપકર્મી જીવો માટે એવો નિયમ નથી. તેઓ તો મતત જન્મે અને મરે છે. શ્રુતિના વાક્યમાંથી જ આ અર્થ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. “जायस्व म्रियस्व” इत्येतत् तृतीयं स्थानं (છાંં ૬-૧૦-૮) આમાં આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ જ નથી! અને આથી આ લોકમાં જ તેમનો અજસપણે જન્મમરણ પ્રવાહ થાય છે. ઉપરાંત પાંચમી આહુતિએ આપ પુરુષવાચ્ચ થાય છે. એ વાક્યમાં પાંચમી આહુતિએ પુરુષવચનતાનું પ્રતિપાદનમાત્ર છે. પાંચમી આહુતિના અભાવમાં તેમનાં પુરુષ વચનત્વનો નિષેધ નથી. અને આથી તૃતીયમાર્ગે પરવરતા જીવોને માટે, શરીરતા આરંભ માટે, આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ નથી. ॥ ૧૮ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાંકતાં આજ વાનને દઢ કરતાં કહે છે કે:-

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

ચ=આ ઉપરાંત લોકે=વેદથી અનિરિક્ત તમામ શાસ્ત્રો એટલે અહીં લોક-અર્થાત્ ધર્મ તમામ શાસ્ત્રોમાં સ્મર્યતેઽપિ=આહુતિની સંખ્યાના નિયમ વિના જ શરીરનો આરંભ જતાવવામાં આવે છે.

દર્શન શાસ્ત્રોમાં સૃષ્ટિની આદિમાં હોનારા ઋષિઓ અને પશુઓ વગેરેનો જન્મ “અયોનિજ” બતાવ્યો છે. જેમકે-સન્તિ ઋષોમિજાઃ (વૈં ૪-૨-૧૧) તો આરંભમાં ત્રી અને પુરુષરૂપ બન્ને આહુતિઓનો અભાવ છે, છતાં ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. તો જેમ અહીં સંખ્યાના નિયમનો અભાવ છે, છતાં ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. તેમ બીજે પણ હોઈ શકે છે. આથી તૃતીય માર્ગે પરવરતા જીવો માટે આહુતિની સંખ્યાનો કોઈ નિયમ નથી. ॥૧૯॥

ઉપરાંત લૌકિક દર્શનને પણ પ્રમાણરૂપે ટાંકતાં કહે છે:-

દર્શનાચ ॥ ૨૦ ॥

ચ=ઉપરાંત દર્શનાત્=ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓમાં સ્વેદન અને ઉદ્ભિન્નની ઉત્પત્તિ ગ્રામ્ય ધર્મ વિના જ થતી જોવામાં આવે છે, અને આથી ત્યાં કોઈ આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ નથી.

જરાયુજ-અંડજ-સ્વેદજ-ઉદ્ભિન્ન આ ચાર પ્રકારનો ભૂત સમુદાય છે. તે પૈકી સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્નની ઉત્પત્તિ કોઈ ગ્રામ્ય ધર્મની અપેક્ષા રાખતી નથી. સ્ત્રી કે પુરુષ વિષયક આહુતિની તેમાં જરૂર હોતી નથી, આથી કોઈ એકાદ જગ્યાએ એક નિયમ હોય તો તેથી તે સર્વત્ર નિયમ છે એમ ન માની શકાય. આથી સંખ્યા નિયમનો સંકેત કરી શકાય છે. ॥૨૦॥

ઉપર ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે એમ કહ્યું. પણ શ્રુતિ તો ત્રણ પ્રકારનાં જ પ્રાણીભેદનો ઉલ્લેખ કરે છે, આથી લોકપ્રસિદ્ધિ અને શ્રુતિ વચ્ચે વિરોધ છે. શ્રુતિ કહે છે:- તેવાં જાણુ યવાં મૃતાનાં ઘોષ્યેવ વીજાનિ ભવન્તિ-આણ્ડજં જીવજં ઉદ્ભિજ્જં ઇતિ- તે આ ભૂતોનાં ત્રણ જ ખીજ છે. અંડજ-જીવજ-અને ઉદ્ભિન્નજ. (છાંં ૬-૩-૧) આ શંકાનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

તૃતીયશબ્દાવરોધઃ સંશોકજસ્ય ॥ ૨૧ ॥

સંશોકજસ્ય=સંશોક એટલે પ્રસ્વેદ-તેમાથી જન્મેલાં-એટલે કે સ્વેદજ પ્રાણી સમુદાયનો તૃતીયશબ્દાવરોધ,=ત્રીજા શબ્દમાં સમાવેશ જાણવો. ઉદ્ભિન્નજ કોટિમાં તેમનો સંશોક સમાજવો.

અર્થાત્ આહી કોઈ વિરોધ નથી. સ્વેદજ મૃગિનેા ઉદ્ભિન્નજમાં જ સમાવેશ જાણવો રહે છે. બન્નેનો પૃથ્વી અને પાણીમાંથી પ્રભવ થાય છે, એ સમાનતા છે. ઉપરાંત લોકમાં જે પ્રસિદ્ધિ છે તેનો આધાર શ્રુતિજ છે. ખીજ શ્રુતિ કહે છે કે વીજાનીતરાણિ ચેતરાણિં ચાણ્ડજાનિ ચ જાણ્ડજાનિ ચ સ્વેદજાનિ ચોદ્ગિજ્જાનિ ચ-અને ખીજાં ખીજો-અંડજ-જરાયુજ-સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્નજ. (વેં ૩-૧) અને આથી અવિરોધ છે. આમ વિદ્વાનો માટે દેવયાન, અને પુણ્યકર્મીઓ માટે પિતૃયાન છે. આ બે પરસ્પર સંબંધી બે માર્ગો છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-દ્વે સ્ત્રી મદ્યૃષ્વં પિતૃણામહં દેયાનામુત મર્ત્યાનામ્ । તામ્યામિદં વિશ્વં યજત્ સમેતિ યદન્તરા પિતરં માતરં ચ -પિતરો અને બે માર્ગો મેં યુગ્યા- એક દેવોનો-ખીજો મર્ત્યોનો-તે બે

માર્ગે આ વિશ્વ અપરબ્રહ્મ કરે છે માતા અને પિતાની વચ્ચે છે એ જો માર્ગો (યજુઃ ૧૮-૪૭) બાપી રહેવાઓ માટે આ જગત જ જન્મમરણની ચક્રી છે શ્રુતિનો બોલ છે કે યોનિમન્યે પ્રવચન્તે શરીરત્વાય દેહિન । મ્યાનુ મન્યેન્નુસવન્તિ યથા કર્મ યથાશ્રુતમ્-કર્મ અને જ્ઞાન પ્રમાણે શરીર લેવાને માટે દેહી આત્મા યોનિને પામે છે-ખીનઓ મ્યાવગ્ને પામે છે (કઠઃ ૪-૭) આમ ઈષ્ટાદિ કરનારઓ જ પોતાના કર્મના ફળભોગ માટે સૂક્ષ્મ શરીરથી અન્વિત થયેલ હોઈને પરલોકમાં દેવયાનાદિ પથે નય છે આ છે વેદિક સિદ્ધાન્ત ॥ ૨૧ ॥

પુણ્યશાળીઓ અર્હીથી ચન્દ્રલોકમાં જાય છે ત્યાં સ્વર્ગીય ભોગો યથાકર્મ ભોગવે છે એ સ્વર્ગફલદાતા કર્મનો ક્ષય થતા તેઓ પુનઃ અર્હી પધારે છે તેમનો કમાશય હજી બાકી છે તો નીચે આવતા એવા જીવોનો અનરોહણનો પ્રકાર પણ વિચારણીય છે તે પ્રકારનું સમર્થન કરનારી શ્રુતિ પણ છે અથ એતમેવ અધ્વાન પુનઃ નિવર્તન્તે યથા-આકાશ આકાશાદ વાયુ વાયુભૂત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો ભૂત્વા મદ્ર ભવતિ મદ્ર ભૂત્વા મેઘો ભવતિ મેઘો ભૂત્વા પ્રવર્ષતિ-વગી આજ માર્ગે પાછા આવે છે જેમ ગયા હોય તે જ રીતે પહેલા આકાશમાં, તેમાંથી વાયુમાં વાયુ બન્યા પછી ધુમાડો થાય, ધુમાડો થઈને વાદળ થાય, મેઘ થઈને વર્ષે છે ! (છાન્દો ૫-૧૮-૭) આ અવગેહણ માટે લખ્યું છે કે આકાશ આકાશાદ વાયુ-વાયુ ભૂત્વા-વગેરે, તો અર્હી આવતા એવા પુણ્યશાળી જીવોનું આકાશ વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય બતાવ્યું છે કે સાદૃશ્ય ? તાદાત્મ્ય હોય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે સાદૃશ્ય જ હોય છે એવો છે સિદ્ધાન્ત તો માયુ શું ? તાદાત્મ્ય જ હોઈ શકે કેમકે ભવતિ એવો અર્હી શબ્દ પ્રયોગ છે મૃદ્ ઘટો ભવતિ, સુવર્ણ કુદ્દલ ભવતિ વગેરે પ્રયોગોમાં મૃદ્ વગેરેનો ધ્વજ વગેરે માથે તાદાત્મ્યભાવ જ ભેવામાં આવે છે આથી “ભવતિ” શબ્દના અર્થજો અર્હી પણ જીવાત્માનો આકાશાદિ માથે તાદાત્મ્ય ભાવ જ માનવો ભેદજો ઉપગત શબ્દની મુખ્ય વૃત્તિ ચલવતી હોય તો પછી ગોણું વૃત્તિનો સ્વીકાર ઉચિત નથી આથી પાછા ફરતા પુણ્યશાળી જીવોનું આકાશાદિ સાથે તાદાત્મ્ય જ થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે સાદૃશ્ય માટે અનકાશ જ નથી આનો જવાબ વાગતા કહે છે કે -

તત્સામાવ્યાપત્તિઃ ઉપપત્તેઃ ॥ ૨૨ ॥

તત્ત્વેતે આમશાદિની સાથે સામાવ્યાપત્તિ સામ્યાપત્તિ થાય છે તાદાત્મ્યાપત્તિ નહીં એમ માનવું જ યોગ્ય છે કેમકે ઉપપત્તેતે જ યુક્તિ મુસગત છે

વળી અહીં પ્રશ્ન ઉઠે છે. નીચે ઉતરતા પુણ્યાત્માઓનો ત્રીદ્વાદિભાષ્ય પણ શ્રુતિ દાખવે છે. **इह ब्रीहि-यव-ओपधि-वनस्पतयः-तिलमापाः इति जायन्ते-ते** અહીં ત્રીહિ-યવ-ઓપધિ-વનસ્પતિ-તલ- અહં વગેરે રૂપે જન્મે છે. (છાંં ૫-૧૦-૬) તો અહીં એવા સાનુશય જીવોનો ત્રીહિ વગેરે રૂપે જન્મ કહેવા માંગે છે કે આકાશાદિની સાથે જેમ સાદૃશ્ય તેમ સાદૃશ્ય કહેવા માંગે છે ! જન્મ જ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. કેમકે જન્મ થાય છે એમ સાક્ષાત્ શ્રુતિ કહે છે. જાયન્તે શબ્દનો અહીં પ્રયોગ હોઈને ત્રીહિ વગેરે રૂપે તેઓ જન્મે છે એમ માનવું જ યોગ્ય છે. આવી શંકા થતાં નિર્ણય આપતાં આચાર્યદેવ કહે છે:-

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ૨૪ ॥

અન્યાધિષ્ઠિતે=અહીં ભોજ્ય અને બોક્તા ભાવરૂપ જે સંબંધ તે અધિષ્ઠાન એમ જાણવું. ત્રીહિ વગેરે ભોજ્ય; બોક્તા છે તેમનાથી ભિન્ન પુરુષો. તે પુરુષોથી અધિષ્ઠિત ત્રીહિ વગેરે હોય ત્યારે તેમાં સાદૃશ્યભાવ થાય છે એમ શ્રુતિ કહેવા માંગે છે. કેમકે પૂર્વવદ્ અભિલાપાત્=પૂર્વ કહેલાં આકાશાદિની પેરે જ શ્રુતિબોધ છે.

જેમ આકાશં આકાશાદ્ વાયું વગેરેમાં (છાંં ૫-૧૦-૫) આકાશનો નિર્દેશ છે તેમ અહીં પણ તે **इह ब्रीहिवर्षा** (છાંં ૫-૧૦-૬) ત્રીહિ વગેરેનો નિર્દેશ છે. તો જેમ આકાશાદિની જાણતમાં સાદૃશ્ય ભાવનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે તેમ અહીં પણ તેજ નિર્ણયનો અતિરેશ પ્રાપ્ત થાય છે. જાયન્તે શબ્દ પણ ભવતિ ની પેરે જાણવો રહે છે આથી ત્રીહિ, યવ વગેરેની સમાનતાને જ તેવા જીવો પામે છે. તદ્વૃપતાને નહીં એ જ અર્થ ઉચિત છે. અર્થાત્ ત્રીહિ વગેરે રૂપે તેમનો જન્મ નથી. પણ તેમની સમાનતાની પ્રાપ્તિ તેટલી જ થાય છે એવો જાયન્તે નો અર્થ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

અહીં શંકા ઉડાવી સમાધાન દેતાં કહે છે:-

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ૨૫ ॥

અશુદ્ધ=ત્રીહિ વગેરે અન્નની સાથે સમાનત્વ પામેલા જીવો પણ અન્નાદિના ખંડન દ્વન વગેરેથી જ્ઞાઈ જતા હોઈને તે અન્ન અશુદ્ધ બને અને તેથી અભોજ્ય ગણાય **इति चेत्=એમ** જો કહેતા હો તો ન=એ બરાબર નથી કેમકે શબ્દાત્=વેદ તેને ભોજ્ય તરીકે કહે છે.

ત્રીહિ-અન્નનાં ખંડન વગેરે-પચન વગેરે સંસ્કારો થાય છે. તેમની સાથે સમાનભાવે રહેલા અનુશયી જીવોના પણ તે સંસ્કાર અર્થાત્ જ

માનવા પટે કેમકે ત્રીહિ વગેરે તો તે જીવોનાં શરીર જેવાં છે, અને આથી જીવોની હિંસા આવ્યા વિના ન રહે. અને તેવું હિંસાવિદ્ જીવોથી ભરેલું અન્ન લોભ્ય ન ગણાય ! અને આથી હિંસાદોષને ટાળવા માટે પણ ત્રીહિ વગેરે સાથે સ્વાભાવ્ય-સમાનતાપત્તિ ન માનવી જોઈએ. તો આ માન્યતા ખરાખર નથી. કેમકે વેદ લગવાન અન્નને લોભ્ય તરીકે વર્ણવે છે. ત્રીહિયવાદિક અન્ન મનુષ્યોને માટે છે એમ વેદ સાક્ષાત્ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે મહં ભુવં વસુનઃ પૂર્વસ્પતિરહ ધનાનિ સજ્જામિ શશ્વતઃ । માં હવન્તે પિતરં ન જનીવોઽહં વાનુવે વિભજામિ મોજનમ્-હું છું સ્વામી-અનેક પ્રકારના ધનનો સૌથી પહેલો સ્વામી; સનાતન કાળથી મેં સૌ ધનોને મારા વશમાં લીધા છે. જેમ પિતાને તેમ મને સૌ પ્રાણીઓ ધન પ્રાપ્તિ માટે પોકારે છે. હું દાતારોને લોભ્ય ધન દઉં છું. (ક્ર૦ ૮-૧-૫-૧) મયા સોઽન્નમત્તિ યો વિપશ્યતિ યઃ પ્રાણિતિ ય ઈન્દ્રાણોન્યુક્તમ્-મારા દ્વારા જ તે અન્ન ખાય છે. જે જુવે છે. જે શ્વાસોશ્વામ લે છે તથા જે કહેલા શબ્દોને સુણે છે. (ક્ર૦ ૮-૭-૧૪-૪) માનવ કડ્યાણુ માટે પ્રવર્તતો વેદ જો એ અન્ન અશુદ્ધ થતું હોત તો તેને લોભ્ય તરીકે ન કહેત-જીવાત્મા આકાશની માફક અસંગ હોઈને અન્નની દલનાદિ ક્રિયાનો ભોગ થતો નથી. અસંગો ન હિ સઃજતે-અસંગ એવો તે કયાયે સક્ત થતો નથી વગેરે (જૂ૦ ૩-૨-૪) તો શ્રુતિવાક્ય છે. ઉપરાંત “અહં મમ” હોય તો વસ્તુ, ભોગનું કારણ થાય. આ અનુશયવાન જીવોને અન્નાદિમાં સ્વયં મૂછત હોઈને તે વખતે કોઈ અહંમમ હોતું નથી. આથી સાદૃશ્યાપત્તિ થાય છે એ કથન નિર્દોષ જ છે. ॥ ૧૫ ॥

આમ ત્રીહિ વગેરે અન્નની સાથે સાદૃશ્ય પામ્યા બાદ શ્રુતિ આગળ કહે છે કે:-યો યો હિ અન્નમત્તિ યો રેતઃ સિચ્છતિ તદ્ભૂય एव भवति-જે જે અન્ન ખાય છે. જે શુક સિંચન કરે છે. તેની સાથે તદ્ભૂય થાય છે. (છાં૦ ૫-૧૦-૬) અહીં ભવતિનો કર્તા અનુશયવાળો જીવાત્મા છે એમ બાણવું. અહીં સંશય એ છે કે અનુશયવાન જીવાત્મા રેતઃસેકરૂપ છે કે રેતઃસેક=વીર્ય સિંચનનો તેને યોગમાત્ર છે ! રેતઃસિંચનરૂપ જીવાત્મા થાય છે એવો છે પૂર્વપક્ષ, તેને રેતઃસેકનો યોગમાત્ર થાય છે એ છે સિદ્ધાન્ત. તો શું માનીશું ? તો રેતઃસિંચનરૂપતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તદ્ભૂયઃ एव भवति-એવો શ્રુતિભોલ છે. તદ્ભૂયઃ નો અર્થ જ તદ્ભૂય એવો થાય છે. અને આથી ક્ષપ્ત અર્થમાં સંશય શાને ? આવી પરિસ્થિતિ થતાં કહે છે:-

રેતઃસિન્ધોગોઽથ ॥ ૨૬ ॥

અયઃપ્રીત્વાદિ ભારને પામ્યા બાદ રેત સિન્ધોગઃ=રેતન એટલે વીર્યઃ તે વીર્યનું સિન્ધન કરનાર પુરુષની સાથે યોગ એટલે કે સંબંધ થાય છે અર્થાત્ વ્રીવાદિ અન્ન દ્વારા પુરુષની કુક્ષિમાં અનુશયવાળા જીવોનો પ્રવેશ થાય છે.

અર્થાત્ અન્નચુક્ત થઈને ત્યાર બાદ કર્મફલના ભોગ માટે કેવી રીતે શરીર ધારણ કરે છે તેનો ક્રમ બતાવે છે. અન્નસંચુક્ત અનુશયવાળો જીવાત્મા તે અન્નના ખાનારના પેટમાં જાય છે. ત્યાં તેના વીર્યમાં પ્રવેશ કરે છે. અને આ રીતે તે તે અન્ન ખાનાર પુરુષની સાથે સંયોગ પામે છે. આમ આકાશથી લઈને અન્ન સુધી બધે જ અનુશયી જીવાત્માનો કેવળ સંયોગ જ થાય છે. સંયોગ જ તદાકારતા છે એમ માનવામાં આવે છે. બાકી સ્વરૂપે જીવાત્મા કોઈપણ પદાર્થ સાથે તદાકાર થતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

આમ અનુશયવાળા જીવોનો વ્રીહિ વગેરે અન્ન દ્વારા વીર્યસિન્ધન કરનાર પુરુષની સાથે સંયોગ કહ્યો. હવે ઋતુકાળે સ્ત્રીયોનિમાં વીર્યસિન્ધન થતાં તે તે શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ દર્શાવતાં કહે છે:-

યોનેઃ શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

ત્યારબાદ યોને=જેમાં વીર્યનું સિન્ધન કરવામાં આવ્યું તે સ્ત્રી યોનિ દ્વારા શરીર= તે તે શરીરની પ્રાપ્તિ તેમને થાય છે

યથાસમય રેતઃસિન્ધન થતાં તે દ્વારા સ્ત્રી ઉદરમાં પ્રવેશેલા જીવો કર્માનુસાર શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે. આજ વાત ત્વ દ્વ રમણીયચરણાઃ- તો જે અહીં રમણીય આચરણવાળા છે. (છાંં ૫-૧૦-૭) વગેરેમાં શ્રુતિ સ્વયં કહે છે. આ શરીરની પ્રાપ્તિ આત્માના શુભાશુભરૂપી ઉપભોગના સાધનરૂપ હોઈને સંસાર કહેવાય છે. ગર્ભાશયમાં જઈ તે તે શરીરનો લાભ થાય ત્યાંથી જ એના કર્મફળનો ઉપભોગ શરૂ થાય છે. આથી પહેલાં એટલે ચંદ્રલોકમાંથી અવતરવાથી માંડીને તે વીર્યપ્રવેશ સુધી તેનો કોઈ જન્મ કે શરીર ધારણ, હોતું નથી. તેને આકાશાદિ તત્ત્વો સાથે સંયોગ તેટલો જ હોય છે. અન્નાદિ શરીરોના અધિષ્ઠાતા જીવો તો વળી બીજા જ હોય છે! આ સંસાર આવાગમનરૂપ હોઈને જ દુઃખરૂપ છે. વિદ્વાન આંખ

જેવો હોય. મૂઢ બરડા જેવો હોય ! વિદ્વાનનો આત્મા આ સંસારના આવાગમનમાં રહેલાં દુઃખનું અનુસંધાન કરી શકે છે. અને આથી ધીમાન વિદ્વાને સંસારની ગતિ જોઈને વિરક્ત થવું થટે. મુમુક્ષુ વિરાગી થાઓ.

અને આ ઠેકાણે પરમાત્માની કૃપાથી તૃતીય અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ પૂરો થાય છે. આ અધ્યાય વિરાગની ઉત્પત્તિ અને પુષ્ટિ માટે છે. વિરાગ પુષ્ટ જીવાત્મા જ અધ્યાત્મક્ષત્રે પ્રગતિ કરી શકે છે એની પ્રિયાત્મન ! નોંધ લેજો અને વિરાગ, પ્રસન્ન જ્ઞાનની જ શુચિત્તમ અવસ્થા છે એ ન ભૂલાઓ. અસ્તુ. વધુ હવે પછી.

॥ इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

ॐ

અથ તૃતીયાધ્યાયે

॥ દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥

પ્રિયાત્મન! પરમાત્માની કૃપાથી-અનુકંપાથી ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં પંચાગ્નિ વિદ્યાને આધારે, જીવનું આવાગમન, તેના પ્રકારો સહિત બતાવવાનો યત્ન કર્યો. આવાગમનનું વર્ણન વૈરાગ્યપ્રબોધન માટે છે. હવે વૈરાગ્ય સ્થિરપણે પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે એમ માનીને આગળની કૃત્ય વર્ણવવી રહે છે. પરમાત્મા ઉપર નિરતિશય ભક્તિ થાય તો વિરક્ત જીવાત્મા પ્રપંચના અનંત દુઃખમાંથી છૂટે! આ ભક્તિ પરમાત્માની ઉપાસનાનું મુખ્ય અંગ છે. ભક્તિ દ્વારા પ્રભુકૃપાથી વિશેષ નામનું ચિત્તમાલિન્ય ધોવાઈ જાય છે. અને નિરાકુલ એકાગ્રતાથી પરમાત્માનું સહજ ચિન્તન અને પ્રેમ ઉપજે છે અને ટકે છે. અને પ્રેમ તો મહિમા જ્ઞાનમાંથી ઉપજે છે. ભગવાનનો અચિન્ત્ય-અપૂર્વ-અગાધ મહિમા જ્યાં મુઘી ન મમજાય ત્યાં મુઘી જીવની રીઢી-છીછરી, બાલિશ, કુદ્રતા એગળતી નથી. અને નિર્નિમિત્ત પ્રેમાતિશયની ઉત્પત્તિ માટે આ અગાધ મહિમાજ્ઞાન આવશ્યક છે. અને આ મહિમા મસારાવસ્થામાં સ્ત્રીજતા જીવાત્માને ત્યાં મુઘી નથી સૂઝતો જ્યાં મુઘી તે પરમાત્માને યથાર્થપણે જાણતો નથી. અને પરમાત્માનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન વિના થતું નથી. આત્મજ્ઞાન માટેની વૈરાગ્યની પૂર્વભૂમિકા રચી. હવે ઉત્તર ભૂમિકાનું રચન પ્રાપ્ત છે. જીવાત્માની સંસાર ગતિ નિરૂપી. હવે તેની અવસ્થા ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. અને પરમાત્મામા આ બધીય અવસ્થા વગેરેનો અભાવ બતાવવામાં આવશે. આમ હવે વિવેકનું પ્રકરણ માનો શરૂ થાય છે અર્થાત્ જ “ત્વં” અને “તત્” પદાર્થની શોધ હવે પછીના પ્રકરણનો વિષય છે. આથી ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદની શરૂઆત છે. જીવાત્માની બહુત અવસ્થા પ્રસિદ્ધ હોઈને તેનું નિરૂપણ શાસ્ત્રકારે યોગ્ય માન્યું નથી, આથી સૌથી પહેલાં જીવની સ્વાવસ્થાનું નિરૂપણ કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર પૂર્વપક્ષનું સૂત્રોત્થાન કરતાં કહે છે:-

સન્ધ્યે સૃષ્ટિઃ આહ હિ ॥ ૧ ॥

સન્ધ્યે=જાગૃત અને સુષુપ્તિની સંધિમાં જે થાય તે સંધ્ય એટલે કે સ્વપ્ન સંધ્ય તૃતીય સ્થાન (વૃ ૦ ૪-૩-૧) આપે છે ક્ષુન્નિભાવ તે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ= રચ વગેરે તે તે પદાર્થની સહિ-રચના થાય છે. દિન્નકેમકે આહ=શ્રુતિ રાય તેમ કહે છે.

જૂઠકારણ્યક ઉપનિષદમાં સ્વપ્નનું પ્રકરણ છે. ન તત્ર પ્રસ્વપિતિ-તે
જ્યાં ગાઢ ઊંઘે છે. (જૂઠ ૪-૩-૬) આ શબ્દોથી એ શરૂ થાય છે.
તેમાં ન તત્ર રથાઃ ન રથયોગાઃ ન પન્થાનઃ ભવન્તિ અથ રથાન્
રથયોગાન્ પથથ્થ સ્વજતે ત્યાં નથી તો રથો-નથી તો રથયોગો, નથી તો
માર્ગો અને છતાં રથોને-રથયોગોને-પંથોને સર્જે છે. (જૂઠ ૪-૩-૧૦)
આ વાક્ય અંગે સંશય છે. શું સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગૃતની માફક તે તે
પદાર્થોની રચના અહીં કહેવામાં આવી છે કે ફક્ત તે તે પદાર્થોને લગતું
એ જામનાન જ-વિપર્યય જ છે એમ કહેવા માંગે છે? અર્થાત્
સ્વપ્નસૃષ્ટિ વાસ્તવિક છે કે માયિક? એ વાસ્તવિક છે એવો પૂર્વપક્ષ છે.
એ કેવળ માયિક છે એવો છે સિદ્ધાન્ત.

તો પછી સાચું શું? સૃષ્ટિ થાય છે એમ જ માનવું રહે છે, કેમકે
શ્રુતિનું એવું સાક્ષાત્ કથન છે. અને શ્રુતિ તો સૌ પ્રમાણેનું એક પ્રમાણ
છે. શ્રુતિ સ્વપ્નમાં તે તે પદાર્થોની સૃષ્ટિ થાય છે એમ સાક્ષાત્ કહે છે.
૧ અથ રથાર્થ રથયોગાન્ પથઃ સ્વજતે (જૂઠ ૪-૩-૧૦) એવું સાક્ષાત્
કથન છે. અને તેનો સૂઝા જીવાત્મા છે-સ હિ કર્તા એવો મુસ્પષ્ટ
ઉપસંહાર છે. અને આથી સ્વપ્નમાં વાસ્તવિક સૃષ્ટિનાં સર્જન થાય છે,
માયિકનાં નહીં ॥ ૧ ॥

ઉપસંત આ વાતને સમર્થિત કરવા ખીજો હેતુ પૂર્વપક્ષ દે છે કે :-

નિર્માતારં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

ચ=તથા એકે=એક શાખા-કકશાખાવાળાઓ નિર્માતારં=જ્યને સ્વપ્ન પદાર્થોનો
સૂઝા પણ માને છે ચ=અત્રે તેમના મનમાં પુત્રાદયઃ=નિર્માણુ એવ્ય પદાર્થો છે તે
પુત્રો વગેરે છે એમ જાણવું.

કકશાખીઓનું આ દર્શન છે. ય ઇષ સ્વપ્નેષુ જાગર્તિ કામં કામં પુરુષો
નિર્મિમાણઃ-એ આ સ્વપ્નમાં જાગે છે-તે ઇચ્છા મુજબના પદાર્થોનું નિર્માણ
કરનારો પુરૂષ (કકો ૦ ૫-૮) જો સ્વપ્નમાં વાસ્તવ સૃષ્ટિ નિર્મિત ન થતી હોત
તો તેના નિર્માતા તરીકે શ્રુતિએ પુરૂષનો નિર્દેશ ન કર્યો હોત. અને
નિર્માણુ થાય તો તે પદાર્થોનું જ હોય. માયાનું-મિથ્યાજ્ઞાનનું કે વિપર્યયનું
નિર્માણુ ન થાય. કદાચ એવો પૂર્વપક્ષ સિદ્ધાન્તવાદી ઉપસ્થિત કરશે કે
અહીં તો કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ એવો ઉલ્લેખ છે. અને કામ
શબ્દ તો ઇચ્છાનો વાચક છે, પદાર્થોનો નહીં! તો આ વાત ઉચિત નથી.
કેમકે જામ શબ્દ અહીં પુત્રો વગેરે પદાર્થોનો જ વાચક છે. કેમકે પ્રકરણ

છે પદાર્થોનું જ્ઞાનાયુગ પુનર્પૌત્રાન્ન ઘૃણીત્વ-(કટ૦ ૧-૨૩) આથી પ્રકૃતને ધોડીને કેવળ ઈચ્છા વિશેષનું અહીં ચડણ ન કરાય નહીંતર પ્રકૃતકૃત અને અપ્રકૃત કથનનો દોષ આવે ઉપરાંત ત્યાં “કામ” શબ્દ પદાર્થવાચક છે એનો શ્રુતિ જ નિર્ણય દે છે કામાના ત્યાં કામભાજ કરોમિ-તારી ઈચ્છા મુજબના પદાર્થોનો તને લાગી કરૂં છું (કટ૦ ૧-૨) ઉપરાંત જે જે કામા કુર્જમા મર્ત્યલોકે-આ લોકમા જે જે પદાર્થો દુર્લભ છે (કટ૦ ૧-૨૫) આ વાક્યોમા કામ શબ્દ પદાર્થવાચક છે એ પ્રમિદ્ધ છે અને આથી મનમૃષ્ટિ વાસ્તવિક છે, માયિક નથી એમ મૂલે મિદ્ધ થાય છે ॥ ૨ ॥

આમ મુષ્ટિની વાસ્તવિકતા અને જીવજૃંતા બતાવી આ યોગ નથી એવું ઠેરવતા મિદ્ધાન્તી કહે છે કે -

માયામાત્રં તુ કાતસ્ત્યેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩ ॥

તુ=કિન્તુ તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું વ્યવર્તન કરે છે માયામાત્ર-કેત ચેત ચિત્ત કહ્યું અમુ ધી શક્તી માયા વશુન અભિવ્યક્ત્યા इति एकादश प्रज्ञा नामानि (નિષદ૦ ૩ ૧) આ નિષદૃ પ્રમાણે માયા શબ્દ સામાન્ય વચન હોવા છતાં એક પ્રમારના ખાસ જ્ઞાનરૂપ વિપર્યયનો-અજ્ઞાનનો વાચક છે અર્થાત્ જ સ્વપ્ન માયામાત્ર છે માત્ર શબ્દ લક્ષ્ય સંજ્ઞાનો એટલે કે વાસ્તવિક સંજ્ઞાનો વ્યવસ્થા છે કેવળ વિપર્યય જ છે એવો એનો અર્થ છે સાચી ? તો કારણેન-અનભિવ્યક્ત સ્વરૂપત્વાત્=સપૂર્ણપણે એટલે કે ઉચિત દેશ-કાળ નિમિત્ત વગેરેની સંપત્તિ એટલે અહીં પૂર્ણતા તે રીતે એટલે કે પૂર્ણપણે તેના અવગતની અભિવ્યક્તિ ઉપલબ્ધ થતી નથી અર્થાત્ ઉચિત દેશકાળ નિમિત્ત વિનાજ તેનું સ્વરૂપ ભાસવું હોઈને એ વાસ્તવિક ત્રી પણ માયામાત્રાજ છે એમ જાણવું

અપ્ન અસ્થિતિમા તે તે પદાર્થો કેવળ ભાસે છે, ઉપજતા નથી ! પદાર્થોની ઉત્પત્તિ દેશ-કાળ નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે તે ઉચિત દેશ કાળ-નિમિત્ત શરીરની અદર આવેલી કઠનાડીડપી સ્વપ્નના પ્રદેશમા હોતા નથી તે બધાના અભાવે પદાર્થોની સંજ્ઞા થઈ શકે નહીં, કોઈ એ પદાર્થનું સ્થન પણ દેશાદિ વિના થતું નથી તો પછી સ્થ વગેરે પદાર્થોનો અમુદાય તો ત્યાં કેવી રીતે ઉપજે ? અને સ્વપ્નમા તો જીવાત્મા ક્ષણમા અમેરિકા જઈ આવે અને બીજી જ ક્ષણે આફ્રિકામા પણ હોય ! અને ત્રીજી જ ક્ષણે એ સ્વર્ગમા પણ ફરી આવે ! આ બધું સંજ્ઞાને તેને અનુભવવું અપ્નમથાનમા શક્ય જ નથી ! અરે જ્યાં જેની અસ્થિતિ પણ ન સંભવે ત્યાં તેનું નિર્માણ કરવું જ અશક્ય ઉપરાંત બહિષ્કુલાયાદમૃતશ્ચરિત્વા સ્વર્ગ્યતે અમૃતો યત્ર કામમ્ (શૂં ૪-૩ ૧૨)

આ શ્રુતિના બળે પૂર્વપક્ષ કદાચ દ્વિતીય કરે કે સ્વપ્નમા જીવ ભવે તે તે પદાર્થોનું નિર્માણ ન કરતો હોય પણ તે તે પદાર્થ બહાર જ્યાં હોય ત્યાં જઈને તેનો અનુભવ કરે છે તો આ વાત પણ યોગ્ય નથી કારણ કે એ સભવતુ નથી જીવતો પુરુષ કની પણ દેહની બહાર જઈ શકતો નથી સિવાય કે યોગ દ્વારા પણ તે યોગ પણ તે વેળા તેનામા સભવતો નથી કેમકે તેનું મન જ નિદ્રાકાન્ત છે ! સૂતેવો માણસ સ્વપ્નમા ક્ષણમાત્રમા કરોડો માઈલ જઈને પાછો આવે છે ! આ મુતેલાનું સામર્થ્ય જ ન હોઈ શકે જે જાગ્રતમા સભવતુ નથી તે સ્વપ્નમા કેવી રીતે સભવે ? ઉપરાત સ્વપ્નમા એ જાય તો પાછો ક્વચિત્ નથી પણ ફરતો અને છતાં એ જ્યાં સૂતો હોય છે ત્યાં જ પાછો જાગતો થાય છે જો એ બહાર ગયો હોય અને પાછો ન આવ્યો હોય તો તેની જાગૃતિ શક્ય નથી ! ઉપરાત એ જાય છે ત્યારે એ સ્થૂળ દેહ દ્વારા જ જતો જોવામા આવે છે અને એનો સૂક્ષ્મ દેહ તો સ્વપ્નમા પથારીમા જ પડ્યો હોય છે ! અને જે અકલ્પમા ન આવે તે શ્રુતિ કહી ઠહે નહીં ! આથી સ્વપ્નમા જીવનું બહિર્ગમન કહેનારી શ્રુતિ ગૌણ છે ઉપરાત ખીજી શ્રુતિ દેહની અદૃશ્ય જ-સ્વપ્ન દર્શન બતાવે છે સ ચત્ત્વરત્ સ્વપ્નયા ચરતિ-તે જ્યાં આ સ્વપ્નમા ચરે છે (વૃં ૨-૧-૧૮) અહીંથી શરૂ કરી સ્વપ્નચરિત્રે યથાકામ પરિવર્તતે= પેતાના શરીરમા યથેચ્છ ફરે છે (વૃં ૨-૧-૧૮) એમ ઠહે છે આથી દેહની બહાર સ્વપ્નમ્યનું ગમન જ સભવતુ નથી ઉપરાત કાળનો પણ સ્વપ્નમા વિસવાદ જોવામા આવે છે શત્રિએ સૂતેવો એ લાસ્તવ્યમા તે વખતે દિવસ પણ જુએ છે ! ક્ષણમ્બાથી સ્વપ્નમા એ અનન્ત વયોનો પણ ક્વચિત્ અનુભવ કરે છે ! ઉપરાત નિમિત્તોનો પણ સવાદ નથી જ્ઞાન અને કર્મ માટેના નિમિત્ત પણ સ્વપ્નમા ઉચિત નથી સ્વપ્નમા ચતુરાદિ ઇન્દ્રિયોનો ઉપસહાર યથેચ્છ હોઈને સ્થ વગેરેના જ્ઞાન માટે ત્યાં શક્યતા જ નથી ઉપરાત કર્મેન્દ્રિયો પણ તે વખતે અક્રિય હોતી નથી, અને સ્વપ્નમા જોયેલા વ્ય વગેરેને એ ક્ષણમાત્રમા ત્યાંથી કેવી રીતે હડસેની શકે ! ઉપરાત સ્વપ્નદૃષ્ટ પદાર્થોનો જાગ્રતમા બાધ થાય છે જાગ્રતની વાત કોરે મૂકીએ તો પણ સ્વપ્નમા જ ક્વચિત્ એજ પદાર્થો બાધિત થાય છે ! સ્વપ્નમા જોયેના મનુષ્યને વૃક્ષ બની જતા વાર લાગતી નથી આમ પગ્માર્થ વસ્તુના ધર્મો પૂર્ણપણે સ્વપ્નમા અલિવ્યપ્ત ન થતા હોઈને સ્વપ્ન માયિક જ છે તેમા પગ્માર્થનો ગમ પણ નથી

આમ સ્વપ્નમા તે તે પદાર્થોનું નિર્માણ નથી અને જીવાત્મા શરીરમાથી બાહ્ય નીકળતો પણ નથી પણ તે તે પદાર્થો દેખાય છે તો સહી તો

પછી તે દેખાય કેવી રીતે ? અવિદ્યમાનનું તો દર્શન ન હોઈ શકે ! વાત બરાબર છે. પણ પદાર્થોનું દર્શન એ તો સંસ્કારોનું=વાસનાઓનું માહાત્મ્ય છે. બાગૃતાદિ અવસ્થામાં થતા અનુભવમાત્રના સંસ્કારો ચિત્તમાં મોજૂદ હોય છે તે સંસ્કારની સૃષ્ટિનું અંદર રહેલો આત્મા સ્વચેતન્યે પ્રકાશન કરે છે. અર્થાત્ સંસ્કારોના આયતનરૂપ મન ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતું હોઈને મનમાં રહેલા તે તે અનુભૂત પદાર્થોના સંસ્કારો તેટલા, જીવાત્મા સમક્ષ તે વળતે હોય છે અને અપરિણામિની ચૈતન્યશક્તિ તે પરિણામી મનઃસંસ્કારોનું પ્રકાશન કરતી હોઈને વિચિત્ર સ્વપ્ન સૃષ્ટિનાં દર્શન થાય છે. આ દર્શન યથાર્થ નથી. પણ વિપર્યય જ છે. અર્થના અભાવમાં જન્મતું જ્ઞાન યથાર્થ હોતું નથી. સ્વભાવસ્થામાં પદાર્થોભાવ હોય છે એમ શ્રુતિ પ્રત્યક્ષ કહે છે:- ન તત્ર રથાઃ ન રથયોગાઃ ન પન્થાનો મયન્તિ-ત્યાં રથો નથી. રથયોગો નથી. પથો નથી. (વૃં ૪-૩-૧૦) અને સંસ્કારમાત્રથી જન્મતું હોઈને એ જ્ઞાન સ્મરણ જ છે ! નિદ્રા, એ જ્ઞાનને દેશ કાળાદિને વિપર્યયે બતાવવામાં, કેવળ નિમિત્તરૂપ છે. અને તેથી જ દર્શનાન્તરમાં તે તે પદાર્થોને લગતું જે મિથ્યાજ્ઞાનાત્મક સ્મરણજ્ઞાન તેને જ સ્વપ્ન કહ્યું છે. આત્મમનસોઃ સંયોગ વિશેષાત્ સંસ્કારાચ સ્મૃતિઃ (વૈં ૯-૨-૬) તથા સ્વપ્નઃ (વૈં ૯-૨-૭) વગેરે. ઉપરાંત જીવાત્મા સ્વાપ્ન પદાર્થોનો કર્તા છે એવું કહેનારી શ્રુતિ પણ ગૌણી છે. અથ રથાન્ રથયોગાન્ પથઃ સૃજતે (વૃં ૪-૩-૧૦) વગેરે તે શ્રુતિ છે. અહીં સૃજતેનો બાણે સર્જે છે એવો જ અર્થ થઈ શકે છે. સ હિ કર્તા-તે કર્તા છે. (વૃં ૪-૩-૧૦) આ શ્રુતિમાં કયેલું કર્તૃત્વ-દર્શન સૃષ્ટિનું કારણ હોઈને યુક્ત છે. વળી ય યપ સુષ્તેષુ જાગર્તિ કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ (કઠં ૫-૮) સુતેલાઓમાં બાગતો આ પુરુષ ભાતભાતના પદાર્થોના નિર્માણ કરતો, માં પરમાત્માનું કર્તૃત્વ કહ્યું છે, જીવનું નહીં. કેમકે જો એમ સમજાયે તો જ તદેવ શુક્રે તદ્ બ્રહ્મ-તે શુક છે. બ્રહ્મ છે. (કઠં ૫-૮) વગેરે વાક્યશેષ સંભાવે. અન્યત્ર ધર્માત્ અન્યત્રાધર્માત્-ધર્મથી અને અધર્મથી ભિન્ન. (કઠં ૨-૧૪) વગેરે શ્રુતિઓમાં પરમાત્મ પ્રકરણ છે. જીવાત્માનું નથી. અને “સુષ્તેષુ”નો અર્થ જીવેષુ સુષ્તેષુ લેવાનો છે, પ્રાણેષુ સુષ્તેષુ નહીં. આથી સ્વપ્ન એ વિપર્યય જ્ઞાન જ છે અને તેમાં પરમાર્થ સૃષ્ટિનો ગંધ પણ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥૩૩॥

ઉપલાં વિવેચનને પરિણામે તો એ સિદ્ધ થાય કે સ્વપ્નમાં પરમાર્થનો ગંધ પણ નથી. એ સર્વથા નિર્રર્થક છે. તેનો જવાબ વાળતાં, સ્વાનની સાર્થકતા સાથે જ તે કેવળ વિપર્યય જ્ઞાન જ છે એવું સમર્થન કરતાં કહે છે:-

સૂચકશ્ચ હિ શ્રુતેઃ આચક્ષતે ચ તદ્વિદઃ ॥ ૪ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સૂચક=ભાવિમાં હોનારા શુભ અશુભ પરિણામનું સૂચક છે હિ=કેમકે શ્રુતે=શ્રુતિથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે. ચ=અને તે ઉપરાંત તદ્વિદ=સ્વપ્નશાસ્ત્રના જાણકારો આચક્ષતે=એવું કહે છે પણ ખરા.

સ્વપ્ન કેવળ નિર્થક નથી. તેઓ સૂચક છે. ભાવિમાં થનારા શુભાશુભ પ્રસંગોના તેઓ સૂચક હોઈ શકે છે. શ્રુતિ સ્વયં કહે છે કે યદા કર્મસુ કામ્યેષુ સ્થિયં સ્વપ્નેષુ પદ્યતિ । સમૃદ્ધિ તત્ર જાનીયાત્ તસ્મિન્ સ્વપ્નનિર્દર્શને-બ્યારે કામ્ય કર્મોમાં, સ્વપ્નકાળે જો સ્ત્રીને જુએ તો તેવાં સ્વપ્ન-દર્શનમાં સમૃદ્ધિ મળવાની એમ જાણે (છાંં ૫-૨-૯) ઉપરાંત પુરુષ કૃષ્ણ કૃષ્ણદન્તં પદ્યતિ સ યનં હૃગ્નિ-(વેં ૩-૨-૪-૧૭) આમ શુભાશુભનું સ્વપ્ન સૂચન કરે છે એમ શ્રુતિ કહે છે. આથી તે છેક વ્યર્થ નથી. ઉપરાંત સ્વપ્ન શાસ્ત્રના જાણકારો પણ કહે છે “સ્વપ્ને ગજારોહણ-છત્રચામર લાભાદિકં શુભાવેદકં ભવતિ તૈલામ્યજ્ઞન-સ્વરોહણારોહણાદિકં શાશુભાવેદકં ભવતિ-સ્વપ્નમાં હાથી ઉપર સ્વારી વગેરે જો જણાય તો તે અશુભ આણનારું થાય છે. અને તેલનું અભ્યંગ-ગધેડો-જિંટ ઉપર સ્વારી વગેરે જો જણાય તો તે અશુભ આણનારું થાય છે. જો સ્વપ્નમાં જાતની પેરે અલિનવસ્ટ્રિ ઉપજતી હોત અને સ્વપ્ન કેવળ વિપર્યય જ્ઞાનમાત્ર ન હોત તો શ્રુતિ તેનું કાર્ય વર્ણવત. અને વિદ્વાનોએ પણ તેવું કહ્યું હોત. પણ તેવું નથી. કવચિત્ મહત્તમ ધાતુનો સાવ પ્રત્યાધ થતાં જોવામાં આવે છે પણ તે સ્ત્રી દર્શનનું કાર્ય છે, સ્ત્રીનું કાર્ય નથી ! ઉપરાંત ભાવિ શુભાશુભનું આવેદન સ્વપ્નાવસ્થા કેવળ વિપર્યયજ્ઞાનમયી છે એમ જ સૂચવે છે-પદાર્થમયી નથી. અને આથી સ્વપ્ન કેવળ વિપર્યય જ્ઞાનમાત્ર છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪ ॥

સ્વપ્નની સૃષ્ટિનો કર્તા જીવ જ કેમ ન હોય ? કેમકે જીવ પણ છેવટે તો ઈશ્વરનો અંશ છે ને ? અને ઈશ્વરાંશ હોઈને તેનામાં પણ જ્ઞાન અને અશ્વર્ય હોવું ઘટે છે ! આથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે જીવને માનીએ તો શ્રે વાંધો ? આ પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં કહે છે:—

પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતોહ્યસ્ય ચન્ધાવિપર્યયૌ ॥ ૫ ॥

જ્યાંમા ઈધર સમાન શુભાવળો છે. તુ=કિંતુ તિરોહિત=એ જ્ઞાન અશ્વર્ય આટન-છપાયેનું-ધેરાયેનું-રોગ છે આથી પરામિધ્યાનાત્=પરમાત્માનાં ત્રીણ ધ્યાનથી તે પ્રકટ થાય છે હિ=કેમકે તત્ત્વ ને પરમાત્માથી જ અશ્વર્ય=એના ઇચ્છા=ચન્ધાવિપર્યય=અન્ય અને મેષુ થાય છે

જીવ અને શિવ જરૂર એક હોઈને શિવના સમસ્ત ઐશ્વર્ય વગેરેનો એ વારસદાર છે, પણ તે તો પ્રબુદ્ધ અવસ્થામાં. સંસારાવસ્થામાં એનું સમસ્ત ઐશ્વર્ય તિરોહિત થયેલું હોય છે. આથી એ પ્રકટ અવસ્થામાં હોતું નથી. પરમાત્માના પરમપ્રેમથી અને તીવ્રતમ દયાએ એનાં આવરણ તૂટતાં એનું શુભાવેલું ઐશ્વર્ય તેને પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પ્રભુની આરાધના વિના સ્વયં તે પ્રકટતું નથી. કેમકે જીવનું અનાદિસિદ્ધ બંધન અને તેમાંથી મુક્તિ પરમાત્માને અધીન છે. તેના સ્વરૂપના અંભાનમાં બંધ, સ્વરૂપના ભાનમાં મોક્ષ છે. અને આથી ઈશ્વરની વરણીમાં આવવા માટે મુમુક્ષુએ તેની ધ્યાનમયી તીવ્રતમ ભક્તિ કરવી ઘટે. શ્રુતિનો બોલ છે કે-જ્ઞાત્વાદેવં સર્વપાપાપહાનિઃ ક્ષીણેઃ કલેશૈઃ જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ । તસ્યામિધ્યાનાત્ સૃતીયં દેહમેદે વિશ્વૈશ્વર્યં કેવલં સત્યકામઃ-દેવને જાણીને મર્વપાશોનો નાશ થાય છે, કલેશો ક્ષીણ થતાં જન્મમૃત્યુની હાનિ થાય છે. તેના અભિધ્યાનથી ત્રીજા દેહનો બેદ થતાં સમસ્ત ઐશ્વર્ય મળે છે, કેવળ-આત્મકામી થાય છે. (શ્લેઠ ૧-૧૧) આથી સ્વપ્નસૃષ્ટિનો કર્તા જીવ હોઈ શકતો નથી. ॥ ૫ ॥

જીવાત્માના ઈશ્વરીય ઐશ્વર્યનાં તિરોધાન કેમ થયાં? તો જવાબ વાળે છે કે:-

દેહયોગાત્ વા સોઽપિ ॥ ૬ ॥

વા=જીવ શિવની અન્યતાનો વ્યવર્તક આ વા=રામ્બ છે. જીવ અને શિવ મૂળમાં એક છે છતાં સઃ તે તિરોભાવ-ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ અપિ=પણ દેહયોગાત્=દેહના યોગે જીવ જીવને થાય છે.

પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ જીવનો ઐશ્વર્યભાવ તિરોહિત થાય છે તેમાં માત્ર એક જ કારણ છે અને તે એનો દેહ સાથેનો સંબંધ. દેહમાં ખૂંચી બેઠેલો જીવ પોતાની શિવતાનું સતત વિસ્મરણ પામે છે. દેહ સાથે દેહમાંની ખીજ બંધીય સામગ્રી સમજી લેવી ઘટે છે. આમ મૂળમાં આત્મા અનાત્માના અવિવેકને લઈને અનાત્મનિષ્ઠ જીવાત્માના જ્ઞાન ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થાય છે. અજ્ઞાનનો પણ મહિમા છે ને? શિવને જીવ બનાવીને જ અવિદ્યા અટકતી નથી-તેને પૂરેપૂરો દીનહીન પણ બનાવે છે. ઉપરાંત ઐશ્વર્યાદિ તિરસ્કૃત થયેલું હોઈને શિવ કરતાં જીવ જુદો છે એમ કેમ ન માનવું ઘટે આવો કોઈ પૂર્વપક્ષ ન કરે! કેમકે અનેન જીવેનાત્મના અનુપ્રવિદ્ય-(છાંડ ૬-૩-૨) શ્રુતિમાં જીવનો આત્મા-સ્વરૂપ

શબ્દે ઉદ્ધેષ્ય છે. ઉપરાંત તત્ત્વમસિનો ઉપદેશ પણ વિચરવાનો નથી. આથી ઇશ્વરથી જીવ અનન્ય જ છે છતાં દેહાદિના યોગે તેની ભૌતિક શિવતા ઠંકાઈ જાય છે. અને આમ જીવની સ્વપ્નમાં સ્થાદિ સાંકલ્પિક સૃષ્ટિ છે એમ માનવું ધરાણર નથી. જો એ એની સાંકલ્પિક સૃષ્ટિ હોત તો સ્વપ્નમાં કોઈ અનિષ્ટનાં દર્શન ન કરત. અનિષ્ટનો કોણ પોતા માટે સંકલ્પ કરે-? આથી એ પરાધીન છે. એ જ સંસારદશામાં ઘટે છે. આથી સ્વપ્ન માયામાત્ર છે એ જ સિદ્ધ છે. ॥૬॥

જીવાત્માની સ્વભાવસ્થાતુ અત્યાર સુધી નિરૂપણ કર્યું. હવે સુષુપ્તિનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે:-

તદ્ભાવઃ નાદીપુ તત્ત્વદ્યુતેઃ આત્મનિ ચ ॥ ૭ ॥

ચ=આ અન્યથ અહીં સમુચ્ચયના અર્થમાં છે તદ્ભાવઃ=તેનો અભાવ એટલે કે સંબંધની-સ્વભાવસ્થાનો અભાવ એટલે કે સુષુપ્તિ; તે વખતે નાદીપુ=હિતા નામની નાદીઓમા-પુરીતત્ નામની નાદીમાં અને આત્મનિ ચ=પરમાત્મામાં જીવાત્મા ગ્રિયત હોય છે. કેમકે તત્ત્વદ્યુતેઃ=નાદી વગેરેમાં જીવાત્માનો, સુષુપ્તિમાં જીવાત્માના સ્થાન તરીકે શ્રુતિ-ઉદ્ધેષ્ય છે

સુષુપ્તિ અવસ્થા અંગે શ્રુતિ વચ્ચેનો છે કે-તદ્ યજૈતત્ સુપ્તઃ સમસ્તઃ સમ્પ્રસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાતિ આસુ તદા નાદીપુ સુપ્તો ભવતિ-તે આ ન્યાં સૂતેલો હોઈને સમસ્ત અને સંપ્રસન્ન હોઈને સ્વપ્નને જાણતો નથી ત્યારે આ નાદીઓમાં તે સરકી ગયેલો હોય છે. (છાંં ૮-૬-૩) અથ યદ્ધ સુપ્તો ભવતિ તદા ન કસ્યચન વેદ, હિતા નામ નાડયઃ દ્વાસતતિસદ્સ્રાણિ હૃદયાત્ પુરીતતં અભિપ્રતિષ્ઠન્તે તામિઃ પ્રત્યવસૃચ્ય પુરિતતિ રોતે-ન્યાંરે સૂતેલો હોય છે ત્યારે તે કશું જાણતો ન હોઈને હિતા નામની જોતોર હજાર નાદીઓ હૃદયમાંથી પુરીતત્ તરફ પ્રસરેલી હોય છે તે નાદીઓ દ્વારા સરકી જઈને પુરિતતમાં સુઈ જાય છે. (ઘૃં ૨-૧-૧૬) યત્ર પતત્ પુરુષઃ સ્વપિતિ નામ સતાસોમ્ય ! તદા સમ્પન્નો ભવતિ-ન્યાં આ પુરુષ “સ્વપિતિ” નામનો થાય છે. હે સોમ્ય! તે વખતે તે સત્ માથે સંપન્ન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૧) પ્રાણેન આત્મના સમ્પરિવ્યકો ન યાદં કિંચન ઘેદ નાન્તરમ્-પ્રાણ આત્માથી આલિંગત તે અંદર કે બહાર કશું જાણતો નથી. (ઘૃં ૪-૩-૨૧) વગેરે. આ શ્રુતિ વાક્યો સુષુપ્તિમાં જીવાત્માનાં સ્થાન તરીકે નાદી, પુરીતત્ અને પરમાત્મા-આ ત્રણેનો ઉદ્ધેષ્ય કરે છે. તો આ ત્રણે સ્થાનોનો વિકલ્પ છે કે અહીં સમુચ્ચય છે?—આ છે આ શ્રુતિઓ

અગે મંશય મ્યાનોનો વિકલ્પ છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. સમુચ્ચય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. તો પત્રી શુ પ્રાપ્ત થાય છે! વિકલ્પ જ પ્રાપ્ત થાય છે એ અપ્પટ છે. નાદી, પુરીતત્ અને પરમાત્મા પરસ્પર નિરપેક્ષ છે. અને તે માંનો અર્હો એક પ્રયોજને નિર્દેશ છે તો જોયો પરસ્પર નિરપેક્ષ હોઈને કોઈ એકાદ કાર્યને માટે નિયુક્ત થયા હોય તો તે કાર્ય માટે તેમનો વિકલ્પ જ ગણવો ઘટે-સમુચ્ચય નહીં! યજ્ઞ વિદ્યામાં પુરોહિતાના નિર્માણ માટે “ત્રીદિ” અને “ચચ” તું વિધાન છે, તે બંને પરસ્પર નિરપેક્ષ છે અને આથી ક્યાં તો ત્રીદિમાથી કે ક્યાં તો ચચમાથી જેમ પુરોહિતા બનાવી શકાય તેમ અર્હો પણ જીવાત્માના મુખ્યમિથ્યાન માટે શ્રુતિએ કહેલાં નાદી, પુરીતત્ અને પરમાત્મા પણ અન્યોન્ય નિરપેક્ષ હોઈને વિકલ્પ કોટિમાં જ આવે.

ઉપરાંત પરસ્પર નિરપેક્ષ હોઈને, તેમનું મુખ્યમિથ્યાન એક પ્રયોજન માધ્યમ માટે શ્રવણ છે, એમ સમાન વિભક્તિનો નિર્દેશ પણ બતાવે છે છે. નાદી વગેરે બધાય મુખ્યમિથ્યાનોનો, અર્હો મક્ષમી વિભક્તિમા નિર્દેશ છે નાદીપુ સૂત્રો મચતિ-નાદીઓમા મગ્ની વાય છે. (છાં ૮-૬-૩) ઉપનન પૂરીતતિ જેતે-પુતિતમા મુવે છે (ચં ૨-૧-૧૯) સતા સોમ્ય તદા સમ્પન્નો મચતિ મત્ મપદા થાય છે ત્યારે (છાં ૬-૬-૭) એ શ્રુતિ ઉપનથી કદાચ કોઈ કહે કે અર્હો “સતા” તો તૃતીયા વિભક્તિમા છે-માતમી વિભક્તિમા ક્યા છે? -તો એ હોય નથી કેમકે અર્હો પણ વાક્યગેય સપ્તમીનો જ વાચક છે વાક્યશેષ છે કે સત્તિ સંપદ ન ત્રિદુ સત્તિ સમ્પદામદે-મત્મા મળી જતા છતાં બાળતાં નથી કે અમે સત્મા મળી ગયા છીએ (છાં ૬-૬-૧) તો અર્હો મક્ષમીનો પ્રયોગ છે તેના બળે ઉપરના વાક્યમા પણ તેજ છે એમ નિગતે સમજી શકાય છે.

ઉપરાંત જો અર્હો સમુચ્ચય જ હોત તો તો એકવળતે ત્રણે જગ્યાએ જીવાત્મા મુવે છે એવો અર્થ લેવો પડત! અને એ તો અશક્ય છે! એકી વળતે જીવ ત્રણે મ્યાનમા સ્ફર્ષ શકતો નથી! જો વિકલ્પ લઈએ તો આ હોયમાથી ઉગરી જાય! અને આથી નાદી, પુરીતત્ અને પરમાત્માનો વિકલ્પ જ હોવો યોગ્ય છે.

આની વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાન બરાબર નથી અર્હો સમુચ્ચય જ છે કેમકે વિકલ્પ છે એવું માનીએ તો શ્રુતિનો પાશ્વિક બાધ આવીને બેસે છે. આ પાશ્વિક બાધ તો અગતિની ગતિ છે ગતિ જો

સંલપતી હોય તો તેનો આશ્રય લેવો ન્યાય નથી. ત્રીહિયવની ખાળતમાં તો અગતિક ગતિ છે. અહીં તેવું નથી. નાડી વગેરે પરસ્પર નિરપેક્ષપણે જીવાત્માની નિદ્રા સાધવા શક્તિમાન નથી, અને તે ત્રણે પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તો પણ નિદ્રારૂપી પ્રયોજન સાધવાની તેમની શક્તિ અંગેની શ્રુતિ ખાધિત થતી નથી.

ઉપરાંત એકસરખી વિલક્ષિતનો નિર્દેશ પણ કશું સિદ્ધ કરતો નથી. કેમકે પરસ્પર સાપેક્ષ વસ્તુઓનો પણ એક પ્રયોજન સાધવા એક વિલક્ષિતએ નિર્દેશ જોવામાં આવે છે. કર્મણા મુચ્યતે, જ્ઞાનેન મુચ્યતે, પ્રાસાદે રોતે પર્ય્યંકે રોતે-આવા પ્રયોગોમાં કર્મ અને જ્ઞાન મોક્ષ માટે અને પ્રાસાદ તથા પલંગ સ્વાપને માટે પરસ્પર સાપેક્ષ છતાં એક વિલક્ષિતમાં જોવામાં આવે છે. ઉલટું તેમનો અવાન્તર વ્યાપાર સમુચ્ચયને જ દઢ કરે છે. જેમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ સાધન છે. અને તેનું તે કર્મ પરંપરાએ જ્ઞાન સાધ્ય મોક્ષમાં પણ સાધનરૂપ થાય છે. તે જ પ્રમાણે પુરીતત્ નામના સ્થાનની પ્રાપ્તિ માટે નાડીઓ સાધનરૂપ છે. અને પરમાત્મારૂપી સ્થાનની પ્રાપ્તિ માટે પુરીતત્ એ સાધન છે. અને આથી નાડીઓ અને પુરીતત્ પણ પરમાત્માની પેરે જ તેનાં સ્થાનો તરીકે વર્ણવી શકાય છે. પરમાત્મા જીવાત્માનું સાક્ષાત્ સુપુત્રિસ્થાન છે અને નાડીઓ અને પુરીતત્ તેમાં દ્વાર માત્ર છે. આમ અહીં દ્વાર અને દ્વારીના સંબંધે ક્રમિક સમુચ્ચય બતાવતી શ્રુતિ નાડી વગેરેને પણ સુપુત્રિસ્થાન તરીકે ઓળખાવે છે. શ્રુતિની શરૂઆતમાં વર્ણવેલી સમસ્ત શ્રુતિઓનો આ રીતે નીરાંતે સમન્વય થાય છે. આથી નાડીઓ-પુરીતત્ અને પરમાત્માનો અહીં વિકલ્પ નથી. ઊંઘવા જતો જીવાત્મા નાડીઓ દ્વારા પુરીતત્માં અને ત્યાંથી પછી પરમાત્મામાં સરકી જાય છે. અને આથી પરમાત્મા જ જીવાત્માનું સુપુત્રિ સ્થાન છે એ સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૭ ॥

આ જ વાતને દઢ કરતાં કહે છે કે:-

અતઃ પ્રબોધોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

અતઃ=કેમકે પરમાત્મા જ સુપુત્રિસ્થાન છે આથી અસ્માત્=એ પરમાત્મામાંથી પ્રબોધ=જીવાત્માનો શ્રુતે કથિત પ્રબોધ ધરી શકે છે.

સુપુત્રિના પ્રકરણમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે-કુતઃ પતદ્ બાગાત્ કયાંથી એ આવ્યો ? (ચુ ૨-૧-૧૬) આ પ્રશ્નના જવાબમાં જીવાત્માનો પરમાત્મામાંથી પ્રબોધ શ્રુતિ દર્શાવે છે. યથા મગ્નેઃ શ્રુદ્ધાઃ સ્ફુલિંગાઃ વ્યુચ્ચર-

નિતિ પરમેશ્વર પદ્મમાદાત્મન. સર્વે પ્રાણા સર્વે લોભા સર્વે દેવા સર્વાણિ
 ભૂતાનિ વ્યુન્નરન્તિ-એમ આગમાથી હલદે દુદ્ધ તણખાઓ મધુર છે તે જ
 મુજબ આ આત્મામાથી સમસ્ત ભૂતો ઉત્પન્ન આવે છે (શ્લોક ૨-૧-૨૦) ।
 ઉપરાંત સતઃ સાગમ્ય ન વિદુઃ સતઃ સાગચ્છામદે-મત્માથી આવતા
 છતાં ભલુતા નથી કે એમો મત્માથી આવીએ છીએ (શ્લોક ૬-૧૦-૨)
 જે નાહી વગેરે ત્રણે ધ્યાનેનો વિકલ્પ હોતો તે પ્રત્યોધ પણ ત્રણેમાથી
 થાય છે એવું પ્રતિવચન હોત પણ પ્રત્યોધ તો પરમાત્મામાથી જ થાય
 છે એવું શ્રુતિકથન છે જેમાથી પ્રત્યોધ તે જ સુષુપ્તિધ્યાન આવેા નિયમ
 છે પ્રત્યોધ પરમાત્મામાથી થાય છે અને આથી પરમાત્મા જ સુષુપ્તિ
 ધ્યાન છે એ મિદ્ધ થાય છે ॥૮॥

નિદ્રાવચ્ચાનેા છનાત્મા પરમાત્મામા લીન થઈ જાય છે તદ્દય ધર્મ
 જાય છે-એમ મિદ્ધ થયું અને આથી એક મદેહ ઉપજે છે પરમાત્મામા
 સુષુપ્તિકાળે મગી ગયેલો છનાત્મા જ પાછો જાગે છે કે ખીજે કોઈ ?
 કેમકે પરમાત્માને મળેલો જે પાછો આવતો હોય તો તો પછી પરમાત્માના
 સ્પર્શન મિલનનો કશો અર્થ પડેતો નથી પ્રભુને મળે તે મુક્ત થાય । અને
 મુક્ત થયેલો જે પાછો આવે તો શાસ્ત્રા એ વચના જ ગણાય મતો
 મેનાન જ ગણાય । આવી શકા થતા જવાળ વાગતા કહે છે -

સ યત્તુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ ॥ ૯ ॥

તુ=ત્વિનુ મ એ=જે જો રો છે તે જ જાગે છે । કેમકે એ વાત જ કર્માનુસ્મૃતિ
 પ્રવિજ્ઞાન શ્રુતિ ધર્મ અને નિશ્ચયી રાધિઓ દ્વારા ન્યાય સિદ્ધ થાય છે

અર્થાત્ મૂતેવો છવ જ પાછો જાગે છે કોઈ ખીજે જાગતો નથી
 અર્થાત્ શેષ કર્મનુ અનુધ્યાન કરતો જેનામા આવતો હોઈને, મૂતેલો છવ
 જ પ્રત્યોધ પામે છે એ મિદ્ધ થાય છે ગઈ કાલે જે કામ અધૂરૂં મૂકીને
 છવ સુવે છે તે કામ ખીજે દિવસે પૂરૂં કરવા ચલ કરતો એ જેનામા
 આવે છે, એકે કહેવું અને અધૂરૂં મૂકેવું ખીજે કેવી રીતે કરી શકે ?

ઉપરાંત ગતગેતઃ ધર્માથી આવતા છવનુ આ સમગ્જ્ઞાન જેવામા
 આવે છે રાત્રે મૂકી ગયેલો હું મવારે જાગુ છું જે સૂતેલા કરતા જાગતો
 છવ જુદો હોતો તો આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન હોઈ શકત । ખીજાને કોઈ પોતા
 તરીકે ઓળખી શકતો નથી

ઉપરાંત શાસ્ત્રવચન તો સ્પષ્ટપણે કહે છે કે સૂતેલો છવ જ પાછો
 જાગે છે । પુનઃ પ્રતિજ્ઞાય પ્રતિયોનિ આદ્રવતિ ઉદ્ધાન્તાયૈવ-વગી આ-આ

તેમ પોતપોતાની યોનિમાં જાગૃત થવા માટે દોડી જાય છે. (દ્રુ ૪-૩-૧૬)
ત દ્વિચ્ચાગ્રો વા સિંહોવા વૃકોવા કીટોવા પતંગો વા મંદાકો વા ઘડ
ઘડ ભવન્તિ તદામવન્તિ-તે અહીં વાઘ કે સિંહ કે વરૂ ભૂંડ કે ડીંગા કે
પતંગિયું કે માંકડ કે મચ્છર કે જે જે કંઈ હોય તે તે પાછો થઈ જાય
છે. (છાં ૬-૬-૩).

ઉપરાંત કર્મ અને વિદ્યાની વિધિઓ અને કર્મ અને વિદ્યામાં સતત
પ્રયોગ છે. સૂચે એક અને જાગે બીજો એવું ને માનીએ તો આ બધીય
વિધિઓનો કશો જ અર્થ ન રહે ! કરે એક અને કૃણ મળે બીજાને એવું
કદી સંભવતું નથી. ને એવું થાય તો શાસ્ત્રનું પ્રમાણ કદર્શિત થાય.
અને એ તો સ્વપ્ને પણ અસ્વીકાર્ય !

ઉપરાંત સુષે એક અને જાગે બીજો એમ ને વ્યવસ્થા હોત તો
કરેલાંનો નાશ અને ન કરેલાંની આપત્તિરૂપી દોષ પણ અનિવાર્ય થાય !
ઉપરાંત પરમાત્મા વિષમ અને નિર્ઘણ પણ સિદ્ધ થાય જ ! અને આથી
સૂતેલો જીવ જ જાગે છે એ જ ન્યાય છે.

સુષુપ્તિમાં પરમાત્માનું મિલન અજ્ઞાનનાશન નથી. અને આથી
પ્રભુ કે સંતોને નહીં ભાડી શકીએ, શાસ્ત્રોને ન નિન્દી શકીએ,
જીવાત્માને ઘેરીને ઊભેલો અજ્ઞાનનો આડપડદો નિરાકુલ સમાધિજન્ય
જ્ઞાનથી લેહાય અને પછી જે પ્રભુમિલન થાય તે જ મિલન છે. અને
આથી કોઈ દોષ નથી. આમ સૂતેલો જ જીવ જાગે છે ! બીજો નહીં-એ
મિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૬ ॥

હવે જીવાત્માની મૂર્છાવસ્થાનો વિચાર કરતાં કહે છે:-

મુગ્ધેઽર્ધસંપત્તિઃ પરિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

મુગ્ધે=માનવ મૂર્છિત થાય તો તે વખતે અર્ધસંપત્તિ=તે અવસ્થાને અર્ધસુષુપ્તિ
જાણવી કેમકે પરિશેષાત્=વિચાર કરતાં એટલી જ બાકી રહે છે.

શરીરસ્થ જીવાત્માની લોક અને આયુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવી એક
મૂર્છાવસ્થા નામની અવસ્થા પણ હોય છે. તો એ અવસ્થા જાગૃત વગેરે
ત્રણમાંથી એક ગણવી કે પછી તે બીજી જ કોઈ અવસ્થા માનવી ? આ છે
સંશય ! બીજી કોઈ અવસ્થાનો સ્વીકાર કરીએ તો ગૌરવ કલ્પના આવે
છે. આથી ત્રણમાંથી જ તે ગમે તે એક માનવી ઘટે છે. આના જવાબમાં
કહે છે કે પરિશેષને લઈને એ એક અવસ્થાન્તર જ છે ! મૂર્છાવસ્થા જાગૃત
કે સ્વપ્ન પેટ્રોની એક હોઈ શકતી નથી. કેમકે તેમની વચ્ચે ભેદ છે. સ્વપ્ન

અને જાગ્રતમા વિષયનું વિજ્ઞાન હોય છે. મૂર્છામાં હોતું નથી આ છે પહેલો ભેદ આથી એ સ્વપ્ન કે જાગ્રત હોઈ શકતી નથી એ મગ્જાવગ્થા પણ ન કહેવાય! કેમકે તેવા મૃતિત શરીરમા પ્રાણ અને ઉષ્મા ધનને હોય છે મગ્જામા તે બે હોતા નથી ઉપગત એ સુપુષ્પિત પણ હોઈ શકતી નથી, મૂર્છામા કવચિત લાગે વખત ઉઠનામ પણ હોતો નથી એની મુળગોલા પણ વળુમી જાય છે શરીર ધૂનતુ પણ હોય, આખ કવચિત કાટી જતી પણ જોવામા આવે છે નિદ્રામા આવુ જોનામા આવતુ નથી ઉપગત ઉદ્ધમાથી તાળી પાડતા પણ એ જાગી ઉઠે મૂર્છામા ડીક્રણિયુ મારીએ તો પણ કદાચ નહીં જ જાગે ઉપગત નિદ્રા અને મૂર્છામા નિમિત્તનો પણ ભેદ હોય છે નિદ્રા પગિશ્રમે તો મૂર્છા કોઈ અમહ્ય અક્રમાતે થાય! આમ આકાર અને નિમિત્તનો ભેદ હોઈને મૂર્છા અને નિદ્રા એક નથી આ ત્રણ મિવાયની ચોથી કોઈ અવસ્થા સ્વીકૃત નથી આથી પરિશેષે મૂર્છા એ અર્ધનિદ્રા છે એમ માનવુ રહે છે નિદ્રા અને મૂર્છામા એક ધર્મ સામાન્ય છે અને તે વિશેષજ્ઞાનનો અભાવ, આકાર વગેરે વેલક્ષણ્ય હોઈને અગ્ધાપણુ, અર્થાત્ અર્ધ મપત્તિ એટલે અર્ધ સુપુષ્પિ આમ પગિશેષવડે મૂર્છા અર્ધ મપત્તિ છે ॥ ૧૦ ॥

આમ જીવાત્માની જાગ્રત વગેરે અવગ્થાઓનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તે તે અવગ્થાઓ સાથે મળધજ નથી એમ પ્રતિપાદિત કરે છે એવા પ્રતિપાદન પાછગ બે હેતુઓ છે એક તો જીવાત્માને પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય બીજું કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રત્યે નિરતિશય ભક્તિભાવ થાય એ ભક્તિભાવ સ્વરૂપાવસ્થિતિ માટે જબરદસ્ત ઉપાય છે એવટે આત્મભક્તિ આત્માના સ્વરૂપાદ્ધાટનનું દ્વાર જ છે ને? આથી કરુણામય આચાર્ય ભણે છે કે -

ન સ્થાનતોઽપિ પરસ્પોમયલિંગં સર્વત્ર ॥ ૧૧ ॥

પરસ્પ=પુરૂષ અને પ્રતિથી પર એવા પરમાત્માને સ્થાનત અપિ=સ્વરૂપ તો નહીં જ પણ સ્થાન નિમિત્તે પણ ન=સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાઓનો સળધે હોતો નથી દ્વિ=કેમકે સર્વત્ર=શ્રુતિ સ્મૃતિઓ વગેરે બધે ડમયલિંગ=ઉભયધર્મ-માલ અને આતર મન્ને રિથિનિ રૂપી ધમવાગો તેને શ્રુતિ કહે છે

અહીંથી હવે પરમાત્માના સ્વરૂપ વિવેચનનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે જેમ જીવને તેમ પરમાત્માને સ્વમાદિ અવસ્થાઓ સ્પર્શે છે કે નહીં-આ છે મશય તે પેકી સ્પર્શે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે નથી સ્પર્શિતો એવો છે સિદ્ધાન્ત! તો પછી શુ પ્રાપ્ત થાય? પરમાત્માને પણ એ સ્પર્શે જ, એ જ

વાત અક્કલમાં આવે એવી છે! કેવી રીતે? તો જીવ અને શિવ બન્ને ચેતન સ્વરૂપ છે તેથી ચેતનપણ્યાના અંશમાં બન્ને સમાનધર્મી છે. તો ચેતન જીવને જો અવસ્થાસ્પર્શ હોય તો ચેતન પરમાત્માને પણ હોવો જ જોઈએ! એક ચેતનને અવસ્થા અભડાવે અને બીજાને નહીં એવો આકસ્મિક ભેદ થવાનું કોઈ કારણ નથી. અને આથી જીવાત્માની પેરે પરમાત્માને પણ અવસ્થા સંબંધ હોવો જ ઘટે!

કદાચ કોઈ એમ કહે કે સ્વપ્નાદિ અવસ્થા સંબંધમાં કેવળ ચેતનતા જ કારણરૂપ નથી. કારણકે તેમ માનીએ તો મુક્તાત્માઓ પણ ચેતન સ્વરૂપ જ છે. અને તેમની સાથે પણ અવસ્થા સંબંધ સિદ્ધ થાય. અને જો એમ થાય તો મુક્તિનો કશો અર્થ નથી. તો પછી તે સંબંધમાં કારણ શું? તો, કારણ છે ભોગના કારણરૂપ શરીરનો સંબંધ. તે સંબંધ જેમ મુક્તને જ્ઞાનાત્તર કાળમાં નથી તેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તો ત્રણે કાળમાં નથી હોતો! શુક્રે ચક્રાયં અવળમ્ શુક્ર-કાયા વિનાનુ-ત્રણુ-વિનાનુ (યજુઃ ૪-૮) વગેરે શ્રુતિઓ તેનો નિષેધ કરે છે. તો પછી પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તે અવસ્થાઓ વગેરેનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટે? તો પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એક રીતે સંબંધ ઘટી શકે છે. જો સ્વરૂપે તે ન ઘટતો હોય તો સ્થાને તો તે ઘટી શકે છે. અર્થાત્ સ્વતઃ ન હોય તો ઉપાધિએ તો હોઈ શકે; અને જેમ જીવાત્માનું શરીર છે તેમ જીવાત્મા સ્વયં પરમાત્માનું સ્થાન છે. છેવટે તો પરમાત્મા અંતર્યામિ છે ને? શ્રુતિ આ વાત સ્વયં કહે છે:—યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદ્ અંતરઃ યં વિજ્ઞાનં ન વેદ યસ્ય વિજ્ઞાનં શરીરં યો વિજ્ઞાનં અંતરઃ યમયતિ एष તે આત્મા અંતર્યામિ અમૃતઃ—જે જીવમાં ઊભેલો હોઈને જીવની અંદર છે જેને વિજ્ઞાન=જીવ બળતો નથી. જેનું જીવ એ શરીર છે, જે જીવને અંદરથી નિયમિત કરે છે તે આ તારો આત્મા અંતર્યામિ અમૃત છે. (ષ્ટ ૩-૭-૨૨) આથી જીવાત્માને જેમ શરીરનો તેમ જીવાત્માનો પરમાત્માને અવસ્થા સંબંધ શાને ન હોય? આથી જીવની પેરે શિવને તેનો અવસ્થાઓનો સંબંધ હોવો ઘટે!

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે:—આ વાત બરાબર નથી. જેમ સ્વરૂપે તેમ સ્થાન નિમિત્તે પણ પરમાત્માને સ્વપ્નાદિ અવસ્થાઓ કે તેના ધર્મો અભડાવી શકતા નથી, જીવાત્મા તો કેવળ શરીરમાત્રમાં જ હોય છે. પરમાત્મા તેવો નથી. તે શરીરમાં જેમ તેમ બહાર પણ છે. જો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જીવની પેરે કેવળ શરીરમાત્ર ઉપાધિમાં જ પરિચ્છિન્ન હોત તો તો તેને પણ તે તે ઉપાધિનો સંબંધ નહત. પણ પરમાત્મા તો

સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. અને આથી જ તે અપરિચ્છિન્ન છે, શ્રુતિ કહે છે કે સ
ભૂમિ વિશ્વતો વૃત્વા અત્યનિષ્ઠત્ દશાંગુલમ્=તે આ પૃથ્વીને ચોમેરથી
વીંટીને દશ અંગુલ ઉપર ઉભો છે. (ક્રાં ૮-૪-૧૭-૧) તદન્તરસ્ય
સર્વમ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય યાતાતઃ-તે બધાની અંદર છે અને તેજ આ
બધાંની બહાર છે. (યજુઃ ૪૦-૫) યદિરન્તઃચ ભૂતાનાં અચરંચરમેવ ચ
(ગીતા ૧૩-૧૫) એવો ગીતાબોલ પણ છે. અને આથી જ્ઞાનેક
-સ્વરૂપ પરમાત્માને જેમ સ્વરૂપે તેમ સ્થાનથી પણ-જીવાત્માના સંબંધે
પણ અવસ્થા સંબંધ હોતો નથી. તે તો સર્વદા સર્વત્ર તે તે અવસ્થાઓ
કે તેના ધર્મથી અલિપ્ત જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અહીં શંકા ઉઠાવી રામાધાન કરતાં કહે છે કે:-

ન ભેદાદિતિ ચન્ને પ્રત્યેકમતદ્વચનાત્ ॥ ૧૨ ॥

ન=જે ઉપર કરું તે બરાબર નથી કેમકે મેદાન=સ્થાન દૃષ્ટિએ પરમાત્માનો ભેદ
છે કિતિ=આમ ચેત=જો કહેતા હો તો ન=એ કીક નથી કેમકે પ્રત્યેક=પ્રત્યેક સ્થાને
અતદ્વચનાત્=ન જ શબ્દે ભેદ જાણવો અભેદનું વચન છે-અર્થાત અભેદનું પ્રતિપાદન છે.

ઉપર જે કહ્યું કે સ્થાનભેદે પણ પરમાત્માને અવસ્થા કે તેના
ધર્મોનો સંબંધ નથી એ વાત યોગ્ય નથી. કેમકે સ્થાનભેદે ભેદ થાય
છે. જેમ આકાશ વગેરેનો સ્થાનભેદ ભેદ થાય તેમ બ્રહ્મનો પણ સ્થાન-
ભેદ ભેદ સુખેથી થાય! આકાશનો સ્થાનભેદ ભેદ ઘટાકાશ, મઠાકાશ
વગેરે રૂપે જોવામાં આવે છે. જો સ્થાનભેદ ભેદ ન થતો હોત તો શ્રુતિએ
તેના લિપ્ત લિપ્ત નામરૂપ વગેરે ન કહ્યાં હોત! કેમકે એક સત્ પદાર્થનાં
નામ અને રૂપનો ભેદ સ્થાનભેદે જ થાય! અને બ્રહ્મનાં જુદાં જુદાં નામ
અને રૂપનું તો શ્રુતિ સ્વયં શ્રવણ કરાવે છે. સ્થાનભેદે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
આદિત્ય પુરુષ, અશ્વિ પુરુષ, વૈદ્યાનર વગેરે કહેવાયો છે. તો આ સ્થાન
ભેદે જેમ નામરૂપનો ભેદ તેમ તેના ધર્મ સંબંધ પણ નીરાંતે થઈ શકે!
જો પરમાત્માને આદિત્ય વગેરે સ્થાનના ધર્મોનો સંબંધ ન હોત તો પછી
“હિરણ્યસ્મશ્ચ” “હિરણ્યકેશ” વગેરે રૂપ તેમને ન મળ્યું હોત! અને
તેનું-પરમાત્માનું આવું રૂપ પરમાર્થરૂપ તો હોઈ ન શકે! અને આથી
જો તે તે સ્થાનના ધર્મો સાથેનો સંબંધને લઈને જો તેને તે તે રૂપ
મળતું હોય તો તો પછી સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાનો સંબંધ પણ ઘટે જ.
કેમકે તેમાં ફેર શો? એક આદિત્ય વગેરે સ્થાનનો તો ખીજો જીવાત્મારૂપી
સ્થાનનો ધર્મ છે-અને આથી કોઈ વિશેષ નથી. આથી સ્થાનનિમિત્તે

પણ પરમાત્માને સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાનો સંબંધ નથી એમ માનવું કે નમાવવું એ સાહુસ જ છે !

આમ પૂર્વપક્ષ થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી. કેમકે સ્થાનભેદ છે છતાં એના અભેદનું જ શ્રુતિ શ્રવણ કરાવે છે. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ વ્યાપક છે. શ્રુતિ કહે છે કે સ ઓનશ્ચ પ્રોતશ્ચ વિભુઃ પ્રજાસુ-તે વિભુ પ્રજામાં ઓતપ્રોત છે. (યજુઃ ૩૨-૮) અઘ્યક્તાન્તુપરઃ પુરુષઃ વ્યાપકઃ અલિંગ એવં ચ-અવ્યક્તત્ત્વી પર છે પુરુષ વ્યાપક છે, અને અલિંગ જ છે. (કઠઃ ૬-૯) સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા-સર્વવ્યાપી અને સૌ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે. (શ્વેઃ ૬-૧૧) આ સર્વવ્યાપી પરમાત્મા સ્વયં સ્થાનભેદે ભેદાતો નથી. સ્થાનભેદે સર્વવ્યાપી એકરસ પરમાત્મા ભેદાય છે એ તો સ્થૂલ દૃષ્ટિનું દર્શન છે. અને આથી તે તે સ્થાનોમાં હોવા છતાં પણ પરમાત્માનો કોઈ ભેદ નથી. જુદાં જુદાં સ્થાનમાં રહેતો છતાં તે તો એકરૂપ જ છે એમ શ્રુતિઓ તેનો અભેદ વર્ણવે છે. તસ્ય પતસ્ય તદેવ રૂપં યદમુપ્ય રૂપં યૌ અમુપ્ય ગેળ્ગૌ તૌ ગેળ્ગૌ યન્નામ તન્નામ-તે આનું તેજરૂપ છે. જે તેનું છે તેના જે બે પર્વો છે, જે નામ છે તે જ નામ છે. (છાં ૨-૭-૫) સ યદ્યાયં પુરુષે યજ્ઞાસાવાદિત્યે સ એકઃ-તે કે જે આ પુરુષ છે અને જે પેલો સૂર્યમાં છે-તે એક છે. (તૈં ૩-૧૦) સ યજ્ઞાય મર્યાં પૃથિવ્યાં તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષઃ અયમેવ સઃ યોઽયમાત્મા इदं અમૃતં इदं ब्रह्म-તે જે આ પૃથ્વીમાં તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે એ જ તે છે જે આ આત્મા છે એ અમૃત છે. એ બ્રહ્મ છે. (ઘ્રૂ ૨-૫-૧) વગેરે છે આ અભેદ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ અને શ્રુતિ જ્યાં તેનો સર્વત્ર અભેદ કહે છે ત્યાં સ્થાનભેદે ભેદ માનવો એ યોગ્ય નથી, સ્થાનભેદે ઘોડો-Horse નામથી ભેદાય છતાં અઘોડો બની જતો નથી. અને હિરણ્યરમ્ભશ્ચ વગેરે રૂપ પ્રતિપાદન તો આલંકારિક માત્ર છે. અરૂપનો ખ્યાલ આપવાને માટે રૂપનિષ્ઠ માનવ તેને રૂપ આપે તો તે યોગ્ય છે. પણ તેથી અરૂપ રૂપવાન થતો નથી. અનામ નામવાન થતો નથી. અને આથી સ્થાન નિમિત્તે પણ પરમાત્માને અવસ્થાઓનો સંબંધ નથી જ ॥ ૧૨ ॥

પ્રમાણાન્તરથી ઉપલી વાતને પુષ્ટ કરતાં કહે છે કે:-

अपि च एवमेके ॥ १३ ॥

અપિ ચ=કેવળ હેતુથી જ નહીં તે ઉપરાંત પણ આ અવસ્થા સંબંધનું પ્રત્યાખ્યાન એવં=જવાબમાની પેરે એવં=અર્થવં વેદીયો આલંકારિક રીતે પહેલાં તેનો તેની સાથે સંબંધ બનાવી છેવટે તેનો પ્રત્યક્ષ નિર્બંધ કરે છે.

અથર્વવેદના માદૃકયડિપનિપદ્મા પહેલા અવકાશ પૂરતો
 ઉવા-માની પેરે પરમાત્માનો સ્વપ્નાદિ અવસ્થા માથે મળધ બનાવી
 પાછી અતે તેનો પ્રત્યક્ષ નિરાસ કરે છે રજનસ્ય નોન્ત પ્રમ સ્વપ્ન
 ન્યાનીય અન પ્રજ્ઞ (માં ૪) વગેરે વાક્યોમા પહેલા સ્વપ્નાદિ અવસ્થા
 માથે મળધ પ્રતિપાદિત કર્યા બાદ નાન્ત પ્રજ્ઞ ન યહિ પ્રજ્ઞ નોમયત
 પ્રજ્ઞ ન પ્રજ્ઞાનઘન-? નથી તો અત પ્રજ્ઞ, નથી તો બાહ્યપ્રજ્ઞ, જે
 ઉભયત પ્રજ્ઞ નવી જે પ્રજ્ઞાનઘન નથી (માં ૭) વગેરે દ્વારા મમન્ત
 અવ-થાનો મળધ ઈન્દ્રિય છે ઉપલી શ્રુતિમા નાન્ત પ્રજ્ઞ દ્વારા સ્વપ્નનો ન
 રહિપ્રમ દ્વારા લક્ષ્યનો નોમયતપ્રમ દ્વારા મૂદાનો, ને ન પ્રજ્ઞાનઘન
 દ્વારા સુષુપ્તિનો નિરેધ છે જે હોય તેનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ શકતું નથી
 અને આદેશિતનો ઈન્દ્રિય થઈ શકે! અને આથી આ એક આવક શિક્ષ
 રીતે જૂઠ્ઠાની ઝંઘીમાત્ર છે તેવી પરમાત્માને સ્વપ્ન કે પન્ત
 સ્વપ્નાદિ અવસ્થાઓ માથે મળધ થઈ જતો નથી

આજ વાતને ૧૬ ઠગ્ગા પુન કહે છે કે -

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

આથી પણ તે પરમાત્માને સ્થાન નિમિત્તે પણ સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાઓ સાથે
 સમધ ઘટો નથી હિન્દેમક તત્ત્વને પરમામા અપ્પવચ્ચ=રૂપ વિનાનો જ છે એટલે
 કે શરીર વિનાનો જ છે એમ માનતું થો કેમકે પ્રધાનત્વાત્તે સ્વામી છે હજાર છે

પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સ્વામી હોઈને અહીં પ્રધાન શબ્દ પરમાત્મા
વાચક છે આગળ પણ પ્રધાન શબ્દ બાજુ અર્થમા સૂત્રપરવાપગ્નાર છે-
 જ્ઞાનન્દાદય પ્રધાનસ્ય (વેદાન્ત સૂત્ર ૩-૩-૧૧) આ મૂળમા

રૂપ એવે આ જ, એવે કે શરીર જે લગવાનનું હોઈ રૂપ
 સ્વીકારીએ તો તો તે સ્વીકાર છે એવું મિદ્ધ થાય કેમકે જેને રૂપ
 હોય તે નિષ્પેક્ષ રૂપ હોઈ શકતો નથી ઉપરાત રૂપ ગુણાગુણ
 કર્મનું રૂપ છે પરમાત્માને ગુણાગુણ કર્મ નથી કેમકે તેનો તો કર્મમા
 અધિકાર જ નથી! આધિપતિ તો જીવનો જ હોઈ શકે! કેમકે પ્રભુને
 કર્મ ઠગ્ગામા હોઈ પ્રયોજન નથી જ્યાં કર્મ જ નથી ત્યાં શરીર-રૂપ હોઈ
 શકતું નથી ઉપરાત શ્રુતિઓ પરમાત્માના રૂપનો સ્વય નિરેધ કરે છે
 અકાય-અકાય (યજુ ૪ ૮) અશરીર=અશરીર (કઠ ૨-૨૨) અશબ્દ
 મસ્પર્શમરુપમ યય=શબ્દ સ્પર્શ રૂપ વિનાનો અન્યથ (કઠ ૨-૧૫)

દિવ્યો હિ અમૂર્તઃ પુરુષઃ દિવ્ય અને અમૂર્ત છે તે પુરુષ. (મું ૨-૧-૨)
 અસ્થૂલમનણુ=અસ્થુલ અનાણુ (વં ૩-૮-૮) વગેરે. અપાણિવાદો જયનો
 વ્રહ્મતા-હાય પગ વગરનો છતાં ઝડપી દોડવાળો અને ગૃહીતા વગેરે
 (શ્વે ૩-૩૬) આથી શ્રુતિએ જેનો ઇન્કાર કર્યો છે તેનો સ્વીકાર કેમ
 થાય? ઉપરાંત સર્વકર્મા સર્વકામ સર્વગન્ધ સર્વરસઃ સર્વકર્મા સર્વકામ
 સર્વગન્ધ-સર્વરસ (છાં ૩-૧૪-૪) વગેરેમાં શ્રુતિએ કહેલું રૂપ
નિરૂપણુ તો તે પરમાત્મા સર્વશક્તિ છે, સૌનું અધિષ્ઠાન છે એમ બતાવવા
 કહ્યું છે-તે રૂપવાળા છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે નહીં અને સ્વપ્નાદિ
 અવસ્થા ભેદો તો રૂપવાળાને હોય, રૂપહીનને ન હોય. આથી સ્થાન નિમિત્તે
 પણ પરમાત્માને અવસ્થા સંબંધ નથી એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

આમ પરમાત્મા એ રૂપહીન જ છે તો પછી શ્રુતિઓમાં પરમાત્માને
 લગતાં રૂપનો નિર્દેશ કરતાં વાક્યોનો સમુદાય તો વ્યર્થ જ ન્થાય ને?
 અને તેમ થાય તો શ્રુતિનું પાક્ષિક અપ્રમાણ્ય જ થાય! આ શંકાનું
 નિરાકરણ કરના કહે છે:-

પ્રકાશવચ્ચાવૈયર્થ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

ચ=એ ઉપરાંત પ્રકાશવત્=પ્રકાશના જેવો પરમાત્મા છે એમ સ્વીકારવામાં
 આવ્યું છે. કેમ? તો અવૈયર્થ્યમ્=શ્રુતિના રૂપ બતાવનારાં વાક્યો વ્યર્થ ન કરવા માટે

શ્રુતિઓમાં પરમાત્માનાં રૂપ દર્શાવનારાં વાક્યો જરૂર છે. વિશ્વત
 સ્થક્ષુઃ ઉત વિશ્વતો મુક્ષઃ વિશ્વતો વાહુઃ ઉત વિશ્વતસ્પાત્-ચોમેર
 આંખવાળો, ચોમેર હાથવાળો, ને ચોમેર પગવાળો. (ઋ ૮-૩-૧૬-૩)
 સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રવાત્-હૃન્તરો માથાં, હૃન્તરો આંખ,
 અને હૃન્તરો પગવાળો છે પુરુષ. (ઋ ૮-૪-૧૭-૨) સર્વતઃ પાણિવાદંતત્
 સર્વતઃ અક્ષિશિરોમુલં। સર્વતઃ શ્રુતિમત્ત્લોકે-ચોમેર પાણી અને પગવાળું,
 ચારે કોર આંખ-માથું-મોંવાળું અને ચોમેરથી મનવાળું તે ત્રેયતત્ત્વ છે.
 (શ્વે ૩-૧૬) વગેરે, રૂપ પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યો છે. આવાં વાક્યો
 નિર્વિયય ન થાય તેથી પૂરમકારણુ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રકાશ જેવો
 સ્વીકારવામાં આવે છે. જેમ સૂર્ય કે ચંદ્રનો પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપક હોવા
 છતાં તે તે પદાર્થના સંબંધે તે તે પદાર્થની આકારના પામતો બળે
 દેખાય છે અને તે દ્વારા વ્યવહારની સરળતા મધાય છે તેમ સર્વવ્યાપી
 પરમાત્મા પણ સર્વવ્યાપી હોઈને તે તે પદાર્થના સંબંધે બળે તે તે
 પદાર્થના આકારવાળો સ્વીકારવામાં આવે છે. અને જોધની સરળતા માટે

શ્રુતિ તેનો સ્વીકાર કરે છે. પણ વસ્તુતઃ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા રૂપવાન છે એવું સ્વીકારતી નથી. ॥ ૧૫ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો પ્રકાશ સ્વરૂપ-ભૌતિક પ્રકાશ સ્વરૂપ નથી તો પત્રી તેને પ્રકાશ તુલ્ય કેમ સ્વીકાર્યો ? તો કહે છે -

આહ વ તન્માત્રમ્ ॥ ૧૬ ॥

અ=કાશ્ય કે તન્માત્રમ્=તે પ્રકાશ માત્ર છે માત્ર મને ધર્મ ધર્મી ભાવનો અનુભવ કરે છે એમ આહ=વેત્નો મત્ર કહે છે -

બ્રહ્મ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે એમ વેદમંત્ર સાક્ષાત્ કહે છે.-ધ્રુવં જ્યોતિર્નિહિત દશાયે કં મનોજલિષ્ઠં પતયત્સ્વન્તઃ=મૌના દર્શન માટે અહીં ધ્રુવ ન્યોતિ વિશ્વમાં-છે વગેરે. (જ્ઞ૦ ૪-૫-૧૧-૫) મત્રો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે. આમ પ્રકાશ અને અત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મનું, રૂપદર્શક વાક્યોને માર્થક કરવા પૂરતું પ્રકાશની માથે મમાનત્વ-તુલ્યત્વ બતાવ્યું છે. આથી કોઈ વિરોધ નથી. અર્થાત્ જ કેવળ ચેતનરૂપી પ્રકાશ આત્મા-પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. અને આથી પ્રકાશ માથે તેને તુલ્ય બતાવે તો કોઈ વાધો ન હોઈ શકે ! ॥ ૧૬ ॥

મત્રને શ્રુતિ અને સ્મૃતિની પણ મ મનિ છે એમ દર્શાવતાં કહે છે:-

દર્શયતિ ચાથો અપિ સ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

અ=ઉપરાત શ્રુતિ દર્શયતિ=પરબ્રહ્મ પ્રકાશમાત્ર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. જ્યો=અને વળી સ્મર્યતે=સ્મૃતિ પણ એમા સમત છે

કેવળ મંત્ર જ નહીં ઉપનિષત્ની શ્રુતિ પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રકાશમાત્ર છે એમ કહે છે તત્ શુદ્ધં જ્યોતિષા જ્યોતિઃ-તે ન્યોતિઓની પણ શુદ્ધ ન્યોતિ (મું ૨-૨-૯) યદત પતો દિવો જ્યોતિઃ-જે આ દુથી પર ન્યોતિ છે. (જ્ઞ૦ ૩-૧૪-૭) પર જ્યોતિરૂપસંપદ્ય-પરમ ન્યોતિઓની ન્યોતિ. (વૃં ૪-૪-૧૬) વગેરે છે તે શ્રુતિઓ. ઉપગત જ્યોતિષામપિ તજ્યોતિ તમસઃ પરમુચ્યતે-ન્યોતિઓની પણ તે ન્યોતિ અધકાચી પર છે (મીતાં ૧૩-૧૭) આ છે સ્મૃતિ. ॥ ૧૭ ॥

બીજી રીતે પણ આ જ વાતને સાધતાં કહે છે -

અત एव चोपमासूर्यकादिवत् ॥ ૧૮ ॥

અ=અને અત એવ=આથી જ-બ્રહ્મ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે તેથી જ ઉપમા=તેની ઉપમા સૂર્યકાદિવત્=સૂર્ય અગ્નિ વગેરેની જે રીતે શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં સ્વીકાર્યા છે.

શ્રુતિઓ પરમાત્મા પરબ્રહ્મને સૂર્ય વગેરેની ઉપમા આપે છે આદિત્ય વર્ણ તમસ પરસ્તાત્-અધકારથી પર આદિત્યવર્ણ (યજુઃ ૩૧-૧૮) જ્યોતિરિવાધૂમક -ધૂમાડા વિનાની જ્યોતિ જેવો-(ઘટ ૪-૧૩) યથા પ્રકાશયત્યેક વૃત્સ્ત્ન લોક ઇમ રવિ । ક્ષેત્ર ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્ત્ન પ્રકાશયતિ ભારત-જેમ એક સૂર્ય આ ચમત્ત લોકને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આખા ક્ષેત્રને ક્ષેત્રજ્ઞ પ્રકાશિત કરે છે (ગીતા ૧૩-૩૩) વગેરે આદૃશ્ય જો ન હોય તો ઉપમા ઘટે નહીં અને આથી સૂર્ય વગેરેની માથેની સરખામણી પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રકાશ સ્વરૂપ છે એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે ॥૧૧॥

સૂર્યાદિ સાથે સરખામણી એક ખીણ મુશ્કેલીને નોતરે છે સૂર્યાદિ તો પરિચિત્ત છે આથી તેમની સરખામણીમા ઉભેલુ બ્રહ્મ પણ પરિચિત્ત જ હોયુ જોઈએ એવું-પરમાત્માનું સર્વભૂતોના અતરમા રહેવાપણુ તો પ્રતિબિંબ દ્વારા સમજાવી શકે । આથી તે બ્રહ્મ પરિચિત્ત કેમ ન માનવું ? જવાબ વાળતા કહે છે -

અમ્બુવત્ અગ્રહણાત્ તુ ન તથાત્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

તુ-પરતુ અમ્બુવત્-જળમા સૂર્યના પ્રતિબિંબની પેરે અગ્રહણાત્=બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ ન પડતું હોઈને સર્વભૂતાન્તરત્વની સિદ્ધિ ન થતી હોઈને ન તથાત્વ=સૂર્યાદિની પેરે તેનું પરિચિત્તત્વ નથી

જળ વગેરેમા સૂર્યાદિનું પ્રતિબિંબ પ્રત્યક્ષપણે પકડાય છે બ્રહ્મનું મૌ ભૂતોમા પ્રતિબિંબ હોય તો પણ પકડાતું નથી ઉપગત બ્રહ્મનું સર્વભૂતોમા પ્રતિબિંબ નથી સ્વરૂપે સર્વભૂતોમા બ્રહ્મ રહે છે અને આ સર્વભૂતાન્તરતા પરમાત્મા અપરિચિત્ત હોય તો જ સમજી શકાય । આથી સૂર્યાદિની સાથે ઉપમિત થતું જતા તેમની પેરે એ પરિચિત્ત નથી પણ અપરિચિત્ત જ છે ॥૧૨॥

અપરિચિત્ત હોઈને જો બ્રહ્મ સર્વભૂતાન્તર હોય તો તો પછી તે બ્રહ્મને સર્વભૂતોનો વૃદ્ધિ હાસ પણ સ્પર્શ જ મૌમા રહેલું બ્રહ્મ સોના વૃદ્ધિ હાસથી લેવાય જ છે અને વૃદ્ધિ હાસ તો વિકારો છે નિર્વિકારી બ્રહ્મને વિકારનો સ્પર્શ સમજાવી જ ન શકાય । આથી બ્રહ્મ અપરિચિત્ત છે, એમ માનવું મર્યાદિત નથી જવાબ વાળતા કહે છે કે -

વૃદ્ધિહાસમાક્તવમન્તર્ભાવાત્ ડમયસામંજસ્યાદેવમ્ ॥૨૦॥

પૂર્વ સૂત્રમાના તત્ત્વ અને ન જ ને શબ્દોનું અર્થ અનુર્તન જાણતું અતર્ભાવાત્= પ્રારંભમાત્રમા અદર જર્મમાન હોઈને વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વ સૌ પ્રણીઓની શ્રદ્ધિ અને દામે પરમત્ત્વને વૃદ્ધિ અને હાસ આપે નથી ક્યા મરણે? તો ડમયસામંજસ્યાદેવમ્=ન સગી એવા બન્નેનું આશ્રય હોઈને આમ યુક્ત છે

સંગ, ગુણદોષના સ્પર્શમાં કારણરૂપ છે. જે નિઃસંગ હોય તેને કે દોષો અડી શકતા નથી. નિઃસંગને સ્વરંગે રંગવાનું કોઈ કને ઔરિ નથી. આકાશ પણ સામાન્ય રીતે અપરિચિન્ન છે, સર્વભૂતાન્તરવ છે. તો તે આકાશ પણ પદાર્થના ગુણદોષથી લેપાતું નથી પછી જેનું નિરપેક્ષ અપરિચિન્નત્વ છે-જે પરિપૂર્ણપણે નિઃસંગ છે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જે સર્વભૂતોના ગુણદોષ ન સ્પર્શી શકતા હોય તેમાં નવાઈ શી? જેને વૃદ્ધિ હ્રાસ લાગુ પડતા હોય તેના ઉપર જ તેમ વિક્રિયા થાય! પરમાત્મા તેવા નથી. ॥ ૨૦ ॥

આ જ વાતને સિદ્ધ કરતાં બીજો હેતુ આપે છે કે:-

દર્શનાચ ॥ ૨૧ ॥

ચ=આ ઉપરાંત દર્શનાદ=શ્રુતિનું વચન પણ પરમત્ર નિર્વિકારી જ છે એ બતાવે છે.

સર્વભૂતાન્તરવર્તી હોવા છતાં તે તે ભૂતોના વૃદ્ધિ હ્રાસે પરમાત્મા વૃ. કે હ્રાસિત થતો નથી એમ સ્વયં શ્રુતિ કહે છે. ન લિપ્યતે લોકદુઃસ્થો યાદ્યઃ-અસ્પૃષ્ટ હોઈને લોક-દુઃખથી લેપાતો નથી (ક૦ ૫-૧૧) ઉપરાંત ન સાધુના કર્મણા ભૂયાન્ નો પ્વાસાધુનાન્ કનીયાન્-તે મારાં કર્મે વધી જતો નથી તે જ પ્રમાણે નરસાં કર્મે નાનો થઈ જતો નથી. (ષ્ટ ૪-૪-૨૨) અને શ્રુતિ કરતાં મોટું કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી વૃદ્ધિ વગેરેની માફ સ્થાન નિમિત્તો પણ પરમાત્માને સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાનો સંબંધ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

આમ સ્થાન નિમિત્તો પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાઓ સાથે સંબંધ નથી એમ સિદ્ધ થયું. આ ઉપરથી કોઈ રખે એમ માની લેતું કે તો પછી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જેવો કોઈ પદાર્થ જ નથી! આવી કોઈની માન્યતા ન થઈ બલ્ય તે માટે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સદ્ભાવ સૂચવતાં કહે છે કે:-

પ્રકૃતૈતાવસ્ત્વં હિ પ્રતિપેદાતિ તતો દ્રવીતિ ચ ભૂયઃ ॥૨૨॥

હિ=આ શબ્દ અવધારણા અર્થમાં છે. તેનાથી બ્રહ્મની સત્તાનો પ્રતિપેદ દર થાય છે ચ=આ અત્યય કારણના અર્થમાં છે. પ્રકૃતૈતાવસ્ત્વં=પ્રકરણમાં કહેતું જે ધૃતિ પરીચિન્ન મૂર્ત અને અમૂર્ત લક્ષણ રૂપ, બ્રહ્મનાં તે ધૃતિ પરીચિન્ન રૂપનો

પ્રતિષેધ=શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. અર્થાત્ નેતિ નેતિ શબ્દોમાં તે ધ્યેતા પરિચ્છિન્ન સ્વરૂપનો નિષેધ છે કેમકે તત્ત્વ=તે પ્રતિષેધ દર્શાવ્યા બાદ મૂલ્ય:-વળી વ્રતીતિ=મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપથી ભિન્ન તરીકે બ્રહ્મનો ઉપદેશ શ્રુતિ કરે છે.

બૃહદ્વારણ્ય ઉપનિષદમાં મૂર્તામૂર્ત બ્રાહ્મણુ આવે છે. તેમાં હે વાવ વ્રહ્મણઃ રૂપે મૂર્તે ચ અમૂર્તે ચ=એ છે નહીં બ્રહ્મનાં રૂપો મૂર્ત અને અમૂર્ત (વૃં ૨-૩-૧) આ રીતે શરૂ કરી પછી-અર્થાત્: આદેશો નેતિ-નેતિ= (વૃં ૨-૩-૬) આવો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. અહીં શ્રુતિ બ્રહ્મની સત્તાનો પ્રતિષેધ કરે છે કે તેની પ્રકૃત મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપતાનો પ્રતિષેધ કરે છે? “સત્તાનો,” એવો પૂર્વપક્ષ છે. “પ્રકૃત મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપાત્મકતાનો” -એવો છે સિદ્ધાન્ત! તો પછી શું પ્રાપ્ત થાય? સત્તાનો જ પ્રતિષેધ થાય છે એમ અશ્વલ કહે છે. કેવી રીતે! તો આ ઉકાળે પ્રતિષેધનો ખીલે કોઈ વિષય જ નથી! આ પ્રતિષેધ કરીએ તો તેનો વિષય તો હોવો ઘટે ને! આ પ્રતિષેધ માટે વિષય તરીકે આ પ્રકરણમાં મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું જોવામાં આવતું નથી. આ મૂર્ત અને અમૂર્ત લક્ષણ બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ આ બે પૈકી મૂર્તામૂર્તનો અહીં પ્રતિષેધ સાથે સંબંધ ઘટતો નથી. કેમકે તેમના નિર્દેશનો વિચ્છેદ કરી બ્રહ્મના નિરુપણની અહીં અર્થાત્: આદેશઃ (વૃં ૨-૩-૬) શબ્દથી શરૂઆત થાય છે. આદેશ એટલે મત્ય બ્રહ્મનું નિરુપણ. તે શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. ત્યારે મૂર્તામૂર્ત લક્ષણ બ્રહ્મનું નિરુપણ વિરોધાત્મક થાય જ છે. તો તે પ્રતિષેધનો વિષય તરીકે સંબંધ ન પામે. બાકી રહ્યું પરબ્રહ્મ. એટલે એ બ્રહ્મનો જ નિષેધ અહીં આવી જાય. બ્રહ્મ મન વાણી વગેરેથી પર છે અને આથી એ ન હોય એવું સંભવે! અને આથી એનો પ્રતિષેધ જ યોગ્ય છે. નેતિ નેતિ-આવો અભ્યાસ-દ્વિરુક્તિ દૃઢતરતા માટે છે. પ્રતિષેધને યોગ્ય એવા મૂર્તામૂર્તના પ્રતિષેધ માટે નથી. આથી આ શ્રુતિ બ્રહ્મની સત્તાનો જ નિષેધ કરે છે. બ્રહ્મની મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપતાનો નિષેધ કરતી નથી.

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં સમાધાન હે છે કે અહીં બ્રહ્મની સત્તાનો નિષેધ નથી. પણ તેની દ્વિરૂપતા-મૂર્તામૂર્ત રૂપતાનો જ નિષેધ છે. જો બ્રહ્મની સત્તાનો જ નિષેધ હોત તો તો પછી આ બ્રાહ્મણુ વિભાગનો આરંભ જ બ્યર્થ થાત! લેને ગઈ પૂત ચોર ખો આઈ કસમ જેવો ઘાટ થાત! બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છાથી તો આ બ્રાહ્મણુ વિભાગની શરૂઆત થાય છે! તે બ્રહ્મના વિજ્ઞાનના ઉપાય તરીકે મૂર્ત અને અમૂર્ત સ્વરૂપે પ્રસરેલાં

આ જગતનો પ્રશ્નરૂપે નિર્દેશ છે જે રૂપી બ્રહ્મનો જ નિષેધ હોય તો તો આ પ્રાણીનો આગ્નિ જ નિર્ગ્ધક થાય. જેનું જ્ઞાન દેવા માટે આ આગ્નિ તેનો જ જે નિષેધ હોય તો પછી જ્ઞાન કોનું? બ્રહ્મ અને મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપ જગત બન્નેનો જે અહીં નિષેધ હોત તો તો ગુન્યવાદનો પ્રમુખ પ્રાપ્ત થાય! આથી બ્રહ્મ મત્તાનો નિષેધ અહીં હોઈ શકતો નથી

ઉપગત બ્રહ્મ સત્તાનો પ્રતિષ્ઠા અહીં હોઈ શકતો નથી કેમકે બ્રહ્મ તે દ્રવ્યમિ-તને હું બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરું. (ષ્ટ ૨-૧-૧) આ રીતે તો એની શરૂઆત થાય છે! જે બ્રહ્મનો જ પ્રતિષ્ઠા હોત તો આવો આગ્નિ ન થઈ શકે! અને ઉપક્રમનો વિરોધ હોય તો પ્રતિષ્ઠાનો કોઈ અર્થ ન રહે વળી બ્રહ્મ મત્તાનો જે ધ્વંસકાર કરે તેની નિન્દા કરનારી શ્રુતિ પણ છે. ઇસંજય સ મયતિ અસદ્ બ્રહ્મેતિ વેદ ચેત્-બ્રહ્મને અસત્ બાણનારો સ્વયં અમત્ થઈ જાય છે (તૈ ૦ ૨-૬) અને જેના પ્રતિષ્ઠાન માટે આ મમમ્ત પ્રપંચ છે તેનો પ્રતિષ્ઠા હોય તો પછી શાસ્ત્રાદિ વચ્ચે જ ગણાય! ઉપરાત પગ્નબ્રહ્મ પગ્નમાત્મા મન વાણી વગેરેથી પર છે એવું કથન તેના અલૌકિકત્વને કથનારૂ છે, તેની અભાવાત્મકતા કથનારૂ નથી. જે એમ ન હોત તો અસ્તીત્વેવોપલબ્ધ્ય - “ છે ” એ રીતે જ તેનો અનુભવ કરવો મ્હો (કટ ૦ ૭-૧૩) આવા અવધારણોનો વિરોધ થાય અર્થાત્ મૂર્તઅમૂર્ત લક્ષણ બ્રહ્મ જેટલું બ્રહ્મ નથી પણ તેનાથી પણ અધિક અને ભિન્ન એવું પરબ્રહ્મ છે એ બતાવવું એ નૈતિ વગેરે શ્રુતિઓનો આશય છે જગદ્ગુપે પ્રસરેલા બ્રહ્મનો પ્રતિષ્ઠા મૂળ-વસ્તુગત્યા હોનાગ બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરવા માટે સુકૃત છે જગતથી પર એવું પરમાત્માનું એક નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે એ વાક્યશેષમાથી જણાય છે શ્રુતિ કહે છે-ન હિ પતસ્માદિતિ નૈતિ, અન્યત્ પર અસ્તિ અથ નામધેયં સત્યસ્ય સત્યમિતિ-એનાથી ભિન્ન પર કશું નથી આથી સત્યનું પણ મત્ય એ નામ છે (ષ્ટ ૦ ૨ ૩-૬) અને પરમાત્મા પરબ્રહ્મ તો અન્યત્ અને પર છે તો આ અ ખુબ જગત તે પરમાત્માની કોઈ અલૌકિક દિવ્ય તર્કાતીત માયા શક્તિનો વિદ્વાસ જ છે એવું નમ્ર હૃદયને સમજાયા વિના ન રહે અને બ્રહ્મનું સત્યસ્ય સત્ય આવું નામ પણ બ્રહ્મનો જ પ્રતિષ્ઠા હોય તો ઉચિત નથી અને આથી કાર્યકારણ ભેદથી ભિન્ન-મૂર્ત અને અમૂર્ત લક્ષણ જગત-કાર્ય બ્રહ્મથી ભિન્ન અને પર એવી બ્રહ્મ સત્તા છે નથી એમ કોઈ ન માને ॥ ૨૨ ॥

આવી સર્વથી પર એવી બ્રહ્મ સત્તા જે હોય તો પછી તે દેખાતી કેમ નથી? હોય તો તો પ્રત્યક્ષ થાય ને! ઉત્તર દેતા કહે છે -

તદવ્યક્ત આહ હિ ॥ ૨૩ ॥

તદ=પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અવ્યક્ત=કરજોથી તે ન પકડાય એવા છે, હિ=કેમકે માહ-
શ્રુતિ એમ કહે છે:-

અભાવને લઈને પરબ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી એમ નથી. પણ
ઇન્દ્રિયાદિની તેમને પકડવાની યોગ્યતા નથી તેથી તે દેખાતા નથી.
સૂક્ષ્મતમતાને લઈને ભગવાનનું બ્રહ્મ થતું નથી, અભાવને લઈને નહીં.
શ્રુતિ સ્વયં કહે છે કે:-તવે વાના ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યં ન ચક્ષુષા-
વાણી કે મન કે અમુથી મેળવવો શક્ય નથી. (ક્ષંડ ૬-૧૨) યત્ તદ
અદ્રેશ્યં અપ્રાલ્ભ્ય-જે તે અદ્રશ્ય અને અગ્રાહ્ય (મું ૧-૧-૬) ન ચેક્ષુષા
મૃદાતે નાપિ વાયા નાન્યૈર્દેવેઃ તપસા કર્મણા વા-જે આંખે કે વાણીએ
કે બીજી ઇન્દ્રિયો દ્વારા કે તપથી કે કર્મથી પકડવું શક્ય નથી.
(મું ૩-૧-૮) અવ્યક્તોઽક્ષર હત્યુક્તઃ-અવ્યક્ત અને અક્ષર એ રીતે
જવાયેલ (ગીતા ૪૮-૨૧) વગેરે શ્રુતિઓ પણ તેમાં સાક્ષી પૂરે છે. આથી
પરમાત્મા નથી માટે નથી દેખાતો એવું નથી. પણ છે છતાં સૂક્ષ્મતમ
હોઈને આપણી ઇન્દ્રિયો વગેરેની તેને બ્રહ્મ કરવાની અયોગ્યતા હોઈને
તે દેખાતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

પણ આમ બે પરમાત્મા અગ્રાહ્ય-અવ્યક્ત હોય તો પછી ય હત
તદ્ અમૃતત્વમાનસુઃ-જેઓએ તે બાણ્યું તેઓએ અમૃતત્વ ભોગવ્યું.
(ક્રં ૨-૩-૧૮-૨૩) તમેષ વિદિત્વાઽમૃત્યુમેતિ-તેને બાણીને જ મૃત્યુને
ઓળંગી બાધ છે. (યજુ ૩૧-૧૮) વ્રહ્મ વિદાન્નોતિ પરં-બ્રહ્મને બાણકાર
પરને પામે છે. (તૈં ૨-૧) વગેરે શ્રુતિવાક્યો કુપિત થાય! જવાણ
કરણામય સૂત્રકાર કહે છે:-

અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

અપિ=તે પરમહત્મા અવ્યક્ત હોવા છતાં પણ સંરાધને=સંરક્ષન થતો દેખાય છે.
સંરાધન=સાધન, તેમાં સં=સમ્યક્તા એટલે દીર્ઘકાળ-નિરંતર-સ્ફાર પૂર્ણતા આમ ક્રીક
ક્રીક થવળું મનન સાધનો થતાં તે પરમાત્મા તેની કરજીએ જણાય છે. અર્થાત્ જ
સમાધિમાં તેનાં તેની દ્વારા દર્શન થાય છે જ, કેમ બ્રહ્મનું? તે-પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્-
ધ્વનિ રમ્ભનિ એમ કહે છે.

માયું-પરમાત્મા આમ સામાન્ય રીતે આગ્રાહ્ય છે. પણ તેની
પ્રમદનાથી ત્યારે તેના દર્શનનું સાધનોમાં માનવ ચીટકી રહે છે ત્યારે

તેની કૃપાથી મળતી મમાધિ અવસ્થામાં તેનાં દર્શન થાય છે. પરમાત્માની અનુકંપા માટે કશું જ અશક્ય નથી. શ્રુતિઓ સ્વયં આ વાત કહે છે. યમેવ યય વૃણુતે તેન લભ્ય તસ્ય યય આત્મા વિવૃણુતે તન્ સ્વામ્- જેને એ જ પમંદ કરે છે તેના વડે તે લભ્ય છે. તેની મમક્ષ આ આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું વિવરણ કરે છે. (કઠ૦ ૨-૨૩) ધ્યાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધ સત્યઃ તતસ્તુ ત પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ-જ્ઞાનપ્રમાદે=પરમ વેગએ જેનું મત્વ વિશુદ્ધ થયું છે તે તેનું ધ્યાન કરે તો તે નિષ્કળને જુએ છે. (મું૦ ૩-૧-૮) યદાત્મતત્ત્વેન તુ પ્રહ્લતત્ત્વં દીપોપમેનેહ યુક્તઃ પ્રપદ્યતે જેને યોગમય, દીવાની ઉપમા ઘટે છે તેવાં આત્મતત્ત્વથી પ્રહ્લતત્ત્વને જુએ છે. (શ્વે૦ ૨-૫) સૂક્ષ્મતાં ચાન્યવેક્ષતે યોગેન પરમાત્મન.- પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાનું યોગ દ્વારા અવલોકન કરે (મનુ૦ ૬-૬૫) યોગિનસ્તં પ્રપદ્યન્તિ મગવન્તં સનાતનમ્-તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જુએ છે. (મહામા૦ ૧૨-૪૭-૫૪) અને આમ મમાધિમા પરમાત્માના આશાત દર્શન થતાં હોઈને શ્રુતિઓના વાક્યોનો કોપ પ્રમગ પ્રાપ્ત થતો નથી ॥૨૪॥

મુમુક્ષુને પ્રહ્લદર્શન કેવળ મરાધનથી જ થાય છે કે તે માટે ખીલ કાઈની પણ અપેક્ષા છે? કહે છે -

પ્રકાશાદિવચ્યાવેશેષ્ય પ્રકાશશ્ચ કર્મણ્યભ્યાસાત્ ॥ ૨૫ ॥

ચ=અને તે ઉપરાત પ્રકાશાદિવચ્=સત્રમતિ આદિ શબ્દ જલનું પ્રદણ કરે છે. અર્થાત્ જેમ પ્રકાશનો પ્રકાશ સાથે અને પાણીનો પાણી સાથે તેમ પરસ્પર સાથે સાધક મુમુક્ષુનો અવેશેષ્ય=અભેદભાવ અપેક્ષિત છે ચ=અને પ્રકાશ=પ્રકાશ વગેરેના જેવા અભેદાનુભવ કર્મણિ=મરાધનરૂપ કર્મમાં અભ્યાસાત્=પુન પુન. અનુધીનથી થાય છે.

પ્રકાશ સાથે પ્રકાશ મળે તો જેમ એકરૂપ થઈ જાય-જળમાં જળ મળતા જેમ તે એકરૂપ થઈ જાય તેમ પ્રહ્લમાં જીવ મળે અને તે જીવ પ્રહ્લ સાથે અભેદભાવ અનુભવે તેની અપેક્ષા રહે છે. અને આવો અભેદાનુભવ મરાધનના તીવ્રાભ્યાસથી થાય છે. અર્થાત્ દીર્ઘકાલ, નિરન્તર-સત્કાન્તપૂર્વકના અભ્યાસ અને પરમ વૈરાગ્યના યોગે નિર્વિકલ્પ એટલે કે અમપ્રજ્ઞાત મમાધિમાં આવો અભેદાનુભવ છેવટને માટે થાય છે. તો ત્યાં મુધી માધનાભ્યાસની જરૂર છે સમાધિસુષુપ્તિમોક્ષેષુ વ્રહ્મરૂપતા (સાં૦ ૫-૧૧૬) આવી છે સ્મૃતિ અને આથી મરાધનનો અભ્યાસ અને તદ્વિન્ય અનુભવ જન્મે જરૂરી છે પ્રહ્લ સાથે અભેદાનુભવ જ તો ભેદસંસ્કારનો ણાધક થાય અર્થાત્ મમાધિઅવસ્થા પણ સાક્ષાત્કાન્ત પર્યવસાન પામવી જ જોઈએ ॥ ૨૫ ॥

અને આમ સાક્ષાત્કાર સુધી ટકેલી સમાધિથી જ્યારે અલોહાનુભૂતિ થાય ત્યારે કયા રૂપે બ્રહ્મનું દર્શન થતું હશે વારુ ? તો કહે છે:-

અતોऽનન્તેન તથાહિ લિંગમ્ ॥ ૨૬ ॥

અનન્ત = સરાધન અગેહમાં પરિણમતાં અનન્તેન = અપરિચિન્ન સ્વરૂપે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. તથાહિ = દાખલા તરીકે લિંગમ્ = મંત્રલિંગ છે - સૂચન છે.

અનન્ત એટલે કે કોઈપણ બાતના પરિચ્છેદ વિનાનું - અપરિચિન્ન રૂપે પરમાત્માનું સમાધિના પ્રકર્ષમાં દર્શન થાય છે. અને એ જ યથાર્થ દર્શન છે. બ્રહ્મદર્શન અને પરિચિન્ન તો વહતોવ્યાધાત છે. મંત્ર કહે છે:-

તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સ્વયઃ । દિવીષ ચક્રુરાતતમ્-વિષ્ણુના
તે પરમપદને આકાશમાં ફેલાયલા સૂર્યની પેરે, સૂરીઓ-વિદ્વાનો સદા
જુવે છે. (ક્રમ ૧-૨-૭-૨૦) સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુઃ (ક્રમ ૦ ૫-૧૧)
આથી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જેનું અનન્તરૂપે દર્શન થાય છે એવો પરમાત્મા
જે છે અને તે મૂર્ત અમૂર્તરૂપથી પર છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૬ ॥

અને જે બ્રહ્મનું આમ અનન્તરૂપે દર્શન થાય છે તે બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે કે જ્ઞાનાશ્રય છે ? જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય તો યો વિશ્વાઽમિપદ્યતિ-જે વિશ્વને જુવે છે (ક્રમ ૩-૪-૧૦-૯) યઃ સર્વઘ્નઃ સર્વવિત્-જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્ છે. (મું ૦ ૧-૧-૯) સ વિશ્વઘ્નત્ વિશ્વવિત્-તે વિશ્વઘ્ન-અને વિશ્વવિદ્ છે. (શ્લોક ૬-૧૬) સહિ સર્વવિત્-તે સર્વવિત્ છે. (સો ૩-૫૬) વગેરે વાક્યો તર્કયુક્ત ન થાય. ઉપરાંત જો એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ્ઞાનાશ્રય હોય તો પછી પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ-પ્રજ્ઞાન છે બ્રહ્મ (પે ૦ ૩-૧) સત્યં જ્ઞાનં અનન્તં બ્રહ્મ-સત્ય જ્ઞાન અનન્ત બ્રહ્મ (મું ૩-૬-૨૮) વગેરે વાક્યો કદ્યયિત થાય ! અને જાને રીતે વ્યપદેશ જ્યારે અશક્ય હોય ત્યારે કોઈ એક પ્રકારનું બ્રહ્મ નક્કી કરવું અશક્ય ! અને જેનું સ્વરૂપ જ નક્કી ન થાય તેનો સ્વીકાર તો ગમાર હરે ! અને આથી બ્રહ્મ ન હોવું ઘટે, એ જ ચોચ લાગે છે. આ દલીલનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

ઉભયવ્યપદેશાત્વહિકુણ્ડલયત્ ॥ ૨૭ ॥

અનન્ત જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ નિર્ગિત હોવાથી તુ=શબ્દ આશંકાનો નિરાસ કરે છે. ઉભયવ્યપદેશાત્=અને પ્રકારે નિર્દેશ હોવાથી અહિકુણ્ડલયત્=કુણ્ડલાકાર ન બનાવે એમ છે એમ જણવું રહે છે.

જેમ કુંડલ સ્વરૂપે દેખાતો નાગ કુંડલ અને કુંડળવાળો એમ બન્ને રૂપે કહેવાય છે તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને જ્ઞાનાશ્રય એમ બંને રીતે કહેવાય છે. અને બન્નેય નિર્દેશ સાપેક્ષ હોઈને એકી વખતે બ્રહ્મમાં તે નથી બજતો એમ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ અને જ્ઞાનાશ્રય-ઉભય નિર્દેશે બ્રહ્મ શોભે છે. બન્ને નિર્દેશો એનામાં એકી વખતે ઘટે છે. આથી કોઈ ચિન્તા નથી. ॥ ૨૭ ॥

ઇતર દૃષ્ટાન્તે આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:-

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

વા=અથવા પ્રકાશાશ્રયવત્=પ્રકાશના આશ્રયરૂપ તેજની પેરે જ્ઞાનનો આશ્રય છે. અન કેમકે તેજસ્વાત્=તેજોમયતાની સમાનતા હોવાથી.

તેજોરૂપ છે બ્રહ્મ. શ્રુતિ કહે છે કે તેજોઽસિ શુક્લમમૃતમ્ તેજ શુક્લ-અમૃત-તું છે. (યજુઃ ૨૨-૧) યેન સૂર્યસ્તપસિ તેજસેદ્ધઃ-જેનાં તેજે સળગેલો સૂર્ય તપે છે. (તૈંઃ વ્રાઠ ૩-૧૨-૯) અને તેજ તે અગ્નિ વિદ્યુત વગેરે. આ તેજ જેમ પ્રકાશ સ્વરૂપ હોવા છતાં પ્રકાશ્ય વસ્તુના સંસર્ગને લઈને પ્રકાશાશ્રય કહેવાય છે તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ જ્ઞેયના સંબંધે જ્ઞાનાશ્રય કહેવાય છે. તેનાથી ભિન્ન મમસ્ત બગત જ્ઞેય છે. અને આથી બગતના સંબંધે તે “સર્વજ્ઞ” છે. એવો શ્રુતિ નિર્દેશ થોડ્ય છે. બાકી બ્રહ્મ છે જ્ઞાનસ્વરૂપ. ॥ ૨૮ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ અને જ્ઞાનાશ્રય છે એ વાતને ચેતનના સાધર્મ્ય દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:-

પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

વા=અથવા પૂર્વવત્=પૂર્વ એટલે અહીં જીવાત્મા-તે જીવાત્માની પેરે અન છે એમ બતાવું.

આ સૂત્રમાં “પૂર્વ” શબ્દ દ્વારા જીવનો ઉલ્લેખ બતાવેલો. પરમાત્મા-પુરૂષ-અને પ્રકૃતિ એ ત્રણમાં પુરુષ મધ્યમ હોવાથી તે જેમ પ્રકૃતિથી પર છે તેમ બ્રહ્મથી પૂર્વ છે. આ મધ્યમતા વેદ પણ કહે છે. તસ્ય આતા મધ્યમો અસ્તિ અન્નઃ-તેનો મધ્યમ બ્રાતા બોધતા છે. (ઋઃ ૨-૩-૧૪-૧) આ જીવાત્મા મૂળમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં જેમ બુદ્ધિ વગેરેના સંબંધ

જ્ઞાનશ્રય થાય છે તેમ સકળ જગતના સંબંધે જ્ઞાન સ્વરૂપ છતાં તે પ્રહાર જ્ઞાનાશ્રય પણ હોઈ શકે છે-જીવાત્મા અંગે શ્રુતિ છે કે-અથ દિ દષ્ટા સ્મરણ શ્રોતા ઘ્રાતા રસયિતા મન્તા વોદ્ધા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ-એ છે દૃષ્ટા-સ્પૃષ્ટા-શ્રોતા-ઘ્રાતા-રસયિતા-મન્તા-વોદ્ધા-કર્તા-વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ. (પ્રાં ૪-૬) પરમાત્મા અંગે શ્રુતિ કહે છે કે યો વિશ્વામિવિપશ્યતિ (ક્રાં ૩-૪-૧૦-૧) અને આથી પ્રહારને લગતો “જ્ઞાન” એવો નિર્દેશ સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ અને જ્ઞાનાશ્રય એવો નિર્દેશ પરદૃષ્ટિએ છે એમ બાણુવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

આજ વાતને દૃઢ કરતાં ખીજે હેતુ ટે છે કે:-

પ્રતિવેધાચ્ચ ॥ ૩૦ ॥

ચ=ઉપરાંત પ્રતિવેધાત્=ગુણ અને ગુણીભાવનો પ્રતિવેધ હોવાથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે-મૂળમાં.

શ્રુતિ પ્રહારમાં ગુણ અને ગુણીભાવનો નિવેધ કરે છે.-સાક્ષી ચેત્તા કેવલો નિર્ગુણસ્વ-સાક્ષી ચેતન-કેવળ અને નિર્ગુણ છે. (અં ૬-૧૧) અને આ પ્રતિવેધની સમક્ષ પ્રહાર જ્ઞાનાશ્રય હોય એમ સ્વીકારવું યોગ્ય નથી. યો વિશ્વામિવિપશ્યતિ-(ક્રાં ૩-૪-૧૦-૧) વગેરે નિર્દેશ પરોક્ષ હોઈને ગોણુ છે-મુખ્ય નથી. મુખ્ય નિર્દેશ તો પ્રજ્ઞાને દ્રશ્ય (પ્રાં ૩-૧) સત્યજ્ઞાનમનન્તં દ્રશ્ય (તૈં ૨-૧) વગેરે છે. કેમકે આ વાક્ય નિરપેક્ષ છે. આગળનાં શ્રુતિ વાક્યોને તો વિશ્વની અપેક્ષા છે. આ ઠેકાણે તો એવી ઠેકાઈ અપેક્ષા નથી. અને આથી પ્રહાર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનાશ્રય નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ ઉપરથી પ્રહાર આનન્દરૂપ છે એ પણ નક્કી થાય છે. પ્રહાર આનન્દ ગુણાશ્રય નથી એમ પણ નક્કી થાય છે. આનન્દ દ્રશ્યજ્ઞો વિદ્વાન્- (તૈં ૨-૬) વગેરે નિર્દેશ તો આત્મનસ્યેતન્ની માફક વૈકલ્પિક છે, પારમાર્થિક નથી. જો એને પારમાર્થિક માનીએ તો સ્વર્યસ્ય ચ કેવલમ્-જે કેવળ મુખ્યસ્વરૂપ છે. (અથાં ૧૦-૪-૮-૧) આનન્દરૂપમમૃતં યદ્વિમાતિ-આનન્દરૂપ અમૃત જે ચમકે છે. (મું ૨-૨-૭) કોહ્યેવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ યદ્ પપઃ આકાશઃ આનન્દો ન સ્યાત્? કેણુ શ્વાસોચ્છવાસ લેત, કેણુ પ્રાણુન કરત, જો આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો? (તૈં ૨-૭) આનન્દો વ્રહેતિ વ્યજાનાત્-આનન્દને એ પ્રહાર છે એ બાણુ. (તૈં ૩-૬) વિજ્ઞાને

આનન્દે પ્રજ્ઞ-વિજ્ઞાન આનન્દ છે પ્રજ્ઞ (ઘૃ૦ ૩-૯-૨૮) વગેરે શ્રુતિઓને વિરોધ આવે આથી મચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ પગ્માત્મા છે અને તે આ કાર્ય કારણથી સિદ્ધ-મૂર્ત અમૂર્ત રૂપથી પણ છે એમ મિદ્ધ ધાય છે અને તેની જ કોઈ અવૌકિક શક્તિનો આ જઘા વિસ્તાર છે અને તે જ જગદ્ગુપે અને છવગુપે પણ કોઈક અદ્ભુત અગમ્ય રીતે ભાને છે એ મિદ્ધ છે ॥૧૦॥

પગ્માત્મા છે સૌથી પણ છે મચ્ચિદાનન્દ છે એટલું નિશ્ચિત થયું હવે સૌથી પર એવા પગ્માત્માથી પણ એવું કોઈ તત્ત્વ નથી-“સા કાષ્ટા સા પરાગતિ.” તે કાષ્ટા છે તે પરાગતિ છે, એમ મિદ્ધ કવ્યા પૂર્વપક્ષીના ઉપન્યાસ કળ્પા કહે છે કે -

પરમતઃ સેતુન્માનસંબંધમેદવ્યપદેશેભ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

અતઃઆ પરમતથી પર=પર કોઈક હોવું ધો છે કેમકે સેતુન્માનસંબંધ મેદવ્યપદેશેભ્ય -૬૬ સમાસને અતે આવેનો વ્યપદેશ શબ્દ સમાસના પ્રત્યેક શબ્દ સાથે લેવો રહે છે અર્થાત્ સેતુ વ્યપદેશ-ઉન્માન-વ્યપદેશ-સંબંધ વ્યપદેશ-અને મેદ-વ્યપદેશ છે

સૌથી-પણ પગ્માત્માથી પણ પણ એવું ખીજું કોઈ તત્ત્વ છે કે નહીં, આ છે અહીં મશય પરમાત્માથી પર કોઈ તત્ત્વ હોવું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષ છે એનાથી પર કોઈ કોઈ શબ્દ નથી એ છે મિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે પ્રભુથી પર એવું તત્ત્વ હોવું જોઈએ કેમકે તે હોવું જોઈએ તે માટે અનેક કારણો છે સૌથી પહેલું તો એ કે મેતુ તરીકે પ્રજ્ઞનો નિર્દેશ શ્રુતિ સ્વયં કરે છે ઘય ય આત્મા સ સેતુ વિધૃતિ જે આત્મા તે મેતુ વિધરણ છે (છાં૦ ૮-૪-૨) અહીં આત્મા એ પરબ્રહ્મ અને લોકમા સેતુ હોય તે પારવાળો જ હોય એવું જોવામા આવે છે અને જેવું જોવામા આવે તેવું જ માનવું રહે છે આથી પ્રજ્ઞ પણ પાન્વાન હોવું જોઈએ એટલે કે તેની પેલે પાર પણ કોઈક હોવું જ જોઈએ

ઉપગત શ્રુતિમા ઉન્માનનો પણ નિર્દેશ છે. જેમ જગતમા વસ્તુઓના માપ જોવામા આવે છે તેમ શ્રુતિ પ્રજ્ઞના પણ માપ બતાવે છે પાદોઽસ્ય વિશ્વામુવનાનિ ત્રિપાદસ્થામૃત દિવિ-સમસ્ત પ્રાણીઓ એનો એક પગ છે એના અમૃત ત્રણ પાદો સ્વર્ગમા છે-સ્વરૂપમા છે (ઋ૦ ૮-૪-૧૮-૩) ઉપગત બ્રહ્મણશ્ચ તે પાદ બ્રવાણિ-પ્રજ્ઞનો તને પાદ કહું (છાં૦ ૪-૫-૨) જે મપાય તે પરિમિત હોય છે અને તેનાથી પર ખીજું વસ્તુ હોય છે

પાવલીથી મપાતા રુપીયાની પેલે પાર ઘણી ચીજો હોય છે. તેમ બ્રહ્મનાં પણ અહીં પાદરૂપી માપો બતાવ્યાં છે તો બ્રહ્મથી પણ પેલે પાર બીજું કોઈ તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ.

સંબંધ નિર્દેશ પણ બ્રહ્મથી પર વસ્તુવત્તરનો સાધક છે. શ્રુતિ, જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે પ્રાપ્તવ્ય અને પ્રાપ્તનો સંબંધ સ્પષ્ટ બતાવે છે. બ્રહ્મ છે પ્રાપ્તવ્ય, જીવ છે પ્રાપ્ત કરનાર; મુસાફર એક નગરને પ્રાપ્ત કરે તો તે નગરથી પેલે પાર બીજું નગર નહીં હોય એમ ન કહેવાય. શ્રુતિ કહે છે પરંજ્યોતિઃ ઉપસંપદ્ય સ્વેન રૂપેણ ઋમિનિષ્પદ્યતે પરમ જ્યોતિને પામીને સ્વરૂપે આવિર્ભૂત થાય છે. (છાંં ૮-૧૨-૩)

ઉપરાંત ભેદનિર્દેશ પણ આજ વાતને સિદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં મુમુક્ષુને જે સ્થાન મળે છે તે સ્થાન બ્રહ્મથી ભિન્ન છે એવો સાક્ષાત્ શ્રુતિનો ઉલ્લેખ છે. તદ્ વિદ્વાસો વિપન્યવઃ જાગૃવાંસઃ સમિન્ધતે-વિષ્ણોઃ યત્ પરમં પદમ્-જાગૃત વિદ્વાન વિગ્રો તેને સમિદ્ધ કરે છે-વિષ્ણુતું જે પરમ પદ છે-(ક્રં ૧-૨-૭-૩૧) સ તુ તત્ પદમાપ્નોતિ ઘસ્માદ્ મૃયો ન જાયતે-તે પદને તે પામે છે જ્યાં ગએલા પાછા જન્મતા નથી. (ક્રં ૩-૮) સોડધવનઃ પરમાપ્નોતિ યદ્ વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્-તે પંથને પાર પામે છે જે વિષ્ણુતું પરમ પદ છે (ક્રં ૩-૨) છઠી વિભક્તિ ભેદ પ્રતિપાદિત કરનારી છે. ઉપરાંત પરાત્ પરં પુરુષમુવૈતિ દિવ્યમ્-પરથી પણ પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે. (મું ૨-૨-૮) આમ જગતના કારણ કરતાં દિવ્ય પરમ પુરુષનો ઉલ્લેખ ભેવામાં આવે છે. અને શ્રુતિનો બોલ હોઈને એ નિઃશંક છે. આથી આ બધાંથી પર જેમ પરમાત્મા છે તેમ તેનાથી પણ પર કોઈ બીજું તત્ત્વ હોવું જ ઘટે! આ છે પૂર્વપક્ષ ॥ ૩૧ ॥

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં મિદ્ધાન્ત સૂત્રતું અવતરણ કરતાં આચાર્યદેવ ભણે છે કે:-

સામાન્યાત્ તુ ॥ ૩૨ ॥

તુ=પરંતુ. આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો વ્યવર્તક બન્યો. સામાન્યાત્=વિધારકપણાંની સમાનતા હોઈને બ્રહ્મને સેતુ વગેરે રૂપે વર્ણવ્યું છે. બ્રહ્મથી પર કોઈ તત્ત્વ છે એ બતાવવા નહીં.

બ્રહ્મનો સેતુ તરીકેનો નિર્દેશ લૌકિક સેતુ જેવો બાણ્યવો ન ઘટે. જો એ રીતે સમજાયે તો લાકડાં-છા-સિમેન્ટ વગેરે રૂપની પણ બ્રહ્મને

પ્રાપ્તિ થાય જ! મેતુ તરીકેનો વ્યવહાર જ અભિપ્રાયથી છે તેનો અભિપ્રાય છે વિધાગત્વના પ્રર્થન પૂરનો મેતુ અને પ્રદક્ષા એક સમાન ધર્મ છે, અને તે વિધાગત્વનો જેમ લોકિક મેતુ પાત્કીના પ્રવર્ણને તેમ આ બ્રહ્મરૂપી અવોલિક મેતુ જગત અને તેની મમરત મર્યાદાઓનો વિધાગ છે પ્રદક્ષા આ વિધાગકપાત્ર દુનિ પ્રમિદ્ધ છે અથ ય આત્મા સ સેતુ વિષ્ટિતિ યથા લોકાના અસમ્મેદાય-એ ને આત્મા છે તે મેતુ છે વિષ્ટિતિ છે આ લોકોની મેગભેગ ન થાય તે માટે (છાં ૮-૪-૧) યથ સર્વેશ્વરઃ યથઃ મૂતાધિપતિ યથ મૂતપાત્ર યથ સેતુ વિધરણ યથા લોકાના અસમ્મેદાય-એ છે ભૂતાધિપતિ, એ છે ભૂતરક્ષક, એ છે વિધન્યુ મેતુ જેને લીધે આ લોકોની મેગભેગ થતી નથી (મુ ૪-૪-૧૨) અને આથી પ્રદક્ષા જેવો મેતુ છે-મેતુ જ છે એમ નવી આવો આ વાડ્યોનો અભિપ્રાય છે આવી પ્રદક્ષાથી પર કોઈ તત્ત્વ નથી ॥૩૨॥

હવે ખીન્ન “C-માન”-રૂપી હેતુનો નિર્ધાર કરતા કહે છે -

બુદ્ધયર્થઃ પાદવત્ ॥ ૩૩ ॥

બુદ્ધયર્થ - મનનો ઉન્માન નિર્દેશ પ્રદક્ષામાં બુદ્ધિના પ્રવેશ માટે છે પાદવત્=લોકમા પ્રસિદ્ધ પાદ વગેરે વ્યવહારની માફક આ વ્યવહાર જાણવો રહે છે

જેમ લોકવ્યવહારની સરળતા માટે ઉપિયાની ચાગ પાવવીઓ વગેરે ઉપે નિર્દેશ માનવામાં આવે છે તેમ ભૂલોક વગેરે પ્રદક્ષાનો પાદ તરીકે નિર્દેશ પણ જગતના જન્મ-માદિના કારણરૂપ પરમ સૂક્ષ્મ પરમાત્મામાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ માટે છે પણ એવો નિર્દેશ પરમાત્માથી પર કોઈ તત્ત્વના નિર્દેશ માટે નથી અધ્યવમાથી મૂક્ષમા મચરવા માટે આ બુદ્ધિ સૂચનશૂની જ છે આથી પાદરૂપે વર્ણન પ્રદક્ષાથી પર તત્ત્વને સાધતુ નથી

અનન્તને મમજવા માટે પણ તેનો માન્ત તરીકે ઉન્વેષ-ઉન્માનથી પ્રાપ્ત તરીકે ઉન્વેષ યોગ્ય નથી! તો આનો જવાબ દેતા કહે છે -

સ્થાનવિશેષાત્ પ્રકાશાદિવત્ ૩૪

સ્થાનવિશેષાત્-સ્થાન વિશેષના સમયે અભેદમાં પણ બે તરીકે વ્યવહાર પ્રકાશાદિવત્=પ્રકાશ આકાશ વગેરેની માફક થઈ શકે

પ્રકાશ અને આકાશના કોઈ માપ નથી પણ સ્થાનના સમયે જાણે તેમને માપ વગરતા હોય એમ ભાષા પ્રયોગ બોવામાં આવે છે “જારી

‘પ્રકાશ’ ‘ઘટાકાશ’ વગેરે એ પ્રયોગો છે. તે જ પ્રમાણે તે તે સ્થાન વિષે પણ અમેય પ્રભુનાં મેય તરીકે વર્ણન ઘટે છે. બ્રહ્મના ચાર પાદો એ રીતે સમજી શકાય છે. પણ તેથી—બ્રહ્મ મેય કે મિત બની જતું નથી. એ તો અમેય—અમિત—અનન્ત જ છે. ॥ ૩૪ ॥

સંબંધ અને ભેદનો નિર્દેશ પણ પરબ્રહ્મથી પર તત્વાન્તરનો સાધક નથી એ બતાવતાં કહે છે કે:-

उपपत्तेश्च ॥ ૩૫ ॥

અર્થ-આ ઉપરાંત ઉપપત્તેઃ=જન્મ અને પ્રવ્રત્તિનો અનુક્રમે પ્રાપ્ત અને પ્રાપ્ત્યપ્તી સંબંધ અને ભેદનો નિર્દેશ પણ પડી શકે છે. આથી બ્રહ્મથી પર કોઈ તત્વાન્તર નથી.

પ્રાપ્ત્ય બ્રહ્મ છે. પ્રાપ્ત કરનાર છે જીવાત્મા. તેમની વચ્ચે પ્રાપ્ત્ય પ્રાપ્તભાવનો સંબંધ ઘટે છે. અને ઘટતું કહેનારી શ્રુતિ નિર્દોષ જ છે. ઉપરાંત પ્રાપ્ત કરનાર જે પ્રાપ્ત કરે તેનાથી પર બીજું કંઈ હોવું જ ભેદ એ એવો કોઈ કાયદો નથી ! અને દૃષ્ટાન્ત પરિચ્છિન્ન વિષયને લગતું આખું છે. અને બ્રહ્મ તો અપરિચ્છિન્ન છે, અને અપરિચ્છિન્નથી પર કંઈ હોય એવું લાખ વર્ષે પણ સિદ્ધ નહીં થઈ શકે ! ઉપરાંત ભેદ નિર્દેશ પણ અસાધક જ છે. તે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી પર કોઈ તત્વનો સાધક નથી. જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી પર કોઈ તત્ત્વ હોય તો પૂછવું ઘટે કે તે તત્ત્વ પરમાત્માના સમાન ઐશ્વર્યવાળું છે કે તેનાથી ઓછાં ઐશ્વર્યવાળું છે ? જે ન્યૂન ઐશ્વર્યવાળું હોય તો તે બ્રહ્મથી પર હોઈ ન શકે. સમાન ઐશ્વર્યવાળું હોય તો જે વચ્ચે તુલ્યતા હોઈને પરાપર ભાવ જ ન થઈ શકે ! અને તેનાથી—પરમાત્માથી વધારે ઐશ્વર્યવાળું હોય તો શક્ય નથી કેમકે તે જ તત્ત્વ પરમાત્મા છે કે જે નિરતિશય ઐશ્વર્યશાલી હોય ! ઉપરાંત વદ શબ્દ સ્વરૂપનો વાચક છે, અને વસ્તુ તેના સ્વરૂપથી ભિન્ન હોતી નથી. અને પછીનો સંબંધ તો સમજાવી શકાય છે. આત્મનજ્ઞૈતન્ય એનો દાખલો છે. ઉપરાંત વરાત પરં વરુણં ઉપૈતિ દિવ્યમ્-(મું ૦ આ શ્રુતિ સૂક્ષ્મ-પર-એવી પ્રકૃતિથી પર-સૂક્ષ્મતમ દિવ્ય પરમ પુરુષ પરમાત્માનો જ ઉદ્દેશ કરે છે. તેનાથી કોઈ ભિન્ન પુરુષનો નહીં, આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી પર કોઈ તત્વાન્તર નથી એ સિદ્ધ જ છે. એ અવિચળ સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૩૫ ॥

આ જ વાતને બીજા હેતુ દ્વારા પુષ્ટ કરતા કહે છે કે:-

તથાઽન્યપ્રતિષેધાન્ ૨૬

તથા=ને ૪ મુખ્ય અયપ્રતિષેધાન્=અન્યથી અન્ય મિત-ગામનો શ્રુતિ પ્રતિષેધ કરી તેમને પણ અન્યથી પર બીજી શ્રુતિ નથી.

શ્રુતિઓ અર્થ પ્રદક્ષથી બીજા કોઈ પણ પરતત્ત્વનો નિષેધ કરે છે અને શ્રુતિ નિષિદ્ધત્વ કોઈ પ્રતિષાદન ન કરી શકે શ્રુતિમાત્ર છે કે-તસ્માદ્ હ અન્યન્ ન પર ક્રિજનાસ-તેનાથી ભિન્ન પણ કશું ન હતું (ઋં ૮-૭-૧૭-૨) પુરુષાન્નપર કિંચિત્-પુરુષથી પર કશું નથી (કઠ. ૩-૧૧) યસ્માન્ પર નાપરમસ્તિ કિંચિત્-જેનાથી પણ કે અપર કશું નથી (શ્વેત ૩-૬) ન તસ્ય કશ્ચિત્ પત્તિરસિ લોકે-તેનો લોકમાં કોઈ પતિ નથી (શ્વેત ૬-૬) આથી ચૌથી પણ પગમાં મા ૪ છે તેની પર કોઈ નથી એ નક્કી છે ॥ ૨૬ ॥

અતિદેશ ગ્ના કહે છે કે -

अनेन सर्वगतत्वं आद्यामादिशब्देभ्यः ॥ ३७ ॥

અનન-આનાથી અન્યથી પર બીજા ગ્ના પણ નિરૂપી સર્વગતત્વ=સર્વ-અનર્માંથ નિરન્તર પૂર્ણત્વ વિદ્ય મનુ જાણતું એકે આદ્યામાદિશબ્દેભ્ય=આયામ એટલે દીર્ઘતા એ શબ્દથી અદ્ય ત્વાપત્ત્વ જાણતું વિમુત્ત-આતિ વગેરે ॥ બાધક શબ્દ સૂત્રમાના આદિ શબ્દ દ્વારા સચિત્ થાય છે અર્થત્ આયામ વગર શબ્દ એ સિદ્ધ કરે છે

શ્રુતિઓ પણ પ્રદક્ષ પરમાત્માનું જ્ઞાપ્યત્વ વિમુત્ત-આપિત્વ વગેરે માક્ષાત્ કહે છે પરો દિવા, પર પના પ્રથિ યા=અર્ગથી પણ, આ પૃથિવીથી પણ (ઋં ૮-૩-૧૭-૫) પતાવાનન્ય મહિમા અતો જ્યાયોશ્ચ પૂર્ણ-આવડો છે એનો મહિમા, પુરુષ તો એની પણ મહાન છે (ઋં ૮-૪-૧૭-૩) જ્યાયાન્ પ્રથિન્યા જ્યાયાન્ અન્તરિક્ષાત્ જ્યાયાન્ દિવો જ્યાયાન્ પથ્ય લોકેભ્ય-પૃથ્વીથી, અતગ્નિથી, આ બધા લોકથી મહાન છે (છાં ૩-૧૪-૩) જ્યાયાન્ દિવો જ્યાયાન્ આવાશાત્-ચૌથી મોટો, આકાશથી મોટો છે (શત્ ૧૦-૬-૩-૨) ન ઓત પ્રોતથ વિમુ પ્રજાસુ-તે વિમુ પ્રત્યોમા એતપ્રોત છે (યજુ ૩૨-૮) નિત્ય વિમુ સર્વગત સુસુક્ષ્મ-નિત્ય, વિમુ, મર્વવ્યાપી, અને અતિસૂક્ષ્મ (મું ૧-૧-૬) તદન્તરસ્ય સપ્તસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય ગાહન - તે આ સૌની અદ્ય અને બવાની બહુ છે (યજુ ૮૦ ૧) સર્વ યાપિનમા માન કરી

સર્પિરિવાર્પિતમ્-દ્વધમાં ધીની પેરે સર્વવ્યાપી આત્માને-(શ્લેઠ ૧-૧૬)
તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્-આ બાધુ તે પુરુષથી પૂર્ણ છે. (શ્લેઠ ૩-૬)
વગેરે શ્રુતિઓ પણ આ અર્થની સમર્થક છે. અને આથી પરમાત્મા સર્વગત
છે. ઉપરાંત પરમાત્મા જે સર્વગત ન હોય તો સમસ્ત જગતનું આંતર
શાસન કે પાલન કે ધારણ પણ ન મંભવે! અને આથી શ્રુતિનો બોલ
યુક્તિથી પણ સંપન્ન છે, અને આ સર્વગતત્વ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ
હોઈ શકે. ખીજા કોઈમાં એ હોઈ શકતું નથી. કેમકે એમ હોવું અયોગ્ય
છે. અને આથી સર્વથી પર સર્વવ્યાપી પરબ્રહ્મ છે. ॥ ૩૭ ॥

આમ પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે, સર્વથી પર છે-એ સિદ્ધ કર્યું. હવે
એ પરમાત્મા કર્મફલના પ્રદાતા છે એવું ભક્તિની અતિશયતાની સિદ્ધિ
માટે વિધાન કરે છે કે:-

फलमतः उपपत्तेः ॥ ૩૮ ॥

અતઃ=આ સર્વથી પર સર્વગત પરમાત્મા દ્વારા ફલ=શુભાશુભ કર્મનાં અંદિક કે
પારલૌકિક સુખ દુઃખાદિ ફળ મળે છે કેમકે ઉપપત્તે -એ જ યુક્તિયુક્ત છે

જીવાત્મા કર્મ કરે છે, અને એ કર્મનાં ફળ પણ છે એ સર્વપ્રસિદ્ધ
છે, તો કર્મનાં ફળ કોણ અર્પે છે? કર્મ સ્વયં ફળ અર્પે છે કે પરમાત્મા
તે તે જીવોનાં તે તે કર્મોનું ફળદાન કરે છે? કર્મ સ્વયં ફળે છે એ
પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ ફળદાન કરે છે એ સિદ્ધાન્ત છે. પહેલાં સિદ્ધાન્તને
સ્થાપી પછી પૂર્વપક્ષનું નિરસન આચાર્ય કરશે. સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ
સિવાય અનન્ત કોટિ જીવોનાં કર્મની કિંમત અને ફળ કોઈ આપી ન
શકે. કર્મફળદાને તે પ્રવૃત્ત થઈ શકે જે સૌનો અંતર્યામી, સર્વજ્ઞ અને
સર્વશક્તિ હોય. પરમાત્મા જ તેવો છે- સૌના અંતરાશયને પૂરી રીતે
તે જ જાણી શકે. આથી કર્મની કિંમત પણ તે જ ઠેરવી શકે, અને સર્વશક્તિ
હોઈને તે જ તે તે કર્મનાં ફળને આપી શકે, અને ખવડાવી શકે. કર્મ
જડ છે અને આથી તે સ્વયં ફળે એવી સંભાવના પણ અશક્ય છે. આથી
પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ કર્મફલદાતા છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

સૂક્ષ્મ વિષયના નિર્ણય માટે યુક્તિ કરતાં પણ શ્રુતિ વધારે પ્રામાણિક
છે. અને કર્મફળનો વિષય અતિ સૂક્ષ્મ છે. આથી શ્રુતિ પ્રમાણે યુક્તિને
સમર્થિત કરતાં કહે છે કે:-

શ્રુતત્વાચ ॥ ૩૯ ॥

ચ=અને એ ઉપનત શ્રુતવાન=શ્રુતિનો પણ મોન હોતને કર્મક્રમ પરમાત્મા જ દે છે એ સિદ્ધ થાય છે

પગ્ગ્રહ પરમાત્મા જ જીવમાત્રને કર્મક્રમ પહોંચાડે છે એમ શ્રુતિઓ અવ્ય કહે છે યદગ ! દાનુપેત્યમગ્ને ! મદ્ર કરિષ્યસિ, તવ इत् तत्सन्धमગિર. ! હે બ્રહ્મા પરમાત્મા ! તુ દાતાઓતુ જે ભય કરશે તે તો હે મૌના પ્રાણ ! તારૂં મત્યનત છે (ઋં ૧-૨-૨-૬) અહ દાનુપે વિમજામિ મોજનમ્-હુ દાતાઓને ભોજનવહે ચી આપુ હુ (ઋં ૮-૧-૫-૧) અહ દદામિ દ્રવિણ હવિષ્મત્તે-ત્યાગીને હુ દ્રવ્ય દઉં છુ (ઋં ૮-૭-૧૧-૨) કર્માધ્યક્ષ (શ્વેં ૬-૧૧) વગેરે અનેક શ્રુતિકથનમા શકાને ધ્યાન નથી આથી પરમાત્મા કર્મક્રમદાતા છે ॥ ૩૯ ॥

મિદ્ધાન્ત કહ્યો-હવે પૂર્વપક્ષની દલીલ ચૂકતા કહે છે કે -

ધર્મ જૈમિનિઃ અત एव ॥ ૪૦ ॥

અત एव-આથી જ-યુક્તિ અને શ્રુતિઓના આધારે જ ધર્મ=ધર્મને કર્મક્રમના તત્તા તરીકે જૈમિનિ=જૈમિનિ નામના આચાર્ય મંડે છે

અર્થાત્ કર્મ અવ્યમેવ ક્રમદાને પ્રવૃત્ત થાય છે એમા પ્રશ્નને વચમા નાખવાની ડોઝ જરૂર નથી, કેમકે પ્રશ્ન ક્રમ અર્પે તો તે ક્રમદાન, કર્મની અપેક્ષા ગમે કે નહીં રાખે ? જે પરબ્રહ્મ જીવાત્માના કર્મની અપેક્ષા ગળ્યા વગર જ ક્રમ આપતા હોય તો પછી વૈષમ્ય અને નિઘૃણુતાકેથી હોય આવે જ અને એ વાતનો તો આગળ નિષેધ કયો જ છે, તો જે કર્મમાપેક્ષ ક્રમદાને પ્રવૃત્ત હોય તો પ્રશ્ન એ અગે અન્યથામિદ્ધ થાય કેમકે અન્વય વ્યતિરેકે કર્મ જ ક્રમદાને સમર્થ છે ઘડો ણનાવતી વળતે કુભારનો બાપ જીવતો હોય તોપણ અન્વય અને વ્યતિરેકે કુભાર જ ઘટનિર્માતા તરીકે સિદ્ધ થાય છે તેમ ક્રમદાન વળતે પ્રશ્ન વિષમાન હોય છે છતાં અન્વય અને વ્યતિરેકે કર્મનું જ ક્રમદાનદાતૃત્વ સિદ્ધ કરે છે અને અહીં પ્રશ્નની કારણતાનો નિષેધ નથી નિષેધ છે તેના ક્રમદાતૃત્વનો કેમકે તેના વિના પણ ક્રમદાન ઉપર કહ્યું તેમ સંભવે છે કદાચ કર્મ ક્ષણિક હોઈને ક્રમ વેગાએ તે હોતુ નથી એમ જે મિદ્ધાન્તી દલીલ કરે તો તે પણ બરાબર નથી કેમકે અહીં કર્મ શબ્દ ક્રિયાસમૂહના વાચક તરીકે ગણ્યો નથી એ તો અપૂર્વના અર્થમા સ્વીકારાયો છે વૈદિક હોય એ અપૂર્વને જ ધર્માધર્મ, પાપપુણ્ય વગેરે નામે પોકારે છે આ કર્મજન્ય જે અપૂર્વ છે તે જ કર્મક્રમનું દાતા છે એમ અમે કહીએ છીએ અને

એ અપૂર્વ તો ક્ષણિક નથી દીર્ઘ-સ્થાયી છે આથી બ્રહ્મની કર્મફળદાને
જરૂર નથી ઉપગત શ્રુતિઓ પણ હોય છે કે-યોનિમન્યે પ્રપચન્તે
શરીરત્વાય દેહિન. । સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્-બીજ
જીવો શરીર મેળવવા યોનિપ્રાપ્ત થાય છે બીજાઓ સ્થાવરને પામે છે-
અને એ બધું યથાકર્મ યથાજ્ઞાન થાય છે (કાં ૫-૬) તે વિદ્યાકર્મણી
સમન્વારમેતે પૂર્વપ્રજ્ઞા ચ-તેને વિદ્યા અને કર્મ અનુભર છે (સૂં ૪-૪-૨)
પુણ્ય પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ પાપઃ પાપેન-પુણ્યકર્મથી પુણ્ય થાય છે
પાપી પાપે (સૂં ૪-૪-૫) વગેરે, માટે કર્મ સ્વયં ફળે છે બ્રહ્મને એ
તન્મી લેવાની જરૂર નથી આ છે પૂર્વપક્ષીની દલીલ ॥૪૦॥

આ દલીલને પગપત કરતા હતા આચાર્યદેવ લખે છે કે -

પૂર્વ તુ વાદરાયણો હેતુવ્યપેદશાત્ ॥ ૪૧ ॥

તુ=પરંતુ પૂર્વ= પૂર્વ સૂત્રમાં કહેતું બ્રહ્મ કન્યાપ્રાપ્ત છે એમ વાદરાયણ-
બાંશયણ આચાર્ય માને છે કેમ? હેતુવ્યપેદશાત્=હેતુ એટલે કારણ-કાર્યમાત્રના કારણ
તરીકે કદાચ નિર્ણય થયેતું છે

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ કર્મમાત્રના કારણ તરીકે બ્રહ્મને સ્થાપે છે
પપ. યોનિ. સર્વસ્ય-એ મૌનુ કારણ છે (માં ૬) સ કારણ કરણ-
ધિપાધિપ:-તે કારણ છે જીવોનો પણ અધિપ છે (બેં ૩-૧)
एकोऽहना यो विदधाति कामान् तत्कारण-એક હોવા છતાં જે અનેની
ઠીકા પૂરી કરે છે તે કારણ- (સ્વં ૩-૧૩) સ હિ સર્વવિન્ સર્વકર્તા-તે
અર્થવિત્ સર્વકર્તા છે (માં ૩-૫૬) મયાધ્યક્ષેણ પ્રવૃત્તિ સ્યતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાનેન કૌન્તેય જગદ્ વિપરિવર્તતે-મારી અધ્યક્ષતામાં પ્રવૃત્તિ અચરાચરને
જન્માયે છે, અને એ કારણે હે કૌન્તેય! જગત પરિવર્તન પામતું છે છે
(ગીતાં ૯-૧૦) વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આની માફી છે અને કર્મફળ
પણ કાર્ય છે કાર્યમાત્રનું જે કારણ તે કર્મફળનું પણ હોવું જ જોઈએ
જે એમ ન માનીએ તો અર્ધજગતીય ન્યાય આવી પડે! ઉપરાંત કર્મને
જ સ્વયં ફલદાતા બનાવના જે ઉદાહરણો અગાથા તેમાં પણ પગપા પો
બ્યાપક છે જ કેમકે તે જ તો મૌનો પ્રગાન્તા છે સર્વસ્વેદાન સર્વસ્વાધિપતિ
સર્વમિદ્ પ્રજાસ્તિ ચદિદિગ્વિચ-મૌનો ધ્યાન, મૌનો અધિપતિ, આ કર્મ
જે છે તેનું શાસન કહે છે (સૂં ૫ ૬-૧) જહ્યેતન કોઈ તેના શાસનનું
ઉત્થાન કરી શકતું નથી વૈરાગ્ય નિપુણ્યનો હોય પણ બ્રહ્મને નથી જ
લાગતો એ તો પાકેલા જ મિદ્ધ કર્યું છે અને આથી સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ
અર્થકારણ અર્થબાપી પદબ્રહ્મ પરમાત્મા જ કર્મફળદાતા છે એ નિરાકર છે
આ છે ભગવાન બ્રહ્મણ્યબ્રહ્માયનો મત મિદાન્તમન છે ॥ ૪૧ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ॐ

અથ તૃતીયાધ્યાયે

॥ તૃતીયઃ પાદઃ ॥

પગ્માન્માની દ્વિપાત્રી પ્રિયાન્મન ! અન્યા ગુધી પ્રદાને લગતી વિચારધાગ
પ્રવર્તી ! હવે તે પગ્ગ્રન્ન પગ્માત્મની ઉપામનાને લગતી વિચારધાગનો
અર્હીથી પ્રારંભ થાય છે. ઉપામના પણ હૃદયસ્વર્ય ઢાગ પરમાત્માને
લગતાં જ્ઞાન મેઝવવામાં ઉપાયરૂપ થાય છે. કમ ઢાગ શુદ્ધ થયેલું ચિત્ત, ઉપામના
ઢાગ, ઝનભર નિમજનનાં સ્થિત કરવામાં અને તે ઢાગ મમાધિને નિરંતર
કરવામાં ઉપયોગી છે ! વેદાન્તમા એટલે કે ઉપનિષદોમાં અનેક પ્રકારની
ઉપામનાઓ લેવામાં આવે છે. દકુરોપામના-ગાઝિરૂપોપામના-વંધાનરો
પામના વગેરે નામે તે લાલીતી છે. તો આ ઉપામનાઓ પચ્ચપ્પ વિશિષ્ટ
છે, કે અવિશિષ્ટ ? આ અગે અહીં વિચાર શરૂ થનાર છે, આ
વિચારણા પણ સપ્રયોગન છે. જે બધીય ઉપામનાઓમાં ભેદ હોય
-વિશેષ હોય તો પગ્ગ્રન્ન પગ્માત્માના ગુણોનો ઉપમહાર ન થઈ શકે. જે
અભિન્ન હોય-અવિશેષ હોય તો પગ્માત્માના અનન્ત કલ્પાણી ગુણો વિષે
ચોક્કમ ઉપમહાર થઈ શકે ! આનો નિર્ણય કલ્પાને માટે ત્રીલ્લ અધ્યાયના
ત્રીલ્લ પાદને શરૂ કરના, મિદ્ધાન્તનુ નિરૂપણ કરતા એ મમસ્ત ઉપામનાઓ
પરપર અવિશિષ્ટ છે એવું વિધાન કન્ના કહે છે કે -

સર્વવેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥ ૧ ॥

મર્વવેદાન્તપ્રત્યયન્દ્યિ વગેરે દશે પ્રામાણિક ઉપનિષદોમા જેનો પ્રત્યય એટલે કે
વિધિ છે એવી પ્રત્તની ઉપામના અવિશેષ છે-એક સરખી છે-સમાન છે કેમકે
ચોદનાદ્યવિશેષાત્તેમાં વિધિ, ક્ષણ રૂપ-નામ વગેરેનો ભેદ નથી

મમસ્ત વેદાન્ત વિહિત દહુર વગેરે ઉપામનાઓ પરપ્પર ભિન્ન છે
કે અભિન્ન છે ?-એ અહીં મંશય છે. પરપ્પર ભિન્ન છે એવો પૂર્વપક્ષ છે,
અને અભિન્ન છે એવો મિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વપક્ષની છગ્ગાવટ હવે પછી કરશે
આ મૂલમા પ્રથમ મિદ્ધાન્તનું સ્થાપન તેટલું આગાર્થ કરી લે છે.

જેમ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો અગેની વિધિ વગેરેમાં
ભેદ ન હોઈને તેઓ પચ્ચપ્પ ભિન્ન નથી તેમ વેદાન્તની ઉપામનાઓ પણ

લેહલિપ્ત નથી કેમકે તેમા પણ વિધિ વગેરેની એકરૂપતા જ છે અલેહ જ છે “ઉપાસીત” “વેદ” “ધ્યાયીત” વગેરે શબ્દ પ્રયોગોમા વિધિ છે અને એ નિધાન સૌમા એક સમાન છે અને વિધિ બે અવિશિષ્ટ છે તો તેનું વિધેય-બ્રહ્મોપાસના પણ અવિશિષ્ટ જ છે આથી સમન્ત ઉપાસનાઓ વિધિ દૃષ્ટિએ સમાન છે

ઉપરાત ફળદૃષ્ટિએ પણ તેમા સમાનતા જ છે બ્રહ્મનો માક્ષાત્કાર એ ઉપાસનાનું ફળ છે અને દહુરોપાસના વગેરે બધીય ઉપાસનાઓનું છેવટે જઈને એ જ ફળશ્રુતિ કહે છે અને આ કાણે પણ સમન્ત ઉપાસનાઓ લિપ્ત નથી

ઉપરાત તમામ ઉપાસનાઓનું મૂળ પણ એક સરખું જ બેવામા આવે છે દ્રવ્ય અને દેવતા જેમ યોગનું તેમ ઉપાસનાનું રૂપ છે ઉપાસ્ય, અને ઉપામ્ય સર્વત્ર બ્રહ્મ જ છે આમ રૂપદૃષ્ટિએ પણ ઉપાસનાઓમા વિશેષ નથી

ઉપરાત “બ્રહ્મોપાસના” એ બતનું નામ પણ સર્વત્ર એક સરખું છે “દહુરોપાસના” વગેરે નામનો શો આશય છે તે આગળ વ્યય સૂત્રકાર કહેશે પણ છેવટે તો એ બધીય બ્રહ્મોપાસના જ છે આથી બ્રહ્મની ઉપાસનાઓમા પરસ્પર લેહ નથી તે ઉપાસનાઓમા સર્વત્ર અવિશેષ બેવામા આવે છે ॥ ૧ ॥

હવે વર્ણનલેહ ઉપાસના કે વિગ્રાલેહ થતો નથી, એ બતાવતા કહે છે કે -

ભેદાદિતિચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

ચેન્=જે એમ કહો કે ભેદાદિ=તે તે સ્થળમા વર્ણનનો ભો છે તેથી ન=એકતા સિદ્ધ થતી નથી હતિ ન=તો એમ કહેવું શીક નથી કેમકે એકસ્યા=એક વિદ્યામા અપિ=પણ તે પ્રકારનો વર્ણનને હોવા અનુચિત નથી

અત્યેક ઉપાસનામા છેવટે તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ ઉપામ્ય છે કેમકે તે જ જગતનું સર્વથા કારણ સિદ્ધ થાય છે છતાં અનેક શ્રુતિવાક્યોમા એક જ પરમાત્માના જુદા જુદા નામો વર્ણવ્યા છે અને તે જુદા જુદા નામોવાળા નામીમાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બતાવ્યા છે જેમકે સદેવ દદમઘ બાસીદ્-એક મત જ આગળ હતું આમ પરમાત્માને મતના નામો

વર્ણવ્યો છે. તો કયાંક-“પહેલાં એક આત્મા જ હતો”-એમ આત્મ શબ્દ વાપર્યો છે. તો કોઈક ઠેકાણે “આનન્દમય” તો કોઈક ઠેકાણે “આત્મા” તો વર્ણી ખીજે ઠેકાણે રચિ અને પ્રાણ દ્વારા તો અન્ય સ્થળે અપ્રકટમાંથી પ્રકટ થતાં જગતને વર્ણવી આત્માનું વર્ણન કર્યું છે. આમ શબ્દભેદ અને ક્રમભેદ ઉપનિષદ વાક્યોમાં જોવામાં આવે છે. તો પછી વેદ વાક્યોની એકતા કેવી રીતે થાય? તો આવો પૂર્વપક્ષ થાય એ સંભવે. પણ એનું મમાધાન છે. આ મમસ્ત શ્રુતિવાક્યોનો અભિપ્રાય તપાસવો જોઈએ. એ ગદ્યાંય જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં એક પરમતત્ત્વ તેના કારણરૂપ છે એ જ ખતાવનારાં છે. પણ શબ્દભેદ કે ક્રમભેદથી તત્ત્વભેદ થઈ જતો નથી. ઉદ્દેશ્ય અને કૃણની એકતા સર્વત્ર છે. અને તેથી વિવિધ શબ્દે એક જ તત્ત્વને કહ્યું હોય કે ક્રમમાં થોડો ઘણો ફેર હોય તો તેથી તત્ત્વમાં ફેર પડી જતો નથી. આ કારણે એક જ તત્ત્વના પ્રતિપાદન અર્થે વર્તતી વિદ્યાઓમાં વર્ણનભેદ જોવામાં આવે તો તે અકળામણનું કારણ નથી. આથી વેદાન્ત વાક્યોની પૂરી સંગતિ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષી નવી દલીલ લઈને સામે પડે છે. તે કહે છે કે:- વેદાન્ત વાક્યોના ભેદે ભલે બ્રહ્મોપાસનાનો ભેદ ન હોય. પણ પ્રતિવેદાન્તે ધર્મભેદ હોય તો તો ઉપાસનાભેદ થાય જ ને? અને ધર્મભેદ છે મુંડકોપનિષદમાં-તેષામેવ વ્રતાં બ્રહ્મવિદ્યાં વદેત, શિરોવ્રતં વિધિવદ્ યૈસ્તુ સ્વીર્જમ્ । જેમણે વિધિવત્ શિરોવ્રત પાળ્યું હોય તેમને જ આ વેદાન્ત વિદ્યા કહે. (મું ૩-૨-૧૦) આ વાક્યમાં “શિરોવ્રત” ને બ્રહ્મવિદ્યાનો ધર્મ ગણ્યો છે. આ ધર્મનો કઠોપનિષદવાળાઓ કે છાંદોગ્યવિદ્યાવાળાઓ સ્વીકાર કરતા નથી. અને જે શિરોવ્રત બ્રહ્મવિદ્યાનો ધર્મ હોય તો ગદ્યાંય ઉપનિષદોમાં તેનો એકધારો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ; પણ એવું નથી. એક ઠેકાણે “શિરોવ્રત” નું વિધાન છે. ખીજે બધે નથી. આથી વેદાન્તે વિદ્યાભેદ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. આનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

સ્વાધ્યાયસ્ય તથાત્વેન हि समाचारेऽधिकाराच्च सवनवच
तन्नियमः ॥ ૩ ॥

સ્વાધ્યાયસ્ય=અહીં સ્વ એટલે મુંડકોપનિષદના અધ્યયનમાં જ આ ધર્મ છે એમ જાણવું જોઈએ. હિ=કેમકે સમાચારે=પથાશાસ્ત્ર અધ્યાપનરૂપી વ્યવહારમાં તથાત્વેન=સ્વાધ્યાયના ધર્મ તરીકે તે પ્રસિદ્ધિત છે. અધિકારાત્ ચ=ઉપરાંત સ્વાધ્યાયના સંબંધે પણ સવનવત્ ચ=શ્રાવના મંત્રની પેરે તન્નિયમઃ=સ્વાધ્યાયમાં શિરોવ્રતનો નિયમ છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે પૂવ પક્ષીની સમજમા ગરબો છે જો શિરોવ્રત બ્રહ્મવિદ્યાનો ધર્મ હોત તો તો ધર્મભેદ થાત પણ શિરોવ્રત વ્યાધ્યાયનો ધર્મ છે, બ્રહ્મવિદ્યાનો નથી આ સ્વાધ્યાયધર્મ આચાર્યપરપરા દ્વારા પ્રસિદ્ધ છે અને શિરોવ્રત પણ માન્ય રાખવો પડે ને ? ઉપરાત અધિકાર પણ શિરોવ્રતને સ્વાધ્યાય ધર્મ જ ઠેગવે છે અધિકાર એટલે અહીં મળે છે એમકે કથયિત્ મામાન્યના અર્થમા વિશેષનો પણ પ્રયોગ થાય છે અને એ સળધ તો સ્વાધ્યાયનો જ સમન્વય છે એમકે નૈતદ્વીર્ણવ્રતોઽધીતે-જેણે વ્રત ન કર્યું હોય તે ન ભણી ગડે (મુ ૩-૨-૧૧) આવો વાક્યશેષ છે ઇતત્ સર્વનામથી અને યજ્ઞીતે ક્રિયાપદ ઉપરથી આજ વાત નિર્ણયિત થાય છે તેષામેઘૈતા વ્રહ્મવિદ્યા વદેત શિરોવ્રત વિધિયદ્ યસ્તુ ચીર્ણમ્ (મુ ૩-૨-૧૦) આમાનો બ્રહ્મવિદ્યા સાથે લાગનો મયોગ પણ સ્વાધ્યાયની અપેક્ષાએ છે, નિરપેક્ષપણે નથી જો એમ ન હોય તો વાક્યવિરોધ આવીને નડે ! સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્યામા અધિજારી અને સ્વાધ્યાયમા શિરોવ્રત જરૂરી આથી તેનો બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સયોગ સ્વાધ્યાય દ્વારા જ મળવે અહીં સ્વાધ્યાયનો મુહુરોપનિષદ્ધનુ અધ્યયન એવો સક્રિય અર્થ લેવો રહે છે અને યજ્ઞ-મંત્રની પેરે તેનો નિયમ ભણવો જોઈએ જેમ સર્વનામના યજ્ઞમા મંત્રો દ્વારા દેવતાનુ સ્મરણ નિયમિત થાય છે તેમ શિરોવ્રત મુહુરોપનિષદ્ધના અધ્યયન માટે અહીં નિયમિત થાય છે આ નિયમન ખીન્ન ઉપનિષદ્ધાના અધ્યયન માટે નથી એમકે તેવી શ્રુતિ નથી આમ અધ્યયનના બેદે બ્રહ્મોપાસનાનો ભેદ અડખ્ય છે અને એવી જો કલ્પના કરીએ તો અતિપ્રમગ આભ્યા વિના નહીં આથી પ્રત્યેક ઉપનિષદ્ધનુ બ્રહ્મોપાસન એમગ્યુ -એકઉપ -મમાન છે-એ નિશ્ચિત જ છે ॥ ૩ ॥

હુતિના વાક્યો દ્વારા ઉપરની વાતનુ સમર્થન કરતા કહે છે કે -

દર્શયતિ ચ ॥ ૪ ॥

ચ-અને આ ઉપરત દર્શયતિ વે ન્તે વેન્તે એક જ બ્રહ્મ ઉપાન્ય છે એવો ઉપેશ તેની શ્રુતિ પણ બ્રહ્મોપાસના એ-સમાન છે એ બતાવે છે

ઉપાન્ય બ્રહ્મ એક છે એમ અનેક ઠેકાણે શ્રુતિ સ્વયં બતાવે છે જેમકે ન યસ્ય સાવાપૃથિગી અનુચ્ચય. ન સિન્ધવો રજસો અન્તમાનનુ નોત સ્વશ્રુષ્ટિ મદે અસ્ય ઈકો અન્યત્ ચગ્પ વિશ્વમાનુષ્ય (ક્ર ૦ ૧-૪-૧૪-૧૪) યુજ્ઞને મન ઉત યુજ્ઞતેઘિય વિમા વિપ્રસ્ય દૃહનો વિપથિતઃ ।

યિ હો યા ટથે વયુના વિદેક ફંન્મહી દેવસ્ય સચિતુઃ પરિષ્કૃતિઃ=(ક્ર૦ ૪-૪-૨૮-૧) જ્ઞાતો નિદ્રા સ્તગામ સચાયઃ સોમ્ય નરમ । છુટ્ટીયોં ત્રિધ્વા અમ્ય સન્યેક ઇત્ (ક્ર૦ ૬-૨-૧૮-૧૯) એકો વશી સર્વભૂતાન્તરાત્મા એક છે એને વશમા ગણતાઁ મૌ ભૂતોનો અન્તરાત્મા. (ક્ર૦ ૧-૧૦) નક્ષત્રા નવ અનુદ્રષ્ટ્યમ્-એક રીતે ૪ મૌમાં એ ગુણના ઉપદેશ અનુસાર જેવા થોય છે. (ક્ર૦ ૪-૪-૨૦) एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः એક છે તમામ ભૂતોમાં ગૂઢ (ક્ર૦ ૬-૧૩) વગેરે. ઉપરાત શાહિત્યવિદ્યામા અને વાગ્મનેયી બ્રાહ્મણશ્રેણીમાં એક ૪ ગુણવિશિષ્ટ બ્રહ્મનું ઉપામન છે. મનોમય. પ્રાણશરીરઃ મારૂપ સત્યસંકલ્પઃ આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમભ્યાત્તોડવાક્યનાદરઃ મનોમય પ્રાણુરૂપી શરીરવાળો, પ્રકાશપૂર્ણ-મત્યસકલ્પ, આકાશાત્મા, સર્વકર્મા-સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, આ ગધાને ઘેરી વળેલો અખોલ અને ઉદાત્તીન (ક્ર૦ ૩-૧૪-૨) સ આત્માનં ઉપાસીત-મનોમયં પ્રાણશરીરં મારૂપ આકાશ આત્માનં વામરૂપિણં મનોજવલ્લ સત્યસંકલ્પં સત્યધૃતિં સર્વગન્ધ સ્વરસં સર્વાં વનુદિશ. પ્રભૂત સર્વમિદં અભ્યાત્ત અવાક ધનાદરઃ તે મનોમય, પ્રાણશરીરં પ્રકાશરૂપ, અમરતા, કામરૂપ મનોવેગી, મત્યસકલ્પ મત્યધૃતિ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, દરેક પ્રદિશમા પુરુષરૂપે વર્તતા, એને અદ્વૈત બહુત ઘેરીને ઉખેલો, અખોલ અને ઉદાત્તીન આત્માને ઉપામે (ક્ર૦ ૧૦-૬-૩-૨) ઉપરાત વૈશ્વાનર વિદ્યામાના ઉપાસ્યને ૪ શતપથ બ્રાહ્મણ પત્ર દર્શાવે છે-તાન દ્યોર્ધૈ તે વૈ યૂય પૃથગ વૈશ્વાનરાન્ વિદ્વાંસઃ પૃથગદ્રમધસ્ત પ્રાદેશમાત્રમિદં હ વૈ દેવાઃ સુવિદિતા. અભિસપન્ના. તથા તુ વતાન્ વક્ષ્યામિ યથા પ્રાદેશમાત્રમેવાભિસપાદયિષ્યામિ-તેમને તેણે કહ્યું નિશ્ચય આ તમે પૃથક્ પૃથક્ વૈશ્વાનરને જાણતા હોઈને તમે પૃથક્ અન્ન ખાઓ છો તમે પ્રાદેશમાત્રને જાણે જાણનાગ પ્રસિદ્ધ અને અપન્ન નિદાનો છો, હું એમને એ રીતે કહું જેથી એમને માટે હું પ્રાદેશમાત્ર ૪ સિદ્ધ કરૂં. (ક્ર૦ ૧૦-૬-૧-૧૦) આ ૪ વતને સિદ્ધ જેવી માનીને છાદોગ્ધમા કહે છે કે-યસ્ત્યેતમેવ પ્રાદેશમગ્રં અભિવિમાન આત્માનં વૈશ્વાનરં ઉપાસ્યે-જે કોઈ આમ પ્રાદેશમાત્ર અને માપેલા આત્માને વૈશ્વાનર તરીકે ઉપાસે છે- (ક્ર૦ ૫-૧૮-૧) આમ સર્વત્ર એક જ બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે અને ઉપાસ્ય જો એક છે તો તેની ઉપામનામા અનેકત્વ ન જ હોય ! આથી અમર ઉપનિષદોમા બ્રહ્મોપાસનાઓનો ભેદ નથી ॥ ૪ ॥

બ્રહ્મોપામનાનો અભેદ બતાવ્યો. હવે તેમાથી ફગતુ પ્રયોજન બતાવતા કહે છે -

ઉપસંહારોઽર્થાભેદાત્ વિધિશેષવત્ સમાને ચ ॥ ૬ ॥

સમાને=એક પ્રકારની વિદ્યામા ચ=જ અર્થાભેદાત્=પ્રયોજનમા ભેદ ન હોવાને કારણે ઉપસંહાર=એક ઠેકાણે કરેલા ગુણોનો ખીજે ઠેકાણે ઉપસંહાર અધ્યાહાર્ય કરવો થો છે વિધિશેષવત્-વિધિશેષની પેઠે

ઈર્મકાડમા પ્રયોજનનો ભેદ ન હોય તો જેમ એક શાખામા બતાવેલા યજ્ઞ વગેરેની વિધિના શેષરૂપ અગ્નિહોત્ર વગેરે ક્રમોનો ખીજી જગ્યાએ પણ અધ્યાહાર કરી લેવામા આવે છે તેમ લિન્ન લિન્ન પ્રકરણમા આવતી બ્રહ્મવિદ્યાઓમા પ્રયોજનનો જ જગ્યા ભેદ નથી તો પરંપરની ન્યૂનતાધિકતાનો સુમેળ બેસાડી હાઈ શકાય અર્થાત્ એક વિદ્યામા અધિક ગુણનો નિર્દેશ હોય તો ખીજીમા તેનું અનુસંધાન કરી લેવું ઘટે તેથી વિદ્યાઓમા ફેર નથી પડતો એક જ દર્શનમા બધું જ કહી જ દેવું ઘટે એવો ડોઠ ગજનિયમ નથી અને આથી પરબ્રહ્મ પગ્માત્મામા અનન્ત ડબ્બાણી ગુણો હોઈ શકે છે-છે એક ઋષિએ તેમાના થોડાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય ખીજાએ થોડા વધારેનો કર્યો હોય તો વધારાના દર્શનનો એણામા ઉમેરો કરી શકાય એ ન્યાય જ છે ॥ ૫ ॥

આ વિષયમા સ્વયં પૂર્વપક્ષ ઉકાવી સમાધાન કરતા આચાર્ય કહે છે કે -

અન્યથાત્વં શબ્દાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથાત્વં=ઉપસંહારનું-અધ્યાહારનું અન્યથાપણ એટલે અનુપસંહાર-અધ્યાહારનો અમાન-થાય છે કેની રીતે? શબ્દાત્=તો તેની ઉપાસનાનું વિધાન કરન રી શ્રુતિને લ્હને ફાત્તેન્-આમ બે મળેતા હો તો ન=એ બરાબર નથી કેમકે અવિદ્યાપાર-બ્રહ્મ અને તેના ગુણોમા વસ્તુત ભેદ નથી

કહાય અહીં આ શકા થાય વિદ્યામાત્રમા બ્રહ્મોપાસના અમાન ભણે હોય છતા ગુણોનો ઉપમહાર થોડ્ય નથી કેમકે શ્રુતિ સ્વયં “કેવળ બ્રહ્મ”ની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે કેવળ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વિધાન કરનારી શ્રુતિઓ-આત્મેત્યેષોપામીત-આત્મા એ જ રીતે ઉપામે (મુ ૧-૪-૭) સમંવેક જાનય આત્માન બન્યા વાચો વિમુક્ત્યામૃતસ્યૈવ. સેતુ.-તે એક આત્માને જ બણો ખીજી વાતો છાડો એ અમૃતનો નેતુ છે (મુ ૨-૨-૫) આ શ્રુતિ કેવળ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું આમ “પ્રથ” શબ્દથી ભારપૂર્વક વિધાન કરતી હોઈને ગુણોપમહાર ન થઈ શકે! પણ શબ્દ જ આ વાત કહે છે

પ્રદાના ગુણનો વ્યવરૂદ્ધ કરનાર છે આ વચ શબ્દ પ્રદાને વર્ણવતા ખીલત શબ્દો ગુણવાચક જ છે ખીને ડાઘ તેમનો અર્થ નથી ઉપગત સાક્ષી ચેતા વેગને નિર્ગુણ-માક્ષી-ચેતન-કેવળ અને નિર્ગુણ (શ્લોક ૬-૧૧) આ શ્રુતિ નિર્ગુણ પ્રદાનુ પ્રતિપાદન કરતી હોઈને પ્રદાવિદ્યામા ગુણના ઉપમહારનો દૃઢતમ અભાવ જ બતાવે છે પ્રદામા ગુણોનું જો દર્શન કરીએ તો પ્રદા મશુણ જ થાય અને પ્રદા તો મૂળમા નિર્ગુણ છે ઉપર કહેલી દ્વિતિએ કેવળ પ્રદાને જ ઉપામવું એમ કહેનારી છે મશુણ પ્રદાની ઉપામનાનો લગભગ ઇન્કાર કરનારી છે આથી પ્રત્યેક વિદ્યામા ગુણોપમ કાર ઉચિત નથી.

આવી શકા થતા મિદ્ધાન્તી ઠહે છે કે આ વાન ઉચિત નથી કેમકે પ્રદા અને પ્રદાના ગુણો વસ્તુતઃ ભિન્ન નથી ! પ્રદાના સ્વરૂપના બોધન માટે ત ત ક્રિયાઓ કેપી ઉપાધિથી વિશિષ્ટ કરીને તેમનો નિર્દેશ ક્રિયામા આવે છે જેમ મૂર્ચ પ્રકાશ અને તાપ સ્વરૂપ જ છે ! છતા પ્રકાશ અને તપનની ક્રિયાના યોગે જગતને મૂચ પ્રકાશિત કરે છે તપ્ત કરે છે વગેરે વ્યવહાર થાય છે-તેમ જ્ઞાન-આનન્દ સ્વરૂપ પરપ્રદા પરમાત્મા તે તે ક્રિયાની ઉપાધિના યોગે જ્ઞાન આનન્દ વગેરે ગુણોથી સુખ છે, એમ કહેનામાં આવે છે પ્રકાશ તાપ વગેરે ગુણો જેમ વસ્તુગત્યા સૂર્યથી ભિન્ન નથી તેમ જ્ઞાન આનન્દ વગેરે ગુણો પરમાર્થતઃ પ્રદાભિન્ન નથી ! મુમુક્ષુઓને પ્રદા સ્વરૂપના પ્રબોધન માટે તે ણધાય ગુણોનો ઉપમહાર હોઈ શકે છે અને એટલો જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ અર્થ છે જ્યારે થી મહિત દ્વિતિએ આત્માને અનાત્માથી ભિન્ન બતાવવે કીલ્લ થાય છે પ્રદાનો ગુણનિષેધ કરતી નથી અને આથી કેવળ નિર્ગુણ પ્રદાનો ઉન્નેષ કરનારી શ્રુતિએ પણ મશુણ પ્રદાનો સ્વીકાર કરીને જ આગળ વર્તે છે એમ બંધુવું સાક્ષી ચેતા કેવળો નિર્ગુણ-માક્ષી-ચેતન કેવળ અને નિર્ગુણ (શ્લોક ૬-૧૧) વગેરેમા વર્ણવેલું નિર્ગુણપણુ પ્રાકૃતિક સ્થૂલતા વગેરે ગુણોના નિર્ણય માટે છે પ્રભુના સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનાનન્દરૂપી ગુણોના નિષેધ માટે નથી એમ બંધુવું અને આથી પ્રતિવિદ્યા ગુણોપસહાર બંધુવા ઘટે એ જ યોગ્ય છે ॥ ૬ ॥

આ કેદાણે આ શકા થવી મલવ છે શ્રુતિના બંને ઉપમહારનું અન્યથાપણુ લાવે ન થાય પણ ઉપક્રમના ભેદે તે થઈ શકે ! છાદોચ્ચ ઉપનિષદના અનવખીએ “સર્વં જનુ દ્વદ્વદ્વ”-આ બધું માએ જ પ્રદા છે એવી શરૂઆત કરી, શારિત્ર્ય નિધા શરૂ કરે છે વાજમનેથી લોકો

સત્યં વ્રહ્મેત્યુપાસીત્-સત્ય પ્રજ્ઞ છે એમ ઉપાસના કરવી. (શ્લોક ૧૦-૬-૩-૧) એ રીતે પઠન કરે છે. જેમ અહીં તેમ ઇતર વિદ્યાઓમાં પણ પ્રક્રમનો ભેદ છે. અને પ્રક્રમના ભેદે વિદ્યાનો ભેદ પણ સિદ્ધ થાય જ. જે એમ ન હોય તો પ્રક્રમ ભેદ થવાનું સમજાવી ન શકાય ! અને વિદ્યાભેદ હોય એટલે શુણ્ણપસંહારનું અન્યથાપણું સ્વયમેવ સિદ્ધ થાય. આકાશો હોવૈમ્યો ज्यायान् आकाशः परापरम्-આથી આકાશ (પરમાત્મા) જ નિશ્ચય આ સૌથી વધારે મોટા છે. પરમાત્મા જ પરમગતિ-પ્રાણીમાત્રનું પરમ આધાર-સ્થાન છે. (છાં ૧-૧-૧) સ एष परोवरीयान् उद्गीथः स एषोऽनन्तः-તે આ પરમાત્મા-પરોવરીયાન્-સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્મા ઉદ્ગીથ છે. તે અનન્ત છે. (છાં ૧-૬-૨) આ વાક્યમાં ઉદ્ગીથ પ્રજ્ઞની પરોવરીયતા વગેરે શુણ્ણધી વિશિષ્ટ ઉપાસના છે. અને તે ઉપરાંત અથ ય एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः दृश्यते हिरण्यस्मश्रुः-હવે જે આ આદિત્યની અંદર સુવર્ણમય પુરુષ અધિકારીને જણાય છે તે સોનેરી દાઢી અને સોનેરી વાળવાળો હોઈને નખથી શિખ સુધી સુવર્ણમય જ છે. વગેરે (છાં ૧-૬-૬) આ વાક્યમાં હિરણ્યસ્મશ્રુતા વગેરે શુણ્ણધી વિશિષ્ટ ઉદ્ગીથ પ્રજ્ઞની ઉપાસના છે. અને આથી એ ધનને લિપ્ત છે. અને લિપ્ત હોઈને એમાં એકબીજાના શુણ્ણનો ઉપસંહાર થઈ શકે નહીં. તેમ ઉપક્રમનો ભેદ હોઈને પણ એ સંભવે નહીં. આનો ઉત્તર દેતાં કહે છે:-

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

પ્રકરણભેદાત્વા-અને પ્રકરણ ભેદથી પણ ન-શુણ્ણપસંહારનું અન્યથાત્વ નથી કેમકે અવિશેષાન્-ઉપાસ્યનો ભેદ નથી પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્-પરોવરીયતા વગેરે શુણ્ણધી વિશિષ્ટ ઉદ્ગીથ પ્રજ્ઞની ઉપાસનાઓમાં ભેદ હોઈને શુણ્ણપસંહારનું અન્યથાત્વ છે તેમ અહીં નથી.

શાંડિલ્ય વૈશ્વાનર વગેરે ઉપાસનાઓમાં પ્રકરણ પ્રક્રમનો ભેદ હોવા છતાં પણ ભેદ નથી. કેમકે ઉપાસ્ય-પ્રજ્ઞ લિપ્ત નથી. તે તો નિરૂપણની શૈલી માત્રનો ભેદ છે. એટલા માત્રથી ઉપાસ્ય ભેદ ન થાય. અહીં તો તે પણ નથી. અને આવી સ્થિતિ હોઈને ઇતરેતરના શુણ્ણનો ઉપસંહાર જ સિદ્ધ થાય છે. તેનું અન્યથાત્વ નહીં. ઉદ્ગીથ પ્રજ્ઞોપાસનામાં તો શુણ્ણભેદે ભેદ થયો છે. અને આથી ત્યાં ઉપક્રમ ભેદે કે ઉપાસ્યભેદે ભેદ નથી ! અને આથી પ્રક્રમનો-પ્રકરણનો ભેદ હોવા છતાં સર્વત્ર પ્રજ્ઞોપાસનામાં શુણ્ણપસંહાર યોગ્ય છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭ ॥

આજ વિષયમા વળી એક શકા ઉઠાવી અભાધાન હેતા કહે છે કે -

સજાતથ્ચેદુક્તમસ્તિ નુ તદપિ ॥ ૮ ॥

મળાવ=અનેક મજાઓને લઈને ગુણના ઉપસદા તુ અન્યથાત્વ છે એમ વેગ=
ને કહે તો તે જ ત્યજ નથી કેમકે તદુપ=ને નામનમા તો જ્યાંજ આગળ ઉપર
કરી દીધો છે અરિત નુ=ઉપગત છે તદપિ=વિદ્યાએ વિદ્યએ તે મનાવું પણ

પ્રત્યેક વિદ્યામા ઉપાધ્ય પ્રદાની જુદી જુદી મજાઓ જોવામા આવે
છે ક્યાક પ્રદા, તો ક્યાક વૈધ્યાનર, તો ક્યાક અટ્ટર, તો ક્યાક દદુર, ક્યાક
ત્યોતિ, તો ક્યાક ભૂમા, તો વળી ક્યાક પ્રદાને આકાશ નામે પણ
ઓગળવામા આવે છે અને નામની અનેકતા ઉપાન્યની પણ અનેકતા જ
લાવે ઉપાન્યની વિવિધતાને લઈને ઉપામનાની અનેકતા અને તે હોય
એટલે ગુણોપમહારુ અન્યથાપણુ સ્વયમેવ આવે! તો આવી દલીલ
વજૂદ વિનાની છે કેમકે નામોની એકતાનો અભાવ હોય તો પણ
નામીની એકતા હેઈ શકે છે કેઈ પદાર્થનુ એક જ નામ હોવું
જેઈએ એવો તો કાયદો ન હોઈ શકે! એક જ દેવદત્ત મનુષ્ય,
વિદ્વાન, વાક્યતુર-ઉદાર-શ્રોત્રિય-પિતા-પુત્ર-જામાતા વગેરે ઘણા નામે
ઓગળી શકાય છે પ્રદાના પણ અનેક નામો હોય વૈધ્યાનર વગેરે મજાઓ
પરમાત્માની જ વાચક છે એ તો સર્વગ્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ (વેં ૧-૨-૧)
સૂત્રમા મિદ્ધ કરી જ દીધું છે વનુગત્યા ગુણ-કર્મ-સ્વરૂપાદિની અપેક્ષાએ
તેના જુદા જુદા નામો થઈ શકે છે અને આથી નામભેદે તત્ત્વભેદ થઈ
જતો નથી અને આથી ગુણોપમહારુ જ યોગ્ય છે તેનુ અન્યથાત્વ
યોગ્ય નથી ॥ ૮ ॥

વળી બીજી રીતે શકા કરતા પૂર્વપક્ષી કહે છે કે નામભેદે ભવે નામી
ભેદ ન થતો, પણ સ્થાનભેદે તો ધ્યાનીનો ભેદ થાય જ પ્રહોપાસના
કવચિત્ અક્ષિપાત્રમા (આખમા), તો વળી કવચિત્ સર્વગ્ર ઉપદેશવામા
આવે છે તો સ્થાનભેદે-ધ્યાનીભેદ અને તેનાથી ઉપાસ્યભેદ અને તેથી
ઉપાસના ભેદ અર્થાત્ આવી પહોંચે છે અને તેમ થાય તો ગુણોપમહારુ
અન્યથાત્વ પણ નક્કી જ છે આ શકાનો જવાબ વાળતા કહે છે -

વ્યાપ્તેષ્વ સમક્ષસમ્ ॥ ૯ ॥

ચ=૫ તુ વ્યાપ્તે=પરમાત્માની વ્યાપકતાને કદને સમજસ=સર્વ સ્થળોમા તેની
ઉપાસનાનુ વિધાન ઉચિત છે

મુમુક્ષુઓની રૂચિભેદે પ્રદ્ધનાં સ્થાનભેદની કલ્પના છે. મુમુક્ષુઓના ઉપર અનુકંપા વર્ષાવવા શ્રુતિ તે તે જીવની રૂચિ અનુસાર ન્યાં-ત્યાં પ્રદ્ધોપાસના ધર્મ્ય જતાવે છે. કેમકે છેવટે તો બુદ્ધિના વિનાનો ઠાલી કોઈ હામ નથી. તે સર્વવ્યાપક છે. સૌના ઉપર એકસરખો અનુગ્રહ થાય તે માટે તેણે સર્વવ્યાપક થવાનું ઉચિત માન્યું છે. શ્રુતિ કહે છે:-મવ્યક્તાનુ પરઃ પુરુષઃ વ્યાપકઃ અલિંગ દલ્લ યાઃ મહુત્તત્ત્વથી પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિથી પુરુષ કે જે વ્યાપક છે અને અકાર્ય છે તે ઉત્તમ છે. (કટો ૬-૮) અને વ્યાપક હોય તે તો સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય. અને આથી સ્થાનભેદ પણ સ્થાની ભેદ નથી. આથી ઉપાસ્ય ભેદ નથી. આથી ઉપાસના ભેદ નથી. આથી શુભોપસંહારનું અન્યથાત્વ નથી. અને પરિણામે શુભોપસંહાર જ યોગ્ય છે. ॥ ૬ ॥

હવે આ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે:-

સર્વાભેદાદન્યત્રેમે ॥ ૧૦ ॥

સર્વાભેદાત્તમામ વેદાન્તોમાં પ્રવ્રત્તી ઉપાસનાનો અભેદ હોઇને ફેર=ફેરવામાં આવનારા પ્રવ્રત્તા શુભોનો અન્યત્ર=એક ઠેકાણેથી બીજા જગ્યાએ ઉપસંહાર ઉચિત છે.

કર્મની પેરે શુભોનું ધ્યાન ઉપાસનાને ઉપકૃત કરે છે. અને આથી તે શુભોનું પ્રદ્ધમાં હોવું આવશ્યક છે. તોજ ઉપાસકના ઉપર ઉપકાર થઈ શકે. તો ન્યાં જે શુભ ન-પણ જતાવ્યો હોય, બીજા વિદ્યામાંથી તે શુભોના ત્યાં ઉપસંહાર કરી લેવો ઘટે. છેવટે તો પ્રદ્ધના જ બધાય-અનન્ત શુભો છે ને? અહીં અનુક્રતનો અનુવાદ કરી લેવો એ ધર્મ્ય છે. ॥૧૦॥

તો પરમાત્માના કયા કયા તે શુભો છે જે એક ઠેકાણે કદા હોય અને બીજા જગ્યાએ તેનો ઉપસંહાર કરવાનો હોય? કહે છે:-

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

સર્વનો અભેદ હોઇને પ્રધાનમ્ય=સર્વત્રેષુ પરમાત્માના આનન્દાદયઃ=આન વગેરે કહેવાને બદલે આનન્દ વગેરે કયું છે, તે પ્રવ્રત્તિ જિજ્ઞાસ્ય છે એ સિદ્ધ કરવા માટે છે. અર્થાત્ આનન્દાદિ શુભો ન્યાં ન જનાર્યા હોય ત્યાં પણ જાણી લેવા ઘટે છે.

તમામ વિદ્યાઓમાં પરમાત્માના અનુક્રત તમામ શુભોનું અનુસંધાન કરી લેવું ઘટે. તો જ તે સર્વાંગ સુદર અને પૂર્ણોપાસના ગણાય. અને

અપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાણર પણ નથી. આથી સંપૂર્ણ કૃણ મેળવવા સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક સાધના-ઉપાસના થવી ઘટે. આથી આનન્દરૂપતા-વિજ્ઞાનધનતા-સર્વવ્યાપિતા-સર્વાત્મતા વગેરે સ્વભસ્ત પ્રહ્લગુણોનું અનુસંધાન યોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

અહીં આ શંકા જન્મે છે ! જો આનન્દ વગેરે ગુણોનો ઉપાસનાઓમાં ઉપસંહાર-અનુસંધાન માનીએ તો પછી પ્રિય-શિરસ્ત્વ વગેરેનો ઉપસંહાર પણ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે પણ પ્રહ્લના ગુણ તરીકે આનન્દવસ્ત્રીમાં ઉક્ત છે. જેમકે તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ પ્રમોદઃ ઉત્તરઃ પક્ષઃ આનન્દ આત્મા મ્હલ્લ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તે આનન્દમયનું પ્રિય એ જ શિર છે. મોદ જમણી પાંખ છે. પ્રમોદ ડાબી પાંખ છે. આનન્દ ધડ છે, અને પ્રહ્લ પુચ્છ છે. અવલંબ છે. (તિં ૦ ૨-૫) તો એક સરખી રીતે જેનું શ્રુતિ કથન કરે છે તે પૈકી થોડાનો ઉપસંહાર અને બીજાનો અનુપસંહાર યોગ્ય નથી. આનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરૂપચયાવચયૌ હિ ॥ ૧૨ ॥

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ=શિર, પક્ષ વગેરે તરીકે વિકલ્પિત પ્રિય-મોદનો અનોપાસનામાં પ્રાપ્તિ એટલે કે એટલે ઉપસંહાર યતો નથી દિ=કેમકે ઉપચયાવચયૌ-વધવા છે-એટલે કે પ્રિય કરતાં મોદમાં અને મોદ કરતાં પ્રિયમાં વધારો છે. અને પ્રમોદ કરતાં મોદમાં અને મોદ કરતાં પ્રિયમાં ઘટાડો છે આ વધવટનો નિર્દેશ મેદે=મોદ હોય=નાનાત્મકત્વ હોય તો સંભવે છે. અને પ્રહ્લ નાના નથી. એક છે. આથી પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરેની ઉપસંહાર થવી નથી.

પ્રિય-મોદ વગેરે ગુણો પ્રહ્લના શિર પક્ષ વગેરે રૂપે વિકલ્પિત છે. આ ગુણોને બીજા લોકતાની અપેક્ષા હોયને તે તેમનામાં ઉપચય અને અપચય સંભવે છે. પ્રિયની અપેક્ષાએ મોદ અને પ્રમોદમાં આનન્દનો ઉપચય-વૃદ્ધિ છે. પ્રમોદની અપેક્ષાએ મોદ અને પ્રિયમાં અપચય છે-ક્ષય છે. અને વધે ઘટે તે પ્રહ્લના ગુણો હોય શકે નહીં. નાનારૂપ વસ્તુમાં જ તે સંભવે. પ્રહ્લ તો એકાત્મ-એકસ્વરૂપ છે. નાનાત્મક અનેક સ્વરૂપ નથી. एकात्मप्रत्ययसारम्-કેવળ આત્માનુભવ ગમ્ય છે-જાતે જ જાતને જાણવાવાળો છે. (માં ૦ ૭) एकधैवानुद्रष्टव्यम्-એક રીતે જ જોવા યોગ્ય છે. (વૃં ૪-૪-૨૦) અત્તન્તરં અવાહ્યમ્-અનન્તર અને અખાહ્ય. (વૃં ૩-૮-૮) વગેરે અનેક શ્રુતિઓ આની સાક્ષી છે. નિષ્કાના તારતમ્યે પ્રિયમોદાદિની તરતમતા થાય છે. આથી એ પ્રહ્લના ગુણો નથી. અને

શુભોનો ઉપસંહાર કરવો થટે. “ જાણે શુભો ” નો નહીં. આથી શ્રુતિકથનમાં કોઈ વિશેષ ન હોવા છતાં પ્રિયશિસ્ત્વાદિનો ઉપસંહાર નથી. કેમકે તે શુભો નથી. શુભકદ્વય છે. આથી તેમની પ્રાપ્તિ નથી ॥ ૧૨ ॥

વળી પૂર્વપક્ષી શંકા ઉઠાવે છે કે જો પ્રિયશિસ્ત્વ વગેરે શુભોનો ઉપસંહાર ન હોય તો આનન્દાદિનો પણ બ્રહ્મોપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસંહાર નહીં થાય. કેમકે શુભ હોવા માત્રથી જ ઉપસંહાર થતો નથી. જેમકે શુભ હોવા છતાં एतं संयद्वाप्त इत्यानक्षते-એ અંતરાત્મા પુરુષને “સંયદ્વાપ્ત” એમ કહે છે. (છાં ૪-૧૫-૨) વગેરે દ્વારા વિહુત “સંયદ્વાપ્તતા” વગેરે શુભોમાં તેવું જોવામાં આવતું નથી. જવાળા વાળતાં કહે છે કે:-

इतरे तु अर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

તુ=પરંતુ इतरे=શીઝ-પ્રિય શિસ્ત્વ વગેરેથી ભિન્ન આનન્દાદિ શુભો અર્થસામાન્યાત=પરમાત્મા ૩૫ અર્થ સર્વત્ર સમાન હોવાથી તેની ઉપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસંહાર જાણવા

અર્થાત્ આનન્દ વગેરે બ્રહ્મશુભો બ્રહ્મની પ્રતીતિ દેનારા છે. અને આથી એ શુભો અવતર્ય છે. સંયદ્ વાપ્તવ વગેરે શુભો બ્રહ્મની પ્રતીતિ કારક નથી. આથી જાનનેમાં વિશેષતા છે. આથી તેમનો અન્યત્ર ઉપસંહાર નથી. આનન્દાદિ તો બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત છે. અને આથી તેમનો કયાંયે ત્યાગ થઈ શકતો નથી. આથી બ્રહ્મની પ્રતિપત્તિ માટે તે હોઈને જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મ ત્યાં ત્યાં તે હાજર હોય છે જ. આથી તેમનો ઉપસંહાર યોગ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

આમ આનન્દાદિ શુભોનો બ્રહ્મોપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસંહાર નિશ્ચિત કર્યો. હવે એ પરમાત્મામાં પ્રકૃતિ સુધીના તમામ પદાર્થોથી “પરતા” છે અને તેનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. -અર્થાત્ પરમાત્મા સૌથી પર- (અક્ષિપ્ત) અસ્પૃષ્ટ છે એ જતાવવું યોગ્ય છે. તે માટે ભૂમિકા રચતાં કહે છે:-

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् १४

આધ્યાનાય=આનન્દાદિની પેરે બ્રહ્મોપાસનામાં સર્વત્ર અનુચિંતનને માટે બ્રહ્મનાં પ્રકૃતિ વગેરે સમસ્ત પદાર્થોથી, પરસ્તુ કંઠોપનિષદ્માં કથન છે, અર્થ વગેરે દરેકનું પરત્વ જાણવા માટે નહીં-કેમકે તેમ કરવામાં પ્રયોજનામાવાત=કળનો અભાવ છે.

કંઠોપનિષદમાં ૩૫ કહે છે:-इन्द्रियेभ्यः पराः एतर्थाः अर्थेभ्यश्च परमनः । न संस्तु परावृद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तं अव्याकृत

પુત્ર પર । પુત્ર્યાન્ન પર કિંચિન્ સા કાષ્ઠા સા પરાગતિ । ઈન્દ્રિયોથી
 ૫૦ નિશ્ચય તેના નિપયો છે વિનિયોથી ૫૦ નિશ્ચય મન છે મનથી ૫૦
 બુદ્ધિ છે, અને બુદ્ધિથી ૫૦ તેનું (બુદ્ધિનું) કાન્ત મહત્ત્વ છે મહત્ત્વથી
 ૫૦ પ્રકૃતિ છે પ્રકૃતિથી ૫૦ પુત્ર । છે પુત્રથી કોઈપણ વસ્તુ ૫૦ નથી
 તે હદ છે, તે પગમગતિ છે (કટ૦ ૩-૧૦-૧૧) ઉપવી શ્રુતિમા મહાન્
નાત્મા એવે મહત્તર-અન્યદ્રા એવે પ્રકૃતિ અને પુત્ર એવે પરમાત્મા
 આ શ્રુતિમા અર્થથી લાગે પુત્ર સુધીના તમામ પદાર્થોનું પત્વ-આગવાથી
 પાડવાનું પગપણ કહ્યું છે આ પરત્વ તે બધાય પદાર્થોનું સમજવું કે
 કેવળ એ પરમાત્માનો જ ગુણ અહીં સમજવો ? પ્રત્યેકનો એ નમજવો
 ભેદજો એવો પૂર્વપક્ષ છે એ પરત્વ કેવળ પુત્રનો જ ગુણ છે, અને
તેનો જ પરમાત્મા ઉપસાધાર કરવો જોએ, એવો મિદ્ધાન્ત છે યદ્યપિ
 પ્રત્યેક પદાર્થનું પત્વ અહીં કરવું હેખાય છે પણ તેથી ને પ્રત્યેકનું
 પત્વ મિદ્ધ કરવાનો અહીં ઈરાદો નથી ઠમકે તેમ કરવામા કોઈ
 પ્રયોજન છે અને તે ડગ્યાણની પ્રાપ્તિ । ખીન્ત બધા એક ખીન્તથી પર
 છે એ બાણનાનું કોઈ ફળ નથી અને નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ તો અજ્ઞની હોય-
 સુજ્ઞની નહીં પરમાત્માને સર્વથી ૫૦ બાણનાનું ફળ છે શ્રુતિ કહે છે -
સોડધન પરમાન્નોત્તિ તદ્વિષ્ણો પરમં પદમ્-તે સસાઁ માર્ગનો પા
પામે છે તે જ વિષ્ણુનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ છે (કટ૦ ૫-૯) આમ પ્રત્યેકને
ખીન્તથી પર બાણવાનું કોઈ પ્રયોજન ન હોઈને અને પરમાત્માનું પત્વ
બાણવાનું મીધું ફળ હોઈને તેના-પ્રભુના ઉપાસનમા પત્વનો ઉપસાધાર
કરવો ઘટે પ્રત્યેક પદાર્થના પત્વનો નહીં ॥ ૧૪ ॥

આજ વાતને દઢ કરતા ખીન્ને હેતુ આપે છે કે -

આત્મશબ્દાચ ॥ ૧૬ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત આમશબ્દાન્=આત્માની ગૂંતાને પ્રતિપાતિત કરનારા
 પામ્યશોધી બાણના મગે છે કે પરમાત્માનું જ પરત્વ કષ્ટ છે

કાકરી શ્રુતિનો વાક્યશેષ છે કે પપ સર્વેષુ ભૂતેષુ મુદ્ધોત્મા ન
પ્રકાશતે-આ આત્મા બધા પ્રાણીઓમા છુપાઈને રહેવો હોવાથી બધાની
નજગમા આવતા નથી (કટ૦ ૩-૧૨) અહીં આત્મ શબ્દથી પ્રકૃત
પરમાત્માનું અનુસધાન બતાવી તેની સર્વજ્ઞ શૂઢતા બતાવવાનો હેતુ છે
કેમ પુરુષની જ અહીં શૂઢતા બતાવી છે ? કેવળ પુરુષની જ શૂઢતાનો
ઉદ્દેશ જ એમ બતાવે છે કે અહીં પ્રવરણમા પુરુષનું જ=પરમાત્માનું

જ પરત્વ બતાવવું ઇષ્ટ છે. અને આથી પુરુષની શૂદ્ધતાનો ઉદ્દેશ
“પરત્વ” પરમાત્માનું જ છે અને તેનો જ ઉપસંહાર કરવો ઘટે, એ
સ્પષ્ટપણે કહે છે. આથી પરત્વરૂપી શુદ્ધનો સર્વત્ર ઉપાસનામાં ઉપસંહાર-
અનુસંધાન જ ઇષ્ટ છે. અર્થાદિતું નહીં. ॥ ૧૫ ॥

હવે અકામત્વાદિ ધર્મોનો ઉપસંહાર-પ્રભુમાં અનુસંધાન કરવા માટે
કહે છે કે:-

આત્મગૃહીતિઃ इतरवद् उत्तरात् ॥ ૧૬ ॥

આત્મગૃહીતિઃ=આયર્ષણ મંત્રમાં આત્મા એટલે કે પરમાત્માનું ગ્રહણ બાણતું જોઈએ
કેમકે ઉત્તરાત્=ઉત્તરનો મંત્ર એમ કહે છે इतरवत्=થીજે દેહાણે જેમ આત્મશબ્દથી
પરમાત્માનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તેમ અહીં બાણતું.

અથર્વવેદમાં મંત્ર છે કે અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયંભૂરસેન તૃતો
ન કુતશ્ચનોનઃ । તમેવ વિદ્વાન્ ન વિભાય મૃત્યોરાત્માનં ધીરં અજરં
યુવાનમ્-અકામ, ધીર, અમૃત, સ્વયંભૂરસેથી તૃપ્ત, કોઈ પણ દૃષ્ટિએ
ઊનતા વિનાનો, ધીર, અજર, સદા યુવાન એવા આત્માને બાણીને વિદ્વાન
મૃત્યુથી ખડીતો નથી. (અથર્વ ૧૦-૪-૮) ઉપલા મંત્રમાં આત્મા શબ્દનો
શો અર્થ લેવો? જીવાત્મા કે પરમાત્મા? જીવાત્મા એવો પૂર્વપક્ષ
છે, પરમાત્મા એવો છે સિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ આગળ થશે. અહીં
સિદ્ધાન્તનું તેટલું નિરૂપણ છે. જેમ મંત્રાત્મક વેદથી ઇતરત્ર એટલે કે
ખીજે એટલે કે તસ્માદ્ વા एतस्माद् આત્મનઃ આકાશઃ સંમૂતઃ તે આ
આત્મામાંથી નિશ્ચય આકાશ ઉપજ્યું. (નિ ૨-૧) આત્મા વા હૃદમેકાવગ્મ
આસીદ્વાન્યત્ કિંચન મિપત્-આ બધું પહેલાં કેવળ એક આત્મા જ હતું.
ખીજું કંઈ પણ પદ્ધતિ મારતું ન હતું. (નિ ૧-૧) સ આત્મા તત્ત્વમતિ-
તે આત્મા છે-તે તું છે-વગેરે ઉપનિષદ વાક્યોમાં આત્મ શબ્દ જગત્કારણનો
વાચક હોઈને પરમાત્માના અર્થમાં છે તેમ ઉપલા આયર્ષણ મંત્રમાં પણ
આત્મ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે. કેમકે તેમાં તદ્વાવત નથી. એની
પછીના મંત્રમાં આ જ આત્માને ઈન્દ્ર શબ્દે પણ કહેવામાં આવ્યો છે. इन्द्रेण
दत्ता प्रथमा शतघ्नी-ઈન્દ્રે દીપેલી પહેલી શતઘ્ની (અથર્વ ૧૦-૪-૯-૧)
આ મંત્રમાં ઈન્દ્ર શબ્દ પરમેશ્વર પરબ્રહ્મનો વાચક છે. યાસ્કાચાર્ય પણ કહે
છે:-इन्द्रः इशं दणाति इति वा, इशं ददाति इति वा, इशं दधाति इति
वा (નિ ૧૦-૧-૮) ઈન્દ્ર શબ્દનો પરમાત્માના અર્થમાં પ્રયોગ અનેક
શ્રુતિઓ-સ્મૃતિઓમાં થયેલ છે અને આથી આત્મશબ્દ જીવાત્મા તરીકે

અહીં લેનાય એમ નથી આથી આત્મ શબ્દ અહીં પરમાત્માનો વાચક છે, અને જીવાત્માનો નથી અને એ આત્મા અકામત્વાદિ ગુણથી સપત્ત છે ॥૧૬॥

હવે અહીં પૂર્વપક્ષ ઉઠાવી તેનું નિગ્રહણ કરતા કહે છે -

અન્વયાદિતિચેત્ સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયાત્=અન્ય એટલે શબ્દ અને શબ્દનો પરસ્પર સબધ જીવાત્મામા આત્મ શબ્દનો અન્યય હોતો એ પરમાત્માનો વાચક નથી એમ ચત્=ને કહેનારો તો તે ખતમ નથી. કેમકે અવધારણા= 'તમેવ વિદ્વાન્ એ શબ્દમા એમ તેના વિદ્વાનથી જન્મ મરણના લયના અભાવનું અનધારણુ-નિશ્ચય શ્રુતિએ મનાવેનું હોતો સ્યાત્=એ શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા એવો થાય

ઉપગતા મત્રમાનો આત્મશબ્દ પરમાત્માનો નહીં પણ જીવાત્માનો જ ગ્રોતક છે કેમકે ત્યાં યુવાન એવું વિશેષણ છે આ શબ્દ જીવાત્મા માટે જ યોગ્ય ગણાય જીવાત્માને યુવાનમ્થા હોય-પરમાત્માને નહીં કેમકે પરમાત્મા અશરીરી હોઈને તેને કોઈ અનમ્થાનો સબધ જ હોઈ શકતો નથી અને ઈન્દ્ર શબ્દ પણ જીવાત્માનો વાચક છે ભગવાન પાણિનિ સ્વય કહે છે ઈન્દ્રિય ઇન્દ્રલિંગ ઇન્દ્રદ્રષ્ટ ઇન્દ્રસ્પૃષ્ટ ઇન્દ્રદત્તમિતિવા-ઈન્દ્રિય એટલે ઈન્દ્રનું ચિન્હ, ઈન્દ્રે ભોળેણુ, ઈન્દ્રે સર્જેણુ, ઈન્દ્રે આપેણુ, મેવેણુ અથવા (મણાં ૪-૨-૧૩) અકામત્વ વગેરે ગુણો પણ અવધ્યાભેદે જીવાત્મામા ધરી શકે. તે કામનાવિદ્વદ્ હોય છે તેમ કામનાથી પર પણ ગણાય છે શ્રુતિ કહે છે -તદેવસક્ત સહકર્મણેતિ લિંગ મનો યત્ર નિષિત્તમસ્ય । પ્રાપ્ત્યાન્ત કર્મણસ્તસ્ય યત્ કિંચેહ કારોત્યયમ્-તેમા ચોટેલો કર્મમહિત બન્ય છે કે જ્યાં તેનું મન મહિત વિંગ શરીર આમપ્ત હોય છે જે કાંઈ અહીં ઝરે છે તે કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત કરીને-આમ કામનાવિદ્વદ્નું દર્શન છે અને અથ અજામયમાનો યોડકામો નિષ્કામઃ આપ્તકામ આત્મકામ ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ પ્રહૈવ સન્ન વ્રહ્માપ્યેતિ-જે કામના રહિત, અકામ, નિષ્કામ, પ્રાપ્તકામ, અને આત્માની કામનાવાળો છે તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, બ્રહ્મ જ હોઈને બ્રહ્મને પામે છે (વૃં ૪ ૪-૬) અને આથી આત્મ શબ્દે પરમાત્મનું બ્રહ્મણ અયોગ્ય છે

તો આ વાત યોગ્ય નથી કેમકે ત્યાં અનધારણુ છે તમેવ વિદિત્વા ન ગિમાય મૃત્યો-તેને જાણીને જ મૃત્યુથી ડરતો નથી આ વાક્ય શેષમા તેની જાણકારીથી જન્મમરણના લયનો અભાવ જાણવામા આવ્યો છે અને એ આત્મ શબ્દનો જીવાત્મા અર્થ લઈએ તો તે ઘટતો નથી કેમકે એ ફળશ્રુતિ પરમાત્માશક્તકાંગી છે તમેવ વિદિત્વાડ તિમૃત્યુમેતિ-તેને

બાળીને જ મૃત્યુને ઓળંગી બાધ છે. (યજુઃ ૩૧-૧૮) આવી ખીણ શ્રુતિ પણ છે. અને મંત્રોમાં પરસ્પર વિરોધી ગાન તો હોઈ શક્તાં નથી. કારણ મંત્ર સર્વજનું વચન છે. યુવાન વિશેષણ અવસ્થાનું નહીં પણ નિરતિશય સામર્થ્યનું દ્યોતક છે. ઉપરાંત “યુવાન” શબ્દને જો અવસ્થા વાચક સમજીશું તો અજરં શબ્દનો અર્થ ખીડાશે. ઉપરાંત શ્રુતિમાં “અમિતૌજાઃ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. અને એ શબ્દ યુવાન વિશેષણને અપરિમત શક્તિના અર્થમાં જ નિયમિત કરે છે. ખીજો મંત્ર છે કે પુરાં મિન્દુર્યુવા કવિઃ અમિતૌજાઃ અજાયત । इन्द्रो विश्वस्य कर्मणः घर्त्ता वज्री पुरुषदुतः-યુવાન, કવિ, નગરીનો ભેદ કરનાર અમિત ઓજસવાળો, સમસ્ત કર્મોનો ધારણકર્તા વજ્રદુસ્ત, વારંવાર સ્તવાયેલ ઈન્દ્ર પ્રકટ્યો. (ઋઃ ૧-૧-૨૧-૪) ઉપરાંત શરીર સંબંધે જ અવસ્થા સંબંધ આવે. અને પ્રહ્લને શરીર સંબંધ તો ત્રિકાળમાં પણ ઘટતો નથી ! શ્રુતિઓ સ્વયં કહે છેઃ-नैनं अहोरात्रं तरतः न जरा न मृत्युः-આ (સિત) ને રાતદિવસ ઓળંગી શક્તા નથી. નથી તો એને જરા કે મૃત્યુ કે શોક સ્પર્શતા. (છાંઃ ૮-૪-૧) સ વા મહાનજ આત્માઽજરોઽમરઃ-તે ખરેખર આ મહાન અજ, આત્મા, અજર-ને-અમર (ઘ્રઃ ૪-૫-૨૫) વેદાહમેતં અજરં પુરાણમ્-મેં આ પુરુષને બાળ્યો છે કે જે અજર અને સનાતન છે. (શ્વેઃ ૩-૨૧) જીવાત્માને તો શરીર અને તેથી અવસ્થાઓ છે એ પ્રત્યક્ષ છે. ઉલટું જીવાત્મા પક્ષે અજર વિશેષણ બંધ બેસતું નથી. ઉપરાંત ન કુતશ્ચનોનઃ-તે કોઈપણ દૃષ્ટિએ જીન નથી. આ વિશેષણ પણ પરમાત્મ-પક્ષે જ સાન્વર્થ થાય. જીવાત્મા કાંઈથી જીન-અધૂરો નથી-એવું નથી, પરમાત્મા પૂર્ણ છે. શ્રુતિ કહે છેઃ-सत्यं ब्रह्मा न किरन्त्यस्त्वावाप्त- સાચે જ તારા સિવાય ખીજો સત્યનો રક્ષક નથી. (ઋઃ ૧-૪-૨૪-૧૬) ન સ્વદન્યઃ કશ્ચિદિતરો ન મેઘયા ધીરતરો વરુણ । सुधावन् । हे वरुण ! હે સર્વવ્યાપી ! તારા સિવાય કોઈ વધારે કવિ કે મેઘાથી બુદ્ધિમત્તર નથી. (મથર્વઃ ૫-૩-૧૧-૪) અને આમ આત્મશબ્દ બસાત્ પણ પરમાત્માનો જ વાચક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી આનન્દાદિ ગુણોની પેરે અકામત્વાદિ ગુણોનો પ્રભુમાં ઉપસંહાર યોગ્ય છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે પરમાત્માનું અપૂર્વત્વ બતાવવા કહે છે કેઃ-

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ૧૮ ॥

कार्याख्यानात्=સમગ્ર જગત બ્રહ્મના કાર્ય તરીકે કહેવાયેલું હોવાને બ્રહ્મ અર્થમ્=પૂર્વ વિનાનું-એટલે કે સ્વયં કારણ વિનાનું છે.

જગત્ પ્રજ્ઞનુ કાર્ય છે શ્રુતિઓ કહે છે - રપ યોનિ સર્વસ્ય-
એ મૌનુ કારણ છે (મા૦ ૬) મક્ષરાત્ સમ્ભવતીહ વિશ્વમ્-અહીં
પ્રજ્ઞાક્રમા જે કાંઈ છે તે બધું તે પ્રજ્ઞમાથી ઉપજે છે (મુ૦ ૧-૧-૭) સર્વે
સર્વિદં બ્રહ્મ તગ્જલાનિતિ-આ બધું નિશ્ચય પ્રજ્ઞ છે કેમકે આ બધું
તે પ્રજ્ઞમાથી જન્મેલું તેમા લય પામતાડ અને તેમા જીવનવાળું છે
(છા૦ ૩-૧૪-૧) મ વિશ્વરૂત્-તે પરમાત્મા વિશ્વકર્તા છે (શ્વે૦ ૬-૧૫)
વગેરે એ રીતે પ્રજ્ઞને કોઈપણ ઠેકાણે કોઈ બીજાનું કાર્ય છે એમ કહ્યું
નથી અને આથી સ્વયભૂ પ્રજ્ઞ મૌના લવનનું કારણ છે પ્રજ્ઞથી કોઈ
પરતત્ત્વ નથી શ્રુતિ કહે છે - ન કિં. હન્દ્રત્વદુત્તર હે ધન્દ્ર ! તાગથી વધારે
મોટો કોઈ નથી (ઋ૦ ૩-૬-૧૬-૧) પુરુષાદ્ધ પર કિંચિત્-પુરુષથી
કોઈપણ વસ્તુ પર નથી તે હદ છે તે પરમગતિ છે (ઋ૦ ૩-૧૧)
યમ્માત્ પર નાપરમસ્તિ કિંચિત્ જેનાથી નથી તો કોઈ પર, કે નથી તો
કોઈપણ અપર (શ્વે૦ ૩-૮) આથી અપૂર્વ છે પ્રજ્ઞ આથી તેના અપૂર્વત્વનો
પણ આનન્દાદિના પેરે ઉપસહાર ધર્મ્ય છે ॥ ૧૮ ॥

હવે એના જ જેવા બીજા ગુણાન્તરનો ઉપસહાર દર્શાવે છે કે -

સમાન ઇવં ચાભેદાત્ ॥ ૧૯ ॥

ચ=અને ઇવ=અહીંની પેરે સમાન =તેના સમન્વય અનપરત્વાદિ ગુણો બ્રહ્મોપાસનમા
બધે ઉપસહાર કરવા કેમકે અભેદાત્=ઉપાસ્ય બ્રહ્મનો ભેદ નથી

શ્રુતિ તદેત્ બ્રહ્મ અપૂર્વ મનપર અમન્તર અવાહ્ય । અયમાત્મા બ્રહ્મ
સર્વાનુષ્ઠુ -તે આ પ્રજ્ઞા કાર્ય કે કારણ નથી, ધન છે, અબાહ્ય છે, આ આત્મા
પ્રજ્ઞ છે મૌની અનુભૂતિ કરનારો (મુ૦ ૨-૫-૧૮) આ વાક્યમા અપૂર્વત્વની
પેરે અપરત્વાદિ ગુણો પણ બતાવે છે તો તેનો પણ ઉપસહાર યોગ્ય છે
કેમકે પ્રજ્ઞ તો સર્વત્ર એકરસ છે તે ભિન્ન નથી અભિન્ન ધર્મીના ધર્મો
પણ ધર્મીમા સમસ્તપણે જ આવવા ઘટે માટે આ અનપરત્વાદિ સમન્વય
ગુણોનો પણ ઉપસહાર જાણવો જોઈએ ॥ ૧૯ ॥

અહીં એક અનિષ્ટ શકા ઉઠાવતા કહે છે કે -

સમ્યન્ધાદેવં અન્યત્રાપિ ॥ ૨૦ ॥

ઇવ=જેમ સમાન શ્રુતિમા કહેના અનપરત્વાદિ ગુણોનો ઉપસહાર થાય છે એ જ
પ્રમાણે અન્યત્રાપિ=શ્રુતિમા અન્યત્ર કરેના દેરિશીમા નિરાસિત્વ વગેરે ગુણોનો પણ
ઉપસહાર આવી જશે કેમકે સમન્ધાત્-ગુણગુણીભાવથી સબધમા કે જે રૂપ નથી

અર્થાત્ અનપરત્વાદિ સમકક્ષ ગુણોનેા ઉપસંહાર ને ઈષ્ટ છે તે પછી શ્રુતિઓમાં-આકાર ઇશ્વરવાદિની શ્રુતિઓમાં પરમાત્મા અમુક દેશ-વિશેષમાં રહે છે વગેરેના પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. કેમકે તેવા ગુણો પણ ગુણી પ્રહ્લ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેા એક ઠેકાણે ને તેમના સંબંધ સ્વીકારીએ તેા ખીજે ઠેકાણે પણ તે સ્વીકારવો જ પડે! અને આથી પ્રાદેશિકપણ વગેરે ગુણોનેા પણ ઉપસંહાર કરવો ઘટે. આ છે શંકા. ॥૨૦॥

ઉપલી અનિષ્ટ શંકાનેા ઉચ્છેદ કરતાં વિધાન કરે છે કે:-

ન વા વિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

વા=આ શબ્દ અનિષ્ટ શંકાનેા વ્યાવર્તિક છે ન=જે કંચું છે તે બરાબર નથી. કેમકે વિશેષાત્=વિશેષતા છે.

શ્રુતિ સિવાય ખીજ કોઈ શાસ્ત્રની શક્તિ નથી કે પ્રહ્લ કે તેના ગુણોનેા યથાર્થપણે જ્ઞાણ આપી શકે. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણ જ શ્રુતિ છે. શ્રુતિનેા બ્યારે પૂર્ણ તાત્પર્યાર્થ સ્વીકારીએ ત્યારે છેવટે તે જે ગુણોનેા ઉપસંહાર સ્વીકારે તે જ આપણે સ્વીકારવો ઘટે. દેશવિશેષમાં નિવાસ વગેરે ગુણોને શ્રુતિ છેવટના પ્રમાણિક પદાર્થ તરીકે સ્વીકારતી નથી. અને શ્રુતિ છેવટે તેા નિરાકારનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. વચ્ચે કોઈ પ્રયોગન વશાત્ તત્કાળ પૂરતી કોઈ વાતને શ્રુતિ સ્વીકારે તેથી એના એ છેવટનેા સ્વીકાર છે એમ ન મનાય! અને શ્રુતિમાં અને ઈતર શાસ્ત્રમાં એ જ તેા વિશેષ છે. શ્રુતિ મૂર્ધન્ય પ્રમાણ છે. અને આથી પ્રહ્લ અને તેના ગુણોનું પ્રતિપાદન તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. અને આથી દેશવિશેષમાં નિવાસ વગેરે પ્રહ્લગુણો છેવટના સિદ્ધ થતા નથી. ॥ ૨૧ ॥

શ્રુતિનું પ્રમાણ ટાંકતા ખીજ વાતને સમર્થિત કરે છે કે:-

દર્શયતિ ચ ॥ ૨૨ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત દર્શયતિ=અન્ન અને તેના ગુણોના યથાર્થ પ્રતિપાદનમાં શ્રુતિનું અડિયાતાપણું ઋપિ ખતાવે છે.

જે વેદને જાણતો નથી તે પરમાત્માને પણ સ્વરૂપે કે ગુણે જાણતો નથી એમ તિસિરિ નામના ઋષિ કહે છે. વેદ જ તેને જાણવાનેા એક માત્ર ઉપાય છે. એમ ખતાવે છે. નાવેદલિન્મનુતે તં યદ્દન્તમ્-તે વિશાળને વેદનેા અજાણકાર સમજતો નથી. (તૈ૦ ઘા૦ ૩-૧૨-૧) તં તુ ઔપનિષદં

પુરુષં વૃદ્ધામિ-તે ઉપનિષદથી જ બાણી શકાય એવા પુરુષ અંગે તેને પૃ. ૩ છ (મુ. ૩-૧-૨૬) વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિધિતાર્થ-વેદાન્તના શ્રવણથી જેમણે આત્મરૂપી પદાર્થનો ઠીક ઠીક નિશ્ચય કર્યો છે તે (મુ. ૩-૩-૬) વેદવિત્ કપિઓનું વચન અન્યથા થઈ ગયું નથી આથી શ્રુતિમાં જે જતા-આ હોય તે જ ગુણોનો ઉપામનામાં ઉપસહાર ઈષ્ટ છે અન્યત્ર દર્શાવેલા ગુણોનો નહીં એ સિદ્ધ છે ॥ ૨૦ ॥

ગુણાન્તરનો ઉપસહાર જતાવતા કહે છે -

સમ્ભૂતિશુદ્ધ્યાત્યપિચાતઃ ॥ ૨૩ ॥

અ=અને આ ઉપરાંત સમ્ભૂતગત્યાત્મી ઉપતિ-સ્થિતિ-સદ્ગત-શક્તિની ધારણા એટલે સભૂતિ. સર્વત્ર ત્યાપન્મા એટલે વ્યાપ્તિ આ ધારણા શક્તિ અને વ્યાપ્તિરૂપી ગુણોનો પણ જીવોપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસહાર જાણવો. કત=આ કારણે જ એટલે કે અતેને લઈને જ

૫૬ નિર્મલ

અથ-વેદમાં કહે છે -બ્રહ્મચ્ચેષ્ટા સમ્ભૂતા વીર્યાણિ, બ્રહ્માગ્ર વ્યેષ્ઠ દિવમાતતાન । ભૂતાના બ્રહ્મપ્રથમો જન્મે તેનાર્હતિ બ્રહ્મણા સ્પર્ધિતુ ક - બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠ છે વીર્યથી પૂર્ણ છે એ બ્રહ્મ મૃષ્ટિની આદિમાં જ્યેષ્ઠ દુષ્કૃતને વિન્તાયો ભૂતેલી આદિમાં બ્રહ્મ પ્રકટયુ આથી એ બ્રહ્મ માથે ટોણ સ્પર્ધા કરી શકે? (અથર્વ. ૧૧-૬-૨૦) અ-વેદમાં કહે છે-યસ્માદ્ ઇન્દ્રાદ્ વૃદ્ધત વિશ્વનેમૃતે વિશ્વાન્યસ્મિન્ સમ્ભૂતાઽધિ વીર્યા । જટરે સોમ તન્વી સહો મહો હસ્તે વર્જૂ ભરતિ શીર્ષણિ ક્રાતમ્-જે ઓથી મહાન ઈન્દ્ર વિના ટોઈ વસ્તુ નથી એ ઈન્દ્રમાં સૌ શક્તિઓ એકઠી થઈને રહે છે પેન્માં અન્નોનો રાજા, અન્ન, શરીરમાં મહાન જળ, હાથમાં તલવાર અને મન્તકમાં જ્ઞાન રાજે છે (મુ. ૨-૬ ૧૭-૩) ઉપવા મત્રોમાં દર્શાવેલા સભૂતિ-વ્યાપ્તિ વગેરે ગુણો બ્રહ્મની ઉપામનામાં સર્વત્ર લેવા કે નહીં લેવા? નહીં લેવા એવો પૂર્વપક્ષ છે, લેવા એવો છે ઉત્તરપક્ષ પૂર્વપક્ષ કહે છે કે બ્રહ્મના તો અનન્ત ગુણો છે અને અનન્ત હોઈને જ જીવાત્મા માટે તે સૌનો ઉપસહાર શ ય નથી આથી વ્યર્થ હોઈને આ ગુણોનો ઉપસહાર કવો ચોજ્ય નથી તો આ વાત બરાબર નથી જેનાથી જેટલા ગુણોની ઉપાસના થઈ શકે તેણે તેટલી કવવી ઘટે પણ તેથી ગુણોની સખ્યા જો વધતી હોય તો ગભરાવાની જરૂર નથી ઉપરાંત આપણા સિવાયના ખીજાઓને પણ બ્રહ્મ ઉપામ્ય છે તો જેને જે ગુણ સૂઝે તે ગુણે તે તેની ઉપાસના કરે ઉપરાંત ગુણ મંડિત્યમાં શોભા નથી આથી અપૂર્વત્વ વગેરેની સાકુંક ધારણા વ્યાપ્તિ વગેરે બ્રહ્મ ગુણોનો ઉપસહાર ધર્મ્ય છે ॥ ૨૩ ॥

આ ઠેકાણે આ શંકા ઉદ્ભવે છે. અનન્તથી માંડીને તે વ્યાપ્તિ પર્યન્તના ગુણોનો ઉપસંહાર અહીં બતાવ્યો છે. તો શું તે તમામ બ્રહ્મોપાસનામાં ઉપસંહત થાય છે, કે તે પૈકીના જેમનો ઉલ્લેખ ત્યાં નથી ત્યાં તેમનો ઉલ્લેખ કરી લેવો ઘટે ! આ શંકા થતાં ઉદ્ઘાટનપૂર્વક જવાબ વાળે છે કે:-

પુરુષવિદ્યાયામિવ ચેતરેષાં અનામ્નાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

ચ=અને ચેતરેષાં=કહેલાં કરતાં ખીજા ગુણોનો ઉપસંહાર પ્રત્યેક બ્રહ્મોપાસનામાં કરી લેવો ધરે. કેમકે-અનામ્નાનાત્=તે ઠેકાણે તેમનું કથન ન હોઈને પુરુષવિદ્યાયામિવ=જેમ પુરુષ ઉપાસનામાં અકથિત ગુણોનો કરે છે તેમ.

એક ઠેકાણે ન કહેલા ગુણોનો ખીજે પણ ઉપસંહાર કરી જ લેવો ઘટે. ન કહ્યા હોય તેથી તે ગુણોનો અભાવ થઈ જતો નથી. દૂધ ધોણું છે, એટલું જ કહ્યું છે તો તે મીઠું છે એ પણ સ્વયંમેવ આવી જ જાય. તેમ એક ઠેકાણે અનુક્ત હોય તોપણ તેમનો ઉપસંહાર યોગ્ય છે. જેમકે પુરુષવિદ્યામાં-જેમાં પરમાત્માની ઉપાસના છે. પુરુષવિદ્યા-વિદ્યા-ઉપાસના વગેરે શબ્દો અહીં સમાન અર્થવાળા છે. સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ હનરો માયાં, આંખ, પગવાળો પુરુષ છે. (ઋઠ ૮-૪-૧૭-૬) આ સહસ્રશી નામે પ્રખ્યાત પુરુષવિદ્યા છે. એમાં વ્યાપ્તિ વગેરે ગુણોનું કથન છે. આનન્દાદિ ગુણોનું નથી. તો તે બધા જેમ ખીજે નિર્દિષ્ટ હોઈને ખીજે તેનો અતિદેશ થાય છે તેમ અહીં પણ બાબુલું. આમ ઉક્ત અનુક્ત તમામ ગુણો તમામ ઉપાસનાઓમાં બાણી લેવા ઘટે છે. ॥ ૨૪ ॥

ઉપસંહાર યોગ્ય ગુણસમુદાય બતાવ્યો. હવે જેનો ઉપસંહાર થઈ શકે એમ નથી તેનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે.

વેદ્યાદિ અર્થભેદાત્ ॥ ૨૫ ॥

વેદ્યાદિ=વેદકત્વ, બેદકત્વ વગેરે ગુણસમુદાયનો ઉપાસનામાં ઉપસંહાર થઈ શકતો નથી. કેમકે અર્થભેદાત્=ફળનો ભેદ છે.

વેદમાં=યજ્ઞેરિપુઃ સ નમમાનો અગ્ને ! વાસા શલ્યૌ અશનિમિદિહાનઃ । તામિવિધ્ય દૃદયે યાતુધાનાન્ પ્રતીચો વાદ્ ન્ પ્રતિ મજ્જત્યેગમ્ હે અગ્ને ! યસો દ્વારા તું ઈપુ માફક નમનારો, વાણી દ્વારા શત્રુઓને અને વજ્ર દ્વારા બાળતો-આ બધાથી તું યાતુધાનોને દૃઢ્યમાં વીંધ, એમના પશ્ચિમ બાહને લીંગ (ઋઠ ૮-૪-૫-૪) અગ્ને સ્વયં યાતુધાનસ્ય

મિન્ધિ હિંચાશનિર્હરસા હન્યેનમ્ । પ્ર પર્વાણિ જાતવેદઃ કૃષ્ણીદિ ક્રમ્યાત્
 પ્રવિષ્ણુ વિચિનોતુ ઘૃક્ષ્ણમ્-હે અગ્ને ! યાતુધાનોની આમડીને લેદ અને
 હિંચા અશનિ દ્વારા તું એને હણ. એના હે અગ્ને ! પર્વાને કાપ. વગેરે
 (ક્રાં ૮-૪-૫-૫) આવા મંત્રો પણ જોવામાં આવે છે. તો અહીં આ
 સંશય પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ બ્રહ્મોપાસનામાં આનન્દત્વ વગેરેનું અનુસંધાન
 ધર્મ્ય છે તેમ ઉપલા મંત્રોમાં બતાવેલા શત્રુહૃદયવેધકત્વ વગેરે શુભોનો
 ઉપસંહાર પણ ધર્મ્ય ગણાવો જોઈએ. કેમકે આનન્દત્વ વગેરે જેમ શુભો
 છે તેમ શત્રુહૃદયવેધકત્વ વગેરે પણ શુભો છે. તો આ વાત ઠીક નથી.
 શુભદૃષ્ટિએ બંનેમાં સમાનતા છે. પણ તેમનામાં કૃણ દૃષ્ટિએ ભારે ભેદ
 છે. એકનું કૃણ બ્રહ્માનન્દની પ્રાપ્તિ છે. બીજાનું કૃણ હિંસા વગેરે છે. અને
 આ શાસ્ત્ર તો વિવેકનું છે. મુમુક્ષુ પાપરત ન હોય ! આથી બ્રહ્મને તો
 ગાંધીની દુકાન જેવું જાણીએ ! તેમાં કસ્તુરી પણ મળે-ને ઝેરકંચલો પણ
 મળે, સાકર પણ મળે, ઝેર પણ મળે. વિવેકી સાકર સ્વીકારે, ઝેર નહીં ! તો
 વિવેકનું શાસ્ત્ર અવિવેકને નહીં સાંખે ! આથી શત્રુવેધકત્વાદિનો
 બ્રહ્મોપાસનામાં ઉપસંહાર ઈષ્ટ નથી. ॥ ૨૫ ॥

કૃણભેદ છે એમ ઉપર કહ્યું. તો એ કૃણ કયું છે, તેનો વચ્ચે જ વિચાર
 કરતાં કહે છે કે:-

હાનો તૃપાયનશબ્દશેષત્વાત્ કુશાચ્છન્દસ્તુત્યુપગાનવત્
 તદુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

તુ=કમ્પનની આ શબ્દ વ્યાપ્તિ કરે છે હાનો=અદોષ્ય ઉપનિષદમાંનો “વિધૂનન”
 શબ્દ, હાનનો અહીં અર્થ છે. હાનિ=હાન-પ્રહાણ-ત્યાગ વગેરે એનો અર્થ છે. કેવી
 રીતે ? તો તૃપાયનશબ્દશેષત્વાત્=ઉપાયન શબ્દની સન્નિધિ છે તેથી કુશાચ્છન્દસ્તુત્યુ-
 પગાનવત્=જેમ કુશા વગેરે શબ્દોની, અર્થવિગેષમાં વૃત્તિ, ઔદગ્યર્થાદિ શબ્દની સન્નિધિને
 લઇને થાય છે તેમ તત્ત=તે આ ઉક્તમ્=મીમાંસામાં કહી છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષત્ની શ્રુતિ છે કે:-અથ દ્વય રોમાણિ વિધૂય પાવં
 ચન્દ્ર દ્વય રાહો મુંજાત્ પ્રમુચ્ય । ધૂત્વા શરીરમશતં કૃતાત્મા મ્મહાલોકં
 અમિસંભવામિ-ઘોડો જેમ રૂંવાટીને તેમ પાપ પુણ્યને ખેંચેરીને રાહુના
 મુખમાંથી ચન્દ્રની માફક અજ્ઞાનમાંથી છુટીને શરીરને દૂર ફેંકીને, કૃતાત્મા
 થયેલ હું નિશ્ચય બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયો છું. (છાં ૮-૧૩-૧) આ શ્રુતિમાં
 પાવંવિધૂય શબ્દો છે. એમાં વિધૂય શબ્દનો શો અર્થ લેવો ? વિધૂનન
 એટલે ત્યાગ એવો અર્થ લેવો કે વિધૂનન એટલે કંપન-ચલન એવો

અર્થ કરવો? તો “ચક્ષુ” એવો અર્થ તેવો કોમ પૂર્વગમ્ય છે. ત્યાગ એવો અર્થ લેવો મિદ્ધાન્ત છે. તો શી રીતે? પૂર્વગમ્ય કંઈ છે કપન-ચક્ષુ એવો જ અર્થ લેવો ઘટે છે. કેમકે એ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધ ત્રિરુદ્ધ કેમ જવાય? વિધૂનન કંપન એવો અર્થ સુપ્રસિદ્ધ છે. જાગ્યાન પાધકના અજ્ઞાને એનો અર્થાન્તર કરવો યોગ્ય નથી ઉપરાત પાણિનિર્મુનિ “ધુસ્ વમ્પને” ધુસ્ ધાનુ કંપવાના અર્થમાં વપરાય છે, એવો એનો અર્થ બતાવે છે. તો એ સ્મૃતિ ગણુ આ અર્થની નમ્હેણ કરે છે. ત્યાગના અર્થમાં આહીં વિધૂનન શબ્દ અપ્રામાણિક લેખાય. અને સુદૃઢ દુષ્કૃતનું આહીં ચક્ષુ એટલે સ્વભાવગી ચક્ષુ છે. ધ્યાનદૃષ્ટિએ ચક્ષુ એવો અર્થ નથી. કેમકે તે બન્ને ગુણુ છે અને આથી ધ્યાનાત્ ધ્યાન-નત્તનો અર્થ આહીં શક્ય નથી. અને આહીં સ્વભાવ એટલે ગુણ કે દુઃખરૂપ દ્વંદ્વનું આરંભકત્વ. ગુણ દુઃખરૂપ દ્વંદ્વના આરંભમાંથી ચક્ષુ એટલે ઘોઠો વખત તે ક્રિયાનો અનારંભ. આથી વિધૂનન શબ્દ આહીં ચક્ષુના અર્થમાં યોગ્ય લાગે છે. હાન-ત્યાગના અર્થમાં નહીં.

આ શંકા બરાબર નથી. ચક્ષુ શબ્દ આહીં હાનના અર્થમાં જ છે. અર્થાન્તરના અર્થમાં નથી. કેમકે “ઉપાયન” શબ્દ આહીં શેષમાં છે. તત્ સુદૃઢદુષ્કૃતે ધૂનુતે તસ્ય પ્રિયા ઘાતયઃ સુદૃઢ ઉપયન્તિ અપ્રિયા દુષ્કૃતમ્-તેના પાપપુણ્ય ખંજેરાય છે. તેના પ્રિય સ્વજનો તેનાં સુદૃઢને અને અપ્રિયો તેના દુષ્કૃતને પામે છે. (કૌં ૧-૪) ઉપાયન શબ્દ (ઉપયન્તિ) આહીં ઉપાદાનના અર્થમાં છે. અને સુદૃઢ દુષ્કૃતનું પ્રિય અને અપ્રિય વ્યક્તિઓ દ્વારા ઉપાદાન, જો તેમનો ત્યાગ થતો હોય તો જ સંભવે! યદ્યપિ બ્રહ્મજ્ઞાનીના પાપ પુણ્યનું બીજત્યો દ્વારા સાક્ષાત્ સ્વીકરણ શક્ય નથી છતાં શેષ તરીકે એનું શ્રવણ હોઇને વિધૂનન શબ્દ આહીં ત્યાગના અર્થમાં જ ઘટી શકે! કદાચ આ તો કૌપિતકી બ્રાહ્મયુનું વચન છે. છાંદોગ્યમાં આવું વચન નથી. તો એનો તો એ જવાબ છે કે એક ઠેકાણે જેનું શ્રવણ તેનું અન્યત્ર ઉપનયન થઈ શકે છે. અને આથી કૌપિતકીમાં જેનું શ્રવણ તેનું છાંદોગ્યમાં અનુમધાન થઈ શકે છે. શેષશેષીભાવ સંજ ધે આ ઘટી શકે છે-એક ઠેકાણે જેનું શ્રવણ હોય તે બીજે ઠેકાણે શ્રુત શેષ તરીકે લઈ શકાય છે. એનું દ્વંદ્વ-ત્ત કુશાદ્દશ્વસ્તુન્યુપ-માનવત્-આ સૂત્ર ભાગમાં છે. “કુશા ઘાનસ્પત્યાઃ” આ વાક્યમાં વનસ્પતિ એવો સામાન્ય પ્રયોગ છે. પણ કઈ વનસ્પતિનાં કુશ-સળી એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તો ભક્ષ્યવી શાળાની આ શ્રુતિને સામ્રાયણિ શાખા સહાય કરે છે. કે “ઔદુમ્ગર્ષઃ કુશાઃ” અર્થાત્ ઉબરાની શલાકા

એવો અર્થ નિર્ણય કરી શકાય છે. ઉપગંત દમ્બોમિઃ સ્તુયતે એવી એક શ્રુતિ છે. અને છંદો જે વતનના છે. દેવચંદ્ર અને અશ્વચંદ્ર. દશ અશ્વચાળા છંદ તે દેવચંદ્ર. નવ અશ્વચાળા છંદ તે અશ્વચંદ્ર. તે પૈકી કયો ચંદ્ર લેવો અને કયારે લેવો એનો નિર્ણય થતો નથી. તો તે ઠેકાણે પૈગ્વી શાખા કહે છે કે દેવચંદ્રાંતિ પૂર્ગાંતિ તો આ વાક્યથી નિર્ણય થઈ શકે છે. પદ્મસાં દેવચંદ્રોથી સ્તુતિ કરવી અને પૈગ્વીથી અશ્વચંદ્રોથી.

ઉપગંત તત્તિરીય શાખામાં વાક્ય છે કે અતિરાત્રે ગોદશિનઃ સ્તોત્રં ઉપાકરોતિ (તૈં ૦ સે ૬-૬-૬૧) અર્હાં પણ અવિશેષે ધ્રુવણ હોઈને ખગર પડતી નહીં-નિર્ણય થતો નથી કે કયા સ્તોત્રનું જાન કરવું! આનો નિર્ણય બીજા કોઈ વાક્યગોપની અપેક્ષા ગળે છે. એ જ મંડિનામાં બીજે ઠેકાણે કહ્યું છે કે-સમયાદિપિતે મૂયે ગોદશિનઃ સ્તોત્રમુપાકરોતિ- (તૈં ૦ સ ૬-૬-૧૧) તો “સમયાદિપિતે” નો અર્થ “અર્ધમાયંકાતે” એવો છે. તો સાથે અધિ વખતે પોદગીસ્તોત્ર ગાય એવો નિર્ણય મળી રહે છે.

ઉપગંત ક્ષત્વિજ્ઞઃ ઉપગાયન્તિ એવું વાક્ય છે અને ક્ષત્વિજ્ઞો તો પ્રજ્ઞા વગેરે અનેક હોય છે. તો બધા ક્ષત્વિજ્ઞે અર્હાં લેવા કે નર્હાં તેનું કોઈ નિર્ણાયક નથી અને તે વાન નાદ્યર્થઃ ઉપગાયેત્ (તૈં ૦ સે ૭-૩-૧) આ મંદિતાવાક્ય નિર્ણય કરે છે જે એક ઠેકાણે જેનું ધ્રુવણ છે તેનું બીજે ઠેકાણે જે ઉપનયન ન હોય તો આ નિર્ણય જ ન થાય અને આ વાતને ભગવાન જૈમિનીનો ટેંકા છે અપિ તુ વાક્યરોષઃ સ્યાત્ (મીં ૦ ૧૦-૮-૩) આથી અર્હાં જે “વિધૂનન” છે તેનો અર્થ ત્યાગ છે એ નિર્મંશય છે ॥૨૬॥

અર્હાં હવે બીજે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થાય તો તેના વડે ઉપાસકનાં પાપમાત્રનો ત્યાગ-નાશ થાય કે પાપ અને પુણ્ય-ગુણની ક્ષતિ થાય? એનો જવાબ વાળતા કહે છે. —

સામ્પરાધે તર્ત્તવ્યાભાવાત્ તથા છન્ધે ॥ ૨૭ ॥

સામ્પરાધે=પરચોક્ષમાં તર્ત્તવ્યાભાવાત્=તરવાને એટલે કે ભોગથી અનિશ્ચય કંઈ ચાગ્ય કોઈ પદાર્થનો અભાવ હોવાથી પુણ્ય અને પાપ ઉપનયની દ્વાનિ=નિવર્તિ થાય છે. એમ માણવું-તથાદ્વિ=દાખલા તરીકે ૭ન્ધે-બીજી શાખા ૫૫ ઓ કહે છે -

પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થતાં પચોક્ષમાં તેવા ઉપાસકને ભોગની સ્વાચ્છ કશું રહેતું નથી. પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિથી ભિન્ન કશું જ લોચ્ય તેવા માટે

રહેતું નથી. કેમકે એ જ તો પ્રહ્લવિદ્યાનું માહુતમ્ય છે. શ્રુતિ કહે છે કે તસ્યામિધ્યાતાન્ યોજનાત્ તરંગમાવાત્ મૃયથાન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ (શ્વે० ૧-૧૦) તે પરમાત્માનાં વારંગાર ચિતનથી, તેમાં મનનાં જોડાણથી તથા ત્યારબાદ તદ્રૂપ થઈ જવાથી પ્રારબ્ધ ભોગને અંતે વિશ્વજનની માયાની નિવૃત્તિ થાય છે. જકાર્યેનાં મુક્તમોગાં મજ્જોડ્વયાઃ-ખીજે જીવ એ અત્તને-પ્રકૃતિને અનેકવાર ભોગવાઈ ગયેલી સમજીને ત્યજી દે છે. (શ્વે० ૪-૫)

ગીતાજીનો જોલ છે કે જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે તથા-જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વકર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે. (ગીતાં ૪-૩૭) ઉપરાંત પાપ અને પુણ્ય ઉભયની ક્ષીણતા ખીજી શાખાવાળાઓ પણ કહે છે. તથા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યં ઉપૈત્તિ-ત્યારે તે જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને ખંખેરી નાંખી, નિરંજન થયેલો હોઈને ઇશ્વરની સાથે પરમ સુલ્લભતા પામે છે. (મું० ૩-૧-૩) તત્ સુદુઃખદુઃકૃતે ધૂનુતે-તેના સુકૃત અને દુષ્કૃત ખંખેરાઈ જાય છે. (કૌં ૧-૪) આથી કેવળ પાપ જ નહીં, પ્રહ્લજ્ઞાને પાપપુણ્ય બન્ને ભસ્મ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

જો આવો જ નિર્ણય છે તો પછી અશ્વ દ્વિરોમાણિ વિધૂય પાપમ્-ઘોડો જેમ ડુંવાડીને તેમ પાપને ખંખેરી નાંખીને (છાંં ૮-૧૩-૧) અહીં કેવળ પાપનું નિકંદન તેટલું કહેનારી શ્રુતિ અપ્રામાણિક અને! જવાબ વાળતાં કહે છે:-

છન્દતઃ સમયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

છન્દતઃ=કહેનારની ઈચ્છાથી-તાત્પર્યથી હૃદયે શ્રુતિમાં “પાપ” શબ્દ પાપ અને પુણ્ય ઉભયના અર્થમાં બાજુએ ધરે છે. કેમકે સમયાવિરોધાત્=બન્ને શ્રુતિઓમાં અવિરોધ જ છે.

જેમ કાકેમ્યઃ દધિ રક્ષ્યતાં-પ્રયોગમાં કહેનારનો આશય એકલા કાગડાથી જ દહીંનું રક્ષણ કરાવવાનો નથી પણ કાગડાની પેરે જ ઈતર પ્રાણીથી રક્ષણ કરાવવાનો છે તેમ અહીં છાંંદોજ્ય શ્રુતિમાં વપરાયેલ પાપ શબ્દ પાપપુણ્ય ઉભયનો કહેનારો છે. અને આમ ઉભય શ્રુતિનો વિરોધ થતો નથી. ઉપરાંત મુંડક શ્રુતિમાં તો પાપપુણ્ય બન્નેનું સ્પષ્ટ કથન છે. “તથા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય” તેમ જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને

ખંભેરીને-(મું ૩-૧-૩) પાપ ને લોખંડની તો પુણ્ય સોનાની ગણ
ખેડી જ છે. અને તે રીતે અંસારની કડીને અભંગ રાખનારી જ છે. આથી
છાદોચ્ચ શ્રુતિના “પાપ” શબ્દે પાપપુણ્ય બંને ઉદ્દિષ્ટ છે એમ જાણવું ॥૨૮॥

તો વળી અહીં ખીણ શંકા ઉદ્ભવે છે કે જે બ્રહ્મજ્ઞાનના માહાત્મ્યે
પાપપુણ્ય બંને ક્ષીણ થઈ જાય તો પછી શ્રુતિકથિત દેવયાનની ગતિ
નિરર્થક થશે. કેમકે પાપ અને પુણ્ય બંને ક્ષીણ થઈ જતાં બ્રહ્મનો
સાક્ષાત્કાર કરનારને અહીં જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઈ જશે! સમાધાન કરતાં કહે છે:-

ગતેરર્થવત્ત્વં ઝમયથાઽન્યથા હિ વિરોધઃ ॥ ૨૯ ॥

ગતેઃ=પ્રત્યોપાસકની દેવતા પથે થતી શ્રુતિકથિત ગતિનું અર્થવત્ત્વ=સાર્થકપણું
છે. કેવી રીતે? તો ઝમયથા=જનને રીત સ્વીકારેલી હોયને. અર્થાત્ પ્રતિભત્ત્વ અને
અગતિભત્ત્વ બંનેનો સ્વીકાર કરેલો હોયને. તો એવો સ્વીકાર કેવી રીતે થયો! હિ=કેમકે
અન્યથા=જનને રીતે સ્વીકાર ન થાય તો વિરોધ=શ્રુતિ વિરોધનો પ્રસંગ આવે!

બ્રહ્મની બે પ્રકારની ઉપાસના છે. એક ગતિમત્, ખીણ અગતિમત્. જે
ઉપાસનામાં કોઈક પ્રતિબંધને લઈને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ન થાય તો તે
ઉપાસના ગતિમત્. તેનાથી ઉલટી તે અગતિમત્ અને શ્રુતિ તમામ
બ્રહ્મોપાસકોની એકસરખી ગતિ કહેલી નથી. જે તેવું શ્રુતિ કથતી હોત
તો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પામેલાઓનો અહીં જ બ્રહ્મલય થતાં તે શ્રુતિ નિરર્થક
થાત. પણ અગતિમત્ શ્રુતિ તો સાક્ષાત્કાર પામેલા માટે જ છે. તે
સિવાયનાને માટે તો ગતિમત્ શ્રુતિ જ છે. આથી તે નિરર્થક નથી. ઉપરાંત
પાપપુણ્યની હાનિ તો સાક્ષાત્કારનું ફળ છે. તેની ઉપાસનાનું ફળ નથી.
અને ગતિ ઉપાસનાનું ફળ છે. પાપપુણ્યનું ફળ નથી. અને આમ ગતિમત્ત્વ
અને અગતિમત્ત્વના પ્રકારે બંને રીતે બ્રહ્મોપાસનાનો સ્વીકાર કરતાં કોઈ
દોષ રહેતો નથી. જે તેવું ન હોય તો શ્રુતિ વિરોધ જરૂર આવે. શ્રુતિ
બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર પામેલાને માટે અહીં જ બ્રહ્મલાય બતાવે છે. તથા વિદ્વાન્
પુણ્યપાપે વિવૃષ્ટ નિરંજનઃ પરમ સામ્પ્રમુખૈતિ-ત્યારે તે જ્ઞાની જીવ
પાપ અને પુણ્યને ખંભેરી નાંખી, નિરંજન થયેલો હોયને, ઇશ્વરની
સાથે પરમ તુલ્યતા પામે છે. (મું ૩-૧-૩) યદા સર્વે પ્રમુચ્ચન્તે કામા
ચેઽસ્ય હૃદિ ધ્રિતાઃ। મથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવતિ ગત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ત્યારે એના
હૃદયમાં રહેલા સૌ કામો છૂટી જાય છે ત્યારે માનવ અમૃત થાય છે અને અહીં
બ્રહ્માનુભવ કરે છે. (મું ૪-૪-૭) આમ કોઈ દોષ આવતો નથી. તેથી
પુણ્ય પાપની હાનિ હોય તો પણ બ્રહ્મોપાસકની શ્રુતિકથિત ગતિ નિરર્થક
નથી, સાર્થક છે. ॥ ૨૯ ॥

જેને પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કાર ન થયો હોય તેની ગતિનો સ્વીકાર પણ ચોગ્ય નથી. કેમકે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. જવાબ વાળનાં કહે છે કે:-

उपपन्नस्तत्त्वक्षणार्थापलब्धेर्लोकवत् ॥ ૩૦ ॥

ઉપપન્નઃ=અહીં સાક્ષાત્કારના અભાવે પ્રજ્ઞોપાસકની પરલોકમાં ગતિ થાય છે. એવો સ્વીકાર ચોગ્ય છે કેમકે તત્ત્વજ્ઞાનધોરૂપલક્ષ્યજ્ઞેનાં કારણની પ્રાપ્તિ છે. લોકવત્=એમ અર્થવિશેષની પ્રાપ્તિને લઈને બીજા દ્વીપકલ્પમાં ગતિનો સ્વીકાર થાય છે તેમ.

એક માણસ ભારતમાંથી આફ્રિકામાં જાય અને ત્યાંથી ઈન્દર અંડમાં જાય તો તેના ગમનનો સ્વીકાર, તેને સ્થળના અર્થવિશેષની પ્રાપ્તિથી થાય તેમ પ્રજ્ઞોપાસકની લોકાન્તરમાં ગતિનો સ્વીકાર પણ જ્ઞાનવિશેષની પ્રાપ્તિથી થઈ શકે છે. પ્રજ્ઞોપાસનાનું જ્ઞાન છે પ્રજ્ઞા સાક્ષાત્કાર. તે અહીં થાય કે બીજે કોઈકે ઠેકાણે થાય એના આગ્રહ નથી. પણ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે. સ સામમ્નિઃ ઉચીવતે વ્રહ્મલોકે તેઓ સામમન્નોર્થે પ્રજ્ઞલોકમાં ઉપર લઈ જવાય છે. તે ત્યાં આ જીવધન પ્રજ્ઞલોકથી પર સર્વશરીરમાં સ્થિત અતગત્માને સાક્ષાત્ જુએ છે. (મુ. ૫-૫૦) અને પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થતાં પાપ પુણ્યના કાય થાય છે-શ્રુતિ કહે છે:-ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે-સૌથી પર અને સર્વશ્રેષ્ઠ આત્માનું દર્શન થતાં દૃષ્ટાના કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે. (મુ. ૩-૨-૮) કર્મક્ષયે લિંગભંગ થતાં પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્રહ્મવિદાન્નોત્તિ પરમ્ પ્રજ્ઞને બાણનારો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (તૈ. ૨-૧) આવો શ્રુતિબોધ છે. પ્રજ્ઞોપાસકની દેવયાન પંથે લોકાન્તરમાં ગતિ સ્વીકૃત છે ॥ ૩૦ ॥

આ ઠેકાણે આ શંકા થાય છે. દેવયાનપંથે પ્રજ્ઞલોકમાં જવાય. તો ત્યાં ગએલા તમામ પ્રજ્ઞોપાસકોને પ્રજ્ઞ સાક્ષાત્કાર થાય એવો નિયમ છે કે એવો નિયમ નથી. જે નિયમ હોય તો-આવ્રહામુવનાલ્લોકા પુનરાવર્તિનોડ્ઝુન ! હે અર્જુન ! પ્રજ્ઞલોકથી માંડીને બધા લોકો ફરી ફરી આવનારા છે પરંતુ મને પારખ્યા પછી પુનર્જન્મ રહેતો નથી. (મી. ૮-૧૬) આ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય. કેમકે પુનરાવૃત્તિ તો સાક્ષાત્કાર નહીં થાય તો જ સંભવે. જે એવો નિયમ ન હોય તો પછી તપસા વ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિચયાસ્માનમન્નિવિપ્યાદિત્યં અમિજયન્તે । एतत्परायणम् एनस्मात् पुनरावर्तन्ते-(હવે ઉત્તર માર્ગ દ્વારા) તપ, પ્રહાર્ય, શ્રદ્ધા, તથા વિધાવટે પરબ્રહ્મને શોધીને આદિત્યલોકને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પરમગતિ છે. એમાંથી ફરીથી પાછા ફરતા નથી કેમકે આ હુદ્ છે (પ્રગ ૧-૧૦) તે તેણે વ્રહ્મલોકે પરા પરાવતાં ધમન્તિ તેણે ન પુનરાવૃત્તિ: તેઓ તે પ્રદાલોકમાં પર ધર્મને રહે છે. તેમની પુનરાવૃત્તિ નથી. (વૃં ૬-૨-૧૫) આવી શ્રુતિઓનો વિરોધ થાય ! કેમકે પ્રદા નાશાત્કાર થાય તો જ અપુનરાવૃત્તિ શક્ય ! અને નિયમ અને અનિયમ એકીવખતે એક કેદાણે હોવા શક્ય નથી. આથી પ્રકારાન્તર માટે પણ વિવર નથી. આથી આગલા સૂત્રમાં કહેલી વાત બધેજેસતી નથી. આનો જવાબ વાળનાં કહે છે:-

અનિયમઃ સર્વેષાં અવિરોધઃ જગદ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૩૧ ॥

સર્વેષા=દેવપાન પથ દ્વાન 'અન્નયોકમા ગએલા તમામ અન્નાપાસકોને માટે અનિયમઃ= અન્ન સાક્ષાત્કાર થાય જ એવો નિયમ નથી. અવિરોધઃ=અને તેમા શ્રુતિ વિરોધ નથી. કેમકે જગદ્દાનુમાનાભ્યામ્=શ્રુતિ સ્મૃતિ દ્વારા તેની પ્રતિપત્તિ થાય છે.

પ્રદા નાશાત્કાર તો પ્રદાનિષ્ઠામાંથી જન્મે. કેવળ પ્રદાલોકમાં જવા માત્રથી નહીં. અને સાધનસંપત્તિનો પ્રકર્ષ એ સાક્ષાત્કાર માટે પ્રયોજક છે. તે લોકમાં ગમનમાત્ર નહીં. ત્યાં ગએલા પણ સાધન સંપત્તિનો પ્રકર્ષ મેળવી નિષ્ઠા ન મેળવે તો સાક્ષાત્કાર ન થાય, અને પરિણામે પુનરાવૃત્તિ થાય જ. અને આ રીતે સ્મૃતિવિરોધ નથી. ઉપરાંત શ્રુતિવિરોધ પણ નથી. કેમકે તે શ્રુતિ જેમને પ્રદા સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે તેમને લગતી હોઈને વિરોધ જ નથી. અને આ વાત શ્રુતિ અને સ્મૃતિ બંને સ્પષ્ટ બતાવે છે. અને પ્રતિપદ્યમાનાઃ હિંમં માનવ આવર્તે નાવર્તન્તે-આ માર્ગે જનારા આ માનવ વખખા નથી આવતા. (દાં ૪-૧૫-૬) આ શ્રુતિમાં “હિંમં” વિશેષણનો ઉપયોગ સૂચક છે. એ આ કલ્પમાં અનાવૃત્તિ પણ કલ્પાન્તરમાં તો આવૃત્તિ થાય છે જ એમ સૂચવે છે. નહીંતર વિશેષણની સંગતિ જ ન બેસે. એ સદાની અનાવૃત્તિ ઉદ્દિષ્ટ હોત તો પછી હિંમં એ વિશેષણની સંગતિ જ ન બેસે અને કલ્પાન્તરમાં આવૃત્તિ થતી હોય તો, પ્રદાલોકમાં ગએલા બધાને જ પ્રદાસાક્ષાત્કાર થાય જ એવો નિયમ નથી, એ નિઃશંક સમજાય. કેમકે સાક્ષાત્કાર થતાં તો કલ્પાન્તરમાં પણ પુનરાવૃત્તિ નહીં જ થાય ! તે વ્રહ્મલોકે પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્ચન્તિ સર્વે-તે પ્રદાજ્ઞાની-શરીરોમાં જીવનમુક્તિ મુખને પામેલા હોઈને, મરણકાલે એમણી-જન્મ મરણથી છૂટે છે. (મું ૩-૨-૬) આવી શ્રુતિઓ, જેમને પ્રદાસાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે તેમને ઉદ્દેશીને છે અને

આથી કોઈ દોષ નથી. તત્ત્વ પ્રાપ્તિવિવેકસ્થાનાવૃત્તિશ્રુતિઃ-તે પૈકી જેને વિવેક સાંપડ્યો છે તેની પુનરાવૃત્તિ નથી થતી કહેનારી શ્રુતિ છે. (સાં૦ ૧-૮૩) આ સ્મૃતિ પણ બ્રહ્મલોકમાં ગએલા સૌને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થાય છે જ એવો નિયમ નથી એમ બતાવે છે, અને આથી આગલાં સૂત્રમાં કોઈ દોષ નથી. ॥ ૩૧ ॥

આ ઠેકાણે વળી એક શંકા થાય છે-બ્રહ્મોપાસનાથી બ્રહ્મલોકમાં ગએલા તમામ ઉપાસકોને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય જ એવો જેમ નિયમ નથી, તેમ બ્રહ્મના આદેશે મુક્તાત્માઓને પણ કોઈ કાર્ય વિશેષને માટે આલોકમાં આવવું પડે તો તે કાર્ય પૂરું થતાં તેમને પુનઃ પોતાની પદવી પ્રાપ્ત થાય જ એવો નિયમ ન હોવો ઘટે. કેમકે બ્રહ્મલોકમાં ગએલા અને છતાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ન પામેલાઓ અને મુક્તાત્મામાં ફેર શો? આનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારકાણામ્ ॥૩૨॥

અધિકારિકાગાં=કોઈ એક અધિકારમાં નિયોજિતોનું યાવદધિકારમ્=અધિકારની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી જ અવસ્થિતિ=અવસ્થાન થાય છે.

અર્થાત્ મુક્તાત્માઓના ઉપર પરમેશ્વરનું શાસન છે કે નહીં? જે શાસન હોય તો તે મુક્તાત્માઓ કેવી રીતે? અને શાસન ન હોય તો ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું કયાં? આમ ઉભયતોપાશારબ્ધુ બાણે નડે છે. તો આ વાતનો આ સૂત્ર ઉત્તર વાળે છે. મુક્તાત્માઓ દ્વારા પણ પરમાત્મા ક્વચિત્ તેમને યોગ્ય લોકસંગ્રહનું કામ હો છે એમ માનીએ તો તેમાં મુક્તાત્માઓનું જોષન નથી આવી જતું. મુક્તાત્માઓ પરમાત્માની ઈચ્છાને અધીન થઈને તેનાં નિમિત્ત બનવા માટે ક્વચિત્ અકર્મતન્ત્ર શરીર સ્વીકારે છે. આવા મુક્તાત્માઓ આધિકારિક કહેવાય છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા નિર્દોષ જ હોય છે. કલ્યાણકારિણી જ હોય છે. અને આથી ઈશ્વરેચ્છાને વશ થઈને તેવા જીવો અહીં આવે છે. તેમના દ્વારા જે કામ કરવાનું હોય છે તે કરાવાય છે. પણ તેથી મુક્તાત્માઓ બદ્ધાત્માઓ થઈ જતા નથી. કેમકે તેમનું આત્મજ્ઞાન તો તે વેળા પણ અનાવૃત્ત જ હોય છે. તેમને કર્મ કરવામાં કોઈ કલેશ હોતો નથી. કોઈ આસક્તિ હોતી નથી. કોઈ વળગણ હોતી નથી. આથી સ્વપ્ને પણ આવા અધિકારી મુક્તાત્માઓ પાછા આવે તો પણ કદી પણ બંધાતા નથી. ઈશ્વરની ઈચ્છા અનવગાહ હોય છે. અને આથી આવા મુક્તાત્માઓ કાર્યવશાત્ અહીં આવીને કાર્ય પૂરું થતાં

સુધી જ રહે છે. કાર્ય મમાસિ જાત સ્વરૂપમા જ પુનઃ અવસ્થાન પામે છે. અને આથી મિદ્ધાન્તને કશી જ હાની આવતી નથી. તેમનો આવર્ણાવ કલેશકર્મગૂલક નથી. તેમનો તિરોલાન પણ કલેશાદિથી પ્રગ્તિ હોતો નથી. આથી આહા આવેલા અધિકારિક મુક્તાત્માઓને, અધિકાર વિમર્જન થતા સ્વપદ પ્રાપ્તિ જ થાય છે. પુગણા અને ઇતિહાસોમા એવા અકર્મજન્ય મહાત્માઓ, ઋષિઓ વગેરેના ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે. ઈશ્વરની ડાયવાહી-ચોળના-વર્તન મદેવ અનવગાહ્ય જ રહે છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રાસંગિક વિચાર પૂરો થયો. હવે વળી પ્રકૃત વાતને અનુમરતા કહે છે કે:-

અક્ષરધિયાં ત્વચરોઘ્વઃ સામાન્યતદ્માવાખ્યાં ઔપસદવત્
તદુક્તમ્ ॥ ૩૩ ॥

અક્ષરધિયા=અક્ષર વિચારમાં કહેવા અન્યુનત વગેરેનો અચરોઘ્વ=સમન્ત બ્રહ્મોપાસનામા, ઉપસદ્ધાર જાણવો કેમકે સામાન્યતદ્માવાખ્યામ્=ઉપાન્ય બ્રહ્મની સમાનતા હોઈને તથા અન્યુનતા વગેરે તેના ધર્મો હોઈને કોની પેરે? તો ઔપસદવત્=ઔપસદ મન્ત્રોની માફક તદ્=તે આ રજ=પૂર્વમીમાસામા કહ્યું છે.

પૃહ્લદારણ્યક ઉપનિષદનું વચન છે કે પતદ્ વૈ તદક્ષરં ગાર્ગિ ! વ્રાહ્મણા અભિવદન્તિ-અરથૂલ્લમનણુ-આ નિશ્ચય તે અક્ષર છે હે ગાર્ગિ ! જેને બ્રાહ્મણો કહે છે કે અન્યૂલ-અનણુ વગેરે- (વૃં ૩-૮-૮) એ જ પ્રમાણે મુડકોપનિષદ કહે છે કે અથ પરા યયા તદક્ષર અધિગમ્યતે યત્ તદ્ અદ્રેદયં અપ્રાપ્ત્ય-અને તે પગવિદ્યા છે જેના વડે તે અક્ષર અવિનાશી બ્રહ્મ જણાય છે, કે જે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય છે (મું ૧-૧-૫) તો આ શ્રુતિઓમાં કહેલા અગ્રૂવાદિ ગુણો બધીય બ્રહ્મોપાસનામા લેવા કે બધીમા ન લેવા ન લેવા એવો પૂર્વપક્ષ છે તો લેવા એવો ઉત્તરપક્ષ છે ન જ લેવા જોઈએ કેમકે જ્યાં જે ગુણો કહ્યા હોય ત્યાં તે જ લેવા ઉચિત છે. યથાશ્રુતિ વ્યવસ્થા ઉચિત છે. શ્રુતિના કથન વિના સર્વત્ર ઉપસંહાર ઉચિત નથી તો આ વાત બરાબર નથી કેમકે ઉપાસ્ય બ્રહ્મ મર્વત્ર મમાન છે. ઉપગત અન્યૂલાદિ ગુણોને તો બ્રહ્મના ધર્મો તરીકે આ શ્રુતિઓ કહે છે. તો તે ધર્મો ધર્મીને છોડીને તો કેવી રીતે ગ્રહી શકે? અને આથી એક ઠેકાણે નિર્દિષ્ટ ગુણોનું ઇતર ઠેકાણે પણ અનુસંધાન જાણવું જોઈએ જ, નહીંતર ગુણી ગુણભાવમંબધ જ અસિદ્ધ થાય. તૈત્તિરીય શાખામાં ઉપસદ નામની ઇષ્ટિ વિશેષોનું વિધાન છે. અધ્વર્યુએ કરેલા પુરાકાશોથી માધ્ય ઇષ્ટિઓને ઉપસદ

કહેવામાં આવે છે. તે ઇષ્ટિમાં પુરોહિતાશના પ્રદાનના અંગ તરીકે ગણાતા મંત્રો ઉદ્ગાતાઓ ખોલે છે. તેા તેમાં જેમ ઉદ્ગાતાઓ મંત્ર લખે છે છતાં અધ્વર્યુઓ ત્યાં મુખ્ય હોઈને અધ્વર્યુઓ સાથે તેમનો સંબંધ ગણાય છે તેમ અહીં પણ અસ્થૂત્વ વગેરે ગુણોનો ઉપાસ્ય બ્રહ્મ સાથે સર્વત્ર સંબંધ જણાવેા જોઈએ, અને આવી વ્યવસ્થાને પૂર્વ ત્રીમાંસાનો ટેકો છે. ગુણ-મુર્યવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાન્મુખ્યેન વેદસંયોગઃ-(મી० ૩-૩-૧) આથી સર્વત્ર બ્રહ્મોપાસનામાં બધાય ગુણોનું અનુસંધાન જ ન્યાય છે. ॥૩૩॥

તો પરમાત્માના આવા કેટલા ગુણો છે જેમનું સર્વત્ર ઉપાસનામાં અનુસંધાન વિહિત છે! તો કહે છે:-

इयदामननात् ॥ ૩૪ ॥

ઇયત્=આટલા, જેટલા કલા છે તેટલા ગુણોનો સમુદાય બ્રહ્મોપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસંધાન છે એમ જણવું. કેમકે મામનનાત્=તેટલા ગુણો જ સર્વત્ર શ્રુતિઓમાં જ્ઞેયમાં આવે છે.

આકાશના તારા વત્તા ભૂમિનાં રજઃકણ વત્તા પડતાં વરસાદનાં ફેરાં કદાચ પૂરાં ગણાય પણ પરમાત્માના અનંત-અસંખ્ય ગુણોની સંખ્યા કરેલી અશક્ય છે. એ તો અતન્તવાન્ નામ જ છે. અને આપણે અદ્વૈત સુસુક્ષ્મો છીએ. અને આથી જ્ઞાનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્વ-(વે० સૂ० ૩-૩-૧૧) થી લઈને તે અક્ષરધિયાં ત્યવરોધઃ-(વે० સૂ० ૩-૩-૩૩) સુધીમાં જેટલા ગુણો જોયા તેટલા ગુણોના ઉપસંહારથી પણ આપણું કામ પતી જાય છે. સાકરનો ડુંગર હોય પણ કીડી તો તેની મૂછમાં પકડાય એટલા જ દાણા લઈ શકે અને તેટલા તેને માટે બસ છે. આપણે માટે ઉપલા સૂત્રોમાં કહેલા ગુણોનું ચિંતન બસ છે. કેમકે આપણે માટે અતીન્દ્રિય પ્રદેશમાં શ્રુતિ પ્રમાણ છે. અને આથી શ્રુતિએ કહેલા ગુણોનો સમુદાય આપણે માટે બસ છે. ॥ ૩૪ ॥

તો આ બધા ગુણોની કયાં સતત ઉપાસના કરવી ઘટે?

જવાબ વાળનાં કહે છે કે:-

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ૩૫ ॥

સ્વાત્મન=પોતાના આત્માની અન્તરા=અંદર મનુષ્યને બ્રહ્મની ઉપાસના કરતી ઘટે. મનગ્રામવત્=મનુષ્યમાં એટલું દેહ, તેમાં પોતાના આત્માની ગાંધક

જેમ આપણા જીનાત્માના માધ્યાત્મિક ભાટે મતન શરીરની અદ્વ
યોગ ઠાગ ઉપામના કરવી ઘટે છે તેમજે જીવાત્મા શરીરમા વસે છે તેમ
પ્રહાના માધ્યાત્મિક ભાટે તેની પોતાના આત્મામા મતન ઉપામના કરવી ઘટે.
જેમજે જીનાત્માની પણ અદ્વ પરમાત્મા વસે છે જીનાત્માના દેહનિવાસ
અગે શ્રુતિબોલ છે કે ત દુર્ગમ ગૂઢમનુષ્ઠિષ્ઠ ગુહાદિત્તં મદ્ગેષ્ઠ
પુરાણમ્ । અન્યાત્મયોગાવિગમેન દેહ મત્ । ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ-
દુ ખે દર્શન કરી શકાય એના, હકાયેવ ન્યાનમા ધૃમેલા, દુર્ગમ ન્યાનમા
મિથિનાગા, હૃદયશુદ્ધિમા વર્તમાન, મનાતન એના તે દેવોના દેવને
અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિથી જાણીને બુદ્ધિશાળી હર્ષ અને શોકને તજે છે
(કથા ૨-૧૨) પરબ્રહ્મ જીવાયતન છે એવો પણ તેજ રીતે શ્રુતિ ઉપેખ
છે સૂર્ય આત્મા જગત્, તસ્યુપદ્ય-સૂર્ય છે આત્મા સ્થાવર જગમનો
(ઋગ્ ૧-૮-૭-૧) અયં અંતરાત્મન પુષ્પ-ને આ અદ્વ આત્મા પુષ્પ છે.
(કથા ૧૦-૬-૩-૨) અંગુષ્ઠમાત્ર પુષ્પ મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ-અંગૂઠા
જેવડા હૃદયમા રહેતો હોઈને અંગૂઠા જેવડો આત્મા શરીરની અદ્વ વર્તી
છો છે (કથા ૪-૧૨) ય આત્મનિ તિષ્ઠન્નાત્મનઃ અતર-ને આત્મામા
રહેતો હોઈને આત્માની પણ અદ્વ છે (ઘૃગ ૩-૭-૩૦) જે ન્યા હોય
ત્યા તેની ઉપામના થોગ્ય શ્રુતિ કહે છે-તમા મસ્યં ચેડુપદ્યન્તિ ધીરા-
તેને પે તાના શરીરમા રહેયો જે ધીર પુરુષો જુએ છે (કથા ૫-૧૨) ય મે
માત્મા અન્તઃકરણ-એ ભારે આત્મા અદ્વ હૃદયમા છે (છાંદ ૩-૧૪-૩)
પરમાત્માત્મનિ ગૃહ્યતેડ્યૌ મત્યનનં તપસા ચોડુપદ્યન્તિ-ને સત્ય અને
તપ દ્વારા એને જુએ છે તને તે પરમાત્મા શરીરની અદ્વ હૃદયમા જાણવામા
આવે છે (ખેંદ ૧-૧૫) માટે પરમાત્માની અતરમા ઉપામના કરવી ॥ ૩૫ ॥

શકા ઉઠાવી મમાધાન હેતા કહે છે -

અન્યથા ભેદાનુપપાત્તિરિતિ ચેન્નોપદેશાંતરવત્ ॥ ૩૬ ॥

અ યથામેશાનુપપત્તિ=ખીજા પ્રગરે જોવામા આનતા ઉપદેશનો બેઠ યુક્તિયુક્ત-
એટલે કે પોતાના આત્માની અદ્વ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જે ઉપાસ્ય હો તે પ્રમાણતરે
જોવામા આવતા ઉપદેશજોની યુક્તિયુક્તતા જોખમાય છે इति=આમ ચા=જો કરેતા
હો તે ન=એ કથન હીક નથી કેમકે 'ઉપદેશાંતરવત્=ઉપાસનાના ઉપદેશથી ભિન્ન જે
કર્મોપદેશ એ કર્મોપદેશ એટલે ઉપદેશાંતર-તેની માધ્યક સહી શકે છે

મુમુક્ષુએ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ બ્રહ્મની પોતાના આત્માની અદ્વ
મતન ઉપામના કરી જોઈએ આ વાત હીક જાગવી નથી કેનડ જો એમ

માનીએ તો પ્રજ્ઞની પ્રકાશનરે ઉપાસનાઓ-એ ક્રુતિઓમા ઠેકઠેકાણે
 જોવામા આવે છે-તે ઉપદેશનો જો, યુક્તિપૂર્વકનો નહીં નહે બિન્ન
 ભિન્ન સ્થળે લગવાનની અનેક પ્રકારની ઉપાસનાઓનો ઉ-નેજ જોવામા
 આવે છે છાદોજ્યની વૈશ્વાનર ઉપાસનામા-તાન્ હોવાચ પતે ધં સ્વલુ વૃથ
 પૃથગ્ દ્વિવ દ્વિમ આત્માન વૈશ્વાનર વિદ્વાસ અત્રમત્ય ય તુ પત એવ
 પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્માન વૈશ્વાનર ઉપાસ્તે સ સર્વેષુ લોકેષુ
 સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષુ જાત્મસુ મહત્તમત્તિ ત્યારે તે સૌ પ્રતિદ્ધ ઋષિઓને
 રાજ્યએ કહ્યું, “આ આપ બધા જ નિશ્ચય આ આત્માને જાણે જુદો ઉપ
 તેમ ઉપાસતા હોને અન્ન જાઓ જો પશુ જો કોઈ આ વૈશ્વાનર
 આત્માને પ્રાદેશમાત્ર દુવોકથી મારી પૃથિવીપર્યંત સૌ પ્રદેશમા અગાગી
 ભાવની કંપનાથી મપાયેલા તથા અભિવિમાન-સૌ વોડમા-સૌ પ્રાણીઓમા
 અને સૌ આત્માઓમા અતગતમા ઉપથી જણાયેલા, એમ જાણી
 ઉપાસે છે, તે સૌ હોડોમા સૌ-પ્રાણીઓમા અને સૌ આત્માઓમા
 અત્રને જાય છે (છાં ૫-૧૮-૧) આમ આદિત્ય વગેરે પ્રત્યેક પ્રજ્ઞોપાસનાની
 નિન્દા કરી, ઘોંથી લઈને તે પૃથ્વી મુધીના મમન્ત પ્રિવોકી શરીરમા
 ફળના પ્રકર્શનપૂરક ઉપાસનાનું વિધાન કરી, તેના અવગતની નિન્દા
 થતા શ્રુતિ કહે છે કે-તસ્ય હ વા પતસ્ય જાત્મન વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધંચ
 સુતેજા” અથુ વિશ્વરૂપ પ્રાણ પૃથક્ વર્તમાત્મા સન્વેદો વહુલ વસ્તિ પથ
 રયિ. પૃથિ-યેવ પાદો તે આ નિશ્ચય પ્રતિદ્ધ વૈશ્વાનર આત્માનું નિમદેહ
 અતિ તેજસ્વી દુવોક શિર છે વિશ્વરૂપ સૂર્ય અક્ષ છે વિશ્વગતિ વાયુ
 પ્રાણ છે અનેક પદાર્થોવાળું આકાશ પેટ છે નિશ્ચય ધનનિધિ મમુક
 મૂત્રાશય છે અને પૃથિવી જ પગ છે (છાં ૫-૧૮-૨) મુક ઉપનિષદમા
 પણ ઉપાસ્ય પ્રજ્ઞનું આવું સ્વરૂપ જ અપ્ટ દર્શાવે છે કે-મગ્નિમૂર્ધા
 ચતુર્ધી ચન્દ્રસૂર્યો દિશા ધોષ વાગ્ વિદ્યતાશ વેદા । વાયુઃ પ્રાણો
 દૃદ્ય વિશ્વમસ્ય પદ્મ્યા પૃથિની દોષ સર્વભૂતાન્તરાતમા એ પુરુષનું
 દુવોક એ માથું છે સૂરજ અને ચાક આખ છે જિજ્ઞાઓ કાન છે તથા
 મનુષ્યમાનને મારે અધિકાર દૃષ્ટિએ ખુલા મૂકાયેલા વેદો એની વાણી
 છે વાયુ એનો પ્રાણ છે પ્રાણીમાત્ર એનું દૃદ્ય છે અને પૃથિવી એના
 પગ છે નિમદેહ એ અર્વભૂતોના અતગતમા છે (મું ૨-૧-૪) તે જ
 મુજબ અર્થવેદ કહે છે-યસ્ય મૂર્ધિ પ્રમાડન્તરિક્ષમુનોદરમ્ । દિષ
 યથાં મૂર્ધાન તર્મ જ્યેષ્ઠાય પ્રાણે નમઃ, જેનો ભમિ પગ છે-અન્તરિક્ષ
 ઉદર છે-જેનો દુવોકને પોતાનું મમન્ત મ્યું છે તે જ્યેષ્ઠ પ્રજ્ઞને નમસ્કાર
 (મધ્યં ૧૦-૪-૭-૩૨) જે આત્મામા જ પ્રજ્ઞોપાસના અતત કર્તવ્ય

હોય તો આ ત્રિવેદી ગરીબા પ્રજોપાસન યુગ્મિયુક્ત નહીં ગણાય !
 કેમકે આત્માનો પ્રદેશ અને આ પ્રદેશ ભિન્ન છે અને આથી મુમુક્ષુ માટે
 કેવળ આત્મામાં જ પ્રજોપાસના યુગ્મિમગત લાગતી નથી

તો આ વાત યોગ્ય નથી કયોપદેશના પ્રદાશન્તગ્ની માફ આ પણ
 યક્તિયુક્ત થઈ શકે છે અગ્નિહોત્રી કર્મ, કળાગ્નિ અધિકાન્તા ભેદે
 જે પ્રકારનું થાય છે એક બાજુ અને બીજી આત્મ તે પૈકી પ્રથમ ત્રણ
 આશ્રમીઓ માટે બાહ્ય અગ્નિદોષનો ઉપદેશ છે શ્રુતિ કહે છે-જાણનારો
 'યે વ્રાહ્મણ ત્રિમિ ક્ષણમિ' વ્રાજના જાયતે વ્રાજન્યેણ ક્રમિભ્ય યદેત
 ન્વેભ્ય પ્રજયા પિતૃભ્ય એવ વા મનુષ્યો ય પુત્રી યજ્ઞા વ્રાહ્મણાતિ-જન્મનાર
 બ્રાહ્મણ ત્રણ કણે મનુષ્યના જન્મે છે પ્રજાયર્થ દ્વારા કપિ-કણ, ચત્ત ઠાગ
 દેવ-કણ, પ્રજા દાગ પિતૃ-કણ (અહા કરે છે) તે તો ત્રણ વિનાનો છે જે
 પુત્રના, ચત્ત કળાગ્નિ અને પ્રજાચારી છે (તે સં ૬-૩-૧૦) વિરાગી
 અતુર્યાશ્રમીને માટે આત્મ અગ્નિહોત્રનો ઉપદેશ છે મ્મતિ કહે છે કે-
 સમારોપણાદાત્મન્યપ્રતિષેધ. (ન્યા ૪-૧-૬૧) મનુષ્યમૃતિનો બોલ છે કે-
 પ્રાજાપત્યા નિરુપ્યેતિ સર્વેદસદશિષામ્ । આત્મન્યગ્નીન્ સમારોપ્ય વ્રાહ્મણ
 મત્રજેદ્ મૃદાત્-મર્વવેદ અને દક્ષિગાસડિત પ્રાજાપત્ય અગ્નિમા ઇંદ્રિ કરી,
 આત્મામાં અગ્નિનું મમાગેપણ કરી, બ્રાહ્મણ ઘરમાંથી નીકળી સન્યાસી
 થાય, (મનુ ૬-૩૮) દાહોગ્યમાં વેશ્વાનરના ઉપાસકો માટે કહ્યું છે કે-
 ઉર ય વેદિ લોમાનિ શર્દિ હૃદય ગાહપત્ય મન અન્વાહાર્યપચન
 ધાસ્ય આહવનીય-હૃદય જ વેદી છે લોમ જ દર્ભ છે હૃદય ગાહૃપત્ય છે
 મન અન્વાહાર્યપચન છે મુખ આહવનીય છે (છાં ૫-૧૮-૨) તદ્ યદ્
 ભક્ત પ્રથમ બ્રાગ્નૈત્ તદ્ હોમીયમ્ । સ વા પ્રથમા આહુતિં જુહુવાન્
 પ્રાણાય સ્વાહેતિ પ્રાણસ્વપ્યતિ-ત્યા જે રાધેનું અન્ન મૌથી પહેલા આવે,
 તેને હોમવા યોગ્ય બાણે તે પહેલી જે આહુતિને હોમે તેને "પ્રાણાય
 સ્વાહા" એમ બોલીને હોમે તેથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે (છાં ૫-૧૮-૧)
 આ રીતે ઉપક્રમ કરીને પછી અથ વ પત્તદવ વિદ્વાન્ અગ્નિહોત્રે જુહોતિ
 તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષુ આત્મસુ હુત મયતિ ॥ ૭ ॥
 તદ્યથા ર્ષીકાતુલ અગ્નો પ્રોતપ્રદ્યેત એવ હ અસ્ય સર્વે પાપ્માન
 પ્રદ્યન્તે ય પત્તદવ વિદ્વાન્ અગ્નિહોત્ર જુહોતિ-જે પુરુષ આ વિદ્યા ન
 બાણેતો હોઈને અગ્નિહોત્ર હોમે છે તે જેમ કોઈ અગ્નિને બાણે રાખી
 ભસ્મમાં હોમે, તેણે તેણે હોમેનું થાય છે પરંતુ જે આને આમ બાણી
 અગ્નિહોત્રે હોમે છે તેણે તે સર્વલોકમાં, સર્વભૂતોમાં અને સર્વ-આત્માઓમાં
 હોમેનું થાય છે જે કોઈ આને આમ બાણેતો હોઈને અગ્નિહોત્રે હોમે છે,

તેના મર્વપાપો અગ્નિમા નાળેવુ ઈ પિઠાતૂલ જેમ બળી ભસ્મ થય છે તેમ બળીને થાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રહ્લોપાસના પણ અધિકારીભેદે ભિન્ન થઈ શકે છે તે પૈકી વિરક્ત સુમુક્ષુ માટે પોતાના અતરાતમામા પ્રહ્લોપાસનાનું વિધાન છે બાકીનાને માટે વિવિધ બીજા ઉપાસનો છે ઉપાસ્ય પ્રહ્લ એક છે છતા ગુણ અને સ્થાનના ભેદે ઉપાસનાભેદ અને દ્વંદ્વભેદ હોઈ શકે છે. આથી સુમુક્ષુ માટે આતર પ્રહ્લોપાસના યુક્ત છે ॥ ૩૬ ॥

આમ સુમુક્ષુ વિરક્ત માટે આત્મામાં પ્રહ્લોપાસના બાજુથી તો એ ઉપાસના પૂર્ણ થઈ છે એ કેમ બાજુવુ ? એની અવધિ થઈ ગઈ છે એમ ક્યારે અને કેમ બાજુવુ ? જવાબ વાગતા કહે છે -

વ્યતિહારઃ વિશિષ્ણન્તિ હીતરવત્ ॥ ૩૭ ॥

ઉપાસ્ય અને ઉપાસકની વ્યતિહાર = અન્યોન્યાત્મતા થાય એ ઉપાસનાની ઈતિ છે એમ બાજુવુ હિન્દેમકે હીતરવત્ = પરસ્પરાત્મતાનું વિશિષ્ણન્તિ = અતરેય ઉપનિષદ શાખા સાક્ષાત્ પ્રતિપાત્ન કહે છે -

જીવ શિવની અન્યોન્યાત્મકતાની સ્વયમેવ પ્રતીતિ થાય ત્યારે બાજુવું કે ઉપાસના સિદ્ધ થઈ છે આ આતર અનુભવ જ છે અતરેય આરણ્યકમાં આવી અન્યોન્યાત્મનારૂપની પ્રતીતિનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ છે ચોડહ સોડસૌ, ચોડસૌ સોડહમ્-જે હું તે જ તે છે જે તે તે જ હું છું. (પ૦ આ૦ ૨-૨-૪-૬) પુરૂષર્થની અહીં અવધિ છે પછી તો પરમાત્મ પ્રમાદનો પ્રદેશ ગરૂ થાય છે પરસ્પરની એકાત્મકતાની પ્રતીતિ સુધી ઉપાસનાની હદ છે ત્યારમાદ પ્રભુકૃપાહી ડેવલ શરૂ થાય છે શ્રુતિ સાક્ષી પૂરે છે કે નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યઃ ન મેધયા ન વહુના શ્રુતેન । ધમેષ ણ્ય વૃણુને તેન લભ્યઃ તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુને તનું જ્ઞામ્- આ આત્મા પ્રત્યન કે શુદ્ધિ કે ધર્મ માભગવાથી મળે એવો નથી જેને નિશ્ચય એ આત્મા પચ્છંદ કો તેને તે મળે, તેને માટે આ આત્મા પોતાનું નિજ રૂપ ખોલી દે છે (મું ૩-૨-૩) સમપ્રાપ્તેન જ્ઞપયો જ્ઞાનજ્ઞતાઃ જ્ઞાતામાનો વીતરાગાઃ પ્રજાન્તા. । તે સર્વં સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરાઃ યુક્તાત્માનઃ સર્વે યથા વિગિન્તિ ॥ જે પિઠાનો અથ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનવૃષ્ટ છે, જીવમના છે, રાગદ્વેષરહિત અને અત્યંત શાન્ત છે તે શુદ્ધિમાનો દરેક બાજુએથી મર્વત્ર પહોંચેલા આ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને કર્મયોગમા મલન ચિત્તવાળા થઈને મર્વરૂપમા જ પ્રવેશે છે (મું ૩-૨-૫) આમ આત્મામા આત્માની પરમાત્મારૂપે પ્રતીતિ-અનુભૂતિ ઉપાસનાની હદ છે ॥ ૩૭ ॥

આમ આમાન્ય રીતે બ્રહ્મોપામતામા કયા કયા ગુણોનું ઉપમહાનુ કરવું ઘટે તે વિચાર્યું. પ્રથમ ગવણાત બીજા કેટલાક અધોનો પણ નિર્ણય થયો હવે વિશેષપણે કેટલાક બ્રહ્મોપામતામા આવતા ગુણના ઉપમહાનુ ચિનન કરવું ઘટે કવચિત્ પ્રાગજિક અર્થવિચાનના પણ થશે તે પૈકી વિશેષરૂપે ગુણોપમહાનના ચિનનનું પ્રથમ સૂત્ર અવતારિત કરતા કહે છે -

સૈવ હિ સત્પાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

હિન્કેમકે મા એ=જો અમા ઉપદેશેલી શાકિય વિદ્યા જ બૃહદાનુષંગમા કહેવામા આતી છે તેથી સત્પાદય=છાદોનમા કહેના પન્મામા ॥ મન્યમદ પત્વ વગેરે ગુણોના તથા બૃહદાનુષંગમા મુજાના સર્વેશાનત્વ વગેરે ગુણોના પ રપા ઉત્સહાર કન્વો યોગ્ય છે

છાદોન્ય ઉપનિષદમા શાકિય વિદ્યા છે મર્ચ સ્વહિરદ્ બ્રહ્મ-આ બધું નિશ્ચય બ્રહ્મ છે વગન્થી માત્રીને તે ત્વાયાન્ પચ્યા લોકેચ્ચ-એ ત્રાં લોકોથી આ ઘણો મોટો છે મુધી (છાં ૩-૧૪-૧-૨-૩) તેના વિસ્તાર છે તે જ પ્રમાણે બૃહદાનુષંગમા “મનોમયોઽય પુરુષ મા સત્ય થી માત્રીને સ્વર્ગમિદ્ પ્રશસ્તિ યદિદં વિજ્ઞ (ષ્ટં ૫-૬-૧) આવો આકાર છે તો શુ બન્ને ઉપનિષદોમા એક જ વિદ્યા છે કે બન્નેમા જુદી જુદી વિદ્યાઓ છે? ઉપનિષદનો ભેદ છે એટલે વિદ્યાનો પણ હોઈ શકે છે. તો આવી શકા થતા સમાધાન વાળે છે કે બન્ને એક જ છે જુદી નથી કેમકે બન્નેમા પ્રેમણા વગેરેનો ભેદ નથી. એ ભેદ હોય તો વિદ્યાભેદ થાત પણ તેવું નથી. અને આથી ઉભય વિદ્યામા કથિત ગુણોનું ઉભયત્ર અનુસધાન જાણવું વિદ્યાભેદ નથી તો પછી ગુણભેદ પણ નથી, આટલું જ નહીં શતપથમા સ આત્માન ઉપાસીત મનોમય પ્રાણશરીરં મારુપમ્-તે મનોમય ભારૂપ-પ્રાણશરીરં આત્માને ઉપાને (શત્ ૧૦-૬-૩-૨) વગેરે રૂપે જોના મળતી શાકિય વિદ્યા પણ એક જ છે કેમકે બન્નેના સમાન ન્યાય છે, ઉપનિષદભેદે તો ઉપદેશત્વ ભેદ હોઈ શકે તેથી વિદ્યાભેદ થતો નથી ॥ ૩૮ ॥

શાકિય વિદ્યામા થતો ગુણોપસહાર કહ્યો હવે દહર વિદ્યામા થતા ગુણોપસહારનો ઉલ્લેખ કરતા કહે છે -

કામાદીતરત્ર તત્ર ચાયતનાદિભ્ય ॥ ૩૯ ॥

કામાદિ=સત્યકામત્વાદિ વગેરે ગુણ સમુહારનો દત્તરત્ર= (૧) બૃહદાનુષંગમા તત્ર ચ= અને છાદોન્યની દહરવિદ્યામા ઉપસહાર કરવો જોઈએ હિન્કેમકે કાચતનાદિભ્ય= હ વાયતનત્વાદિ સમાન ધર્મો યનેમા દેઈને વિદ્યતી એકના સમગ્ર સકાય છે

છાંદોગ્યમાં અથ-વદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદમ
 વહરોઽસ્મિન્ અન્તરાકાશ-હવે જે આ, આ પ્રજ્ઞાના નગરમાં-શરીરમાં
 નાનું સરખું હૃદયકમલરૂપ મંદિર છે. તેની અંદર નાનું સરખું આકાશ
 (પ્રજ્ઞ) છે. (છાં ૮-૧-૧) વગેરેથી હજુર વિદ્યાની શરુઆત કરી શ્રુતિ
 કહે છે:-एष आत्माऽपहतपाप्मा....सत्यकामः सत्यसंकल्पः એ હૃદયાકાશ
 પ્રજ્ઞ, આત્મા છે. સૌ પાપથી રહિત.....સત્યકામ સત્યસંકલ્પ
 (છાં ૮-૧-૧૪) વગેરે.

તેમજ બૃહદારણ્યકમાં કહે છે:-स वा एष महानज आत्मा योऽयं
 વિદ્યાનમયઃ પ્રાણેષુ ય ઇવોઽન્તર્હૃદયે આકાશસ્તસ્મિન્ શેતે મર્વસ્ય વર્ણી
 સર્વસ્થેશાનઃ સર્વસ્થાધિપતિઃ-તે આ મહાન આત્મા જે વિદ્યાનમય
 પ્રાણોમાં જે આ અંદર હૃદયમાં આકાશ છે તેમાં મુકે છે તે સૌને વશ કરનાર
 મૌનો સ્વામી સૌનો અધિપતિ છે. (બૃ ૪-૪-૨૨) વગેરે. તો આ બન્ને
 ઉપનિષદોમાં હજુર વિદ્યાન કહ્યા છે કે કોઈ બીજું? કોઈ બીજું જ લાગે
 છે કેમકે બન્ને વિદ્યાઓમાં રૂપનો ભેદ છે. રૂપ ભેદ એટલે ઉપાસ્યભેદ
 છાંદોગ્યમાં અપહુતપાપ્મત્વ વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ આકાશ
 ઉપાસ્ય છે એમ કહે છે. બૃહદારણ્યકમાં વશિત્વ વગેરે ગુણોથી
 વિશિષ્ટ આત્મા ઉપાસ્ય કહ્યો છે. અને બે ઉપાસ્યભેદ જ છે તો પછી
 વિદ્યાભેદ હોય જ! તો આ શંકા બરાબર નથી, અડી રૂપભેદ જ નથી.
 આથી વિદ્યાભેદ માટે અવકાશ જ નથી. બન્ને વિદ્યાઓમાં હૃદયાયતનત્વ
 વગેરે ધર્મો સમાન છે જેમ છાંદોગ્યમાં ઉપાસ્ય પ્રજ્ઞાના હૃદયાયતનત્વ, સેતુત્વ,
 વિધરણુત્વ, વગેરે ધર્મો બતાવ્યા છે, બૃહદારણ્યકમાં પણ તે જ છે. અને
 ધર્મોની બે સમાનતા હોય તો વિદ્યાઓની આપમેળે જ આવે! ઉપરાંત
 “આકાશ” છાંદોગ્યમાં, તો “આત્મા” બૃહદારણ્યકમાં ઉપાસ્ય છે એમ કદું
 તે પણ ઠીક નથી. કેમકે આકાશ શબ્દ પ્રજ્ઞવાચક છે એ તો પૂર્વે
 વિસ્તારપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું જ છે. અને આથી બન્ને વિદ્યાઓ એક જ છે.
 અને આથી ઇતરૈતરના ગુણોનો વિનિમય ચોખ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

હવે આ જ વાતને લગતી એક વિશેષ વાત કહેતાં ઉચ્ચારે છે કે:-

આદરાદલોપઃ ॥ ૪૦ ॥

આદરાત્=મુમુક્ષુ હવે આ બ્રહ્મોપાસના પરમ આદરથી એટલે કે શ્રદ્ધા, ભક્તિ,
 અનર્થ, તપ વગેરે પૂર્વક કરતી ધટે. અલોપઃ=તેનો-ઉપાસનાનો-કરી લોપ ન હોવો ધટે.

પરપ્રજ્ઞ પરમાત્માની આત્મ પ્રતીતિ પામવા મુમુક્ષુએ આ ઉપાસના
 દીર્ઘકાળ-નિરન્તર-અત્કારપૂર્વક કરતી ધટે. દીર્ઘકાળ એટલે મોનની પણ

સુધી નિરન્તર એજે ભગીએ ત્યાથી ઉઘની પણ સુધી મત્કાર એટલે શ્રદ્ધા, ભક્તિ, તપ-બ્રહ્મચર્ય વગેરે માક્ષાત્કાર એ જાળવીવા નથી, માથુ આપવાની તાકાત ન હોય તો એ માર્ગે કશ્નિતાનો પાર નથી આથી પૂરી તૈયારીમા-સાધનામા ખપી પણ જવાય તો વાધો નહીં એવા કેમરિયા નિશ્ચય સાથે અપવાવવુ ઘટે છે શ્રુતિ કહે છે-ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય ચરાન્ નિગોઘત । મુરસ્ય ધારા નિશિતાદુરત્યયા દુર્ગં પથસ્તત્ કવયો ઘદન્તિ-ભેડા-ભગો-શ્રેષ્ઠોને પ્રાપ્ત કરી સમજે અમાની ધમેદ્વી ધારા માફક જેના ઉપગ્રથી ઓળગવુ કડિન છે તે માર્ગને ઓળગવો કઠણ છે એમ ઓળગીને ગએવા બુદ્ધિમાનો કહે છે (કઠ૦ ૩-૧૪) શ્રુતિએ તો અનેક ઠેકાણે આ આદરાતિશયનો ઉલ્લેખ કરે છે-જેમકે યે ચેમેડરણ્યે થદ્ધા તપ હત્યુપાસતે-જેઓ અશ્વઘમા તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપામના કરે છે (છા૦ ૫-૧૦ ૧) ચે ચામી અરણ્યે થદ્ધા સત્યમુપાસતે-જે પેવા અશ્વઘમા શ્રદ્ધા અને મત્યને ઉપાસે છે (પ્ર૦ ૬-૨-૧૫) વગેરે આથી ઉપાસનામા છિદ્ર ન પડવા દેવુ ઘટે અર્થે સાધયમિ-પુરુષાર્થને મિદ્ધ વરીશનો ઉમગી નિશ્ચય અને કેસરિયા વૃત્તિ અહીં જરૂરી છે ॥ ૪૦ ॥

મુમુક્ષુઓએ આ આદરાતિશય શાને માટે રાખવો ઘટે? તો કહે છે-

ઉપસ્થિતઽનસ્તદ્ વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥

અતઃ=આ સત્કારપૂર્વકની અભોપાસનાથી ઉપસ્થિત-સાક્ષાત્કાર ન્યારે ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે મુમુક્ષુનો મોક્ષ સંભવે છે કેમકે તદ્વચનાત્=તેવુ શ્રુતિનુ વચન છે

દીર્ઘકાળ-નિરન્તર-સત્કારપૂર્વકના બ્રહ્મોપાસનથી તેને લગતો માક્ષાત્કાર ઉપસ્થિત થાય છે અને તે મોક્ષમા પરિણમે છે શ્રુતિનુ વચન કહે છે-एष मे आत्मा अन्तर्हृदये, एतद्ब्रह्म, एत इतः प्रेत्य अमिस्मि वितास्मि इति । यस्य स्याद् ब्रह्मा न विचिकित्सा अस्तीति ह स्माह शाण्डिल्य -એ મારો આત્મા છે અંદર હૃદયમા છે એ બ્રહ્મ છે હું અહીંથી મરીને એને પ્રાપ્ત થશિ આ જેનો ઠીક ઠીક દૃઢ સંકલ્પ છે, તેની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમા સશય નથી, એમ નિશ્ચય પૂર્વકાલમા શાંડિલ્યે કહ્યુ છે (છા૦ ૩-૧૪ ૪) આથી મુકિત માટે નિરતિશય સત્કાર કે આદર પૂર્વકની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તો જ ઈષ્ટ ફળ મળે છે ॥ ૪૧ ॥

આમ ઉપામનાથી જ્ઞાનની ઉપસ્થિતિ થાય છે, એમ કહ્યુ તો શુ ઉપાસના સાક્ષીત્ જ્ઞાન અમર્ષે છે કે તે જ્ઞાનના પ્રતિબંધોને તેટલા દૂર કરે છે? અને પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ થતા જ્ઞાન સ્વયમેવ સ્પુરે છે? આ જિજ્ઞાસાને તોષના કહે છે -

તન્નિર્ધારણાનિયમઃ તદ્દૃષ્ટેઃ પૃથક્ હિ અપ્રાપ્તિર્બંધઃ

ફલમ્ ॥ ૮૨ ॥

તન્નિર્ધારણાનિયમ=તે પ્રદ્યુત્તર સાક્ષાત્કારત્મક જ્ઞાન ઉપાસનાથી થાય છે એવો નિયમ નથી કેમકે તદ્દૃષ્ટે=ઉપાસનાના અભાવમાં પણ તે જોવામાં આવે છે પૃથક્ દ્વિ=અને જ્ઞાનથી પૃથક્ અપ્રતિબંધ=જ્ઞાનની સ્ફુર્તિમાં જે કોઈ પ્રતિબંધ હોય તેનો અભાવ ફલમ્=ઉપાસનાનું ફળ છે.

અર્થાત્ ઉપાસનાનું ફળ શું? સાક્ષાત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કે સાક્ષાત્કારત્મક જ્ઞાનના પ્રતિષ્ઠા ધોની નિવૃત્તિ? તો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ ઉપાસનાનું ફળ નથી પણ જ્ઞાનની સ્ફુર્તિની આડે આવતી દીવાલો-અંતરાયોની નિવૃત્તિ એ ફળ છે. ઉપાસનાથી ચિત્તના વિશેષો દૂર થાય. વિશેષગુહિત ચિત્ત પ્રશાન્ત સમાધિમાં લીન થાય. પસન્નતમ સમાધિઅવસ્થામાં પરમાત્માનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય. પરમાત્માનું જ્ઞાન વસ્તુતઃત્ર છે. પરમાત્માને અધીન છે! એ જ્ઞાનની આડખીલીઓ તેટલી ઉપાસના દૂર કરે છે. આમ જ્ઞાનને પ્રકટ થવામાં તે સચિવતા આદરે છે. અને આથી ઉપાસનાના અભાવમાં પણ યોગ્ય આંતર પરિસ્થિતિમાં પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે. ઉપાસનાના અભાવે પણ વસ્તુતઃત્રજ્ઞાન નિર્મળ હૃદયીને થાય છે એની શ્રુતિઓ સાક્ષી છે. યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ ઘસ્ય ઘ્વઃ મહિમા મુવિ । દિવ્યે વ્રહ્મપુરે હેવઃ વ્યોમ્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિતોઽન્ને હૃદયં સંન્નિધાય । તદ્વિદ્વાનેન પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ આનન્દરૂપં અમૃતં યદ્ વિમાત્તિ । જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ છે. જેનો આ બધો પૃથિવી ઉપર મહિમા છે તે આત્મા નિશ્ચય અદ્ભુત પ્રદ્યુત્તરમાં જે હૃદયાકાંથ છે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. મનોમય અને પ્રાણને શરીરમાં ઢાંચનાર આ આત્મા અન્નમય શરીરમાં-હૃદયમાં પોતાનું રહેઠાણ ઊનાવીને રહ્યો છે. તે જે આનન્દરૂપ, અમૃત અને સૌનો પ્રકાશક છે તેને ધીર પુરુષો જ્ઞાનથી જુવે છે. (સું ૨-૨-૭) આ શ્રુતિ ઉપાસના દ્વારા સાક્ષાત્ પ્રદ્યુત્તર જ્ઞાન કહેતી નથી. જીવાત્માનું જ્ઞાન થયા બાદ પરમાત્માનું જ્ઞાન અહીં પ્રતિપાદિત કર્યું છે. ઉપશંત જ્ઞાન વસ્તુતઃત્ર છે. ક્રિયા તેવી નથી. ક્રિયાથી જ્ઞાન જન્મતું નથી. જ્ઞાન છે જ. તેનાં આવગળો તેટલાં ક્રિયા લેલી શકે છે. ઉપાસના પણ માનસિક ક્રિયા છે. આથી ક્રિયા-ઉપાસનાની ક્રિયા પણ ચિત્તમાં માર્ગન પૂરતી જ ઉપયોગી છે. આથી ઉપાસનાનું ફળ સાક્ષાત્ પ્રદ્યુત્તર જ્ઞાન નથી. પણ પ્રતિષ્ઠા ધોની નિવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાનના પ્રકટય માટે સચિવ થવું એટલું જ તેનું ફળ છે. યોગશાસ્ત્ર કહે છે-તતઃ પ્રત્યક્ચેતનાધિગમોઽપ્યન્તરાયામાયથ-તે ઉપશંત

મધ્યર પ્રણિધાનથી આત્માનું સ્વરૂપે દર્શન અને યોગવિદ્યોનો અભાવ પણ થાય છે. (યોગ ૧-૨૬) ઉપરાંત વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલમ્યાવિરતિ
 પ્રાન્તિદર્શનાલમ્બભૂમિકૃત્વાનવસ્થિતત્ત્વાનિ-ચિત્તવિક્ષેપાઃ તેઽન્તરાયાઃ-
 વ્યાધિ, સ્ત્યાન, મંશય, પ્રમાદ, આલ્સ્ય, અવિરતિ, પ્રાન્તિદર્શન, અલ્લમ્બ
 ભૂમિકૃત્ય અને અનવસ્થિતત્વ, એ નવ ચિત્તને યોગથી દૂર લઈ જનારા
 હોઈને તેઓ યોગવિદ્યો કહેવાય છે. (યોગ ૧-૩૦) દુઃખદૌર્ભનસ્યાંગમે
 જયત્વશ્વાસપ્રશ્વાસાઃ વિદ્યેપસહુભુવઃ-દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, અંગમેજ્યત્વ,
 શ્વાસ, પ્રશ્વાસ, એ પાંચ વિદ્યેપ સાથે જન્મનારાં હોય છે. (યોગ ૧-૩૧)
 આમ ઉપાસના પ્રતિબંધોને નિગ્રહે છે. અને પ્રતિબંધો પ્રકીણ થતાં જ્ઞાન
 સ્વયં વિરાજે છે. ॥ ૪૨ ॥

પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ જો ઉપાસનાનું ફળ હોય તો પછી તે ઉપાસના
 જ્ઞાનનું સાધન કઈ રીતે? કહે છે:-

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ॥ ૪૩ ॥

પ્રદાનવદ્ એવમપ્રકારાન્તરની વ્યક્તિ એ એવનો અર્થ છે. પ્રદાન એટલે યજ્ઞની
 દક્ષિણા, તે યજ્ઞદક્ષિણા જેમ યજ્ઞમાંના વૈશુદ્ધ્યને દૂર કરતી હોઈને યજ્ઞરૂપી પ્રદાન કર્મનું
 અગ કહેવાય છે તેમ તત્ત્વને ઉપાસન કર્મ ઉક્તમ્=પ્રતિબંધોને નિવૃત્ત કરતું હોઈને
 જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય છે.

યજ્ઞમાં શ્રોત્રિય અને બ્રાહ્મણિક પ્રાહ્મણોને યજ્ઞની વેદીની બહાર જે
 શ્રદ્ધાપૂર્વક વસ્ત્ર હિરણ્ય વગેરે આપવામાં આવે તેને દાન કહેવામાં આવે
 છે. તેને દક્ષિણા પણ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે:-નાકસ્ય પૃષ્ઠે અધિતિષ્ઠતિ-
 થ્રિતોયઃ પૃનાતિ સ હ દેવેષુ ગચ્છતિ । તસ્મા આપોઽધૃતમર્પન્તિ સિન્ધવઃ
 તસ્મા ઇયં દક્ષિણા પિન્ધતે સદા (ઋગ્ ૨-૧-૧૦-૫) દક્ષિણાવતામિદિમાનિ
 ચિત્રા દક્ષિણાવતાં દિવિ સૂર્યાસ । દક્ષિણાવન્તો અમૃતંભજન્તે દક્ષિણાવન્તઃ
 પ્રતિરન્ત આયુઃ (ઋગ્ ૨-૧-૧૦-૬) ઉપરાંત યજ્ઞના અંતે વેદીની અંદર
 ઋત્વિજ વગેરેને જે યોનું વસ્ત્ર વગેરે વસ્તુઓ દેવામાં આવે તેને યજ્ઞ
 દક્ષિણા કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છે-ઉચ્ચા દિવિ દક્ષિણાવન્તાઃ
 અસ્થુર્યે અશ્વદાઃ સહ તે સૂર્યેણ । હિરણ્યદા અમૃતસર્વં ભજન્તે વાસોદાઃ
 સોમ પ્રતિરન્ત આયુઃ (ઋગ્ ૮-૬-૩-૨) ઉપરાંત તમેવ ઋષિ-તમુ
 બ્રાહ્મણમાહુઃ યજ્ઞન્યં સામગામુક્યશાસમ્ । સ શુક્લસ્ય તંત્ર્યો વેદ તિશ્ચો
 યઃ પ્રથમો દક્ષિણયા રરાધ (ઋગ્ ૮-૬-૪-૬) આ ઉક્તમ દાન હોઈને
 એને સૂત્રમાં પ્રદાન કહ્યું છે. તે ઉક્તમ દાન જેમ યજ્ઞનું વૈશુદ્ધ્ય હણતાં

યસ્યપી પ્રધાન કર્મનું અંગ ગણાય છે તેમ પ્રતિબંધના સમુદાયને દૂર કરતું ઉપાસના કર્મ, જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય છે. પૂર્વભીમાંસાનું દર્શન છે કે-દીક્ષાદક્ષિણં તુ વચનાત્ પ્રધાનસ્ય (મીં ૩-૭-૧૧) ॥ ૪૨ ॥

આજ વાતને દઢ કરતાં વળી લાણે છે કે:-

લિંગમૂયસ્ત્વાત્ તદ્દિ વલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

હિ=કેમકે તત્=તે-જ્ઞાન વલીયઃ=અત્યંત બન્નવાન-સુદૃઢ-નિર્બંધ-સાક્ષાત્ મોક્ષ સાધન છે એ કેમ જાણવું? તો લિંગમૂયસ્ત્વાત્=એવું જાણવાનારાં લિંગ પ્રમાણોની બહુલતા છે. તદપિ=મોક્ષતું સાક્ષાત્ સાધન જ્ઞાન છે એમ પણ દર્શનાન્તરમાં કત્યું જ છે.

જ્ઞાન મોક્ષતું સાક્ષાત્ સાધન છે એવું દર્શાવનારાં અનેક શ્રુતિ પ્રમાણો છે. સર્વો હૃ વૈ તત્ પરં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ-તે જે કોઈ નિશ્ચય તે સર્વોચ્ચ પ્રદ્યુત્તરને જાણે છે તે બ્રહ્મ જ થાય છે. (મું ૩-૨-૧) બ્રહ્મવિદાપ્નો-તિ પરમ્-બ્રહ્મને જાણનારો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (તૈં ૨-૧) તરતિ શોકમાત્મવિત્-આત્માને જાણનાર શોકને તરી જાય છે. (છાં ૭-૧-૨) યદા ચર્મવદાકાશં વેષ્ટયિષ્યન્તિ માનવાઃ । તદા દેવમવિજ્ઞાય દુઃક-સ્યાન્તો ભવિષ્યન્તિ-ન્યારે ચર્મની માદક આકાશને માનવો વેષ્ટશે ચારે પરમાત્માને ન જાણીને દુઃખને! પણ અંત થશે (શ્વે ૭-૨૦) ગેરે. આ જ્ઞાન ન્યાં સુધી અંતરમાં વિક્ષેપો હોય ત્યાં સુધી પ્રકટતું નથી. અને એ વિક્ષેપોનું માર્જન ઉપાસના કરે છે. આથી જ્ઞાનોત્પત્તિમાં પરંપરાએ ઉપાસના સાધન બને એ ચોક્કસ જ છે! દર્શનાન્તરમાં પણ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન જ્ઞાન છે એવું કહ્યું છે. જ્ઞાનાત્ મુક્તિઃ-જ્ઞાનથી જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. (સાં ૩-૨૩) ઉપરાંત ન ચક્ષુષા વૃણ્ણતે નાપિ ઘાણા નાન્વૈ દૈઘૈઃ તપસા કર્મણા વા । જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસચ્ચઃ તતસ્તુ તે પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ તે પરમાત્મા આંખથી કે વળી વાણીથી કે ખીણ ઈન્દ્રિયોથી કે તપ કે ખીજાં કોઈ કર્મથી નથી પકડાતા. પરંતુ જ્ઞાનની નિર્મળતાથી પ્રસન્ન અંતરવાળો ન્યારે માણસ થાય કે ત્યારે ધ્યાનયોગ આચરતો તે, તે કલારહિત/અમૃત આત્માને જુવે છે. (મું ૩-૧-૮) શ્રુતિએ પણ છે. ॥ ૪૪ ॥

આ વિષયમાં પૂર્વપક્ષ ઉઠાવતાં કહે છે:-

પૂર્વવિકલ્પઃ પ્રકરણાત્ સ્પાત્ ક્રિયામાનસચત્ ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વવિકલ્પઃ=મોક્ષ અંગે, ઉપાસનાથી પૂર્વે-પહેલાં કર્મ સાથે જ્ઞાનનો વિકલ્પ સ્પાત્=પ્રાપ્ત થાય છે કેવી રીતે? તે પ્રકરણાત્=પ્રકરણને લઈને ક્રિયામાનસચત્=જેમ

જાત ક્રિયામક અગ્નિહોત્રની સાથે માનસ ક્રિયામક અગ્નિહોત્રનો અભ્યુદય અગે વિકટપ થાય છે તે રીતે જ્ઞાનકર્મનો પણ મોક્ષ અગે વિકટપ થાય.

ઇશોપનિપત્તમાં પુરુષેવેદઃ કર્માણિ જિજીવિષેત્ જ્ઞાતં સમાઃ-અહીં કર્મોને કૃતા ગુણીને જ મો વર્ષ છવ્વયા ઈચ્છા કરે (ઈશાં ૨) ઇત્યાદિથી કર્મ તથા વસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેષાનુપર્યતિ-વળી જે ણધા પદાર્થોને આત્મામાં જુવે છે-(ઈશાં ૬) વગેરે દ્રાગ જ્ઞાનનું પ્રકરણ શરૂ કરી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું પ્રતિપાદન જોવામાં આવે છે કે સ પર્યગાત્ શુક્રં અજાય મયજં મસ્નાયિતં શુદ્ધં અપાવચિદમ્ । કવિર્મનીષી પરિભૂ સ્વયંભૂ યાચાનધ્યતોર્ગ્યાન્ વ્યદધાત્ શાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ તે (એક આત્માને જોના) પ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. જે બ્રહ્મ શરીર રહિત, ઘઘડિત, સ્નાયુરહિત છે, શુદ્ધ છે, પુણ્ય અને પાપથી ન વિધાયેલું છે. વળી જે દૃષ્ટા, બુદ્ધિશાળી, અધ્યક્ષ તથા સ્વયસિદ્ધ છે. જેણે જેવા હોવા જોઈએ તેવા જ પદાર્થોને અનાદિ વર્ણોથી ણનાવ્યા છે. (ઈશાં ૮) તો મંશય એ છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે અહીં જ્ઞાન અને કર્મનો વિકટપ

કે પછી ઉપામનાની પેરે કર્મ જ્ઞાનનું અને જ્ઞાન મોક્ષનું માધન છે અને તે રીતે કેમસમુચ્ચય છે ? વિકટપ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. કેમ સમુચ્ચય છે એવો મિદ્ધાન્ત છે. તો પૂર્વપક્ષી વિકટપ છે એમ પ્રકરણના આધારે કહે છે જ્ઞાન અને કર્મના પ્રકરણમાં મોક્ષનું પ્રતિપાદન છે જો એ બન્નેને મોક્ષ સાથે લેવાદેવા ન હોત તો મોક્ષનું તે પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન ન હોત, પણ છે. જ્ઞાન તો મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે જ એ નિર્વિવાદ છે. પણ કર્મ પણ ત્યાં સહચારી હોઈને મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન હોવું ઘટે. અને તે બન્નેનો સમુચ્ચય તો હોઈ શકે નહીં કેમકે તેમ થતાં બેમાથી એકની વ્યર્થતા આવે જ. અને તે કરતા તો બેનો વિકટપ જ વધુ ઉચિત છે કવચિત્ મોક્ષનું માધન જો જ્ઞાન છે તો કવચિત્ કર્મ હોઈ શકે તેમાં કોઈ વાધો નથી જેમ અભ્યુદય અગે બ્રાહ્મક્રિયાત્મક અગ્નિહોત્ર અને માનસક્રિયાત્મક અગ્નિહોત્રનો વિકટપ છે તેમ મોક્ષ અગે કર્મ અને જ્ઞાનનો વિકટપ માનીએ તો તે યોગ્ય છે આ અગ્નિહોત્રનો વિકટપ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ છે કૌષીતકિ બ્રાહ્મણમાં કહે છે કે -

અથાત. સાયંમનં પ્રાતર્દનં માન્તરં અગ્નિહોત્રમિતિ ચાચક્ષતે । યાવદ્ ધં પુરુષો ભાષતે ન તાવત્ પ્રાણિતું શક્નોતિ, પ્રાણ તદા ધાત્તિ જુહોતિ । યાવદ્ ધૈ પુરુષઃ પ્રાણિતિ ન તાવદ્ ભાષિતું શક્નોતિ તદ્દ પ્રાણે જુહોતિ । પતે અનન્તે અમૃતાહુતી જામરુચ સ્વન્નદ્ય, સતત અધ્યય-

ચિહ્ન જુહોતિ । અથ યા અન્યા આહુતય મન્તવત્યસ્તાઃ । કર્મમયો
 હિ ભવન્તિ । एतद्देहवै पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहुवाञ्चक्रुः-આથી
 હવે સાચંકાલીન અને મધ્યકાલીન અગ્નિહોત્ર એમ કહે છે. ન્યાં
 સુધી માનવ જોલે છે ત્યાં સુધી શ્વાસોશ્વાસ લઈ શકતો નથી. ત્યારે વાણીમાં
 એ પ્રાણને હોમે છે. ન્યાં સુધી શ્વાસોચ્છવાસ લે છે ત્યાં સુધી જોલી
 શકતો નથી, પ્રાણમાં ત્યારે વાણીને હોમે છે, આ જે જાત અને સ્વપ્ન
 છે તે અનન્ત અમૃત આહુતિ છે. તેમાં સતત અવિચ્છિન્નપણે હોમે છે.
 હવે જે બીજી આહુતિઓ છે તે અન્તવાન છે. કેમકે તે કર્મમયી છે. આ
 અગ્નિહોત્ર પૂર્વના વિદ્વાનોએ હોય્ચું નથી. (કૌં ૨-૪) મનુરમૃતિ પણ
 કહે છે કે:-જ્ઞાનૈવાપરે વિદ્યાઃ યજન્ત્યેતૈર્મલ્લૈઃ સદા । જ્ઞાનમૂલકાં ક્રિયામેવાં
 પદ્યન્તો જ્ઞાનચક્રુષા-બીજા વિદ્વાં જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારા યજન કરે છે જ્ઞાનચક્રુએ
 એઓ જ્ઞાનમયી ક્રિયા સમજે છે. (મનુ ૪-૨૪) ગીતાણ કહે છે કે:-
 દૈવમેવાપરે યજં યોગિનઃ પર્યુવાસતે । વ્રહ્માગ્નૌ અપરે યજં યજ્ઞે
 નૈવોપજુહવતિ-વળી કેટલાક યોગીઓ દેવતાઓના પૂજનરૂપ યજન કરે છે
 અને બીજા પ્રજ્ઞરૂપ અગ્નિમાં યજવડે યજને જ હોમે છે. (ગી ૪-૨૫)
 આથી જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ જ વધારે યોગ્ય લાગે છે. આ છે
 પૂર્વપક્ષ. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષી કારણાન્તર આપતાં પોતાના પક્ષને દૃઢ કરવા કહે છે કે:-

અતિદેશાચ ॥ ૪૬ ॥

અર્થાત્ ઉપરાંત અતિદેશાત્=જ્ઞાનના કૃણોઃ કર્મમાં અતિદેશ હોયને પણ મોક્ષ
 અગે જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ યોગ્ય લાગે છે. *

યત્ સાંખ્યેઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે । એકં સાંખ્યં ચ
 યોગં ચ યઃ પદ્યતિ સ પદ્યતિ-જે જ્ઞાન સાંખ્યમાર્ગી (જ્ઞાની) પામે છે
 તે જ (કર્મ) યોગી પણ પામે છે. જે સાંખ્ય અને યોગને એક જ સમજે
 છે તે જ ખરું સમજે છે. (ગી ૫-૫) ગીતાણનાં આ વાક્યમાં જ્ઞાનના
 કૃણરૂપ મોક્ષનો કર્મમાં અતિદેશ કરે છે. અતિદેશ એટલે એકના ધર્મની
 બીજામાં પ્રાપ્તિ ! જે જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ ન હોત તો આ અતિદેશ
 સમજાવી જ ન શકાય. અને આ અતિદેશ જ્ઞાનની પેરે કર્મને પણ મોક્ષનું
 સાક્ષાત્ સાધન જ સૂચવે છે. આથી કોઈ વખત જ્ઞાન તો કોઈ વખત કર્મ
 મોક્ષનું સાધન થાય. અને આથી એ બેનો વિકલ્પ જ ઉચિત છે. આટલો
 થયો પૂર્વપક્ષ. ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વપક્ષ પૂરો થયો હવે સિદ્ધાન્તનું ઉદાહરણ કરતાં કહે છે:-

વિઘ્નૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥ ૪૭ ॥

તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું વ્યાવર્તન કરે છે, એવ શબ્દ અન્ય યોગનો બ્યવચ્છેદ કરનારો છે. વિદ્યા એવ=વિદ્યા જ્ઞ=જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે, એવો નિર્ધાર કરવો ધો કેમકે નિર્ધારણાત્=આશ્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન કયું છે.

જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે એમ અનેક શ્રુતિઓ નિશ્ચય કરાવે છે. ય દત્ત વિદુઃ તે અમૃતત્વમાનસઃ-જેઓએ તે બ્રહ્મનું તે અમૃતતત્વને પામ્યા. (ક્ષં ૨-૩-૧૮-૨૩) તમેવ દિદિત્વા જ્ઞતિમૃત્યુમેતિ-તેને જાણીને જ મૃત્યુને ઓળંગી બંધ છે. (યજુ ૩૧-૧૦) તમેવ વિદ્વાન્ ન વિમાય મૃત્યોઃ-તેને જાણીને જ મૃત્યુથી ખીતા નથી. (અથર્વ ૧૦-૪-૮-૪૪) તમેમેવૈકં જ્ઞાનથ આત્માનં અગ્ન્યા ઘચો વિમુચ્ચથ અમૃતસ્થૈષ સેતુઃ તે જ એક આત્માને જાણો. ખીણ વાતો છોડો. કેમકે આ જ અમૃતનો સેતુ છે. (મું ૨-૨-૫) આ નિર્ધારણ મોક્ષ અંગે જ્ઞાન અને કર્મનો જે વિકલ્પ હોય તો કદી ન ઘટી શકે! અને શ્રોત હોઈને તેની ઉપપત્તિ થેવી જોઈએ. આથી ત્રિકાળમાં પણ કર્મ અને જ્ઞાનના મોક્ષ અંગે વિકલ્પ હોઈ શકે નહીં. પરંતુ જેમ ઉપાસના તેમ કર્મ પણ જ્ઞાનનું સાધન છે અને જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. આવો છે ક્રમ સમુચ્ચય અને “પ્રકરણાત્” આ હેતુની પણ અહીં સમાધિ જાણી લેવી. અતિદેશનો પણ વિરોધ નથી કેમકે સાક્ષાત્ અને પરંપરાએ કૃપાનો ભેદ નથી. અને એ રીતે વિરોધનો જ અભાવ છે. આથી જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે. ॥ ૪૭ ॥

આ જ બાબતમાં ખીજે હેતુ આપતાં કહે છે:-

દર્શનાચ્ચ ॥ ૪૮ ॥

ચ=ઉપરાંત દર્શનાત્=જિગ્દર્શન હોઈને પણ વિદ્યા=જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે એમ જણાય છે.

જેમ શ્રુતિપ્રમાણ તેમ લિંગપ્રમાણ પણ જ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે એમ બતાવે છે, અને આવાં લિંગો તો ઘણાં જોવામાં આવે છે. “લિંગ મૂયસ્ત્વાત્”-(શિં ૩-૩-૩૪) માં એ પ્રમાણો આપ્યાં જ છે. આથી તેની પુનરુક્તિ કરી નથી. ॥ ૪૮ ॥

કદાચ શ્રુતિ અને લિંગ પ્રમાણોનો પ્રકરણથી બાધ થય અને તેથી વિકલ્પ સંભવે છે, એમ કહો તો તેનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાચ્ચ ન વાધઃ ॥ ૪૧ ॥

ચ=અને શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાત્=આદિ શબ્દથી લિંગનો સમાવેશ બાળવેલો. શ્રુતિ અને લિંગ પ્રમાણો આતિ બલવાન હોઈને વાધ=પ્રકરણથી બાધ ન થતો નથી.

શ્રુતિ અને લિંગ પ્રમાણો પ્રકરણથી બલવાન છે. અને પ્રકરણ પ્રમાણ શ્રુતિ અને લિંગથી નિર્બળ છે. અને દુર્બળ સંબળને કદી બાધિત ન કરી શકે. પ્રકરણ પ્રમાણ, શ્રુતિ અને લિંગની અપેક્ષાએ દુર્બળ છે, એ તો પૂર્વમીમાંસા પણ કહે શ્રુતિ-લિંગ-વાક્ય પ્રકરણ-સ્થાન-સમાધાનનાં સમવાયે પારદૌર્વલ્ય અર્થપ્રકર્ષાત્-(મીં ૩-૩-૧૬) આથી તેનાથી-પ્રકરણથી શ્રુતિ કે લિંગનો બાધ નથી. આથી મોક્ષ અંગે જ્ઞાન કર્મનો વિકલ્પ હોઈ શકતો નથી. ॥ ૪૬ ॥

જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ હોઈ શકતો નથી એ બતાવતાં બીજે હેતુ આપે છે કે:-

અનુચન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવદ્ દૃષ્ટશ્ચ તદુક્તમ્ ॥૫૦॥

ન શબ્દ આગલા સૂત્રમાંથી લઈ લેવેલો. ચ=અન્ય હેતુના અર્થમાં છે. અનુચન્ધાદિભ્યઃ અનુબંધ એટલે સંબંધ “આદિ” શબ્દ સાધનમો અને કૃતિ કર્તવ્યતાના બોલે બાળવા અર્થાત્ અધિકારી વિશેષના સંબંધ વગેરે કારણોને લઈને પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવત્=પ્રજ્ઞા એટલે જ્ઞાન. બીજી પ્રજ્ઞા એટલે પ્રજ્ઞાન્તર એટલે કે ઉપાસના. તે ઉપાસનાનો જેમ કળ-પૃથક્તાવ છે તેમ દૃષ્ટઃ=કર્મનો પૃથક્તાવ જોવામાં આવે છે. સાક્ષાત્ નિશ્ચિત છે. ચ=આથી તેની સાથે જ્ઞાનનો વિકલ્પ સંભવી શકતો નથી. તદુક્ત=આ વાત બીજા દર્શનશાસ્ત્રે પણ કરી છે.

ઉપાસનાનું જ્ઞાનથી ભિન્ન કળ છે. ઉપાસનાનું કળ ચિત્તના હોયોની નિવૃત્તિ છે. શ્રુતિ કહે છે:-ઓમિત્યેવં ધ્યાયથાત્માનં સ્વસ્તિ વા પારાય તમસઃ પરસ્તાત્-(મું ૨-૨-૬) પદ્યન્તિ ક્ષીણદોષાઃ-ક્ષીણ થએલ દોષકાળા-છોટેન્દ્રિય પુરૂષો જુવે છે. (મું ૩-૧-૫) આ લિંગ પ્રમાણ છે! જેમ ઉપાસનાનું જ્ઞાનથી ભિન્ન કળ છે તેમ કર્મનું પણ જ્ઞાનથી ભિન્ન કળ છે. જેમ પ્રત્યક્ષ બાળેલા પદાર્થમાં સંશયનું કે વિપર્યયનું સ્થાન નથી તેમ અનુબંધ વગેરે હેતુઓથી નિશ્ચિત થએલા આ વિષયમાં પણ સંશય, વિપર્યયને સ્થાન નથી. અને અનુબંધ એટલે અધિકારી વિશેષનો સંબંધ.

આવો મુંબંધ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનો હોય છે. કેમકે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં વર્ણ-આશ્રમ-વય-અવસ્થા વિશેષના અભિમાની પુરૂષનો જ અધિકાર છે. પુરૂષમાત્ર તેમાં અધિકારી નથી. અને એવો પુરૂષ-ત્યાં અધિકારી છે ત્યાં અર્થાત્ જ સાધનભેદ-ઈતિર્નિર્ણયતા ભેદ વગેરે પ્રાપ્ત થાય જ. કેમકે સાધન ભેદો અને ઇતિર્નિર્ણયના ભેદો પણ તેમાં કર્મોમાં આવશ્યક હોય છે. તે વિના તે કર્મ થાય જ નહીં! આ અનુબંધ વગેરેની જેમ કર્મમાં તેમ જ્ઞાનમાં અપેક્ષા હોતી નથી. કેમકે જ્ઞાન તો વસ્તુનું અધીન છે, પુરૂષને અધીન નથી. અને આથી જ્ઞાનથી કર્મનું કૃણ ભિન્ન છે, એ નિઃશંક છે. સાધનાદિ ભેદે કૃણભેદ થયા વિના રહેતો નથી. જ્ઞાનનું કૃણ મોક્ષ છે. કર્મનું કૃણ પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિ છે. એ પાપને જ અગુહિ-મૃત્યુ-કલિગિય વગેરે નામે જાણો કહ્યું છે. શ્રુતિ સ્મૃતિઓ અને સ્પષ્ટપણે કહે છે: અવિચયા મૃત્યુર્તીર્વા વિચયાઽમૃતમદનુત્તે-તે અવિચારી મોતને તરી લાય છે. અને વિચારી અમૃતને પ્રાપ્ત કરે છે. (ઈશાં ૧૧) તપો વિદ્યા ચ વિપ્રસ્ય નિઃધેયસકલં પરમ્ । તપઃ કિલ્બિયં દગ્નિ વિચયાઽમૃતમદનુત્તે-વિપ્રને માટે તપ અને વિદ્યા બન્ને કસ્યાણુકારી છે. તપ દ્વારા પાપ જુગીને વિદ્યા દ્વારા અમૃતને ભોગવે છે. (મનુ ૧૨-૧૦૪) વગેરે. તપ શબ્દ કર્મોન્તરનો ઉપલક્ષક છે:-તમૈતં વેદાનુવચનેન વ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યત્તેન વાનિન તપસાઽનાશકેન-તે આને વ્રાહ્મણો વેદના અનુવચને યજ્ઞ, દાન, અને અનાશક તપ દ્વારા બાળવા ઇચ્છે છે. (શૃ ૪-૪-૨૨) મનુઃશ્રુતિ કહે છે કે-સ્વાધ્યાયેન વ્રતૈઃ હોમૈઃ પ્રૈવિધેનેઽપ્યાસુતૈઃ । મહાપ્રશૈશ્વ વિવિધૈઃ વ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ આ શરીર, સ્વાધ્યાય વગેરે દ્વારા વ્રાહ્મી-વ્રાહ્મણની કરી શકાય છે. (મનુ ૨-૨૮) ‘વ્રાહ્મી’ વ્રાહ્મણની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય. “તનુ” એટલે શરીરાધ્યક્ષ જીવાત્મા. આમ જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે કૃણનો ભેદ હોઈને વિકલ્પ મંભવી શકે નહીં. કેમકે પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ તો કેમ કાંઈ સ્વીકારાય! સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે:-નિયતકારણત્વાન્ન સમુચ્ચયવિકલ્પૌ- (સાં ૩-૨૫) ઉપરાંત વિવેકાત્ નિરોપદુઃખનિવૃત્તૌ કૃતકૃત્યો નેતરાન્નેતરાત્ - (સાં ૩-૮૬) આથી મોક્ષ અંગે જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ હોઈ શકતો નથી. ॥ ૫૦ ॥

આમ મોક્ષ અંગે જ્ઞાનનો કર્મ સાથે વિકલ્પ નથી એ મિદ્ધ છે. તો ભલે એ એમ હોતું પણ જ્ઞાનનો ઉપામના સાથે તો વિકલ્પ હોઈ શકે ને? કેમકે જ્ઞાન ઉપાસના ણન્નેમાં પ્રજ્ઞાનું સામાન્યપણું છે. જવાળ વાળતાં કહે છે.-

ન સામાન્યાદપ્યુપલબ્ધેઃ મૃત્યુવન્નાહિ લોકાપત્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

સામાન્યાદપિ=પ્રજ્ઞાસ્વી સામાન્ય ધર્મનો બંને વચ્ચે યોગ હોવા છતાં પણ ન=મોક્ષ અંગે જ્ઞાનનો ઉપાસના સાથે વિકલ્પ યોગ્ય નથી કેમકે ઉપલબ્ધે=ફળની જિજ્ઞાસા છે. જેમકે મૃત્યુવત્=અગ્નિ અને પરમાત્માસ્વી જે મૃત્યુઓમાં મૃત્યુત્વસ્વી સમાનતા હોવા છતાં કાર્યભેદ છે-તેમ જ્ઞાન ઉપાસના અંગે પણ બાબતું. એજ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:-નહિ લોકાપત્તિ=પરમાત્માની પેરે અગ્નિને સર્વલોકના ઉપસંહારનો ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી.

યદ્યપિ જ્ઞાન અને ઉપાસના બંનેમાં પ્રજ્ઞાસ્વી ધર્મની સમાનતા છે, છતાં મોક્ષ અંગે બેનો વિકલ્પ થઈ શકે નહીં. કેમકે બંનેનાં ફળનો ભેદ છે. મોક્ષ જ્ઞાનનું, તો ચિત્તદોષોની નિવૃત્તિ 'ઉપાસનાનું' ફળ છે. અને ફળભેદ છે તો પછી વિકલ્પ હોઈ શકે નહીં. ઉપરાંત કોઈ એકાદ ધર્મની સમાનતા માત્રથી વિકલ્પનો આશ્રય ઉચિત નથી. કેમકે ધર્મની સમાનતા હોય તો પણ કાર્યભેદ છે. અને તે અગત્યનો છે. અગ્નિને મૃત્યુ તરીકે શ્રુતિ વર્ણવે છે. અગ્નિ વૈ મૃત્યુઃ । અગ્નિ નિશ્ચય મૃત્યુ છે. (વૃ૦ ૩-૨-૧૦) અને તે ઉપરાંત પરમાત્માને પણ શ્રુતિ મૃત્યુ તરીકે વર્ણવે છે. જેમકે ન ય ય મૃત્યુઃ ય યઃ પતસ્મિન્ મંડલે પુરુષઃ-તે એ આ મૃત્યુ જ છે પુરુષ જે આ મંડળમાં છે. (જાત૦ ૧૦-૫-૨-૩) આમ અગ્નિ અને પરમાત્મામાં મૃત્યુત્વસ્વી સામાન્ય ધર્મ હોવા છતાં કાર્યની એકતા નથી. અગ્નિ આંશિક દાહ કરી શકે. પરમાત્મા અગ્નિ સહિત સમસ્ત વિશ્વનો ઉપસંહાર કરી શકે ! બે ધર્મની સમાનતા માત્રથી કાર્યભેદ ન હોત તો તો અગ્નિ પરમાત્માને પણ બાળી શકે, પણ એવું નથી. તો જેમ સર્વલોકના સંહાર અંગે અગ્નિ અને પરમેશ્વર વચ્ચે વિકલ્પ હોઈ શકતો નથી તેમ પ્રજ્ઞાસ્વી ધર્મની સમાનતા માત્રે ઉપાસના અને જ્ઞાનનો મોક્ષ અંગે વિકલ્પ થઈ શકતો નથી. આથી કર્મની જ પેરે ઉપાસના પણ જ્ઞાન સાથે વિકલ્પ કરી શકતી નથી. મોક્ષ તો જ્ઞાને જ મળે. ॥ ૫૧ ॥

તો પછી છેવટે શો નિશ્ચય કરવો ? કહે છે:-

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદિધ્યં મૂયસ્ત્વાસ્ત્વનુબન્ધઃ ॥ ૫૨ ॥

પરેણ=કર્મ અને ઉપાસનાથી પર જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન વડે મોક્ષ થાય છે એવો નિશ્ચય હોઈ શકે. ચ=કેમકે શબ્દસ્ય=શ્રુતિનું તાદિધ્યં=તે રીતે વિશ્વાકપણું પુરુષ પ્રબાલમાં છે તો મૂયસ્ત્વાત્=તેનાં વાક્યોની બહુલતા હોઈને અનુબન્ધ=મોક્ષસ્વી ફળ સાથે જ્ઞાનનો જ સંબંધ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે.

જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે આ બાળતમા અનેક શ્રુતિવાક્યો છે અને તેના વાક્યો પુષ્ટા પ્રમાણમા અત્યાર પહેલા દર્શાવ્યા જ છે અને શ્રુતિ આપણે માટે છેનટતુ પ્રમાણ આથી જ્ઞાન જ મોક્ષ સમર્પે છે એ વાન મુમુક્ષુઓએ દૃઢતાથી હૃદયમા ધારણ કરી ॥ ૫૨ ॥

આમ પરજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ મિદ્ધ કર્તુ હવે એ જ્ઞાનની પશ્ચિદ્ધિ માટે, અસ્તિ નાસ્તિ અગે મતમતાન્તરોનો ઉપન્યામ કરે છે કે -

एकै आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ૫૩ ॥

આત્મનઃ=જવા માનો શરીરે-પાયઝોનિઃ શરીરનો મર્યાદા હોય તો જ ભાવ હોઈને અને અસદ્ભાવ હોય તો અસદ્ભાવ હોઈને પરજ્ઞાનથી મોળ થાય છે એમ કરેતુ અગોઅ છે આમ એ=વેદમાલ્ય મનગ્રામ્યો લગારો કરે છે

જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ વાન જ અમ ગત છે એમ વેદ બાદ્ય લોકો કહે છે મોક્ષ થતો હોય તો પણ કેનો થાય! આત્મા નામનો પદાર્થ હોય તો તેનો મોક્ષ સલવે પણ શરીરથી ભિન્ન એવો કેઈ આત્મ પદાર્થ જ સિદ્ધ થઈ શકતો તથી ગરીગના ભાવાલાવમા આત્મા નામના પદાર્થનો ભાવાલાવ જોવામા આવે છે તો શરીરથી ભિન્ન એવો કેઈ ચેતન પદાર્થ હોય તો મોક્ષની કપના કરી શકાય ચેતન્ય વગેરે ધર્મો શરીરના જ હોના ઘટે છે, આત્માના નહીં કેમકે શરીર હોય તો ચેતન હોય છે શરીર નથી હોતુ તો તે પણ હોતુ નથી ચેતન્ય તો પચમહાભૂતોના મમવાયનો ઉલગે હોઈ શકે! પચ મહાભૂતોનો મેળો થાય ત્યારે તેમનામા ચેતનતા ઉદ્ભૂત કરવાની અપ્રકટશક્તિ પ્રકટ તેટલી થાય છે બાકી ચેતન નામની કેઈચ્વતત્ર અને ભૂતોથી ભિન્ન એવી મત્તા ધરાવનારી ચીજ જ નથી આથી પરમજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ વાત જ વાહ્યાત્ લાગે છે, આ છે પૂર્વપક્ષ ॥૪૩॥

ઉપવા મતનો નિરાસ કરતા કહે છે કે -

व्यातिरेकः तदभावाभावित्वान् ज्ञत्पलब्धिवत् ॥ ૫૪ ॥

વ્યાતિરેકઃ=શરીરથી આત્માની ભિન્નતા છે ન ત્ત=અભિન્નતા નથી કેમકે તદભાવામાવિત્તાત્=તેના-શરીરના ભાવે તે ચેતન્યનો અભાવ હોનાથી વ્યાતિરેકમા દષ્ટાન્ત દેના કહે છે -વગવચિવત્=એમ ઉપનિષિ-જ્ઞાનનો નિરપનો ભાવ હોય ત્યારે અભાવશીલતા દોનાથી નિરપથી ભિન્ન અસ્તિત્વ છે તેમ

ચેતન્યમાત્ર છે આત્મા તે ચેતન્ય જો શરીરનો ધર્મ હોત તો તે અવશ્ય તેનાથી તે ભિન્ન છે એમ ન સાધી શકાત પણ ચેતન્ય શરીરનો

ધર્મ છે એ હજી સિદ્ધ થવાનું છે. કેમકે ચૈતન્ય તો શરીર હોય તો પણ હોતું નથી. મરણ વખતે મુડાંરૂપે શરીર તો હોય છે, છતાં તેમાં ચૈતન હોતું નથી. જો ચૈતન શરીરનો ધર્મ હોત તો મૃત શરીરમાં પણ તે હોવું ઘટત. કેમકે ધર્મ ધર્મીને તણને રહી શકે નહીં, તો પછી મદ્દશક્તિ જેમ મદિરાનો તેમ ચૈતન્ય શરીરનો ધર્મ છે એમ કેમ માની શકાય ?

ઉપરાંત વિલક્ષણતા પણ છે. શરીરના ધર્મો કરતાં ચૈતન્યાદિમાં વિલક્ષણ્ય પણ જોવામાં આવે છે. તે પોતાને અને બીજાઓને પણ પ્રત્યક્ષ છે. ચૈતન્ય વગેરે તો ક્ષણ પોતાને જ પ્રત્યક્ષ છે. આ વિલક્ષણતા શરીર અને આત્મા જુદા હોય તો જ સંભવે, એટલે કે ભિન્ન ધર્મોવાળા હોય તો જ સંભવે. સમાન ધર્મો હોય તો કદી ન સંભવે. ઉપરાંત ઉપલબ્ધિની માફક આત્મા શરીરથી વ્યતિરિક્ત છે એમ જાણવું, વિષયનું જ્ઞાન એટલે ઉપલબ્ધિ. તો તે વિષયનું જ્ઞાન તે તે વિષયના સંબંધે જન્મે છે પણ તે જ્ઞાન તે તે વિષયથી વ્યતિરિક્ત હોય છે તેમ શરીરના સંબંધે પ્રકટ થતું ચૈતન્ય પણ તે તે શરીરથી ભિન્ન જ છે એમ જાણવું ઘટે, કેમકે અહીં પણ શરીરના ભાવે તેનું અભાવત્વ સમાન જ છે. ચૈતન્ય છે આત્મા અને એ આમ શરીરથી ભિન્ન હોઈને તેનો બંધ અને મોક્ષ બંને યોગ્ય છે. આથી પરમ જ્ઞાનથી આત્માનો મોક્ષ થાય છે એ વાત જ યોગ્ય છે, ન્યાય છે. ॥ ૫૪ ॥

પ્રાસંગિક ગાથા પૂરી થઈ, હવે વળી સમસ્ત ઉપાસનાઓની શુદ્ધિ માટે વિચારણા શરૂ કરતાં કહે છે કે:-

અંગાવયદ્વાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસુ હિ પ્રતિવેદમ્ ॥ ૫૫ ॥

તુ=શબ્દ અંગ સાથે ન સંકળાયેલી ઉપાસનાઓનું વ્યાપર્તન કરે છે. હિ=શબ્દ અવયવરૂપના અર્થમાં છે. અંગાવયદ્વા=અત્યેતિષ્ઠેમ વગેરે કર્મના અંગરૂપ ઉદ્ગીથ વગેરે સાથે સંકળાયેલી છે એટલે કે તેના આશ્રયે વિદિત છે. એવી ઉપાસનાઓ પ્રતિવેદમ્=શાખાએ શાખાએ ઉપસંહત થાય છે. શાસ્ત્રાસુ હિ=તે તે શાખાઓમાં જ ન=અવરિયત નથી. ઓમિત્યેતદક્ષરં ઉદ્ગીથં ઉપાસીત-ઉં એ જે અક્ષર છે, એ અક્ષરને 'ઉદ્ગીથ' જાણે. (જાં ૦ ૧-૧-૧) લોકેષુ પચ્ચવિધં સામોપાસીત-લોકોમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે. (જાં ૦ ૨-૨-૧) ઉક્થ ઉક્થમિતિ ચ પ્રજા વદન્તિ તદિદમેવોક્થં હ્યમેવ પૃથિવી-ઉક્થ ઉક્થ એમ પ્રજાઓ કહે છે. તો તે આ જ ઉક્થ છે. જે આ પૃથ્વી છે. (પ. ભા. ૨-૧-૨-૧-૧) વગેરે

ઉપાસનાઓના નિવાન જોવામા આવે છે તે બીજી ઉપાસનાઓ કર્મના અગમ્ય ઉદ્દેશ્ય વગેરે માટે મહત્વાયેવી છે, તે આ ઉપાસનાઓ જે શાખામા વિદિત હોય તે શાખામા જ અસ્થિત છે કે તેમનું મર્વ શાખાઓમા અનુવર્તન કરવું ઘટે ! પોતાની શાખામા જ ગળવી એવો પૂર્વપક્ષ છે તમામ શાખાઓમા એ અનુવર્તે છે એવો છે મિદ્વાન્ત પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જે શાખામા જે ઉપાસનાનું વિધાન હોય ત્યાં જ તે ક્ષી ડુમગ થવી ઘટે બીજીમા તેમનું અનુવર્તન નહીં થાય મન્નિધાનના બાગે આ જ નિર્ણય થઈ ગયે ! સ્વશાખાની ઉપાસના જેમ સન્નિધિત છે તેમ બીજી નથી તેા નિકટ હોય તેનું પ્રહુષ્ણ જ ઉચિત-વ્યવહિતનું નહીં અને તેમ ઘરતા શ્રુતિનો બાધ પણ આવતો નથી જે મન્નિધાન શ્રુતિને મ્વાર્થમાથી બ્રૂટ કરે તેા તેનો બાધ થાય. તેનું અહીં નથી શ્રુતિને તેા તે પોતાના અર્થ-વિશેષમા મ્થાપે જ છે આથી સન્નિધાનના બાગે કર્મના અગમ્ય ઉદ્દેશ્યાદિ ઉપાસનાઓ પોતપોતાની શાખામા જ વ્યસ્થિત માનવી ઘટે

આવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે કે આ વાત ઠીક નથી કેમકે ઓમિત્યદક્ષર ઉદ્દેશ્ય ઉપાસીત-ઉં એ જે અશ્ન છે, એ અક્ષરને ‘ઉદ્દેશ્ય’ બાણે, (જા. ૧-૧૧) વગેરે શ્રુતિઓ અવિશેષે પ્રવર્તે છે, શ્રુતિ જે અવિશેષણે પ્રવર્તતી હોય તેા સન્નિધાન તેને અર્થ વિશેષમા વ્યવસ્થિત ન કરી શકે કેમકે શ્રુતિ અને સન્નિધાન એ બેમા શ્રુતિ સ્વબૂ છે, મન્નિધાન દુર્બળ છે અને આથી ઉદ્દેશ્ય વગેરે ઉપાસનાઓ કે જે કર્મના અગ તરીકે મહત્વાયેવી છે તે સો શાખાઓની ઉદ્દેશ્ય વગેરેમા અનુવર્તિત બાણવી બેધરે.

શ્રુતિના સામર્થ્યે એક ઉપાસનાનો જે અન્યત્ર મળધ થાય તેા પછી મન્નિધાન કદરિત થય ! આથી કહે છે -

મન્ત્રાદિવદ્વાઽધિરોધઃ ॥ ૬૬ ॥

વા-અથવા મ ત્રાવિવદ્વાઽદિ શબ્દે કર્મના અગરૂપ દ ય વગેરેનું પ્રહુષ્ણ થાય છે અન્યત્ર કહેલા મન્ત્ર દ્રવ્ય વગેરે કર્મોના અગોનો અ યત્ર કર્મ સમધ કરતા વિરોધનો અભાવ છે તેમ અવિરોધ-તેમ અહીં વિરોધનો અભાવ બાણવો

જેમ એક ઠેકાણે કહેલા મન્ત્ર દ્રવ્ય વગેરે કર્મોના અગોનો, કર્મ મળધે મન્નિધાનનો વિરોધ નથી આવતો તેમ બીજી શાખાઓમા વિદિત ઉદ્દેશ્ય વગેરે કર્મોના અગરૂપ ઉપાસનાનો અન્યત્ર ઉદ્દેશ્ય વગેરેના

સળધમા વિરોધ થતો નથી કેમકે તેના અબધની મમાનતા છે આશ્રયકર અગોની માફક તેને આશ્રિત ઉપામનાઓનો પણ શ્રુતિ દ્વારા સળધ એક મરખો છે એક ઠેકાણે જો તેનો વિરોધ હોય તો ખીજે ન હોય એ ચોક્કસ નથી ચો જાત. પર મનસ્વાન-જે જન્મથી જ મનસ્વી છે (ક્રાં ૨-૬-૭-૧) વગેરે મત્રોનું અધ્યર્થ દ્રાગ થતા કર્મમા વિનિયોગનું વિધાન જોવામા આવે છે જેમકે અઘર્યંવે સજનીય શસ્યમ્-અધ્યર્થના કર્મમા સજનીયનું શાસન કરે (તૈં ૦ સં ૭-૫-૫-૨) આ વાક્યમા અને આજ રીતે એક ઠેકાણે કહેવા દ્રવ્યાદિનો ખીજે ઠેકાણે વિનિયોગ જાણવો અર્થાત્ રહસ્ય એ કે શ્રુતિ સમક્ષ મન્નિધાનનો કોઈ પત્તો નથી ॥૫૬॥

પ્રતિકર્મની અગોપાસના કગવી ઘટે-મુમુક્ષુઓએ એ કહ્યું અને એ ન્યાયે વૈશ્વાનરગોપામના પણ આચગવી ઘટે રખે કોઈ તેનું અનુષ્ઠાન કરતું-કેમકે તેનાથી અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે આથી તેનો નિષેધ કરતા કહે છે -

ભૂમ્નઃ કતુવજ્યાયસ્ત્વં તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૫૭ ॥

ભૂમ્ન=એક એક અગી ઉપાસનાની અપેક્ષાએ જમાનું અગી વૈશ્વાનરની ઉપાસનાનું જ્યાયસ્ત્વ=સ્વરૂપે અને ક્રગદષ્ટિએ મોટાઇ-પ્રમાણિતતા અનુભવતા-જાણી કતુવત્=શંપૂર્ણભાસ વગેરેની મક્ક તથા હિ=તે જ રીતે દર્શયતિ=શ્રુતિ સ્વય તે મોટાઇ જતાવે છે

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમા પ્રાચીનશાલ ઓપમન્યવ=ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીનશાલ (છાં ૫-૧૧-૧) થી શરૂ કરી કહેલી વૈશ્વાનરોપાસનામા અગોપામના અને અગી વૈશ્વાનરની ઉપાસના એમ બંને જોવામા આવે છે ઓપમન્યવ ! કત્વ આત્માનં ઉપાસ્તે રતિ, દિવમેવ મમય રાત્રિમિતિ હોવાચ । પર ધે સુમેજા આત્મા વૈશ્વાનર યત્વ આત્માનં ઉપાસ્તે-“હે ઓપમન્યવ ! તુ કયા વૈશ્વાનર આત્માને ઉપાસે છે ।” “હે ભગવન્” ! કેવળ ધુવોકને જ, હે રાત્રન ! એમ ઉપમન્યુએ કહ્યું ” આ નિશ્ચય સુતેજા વૈશ્વાનર આત્મા છે જે આત્માને તુ ઉપાસી રહ્યો છે (છાં ૫-૧૨-૧) વગેરેમા અગોપામના છે અને તત્ત્વ દ્વા વાત્ત્વ મામ્ન મૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધેવ સુતેજા ચક્ષુર્ધિશ્વરુપ પ્રાણ પૃથગયત્મા આત્મા મન્દેહ વદુલ ષન્તિરેવ રયિ પૃથિથ્યેવ વાદો-તે આ નિશ્ચય પ્રગિદ્ધ વૈશ્વાનર આત્માનું નિમદેક અતિ તેજસ્વી ઘવાક શિર છે નિશ્ચય । ચૂર્ચ અતુ છે નિશ્ચયતિ વાયુ પ્રાણ છે અનેક પદાર્થોવાળું અમાત્ર પેર છે નિશ્ચય ઘનનિધિ મમુક

મૂત્રાશય છે અને પૃથિવી જ પગ છે (છાં ૫-૧૮-૨) વગેરેમાં અગ્ની વૈશ્વાનરની ઉપાસના છે તો શુ અહીં અગ્નિપાનના અને અગ્નીઉપાસના એમ બન્નેનું વિધાન છે કે કેવળ અગ્નીની ઉપાસનાનું જ વિધાન છે ? બન્નેનું છે એના છે પૂર્વપક્ષ, કેવળ અગ્નીનું જ છે એવો છે સિદ્ધાન્ત ।

પૂર્વપક્ષી કહે છે બન્નેની ઉપાસના જ અહીં મમજી શાય દેમકે બન્નેમાં ઉપાસતે એની શુનિની વિધિ છે ય ઇત ઇવ આત્માન વૈશ્વાનર ઉપાસતે મૂર્ધા ત્રેપ આત્મન ઇતિ હોગાત્ત-તે આ વૈશ્વાનર આત્માને એમ જાણે છે તે પશુ-(છાં ૫-૧૦-૨) વગેરે અગ્નિમાં અને યસ્સ્વેત ઇવ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્માને વૈશ્વાનર ઉપાસતે-પશુ જે કાંઈ આ વૈશ્વાનર આત્માને પ્રાદેશમાત્ર દુવોકથી પૃથિવીપર્યન્ત મૌ પ્રદેશમાં અગ્નિગિભાવની કંપનાથી મપાયેલા તથા અભિવિમાન-મૌ લોકમાં ઉપાસે છે (છાં ૫-૧૮-૧) વગેરેમાં, અગ્નીમાં જોવામાં આવે છે બન્નેની વિધિ હોય તો પછી બન્નેનો સ્વીકાર જ ચોક્કસ છે ઉપરાત કૃગતેદનુ પશુ શ્રવણ છે તસ્માત્ તવ સુત પ્રસુત જામુત ફુલે દદ્યતે એથી તાગ કુગમાં મુત અગ્નિષ્ટોમ પ્રમુત-તથા આમુત=નોમયાગ થતા દેખાય છે (છાં ૫-૧૦-૧) વગેરે અગ્નિપાસનાનું કૃગ તો સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષ્વાત્મસુ મત્ર અસ્તિ-તે મૌ લોકોમાં, મૌ પ્રાણીઓમાં અને સૌ આત્માઓમાં અત્રને ખાય છે વગેરે (છાં ૫-૧૮-૧) એવું અગ્ની વૈશ્વાનર ઉપાસનાનું કૃગ છે આમ કૃગતેક ઉપાસનાનો ભેદ હોય તો જ ન્યાય ગણાય આથી બન્ને ઉપાસના જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે કેવળ અગ્ની વૈશ્વાનર ઉપાસના જ નહીં

આની દલીલ થતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કશ પૂર્ણમામ વગેરે યજ્ઞો છે તેમનો એક જ, અગ્રપ્રધાન પ્રયોગ છે તેમના પ્રયાજ વગેરે અગ્નોના જુદો જુદો પ્રયોગ અભિપ્રેત નથી તે જ પ્રમાણે અગ્ની વૈશ્વાનરની ઉપાસના જ કેવળ અણડપણે અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે તેનાથી ભિન્ન એવા ધૃથી માડીને તે પૃથિવી સુધીના અગ્નોની પૃથક્ પૃથક્ ઉપાસના ઉદ્દિષ્ટ નથી ઉપક્રમ અને ઉપમહારણુ આવોચન કરતા ભૂમારૂપ અગ્ની વૈશ્વાનરની ઉપાસના જ અહીં પ્રધાન છે, એવું નિર્ણીત થાય છે પ્રાચીનશાસ્ત્ર વગેરે છ મહાત્માઓ વૈશ્વાનરત્વમામા નિષ્ઠા ન પામ્યા અને તેની જિજ્ઞાસા થતા મહારાજા કૈકેય અશ્વપતિ પાસે મથર્થા અને પૂછ્યું કે માત્માનમેવ દમ વૈશ્વાનર સમ્પત્તિ અધ્યેપિ તમેવ નો વૃદ્ધિ-આપ નિશ્ચય આજકાલ આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણો છો તેને જ આપ અમોને કહો (છાં ૫-૧૧-૬) આવો ઉપક્રમ અગ્ની વૈશ્વાનરને લગતો જ છે એ સ્પષ્ટ છે સમગ્ર વૈશ્વાનર આત્માને

જાણવા તો તેઓ આવ્યા હતા. તેના એક એક અંગતું તો તેમને જ્ઞાન આવ્યા તે પહેલાં જ હતું. વૈશ્વાનરનાથી તેઓ સર્વથા અણુબાણ તો હતા જ નહીં. કેમકે ઔપમન્યવ ! કં ત્વં આત્માનં ઉપાસ્તે । હે ઔપમન્યવ ! તું કયા વૈશ્વાનર આત્માને ઉપાસે છે. (છાંં ૫-૧૨-૧) વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં દિવમેવ ભગવો રાજન્ । इति होवाच-હે ભગવન્ ! કેવળ દુલોકને જ હે રાજન્ ! એમ ઉપમન્યુએ કહ્યું. (છાંં ૫-૧૨-૧) આવા જવાબો મળે છે. જેમ ઉપક્રમ તેમ ઉપસંહાર સુખ્ય-અંગી વૈશ્વાનરના લગતો જ છે. યસ્તુ एतं एवं आत्मानं प्रादेशमात्रं अमिविमानं आत्मानं वैश्वानरं उपास्ते-પરંતુ જે કોઈ આ વૈશ્વાનર આત્માને પ્રાદેશમાત્ર દુલોકથી માંડી પૃથિવી પર્યન્ત સૌ પ્રદેશમાં અંગાગી ભાવની, કલ્પનાથી મપાએલા તથા અભિવિમાન-સૌ લોકમાં ઉપાસે. (છાંં ૫-૧૮-૧) વગેરે ઉપસંહાર છે. આમ ઉપક્રમ ઉપસંહારનું આલોચન કરતાં અંગી વૈશ્વાનરની ઉપાસનાની જ મોટાઈ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપરાંત સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષુ આત્મસુ અન્નમત્તિ,-તે સૌ લોકોમાં, સૌ પ્રાણીઓમાં અને સૌ આત્માઓમાં અન્નને ખાય છે. (છાંં ૫-૧૮-૧) આ શ્રુત વૈશ્વાનર આત્માની અખંડ ઉપાસનાનું નિરતિશય કૃણ દર્શાવે છે. ઉપરાંત અંગોપાસનાની નિન્દા પણ શ્રુતિ સ્વયમેવ કરે છે. આથી અંગોપાસના કે ખંડોપાસના શ્રુતિને અભિપ્રેત નથી જેથી એ સ્પષ્ટ છે. શ્રુતિ કહે છે-મૂર્ધા તે વ્યપતિષ્યદ્ યન્માં નાગમિષ્યઃ-જે આપ મારી પાંચે ન આવ્યા હોત તો તમારું માથું ધડથી જુદું થયું હોત. (છાંં ૫-૧૨-૨) અંગોપાસના-ખંડિત ઉપાસના જે અભિપ્રેત હોત તો આ નિન્દા કદી ન સમજાવી શકાય. પ્રત્યેક અંગોપાસનાનું કૃણ પ્રદર્શન અંગી ઉપાસનાની સ્તુતિ ગાય છે. ઉપરાંત “ઉપાસ્તે” માં તો અનુવાદમાત્ર છે, વિધિ નથી. આથી અખંડ અંગી ઉપાસના જ ઉદ્દિષ્ટ છે. ખંડિત એક એક અંગની ઉપાસના નહીં-એ દૃઢપણે જાણવું. ॥ ૫૭ ॥

આમ ઉપાસનાને લગતો ગુણોપસંહાર વિચાર્યો. હવે તેના અનુષ્ઠાનને લગતો વિચાર કરવો ધરે. કેમકે ઉપાસના જાણી એટલે તેના અનુષ્ઠાનને લગતી જિજ્ઞાસા સ્વયમેવ આવે. તેની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ઉપાસનાનું નાનાત્વ=વૈવિધ્યની વ્યવસ્થા કરતાં કહે છે:-

નાના શબ્દાદિભેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

શબ્દાદિભેદાત્=વિધિ ક્રતિકર્તવ્યના વગેરેના ભેદ ઉપાસનાઓ નાના=વિવિધ છે.

સર્વેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાપવિદોગાત્-(વિઠ ૩-૩-૧) વગેરે સૂત્રોમાં દહુ, શાંડિય, વૈશ્વાનર વગેરે ઉપાસનાઓને અવિશિષ્ટ સિદ્ધ કરી છે. તે ઉપાસનાઓ અહીં વિચારનો વિષય છે. તો આ બધી ઉપાસનાઓનું નાનાપણુ-વિવિધપણુ-જાણુ કે એકત્વ જાણુ ? ઉપાસ્ય બ્રહ્મની એકતા હોવાથી ઉપાસનાઓનું પણ એકત્વ છે એમ જો પૂર્વપક્ષી કહે તો તેના જવાબમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ઉપાસનાઓ નાના-વિવિધ છે યદપિ ઉપાસ્ય સૌનાં એક જ છે છતાં “ઉપાસીત, ધ્યાયીત, વેદ”-વગેરે વિધિ શબ્દોનો અને ઇતિકર્તવ્યતાનો ભેદ હોઈને તેમનું વૈવિધ્ય જ થોડું છે. માટે ઉપાસનો વિવિધ છે. ॥ ૫૮ ॥

ઉપાસનાઓનું વૈવિધ્ય સ્થાપ્યુ હવે તેના અનુષ્ઠાનમા વિક્રપનુ પ્રતિપાદન કરે છે

વિકલ્પઃ અવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

અવિશિષ્ટફલત્વાત્=સમાનક્રમ હોવાથી વિકલ્પ=ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનમા વિષય જાણવો

તો શાંડિસ્માદિ ઉપાસનાઓનાં અનુષ્ઠાનનો મુમુક્ષુ છે કે વિકલ્પ-આ છે સ્પષ્ટ. અગ્નિહોત્ર દર્શ-પૂર્ણમાસ વગેરે કર્મો ભિન્ન હોવા છતાં પણ તેમનાં અનુષ્ઠાનમા સમુચ્ચય જોવામા આવે છે તો ઉપાસના પણ કર્મ છે તો તેનો પણ મુમુક્ષુ જ ઘટે આવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે કે ક્રમમા સમાનતા હોવાથી વિકલ્પ જ ઘટે છે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર તમામ ઉપાસનાઓનુ અભિન્ન ક્રમ છે. આથી એક ઉપાસનાએ પણ એ ક્રમ પૂર્ણપણે મળતુ હોઈને વિકલ્પ જ થોડું છે અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો તો નિત્યકર્મ છે અને તેનુ અનુષ્ઠાન ન થાય તો પ્રત્યવાયનો ભય છે અને તેથી તેમનુ સમુચ્ચયે અનુષ્ઠાન છે, તેવુ ઉપાસનામા નથી માટે વિકલ્પ જ ન્યાય્ય છે, સમુચ્ચય નહીં ॥ ૫૯ ॥

હવે કામ્ય ઉપાસનાઓમા વિશિષ્ટતા બતાવતા કહે છે -

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચ્ચીયેરન્ નવા પૂર્વહેત્વમાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

તુ=શબ્દ અકામ્ય ઉપાસનાઓનો બ્યવહાર કરે છે કામ્યા=બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી ભિન્ન તે તે ક્રમની કામનાવાળી ઉપાસનાઓ યથાકામ=મરજી મુજબ સમુચ્ચીયેરન્=મલે સમુચ્ચય પામતી વા=અથવા ન=સમુચ્ચય ન પામતી કેમકે પૂર્વહેત્વમાવાત્=આગળનો-‘અવિશિષ્ટ ક્રમ’ ૩૫ હેતુ-વિકલ્પ હેતુનો એમા અભાવ છે

સાંસારિક કૃણને ઉદ્દેશીને જે ઉપાસનાઓનું વિધાન હોય તે કામ્ય ઉપાસનાઓ છે. તેમનાં અનુષ્ઠાનમાં તે તે કૃણની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનારની ઇચ્છા જ નિયામક છે. તેમાં સમુચ્ચય કે વિકલ્પ નિયામક થતો નથી. કેમકે આ કામ્ય ઉપાસનાઓનું કૃણ એક જાતનું નથી. કૃણભેદ હોઈને તેમાં કોઈ નિયમ નથી. તેવી ઉપાસનાઓમાં ઉપાસકોની મીઠી મરજી જ નિયામક છે. ॥૬૦॥

જેમ કામ્ય ઉપાસનાઓમાં તેમ અંગોપાસનામાં અનુષ્ઠાનનો અનિયમ બતાવવો રહે છે, કેમકે બન્નેમાં સમાનતા છે. તેનું વિધાન કરતાં પહેલાં પૂર્વપક્ષ કહે છે કે:-

અંગેષુ યથાશ્રયભાવઃ ॥ ૬૧ ॥

અંગેષુ=કર્મોંગ ઉપાસનાઓમાં યથાશ્રયભાવ=જેવો ઉપાસનાના આશ્રયરૂપ પ્રધાન કર્મોરૂપ ઉદ્દગીય વગેરેનું અનુષ્ઠાન છે તેવાં જ અનુષ્ઠાનનો સદ્ભાવ જાણવો.

કર્મનાં અંગરૂપે સંકળાયેલી ઉપાસનાઓ અંગે અહીં સંશય છે. જેમ કામ્ય તેમ અંગોપાસનાના વિષયમાં પણ અનુષ્ઠાન અંગે અનિયમ છે કે તેમના અનુષ્ઠાન અંગે કોઈ નિયમ છે? નિયમ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. નિયમ નથી એવો સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે નિયમ હોવો ઘટે છે કેમકે ઉદ્દગીય વગેરે ઉપાસનાઓ પ્રધાન કર્મોના અંગોને આશ્રયે છે અને કર્મનાં અંગરૂપ હોઈને તે બધીનો સમુચ્ચય કરીને કરવી જોઈએ. તેમાં વિકલ્પ હોઈ શકે નહીં. આશ્રિત હોય છતાં આશ્રયને અધીન ન હોય એ યોગ્ય નથી. આથી કર્મોંગની પેરે ઉપાસનાઓનો પણ સમુચ્ચય કરી આચરવાનો નિયમ હોવો જ જોઈએ. ॥ ૬૧ ॥

આજ વાતમાં ખીજે હેતુ આપતાં કહે છે:-

શિષ્ટેષ્વ ॥ ૬૨ ॥

શિષ્ટે=શ્રુતિનું શાસન હોઈને =પણ યથાશ્રયભાવ જાણવો જોઈએ.

જેમ ઉદ્દગીય વગેરે કર્મોના અંગનું અનુશાસન છે તેમ તેના આશ્રયે રહેલી ઉપાસનાઓનું પણ ઓમિત્યેતદક્ષરં ઉદ્દગીયં ઉપાસીત-એ એ જ અક્ષર છે, એ અક્ષરને ઉદ્દગીય જાણો. (છાંડ ૧-૧-૧) વગેરે શ્રુતિમાં શાસન છે. જો શ્રુતિના શાસનમાં ફેર નથી તો અનુષ્ઠાનની જાળમાં ફેર ઘટતો નથી. મારે કર્મોંગ ઉપાસનાઓનો યથાશ્રયભાવ યોગ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

આ જ વિષયમાં સિંગ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે કે:-

સમાહારાત્ ॥ ૬૩ ॥

ગમાહારાત્=સમાહાર એટલે સમનાકુળ-કર્મમાં પડેલાં જિન પુણ્ય એટલે મમહાર-એ સમાહારને લગ્ને પણ યથાત્રયભાવ છે એમ જણાય છે.

યઃ ઉદ્ગીયઃ મ પ્રણયઃ યઃ પ્રણય મઃ ઉદ્ગીયઃ-
જે ખરે ઉદ્ગીય છે તે જ પ્રણય છે, જે પ્રણય છે તે જ ઉદ્ગીય છે,
(છાંં ૧-૫-૫) આ શ્રુતિમાં ઉદ્ગીય અને પ્રણયની એકતા જતાવી પછી
ફળવાક્ય શ્રુતિ દર્શાવે છે કે દોષપદનાદિવાપિ દુસદ્ગીતં મનુસમાહરતિ-
તેથી હોતાના સ્થાનથી પણ જે કંઈ દોષવાળું ગવાયું હોય તેને પણ તે
મુધારે છે. (છાંં ૧-૫-૫) ઉદ્ગીય ઉપાસનામાં સ્તોત્રગાન કરનાર પુરૂષ,
હોતાના કર્મમાં થનાર સ્તોત્ર સંબંધી ત્રુટિનું પૂરણ કરે છે. આમ
ઉદ્ગાનનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. આ સમાહાર-પૂરણથી અંગાગ્રિત
ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય સૂચિત થાય છે. ॥ ૬૨ ॥

બીજા સિંગ પ્રમાણોનો ઉદ્ધાર કરતાં કહે છે:-

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેષ્વ ॥ ૬૪ ॥

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેઃ=ગુણોની સાધારણ્ય જાણનારી શ્રુતિથી જ=પણ આ જ
વાન સિદ્ધ થાય છે.

તેનેયં ત્રયી વિદ્યા વર્તતે, ઓમિતિ આધ્યાયયતિ, ઓમિતિ રાંસતિ,
ઓમિત્યુદ્ગાયતિ-તેના વડે=ૐ અક્ષર વડે જ આ સ્મરત વેદ વિદ્યા પ્રવૃત્ત
થાય છે, ૐ એમ અધ્વર્યુ સ્મરણાવે છે. ૐ એમ હોતા સ્તુતિમન્ત્રો
ભણે છે. (છાંં ૧-૧-૬) આ શ્રુતિમાં ઉપાસનાના ગુણરૂપ જ કારનો
પ્રયોગ મમાન લાવથી દર્શાવ્યો છે. એજ રીતે કર્મોગ સંબંધી ઉદ્ગીય
આદિ ગુણ છે તેનો પણ સમાન લાવે શ્રુતિમાં પ્રયોગ વિહિત છે, આથી
પણ ઉપાસનાઓનો તેમના આશ્રયરૂપ કર્મોગો સાથે સમુચ્ચય
ઉચિત છે. ॥ ૬૪ ॥

આમ પૂર્વપક્ષ પૂરે થયો. હવે સિદ્ધાન્ત ઠેગ્યતાં કહે છે:-

ન વા તત્સહમાવાશ્રુતેઃ ॥ ૬૫ ॥

વા= તત્સહમાવાશ્રુતેઃ=કર્મની સાથે તેમનો સહભાવ સમુચ્ચય જતાવનારી શ્રુતિ ન
હોવાથી ન=ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય સિદ્ધ થતો નથી-અર્થાત્ અગોપાસનાઓમાં
યથાત્રયભાવ નિયમિત થયો શક્ય નથી.

તે તે ઉપાસનાઓના આશ્રયભૂત ઉદ્દગીથ વગેરે અંગ છે. તે અંગેનો સમાહાર બતાવનારી શ્રુતિઓ છે પણ તે અંગોના સમાહારની માફક તેમની સાથે ઉપાસનાઓનો સમાહાર બતાવનારી કોઈ શ્રુતિ નથી. આથી તે તે આશ્રયોના સમુચ્ચયની માફક જ ઉપાસનાઓનો પણ સમુચ્ચય થવો જોઈએ એ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે ઉપાસનાઓનું ઉદ્દેશ્ય ભિન્ન છે. જે ઉદ્દેશ્યથી જે કૃષ્ણને માટે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મોનાં અંગોમાં કરવામાં આવતી ઉપાસના તેનાથી ભિન્ન ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવે છે. આથી અંગોની સાથે ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય નથી. આથી ઉપાસનાઓના અંગોની સાથે સમુચ્ચય શક્ય નથી. તેમનું અનુષ્ઠાન જુદું જુદું જ કરવું જોઈએ. ॥૬૫॥

આ જ વાતને દૃઢ કરતાં બીજો હેતુ આપતાં પાદની સમાપ્તિ ભણે છે કે:-

દર્શનાત્ત ॥ ૬૬ ॥

દર્શનાત્ત=વિદ્વાન બ્રહ્મા સર્વે કૃતિભેદનું રક્ષણ કરે છે, એવું શ્રુતિવાક્ય હોઈને ચ=પણ ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય સિદ્ધ થતો નથી.

एवंविद् ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वान्श्च कृत्विजः अभिरक्षति-
નિશ્ચય આપું બાણનાર બ્રહ્મા જ યજ્ઞ, યજ્ઞમાન અને સૌ કૃત્વિજોને ચોમેરથી રક્ષે છે. (છાં. ૪-૧૭-૧૦) આ શ્રુતિમાં વિદ્યાના મહિમાનું વર્ણન કરતાં એમ બતાવે છે કે ઉપાસનાઓનો કર્મની સાથે સમુચ્ચય થઈ શકતો નથી. કેમકે જો ઉપાસનાઓનો સર્વાત્ર સમાહાર થતો હોત તો બીજો કૃત્વિજ પણ એ તત્ત્વનો જ્ઞાતા હોત અને સ્વયં પોતાનું રક્ષણ કરત. બ્રહ્મા તેના રક્ષણ માટે જરૂરી ન હોત. આથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાસનાઓ તેમના આશ્રયભૂત કર્મોંગ અંગોને અધીન નથી, પણ સ્વતંત્ર છે. આથી જ સમુચ્ચય ન કરતાં તેમનું અનુષ્ઠાન અલગ જ હોવું જોઈએ. ॥ ૬૬ ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये तृतीयाध्याये तृतीयपादः ॥

હરિઃ ૐ તત્સત

ॐ

ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्याये

॥ चतुर्थः पादः ॥

○ પાસના જ્ઞાનનું સાધન છે એ વિચાર્યું. હવે તેના ઈતર સાધનોના વિચાર પણ કરવો ઘટે, અને જેમ આગળ તેમ આ પાદમાં પણ પ્રસંગોપાત્ત ખીલ અર્થા કરવી ઘટે છે. તે માટે આ ચોથા પાદની શરૂઆત છે. આ પાદની શરૂઆત સિદ્ધાન્તના સ્થાપનથી જ આચાર્ય કરે છે. જ્ઞાન અને કેવળ જ્ઞાન જ મોક્ષનું સ્વતંત્ર સાધન છે એમ સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે-

પુરુષાર્થોઽતઃ શબ્દાદિતિ ચાદરાયણઃ ॥ ૧ ॥

અતઃ=જે જ્ઞાનનું સાધન ઉપાસના છે, એમ આગલા પાદમાં નક્કી થયું તે જ્ઞાનથી પુરુષાર્થઃ=પરમ પુરુષાર્થ-મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે શબ્દાતઃ=કેમકે એવું વેદોપનિષત શ્રુતિનું વચન છે. ઇતિ=એમ ચાદરાયણ=આદરાયણ આચાર્ય કહે છે.

જ્ઞાન અંગે અહીં આવેા સંશય થઈ શકે છે. જ્ઞાન કર્મના શેષ તરીકે મોક્ષનું સાધન છે કે સ્વતંત્રપણે એ મોક્ષનું સાધન છે? કર્મશેષ તરીકે એ સાધન છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષનું દૃષ્ટિબિન્દુ વિસ્તારપૂર્વક હવે પછી વિચારશે અને તેનું નિરસન કરવામાં આવશે. આ સૂત્રમાં તો ફક્ત સિદ્ધાન્તીનો જ ઉદ્દેશ છે. વેદ અને ઉપનિષદોની શ્રુતિઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. ય ઇત્ તદ્ વિદુસ્તેઽમૃતત્વમાનશુઃ-જેઓએ તે આ બાબતું તેમણે અમૃતત્વ ભોગવ્યું. (સૂં ૨-૩-૧૮-૨૩) તમેવ વિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ તેને બાણીને જ મોતને ઓળંગી બચ છે. (યજુઃ ૩૧-૧૮) તમેવ વિદ્વાન્ ન વિભાષ મૃત્યોઃ-તેને બાણીને જ મૃત્યુથી ખીલી નથી. (અથર્વઃ ૧૦-૪-૮-૪૪) તમાત્મસ્થં ચેઽનુ પદયન્તિ ધીરાઃ તેણાં સુલં શાશ્વતં નેતરેષામ્-તેને પોતાના શરીરમાં રહેલો જે ધીર પુરુષ જીવે છે તેવાને સદાતન સુખ મળે છે, ખીલને નહીં. (કઠઃ ૫-૧૨) તં વેદં પુરુષં વેદ યથા મા યો મૃત્યુઃ પરિવ્યથાઃ-તે બાણવા યોગ્ય પુરુષને બાણે! જેથી તમને મૃત્યુ ન ખીડા દે. (મ્ ૬-૬) તમેવ ઇકં જ્ઞાનથ આત્માનં અન્યાવાચો વિમુચ્ચથાઃ અમૃતસ્ય ઇપ સેતુઃ-તે જ એક આત્માને બાણેા. ખીલ વાતો છોડો. કેમકે આ જ અમૃતનો એવું છે. (મું ૨-૨-૫) બ્રહ્મવિદાખોતિ

પરમ્-બ્રહ્મને જાણનારો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (તૈં ૨-૧) ય एतद्
 વિદુઃ અમૃતાઃ તે ભવન્તિ-એ એક તત્વને તેઓ જાણે છે તેઓ અમૃત
 થાય છે. (શ્વે ૩-૧) વગેરે છે શ્રુતિઓ. તે જ મુજબ સ્મૃતિઓ કહે
 છે તત્ત્વજ્ઞાનાત્ નિઃશ્વેયસમ્-(વૈશે ૧-૧-૪) તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃશ્વેયસાધિ
 ગમઃ (ન્યાય ૧-૧-૨) જ્ઞાનાત્ મુક્તિઃ (સાં ૩-૨૩) સર્વેવામપિચૈતેપાં
 આત્મજ્ઞાનં પરં સ્મૃતમ્ । તદ્ હિ અગ્રં સર્વવિદ્યાનાં પ્રાપ્યતે હ્યમૃતં તતઃ-
આ બધામાં આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. તે જ અગ્રણી છે. સૌ વિદ્યાઓમાં, કેમકે
તે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. (મનુ ૧૨-૮૫) ને શ્રુતિ-સ્મૃતિ
પ્રમાણ તો સર્વશ્રેષ્ઠ. આથી જ્ઞાન મોક્ષનું સ્વતંત્ર સાધન છે, એમ ભગવાન
બાદરાયણ માને છે. ॥ ૧ ॥

આમ સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સિદ્ધાન્તના પરિમાર્જન માટે
 પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાપન કરતાં કહે છે:-

શેષત્વાત્ પુરુષાર્થવાદઃ યથાન્યેષુ ઇતિ જૈમિનિઃ ॥ ૨ ॥

યથા=જેમ અન્યેષુ=પ્રત્યેક બીજા અંગોમાં ફલશ્રુતિ અર્થવાદ મનાય છે તેમ,
 શેષત્વાત્=કર્મનું અંગ હોવાથી પુરુષાર્થવાદઃ=બ્રહ્મજ્ઞાનને પુરુષાર્થનો હેતુ તરીકે એટલે
 કે મોક્ષનાં સાધન તરીકે દર્શાવવું એ માત્ર અર્થવાદ છે ઇતિ=એમ જૈમિનિ=જૈમિનિ
 આચાર્ય કહે છે.

મોક્ષનું, જ્ઞાન સ્વતંત્ર સાધન છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કેમકે
 જ્ઞાન સ્વતંત્ર જ નથી. જ્ઞાન તો કર્મનું અંગ છે. આત્મા કર્તા છે. બ્રહ્મ
 દેવતા છે. અને આમ કર્તૃત્વ અને દેવતાત્વ દ્વારા એ બંને કર્મનાં અંગ
 થઈને ઉભે છે. ઉપરાંત જ્ઞાન તેનું સંસ્કારક છે. તો જેમ પ્રોક્ષણાદિ તેમ
 જ્ઞાન પણ સંસ્કારક હોઈને તે દ્વારા કર્મનું અંગ થાય છે. જેમ યજ્ઞમાં
 પુરોહિત વગેરેનાં કારણરૂપ ત્રીહિ વગેરે પ્રોક્ષણાદિથી સુસંસ્કૃત થાય છે,
 એ સંસ્કાર દ્વારા કર્મોગતા પામે છે અને તેના સંસ્કાર કરનાર પ્રોક્ષણ
 વગેરે જણાય છે અને તે દ્વારા કર્મની અંગતા પામે છે તેમ
 આત્મા અને બ્રહ્મ બંને દેહ વગેરેથી ભિન્ન હોઈને હવિને માટે યોગ્ય
 તરીકે જણાતાં કર્મોગતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ન જણાય તો નહીં.
 આથી જ્ઞાન પણ તેમ જણાવીને તે દ્વારા કર્મોગ થાય છે. પ્રોક્ષણ વગેરે
 ત્રીહિ વગેરેના સંસ્કાર કરે છે. તેમ જ્ઞાન આત્મા અને બ્રહ્મનો સંસ્કાર
 કરે છે કેમકે જ્યાં સુધી અધિકારી પુરૂષ આત્માને દેહથી ભિન્ન અને
 પરલોકના અંબધવાળો છે એમ જાણતો નથી ત્યાં સુધી વૈદિક કર્મોમાં તેની
 પ્રવૃત્તિ જ અશક્ય છે, અને બ્રહ્મ પણ જ્યાં સુધી તે તે દેવતારૂપે હવિને

લેનારું ન જણાય ત્યાંમુધી કર્માંગતાને પામે છે. આ આત્મા અને પ્રહ્મનું જે વિજ્ઞાન તે જ તેનો સંસ્કાર છે. અને આત્મા અને પ્રહ્મ બે સંસ્કૃત હોય તો તેમનું કર્માંગત્વ આવે જ, અને અંગો તો પ્રધાનના કૃણે જ કૃણવાળાં હોય અને આથી તેમનું સ્વતંત્ર કૃણ નથી. અને ત્યાં શ્રુતિ સ્મૃતિઓનાં પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ જે કૃણવાદ છે તે અર્થવાદ છે. આવો અર્થવાદ ખીજા દ્રવ્ય સંસ્કાર કર્મમાં પણ બેવામાં આવે છે. જેમકે यस્ય સ્વર્ણમયી जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति-(તૈં સં ૩-૫-૭-૨) यदंके चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंके-(તૈં સં ૬-૧-૧-૫) यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै-(તૈં સં ૨-૬-૧-૫) આથી કર્મ જ સ્વતંત્રપણે મોક્ષનું સાધન છે. જ્ઞાન તો તેના-કર્મના શેષ અંગ તરીકે જ છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૨ ॥

અને જ્ઞાન કર્મશેષ છે એ વાતને સિદ્ધ કરવા શિષ્ટાચાર દર્શાવતાં કહે છે:-

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

આચારદર્શનાત્=શિષ્ટાચારનાં દર્શને પણ જાણવા મળે છે કે જ્ઞાન કર્મનું અગમ્ય છે.

અશ્વપતિ વગેરે જ્ઞાની શિષ્ટ લોકોનો કર્માંચાર શ્રુતિ દર્શાવે છે. यक्षमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि-હે પૂજનીયો! હું નિશ્ચય યજ્ઞ કરનાર છું. (છાં ૫-૧૧-૫) બે જ્ઞાન કર્મશેષ ન હોત તો જ્ઞાનીઓનું કર્મચરણ શ્રુતિ નહીં બતાવત પણ બતાવે છે. અને આથી જ્ઞાન કર્મશેષ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

ખીજો હેતુ આપતાં કહે છે:-

તત્ત્વૈત્ ॥ ૪ ॥

તત્=કર્મશેષનું ધ્રુવે=પ્રતિપાત્ન કરનારી શ્રુતિ છે.

છાંદોગ્યની શ્રુતિ છે કે यदेव विद्यया करोति श्रद्धया उपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति-શ્રદ્ધા અને અંતરાત્મા પ્રહ્મના જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે તે જ કર્મ વધારે સમર્થ-સમૃદ્ધ કૃણવાળું થાય છે. (છાં ૧-૧-૧૦) આ શ્રુતિમાં વિદ્યા એ સાધનના અર્થમાં ત્રીજી વિલક્ષિ છે. અને એ

વિલક્ષિત જ્ઞાન કર્મશેષ છે એમ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરે છે. નહીંતર ત્રીજી વિલક્ષિત ન્યાય્ય નહીં થાય. આથી કર્મશેષ છે જ્ઞાન એ સિદ્ધ છે. સ્વતંત્ર સાધન નથી. ॥ ૪ ॥

બીજો હેતુ અવતરે છે કે:-

સમન્વારંભણાત્ ॥ ૫ ॥

સમન્વારંભણાત્=સમન્વારંભણ્યુ એટલે અનુગમન. જ્ઞાનનાં કર્મ સાથે અનુગમનથી પણ ઉપક્રી વાત જ સિદ્ધ થાય છે.

તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે-તેને તેમાં જ્ઞાન અને કર્મો અનુસરે છે. (મૂળ ૪-૪-૨) આ છે શ્રુતિ. જતાં જીવની પાછળ આ જ્ઞાન અને કર્મનું અનુગમન જ્યાં સુધી જ્ઞાન, કર્મશેષ ન હોય ત્યાં સુધી નથી. જો જ્ઞાન સ્વતંત્ર હોત તો કર્મ સાથે તેનું અનુગમન કોઈ રીતે ઘટાવી શકાય નહીં. સ્વતંત્રપણે જ્ઞાન અંગે તેવી કલ્પના કરતાં તો કર્મના અંગ તરીકે તેવી કલ્પના વધારે યોગ્ય છે. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ જ છે. ॥ ૫ ॥

વળી બીજું કારણ આપે છે કે:-

તદ્વતો વિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

તદ્વતઃ=જ્ઞાનવાળા માટે વિધાનાત્=કર્મનું વિધાન હોવાથી પણ જ્ઞાનનું કર્મશેષત્વ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રુતિ, વેદાર્થનું જેને જ્ઞાન છે તેવા જ્ઞાની માટે, સ્વાધ્યાયાદિ કર્મનું વિધાન કરે છે. આચાર્યકુલાદ્ વેદમધ્યેય યથાવિધાનં ગુરોઃ કર્માતિશેષેણાભિસમાવૃત્ય કુટુંબે શુચી દેશે સ્વાધ્યાયમધ્યાનઃ= ગુરુકુળમાંથી સેવા શુશ્રૂષા આદિ કામો કરતાં બચેલા વળતરમાં યથાવિધિ વેદને નાણીને, કુટુંબમાં પાછો આવીને-ગૃહુએધી થઈને, પવિત્ર દેશમાં સ્વચ્છ જગ્યાએ સ્વાધ્યાય કરતો હોઈને (છાંદ ૮-૧૫-૧) વેદાયવેત્તા છેવટે બ્રહ્મવેત્તા હોવો જ ધટે. અને આથી જો આ બ્રહ્મજ્ઞાન કર્મનું શેષ ન હોત તો બ્રહ્મજ્ઞાન માટે સ્વાધ્યાય વગેરે કર્મનું વિધાન ન ક્યું હોત, પણ ક્યું છે. અને શ્રુતિખોલ વ્યર્થ હોય નહીં. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

બીજી ક્લીષ્ટ પેશ કરતાં કહે છે:-

નિયમાચ્ચ ॥ ૭ ॥

નિયમાન્ન્યાવશ્યતઃ કર્મ કરવાનું જે નિત કર્યું હોવાથી ચ=પણુ જ્ઞાનનું કર્મશેત્વ સિદ્ધ થાય છે

કુર્વન્નેવ કર્માણિ જિજીવિષેત્ જ્ઞાતં સમા - કર્મ કરતા જ મો વરઁ જીવના ધિરે છે (યજુઃ ૪૦-૨) તથા ઇતદ્ વૈ જરામચ્ચં સત્ર યદગ્નિહોષ્ઠ જરણ વા હોવાસ્માત્ મુચ્યતે મૃત્યુના વા-એ અગ્નિહોત્ર અજર અને અમઃ કરનાર સાધન છે એનાથી જરા મૃત્યુમાથી છટાય છે (શત્ ૦ ૧૨-૪-૧-૧) આવી ક્ષુતિઓ પુરુષ માટે યાવજજીવ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મનું આચરણ નિયમિત કરે છે આ યાવદાયુ કર્મચરણુ જો જ્ઞાન સ્વતત્રપણે મોક્ષનું સાધન હોત તો ન હોઈ ગઈતું! કેમકે જો જ્ઞાન જ હોત તો પછી કર્મથી શું? -આવું થાત કર્મનું પણ કાર્ય પ્રયોજન છે એમ કહેતા હો તે પછી તો કર્મ જ મોક્ષનું સ્વતત્ર સાધન હો ખીયારા અમગજ જ્ઞાનનું ત્યા શું લાગે વગરે? આથી મોક્ષનું સાધન કર્મ છે-જ્ઞાન નહીં એમ માનવું જ યોગ્ય જ છે ॥ ૭ ॥

આમ સાતમા મૂત્ર સુધી પૂર્વપક્ષીની ગૂઝાત કરી હવે તેનું નિરાકરણ કરતા આચાર્યદેવ કહે છે -

અધિકોપદેશાત્તુ વાદરાયણસ્યૈવં તદ્દર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

‘તુ=કિનું વાદરાયણસ્ય=આદરાયણનો અધિકોપદેશાત્-કર્મમા જેટલું આત્મજ્ઞાન જરૂરી છે તેના કરતા અધિકનો ઉપદેશ હોવાથી એવ=પહેના સત્રમા કહેવો છે તેવો મત છે કેમકે તદ્દર્શનાત્= ઉપનિષત્તી શ્રુતિમા તેવો અધિક ઉપદેશ જોવામા આવે છે

જૈમિનિ આચાર્ય કર્મ અગે જેટલું આત્મજ્ઞાન જરૂરી છે તેટલું જ ઉપદેશે છે જ્યારે બાદરાયણાચાર્ય તેટલું જ ઉપદેશતા નથી પણ તેનાથી અધિક ઉપદેશે છે જૈમિનિ આચાર્ય કર્તા-લોપ્તા-સત્ સ્વરૂપ પ્રત્યગાત્માનો શરીર વગેરેથી વ્યતિરેક અને પચ્ચોક સાથેનો સબધ તેમજ જ દર્શાવે છે, અને જગતના જન્માદિના કારણરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તે તે દેવતારૂપે હુવિના લાગીદાર તરીકે ઉપદેશે છે જૈમિનિ આચાર્યનું આ જ્ઞાન, કર્મનું અગ થઈ શકે છે કેમકે શરીર વગેરેથી ભિન્ન અને પરબ્રહ્મ સાથે સબધ ધગવતા આત્માને બાહ્યને એવા કર્મમા પ્રવૃત્તિ થાય તે ઉચિત છે પણ સર્વ કર્મનું દ્રઘ મહેવ અનિત્ય છે તથયેહ કર્મચિતો લોક ક્ષીયતે

એવમમુત્ર પુણ્યચિતો લોકઃ ક્ષીયતે-તે જેમ આ લોકમાં કર્મથી જીતાયેલો
 લોક-ઉપભોગ્ય પદાર્થ-દેશ અગર ભૂમિભાગ, ક્ષીણ થાય છે, તે જ મુગળ
 તે લોકમાં પુણ્યથી જીતાયેલ લોક ક્ષીણ થાય છે. (છાં ૮-૧-૬) વગેરે
 શ્રુતિઓ આની સાક્ષી છે. અને આવાં અનિત્ય કૃણના દાતા કર્મ કને નિત્ય
 મોક્ષરૂપી કૃણની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. અને જ્ઞાન નો કર્મનું અંગ હોય
 તો તેના દ્વારા મોક્ષ થાય એ વાત તો તેથી પણ વધારે નાપાયાદાર લેખાય.
 અને આથી જૈમિનિ આચાર્યના મતથી તુષ્ટ થઈ શકતું નથી અને તેથી
 ભગવાન બાહરાયણાચાર્ય જૈમિનિના મતથી અસંતુષ્ટ હોઈને તેનાથી
 અદ્વૈત એવું તેનું સાધન-જીવાત્મજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાજ્ઞાન ઉપદેશ છે. જીવાત્મા
 શરીરથી માંડીને તે પ્રકૃતિ સુધીના સમસ્ત પદાર્થોથી સિદ્ધ છે. કર્તૃત્વ
 લોકતૃત્વાદિ સમસ્ત સંસાર ધર્મથી અલિપ્ત છે. નિત્ય-શુદ્ધ-બુદ્ધ-સુક્ષ્મ
 સ્વભાવ છે. પરમાત્મા તેનો અંતરાત્મા છે. જગતનું સર્વથા કારણ છે.
 સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ છે. સ્વરૂપે સાચ્ચદાનંદ છે. આવા જીવ અને શિવનું
 જે સાક્ષાત્ દર્શન-જ્ઞાન તો જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. આવો છે મત
 બાહરાયણાચાર્યનો. આવું જ્ઞાન કર્મોંગ થઈ શકતું નથી. આવું જ્ઞાન ઉદય
 પ્રાપ્તતાં મૂળ સહિત કર્મને જ ઉણેડી નાંખે છે. ને કર્મને નિષ્પન્ન કરતું
 હોત તો તે કર્મોંગ થાત. પણ આ તો મૂળસહિત તેને નષ્ટ કરે છે
 આથી જ્ઞાન કર્મોંગ નથી. આગળ “ઉપમર્દે ચ” (વે ૩-૪-૧૬) સૂત્રમાં
 આ વાતને સ્વયં આચાર્ય કહેનાર છે. ભગવાન બાહરાયણના આ અધિક
 ઉપદેશનો શ્રુતિઓ સ્વયં નિર્દેશ કરે છે. આત્મનાડડમાનં સંવિવેશ-
 આત્મા દ્વારા આત્મામાં પ્રવેશો. (યજુ ૩૨-૧૧) તદ્ વિજ્ઞાનેન પરિપદ્યન્તિ
 ધીરાઃ માનન્દરૂપં અમૃતં ચદ્વિભાતિ-તે કે જે આનંદરૂપ અમૃત અને
 સૌનો પ્રકાશક છે તેને ધીર પુરુષો જ્ઞાનથી જીવે છે. (મું ૨-૨-૭) તદ્
 ચદ્વત્સવિદો વિદુઃ-જેઓ આત્મભવેતા છે તેઓ જાણે છે. (મું ૨-૨-૮)
 આમ શ્રુતિનો પણ ટંકા હોઈને પરમ પુરૂષાર્થનો વાદ અર્થવાદ નથી પણ
 યથાર્થવાદ હરે છે. આથી સૂત્રકારે પુરુષાર્થોક્તઃ શબ્દાત્- (વે ૩-૪-૧)
 આ સૂત્રમાં જે કહ્યું છે તે જ નિશ્ચિત છે. જૈમિનિ મન સ્વીકાર્ય થઈ શકતો
 નથી. કેમકે જૈમિનિ મતની પોપક કોઈ શ્રુતિ નથી. ॥ ૮ ॥
 ઉપરાંત આચાર દર્શનને લઈને જ્ઞાન કર્મશિવ છે એમ જે કહ્યું હતું
 તે અંગે કહે છે કે:-

તુમ્યં તુ દર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

તુ=હિન્નુ દર્શન=શિવદર્શનનું દર્શન તો તુમ્યં=કર્મની પેરે તેના ત્યાગની આગમમાં
 પણ સમન જ છે. આથી એ અદ્વિવિકર છે.

જ્ઞાની શિષ્ટ લોકોને જો કેવળ કર્મગોચર આચાર જ હોત તો જ્ઞાનને કર્મશેષ તરીકે માની લેત. પણ તેમને તે આચાર જ તેટલો નથી જોવામાં આવતો. કર્મના ત્યાગનો પણ આચાર જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનીઓને તો જેમ કર્મગોચર તેમ તેના ત્યાગગોચર આચાર પણ શ્રુતિ સંમત છે શ્રુતિ કહે છે एतद्ब्रह्म स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः अग्निहोत्रं न जुह्यांचक्रिरे-
आ अग्निहोत्र पूर्वना विद्वानोએ હોમ્યું ન હતું. (કૌં ૨-૫) एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद् ब्रह्म तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामः येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ।
તેહસ્ય પુત્રેપણાયાશ્ચ વિતૈપણાયાશ્ચ લોકેપણાયાશ્ચ વ્યુત્પાયાય મિશ્લાચર્યં
ચરન્તિ-સંન્યાસના લોકને ઈચ્છતા પ્રવ્રજતા કરે છે. આથી પૂર્વના વિદ્વાનો
પ્રજાની કામના રાખતા ન હતા. આ લોક જ ન્યાં અમારો આત્મા છે તો
પ્રજાને અમે શું કરીશું? તેઓ પુત્રેપણા-વિ-તૈપણા અને લોકેપણાથી પર
થઈને ભિક્ષાચર્ય આચરે છે. (વૃં ૪-૪-૨૨) एतावदरे खल्वमृतत्वं
इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज-आ शुद्ध अभृतत्प છે આટલું કહીને
યાજ્ઞવલ્ક્યે સંન્યાસ લીધો. (વૃં ૪-૫-૨૫) આમ ઉભય રીતે આચારદર્શન
શક્ય હોઈને જ્ઞાન કર્મશેષ હોય એ શક્ય નથી. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ નથી
એ સિદ્ધ છે. ॥ ૯ ॥

“તત્તુત્તે” નો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

असार्वत्रिकी=“યદેવ વિષયા” (છાં ૧૨-૨૦) વગેરે શ્રુતિ સર્વ વિદ્યાઓને લગતી
નથી, તેથી જ્ઞાન કર્મશેષ સિદ્ધ થતુ નથી.

यदेव विद्ययाની શ્રુતિ તો પ્રકૃત વિષયને લગતી છે. તમામ વિદ્યાઓને
લગતી નથી. અને ત્યાં પ્રકૃત છે કર્મના અંગ સાથે સંકળાયેલી ઉદ્ગીથ
વિદ્યા. ઓમિત્યેતદ્ અક્ષરં ઉદ્ગીથં ઉપામીત-~~જ~~ એ જે અક્ષર છે, એ
અક્ષરને ઉદ્ગીથ જાણે. (છાં ૧-૧-૧) આવો ઉપક્રમ હોઈને એ આત્મ
વિદ્યા નથી. આથી તે કર્મશેષ નથી. ॥૧૦॥

समन्वारंभणात्-દલીલનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

શતવત્=સો રૂપીઆના વિભાજનની માફક વિભાગ: તે શ્રુતિમાં કહેલો વિદ્યા અને
કર્મનો વિભાગ અધિકારી બેદે જાણવો રહે છે.

એ ચાર માણસ વચ્ચે સૌ રૂપીઆના વિલાગનની પેરે અહીં વિદ્યાનો વિલાગ બાણવો રહે છે. વિદ્યા એ વિલાગમાં વહેંચાય છે. પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારાત્મક વિદ્યા પરા કહેવાય. તે સિવાયની અપરા. તે વિદ્યાકર્મની સમન્વારમેતે-તેને તેનાં જ્ઞાનકર્મો અનુસરે છે. (વૃં ૪-૪-૨) અહીં વિદ્યા એટલે પરા વિદ્યા નથી. પણ અપરાવિદ્યા છે. કેમકે એ ક્ષતિ નુ કામયમાનઃ એવો ત્યાં ઉપસંહાર છે અને અથ અકામયમાનઃ (વૃં ૪-૪-૬) થી મોક્ષ માર્ગે જનારનો અધિકાર જુદો દર્શાવ્યો છે. આથી એ પરાવિદ્યા નથી. તેથી પરાવિદ્યા-કર્માંગ છે એ પાતમાં કશું તથ્ય નથી.

જેમ સૌ રૂપીઆનો વિલાગ કરીએ તો તેમાંના પચાસ બળદ ખરીદવામાં અને પચાસ જમીન અંગે બંધ તેમ પરલોકના યાત્રી પાછળ વિદ્યા અને કર્મ વિલક્રુત થઈને બંધ છે. વિદ્યાવાન પાછળ વિદ્યા અને કર્મ પાછળ કર્મ અને આમ વિલાગે અનુગમન થતું હોય તે જ્ઞાન કર્માંગ છે એ સિદ્ધ થતું નથી. અને આવો વિલાગ યોગ્ય પણ છે કેમકે એ બન્નેનાં ફળ જુદાં છે. બ્રહ્મ લોકની પ્રાપ્તિ વિદ્યાનું અને અવર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કર્મનું ફળ છે શ્રુતિ કહે છે-વિદ્યાયા તદારોહન્તિ યથ કામાઃ પરાગતાઃ । ન તત્ર દક્ષિણાયન્તિ નાવિદ્યાંસસ્તપસ્થિનઃ-વિદ્યા દ્વારા ત્યાં ચડે છે ત્યાં કામો પરાસ્ત થાય છે. ત્યાં દક્ષિણ માર્ગે જનારા કે અવિદ્યાનો કે અતપસ્વીઓ પહોંચી શકતા નથી. (શત ૧૦-૫-૪-૧૫) માટે જ્ઞાન કર્મશેષ નથી. ॥ ૧૧ ॥

તદ્યતઃ વિદ્યાનાત્-નો જવાળ વાળતાં કહે છે.

અધ્યયનમાત્રવતઃ ॥ ૧૨ ॥

અધ્યયન=જેમણે વિદ્યાનું કેવળ અધ્યયન તેટલું જ કયું છે અનુમાન તરીકે-એવા વિદ્યાનોને લગતું એ કથન છે એમ બાણવું.

માચાર્યકુલાદ વેદમષીત્ય-વેદનું અધ્યયન કરીને આચાર્ય કુલમાંથી (છાં ૮-૧-૧) આ છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં, બ્રહ્મજ્ઞાનીને માટે, જે સ્વાધ્યાયાદિ કર્મમાં વિધાન હોત તો તે જ્ઞાન કર્મશેષ થાત. પણ એવું વિધાન તો વેદના અર્થનું જેને જ્ઞાન છે તેને માટે જ છે. કેમકે ‘મષીત્ય’ એવું ત્યાં વચન છે. અને અધ્યયન એટલે શબ્દાર્થનું જ્ઞાન મેળવવું એટલું જ થાય છે. વેદાર્થનું જ્ઞાન થાય તો તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો અભાવેશ થઈ જ બંધ એમ યદ્યપિ કહ્યું છે છતાં વેદાર્થજ્ઞાન અને બ્રહ્મજ્ઞાનનો તફાવત

નભુવો ઘટે શબ્દાર્થ જ્ઞાન એક વાત છે. પ્રહ્લાનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન બીજી વાત છે. વિદ્યાન છે માટે પ્રહ્લાજ્ઞાની છે એ હુજી સિદ્ધ થવાનું છે પ્રહ્લાજ્ઞાન તો નિર્વિકલ્પ સમાધિનું કૃણ છે, કેવળ શબ્દાર્થ જ્ઞાનનું કૃણ નથી આથી શબ્દાર્થ માત્રનું જેમાં જ્ઞાન તે અપરવિદ્યા, પ્રહ્લાત્મભાવનો અનુભવ તે પરાવિદ્યા છે દ્વાત્રિયતા અને પ્રહ્લાનિષ્ઠતા ભિન્ન છે તો અપરવિદ્યાના વિજ્ઞાન માટે કર્મનું વિધાન હોય તો તેથી પરાવિદ્યાના વિદ્યાન માટે તેની કલ્પના કળી અશક્ય-અને પ્રહ્લાજ્ઞાન પરાવિદ્યા છે. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ નથી ॥૬૨॥

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

અવિશેષાત્=સ્થિતવચન ન હોવાથી ન-કર્તૃત્ત્વેહ કર્માણિ (ચતુઃ ૮૧-૨) વગેરે નિયમ વચનથી કર્મજ્ઞાનની કર્મશેષતા સિદ્ધ થતી નથી.

કુર્વન્નેવેહકર્માણિ-અહીં કર્મ કૃતા કૃતા જ-આ સામાન્ય વચન તેટલું જ છે. આ વચન જ્ઞાની માટે છે કે અજ્ઞાની માટે છે એ વિશેષપણે જણાતું નથી અને એ જ્યારે નક્કી ન હોય ત્યારે જેને કર્મની અપેક્ષા હોય તેને માટે એનો નિયમ હોઈ શકે. અજ્ઞાનીને પ્રહ્લાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય થવા કર્મની જરૂર છે જ્ઞાનીને તો પ્રહ્લાજ્ઞાન થઈ ચક્રયુ હોઈને તેની અપેક્ષા જ નથી અને આથી પ્રહ્લાજ્ઞાન કર્મશેષ નથી કર્મજૈવ હિ સંસિદ્ધિ આસ્થિતા જનકાદયઃ-જનક વગેરે કર્મથી જ પરમ સિદ્ધિને પામી ગયા (મીઠ ૩-૨૦) આમા તો સમિદ્ધિ શબ્દ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો વાચક છે-મોક્ષપ્રાપ્તિનો નહીં માટે કર્મનું જ્ઞાન શેષ નથી ॥ ૧૩ ॥

બીજું સમાધાન હેતા કહે છે -

સ્તુતયેઽનુમતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

વા=અથવા સ્તુતયે=કર્મની સ્તુતિ માટે, અનુમતિ=પાનગત્ય કર્મનું જ્ઞાનની એમા આમા નભુવી

આ સૂત્રમા કર્મનો ભારે ઉપકાર આચાર્ય સ્વીકારે છે જ્ઞાનનું કૃણ મોક્ષ છે. અને એ જ્ઞાન કર્મ દ્વારા જ મેળવી શકાય છે કર્મનું આચરણ, જ્ઞાનનો અર્થહોદય છે અને આથી આવા મહા ઉપકારક કર્મનો ત્યાગ જ્ઞાનીઓએ પણ ન કરવો ઘટે અને આથી જેમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે તેમ પછીથી પણ શિષ્ટાચારના પાલન માટે અને લોકમશ્હુરને માટે યાવજીવ જ્ઞાનીઓ પણ કર્મનું, આચરણ કરે એમ સુદૃઢ થઈને કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ-એ શબ્દમા અનુમતિ આપે છે ગીતાજીનો ભાવ છે

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત । કુર્યાદ્ વિદ્વાંસ્તથાસક્તાઃ
ચિકીર્ણુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥ ૬ ભારત ! કર્મમાં આસક્ત અજ્ઞાનીઓ જેમ
કામ કરે છે તેમ આમકૃતરહિત થઇને લોકકલ્યાણને ઈચ્છી જ્ઞાનીઓ
કામ કરવું જોઇએ. (મીં ૩-૨૫) આથી જ્ઞાન કર્મોંગ છે એ વાત
અશ્વદ્વય છે. ॥ ૧૪ ॥

આ વાતને જ ૬૬ કરતાં કહે છે:-

કામકારેણ ચૈકે ॥ ૧૫ ॥

ચ=ઉપરાંત એકે=કેટલાક વેદશાખાઓવાળા કામકારેણ=જ્ઞાનીઓ માટે સ્વેચ્છાએ
અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મોના પરિત્યાગ કહે છે.

કૌપીતકિ અને વાજસનેયી શાખાનાં અધ્યેતાઓ સ્વેચ્છાએ જ્ઞાનીઓ
માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોના પરિત્યાગ દર્શાવે છે. યત્ હસ્મ वै तत्पूर्वं
विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वंचक्रिरे-(કૌં ૨-૫) યત્ હસ્ય वै तत्पूर्वं
विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते, किं प्रजया करिष्यामः येषां नोऽयमात्माऽयं
लोक इति । ते हस्म पुत्रैवणायाश्च विसैवणायाश्च लोकैवणायाश्च व्युत्थाय
मिक्षाचर्यं चरन्ति (વૃં ૪-૪-૨૨) જે જ્ઞાન કર્મશેષ હોત તો જ્ઞાનીઓનો
આ સ્વેચ્છાએ કર્મત્યાગ ઘટી ન શકે! અંગીનો જ અભાવ હોય તો પછી
જ્ઞાન કોનું અંગ થાય? આથી અશક્યનો સ્વીકાર ન થઈ શકે. આથી
જ્ઞાન કર્મશેષ છે એ વાત અયોગ્ય છે. ॥ ૧૫ ॥

ખીજી દલીલ કરતાં કહે છે:-

उपमर्दं च ॥ ૧૬ ॥

उपमर्दं=જ્ઞાનીઓના સમસ્ત કર્મો દીઠી થઈ જાય છે એમ એક શાખાવાળા કહે
છે તેથી ચ=પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે.

પ્રહારૂપસાધકાર કર્મમાત્રનો હાય કરે છે. શ્રુતિ કહે છે:-મિચતે
हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्
एष्टे परावरे । મૌથી પર અને સર્વગ્રેષ્ઠ આત્માનું દર્શન થનાં દૃષ્ટાન્તી
હૃદયગ્રન્થિ હેદાય છે. તમામ સંશયો હેદાય છે અને કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય
છે. (મું ૨-૨-૮) અંગીનો હાય અંગ કરી શકે નહીં. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ
છે એ માહુસમાત્ર છે. ॥ ૧૬ ॥

ખીજો હેતુ આપતાં કહે છે -

ऊर्ध्वरेतस्सु च गन्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु=અર્ધી સંન્યાસી ઝોટલે ઉર્ધ્વરેતા પ્રજ્ઞાની એવા સંન્યાસીઓ માટે કર્મનો અભાવ હોઈને જ્ઞાન કર્મનું શેષ છે એ વાત અસિદ્ધ છે હિ=કેમકે ગન્દે=શ્રુતિમાં ઉર્ધ્વરેતાઓનું પાન છે

ઉર્ધ્વરેતા સંન્યાસીઓ કે નેત્રિક પ્રજ્ઞાચારીઓમાં પ્રજ્ઞાજ્ઞાન હોય છે પણ તેમને માટે કર્મ હોતા નથી. કર્મ તો બાહ્ય સામગ્રીઓથી માધ્ય અર્થિયન સંન્યાસીઓ કને કોઈ અભિહોત્રાદિની સામગ્રી હોઈ ગરતી નથી અને આથી તેમને માટે અભિહોત્રાદિ કર્મોની મલાવના જ નથી. તો અગીને છોડીને અગ ગ્રહી શકે નહીં સંન્યાસીઓ જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે. શ્રુતિ કહે છે - પ્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ । યદ્વોડ્ધ્યધનં દાનમિતિ પ્રથમઃ । તપ एव द्वितीयः । ब्रह्मचारी वाचायंकुलवासी वृत्तीयोऽन्त-मात्मानमाचार्य-कुलेऽयसादयन् । सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति-ધર્મરૂપી જાડના તપ સ્કન્ધો-વિશાળ ડાળીઓ છે દેવયજ્ઞ, સ્વાધ્યાય યજ્ઞ અને દાન, આ ત્રણમાં પહેલો સ્કન્ધ છે દેવળ તપ એ ખીજો સ્કન્ધ છે, વિદ્યાને માટે પોતાના શરીરને તપથી અત્યંત ક્ષીણ કરતો હોઈને, ગુરુકુળમાં રહેનારો, જે પ્રજ્ઞાચારી એ ત્રીજો સ્કન્ધ છે આ બધા ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થી અને પ્રજ્ઞાચારી એ ત્રણે પુણ્યલોકવાળા થાય છે. તેમાંય જે પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ છે તે અમૃતત્વને પામે છે (છાંં ૨-૨૩-૧) કર્મોને વિશ્લેષની પરપરા નહે છે આથી તેઓ “પ્રજ્ઞામસ્થ” હોઈ ન શકે સંન્યાસી-જ્ઞાનનિષ્ઠામાં પણ કર્મ જોવામાં આવે છે એમ જો દલીલ હોય તો સાચુ તેઓમાં પણ કર્મ જોવામાં આવે છે પણ તે તો લીલામાત્ર છે કર્મનો આભાસમાત્ર છે આથી જ દર્શનાન્તરમાં કહ્યું છે કે - ન કિંચિદપિ अनुशयिनः-(સાં ૫-૧૨૫) અને આથી પણ કર્મનું જ્ઞાન એ અગ નથી ॥ ૧૭ ॥

આ ઠેકાણે જૈમિનિનો આશ્લેષ દર્શાવતા કહે છે -

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

जमिनि=જૈમિનિ આચાર્ય પરામર્શ=ઉપર્યુક્ત શ્રુતિમાં સંન્યાસ આશ્રમનો અનુનાદ માત્ર માને છે વિધિ નહીં હિ=કેમકે અચોદના=એમાં વિધિસૂચક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ નથી ચ=તે ઉપરાંત અપવદતિ=શ્રુતિ સંન્યાસનો અપનાદ-નિર્ણય પણ કરે છે

સંન્યાસ આશ્રમ અનુષ્ઠેય નથી એવો જૈમિનિ મુનિનો મત છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહીને કર્માનુષ્ઠાન દ્વારા માનવ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી શકે છે. પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓમાં ઘણાંસંસ્થોઽમૃતત્વમેતિ મૈક્ષર્ગ્ય ચરન્તઃ- વગેરે શબ્દોમાં સંન્યાસનો કેવળ અનુવાદમાત્ર છે, વિધાન નથી. કેમકે તેમાં વિધિસૂચક કોઈ પ્રયોગ નથી. ઉપરાંત વીરહા વા યપ દેવાનાં ચોઽગ્નિમુદ્રાસયતે-દેવોના દીક્ષાનો ઘાતક છે તે જે અગ્નિહોત્રનું ઉદાસન કરે છે. (તૈં ૦ સં ૦ ૧-૫-૨-૧) આચાર્યાય પ્રિયં ધનં આહુત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ આચાર્યને મન ગમતી દક્ષિણા આપી પ્રજાતન્તુનો છેદ ન કરીશ. (તૈં ૦ ૧-૧૧) નાપુત્રસ્ય લોકઃ અસ્તિ-અપુત્રની ગતિ નથી. (વેં ૦ વ્રા ૦ ૭-૧૩-૧૨) વગેરે શ્રુતિઓ સંન્યાસનો સ્પષ્ટ નિષેધ પણ કરે છે. આથી સંન્યાસાશ્રમનો જ નિષેધ હોઈને, જ્ઞાન હોય છતાં પણ કર્મનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી એ કહેવું જ સિદ્ધ થતું નથી એમ મહાત્મા જૈમિનિ કહે છે. ॥ ૧૮ ॥

આ આશ્લેષને હકાવતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

અનુષ્ઠેયં શાદરાયણઃ સામ્યશ્રુતેઃ ॥ ૧૯ ॥

શાદરાયણઃ=વ્યાસદેવ કહે છે કે અનુષ્ઠેયં=ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરેની માફક ઈતર-સંન્યાસ આશ્રમ પણ આચરણીય છે કેમકે સામ્યશ્રુતેઃ=શ્રુતિમાં તે તમામ આશ્રમો અને તેની વ્યવસ્થા સમાનરૂપથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે.

જૈમિનિના મતને અયથાર્થ સિદ્ધ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે ઉક્ત શ્રુતિઓમાં તમામ આશ્રમનો જ અનુવાદ છે અને અનુવાદ પણ તેનો જ થાય જે કોઈક કેદાણે વિહિત હોય. જેમ બ્રહ્મચર્યાદિ ત્રણ આશ્રમોનો ઉલ્લેખ છે તેમ સંન્યાસનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી સંન્યાસી ધર્મનું પાલન પણ વિહિત જ છે. પૂર્વપક્ષે જે શ્રુતિઓને સંન્યાસનો નિષેધ કરનારી બતાવી છે તેમનો આશય જ જુદો છે. ત્યાં અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ ન કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે અને એ વિધાન તેમને જ લાગુ પડે જે એ અગ્નિહોત્ર વગેરેના અધિકારી હોય અને એટલું બતાવવું જ ત્યાં ઈષ્ટ છે. તે જ પ્રમાણે પ્રજાતન્તુનો અવિરછેદ પણ રાગીને માટે જ વિહિત છે, વિરાગી માટે નહીં. વિરક્ત માટે તો તત્કાળ સંન્યાસ લેવાનું શ્રુતિ વિધાન કરે છે. શ્રુતિઓમાં છે કે વદરહઃ યય યિરજેત તદહરેય પ્રયજેત-જે દિવસે વેરાચ્ચ થાય તે જ દિવસે સંન્યસ્ત લે. આથી સંન્યાસાશ્રમ છે. અને સંન્યાસીનો પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોઈને જ્ઞાન કર્માંગ નથી એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

વિધિર્વા ધારણત્ ॥ ૨૦ ॥

વા=અથવા ધાર-ત્=એમ સમિધા ॥ ધારણ મળેથી વાક્યમા ઉપર ધારણ "ની ક્રિયાનો અનુનાદ ન માનના વિધિ માની છે તેમ વિધિ=ઉક્ત મત્રોમા પણ અન્ય આશ્રમોની વિધિ જ માનવી જોએ, અનુનાદ નહીં

તત્તિગીય મહિતામા શ્રુતિ છે કે અઘસ્તાત્ સમિધ ધારયન મનુદ્રવેન્ ઉપરિ દિ દેવેભ્યો ધારયતિ (ન૦ સે૦)-'શ્રુગ દહની નીચે મમિધા ધારણ કરીને અનુદ્રવણ કરે, કિન્તુ દેવતાઓને માટે ઉપર ધારણ કરે" આ શ્રુતિમા શ્રુગ દહ નીચે મમિધા ધારણની વિધિ માથે એક વાક્યતાની પ્રતીતિ થતા "ઉપ- ધારણ"ની ક્રિયા અપૂર્વ હોઇને તેને વિધિ માનનામા આવી છે, તેમ શ્રુતિમા આગે આશ્રમોનુ સાંકેતિક વર્ણન છે-અને તેને અનુનાદ ન માનના વિધિ જ માની લેવી ઘટે પૂર્વમીમામા કહે છે- વિધિસ્તુ ધારણેડપૂર્વવાન્-(મી૦ ૩-૪-૧૫) ખીજી શ્રુતિમા આશ્રમોનુ વિધાન જ્ઞાનના અપદ વચ્ચેના સાપડે છે જેમકે વ્રહ્મચર્ય પરિસમાપ્ય ગૃહીભવેદ્ ગૃહીભૂવા વનીભવેત્ પનીભૂવા પ્રવજેત્ ગૃહાદ વા વનાદ વા । યદરહરેવ વિરજેત્ તદરહરેવ પ્રવજેત્-પ્રફલ્લયર્થને સમાપ્ત કરી ગૃહસ્થ થાય, ગૃહી થયા બાદ વની થાય વાનપ્રસ્થી થઈ સન્યાસી થાય, ને આથી ભિન્ન પ્રફલ્લયર્થમાથી વા ગૃહસ્થાશ્રમમાથી વા વાનપ્રસ્થમાથી જ અગર તો જે દિવસે વૈરાગ્ય તે દિવસથી જ સન્યાસ લે (જાગ૦ ૩૫૦૪) કર્મત્યાગનો નિપદ્ય કરનારી શ્રુતિ કર્માગમન માનવ મોટે છે, વિરમ્ત માટે નહીં આથી દેવના જ્ઞાનથી જ મોક્ષની મિદ્ધિ થાય છે એ મિદ્ધ છે ॥ ૨૦ ॥

વગી અહીં શકા ઉઠાવી સમાધાન દેતા કહે છે -

સ્તુતિમાત્રપ્રપાદાનાદિતિ ચેન્નાપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

વિધિર્ગરગત્ આપના ભાગનુ અગના સૂત્રમાથી અનુર્વાન કરતુ સ્તુતિમાત્ર-માન શબ્દથી વિધિનુ વ્યવર્તન બજતુ પ્રવર્તિત શ દમ્ભ કેવળ પ્રવર્તેલી સ્તુતિમાત્ર છે કેમકે પ્રપાદાનાત્=ગેકમિ-ઉત્-નુ ઉપાધન છે હતિચત્=આમ જો મહેતા દો તો ન=એ ઠીક નથી કેમકે અપૂર્વવાત્ પ્રમાણાન્તરથી ન જણાવેતુ ગેહને ધારણની પેરે એ વિધિ છે એમ કહેતુ મુસગત છે

પ્રતમેવ પ્રવાજિનો લોક રચન્ત. પ્રવજન્તિ-આ લોકની ઈચ્છાથી જ સન્યસ્ત લે છે (વૃ૦ ૪ ૪-૨૦) આ વાક્યમા પણ પ્રવજન્તિમા પરિ નાજ્યાશ્રમની વિધિ જ માનવી જોઇએ તેની અહીં ત્રિયા બજાવી પ્રવજન્તિમા

વિધિ નથી, પણ સ્તુતિમાત્ર છે એમા પ્રદક્ષિણાની સ્તુતિ જ જોવામા આવે છે કેમકે-પ્રતમેવ પ્રવાજિનઃ લોકં દૃષ્ણન્તઃ-એવો શબ્દપ્રયોગ છે પ્રદક્ષિણા જ તો એવો છે કે જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને વિમલ જીવો સન્યસ્ત સ્વીકારે છે આ બાતની એમા પ્રદક્ષિણાની સ્તુતિ જ પ્રવૃત્ત હોઈને ઘટે છે માટે પરિવ્રજન્તિમા વિધિ નથી આવેા પૂર્વપક્ષ થતા મિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ ળશબ્દ નથી કેમકે અપૂર્વત્વને લઈને આહી વિધિ સહાય છે જેમ ધારયતિમા તેમ પ્રવજન્તિમા પણ અપૂર્વપણુ હોઈને વિધિ સુસંગત છે આથી એ સ્તુતિ નથી પણ વિધિ છે એમ જ માનવુ ઘટે આથી સન્યાનાશ્રમ પણ વિહિત છે ॥ ૨૧ ॥

ઉપગત ખીજે હેતુ કહે છે કે-

ભાવશબ્દાદ્ ॥ ૨૨ ॥

ભાવશબ્દાદ્=માન એટલે ક્રિયા તેની શ્રુતિ હોઈને ચ=પણુ પ્રવચતિ એ ધારયતિ ની પેરે વિધિ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે

મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યની અંતિમ અવસ્થામા શુનિ પ્રવ્રજ્યા દર્શાવે છે-
પ્રતાપદરે લલુ અમૃતત્વ ઇતિ હોન્વા યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રવ્રવાજ (ધૃ ૪-૧-૨૫)
જો પ્રવ્રજ્યા વિધિ ન હોત તો શ્રુતિ તેનુ કથન ન કરત આથી પ્રવ્રજન્તિ ધારણની પેરે વિધિ જ છે

અહીં શકા ઉઠાવી સમાધાન દે છે કે -

પારિપ્લવાર્થા ઇતિ ચેન્ન વિશેષિતત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પરિપ્લવાર્થા=યજ્ઞની રાત્રિઓમા જે નાના પ્રમરની આખ્ય પિકાઓ કહેવામા આવે છે તેને પરિપ્લવ કહેવામા આવે છે તેમના જેમ જ મૈત્રેયી યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેના સવાદથી કથાઓ છે ઇતિ ચેત્=આમ જો કહેતા હોય તો ન=એ કીક નથી કેમકે વિશેષિતત્વાત્=વિશિષ્ટ કરીને એમનુ પ્રતિપાદન કર્યું છે

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ઉપનિષદમા આવતી યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેની કથાઓ તો મનોરજન માત્રને માટે હોઈને પરિપ્લવ જેવી છે તેના ઉપરથી પાગિગ્રાન્યનુ વિધાન હોહુવુ એ ળગણર નથી યાગની રાત્રિઓમા યજ્ઞમાન વગેરેના મનોરજન માટે અધ્યર્થ જે કથા કરે છે તેને પાગિપ્લવ કહે છે એ મનોરજન માત્ર છે તેમ ઉપનિષદની કથાઓ પણ મનોરજની છે એને તેમ હોઈને તેમનુ પ્રામાણ્ય સ્વીકાર્ય કેમ હોય ? તો પૂર્વપક્ષની

આ વાત કીક નથી. કેમકે પાર્શ્વત્વ કથાઓ વિશિષ્ટ છે. શ્રુતિ સ્વયં તેમને વિશેષિત્ કરે છે. મનુષ્યસ્ય તો રાજા-વગેરે ઝાલીથી પાર્શ્વત્વ કથાઓ વિશિષ્ટ છે, ઉપનિષત્ કથાઓ તેવી કથાઓથી કેવળ નિર્ણ છે. પાર્શ્વત્વ કથાઓ ને મનોરંજન માટે છે તો ઉપનિષત્ની સંવાદ કથાઓ ધર્મવિદ્યાના ઉપદેશ માટે છે. પાર્શ્વત્વ કથાઓ સ્વાર્થે પ્રામાણ્ય વિનાની છે. આ ઉપનિષત્ કથાઓ સ્વાર્થે પ્રામાણ્યવાળી છે, ગૃહ ગુરુગત ધર્મોપદેશ સરળતાથી શિષ્ય હૃદયમાં સંકાન્ત કરનારી એ તો કળા છે. આથી એમાં વિધિ છે. આથી અનુર્થ આદ્ય છે. અને એ આદ્યમમાં જ્ઞાન હોય છે અને કર્મ હોતાં નથી. આથી જ્ઞાન કર્મશીય છે એ વાત અસિદ્ધ છે. ॥૨૩॥

પણ આમ જ્ઞાન, કર્મશીય ન સિદ્ધ થતાં પૂર્વપક્ષી પૂછે છે કે ભલે કર્મનું જ્ઞાન અંગ ન હોય પણ તેથી મિદ્ધાન્તી ! તું શું કહેવા માંગે છે ? કહે છે સિદ્ધાન્તી કે:-

તથા ચૈકવાક્યતોપવચ્ચાત્ ॥ ૨૪ ॥

તથા ચ=અને તેમ થતાં જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી. એમ સિદ્ધ થતાં ઉપવાક્યતોપવચ્ચાત્=ઉપવચ્ચ=સંબંધ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે શ્રુતિઓની એક વચ્ચા ૩૫ સંબંધથી જ્ઞાન સ્વતંત્ર પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિ સાધનું છે એ સિદ્ધ થાય છે.

યઃ ક્વત્ તદ્ વિદુઃ તેઽમૃતમ્બમાનશુઃ (ક્રો ૨-૩-૧૮-૨૩) વગેરે જેટલી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિને લગતી સાધન શ્રુતિઓ છે તે બધીની એકવાક્યતા થાય છે. અને તે એકવાક્યતાના સંબંધે જ્ઞાન જ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનનું સાધન સિદ્ધ થાય છે. અને આમ આચાર્યવચ્ચ બાહ્યવચ્ચનો મત જ શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ટેય થાય છે. આથી મોક્ષનું સાધન-સ્વતંત્ર સાધન છે જ્ઞાન એ વિધિવાદ છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધને જ વધુ મમયિત કરતાં કહે છે:-

અતઃ एव चाग्नीन्यनादि-अनपेक्षा ॥ ૨૫ ॥

અતઃ एव ચ=અને આથી જ-અર્થાત્ જ્ઞાન જ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન હોવાથી તેને જ્ઞાનને અગ્નીન્યનાદિ-અનપેક્ષા=અન્યાધાન એટલે અગ્નીન્ય-અભિહોત્ દર્શ પૂર્ણમાસ વગેરે કર્મસમુદાયનો આદિથી સંગ્રહ બાળ્યે તે અન્યાધાન વગેરેની અપેક્ષા નથી.

જ્ઞાનને ને મોક્ષ માટે કર્મની અપેક્ષા હોત તો જ્ઞાનનું સ્વાતંત્ર્ય હુણત. અને છતી શક્તિએ તો પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કોણ તમ્બા તૈયાર હોય ! અને

મોક્ષ અગે તો જ્ઞાનનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે શ્રુતિ સ્મૃતિ તર્ક વગેરે એના સાક્ષી છે એ પ્રત્યક્ષ છે આથી જ્ઞાનને કર્મની મોક્ષ અગે ડોઈ ઈલા કે અપેક્ષા નથી જ્ઞાન જ ત્યાં તો સર્વતત્ત્વ છે ॥ ૨૫ ॥

તો આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષી બીજી શકા ગૂઝ કરે છે જ્ઞાનને મોક્ષ અગે કર્મની ભયે અપેક્ષા ન હોય પણ તેને પોતાની-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે કર્મોપેક્ષા હોય કે નહીં? સમાધાન દેતા સૂત્રકાર કહે છે -

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વવત્ ॥ ૨૬ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સર્વાપેક્ષા=જ્ઞાનને પોતાની ઉત્પત્તિ માટે સમસ્ત વર્ણાશ્રમને ઉચિત કર્મોની આવશ્યકતા છે કેમકે યજ્ઞાદિશ્રુતે=યજ્ઞ વગેરે કર્મો બ્રહ્મવિદ્યામા કારણરૂપ છે એમ બતાવનારી શ્રુતિઓ છે અશ્વવત્=જેમ ઘોડો, પોતાની યોગ્યતા અનુસાર સવારીના કામમાં લેવામાં આવે છે-મટેલ ઉપર ચડનાના કામ માટે નહીં તેમ કર્મ, વિદ્યા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે અપેક્ષિત છે, મોક્ષને માટે નહીં

જ્ઞાનને પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કર્મની અપેક્ષા છે કે નહીં એ અડી સશય છે નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે એ એવો સિદ્ધાન્ત છે જ્ઞાનને સ્વોત્પત્તિ માટે કર્મોપેક્ષા ન હોઈ શકે કેમકે જ્ઞાન પ્રમાણુજન્ય છે જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ અતઃકરણથી ઉપજે છે, કર્મથી નહીં તો જ્ઞાનને કર્મની અપેક્ષા રહેતી નથી પટ જન્મે તો માટીની તેમા શી અપેક્ષા? અને સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે જ્ઞાન તો સ્વતત્ત્વ છે આથી જ્ઞાનને કર્મની અપેક્ષા નથી આવે છે પૂર્વપક્ષ

ત્યારે સિદ્ધાન્તી વ્યવસ્થા કરતા કહે છે કે આ વાત બગળાર નથી જ્ઞાનને સ્વોત્પત્તિ માટે તમામ વર્ણાશ્રમના ઉચિત કર્મોની ઘોડાની પેરે અપેક્ષા રહે છે પ્રમાણુ પણ પ્રતિબદ્ધ હોય તો જ્ઞાન ઉપજાવવા સમર્થ થતું નથી પ્રમાણુ-જ્ઞાનનું સાધન છે અતઃકરણુ તે જો મેલું હોય તો તેનાથી અમ્યક જ્ઞાન કદી ન જન્મે આ અતઃકરણુની પાપરૂપી મલિનતાને ધોવાને કર્મોપેક્ષા હોય છે શાસ્ત્રીય રીતે શાસ્ત્રીય કર્મોનું અનુષ્ઠાન અતરની અશુદ્ધિને ધુવે છે અને નિર્મલ થયેલું અતઃકરણુ જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે આમર્થ્યવાળું થાય છે પ્રતિબધોથી ઘેરાયેલું અપ્રમદ્ધ ચિત્ત જ્ઞાન જન્માવવા અગત્ય છે આથી સમસ્ત શાસ્ત્રીય કર્મોની સ્વજન્મ માટે જ્ઞાનને આશ્યકતા છે યજ્ઞાદિશ્રુતિ સ્વયં એ દર્શાવે છે તમેત વેદાનુચરને-
-ન દ્રાક્ષણા વિવિદિપન્તિ યશેન દાનેન તપસા અનાશકેન-તે આ આત્માને દ્રાક્ષણો વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, અને અનાશક તપ દ્વારા બળુના ઈચ્છે છે (૨૦ ૪-૪-૨૨) આમ યજ્ઞ, દાન, તપથી ઉપવધ્ય થતા તમામ કર્મો

જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે અપેક્ષિત છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. આથી વિવિધિયાની ઉત્પત્તિ દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપ મમરત વિહિત કર્મોનું આચરણ અપેક્ષિત છે. ઘોડો મવારીના કામ માટે યોગ્ય છે. અને આથી તેને મવારીના કામમાં લેવામાં આવે છે. પણ છાપરે ચડવા માટે ઘોડાની યોગ્યતા નથી. તેમ કર્મની યોગ્યતા હૃદયશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે છે. મોક્ષ આપવા અપેક્ષા માટે તેની જોડેથી યોગ્યતા છે તેટલું તેની કને કામ લેવાય, વધારે નહીં. એની યોગ્યતા જ્ઞાનને જન્માવવા માટે વિશુદ્ધિ પૂરતી છે. ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાનને પોતાની ઉત્પત્તિ માટે સર્વ વિહિત કર્મની અપેક્ષા છે એમ દર્શાવ્યું. હવે તેની ઉત્પત્તિ માટે અવશ્ય આચરના યોગ્ય ધર્તર વિશેષ સાધનોનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે:-

**શમદમાદુપેતઃ સ્વાત્ તથાપિ તુ તદ્વિધેઃ તદંગતયા
તેષામવશ્યાનુષ્ઠેયત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥**

તુ=શબ્દ સર્વકર્મની અપેક્ષાનું અપૂર્ણપણ દર્શાવે છે તથાપિ=પોતાની ઉત્પત્તિ માટે જ્ઞાનને સર્વકર્મની અપેક્ષા હોવા છતાં શમદમાદુપેત=શમ દમ, ઉપરતિ-નિનિક્ષા-ધ્રક્ષા-સમાધાનથી યુક્ત સ્વાત=મુમુક્ષુ થાય કેમકે તદ્વિધે=તે બધાનું શ્રુતિમાં વિધાન છે. તદંગતયા=જ્ઞાનના સાધન તરીકે તેવા=શમ દમ વગેરેનું અવશ્યાનુષ્ઠેયત્વાત્=અવશ્ય અનુષ્ઠાન યોગ્યત્વ હોવાથી

અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોની અપેક્ષા છે પણ તેમનું આચરણ માત્ર જ પર્યાપ્ત નથી. આથી મુમુક્ષુ અવશ્ય શમદમાદિથી યુક્ત થાય. શમદમાદિનું વિધાન પણ શાસ્ત્રીય છે. શ્રુતિ કહે છે: તસ્માદ્ પવંચિત્ શાન્તઃ વાન્તઃ ઉપરતઃ તિતિશ્ચુઃ સમાહિતઃ ભૂત્વા આત્મન્યેવાત્માનં પદ્યતિ-(પૃ૦ ૪-૪-૨૩) આથી એવું બાણનાર શાન્ત-હાન્ત-ઉપરત-તિતિશ્ચુ અને સમાહિત થઈને આત્મામાં જ આત્માને જુવે છે. અને આમ વિધિની સમાનતા હોઈને શમદમે વગેરેનું આચરણ અત્યંત આવશ્યક છે. ઉપરાંત શમદમાદિનું આચરણ તો ધર્તર કર્મ કરતાં પણ અધિક ઉપયોગી છે. કેમકે શમદમ વગેરે જ્ઞાનોત્પત્તિનાં અંતરંગ સાધનો છે. અગ્નિહોત્ર વગેરે બહિરંગ સાધનો છે. બહિરંગ કરતાં પણ અંતરંગ સાધનો વધારે અપેક્ષિત છે. કેમકે કર્મ હોય તે છતાં શમદમાદિના અભાવમાં જ્ઞાન ન પણ જન્મે! કર્મ ન હોય છતાં શમાદિ હોય તો જ્ઞાન જન્મે છે! અને આથી આચાર્યો કર્મોનું અનુષ્ઠાન માત્ર કહે છે અને શમદમાદિનું અવશ્ય

અનુદાન કરમાયે છે ઉપરાત મન્તરાં ચાપિ તુ તદ્દદષ્ટે (વે० ૩-૪-૩૬)
 આ સૂત્રમા કર્મના અભાવમા પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આચાર્ય ઘટાવના છે અને
 આ ઉપરથી કર્મનો અર્થથા ત્યાગનો પ્રસંગ પણ કોઈ ઉતાવળથી ન કરી
 લે-કેમકે ગમદમાદિ સહિત કર્મને પણ શ્રુતિ વ્યય જ્ઞાનના આધન તરીકે
 સ્થાપ્ય છે તત્ત્વે તપો દમ. કર્મેતિ પ્રતિષ્ઠા વેદાઃ સર્વાંગાનિ, સત્યમાયતનમ્-
 તપ, દમ, અને કર્મ તેની પ્રતિષ્ઠા છે વેદ તેના બધા અંગો છે, સત્ય
 તેનું ગોઠણ છે (કેન૦ ૪-૮) અને આથી કર્મમા પ્રવૃત્તિશીલ મુમુક્ષુ
 ગમદમાદિનો પણ અવશ્ય અર્થ કરે ॥ ૨૭ ॥

આમ જ્ઞાનના અતંગ અને બહિરંગ સાધનોનો વિચાર કર્યો હવે
 આહ્યગ્રીમામા કરતા કહે છે કે -

સર્વાન્નાનુમતિઃ પ્રાણાત્પયે તદ્દર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

ચ=અને સર્વાન્નાનુમતિ=બહોગ્ય અને બૃહદારણ્યકમા બ્રોહ્મા આત્મી ભૂપ
 અબ્રહ્મ સઃ અન્તરી અનુગા પ્રાણાત્પયે=પ્રાણનાશનો પ્રસંગ હોત તો બાહ્યરી કેમકે
 તદ્દર્શનાત્=તેનુ અતિતુ દર્શન છે

બહોગ્યની પ્રાણવિદ્યામા વચન છે કે ન હ વા ઇવતિદિ કિન્નનાનન્ન
 મવતિ-આવુ બાહ્યનારને અબોગ્ય કશું હોતુ નથી (છાં૦ ૪-૨-૧)
 તેજ મુચ્ચ બૃહદારણ્યકમા કહે છે કે ન હ વા ઇસ્ય મનન્ન જમ્મ મવતિ,
 ન મનન્ન પ્રતિગૃહીતમ્-એને માટે કશું ખાધેલું અન્ન હોતુ નથી કાર્
 પણ લીધેલું અન્ન હોતુ નથી (વૃં૦ ૬-૧-૧૪) આ શ્રુતિ અંગે સશય
 એ છે કે આહી પ્રાણવેત્તાને સર્વકાળ ભક્ષ્યાભક્ષ્ય બધું ખાવાની છુટ છે કે
 કેવળ પ્રાણનાશના પ્રસંગે જ એવી છુટ છે? કેમકે અહીં સામાન્ય શ્રવણ
 છે એનો સંકેત કરનારુ અહીં કોઈ વિશેષ શ્રુતિવાક્ય નથી! ઉપરાત
 મનુમહારાજ પણ મ્હેર મારે છે કે પ્રાણસ્વાદ્મિદ્ સર્વ પ્રજાપતિરક્ત્વપત્ત્
 સ્વાવર-જગમ ચૈવ સર્વ પ્રાણસ્ય મોજનમ્-આ બધાને પ્રજાપતિએ પ્રાણના
 અન્ન તરીકે કટ્યુ છે સ્વાવર અને જગમ-બધું પ્રાણનું ભોજન છે
 (મનુ૦ ૫-૨૮) આમ પ્રાણતત્ત્વવેત્તાને સર્વકાળે ભક્ષ્યાભક્ષ્યની છુટ છે
 એવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે કે આ અનુમતિ પ્રાણસકટની કણપુસ્તી જ
 બાહ્યરી કેમકે શ્રુતિ પ્રાણસકટ કાળે આવી છુટ આપે છે ઉપસ્થિત આકાશણ
 નામના મહુર્ષિએ એવી છુટ લીધી હતી અને તે યોગ્ય છે પણ તે જ
 મહુર્ષિએ પાણી માટે એવી છુટ ન લીધી અને ન વા બજીવિષ્ય રમાન્
 અસ્ત્રાદન્-એ આ અન્ન હું ન ખાત તો હું છુનતો ન રહેત (છાં૦ ૧-૧૦-૪)

આ દાગ પ્રાણુમહટ દર્શાવી વામો મેં ઉદ્ધાનમ્-પ્રાણી તો મને સર્વત્ર
ઈન્દ્રિય છે (છાં ૧-૧૦-૪) આ દાગ મકોચ પણ દર્શાવે છે, આથી
શ્રુતિનો આશય -પુષ્ટ છે પ્રાણુ મહટ આવે ત્યાં લક્ષ્યાલક્ષ્ય સર્વની
ધુટામૂઝાય પણ તેથી સર્વદા સર્વકાલે તેવી ધુટ ન માનવી ઘટે કેમકે
તેમા વિવેક નથી ઉપરાત અપગધ છે સ્થાવર જગમને પ્રાણુનુ અન્ન
દર્શાવતી શ્રુતિ સ્મૃતિ તો ઉત્તર્ગ માત્ર છે તેનો અપવાદ આગળ આવશે
માટે અનાપત્તિના કાગમા તો માત્વિક-શ્રમશુદ્ધ-ખાદ્ય-શાસ્ત્રીય અન્ન જ
મુમુક્ષુ માટે સ્વીકાર્ય છે ॥ ૨૮ ॥

પીત્ત હેતુથી આને જ પુષ્ટ કહે છે કે

અવાધાન્નિ ॥ ૨૯ ॥

ચ=આ ઉપરાત અગધાન્ન=શ્રુતિની ખાધાનો અમાર હોવાથી પ્રાણુ યો જ સર્વ
અન્નની અનુમતિ જાણી રહે છે

શ્રુતિ અથવા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સાધન તરીકે આહારશુદ્ધિનો પક્ષપાત
ખતાવે છે બાહ્યશુદ્ધિ સત્ત્વશુદ્ધિ. સત્ત્વશુદ્ધિ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ-આહાર શુદ્ધિ
થતા મન શુદ્ધિ, મન શુદ્ધિ થતા અટલ સ્મૃતિ, અટલ સ્મૃતિ થતા હૃદયની
તમામ ગાઠોનો વિપ્રભોક્ષ-વિમર્જન થાય છે (છાં ૭-૨૬-૨) આ શ્રુતિની
ખાધા કે પીડા તો જ ન આવે જો પ્રાણુમહટ કાળે જ લક્ષ્યાલક્ષ્ય સર્વ
અન્નની અનુમતિ હોય જો સર્વદા એવી અનુમતિ હોય તો તો અવશ્ય
આ શ્રુતિવાક્ય પીડાય જ! અને આથી પ્રાણુપાતના સમયે જ લક્ષ્યાલક્ષ્ય
સર્વ અન્નની અનુમતિ જાણવી-હું મેશા નહીં ॥ ૨૯ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાકતા આ વાતને જ પુષ્ટ કહે છે કે -

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

અપિ ચ=અને આ ઉપરાત સ્મર્યતે=પ્રાણુ પ્રયાગે સર્વાંતની અનુમતિ ભગવાન
મનુમહારાજ પણ વિદિત કરે છે

મનુમહારાજ સ્વયં કહે છે કે જીવિતાત્યયમાપ્તો યોઽન્નમત્તિ
યતસ્તત । આકાશમિદં પક્ષેન ન સ પાપન લિપ્યતે-જીવનના ઉત્ક્રમણ
નજીક આવેલા માટે ગમે ત્યાંથી આવેલું અન્ન જો ખાય તો અકાશ જેમ
કાઠવથી તેમ પાપથી લેપાતો નથી (મનુ ૧૦-૧૦૪) આ સ્મૃતિવાક્ય
પણ પ્રાણુત્યયે જ લક્ષ્યાલક્ષ્ય સર્વ અન્નની આ આપે છે માટે સર્વદા
એ છૂટ લેવાની હોઈ શકતી નથી ॥ ૩૦ ॥

ઉપની વાતને સુપુષ્ટ કરતા મત્ર પ્રમાણ પડે છે કે -

શબ્દશ્ચાતોઽક્ષમકારે ॥ ૩૧ ॥

ચ=અને શબ્દ=મત્ર પણ અક્ષમકારે=ધ્વનિનુસાર અલક્ષ્ય ભોજનના નિયમ પ્રમાણ છે અતઃ=આથી પ્રાણુત્પત્તિ જે અલક્ષ્યલક્ષ્ય સર્વાન્તની છૂટ છે, સ. નહીં

ઉપરાત ધ્વનિનુસાર અલક્ષ્ય લક્ષણનો નિષેધ કરનારી શ્રુતિ પણ છે સ્તેનો હિરણ્યસ્ય સુરા પિત્રંશ્ચ ગુરોસ્તલ્પમાવસન્ । વ્રહ્મહા ચૈતે પતન્તિ ચત્વાર પञ्ચમધ્યાચરૈસ્તૈ -મોતુ ચોરનાર, દારુ પીનાર, શુરુસ્ત્રી સાથે આડો સળધ રાખનાર અને ગ્રાહણ ઉત્પારો-આ ચારે પડે છે અને પાચમો તે કે જે એનાઓ માથે મોળત રાખે છે-તે પડે છે (છાં ૫-૧૦-૯) આમા મધ-સુરા અલક્ષ્ય છે આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે જ્ઞાનનુ માહાત્મ્ય દશાવવા પૂરતુ-વિદ્વાનને માટે અલક્ષ્ય કશુ નથી એવુ વચન છે વિદ્યાની એ કેવળ સ્તુતિ છે લક્ષ્યાલક્ષ્યનુ સર્વદા સેવન માટે અહીં વિધાન નથી જ્યાં સુધી પ્રાણુબાધા ઉપસ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી સ્વચ્છદાચાર ન હોઈ શકે । આથી સર્વદા અલક્ષ્યલક્ષ્ય સર્વાન્ત લક્ષણ હોઈ ન શકે ॥ ૩૧ ॥

આમ જ્ઞાનના સાધનરૂપ આહારની મીમાસા કરી હવે જ્ઞાનના ૪ સાધનરૂપ આશ્રમ ક્રમોનો ઉપદેશ દેતા હોય છે

વિહિતત્ત્વાચાશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

ચ=અને વિહિતત્ત્વાત=શ્રુતિ વિહિત હોનાથી આશ્રમવર્ગ=શુદ્ધ આહારની પેરે પોતાના આશ્રમનુ કર્મ=કરણ અપિ=પણ કરની જોઈએ

જ્ઞાનના ગરજુએ આહારશુદ્ધિની પેરે પોતપોતાના આશ્રમકર્મ પણ કળવા જોઈએ કેમકે શ્રુતિ તેનુ વિધાન કરે છે આ શ્રુતિવિધાન આગળ બતાવ્યુ જ છે વિહિતકર્મનુ અનુષ્ઠાન કરવુ ઘટે નહીંતર વૈગુણ્ય આવે, અને જ્ઞાન નહીં ઉપજે આથી મનુમહારાજ કહે છે કે -વેદોદિત સ્વક કર્મ નિત્ય કુર્યાદતન્દ્રિત । તદ્વિ કુર્વન્ યથાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમા ગતિમ્-વેદમા કહેવુ નિજ કર્મ કરતો રહે વિના પ્રમાદે-શક્તિ મુજબ તે કરતો માનવ પરમગતિને પામે છે (મનુ ૪-૧૪) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -સ્ત્રે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સસિદ્ધિં ભ્રમતે નર.-પોતપોતાના કર્મમા અભિગત માનવ સસિદ્ધિ પામે છે (ગી ૧૮-૪૫) "સર્વાંપક્ષાં" (વે ૩-૪-૨૬) આ સૂત્રમા યજ્ઞાદિ કર્મો પોતાની ઉત્પત્તિ માટે જ્ઞાનને અપેક્ષિત છે એમ

કહ્યું અહીં જ્ઞાનના ગળુ માટે તેનું અનુષ્ઠાન જતાવ્યું છે-આથી કોઈ પુનરુક્તિ ન માને ॥ ૩૨ ॥

ખીજા હેતુથી ઉક્ત વાતને સમર્થિત કરતા કહે છે કે -

સહકારિત્વેન ચ ॥ ૩૩ ॥

સન્નિવૃત્તિ=પ્રાણ કમલ સાથે મળીને કાર્ય કરતું હોયને સહકારી કારણ હોયને
ચ=પણ પેના ॥ આશ્રમનું કર્મ કરવું ઘટે.

આશ્રમ કર્મ શાસ્ત્રીય રીતે આચરતા, જ્ઞાનની પ્રતિબંધક ચિત્ત મલિનતાને દૂર કરે છે અને તે દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ કરે છે શુદ્ધ ચિત્ત જ્ઞાનવાણ માટે સમર્થ છે આમ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ દ્વારા કર્મ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં મહત્કારી કાણુ છે આથી જ્ઞાનના ગળુએ કર્મ કરવું ઘટે વિહિતનું તો પ્રમાદે અનુષ્ઠાન ન પણ થાય પણ જો એ મહત્કારી છે એમ જાણે તો અવશ્ય તે કરે આ આશયે આ ખીજા હેતુનું અહીં નિરૂપણ છે.

વિધિ અને સહકારી કાણુ તરીકે જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે કર્તવ્ય જોવું તે આશ્રમકર્મ કયું ? ઉત્તર વાળે છે કે -

સર્વથાઽપિ ત ણ્યોમયલિંગાત્ ॥ ૩૪ ॥

સર્વથાઽપિ=સર્વ પ્રકારે પણ તે=વિહિત તરીકે કે સહકારી તરીકે પણ તે એવ=
તે યત વગેરે મોં જ-મીઠા નહીં-નન ગળુ માટે કર્તવ્ય છે કેમકે સમયલિંગાત્=
શ્રુતિ સ્મૃતિ મન્નેનું પ્રમણ છે

સર્વાવેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતે (ત્રે ૧-૪-૨૬) આ સૂત્રમાં જે યજ્ઞાદિ કર્મ વિશેષો જનાવ્યા હતા તે જ જ્ઞાનાર્થી માટે કર્તવ્ય છે કેમકે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ જન્નેના પ્રમણો નેમનું જ્ઞાનોત્પત્તિમાં કારણ પણ જતાવે છે ઘણેન યજ્ઞમયજ્ઞન દેવાસ્તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાગ્યાસન્-દેવોએ યજ દાગ-યજ્ઞનું યજ્ઞન કર્યું તે પ્રથમ ધર્મ હતો (ઋ ૮-૮-૧૦-૧૬) તમેતં ઘેરાનુવચનેન વ્રાહ્મણા ત્રિવિદિવન્તિ યજ્ઞેન દાનને તપસા અનાશકેન (ષ ૪-૪-૨૨) વગેરે છે શ્રુતિ પ્રમાણે ઉપજાત સ્વાધ્યાયેન ધર્મ. હોમ. ઐતિહ્યેનેષ્વયં સુતે. મહાવગ્નેષ્વ વ્રહ્મીય ક્રિયતે સનુ (મનુ ૨-૨૮) વગેરે સ્મૃતિ પ્રમણ છે ॥ ૩૪ ॥

ખીજું પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે કે:-

અનભિભવં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૫ ॥

ચ=ઉપરાંત અનભિભવં=અભિભવ એટલે તિરસ્કાર, તેથી ઉલ્લેખે અનભિભવ એટલે સત્કાર-આદર-તે આદર દર્શયતિ=શ્રુતિ ખતાવે છે આથી પણ આશ્રમકર્મો કર્તવ્ય છે.

एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येण अनुविन्दति જે આત્માને બ્રહ્મચર્ય વડે મેળવે છે તે આ આત્મા નાશ પામતો નથી. (છાંં ૮-૪-૩) આવી શ્રુતિઓ આશ્રમકર્મ પ્રત્યે ભારે આદર દર્શાવે છે. અહીં બ્રહ્મચર્યથી સૂચિત છે આશ્રમકર્મ. આથી આશ્રમકર્મ કરવાં જોઈએ ॥ ૩૫ ॥

યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ કરવાં ઘટે. શમદમાદિનો સંચય કરવો ઘટે. તેનું જ વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે:-

અન્તરા ચાપિ તદ્વદ્ધેઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્તરાપિ=આશ્રમકર્મ વિના પણ જ્ઞાન જન્મવું ઘટે. કેમકે તદ્વદ્ધેઃ=જેમનાં યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ ન હોય તેવા અનાશ્રમીઓને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું જોવામાં આવે છે.

પ્રકરણ છે યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મનું. તેા સંશય એ છે કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે શમદમાદિ અવશ્ય અનુષ્ઠેય છે તેમ કર્મ પણ અવશ્ય કર્તવ્ય છે કે કેમ? વિહિત છે ઉપરાંત સહકારી છે આથી તેમનું અવશ્ય અનુષ્ઠાન હોવું ઘટે. આવું પ્રાપ્ત થતાં તેનો અહીં ઉત્તર છે, જે-શમદમાદિની પેરે કર્મ પણ અનિવાર્ય હોત તો યજ્ઞાદિ કર્મના અભાવમાં જ્ઞાન ઉપજે જ નહીં. પણ એવા પ્રસંગે શ્રુતિસ્મૃતિ િતિહાસ પુરાણોમાં જોવામાં આવે છે, કે જ્યાં આશ્રમકર્મોનો તો અભાવ છે છતાં જ્ઞાનનો સુદભાવ છે. રૈક્ય, વાયક્ષ્ણવી ગાર્ગી વગેરેના દૃષ્ટાન્તો શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને આથી સહસ્થ એ છે કે અંતરંગ સાધનરૂપ શમદમાદિનું અનુષ્ઠાન અનિવાર્ય છે. યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મોનું અનુષ્ઠાન અનિવાર્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે:-

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સ્મર્યતે=સ્મૃતિ પણ એની સાર્થી છે.

જેમ શ્રુતિ તેમ સ્મૃતિ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે. જ્યેષ્ઠૈર્વા
તુ મંસિદયેત્ બ્રાહ્મણો નામસંશયઃ । કુર્યાદન્યત્રવા કુર્યાન્ મૈત્રો બ્રાહ્મણ
ઉચ્યતે-૪૫ દાગ જ બ્રાહ્મણ મિદ્ધ થાય એમાં કોઈ શંકા નથી બીજું
કરો વા ન કરો બ્રાહ્મણ એનો મિત્ર જ હોય છે. (મનુ ૨-૮૭) આથી
શમદ્ભાદિની પેરે યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ અવશ્ય આચરણીય નથી ॥ ૩૭ ॥

આ જ વાતને બીજી સુક્તિથી સમર્થિત કરતાં કહે છે -

વિશેષાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

વિશેષાનુગ્રહઃ=અનન્ય લક્ષિતીથી ભગવાનને શરણે જનાર આશ્રમકર્મરહિત હોય
તો તેના ઉપર પણ પરમાત્માનો ખાસ અનુગ્રહ જેવામાં આવે છે ચ=તેથી પણ સિદ્ધ
થાય કે જે જ્ઞાતની ઉત્પત્તિ માટે શમદ્ભાદિની પેરે યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ અવશ્ય કરણીય નથી

જેમનો આશ્રમ કર્માદિમાં અધિકાર ન હોય તેવાઓ પણ જો શમદ્ભાદિ
પૂર્વક અનન્ય ભાવે પ્રભુને શરણે જાય તો તેના ઉપર પરમાત્માની કૃપા
અવશ્ય ઉતરે છે ગીતામાં કહે છે-સમોઽહં સર્વમૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ
ન પ્રિયઃ । યે ભજન્તિ તુ માં ભક્તયાગા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ । અપિચેત્
સુદુરાચારો મજ્જતે મામનન્યમાક્ । સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યક્ વ્યવસિતો
હિ સ । ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ । કૌન્તેય
પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ-બધા પ્રાણીઓમાં હું અતરાત્મા રૂપે
સરખો છું મને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી, પરંતુ જેઓ મને લક્ષિતપૂર્વક
ભજે છે તેઓ માગમાં છે અને હું પણ તેમનામાં છું અત્યંત દુરાચારી
પણ અનન્યભાવે મને ભજે તો તે સાધુ થયો જ માનવો કેમકે તે શુભ
નિશ્ચયવાળો થયો છે તે તુરંત ધર્માત્મા થાય છે ને નિરંતર શાંતિ પામે
છે કે કૌન્તેય ! તુ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બાણજે કે, મારો ભક્ત કદી નાશ પામતો
નથી (ગી ૧૮-૬૬) ઉપરાંત પરમાત્માનો આશ્રમકર્મનિરપેક્ષ, સાક્ષાત્ક-
રાત્મક જ્ઞાન સમર્પિતો અનુગ્રહ શ્રુતિ કહે છે યમેવ ણ્ય વૃણુતે તેનૈઃ
હમ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તનુ રૂપામ્-આ આત્મા પ્રવચનથી કે
બુદ્ધિની દોડથી કે ઘણા શ્રવણથી મેળાયાય એવો નથી જેને નિશ્ચય એ આત્મા
પ્રમદ કરે છે તેનાથી તે મેળાયાય છે તેને માટે એ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને
ખુલ્લું કરે છે (કઠ ૨-૨૩) માટે આશ્રમકર્મ અનિવાર્ય નથી ॥ ૩૮ ॥

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે શમદ્ભાદિનું અનુષ્ઠાન અવશ્યમેવ શાને કરવું
ધટે અને આશ્રમકર્મનું અવશ્ય કેમ નહીં તો કહે છે -

અતસ્તિતરવજ્યાયઃ લિંગાચ ॥ ૩૯ ॥

શતઃ=આ આશ્રમકર્મ૩૫ યજ વગેરેથી હનરત=ખીલું શમદમાદિ ઉદાય =ત્યાગસ્ત
એટલે મોટાપ એટલે અહીં અંતરંગપણું—એ શમદમાદિ જ્ઞાનનું અંતરંગ સાધન છે.
અને આથી અવસ્થ અનુષ્ટેય છે, એનું એ મોટાપણું લિંગાચ=શુનિ અને સ્મૃતિના
લિંગથી નક્કી થાય છે.

યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ જ્ઞાનનું બહિરંગ તો શમદમાદિ અંતરંગ સાધન
છે. એ બેમાં અંતરંગ જ મુખ્ય છે. બહિરંગ ન હોય તો પણ અંતરંગ
સાધનના અદ્ભુતભાવમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. પણ એનાથી વિપરીત
થતું નથી. જપાદિનું આશ્રમકર્મની જગ્યાએ સહકારિત્વ તો યોગ્ય છે,
પણ શુદ્ધિ જ્ઞાનનું અંતરંગ સાધન તો શમદમાદિ છે એ સ્પષ્ટ કહે છે:—
યસ્માદ્ એવંચિન્હાન્તો દાન્તઃ ઉપરતઃ તિત્તિશ્ચુઃ સમાહિતઃ ભૂત્વા
આત્મન્યેવાત્માનં પદ્યતિ-(વૃં ૪-૪-૨૨) ઉપરાંત શ્રૌત અને સ્માર્ત
લિંગ પણ આ વાતને સમર્થિત કરે છે. તસ્મૈ સ વિદ્વાન્ ઉપસન્નાય
સમ્યક્ પ્રજ્ઞાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય । યેનાશ્વરં પુરુષં વેદ મન્યં પ્રોવાચ
તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્ તે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુ, જે રીતે તેણે પોતે
પરિપૂર્ણ અને સત્ય બ્રહ્મને જાણ્યું છે તે યથાર્થ રીતે તે યથાવિધિ પાસે
આવેલા, વૈરાગ્યયુક્ત ચિત્તવાળા, પૂરી શાન્તિવાળા બ્રાહ્મણને ઉપદેશ કરે.
(મું ૧-૨-૧૩) વગેરે શ્રૌતલિંગ છે. ઉપરાંત અમાનિત્વં અદંભિત્વં
અહિંસા ક્ષાન્તિઃ આર્જવમ્ । આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મલિનિગ્રહઃ ।
ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યં અનહંકાર એવં ચ । જન્મમૃત્યુજરાધ્યાધિદુઃખ
દોષાનુદર્શનમ્ । અસક્તિઃ અનભિગ્વંગઃ પુત્રદારગૃહદિપુ । નિત્યં ચ
સમચિત્તત્વં ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિપુ । મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન મક્તિરવ્યભિચારિણી ।
વિવિક્તવેશસેવિત્વં અરતિર્જનસંસદિ । અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વ-
જ્ઞાનર્થદર્શનમ્ । એતદ્જ્ઞાનમિત્તિ પ્રોક્તં બ્રહ્માનં યદતોડન્યથા । અમાનિત્ય-
અદંભિત્વ—અહિંસા—ક્ષમા—સરળતા—આચાર્યની સેવા—શુદ્ધતા—સ્થિરતા—
આત્મસંયમ—ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિષે વૈરાગ્ય—અહંકારરહિતતા—જન્મ—મરણ—
જરા—વ્યાધિ—દુઃખ તેમજ દોષોનું નિરંતર અનુસંધાન—પુત્ર સ્ત્રી-ધરણાર
વગેરેમાં વળગણ અને તન્મયતાનો અભાવ, પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિ
વિષે નિત્ય સમભાવ, મારે વિષે અનન્ય ધ્યાનપૂર્વક એકનિષ્ઠ ભક્તિ, એકાન્ત
સ્થળનું સેવન, જનસમુદાયમાં ભગવાનો અણુગમે, આત્માને ભગના જ્ઞાન
માટે નિષ્ઠા—આત્મા સિવાયના ખીન્ન પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રદર્શન—
આ બધું તે જ્ઞાન કહેવાય. એથી જે ઉત્પત્તિ તે અજ્ઞાન.

(ગીતા ૧૩-૭-૧૧) વગેરે સ્મરણ લિંગ છે. અને આથી સિદ્ધાન્ત સુસ્થિર થય છે. ॥ ૩૬ ॥

આશ્રમકર્મતું પ્રકરણ છે આથી ડગલે લગતા વિચાર વિશેષની પ્રવર્તના કરશે. અત્યાદે આશ્રમને લગતી વિચાર વિશેષની પ્રવર્તના કરતાં કહે છે:-

તદ્ભૂતસ્ય તુ નાતન્નાવઃ જૈમિનેરાપિ નિયતાતદ્રૂપા-
ભાવેભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

તદ્ભૂતસ્ય=પૂર્વ આશ્રમમાંથી ઉતર આશ્રમને પામેલા-નૈષ્ઠિક કે વૈધ્યાનસ પરિવ્રાજકનો અતદ્ભાવ=તેમાંથી અવરોધ, પ્રચ્યુતિ=નુન થઈ શકે-કેમકે નિયતાતદ્રૂપા-ભાવેભ્યઃ=શાસ્ત્રનો નિયમ છે તથા તે ચ્યુતિને માટે પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર કે આચારને અભાવ છે. જૈમિનેરાપિ=જેમ બાહ્યાપણુ તેમ જૈમિનિ આચાર્યનો પણ આ મત છે.

નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ કે પરિવ્રાજક-આ ત્રણે જીર્ણવૈતા જીવે છે. તેમના આરોહણી માકક તેમનો અવરોધ-પ્રચ્યુતિ-પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રવેશ એટલે કે ઇન્દ્રિયોના આપર્યે કોઈ વળત કામિની સંપર્ક થાય કે નહીં? થાય એવો પૂર્વપથ છે. ન થાય એ સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જેમ સ્વર્ગે ચડેલા જીવે તેમાંથી પાછા ગળડતા જોવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ જિજ્ઞાસી-જિજ્ઞા આશ્રમમાં ગયેલા કવચિત નીચે ગળડે!-ગળડી શકે, તો તેની માથે સિદ્ધાન્ત કહે છે કે આવું પતન ન થાય-ન થવું ઘટે. કેમકે એવો નિયમ છે. શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જીર્ણવૈતા નીચે ન ગળડે! તેમ થાય તો તે પાપી હરે! શ્રુતિ સ્મૃતિનાં વચનો આ બાબતમાં સમર્થક છે. અત્યન્તમાત્માને આચાર્યકુલે ક્ષવસાદયત્-આચાર્યકુલમાં પોતાની ભતને છેવટ સુધી ક્ષીણ કરતો. (છાં ૨-૨૩-૨) વગેરે શ્રુતિ લિંગ છે. આશ્રમાદ્યાશ્રમં ગત્વા હુતહોમો જિતેન્દ્રિયઃ । મિશ્રાવલિ પરિશ્રાન્તઃ પ્રવ્રજન્ પ્રેત્ય વર્ધન્તે-એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જઈ, અગ્નિહોત્રી અને જીતેન્દ્રિય એવો ગૃહસ્થ ભિક્ષાના અન્નથી યાદીને જે પ્રદાન્યા લે તે મર્યા બાદ સમૃદ્ધ થાય છે. (મનુ ૬-૩૪) ઉપરાંત આચાર્યેનામ્યનુજ્ઞાતશ્ચ તુર્ણમેકમાશ્રમમ્ આલિમોક્ષાચ્છરીતસ્ય સોઽનુતિષ્ટેદ્ યથાવિધિ= આચાર્યની અનુજ્ઞાથી ચારમાંથી ગમે તે એક આશ્રમમાં શરીર પડે ત્યાં સુધી વિધિપૂર્વક ચીટકી રહે. (મહા ૧૨-૧૩૪-૪) આ સાક્ષાત્ સ્મૃતિ વચન છે. આવું-નીચે આવવા માટે એટલે કે પ્રચ્યુતિને અભિનન્દતું એકે વાક્ય નથી. ઉપરાંત શિષ્ટાચાર પણ નથી. આથી એ કોઈ શકે નહીં.

સ્વર્ગ તો પુણ્યક્રમે છોડવું પડે. આથી તે દલીલ બરાબર નથી. આથી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ જીવોનું પતન નથી—એમ જૈમિનિ તેમજ બાહરાયણ એમ બંને મહાત્માઓનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

ભક્ષા! સંસ્કારનું પ્રાણલ્ય અકથ્ય હોય છે. તેને લઇને ક્વચિત્ પૂજા ઉચે ચડેલાઓ પણ પડે! તો તેમના અધિકાર મુજબ તેમને માટે પ્રાયશ્ચિત હોઈ શકે? તો કહે છે:—

નાધિકારિકમપિ પતતાનુમાનાત્ તદ્યોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

અધિકારિકં=પૂર્વમીમાંસાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિર્ણીત પ્રાયશ્ચિત ન ચ=હોઈ શકતું નથી. કેમકે પતતાનુમાનાત્=આ પતિત છે એવું શિષ્ટોનાં અનુમાનથી તદ્યોગાત્=પ્રાયશ્ચિતના યોગનો સંભવ નથી

પૂર્વમીમાંસાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અધિકારીનો નિર્ણય છે. તેમાં અવકીર્ણિયમુશ્ચ તદ્દદાધાનસ્યાપ્રાત્કાલત્વાત્—(મીમાંસા ૬-૮-૨૨) આ સૂત્રમાં જે પ્રાયશ્ચિતનો નિર્ણય આપ્યો છે તે નૈષ્ઠિક વગેરેના અધઃ પતને પ્રાપ્ત થતું નથી. કેમકે એ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપકુર્વાણ પ્રહ્લ્યાચારીને લગતું છે. જે જીવ્યામાં જીવ્યા આશ્રમમાંથી સંસ્કારસ્વશાત્ જે ભ્રષ્ટ જ થાય તો પતિતનું સંભવે. અતિપતિત મહાપાતકીને પ્રાયશ્ચિત પણ સંભવતું નથી આથી તેવાઓનાં પતને તો શાસ્ત્ર પણ દયા બતાવી ન શકે. ॥૪૧॥

આ બાબતમાં મતાન્તર બતાવે છે કે:—

ઉપર્વૃમપિ ત્વેકે માધમશનવત્ તદુક્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

ઉપર્વૃમપિ=એને ઉપપાતક પણ માને છે એકેન્દ્રેટલાક આચાર્યો. અશનવત્=ભોજનના નિયમઅંગના પ્રાયશ્ચિતની પેરે માર્ગ=એને પણ પ્રાયશ્ચિત છે એમ માને છે તદુક્તમ્=એ વાત પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે એમ તેઓ કહે છે.

જેમ પ્રહ્લ્યાચારી મતભ્રષ્ટ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી થાય છે, તેમ વાનપ્રસ્થી કે સંન્યાસી પણ પ્રાયશ્ચિતના અધિકારી થઈ શકે છે, કેમકે તે મહાપાતક નથી પણ ઉપપાતક છે. અને ઉપપાતકનાં તો શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાનો છે. આથી અભક્ષ્ય ભક્ષણ વગેરેમાં પ્રાયશ્ચિત્તની પેરે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ અવશ્યમેવ હોવું ઉચિત છે. અમોઝ્યમદ્વં નાસ્તદ્વમાત્મનઃ શુદ્ધિમિચ્છતા! અજ્ઞાનમુક્તં ત્ત્વાયં શોધ્યં વાપ્ત્યાશુ શોધનૈઃ—આત્મશુદ્ધિનો ગરજ અસોબ્ય અન્ન ન ખાય. અજુબાણતાં ખાધેલું કાઢી નાંખવું, ચોકખું કરવું

જલદીથી તેને શોધવું-શુદ્ધ કરવું. (મનુ ૧૨-૧૬૦) આજ પ્રમાણે નૈષિકના પતન અંગે શ્રુતિખોલ છે-તારા ક્રાપય. અનુષ્ઠન યવિત્રનો ફલ એનારેપસ. સ્યામેતિ । તે પતાનિ સૂક્તાન્યપદયન્-ઋષિઓ ખોલ્યા અમને પવિત્ર થવાનું સાધન કહો જેથી અમે નિપ્પાપ થઈએ તેમણે આ ઋષોનુ દર્શન કર્યું. (તે ૦ માં ૨-૬) આમ ઉપક્રમ કરી યજ્ઞર્વાચીનમેનો ધૂળહત્યાયાસ્તસ્માન્ મુચ્યતે-જે બૂણહત્યાનું તાણું પાપ છે તેમાથી મુક્ત થાય છે. (તે ૦ માં ૨-૮) આથી નૈષિક વગેરેના પતને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોઈ શકે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત અકામે થયેલા પાપનું છે. ઇરાદાપૂર્વક કરેલાનું નહીં-આવેા પૂર્વપક્ષ હોય તોપણ દોષ નથી કેમકે જાને રીતે થયેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે, અકામત. જે પાપે પ્રાયશ્ચિત્ત વિદુર્બુધા । કામકારજ્ઞેત્વેત્વ્યાહુઃપદ્મે શ્રુતિ નિર્દર્શનાત્-અનુભૂતા થયેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિદ્વાનો જાણે છે. જાણી જોઈને ઇરાદાપૂર્વક કરેલા પાપનું પણ શ્રુતિ જાણે કેટલાક વિદ્વાનો પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. (મનુ. ૧૧-૪૬) ઉપરાત મહાપાતકિનૈઃ શ્રેષ્ઠાશ્ચાકાર્યકારિણઃ । તપસૈવ મુતપ્તેન મુચ્યતે કિલ્લિપાન્ તતઃ-આ મહાપાપીઓ અને બાકીના અકર્તવ્ય કરનારાઓ સારી પેઠે કરેલા તપથી જ પાપમુક્ત થાય છે (મનુ ૧૧-૨૩૯) આ શ્લોકમા તો મનુમહારાજની દયાની અવધિ છે માટે મહાપાતકનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોવું ઘટે. ॥ ૪૦ ॥

મતાન્તર જતાવી હવે આચાર્ય પોતાની સમિતિની મહેર માગતા કહે છે -

વહિસ્ત્વમયથાપિ સ્મૃતેરાચારાચ ॥ ૪૨ ॥

તુ=પરતુ સમયવાપિ=જાને રીતે જ વહિ=તે વિદ્યાના અધિકારથી બદ્ધિષ્ટ છે છે કેમકે સ્મૃતિ અને શિષ્ટાચાર જાનેથી આ વાત સિદ્ધ છે

ઉચ્ચ જીવનમાથી બ્રહ્મેલા સન્યાસી, વાનપ્રસ્થ કે બ્રહ્મચારીઓ મહાપાતકી હો કે ઉપપાતકી હો-જાને રીતે જ શિષ્ટ સપ્રદાય અને વૈદિક બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારથી સર્વથા બદ્ધિષ્ટ છે ભોગભાવે તેમનું પતન છે સ્મૃતિના પ્રમાણોથી અને શિષ્ટોના આચાર વ્યવહારે પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે આથી તેઓ બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી નથી શિષ્ટો તેવા બ્રહ્મે સાથે યજ્ઞ-સ્વાધ્યાય-વિવાહ વગેરે સબધ પણ જારી રાખતા નથી મનુસ્મૃતિનો ખોલ છે કે વાલ્મીકીશ્ચ વૃત્તધર્મશ્ચ વિશુદ્ધાનપિ ધર્મત. શરણાગતહર્ષશ્ચ સ્ત્રીહર્ષશ્ચ ન સપિત્રેત્=ખાલહત્યારા, કૃતમ્, શરણાગતની હત્યા કરનારાઓ અને સ્ત્રી હત્યારાઓ ધર્મ દૃષ્ટિએ વિશુદ્ધ થયા

હોય તો પણ તેમની માથે વ્યવહાર થોડો નથી. (મનુ ૧૧-૧૬૦) આથી તેવાઓનો તો શિષ્ટ સમાજ ઠાસ બહિષ્કાર જ થે વ્ય છે. ॥ ૪૩ ॥

આમ આશ્રમવ્રતનો વિવેચિકા નિષિદ્ધ થયો. હવે કર્મોના અંગવત ઉદ્દગીય વગેરેમા યજમાન હોય છે કે કર્મ કરાવનાર ઋત્વિજ આનો વિચાર આગળના પૂર્વપક્ષ ૨૪ કરે છે કે-

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૪૪ ॥

સ્વામિન = તે ઉપામનાઓમા યજમાનનું જ કર્તૃત્વ છે. ફલ = એમ આત્રેય મને કે કેમકે જન્મતે = મુનિઓમા યજમાનને માટે જ ફળનું વર્ણન કર્યું છે.

આત્રેય નામના આચાર્યના મતે દ્વિગ સુબંધ યજમાનનો જ હોઈ શકે છે. આથી તેનું જ દ્વિગ છે. મુનિ કહે છે-નવતિ જાત્મં ષત્તેવતિ ન ચ વનદેવં વિદ્મન્ વૃષ્ટીં પશ્યવિધ સામોવાસ્મે-તે દોઈ આત્રેયનાં ભવતો હોઈને વૃષ્ટિમા પાંચ પ્રકારના મામની ઉપામના કરે છે તેને માટે વગનાક વગેરે છે. તે વરમાદ વરમાપી પણ શકે છે. (છાં ૨-૩-૨) જેમાં જેનો અધિકાર નહીં હોય તેનો તેના દ્વિગ માથે મંબંધ હોઈ શકે નહીં. યજમાન અંગ કર્મનો અધિકારી છે અને એ સ્વામી છે કેમકે તે ઋત્વિજોને ખરીદે છે. તે જ ઉપામક છે. તે અમ ન હોય તો કર્તૃત્વ બોકતૃત્વમા એકરૂપતા-મામાનામિકૃત્ય ન ગેર અને એ મામાનામિકૃત્ય નો દષ્ટિ કે આથી સ્વામી યજમાનનું કર્મોગ ઉદ્દગીય-ઉપામનાદિમા કર્તૃત્વ છે, ઋત્વિજનું જ નહીં એમ આત્રેય નામના આચાર્ય કહે છે. ॥ ૪૪ ॥

હવે નિદાન્તીનો ઉલ્લેખ કરતાં જો છે -

આર્તિવજ્યમિત્યાદુષ્કોમિસ્તર્મ દિ પરિજીયમે ॥ ૪૫ ॥

યજમાનમાં વિદ્યમાન હોય છે. જેમ હરે યોદ્ધાઓ પણ તેનું કૃણ રાજાને કૃણે ગણાય, તેમ કરે સાક્ષાત્ ઋત્વિજે-પણ તેમનું કર્તૃત્વ યજમાન માટે હોઈને છેવટે તે કર્તૃત્વની જવાબદારી અને કૃણ યજમાનની જ છે. જે પ્રકારનું કર્તૃત્વ છે. પ્રયોજ્યકર્તૃત્વ અને પ્રયોગકર્તૃત્વ. ઋત્વિજેનું યોદ્ધાની પેરે પ્રયોજ્યકર્તૃત્વ છે. યજમાનનું પ્રયોગકર્તૃત્વ છે, રાજાની પેરે અને ભોકતૃત્વ કેવળ કર્તૃત્વનું અનુમાન કરાવે, વિશિષ્ટ કર્તૃત્વનું નહીં. આથી દોષ નથી. માટે કર્માંગ ઉપાસન ઋત્વિજેનું છે એ સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૪૫ ॥

શ્રુતિ પ્રમાણુ આપતાં કહે છે કે:-

શ્રુતેશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

ક્રુતેઃ=શ્રુતિ પ્રમાણુથી ચ=પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે.

યાં ચૈ કાઞ્ચન યજ્ઞ ઋત્વિજઃ આશિયં આશાસતે इति यजमानाय एव तामाशासते इति होवाच-यજ્ઞમાં ઋત્વિજે જે કંઈ પણ આશા સેવે છે તે યજ્ઞ માટે જ હોય છે. (શત્ ૦ ૧-૩-૧-૨૬) ઉપરાંત તસ્માદુ હૈવ-વિદ્ ઉદ્ગાતા ઘ્ર્યાત્ કં તે કામં આગાયાનિ-તેથી નહકાં આવું બાણુનારે ઉદ્ગાતા બોલે: “હું તારી કંઈ ઈચ્છા-કામનાનું ગાન કરું?” (હાં ૦ ૧-૮-૮) આ યજ્ઞકર્મમાં વર્તતા ઋત્વિજે યજમાનને મનોવાંછિત કૃણની આશિયો દે છે અને તેને સંપન્ન કરવાને માટે કહે છે-આમ સ્પષ્ટ શ્રુતિ કહે છે. આ વાત, જે કર્મ યજમાન કર્તૃક હોય તો ઘટે નહીં. કં તે કામમાગાયાનિ-આવી વાત, યજમાન કરી શકે નહીં. અને આ તો શ્રુતિબોલ છે. આથી કર્માંગ ઉપાસન ઋત્વિજેનું કર્મ છે, યજમાનનું નહીં એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

પ્રાસંગિક કથા પૂરી થઈ, પુનઃ પ્રકૃતનું અનુસંધાન કરે છે. પહેલાં જ્ઞાનનું યજ્ઞ વગેરે ણિહિરંગ સાધન તો શમદમાદિ વગેરે અંતરંગ સાધન છે, એમ કહ્યું. હવે એ જ જ્ઞાનનું સાધનાન્તર નિરૂપિત કરતાં કહે છે:-

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

સહકાર્યન્તરવિધિઃ=પૃથ્વરપુષ્કમાં ખીજનું સાધનની વિધિ છે એમ બાણુનું ઘટે તૃતીય=ને આ આગળ કહેલાં સાધનાન્તરની અપેક્ષાએ ત્રીજું સાધનાન્તર છે પક્ષેણ=નિકરપે તદ્વત=ધ્રુવનાની માટે અનુરૂપ છે. વિધ્યાદિશ્વર=વિધિનિર્ધેયની માફક.

ગૃહદારશ્યક ઉપનિષદના કહેલ પ્રાહ્મણની શ્રુતિ છે કે તસ્માદ્ બ્રાહ્મણઃ
 પાણ્ડિત્યં નિર્વિઘ્ન વાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્ વાલ્યં ચ પાણ્ડિત્યં ચ નિર્વિઘ્ન
 મુનિઃ અમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિઘ્નઃ બ્રાહ્મણઃ-આથી પાંડિત્ય ઉપરથી નિર્વેદ
 પામી બાલ્યભાવે રહે. બાલ્ય અને પાંડિત્ય બંને ઉપરથી વિરક્ત થઈ મુનિ
 બને; મૌન અને અમૌન બંનેથી વિરાગી થાય કે પ્રાહ્મણ બને છે.
 (૫૦ ૩-૫-૧) આ શ્રુતિ અંગે સંશય એ છે કે આ શ્રુતિ પાંડિત્ય વગેરે
 શબ્દ દ્વારા શ્રવણ મનન વગેરે જ્ઞાનના સાધનાન્તરનું વિધાન કરે છે કે
 લોકસિદ્ધ પાંડિત્ય વગેરેની જ અર્થા કરે છે? લોકપ્રસિદ્ધિનો ત્યાગ કરી
 લોકમાં અપ્રસિદ્ધનો સ્વીકાર ન્યાય્ય નથી. આથી લોકસિદ્ધ પાંડિત્યનું જ
 અહીં નિરૂપણ છે. આવો પૂર્વપક્ષ થતાં કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી.
 જેમ યજ્ઞાદિ, જેમ શમદ્ભાદિ તેમ અહીં શ્રવણ મનન વગેરે સાધનાન્તરનું જ
 વિધાન છે. લોકસિદ્ધ પાંડિત્યનું વિધાન તો અહીં નિષ્પ્રયોજન થાય છે.
 કેમકે અથ બ્રાહ્મણઃ સ્યાત્-એવું અંતે વિધાન છે. પ્રાહ્મણ એટલે પ્રહ્લજ્ઞાની.
 જે આ પ્રહ્લજ્ઞાનના સાધનાન્તરની વિધિ ન હોય તો આ ઉપદેશ અનુચિત
 થાય. વિધિ ન માનીએ તો અથ શબ્દનું અહુણ ઘટી ન શકે. અથ શબ્દ
 આનન્તર્ય અર્થનો વાચક છે. અને એ આનન્તર્ય જ્ઞાનના સાધનોનું જ ઘટે.
 અને જ્ઞાનનાં સાધનો તરીકે જેમ યજ્ઞાદિ, જેમ શમદ્ભાદિ તેમજ શ્રવણ,
 મનન, નિદિધ્યાસન પણ છે. એમાં લોકસિદ્ધ પાંડિત્યનો પ્રશ્ન જ નથી,
 શ્રવણ વગેરે પણ સાધનો છે, એમ શ્રુત્યન્તર સ્પષ્ટ કહે છે. આત્મા વા
 -અરે હૃદયઃ ધોતવ્યઃ મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ-(૫૦ ૪-૫-૬)

ઉપરાંત લોકસિદ્ધ પાંડિત્યનો અહીં પત્તો નથી. એમ તો અનેક
 શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ કહે છે. નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ન બહુના થતેન-આ
 આત્મા પ્રવચન કે બુદ્ધિ કે ધણું સાંભળવાથી મળતો નથી. (મું ૩-૨-૩)
 નાનુધ્યાયાદ યદ્દન શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્-બહુ શાસ્ત્રોનું ચિંતન
 ન કરે એ વાણીનો થાક છે. (૫૦ ૪-૪-૨૧) સ હોવાચ ઋગ્વેદં ભગવઃ
 અધ્યેમિ યજુર્વેદં સામવેદં માથગં ચતુર્થં ઇતિ હાસ પુરાણં પશ્ચમં વેદાનાં
 વેદં પિત્ર્યં રાશિ દૈવ નિધિ, વાકાવાક્યમેકાચનં દેવવિદ્યાં સર્વદેવજનવિદ્યાં
 રતદ્ ભગવઃ અધ્યેમિ । સોઽહં ભગવઃ ! મન્ત્રવિદેવ અસ્મિ ન આત્મચિત્ત
 તે પ્રસિદ્ધ નારદે કહ્યું. કે “ભગવન્ ! હું ઋગ્વેદ ભણ્યો છું. યજુર્વેદ
 સામવેદ, સાધો અથર્વવેદ, પાંચમો ઇતિહાસ પુરાણ વેદોનો વેદ, વ્યાકરણ
 વંશવિદ્યા, ગણિતવિદ્યા, વાયુ આદિ વિદ્યા, ભૂગર્ભવિદ્યા, તર્કવિદ્યા, નીતિ
 વિદ્યા, નૃત્યગીતવાદિત્ર વિદ્યા, પ્રકૃતિવિદ્યા, પ્રાણીવિદ્યા, શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા,
 યોગવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, શિશ્યવિદ્યા હે ભગવન્ ! આ બધું હું ભણ્યો

છે તે હું ભગવાન ! કેવળ ઋગ્વેદાદિ વિદ્યાનો બાણકાળ છુ, આત્મવિદ્યાનો બાણકાળ નથી (છાં ૭-૧-૨-૩) ઋષો અક્ષરે પરમ વ્યોમન્ યસ્મિન્ દેવા ઐધિવિશ્વ નિપેદુ । યસ્તત્તવેદ ક્ષિમૃચા કરિષ્યતિ (ઋં ૨-૩-૨૧-૩૧) આથી અહીં શ્રવણ મનન વગેરે જ્ઞાનના માધનો છે એ નિશ્ચિત છે

આમ જ્ઞાનના ત્રણ માધનો છે -

યજ્ઞ વગેરે શબ્દમ્ વગેરે તથા શ્રવણ મનન વગેરે આ શ્રવણ વગેરે શબ્દમ્બીદિની પેરે જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ માધન છે જ્ઞાન તથા બાદ શ્રવણ વગેરે માટે આગ્રહ ન હોય પણ તે પહેલાં તો અવશ્ય છે જ્ઞાનોત્તર કાળનો તો મહિમા જ જુદો છે ત્યાં વિધિનિરોધ પહોંચતા નથી શ્રુતિ કહે છે એવ નિત્યો મહિમા બ્રાહ્મણસ્ય ન કર્મણા વર્ધને નો કનીયાન્ । તસ્યૈવ સ્યાત્ ત વિદિત્વા ન લિપ્યતે કર્મણા પાપકેન-પ્રાહ્મણ્યનો-પ્રહ્મના તણુકારનો આ નિત્યનો મહિમા છે કે તે કર્મથી વધતો કે ઘટતો નથી તે જ પરમપદનો બાણકાર થાય તેને બાણીને પાપ કર્મથી લેપાતો નથી (ઘૂં ૪-૩-૨૩) યથા પુષ્કરપટ્ટાદા ભાવ. ન શ્લિષ્યન્તે એવ એવિદિ પાપ-કમ ન શ્લિષ્યતે-જેથી એ બાણનાગને, કર્મવપરને જેમ પાણી તેમ, પાપ ન ચોટે (છાં ૪ ૧૪-૩) સ ત હ વાચ ન તપતિ કિમહં સાધુ નાકરચ કિમહં પાપમકરચમ્-તેને કદી નિશ્ચય આ કપના તપાવતી નથી કે જ્ઞાને મે પુણ્ય કર્મ ન કર્યું ? જ્ઞાને મે પાપ કર્યું ? (તૈં ૨-૬) સ્મૃતિઓવ છે કે-યસ્ય નાહર તો માયો વુર્દ્ધિયસ્ય ન લિપ્યતે । હત્વાડપિ સ રમાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિવશ્યતે-જેનામા અહુ કાગ્લાવ નથી, તે આ જગતને હણતો છતાં નથી તો હણતો, નથી તો બધનમા પડતો (મીં ૧૮ ૧૭) તો જ્ઞાનોત્તર કાળમા વિધિનિરોધમાથી જ્ઞાનીને મગતુ વ્યાત ય શ્રુતિ સ્વય દશાવે છે- કે સ બ્રાહ્મણ કેન સ્યાત્ ? એન સ્યાત્ તેન રૂદ્ધા એવ તે પ્રાહ્મણ કેવી રીતે થાય ?-જેનાથી થાય તેનાથી પણ આવો જ થાય છે (ઘૂં ૩-૫-૧) આમ વિધિનિરોધથી પરનો પ્રહ્માનુભવ અપે છે આથી જ્ઞાનોત્તર કાળમા માધનોના સંવનનો આગ્રહ નથી છતાં વિહિત અને નિષિદ્ધ પૈકી વિહિતનું આચરણ યોગ્ય છે પ્રહ્મજ્ઞાની તો પરમ વિવેકી છે શ્રુતિ કહે છે આત્મકીડ આત્મરતિ ત્રિયાવાન્ એવ બ્રહ્મવિદા વરિષ્ઠ-એ પ્રહ્મ-વેત્તાઓમા સર્વશ્રેષ્ઠ આત્મામા ગ્મનારો, આત્મામા પ્રેમવાળો અને ક્રિયાવાન છે (મુ ૩-૧-૪) તેનૈતિ બ્રહ્મવિત્ પુણ્યકૃત્-(ઘૂં ૪-૪ ૧) યદ્દાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તત્તદેવેતરો જન । સ યત્પ્રમાણ કુરતે લોકસ્તદનુવર્તતે-જે જે આચરણ ઉત્તમ પુરુષો કરે છે તેનું અનુસરણ ખીલ લોકો કરે છે તે જેને પ્રમાણ બનાવે છે તેને લોક અનુસરે છે (મીં ૩-૨૧) ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષી શકા ઉઠાવે છે કે વિધ્યાદિવત્ આમ કહેવું અયોગ્ય છે તેમા સ્વતત્ર માટે સન્યાસ આશ્રમમા યોગ્યતા હોય તો પણ ગૃહસ્થાશ્રમમા યોગ્યતા નથી જે વિધિ વગેરેમા સ્વતત્ર હોય તે ગાહ્યથ્યને માટે યોગ્ય નથી કેમકે સ હલુ ણ્વ વર્તયન્ યાવદાયુષમ્-તે નિશ્ચય યાવદ્આયુ આમ વર્તતો હોઈને (છાન્દ ૮-૧૫-૧) આવો ગૃહસ્થાશ્રમી માટેનો શ્રુતિનો ઉપસહાર વ્યર્થ જાય આ શકાનો વિકાસ કરતા હોય છે -

કૃત્સ્નભવાત્ ગૃહિણોપસહારઃ ॥ ૪૮ ॥

ઉ-પરંતુ કૃત્સ્નભવાત્-સમસ્ત જ્ઞાન સાધનોનો ગૃહસ્થાશ્રમમા પણ સભવ હોવાથી ગૃહિણ-ગૃહાશ્રમી સાથે ઉપસહાર-સમાપ્તિ કરનામા આવી છે.

જેમ સન્યાસીઓને માટે તેમ કેટલાક ભગવદ્નુક્રપાપાત્ર ગૃહસ્થો માટે પણ ત્રણે જ્ઞાન માધનો સભવી શકે છે અને આ લક્ષ્યમા રાખીને જ છાદ્યોગ્યમા ગૃહસ્થાશ્રમી સાથે જ વિદ્યાનો ઉપસહાર કર્યો છે વિધિ વગેરેમા સ્વાતન્ત્ર્ય તો જ્ઞાનને લઈને આવે છે આશ્રમ તે માટે અનિવાર્ય નથી જેમ સન્યાસીઓનું તેમ એવા બ્રહ્મકૃપાપાત્ર ગૃહસ્થોનું આચરણ પણ શિષ્ટાચાર કે લોકસંબ્રહ્મમા હોઈ શકે છે નિદિધ્યાસનનો વિરોધ કર્મની આસક્તિ સાથે છે, કર્મમાત્ર સાથે નથી માટે પૂર્વપક્ષી મક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમને વર્ગીય છે સૌ આશ્રમોનું એકાયતન તો ગૃહસ્થાશ્રમ છે ॥૪૭॥

ભવા ! જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ સાધન છે નિદિધ્યાસન તો તેનું જ નિયમપૂર્વક આચરણ કરવું ઘટે ઈતર જ્ઞાન સાધનોની સાધનામા શક્તિ અને સમયનો વ્યય ન કરીએ તો ? જવાબ દેતા કહે છે -

મૌનવદિતરેષામપ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

મૌનવત્=મૌન એટલે નિદિધ્યાસન. તેની પેરે-ઇતરેષામપિ=બીજા જ્ઞાનના સાધનેનું પણ ઉપદેશાત્=અનુશાસન હોઈને તેમનું આચરણ કરવું ઘટે

નિદિધ્યાસન જે જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ ઉપકારક હોય તો તે સિવાયના ઇતર સાધનો પરપરાએ ઉપકારક છે અને પરપરાએ જે ઉપયોગી છે તેમના વિના સાક્ષાત્ ઉપયોગી હોય તેનું અસ્તિત્વ પણ શકાન્નપદ થાય ! સાધનાન્તરની સિદ્ધિ વિના ઓછામા ઓછું નિદિધ્યાસન સભવતું નથી આથી નિદિધ્યાસનની પેરે ઇતર સાધનોનું અનુજ્ઞાન પણ વિદિત છે ॥ ૪૯ ॥

આમ નિદ્ધિધ્યામન સુધીનાં જ્ઞાન સાધનો વિચાર્યાં હુવે તે સાધનોનાં પ્રકાર વર્ણવતાં કહે છે:-

અનાવિષ્કુર્વન્નન્વયાત્ ॥ ૫૦ ॥

અનાવિષ્કુર્વન્=ગુરુએ બતાવેલી સાધના સરણિને કોઈ સમક્ષ પ્રકટ ન કરતાં સતત તેનાં સંપાદન માટે પરાયણ થાય. કેમકે અન્વયાત્=કોઈની આગળ અપ્રકટતા પણ સાધન સંપત્તિના અંગ તરીકે અન્વિત થાય છે.

બ્યાં સુધી સાધક સાધનસિદ્ધ થઈ જ્ઞાનમય ન થાય ત્યાં સુધી ગુરુએ ઉપદેશેલી સાધનસંપત્તિનો પ્રકાર કોઈ સમક્ષ પ્રકટ ન કરે! કેમકે શ્રેયાંતિ ઘટુવિદ્વાન્નિ હોય છે. અર્થાત્ જગત સમક્ષ સાધનાનો ણકળકાત્ ન કરવો. સાધના પૂર્ણ થતાં સ્વયમેવ સિદ્ધિની સોડમ પ્રકટયા વિના નહીં રહે. આથી સાધનાનો પ્રચાર ન કરે! જાતે સિદ્ધ થશે એટલે આપમેળે તે પ્રકાશ પામ્યા વિના નહીં રહે. સૂર્ય ઢાંકયો ઢાંકાતો નથી. ॥ ૫૦ ॥

એહિકમપ્યપ્રસ્તુતપ્રતિબન્ધે તદ્દર્શનાત્ ॥ ૫૧ ॥

અપ્રસ્તુત પ્રતિબન્ધે=જે કોઈ પ્રતિબંધ ન જન્મે ન આવે તો એહિકમપિ=તો આ જ જન્મમાં સાધનસંપત્તિ જ્ઞાન જન્માવે છે. કેમકે તદ્દર્શનાત્=કેટલાકને આ જ જન્મમાં જ્ઞાન થાય છે એવું દર્શન છે.

અર્થાત્ લાઘ્યશાળી અને પરમ પુણ્યશાળી પ્રભુકૃપાપાત્ર સાધકને આ જ જન્મમાં સાધન સંપત્તિ પૂર્ણપ્રહસાની કરી શકે છે. કેમકે તેની સાધના અલંગ છે, પ્રતિબંધ નથી. અંતરાયથી વેધાયેલી નથી. પ્રભુકૃપાએ અપ્રતિબંધ થઈ છે. જે કોઈક બળવાન કર્મવિપાકે આ જન્મે જે સાધના પ્રતિબંધ થઈ તો પછી લાવિમાં પણ તે પ્રતિબંધ દૂર થતાં સિદ્ધ થાય છે જ. કરેલું કદી નિષ્ફળ જતું નથી. સિદ્ધિ માટે સમય નહીં સાધનની પૂર્ણતા અને સત્ત્વ અગત્યનાં છે. આ જ જન્મમાં સિદ્ધ થયેલા ઘણાં મહાત્માઓ છે. જનકાદિ મહાત્માઓ તે જ જન્મમાં સિદ્ધિ પામ્યા હતા. ગ્રામદેવ વગેરેને ખીજ જન્મમાં ગર્ભમાં રહેલા હોઈને જ જ્ઞાન થયું હતું. સાધનોનો સ્વરૂપે કોઈ ભેદ ન હોઈને, પ્રતિબંધ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિદ્યજ અવિદ્યજનો નિયામક છે. આથી પ્રતિબંધની જે નિવૃત્તિ થાય તો આ જ જન્મે અને નિવૃત્તિ ન થાય તો ખીજ જન્મે પણ સિદ્ધિ મળે જ. ॥ ૫૦ ॥

તો જેમ સાધનના કૃણરૂપ જ્ઞાન અંગે આ ભવ કે ખીજા ભવનો નિયમ છે તેવો જ્ઞાનના કૃણરૂપ મોક્ષ અંગે કાંઈ નિયમ છે ખરો? કેમકે એ પણ કૃણ જ છે. તેનો જવાબ વાળતાં અધ્યાય સમાપ્તિ ભણતાં આચાર્ય દેવ કહે છે:-

एवं युक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते
स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

દિરકિત અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ સૂચક છે. एवं=જાનની પેરે મુક્તિફલાનિયમ:= જ્ઞાનના કૃણરૂપ મુક્તિની ખાખનમાં કોઈ ઐદિક આમુખિક નિયમ નથી. કેમકે તદવસ્થાવધૃતે:= જ્ઞાનાવસ્થામાં-તેની પ્રાપ્તિ વેળાએ-તેની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય થઈ જાય છે.

જ્ઞાનના કૃણરૂપ મુક્તિની ખાખતમાં ઐદિકતા કે આમુખિકતાનો કોઈ નિયમ નથી. જે ક્ષણે જ્ઞાન તે જ ક્ષણે મુક્તિ મળી જાય છે, જ્ઞાનોત્પત્તિ અને મુક્તિની એક કાળે સ્થિતિ શ્રુતિઓ વર્ણવે છે. ઘડા પદ્ય: પદ્યતે રુક્મવર્ણ કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિરંજન: પરમ સામ્યમુપૈતિ ત્યારે આ વિવેકી જીવાત્મા તે સુવર્ણ વર્ણ જગત્કર્તા, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાના જનક, ઇન્દ્રિયને સાક્ષાત જુવે છે ત્યારે તે જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને ખંખેરી નાંખી, નિરંજન થયેલો હોઈને ઇન્દ્રિયની સાથે પરમ તુલ્યતા પામે છે. (મું ૩-૧-૩) આવી તો અનેક શ્રુતિઓ છે. આથી જ્ઞાનની પેરે જ્ઞાનના કૃણરૂપ મુક્તિની પ્રાપ્તિ અંગે કોઈ ઐદિક આમુખિક નિયમ નથી એ સિદ્ધાન્ત છે. જ્ઞાન સમકાળ જ મુક્તિ થાય છે, ॥ ૫૨ ॥

इति ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

હરિ: ॐ તત્સત્

અથ વ્રહ્મસૂત્રસાધનભાષ્યે

ચતુર્થાધ્યાયે

પ્રથમ પાદઃ

૧૧ અધ્યાયમા યજ્ઞાદિથી માડીને તે નિદિધ્યાસન મુખીના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનોની કનશ મીમાસા કરી એ બધાએ સાધનો સાધ્યાત કે પરપરાએ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે ઉપયોગી હોઈને કોઈની પણ ઉપેક્ષા પાલવે એમ નથી છતા જ્ઞાનનું આક્ષાત્ર સાધન છે-અતરંગ સાધન છે નિદિધ્યાસન આ અધ્યાયમા જ્ઞાનના ફળનું નિરૂપણ છે કેમકે હવે એ જ અવગરપ્રાપ્ત છે. આથી એ ફળમીમાસા પહેલા જ્ઞાનના અતરંગ સાધનરૂપ નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ વિહિત છે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને ફળજનન માટે એ અત્યંત ઉપયોગી છે તેનો મુમુક્ષુઓને ઉપદેશ કરતા ભગવાન સૂત્રકાં કહે છે કે -

આવૃત્તિઃ અસકૃદ્ ઉપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

આવૃત્તિ=સાધન માત્રનો ઉપક્રમ હોઈ સૌ સાધનોનો વારવાર અભ્યાસ ઉદ્દિષ્ટ છે છતા અહીં અતીત ઉપયોગી અને અન્યવહિત હોઈને નિદિધ્યાસનનો જ સખધ જાણવો તે નિદિધ્યાસનની આવૃત્તિ એટલે અભ્યાસ, જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યાં મુખી સતત અભ્યાસ કરવો ઘટે કેમકે અસકૃદ્ ઉપદેશાત્=વારવાર શ્રુતિએ તેનો અભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે

સમાધિની સીમા મુખી ફેલાયેલુ ધ્યાન એટલે નિદિધ્યાસન એવા નિદિધ્યાસનનો સતત વારવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ સમાધિમા પરિણત ધ્યાન જ જ્ઞાન અને તેના ફળરૂપ મોક્ષને સમર્પે છે પ્રહ્લાના આક્ષાત્રકાર રૂપ જ્ઞાન સમાધિમા જ સભવે આથી ધ્યાનનો નિઃતર અભ્યાસ અનિવાર્ય છે ઉપરાંત સં આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો! હે શ્વેતકેતુ! તે આત્મા તુ છે (છાંં ૬-૮-૭) આ ખડમા શ્રુતિ પ્રહ્લાનિષ્ઠાનો અનેક વેળા ઉલ્લેખ કરે છે અને પ્રહ્લાનિષ્ઠા સમાધિનું જ ખીજું નામ છે આથી જ્ઞાન અને તેના ફળના ઝરજુએ સતત ધ્યાનયોગ સાધવો રહ્યો સમધિમા જ સર્વાત્મદર્શન થાય ॥ ૧ ॥

શ્રુતિ સ્મૃતિનાં લિંગોના નિરૂપણ દ્વારા ઉપલી વાતને જ દૃઢ કરતાં કહે છે કે:-

લિંગાચ ॥ ૨ ॥

ચ=ઉપરાંત લિંગાત્=શ્રુતિ સ્મૃતિનાં લિંગવાક્યો દ્વારા પણ વારંવાર અભ્યાસ કરવો ધટે, એ સૂચિત થાય છે.

શ્રુતિ કહે છે:-યદા હિ एव एतस्मिन् अदृश्ये अनात्म्ये अनिरुक्ते अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति (તૈ૦ ૨-૭) આ શ્રુતિમાં પરમેશ્વરમાં અભય પ્રતિષ્ઠાને, મોક્ષના કારણરૂપ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. અને તે દ્વારા ધ્યાનની વારંવાર આવૃત્તિ સૂચવે છે. અભય-પ્રતિષ્ઠા-અચળ-પ્રતિષ્ઠા, નિદિધ્યાસનની દૃઢભૂમિ વિના સંભવે જ નહીં. ધ્યાનાભ્યાસના ગળે જ પ્રભુમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે. ઉપરાંત ગીતાણી કહે છે:-तद्बुद्धयस्तदात्मानः तन्निष्ठास्तत् परायणाः । गच्छन्ति अपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा-જ્ઞાન વડે ધોવાયેલા પાપવાળા, આત્મબુદ્ધિ, આત્મસ્વરૂપ, આત્મનિષ્ઠ, અને આત્મપરાયણ થયેલા હોઈને મોક્ષ પામે છે. (ગી૦ ૫-૧૭) આથી ધ્યાનની વારંવાર આવૃત્તિ ધર્મ્ય છે. ॥ ૨ ॥

તો જે ધ્યાનનું વિધાન છે તે ધ્યાનનો વિષય કયો? કહે છે:-

આત્મેયુપગચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિ ચ ॥ ૩ ॥

આત્મા=પરમાત્મા નિદિધ્યાસનનો વિષય છે. इति=એમ उपगच्छन्ति=વેદવાદીઓ ભણે છે. च=અને ग्राह्यन्ति च=શ્રુતિ સ્મૃતિઓ એનું જણાવે છે.

વેદવાદીઓ પરમાત્મા જ નિદિધ્યાસનનો એક માત્ર વિષય છે એમ સ્વીકારે છે. અને તે ઉપરાંત શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો પણ એ જ નિર્ણય છે. શ્રુતિ કહે છે:-अथ इयं रथनाभौ संहता यत्र नाह्वः स एषोऽन्तर्ध्वगते बहुधा जायमानः । भोमित्येवं ध्यायष आत्मानं स्वस्ति यः परात्र तमसः परस्तात्-જે હૃદયમાં, રથની આંતરીમાં આસાઓની માફક શાખા ઉપશાખા નાદીઓ મહિત, પ્રધાન એકમો ને એક નાદી સંબંધ છે તે હૃદયની અંદર તે આ આત્મા અનેક પ્રકારે પ્રકટતો ગહે છે. તે આત્માનું “ઓમ” એમ આવી રીતે ધ્યાન ધરે. તમારે પાર પહોંચવા માટે જે અવિદ્યાન્ધકારથી પર છે. કંધાણ હો. (સું૦૧-૨-૬) ઉપરાંત ગીતાઓત છે કે-योगી युञ्जीत सततं आत्मानं एहति स्थिरः । एकारी यतचित्तात्मा निराशी:

અવરિષ્ઠઃ-હેડ અને મનને કાબૂમાં આણી વામના અને મગધુનો ત્યાગ કરીને, એકાવમાં એકવા રહેવા યોગીએ યથાવકાશ મનને એકાગ્ર કરવું જોઈએ (મી૦ ૬-૧૦) આથી મનન આત્મ-પરમાત્મ ધ્યાનની જ આવૃત્તિ કરી ઘટે ॥ ૩ ॥

આત્માનુ જ ધ્યાન શાને કરવું ઘટે? કેમકે ધ્યાન તો કોઈ મૂર્તિના કે પ્રત્યક્ષના કોઈ એકાદ તત્ત્વના પળુ ધર્ષ શકે છે. તો આત્મધ્યાન માટે જ શાને આશ્રય?—

ન પ્રતીકે, ન હિ સઃ ॥ ૪ ॥

પ્રતીકે=મૂર્તિ વગેરેમાં કે પ્રત્યક્ષના કોઈ એકાદ તત્ત્વનું ધ્યાન નહીં ધો હિ=કેમકે જન્મે પ્રતીક નહીં આત્મા નથી.

મૂર્તિ કે કોઈ ખીજુ પ્રતીક ધ્યાનનો વિષય ન હોવું ઘટે કેમકે તેનું ધ્યાન પ્રભુજ્ઞાન નહીં દર્શી શકે! જેનું ધ્યાન તેનો જ આકાશકાર એવો નિયમ હોય છે તો પ્રતીકનું ધ્યાન પ્રતીકનો આકાશકાર કે પણ તેથી પરમાત્માને લગતો આકાશકાર નહીં જન્માવી શકે! ધ્યાનની આવૃત્તિ કોઈના સ્વભાવ વિરુદ્ધ કરી શકાતી નથી અને જાણે છે તો પરમાત્માનો આકાશકાર આથી ધ્યાન કે વહાલ તો પ્રભુનું જ ઘટે પ્રતીક વગેરેનો ખહુ ઉપયોગ છે પણ ધ્યાનનો વિષય તો પ્રતીક દ્વારા પણ પ્રભુ જ હોય ॥ ૪ ॥

જો આમ જ છે તો પછી મનો વ્રહ્મેત્યુપાસીત્વ ઇતિ અધ્યાત્મં અથ અધિદેવત આકાશો વ્રહ્મેતિ—“મન બ્રહ્મ છે” એમ ઉપામે આ અધ્યાત્મ ઉપાસના છે હવે આધિદેવિક ઉપાસના કહીએ છીએ—“આકાશ બ્રહ્મ છે” (હા૦ ૩-૧૮-૧) આદિત્યો વ્રહ્મેત્યાદેશ—“આદિત્ય બ્રહ્મ છે” આ ઉપદેશ છે (હા૦ ૩-૧૯-૧) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં મન વગેરે પ્રતીકોમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિનો ઉપદેશ શા માટે? નિહિધ્યાસન, બુદ્ધિથી ભિન્ન તો કોઈ વસ્તુ નથી આથી આ શકાનો જગણ વાગતા કહે છે—

વ્રહ્મદાષ્ટિઃ સત્કર્પાન્ ॥ ૫ ॥

વ્રહ્મદાષ્ટિ=મન વગેરે પ્રતીકોમાં ક્રમ બુદ્ધિનો ઉપદેશ તો સત્કર્પાદિ=ક્રમ સર્વોદ્કૃષ્ટ હોયથી છે

હીનમાં ઉત્કૃષ્ટની ભાવના યોગ્ય છે ઉત્કૃષ્ટમાં હીનની નહીં ગામના નાયકમાં જેમ રાજબુદ્ધિ વિવેકી તેમ મન વગેરે પ્રતીકોમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ

વિવેકી. કેમકે બ્રહ્મ સર્વોદ્કૃષ્ટ છે. રાજાની અપેક્ષાએ પટેલ નિકૃષ્ટ ગણાય. પણ ગ્રામજનતાની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ હોઈને તેને રાજા કરી શકાય. તેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની અપેક્ષાએ મન વગેરે પ્રતીક હીન છે. છતાં ઇંતર પદાર્થોની અપેક્ષાએ એ ઉત્કૃષ્ટ હોઈને તેનો બ્રહ્મ તરીકે ઉપદેશ થતે છે. મન ખીજી ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે. અધિભૂત આકાશ ખીજાં ભૂતોથી ઉત્કૃષ્ટ છે. અને અધિદેવતા સૂર્ય ખીજા પદાર્થોથી ઉત્કૃષ્ટ છે. બહુ હોઈને, બ્રહ્મ જેમ બ્રહ્મ છે તેમ મન વગેરે પ્રતીકમાં પણ તેવી દૃષ્ટિ ઉચિત છે. આથી પ્રતીકમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ છે. આથી પ્રતીક બ્રહ્મ થઈ જતું નથી, એ પણ ધ્યાનમાં રહેવું થટે. માટે ધ્યાન તો પ્રતીકમાં પણ તેવું જ-બ્રહ્મતું જ. પ્રતીકાદિ દ્વારમાત્ર છે. દ્વારી તો પરમાત્મા જ છે. ॥૫॥

મન વગેરે પ્રતીકમાં તો બ્રહ્મદૃષ્ટિ ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ ભલે હોતી, પણ કર્મોંગ ઉદ્ગીય વગેરેની અંદર આદિત્ય આદિ દૃષ્ટિ પાછળ શું પ્રયોજન? કહે છે:-

આદિત્યાદિમતયશ્ચાંગે ઉપપત્તેઃ ॥ ૬ ॥

ચ=તથા આદિત્યાદિમતય=આદિત્ય વગેરે બુદ્ધિ અંગે=કર્મના અંગરૂપ ઉદ્ગીય વગેરેમાં સાધ્યની દૃષ્ટિએ ઉપદેશનામાં આવે છે કેમકે ઉપપત્તેઃ=એ ગોચર છે.

—એવ વસૌ તપતિ તમુદ્ગીયં ઉપાસીત-જે આ નિશ્ચય ચેલો સૂર્ય તુષે છે તેને ઉદ્ગીય દૃષ્ટિએ ઉપાસો. (છાંં ૧-૩-૧) લોકેષુ પશ્ચવિધં સામોપાસીત-લોકમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે. (છાંં ૨-૨-૧) ષાલ્વિ સપ્તવિધં સામોપાસીત-વાણીમાં સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે. (છાંં ૨-૮-૧) इयमेव ऋक् अग्निः साम-આ પૃથ્વી જ ઋચ્યા છે, આ અગ્નિ જ સામ છે. (છાંં ૧-૬-૧) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં ઉદ્ગીય વગેરે કર્મનાં અંગોમાં જે સૂર્યોદિ બુદ્ધિઓ ઉપદેશવામાં આવી છે તે સાધ્યના કારણે જાણવી થટે છે કેમકે સાધ્ય એટલે કે સાદ્ય જ એવી બુદ્ધિઓમાં નિમિત્ત છે. જે કારનો-ઉદ્ગીયનો ઉચ્ચાર આંતર અધારાને ને ભયતે દૂર કરે છે. કેમકે એ પરમાત્માનું નામ છે અને સૂર્ય પણ ઉદય પામતાં, અધારાં તથા ભયને ઓસાર છે કેમકે એ પણ પરમાત્માનો મહિમા જ છે. આમ બન્ને વચ્ચે સાધ્ય છે. આથી તેમાં તે બુદ્ધિનો ઉપદેશ છે. ખીજે પણ એ રીતે સમજી લેવું થટે છે. લોકમાં સાધ્ય નિમિત્ત એકમાં ઇતિની બુદ્ધિનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. મુખમાં ચન્દ્રબુદ્ધિ, માળવકમાં અન્નિબુદ્ધિ, પ્રસ્તરમાં યજમાનબુદ્ધિ, યૂપમાં આદિત્યબુદ્ધિ વગેરે એના

દાખવા છે અગી દ્વિગીય વગેરે કર્માંગેમા પાતુ તે તે આદિત્યાદિ બુદ્ધિ
ત્રાઉપ્યના પાયા ઉપર યોગ્ય છે ॥ ૬ ॥

આમ ધ્યાન-નિદિધ્યાસનનો વિષય થયો. હવે તેની આનુષ્ઠાનિક પ્રકાર
કયો રહે છે તે જાનાવતા કહે છે -

આસીનઃ સમ્ભવાત્ ॥ ૭ ॥

આસીન=એમીને નિદિધ્યાસન કરતુ ઘરે કેમકે સમ્ભવાત્=આસન ઉપર બેઠાને
તે સભવી રહે.

એક ઠેકાણે એમીને ધ્યાનાભ્યાસ કયો ઘટે લભા રહીને કે આવતા
કે બિઘતા બિઘતા ન કરે! કેમકે તો જ નિમેષ, ચિત્ત ચાચ-ચ નિદ્રાથી
નિગ્ઝાગ વગેરે અનુક્રમે નં મલવે એમીને ધ્યાન ધરવામા આવા લયો
જોડા હોય, માટે આમનન્ય થઈ ધ્યાન ધરે ॥ ૭ ॥

ખીતે હેતુ અર્પતા કહે છે -

ધ્યાનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

ચ=ઉપરાત ધ્યાનાત્=ધ્યાન દોષને નિદિધ્યાસન બેડા બેડા કરતુ

ધ્યાનનો પ્રકર્ષ જ મમાધિ મુખીતુ નિદિધ્યામન છે અને ધ્યાન
ચિત્તની એકાગ્રતાથી ધાય એ એકાગ્રતા બેઠવાને સભવે આથી મુમુક્ષુ
એમીને ધ્યાન ધરે, ખીજી રીતે નહીં ॥ ૮ ॥

વળી કહે છે -

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

ચ=ઉપરાત અચલત્વ=સત્તાગ નિશ્ચિન્તાને ઉદ્દર્શીને પણ મુમુક્ષુ બેડા બેડા ધ્યાન કરે

નિદિધ્યામનની મિદ્ધિ માટે મર્વાગ નિશ્ચલતાની અપેક્ષા રહે છે તે
વિના એ સિદ્ધ થતુ નથી અને સત્તાગ નિશ્ચલતા બેઠવાને મલવે આથી
આમન ઉપર એમી સતત ધ્યાન ધરે ॥ ૯ ॥

વળી ઉમેરે છે કે -

સ્મરાણાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

ચ=ઉપરાત સ્મરણાત્ આસન નિદિધ્યાસનનુ અગ છે એમ મ્મતિ રહે છે ત્યા
પણ આ સિદ્ધ છે

સમાધિ પર્યન્તનું ધ્યાન એટલે નિદિધ્યાસન. તેના અંગ તરીકે આસન છે એમ સ્મૃતિઓ કહે છે. યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારના યાનસમાધયોડષ્ટાવંગાનિ-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર, પ્રણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના આઠ અંગો છે. (યોગ ૨-૨૯) પરિશંત શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ-પવિત્ર સ્થાનમાં સ્થિર માસન પોતાને સાડ પથારી-(મીં ૬-૧૧) અંગીની સિદ્ધિમાં અંગ તો મુખ્ય કારણ હોય છે. આસનનું સ્વરૂપ વગેરે યોગશાસ્ત્રમાંથી બાકી લેવું પડે. આથી બેઠેલી અવસ્થામાં નિદિધ્યાસન કરે. ॥ ૧૦ ॥

તો દેવી જગ્યાએ બેસીને એ નિદિધ્યાસન કરે? તો કહે છે:-

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

અવિશેષાત્=સમાન હોઈને યત્ર=જ્યાં एकाग्रता=ચિત્તની એકાગ્રતા સંભવે તત્ર=ત્યાં નિદિધ્યાસન કરે!

ચિત્તની એકાગ્રતા અગત્યની છે, સ્થાન નહીં. ધ્યાતાને માટે સૌ થાન સમાન છે. ચિત્તની એકાગ્રતા જ્યાં થઈ શકે ત્યાં નિદિધ્યાસન કરવું. બેઠેલી વિશેષતા બધે જ અપેક્ષિત. આથી શ્રુતિ કહે છે:-મનોડુકૂલે 'તુ ચશ્ચુઃ પીઢને-મનપસંદ તથા જ્યાં આંખને પીડા કે એવું ન હોય તેવી (શ્વેતા ૦ ૨-૧૦) સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:-ન સ્થાનનિયમઃ ચિત્ત સાદાત્- (સાં ૬-૩૧) સમતા-શુચિતા-શાંતિ-સૌન્દર્ય વગેરે ચિત્તની એકાગ્રતામાં સહાયક હોઈને બધાંય સ્થાનમાં એક સરખાં અપેક્ષિત છે. આથી જ્યાં સહજપણે ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ શકે ત્યાં નિદિધ્યાસનનો પ્રયાસ કરે. ॥ ૧૧ ॥

આવું નિદિધ્યાસન કયાં સુધી કરવું ઘટે? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

આ પ્રાયણાત્ તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

આપ્રાયણાત્=આપણ એટલે મરણ ત્યાં સુધી આ દ્વારા જ્યાં સુધી યત્નતાને દય ન થાય ત્યાં સુધી એટલે કે દીર્ઘકાળ-નિરંતર-અને સત્કારપૂર્વક નિદિધ્યાસન રવું ઘટે. હિ=હેમકે તત્રાપિ=એ જાગ્રતમાં પણ દૃષ્ટમ્=શ્રુતિનું દર્શન છે.

પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધી પરમાત્માનું નિદિધ્યાસન કરવું તેજ્ય. તેમાં કાળ અગત્યનો નથી, સાક્ષાત્કાર અગત્યનો છે. અને આગી સાક્ષાત્કારની પણ પર્યન્ત-અને કદાચ એ જન્મ જન્મ લાંબાતી હોય તો

જન્મ જન્મ મુખી નિદિધ્યાસન કરવું ધરે. શ્રુતિ પણ આ વાત સમર્થિત કરે છે કે:-સ યો દ વ તદ્ ભગવન્ ! મનુષ્યેષુ પ્રાયણાન્તં ઔત્તરં સમિધ્યાયીત-હે ભગવન્ ! જે કોઈ નિશ્ચય મનુષ્યોમાંથી મરણ મુખી તે ઈશ્વરના વાચ્યનું ધ્યાન ધરે. (પ્ર૦ ૫૧) આથી આશાકાર થાય ત્યાં મુખીનો કાળ જાણવો, તેનાથી અધિક નહીં. માટે દર્શન પછી અભ્યાસ ન કરે. ॥ ૧૨ ॥

આમ પૂર્ણ નિદિધ્યાસન થાય તો તેનું કળ શું ? કહે છે:-

તદધિગમે ઉત્તરપુર્વાધયોરશ્લેષવિનાશૌ તદ્વ્યવદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

તદધિગમે=તે પરમાત્માનું જ્ઞાન થતાં ઉત્તરપૂર્વાધયોઃ=અધ=પાપ-ઉત્તર અધ એટલે જ્ઞાન થયા બાદનું ક્રિયમાણ પાપ અને પૂર્વ અધ એટલે જ્ઞાન થયા પહેલાનું અપ-પાપ-સંચિત પાપ એટલે એ બન્નેનો અશ્લેષવિનાશૌ=સખધાભાવ અને પ્રવેશ; ઉત્તરનો સંબંધાભાવ અને પૂર્વનો વિવેક થાય છે. કેમકે-તદ્વ્યવદેશાત્=શ્રુતિ સ્મૃતિઓ એવું દર્શાવે છે.

પરવૈરાગ્યજન્ય નિર્બાળ સમાધિમાં પરબ્રહ્મનો આશાકાર થાય છે. એ આશાત્ દર્શન થતાં, સંચિત અને ક્રિયમાણ પાપોનો, વિનાશ અને અસંબંધ થાય છે. સંચિત અને ક્રિયમાણ પાપના નાશને લઈને તેના જન્મમરણનો પ્રબંધ અટકી જાય છે. શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આ અવસ્થાનું માહાત્મ્ય ગાતા થાકતાં નથી. તેને લેપ નથી એમ બતાવતાં શ્રુતિ કહે છે:-
યથા પુષ્કરપલાશે આપઃ ન દિલ્પ્યન્તે एवं एवंવિદિ પાપં કર્મ ન દિલ્પ્યન્તે-એ બાણનારને, કમલપત્રને જેમ પાણી તેમ, પાપ ન ચોટે. (છાં૦ ૪-૧૪-૩) તસ્યૈવસ્યાત્ પદવિત્ તં વિદિત્વા ન દિલ્પ્યન્તે કર્મણાં પાપકેન-તે જ પદવિત્ થાય છે. તેને બાણીને પાપ કર્મથી લેપાતો નથી. (ઘૃ૦ ૪-૪-૨૨) આ બાબતમાં સ્મૃતિ કહે છે કે:-યયૈષસ્તેજસા વહ્નિઃ પ્રાપ્તં નિર્દહતિ ક્ષણાત્ । તથા જ્ઞાનાગ્નિના પાપં સર્વં દહતિ બ્રહ્મવિત્ જેમ લાકડાના તેજવાળો અગ્નિ ક્ષણવારમાં પોતાને ગ્રાસ થયેલાને બાળે છે, તેમ બ્રહ્મનો બાણકાર જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી તમામ પાપને બાળે છે. (મનુ૦ ૧૧-૨૪૬) આથી બ્રહ્મજ્ઞાને પૂર્વોત્તર પાપનો, નાશ અને અલેપ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અજળ છે. ॥ ૧૩ ॥

અતિદેશ કરતાં કહે છે:-

इतरास्यापि एवं असंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

इतरास्यापि=मीमांसुं પણ એટલે કે પાપથી ભિન્ન જે પુણ્ય તેનો પણ સ્વેચ્છા=
સાપેક્ષી મોક્ષ જ પરમાત્મ જ્ઞાન થતાં અસ્તેષ અને વિનાશ થાય છે કેમકે એવો શ્રુતિ
મૃતિનો વ્યપદેશ છે. પાતે તુ=ભોગ દ્વારા પ્રારબ્ધ ક્ષય થતાં દેહપાત થતાં તો બ્રહ્મ
પ્રાપ્તિ થાય છે તે આગળ કહેવામાં આવશે.

જેમ પાપનો તેમ જ સમસ્ત પુણ્યનો પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીને અસંશ્લેષ
અને વિનાશ થાય છે. પાપ ને લોખંડની તો પુણ્ય સોનાની પણ સંદેહ જ
કે! એના સમસ્ત પાપ પુણ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન પરવારી જાય છે. શ્રુતિ સ્વયં એ
મહામહિમામયી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે:-મિચતે હૃદયગ્રન્થિઃ
છેદ્યન્તે સર્વં સંશયઃ । ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાચરે-
સૌથી પર અને સર્વશ્રેષ્ઠ આત્માનું દર્શન થતાં દૃષ્ટાની હૃદયગ્રંથી ભેદાય
કે. તમામ સંશયો છેદાય છે અને કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે. (મું ૨-૨-૮)
શ્રુતિ કહે છે:-તતઃ કલેશકર્મનિવૃત્તિઃ-તેનાથી કલેશ તથા કર્મની
નિવૃત્તિ થાય છે. (યો ૪-૨૦) ગીતાજી ઉચ્ચારે છે કે યથૈષાંસિ
વમિદ્વોગ્નિઃ. મસ્મસાત્ કુરુતેડ્યુંન-હે અર્જુન! જેમ સારી પેકે સળગેલો
ઝેંઝિ લાંકડાને બાળે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વકર્મોને ભસ્મીભૂત કરે
કે. ઉપરાંત પુણ્યપાપ ઉભયનો નાશ બતાવતાં શ્રુતિ કહે છે:-યદા પદ્મયઃ
મ્દયતે રુક્મવર્ગી કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે
વેધ્ય નિરંજનઃ પરમં સામ્યં ઉવૈત્તિ-બ્યારે આ વિવેકી જીવાત્મા, તે
પુવર્ણવર્ણ, જગત્કર્તા, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, વેદાદિ સમસ્ત વિધાના જનક ઈશ્વરને
પ્રાક્ષાત્ જુવે છે ત્યારે તે જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને ખાખેરી નાંખી, નિરંજન
પ્રયેલો હોઈને ઈશ્વરની સાથે પરમ તુલ્યતા પામે છે. (મું ૩-૧-૩) ઉમેડ હ
જ્ય પણ પતે તરતિ નૈનં કૃતાકૃતે તપત્તઃ-આ બન્નેને જ તરી જાય
કે. તેને કરેલું ન કરેલું સંતાપ ઉપજાવતું નથી. (ષૂ ૪-૪-૨૨) આમ કર્મોને
હેસાબ તેને માટે પૂરો થાય છે. અને ભાવિમાં જન્મોને માટે સામગ્રી
રહેતો હોઈને એને જન્મવાનું કારણ નથી. અને આથી મરવાનું કારણ
થી. આથી હવે એને મુક્તિ સિવાય કશું હોતું નથી. અને પ્રારબ્ધ
ફળ થતાં તેનો મોક્ષ જ છે. આમ બ્રહ્મદર્શનથી મુક્તિ ફળે છે. આથી
તે દર્શનના સાધનરૂપ નિદિધ્યાસનમાં મતત સંલગ્ન રહેવું ઘટે છે. ॥ ૧૮ ॥

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં જ્ઞાનીનાં સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મો નાશ
પામે છે. તેમની સાથે તેમનો કોઈ મંબંધ રહેતો નથી. તો પછી એવા
બ્રહ્મજ્ઞાનીનું શરીર ટકે કેવી રીતે? કેમકે શરીરની રચિતિ તો કર્મફલના

ભોગને માટે જ હોય છે જો જ્ઞાન થયા બાદ તબ્દ જ શરીર પડતું હોય તો જ્ઞાનનો ઉપદેશક કોઈ ન રહે. મ પ્રદાયપચ પગ નાશ પામે આ પ્રશ્ન થતા કહે છે -

અનારબ્ધકાર્યે ણ્વ તુ પૂર્વે તદવધેઃ ॥ ૧૫ ॥

તુ=પણ અનારબ્ધકાર્યે=જેમનું ક્ષય ભોગશી કાર્ય શું ન થયું હોય એવા પૂર્વે=પૂર્વે કરેલા પુ વપાપ ણ્વ=ન નટ થાય છે કેમકે તદવધે=કેમકે શ્રુતિઓમા પ્રારબ્ધ કર્મ રહે ત્યાં સુધી શરીરની અવિ નિર્ધારિત કરી છે

પૂર્વ સૂત્રોમા જે પૂર્વકૃત પાપપુણ્યનો ક્ષય બતાવ્યો છે તે કેવળ તે જ કર્મોનો બાળવો જેમના ક્ષયદાન આરબ્ધ ન થયા હોય અર્થાત્ સચિત અરબ્ધમા જ જે હોય! આહુ શરીરમા ભોગવવા યોગ્ય પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ શ્રુતિ બતાવતી નથી શ્રુતિ તો કહે છે-તસ્ય સાપ્તદેષ ચિત્ર યાવદ્દ વિમોદયેડય સપત્ત્યે-તેને ત્યાં સુધી જ વિવળ છે ત્યાં સુધી એ શરીરથી નથી પુટયો-હવે તે મદ્દબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે-આ નિશ્ચય છે (છાં ૬-૧૪-૨) આમ પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષયદાને ક્ષય નહીં થાય ત્યાં સુધી વર્તમાન દેહ ટકે છે અર્થાત્ સચિત અને ક્રિયમાણ્યનો નાશ થાય છે પણ તેવા જ્ઞાનીનું શરીર પ્રારબ્ધવશાત્ ટકે છે અને આથી કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી ॥ ૧૫ ॥

અહીં એક શકા ઉપસ્થિત થાય છે બ્રહ્મજ્ઞાનના માહાત્મ્યે જો સચિત ક્રિયમાણ્ય વગેરે નટ થતા હોય તો પછી શાસ્ત્રવિહિત અભિહોત્રાદિ કર્મ કોઈ પણ કચ્છે નહીં! અને એવા કર્મો તો સુકૃત છે નાશને માટે તો ગાડો પણ સુકૃત ન કહે શાસ્ત્રબુદ્ધિ તો ન જ કરે એમા તો કહેવું જ શું? અને એવા કર્મો વિહિત છે વિહિત હોઈને તેનું આચરણ ન થાય તો શાસ્ત્ર અપ્રમાણિક થાય! અને શાસ્ત્રની અપ્રમાણિકતા તો ઈષ્ટ નથી! આથી ઉપગ્નો નિયમ યોગ્ય લાગતો નથી. જવાબ વાગતા કહે છે -

અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

તુ=પણ અગ્નિહોત્રાદિ=અગ્નિહોત્ર વેળુવચન વગેરે આશ્રમકર્મ પરમાશ્રમજ્ઞાન થતા નાશ પામતા નથી કેમકે તત્=જો અગ્નિહોત્રાદિ કાર્યો તત્કાર્યાયૈવ=જ્ઞાનરૂપ કાર્યને માટે જ હોય છે કેમકે તત્તદ્દર્શનાત્ એવું શ્રુતિ ર્શન છે

બ્રહ્મજ્ઞાનથી અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમકર્મ નાશ પામતું નથી કેમકે જ્ઞાન તો તેમનું કાર્ય છે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો જો ક્ષણદ્વિ છોડીને યથાશાસ્ત્ર

આચરવામાં આવે તો ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનના પ્રકટય માટે તેઓ સચિવ થાય છે. એવું પ્રકટ થવા માંડતું જ્ઞાન, જ્યાં સુધી તે કર્મ પોતાનું ક્ષણ આપી નથી રહેતું ત્યાં સુધી, તેનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા સમર્થ છતાં, પોતાના ઉદય માટે જવાબદાર કર્મનો નાશ કરવા શક્તિમાન થતું નથી. કેમકે વિરોધનો જ અભાવ છે. ઉપરાંત તે વળતે તે હોતું પણ નથી. તો જેની સાથે વિરોધ નથી, જે તે કાળે-કર્મકાળે હોતું નથી તે કર્મ તે જ્ઞાનથી નાશ ન પામે અને મોક્ષરૂપે ક્ષણતું હોઈને જ્ઞાન તો સર્વોત્તમ કાર્ય છે. જે કર્મોનું જ્ઞાનરૂપી સર્વોત્તમ કાર્ય હોય તેમનું અનાચરણ ઘટતું નથી. જ્ઞાન કે જેનું સીધું અને મહા રમણીય કર્મનીય-ક્ષણ મોક્ષ છે તે જ્ઞાન તો કર્મનું કાર્ય છે. શ્રુતિ કહે છે તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસા અનાશકેન-તે આ બ્રહ્મતત્ત્વને બ્રાહ્મણો વેદના સ્વાધ્યાયથી યજ્ઞ-દાન અને અનાશક તપથી જાણવાને ઈચ્છે છે. (૬૦ ૪-૪-૨૨) અને કારણ હોય તો કાર્ય અસ્તિમાં આવે. શાસ્ત્રીય કર્મનું શાસ્ત્રીય રીતે ઉચિત અનુષ્ઠાન હોય તો તેનું જ્ઞાનરૂપી ક્ષણ મળે. આથી શાસ્ત્રના અપ્રમાણ્યરૂપી દોષ આવતો નથી. આથી ઉપલો નિર્ણય યોગ્ય છે. આથી જ્ઞાન જેનું કાર્ય છે, એવાં આશ્રમકર્મરૂપી અગ્નિહોત્રાદિનો તે સુકૃતમાં પ્રવેશ થતો નથી. કેમકે અપવાદને છોડી ઉત્સર્ગ સર્વત્ર વર્તે છે એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ॥ ૧૬ ॥

અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમ કર્મોથી લિપ્ત એવી ખીજ કઈ સુકૃતિ છે જેને બ્રહ્મજ્ઞાન વિનષ્ટ કરે છે! કહે છે કે:-

અતઃ અન્યાપિ હ્યેકેવાસુભયોઃ ॥ ૧૭ ॥

અતઃ=અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમ કર્મોથી અન્યાપિ=લિપ્ત એવી સુકૃતિ પણ છે હિ-કેમકે એકેવા=વાજસનેથી શાખામાં સમયો=અન્ને કર્મોનું દર્શન જોવામાં આવે છે.

અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમકર્મો પેટાણેદે જે પ્રકારનાં છે. પહેલું ક્ષણની અભિસંધિ સહિત કરાતું. ખીજું ક્ષણાભિસંધિ વિના આચરાતું. ક્ષણાનુસંધાનપૂર્વક જો અગ્નિહોત્રાદિનું આચરણ હોય તો તે સ્વર્ગરૂપી ક્ષણ આપે છે. જો ક્ષણાભિસંધિ વિના તેમનું આચરણ હોય તો તે ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનરૂપે ક્ષણે છે. આ બંને પ્રકારનાં અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમ-કર્મોનું વાજસનેથી શાખા ક્ષણબેદે પ્રતિપાદન કહે છે. તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાનાશકેન-(૬૦ ૪-૪-૨૨) આ છે જ્ઞાનક્ષણ. અથ યે યજ્ઞેન દાનેન તપસાન્યોક્તાન્ જયન્તિ-હવે જે યજ્ઞ

જ્ઞાનતપથી લોકોને છુતે છે (૬૦ ૨-૧૬) આ છે સ્વર્ગદ્વાર. આ પૈકી સાધન મંપત્તિના પ્રકર્યે જન્મતું જ્ઞાન, સ્વર્ગાદિ જેતું દ્વાર છે એવાં સુદૃઢ કર્મોનો પૂર્ણનાશ કરે છે કેમકે તેની સાથે તેનો વિરોધ છે. નિષ્કામ લાવે થતાં સુદૃઢો સાથે પ્રજ્ઞજ્ઞાનનો કોઈ વિરોધ નથી. ॥ ૧૭ ॥

નિષ્કામ લાવે કરેલાં અભિહોત્રાદિ કર્મો જ્ઞાનના પ્રાકટ્ય માટે સમર્થ છે એમ કહ્યું. તો તે કર્મને ઉપામનાની અપેક્ષા છે કે કેવળ તે જ્ઞાન પ્રાકટ્ય માટે સમર્થ છે? વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેત (૬૦ ૪-૪-૨૨) આવી અવિશિષ્ટ શ્રુતિ હોઈને કેવળ તે કર્મ જ જ્ઞાનજનન માટે સમર્થ છે એવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે.-

યદેવ વિદ્યયેતિ હિ ॥ ૧૮ ॥

હિ=કેમકે જાગેઓપનિપત્ “યદેવ વિદ્યયા” (છાં ૧-૧-૧૦) આવું કહે છે. ઇતિ=તેથી ઉપામનાસહિત કર્મ જ્ઞાનરૂપી કાર્ય માટે સક્તિમાન થાય છે એમ જણવું

યદેવ વિદ્યયા કરોતિ શ્રદ્ધયા ઉપનિપદા તદેવ વીર્યવત્તરં મવતિ- નિશ્ચય જે કર્મ મનુષ્ય જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે, શ્રદ્ધા અને અતશત્મા પ્રજ્ઞના જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે તે જ કર્મ સૌથી વધારે સમર્થ-અમૂલ્ય દ્વારવાળું થાય છે (છાં ૧-૧-૧૦) આવી છે શ્રુતિ. વિદ્યા એટલે ઉપાસના. ઉપાસના સુદૃઢ કર્મ વધારે જળવાન થાય છે એવો એનો અપ્રત્યક્ષ આશય છે. આથી ઉપામના અને કર્મ ઉભયનું અનુષ્ઠાન યોગ્ય છે. એ જ મળીને જ્ઞાનરૂપી કાર્ય પ્રભવે છે. આથી જ્ઞાનની શીઘ્ર પ્રકટતા માટે સુસુક્ષ્મ જનનેનું-કર્મ અને ઉપાસના-જનનેનું આચરણ કરવું. કર્મ-જ્ઞાન જનનેનું આચરણ કરવું ઘટે. ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધનો નાશ કેવી રીતે થાય છે?

મોગેનત્વિતરે ક્ષપયિત્વા સંપદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

ફતરે=ખીજાં-સચિત અને ક્રિયમાણુ વિનાના ખીજા પ્રારબ્ધરૂપ શુભાશુભ કર્મો નુ=નો મોગેન=ઉપભોગ દ્વારા ક્ષપયિત્વા=ક્ષીણ કરીને સંપદ્યતે=તે જ્ઞાની પરમાત્માને પ્રતિ થાય છે.

પ્રજ્ઞજ્ઞાનનાં સામર્થ્યે સંચિત અને ક્રિયમાણુનો અસ્પર્શ થાય છે બાકી રહ્યા છે હવે પ્રારબ્ધકર્મ અને એ તો લોગવ્યે જ છૂટકો. લોગ દ્વારા તે કર્મોનો નાશ થતાં અતઃ એવા મહાત્માને પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રુતિબોલ

છે કે:-તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોહ્યેડથ સંપત્સ્યે-તેને ત્યાં સુધી જ વિલાંબ છે ત્યાં સુધી એ શરીરથી નથી છૂટયો-હવે તે સદ્બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. -આ નિશ્ચય છે. (છાંં ૬-૧૪૬૨) બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ-બ્રહ્મ હોઈને તે બ્રહ્મને જ પામે છે. (છાંં ૪-૪-૬) અને એની પ્રારબ્ધ લોગવવાની પણ એક મહિમામયી રીત હોય છે. પ્રારબ્ધલોગે પણ એ પરમ પ્રસન્ન હોય છે. જ્ઞાનનું જ એ અવર્ણનીય માહાત્મ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

इति चतुर्थाध्याये

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ

અથ બ્રહ્મસૂત્રસાધનમાળ્યે

ચતુર્થાધ્યાયે

॥ દ્વિતીયપાદઃ ॥.

કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન આ ત્રણનું પ્રકરણ છે. કર્મ અને ઉપાસના જ્ઞાનના સાધન છે, તે બેનું સાધ્ય છે જ્ઞાન. મુક્તિ જ્ઞાનનું ફળ છે. એ મુક્તિનો વિચાર આગળ સવિસ્તર આવશે. કર્મનું પોતાનું ગણાય એવું ફળ છે તે અન્તરિક્ષ લોકની પ્રાપ્તિ છે. કર્મણા પિતૃલોકઃ (યુગ ૧-૫-૧૬) એવી તો શ્રુતિ છે. સ્વર્ગલોક-પિતૃલોક-અન્તરિક્ષ લોક-આ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે. વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ માટે એની વિચારણા ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં કરી છે. દેવલોકની પ્રાપ્તિ ઉપાસનાનું સ્વતંત્ર ફળ છે. શ્રુતિ કહે છે કેઃ-વિદ્યાયા દેવલોકઃ વિદ્યાથી દેવલોક. (યુગ ૧-૫-૧૬) વિદ્યા એટલે ઉપાસના. દેવલોક-દ્યુલોક-કાર્યબ્રહ્મલોક વગેરે સમાનાર્થક શબ્દો છે. કલ્પની સમાનતા હોઇને હવે તેની વિચારણા પ્રાપ્ત થાય છે. અને એનો આધાર જીવાત્માની શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ ઉપર નિર્ભર છે. શરીરમાંથી સરકે નહીં ત્યાં સુધી એની ગતિ થાય નહીં. ઉપરાંત જેમ રાજા તેમ જીવ એકલો તો જહાજ કદી જાય નહીં. રાજાનો જેમ રસાલો તેની સાથે હોય તેમ જતા જીવનો પણ રસાલો હોય છે. આ રસાલો તે વાગાદિ સંપત્તિ, ત્યાંથી શરૂ કરી નાહી દ્વારા જહાજ નિષ્ક્રાન્તિ સુધી અને ત્યાંથી દેવલોક સુધીની ગતિ વિચારણીય છે. આથી એનો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવા માટે આ ઉત્ક્રાન્તિ પાદની શરૂઆત છે. સૌથી પહેલાં તેની વાક્યસંપત્તિ નો વિચાર કરતાં કહે છે કે-

વાઙ્મનાસિ દર્શનાત્ શબ્દાચ ॥ ૧ ॥

વાઙ્=મરનારની, પહેલા, વાગિન્દ્રિય મનુષિ=મનમાં=મન્દિરોના નાયક ચિત્તમાં લીન થઇ જાય છે.-સંપત્તિ થાય છે કેમકે દર્શનાત્=વાણીના વ્યાપારનો અભાવ દેખાતો હોઇને ચ=અને તે ઉપરાંત શબ્દાત્=શ્રુતિનો પણ ભાવ હોઇને.

શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરનાર જીવની સૌથી પ્રથમ વાગિન્દ્રિય મનમાં લીન થાય છે. અને આ વાત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. મરનારથી, મરવાની અણી વખતે, ઈચ્છે છતાં, બોલાતુ નથી. આ વાણીના વ્યાપારનો અભાવ

વાગિન્દ્રિયના મનમાં લયને લઇને છે. ઉપરાંત શ્રુતિ પણ આ વાત કરે છે:-
 વાણીની-મનમાં સંપત્તિ દર્શાવતાં કહે છે:-અસ્ય સોમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતઃ
 વાક્ મનસિ સંપદ્યતે મનઃ પ્રાણે, પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયાં-
 હે સોમ્ય ! મરી જતા આ પુરુષની વાણી મનમાં લીન થાય છે, મન
 પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં (ઉદાનમાં) અને તેજ પરદેવતામાં-સદ્ બ્રહ્મમાં
 લીન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૬) આથી મરણોન્મુખની વાણી મનમાં લીન
 થાય છે. ॥ ૧ ॥

ત્યારબાદ કઈ ઇન્દ્રિય મનોમય થાય છે ? તો કહે છે.

અત एव सर्वाण्यनु ॥ ૨ ॥

અત. एव=દર્શન અને શ્રુતિને લઈને જ અનુ=વાણીની પાછળ પાછળ સર્વાણિ=
 વાગ્ ઇન્દ્રિય સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયો પણ મનોમય જ થઈ જાય છે.

સુસુક્ષ્મની વાણી મનમાં અસ્ત પામતાં, બાકીની અધુ વગેરે ઇન્દ્રિયો
પણ વાણીને જ અનુમરે છે. અર્થાત્ બીજી બધી ઇન્દ્રિયો મનમાં લીન
 થાય છે. વાણીનો લય થતાં ઇતર ઇન્દ્રિયો, સસ્તિઓ જેમ સમુદ્રમાં,
 તમ મનમાં મળી જાય છે. આ પ્રત્યક્ષ છે. ઉપરાંત શ્રુતિ પણ કહે છે કેઃ
 તસ્માદુપશન્તતેજાઃ પુનર્ધર્ષં ઇન્દ્રિયૈઃ મનસિ સંપદ્યમાનૈઃ-તેથી જેના
 શરીરનો અગ્નિ (ઉષ્મા) ઠંડો પડી જાય છે તેના મનમાં લીન થયેલ ઇન્દ્રિયો
 ઠંડી પડી જાય છે તે મનમાં લીન થયેલ ઇન્દ્રિયો સહિત પુનર્જન્મને
 પ્રાપ્ત થાય છે. (પ્રશ્ન ૦ ૩-૬) આથી ઇતર ઇન્દ્રિયો વાગિન્દ્રિય પછી
 મનમાં અસ્ત પામે છે. ॥ ૨ ॥

એ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી સંપન્ન મન ક્યાં લીન થાય છે ? તો કહે છે કે:-

તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥ ૩ ॥

તન્મનઃ=તે મન-સર્વેન્દ્રિયોથી સંપન્ન મન પ્રાણે=મુખ્ય પ્રાણમાં સંપન્ન થાય છે.
 ઉત્તરાત્=શ્રુતિના ઉત્તરવાક્યથી આ નિર્ણય છે.

શ્રુતિના ઉત્તરવાક્યથી નિર્ણય થાય છે કે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી
સંપન્ન મન પ્રાણમાં લીન થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે મન. પ્રાણે-મન
 પ્રાણમાં લીન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૬) અંતઃકરણની આધારણ વૃત્તિ તે
 મુખ્ય પ્રાણ છે. તો તે વેળા ઇન્દ્રિયો સહિત મન પોતાના મંદગત વિકલ
 રૂપ અસાધારણ રૂપને તજી પ્રાણમાં ઠરે છે. ॥ ૩ ॥

તો પછી તે વેળા પ્રાણ ક્યાં ઠરે છે? તો કહે છે કે:

સોઽધ્યક્ષે તદુપગમાદિભ્યઃ ॥ ૪ ॥

સઃ=તે મુખ્ય પ્રાણ અધ્યક્ષે=સર્વકર્ણના નાયક વિમાનાત્મા જીવમાં સંપન્ન થાય કેમકે તદુપગમાદિભ્યઃ=જીવાત્મા પામે આગમન, અનુગમન, અવસ્થાન વગેરે હેતુઓથી આ સિદ્ધ થાય છે.

ઈન્દ્રિયો, મન વગેરેથી સંપન્ન મુખ્ય પ્રાણ, તે વેળા, જીવાત્મામાં સંપન્ન થાય છે, આ વાત ઉપગમન-અવસ્થાન-વગેરે હેતુઓ દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે મરણકાળે પવં પય इमं छात्मानं मन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमापयन्ति, यत्र एतस् ऊर्ध्वोच्छवासी भवति- એ જ પ્રમાણે અન્તકાળે આ આત્મામાં પહોંચે છે તમામ પ્રાણો. ત્યારે એ ઊંચા શ્વાસવાળો થાય છે. (પૃં ૪-૩-૩૮) આમાં ઉપગમન, તમુક્કામન્તં પ્રાણોઽનૂક્કામતિ-ઉત્ક્રમણ કરે છે. (પૃં ૪-૪-૨) માં અનુગમન, સવિજ્ઞાનો ભવતિ-વિજ્ઞાનવાળો થાય છે. (પૃં ૪-૪-૨) માં અવસ્થાન બતાવે છે. વિજ્ઞાન એટલે સમસ્ત કરણોથી સંપન્ન બુદ્ધિ. પ્રાણ બુદ્ધિનો સાર છે. આથી બુદ્ધિસહિત તેનું અવસ્થાન છે. આમ મુખ્ય પ્રાણ જીવાત્મામાં સંપન્ન થાય છે. ॥ ૪ ॥

તો પછી પ્રાણથી સંપન્ન જીવાત્મા તે વેળા ક્યાં સંપન્ન થાય છે? તો કહે છે:-

ભૂતેષુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૫ ॥

ભૂતેષુ=સ્થૂળ શરીરના બીજાં ૫ પય સૂક્ષ્મભૂતોમાં સંપન્ન થાય છે કેમકે તત્ત્વ ધૃતેઃ=તેવું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ છે

જીવાત્મા તેજસહચારી પંચસૂક્ષ્મભૂતોમાં સંપન્ન થાય છે. સૂક્ષ્મભૂતોને તન્માત્રાઓ કહે છે. આણું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિબોલ છે. 'પ્રાણસ્તેજસિ' (છાંં ૬-૮-૬) અર્થાત્ પ્રાણ સંપન્ન જીવાત્મા તેજઃપ્રધાન પાંચ તન્માત્રાઓમાં સંપન્ન થાય છે. ॥ ૫ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે કે:-પ્રાણસ્તેજસિ-(છાંં ૬-૮-૬) આ શ્રુતિ અનુસાર એકલાં તેજસ્ તત્વમાં જ પ્રાણ સંપન્ન જીવાત્માની સંપત્તિ કેમ ન માનવી? તો તેનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

નૈકાસ્મિન્ દર્શયતો હિ ॥ ૬ ॥

एकस्मिन्=એક તેજમાં ન=પ્રાણ સંપન્ન જીવાત્મા સંપન્ન થતો નથી હિ=કેમકે
दर्शयतः=શ્રુતિ સ્મૃતિઓ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાં તેની સંપત્તિ દર્શાવે છે.

મરણ કાળે વાગ્ધી માંડીને તે પ્રાણપર્યન્તના પરિવારથી સંપન્ન
જીવાત્માના સ્થૂળ દેહના બીજરૂપ પંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાં સંપત્તિ, શ્રુતિ અને
સ્મૃતિઓ દર્શાવે છે. પૃથિવીમય આપોમયો વાયુમય આકાશમયસ્તેજોમયઃ-
પૃથ્વીમય, પાણીમય, વાયુમય, આકાશમય, તેજોમય (ચં ૪-૪-૫)
વગેરે શ્રુતિઓ છે. અણ્ડયો માત્રાઃ વિનાશિન્યો દશાર્ધનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ ।
તામિઃ સાર્ધમિદં સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ-જે પાંચ સૂક્ષ્મ વિનાશી
માત્રાઓ છે તેની સાથે આ બધું, આનુપૂર્વિક પ્રકટ થાય છે.
(મનુ ૧-૨૭) આમ પંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાં સંપત્તિ દર્શાવનારાં શ્રુતિ
સ્મૃતિ વાક્યો છે તો પછી એક તેજસ તત્ત્વમાં જ સંપન્ન થાય છે એમ
માનવું બરાબર નથી. તેજસ્તત્ત્વ પ્રધાન છે. પણ તે તેના સહચારી ધર્તર
તત્ત્વોનું પણ ઉપલક્ષક છે આથી પ્રાણસંપન્ન જીવાત્મા મૃત્યુકાળે
પંચતન્માત્રાઓમાં સંપત્તિ પામે છે.

ઉપરાંત બૃહદ્દારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્કય અને આર્તભાગના સંવાદમાં, મરણ
વેળાએ અમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો ઉપસંહાર થતાં ક્વાયં તદા પુરુષો ભવતિ-
યારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે ? (ચં ૩-૨-૧૬) આ શરૂઆત કરી,
જીવાત્મા કર્મોશ્રયે હોય છે, એમ દર્શાવે છે કે સૌ હ યદૂચતુઃ કર્મ હૈવ
તત્પ્રશંસતુઃ-તે એ બેએ નિશ્ચય જે કહ્યું તે કર્મ જ કહ્યું. તે બેએ જે
પ્રશંસા કરી તે કર્મની જ પ્રશંસા કરી (ચં ૩-૨-૧૩) આ શ્રુતિ સૂક્ષ્મ
ભૂતમાં સંપન્ન જીવાત્માનું સ્વકર્મ પ્રયુક્ત દેહાન્તરમાં ગમન બતાવનારી છે
કેમકે પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ વાપઃ વાપેન-પુણ્ય કર્મથી પુણ્યશાળી,
પાપથી પાપી થાય છે. (ચં ૩-૨-૧૩) એવો ત્યાં વાક્યશેષ છે ઉપરાંત
વદેવ સક્તઃ સહ કર્મણૈતિ લિંગમનોયત્ર નિવિક્તમસ્ય-તેમાં જ ચોટેલો, કર્મો
મહિત જેમાં એનું મન ચોંટ્યું હોય છે ત્યાં, લિંગ શરીર નાથ છે.
(ચં ૪-૪-૬) એવી બીજી શ્રુતિ પણ છે. વળી વાગ્ધી માંડીને તે પંચ
સૂક્ષ્મભૂત સુધીનું છે લિંગ શરીર તે શરીરથી સંપન્ન જીવાત્મા દેહાન્તરમાં
પ્રવ્રજ્યા માટે સ્વકર્મથી પ્રયુક્ત થઈને ઉત્ક્રાન્તિ કરે છે:-આ છે રહસ્ય. ॥૬॥

તો શું આવી ઉત્ક્રાન્તિ કેવળ ઉપાસકોની જ થાય છે કે કર્મીઓની
પણ ? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

સમાનાચાઽઽમૃત્યુપક્ષમાદમૃતત્વંચાનુષોપ્ય ॥ ૭ ॥

આયુપક્ષમાન=મૃતિ એટલે ગતિ: ઉપક્ષમ એટલે આરંભ; લોકાન્તર ગતિન આરંભથી માંડીને બહિર્નિષ્ક્રમણની મુખ્ય નાડીમાં પ્રવેશથી પદેલાં મમાના સ્વરૂપી જ છે ઉપાસકો અને કર્મીઓની મરણકાલીન સંપત્તિ. જન્મેકેમકે અનુષોપ્ય=શરીરને તણને અમૃતત્વં=અર્થિ વગેરે માર્ગ દ્વારા-જ્ઞાતોકની પ્રાપ્તિરૂપ અમૃતર ઉપાસકો પામે છે અને કર્મીઓ ધૂમાદિમાર્ગે પિતૃલોકને પામે છે.

વાઈમનસિ સંપદ્યતે-વાણી મનમાં લીન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૬) વગેરે જે આ ઉત્ક્રાન્તિની ચચાં છે તે જ્યાં સુધી ગતિનો સાક્ષાત્ આરંભ ન થાય ત્યાં સુધી ઉપાસક કે કર્મીઓ માટે સ્વરૂપી જ હોય છે. કેમકે એમાં વિશેષતુ કાઈ કારણ નથી. ઉત્ક્રાન્તિનો અર્થ જ ગતિ થાય છે, શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ ન થાય તે ગન્તવ્ય દેશમાં જાય કેવી રીતે? અને ગન્તવ્યના ભેદ થાય છે. કર્મીઓ ધૂમાદિ માર્ગે શરીરમાંથી બહાર નીકળી સ્વર્ગમાં અંતરે છે. બ્રહ્મોપાસકો દેવયાન માર્ગે કાર્યબ્રહ્મલોકમાં અંતરે છે. આ બન્ને ગતિઓનો સાક્ષાત્ વેદમાં ઉલ્લેખ છે. દે ગતી કદ્યુષ્ઠ પિતૃણામહં દેવાનામુત મર્યાનામ્ । તાગ્યામિદ દિશ્વમેજસ સદેતિ ચદન્તરા પિતરં માતરં ચ । મેં પિતરે પાસેથી બે ગતિ સાંભળી છે. એક દેવોની, બીજી માનવોની. આ હાલતું વિદ્ય તે બે દ્વારા અને તેની વચ્ચેની ગતિ દ્વારા માતાપિતાને પામે છે. (શ્લો ૮-૪-૧૨-૧૫) જેમ પોતાની મરણ મુજબના દેશમાં જવા ઈચ્છનાર પથિકોના ગન્તવ્યભેદે ગતિભેદ થાય છે છતાં ગતિના આરંભ પથેત તેને અનુકૂળ નગરમાં બહાર નીકળવાનો માર્ગ ભિન્ન હોતો નથી તેમ બ્રહ્મલોક પિતૃલોક વગેરે ગન્તવ્ય પ્રદેશના ભેદે ગતિભેદ હોવા છતાં ઉપાસકો કે કર્મીઓ જ્યાં સુધી આ શરીરરૂપી નગરીમાં છે અને બહાર જવા ઉત્સુક કે તૈયાર નથી ત્યાં સુધી શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિરૂપ વાણીથી ન માંડીને ભૂત સંપત્તિ પર્યન્તનો સંપત્તિક્રમ ભેદાતો નથી. પથિકો જેમ નગરની અંદર ચત્વર ઉપર ભેગા મળે તેમ વાગાદિ પણ શરીર નગરીના ચત્વરરૂપ હૃદયમાં ભેગા મળે છે. બહાર નિષ્ક્રમણના દારરૂપ નાડીના મુખથી ઉપાસકો અને કર્મીઓની ગતિનો આરંભ થાય છે. અને બહાર નીકળવાની અનેક નાડીઓનો હૃદય સાથે સંબંધ છે. ત્યાંથી જ મરણ સમયે વાગાદિ પસ્તિરથી વીંટળાયેલા તમામ છવો તેતે નાડી દ્વારા પોતપોતાના જ્ઞાન-કર્માનુસાર પ્રયાણ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે:-શતં ચૈકાચ હૃદયસ્ય નાહય:—તાસાં મૂર્ધાને અમિનિઃસ્તૈષા । તયા કુર્ધ્વ આયન્ અમૃતત્વમેતિ વિશ્વદ્ અન્યા ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ ॥ હૃદયની નિશ્ચય એકસો એક નાડીઓ છે

તેમાંથી એક મસ્તક તરફ નીકળેલી છે. તે દ્વારા બહાર નીકળનાર પુરુષ અમૃતત્વને પામે છે. બીજી નાડીઓ ઉત્ક્રમણમાં ભિન્ન ભિન્ન ગતિઓ આપવાવાળી થાય છે. (કઠ૦ ૬-૧૬) ઉપલી શ્રુતિમાં ણકા એટલે સુપુમળા નાડી તથોર્ધ્વમાયન્-આ વાક્યગુચ્છ ઉપાસકોને ઉદ્દેશીને છે. વિશ્વહ્ ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ-આ કર્મી માત્રને અભિપ્રાયે છે. સુપુમળા નાડી દ્વારા પ્રહ્લોપાસકોનું પ્રહ્લલોકમાં ગમન સ્વયં આચાર્ય કહેશે. અને પ્રહ્લલોકમાં પરવરેલા ઉપાસકો મોટે ભાગે પ્રહ્લસાક્ષાત્કાર પામીને અમૃતત્વ લોગવે છે. તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્યાનાવૃત્તિશ્રુતિઃ (સાં૦ ૧-૯૩) આવું માંખ્ય દર્શન પણ છે, આ વાતને હૃદયમાં ધારીને જ સૂત્રમાં પ્રહ્લલોકને બદલે અમૃતત્વનો પ્રયોગ છે. ॥ ૭ ॥

તો પ્રહ્લલોકની પ્રાપ્તિ માટે પરવરતા જીવો જેમ સ્વપ્ન શરીરનો ત્યાગ કરે છે તેમ સૂક્ષ્મ શરીરનો ત્યાગ પણ કરે છે, એમ કેમ ન માનવું? તો કહે છે કે:-

તદાપીતે: સંસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

તત્=તે લિંગ શરીર આપીતે=મુક્તિ મુખી કહે છે કેમકે સંસારવ્યપદેશાત્=શરીર હોય ત્યાં મુખી સંસારનો વ્યપદેશ હોય છે.

અહીં જીવાત્માની પ્રવચ્ચાના કારણરૂપ અને તેના-જીવાત્માના આશ્રયરૂપ લિંગ શરીર અંગે ચર્ચા છે. તો સંશય એ છે કે આ લિંગ શરીર સંસાર હોય ત્યાં મુખી જ ટકે છે કે તે પછી મોક્ષાવસ્થામાં પણ ટકે છે. મોક્ષમાં પણ તે ટકે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે, સંસાર હોય ત્યાં મુખી જ ટકે છે એવો છે ત્રિદ્વાન્ત પક્ષ.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જેમ સંસાર અવસ્થામાં તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ લિંગશરીર ટકતું જ હોવું જોઈએ, કેમકે લિંગશરીર ભોગનું સાધન છે. એ સાધન જો મોક્ષ અવસ્થામાં ન હોય તો તેને તે કાળે ભોગ ન સંભવે! અને ભોગ તો સંસારની પેરે મોક્ષમાં પણ છે. શ્રુતિ કહે છે- સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સદ્ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા-તેને જે બાંહે છે તે સર્વસાક્ષી બ્રહ્મની સાથે તમામ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. (તૈ૦ ૨-૧) મ તત્ર પર્યેતિ જક્ષત્ કીદન્ રમમાણઃ સ્ત્રીભિઃ યા યાનૈઃ યા જ્ઞાતિભિર્વા-કોઈ વેળા ઓ સાથે, કોઈક વેળા સ્થાદિ સાથે તો કદાચિત્ બનિ-ભાષ્યો સાથે, હુમતો, ખેલતો, આનંદ કરતો, આ બધું કરે છે. (છાં૦ ૮-૧૨-૩)

ઉપરાંત જીવાત્મા સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે. તેની ક્રિયાતું નિમિત્ત છે વિગ શરીર અને જેમ સંસારમા તેમ મોક્ષમાં તેની-જીવની ક્રિયા હોય છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે કે:-યત્ર દેવાઃ ધમૃતત્વમાનશાનાસ્તૃતીયે ધામન અધ્યૈરચન્ત જેમ ત્રીજા ધામમાં દેવો અમૃતત્વનો ભોગ કરતા હોઈને રહે છે. (યજુઃ ૩૨-૧૦) યથા ચેદ્દ આત્માનં અનુવિષ્ય વ્રજન્તિ ઇત્યંથ સત્યાન્ કામાન્ તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવન્તિ-જેઓ અહીં આત્માને જાણીને અને સત્યકામો પ્રાપ્ત કરીને પરવરે છે તેઓને માટે અર્વલોકમાં કામચાર-સ્વાધીન વર્તન થાય છે. (છાંડ ૮-૧-૬) અને આથી મોક્ષવસ્થામાં સંસારવસ્થા પેરે લિંગશરીર રહેવું જોઈએ, આનો જવાબ આ સૂત્રમાં છે.

મુખદુઃખનો અનુભવ એટલે ભોગ અને જીવાત્માને આ પ્રકારનો ભોગ તો શરીર હોય ત્યાં મુખી જ શ્રુતિ કહે છે કે હોય છે. શરીર જોઈ એ હોતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-માત્તો હ વૈ સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યામ્ । ન હ વૈ સશરીરમ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપતિરહસ્તિ- નિ મદેહ સશરીર પુરૂષ મુખદુઃખથી પકડાયેલો છે કેમકે સશરીર પુરૂષને માટે પ્રિયાપ્રિય-મુખદુઃખની નિવૃત્તિ નથી જ (છાંડ ૮-૧૨-૧) આથી સંસારની પેરે મોક્ષમાં પણ જો લિંગ શરીર રહેતું હોય તો પછી સંસાર જ મોક્ષ નામે પંકાય છે એમ કહેવું રહે છે. અને મોક્ષમાં પણ જો લિંગ શરીર રહેતું હોય તો તો પછી ભોગનો અનુભવ પણ અનિવાર્ય જ થાય- અને જો તેમ જ હોય તો પછી મોક્ષને માટે શાને ઈચ્છા કરવી? કોણ ઈચ્છા કરે? આથી મોક્ષમાં લિંગ શરીર હોતું નથી. સ્વોદ્યુતે સર્વાન્ કામાન્ શ્રુતિ તો સર્વાનન્દની પ્રાપ્તિ મુક્તાત્માને થાય છે એ બતાવવા પૂરતી છે. હાથીના પગમાં જેમ ઈતર પગો, તેમ બ્રહ્માનન્દમાં અમસ્ત આનન્દો સમાય છે, એ બતાવવું એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે તેમાં વપરાયેલ “કામ” શબ્દ મનુષ્યાદિ આનન્દનો વાચક છે. પદાર્થ વાચક નથી. ઉપરાંત ન તત્ર પર્યેતિ જક્ષત્ વગેરે શ્રુતિ, બ્રહ્મજ્ઞાનના મોહાત્મ્યના વર્ણન દ્વારા જીવ-મુક્તોના ઐશ્વર્યનો વિસ્તારમાત્ર બતાવે છે. સ્ત્રી વગેરે સાથે રમણના કોઈ અહીં પ્રતિપાદન નથી ઉપરાંત ગતિને માટે પણ લિંગ શરીરની મોક્ષવસ્થામાં જરૂર હોતી નથી કેમકે અભિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ગતિ અપેક્ષિત હોય છે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરતાં વધારે અભિષ્ટ કોઈ વસ્તુ જ નથી. અને તે તો મળી ચૂકી છે અને આથી ગતિની જરૂર નથી. ઉપરાંત યત્ર દેવાઃ શ્રુતિમાં દેવાઃ નો અર્થ ઉપાસકો એવો છે, જાની એવો નથી. ઉપગત મુક્તાઓને શરીર હોય છે એવું કયાયે આલગવામાં

આવ્યું નથી. તેનો શરીરભાવ તો શ્રુતિ કહે છે:-શતં મા પુરઃ આયસીઃ
અરક્ષન્ અઘઃ શ્વેનો જયસા નિરક્ષીયમ્-સેંકડો લોખંડી નગરોને ન રક્ષતો
આ બાજુ જેવો આત્મા તેમને વેગથી ભેદી નાંખે છે. (ક્રાં ૩-૬-૧૬-૧)
તથા વિદ્વાન્ નામરુપાદ્ધિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષં ઉપૈતિ દિવ્યમ્-તેમ
પરપ્રહ્લનો બાણકારનામ અને રૂપમાંથી અત્યંત છૂટેલો હોઈને અવ્યક્તથી પર
એવા અદ્ભુત પરમ પુરુષ પરમાત્મામાં મળી જાય છે. (મું ૩-૨-૮) જ્ઞાત્વા દેવં
મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ-દેવને બાણીને તમામ બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. (શ્વે ૨-
ઉપરાંત ઇષઃ સમ્પ્રસાદોઽસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પરં જ્યોતિઃ ઉપસંપદ્ય
સ્વેન રુપેણ અભિનિષ્પદ્યતે સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ-એ જ મુજબ, આ સમ્પ્રસાદ
સુપુત્રિ અવસ્થાને પામેલો પુરુષ-આત્મા, આ શરીરમાંથી બીડીને, પરમ
જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરીને નિજરૂપે પ્રકટ થાય છે. (હાં ૮-૧૨-૩) તદ્ વયા
અહિનિર્લવ્યની વસ્ત્રીકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીત ઇવમેવેદ શરીરં શોભે ।
યથાયમશરીરોઽમૃતઃ પ્રાણો બ્રહ્મૈવ તેજ ઇવન્તે જેમ મરેલી સાપની
કાંચળી ફેંકાયેલી હોઈને રાફડા ઉપર નિશ્ચેષ્ટ પડી રહે છે તેમ આ શરીર
પડી રહે છે. ત્યાર બાદ આ શરીર હીન અમૃત આત્મા પ્રહ્લરૂપ જ તેજ
રૂપ જ છે. (બુ ૪-૪-૭) આથી સંસારપર્યન્ત જ લિંગશરીર ટકે છે,
મોક્ષમાં એ હોતું નથી. કાર્યબ્રહ્મલોક તો સંસારની અંદર જ આવે છે
એટલે તે મોક્ષ નથી. આથી પ્રહ્લલોકની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાણ કરતા
ઉપાસકોનાં સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ જ થાય છે, લિંગ શરીરનો ત્યાગ થતો
નથી. ॥ ૮ ॥

જો મોક્ષ પર્યન્ત લિંગશરીર ટકતું હોય તો પછી એક દેહમાંથી
નીકળતું અને બીજા શરીરમાં પ્રવેશતું અને વચ્ચે અટવાતું એ લિંગ શરીર
કેમ દેખાતું નથી? ઉપરાંત ઘન પદાર્થોમાંથી પસાર થતું એ કેમ તેમની
આથે ટકરાતું નથી? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતઃ તથોપલબ્ધેઃ ॥ ૯ ॥

ચન્દ્રમેકે સૂક્ષ્મં=તે સૂક્ષ્મશરીર સૂક્ષ્મ હોય છે, કેમ જાણ્યું? તો તે બાળતમાં
પ્રમાણતઃ=અનુમાનથી તથોપલબ્ધેઃ=સૂક્ષ્મ તરીકે એ ઉપલબ્ધ છે.

લિંગ શરીર સૂક્ષ્મ છે. એ સૂક્ષ્મતા એટલે ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્યતા. એ
સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતું નથી. કેમકે લિંગ શરીરતું રૂપ અને સ્પર્શ અનુદ્ભૂત
હોય છે. સ્વચ્છ હોવાથી તે ઘટ્ટ પદાર્થોથી પ્રતિહત થતું નથી. તેજ જેમ
સ્વચ્છ હોઈને કાચ વગેરેથી પ્રતિહત થતું નથી તેમ લિંગશરીર પણ

સ્વચ્છ હોઇને કોઈ મૂર્તદ્રવ્યથી પ્રતિકુલ થનું નથી. એની મૂક્ષમતા અનુમાનગમ્ય છે. આથી સિંગ શરીર મૂક્ષમતમ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૯ ॥

પ્રકાશાન્તરે આ જ વાનને સિદ્ધ કરતાં કહે છે:-

નોપમર્દનાતઃ ॥ ૧૦ ॥

અન=અર્ધ તે સિંગ શરીર મૂક્ષ છે આથી વપમર્દન=એ સૂક્ષ્મ શરીરના અનિનાદ વગેરેના નામે ન=નેનો નાશ થતો નથી.

સૂક્ષ્મ ભૂતોનું બનેલું આ સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ હોઇને જ સૂક્ષ્મ ભૂતો દ્વારા નીપજેલા શરીરના અભિવગેરે દ્વારા નાશ, નાશ પામતું નથી. મૂક્ષ શરીર દ્વારા જીવાત્મા તેમાંથી નીકળી બાક છે. આથી અગ્નિદાહાદિથી તેને કપ્ટ થનું નથી. ॥ ૧૦ ॥

સિંગ શરીરના મદ્ભાવમાં લોકમિદ્ધ પ્રમાણ હેતાં કહે છે કે :-

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરપ ડગ્મા ॥ ૧૧ ॥

અસ્યૈવ=આ મૂક્ષ શરીરની જ અપ=આપણને સૌને સ્થૂળ શરીરના સંરપર્શ સમાગતી આ ડગ્મા=અરખી રોપ છે કેમકે વપવત્ત=યુક્તિ એમ સિદ્ધ કરે છે-

સ્થૂળ શરીરમાં અપર્શે મમજાતી જે ગરમી છે તે આ સિંગ શરીરનો ધર્મ છે. કેમકે સ્થૂળ શરીર વિદ્યમાન હોય તો પણ મૃત્યુ અવસ્થામાં તેમાં તે ફેજાતી નથી. આથી સ્થૂળ શરીરનો એ ધર્મ નથી. જેનો જે ધર્મ તે હોય ત્યાં મુધી તે તેમાં હોવો જ જોઈએ, જીવાત્મા ચેતન હોઇને પ્રકૃતિ ધર્મનો તે આશ્રય હોઇ ગયે નહીં. તો છેવટે સ્થૂળ શરીર અને ચેતન મિલાય હોઇ ખીલનો જ એ જીભાડૂપી ધર્મ હોવો ધટે. તે જ સ્મૃતિમિદ્ધ સિંગશરીર છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ સિંગ શરીર ભણે રહેતું પણ મોક્ષ પર્યંત તેનું ટકવું થોડ્ય લાગતું નથી કેમકે તેની ઉત્કાન્તિનો નિષેધ કર્યો છે. આવી શંકાનું અમાધાન કરતાં કહે છે-

પ્રતિપેધાદિતિ ચેન્ન જારીરાત્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રતિપેધાત્=ઉત્કાન્તિનો નિષેધ હોઇને મોક્ષ મુખી સિંગ શરીર રહે છે, એ વાન ગોચ્ય નથી. ફલિ=એમ જો કહેતા હો તો ન=એ લોક નથી કેમકે જારીરાત્=શરીર એટલે પ્રત્યગાત્મા-તેને કાળે ઉત્કાન્તિનો પ્રતિપેધ છે, શરીરને કાળે નહીં.

કદાચ આ શંકા થાય. મરનાર પુરુષના લિંગશરીર નામના પ્રાણોના શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિનો નિષેધ જોવામાં આવે છે કે:-યદ્વાયં પુરુષો મ્રિયતે ઉદ્દમ્માન્ પ્રાણઃ કામત્યાહો નેતિ । નેતિ હોવાનું યાદવચ્ચયઃ । એવંચ સમઘનીયન્તે સ ઉચ્ચવચ્ચતિ આધ્માયતિ આધ્માનો મૃતઃ મૃતે-અત્યારે આ પુરુષ મરે છે ત્યારે એનામાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે કે નહીં? ના-એમ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું, અહીં જ એના પ્રાણો મળી બીજા છે વગેરે. (વૃં ૩-૨-૧૧) જો એ મોક્ષ પર્યન્ત ગ્રહેતું હોત તો તેની ઉત્ક્રાન્તિનો શ્રુતિએ નિષેધ ન કર્યો હોત. ઉપરાંત અહીં બ્રહ્મજ્ઞાનીના પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ નથી. ઉપરાંત ઉપાસકો કે કર્મીઓના પ્રાણોત્ક્રમણના પ્રતિષેધની પણ કથા નથી. જેમ આગળ સ પતાસ્તેજોમાત્રાઃ સમમ્યાદદાનો હૃદયમેવાન્વક્રામતિ-તે આ તેજની માત્રાઓને લેતો હોઈને હૃદયમાં જ મંક્રમણ કરે છે. (વૃં ૪-૪-૧) આવી શરૂઆત કરી, તેન પ્રયોતેન યય આત્મા નિષ્ક્રામતિ ચક્ષુષ્ટો વા મૂર્ધ્નો વા અન્યેભ્યઃ । તં ઉત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽનૂત્ક્રામતિ-તે પ્રકાશ દ્વારા આ આત્મા આંખ-મસ્તક કે શરીરના અન્ય ભાગોમાંથી નીકળે છે. તેના ઉત્ક્રમણ સાથે પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે. (વૃં ૪-૪-૨) આ દ્વારા અજ્ઞાનીના શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રકાર કહી-અન્યઘ્નવતરં કલ્યાણતરં રૂપં કુસ્તે-ખીજું વધુ નવું કલ્યાણતર રૂપ ધારણ કરે છે, (વૃં ૪-૪-૪) આમાં શરીરનો પરિશ્રુત વર્ણવી પ્રાપ્યાન્તં કર્મણસ્તસ્ય યત્ કિન્નેહ કરોત્યયમ્ । તસ્માલ્લોકાત્ પુનરેત્યસ્મૈ લોકાય કર્મણે-અહીં જે કંઈ કરે છે તે કર્મનું ફળ લોગવ્યા બાદ તે લોકમાંથી આ-લોકના કર્મના લોગ માટે પાછો આવે છે. (વૃં ૪-૪-૬) આ શબ્દો વડે પ્રકરણને પૂર્ણ કરી અથાકામયમાનઃ યઃ શકામઃ નિષ્કામઃ આપ્તકામઃ આત્મકામઃ ન તસ્ય પ્રાણાઃ ઉત્ક્રામન્તિ પ્રલૈય સત્ પ્રલાપ્યેતિ-હવે જે કામનારહિત છે-જે અકામ-નિષ્કામ-આપ્તકામ છે તેના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી. બ્રહ્મ હોઈને તે બ્રહ્મને જ પામે છે. (વૃં ૪-૪-૬) એ શબ્દોમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીનું પ્રકરણ અરિષ્ટી તેની પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ કરે છે. અને આમ અહીં અજ્ઞાનીના પ્રકરણની પરિશ્રમાપ્તિ કે જ્ઞાનીના પ્રકરણની શરૂઆત જોવામાં આવતી નથી-કે જેથી આ બ્રહ્મજ્ઞાનીના પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ છે એમ સમજાય ! અહીં તે ઉપરાંત ખીજું કંઈ ચિન્હ નથી કે જેથી તેનું પ્રકરણ કલ્પી તેના પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ સમજી શકાય. આમ બ્રહ્મજ્ઞાનીથી ભિન્ન ખીજા કંઈ ઉપાસકો કે કર્મીઓની પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો અહીં પ્રતિષેધ હોઈ શકે ! અને તેનો પ્રતિષેધ હોય તો લિંગ શરીરનું મોક્ષ પર્યન્ત ટકવું સિદ્ધ થતું નથી. આથી મોક્ષ પર્યન્ત તે ટકે છે એમ કહેવું યોગ્ય

નથી. આયો પૂર્વપદ્ય થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાત ધરાબર નથી. સાચુ. બ્રહ્મજ્ઞાનીથી બિદા બીજાઓની પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ છે પણ તે શરીરમાંથી નહીં પણ શરીર=પ્રત્યગાત્મામાંથી છે. કેમકે ઋસ્માત્ એ સર્વનામે તેનો પરામર્શ જ ઉચિત છે. શરીરનો પરામર્શ ઉચિત નથી. કેમકે તેનું પ્રકરણ નથી. અને શરીર પ્રત્યગાત્મામાંથી પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ હોય તો આમેશ સિંગ શરીરનું ટકવું યોગ્ય છે. તેની પ્રતિષેધક શ્રુતિનો અભિપ્રાય એ છે કે જેમ મુમૂર્ષુ જીવને આ સ્થૂળશરીર છોડી બીજા છે તેમ સિંગ શરીર છોડી જતું નથી. પરંતુ તેને વીંટળાઈને તે ઉત્ક્રમણ કરે છે. તેની સાથે જ આ શરીર જીવાત્મા સ્થૂળ શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે. એકલો-દેવળ નહીં. ॥ ૧૨ ॥

આનું જ સમર્થન કરતાં કહે છે:-

સ્પષ્ટો હ્યેકેપામ્ ॥ ૧૩ ॥

ફેળા=કૌંપીનકિ શાખાઓવાળા સ્પષ્ટ: હિ=સ્પષ્ટપણે શરીરનો પ્રાણસહિત ઉત્ક્રમ કરે છે

કૌંપીતપ્રીઓ, પ્રાણ સહિત શરીર જીવાત્માનું ઉત્ક્રમણ સ્પષ્ટ કહે છે સ યદાઽસ્માન્ શરીરાન્ ઉત્ક્રામતિ સ હ ઇવ ઇતઃ સર્વે: ઉત્ક્રામતિ- તે ત્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, આ બધાની સાથે જ ઉત્ક્રમણ કરે છે. (કૌંપિ ૩-૪) એ શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ હોત તો આ વાક્ય ઉચિત ન થાત. શરીર પ્રત્યગાત્મામાંથી તેનો સ્વીકાર કરતાં હોઈ અસંગતતા નથી. કેમકે પ્રાણસ્વરૂપ સિંગશરીરસહિત ઉત્ક્રમણમાં પ્રતિષેધનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે. ॥ ૧૩ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે:-

સ્મર્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સ્મર્યતે=પ્રાણસ્વરૂપ સિંગશરીર સહિત શરીરનું ઉત્ક્રમણ સ્મૃતિ પણ પ્રમાણિક દેરે છે.

મમૈર્વાશો જીવલોકે જીવભૂત: સનાતન: । મન: પઠ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્મણિ । શરીરં યદવાન્નોતિ યત્પાપ્યુત્ક્રામતીશ્વર: । મૃદ્ધીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્-મારે । જ સનાતન આંશ જીવલોકમાં જીવ થઈને પ્રકૃતિમાં રહેલ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનને આકર્ષે

છે. (જીવ ધ્યેલા મારા અંશરૂપી) ઈશ્વર ત્યાં શરીર ધારણ કરે છે અથવા છોડે છે ત્યારે જેમ વાયુ આસપાસના મંડળમાંથી ગંધ લઈ જાય છે તેમ આ (મન સાથે ઈન્દ્રિયો) ને લઈ જાય છે. (ગીતા ૦ ૧૫-૭-૮) આમાં પણ શરીર જીવાત્માનું પ્રાણો સહિત ઉત્ક્રમણ ગતાવ્યું હોઈને મોક્ષપર્યંત સિંગશરીરનું અવસ્થાન હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે. માટે આમોક્ષ સિંગશરીર રહે છે એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

પ્રાસંગિક ગાથા પૂરી થઈ. વળી પ્રકૃતનું જ અનુસરણ કરતાં કહે છે:-

તાનિ પરે તથા છાહ ॥ ૧૫ ॥

તાનિ=વાગાદિસંપન્ન જૂતસૂક્ષ્મો પરે=પ્રકૃતિ અને પુણ્યથી પર પરબ્રહ્મમાં સંપન્ન થાય છે. હિન્દેમકે તથાહ=શ્રુતિ તેમ કહે છે.

ઉત્ક્રાન્તિ કાળે જીવાત્મા સહિત વાગાદિ જૂતસૂક્ષ્મ સુધીનું સિંગ શરીર દૃઢયાવચ્છિન્ન પરમેશ્વરમાં સંપન્ન થાય છે. શ્રુતિભોલ છે કે તેજઃ પરસ્યાં વેષતાયાં (છાં ૦ ૬-૮-૬) આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં તે સંપન્ન થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

તો આ સંપત્તિ એટલે શું ? કહે છે.

અધિભાગઃ વચનાત્ ॥ ૧૬ ॥

વચનાત્=શ્રુતિના દૃષ્ટાન્તવચનથી અધિભાગઃ=અધિભાગ થાય છે, એમ જાણવું જોઈએ.

સંપત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યા પછાદ તેનો અર્થ સમજાવવા માટે શ્રુતિ દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે યથા સોમ્ય! મધુ મધુરુતઃ નિસ્તિષ્ઠન્તિ નાનાત્પયાનાં વૃક્ષાણાં રસાન્ સમવહારં ઇકતાં રસં ગમયન્તિ । તે ઘથા તત્ર ન વિવેકં લભન્તે અમુપ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મિ અમુપ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મીતિ । ઇવમેવ જ્ઞાતુ સોમ્યેમા સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સંપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સમ્યદ્યામહે-હે પ્રિયદર્શન! જેમ મધમાળીઓ મધ ખનાવે છે-ભિન્ન ભિન્ન જગ્યાનાં વૃક્ષોનાં રસોને એકઠા કરીને, તેમની એકરસતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. તે ભિન્ન ભિન્ન જગ્યાનાં વૃક્ષોના રસો જેમ તે વેળાએ એટલે કે એકરૂપતાના કાળે, આ વિવેકને પામતા નથી કે અમુક વૃક્ષનો રસ હું છું, એ મુજબ હે સોમ્ય! આ સમસ્ત પ્રજાઓ પ્રતિદિન મુખુસિ અને પ્રલયકાળમાં સત

પ્રજ્ઞામા લીન થાય એટલે કે મતની માથે એકરૂપ થઈને એમ નથી તબુની કે અમે મત પ્રજ્ઞામા લીન થઈએ છીએ (છાં૦ ૬-૯-૧-૨) આ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા મતમા અપદ્મ જીવોનો અવિલાગ બતાવે છે આ અવિલાગ પ્રજ્ઞાનાની માટે આત્મ તિક છે ખીજતઓ માટે નહીં આ ભેદગર્ભ અભેદાભામ / અસારી અવગ્યામા તો, પૂર્ણ અભેદલાવ મોક્ષાવ-થામા હોય છે.

ગતિના આરભથી માડીને ઉપાસકો અને કર્મીઓની ઉત્ક્રાન્તિ સમાન હોય છે ત્યાગનાદ નહીં, એ વિશિષ્ટતાને વિશા કરતા દહે છે કે -

“તદોક્તોઽપ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યાસામર્થ્યાત્
નન્ડેપગત્યનુસ્મૃતિયોગાચ્ચ હૃદાનુગૃહીતઃ શતાધિકયા
॥ ૧૭ ॥

તદોક્તોઽપ્રજ્વલનં=પરમં પરમત્મામા સપ્ત વિગશરીર સહિતના જીવામાન જે ઓક એટલે કે સ્થાન એટલે કે હૃદય તે હૃદયનો અગ્રભાગ, તે અગ્રભાગનુ જ્વનન એટલે પ્રગ્લેન-પ્રગ્લેન થાય છે તત્પ્રકાશિતદ્વારં=પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલા નિષ્કમણુ દ્વારવળા હૃદાનુપ્રહિત=હૃદય અભા અનુપ્રકટે પ્રાપ્ત થયેલ ઉપાસક દ્વારવિક્રયા=સોથી અધિક એટલે એઓ એમ્મી-સુમ્મી નાડી દ્વારા શરીરમાથી બહાર નીકળે છે શાથી તે વિદ્યાસામર્થ્યાત્=ઉપાસનના માહાત્મ્યથી તત્ત્વ-મત્ત-મત્ત-અનુ-સ્મૃતિ-યોગાચ્ચ=તે નિવાની ગેરૂપ સુમ્મી નામની નાડી-મતિ માટે શરીર નિવ છે તેની અનુસ્મૃતિ-અનુસ્મ-એ અનુસ્મ-અનુના યોજને હર્ષ-અર્થાત્ તેના અનુપીવરને હર્ષને ત્યારથી બહાર નીકળે છે

શરીરમાથી ઉત્ક્રાન્તિના સમયે ક્ષિગશરીરચુક્ત જીવાત્મા, પરમેશ્વરમા અપદ્મ થાય છે તે વખત ભાવિમા એ જ જન્મ પામવાના હોય તો તેના આગલક કર્મોને લઇને, તેના હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશિત થાય છે તે પ્રકાશ દ્વારા બહાર જવાનુ દ્વાર પ્રકાશિત બને છે અને તે તે સ્થળ સાથે સચુક્ત તે તે નાડીનુ મૂળ પ્રકાશિત થાય છે અહીં સુધી ઉપાસકો અને કર્મીઓમા કોઈ ભેદ હોતો નથી તસ્ય હૃદયતસ્ય હૃદયસ્થાગ્રે પ્રયોતેન મપ આત્મા નિષ્કામતિ-તેના હૃદયનો અગ્રભાગ યોજિત થાય છે એ અગ્રભાગ દ્વારા આત્મા નિષ્કમણુ કરે છે (છાં ૪-૪-૨) વગેરે સ્મૃતિઓ આ સમાનતાની પ્રદર્શક છે ત્યારનાદ કર્મીઓ તે તે નાડી દ્વારા, અમુ વગેરે સ્થાનોદ્વારા પોતપોતાના કર્મફલના ઉપભોગને માટે નિષ્કમણુ કરે છે અને પ્રજ્ઞાના ઉપાસકો પ્રજ્ઞાથી અનુગૃહીત હોઈને સુપુમ્મી નાડી દ્વારા મૂર્ધસ્થાનમાથી જ પ્રજ્ઞાલોકના ઉપભોગ માટે પરવરે છે ઉપાસનાનુ એ માહાત્મ્ય છે ઉપશત હૃદયમાથી ઊર્ધ્વપ્રયાજ કરતી સુપુમ્મી નામની નાડી છે તે અત્યંત તેજોમયી હોય છે-તાનુના મૂળને ભેદીને એ નાડી મૂર્ધામા આવી, સૂર્ય રશ્મિઓ

સાથે એકમેક થઈ, સૂર્યમંડળમાં અનુપ્રવેશી, પ્રહ્લોપાસનના શેષ તરીકે પ્રહ્લલોકમાં ગમન માટે ઉપાસકોને માટે નિર્દિષ્ટ છે. પરમાત્માના અનુગ્રહથી તેનો તેમને અનુરભરણનો યોગ થાય છે. તેઓ તે નાડી દ્વારા જ મૂર્ધામાંથી નિષ્ક્રમણ કરી પ્રહ્લલોકમાં પરવરે છે. તેવા પ્રહ્લોપાસકનું બીજા કોઈ દ્વાર દ્વારા કે રથાનો દ્વારા નિષ્ક્રમણ થતું નથી. આ વાતનો શ્રુતિ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે-શતં ચૈકા હૃદયસ્ય નાહયઃ તાસાં મૂર્ધાનં ગમિનિઃ સુનૈકા । તયોર્ધ્વમાયત્રમૃતત્વમેતિ વિશ્વદ્ અન્યા ઉત્ક્રમેણ ભવન્તિ-હૃદયની નિશ્ચય એકસો ને એક નાડીઓ છે. તેમાંથી એક મસ્તક તન્ન નીકળેલી છે. તે દ્વારા બહાર નીકળનાર પુરુષ અમૃતત્વને પામે છે. બીજી નાડીઓ ઉત્ક્રમણમાં ભિન્ન ભિન્ન ગતિઓ આપવાવાળી થાય છે. (છાંં ૮-૬-૩) ચક્ષુષો યા મૂર્ધ્નો યા અગ્નેમ્યો યા શરીરદેશેભ્યઃ (યું ૪-૪-૨) આ શ્રુતિમાં “મૂર્ધ્નો યા” એ પ્રહ્લોપાસકને ઉદ્દેશીને નિર્દેશ છે. ચક્ષુષો યા વગેરે ઉલ્લેખ કર્મીભાત્રના અભિપ્રાયે છે. ઉપરાંત વાક્યશેષ છે કે તં વિચકર્મણી સમન્વારેમેતે (યું ૪-૪-૨) અર્થાત્ પરમાત્માનો ઉપાસકો ઉપર અનુગ્રહ થાય છે, કર્મીઓ ઉપર નહીં. ॥૧૭॥

પ્રહ્લલોકમાં સુપુમ્ણા દ્વારા પરવરતો ઉપાસક કોને અનુસરે છે? કહે છે:-

રશ્મ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

રશ્મ્યનુસારી=સુપુમ્ણા દ્વારા નિર્ગમન કરતો ઉપાસક સૂર્ય રશ્મિને અનુસરે છે.

સુપુમ્ણા દ્વારા મૂર્ધાને બેદીને જતો આ પ્રહ્લોપાસક પ્રહ્લલોકમાં ગમન માટે સૂર્ય રશ્મિને અનુસરે છે. આ વાતનું હાર્દ પ્રહ્લવિદ્યામાં સુસ્પષ્ટ છે. યથ યજ્ઞતદસ્માત્ શરીરાદ્ ઉત્ક્રામતિ અથ પતૈરેવ રશ્મીભિઃ ઋર્ધ્વમાક્રમતે-હુવે જ્યારે એ આ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે એજ સૂર્યકિરણો દ્વારા ઉપર જાય છે. (છાંં ૮-૬-૫) ॥ ૧૮ ॥

આ ઠેકાણે શંકા ઉડાવી સમાધાન દેતાં કહે છે:-

**નિશિ નેતિ ચેન્ન સંવન્ધસ્ય યાવદ્દેહમાવિત્વાત્
દર્શયતિ ચ ॥ ૧૯ ॥**

નિશિ=રાત્રે ન=નીકળતો પ્રહ્લોપાસક સૂર્યરશ્મિને અનુસરી શકે નહીં. કેમકે ત્યારે નાડી અને રશ્મિનો સંબંધ વિનિબ્ધ થઈ જાય છે. इति चेत्=એમ બે કહેતા હો તો ન=એ બરાબર નથી. સંવન્ધસ્ય=નાડી અને રશ્મિનો સંબંધ યાવદ્ દેહમાવિત્વાત્=દેહ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. ચ=અને દર્શયતિ=આ વાત શ્રુતિ બતાવે છે.

નિષ્ક્રમણનો આધાર અદૃશ્ય ઉપર છે. આથી પ્રહ્લોપામક કે કોઈપણ ક્યારે મગ્ન પામશે એ કહેવાય નહીં. તો જો પ્રહ્લોપામક મને વ્યથ તો તો મુખગ્નાનો સૂર્યગ્નિમ માથેના મંગલનો વિચ્છેદ થતો હોઈને રશ્મિને છવ અનુભરે છે એ વાત ઘટતી નથી. તો આ વાત બગબર નથી કેમકે નાહી અને રશ્મિનો મંગલ દેહ હોય ત્યાં મુખી નહે છે. અને આથી મને કે દિવસ અગત્યના નથી છેવટે મને પણ આકાશમાં ક્યાં મુખી? પૃથ્વીનો પડછાયો પડોંચે ત્યાં મુખી જ ને? ઉપગત ચંદ્રકિરણો પણ છેવટે તો સૂર્યગ્નિમીએ જ છે ને? ચંદ્રમાં સૂર્યકિરણોની સ્થિતિ વેદ દર્શાવે છે:-અથાહ મોરમન્વત નામ ત્વષ્ટઃ પૂરણીચમ્ । इत्था चन्द्रमसो गृहं (ऋ० ૧-૬-૭-૧૫) ઉપગત નિરૂક્ત પણ કહે છે:- અથાપ્યન્યૈકો રશ્મિઃચંદ્રમસં પ્રતિ દીપ્યતે । તદેતેનોવૈક્ષિત્યમ્ । આદિત્યનોઽન્ય દીપ્તિ ઈચ્છતિ इति-હવે એવું એક રશ્મિ ચંદ્રમા પ્રતિ દીપે છે. તેની આણે ઉપેક્ષા કવી બેઠાંએ કેમકે એની આદિત્ય દ્વારા દીપ્તિ થાય છે. (નિં ૨-૨-૨) ઉપગત આ વાતને સમર્થિત કરતાં ધ્રુવે કહે છે-તદયથા મહાપથ બાનત ઉમૌ ગ્રામૌ ગચ્છન્તીમે ચામું ચ, एवमेवैता आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोका गच्छन्तीमं चामुं च । अमुष्पाद् आदित्याद् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः । प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता-જેમ કોઈ મોટો ફેલાયેલો ખસ્તો બે ગામે જતો હોય-આ ગામે અને પેલા ગામે, તેમજ આ સૂર્ય-મંડળનાં કિરણો બને લોકમા વ્યથ છે, આ લોકમા અને નિશ્ચય પેલા લોકમાં-તે કિરણો પેલા આદિત્ય મંડળમાથી નીકળે છે અને આ નાડીઓમાં ફેલાઈ ગયેલા છે. તે આ નાડીઓમાથી નીકળે છે અને પેલા સૂર્યમંડળમા ફેલાય છે. (છાં ૮-૬-૨) આથી રાત્રે પણ રશ્મિનાહી સળધ હોય છે જ. ॥ ૧૯ ॥

અતિદેશ કરતાં કહે છે -

अतः च अयनेऽपि दाक्षिणे ॥ २० ॥

અત ચ=આથી જ=આવરહેદઆવે સળધ હોઈને જ દક્ષિણે અયને=દક્ષિણાવતમા અપિ=મરનારને પણ જીવનોકાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેમ રાત્રે ઉત્ક્રમણ કરતા પ્રહ્લોપામકને પ્રહ્લોલોકમાં જવાને માટે સૂર્યરશ્મિનું અનુસારિત્વ ઘટે છે તેમ કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાવત સૂર્યમા ઉત્ક્રમણ કરનારનું પણ અનુસારિત્વ યોગ્ય છે. કેમકે નાહીરશ્મિ સળધનું જ્યાં મુખી દેહ હેય ત્યાં મુખી હોવું બંનેમા ગમાન છે. ॥ ૨૦ ॥

જો દક્ષિણાયનમા ઉત્ક્રમણ કરનાર બ્રહ્મોપાસકને બ્રહ્મયોગીની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળ સૂર્ય-ચંદ્રિમાનુ અનુગામિત્વ ઘટતુ હોય તો પછી દક્ષિણાયન પુનરાવૃત્તિનુ કાળુ અને ઉત્તગયન અપુનગવૃત્તિનુ કાળુ કહેવાય છે તે શા માટે ? ગીતા૭ -યજ્ઞકાલે ત્યજાવૃત્તિ આવૃત્તિ ચૈવ યોગિન । પ્રયાતા યાન્તિ ત જ્ઞાત વક્ષ્યામિ મમ્તવંશ ! જે કાળે મગ્ન પામેલા યોગીઓ મોક્ષ પામે છે, અને જે કાળે મગ્ન પામેલાઓનો પુનર્જન્મ થાય છે તે કાળ હે ભગવત્પત્ન ! હું તને કહીશ (ગીતા૦ ૮-૨૩) થી માગીને જગ્નિ જ્યોતિરદઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મ-નિદો જ્ઞાતા ઉત્તગયણુના છ માસમા, શુભ્ર પક્ષમા, દિવમતા ન્યારે પ્રાત કાળ હોય ત્યારે જેમનુ મગ્ન થાય છે, તેઓ બ્રહ્મને જાણનારા મનુષ્યો (હોય) તો બ્રહ્મને પામે છે. (ગી૦ ૮-૨૪) ધૃમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણ પન્માસા દક્ષિણાયનમ્ । તત્ર જ્ઞાન્દ્રમસ જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તન્તે-દક્ષિણાયનના છ માસમા, કૃષ્ણપક્ષમા, રાત્રિના ન્યારે માયકાળ દોય ત્યારે મરનાર સ્વર્ગલોકના કર્મફળરૂપી ન્યોતિ પામી પુનર્જન્મ પામે છે (ગી૦ ૮-૨૫) વગેરે કહે છે, આનુ સમાધાન કરતા કહે છે -

યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યન્તે સ્માર્તે ચૈતે ॥ ૨૧ ॥

યોગિન પ્રતિ ચ=કેવળ પ્રાણાયામના અભ્યાસી સ્વચ્છ-દમ્ભત્વ યોગીઓ અહીં યોગી તેમને માટે જ સ્મર્યન્તે=આવૃત્તિ કારણ તરીકે દક્ષિણાયન અને અનાવૃત્તિ કારણ તરીકે ઉત્તરાયણ ઉત્ક્રમણમગે સ્મરણ છે સ્માર્તે ચ=સ્મૃતિ પ્રતિપાદ છે એતે=દક્ષિણાયન ઉત્તરાયણ આવે છે

બ્રહ્મસૂત્ર શ્રુત્યર્થની વિચારણા માટે છે, સ્મૃત્યર્થની વિચારણા માટે નથી સ્મૃતિ જો શ્રુતિને અનુકૂળ હોય તો તેના અર્થની પુષ્ટિ માટે તેનો સ્વીકાર ધર્મ્ય છે દક્ષિણાયન આવૃત્તિનુ અને ઉત્તગયણ અનાવૃત્તિનુ કારણ છે એ તો સ્મૃતિ કહે છે શ્રુતિનો એ જોય નથી તેમા પણ આ વાત યોગીઓ માટે જ છે ઉપાસકો માટે નથી કેમકે યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તન્તે (ગી૦ ૮-૨૫) એવો ઉપસહાર છે આથી એ બન્ને સિદ્ધ વિષયક હોઈને આદરપાત્ર નથી આથી બ્રહ્મોપાસક માટે ઉત્તરાયણ કે દક્ષિણાયન બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિમા પ્રતિબંધક નથી ॥ ૨૧ ॥

इति ब्रह्मसूत्रचतुर्थाध्याये

॥ द्वितीय पाद ॥

ॐ

॥ અથ ચતુર્થાધ્યાયે ॥

॥ તૃતીય પાદ ॥

આમ ખીન્ત પાત્મા ઉપામકની ઉત્ક્રાન્તિ વિચારી હવેના પાત્મા તેના ઉપામકની પ્રજ્ઞાલોકની પ્રાપ્તિ જેનું દ્વંદ્વ છે એવી ગતિનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે આથી પહેલા તેના માર્ગનું નિર્ધારણ કરનાર સૂત્રનો અનંત કથના કરે છે -

અર્ચિરાદિનાં તત્પ્રચિતેઃ ॥ ૧ ॥

અર્ચિરાદિનાં=શરીરની બધાર સુખશ્ચાહારા નીચી સૂર્યસ્થિતિઓને અનુસરતો એવો ઉપામકનો જાતમા અર્ચિ-વગેરે એવો કે દેવયાન માટે પ્રયત્નોક્રમા વગેરે છે કેમ તત્પ્રચિતને માર્ગ તરીકે દેવયાન માર્ગની પ્રસિદ્ધિ છે

અર્ચિમાર્ગ કહેા કે દેવયાનમાર્ગ કહેા વાત એક જ છે એ માર્ગે જ ઉપાસક પરવર છે, એવું શ્રુતિમાં ઠેકઠેકાણે દર્શાવ્યું છે એ જ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે શ્રુતિ કહે છે -તદ્ વૈ જ્ય વિદુઃ ચે ચેમેડરણ્યે શ્રદ્ધાતપ જ્યુપાસતે ને ચર્ચિવ અભિમમ્ભવન્તિ અર્ચિવ અહ અહ આપૂર્યમાણપક્ષ આપૂર્યમાણ પક્ષાદ્ યાન્ પદ્ ઉદ્દ પતિ માસાસ્તાન્ । માસેભ્યઃ સવત્સર, સવત્સરાત્ આદિત્ય આદિત્યાત્ ચન્દ્રમસ ચન્દ્રમસાં વિદ્યુત્ તત્ પુષ્પોડમાનવ સ પ્તાન્ વ્રહ્મગમયતિ પપ દેવયાનપન્થા-તે અહીંથી ગએલા જીવો પેટી જેઓ એ પથાગ્નિ વિદ્યાને જાણે છે તથા જેઓ અનુષ્ઠયમા તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવ્યા છે, તેઓ અર્ચિને પામે છે અર્ચિથી આગળ દિવસને, દિવસથી શુક્રવપક્ષને, શુક્રવપક્ષથી જે છ માસોમાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ ઉગે છે તે માસોને, તે માસોથી સવત્સરને, સવત્સરથી આદિત્યને, અને આદિત્યથી ચન્દ્રમાને, ચન્દ્રમાથી વિજગીને પામે છે ત્યાંથી આગળ અમાનવ લોક શરુ થાય છે તે એઓને પ્રજ્ઞાલોકમા પહોંચાડે છે આ દેવયાન માર્ગ છે (છાં ૫-૧૦-૨) એ દેવયાન પથે જ પ્રજ્ઞાના ઉપામકો પરવરે છે ॥૧॥

આ ઠેકાણે આ શક્ષા ઉપજે છે યદ્વા વૈ પુરુષ અસ્માત્ લોકાત્ પ્રેતિ સ વાયુમાગચ્છતિ તસ્મ તત્ર વિજિહીતે યથા રથચક્ષસ્ય સ્થે તેન ઉર્ધ્વે આક્રમતે-જ્યારે નિશ્ચય પુરુષ આવેલોકમાંથી જાય છે ત્યારે તે વાયુમા આવે છે-તેના પડે ળિયે જાય છે (દ્રુ ૬-૧૦-૧) આ જુહુદારણ્યક શ્રુતિમા વાયુનું પણ અર્ચિ માર્ગે શ્રવણ છે તેા વાયુનો કોની પાછળ સમાવેશ કવો? વાયુનું પણ શ્રવણ છે એટલે એ મિથ્યા તેા હોય નહીં! આનો જવાબ વાળતા કહે છે -

વાયુમન્દાદવિશેષવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૨ ॥

અન્દા=મંવત્સગ્થી વાયુન્=વાયુલોક તન્ એમ બન્ધુત્વે કેમકે અવિશેષ-
વિશેષાન્વામ્=ક્યાંક મમાનભાવે તો ક્યાંક વિદિપભાવે વાયુનું વર્ણન છે.

ઉપલી શ્રુતિમાં જ્યાં વાયુનું ધ્રુવણ છે તેને-વાયુલોકને મવત્સગ્થી
ઉપર જણાવેા અર્થાત્ માસેભ્યઃ સંવત્સરં સ્વર્ગમરાત્ વાયુન્ એમ જણાવુ.
કેમકે શ્રુતિના સામાન્ય અને વિશેષ વચનો એમ જણાવે છે-માસેભ્ય
સંવત્સરમ્ સંવત્સરાત્ આદિત્ય-મામેભાંથી, મવત્સગ્ને-મંવત્સગ્થી
આદિત્યને (છાં૦ ૫-૧૦-૨) આ છે સામાન્ય વચન; સ વાયુમાગચ્છતિ,
તસ્મૈ તપ્ર વિજિહીતે યથા રથચક્ષસ્ય સં, તેન ઉર્ધ્વે આત્રમતે, સ
આદિત્યમાગચ્છતિ-(ષ્ટ૦ ૬-૧૦-૧) આ છે વિશેષ વચન, અને એ જાન્ને
સામાન્ય અને વિશેષ વાક્યોની એકવાક્યતા હોવી ઘટે. અને તે માટે
મંવત્સર પછી વાયુલોકનો નિવેશ થોગ્ય છે. “માસેભ્યઃ દેવલોકં
દેવલોકાત્ આદિત્યમ્-મામે દ્વારા દેવલોકમાં, દેવલોકમાંથી આદિત્યમા
(ષ્ટ૦ ૬-૨-૧૫) આ શ્રુતિમાં વાયુલોક માટે જ દેવલોક શબ્દોનો પ્રયોગ
છે. ઉપરાત માર્ગ દર્શાવનારી છાંદાગ્ય શ્રુતિમાં બે વાયુનો નિર્દેશ નથી
તો તેવી જ શૃંગુદારણ્યક શ્રુતિમાં સવત્સરનો ઉલ્લેખ નથી. માર્ગની
એકતાના જ્ઞાન માટે જાન્નેનો જાન્ને કેકાણે ઉપમંહાર કરી લેવો ઘટે છે.
આથી સંવત્સર બાદ વાયુલોકનો નિર્દેશ જણાવેા. ॥ ૨ ॥

વળી કૌષીતકિ પ્રાક્ષણોપનિષત્મા સ યત્તં દેવયાનપન્થાનં આપદ
અગ્નિલોકં આર્ચિષ્ આગચ્છતિ; સ વાયુલોકં સ આદિત્યલોકં સ
વરુણલોકં સ પ્રજાપતિલોકં સ બ્રહ્મલોકં-તે આ દેવયાન પથને પ્રાપ્ત
કરી અર્ચિવાળા અગ્નિલોકમાં આવે છે, તે વાયુલોક, તે આદિત્યલોક, તે
વરુણલોક, તે ઇન્દ્રલોક, તે પ્રજાપતિલોક (કૌષીતકિ ૦ ૧-૩) દેવયાનનો
નિર્દેશ કરતા વરુણલોક વધારાનો દર્શાવ્યો છે. તો માર્ગની એકતાની
પ્રતિપત્તિ માટે તેનો કયાં સમાવેશ કરવો ? તો કહે છે -

તદિતોઽધિ વરુણઃ સંવન્ધાત્ ॥ ૩ ॥

તદિત=વીગળીની અધિ=ઉપર વરુણ=વરુણલોકનો સમાવેશ જણાવેા કેમકે
સંવન્ધાત્=જાન્નેને પરપર સંબંધ છે.

જેમ પરમાત્મા તેમ પાણી પણ સૌને માટે વરણીય છે. આથી વરુણ
શબ્દ પાણીવાચક છતાં પરમાત્માનો વાચક થઈ શકે છે પણ અહીં તો

પાણીવાચક જ મમજવો ધટે. કેમકે વીજળી અને વરુણ-પાણીને મંબધ છે. વીજળીના, મેઘાદગ્ધા નાચ બાદ, પાણી પૃથ્વી ઉપર પડે છે-આ સૌને નાણીતુ છે. વેદ કહે છે વિદ્યોતતં મ્તનયતિ ચર્ગિષ્યતિ ધં-વિજળી થાય છે, ગર્જના થાય છે, હવે વગ્મથે (છાંં ૭-૧૧-૧) અને તેમનો પાગ્મપાગ્નિક મંબધ હોઈને તેમને માટે ક્રમ દર્શાવવો શક્ય છે. પહેલા વિદ્યુતલોકમા અને પછી વરુણલોકમા ઉપામક પચ્ચરે છે આવો ક્રમ શક્ય છે. મુનિએ પણ આ અપ્ષ્ટ કથું જ છે આદિત્યાત્ ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસો વિદ્યુત-આદિત્યથી ચન્દ્રમાને ચન્દ્રમાથી વિજળીને (છાંં ૫-૧૦-૨) અને વિદ્યુત પછી વરુણલોક એમ યોજના કરી લેવી ગ્હે છે વરુણલોકમાથી ઈન્દ્રલોક, ત્યાથી પ્રજાપતિલોક, ત્યાથી બ્રહ્મલોક, આમ માર્ગનો ક્રમ સુરુપથ છે ઉપગત ઈન્દ્ર-પ્રજાપતિ શબ્દ દ્વારા સૂર્યની નિકટમા હોનારા અને તેની ગ્રશિઓ માથે સંબધ ધગવનાગ પ્રદેશ વિશેષો જાણુવા ખીજું કંઈ નહીં ॥ ૩ ॥

હવે અચિરાદિ માર્ગમા જે અચિ, અહુ, પક્ષ, અયન, મવત્સર, વાયુ અને વિદ્યુત વગેરે બતાવ્યા છે તે બધા જડ છે કે ચેતન? નિર્ણય દેતા કહે છે-

આતિવાહિકાસ્તલિંગાત્ ॥ ૪ ॥

આતિવાહિકા = આ સાધકોને એક લોકમાથી બીજા લોકમા દેરી જનારા તે તે લોકના અભિમાની પુરુષો છે-કેમકે તલિંગાત્=એવા જ સક્ષણો જેવામા આવે છે

અચિ, અહુ; વગેરે શબ્દો દ્વારા કહેવાતા આ બધાય તે તે નામ અને લોકોના અભિમાની દેવતાઓ અથવા માનવાકૃતિ પુરુષો છે તેમનું કામ એક લોકમાથી બીજા લોકમા બ્રહ્મોપાસકને પહોચતા કરવાનું હોય છે. આથી તેમને અતિવાહિકો કહેવામા આવ્યા છે વિદ્યુતલોક સુધી આ દેવો કે માનવાકૃતિ પુરુષો બ્રહ્મોપાસકોની એકમાથી બીજા લોકમા સ્વાનગીતુ કામ કરે છે વિદ્યુત લોકમા પહોચ્યા પછી અમાનવ પુરુષ તેવા ઉપામકને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે આથી જ તેને અમાનવ એવું વિશેષણ આપવામા આવે છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યુતલોક સુધી ઉપાસકોને પહોંચાડનારા તો દેવો કે પુરુષો છે ત્યારબાદ અમાનવ-દિવ્ય છતાં માનવઆકૃતિ ન હોય એવા પુરુષો તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવે છે ॥ ૪ ॥

આ રીતે અભિમાની દેવોને માનવાની શી જરૂર છે? તો કહે છે કે-

उभय व्यामोहात् तत् सिद्धेः ॥ ७ ॥

उभयव्यामोहात्=५ नेने गेદયુક્ત થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હેઠને તત્ત્વ સિદ્ધ-
તેમને અભિમાની દેવતાઓ માનવાથી જ તેમના દ્વારા અનનોક સુત્રીની ઉપસમ્મી યાત્રા
સિદ્ધ થઈ શકે છે

અર્થિ વગેરે શબ્દથી કેવળ જ્યોતિ કે ડોઈ લોકવિગેષ એમ મમલુએ
તો એક મોટી ઉપાધિ આવે છે અને તે એ કે દોગનારો જીવ અને
દોરાનાર અર્થિ વગેરે-જાનને મોહયુક્ત થઈ જશે તે પૈકી જીવાત્મા તો
તે વખતે તેવો હોય જ છે તો તેને દોગનાર અર્થિ વગેરે પદાર્થો જડ
હોય તો માર્ગ જતાવનાર અને તે માર્ગે દોરાનાર ડોઈ ગહે જ નહીં અને
આથી દેવયાન અને પિતૃયાનનું જ્ઞાન જ અસંભવિત થાય આથી અર્થિ
વગેરે શબ્દો દ્વારા તે તે પદાર્થોના અભિમાની દેવતાઓ જ માનવા યોગ્ય છે
આથી અર્થિ વગેરે લોકોના તે તે લોકના અભિમાની દેવો જ ઉપામકોનું અતિ
વહુન કરે છે, એમ જાણવું જોઈએ ॥ ૪ ॥

વિદ્યુત લોકથી આગળ, અમાનવ પુરૂષને લોભિયો તરીકે શ્રુતિમા
દર્શાવ્યો છે તો પછી વચ્ચેના વરૂણ-ધન્વ-પ્રજાપતિ-લોકના અભિમાની
દેવતાઓનું શું કાર્ય છે? કહે છે -

वैद्युतेनैव तत्. तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

તત=ત્યાથી આગળ પ્રજાનોક સુધી વિદ્યુતેનૈવ=લોકમા અપ્રકટ થતો અમાનવ
પુરૂષ જ તેમને દોરે છે કેમકે તત્ત્વ શ્રુતે=તેવી શ્રુતિ છે

અમાનવ પુરૂષ ત્યાથી તેમને પ્રજાલોકમા પહોંચાડે છે શ્રુતિ આ કહે
છે અભિમાની દેવો તેમને પોતાના લોકમાથી જતી વખતે માર્ગ તેવો
કરી દે છે અને આવશ્યક મહુયોગ તેવો દે છે ॥ ૬ ॥

માર્ગનું નિધારણ થયું ઉપરાત ઉપામકની ગતિ નિરૂપી હવે
પ્રજાલોકનું નિરૂપણ કરવું ઘટે સશય એ છે કે આતિવ હિકો ઉપામકોને
જે પ્રજાલોકમા પહોંચાડે છે તે પ્રજાલોક એવો શું? એ કાર્ય પ્રજાલોક
છે કે પરપ્રજા પરમાત્મારૂપ અદાર્ય છે, કેમકે પ્રજાશબ્દનો ઉલ્લેખ કેટલાં પ્રયોગ
છે સ સામમિ ઉદ્ધોયતે વ્રહ્મલોકમ્-તે મામમ પ્રોથી પ્રજાલોકમા લઈ
ઉપર જવાય છે (મુ. ૩-૨-૬) વગેરે શ્રુતિઓમા પ્રજાશબ્દ કાયપ્રજાલોકને
લગતો છે અકાર્ય પ્રજાલોકને લગતો પ્રયોગ સ સર્વેવ વતવન્ યાવદાયુષ

બ્રહ્મલોકે અમિસંપચ્છતે-તે નિશ્ચય આયુષ્યભર આમ વર્તતો હોઇને આત્મજ્ઞાનપૂર્વક કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી શાઓક્રત તમામ કર્મોને યથાસમય હીક હીક કરતો હોઇને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. (છાંં ૮-૧૫-૧) આ શ્રુતિમાં છે, આથી સંશય યોગ્ય છે. તો પછી ક્યો પક્ષ સાચો ? અકાર્ય બ્રહ્મલોક એટલે કે પરમાત્માને જ પામે છે એ જ ઉચિત છે. કેમકે સ પતાન્ બ્રહ્મગમયતિ-તે એઓને બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. (છાંં ૫-૧૦-૨) આમ અનિશ્ચિતપણે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મલોક શબ્દની પેરે બ્રહ્મ શબ્દ કદી પણ કાર્યબ્રહ્મલોકના અર્થમાં પ્રયોજિત થતો નથી આવો પૂર્વપક્ષ થતાં કહે છે:-

કાર્યં વાદરિરસ્ય ગત્યુપપત્તેઃ ॥ ૭ ॥

કાર્ય=ઉપાસકને કાર્ય બ્રહ્મલોકમાં પહોંચતો કરવામાં આવે છે એમ વાદરિ=નામના આચાર્ય માને છે. કેમકે અસ્ય=આ ઉપાસકની ગત્યુપપત્તે=તેના પ્રતિ ગતિ, યુક્તિયુક્ત કરે છે.

અકાર્ય બ્રહ્મલોક એટલે તો પરમાત્મા સ્વયં. પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ અને તે તો વ્યાપક જ હોય અને આથી તેના તરફ ગતિ જ અશક્ય ! પોતાનાથી વ્યવહિત હોય તે માર્ગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય ! પરમાત્મા ઉપાસકનો અંતર્યામી અંતરાત્મા છે. આથી આત્માથી તે આવે નથી. તે તો આત્માનું સ્વરૂપ છે. કાર્ય બ્રહ્મલોક આલોકથી ખૂબ આવે હોઈ શકે છે. કેમકે આ પૃથ્વી લોકથી ઉપર તે ત્રીજો લોક છે એમ વેદવચન છે-
 યગ્ર દેવા અમૃતમાનશાનાસ્તૂર્તીયે ધામન્ અચ્ચેરયન્ત-(યજુઃ ૩૨-૧૦)
 અદશ્ચ હ વૈ પચશ્ચાર્ણવૌ બ્રહ્મલોકે તૃતીયસ્વામિતોદિવિ-કેમકે અહીંથી ત્રીજો એવો સ્વર્ગરૂપી જે બ્રહ્મલોક છે તેમા નિશ્ચય “અર” અને “ણ” નામના સમુદ્રો છે. (છાંં ૮-૫-૩) આમ જનાર અને ગન્તવ્ય સ્થાન વચ્ચે અંતર હોવું ઘટે. આથી અર્ચિશદિ માર્ગે કાર્યબ્રહ્મલોકમાં જ ઉપાસકની ગતિ શક્ય છે, અકાર્ય બ્રહ્મલોકમાં નહીં એમ બાદરિ નામના આચાર્ય કહે છે. ॥ ૭ ॥

આ બાબતને જ ખીના હેતુ દ્વારા ૬૬ કરે છે કે:-

વિશેષિતસ્વાચ્ચ ॥ ૮ ॥

વિશેષિતસ્વાચ્ચ=અનુભવિથી વિશેષિત હોઇને પણ કાર્યબ્રહ્મમાં જ ઉપાસકની ગતિ થાય છે એમ નચ્ચતું ધટે.

શ્રુતિ કહે છે:-તાન્ વૈદુતાન્ પુરુષો માનવઃ સ્ત્ય બ્રહ્મલોકાન્ ગમયતિ તે તેષુ બ્રહ્મલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ તે વૈદુત લોકમાં, માનવ પુરુષ

આવીને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે તે તે બ્રહ્મલોકમાં (વૃં ૬-૨-૧૫) આ શ્રુતિમાં “બ્રહ્મલોકેષુ” શબ્દમાં બહુત્વ બતાવ્યું છે. ઉપરાંત “વસન્તિ” શબ્દ છે. આ બહુત્વ અને નિવાસનો આશ્રય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઘટતો નથી. કાર્યબ્રહ્મ અંગે આ નિર્દેશ યોગ્ય હોઈ શકે છે. કાર્યબ્રહ્મદેશ, વિશેષ હોઈને તેના પેટા દેશભેદ વગેરે હોઈ શકતાં હોઈને બહુત્વ તથા નિવાસાશ્રયતા ઘટી શકે છે. તેમાં ન પુનરાવૃત્તિ:-તેઓની પુનરાવૃત્તિ નથી. (વૃં ૬-૨-૧૫) આ શ્રુતિમાં કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચવાવાળા માટે મોક્ષની ઉક્તિ તો ત્યાં પહોંચાલાઓની તે માટેની યોગ્યતાની સૂચકમાત્ર છે. આથી કાર્યબ્રહ્મલોકમાં જ ઉપાસકની ગતિ ઉચિત છે. ॥ ૮ ॥

તો પછી સ एतान् ब्रह्मगमयति-(છાં ૫-૧૦-૨) આમ અવિશેષ-પણે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો છે? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

સામીપ્યાત્તુ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૯ ॥

સુ=કિન્તુ સામીપ્યાત્=નિકટતાને લઈને તદ્વ્યપદેશઃ=બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો નિર્દેશ છે.

કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચેલા ઉપાસકોમાંના મોટેભાગના જીવો પરમ પવિત્ર હોય છે. તેઓ વિરક્ત અને વિશુદ્ધ અંતઃકરણયુક્ત હોઈને ત્યાં ગયા બાદ પરમાત્મામાં તેઓ નિર્ભય પ્રતિક્ષા પામી શકે છે. તેમને બ્રહ્મ-દર્શન હૂકડું હોય છે. આ છે કાર્યબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ વચ્ચે સામીપ્ય. આનું માનસિક અનુસંધાન કરીને શ્રુતિ સ एतान् ब्रह्मगमयति-તે યોગ્યને બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. (છાં ૫-૧૦-૨) આમ અવિશેષે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો નિર્દેશ થાય છે. આથી કાર્યબ્રહ્મલોકમાં જ ઉપાસકોનું ગમન થાય છે એ યોગ્ય છે. ॥ ૯ ॥

તો કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચેલા તે મહાત્માઓ પરબ્રહ્મદર્શન પામી ક્યારે તત્સ્વરૂપ થાય છે?-કહે છે:-

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

કાર્યાત્યયે=કાર્યબ્રહ્મલોકના લોગને અતિ તદ્વ્યક્ષેણ=આબ્રહ્મસ્તંનાન્તલોકના અધ્યક્ષ સ્વામીની સદ્-સાથે (બ્રહ્મા સહન) સહતઃ=એનાથી વરં=શ્રેષ્ઠ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે અભિધાનાત્=કથન છે. અને તે મુક્તાત્માઓ થાય છે

કાર્યબ્રહ્મમાં પરવરેલા ઉપાસકો છેવટે પરબ્રહ્મનો આદ્યકાર થતાં, બ્રહ્મલોકના લોગનો ક્ષય થતાં, લિંગ દેહનો ભંગ થતાં, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા-

સ્વરૂપ જ થાય છે, શુનિ આની સાક્ષી છે કે:-અણુઃ પન્થ્યાઃ વિતતઃ પુરાણો માં સ્મૃત્પોડતુ વિત્તો મયૈવ । તેન ધીરા અપિચન્તિ બ્રહ્મવિદઃ સ્વર્ગ લોકમિત ઋર્વો વિમુક્તાઃ-આ પુરાણ સૂક્ષ્મ પન્થ દેલાયેલ છે. અને મને, અડચો છે. મેં જ એને મેળવ્યો છે. તેના દ્વારા વિમુક્ત ધીર બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષો બ્રહ્મલોકમાં અર્ધુથી બર્ધ જાય છે. (વૃં ૪-૪-૮) ઉપરાંત તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરમૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે-તે બધા બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મજ્ઞાની શરીરોમાં મરણ વખતે ચોમેરથી છુટી જાય છે. (મું ૩-૨-૬) માં સ્પષ્ટપણે તેવાઓની સુક્તિ દર્શાવી છે. ઉપરાંત કાર્યબ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલાને ત્યારબાદ પરમાત્માના સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે એવો શ્રુતિનો એકરાર છે. સ સામમિઃ ઉન્નોયતે બ્રહ્મલોકં । સ પતસ્માઝ્જીવધનાત્ પરાત્ પરં પુરિશયં પુરુષમીક્ષતે-તે સામમત્રોથી બ્રહ્મલોકમાં ઉપર લઈ જવાય છે. તે ત્યાં આ જીવધન, બ્રહ્મલોકથી પર સર્વશરીરોમાં સ્થિત, અંતરાત્મા પરમાત્માને સાક્ષાત્ જુએ છે. (પ્રં ૫-૫) અને બ્રહ્મદર્શને તો સુક્તિ જ મેળે-શ્રુતિ કહે છે કે:-બ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ્ બ્રહ્મજ્ઞાની શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને પામે છે. (તિં ૨-૧) ॥ ૧૦ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે:-

સ્મૃતેષ્ચ ॥ ૧૧ ॥

સ્મૃતેઃ ચ=સ્મૃતિ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે:-તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્યાનાવૃત્તિશ્રુતિઃ (સાં ૧-૮૩) ઉપરાંત ગીતાબોલ છે કે-આબ્રહ્મમુવનાહ્લોકા પુનરાવર્તિનોર્જુન । મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિચિન્તે-હે કૌન્તેય ! બ્રહ્મલોકથી માંડીને બધા લોકો ફરી ફરી આવનારા છે, પરંતુ મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ રહેતો નથી. (ગી ૮-૧૬) આથી કાર્યબ્રહ્મલોકને પામે છે ઉપાસકો એ નિશ્ચય છે. ॥ ૧૧ ॥

બુદ્ધાસ માટે જૈમિનિ મત દર્શાવતાં કહે છે કે:-

પરં જૈમિનિઃ મુલ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પરં=પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કને બ્રહ્મોપાસકને પહેંચિતો કરવામાં આવે છે એમ જૈમિનિઃ= જૈમિનિ આચાર્ય કહે છે કેમકે મુલ્યત્વાત્=મહત્ત્વપૂર્વકો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ મુખ્યાર્થ છે.

સ પતાન્ બ્રહ્મ ગમયતિ (છાં૦ ૫-૧૦-૨) આ શ્રુતિ ઉપાસકોની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ બતાવે છે. બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મના અર્થમાં મુખ્ય છે, કાર્યબ્રહ્મના અર્થમાં નહીં. અને સામીખ્યને લઈને તે અર્થનો સ્વીકાર જ ધન્ય છે આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જ ઉપાસક પ્રાપ્ત થાય છે એવો જૈમિનિન મત છે. ॥૧૨॥

બીજા હેતુથી ઉપરની વાતને દૃઢ કરતાં કહે છે કે:-

દર્શનાચ ॥ ૧૩ ॥

ચ=ઉપરાંત દર્શનાત્=પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમાં બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે આથી પણ ઉપરુંકત વાત જ સિદ્ધ થાય છે.

સત્યં જ્ઞાનં વનન્તં બ્રહ્મ-બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન, અને અનંત છે. (તૈં૦ ૨-૧) તે યદન્તરા તદ્ બ્રહ્મ-એ બાંને નામ અને રૂપ જેની અંદર છે તે બ્રહ્મ છે. (છાં૦ ૮-૧૪-૧) વિજ્ઞાનં જ્ઞાનન્દં બ્રહ્મ-(ચૂ૦ ૩-૯-૨૮) વગેરે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મના અર્થમાં જ છે. સમાન ન્યાય સ પતાન્ બ્રહ્મ ગમયતિમાં છે. આથી એમાં પણ એ જ અર્થમાં એનો પ્રયોગ છે. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ બ્રહ્મનો અર્થ અહીં લેવો ઘટે છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે આનો વ્યુદાસ કરતાં કહે છે:-

ન ચ કાર્યે પ્રતિપત્યામિસંધિઃ ॥ ૧૪ ॥

ન ચ=આ વાત યોગ્ય નથી જ કેમકે કાર્યે=કર્મલોકમાં જ પ્રતિપત્તિમિસંધિ=ઉપાસના શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય છે, પ્રતિપત્તિ એટલે ઉપાસના અભિસંધિ=તાત્પર્ય.

સમસ્ત ઉપાસના શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિમાં જ છે. પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ઉપાસનાઓનું વિધાન ન હોઈ શકે કેમકે પરમાત્મા સર્વત્ર હાજર હોઈને તેની કને જવાના હોઈ માર્ગની અપેક્ષા જ હોઈ શકતી નથી. આથી બાદરિ મત જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

સ પતાન્ બ્રહ્મગમયતિ શ્રુતિમાં પતાન્ શબ્દ છે. તો પતાન્ એટલે એમને તો “એમને” એટલે કોને? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

અપ્રતીકાલંબનાત્ નયતિ ઈતિ વાદરાયણઃ ઉભયથા

દોષાત્ તત્ક્રતુશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રતીકાલંબનાત્=પ્રતિતો કોઈ અવયવ તેના આલંબને, તેને બ્રહ્મ બુદ્ધિથી ઉપાસે તેને પ્રતીકાલંબન કહેવાય. તેનાથી ભિન્નને અપ્રતીકાલંબન કે જેઓ બ્રહ્મને જ બ્રહ્મબુદ્ધિથી

ઉપાસે છે. તેઓ એવાઓને નમતિ=કર્પ્ય અર્પતેકમાં સર્જન થયે છે. હિન્=આમ બાદરાયણ=
માન્યાપજાર્થ માને છે સમગ્ર=ન-ને રીતે ઉપાસના કરનારાઓને બે સર્જનવાના
દોષ તો દોષાન=શાસ્ત્રની અપ્રમાણિકતાથી દોષ આવે છે. ચ=અને તત્ક્રતુ=તત્ ક્રતુઃ
ન પીડાય છે.

ઉપાસકોના બે પ્રકાર એક બ્રહ્મોપાસકો. બીજા પ્રતીક ઉપાસકો.
જેઓ સર્વજન સર્વશક્તિ પરબ્રહ્મને પરબ્રહ્મ જુદીથી ઉપાસે તે બ્રહ્મોપાસકો.
જેઓ શિલાથી માંડીને તે પ્રકૃતિના કોઈ એક અવયવ મુખીના પદાર્થોમાંથી
એકાદમાં બ્રહ્મજુદી કરી ઉપાસના કરે છે તે પ્રતીકોપાસકો. તે પૈકી જે
બ્રહ્મોપાસકો તેમને જ બ્રહ્મલોકમાં પ્રવેશ મળી શકે. જે બન્નેને જ સર્જન
જવાતા હોત તો તો શાસ્ત્રની અપ્રમાણિકતાથી દોષ આવે. શાસ્ત્ર પ્રકૃતિના
અવયવની ઉપાસનાનો પ્રતિપેદ કરે છે. કેમકે તે અનર્થોનું કારણ થાય છે.
ષડ્ વાચા ધનમ્યુદિતં ચેન ઘાગમ્યુષતે । તદેવ ઘત્ત ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદં
ઉપાસતે-જે વાણીથી નથી કહેવાતું, જેના વડે વાણી કહેવાય છે, તેને જ
તું બ્રહ્મ જાણ. નહીં કે આને જેને લોકો “આ”-અર્થાત્ વાણીના વિશેષ
તરીકે જાણે છે. (ફટ૦ ૧-૪) વગેરે એનું ઉદાહરણ છે. અને જે નિષિદ્ધતું
આચરણ કરનાર પણ બ્રહ્મલોકમાં સર્જન જવાતો હોય તો તે શાસ્ત્રની
અપ્રમાણિકતા જ દર્શાવે. અને એ તો અશક્ય. ઉપરાંત તત્ક્રતુ શ્રુતિ પણ
કદર્થિત થાય. સ યથા કામો મયતિ તત્ક્રતુઃ ભવતિ-તે જેવી કામનાવાળો
હોય તેવા સંકલ્પવાળો થાય છે. (શ્લ૦ ૪-૪-૫) ઉપરાંત ક્રતુમયઃ પુરુષઃ-
સંકલ્પરૂપ નિશ્ચય પુરુષ છે. (છાં૦ ૩-૧૪-૧) આ શ્રુતિ મુજબ પણ જે
બ્રહ્મક્રતુ હોય તે બ્રહ્મલોકમાં જાય-એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે. પ્રતીકમાં
બ્રહ્મજુદીથી ઉપાસના હોવા છતાં તેમાં “તત્ક્રતુત્વ” ઘટતું નથી કેમકે
તેમાં બ્રહ્મ મુખ્ય નથી. ત્યાં તો પ્રતીક મુખ્ય છે. અને ઉપાસકો અમુખ્ય-
ક્રતુવાળો હોઈ શકે નહીં. અને આથી બ્રહ્મોપાસકો જ કાર્યબ્રહ્મલોકને પામે
છે, એમ બાદરાયણજીના મત છે. ॥ ૧૫ ॥

આ જ વાતને બીજા હેતુથી પુષ્ટ કરતાં કહે છે:-

વિદ્યેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

ચ=ઉપરાંત વિદ્યેષં=બ્રહ્મોપાસક અને પ્રતીકોપાસકનો બેદ પણ દર્શયતિ=શ્રુતિ બતાવે
છે. આથી બ્રહ્મોપાસકને જ સર્જન થાય છે એ સિદ્ધ છે.

જે ઉપાસકો દેહત્યાગ બાદ કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પરવરે છે તેમનો બીજા ઉપાસકોથી ભેદ સ્વયં શ્રુતિ દર્શાવે છે. એ એમે અરણ્યે શ્રદ્ધાં તપ इत्युपासते તેઽર્ચિયં અમિસંભવતિ-અરણ્યમાં તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવ્યો છે તેઓ અર્ચિને પામે છે. (છાંં ૫-૧૦-૧) જે પ્રતીકોપાસકો પણ બ્રહ્મલોકમાં જ જતા હોત તો પછી આવો વિશિષ્ટ નિર્દેશ સંભવત નહીં. આથી કાર્ય-બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મોપાસકોને જ લઈ જવામાં આવે છે એ નિર્બાધ દર્શન છે. ॥ ૧૬ ॥

इति चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

હરિઃ ઓં તત્સત્

ॐ

ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये

चतुर्थाध्याये

॥चतुर्थः पादः॥

આમ આ અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં બ્રહ્મોપાસનાનું ફળ-અર્થિશદ્ધિ માર્ગે કાર્યબ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ બતાવી. હવેના પાદમાં જ્ઞાનનું ફળ-અર્થે જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવશે. અર્થાત્ જ્ઞાનનું ફળ મુક્તિ છે. એ મુક્તિનું નિરૂપણ ચોથા પાદનો વિષય છે.

આ મુક્તિના બે પ્રકાર છે. જીવનમુક્તિ અને વિદેહ મુક્તિ-જીવતા-સશરીરની મુક્તિ એટલે જીવન-મુક્તિ. દેહ પડેલા બાદ-અશરીરે આત્માની મુક્તિ તે વિદેહ મુક્તિ. તે બે પૈકી પણ અભ્યર્જિત હોઇને અને એ અંગે કોઇ બહુ વિવાદ ન હોઇને પહેલાં વિદેહમુક્તની અર્થા ઉપાડતાં કહે છે:-

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ?

સુપદિ=અન્ન સપત્ત થઇને ભાવિર્ભવ=સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. કેમકે સ્વેન શબ્દાત્=“સ્વેન” પદ્યુક્ત શ્રુતિનો એવો ખોલ છે.

જ્ઞાનના માહાત્મ્યે આ ઉપાસક ન્યારે બ્રહ્મસંપત્ત થાય છે-બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામે છે ત્યારે આવિર્ભૂત સ્વરૂપ થાય છે. અર્થાત્ ત્યાં સુધી તે પ્રાવૃત સ્વરૂપ-પ્રકૃતિસ્પર્શમક્ષિન હતો. હવે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારે તે સ્વરૂપની પ્રકટતા-નિત્ય-શુદ્ધ-શુદ્ધ-મુક્તાત્મભાવ-સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને પામે છે। શ્રુતિ કહે છે-यद्योदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृग् एष भवति । एवं मुनेः विज्ञानतः आत्मा भवति गौतम । જેમ નિર્મળ પાણી નિર્મળ પાણીમાં નંખાતા તેવું જ નિર્મળ યદ્ બય છે-તેમ હે ગૌતમવંશી નચિકેતા! બ્રહ્મને જાણુતા મુનિનો આત્મા પણ તેવો જ-બ્રહ્મ જ યદ્ બય છે. (કઠ૦ ૪-૪-૬) ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति-બ્રહ્મ હોઇને બ્રહ્મને જ પામે છે. (વૃ૦ ૪-૪-૬) यतो घाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेषति कुतश्चन-ન્યાં આગળથી, ન પહોંચીને મનસહિત વાણીઓ પાછી ફરે છે તે બ્રહ્મના આનન્દને જાણુતો પુરુષ કયાંથીએ ડરતો નથી. (તૈ૦ ૨-૬) બ્રહ્મસ્વરૂપ તે સ્વયં થાય છે. શ્રુતિ કહે છે:-एषः सम्प्रसादः

અસ્માત્ સમુત્થાય પરં જ્યોતિઃ ઉપસંપદ્ય સ્વેન રુપેણ અભિનિષ્વદ્યતે (છાંં ૮-૧૨-૩) આમ શરીર ત્યાગબાદ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરીને સ્વરૂપે આત્મા પ્રકટ થાય છે અને સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય મુક્તિ અને તેના ગર્ભમાં રહેલા સમસ્ત અર્થનું સૂચક છે. ॥ ૧ ॥

આવો પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરનાર જીવ મુક્ત થાય છે એમ કેમ જાણવું ?-તો કહે છે:-

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

મુક્ત=તે મુક્ત થાય છે એ પ્રતિજ્ઞાનાત્=પ્રતિજ્ઞા વચનથી જાણાય છે.

જ્ઞાન મહાત્મ્યે, પ્રારંભના ભોગને અંતે, આ શરીરમાંથી હટીને પરં જ્યોતિને પામેલો આત્મા, સ્વરૂપે પ્રકટે છે. અને તે મુક્ત થાય છે એવું પ્રતિજ્ઞા વચન છે. ઉપસંહારમાં પ્રતિજ્ઞા વચન છે કે સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ (છાંં ૮-૧૨-૩) બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરં જ્યોતિ સ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર આત્મા ઉત્તમ પુરુષ છે એવી પ્રતિજ્ઞા ઉચિત છે. પરમાત્મા સ્વર્થ ઉત્તમ છે. તત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો ઉત્તમ જ હોય. વેદ કહે છે:-ઉદ્ભવં તમસઃ પરિજ્યોતિઃ પદ્યન્તઃ ઉત્તરમ્ । દેવં દેવગ્રા સૂર્યમગન્મ જ્યોતિઃ ઉત્તમમ્-અધિકારથી પરં ઉત્તમ જ્યોતિને ભેતા દેવપ્રિય સૂર્ય દેવરૂપ ઉત્તમ જ્યોતિને અમો પામ્યા. (ક્રો ૧-૪-૮-૧૦) અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એટલે જ મુક્તિ. આથી તેવો આત્મા મુક્તાત્મા જ છે એ નિશ્ચિત છે. ॥ ૨ ॥

પણ શ્રુતિમાં તો સમ્પ્રસાદઃ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આત્મ શબ્દનો નથી. સંપ્રસાદ શબ્દ તો આત્માની અવસ્થાવિશેષ બતાવે છે. તેનાથી “આત્મા” એવો અર્થ કેમ ઘટે ? તો કહે છે કે:-

આત્મા પ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

આત્મા=સંપ્રસાદ શબ્દ આત્માનો જ વચક છે કેમકે પ્રકરણાત્=પ્રકરણ જ આત્માનું છે.

યઃ આત્મા અપદ્મતપાન્મા વિજરો વિમૃત્યુઃ તે આત્મા પાપથી રહિત, જરાથી રહિત, મૃત્યુથી રહિત. (છાંં ૮-૭-૧) આ શ્રુતિ જે પ્રકરણમાં આવે છે તે પ્રકરણ પ્રત્યગાત્માનું છે. તેની અવસ્થાનું નથી. અને આથી પ્રકરણ પ્રમાણે અહીં સંપ્રસાદ શબ્દ આત્માવચન જ છે. આથી અહીં સંપ્રસાદ શબ્દ આત્મવાચક હોઈને આત્માનું જ અકુળ ન્યાય છે. ॥ ૩ ॥

પરમાત્માની આત્માને જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રાપ્તિ વિભાગે કે અવિભાગે હોય છે? અર્થાત્ દેવદત્તને ગામડાની પ્રાપ્તિ થાય તેવી એ પ્રાપ્તિ છે કે નદીને સમુદ્રની પ્રાપ્તિ થાય તેવી એ પ્રાપ્તિ છે? મમાધાન દેતા કહે છે કે -

અવિભાગેન તુ દૃષ્ટત્વાત્ ॥ ૪ ॥

અવિભાગેન તુ=આત્માને થતી અન્નપ્રાપ્તિ અવિભાગે જ થાય છે કેમકે દૃષ્ટત્વાત્=એવું 'શન=શુનિમેન' છે

અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર તત્સ્વરૂપતામાં જ પરિણમે છે આત્મા અને પરમાત્માના મિલનને વચ્ચે કોઈ તડ રહેતી નથી શુદ્ધ પાણીમાં જેમ પાણી તેમ આત્મા અને પરમાત્મા એકરૂપ-એકરસ-એક-સ્વભાવ થઈ જાય છે અર્થાત્ મુક્તિ કાળે અને ત્યાર બાદ કોઈપણ ભેદ કે તડ નથી માગરંગમાં ગંગા જેમ આગર ગણુમાં, તેમ જીવાત્મા પરમાત્મામાં મળી જાય છે શ્રુતિ કહે છે યદા પદ્ય. પદ્યતે ઋક્મયર્ણ કર્તારમીરા પુરુષ પ્રહ્લયોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપ વિધૂય નિરજનઃ પરમ સામ્ય મુપૈતિ-ન્યારે આ વિવેકી જીનાત્મા, તે સુવર્ણવર્ણ જગત્કર્તા, સર્વત્ર પશ્ચિપૂર્ણ, વેદાદિ સમન્ત વિદ્યાના જનક, ઇન્દ્રિયને સાક્ષાત્ જુવે છે ત્યારે તે જ્ઞાનીજીન પાપ અને પુણ્યને ખ ખેરી નાખી નિરજન થયેલો હોઈને ઇન્દ્રિયની માથે પરમ તુલ્યતા પામે છે (મું ૩-૧-૩) યદા નચ સ્યન્દમાના સમુદ્રેઽસ્ત ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય । તદા વિદ્વાન્ નામરૂપાદિમુક્ત પરાત્ પર પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ । જેમ ઝરપતી નદીઓ પોતપોતાના નામરૂપને તણને સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે તેમ પરબ્રહ્મનો જાણકાર નામ અને રૂપમાંથી અત્યંત છૂટેલો હોઈને અવ્યક્તથી પર એવા અદ્ભુત પરમપુરુષ પરમાત્મામાં મળી જાય છે (મું ૩-૨-૮) યે પૂર્વે દેવાઃ ક્રપયશ્ચ તદ્વિદુઃ તે તન્મયા અમૃતા. ચૈ ધમૂનુ ॥ પહેલા જે જે દેવો અને ઋષિઓએ તે આત્મતત્ત્વને જાણ્યું છે તે તે રૂષિઓ અને દેવો નિશ્ચય તન્મય થયા છે (શ્વે ૦ ૫-૬) અને શ્રુતિ તો છેવટનું પ્રમાણ માટે અવિભાગે જ રહે છે અર્થાત્ જ જીવ સ્વયં શિવરૂપ જ હતો અને થાય છે ॥ ૪ ॥

આમ વિદેહમુક્તિનું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે હવે જીવનમુક્તિની ચર્ચા શરૂ થાય છે તો સ્વેન શબ્દનો મહાત્મા બેમિનિ શો અર્થ કરે છે તે જણાવવા કહે છે -

વાહ્નેઃ જૈમિનિઃ ઉપન્યાસાદિભિઃ ॥ ૫ ॥

વાહ્નેઃ=સત્યસંકલ્પાદિ બ્રહ્મનારૂપે આત્મા પ્રકટે છે એમ જૈમિનિઃ=જૈમિનિ આચાર્ય માને છે કેમકે ઉપન્યાસાદિભ્યઃ-ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અને શ્રુત્યન્તરનો એવો નિર્દેશ છે.

જેવું ઉપક્રમમાં તેવું જ ઉપસંહારમાં સત્ય સંકલ્પાદિ રૂપે પ્રત્ય-
ગાત્માનું નિરૂપણ છે. ઉપક્રમમાં કહ્યું છેઃ-સત્યકામઃ સત્યલંકરણઃ
(છાંં ૮-૭-૧) તો ઉપસંહારમાં વચન છે કે સ તત્ર પર્યેતિ જક્ષત્
કીદન્ રમમાણઃ સ્ત્રીમિઃ યા યાનૈઃ યા જ્ઞાતિભિઃ યા-તે હસતો, ખેલતો,
આનંદ કરતો, કોઈ વેળા સ્ત્રીઓ સાથે, કોઈક વેળા રથાદિ સાથે, તો
કવચિત્ નતિ ભાઈઓ સાથે (છાંં ૮-૧૨-૩) શ્રુત્યન્તર તો આત્માને
પરમાત્માના સત્ય સંકલ્પાદિ મળે છે એવું સ્પષ્ટ કહે છે-તસ્ય સર્વેષુ
લોકેષુ કામચારો ભવતિ તેમનું સૌ લોકમાં ઈચ્છાનુસાર વિચરણ થાય છે.
(છાંં ૭-૨૫-૨) આમ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં જો આત્માનું સત્ય
સંકલ્પ વગેરે રૂપ નિરૂપિત હોય તો મધ્યે-સ્વેન રૂપેણ સંપ્રદ્યતે-માં પણ
તે જ હોઈ શકે. નહીંતર પ્રકરણ વૈરૂપ્ય આવે. સ્વ શબ્દ તો પરમાત્મા
માટે પણ હોઈ શકે કેમકે તે સૌનો અન્તરાત્મા છે. અને સત્ય
સંકલ્પાદિરૂપ તો પ્રણનું છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આથી સ્વેન રૂપેણ
અમિનિષ્પદ્યતૈમાં જે રૂપ છે તે પ્રણરૂપ છે એમ જૈમિનિનું માનવું છે. ॥૫॥

મતાન્તર દર્શાવતાં કહે છે કેઃ-

ચિતિતન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૬ ॥

ચિતિતન્માત્રેણ=પોતાના ચૈતન્ય માત્ર રૂપે આત્મા બદલ થાય છે કેમકે તદાત્મકત્વાતઃ=
આત્મા ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે इति=આમ ઔહુલોમિ=ઓહુલોમિ નામના આચાર્યનો
મત છે.

જેનું જે રૂપ હોય છેવટે તેજ રૂપે તે પ્રકટે છે. ખીજાં રૂપે તે પ્રકટી
શકે નહીં. પ્રકટે તો વિરોધ આવે. આત્મા કવળ ચૈતન્યમાત્ર છે. તે તેવું
સ્વરૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે-एवं चाऽरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाहः हृत्स्रः
प्रब्रानधनः एव-આ જ પ્રમાણે અનન્તર અને અખાદ્ય સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાનધન જ
આત્મા-(મૂં ૪-૫-૧૩) दृष्टा दृष्टिमात्रः-દૃષ્ટા કેવળ ચૈતન છે. (યોં ૨-૨૦)
વગેરે સ્મૃતિ છે. તેથી સ્વેન રૂપેણામિનિષ્પદ્યતૈનો “ચિતિ તન્માત્ર પોતાના
રૂપે અભિવ્યક્તિ” એવો અર્થ છે. આ મત છે ઔહુલોમિ નામના
આચાર્યનો. ॥ ૬ ॥

હુવે ઉપસા જાને મતના વિરોધનો પગિહાર ઈચ્છતાં પોતાનો મન કહે છે કે:-

एवमपि उपन्यासात् पूर्वभावादाविरोधं व द यणः ॥ ७ ॥

एवं अपि=अज्ञाने के चितित-भावज्ञे पक्ष आत्मानु प्राकट्य होय तो पक्ष अविरोध= विरोध नहीं એમ વાદાયણ=આદાયણનાર્થ કહે છે કેમકે ઉપન્યાસાત્=શ્રુતિઓએ એવો ઉપન્યાસ કર્યો છે અને પૂર્વભાવાત્=અજ્ઞાનને અભિવ્યક્તિ ચૈતન્યભાવ રૂપે થતી અભિવ્યક્તિની પૂર્વભાવિની છે

ઉપસા ઉભય મતોમાં કોઈપણ વિરોધ નથી જાનેનો સમન્વય થઈ શકે છે, એમ ભગવાન બાદાયણનો મત છે આત્માને પરમાત્માનુ દર્શન થતા પરમાત્માનુ મત્યસ કલ્પાદિ ઐશ્વર્ય આત્મામાં સકાન્ત થાય છે બ્રહ્મદર્શનનું એ પૂર્વદ્વેષ છે. શ્રુતિ કહે છે જુષ્ટ યદા પદયતિ અન્યં ફંદા બસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોક-અને ન્યા પોતાના ખીલ પ્રિયતમ મિત્ર ઈશ્વરને જુવે છે તથા આ જાણે એનો મહિમા છે એમ સાક્ષાત્ કહે છે કે તસ્તે શોદ રહિત થઈ જાય છે. (મું ૩-૧-૨) આમ બ્રહ્મદર્શનના માહાત્મ્યે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. આને જ બ્રહ્મરૂપે અભિવ્યક્તિ કહેવામાં આવે છે ન્યાયે શરીરનો ત્યાગ કરી એ સ્વરૂપમાં મળે છે ત્યારે તે ચિતિત-ભાવરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે પહેલી જીવ-મુક્તિ તો ખીજમાં વિદેહ-મુક્તિ છે શ્રુતિ કહે છે -તદ્યથાહિ નિલ્વંયની વલ્મીકે મતા પ્રત્યસ્તા શયીન एवमेवेद શરીર શેતેડયાયમશરીરોડ્નૃતઃ પ્રાણો પ્રહૈવ તેજ-एव-તે તો જેમ ગદ્ડા ઉપર મરેલી સાપની કાચળી દેકાયેલી હોઈને સૂઈ રહે છે તે જ પ્રમાણે આ શરીર સૂઈ જાય છે ત્યારણાહ આ અશરીર અમત આત્મા બ્રહ્મરૂપ જ હોઈને તેજરૂપ જ રહે છે - (બુ ૪-૪-૭) આમ જાને રીતે અવિરોધ જ છે “स्व” શબ્દનો અર્થ કરવે જેમિનિ પક્ષ લધુ છે ઔદુલોમી પક્ષ શુરુ છે. एष. संप्रसाद. આ સુધુસિને જીવાત્મા (હાં ૮-૧૨-૩) આ શ્રુતિ વિદેહ-મુક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે સ તત્ર પર્યેતિ જક્ષત્-તે ત્યા ખાતો ખીતો પર્યંટન કરે છે. (હાં ૮-૧૨-૩) વગેરે જીવ-મુક્તિ દર્શાવે છે સત્યકામ સત્યસંકલ્પ (હાં ૮-૧૨-૧) એ જીવ-મુક્તિને ઉદ્દેશીને છે ઉપરાત કામચાર શ્રુતિ પણ જીવ-મુક્તિનો મહિમા ગાય છે આમ જાને મતમાં અવિરોધ છે, એવો બાદાયણનો મર્મ છે ॥ ૭ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષી કહે છે જીવ-મુક્તિને બ્રાહ્મો ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માની શકાય એમ નથી કેમકે એ પ્રાપ્તિ વિરૂપ મહી શકતી નથી

મર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ । સમં પદ્યદ્રાગ્મયાજી સ્વારાગ્યમધિગચ્છતિ ઔ
ભૂતોમા આત્માને અને મર્વભૂતોને આત્મામા સમાન જુએ છે તે આત્મયાજી
અગત્યને પામે છે. (મનુ ૧૨-૬૨) આથી જીવન્મુક્ત ઔનો અધિપતિ
થાય છે. ॥ ૬ ॥

હવે જીવન્મુક્તને શરીરભિમાન હોય કે નહીં તેનું નિર્ધારણ કરતા
કહે છે -

અભાવં વાદારિરાહ સ્યવમ્ ॥ ૧૦ ॥

વારિ=માર્ગ નામના આચાર્ય કહે છે કે અભાવ=જીવન્મુક્તને શરીરના અભિ
માનનો અભાવ હોય છે દિ=કેમકે એવમ્=એવું આદ્ય=શ્રુતિ કહે છે

મામાગિક મુખદુ ખ જેને અર્થે તે શરીરવાળો. જેને ન સ્પર્શે-સ્પર્શતા
છતા ન અર્થે તે શરીર (વનાનો શરીરના અભિમાનમા શરીર છે અભિમાનના
અભાવમા શરીર હોય તો પણ શરીર નથી જ, શ્રુતિ કહે છે કે -આત્મો વૈ
સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયામ્બા, ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયો. અપહતિરસ્તિ
અશરીરં વાય સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશત. -કેમકે સશરીર પુરૂષને માટે
પ્રિયાપ્રિય=મુખદુ ખની નિવૃત્તિ જ નથી નિશ્ચય અશરીર જ થયેલાને
પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતા નથી (હાં ૮-૧૨-૧) જીવન્મુક્તની અપાર પ્રસન્નતા જ
તે મુખદુ ખથી પર છે એ દર્શાવે છે શ્રુતિ કહે છે -તત્ર કો મોહઃ કઃ
શોકઃ એકત્વં અનુપદ્યત -તે કાળે આત્માની એકતાને જોનારને કાળુ
મોહ અને કાળુ શોક છે (યજુ ૪૦-૭) ઉપશત આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાત્
અયમસ્મીતિ પ્રુષ્ઠઃ । ક્ષિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરં અનુસચરેત-

વેકલ્પ એ છે કે એવા આત્માને જે જે સિદ્ધિઓ મળે છે તે આપણુ
જેવાની પેરે, પ્રયત્નસાક્ષેપ સંકલ્પથી થતી હોય તો તેનો કશો જ અર્થ
નથી કેમકે તે તો પ્રયત્નનો મહિમા થયો ! અગર જો સંકલ્પ માત્રે તે
અર્થાર્થ મળતું હોય તો તે પણ બરાબર નથી. કેમકે તે અનુપસાધિ
અપ્રાપ્તિથી પરાહુત છે. કોઈને પણ સંકલ્પમાત્રે કશું મળતું નથી !
અને જે મળવાનું નથી તેના મેળાણા શાં ? આનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

સંકલ્પમાત્રાદેવ તુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૮ ॥

હુ=પણ સંસ્કરમાત્રાદેવ=સંકલ્પમાત્રથી જ-પ્રયત્નની અપેક્ષા વિનાના સંકલ્પમાત્રથી જ
આત્માને-જીવનમુક્તને અર્થાર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે કેમકે તત્ પ્રત્યક્ષેતુ ઝળેનારી શ્રુતિ છે.

સંસારી અને જીવનમુક્તમાં અહીં જ તો તફાવત છે. જીવનમુક્ત
મત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ હોય છે. આથી સહેજ પણ પ્રયત્નની તેને
અપેક્ષા રહેતી નથી. એ બધો કારભાર તો બદ્ધાત્માને હોય છે. આત્માના
આમર્થ્ય તો અતવગાહ છે. શ્રુતિ કહે છે:-યં યં અન્તં સમિકામો મવતિ
યં કામં કામયતે સોઽસ્ય સંકલ્પાદેવ સમુત્તિષ્ઠતિ તેન સંપન્નો મદીયતે-
જે જે પદાર્થને માટે તે કામનાવાળો થાય છે, જે જે પદાર્થને વાંછે છે,
સંકલ્પમાત્રથી તે તેને માટે ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી સંપન્ન તે મહિમાને
જીવનમુક્ત છે. (છાં ૮-૨-૧૦) આથી પૂર્વપક્ષે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ॥૮॥
જીવનમુક્તનું સત્ય સંકલ્પત્વ દર્શાવ્યું. હવે તેનું તે જ કારણે અન્યના
ઉપર આધિપત્ય બતાવતાં કહે છે:-

અત એવ ચાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૯ ॥

અત એવ=સત્યસંકલ્પને લઈને જ ચાનન્યાધિપતિઃ=ખીખી આધિપતિ વિનાનો
એટલે કે સ્વરાજ સ્વાતંત્ર થાય છે જીવનમુક્ત.

સંકલ્પમાત્રથી દુર્લભ પદાર્થો પણ જેની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ શકે
એવા સત્યસંકલ્પનો કોણ આધિપતિ થઈ શકે ? શ્રુતિ જ તેનું સ્વરાજ પણ
સ્વાતંત્ર્ય અને આધિપત્ય દર્શાવે છે. સ સ્વરાજ મવતિ તસ્ય સર્વો
લોકેષુ કામચારો મવતિ-તે સ્વરાજ થાય છે, તેનું સર્વલોકોમાં ધિયાનુસાર
વિચરણ થાય છે. (છાં ૭-૨૫-૨) સર્વાન્ પાપ્મનઃ અપહાન્ય સર્વેષાં ભૂતાન
દેષ્યંતે સ્વારાજ્યં આધિપત્યં પચ્યંતિ ય પંચં વેદ-જે આમ બાણે છે તે ૨
પાપોને હણીને અમસ્ત ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠતા અને સ્વરાજ્ય અને આધિપત્ય
પામે છે. (કૌ ૪-૨૦) શ્રુતિ પણ - ૧૦ જે જે સર્વમૂતેષુ ચાન્મા

મર્ચભૂતાનિ ચાત્મનિ । સમં પદ્યધાન્મયાજી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ સૌ
ભૂતોભાં આત્માને અને સર્વભૂતોને આત્મામાં મમાન જુવે છે તે આત્મયાજી
સ્વારાજ્યને પામે છે. (મનુ ૧૨-૬૨) આથી જીવન્મુક્ત સૌને અધિપતિ
થાય છે. ॥ ૬ ॥

હવે જીવન્મુક્તને શરીરભિમાન હોય કે નહીં તેનું નિર્ધારણ કરતાં
કહે છે:-

અભાવં વાદરિરાહ સ્યવમ્ ॥ ૧૦ ॥

વાદરિ=વાર્તાં નામના આચાર્ય કહે છે કે અભાવં=જીવન્મુક્તને શરીરના અભિ-
માનનો અભાવ હોય છે હિન્દેમકે એવમ્=એવું આદ્ય=અતિ કહે છે.

સાંસારિક મુખદુઃખ જેને સ્પર્શે તે શરીરવાળો. જેને ન સ્પર્શે-સ્પર્શતાં
છતાં ન સ્પર્શે તે શરીર (વનાનો. શરીરના અભિમાનમાં શરીર છે. અભિમાનના
અભાવમાં શરીર હોય તો પણ શરીર નથી જ, શ્રુતિ કહે છે કે:-આત્મો વૈ
સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યાં, ન દ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોઃ અપહતિરસ્તિ
અશરીરં વાય સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ-કેમકે સશરીર પુરૂષને માટે
પ્રિયાપ્રિય=મુખદુઃખની નિવૃત્તિ જ નથી. નિશ્ચય અશરીર જ થયેલાને
પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતાં નથી. (છાં ૮-૧૨-૧) જીવન્મુક્તની અપાર પ્રસન્નતા જ
તે મુખદુઃખથી પર છે એ દર્શાવે છે. શ્રુતિ કહે છે:-તત્ર કો મોહઃ કઃ
શોકઃ એકત્વં અનુપદ્યત-તે કાળે આત્માની એકતાને જોનારને કોણ
મોહ અને કોણ શોક છે. (યજુ ૪૦-૭) ઉપશત આત્માને ચેદ્વિજાનીયાત્
અયમસ્મીતિ પુરુષઃ । કિમિચ્છન્-કસ્ય કામાય શરીરં અનુસંજ્ચરેત્-
જે આત્માને “આ છું, હું પુરુષ છું” એમ વિશેષપણે બાળે તે શું
ઈચ્છેતો હોઈને કઈ કામના માટે શરીરની પાછળ તપે ? (શુ ૪-૧૨)
ઉપશંત તદ્વાત્મતત્ત્વં પ્રસમીક્ષ્ય દેહી એકઃ કૃતાર્થો ભવતે વીતશોકઃ-
પોતાના વાસ્તવરૂપને ઠીક ઠીક સાક્ષાત્કાર કરીને કેવળ શોકરહિત બની
કૃતાર્થ થાય છે. (શ્વ ૨-૧૪) અસંગ હોઈને જીવન્મુક્ત સાંસારિક
મુખદુઃખથી પર હોય છે. પ્રહ્લદર્શનના માહાત્મ્યે તેનું મિથ્યાજ્ઞાન નાશ
પામતું હોઈને તેનું સશરીરત્વ રહેતું નથી. છેવટે તો શરીર કે અશરીર
તો અભિમાનના લાવાલાવમાં હોય છે. અને મિથ્યાજ્ઞાનના નાશે અભિમાન
નિવૃત્તિ જ થાય છે. આથી જીવન્મુક્તને શરીરનું અભિમાન હોઈ શકતું નથી.
એમ બાદરાયણ આચાર્ય કહે છે. ॥ ૧૦ ॥

મતમતાન્તર યતાવતાં કહે છે:-

ભાવ જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥ ૧૧ ॥

ભાવ=જન મુખતમા શરીરના અભિમાનનો સંભાવ હોય છે એમ જૈમિનિ-જૈમિનિ આચાર્ય મહે છે કેમકે વિકલ્પામનનાત્=વિક પતુ મ્થન જોનામા આવે છે

હાદોગ્ય ઉપનિષદમા જીવન્મુખતનુ અનેકરૂપે વિવિધભવન ધતાવ્યુ છે સંત્ર એકવા મવતિ ત્રિધા મવતિ પચ્ચધા સત્તધા નવધા ચેત્ર પુનઃસૈદ્ધાદશ સ્મૃતા । શત ચ દશચક્ર ચ સહસ્રાણિ ચ વિંશતિ -તે આત્મા એક પ્રકારે હોય છે પછી પાંચે પાચ, માત, અને નિશ્ચય નવ પ્રકારે અને વર્ગી અગિયાર પ્રકારે થાય છે, એમ મ્મન્જુ ડગાયુ છે તે મો અને નિશ્ચય દશ, તે એક અને નિશ્ચય વીચ હજાર રૂપે થાય છે (છાં ૭-૨૬-૨) આ વિવિધભવન શરીરાભિમાન વિના હોઈ શકે નહીં આમ શ્રુતિ કહે છે અને જો કમા-અનુભવ પણ એમ જ કહે છે આથી જીવન્મુખતમા પણ શરીર ભિમાનનો મદ્ભાવ જૈમિનિ આચાર્ય જુવે છે ॥ ૧૧ ॥

પોતાનો મત ટાલતા મહે છે -

દ્વાદશાહવદુભયવિધં વાદરાયણોડતઃ ॥ ૧૨ ॥

દ્વાદશાહવત જોમ દ્વાદશાહ યજ્ઞનુ મમત અને અહીનત એમ બે ને કહે છે તેમ રમયત્રિધ=જન મુખતનુ ઉભયવિધપણુ વાદરાયણ -મદ્ભાવણુ આચાર્ય માને છે કેમકે જન=પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓ બે ને વાત જણાવે છે

જ્ઞાનની ભૂમિકા જોદે જીવન્મુખતના પણ જો જોદે સ્વીકારવા છે જે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનની ચોથી કે પાંચમી ભૂમિકા ઉપર હોઈને વર્તે છે તેવા જીવન્મુખતોમા કાર્ય પૂરત શરીરાભિમાન હોય છે તેવાઓની અર્થા કરવી જોઈએ તસ્માદ્ માત્મજ્ઞ દર્શયેદ્ મૂતિશામ -આથી વિભૂતિ ધ્વિદના નિમ મહેલ આત્મજ્ઞને પૂજે (મુ ૩-૧-૧૮) આવે છે શ્રુતિ આદેશ પણ જે જીવન્મુખતો જ્ઞાનની છઠી કે માતમી ભૂમિકામા વર્તતા હોય છે તેમનામા શરીરાભિમાન હોતુ નથી. તેનાઓને દેશીને કુજ પવિત્ર જનની જ્ઞાતાર્થ વસુન્ધરા પુણ્યવતી ચ તેજ । અપારસચિત્ સુદ્ધમાગરેડસ્મિન્ લીન પરે ગ્રહણિ યસ્ય ચેત આયુ કહેનાયુ છે આમ જાનને પ્રભરની શ્રુતિઓ જોના મગતી હોઈને જાનને વ્યગ્ધા કમિત છે એમ જાદરાયણાચાર્ય કહે છે દધાન છે દ્વાદશાહ યજ્ઞનુ એ યજ્ઞ મત્ર પણ મહેવાય છે અને અહીન પણ ગગાય હ યજ્ઞના આગન-ઉપાચન વિધિ હોઈને તે મત્ર છ યજ્ઞતિ વિધિની નાપ્તિ હોઈને એને અહીન પણ મહે છે સત્રમા અનિયત મના

હે ન છે અતીનમા નિયત કર્તા હોય છે આટલો તક્ષણત છે તો એ
ગન્નેની જેમ વ્યવસ્થા છે તેમ શરીરભિમાન અને અનભિમાન બન્નેની
અનન્યુક્તમા વ્યવસ્થા છે એવો બાળગણનો મત છે ॥ ૧૧ ॥

તો ગરીરના અભિમાનના અભાવમા અનન્યુક્તનો પ્રાગ્ધ લોગ ડેવી
ગીતે મિદ્ધ થાય ! તો કહે છે કે-

તન્વમાવે સન્ધ્યવદ્વપપત્તેઃ ॥ ૧૨ ॥

તન્વમાવ=શરીર ॥ અભિમાનના અભાવમા સન્ધ્યવત્-સંપન્નદશ પુરુષની પેરે
અનન્યુક્તનો પ્રાગ્ધભોગ નાશનો કેમકે વપપત્તે=કેવળ મનથી તે ધરી શકે છે

અપ્નના શરીરનું અભિમાન હોતું નથી છતાં વ્યવસ્થાને જેમ
મનોમાત્રથી ભોગ થાય છે તેમ શરીર અનભિમાનીનો પ્રાગ્ધ ભોગ સહવે
છે કેમકે મન પણ ભોગમાધન તો છે જ ને ! ॥ ૧૩ ॥

માવે જાગ્રદ્વત્ ॥ ૧૪ ॥

માવ=શરીરનું અભિમાન હોય ત્યારે જાગ્રદ્વત્-જાગતા પુરુષની પેરે અનન્યુક્તનો
પણ પ્રાગ્ધ ભોગ નાશવો.

જાગ્રતાવસ્થામા જેમ અવમાત્ર બાહ્ય ઇન્દ્રિયો વગેરેથી પ્રાગ્ધ
ભોગવે છે તેમ અભિમાન હોય ત્યારે અનન્યુક્ત પણ તેજ રીતે ભોગ-
પ્રાગ્ધ ભોગ અનુભવે છે તેમા તક્ષણત નથી ॥ ૧૩ ॥

મત્યમકપત્વાદિ ઐશ્વર્ય વર્ણવ્યુ કુવે અનન્યુક્તનું મર્જિતત્વ
વર્ણવતા કહે છે કે-

પ્રદીપગદાવેગસ્તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

પ્રદીપગ્-દીપાનો તમામ તત્થામા પ્રભશક તરિકા જે આવેશ તેની માફક આવેશ
અનન્યુક્તનો તમામ પદ્ધતિમા શાળા તરિકા આવેશ પ્રવેશ થાય છે હિ કેમકે તથા=તે
રીતે દર્શયતસ્ત્રુતિ મનાવે છે

જેમ દીવો સ્થૂળ સૂક્ષ્મ, હાજર દૂર-તમામ પોતાની પ્રકાશ થામા
આવેવા પદ્ધતિને પ્રકાશિત કરે છે તેમ ભગવાન અનન્યુક્ત પણ પામેતા
દૂરના-સ્થૂળ સૂક્ષ્મ-મમસ્ત પદ્ધતિને જ્ઞાન દ્વારા પ્રકાશિત કરે છે અથાત્
સર્વજ્ઞકપ થાય છે તેનું બુદ્ધિમત્વ નિરાવરણ થઇ જતું હોઈને નિશ્ચ
પ્રકાશનનું તેનામો રહેલું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય પ્રકટ છે જ્ઞાતિ સ્વયં આ

જ્ઞાનાવેશ દર્શાવે છે સ સર્વજ્ઞઃ સર્વમેવાવિવેશ-તે સર્વજ્ઞ થઈને નિમ્નદેહ પ્રહ્લમા પ્રવેશ કરે છે ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ ન રોગ નોત દુઃખમ્ । સર્વં હિ પશ્ય પશ્યતિ સર્વમાપ્નાતિ સર્વજ્ઞ-આત્મદર્શી ન તો મૃત્યુને જુએ ન તો રોગ ડે ન તો દુઃખને જુવે નિમ્નદેહ આત્મદર્શી સર્વરૂપ આત્માને જુવે છે તે સર્વરૂપ થયેલ હોઈને સર્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે (છાં ૭-૨૬-૨) આથી જીવનમુક્ત મર્નજ પાણ થાય છે ॥૧૫॥

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આ સર્વજ્ઞપણુ સ્વીકારી શકાય એમ નથી કેમકે પ્રહ્લને પ્રાપ્ત કરનારને બાહ્ય કે આત્મ જ્ઞાન ગટેતુ નથી એમ શ્રુતિ કહે છે પ્રાજ્ઞેનાત્મના સપરિવ્રકઃ ન વાહ્ય કિંચન વેદનાન્તરમ્-પ્રાજ્ઞ આત્મ વડે ભેટાયેલો ન તો કાંઈ બાહ્ય કે ન તો કાંઈ આત્મ જાણે છે (વૃં ૪-૩-૨૧) જીવનમુક્ત પ્રહ્લને પામેલો હોય છે આનો જવાબ દેતા કહે છે -

સ્વાપ્યયસમ્પયોરન્યતરાપેક્ષં આવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

સ્વાપ્ય=સ્નાપ્ય એટલે સુપુતિ-સપતિ એટલે મોક્ષ તે બેમાંથી ગમે તે એક અવસ્થાની અપેક્ષાએ આત્માનો આ જ્ઞાનાભાવ શ્રુતિ દર્શાવે છે હિ=કેમકે આવિષ્કૃત=પહેલા અને પાછા વાક્યોથી આ સ્પષ્ટ બેનામા આવે છે

ઉપલી શ્રુતિ જીવનમુક્તને ઉદેશીને નથી એ તો સુપુત્ર અને મુક્તને ઉદેશીને છે યત્ર સુત્ર -ન્યા સૂતેલો (વૃં ૪-૩-૧૯) આ વાક્યમા સુપુત્રિનો તો સલિલે ઇકો દૃષ્ટાદૈતોમવતિ-પાણીમા એક દૃષ્ટા અદૈત થાય છે (વૃં ૪-૩-૩૨) આ ઉત્તર વાક્યમા મુક્તનો ઉલ્લેખ છે અહીં અક્રમાત્ જીવનમુક્તને કેવી રીતે ગમાવવો? આથી જીવનમુક્તનુ સર્વજ્ઞપણુ સ્વીકારવુ ઘટે ॥ ૧૬ ॥

હવે જીવનમુક્તના ઐશ્વર્યની ઇચ્છા દર્શાવતા કહે છે -

જગદ્વ્યાપારવર્જે પ્રકરણાત્ અસંનિહિતત્વાચ ॥ ૧૭ ॥

જીવનમુક્તનુ ઐશ્વર્ય જગદ્વ્યાપારવર્જે=જગદ્ગર્ભમાદિ વ્યાપાર હોડીને બાકીનુ જાણવુ કેમકે પ્રકરણાત્=પ્રકરણ ચ=અને અસંનિહિતવાત્=જગતના જન્માદિ વ્યાપારના સંનિધાનનો અભાવ છે

તો આ જીવનમુક્ત મહાત્માનુ ઐશ્વર્ય કેટલુ અને કેવુ હોય? મર્યાદિત કે અમર્યાદિત? પ્રાહ્લી ઐશ્વર્ય હોવાથી અમર્યાદિત જ હોવુ ઘટે એવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે તેનુ ઐશ્વર્ય મર્યાદિત છે એ મર્યાદા તે જગતના

જન્માદિની. અર્થાત્ જીવનમુક્તનું ઐશ્વર્ય આમ અપાર હોય છે પણ જગતના જન્મ સ્થિતિ લય કરવાનું તેમનું ઐશ્વર્ય હોતું નથી. એ તો પરમાન્માનું જ હોય છે. પ્રકરણથી આ જણાય છે. ત્યાં ત્યાં જીવનમુક્તનું પ્રકરણ છે ત્યાં ત્યાં બધેય જીવનમુક્તને મર્વકામની પ્રાપ્તિ થાય છે, વગેરે લખ્યું છે. કયાયે જગતના જન્માદિનું તેનામાં મામર્શ આવે છે એવું જણાયું નથી. જેમકે સત્ત્વ પચ્યંતિ જક્ષત્ ક્રીડન્ રમમાણઃ (છાંન્દ-૧૨-૩) વગેરે. ઉપગંત જેમ પ્રકરણમાં નથી તેમ પ્રકરણની મંત્રિધિમાં પણ કયાયે એવો નિર્દેશ નથી. તો જેનું કોઈ પણ પ્રકરણમાં શ્રવણ નથી કે પ્રકરણની મંત્રિધિમાં પણ શ્રવણ નથી તેની દૃષ્ટના કરવી અપ્રમાણિક છે. આથી જગદ્વ્યાપાર વિનાનું બાકીનું બધું જીવનમુક્તનું ઐશ્વર્ય હોઈ શકે છે. ॥૧૭॥

પૂર્વપક્ષ ઉઠાવી સમાધાન કરતાં કહે છે કે:-

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિ चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

પ્રત્યક્ષોપદેશાત્=શ્રુતિના અનુસાસનથી જીવનમુક્તનું ઐશ્વર્ય જગદ્ વ્યાપાર વિનાનું નથી હતિ એમ એ કહે તો ન=એ ઠીક નથી કેમકે આધિકારિકમણ્ડલસ્યોક્તે=કેમકે એ ઐશ્વર્ય તો આધિકારિક વર્ગને માટે કહ્યું છે

શ્રુતિ જ જીવનમુક્તનું નિરતિશય ઐશ્વર્ય બતાવતી હોઈને તેનું માતિશય ઐશ્વર્ય છે એમ કહેવું બરાબર નથી, શ્રુતિ કહે છે-સ સ્વરાદ્ મયન્તિ-તે સ્વગદ્ થાય છે (છાંન્દ ૨૫-૨) સર્વેઽર્ચ્ય દેવાઃ વલિમાવદન્તિ-તેની આગળ તમામ દેવો બલિનું આહરણ કરે છે. (તૈન્ ૧-૫) વગેરે. જો તેનું ઐશ્વર્ય નિગતિશય ન હોય તો “સ્વરાદ્” શબ્દ અને મૌ દેવો દ્વારા પૂજનકરણ ઘટે નહીં. આથી તેવાનું ઐશ્વર્ય અમીમ જ હોય! તો આ વાત ઠીક નથી. કેમકે ઉપલી શ્રુતિએ આધિકારિક વર્ગના ઐશ્વર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. એવા ઇશ્વરાદેશ અનુમાર કોઈક અધિકારને પામેલાઓનું જેવું ઐશ્વર્ય હોય તેવું જીવનમુક્તનું હોય એટલું જ બતાવવાનો અહીં આશય છે મુક્તાત્મા કર્તાં તો જીવનમુક્ત અધિક નથી. અને જગતનો જન્માદિનો કારભાર તો પ્રભુ કોઈ અધિકારીને પણ એંપતો નથી. તો પછી જીવનમુક્તને તો કયાંથી મુપ્રત કરે? એ કાર્ય તો પરમાત્માની જ ગતિનું-તેનું જ. અને ચોગીશ્વરનું પણ ઐશ્વર્ય મર્યાદિત જ છે. ॥ ૧૮ ॥

ઐશ્વર્ય બે પ્રકારનું-એક જ્ઞાનૈશ્વર્ય. બીજું ક્રિયૈશ્વર્ય. બ્રહ્મથી માડીને સમસ્ત પ્રકૃતિ જ્ઞાનૈશ્વર્યનો વિષય છે. ક્રિયા ઐશ્વર્યનો વિષય, જગદ્ વ્યાપાર વિનાના પદાર્થો છે. આટલું જાણ્યું હોય તેમા રહેલી બીજી વિશેષતા બતાવતાં કહે છે-

વિકારાવર્તિ ચ તથા હિ સ્થિતિમાહ ॥ ૧૯ ॥

જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય વિકારાવર્તિ=સમસ્ત જન્ય પદાર્થોને વિષય કરનાર હોય છે. હિ=કેમકે તથા તથા=તે રીતે સ્થિતિ=પરિસ્થિતિ છે એમ આહ=શ્રુતે કહે છે

જેમ જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય જગદ્વ્યાપાર વિનાનું છે તેમ તે ઐશ્વર્ય જન્યભાવને લગતું છે એમ પણ બાણુવું. શ્રુતિ જ એમ કહે છે મ સર્વાશ્ચ લોકાન્ આપ્નોતિ સર્વાશ્ચ ભાવાન્ યસ્તમાત્માનમનુવિદ્ય વિજાનાતિ-તે સમસ્ત લોકો અને સમસ્ત કામોને પ્રાપ્ત કરે છે, જે તે આત્માને શોધીને બાણુ છે. (છાં૦ ૮-૧૨-૬) તો આ શ્રુતિનો શો અભિપ્રાય ? એનો એ જ અભિપ્રાય છે કે જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય જે જન્મે છે એવા પદાર્થોને જ વિષય કરનારું છે. અર્થાત્ જીવન્મુક્ત થોડો વખત માટે પદાર્થોની શક્તિને અન્યથા કરી શકે પણ તેમના સ્વરૂપને તે અન્યથા ન કરી શકે. કેમકે એ જગદ્ વ્યાપારની અંદર જ સમાવિષ્ટ થાય છે. ॥૧૯॥

પ્રમાણાન્તરથી આ વાતને દઢ કરતાં કહે છે કે:-

દર્શયતશ્ચૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥ ૨૦ ॥

એવં=છદોગ્ય શ્રુતિની માફક પ્રત્યક્ષાનુમાને=તૈત્તિરીય શ્રુતિ એટલે પ્રત્યક્ષ, યોગશાસ્ત્ર એટલે અનુમાન, ને જન્મે જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય વિકારાન્તરવર્તી હોય છે એમ કહે છે.

જેમ છદોગ્ય શ્રુતિ તેમ તૈત્તિરીય શ્રુતિ, તેમ જ યોગશાસ્ત્રથી સ્મૃતિ પણ કહે છે. બહું વિશ્વં ભુવનં અમ્યમયાં સુવર્ણજ્યોતિઃ હું સમસ્ત જગતને ઉપમંહરું છું. હું સૂર્યના જેવી સ્વપર પ્રકાશ જ્યોતિવાળો છું. (તૈ૦ ૩-૧૦) સમ્વપુરુષાન્યતાવ્યાપ્તિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ટાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ સત્ત્વ અને પુરુષની ભિન્નતાનું જ્ઞાનમાત્ર જેને થાય છે તે સર્વ પદાર્થોનો અધિષ્ટાતા થાય છે, સર્વજ્ઞતાને પામે છે. (યો૦ ૩-૪૯) આથી જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય વિકારાવર્તી છે એજ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

લિંગ પ્રમાણથી આ જ વાતને પુષ્ટ કરતાં કહે છે:-

ભોગમાત્રસામ્યલિંગાચ્ચ ॥ ૨૧ ॥

ભોગમાત્રસામ્યલિંગાત્=ભોગમાત્રમાં જ સમાનતારૂપ લક્ષણથી ચ=પણ જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય સાનિશ્ય છે, વિકારવર્તી છે એ જ સિદ્ધ થાય છે.

જો જીવનમુક્તાનુ અર્થવ્યવસ્થા વિદ્યાગવર્તી ન હોત તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા માથે તેના અર્થવ્યવસ્થા મામ્ય બતાવ્યું હોત કેવળ સર્વ કામનાના લોભની પ્રાપ્તિરૂપ લોભમાત્રનુ મામ્ય ન બતાવ્યું હોત પણ કેવળ તેટલી જ સમાનતા બતાવી છે દા ત સત્ય જ્ઞાન બનન્ન ત્રણ યો વેદ નિહિત ગુહાયા પરમે વ્યોમનુ । સોઽશ્રુતે સર્વાન્ જામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા-બ્રહ્મ મત્ય, જ્ઞાન, અને અનંત છે તથા હૃદય ગુહામા મૌથી રેખા હૃદયાકાગમા ગ્રિહિત છે તેને જે બાણે છે તે સર્વમાક્ષી બ્રહ્મની માથે તમામ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે (તે ૦ ૨-૧) જો જીવનમુક્તાનુ અર્થવ્યવસ્થા પંચબ્રહ્મના અર્થવ્યવસ્થા જેવું અને જેટલું હોત તો સમસ્ત અગમા તેવું બતાવ્યું હોત, પણ અહીં તો એક ભોગાશમા જ મામ્ય બતાવ્યું છે પરમાત્માનુ અર્થવ્યવસ્થા સ્વાભાવિક છે . જીવનમુક્તાનુ તો નૈમિત્તિક છે જો કે એ વાત જુદી છે આ ભોગમાત્રમાં સમાનતા રૂપી લક્ષણ પણ જીવનમુક્તાનુ અર્થવ્યવસ્થા વિદ્યાગવર્તી છે એમ દર્શાવે છે ॥ ૨૧ ॥

આમ જીવનમુક્તિની ગાથા પૂરી થઈ, હવે મુક્તાત્માની પુનરાવૃત્તિ થાય કે તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી ? એટલી એક વાત નિશ્ચિત કરવાની બાકી રહે છે પુનરાવૃત્તિ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે, પુનરાવૃત્તિ થતી નથી એ સિદ્ધાન્ત છે એ સિદ્ધાન્તનુ જ નિરૂપણ કરતા શાસ્ત્રની પરિસમાપ્તિ બાણે છે કે -

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદ્ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદ્ ॥ ૨૨ ॥

મુક્તાત્માની અનાવૃત્તિ-સંસારમા આવૃત્તિ-પુનર્જન્મ થતો નથી સ્પષ્ટિ શાસ્ત્ર સમાપ્તિ દર્શાવે છે કેમકે શબ્દાન્-શ્રુતિનો એવો ખોલ છે -

મુક્તાત્માઓનુ સમારમા પુનરાવર્તન થતુ નથી કેમકે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારના માહાત્મ્યે પુનર્જન્મ વગેરેની જે મામથી તે મામથીનો જ નાશ થાય છે અને કાળગુનારો કાર્યનાશ સ્વયમેવ આવે શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ આ વાત કહેતા યાકતી નથી યતદ્ યો વેદ નિહિત ગુહાયા સોઽવિદ્યામગ્ન્યો વિકિરતીહ સોમ્ય-એ મનુષ્ય ગુહામા રહેવા આ પુરુષને બાણે છે તે છે સોમ્ય-અહીં જ અવિદ્યારૂપી ગાડને ખોલી નાખે છે (મુ ૦ ૨-૧-૧૦) મિથ્યતે હૃદયમગ્નિઃ છિન્નતે સર્વસશયા । ક્ષીયન્તે વાસ્ય કર્મણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે-સૌથી પર અને સર્વશ્રેષ્ઠ આત્માનુ દર્શન થતા દૃષ્ટાન્તી હૃદયમગ્નિ લેદાય છે તમામ મશયો દેદાય છે અને કર્મો ક્ષીણ થઈ બાય છે (મુ ૦ ૨-૨-૮) સર્વમગ્ન્યીના વિષ્ણોઃ નાશ...

આંકોનું વિસર્જન થાય છે. તતઃ કલેશકર્મનિવૃત્તિઃ-તેથી કલેશો અને કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે. (યોગ ૪-૩૦) જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુર્યતે-જ્ઞાન-જ્વાલમાં અગ્નિ બધાં કર્મોને લાસ્મીભૂત કરે છે. (ગી ૪-૩૭) અને અનાવૃત્તિ તો સાક્ષાત્ શ્રુતિ કહે છે-ન ચ પુનરાવર્તતે-તો નિશ્ચય પાછો આવતો નથી. (છાં ૮-૧૫-૧) સ તુ તત્પદમાપ્નોતિ યસ્માદ્ ભૂયો ન જાયતે-તે નિઃસંદેહ તે પદને પામે છે કે જ્યાંથી પાછો આવી, ફરીથી જન્મતો નથી. (કઠ ૩-૮) સ્મૃતિ પણ કહે છે. મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશશ્વતમ્ । નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ । મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે-મને પામીને પરમસિદ્ધિને પોહોથેલા મહાત્માઓ દુઃખના પિયેર એવા અશાશ્વત પુનર્જન્મને પામતા નથી. હે કૌન્તેય ! પ્રદ્યલોકથી માંડીને બધા લોકો ફરી ફરી આવનારા છે પરંતુ મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ રહેતો નથી. (ગી ૮-૧૫-૧૬) અર્થાત્ પરપ્રદ્ય પરમાત્માના સાક્ષાત્કારે સંસારની સદાય નિવૃત્તિ થાય છે. અને એનું જ નામ અનાવૃત્તિ છે.

તો પ્રિયાત્મન્ ! આ ઠેકાણે આ મહાગંભીર શાસ્ત્ર દીનાનુકંપી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અને શિષ્યાનુકંપી લગવાન ગુરુદેવની અને સમસ્ત સંતોની કૃપાથી આ ઠેકાણે પૂર્ણ થાય છે. પરમાત્માની આમાં અનુકંપા જ છે. માટે તો તને આગળ કરીને એક જ કહેવાનું રહે છે:-

યસ્વાન્તઃપ્રેરણાત્ શાસ્ત્રં
પ્રસાદાચ વિનિર્મિતમ્ ।
તસ્મૈ દેવાય હરયે
હૃત્પ્રેમ્ણેદં નિવેદ્યતે ॥

इति वेदान्तसूत्रसाधनभाष्ये
चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥
હરિઃ ઓ તત્સત્

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यामाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२४	अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्	...	३	२	२६ ४०२
२५	अतोऽन्याऽपि हेकेषामुभयोः	...	४	१	१७ ५१२
२६	अत्ता चराचरग्रहणात्	...	१	२	९ ७६
२७	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	...	१	१	१ ३
२८	अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः	...	१	२	२१ १०१
२९	अदृष्टानियमात्	...	२	३	५१ ३३०
३०	अधिकं तु भेदनिर्देशात्	...	२	१	२२ २३०
३१	अधिकोपदेशाज्जु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्	...	३	४	८ ४७३
३२	अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	...	२	२	३९ २८०
३३	अध्ययनमात्रवतः	...	३	४	१२ ४७६
३४	अनभिभवं च दर्शयति	...	३	४	३५ ४६०
३५	अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः	...	१	२	१७ ६४
३६	अनारब्धकार्यं एव तु तदवधेः	...	४	१	१५ ५११
३७	अनालिङ्कुर्वन्नग्न्यात्	...	३	४	५० ५०१
३८	अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	...	४	४	२२ ५५३
३९	अनिधमः सर्वेषामविरोधः शब्दाजु- मानाभ्याम्	...	३	३	३१ ४३६
४०	अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्	...	३	१	१२ ३६४
४१	अनुकृतेस्तस्य च	...	१	३	२२ १५७
४२	अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्यो- तिरादिवत्	...	२	३	४८ ३२७
४३	अनुपपत्तेस्तु न शरीरः	...	१	२	३ ६८
४४	अनुबन्धादिभ्यः प्रक्षान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम्	...	३	३	५० ४५६
४५	अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः	...	३	४	१९ ४८०
४६	अनुस्मृतेर्वादिः	...	१	२	३० ११६
४७	अनुस्मृतेश्च	...	२	२	२५ २७१
४८	अनेन सर्वगतत्यमायामशब्दादिभ्यः	...	३	२	३७ ४०६
४९	अन्तर उपपत्तेः	...	१	२	१३ ८६
५०	अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः	...	३	४	३६ ४६०
५१	अन्तरा भूतप्राप्तवत् स्वात्मनः	...	३	३	३५ ४४२

सूयसंख्या

सूत्रम्

अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः प्रमाणः

५२ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्वि-

ज्ञादिति चेन्नाविशेषात् २ ३ १५ २६५

५३ अन्तर्गम्यधिदेवादिषु तद्वर्ग्य-

पदेशात् १ २ १८ ६५

५४ अन्तर्गम्यमसंयुता वा २ २ ४६ २८१

५५ अन्तस्तदमोपदेशात् १ १ २० ३५

५६ अन्त्यावस्थितेधोभयनित्यत्वाद्विशेषः २ २ ३६ २७८

५७ अन्यग्रामावाच्च न घृणादियत् २ २ ५ २५३

५८ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ३ ३ ६ ४१८

५९ अन्यथाऽनुमितौ च प्रशक्तियोगात् २ २ ९ २५६

६० अन्यथामेदानुपपत्तिरिति चेन्नो-

पदेशान्तरवत् ३ ३ ३६ ४४३

६१ अन्यभावव्याघृतेष्व १ ३ ६२ १४०

६२ अन्यधिष्ठितेषु पूर्ववदमिलापात् ३ १ २४ ३७३

६३ अन्यार्थे तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्याना-

भ्यामपि चैवमेके १ ४ १८ १८८

६४ अन्यार्थश्च परामर्शः १ ३ २० १५६

६५ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ३ ३ १७ ४२७

६६ अपरिग्रहाच्चात्पन्तानपेक्षा २ २ १७ २६४

६७ अपि च सत ३ १ १५ ३१६

६८ अपि च स्मर्यते १ ३ २३ १५७

६९ अपि च स्मर्यते २ ३ ४५ ३२५

७० अपि च स्मर्यते ३ ४ ३० ४८७

७१ अपि च स्मर्यते ... ३ ४ ३७ ४६०

७२ अपि चैवमेके ... ३ २ १३ ३६२

७३ अपि संराघने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ३ २ २४ ४००

७४ अपीतो तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् २ १ ८ २१८

७५ अप्रतीकालम्भनाशयतीतिवादरायण

उभययाऽदोषास्तत्क्रतुश्च ... ४ ३ १५ ५३८

७६ अत्राभाच्च ... ३ ४ २९ ४८७

७७ अभावं यादिराह ह्येवम् .. ४ ४ १० ५४७

७८ अभिधोपदेशाच्च १ ४ २४ २०४

७९ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु-

गतिभ्याम्	२	१	५	२१६
८० अभिव्यक्तेरित्यादमरस्यः	१	२	२	२९	११६
८१ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्	२	२	२	५२	३३०
८२ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्	२	२	२	६	२५४
८३ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्	...	३	२	२	१९	३६६
८४ अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात्	३	२	२	१४	३६३	
८५ आचिरादिना तत्प्रथितेः	४	३	१	५३१	
८६ अर्भकौकस्तात्तद्वधपदेशाच्च नेति						
चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च	१	२	७	७१		
८७ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्	...	१	३	२१	१५६	
८८ अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्						
हृदि हि	२	३	२४	३०५
८९ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः	१	४	२२	२०२	
९० अविभागेन तु दृष्टत्वात्	४	४	४	५४३	
९१ अविभागो वचनात्	४	२	१६	५२६	
९२ ज्ञविरोधश्चन्दनवत्	२	३	२३	३०४	
९३ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्	३	१	२५	३७३	
९४ अदमादिवच्च तदनुपपत्तिः	२	१	२३	२३१	
९५ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां						
प्रतीतेः	३	१	६	३५८	
९६ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमस्यथा	२	२	२१	२६८		
९७ असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्	२	१	७	२१८		
९८ असद्व्यपदेशाभेतिचेन्न धर्मान्तरेण						
वाक्यशेषात्	२	१	१७	२२७	
९९ असन्ततैश्चाव्यतिकरः	२	३	४९	३२८	
१०० असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः	२	३	९	२६०	
१०१ असार्थत्रिकी	३	४	१०	४७५	
१०२ अस्ति तु	२	३	२	२८६	
१०३ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति	१	१	१९	३३	
१०४ अस्यैवोपपत्तेरेव ऊष्मा	४	२	११	५२३	

सूत्रसंख्या

सूत्रम्

भाष्यायतः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

आ

१०५ आकाशस्तल्लिङ्गात्	१	१	२२	३६
१०६ आकाशे चाविशेषात्	२	२	२४	२७०
१०७ आकाशोऽर्थान्तरत्वादित्यपदेशात्		१	३	४१	१७३
१०८ आचारदर्शनात्	३	४	३	४७१
१०९ आतिवादिकस्तल्लिङ्गात्	४	३	४	५३३
११० आत्मकृतेः (परिणामात्)	१	४	२६	२०५
१११ आत्मगृहीतिरितरचदुत्तरात्	३	३	१६	४२६
११२ आत्मनि चैवं विचित्राद्य हि	२	१	२८	२३७
११३ आत्मशब्दाच्च	३	२	१५	४२५
११४ आत्मा प्रकरणात्	४	४	३	५४२
११५ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च		४	१	७	५०४
११६ आदरादलोपः	३	३	४०	४४८
११७ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः		४	१	६	५०६
११८ आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३	३	१४	४२४
११९ आनन्दमयोऽभ्यासात्	१	१	१२	२२
१२० आनन्दादयः प्रधानस्य		३	३	११	४२२
१२१ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्		३	१	१०	३६३
१२२ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न					
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च		१	४	१	१७७
१२३ आपः		२	३	११	२६२
१२४ आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्		४	१	१२	२०८
१२५ आभास एव च	२	३	५०	३२८
१२६ आमनन्ति चैतनमस्मिन्		१	२	३२	१२१
१२७ आर्तिव्यग्रीमीत्यौहलोमिस्तस्मै हि					
परिक्रीयते	३	४	४५	४६६
१२८ आवृत्तिरसरुदुपदेशात्	४	१	१	५०३
१२९ आसीनः सम्भवात्	४	१	७	५०७
१३० आह च तन्मात्रम्	३	२	१६	३६५
१३१ इतरपरामर्शात् स इति चेन्ना-					
सम्भवात्	१	३	१८	१५२

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
१३२	इतरव्यपदेशाद्विताकरणादि- दोषप्रसक्तिः	२	१	२१	२२६
१३३	इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४	५१०
१३४	इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्ति- मात्रनिमित्तत्वात्	२	२	१९	२६६
१३५	इतरे त्वर्थसामान्यात्	३	३	१३	४२४
१३६	इतरेषां चानुपलब्धेः	२	१	२	२९३
१३७	इयदामननात्	३	३	३४	४४२
ई					
१३८	ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ...	१	३	१३	१४२
१३९	ईक्षतेर्नाशब्दम्	१	१	५	१३
उ					
१४०	उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौड्वलौमिः	१	४	२१	२०१
१४१	उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्	२	३	१९	३०२
१४२	उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ...	१	३	१९	१५३
१४३	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	२६७
१४४	उत्पत्त्यसम्भवात्	२	२	४२	२८१
१४५	उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ...	२	२	२७	२७२
१४६	उपदेशमेवाच्चेति चेन्नोभय- स्मिन्नप्यविरोधात्	१	१	२७	५३
१४७	उपादानात्	२	३	३५	३१५
१४८	उपपत्तेश्च ...	३	२	३५	४०८
१४९	उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ...	२	१	३६	२४६
१५०	उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धे- र्लोकायत् ...	३	३	३०	४३८
१५१	उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनयत् तदुक्तम् ...	३	४	४२	४६४
१५२	उपमर्द्दं च ...	३	४	१६	४७८
१५३	उपलब्धिचदनियमः ...	२	३	३७	३१६
१५४	उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवदि	२	१	२४	२३२

सूत्रसंख्या

सूत्रम्

अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

१५५ उपसंहारोऽर्थभेदाद् विधिशेषवत्

समाने च	३	३	५	४१८
१५६ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	३	३	४१	४४६
१५७ उभयथा च दोषात्	२	२	१६	२६३
१५८ उभयथा च दोषात्	२	२	२३	२७०
१५९ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः		२	२	१२	२६०
१६० उभयव्यपदेशात्त्वद्विकुण्डलवत्	३	२	२७	४०२
१६१ उभयव्यामोहात् तत्तिसिद्धिः	४	३	५	५३४

ऊ

१६२ ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि	३	४	१७	४७६
----------------------------------	-----	---	---	----	-----

ए

१६३ एक आत्मनः शरीरे भावात्	३	३	५३	४५६
१६४ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः	२	३	८	२६०
१६५ एतेन योगः प्रत्युक्तः	२	१	३	२१४
१६६ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	२२३	
१६७ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	२०७	
१६८ एवं चात्माकात्स्न्यम्	२	२	३४	२७७
१६९ एवं मुक्तिफलानिषमस्तदवस्थाव- धृतेस्तदवस्थावधृतेः	३	४	५२	५०२
१७० एवमप्युपन्यासात् पूर्वभाषादविरोध- वादरायणः	४	४	७	५४५

ऐ

१७१ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३	४	५१	५०१	
--	---	---	----	-----	--

क

१७२ करणबन्धेन भोगादिभ्यः	२	२	४०	२८०	
१७३ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ...	२	३	३३	३१४	
१७४ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ...	१	२	४	६८	

सूत्रसंख्या सूत्रम् अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

१७५ कर्मणि विरोध इति चेन्नानेकप्रति-

पक्षेर्दर्शनात् १ ३ २७ १६०

१७६ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिष्वद्विरोधः १ ४ १० १८७

१७७ कामकारेण चैके ... ३ ४ १५ ४७८

१७८ कामाच्च नानुमानापेक्षा ... १ १ १८ ३२

१७९ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ३ ३ ३९ ४४७

१८० काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न
वा पूर्वहेत्वभावात् ३ ३ ६० ४६५

१८१ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्य-
पदिष्टोक्तेः ... १ ४ १४ १६०

१८२ कार्य्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ... ४ ३ ७ ५३५

१८३ कार्य्याख्यानादपूर्वम् ... ३ ३ १८ ४२८

१८४ कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः-
परमभिधानात् ४ ३ १० ५३६

१८५ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रति-
विद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ... २ ३ ४२ ३२२

१८६ कृतव्ययेऽनुश्रयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां
यथेतमनेवं च ... ३ १ ८ ३६०

१८७ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ... ३ ४ ४८ ५००

१८८ कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दकोपो वा २ १ २६ २३४

१८९ क्षणिकत्वाच्च ... २ २ ३१ २७५

१९० क्षत्रियत्वगतेक्षौत्तरत्र चैत्ररयेन
लिङ्गात् ... १ ३ ३५ १६७

ग

१९१ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च १ ३ १५ १५०

१९२ गतिसामान्यात् ... १ १ १० २०

१९३ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि ...
विरोधः ... ३ ३ २९ ४३७

१९४ गुणसाधारण्यधुतेष्व ... ३ ३ ६४ ४६७

१९५ गुणगता लोकावन् ... २ २ २५ ३०६

सूत्रमंतरा सूत्रम् अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

१९६ गुहां प्रविष्टाद्यान्मानौ हि तद्दर्शनात्	१	२	११	८०
१९७ गौणश्चेन्नात्मशब्दान् ...	१	१	६	१५
१९८ गौण्यसम्भवात्	२	३	३	२८६
१९९ गौण्यसम्भवात्	२	४	२	३३४

च

२०० चक्षुरादिवत् तत्सदृशिष्टादिभ्यः	२	४	१०	३४१
२०१ चमसवदविशेषात्	१	४	८	१८४
२०२ चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति ...				
कार्णाजिनिः	३	१	९	३६२
२०३ चरावरत्यपाश्र्वस्तु स्यात् तद्व्यप-				
देशो भाक्तस्नद्धावभाषित्वात्	२	३	१६	२६६
२०४ चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादि-				
त्यौडुलोमिः	४	४	६	५४४

छ

२०५ छन्दत उभयाविरोधात् ...	३	३	२८	४३६
२०६ छन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोऽ-				
र्पणनिगदात् तथाहि दर्शनम् .	१	१	२५	४६

ज

२०७ जगद्धाचिप्त्वात् ...	१	४	१६	१६३
२०८ जगद्धापाखर्जे प्रकरणादसन्नि-				
हितत्वाच्च ...	४	४	१७	५५०
२०९ जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपासा-				
त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ।	१	१	३१	६१
२१० ज्ञेयत्वावचनाच्च ...	१	४	४	१८०
२११ ज्ञोऽत एव ...	२	३	१८	२६६
२१२ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	३४४
२१३ ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके	१	४	९	१८५
२१४ ज्योतिर्दर्शनात् ...	१	३	४०	१७२
२१५ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ...	१	१	२४	४५

सूत्रपञ्च	सूत्रम्	अक्षराङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२३६	उपनिषि भावाप्य	१	३	३२ १६४
२३७	उपनिषेनामसाधने	...	१	४	१३ १८६
त					
२३८	न इतिद्वयानि तद्वपपदेनात्मनः				
	धेयान्	२	४	१७ ३४७
२३९	तद्वपनेः	...	३	४	४ ४७१
२४०	तद्विनाऽपि वक्तव्यः सप्तम्यान्	...	४	६	३ ५३२
२४१	तन् सप्तम्यान्	...	१	१	४ १०
२४२	तद्वपभावाप्यनिरूपयन्तः	...	३	१	२२ ३५१
२४३	तद्वपपदेनाद् वाच्यः	...	२	४	४ ३५५
२४४	तन् प्राक् भुक्तेः	...	२	४	३ ३३४
२४५	तत्रापि च तद्वपभावाप्यनिरूपयन्तः		३	१	१३ ३६७
२४६	तत्रा च द्वापयि	...	२	३	२७ ३०७
२४७	तत्रा च द्वापयि	...	३	४	२४ ४८३
२४८	तत्राऽप्यप्रतिपेक्षान्	...	३	२	३६ ४०६
२४९	तत्रा प्राजाः	...	२	४	१ ३३२
२५०	तद्विनाम उक्तपूर्वाप्यपयोग्ये				
	विनाशी तद्वपपदेनान्	...	४	१	१३ ५०६
२५१	तद्वपिनाप्यादर्भयन्	...	१	४	३ १८०
२५२	तद्वपपदमारम्भनाम्नादिभ्यः	...	२	१	१४ २२५
२५३	तद्वपप्रतिपक्षौ रंहति सम्परिप्य-				
	क्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्	...	३	१	१ ३५२
२५४	तद्वपानिर्धारणे च प्रयुक्तेः	...	१	३	३७ १६६
२५५	तद्वपयो माहीषु तद्वपुत्तेगन्मनि च		३	२	७ ३८४
२५६	तद्विषयानादेय तु तद्विद्वान् सः	...	२	३	१३ २६३
२५७	तद्वप्यनामाद् दि	...	३	२	२३ ४००
२५८	तदाऽपीतेः संसारव्यपदेनात्	...	४	२	८ ५२०
२५९	तद्वपप्यपि वादरायणः सम्भयात्		१	३	२६ १६०
२६०	तद्वपकोऽप्रज्यलने तद्वपकादिताद्वरो				
	विद्यासामर्थ्यात् तद्वपेपगत्यनुरमृति-				
	योगाच्च दार्दानुगृहीतः दाताधिक्या	४	२		

सूत्रसंख्या सूत्रम् अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

२४१	तद्वृणन्नास्त्वान्तु तद्वृणपदेशः प्राश्वत्	२	३	२९	३०८
२४२	तद्वृणतस्य तु नानद्वायो जैमिनेरपि नियमातद्रूपामाधिभ्यः	...	३	४	४० ४६३
२४३	तद्वृणो विधानात्	...	३	४	६ ४७२
२४४	तद्वृणुष्यपदेशाच्च	...	१	१	१४ २६
२४५	तन्निर्धारणा नियमस्तद्वृष्टेः पृथग् ह्यप्रतियोग्यः फलम्	...	३	३	४२ ४५०
२४६	तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	...	१	१	७ १६
२४७	तन्मनः प्राण उत्तरात्	...	४	२	३ ५१६
२४८	तन्ममावे सन्ध्यर्च्यदुपपत्ते	...	४	४	१३ ५४६
२४९	तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्याऽनुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः	...	२	१	११ २२१
२५०	तस्य च नित्यत्वात्	...	२	४	१६ ३४६
२५१	तानि परे तथा ह्याह	...	४	२	१५ ५२६
२५२	तुल्यं तु दर्शनम्	...	३	४	९ ४७४
२५३	तृतीयशब्दायरोधः संशोकजस्य	...	३	१	२१ ३७०
२५४	तेजोऽतस्तथा ह्याह	...	२	३	१० २६१
२५५	ध्याणामेव चैवमुपन्यासः प्रक्षश्च...	...	१	४	६ १८२
२५६	ज्यात्मकत्वात् भूयस्यात्	...	३	१	२ ३५४

द

२५७	दर्शनाच्च	...	३	१	२० ३७०
२५८	दर्शनाच्च	...	३	२	२१ ३६७
२५९	दर्शनाच्च	...	३	३	४८ ४५५
२६०	दर्शनाच्च	...	३	३	६६ ४६८
२६१	दर्शनाच्च	...	४	३	१३ ५३८
२६२	दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	...	४	४	२० ५५२
२६३	दर्शयति च	...	३	३	४ ४१६
२६४	दर्शयति च	...	३	३	२२ ४३०
२६५	दर्शयति चायो अपि स्मर्यते	...	३	२	१७ ३६५
२६६	दहर उत्तरेभ्यः	...	१	३	१४ १४५

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२६७	दृश्यते तु	२	१	६	२१७
२६८	देवादिवदपि लोके	२	१	२५	२३३
२६९	देहयोगाद्वा सोऽपि	३	२	६	३८३
२७०	पुण्यायायतनं स्वशब्दात्	१	३	१	१२२
२७१	द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणः ध	४	४	१२	५४८
२७२	धर्मं जैमिनिरत एव	३	२	४०	४११
२७३	धर्मोपपत्तेश्च	१	३	९	१३६
२७४	धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः	१	३	६६	१५१
२७५	ध्यानाच्च	४	१	८	५०७
न					
२७६	न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्	२	१	३५	२४५
२७७	न च कर्तुः करणम्	२	२	४३	२८२
२७८	न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः	४	३	१४	५३८
२७९	न च पर्यायादप्यविरोधो त्रिका- रादिभ्यः	२	२	३५	२८७
२८०	न च स्मार्तमतद्वर्नाभिलाषात्	१	२	१९	६६
२८१	न तु दृष्टान्तभावात्	२	१	९	२२०
२८२	न तृतीये तथोपलब्धेः	३	१	१८	३६६
२८३	न प्रतीके न हि सः	४	१	४	५०५
२८४	न प्रयोजनवत्त्वात्	२	१	३२	२४०
२८५	न भावोऽनुपलब्धेः	२	२	३०	२७५
२८६	न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वन्द्वनात्	३	२	१२	३६१
२८७	न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्या- त्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्	१	१	२९	५६
२८८	न वा तत्सहभावाद्धेतुः	३	३	६५	४६७
२८९	न वा प्रकरणभेदात् परोक्षीय- स्त्वादिवत्	३	३	७	४२०
२९०	न धातुक्रिये पृथगुपदेशात्	२	४	९	३४०
२९१	न वा विशेषात्	३	३	२१	४३०
२९२	न वियदश्रुतेः	२	३	१	२८६

सूत्रसंख्या सूत्रम् शब्दायादुः पादादुः सूत्रादुः शृङ्गादुः

२९३	न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४	२१५
२९४	न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावाद- तिरेकाच्च	१	४	११	१८८
२९५	न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः	३	३	५१	४५८
२९६	न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं हि सर्वत्र	३	२	११	३८८
२९७	नाणुरतच्छूतेरिति चेन्नतराधिकागात्	२	३	२१	३०३
२९८	नातिचिरेण विशेषात्	३	१	२३	३७२
२९९	नात्माऽधुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ...	२	३	१७	२८८
३००	नाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात्	३	४	४१	४८४
३०१	नाना शब्दादिमेदात्	३	३	५८	४९४
३०२	नानुमानमतच्छब्दात्	१	३	३	१२८
३०३	नाभाव उपलब्धेः	२	२	२८	२७२
३०४	नाविशेषात्	३	४	१३	४७७
३०५	नास्ततोऽदृष्टत्वात्	२	२	२६	२७१
३०६	नित्यमेव च भागात्	२	२	१४	२६२
३०७	नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्य- तरनियमो वाऽन्यथा .	२	३	३२	३१३
३०८	नियमाच्च	३	४	७	४७३
३०९	निर्मातारैके पुत्रादयश्च .	३	२	२	३७८
३१०	निशि नेति चेन्न सम्यग्धस्य यावदे- हभाविन्याद् दर्शयति च ...	४	२	१९	५२८
३११	नेतरोऽनुपपत्तेः	१	१	१६	३०
३१२	नैकस्मिन् दर्शयतो हि....	४	२	६	५१८
३१३	नैकस्मिन्नसम्भवात्	२	२	३३	५६३
३१४	नोपमर्देनातः	४	२	१०	५२३

प

३१५	पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ...	२	४	१०	३४२
३१६	पटवच्च	२	१	१९	२२६

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२६७	दृश्यते तु	२	१	६	२१७
२६८	देवादिवदपि लोके	२	१	२५	२३३
२६९	देहयोगाद्वा सोऽपि	३	२	६	३८३
२७०	द्युभ्याद्यायतनं स्वशब्दात्	१	३	१	१२२
२७१	द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणः ध	४	४	१२	५४८
२७२	धर्मं जैमिनिरत एव	३	२	४०	४११
२७३	धर्मोपपत्तेश्च	१	३	९	१३६
२७४	धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः	१	३	१६	१५१
२७५	ध्यानाच्च	४	१	८	५०७
न					
२७६	न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्	२	१	३५	२४५
२७७	न च कर्तुः करणम्	२	२	४३	२८२
२७८	न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसन्धिः	४	३	१४	५३८
२७९	न च पर्यायादप्यविरोधो विका- रादिभ्यः	२	२	३५	२८७
२८०	न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात्	१	२	१९	८८
२८१	न तु दृष्टान्तभावात्	२	१	९	२२०
२८२	न तृतीये तथोपलब्धेः	३	१	१८	३६६
२८३	न प्रतीके न हि सः	४	१	४	५०५
२८४	न प्रयोजनवत्त्वात्	२	१	३२	२४०
२८५	न भावोऽनुपलब्धेः	२	२	३०	२७५
२८६	न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	३६१
२८७	न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्या- त्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्	१	१	२९	५६
२८८	न वा तत्सहभावाश्रुतेः	३	३	६५	४६७
२८९	न वा प्रकरणभेदात् परोवरीय- स्यादियत्	३	३	७	४२०
२९०	न धातुक्रिये पृथगुपदेशात्	२	४	९	३४०
२९१	न वा विशेषात्	३	३	२१	४३०
२९२	न वियदश्रुतेः	२	३	१	२८६

सूत्रमंश्या	सूत्रम्	अध्यासाङ्कः	पाशाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२९३	न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४	२१५
२९४	न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावाद- तिरेकाच्च	१	४	११	१८८
२९५	न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृन्युवन्नहि लोकापत्तिः	३	३	५१	४५८
२९६	न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं हि सर्वत्र	३	२	११	३८६
२९७	नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नतराधिकागात्	२	३	२१	३०३
२९८	नातिचिरेण विशेषात्	३	१	२३	३७२
२९९	नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ..	२	३	१७	२६८
३००	नाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात्	३	४	४१	४६४
३०१	नाना शब्दादिमेदात्	३	३	५८	४६४
३०२	नानुमानमतच्छब्दात्	१	३	३	१२८
३०३	नाभाव उपलब्धेः	२	२	२८	२७२
३०४	नाविशेषात्	३	४	१३	४७७
३०५	नासतोऽदृष्टत्वात्	२	२	२६	२७१
३०६	नित्यमेव च भावात्	२	२	१४	२६२
३०७	नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रमत्तोऽन्य- तरनियमो घाऽन्यथा	२	३	३२	३१३
३०८	निघमाच्च	३	४	७	४७३
३०९	निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च	३	२	२	३७८
३१०	निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावदे- हभाषित्वाद् दर्शयति च	४	२	१९	५२८
३११	नेतरोऽनुपपत्तेः	१	१	१६	३०
३१२	नैकस्मिन् दर्शयतो हि	४	२	६	५१८
३१३	नैकस्मिन्सम्भवात्	२	२	३३	५६३
३१४	नोपमर्देनातः	४	२	१०	५२३
प					
३१५	पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते	२	४	१०	३४२
३१६	पटवच्च	२	१	१९	२२६

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः					
३१७	पत्यादिशब्देभ्यश्च	१	३	४३	१७५		
३१८	पत्युरसामञ्जस्यात्	२	२	३७	२७६		
३१९	पयोऽम्बुयच्चेत्तत्रापि	२	२	३	२५१		
३२०	परं जैमिनिर्मुञ्च्यत्वात्	४	३	१२	५३७		
३२१	परमतः सेतून्मानसम्वन्धमेदव्य- पदेशेभ्यः	३	२	३१	४०५		
३२२	परात्तु तच्छ्रुतेः	२	३	४१	३२१		
३२३	परामिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य वन्धविपर्ययो	३	२	५	३८२		
३२४	परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३	४	१८	४७६		
३२५	परेण च शब्दस्य ताद्विभ्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः	३	३	५२	४५८		
३२६	पारिप्लववार्था इति खेन्न विशेषितत्वात्	३	४	३३	४८२		
३२७	पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्	२	३	३१	३१२		
३२८	पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्	३	३	२४	४३२		
३२९	पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति वादरायणः	३	४	१	४६६		
३३०	पुरुषात्मवादिति चेत्तथापि	२	२	७	२५५		
३३१	पूर्वं तु वादरायणो हेतुन्यपदेशात्	३	२	४१	४१२		
३३२	पूर्ववद्वा		२	२९	४०३		
३३३	पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत्	३	३	४५	४५२		
३३४	पृथगुपदेशात्	२	३	२८	३०७		
३३५	पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः	२	२	१२	२९२		
३३६	प्रकरणाच्च	१	२	१०	७६		
३३७	प्रकरणात्	१	२	६	१२६		
३३८	प्रकाशवच्चैवैपर्यात्	३	२	६५	३६४		
३३९	प्रकाशादिवच्चैवैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्	३	२	२५	४०१		
३४०	प्रकाशादिवच्चैवं परः	२	३	४६	३२६		
३४१	प्रकाशाध्ययवद्वा तेजस्त्वात्	३	२	२८	४०३		

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
३४२	प्रकृतिश्च प्रतिष्ठादृष्टान्तानुपरोधात्	१	४	२३	२०२
३४३	प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ग्रहीति च भूयः	३	२	२२	३६७
३४४	प्रतिष्ठासिद्धेर्लिङ्गमादमरथ्यः	१	४	२०	२०१
३४५	प्रतिष्ठाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः	२	३	६	२८४
३४६	प्रतिषेधाच्च	४	४	३०	४०४
३४७	प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ...	४	२	१२	५२३
३४८	प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधा- प्रातिविच्छेदात्	३	२	२२	२६६
३४९	प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारि- कमण्डलस्योक्तेः	४	४	१८	५५१
३५०	प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः	३	१	५	३५६
३५१	प्रदानवदेव तदुक्तम्	३	३	४३	४५१
३५२	प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४	४	१५	५४६
३५३	प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ...	२	३	५३	३३१
३५४	प्रवृत्तेश्च	२	२	२	२५१
३५५	प्रसिद्धेश्च	१	३	१७	१५२
३५६	प्राणः कम्पनात्	१	३	३९	१७१
३५७	प्राणगतेश्च	३	१	३	३५५
३५८	प्राणभृच्च	१	३	४	१२८
३५९	प्राणवता शब्दात्	२	४	१५	३४५
३६०	प्राणस्तथाऽनुगमात्	१	१	२८	५४
३६१	प्राणावबो वाक्यशेषात् ...	१	४	१२	१८६
३६२	प्रियशिरस्त्वाद्यप्रातिरूपचया- पचयौ हि मेदे	३	३	१	४२३

सूत्रसंख्या सूत्रम् अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

फ

३६३ फलमत उपपत्तेः ... ३ २ ३८ ४१०

व

३६४ वहिस्तृभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ३ ४ ४३ ४८५

३६५ वृद्धयर्थः पादवत् ... ३ २ ३३ ४०७

३६६ ब्रह्मदृष्टिरुक्त्यात् ... ४ १ ५ ५०५

३६७ ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ४ ४ ५ ५४४

भ

३६८ भाक्तं चाज्ज्ञात्मविस्वात्
तथाहि दर्शयति ... ३ १ ७ ३५६

३६९ भावं जैमिनिर्विकल्पात्मनात् ... ४ ४ १ ५४८

३७० भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ... १ ३ ३३ १९५

३७१ भावशब्दाच्च ... ३ ४ २२ ४८२

३७० भावं तु वादरायणोऽस्ति हि १ ३ ३३ १९५

३७१ भावशब्दाच्च ... ३ ४ २२ ४८२

३७२ भावे चोपलब्धेः ... २ १ १५ २२६

३७३ भावे आप्रवृत्त ... ४ ४ १४ ५४६

३७४ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ... १ १ २६ ५१

३७५ भूतेषु तच्छ्रुतेः ... ४ २ ५ ५१७

३७६ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ... १ ३ ८ १३२

३७७ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ३ ३ ५७ ४६२

३७८ भेदव्यपदेशाच्च ... १ १ १७ ३१

३७९ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ... १ १ २१ ३६

३८० भेदव्यपदेशात् ... १ ३ ५ १२६

३८१ भेदश्रुतेः ... २ ४ १८ ३४७

३८२ भेदान्निति चेन्नैकस्यामपि ... ३ ३ २ ४१४

३८३ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्थाल्लोकयत् २ १ १३ २२४

३८४ भोगमात्रसाध्यलिङ्गाच्च ... ४ ४ २१ ५५२

३८५ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ४ १ १९ ५१३

म

३८६ मच्चादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनि १ ३ ३१ १६४

३८७ मन्त्रवर्णाच्च ... २ ३ ४४ ३२५

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायः	पादानः	सूत्रांकः	पृष्ठांकः
३८८	मन्त्रादिष्वद्वाऽत्रिषोऽधः ...	३	३	५६	४६१
३८९	महद्दीर्घवद्वाहूस्वपरिमण्डलाभ्याम् ...	२	२	११	२५८
३९०	महद्दृक्च ...	१	४	७	१८३
३९१	मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ...	२	४	२१	३५०
३९२	मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ...	१	१	१५	३०
३९३	मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्य- रूपत्वात् ...	३	२	३	३७८
३९४	मुक्तः प्रतिज्ञानात् ...	४	४	२	५४२
३९५	मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ...	१	३	२	१२६
३९६	मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परितोषात् ...	३	२	१०	२८८
३९७	मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ...	३	४	४९	५८०
य					
३९८	यज्ञकाग्रता तत्राविशेषात् ..	४	१	११	५०८
३९९	यथा च तक्षोभयथा ..	२	३	४०	३१८
४००	यथा च प्राणादि ..	२	१	२०	२०५
४०१	यदेव विद्ययेति हि ..	४	१	१८	५१३
४०२	यावदधिकारमवस्थितिराधिकारि- काणाम् ..	३	३	३२	४४८
४०३	यावदात्ममाविद्याच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ..	३	३	३०	३११
४०४	यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ..	२	३	७	२८६
४०५	युक्तेः शब्दान्तराच्च ..	२	१	१८	२२८
४०६	योगिनः प्रति च स्मर्यन्ते स्मार्ते चैते ..	४	२	२१	५३०
४०७	योनिश्च हि गीयते ...	१	४	२८	२०६
४०८	योनेः शरीरम् ...	३	१	२७	३७५
र					
४०९	रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ..	२	२	१	२४८
४१०	रश्म्यनुसारी ...	४	२	१८	५२८
४११	रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ..	२	२	१५	२६३
४१२	रूपोपन्यासाच्च ...	१	२	२३	१०६
४१३	रेतःसिग्योगोऽथ ...	३	१	२६	३७५
ल					
४१४	लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि वलीयस्तदपि ...	३	३	५४	४५२
४१५	लिङ्गाद्य ...	४	१	२	५०४
४१६	लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ...	२	१	३३	२४१

च

४१७. चदतीतिचेन्न प्राप्नो हि प्रकरणात् ...	१	४	५	१८१
४१८. वाक्यान्वयात् ...	१	४	१९	२००
४१९. वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ..	४	२	१	५१५
४२०. वायुमध्वादविशेषाभ्याम् ...	४	३	२	५३२
४२१. विकरणत्वाच्चेति चेत् तदुक्तम् ...	१	१	३१	२३६
४२२. विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्...	३	३	५९	४६५
४२३. विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ..	४	४	१९	५५२
४२४. विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ...	१	१	१३	२८
४२५. विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ...	२	२	४४	२८२
४२६. विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ...	३	१	६७	३६७
४२७. विद्यैव तु निर्धारणात् ...	३	३	४७	४५५
४२८. विधिर्वा धारणवत् ...	३	४	२०	४८१
४२९. विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	२	३	१४	२६४
४३०. विप्रतिषेधाच्च ...	२	२	४५	२८३
४३१. विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ...	२	२	१०	२५७
४३२. विभागः शतवत्...	३	४	११	४७५
४३३. विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ...	१	२	२	६७
४३४. विशेषं च दर्शयति ...	४	३	१६	५३६
४३५. विशेषणमेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ...	१	२	२२	१०५
४३६. विशेषणाच्च ...	१	२	१२	८५
४३७. विशेषानुग्रहश्च ...	३	४	३८	४६१
४३८. विशेषितत्वाच्च ...	४	३	८	५३५
४३९. विहारोपदेशात् ...	२	३	३४	३१५
४४०. विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ...	३	४	३२	४८८
४४१. वृद्धिर्द्रुसभास्त्वमन्तर्भावादुभयसा- मञ्जस्यादेवम् ...	३	२	२०	३६६
४४२. वेधाद्यर्थमेदात् ...	३	३	२५	४३२
४४३. वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते ...	४	३	६	५३४
४४४. वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्...	२	२	२९	२७४
४४५. वैलक्षण्याच्च...	२	४	१९	३४८
४४६. वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ...	२	४	२२	३५१

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अ दादा	पापा	मृदा	दृढा
४८७	धैर्यानरः साधारणशक्तिशेवान्	१	०	२४	१०८
४८८	धैर्यम्यनर्गुण्ये न सावेश्यात् तथाहि दर्शयति ...	०	१	३४	२४८
४८९	व्यतिरेकस्तद्भावाभाविताद्य नृपत् स्थितम्	३	३	५४	४५८
४९०	व्यतिरेकानवस्थितेध्यानपक्षन्यात्	०	०	४	०५०
४९१	व्यतिरेको गन्धयन् ...	१	३	०६	३०६
४९२	व्यतिरागे विशिष्यन्ति हीतव्यम्	३	३	३७	४४६
४९३	व्यपदेशान्च मिथ्या न चेन्निर्द शप्रियम्	०	३	३६	३१६
४९४	व्याप्तेश्च समग्रम् ...	३	३	०	४२१
४९५	शक्तिविपर्ययात् ...	०	३	३८	३१७
४९६	शब्द इति चेन्नान प्रभवात् प्रत्यक्षानु मानाभ्याम् ...	१	३	०८	१६२
४९७	शब्दविशेषात्	१	२	७	६८
४९८	शब्दधातोऽयामकारे	३	४	३१	४८८
४९९	शब्दाच्च	२	३	४	२८७
५००	शब्दादिभ्योऽन्त प्रतिप्राणाच्च नति चेन्न तथा हृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते	१	०	२६	११३
५०१	शब्देव प्रमित	१	३	२४	१५८
५०२	शब्दमाद्युपत स्यात् तथापि तु तद्धि घस्तद्वृत्तया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्	३	४	२७	४८५
५०३	शास्त्रेभ्योभयेऽपि हि मेनेनमधीयते	१	२	२०	८६
५०४	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो धामदेवयत्	१	१	३०	६०
५०५	शास्त्रयोनित्वात्	१	१	३	८
५०६	शिष्टेश्च	३	३	६२	४९६
५०७	शुगस्य तदनादिरश्ववणात् तदाद्र वणात् सूच्यते हि	१	३	३३	१६६
५०८	शेषात् पुनर्यथादो यथाऽये व्यति जैमिनि	३	४	२	४७०
५०९	श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधान् स्मृतेश्च	१	३	३	१७०

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
४७०	श्रुतत्वाच्च	१	१	११ २१
४७१	श्रुतत्वाच्च.....	...	३	२	३९ ४११
४७२	श्रुतेश्च	३	४	४६ ४६७
४७३	श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२	१	२७ ४३५
४७४	श्रुतोपनिषत्कृत्यमिधानाच्च	१	२	१६ ६३
४७५	श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	४१ ४५६
४७६	धेष्टश्च	२	४	८ ३३६
स					
४७७	संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि	३	३	८ ४२१
४७८	संज्ञामूर्तिवृत्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत				
	उपदेशात्	२	४	२० ३४६
४७९	संयमने त्वनुभूयेतरंगामारोहा				
	वरोहौ तद्वतिदर्शनात्	३	१	१३ ३६१
४८०	संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च	१	३	३६	१६८
४८१	स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द विधिभ्यः	३	२	९	३८७
४८२	सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः...	...	४	४	८ ५४६
४८३	सत्त्वाच्चावरस्य	२	१	१६ २२६
४८४	सन्ध्ये सृष्टिराह हि	३	२	१ ३७७
४८५	सत गतेर्विशेषितत्वाच्च	२	४	५ ३३६
४८६	समन्वारम्भणात्	३	४	५ ४७२
४८७	समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-				
	वस्थितेः	२	२	१३ २६१
४८८	समारुपात्	१	४	१५ १६२
४८९	समाध्यभावाच्च	२	३	३९
४९०	समान एवं चाभेदात्	३	३	१९ ४२६
४९१	समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो				
	दर्शनात् स्मृतेश्च	१	३	३० १६३
४९२	समाना चास्त्युपक्रमादमृतत्वं				
	चानुपोष्य	४	२	७ ५१६
४९३	समाहारात्	३	३	६३ ४६७
४९४	समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः	२	२	१८	२६४
४९५	सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति	१	२	३१	१२०

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
४९३	सम्पद्याविर्भायः स्वेनशब्दात् ४	४	१	५४१
४९७	सम्बन्धादेवमन्यथापि ३	३	२०	४२६
४९८	सम्यग्धानुपपत्तेश्च २	२	३८	२७६
४९९	सम्भृतिद्युव्याप्यपि घातः ३	३	२३	४३१
५००	सम्मोगप्रतिरिति चेन्न वंशेष्यात्	१	२	८	७४
५०१	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् १	२	१	६३
५०२	सर्वथाऽनुपपत्तेश्च २	२	३२	२७५
५०३	सर्वथाऽपि त एवोभलियज्ञात् ३	४	३४	४८६
५०४	सर्वधर्मोपपत्तेश्च २	१	३७	२४८
५०५	सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यपिशेषात्	३	३	१	४१३
५०६	सर्वाश्रानुमतिश्च प्राणान्यये तद्दर्शनात्	३	४	२८	४८६
५०७	सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरभ्यवत्	३	४	२६	४८४
५०८	सर्वाभेदादन्यत्रेमे ३	३	१०	४२२
५०९	सर्वोपिता च तद्दर्शनात् २	१	३०	२३८
५१०	सहकारित्वेन च ३	४	३३	४८६
५११	सहकार्यन्ताविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ३	४	४७	४६७
५१२	साक्षाच्चोभयान्नानात्.... १	४	२५	२०४
५१३	साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः १	२	२८	११७
५१४	सा च प्रशासनात् १	३	११	१३६
५१५	सामान्यास्तु ३	२	३२	४०६
५१६	सामीप्यास्तु तद्व्यपदेशः ४	३	९	५३६
५१७	साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा हान्ये	३	३	२७	४३७
५१८	सुरुतदुष्टते एवेति तु वादरिः ३	१	११	३६४
५१९	सुखविशिष्टाभिधानादेव च १	२	१५	६१
५२०	सुपुण्युत्क्रान्त्योर्भेदेन १	३	४२	१६३
५२१	सुक्ष्मं तु तद्वह्निवात् १	४	२	१७६
५२२	सुक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	... ४	२	९	५२२
५२३	सूचकश्च हि भूतेराचक्षते च तद्विदः	३	२	४	३८२
५२४	सैत्र हि सत्यादयः ३	३	३८	४४८
५२५	सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	... ४	२	४	५४७
५२६	स्तुतयेऽनुमतिर्वा ३	४	१४	४७७

सूत्रसंख्या	सूत्रक	अध्यायाकः	पादाकः	सूत्राकः	पृष्ठाकः
५२७	स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना- पूर्वत्वात्	३	४	२१ ४०१
५२८	स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्	३	२	३४ ४०६
५२९	स्थानादिव्यपदेशाच्च	१	२	१४ ६०
५३०	स्थित्यदनाभ्यां च	१	३	७ १३०
५३१	स्पष्टो ह्येकेषाम्	४	२	१३ ५२५
५३२	स्मरन्ति च	२	३	४७ ३२६
५३३	स्मरन्ति च	३	१	१८ ३६५
५३४	स्मरणाच्च	४	१	१० ५०७
५३५	स्मर्यते च	४	२	१४ ५२५
५३६	स्मर्यतेऽपि च लोके	३	१	१९ ३६६
५३७	स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	...	१	२	२५ ७२
५३८	स्मृतेश्च	१	२	३ ७०
५३९	स्मृतेश्च	४	३	११ ५३७
५४०	स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशशब्दोपप्रसङ्गात्...	...	२	१	१ २१०
५४१	स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	...	२	३	५ २८७
५४२	स्वपक्षदोषाच्च	२	१	१० २२१
५४३	स्वपक्षदोषाच्च	२	१	२९ २३८
५४४	स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	२	३	२२ ३०४
५४५	स्वात्मना चेतरीयोः	२	३	२० ३०२
५४६	स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽ- धिकाराच्च तन्नियमः	३	३	३ ४१५
५४७	स्वाप्यसम्पत्तयोरन्यतरापेक्ष- माविष्कृतं हि	४	४	१६ ५५०
५४८	स्वाप्ययात्	१	१	९ १६
५४९	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	...	३	४	४४ ४६६
५५०	हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्	...	२	४	६ ३३७
५५१	हानौ तूपाधनशब्दोपेत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम्...	...	३	३	२६ ४३३
५५२	हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	...	१	३	२५ १५६
५५३	हेयत्वावचनाच्च	१	१	८ १८

અહમ્મૂત્ર અંગે દાનદાતાઓની શુભ નામાવલિ

	રૂ. ન.પૈ.
૧ શ્રીમતી ઈન્દુમતી રમણિકલાલ (કાગળના)	૧૮૦૦=૦૦
૨ શ્રી ડાહ્યાભાઈ સી. મિસ્ત્રી બીલીમોરા	૧૦૦૦=૦૦
૩ ઈન્દર નેશનલ હોટલ કોર્પોરેશન લિ.	૫૦૧=૦૦
૪ શ્રી મનહરલાલ મટુભાઈ	૫૦૦=૦૦
૫ મેસર્સ અવેરચંદ લક્ષ્મીચંદ	૫૦૦=૦૦
૬ શ્રી શેઠ ચંદ્રવદન ચીમનલાલ	૫૦૦=૦૦
૭ શ્રી લગવાનદાસ રતનશી	૫૦૦=૦૦
૮ શ્રી વિવેકાનંદ મીલ્સ લિ.	૫૦૦=૦૦
૯ શ્રી કાંતિલાલ નાથાલાલ	૨૫૧=૦૦
૧૦ મેસર્સ પરયોત્તમ રામજીની કું.	૨૫૧=૦૦
૧૧ ન્યુ કમર્શિયલ મીલ્સ લી.	૨૫૦=૦૦
૧૨ શ્રી રમણલાલ મોહનલાલ	૨૫૦=૦૦
૧૩ શ્રી રતિલાલ લલ્લુભાઈ	૨૫૦=૦૦
૧૪ શ્રી ચીમનલાલ ડાસાભાઈ	૨૫૦=૦૦
૧૫ શ્રીમતી રૂપાળીબેન કેશવલાલ	૨૫૦=૦૦
૧૬ શ્રીમતી કુંદનબેન કાંતિલાલ મુન્શા.	૨૫૦=૦૦
૧૭ કમર્શિયલ મીલ્સ કું. અમદાવાદ	૧૨૫=૦૦
૧૮ તરુણ કમર્શિયલ મીલ્સ કું.	૧૨૫=૦૦
૧૯ શ્રી રતનશી પ્રાગજી	૧૦૧=૦૦
૨૦ શ્રીમતી સરલાબેન મરચન્ટ	૧૦૧=૦૦
૨૧ મે. જીવજીદાસ લધાની કું.	૧૦૦=૦૦
૨૨ શ્રીમતી કાશીબેન પટેલ	૩૦=૦૦

માન શ્રી નલિન ભટ્ટના અધી

૧ ગીતા વિભાગ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સાધનભાષ્ય

૧૦૦૦

ગીતા શ્રવણ

૧૦૦

ગીતા મનન (બે ભાગમાં)

૪૦૫

ગીતા ધ્યાન

૧૦૦

ગીતા વિચારધારા

૧૦૦

સ્વાધ્યાય ગીતા

અપ્રાપ્ય

ગીતા સમલોકી

૦૦૫૫

ગીતા પત્રાવલિ

૦૦૫૦

ગીતા સારણી

૦૦૨૫

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વૈ. પદભાષ્ય

અપ્રાપ્ય

ગીતા પ્રવચન પ્રવલ્લ

અપ્રકટ

ગીતા પેકેટ સીરીઝ (૧ પુસ્તિકા)

૨૦૭૫

ઉપનિષદ વિભાગ

ઇશ-કેન ઉપનિષદ

૦૦૭૫

ઉપનિષદ ચતુષ્ટય-

૨૦૫૦

(માંડૂક્ય, તેત્તિરીય ઝૈનરેય સ્વેનાશ્વર)

ઇશાદિ નવોપનિષદ

૮૦૦

છાંદોગ્યોપનિષદ

૪૦૦

બૃહદ્વરણ્ય-ઉપનિષદ

અપ્રકટ

૩ ભાગવત વિભાગ

શ્રીમદ્ ભાગવત વિચારદર્શન

૨૦૫૦

ભાગવતની ગુરુપરચીરી

૦૦૬૨

ભાગવતનો નિષ્કર્ષ

૦૦૫૦

ભાગવતનું યોગીશ્વર દર્શન

૧૦૫૦

ભાગવતની પ્રશ્નોત્તરી

૦૦૫૦

સત્સંગ પત્રાવલિ

૧૦૦

૪ પ્રકીર્ણ

પ્રભુને પદે

૨૦૫૦

પ્રસન્ન પંજા

અપ્રાપ્ય

સ્વાધ્યાય સૌરભ

૦૦૨૦

સાધના સાર

૦૦૩૫

ભારતના અમર બાગિકા

૦=

નીનિશાનક (સમલોકી)

અપ્ર

વૈરાગ્યશતક

અમર પત્રાવલિ

અપ્ર

પ્રાર્થના સમદ

૫૧ સંગ્રહ

તુલસી

૦=

કિર્વાણોગ

૦=

૫ દાર્શનિક વિભાગ

યોગ પત્રાવલિ ૩ ભાગમાં

૭=

સંક્ષિપ્ત વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ

અપ્ર

વ્યાપક વેદાન્ત

૦=

નારદભક્તિસૂત્ર સાધન ભાષ્ય

૧=

શિક્ષણ દર્શન

અપ્ર

જ્ઞાન દર્શન

૨=

આર્ષ દર્શન

અપ્ર

સાધ્ય સંજ્ઞવતી

૧=

જ્ઞાન દીક્ષા

અપ્ર

વૈશ્યવ જ્ઞાન

અપ્ર

૬ કાવ્ય વિભાગ

નમિતી પરામ

૨=

સરોજ મુરતિ

૧=૨

પદ્ય પરિમલ

૪=૦

૭ સંસ્કૃત અધી

ઈશ્વરોપનિષદ સંસ્કૃત માધ્યમ

અપ્ર

માટ્સ્યોત્તરસમ્રાટ

"

જીવનદર્શનમ્

૨=૫૦

વેદાનુભાસનમ્

અપ્રકટ

સાલ્યપ્રવીપ માધ્યમ

૬=૦૦

ગીતાદર્શનમ્ (સમાપ્તમ્)

અપ્રાપ્ય

નારદભક્તિસૂત્રસાધનમાધ્યમ

"

વિષ્ણુસદ્જનામાધ્યમ

"

પુસ્તિકા મોકલવાનું પોસ્ટેજ જુદું બાલ્યુ.